

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

महामहोपाध्यायेन श्रीमता वोपदेवेन विरचितम्
श्रीमद्दुर्गादासविद्यावागीश-श्रीरामतर्क-
वागीश-कृतटीकासमेतम् ।

पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे मुद्रितम् ।

ई १९०२ ।

प्रिन्टर्—श्रीसिद्धेश्वर प्रान ।

७८ नं० शिवनारायणदासेर लेन, कलिकाता ।

J. H. A. in du v. G. 250. 2. 1900

निर्घण्टः ।

प्रष्टाङ्कः ।

प्रष्टाङ्कः ।

मङ्गलाचरणम् १-३

स्याद्यन्ताधिकारः ३-५७६

सन्ध्यध्यायः ३-४३

१म पाद —सञ्ज्ञा ३

२य पाद —अच् सन्धिः १६

३य पाद —हस् सन्धिः ३१

४र्थ पाद —वि सन्धिः ३९

अजन्ताध्यायः ४४-८३

१म पाद —सञ्ज्ञा ४४

२य पाद —अजन्तपुलिङ्गशब्द ५३

३य पाद —अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्द ८१

४र्थ पाद —अजन्तस्त्रीवलिङ्गशब्द ८८

हसन्ताध्यायः ८४-१३२

१म पाद —हसन्तपुलिङ्गशब्दः ८४

२य पाद —हसन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः १२६

३य पाद —हसन्तस्त्रीवलिङ्गशब्दः १२८

४र्थ पाद —अव्ययशब्द १३१

स्याद्यन्ताध्यायः १३४-५३६

१म पाद —स्त्रीत्य १३४

२य पाद —कारकम् (क) १६८

३य पाद —समास (स) २३८-३४४

इन्-समास (च) २४३

बहुव्रीहि-समास (ह) २५९

कर्मधारय-समास (य) २८४

तत्पुरुष-समास (ष) २९९

द्विगु-समास (ग) ३११

अव्ययीभाव समासः (व) ३१६

षट् समासाः ३२७

४र्थ पाद —तद्धित (त) ३४५

त्याद्यन्ताधिकारः ५२३-८१५

स्वाद्यध्यायः ५२३-५८५

१म पाद —संज्ञा ५२३

२य पाद —पवत् ५३०

३य पाद —भवत् ५७८

४र्थ पाद —मिश्र ५८७

१म चतुर्गणाध्यायः ५८६-६३२

१म पाद —अदादि ५८६

ह्लादि ६१४

२य पाद —दिवादि ६१९

३य पाद —स्वादि ६२४

४र्थ पाद —तदादि ६२७

२य चतुर्गणाध्यायः ६३२-६४२

१म पाद —रुधादि ६३२

२य पाद —तनादि ६३४

३य पाद —क्रादि ६३६

४र्थ पाद —चुरादि ६४०

३य चतुर्गणाध्यायः ६४३-६८१

१म पाद —जान्त ६४३

२य पाद —सनन्तः ६५४

३य पाद —यङन्त ६६३

यङ्लुगन्त ६६८

४र्थ पाद —लिङ्ग ६७१

त्याद्यन्ताध्यायः ६८१-७१२

१म पाद —८ ६८१

२य पाद —म ६८३

३य पाद —ढभाव ७०२

४र्थ पाद —क्लि ७११

कृदन्ताध्यायः ७२४-८१५

१म पाद —ल्य ७३४

२य पाद —टनादि ७३७

३य पाद —क्तादि ७६३

४र्थ पाद —इष्वादि ७८५

सूत्रसूचीपत्राणि ८१७-८५०

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥

लक्ष्मीकान्तं निखिलजगता सर्गसंहारहेतु,
दुर्गादासी धरणिपतितः कोटिकुल' प्रणम्य ।
पर्यालीच्याखिलबुधमतं धीमता पाठकाना,
सन्तोषार्थं रचयति तत्र मुग्धबोधस्य टीकाम् ॥
श्रीमद्विद्यानिवासाद्यैराद्यैर्यद्यपि स्मरिभि ।
भरिभिर्विहिता व्याख्या तथाप्याख्यायते मया ॥
अयुक्तं यदिह प्रीतं प्रसादेन भवेण वा ।
वचो मया दयावन्त सन्तः सशोधयन्तु तत् ॥

श्रीवोपदेवः स्वयं कृतस्य श्री नमः शिवायेत्यादि बहुल ब्रह्मणीत्यन्तस्य स्वरूप-
व्याकरणस्य द्रष्टृत्वात् स्वयं वृत्ति चिकीर्षुस्तस्य भट्टिति समाप्तये शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गल-
माचरन् सारासारमयविस्तरव्याकरणान्तरपाठविमुखानां नानादिगुदेशीयशिष्याणां
भट्टिति प्रवृत्तये ग्रन्थनाम निर्दिशन् शिष्यशिष्यार्थमादौ तन्निबध्नाति मुकुन्दमित्यादि ।

मया मुकुन्दं प्रणिपत्य मुग्धबोधं व्याकरणं प्रणीयते प्रकर्षेण तात्पर्यार्थं
नीयते वृत्त्या इति यावत् । मुकुन्दमिति मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः मनीषादित्वात्
मुक्तेर्मुक्तरादेशी विभक्तोरलुक् च । अथवा मुकुर्मुक्तौ महेशे सुः कुः पृथिव्यामश्रीभने
इति ह्रस्वचन्द्रात् । मुक् ददातीति मुकुन्द इति । “मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्वाण-
मीक्षवाचकम् । यस्य ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ।” विष्णुकृष्णादि नाम
हित्वा मुक्तिदायकानाम् मुक्तिलिप्सूनां प्रवृत्तिं सम्भाव्य आधुर्ज्ञानमुखार्थिना प्रवृत्तये
विशेषणमाह सच्चिदानन्दमिति । सन् नित्यः चित् ज्ञानस्वरूप आनन्दः सुखस्वरूपः
आनन्दयतीति पचादित्वाद् आनन्द इति विशेष्य पदम् । संज्ञासौ चिज्ञासा-

१ । ओं नमः शिवाय ।

ओ ११, नम ११, शिवाय ४ ।

इति नमस्कारसूत्रम् ।

वानन्दश्चेति सच्चिदानन्दस्त सच्चिदानन्दम् अथवा सन्तौ नित्यौ चिदानन्दौ ज्ञानसुखे
यस्येति विग्रहः । प्रणिपत्य प्रकर्षेण नत्वा भक्तिश्रद्धातिशययुक्तनमस्कार
कृत्वेत्यर्थः । नमस्कारस्तु स्वापकर्षबीधकस्यापारविशेष, स्वाधिकीत्कर्षताया ज्ञापक-
मिति वा । सुग्धबीधमिति । सुग्ध, सुन्दरमूढयोरिति विश्वप्रकाशः । सुग्ध,
सुन्दरी बीधी ज्ञान पदपदार्थानां भवत्यस्मादिति सुग्धबीधम् । अथवा सुग्धान्
मूढान् अल्पबुद्धिजनान् बीधयतीति सुग्धबीधः ढातृषणिति षण् । व्याकरणमिति ।
व्याक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययभेदेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनास्मिन् वेति करणे अधिकरणे
वा अनट् । ननु कातन्मादिबदन्त्ये इति कुर्वन्तु स्वयं कथं करोषि इत्याशङ्क्याह
परीपकृतये इति । परा श्रेष्ठा चासौ उपकृतियेति परीपकृतिस्तस्यै मदीया
इति सर्वाभिप्रायान् व्यञ्जयिष्यतीति शिष्याणां श्रेष्ठीपकारः सूचितः । ननु मङ्गल
कथं क्रियते । मङ्गलादिब्रह्मसौ विघ्नच्छसात् प्रारिभितसमाप्तिरिति चन्द्रः ।
बाणभट्टादिर्मङ्गलं सत्यपि ग्रन्थसमाप्त्यभावात् साधादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्ति-
दर्शनात् । उच्यते । बाणभट्टादिर्मङ्गलेन ब्रह्मतरविघ्नानां नाशयितुमशक्यत्वात्
ग्रन्थसमाप्तिर्न जाता । साधादिदुरदृष्टाभावेन विघ्नाभावात् मङ्गलाभावेऽपि समाप्ति-
र्जातेति । ततश्च दुरदृष्टमस्ति नवेति सन्दिहन्तः सर्वे किमपि प्रारिप्तमाना मङ्गल
कुर्वन्त्येव । मङ्गलान्तु दुरदृष्टसत्वे तन्नाशयति तदसत्वे पुण्यं जनयतीति निष्कर्षः ।

ओमिति लुप्तप्रथमैकवचनम् । ओकारीच्चारणमेकं मङ्गलम् । “ओकारस्याथशब्दश्च
हावेतो ब्रह्मण पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्जातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥” इति स्मरणात् ।
विघ्नबाहुल्यशङ्कया मङ्गलान्तरमाचरयति नमः शिवायेति । मङ्घटिवनमस्कारात्मकसपर
मङ्गलम् । अथवा ओमिति लुप्तचतुर्थ्यैकवचनम् । ओ नमः विष्णुशिवब्रह्मभ्यो नमः
इत्यर्थः । “ओकारी विष्णुरुद्विष्ट उकारान्तु महेश्वरः । मकारिणीच्यते ब्रह्मा प्रणवेन
तयो मता ॥” इति स्मरणात् । तेभ्यो नमः, कथमित्याह शिवायेति तादर्थ्ये
चतुर्थी । शिवाय ग्रन्थस्य भट्टिति समाप्तिरूपकल्याणायेत्यर्थः । काथिकं मानसञ्च
नमस्कारं हित्वा आचार्येण कथं वाचिकी नमस्कारः कृत इति शिष्याणां
सन्देहमुच्छिन्दन् ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाच्च ज्ञापयन्नाह ॥ १ ॥

२ । शं शब्दैः ।

श । १।, शब्दै ३॥ ।

शब्दैर्मङ्गल स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः ।

स्याद्यन्ताधिकारः ।

सन्ध्यध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

३ । अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ, ऐ औ च,
ह य व र ल, ज ण न ङ म, भ ण ध घ भ,

शब्दैर्मङ्गल स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा. शशब्दैरिति । शमिति शब्देनेह मङ्गलप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा उच्यन्ते अव्ययानामनेकार्थत्वात् । शब्दैर्मङ्गल स्यादिति । अत्र शब्दैरेव मङ्गल सूचित स्यादित्यर्थः । शब्दव्युत्पादक शास्त्रारम्भे शब्दैरेव मङ्गल कर्त्तव्यमिति न्यायात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा इति । इति शब्दस्याव्ययत्वेन प्रयोजनपक्षे सम्बन्धपक्षेऽपि तृतीयान्तत्वम् अभिधेयपक्षे तु प्रथमान्तत्व वीध्यम् । इति एभिः शब्दैः सह व्याकरणस्य प्रयोजनम् । व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीन शास्त्रान्तरज्ञान तदधीना च वैदिकी क्रिया तत्फल स्वगादिरित्यभिप्रायः । इति इमे शब्दा व्याकरणस्याभिधेया वाच्याः । इति एभिः शब्दैः सह व्याकरणस्य सम्बन्धः शब्दव्याकरणधीर्बुद्ध्याद्युत्पादकभाव सम्बन्ध इत्यर्थः । अत्र सूत्रे शब्द इति लिङ्गस्य अभिधेयपक्षे प्रथमान्ततया वक्तुमुचितत्वेऽपि मङ्गलप्रयोजनसम्बन्धानामनुरीधात् तृतीयान्तत्वम् । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसा स्यात् सधर्मकत्वमिति जेमिनिसूत्रात् । ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानामवश्यवक्तव्यत्वे प्रमाणन्तु “सर्वस्येव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनं नीतं तावत्तत् केन गृह्यते ॥ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रुतुं श्रुता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धं सोऽभिधेयकः ॥” इति प्राञ्चः । ग्रन्थस्य सङ्क्षेपनिर्वाहार्थं सङ्क्षेपेन संज्ञा परिभाषायादौ भाष्यन्ते ॥ २ ॥

श ष स इत्यन्तं लुप्तप्रथमावृद्धवचनान्तं छन्दीवत् सूत्राणि भवन्तीति न्यायात्

ज ङ द ग व, ख फ छ ठ थ, च ट त ऋ ऌ ड
श ष साद्यन्ताख्याः ।

अ—स । १।।।, आद्यन्ताख्याः १।।। ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः स्युः ।

बहुलं ब्रह्मणीति जसौ लुक् । एव सर्वत्र । अथ इत्येत्यादिबन्धः । आदिश्च
अन्तश्च आद्यन्तौ तौ मिलितौ आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः । अथवा आदिना
सहितोऽन्तः आद्यन्तः स आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः । एषां मध्ये इति
मध्यशब्दस्येह अधिकरणमात्रवाचित्वम् अत्र सूत्रे ये वर्णा इत्यर्थः । मध्यावयववाचित्वे
तु अकारसकारयोः प्रातिर्न स्यात् । आदिवर्णान्तवर्णयोर्न समाहारः क्रमपठितौ
यौ आदिवर्णान्तवर्णौ तावेव संज्ञा येषां ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः ।
अत्र अक् अच् अव् अम् अव् इति पञ्च । इक् इङ् इच् इल् इति चतस्रः ।
ऋक् इत्येका । एङ् एच् एह् इति तिस्रः । ऐच् इत्येका । हल् हव् हस्
इति तिस्रः । यल् यम् यप् इति तिस्रः । वस् इत्येका । जम् जप् जस् इति
तिस्रः । णङ् णम् णप् इति तिस्रः । भम् भव् भप् भस् इति चतस्रः । ढम्
इत्येका । जव् इत्येका । खय् खप् खस् इति तिस्रः । कृत् इत्येका । चक् चप्
इति द्वे । शस् इत्येका । इति चत्वारिंशत् संज्ञानां यथास्थानं प्रयोजनं बोध्यम् ।
किन्तु ष्रुणां ऽदान्ते इत्यत्र प्रथमवकारान्तोऽपि अन्यत्र शेषवकारान्तं अव इति
बोध्यम् । ननु एते वर्णा आद्यन्ताख्या इत्युक्त्या अस् इत्येकैव संज्ञा प्रतीयते अक्
इक् इत्यादयः कथमिति चेत् सत्यम् । तथात्वे आद्यन्ताख्या इति नीत्वा अस्
इत्येवावदिष्यत् । अत्र रामानन्दस्तु चपीदितेति वक्ष्यमाणपरिभाषया ऋस्वर्गृहीतानां
दीर्घाणामपि अक् संज्ञा सिद्धेत्याह । अक्संज्ञाया असिद्ध्या सर्ववर्णग्रहणपरिभाषाया
अपि असिद्धिसदसिद्ध्या च अक्संज्ञाया असिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषापत्तेः ।
वस्तुतस्तु अकारादीनामेव मात्राधिक्यादाकारादयो न तु प्रथमवर्णाः । अतएव
अ आ अ इत्यादौ वक्तव्ये अवयमित्यादि स्वयं वक्ष्यति । नच तर्हि इद्रुहितेनाका र्णां
गृह्यते इति परिभाषैव वृथेति वाच्यम् इद्रुहितेनाका सर्ववर्णा न गृह्यन्ते इति
निषेधार्थमवश्यं वक्तव्यत्वात् । आवत् स्वर्गृह्णु इत्यस्य वृत्तौ अ आ अ इत्येषां
वर्णव्यत्येनीपन्यासस्तु पृथक् संज्ञाविधानार्थं पृथक्क्रीपचारात् ॥ ३ ॥

४ । इत् कृते ।

इत् । १।, कृते । ४। ।

कस्मैचित् कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्सञ्ज्ञ स्यात् ।
तस्य कार्येऽनुच्चारः । यथा अचि क ड चाः संज्ञार्थाः । ह्रसे
अकार उच्चारणार्थः ॥

५ । आवत् स्वर्घसु ।

आ । १।, वत् । १।, स्वर्घसु । १। ।

अ आ अ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वर्घसुसंज्ञं स्यात् । वत्-
शब्दात् इ ई इ इत्यादिषु च । स्व एज् नास्ति ।

कृते इत्येकारान्तमव्यय प्रयोजनवाचक लुप्तचतुर्थ्येक कार्याणां बहुलतया
स्वरूपेण निर्देष्टुमशक्यत्वात् कस्मैचित् कार्यायित्युक्तम् । इण् गतौ क्तिप् इत् ।
एति गच्छति न तिष्ठतीति व्युत्पत्त्यैव इतोऽस्यायित्व सिद्धम् । अतएव आह
तस्य कार्येऽनुच्चार इति । ह्रसेऽकार उच्चारणार्थ इति परवर्णसम्बन्ध विना
हसानामुच्चारण न सम्भवतीति विज्ञापनेनैव हसानां परवर्णयोगः सूचितः ।
उच्चारणार्थोऽपि वर्ण इत् सञ्ज्ञः स्यात् अतएव दव्यस्थीत्यादिना अनङादर्शे
अङाविताविति स्वयं वक्ष्यति ॥ ४ ॥

अथ आथ अथेति समाहारेऽपि सूत्रत्वात् स्त्रीवत्त्वाभावेन ऋस्वाभावे आ
इत्येवम् । स्वथ घर्थ मुथेति यत् चेति वर्णद्वयं दृश्यते तत् समाहारी बोध्यः ।
रामानन्दकाशीश्वरौ तु आ इव आवदित्येव पद मत्वा अ आ अ इत्येतेषां सञ्ज्ञात्रय
सिद्धवत् कृत्वा तद्वदिवर्णानामपि विधीयत इत्याह तु । तद्वच्च स्वयमसिद्धं कथं
परान् साधयतीति न्यायादसिद्धस्य सिद्धवत् कारणेन अतीव हास्यास्पदत्वात् ।
वस्तुतस्तु आ इति लुप्तप्रथमैकवचनं वदिति लुप्तप्रथमैकवचनं यद्वा यथा तथैवैव सास्ये
इत्यमरीत्याऽव्ययवच्छब्दोऽयं न तु चतुर्थप्रत्ययः । किञ्च वच्छब्दस्य इवार्थेन साकाङ्क्षा
दाकारणैव सम्बन्धः सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्ग इति न्यायात् । ततश्च आ स्वर्घसुसञ्ज्ञ
स्यादित्येकीऽर्थः । आवदन्तोऽपि स्वर्घसुसञ्ज्ञः स्यादित्यपरोऽर्थः । इ ई इ इत्यादिषु
चैत्यनेन सर्वेषामेव अचा मजावयप्राप्ती एव स्वसञ्ज्ञा निषेधयति स्वएज् नास्तीति ।
एचः स्वसञ्ज्ञा न भवतीत्यर्थः । एचा स्वभावेन विमादत्वादिति शेषः । तथाचीकृतम् ।
‘एकमात्रो भवेद्भस्त्रो विमात्रोऽदीर्घ उच्यते । विमावस्तु मुती ज्ञेयी व्यञ्जनश्चाङ्-

६ । अपोऽक् समोर्ण ऋक् च ।

जप. १।, अक्. ११, सम. ११, र्णः ११, ऋक्. ११, च. ११ ।

समानी अपोऽक् च परस्परं र्णसंज्ञः स्यात् ऋक् च ।
साम्यं तु एकस्थानत्वम् ।

अत्रयं ए ह क ख ग घ डाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ या स्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्धन्याः ।

ल्लत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्या ।

उत्रयं प फ ब भ म वा ओ औ श्रीष्ट्या ।

तेषां यो येन समः स तस्य तत्र ततः ।

सात्वकमिति ।' अत्र पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञानामेकदेशविधानं तत्संज्ञास्मरणार्थम् ।
तेन ऋसदीर्घप्लुता एव वक्तव्या, एवमन्यतापि सङ्क्षेपवत्, प्रसिद्धसंज्ञानामेकदेश
विधानमविरुद्धं भवति । अतएव आकामावैष्वनन्तकमिति स्मृतिः ॥ ५ ॥

अपोऽक् इति पृथक् पदकरणेन सम इत्यस्य जपेन अका च प्रत्येकेन सम्बन्धात्
समी जपः परस्परं र्णसंज्ञः स्यात् समीऽक् परस्परं र्णसंज्ञः स्यादित्यर्थः । नतु
अपाकीः परस्परं र्णसंज्ञेति ॥ अकीऽन्तर्गतस्यापि ऋकः पृथगुपादानेन ऋवर्ण-
ल्लवर्णावसमानावपि परस्परं र्णसंज्ञौ स्तः । जपस्य सर्वर्णसंज्ञाफलन्तु लिखत्सीरित्यादौ
उकारेता जपेन सर्वर्णस्य ग्रहणात् तवर्गादिप्राप्तिः । समानज्ञानाधीनं सर्वर्णज्ञान-
मिति समानं निरूपयति । साम्यं तु एकस्थानत्वमिति । एक स्थानम् उत्पत्तिस्थानं
येषां ते एकस्थाना, तेषां भावः एकस्थानत्वम् । ततश्च एकस्थानज्ञानाधीनं
सर्वर्णज्ञानमिति स्थानं निरूपयति । अत्रयमित्यादि । अत्रयम् अ आ अ इति
ऋसदीर्घप्लुताः । एव इत्यमित्यादि च । ए ह इति संज्ञा ए औ ऐ औ ह इति
पञ्च । ए ह क ख ग घ डा इत्येकपदीक्या एषामुत्पत्तिस्थानं कण्ठमुक्त्वा पश्चात्
ए ऐ इत्युभय तालव्यमध्येऽपि ए ऐ या इति भिन्नपदे पठितवान् । औ औ इत्युभय
मीष्टाकार्यार्थमीष्टग्रामध्येऽपि औ औ श्रीष्ट्या इति भिन्नपदे पठितवान् । ताल-
व्यकार्यञ्च इवर्णस्य समत्वात् गुण एकारः वृद्धिर्गैकारः । इयाज इत्यादौ यकारस्य
जरिकारः । श्रीष्टाकार्यन्तु उवर्णस्य समत्वात् गुण ओकारः वृद्धिर्गैकारः । उवास

७ । चपोदिताकानिता णः ।

चपा ३, उदिता ३, अका ३, अनिता ३, ण १ ।

उकारिता चपेन इद्रहितेनाका णी गृह्यते ।

इत्यादौ वकारस्य जिह्वकारः । एव यवरलीयवकारस्य प फ ब भ म वा इत्येक पदीक्या उत्पत्तिस्थानमीष्टमुक्त्वा दन्त्यकार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त थ द ध न ल सा व इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा सवुवूर्षतीत्यादौ वकारस्य ओष्ठालादुरी दन्त्य-त्वादनुस्वारस्य मकारी न स्यात् । वैदिकास्तु अस्य उत्पत्तिस्थानं दन्त्य एवेत्युक्त्वा तद्विष्णीं परम पदमित्यादौ तथैवीच्चारयन्ति । स्वभावात् कण्ठजातानामपि तालव्य ओष्ठकार्यकारित्वं कथमिति चेन्न । यत् कुल्या प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् 'राधेयत्वं' सङ्गच्छते । समानासमानयोर्व्योरेकदोत्पत्तिसन्देहे व्यवस्थामाह । तेषां यो येनेत्यादि । तेषां कण्ठतालव्य-मूर्द्धन्य-दन्त्य-ओष्ठानां मध्ये यो वर्णो येन वर्णेन समो भवति स एव तस्य स्थाने भवति । यथा अभविद्व-मित्यादौ भपभसोरित्यनेन सम्य द एव । एवं यो येन सम स एव तस्मिन् परे भवति यथा शान्त इत्यादावनुस्वारस्य नकार एव । एवञ्च यो येन सम स एव तस्मात् परो भवति । यथा वाग्घरिरित्यादौ हकारस्य घकार एव । ननु तद्विन्नत्वे सति तद्वतभूयोधर्मवत्त्वं समानत्वमिति समानलक्षणात् साम्यं भेदमपेक्षते । अतएव चन्द्रसमानं सुखमित्येवोच्यते ननु चन्द्रसमानं चन्द्र इति । ततश्च ऋक्स-दीर्घयीथ भेदाभावात् समत्वाभावेन सवर्णसंज्ञानुपपत्तिरिति चेन्न, समानं गीतं यस्य असौ संगीतः समानः पतिरस्या असौ सपत्नीत्यादावभेदेऽपि समानशब्द-प्रयोगात् । अत्र तस्मात् तस्य तत्र इति नीत्वा यत् व्यतिक्रमनिर्देशं कृतस्तत्पूर्व-पूर्वविधेरभावे परविधेर्विषयज्ञापनार्थं तेन सर्वत्र स तस्य बोध्यम् । यथा चिन्मय तस्याभावं तत्र यथा हृरिभज तयोरभावे तस्मात् यथा वाग्घरिरित्यादि ॥ ६ ॥

उत् इत् यस्य स उदित् तेन । नास्ति इत् यस्य सोऽनित् तेन । उकारिता चपेन सवर्णी गृह्यते । यथा लिलस्तीरित्यादौ तु इत्यादिना तवर्गादिर्भूयते । इद्रहितेनाका सवर्णी गृह्यते । यथा आदिगेचोरित्यादौ अ इत्यादिना अवर्णादि गृह्यते । किञ्च धिप्सति धीसवीत्युभयपदसाधनाय दभीयाविब्लव ऋक्सदीर्घयो-रार्दशयीः पृथग्विधानज्ञापकादादेशेन प्रत्ययेन च सवर्णी न ग्राह्यः । ज्ञापक-ज्ञापिता विधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् । तेन मघीनस्तुङ्वेत्यत्र अवर्णी

८ । इडोऽरलेङ् गुः ।

इड. ६।, अर् अल् एङ् १।, गु १। ।

इडः स्थाने अर् अल् एङ् एते गुसंज्ञाः स्युः ।

९ । अच आरालैज् त्रिः ।

अच ६।, आ आर् आल् ऐच् १।, त्रि १। ।

अचः स्थाने आ आर् आल् ऐच् एते त्रिसंज्ञाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्यरि-
प्रत्यभ्यत्यप्युपाङ् गिः ।

प्र—आङ् १।, गि १। ।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

नञ इत्यत्र च तुडादेशेन सवर्णो न गृह्यते । त्वदा टेर इत्यत्र अकारादेशेन सवर्णो न गृह्यते । एवम् अर् अल् आदेर इत्यादौ अकारादिप्रत्ययेन च सवर्णो न गृह्यते । किञ्च उकारिचपस्य स्थाने जायमानो यउकारिचपसस्य आदेशत्वेऽपि सवर्णो ग्राह्यः । कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायात् । तेन जव चप जस्त्वच् खेरित्यत्रस्तुभिरित्यत्रापि च आदेशेन णुभिरित्यत्र टु आदेशेन चूङ् कुङ् इत्यत्र कुडादेशेन च सवर्णो गृह्यते । एवञ्चात्र ऋस्वेनैव अका सवर्णो गृह्यते नतु दीर्घेणेति बोध्यम् । अन्यथा आदीपोः इत्यादौ प्रथिमीपस्थित ऋस्व परित्यज्य दीर्घग्रहणं वृथा स्यादिति ॥७॥

अर् च अल् च एङ् चेति आदिगेचोरित्यादौ इगर्दिर्निर्देशेनैवेष्टसिद्धावपि णुर्घुङ्थाकडिति इत्यादौ णौकार्थं इडोर्निर्देशं विनापि इङ् प्राप्तार्थं इह इडोर्निर्देशं समत्वादिवर्णं एकारयोरीकारं उवर्णं श्रीकारयोरीकारं । ततोऽवशिष्टौ अर् अलौ, बलयो समत्वात् क्रमेण ऋवर्णं-लवर्णयोः स्याताम् । समुदायस्याभावे आशिकसास्यस्यापि ग्राह्यत्वात् । गुर्गुणः ॥ ८ ॥

आय आर् च आल् च ऐच्चेति । आरालैजित्यत्र सत्वत्वात् चेत्कारादित्यादिना अप्रत्ययो न स्यात् । समासविधेरनित्यत्वात् । आदिगेचोरित्यादौ एजादेर्निर्देशेनेष्टसिद्धावपि व्रजवदरख इत्यादावच प्राप्तार्थम् इह्याची निर्देशं उत्पत्तिस्थानव्यवस्थायामु पूर्ववत् । त्रिवृद्धिः ॥ ९ ॥

एते विंशतिरिति । एते प्रादयो विंशतिसंख्यया संख्येया इत्यर्थः । विंशतेरेकत्रयं विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरित्यमरीक्तेः । अत्र निर्दुःशब्दौ

अत्रार्चायां स्वती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गतौ ।

अपि पदार्थसंभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये ॥

दन्त्यसान्ते रिफान्ते च । तथा च दुर्दुःखभावेन कोपे निर्निश्चयनिषेधयोः ।
अञ्जसाशब्द आख्यातस्तत्त्वदृष्टान्तयोरपीति दन्त्यसान्ते मेदिनी । “दुर्निषेधे च
कष्टे च निर्निषेधे च निश्चये । परिः स्यात् सर्वतीभावे” इति रिफान्ते मेदिनी ।
प्रादीनामर्थानाह पुरुषोत्तमदेव । प्र गत्यारम्भोत्कर्ष सर्वतीभावप्राथम्यख्यात्युत्पत्ति
व्यवहारेषु । परा भङ्गानादरप्रत्यावृत्तिन्यग्भावेषु । अप अनादरभङ्गाऽसाकल्य-
वेरूप्यत्यागनञर्थेषु । सम प्रकर्षशेषनैरन्तर्योचित्याभिसुख्येषु । निर्निश्चय-
निषेधयोः । अव निश्चयासाकल्यानादरेषु । अनु पश्चात्सादृश्यलक्षणवीप्सा
इत्यभावभागहीनसहार्थसामीप्यदीर्घपुनरर्थेषु । निर् अत्यर्थनिषेधनिश्चयवहिष्कारणेषु
दृग् निषेधकष्टनिन्दाऽवचेपणेषु । वि विशेषवैरूप्यनञर्थगतिदानेषु । अधि उपरि-
भावे । सु पूजनायासातिशयेषु । उत् ऊर्होत्कर्षप्राकट्यनैक्येषु । परि सर्वतीभावा-
तिशयवीप्सा इत्यभावचिह्नभागत्यागनियमेषु । प्रति लक्षणव्यावृत्तिप्रशस्तीत्यभाव-
त्यागप्रत्यर्पणसादृश्यविरोधवीप्सासमाधिषु । अभि समन्तादुभयार्थलक्षणवीप्सा
इत्यभावधर्पणेषु । अति अतिशयक्रान्तिपूजनासम्भावेन । अपि आहरणसम्भावन-
निन्दाऽनुज्ञाऽल्पत्वसमुच्चयेषु । उप अनुगतिपश्चाद्भावानुक्रम्या आधिक्यहीनसामीप्य-
प्राथम्येषु । आङ् समन्तादग्रहणप्रत्यावृत्तीषट्थमर्थ्यादाव्याप्तिषु । इति गिरुपसर्गः ।
अत्रार्चायामित्यादि । अत्र प्रादिषु स्वती अर्चाया प्रशसाया गिसञ्ज्ञौ न स्त । यथा
सर्माति अतिसौति । अतिरतिक्रमे गिसञ्ज्ञौ न स्यात् । अतिक्रम फलोदयेऽपि
क्रियाप्रवृत्तिः । यथा अतिसिञ्चति शालीन् । पर्यधीगतौ गिसञ्ज्ञौ न स्त । परे
सर्वतीभावोऽधेरुपरिभावः प्रसिद्धावर्थौ । गत्यर्थधातौ परे पर्यधी यदा गति द्योतयत-
स्तदा गिसञ्ज्ञौ न स्त इत्यर्थः । यथा परिसिञ्चति गङ्गा जन । अतएव “तस्मिन्नात्म-
चतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि । राघव शिथिल तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव” ।
इति रघौ । धातूनामनेकार्थतया स्थाधातोर्गत्यर्थे अर्धे गतिद्योतकत्वादुपसर्गत्वा
भावे गौक इत्यादिना षत्व न स्यादिति रघुटौकाकारः । अपि पदार्थादिषु पञ्चसु
गिसञ्ज्ञौ न स्यात् । पदार्थोऽल्पत्व यथा अपिसिञ्चति अल्प सिञ्चतीत्यर्थः । सम्भाव्यं
क्रियासु योग्यताध्यवसायः । यथा अपिसिञ्चेन्नूलसहस्रम् । गर्हा निन्दा यथा
अतिसौति वृषल ब्राह्मणकः । अनुज्ञा जिज्ञासानन्तरमनुमतिः । यथा सेव्यामीति

११ । भ्वादिर्धुः ।

भ्वादि १।, धु १। ।

भू सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् ।

प्रश्ने अपिसिञ्च । समुच्चयः परस्पर क्रियासङ्गेषु यथा अपिसिञ्च अपिसुहि । उभय कुरु इत्यर्थः । एषु गिसञ्ज्ञाभावात् व्यस्य ग्यनुकारिति समासाभावे गीक इत्यादिना षत्व न स्यात् समुत्वा इत्यादौ क्ताची यप् च न स्यादिति फलम् । स्वती इत्यादौ अनुकरणत्वादव्ययसञ्ज्ञाभावेऽपि विभक्तिकार्थं तु हि च छ ह वै पादपूरणे स्वतीत्य-सरीक्तान्तु प्रकृतिभ्रमनिरासार्थम् । “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्टान्य उपसर्गगतस्त्रिधिति” विस्तरवृत्तिः । क्रमेणोदाहरणानि । आदत्तं गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूते अत्र प्रसवएव धात्वर्थः । प्रशब्दस्मैवार्थं द्योतयति प्रणमति प्रकर्षणे नमतीत्यर्थः । उपसर्गास्तत्तदर्थानां द्योतका एव न तु वाचका । क्रिया वाचित्वमाख्यातु प्रसिद्धार्थं प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनैकार्था हि धातव इति वीपदेववचनात् । केवलधातीरनेकार्थत्वे अवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वकत्वेनान्यार्थोऽपि धातीरेव कल्प्यते लाघवात् । धातूनामनेकार्थत्वम् उपसर्गाणामप्यनेकार्थत्वमिति विधिद्वयकल्पने, गौरव स्यादिति । एव “सम्भवत्यकवाक्यत्वे वाक्यभेदो त चेथत इति” जैमिनिसूत्रात् । अतएव “निपाताद्यादथो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः । द्योतकत्वात् क्रियायोगं लोकादवगन्ता इमे” इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव न तु वाचका, तेषां वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे षष्ठी तथा घटस्य इत्यत्रापि षष्ठापत्तिः । इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणया समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य तद्योतकत्वान्न षष्ठी राम इव इत्यत्र तु न षष्ठी । एवञ्च घटस्य अभाव इत्यत्र षष्ठी घटी न इत्यत्र न स्यात् ॥ १० ॥

भ्वादिरादिर्धस्य स भ्वादि, मध्यपदस्य लोपः, लम्बकर्णमानय इत्यादिवत् तद्गुण सर्वाज्ञानवद्ब्रवीहि । तेन भ्वादिदशगणा धातव इत्यर्थः । भवते, सर्वधातूनां प्राथमिकत्वात् भ्वादिशब्दो दशगणपठितसमस्तधातुवाची । भ्वाद्यध्याय इत्यत्र तु गणविशेषवाची । तथाच “भ्वाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादि स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादिचुरादयः” ॥ भू इत्यादयः प्रकृतयो यदा सत्तादिक्रियावाचिका सदैव धातुसञ्ज्ञा स्युः । भूसत्तायामित्यादिर्गणपाठे तु अनुकरणात् स्यादेवावश्यकत्वेऽपि स्वादेरनुत्पत्तिः, प्रकृतिभ्रमनिरासार्था । अन्यथा मन्थविलोडने इति वक्तव्ये सयोगान्तलोपे मनविलोडने इति स्यात् । धुर्धातुः ॥ ११ ॥

१२ । सित्यादिः क्तिः ।

सित्यादिः १।, क्ति १। ।

स्यादिस्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात् ।

१३ । क्कद्वयान्येकद्विवहुष्वेकशः ।

क्कद्वयानि १॥, एकद्विवहुषु ७॥, एकशः १॥ ।

क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क्कद्वयसंज्ञं स्यात् । तानि च क्रमा-
देकद्विवहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१४ । क्त्यन्तान्यौ दली ।

क्त्यन्तान्यौ १॥, दली १॥ ।

क्त्यन्तःशब्दो दसंज्ञः स्यात् । अन्यस्तु लिसंज्ञः ।

सिश्च तिश्च सित्ती, सित्ती आदौ यस्य स सित्यादिः इत्वात् पर' श्रूयमाण शब्द
प्रत्येकमभिस्त्वयते इति न्यायात् स्यादिस्यादिश्चेत्यर्थः । क्तिर्विभक्तिः ॥ १२ ॥

रामो जयति रामलक्ष्मणी जयत रामलक्ष्मणसीता जयन्ति । दारवर्षासिकता
जलौकोवस्त्रान्तवाचिदश-बङ्गला कृत्तिका-मघालार्जभ्य पुलङ्गगृह्णाच्च नित्य व्वम् ।
एभ्यो नित्य बहुवचन स्यात् । दारा वर्षा सिकता जल्लोकस, दशा, । वस्त्रान्त-
वाचीति किम् ? दशय ते शुभाऽभवत् । बङ्गला, कृत्तिका, मघाः लाजा गृह्णा, ।
पुलङ्गादिति किम् ? गृह्ण गृह्णे गृह्णाणि । अप्सर' सुमनीवल्लजादेर्वा । एभ्यो
बङ्गवचन स्याद्वा । गौरय गाव इमे । सख्याविशिष्टस्य तु एका गौ एकीब्रौहि, ।
गुरुशब्दविशेषणस्य युष्मद् एकले बङ्गवचन स्याद्वा । त्व मे गुरु, यूय मे गुरव ।
अविशेषणस्यास्यद् एकले द्विले च बङ्गवचनं स्याद्वा । अह ब्रवीमि आवा ब्रूव इत्यर्थे
वय ब्रमः । अविशेषणस्य किम् ? पण्डितोऽह ब्रवीमि । गौरवे सर्वेभ्य, एकले बहुवचन
स्याद्वा । भट्टारकपादाः समादिशन्ति भट्टारकपाद समादिशति । प्रोष्ठपदाफल्गुनीभ्या
नक्षत्राभ्या द्विले बङ्गवचन स्याद्वा । पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्य । पुष्यार्थपुनर्वसूनाम् ।
इन्द्र बहुलेऽपि द्विवचन नित्यम् । पुष्यः स्वभावादिकः पुनर्वसु स्वभावात् द्वौ । पुष्यश्च
पुनर्वसु च पुष्यपुनर्वसू । एव सिद्धपुनर्वसू तिष्यपुनर्वसू ॥ १३ ॥

क्तिरन्ते यस्य स क्त्यन्त' यथा रामो भवति इत्यादि । त्यलोपे त्यलक्षणमिति
न्यायात् लक्षविभक्तिकाना पदत्वन्तु आतिर्देशिकम् । यथा उमा गोरी विद्वान्

१५ । लुपि न सन्ध्याद्यविधौ ।

लुपि ७, न ११, सन्ध्याद्यविधौ १॥ ।

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्तदा-
द्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् ॥

वारि हरिवत् वागीश इत्यादि । तेन चतुर्थं षष्ठ इत्यत्र आतिदेशिकमनित्यमिति
न्यायात् दान्ताभावाद्दिरामाभावे विसर्गे उकारौ न स्त । क्यन्तश्च अन्यश्च क्त्यान्तान्यौ
सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायादन्यशब्दस्य क्यन्तेन सम्बन्धात् क्यन्तादन्य इत्यर्थः ।
शब्दात् उच्चार्यते असाविति शब्दः । क्यन्तशब्दो दसञ्जः स्यात् । तङ्निग्नशब्दो लिङ्ग-
सञ्जः स्यादित्यर्थः । द पदं लिङ्गिङ्गम् । एतेन कृदन्ततद्धितान्तादीनां धातूनां
विभक्तीनाञ्च लिङ्गत्वमायातम् । अतः कातन्वाद्या धातुविभक्तौ वर्जयित्वा अन्यस्य
लिङ्गसंज्ञां कुर्वन्तीति विरोधः । रामानन्दस्तु पूर्वतोऽनुवर्त्तमानाभ्यां धातुविभक्ति-
भ्यामप्यन्यशब्दस्य सम्बन्धात् धातुविभक्तिविभक्त्यन्तेभ्योऽन्यशब्दो निरित्याह । तङ्ग्यम् ।
सन्निहितत्वं तशब्दसम्बन्धेनैव अन्यशब्दस्य चरितार्थत्वादाकाङ्क्षाभावं धातुविभक्त्यो-
रनुवर्त्तनभावात् । सत्यामप्याकाङ्क्षायां धातुविभक्त्योरनुवर्त्तित्वत् प्रादेरप्यनुवर्त्तो-
तस्यापि लिङ्गसंज्ञानुपपत्तेः । न च विप्रादन्य इत्युक्ते यथा विप्रसंज्ञातीय-
क्षत्रियादिरिव गृह्यते नतु गन्मदि, तथावापि क्यन्तादन्य इत्युक्ते क्यन्तसंज्ञातीयस्य
कृतद्वितप्रत्ययान्तस्यैव गृहणात् धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वम् न स्यादिति वाच्यम् । अन्त-
संज्ञा भविष्यभूषादिधातोरपि लिङ्गत्वापत्तेः । न च तत्रैव धातुसंज्ञयेव लिङ्ग-
संज्ञा बाधितव्येति वाच्यम् । संज्ञायाः संज्ञान्तरस्य बाधकत्वाभावात् । अतएव
एकस्यैव मिरित्यस्य प्रत्ययत्व विभक्तित्वं प्रथमात्वम् एकवचनत्वं धित्वं धित्वञ्च
संगच्छते । वस्तुतस्तु धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वमस्ति चेदस्तु तेन का नो हानिः । ताभ्यां
स्याद्विप्रसक्तिरिति चेन्न यतो लिङ्गसंज्ञा सामान्यविधिः धातुसंज्ञा विशेषविधिः ।
ततश्च ले' सि औ जसिति सामान्यविधेर्धोस्मिबित्यादिविशेषविधिना बाधितत्वा-
द्वातीर्न प्याद्युत्तिः । विभक्तेस्तु केवलायां प्रयोगाभावात् प्रकृतेः परव जातायाश्च
समुदायस्य पदत्वादेव स्यादिर्नोत्पद्यते इति नास्ति विरोधः ॥ १४ ॥

लोपनं लुप् तस्मिन् लुपि । अत्र आद्य आदिवर्णस्य विधिराद्यविधिः ।
यथा राजभ्यामित्यादौ नस्य लुपि आक्तिमभवीति आकारी न स्यात् । क्वचिदादि-
निमित्तकोऽपि विधिर्न स्यात्तेन राजभिरित्यादौ अकारमाश्रित्य न ऐम् । क्वचि-

१६ । चादिर्गिर्निः ।

चादि १।, गि १।, नि १। ।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात् ।

दादिनिमित्तक स्याच्च तेन गार्ङ्गिषु पिपत्तु इत्यादिषु षत्व स्यादेवेति रामानन्द । वन्तुतलु अ. अवर्ण आदिश्च अश्च द्वयो समाहार आद्य तस्य विधिराद्यविधिः सन्धिश्च आद्यविधिश्च सस्याद्यविधी । लुपि सन्धिर्न स्यात् यथा हर एहि शिव उय इत्यादि । लुप्तस्य य आदिवर्णस्तत्सम्बन्धी विधिर्न स्यात् यथा राजभ्यामित्यादौ न आ । एव वज्रमाचष्टे इति जो टिलोपे क्विपि जेलोपे वज्र इति लिङ्गात् सौ स्यान्तस्यारादिति रेफस्य लुपि जकारस्य च्छिति कुङ् न स्यात् तेन वज् इत्येव । लुप्तस्य अवर्णासम्भवादवर्णशब्देन इह लुप्तस्य आदिवर्ण एवीच्यते । ततश्च लुप्तस्य सर्वेषामेव आदिवर्णानां विधेनिषेधेनैवेष्टसिद्धौ अवर्णग्रहणसर्वर्णनिमित्तक विधेर्निषेधार्थम् । तेन राजभिरित्यादौ न णेस् । गार्ङ्गिषु पिपत्तु इत्यादिषु षत्वानुपपत्तिश्च न स्यात् । एवम् आद्ययोर्विधेर्निषेधेनैवेष्टसिद्धौ सन्धियग्रहण सन्ध्यायमवेण लुप्यव न सन्धिरिति ज्ञापनार्थम् । उदत्तो हि यस्य समाधिक फलमाचष्टे इति न्यायात् । अतएव दासीदर इत्यत्र सन्धियग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति स्वयं वक्ष्यति । नच भी अच्युत इत्यादौ सन्धिनिषेधार्थं सन्धियग्रहणमिति वाच्यम् । गङ्गेऽत्र इत्यादौ ज्वहेऽमीयु इत्यनेन एकारस्य सन्धिनिषेधे तन्निमित्तकस्य अकारलोपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिनिषेधप्रसङ्गे आदिविधेर्निषेधेनैव तन्निमित्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्तत्वात् । केचित्तु आदिश्चासावश्चेति आद्यस्तस्य विधिराद्यविधिरिति विग्रह्य लुप्तवर्णस्य आदिवर्णस्य स्थाने विधिर्न स्यात्तन्निमित्त कोऽपि विधिर्न स्यादित्याहुः । तत्र । भी इह इत्यादौ सन्धिनिषेधात् सार्थकस्य सन्धि शब्दस्य उद्भूतत्वाभावे सन्धियग्रहणादित्यादि वोपदेवीयवचसोऽसङ्गते । चैक्याच्चुदषहीऽ- रित्यत्र अकारस्य लुपि कृतेऽपि विमर्गस्य रेफविधानं ज्ञापयति । अत्र नजोऽल्पाथत्व- मिति । तेन “सरसीः परिशीलितु मया गमिकसीं कृतनैकनीवता” इति नैषधादौ “चू नो लुप्फ धौ” इत्यनेन नस्य लुपि कृतेऽपि नजा निर्दिष्टमनित्यमितिन्यायात् तदाटे रवर्णस्य ईकार स्यादेव । एव अधनी धनीकृत इत्यादावपि बोध्यम् ॥ १५ ॥

चादिस्तु च वा हाहैव नूनं वै अह आहो अथो उनी । अहो उताहो हौ हौ न

१७ । णमितोऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादौ ।

णम् इत् १॥, अन्याच ५।, अन्ते ०।, अन्यस्य ६।, आदौ ७। ।

णित् ग्रस्योच्यते तस्यान्यादचः परो निदन्ते डिदन्त्यस्य स्थाने मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्यः ।

पर ११, त्य १। ।

प्रकृतेः परो यः स त्यसंज्ञः स्यात् ।

१९ । अं अः नुवी ।

अ अ ११, नुवी १॥ ।

अकार उच्चारणार्थं विन्दुविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमानुवि संज्ञौ स्तः ।

अरे ईहि हे अहे । उरि ए ऐ तिर्यक् ओ ओ अमा किल खल नजादयोऽपि बहव गिशन्दे नेह गिमज्जापठितगञ्जा एव गृह्यन्ते । तेन स्वत्यादीनामर्चादौ गिमज्जाऽभावेऽपि निमज्जा व्यसज्जा च ततश्च राजानमतिक्रान्ता अतिराजौ इत्यादौ च पूर्वमिति पूर्वनिपातः । निर्निपातः ॥ १६ ॥

णमसज्ञा इत् येषां ते णमित । णिदग्रस्योच्यते इत्यादि णकारिदागमी ग्रस्योच्यते तस्य अचा सव्ये अन्यादच परः स्यादिति परिभाषितम् । यथा नृस्यमादावित्यादिना ज्ञानानि पयासि । एव नकारिदागमी ग्रस्योच्यते तस्यान्ते स्यात् । यथा नगट्टङ्गक त्रित्यादौ ङकारिदादेशी ग्रस्योच्यते तस्यान्त्यस्य स्थाने स्यात् । यथा त्रिरयद्गामीत्यादौ मकारिदागमी ग्रस्योच्यते तस्यादौ स्यात् । यथा लुमाम स्वद्यावित्यादौ । ग्रस्योच्यते इति षष्ठान्तनिर्देशात् प्रत्ययेषु न प्रसङ्गः । तेन ङकारेति विभक्तयो निङ्गात्परा एव मूर्धन्यणकारेति णवादयो धातौ परा एवेति ॥ १७ ॥

अत पूर्वजायमानस्यापि वही प्रत्ययत्वं वक्तव्यमिति रामानन्दकाशीश्वरौ । वस्तुतस्तु खेर्वह प्रागिति सूत्रस्य ले'परोवह. स्यात् सच वह, परत जातोऽपि प्राक् स्यात् तस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थ इति व्याख्यानादेवास्य प्रत्ययत्वम् ॥ १८ ॥

अ अ इति लुप प्रथमादिवचनात् । नृनृस्वार विविर्गम् ॥ १९ ॥

२० । क + पौ० मूयौ ।

क + पौ० १॥, मूयौ १॥ ।

कपावुच्चारणार्थौ वज्रगजकुम्भाकृतौ वर्णौ क्रमान्मूनी
संज्ञौ स्तः ।

२१ । होभस् ।

ह १॥, भस् १॥ ।

हकारो भस्सञ्ज्ञः स्यात् ।

इति सञ्ज्ञापादः ।

कपावुच्चारणार्थौ । मूर्जिह्वासूलीयः । नीरूपभ्रान्तीयः । जिह्वासूले उच्चा-
श्रुतऽसाविति जिह्वासूलीयः । उपभ्रान्तीयस्य उत्पत्तिस्थानमीष्टं सर्पश्वासवदुच्चा-
रणम् । “नुवी पूर्वेण सम्बद्धौ मूयौतु परगामिनौ । चत्वारोऽयोगवाह्याख्या
गत्वकर्मण्यची मता । अचः स्वयं विराजन्ते हसन्तु परमाश्रयेत् ।” ॥ २० ॥

अहितं इत्यादावनुस्वारार्थं अवीढ इत्यादौ सिलीपार्थञ्च एतद्विधानम् । ननु
अ इ उ ऋ लृ इत्यादि सूत्रे षषसह इति ऋकारस्य पुनरुक्तौ भ्रह्मरुज्ञयैवेष्टमिद्धौ
एतद्विधानं कथमिति चेन्न एकवर्णस्य उभयत्र पाठेन नौशलाभावात् ॥ २१ ॥

इति सञ्ज्ञापादः ।

एकार्थावच्छिन्नसूत्रसमूहः पादः । परिभाषादौ सत्यपि प्रधानाप्रधानयो
प्रधानं व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायादेकार्थावच्छिन्नत्वम् । अथ सूत्रलक्षणम् ।
सूत्रयति अर्थं यथाति इति सूत्रम् । सूत्रत्वग्रन्थे पचादित्वादनं । तथाच,—
“अन्याचरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तीभसनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदी-
विदुः ॥” तस्य षड्विधं “सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशो-
ऽधिकारश्च षड्विधः सूत्रलक्षणम् ॥” व्यवहारार्थं शास्त्रे कृतं सङ्केतः सञ्ज्ञा यथा
इत्कृते इत्यादि । ग्रन्थस्य सत्तेपनिर्वाहार्थं सङ्केतविशेषः परिभाषा । यथा चपीदिता
इत्यादि । अप्राप्तप्रापकी विधिः । सतु द्विविधः । वर्णोत्पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णो-
त्पादनरूपो यथा सङ्कर्षेण इत्यादि ॥ अभावरूपो द्विविधः नाशी निषेधश्च । नाशविधि-
र्यथा लोपऽस्थीमाडोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा नाजोऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य

द्वितीयः पादः ।

अच् सन्धिः ।

२२ । सह र्णे घः ।

सह । १, र्णे ७, घ १ ।

र्णे परे पूर्वस्य र्णेन सह घः स्यात् । सुरारिः लक्ष्मीश
विष्णूत्सवः धातृद्धिः, शक्लदन्तः, होतृकारः । (सुर-अरिः,

विशेषावधारण नियमः । यथा रडोवि, सुपीत्यादि । अन्यधर्मस्याऽन्यतारोपण-
मतिदेशः । यथा इण्वादिक इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूपस्थितिरधि-
कारः । स तु विविधः । “सिंहावलीकिताख्ये मण्डूकधुतिर्वचः । गङ्गास्रोत इति
ख्यातः अधिकारास्त्रयो मताः । सिंहावलीकितो यथा वावगीदान्ते इत्यस्मात् दान्ते
इति पदस्य ऋकगित्यन्तेषूपस्थितिः । मण्डूकधुतिर्यथा । टाभिस्डडसि इत्यस्मादत
इति पदस्य आर्क्तमभवौत्यन्तेषूपस्थितिः । गङ्गास्रोतो यथा न सि औ असित्यस्मात्-
रितिपदस्य तद्धितपथ्यन्तेषूपस्थितिरिति । एव “कार्यी कार्यं निमित्तज्ञं त्रिभिः
सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्यीकार्याभ्यां क्वचित् काव्यनिमित्ततः । यस्य निर्दिश्यते
कार्यं स कार्यी गदितो बुधे । क्रियते यत्तु तत्वाय्यमाप्नोति यागम् । यस्मात् पर
परं यस्मिन् तन्निमित्तं विधा मतम् । आकाङ्क्षायास्तु स्वयामनुप्राप्तिं परं भवेदिति
एवञ्च “वह्निर्द्वाविधिभ्यः स्यादन्तरद्वाविधर्वली । प्रत्ययाश्रितकार्यन्तु वह्निर्द्वासुदा-
हृतम् । प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरद्वा मितां नुवम् । प्रकृतं पूर्वपूर्वं स्यादन्तरद्वा
तथा । सावकाशाविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः । कस्यचित् भिन्नकार्यस्य प्रथम
परतस्तथा । सम्बन्धविषयो यस्य स विधिः सावकाशकः । आदौ हि विषयो यस्य
परतो न हि सम्भवत् । स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः । तथा सामान्य-
कार्येभ्यो विशेषकविधर्वली । बहुवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवत् । अल्प-
स्याविषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः । आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिः ।
प्रकृते, प्रत्ययस्यापि सम्बन्धे यो भवेदपि । तयोरेनुपधातो स्यादागमः स बुधेर्मतः ।
आदेश उपधातो यः प्रकृते प्रत्ययस्य वा । सकर्त्तृभ्योविधिभ्यः स्याद्वली लोपविधि-
स्तथा । लोपस्य आदेशयोस्तु स्याददेशविधर्वलीति ।’ सन्निधानं विना पदसाधन-
स्याशक्यत्वात् सन्ध्यायमेवादौ निरूपयति ॥ २१ ॥

लक्ष्मी-ईशः विष्णु-उत्सवः, धातु-ऋद्धिः, शक्लु-लुदन्तः, होतृ-लृकार) ।

२३ । आदिगेचोर्णव्री ।

आत् ५१, इक् एचो ६॥, णव्री १॥ ।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् णव्री स्तः । हृषीकेश दामोदरः । (हृषीक-ईशः, दामन्-उदरः) । सन्धि-ग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः । माधवर्द्धिः, शिवल्कारः, कृष्णै-कत्वं, मुकुन्दौकः, कृष्णैक्य, भवौषधम् । (माधव-ऋद्धिः, शिव-लृकार, कृष्ण-एकत्वं, मुकुन्द-ओकः, कृष्ण-ऐक्यं, भव-औषधं) ।

ननु पिता सहागत पुत इत्यादौ यथा इयो, प्रथगागमन प्रतीयते तथात्वापि यथोरिव दीर्घोऽस्त्विति चेन्न वानुकाभि सह स्त्विण्डीमटो जायत इत्यादिवदप्रयक् साहित्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । सहशब्दस्य गत्यमानत्वोऽपि तृतीयाविधानात् णेन घं इत्यनेनैवैष्टसिद्धौ सहर्णे घं इति विधानं पूर्वस्य दीर्घविधाननियमाश्रयम् । अन्यथा दीर्घस्य पौवापर्यायनियमाभावात् परस्यापि पूर्वेण सह दीर्घत्वेऽपि होतृलृकार इत्यनिष्टापत्तिः । ननु अवर्णादिदीर्घविधो कण्ठत्वेन समान, एकारादि कथं न स्यादिति चेन्न एकारादेराशकतालव्यत्वेन विरुद्धत्वे असाधारणसमानस्याकारादे-रैवोचितत्वात् । किञ्च दीर्घस्य अज् धर्मत्वात् वाङ्मरोति तद्वदाति इत्यादौ न प्रसङ्गः । मुरारि, इत्यादौ इयोरिकस्मिन् दीर्घं पूर्वहसस्य तेनैव सम्बन्ध, हसोऽकार उच्चारणार्थ इति स्वरसात् । हसिनो परवर्णसम्बन्ध विनापि उच्चारणं न सम्भव-तीति परवर्णयोगसिद्धे । शक्लु धातु शक्लुनामा कश्चिडा । शक्लुदन्त इति लृकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिक्रमदोशश्चरौ । होतृकार इति होता उच्चारितो लिखितो वा लृकार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

हृषीकेश इत्यत्र अकारेण सहितस्य ईशारस्य एकारे कृते पूर्वस्य परेण योगः । एव सवच । दामोदर इति दाम रज्जुर्दर यस्य इति विग्रहे दान्तत्वाद्विरामं नीलुप् फर्धो इत्यनेन नस्य लुपि “लुपिन सम्बन्धाद्विधौ” इत्यनेन सन्धिनिषेधोऽपि कथं सन्धि-स्यादित्याशङ्क्याह । सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति । अस्याथः सन्धिग्रहणात्

२४ । गेर्धीरनेधिन एङ् ऋकोः ।

गे. ६।, धी. ६।, अन् एङ् इन. ६।, एङ् ऋको. ६॥ ।

गरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धीरेङ् ऋकोरवर्णेन सह क्रमात् णव्री स्तः । प्रेजते, परोखति, अपार्च्छति । (प्र-एजते, परा-ओखति, अप-ऋच्छति) । अनेधिनः किं. उपैधते अवैति । (उप-एधते, अव-एति) ।

२५ । लिधोर्वा ।

लिधो. ६।, वा । १। ।

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् । प्रेकीयति, प्रैकीयति (२३ सू), प्रोघीयति, प्रौघीयति. प्रार्क्षीयति, प्रर्क्षीयति, प्रात्क्षारीयति प्रत्क्षारीयति । (प्र-एकोयति, प्र-ओघीयति, प्र-ऋक्षीयति, प्र-लृक्षारीयति) ।

लुपि न सन्ध्यायविधौ इति सूत्रे उद्धर्तितस्य सन्धिश्चतस्रस्य ग्रहणात् सन्धिलुप्येव सन्ध्यायसूत्रेण लुप्येव सन्धिर्न स्यात् अव्यायान्तरसूत्रेण लुपि तु सन्धि स्यादेवेति । सन्धिरत सन्ध्यायसूत्रविहितकार्यं न तु वर्णद्वयमेलनम् । तेन पिपक्षादिशब्दानां सर्थो गान्तलुपि ककारस्य भूपभस्तेरित्यनेन चपि जवे च कृते पिपक् पिपग् इत्यादि सिद्धम् यद्यपि आदिगेजूटोर्ण्वी इति कृते एञ् उट् च द्वयोः समाहारे एजूट् ततः इक् च एजूट् च इर्गजूटौ तयोः । इति व्याख्यानं आट्टोर्त्रिरिति सत्र कर्त्तव्यं न स्यात् तथापि इगेचोरिति कृतं ज्ञापयति । स्वभावादकपदे क्षिपः प्राक् समामे च आट्टोर्त्रिरित्यनेन त्रि स्यात् । यथा शव विकारे कौ शौतिः धावुज जवे धाति. जनान् अवतीति जनौ इति अन्यत्र अवतीति ऊ. तव ऊ सम ऊ इत्यादौ गुण एवेति । एवम् उभयत्र समाहारे आरालैच इत्यादितत सत्रत्वाच्चेत्यादिना अप्रत्यक्षाभावे आसुत्रीगेच इत्यनेनापीष्टसिद्धौ कथमेतत् गौरव ? स्पष्टार्थम् ॥ २३ ॥

न विद्यते एधिनौ यत्र सीऽनेधिन् तस्य । ननु यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादेधिनोर्धालीर्वर्जनादेव धातोः प्राप्तौ धोरित्युपादानं व्यर्थमिति चेन्न उद्भूतोहि यस्य समाधिकफलमाचष्टे इति न्यायादप्राप्तबिज्ञ-

२६ । लोपोऽस्योमाङोः ।

लोप. १।, अस्य ६।, ओम् आङोः ७॥ ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् । शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः । (शिवाय-ओम्नमः, शिव-आ-इहि, ब्रह्म-आ-उतम्, (आ-ऋषिः अर्षिः) राज-अर्षिः । स्थानिवदादेशः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य ।

मज्जस्यैव धातोः प्राप्तव्यत्वात् । अतएव प्रकृत एजक प्रैजक इत्यादौ न गुणः स्यात् । धातोर्लुकाराभावादङ्ङितोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ऋकीयहण परवानुवृत्त्यर्थमेव ॥२४॥

लिङ्ग्यासौ वृश्चति लिङ्गः तस्य एकस्मिन् लित्वुत्वयोरसम्भवात् आदौ लि पयात् धुरित्यथ । एकमिच्छति एकमिवाचरति वा इति को कृते अवर्णस्य इकारे सनज्यादिर्धुरिति धातुसज्जाया तिपृशपौ । ततश्च प्रकर्षण एकीयति इति अस्यग्यनुकारिति समामेऽनेन गुणः पक्षे दृष्टिः । एव सर्वत्र । प्रोङ्गारौयति इत्यादौ पूर्वापरयोः परोविधिर्बलवान् इति न्यायादवर्णस्य लोप एव ॥ २५ ॥

धर्मिकल्पनातीति धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वावर्णस्य अर्थवशाद्विभक्तोर्वि परिणाम इति न्यायेन षष्ठान्ततया अनुवृत्तावपि इष्टसिद्धौ पुनरिहावर्णोपादान सामान्यावर्णप्राप्तार्थं सहशब्दनिवृत्त्यर्थञ्च । अन्यथा गेरवर्णस्यैव लोपः स्यादिति शिवायोन्नम इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाददान्तत्वे वेस्य न लुप् । एव तात एहि इत्यादौ तकारस्य न द । अनादिष्टे आङि अवर्णलोपस्य वैयर्थ्यादादिष्टे एव आङि-परवर्णलोपो भवतीत्यत्र आह शिवेहि इत्यादि आङपूर्वं इण् गतौ हि एहि । वेज तनुसन्ताने क्तः ऊतम् आ सस्यक् प्रकारेण ऊतमीतम् आसस्यक्प्रकारेण ऋषिरर्षिः । स्थानिवदादेश इति । मन्वावजादेशः पूर्वविधि प्रति स्थानिवत् स्यादित्यर्थः । यथा शिवेहीत्यादौ एकारस्य आङतुल्यत्वे पूर्वस्य अकारलोपः । अजादेशः किं सयन्तीत्यत्र यस्य स्थानिवत्त्वाभावात् मस्यानुस्वारः प्रतीयन्तीत्यादौ न दीर्घः । पूर्वस्मृतीति किं स्मृतः । उ शिवी येन स स्मृतीः तस्योत्पन्नः स्मृतवत्पव । अत्र ओकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । सत्वेरन्त्यत्र तु सर्व आदेशः पूर्वस्मृति पर प्रति च स्थानिवत् स्यात् । पूर्वस्मृति यथा विकीर्य्य इत्यादौ क्ताचीयपि अगुणत्वादिर् । परस्मृति यथा हे स्मृतौ इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन ऋस्वपरत्वाङ्ङेलोपः । नच एभ्य आमादीनां नुमादिप्रसक्तौ

२७ । एवेऽनियोगे ।

एव ७, अनियोगे ७ ।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे । अद्येव (अद्य-
एव) । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । (अद्य-एव गच्छ) ।

२८ । वैष्णोत्वीः से ।

वा ११, ओष्ठोत्वी. ७॥, से ७ ।

अवर्णस्य ओष्ठोत्वी परयोर्लोपः स्यात् वा से सति ।
विम्बोष्ठ विम्बोष्ठः, स्थूलोतुः, स्थूलोतुः । (विम्ब-ओष्ठः,
स्थूल-ओतुः) । से किं तवोष्ठः । (तव-ओष्ठः) ।

वह्निनिष्ठापत्तिरिति वाच्यम् । आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् तेषु अनिष्टं तेषु
स्थानिवत्त्वानुपपत्तीकारात् । अतएव प्राञ्चोऽपि इष्टसाधनायमेव न्यायः । स्वीक्रियते
नलनिष्ठायमिति प्राहुः । पूर्वतो वा शब्दानुवृत्तौ कथमिदं नित्यमित्याशङ्काद् ।
इदोर्विभाषयोरित्यादि । यत् वा शब्द केवल विकल्पवाची तत्रैवायं नियमः । यत तु
व्यवस्थावाची तत्र विभाषादयमव्यवर्त्तन इष्टत्वान्नित्यत्वम् अनिष्टत्वादनित्यत्वमिति
बोध्यम् । तत्र अयायुर्लुब्धेति गोर्वेत्यतयोर्मध्ये ऋजोऽत इत्यस्य नित्यत्व संतुल्य
पक्षेवेति यवाचीत्येतयोर्मध्ये शसिशसिति कखपफयोर्मन्यावित्येतयोर्द्वयोर्विकल्पः ।
अतोऽङ्गव्युत्तिरिति अभीभगी इत्यादौ योर्नित्यत्वं सगच्छते ॥ २६ ॥

निपूर्वस्य युनक्तोर्घञि सिद्धेन नियोगशब्देनेह अवधारणमेवोच्यते धातूनाम
नेकार्थत्वात् । एवशब्देनेह सादृश्यसम्भावनावधारणानुच्यन्ते । तत्र सादृश्यसम्भा
वनयोर्वर्त्तमान एव शब्दे परे अवर्णस्य लोपः स्यात् अवधारणवाचके एवशब्दे लोपो न
स्यात् इत्यर्थः । अतएव एव अवधारणे इति काश्मीरका पठन्ति । अद्येवेति । स्त्री
यत् कृतं तत् अद्यकृतमिव लक्ष्यते इत्यर्थः । एव चमेव रज्जुरित्यादि । सम्भावनायान्तु
तदद्येवाम्भदित्यादि । अवधारणे तु अद्येव गच्छ अन्यदिवसे न इत्यर्थः । एव मित्यव
शी. श्रियमन्या इति भट्टि । तथैव सोऽभ्युदयधी राजा प्रकृतिरञ्जनान् इति रघुः ।
अपदीषतेव विगुणस्य गुण इत्यादि ॥ २७ ॥

वाशब्दस्यैह व्यवस्थावाचित्वात् प्रोष्ठो वषः प्रोष्ठो मस्य विशेषः । इति सञ्ज्ञाया

२६ । वीसे त्वृतोत्रिं ।

वीसे ७, तु १। ऋतः १, त्रि २।

अवर्णात्पर ऋतो त्रिमाप्नोति वीसे सति । शीतार्तः
(शीत-ऋतः) । वीसे कि परमर्तः । (परम-ऋतः) । (अत्र
कर्मधारयसमासे गुणः) । त्वन्तस्य नानुवृत्तिः ।

३० । ऋणप्रवसनवत्सरवत्सतरदशकम्बलस्यार्णः ।

ऋण—कम्बलस्य ६, ऋणः १।

एषामवर्णात् पर ऋणो त्रिमाप्नोति । ऋणार्णं प्रार्णं ।
(ऋण-ऋणं, प्र-ऋणं) ।

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिण्यौ ।

स्व अक्षयो ६॥, ईर ऊहिण्यौ १॥ ।

अनयोरवर्णात् परावेतौ त्रिमाप्नुतः । स्वीर, अक्षौहिण्यौ ।
(स्व-ईरं, अक्ष-ऊहिणी) ।

नित्यम् । आ षोष्ठादीष्टम् इत्यव्ययीभावेऽनेन आडीलोपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति
न्यायाज्ञीपस्य आदिशत्वे स्थानिवदादेश इति न्यायादाडैभ्योपस्य आडतुल्यत्वे तवोक्त
ममोष्ठमित्यादौ लोपोऽस्योमाडीरित्यकारलोपः ॥ २८ ॥

निमित्तकार्यिणोरव्यवहितसम्बन्धादकारस्यैव वृद्धिः । अन्यथा येन विधिसदन्त-
स्यति न्यायादकारस्यैव वृद्धिः प्रसज्येत । एवम् ऋण प्रवसनेत्यादौ च व्याख्येय त्वन्तस्य
इत्यादि । त्वन्तस्य पदस्य परसूत्रेऽनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । (वीसे तृतीयातत्पुरुषसमासे ।
शीतेन ऋतः पीडित इत्यादि विग्रहवाक्यं स्यात्) ॥ २९ ॥

एव वसनार्णं वसरार्णं वत्सरार्णं दशऋणानि सन्त्यस्य इति दशार्णो देश
दर्शार्णो नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गमभूमिरुच्यते । कम्बलार्णम् । (ऋणात्पर
ऋण ऋणार्णं प्र प्रकृष्टमृण प्रार्णं, वसनाय ऋण वसनार्णं, वत्सरेण देशमृण
वत्सरार्णं, वत्स तरार्थमृण वत्सतरार्णम् इत्यादि) ॥ ३० ॥

ऊहिणीति सृङ्गन्यनिर्देशात् अक्षानूहितु शीलमस्या इति वाक्ये सज्ञाया
णत्वं अक्षौहिणी संज्ञा पाशकस्त्री च । अन्यत्र अक्षौहिनी ॥ ३१ ॥

३२ । प्रस्योढोऽब्यूहाः ।

प्रस्य ६।, ऊढ ऊढि ऊहा. १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परा एते त्रि यान्ति । प्रौढः प्रौढि. प्रौह ।
(प्र-ऊढः, प्र-ऊढिः, प्र-ऊहः) ।

३३ । वैषैष्यौ ।

वा ।१।, एष एष्यौ १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्नुत । प्रैषः, प्रेषः प्रैष्यः
प्रेष्यः । (प्र-एष, प्र-एष्यः) ।

३४ । मनीषाः ।

१॥ ।

मनीषाद्या निपात्यन्ते । मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा.

वहच्चा प्राप्णे क्त ऊढ क्ति ऊढि ऊढड तर्कं घञ् ऊह. ॥ ३२ ॥

वाशब्देनेह समुच्चयार्थतया वृद्धे पूर्वोऽवर्णलोप समुच्चोयते । तेन प्रस्यावर्णात् परावर्ष्यो वृद्धि वा प्राप्नुत । एवम् एषैष्यौ. परयोः प्रस्यावर्णस्य लोपश्च स्यात् इत्यर्थः । यत्तु वृद्धेरभावपक्षे गेर्धोरित्यादिना गुणविधानं तद्वैयम् । इषधातीर्षञ् व्यञ्जीकृत्य तौ द्वितीयचर्णे लिङ्गसञ्ज्ञाया गेर्धोरित्यादेरनवकाशात् ॥ ३३ ॥

बहुवचनं गणाय गणश्च दशाव्याधौ सूत्रव्युत्पाद्यमयः । नच तदा श्रव्याधान्तरं निपातनसूत्रैरलमिति वाच्यं तेषामस्यैवोदाहरणायकत्वात् यल्लक्षणानुत्पन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धमिति भाव्यं निपातनलक्षणं यथा “वर्णागमोवर्णविपथ्ययश्च, हा चापरौ वर्णविकारनाशे । धातोस्तदधातिशयनं योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तमिति” प्राच. । मनीषेत्यादि इति ईषडगतिदानेक्षणहिंस इति सूईन्यान्तरूपम् । मनस ईषा मनीषा एव हलीषा लाङ्गलीषा शक्ती देशविशेष, शकानामन्धु. कृप. शकन्धु. । कुलानि अटतीति कुलटा वेश्या । अन्यत्र कुलाटा कुलबधू. । सीमान-मन्तति बध्नाति इति सीमान्त केशविन्यासः । अन्यत्र सीम्नोरन्त. सीमान्त. पतत्रजलि रम्येति पतञ्जलिर्मुनिविशेषः । सारमङ्ग यस्यासौ सारङ्गश्चातकादिः । अन्यत्र साराङ्गी मल्ल. । एव तालव्यवल्यामीशया हललाङ्गलयोरकारलोपी वा हलीशा हलेशा

शकम्भुः, कुलटा, सीमन्तः, पतञ्जलिः, मारङ्गः । (मनम-ईषा, हल-ईषा, लाङ्गल-ईषा. शक अभ्युः, कुल-अटा, सीम अन्तः, पतत्-अञ्जलि, मार-अङ्गः) ।

लाङ्गलीशा लाङ्गलेशा समीऽर्थो यस्य स समर्थं हनूरस्यास्तीति हनूमान् । हिनस्तीति सिह । क दर्पयतीति कन्दर्प । शतात्पर पर शत सत्सत् पर पर सत्सत् पार करीतीति पारम्करी देश । एकाधिका दश एकादश षडधिका दश षोडश उद्गतीऽम्बर उड्गम्बरः । शुद्ध ओदनो यस्य स शुद्धोदन । उषसि बुध्यते उषर्बुध । गवा पद गोप्यदम् । गोभि सेवितो देश मानञ्च । काम्यकर्माणि माकर्तुं शीलमस्येति मष्करी भिज् । अपम्करी रथाङ्गम् । अवम्कार पुगीषम् अटान् अवतीति अटवी अरण्य तत्करीतीति तम्कारशौर । व्रजता देवाना पति वृहस्पति । समभगन समभनम् । अङ्गत्यम्निन इति अङ्गणम् । उत्थानम् मूर्धन्यान्तम् ।

गवायुतिर्गव्युति क्रीशयुगम् । वनस्य पति वनस्पति पृष्य विना फलितो वृक्ष । आस्पद प्रतिष्ठा । आशर्थ्यमङ्गुतम् । पृषदुदर यस्य स पृषीदर पृषटद्यान पृषीद्यानम् । केशिनमववीत केशव । अक्षिभ्या पर परीक्ष पश्चादहं पश्चाहं हरिवि चन्द्री रमणीयो हरिश्चन्द्र । भूवीलोक भूर्लोक मुक्ति ददातीति मुक्तन्द । पक्षे मुक्तिद । विकिरी विकिर पक्षी । अङ्गमभनम् अङ्गमभनमिति केचित् । आकृत्यान्तेऽपि वक्तव्या प्रम्कद्राद्यामनीषिभि । अन्योन्य परस्परमितरेतरम् । एते व्यतीहारे निपात्यन्ते । एषा क्लीबत्वमेकत्वञ्च नित्यम् । अन्योन्येन परस्पररेण इतरतरेण पृषि स्पृष्टते । स्त्रीक्लीबयोर्विभक्तोराम् वा । अन्योऽन्येन अन्योऽन्या स्त्रीभ्या स्त्रीभिवा धनाभ्या धनैर्वा स्पृष्टते । एवमनादिस्थयोरजातयोर्व्यवयोर्हंसि लृक् । अवतीति ऊ नद्या ऊ नद्यू तस्येहा नदीहा । इ काम पटुश्यासौ इति पटि, तस्योत्पव पग्युत्पव । अनादिस्थयो किम् ? इत्य उच्य ऋच्युत उच इत्य ऋच व्युत । हंसि किम् ? नद्येषा मध्वीहा । इतावुजोवा ऊ । ऊइति उ इति विति । चपीजम् सानुनामिके न द्वि । चपी जम् स्याद्वा सानुनामिके परे तस्य च द्वित्व न स्यात् । विण् इति विडूँ इति तनूँ इति तडूँ इति वडूँ इति वडूँ इति । नीरन्नामिक स्वसे, अनृस्वारस्यानुनामिक स्याद्वा स्वसे परे । अनुनामिकोऽर्द्धचन्द्रा कतिवर्णः । भवोऽश्वन्तः भवाश्वन्तः भवोऽष्टङ्कः भवाष्टङ्कः भवोऽस्तव भवास्तव कौस्मान्

कास्कान् । मनयवल्युक्तं मनयवलात्तेन । मनयवल्युक्ते हकारि परे अनुस्वारस्य स्थाने क्रमादनुनासिकसहिता मनयवला वा स्युः । सम्मल्लयति मल्लयति सैनङ्गुते संङ्गुते किंयुद्धी भूत, किं लोभत, किं लल्लयति किं लल्लयति किं लल्लादयति किं ललादयति । चप खय शसि । चपस्य खय स्यादा शसि परे । वाक्शर, वाक्शर वाक्कूर द्विष्ठ- षष्ठ द्विष्ठ तथसाधु तत्साधु अफूसीमा असोमा अफूसरस असरस । भयर्सन भयर्सनम् । हसाल्लोपी ये यस्य । हसात् परस्य यस्य लोपः स्यादा ये परे । आस्ये भवम् आसम् आस्य हसात् किं शय्यते केचित् अभति वभति मभतीना रेफस्य यकारि परे लोपः विभाषया विधाय अभ्यते अभ्यते वभ्यते वभ्यते मभ्यते, मभ्यते इत्याहुः । भसिर्णे भसः । भसात् परस्य भसस्य लोपः स्यादा सवर्णे भसि परे । भिन्ते भिन्ते रुन्ते रुन्ते । हसात् किं दिक्करोति । खप् परे शसिवे, खप्परी यस्मात् तस्मिन् शसि परे विसर्गस्य लोपः स्यादा । कश्चोतति कश्चोतति कष्टीवति कष्टीवति कस्तीति कस्तीति । एकाधिकरणे राज्ञि प्रचेतसीऽसे रेफः । एकाधिकरणे राज्ञि परे प्रचेतसी विसर्गस्य रेफः स्यादा न तु समासे । हेप्रचेतीराजन् हेप्रचेतीराजन् । एकाधिकरणे किम् ? ण्वि प्रचेतीराजन् गच्छ । असमासे किं प्रचेतीराजस्य धनम् । आदर्हीहसीऽ नचि तु द्वि । ऋषात् परी रेफहकारवर्जोहसीऽ स्यादा न त्वचि चित्त चित्त सिद्धयति सिध्यति नृङ् नृङ् कल्प्यते कल्प्यते । तक् तक् मुक् मुक् । दीघादपीति केचित् । गात्र गात्रं वाक् वाक् अर्हं किं जागर्ति अत्र रलोपे पूर्वस्य दीघापत्तिः । मुच्यति । अनचि किं वदति । अची रह्याभ्यां यप । अच पराभ्या रेफहकाराभ्या परी यपी द्वि स्यादा । हय्यं हय्यं पूव्यं पूर्वं निर्णय निर्णय कर्म कर्म वडते वर्धते गर्भं गर्भं मूर्खं मूर्खं अर्चा अर्चा प्रह्लादते प्रह्लादते । अचः किं पितरा सल्लादते यप किं अर्हण दर्शनम् । खपाच्छस । खपात्पर शसो द्वि स्यादा । त्वग्शश्या त्वग्शश्या त्वक्शश्या त्वक्शश्या अफूसरस अफूसरस अफूसरस अफूसरस । खपात् किं हल्षः । शस किं वाक्चारु । शसात् खप । शसात्पर, खपी द्वि स्यादा । कश्चौर, कश्चौर । कष्टीवति कष्टीवति कस्तीति कस्तीति । णपादयल । णपात्परी यली द्वि स्यादा । नद्यत् नद्यत् मन्वत् मन्वत् वच पूर्वरेफस्य लोपः शुक्ल शुक्ल णपात् किं शिष्य । यल किं दुग्धम् । यन्तात् णपः । यन्तात्परीणपी द्वि स्यादा । अश्वयूकरोति अश्वयूकरोति मूलवृक्षनति मूलवृक्ष नति । वल्कल वल्कलम् । ईयकारकयीरन्यस्य दन् नित्यम् । अन्यस्य नित्यं दन् स्यात् ईये कारके च परे । अन्यस्येदम् अन्यदीय अन्यत्कारकम् । आशीराग्रास्य ।

३५ । यलायवायावोऽचीचः ।

यल अय् अच् आय् आव १॥, अचि ७, इच ६ ।

इचः स्थाने य् वर् ल् अय् अच् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः । व्रम्बकः, विष्णुशी, धात्रच्युतौ, लाकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः । (त्रि-अम्बकः, विष्णु-ईशौ, धात्र-अच्युतौ, लृ-आकृतिः, हरे-ए, शम्भो-ए, नै-अकः, पौ-अकः) ।

३६ । वावगोर्दान्ते ।

वा । १, अव । १, गोः ६, दान्ते ७ ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते । गवेशः, गवीशः (३५ सू) । (गो-ईशः) । दान्ते किं गवे । (गो-ए) । गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्यम् । (गो इन्द्रः, गो-अक्षः । उभयत्र गवा-देशो नित्यम् ।)

स्थितोद्भूत्युत्तरागेष्वचीषीसे । अन्यस्य दुन् स्यादेषु परेषु नतु तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदाशी, अन्यदाशा अन्यदास्या अन्यदास्थित अन्यदूति अन्यदुत्पुक् अन्यद्राग । तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्यस्य अन्येन वा आशी अन्याशी । वार्थे । अन्यस्य दुन् स्याद्वा अर्थे परे नतु तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदर्थः, अन्यार्थः । तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्येन अन्यस्य वा अर्थ अन्यार्थः ॥ ३४ ॥

व्रम्बक इति त्रीणि अम्बकानि चचू षि यस्येति विग्रहः । लोचनं चतुरम्बक-मिति प्राश्रुत । लक्ष्मीश इत्यादौ सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्वक्तवान् इति न्यायादौघर्णवः । लृकारस्याकृतिरिव आकृतियस्य स लाकृतिर्नवमोऽङ्गः ॥ ३५ ॥

तृत्ता गोरिचो ग्रहणात् गवावादरिति ऋस्वे उकारस्याप्यवादेशे चित्तगवाचार्ये इत्यादि सिद्धमित्येके । अव इत्यकारान्तः । गवीशइत्यत्र अयायोरित्यादिना वकार-लोपाभावस्तु तत्सूत्रीय-वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । गवेन्द्रेति विभाषादयमध्य-वर्त्तित्वादस्य नित्यत्वम् ॥ ३६ ॥

३७ । अयां ख्योर्लुब् वा ।

अया ६॥, यो ६॥, लुप् ११, वा ११ ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा । हरएहि
हरयोहि, शम्भइदं शम्भविदं, श्रिया एति श्रियार्थेति, विष्णा-
उत्कः विष्णावुत्क । (हरे-एहि, शम्भो-इदं, श्रियै-एति,
विष्णौ-उत्क.) ।

३८ । एङोऽतः ।

एङ ५, अत ६ ।

दान्ते स्थितादेङः परस्य अकारस्य लुप् स्यात् । हरेऽव,
विष्णोऽव । (हरे-अव, विष्णौ-अव) ।

अयामिति बहुवचननिर्देशाद्य् अय् आय् आव् स्वरूपाणां आदेशानामनादेशा-
नाञ्च ग्रहणम् । न च उपस्थितत्वादादेशानामेव ग्रहणमिति वाच्यम् । सन्निष्ठाया-
मित्यस्मात् इच्छार्थे सनोऽनुव्रत्तावपि शानानिमीत्यनेन स्वार्थे सनन्ते चिकित्सतीत्या-
दावपि गुणनिषेधदर्शनात् । ततश्च अन्तर्निवृत्तानामय् अय् आय् आव् स्वरूपाणां-
मपि यवयोर्लुब्वेति । तच्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादेव परं एवेति बोध्यम् ।
यथा राम याति पाप इत्यति गङ्गा याति लता इत्यतीति किप् रामया, पापहृद्
गङ्गायाः लताहृद् । ततस्तमाचष्ट इति जीवीमर्थेति डिङ्त्वात् टिलोपे पुनः किप्
केलोपे राम आस्ते रामयास्ते पापएष पापवेषः गङ्गाअर्थं गङ्गायय लताएक
लतावेकः । रामभ्या रामय्भ्या पापगच्छति पापव्गच्छति गङ्गाधीरः गङ्गाय्धीरः
लतादण्ड लताव्दण्डः । स्वसितु रामय्करोति गङ्गायसाधु । एवं सति आद्भ्योरिति
कृते अवर्णात् परथोर्यवयोर्लुप् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अयामिति कृतन्तु अयादीनामक-
पदीयत्वज्ञापनार्थं तेन पुनः पठय् इति पुनः पठव् इति पुनः पठ माय् इति पुनः पठमाव्
इत्यादौ भिन्नपदे नातिप्रसङ्गः । अथवा अवर्णस्य योर्दान्तत्वमिति सन्देहविरासार्थ-
मयामिति । लुक्करणात् हर एहि इत्यादौ न सन्धिः ॥ ३७ ॥

दान्ते किं शयनं भवनम् । (श-अन, भो अन) ॥ ३८ ॥

३६ । गोर्वा ।

गो ६।, वा १। ।

गोरति वा सन्धिः । गोऽग्रं (३८ सू), गोअग्रं (३९ सू),
गवाग्रं (३६ सू) । (गो-अग्रं) ।

४० । नाजोअन्तोऽनाङ्गिः सुश्च ।

न १।, अच् १।, ओ-अन्त. १।, अनाङ् १।, नि १।, नुः १।, च १। ।

अज्मात्र ओकारान्तश्च निराङ्वर्जः सन्धिं नाप्नोति
सुश्च । अ अनन्त, ई ईश्वर, उ उमेश, अहो ईशान, कृष्ण एहि ।
अनाङ् किम् ? ।

मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः ।

य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

आत्मबोधैकदेशादालोक्योपरतैर्हरिः ।

आ एवं तत्त्वमर्यादा आ एवं तत् कृतं मया

इह लुपोऽनुवृत्तौ वावगोरिति विशेषविधेरप्रातिपत्ते एङोऽत इत्यस्य चरि-
तार्थत्वादितत्पूर्वस्यैव वैकल्यं स्यादिति प्रकरणबलात् सन्धिर्विभाष्यते । न च
सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्वलवान् इति न्यायादादौ प्रवृत्तस्य एङोऽत इत्यस्य विभाषार्थो-
ऽयं विधिरिति वाच्यम् । लोपविधिर्विशेषितरत्नैव बलवत्त्वात् । अन्यथा सुवट् इत्यादौ
षड् बाधित्वा स्यान्त्यस्यारादित्यादिना लुप् प्रसज्येत । न च तत्र षड् सार्थकलार्थमेव
लुप् न स्यात् इति वाच्यम् । द्रष्टव्यमित्यादौ षड् सार्थकत्वात् । ततश्च अर्थवशा-
द्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात् । अत इति पदं सप्तम्यन्तं भूत्वा अनुवर्तते । इत्यत आह
गोरतीति । अत्र वाङ्मन्द्रीयव्यवस्थया गामञ्चतीति किपि गवाङ् । अत्र अबी नित्य ॥३६॥

ओ अन्त इति पृथक् करणादच्पदेन तन्मात्रं प्रतीयते । अन्यथा ब्रजवदरत्न-
निभ इत्यादिवत् अजन्तस्यैव प्राति. स्यात् । शिञ्च ओ इति पृथक् पाठेनापि
ओदन्तप्राप्तौ ओदन्तग्रहणम् ओदन्तस्य अन्तावयवीयसम्बन्धेरेव निषेधो नतु सर्व-
वर्णानामिति ज्ञापनार्थम् । अन्तावयवीयसन्धिश्च अचिपर एव सम्भवतीति अचि पर
एव निषेधः । तस्माद्वचन्यात् अज्मात्रप्लुतयोरपि अचि पर एव सन्धिनिषेध इति

४१ । ब्वहेऽमीये ।

ब्वहे ०।, अमीयू १।, (ई-ऊ-ए = यू) ।

ब्वहे निष्पन्नोऽमीशब्दो हे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च सन्धिं नाप्नोति । अमी ईशाः, हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे इमे । ब्वहे किं ? अम्ययं, बध्वर्थः । (अमी अयं, बधू-अर्थः) ।

बोध्यम् । तेन अनन्त अ, ईशान अहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेव । नच अनन्त अ इत्यादिषु अकारादः सन्धिस्थानिवत्त्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न प्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तन्निमित्तकसन्धेरपि निषेध इति अवश्यवक्तव्यत्वात् । अन्यथा गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारलोपः प्रसज्येत । अतएव अवगणितमवमताव-
ज्ञाते अवमानितञ्च परिभूते । मङ्गलानन्तरारम्भप्रशकार्येष्वथो अथ इत्यभरोक्तिः सगच्छते । कृष्ण एहीति दूराह्वाने भूत प्रयुक्तः । तथाचीकं “दूराह्वाने च गाने च रोदने च भूती मत ” । ननु कृष्ण एहीत्यादौ भूतात् परस्य सेलीपः कथमिति चेत् सत्यम् आदौ ऋखात् सिलोपे पदसञ्ज्ञाया पश्चाद्दूराह्वानादौ भूतत्वे सन्धिनिषेधः । शिवेहीत्यादौ निकटाह्वाने भूती न स्यात् । अनुबन्धशून्यस्य आकारस्य आङ्ग्य भेदज्ञानं कथं स्यादित्यत आह मय्यादायामित्यादि । य आकारो मय्यादाया अभिविधौ क्रियायोगेष्वर्थयोश्च वर्तते स ङित् प्रीक्तः । मय्यादा सीमा, अभिविधि-
व्याप्तिः, क्रियायोगः, क्रियावाचकधातुपूर्ववर्तित्वम्, ईषदर्थोऽत्यार्थः । य आकारो वाक्यस्मरणयोर्वर्तते सोऽङित् प्रीक्तः । वाक्य वाक्यार्थ स्मरण पूर्ववाक्यार्थानुभवः । आत्मबोधादित्यादि । आ उपरतैरौषधिरक्तैर्जनै आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्यन्त आ एकदेशात् एकदेशं करचरणदिक व्याप्य हरिः श्रीकृष्णः आ अलीकि दृष्टः इत्यर्थः । एषु मय्यादादौ वर्तमानत्वादाङ्ग सन्धिरभूत् । हरि दृष्टवता उपरतेन सन्तुष्टेन उच्यते । आ एवमित्यादि । आ एव तत्त्वस्य ब्रह्मणो मय्यादा इति वाक्य तत्त्व ब्रह्मणि तद्भावे इति धरणि । य आत्मन्या अधमेनापि तद्विरट्दर्शनं कृतमिति स्मरण इत्युभयत्र सन्धिर्न स्यात् । अत्र नञ् आ निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् । “भूतस्येतौ परे सन्धिं भूतेकारस्य वा भवेत्” इति कृष्णेति गौरौति गौरि इति ॥ ४० ॥

ईश्च ऊश्च एश्च इति यू अमीयू यू चेति अमीयू अत्र एकारस्य सन्धिनिषेधात् तन्निमित्तस्यापि सन्धिनिषेधो बोध्यः । तेन गङ्गे अत्र इत्यादौ न अकारलोपः ।

४२ । स्योद्धेतौ ।

स्योत् १।, वा १।, इतौ ७। (सि + ओत् = स्योत्) ।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । विष्णो-
इति, विष्णइति (३७ सू), विष्णविति (३५ सू) । (विष्णी
इति) ।

४३ । उज् णपात्त्वचि व वा ।

उज् १।, णपात् ५।, तु १।, अचि ७।, व १।, वा १। ।

उज्सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । णपात् परस्तु वो वा
स्यादचि । उ इति, विति, किमुवुक्तं, किमु उक्तम् । (उ-इति,
किमु-उक्तम्) ।

अस्ययमिति अमीरोग । अमीऽस्यासीति अमी । बध्वा अर्थो बध्वर्य । अत्रनार्थो-
रर्थो नार्थ्यर्थ इत्यादौ द्विवचनान्तत्वेऽपीकारस्य द्विवचननिष्पन्नत्वाभावात् सन्धिः
स्यादेव । इहापि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् द्विवचने अदस एकारस्य
सन्धिः स्यादिति असुके इह असुकयिह असुकेऽत्र एकारस्य किम् ? असू अत्र एव
मणौवादिषु द्विवचननिष्पन्नस्य ईकारस्यापि इवे परे सन्धिः स्यादिति । मणौवादयश्च
“मणौ भाव्यापतौ चैव दम्पतौ रीदसौ तथा । वाससी जम्पती चैव शिवे जायापतौ
तथा । अन्यैरपीह पठ्यन्ते पेषुषीप्रभृतीन्वपि” इति । यद्यपि शावव व यश्च पपुरिति
कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानीत्यादिवत् वशब्देनापि निर्वाहः तथापि इवेऽनिष्ट
स्यादेव उक्तम् । मणौवादिषु सन्धिर्नित्यमिति कालापा । विकल्पेनेति क्रमदीश्वर ॥४१॥

सौजात इति प्रायिकाभिप्रायणोक्तम् । स्यन्त इत्यर्थः । तेन दृष्ट उ, शिवी
येन स दृष्टोरस्यापि सम्बोधने हे दृष्टी इति हे दृष्टविति हे दृष्ट इति स्यात् किञ्च
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्बोधन एवाय विधिरिति तेन गविल्ययमाह
दृष्टगविल्ययमाह इत्यादौ न स्यात् ॥ ४२ ॥

अकारोऽस्य नञवदव्ययत्वज्ञापकः । पूर्वतोऽनुवर्त्तमानेन वाशब्देन उज् सन्धि
वा नाप्नोति इतौ परे इत्यर्थो लभ्यते इह तु वकारसम्बन्धार्थं पुनर्वाशब्दः णपात्
पर उजवकारः स्याद्वा अचि परे । तस्य च वकारस्य अज्वद्भावी बोध्यः । वा शब्दस्य

४४ । वेक् स्वश्चार्णेऽसे ।

वा ।१।, इक् ।१।, ख. १।, च ।१।, ण्ये ७।, असे ७।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति स्वश्च वा स्यादर्णे परे, न तु से, दान्ते । शाङ्गी अत्र शाङ्गि अत्र शाङ्गित् । (शाङ्गी अत्र) । असे किं हर्यर्चा । (हरि-अर्चा) ।

४५ ! ऋक्कक् ।

ऋकि ७।, अक् ।१। ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋकि परे स्वश्च वा स्यात् । ब्रह्मा-
ऋषिः, ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः । (ब्रह्मा-ऋषिः) ।

इति अच् सन्धि पादः ।

व्यवस्थावाचित्वात् । अतएव किञ्चुक्तमित्यत्र दान्तेन इत्यादिना मस्यानुसारी न स्यात् । एव सुगङ्गुदके पचन्नीहते कुडिङ्गुन्द इत्यादौ स्त्राखड इत्यादिना हित्वश्च स्यात् । वकारस्याभावपक्षे भाजोऽन्त इति सन्धिनिषेधे किमु उक्तमिति । न च मकारेण सम्बन्धस्य उच्यते केवलत्वाभावात् कथं सन्धिनिषेध इति वाच्यम् । स्वभाव-
केवलस्य शब्दान्तरौघवर्णन सम्बन्धेऽपि केवलत्वात् ॥ ४३ ॥

सन्धिनिषेधसम्बन्धी वाशब्दः पूवादनुवर्तत एव । इह तु पुनर्वाग्रहणं ऋस्व-
सम्बन्धार्थम् अन्यथा सन्धिनिषेधसम्बन्धस्य वाशब्दस्य सन्धिनिषेधेनैव चरितार्थत्वे ऋस्वस्य
नित्यत्वापत्तिः । न च पूवादनुवर्तमानस्यैव वाशब्दस्य द्वाभ्यां सम्बन्धी भवतु इति वाच्यम् ।
पञ्चतिप्पञ्चणव्वाहस्य इत्यत्र तिवाद्यादशसम्बन्धस्य वाशब्दस्य आह्लादेशं सम्बन्धाभाव-
दर्शनात् । किञ्च वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे ऋखादि
स्यादिति बोध्यम् । तेन नद्या अम्भ इति समासेऽपि नदी अम्भ, नदि अम्भ,
नद्यम्भ, इति । नित्यसमासे तु कुक्ष्यर्थः, जान्वर्थः, इत्यादि ॥ ४४ ॥

इह वाङ्मयमनुवर्तते । अत्रापि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे
ऋखादि स्यादिति बोध्यम् । तेन महा ऋषिः, मह ऋषिः, महर्षिरिति एवमुच्चारित-

तृतीयः पादः ।

हस् सन्धिः ।

४६ । स्तु शुभिः श्चशात् ।

स्तु । ११, शुभिः ३॥, श्च । ११, अशात् ५ ।

सकार-तवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः । न तु शात्परौ । सञ्चित् । शार्ङ्गिञ्जय । अशात् कि प्रश्नः । (सत्-चित्, शार्ङ्गिन्-जय, प्रश्न-नः) ।

रुचिर-कृचा चाननानां चतुर्णामिति सूर्यशतक हिम कृतावपि ता' स्म भृश विद
इत्यादयः सिद्धा । नित्यसमासे तु अञ्चर्कौ बध्नुच्छीत्यादि ॥ ४५ ॥

इत्यच्सन्धिपादः ।

स च तु श्च इति स्तु श्च चवश्च श्च' तैशुभिरिति बहुवचनेन यथासंख्यानिरासार्थम् । अन्यथा समानवचनान्तत्वे सकार' शकारेण योगे अव्यवहितशकार प्राप्नोति । तवर्गश्चवर्गेण योगे चवर्गं प्राप्नोति इत्यनिष्टं स्यात् । शुभिरिति तृतीयान्तेन साहित्यस्य सूचनात् योगी लभ्यते । योगश्च अव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तित्वं शकारे परे यथा तच्श्चिव, सञ्जश्चुः । चवर्गे परे यथा सञ्चित् शार्ङ्गिञ्जय । चवर्गात्परस्य सकारस्य यथा अच्श्चु नञ्श्चु । तवर्गस्य यथा याज्ञा यज्ञ, राज्ञ इत्यादि । अत्र अच्सन्धिरिति अच्च् ताच्चेप्पिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्तचवर्गान्तात् परौ सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्याताम् इति बोध्यम् । ज्ञापकज्ञापिता विधयो लक्षण-मनुसरन्तीति न्यायात् तेन नञ्समास, कृजधातुरित्यादयः सिद्धा । किञ्च अच्श्चु नञ्श्चु इत्यादौ सभयो, चवर्गस्य दान्ततुल्यत्वेऽपि विभक्त्यन्तत्वाभावात् सुप्र. सस्य तालव्य शकारत्वम् । शकारचवर्गौ प्राप्नुत, इति भावप्रधाननिर्देशः । तेन शकारचवर्गयोर्भाव प्राप्नुत इत्यर्थः । शकारचवर्गौ स्यातामिति यावत् ॥ ४६ ॥

४७ । षुभिः षृष्यदान्तटोः ।

षुभि ३॥, षु ११, अषि ७, अदान्तटो ५ ।

सकार-तवर्गौ प्रकारेण टवर्गेण वा योगे प्रकार-टवर्गो क्रमात् प्राप्तुतः, न तु प्रकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ । तट्टीका, चक्रिण्टौकसे । अषि किं सत् षष्ठः । अदान्तटोः किं षट्सन्तः षट् ते । (तत्-टीका, चक्रिन्-टौकसे) ।

४८ । षष्ठां षष्णवति षष्णगर्ग्यः ।

१॥ । (षष् नाम्, षट् नवतिः, षट् नगर्ग्यः) ।

एते निपात्यन्ते ।

४९ । ली लस्तोः ।

ली ७, ल १, ली ६ ।

लेपरे तोर्लकारः स्यात् । तल्लयः, विहंल्लिखति ।

(तत्-लयः, विहान्-लिखति ।)

षच टवश्च षव तैः षुभिरिति बहुवचनं यथासंख्यानिरासार्थम् । अन्यथा पूर्वोक्तमनिष्टं स्यात् । न ष अष तस्मिन् अषि । दान्त्यासौ टुश्चेति दान्तटुः । न दान्तटु, अदान्तटु, तस्मात् । पूर्वस्य सकारस्य यथा हरिष्टीकते । तवर्गस्य यथा तट्टीका । प्रकारात् परस्य तवर्गस्य यथा कृष्णः षष्ठः । टवर्गात् पृथ्व्य तवर्गस्य यथा वह्नौ बोढव्यः कटौ गत्यां कट्टः कट्टवान् । ऋण्डुर्गतां तिकि ऋणिट् रित्यादि । अत्र येन विधिस्तदन्तस्थेति न्यायात् अट्टोरित्यनेनैव अदान्तटोः प्राप्ती अन्तग्रहणं ज्ञापयति भूतपूर्वदान्तटवर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गो न स्यादिति । तेन षट्सन्तः इत्यत्र नषट् षट् इत्यादिना कृतस्य तकारस्य टकारी न स्यात् ॥ ४७ ॥

षष्शब्दादाम्नी लुभागमी निपातनात् षस्य णत्वे षष्णामिति । यत्र तु गौणत्वाद् लुभागमी न स्यात् तत्र न निपातनम् । तेन अतिषष्णमित्येव । षड्धिका नवतिः षष्णवतिः षष्णा नगरी षष्णगरी । एतयोः पक्षे चपोऽवे जव् इति न स्यात् ॥ ४८ ॥

विहंल्लिखतीत्यत्र अनुनासिकस्य हेतुमाह । यली द्विषेत्यादि । अनुनासिकशब्दोऽर्धचन्द्राकारवर्णे रूढः किञ्च नासिकामनुलचीकृत्य उच्चार्यतेऽसाविति व्युत्पत्त्या

यलो द्विधारो निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

जमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५० । स्मोर्नुर्भस्यदान्ते ।

सो ६॥, नु १॥, भसि ७॥, अदान्ते ७॥ ।

अदान्ते स्थितयोर्मनयो नुः स्यात् भसि परे । रंस्यते
वृंहितम् । (रम्-स्यते, वृन्-हितम्) ।

५१ । जपे जम्नोः ।

जपे ७॥, जम् ११॥, नो ६॥ ।

अदान्ते स्थितस्य नोर्जपे परे जम् स्यात् । शान्तः अङ्कितः ।
(शाम्-तः, अन्-कितः) ।

अनुस्वारे जमे च वर्त्तते । अरो रेफभिन्नी यलो निरनुनासिक इति सानुनासिकश्च
इति द्विधा भवति । निरनुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णशून्यः । सानुनासिकोऽर्द्धचन्द्रा-
कारवर्णपूर्वक इत्यर्थः । अत्र सानुनासिकश्चेत्यपपाठः । अन्यथा श्लोकत्वव्याघातः ।
न च चकारं विना कथं समुच्चयो बोद्धव्यः, इति वाच्यं ह्रसोऽन्तं फ इत्यादौ चकार
विनापि समुच्चयवोधात् । जमः स्वभावादननुनासिकः । नासिकामनुलचीकृत्य
उच्चार्यमाणस्तेन हेतुना तस्य स्थाने जायमानो यलः सानुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकार-
वर्णपूर्वक एव स्यात् कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायादित्यर्थः । तस्य
चार्द्धचन्द्राकारवर्णस्य अनुस्वारवत् पूर्वैव सन्धः । अर इति किं अवावरी इत्यादौ
नस्थाने जातोऽपि रङ् निरनुनासिक एव ॥ ४९ ॥

रस्यते इति रमुडजौक्रौडे स्यते मस्यानुस्वारः । वृंहित इति वृह्विधनङ्ग्रीः ।
अतएवेदितो ण् क्तः इमि नस्यानुस्वारः ॥ ५० ॥

ननु अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायान्नुरिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वे-
नानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नोरिति पुनरुपादानं कथमिति चेन्न । कार्यिण आकाङ्क्षाया
कार्यिणि सति कार्यस्य कार्यित्वेनानुवर्त्तमानताया अकार्यित्वात् । किञ्च स्त्रीरित्य-
स्यानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नोर्वचनं परस्मै ययस्यते इत्यादौ जम् जप् जम् इत्यादिना
कृतस्यानुस्वारागमस्य प्राप्त्यर्थम् । शान्त इति शसुभिर्यग्रमे क्तः, जमुडोभस्यणाविति
दीर्घः । अङ्कित इति अङ्गाङ्गत्वं पदे लक्ष्मणि इत्यस्य नकारजावनुस्वार पञ्चमौ भक्षि

५२ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

वा । १।, तु । १।, अरयपे ७।, अरयम् । १। ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्ज-यपे परे रेफवर्ज-यम् वा स्यात् । यमोऽनुनासिकः । यय्यस्यते यंयस्यते, हरिभज हरिभज । (यं-यस्यते, हरिम्-भज) । कम्पते इति पूर्वेण नित्यम् । (कन्-पते) । अरे किं रंरस्यते । (रम्-रस्यते) ।

५३ । दान्तेमोऽसम्माजो हसे नुः ।

दान्ते ७।, म ६।, असम्माज ६।, हसे ७।, नु १। ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात् नतु सम्माज । शिवं

धातुविति स्वरसात् ङस्य नप्रकृतिकत्वे अनूक इति स्थिते जि क्त इमि जेलोप, नस्यानुसारे तस्यानेन ङकार ॥ ५१ ॥

पृथग्योगाददान्ते इति नानुवर्त्तते । तेन दान्तेऽदान्ते वाय विधिः । अथवा तुकारश्चार्थं तेन अदान्ते इतिपूर्वतोऽनुवर्त्तते एव तुकाराद्दान्ते च इत्यर्थः । यलो अनुनासिक इति । अत्र जायमानयलानां मध्ये रेफवर्जनात् यवल इत्यक्षरतयम् अनुनासिक अनुनासिकवान् अर्श आदित्वाद अर्शचन्द्राकारवर्णपूर्वक इत्यर्थः । यथा यय्यस्यते यंयस्यते वय्यस्यते ववस्यते लय्यस्यते ललस्यते । यमो अनुनासिक इति लिपिकरप्रमादपाठः । तथात्वे हरिभज इत्यादावपि अनुनासिकपूर्वकजमापत्तेः वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचित्वाददान्ते स्थितस्य अम् जप् जभेत्यादिना विहितस्यानु-स्वारगमस्य विजादिदयेत्यादि चतुःसूत्रीविहितस्यामोऽनुस्वारस्य च अनेन जम् वा स्यात् । यथा जङ्गप्यते जजप्यते । इन्द्राञ्चकार इन्द्राचकार दरिद्राम्भभव दरिद्राम्भभव विदाङ्करीतु विदाकरीतु लुहवाञ्चकार लुहवाचकार इति । धात्वयवसम्बन्धिनी-ऽनुस्वारस्य पूर्वेण नित्य जम् दर्शयित्वा कम्पत इत्यादिना च प्रकृतेर्मध्ये जायमाननु-शागमादेः सम्बन्धिनीऽनुस्वारस्य नित्य जमिति सूचितम् । यथा कम्पते स्वाम्पि भवन्तौ अजभिष्ट रुन्ति इत्यादि । दान्ते तु सर्वत्र निर्विरोधी विकल्पः । यथा लय्यच्छ लय्यच्छ सँवृणोमि संवृणोमि लँलुम्भः ललुम्भ इदङ्कु इदङ्कुरिपुञ्जय रिपुञ्जय लण्टीकसे लटीकसे इदन्तव इदन्तव त्वम्पच त्वपच इत्यादि ॥ ५२ ॥

स्तौति । (शिवम्-स्तौति) असम्नाज किं सम्नाडिति । (सम्-
नाट् इति) ।

५४ । पुंसः सन् खप्यम्परेऽख्ये ।

पुस ६।, सन् ११।, खपि ७।, अम्परे ७।, अख्ये ७। ।

पुंसो मस्य सन् स्यादम्परे खपि परे, नतु ख्ये । पुंस्कोकिलः ।
(पुम्-कोकिलः) । अम्परे किं ? पुंक्षीरम् । (पुम्-क्षीरम्) ।
अख्ये किं ? पुंख्यातः । (पुम्-ख्यातः) ।

५५ । नोऽप्रशामश्कते ।

न ६।, अप्रशाम ६।, कते ७। ।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यादम्परे कते परे नतु प्रशामः ।
शार्ङ्गिंश्छिन्धि चक्रिंस्त्राहि । (शार्ङ्गिन्-छिन्धि, चक्रिन्-त्राहि) ।
अम्परे किं ? सन्त्सरः । (सन्-त्सरः) । अप्रशामः किं प्रशान्त-
नोति (प्रशाम्-तनोति) ।

५६ । कांस्कान् नृः पि वा ।

कास्कान् ११।, नृ ११।, पि ७।, वा ११। ।

कांस्कान् कान्कान्, नृः पाहि नृन् पाहि । (कान्-कान्,
नृन्-पाहि) ।

सम्नाडिति । इति शब्देन सम्नाट्शब्दी यस्मिन्नर्थे रूढ, तत्रैव वर्जनमिति
बोध्यते । रुद्रिस्तु “येनेष्ट राजस्येन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शान्तिं यसाञ्जया राज्ञ
स सम्नाडित्यमरोक्तेः” । तेन स श्रीभन राजते सराट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेव । श्रीविन्दु-
रवसाने वेति वर्द्धमान । राम रामम् अभव अभवम् ॥ ५३ ॥

अम्परो यस्मात् सोऽम्पर, तस्मिन् । पुम्स्रशब्दस्य समासे विभक्तेर्लुकि स्थान्तस्था-
रादिति सलोपे मकारस्यैव सन्धि, प्रसज्येत इति ज्ञापनाय पूर्वती मकारानुवृत्तिः ॥ ५४ ॥

किन्तरामित्यादि ज्ञापकादेव सन्धिजातेतरनकार एव याज्यः तेन कित्ववेत्यादौ
ब्राह्मण्यपे इत्यादिना कृतस्य नकारस्य सन् न स्यात् ॥ ५५ ॥

कान्कान् इति पदद्वयस्य कास्कानिति निपात्यते वा । पकारे परे तु नृन् इति

५७ । न ण ट् ङश्चकन् श शस् स शसि वा ।

नणट्ङः ६।, चकन् १।, शशस् सशसि ७।, वा १। ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, णस्य टन् शसि, टनयोस्तन्
से ङस्य कन् शसि स्याद्वा । सञ्चक्षुः सञ्चशम्भुः सञ्जशम्भुः,
सुगण्ट् षष्ठः सुगण् षष्ठः, षट्सन्तः षट्सन्तः, सन्सः सन्सः,
प्राङ्-षष्ठः प्राङ् षष्ठ । (सन्-शम्भुः, सुगण्-षष्ठः, षट्सन्तः,
सन्-सः प्राङ्-षष्ठः) ।

५८ । चपोऽवे जब् ।

चप ६।, अवे ७।, जब् १। ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यादवे परे । वागीशः चिद्रूपः ।
(वाक्-ईशः, चित्-रूपः) ।

पदस्य नृ इति अनुस्वारविसर्गसहित रूप निपात्यते वा इत्यर्थः । केचित्तु वीसाया
हिरुक्तौ कान् कान् इति पदस्य कांस्कान् इति निपात्यते । अन्यत्र शिष्यान् कान्
कान् ग्रन्थान् पाठयसीत्यादौ न स्यादित्याह ॥ ५६ ॥

तच्च नच ट् नच णश्च ट् च् ङश्चेति नणट्ङ् तस्य । चकन्निति चक्सञ्चा तेन चन् टन्
तन् कन् इत्यर्थः वाग्रहण परत्र बाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नणट्ङ् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे
चकि कृतेऽपौष्टसिद्धौ षष्ठान्तस्य चकन् विधानं तद्वक्तृत्वेन चनादौना पदान्तत्वार्थम् ।
तेन सुगण्ट् साधुरित्यादौ णकारसम्बन्धितया ङस्य दान्तत्वात् णुभिरित्यादिना साधोः
सस्य षत्वं न स्यात् । अत्र रामानन्दस्तु षट्सन्त इत्यादौ टस्य तनि कृते टस्यादान्त-
त्वेऽपि तन्करणसामर्थ्यात्तकारस्य णुभिरित्यादिना टत्वं न स्यादित्याह । तद्व्यं
यथावेः स इत्यादिना चकृट्ठतथेषु विहितो दन्त्यसकारः पश्चात्चक्षुर्द्योगि तालव्यः
टठथीर्योगे मूर्धन्य स्यात्तथावापि टनयोर्विहिततकारस्य टथीगे टत्वापत्तेरनिवार्य-
त्वात् । वस्तुतस्तु णुभिरित्यत्र अन्तग्रहणज्ञापकात् भूतपूर्वदान्ताद्वगार्दापि परस्य
तवर्गस्य टवर्गे न स्यादितिव्याख्यानादेव टत्वं न स्यादेव । भवान् स्थिर इत्यादौ
खपे परे सकारे तत्र स्यादिति सौपञ्चाः स्वमते तु तद्वाग्रह्याद्यवस्थायम् ॥ ५७ ॥

यद्यपि अत्र अने इत्युक्ते चङ्छति इत्यादौ ऋप्भृसीरित्यनेनापौष्टसिद्धिसाधा-
प्यव्यहण कथं दान्तादान्तचप्विषयकस्य ऋप्भृसीरित्यस्य दान्तचप्विषयकस्य चपोऽवे-

५६ । जमे जम् वा ।

जमे ७।, जम् ११।, वा ११। ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् स्यात् वा । एतन्मु-
कुन्दः, एतद् मुकुन्दः । (एतत्-मुकुन्दः) ।

६० । त्ये ।

त्ये ७। ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं
वाङ्मयम् । (चित्-मयं, वाक्-मयं) ।

६१ । शहोश्चपादामि छभभौ ।

शहो ६॥, चपात ५।, वा ११।, अमि ७।, छभभौ १॥ ।

दान्ते स्थिताच्चपात् परयोः शहकारयोः स्थाने क्रमेण अमि
परे छ भभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्छिवः, वाग्धरिः वाग्-
हरिः । (तत्-शिवः, वाक्-हरिः) अमि किं ? वाक्श्चरोतति ।
(वाक्-श्चरोतति) ।

जव् इत्यनेन नियमितत्वाद्दान्तचपस्य जमे एव जवो न तु भवेपरि । भूपभसोरि-
त्यस्य तु भवे परे दान्तेतरचपस्य जवविधायकतया चरितार्थत्वादिति शङ्कानिरा-
सार्थम् । तात एह्यत्यादौ लोपोऽस्योमाडोरित्यकारलोपे जवाभावन्तु अमिद्ध वहि
रङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायेन तकारस्य दकारे कर्त्तव्ये अकारलोपस्याऽसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

ननु एतन्मुकुन्द इत्यादौ तेषां यो येन सम स तव परे इति व्यवस्थया मका-
रस्य सास्यात्तकारस्य मकार, कथं न स्यादिति चेन्न निमित्तसास्यत स्थानिसास्यस्य
बलवत्त्वात् ॥ ५९ ॥

जमादिप्रत्ययानां मध्ये पदात्यरो मकारादिरिव सम्भवतीत्यत आह त्येमे
नित्यमिति द्वयोर्विभाषयोर्मध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम् । एव वाङ्मयम् ॥ ६० ॥

शहोरिति स्थाननिर्देशादाकाङ्क्षाभावेन पूर्वचपोऽनुवृत्त्यभावे चपीयङ्गम् ।
अत वाशब्दस्य व्यवस्थावाचिलाङ्गकारे जमे च परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन तत
प्राप्य तत्स्मरणं वाग्हादयति वाग्ध्वनं दिग्गलयति ॥ ६१ ॥

६२ । स्वासुडोऽचि द्विः ।

स्वात् ५१, णडः ११, अचि ७, द्विः ११ ।

स्वात् परो दान्ते स्थितो णडो हिः स्यादचि परे । सुग-
स्वीशः, सन्नच्युतः, प्रत्यङ्ङात्मा । (सुगण्-ईशः, सन्-अच्युतः,
प्रत्यङ्-आत्मा ।)

६३ । ऋोऽचः ।

ऋः ११, अचः ५१ ।

अचः परश्चकारो हिः स्यात् ।

६४ । भृप्भृसोः खस्भवोश्चपजबावन्ते च ।

भृप्भृसी ६॥, खस्भवो ७॥, चपजबौ १॥, अन्ते ७, च ११ ।

भृप्भृसयोः स्थाने खस्भवयो परयोः क्रमात् चपजबौ
स्त, विरामे च । शिवच्छाया, अच्छा । (शिव-च्छाया, अ-च्छा ।)

इति हम् सन्निपाद ।

द्विरितिलुप्तप्रथमैकवचनान्तं सुजनत्वेनाव्ययत्वात् । अत्र अनङुञ्चतुरोऽणानां धिष्यो
रिति ग्रहणन्दिपचादिर्णिनानाच्चे इति सन् यङन्तीद्विरित्यादिज्ञापकात् समासे णङो
द्विर्न स्यादिति बोध्यम् । तेन सनन्तं तिङन्तं अनन्तः इत्यादयः सिद्धाः ॥ ६२ ॥

अत्र पदान्तदीर्घाद्वा ऋो द्विराङ्माभ्यान्तु परः स्यादिति वक्तव्यम् । तेन उमा-
च्छाया उमाच्छाया गौरौच्छाया गौरौच्छाया आच्छादयति भाच्छिदत् । विश्व-
जनादेः परोऽपि वेति केचित् । विश्वजनच्छत्रं विश्वजनकृत् । दधिच्छाया दधि-
च्छाया । मदनकतरुशाखालम्बिकूलङ्गयुग्ममित्यादि ॥ ६३ ॥

नचात्र भृथभृसीरिति क्रतेऽपीष्टसिद्धिर्भूतान्तर्भूतस्य चपस्य चपविधानवैयर्थ्या
दिति वाच्यम् । चपस्य चपविधानसामर्थ्येन विरामे भृसान्तर्गतस्यापि चपस्य
पुनर्जबाभावे वाक् वाग् इत्यादि रूपद्वयसिद्धेः । अतएवात्र विरामपदेन परवर्णा-
भाव एवीच्यते । तेन दान्तवत् सभौत्यनेन दान्तलेऽपि लिट्सु इत्यादौ खसपरत्वाच्चप
एव । लिङ्भ्यामित्यादौ भृत्परत्वाज्जब् एव । एव विभक्त्युक्तिं त्वन्तां विभक्तिमाश्रित्य
पदत्वसिद्धावपि वाचा चारुः वाक्चारुः इत्यादौ । खसपरत्वाच्चप् एवेति ॥ ६४ ॥

चतुर्थः पादः ।

विसन्धिः ।

६५ । वेःसोऽशसन्ते कृते ।

वे. ६।, स. १।, अशसन्ते ७, कृते ७ ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे । कृष्णश्चिन्त्यः, हरि-
ष्टीकते, विष्णुस्त्राता । (कृष्णः-चिन्त्यः, हरिः-ष्टीकते, विष्णुः-
त्राता ।) शसन्ते तु कःत्सरुः । (कः-त्सरुः) ।

६६ । से तु कखपफे वा ।

से ७, तु ११, कखपफे ७, वा ११ ।

वेः सकारो वा स्यात् कखपफेषु परेषु से सति । भास्कर
भाःकर, भास्वरः भाःखरः, भास्पतिः भाःपति, भास्फेरुः
भाःफेरुः । (भाःकरः, भाःखरः, भाः-पति, भाः-फेरुः) ।

शस् अन्ते यस्य स शसन्तः न शसन्त, अशसन्त, तस्मिन् । अब असान्त इत्य-
नेनैवेष्टिसिद्धौ अशसन्तग्रहण परतानुवृत्त्यर्थम् ॥ ६५ ॥

तुकारग्रहण परत समासानुवृत्त्यर्थम् । अत्रापि अशसन्त इति विशेषणस्यानु-
वृत्तिः । तेन अयं चाम, इत्यादौ न स्यात् अब वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया केवल-
स्यानव्ययस्याशसन्तस्य समासे कृञ् काम कस कुशी कर्णी कुञ्च पातेषु पाश कास्य-
कल्पेषु प्रत्ययेषु च नित्यः स । यथा अयस्कार अयस्कार तेजस्काम अयस्करः,
अयस्कुशी अयस्कर्णी अयस्कुञ्चः अयस्पात्रम् अय एव अयस्कर कुक्षितमयः अयस्पाशम्
अय इच्छति अयस्कार्यति ईषदूनमयः अयस्कल्पः । एव कौतस्कुत, आगत
तमस्काण्डः भ्रातृपुत्रः शुनस्कर्णं वाचस्पति दिवस्पति वात्सीस्पति, सद्यस्कारः
अयस्कौल अयस्पद शिरस्पद सर्पिष्कुण्ड यजुष्पाठ नमस्करोति तिरस्करोति
पुरस्करोति नमस्कार नमस्कल्प इत्यादिषु नित्यम् । दुष्ख दुःखमित्यादिषु
विकल्पः । गौःकामः गौःकार, इत्यादिषु न स्यादिति ॥ ६६ ॥

६७ । शसि शस् ।

शसि ७, शस् ११ ।

वैः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्शेते हरि शेते, सन्तष्
षट् सन्तःषट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः । (हरिः-शेते, सन्तः-षट्,
शिवः-सेव्यः) ।

६८ । कखपफयोर्मून्यौ ।

कखपफयो ७॥, मून्यौ १॥ ।

वेर्मून्यौ क्रमात् वा स्यातां कखपफयोः परयोः । हरि ×
काम्यः हरि काम्यः, मणे × खनिः मणे खनिः, कृष्ण-पाता
कृष्ण पाता, भक्ति-फलति, भक्तिः फलति । (हरिः-काम्यः,
मणेः-खनिः, कृष्णः-पाता, भक्तिः-फलति) ।

६९ । अतोऽङ्व्युः ।

अत, ५॥, अत्-हवि ७, उ १॥ ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे हवि च परे ।
शिवोऽर्च्यः, शिवोवन्द्यः । (शिवः-अर्च्यः ६९, २३, ३८ सू० ।
शिवः-वन्द्यः ६९, २३ सू०) ।

अस्य परस्य च विभाषादयान्त पाठोऽपि विकल्पबीज इयोर्विभाषयाम्भ
विधिर्नित्य इत्यत्र लिखितम् । पूर्वसकारानुवर्त्ता णिर्भारित्यादिना दन्त्यस्य मूर्धन्यौ
न स्यात् इति शषसेषु परषु क्रमात् शषसविधानं शसन्तस्यासम्भवादत्र अशसन्त
इति न व्याख्यातम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् मुचिपरं विसर्गस्य
सकारो नित्य तेन चतु ॥ ६७ ॥

कश्च खश्च कख पश्च फश्च पफ कखच्च पफच्च कखपफे तयोः अत्रापि अशसन्त
इत्यनुवर्त्तते । तेन कःचौण कःप्ताति इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् ख्याधातौ परे न स्यात् । तेन हरि, ख्यात, ॥ ६८ ॥

अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवर्त्तिर्नास्ति अनिष्टत्वात् तेन रामोऽश्नाति स्यादेव ।

७० । अ भो भगोऽघोभ्योऽवे लुप् ।

अभोभगोऽघोभ्यः ५॥, अवे ७, लुप् ११ ।

अवर्णाङ्गी भगोऽघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे ।
रुद्रा नमस्याः, भो हरे, भगो रक्ष, अघो यज । (रुद्राः-नमस्याः,
भोः-हरे, भगोः-रक्ष, अघोः-यज) ।

७१ । यवाचि ।

य ११, वा ११, अचि ७ ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे र्यो वा स्यात् अचि
परे । शिवयुगः शिवउग्रः, भोयच्युत भोअच्युत । (शिवः उग्रः,
भोः-अच्युत) ।

७२ । रिचाऽवे ।

र ११, इचः ५, अवे ७ ।

न च शिवोऽर्च इत्यादौ विसर्गजातस्योकारस्य वकारः, कथं न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रकृते पूर्वमन्तरङ्गमिति न्यायेन उकारतोऽन्तरङ्गस्य पूर्वाकारस्य सम्बन्धिनः, सर्वं
बलवत्त्वात् ॥ ६८ ॥

स्वरादेशादन्यत्र लोपस्य बलवत्त्वात् आदौ सिलोपे पश्चाङ्गोभगो अघो आर्दश
विसर्गस्याभावेऽपि लुप्विधानं ज्ञापयति भवदादीनामादौ भो इत्याद्यादेशः ।
आदावादेशः पश्चात् सिलोपाभावे विसर्ग इति । अतः भो' परेन भवच्छब्दसाधितस्य
भो. रूपस्य सान्ताप्ययस्य च ग्रहणम् । तथाच, —“अथ सम्बोधनार्थकाः । शु
ष्याट्पाडङ्ग हे हे भो.” इत्यमरः । तेन “भो भो वृक्षा. पर्वतस्था बहुकुसुमयुता
वायुना घूर्णमानाः” इति महानाटके । (भो हरे, हे हरे, भगोः रक्ष, भगवन्
रक्ष, अघोःयज, अघवन् (पापिन्) यज—पूजादिकं कुरु) ॥ ७० ॥

भो अच्युत इत्यादौ लुपि न सन्ध्याव्यविधी इति निषेधान्न सन्धिः । किञ्च नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् सैषथी. पादपूरणे सन्धिः स्यात् यथा “सैष दाशरथीरामः
सैष राजा युधिष्ठिर । एषैष रथमारुह्य मथुरा याति माधवः.” इति ॥ ७१ ॥

यद्यपि रीवे इति कृतेऽपि अतोऽङ्गव्युत्तिरिति अभोभगोरित्याभ्या विशेषविधिभ्या-

इच. परस्य वेः रेफः स्यादवे परे । हरिरयं, चतुर्भुजः ।
(हरिः-अयं, चतुः-भुज) ।

७३ । रोऽचः ।

र ६।, अच' ५। ।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यादवे परे । त्रातरव, धात-
गच्छ । (त्रातः-अव, धातः-गच्छ) ।

७४ । खपि वा ।

खपि ७, वा १। ।

अच' परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यात् वा खपि परे । गीर्पति
गीष्पतिः गीःपतिः । (गीः-पतिः) ।

७५ । नाङ्गोरक्तौ ।

न १।, अङ्ग ६।, रक्तौ ७। ।

अङ्गीरेफस्य वेः रेफो न स्यात् रेफे केत्तौ च परे । अहोरात्रः,

भवर्णे नृहीत अर्वाष्टादिच परस्यैव स्यादिति तथापीची ग्रहणं ज्ञापयति कर्त्तव्यं
विशेषणं सामान्यी न वाच्यते, इति । तेन सखिना वानरन्द्रेण इति । “पतिना
नीयमानाया, पुर, शक्ती न दृश्यतीति ।” “रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतय
नम ” इत्यादि सिद्धम् ॥ ७२ ॥

रद्विति षष्ठ्यकवचनं ह्रसात् परस्य विसर्गस्यासम्भवादेव अच'प्राप्तौ पुनरर्चा ग्रहणं
कथमिति चेन्न । अचोऽनुक्तौ पूर्वत इचोऽनुवृत्त्या अवर्णस्याप्राप्ते । वन्तस्तु प्रथम्योगा
देव इचोऽनुवृत्त्यभावे ग्रहणं स्पष्टार्थम् । (वातर्-वातः, धातर्-धातः १०२ सू) ॥ ७३ ॥

अत्र वाङ्मनस्य व्यवस्थावाचित्वात् समास एव । तेन इय गी. पतिरय
इत्यादी न स्यात् । एवञ्च गिर् धूर् अहन् एषामेव विसर्गस्य पतिशब्द परे एवेति
बोध्यम् । तेन गीर्पति' गीष्पति गी पति धूर्पति धूष्पति, धू पःति अहर्पति,
अहस्पति अह पति । अन्यत्र आशी. पतिः गीः पाठः ॥ ७४ ॥

अहोरात्र इत्यादौ सप्तसुखानुषङ्गामिति रडि रेफसम्बन्धिविसर्गत्वाद्रूपप्राप्तौ
निषेधः । अत्र नाङ्गं रक्तौ इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ रक्तत्वाविति गौरवज्ञापकाद्वाच्यं

अहस्कारः, अहीभिः । (अहः-रात्रः, अहः-करः, अहः-भिः) ।

७६ । हस्येतत्तदोऽनजकः सेर्लोपः ।

हसि ७, एतद-तदः ५१, अनजक ५१, से. ६१, लोप १ ।

नजक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य सेर्वलोपः स्यात् हसि परे ।
एषकृष्णः, सविष्णुः । (एषः-कृष्ण, स-विष्णुः) । अनजकः
किं ? असः शिवः, एषको रुद्रः । (असः-शिवः, एषकः-रुद्रः) ।

७७ । द्रोर्द्धिर्घश्चानुः ।

द्रो. ६॥, द्वि ७, घ १, चा १, अनुः ६१, (न + ऋ = अणु) ।

ढकारस्य ढकारे परे रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । पूर्वस्य
च ऋवर्जस्य घः । रुढः हरीरम्यः । (रुढ्-ढः, हरिः-रम्यः) ।
अनुः किं ? ढढः । (ढढ्-ढः) । विसन्धिपादः ।

इति सन्ध्यध्यायः ।

परथन्तरस्योऽन्यत्र रेफे परे रेफ स्यादिति बोध्यम् । यथा अहीरात्रः अहीरूपम्,
अहीरथन्तरः, अन्यत्र अहारजन्यौ अहारवी अहाराञ्च इति । एव ह दीर्घाहो
निदाघ ऋ ऋसाहो हेमन्त इत्यादौ आवीर्भसादिति सेर्लोपे त्यलोपे
त्यलक्षणमिति न्यायादिभक्तिपरत्वे रेफो न स्यात् । किञ्च गताह्वनम् अह्वदित्यादौ
विभक्तैर्लुकि “लुकि न तत्र” इति निषेधाद्रेफः स्यादेवेति ॥ ७५ ॥

न विद्यते नजकौ यत्र सोऽनजकः तस्मात् । ननु सेषाभ्यामित्यनेनापीष्टसिद्धौ
एतत्तदोऽनजकः सेरिति गौरव कथमिति चेन्न स्वरूपसंज्ञयोर्वाचकात् स इति शब्दात्
अपुशवाञ्छे इत्यस्माद् घञि एष इति शब्दाच्च विसर्गलोपापत्तेः ॥ ७६ ॥

नास्ति ऋ यत्र सोऽनृ तस्य अनुः । रुढ इति जिज्जरुहौजन्या ऋ होढोभाविति
हस्य ढ, ढभाचयोरिति तस्य घ, घुभिदध्यति घस्य ढ । रुढ्-ढ इति स्थिते अनेन
पूर्वढकाराख्योपस्तत पूर्वस्य दीर्घः । ढढ इति ढहधूश्चिसि ऋ, ढढ्-ढ इति स्थिते
पूर्वढस्य लोपः तत्पूर्व ऋकारवर्जनान्न दीर्घः । न च यत्र पूर्वस्य दीर्घो न
सम्भवति तत्र ढकाररेफयोर्लोपोऽपि मास्ति एकयोगनिर्दिष्टाना सह वा प्रवृत्तिः ।

अजन्ताध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

७८ । लेः सि औ जस्, अम् औ शस्,

सञ् वा निवृत्तिरिति न्यायादिति वाच्यम् । ढकारस्य अन्वाचयश्रष्टत्वात्, अतएव ढङ् धूश्चिसे इत्यादौ तसि ढङ् इत्यादौ, नकारस्य दीर्घासम्भवेऽपि ढलीपः सङ्गच्छते । दीर्घस्य दीर्घविधानं व्यर्थमिति ऋशब्देनाव ऋस् ऋकार एषोऽयते । ततश्च “धाटुज् जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि ताडुज् जातीयस्य” इति न्यायादव ऋवर्जनेन ऋस्स्वैव दीर्घ इति बोध्यम् । तेन मिहौ सिचि मेटा इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ गुणे अनेन ढलीपि पूर्वङ्गस्त्रालाभात् न दीर्घ ॥ ७७ ॥

इति विसन्धिपादः ।

एकार्थावच्छिन्नपादसमूहोऽध्यायः । अर्द्धमातीच्चारणकान्तेनाव्यवहितयोर्वर्ण-
व्यथोर्दुर्गतरीच्चारण सन्धिः । अतएव श्लोकार्द्धयोर्मन्त्रार्द्धयोवा न सन्धिः अर्द्धमातो
च्चारणकालव्यवधानस्यौचितत्वादिति प्राञ्च । स्वमते तु सन्ध्याध्यायसर्वविहितकार्य-
सन्धिरिति लक्षणम् । तेन पिपचादि शब्दानां सयोगान्तलुपि “लुपि न सन्ध्याद्विधी”
इति निषेधेऽपि सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमात् । अप्सुसौरि-
त्यनेन चपजवौ पिपक् पिपगिति, भिन्नपदे तु सन्धिर्विभाषयति बोध्यम् । तथाच
“सन्धिकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । सत्वे चैव भवेन्नित्यं सैवान्यत्र विभा-
षितः” इति क्रमदीश्वरः । एकपदे स्वभावादेकपदे समासेऽपि यथा ज्ञान भवेत्
नद्यौ बध्यौ इत्यादि, समासे मुरारि, हृषीकेश ताम्बकः गवोशः इत्यादि ।
धातूपसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि । अन्यत्र अत्र अम् अताम् इह इन्दुः
इहेन्दुः इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादकपदग्रहणमेवेष्टं सिद्धं
तयोः पुनरुपादानम् अनित्यसमासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्विभाषयत इति ज्ञाप-
नार्थम् । तेन “उच्चारितरुचिरकृत्वा चाननानां चतुर्णाम्” इत्यादि सिद्धम् । सैवा
न्यत्रेति पादपूरणे सन्धिरिति गोपीचन्द्रः ।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां सुग्धबोधटीकायां

सन्ध्याध्यायटीका समाप्ता ।

टा भ्याम् भिस्, डे भ्याम् भ्यस्, डसि म्याम्
म्यस्, डस् ओस् आम्, डि ओस् सुप् ।

ले ५।, सि—सुप् । १॥ ।

स्यादीन्येकविंशति लः पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ड पाः
सिङ्खोरिकारश्चेतः ।

७६ । त्रिशः प्रीद्दीचीचीपीषीप्ताः ।

त्रिशः । १॥, प्री-द्दी-ची-पी-षी-प्ताः । १॥ ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि वचनानि क्रमात् प्री-द्दी-त्री ची-
पी-षी-प्ता-संज्ञानि स्युः ।

धातुप्रकरणस्य प्रधानत्वादादौ वक्तुमुचितत्वेऽपि सुगमत्वालिङ्गप्रकरणमादौ
निरूपयति । अत्र स्यादिभिर्लिङ्गानां रूपाणि निरूपयिष्यन् लिङ्गात् परप्रयोगेण
स्यादीनां प्रत्ययत्वं ख्यापयन्नाह । खेः सि औ जसित्यादि ।

ननु ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रेणैवेष्टसिद्धिं किमनेन इति चेन्न यतो लं सि
औ जसित्यादिना लिङ्गात् परा ये स्यादयो विधीयन्ते तेषामर्था एव ल्यर्थसम्बुद्धी-
त्यादिभिः सूत्रैः क्रियन्ते । तेनायमर्थः । ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रैकवाक्यतया लं
सि औ जसित्यादिना लिङ्गार्थादिषु प्रथमा स्यात् एव कर्मक्रियेत्यादिसूत्रैकवाक्य-
तया लं सि औ जसित्यादिना कर्मादिषु द्वितीया स्यादिति । एवमन्यत्र ।
लिङ्गात् परप्रयोगाभावे तु लिङ्गार्थं प्रथमा स्यादित्युक्तावपि मातु क्रोडतः पृष्ठतो
वापि स्थितो वक्त्र स्तनं पिवेदिति न्यायात् कदाचित् पूर्वतः कदाचित् परतो
वा स्यादिति । न च स्यादीनां प्रत्ययत्वात् परस्य इत्यनेनैव परतोत्पत्तिः सिद्धति-
वाच्यम् । यतः स्वान्तरेण परतो विहितस्य प्रत्ययस्यैव परस्य इत्यनेन प्रत्ययसंज्ञा
क्रियते स्यादीनान्तु परविधानाभावात् प्रत्ययसंज्ञैव न सिद्ध्यतीति । न च
स्यादीनामिह लिङ्गात् परविधानं कारकेऽर्थविधानम् इति गौरव कथम् एकद्वौभय
कर्तव्यमिति वाच्यं तत्र न्नभयविधाने अत्र रामादिलिङ्गसाधनासम्भवात् अत्रौभय-
विधाने तु अतिवैषम्यापत्तेः सिञ्च औश्च जसुर्चत्यादि इन्द्रः ॥ ७८ ॥

त्रीणि त्रीणि त्रिशः सख्यैकार्थाद्दीप्तायाम् इति चशस् ॥ ७९ ॥

८० । सम्बुद्धौ सिर्धिः ।

सम्बुद्धौ ७, सि. १, धि. १ ।

सम्बोधने विहितः सिर्धि-संज्ञः स्यात् ।

८१ । स्यमौजस् धिः ।

सि-अस्-ओ-जस् । १॥, धि. १ ।

सि अस् औ जस् एतं धिसंज्ञाः स्युः ।

८२ । शिः क्लीवे ।

शि. १, क्लीवे ७ ।

नपुंसके शिरेव धिसंज्ञः स्यात् ।

८३ । दान्तवत् सभिः ।

दान्तवत् । १, सभि ७ ।

सभयोः परयोर्दान्तवत् कार्यं स्यात् ।

अन्यत्र व्यासक्तस्य काव्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्यविधानं सम्बुद्धिरिति ।
वधा हे पुत्र पठ । हे ब्रह्म हे लते हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिरुपचारात् ॥ ८० ॥

ननु प्रामौघिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्यमौ जसिति कथमिति चेन्न सम्बोधने सिर्धिरुज्ञा
विधायकतया विशेषेण धिसंज्ञाविधानेन सर्वार्थे सिर्धिसंज्ञा विधायकतया सामान्य
धिसंज्ञाविधानस्य बाधितत्वात् सम्बोधने विहितस्य सिर्धिसंज्ञानुपपत्तेः । इदानीं तु
संः स्वरूपग्रहणगौरवात् सम्बोधनेऽपि सिर्धि सज्ञासिद्धिः । न च सम्बोधनविहितसिर्धि
संज्ञायाः किं फलम् इति वाच्यं धर्षित्वाभावे हे नया इत्यत्र नमोऽप्रसङ्गात् ॥ ८१ ॥

जस्शसी, स्थाने जातस्य सिर्धिसंज्ञाविधानान्नियमोऽयम् । नपुंसके जस्शसा,
स्थाने जातः शिरेव धिसंज्ञः स्यात् न तु स्यादिरित्यर्थः । किञ्च क्लीवादित्यत्र शर
सम्भवात् शिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ क्लीवे इति स्पष्टार्थम् ॥ ८२ ॥

दान्त इव दान्तवत् काव्यान्तिदेशोऽयं यथामुद्दिन्या सुद्दिन्म् इत्यत्र स्यात्
स्यारदित्यादिना सखीपि स्त्रीर्नुरिति नस्यानुस्वारो न स्यात् । एव पुंभ्यां पुंभ्याम्
इत्यत्र दान्तेन इत्यनेन नस्यानुस्वारे वात्वरथपे इत्यादिनाऽनुस्वारस्य मकारो वेति ।
स्यादीनामनुवर्त्तमानत्वात् समीति स्यादेव तेन विज्ञांस इत्यादौ नस्यानुस्वार,
दम्भइत्यादौ नस्यानुस्वारे जपेजम इत्यनुस्वारस्य मकारः स्यादिति । दवत्सभीत्यने-
नैवेष्टसिद्धौ दान्तवदिति गौरवं ज्ञापयति सभयोः परयोर्दान्तत्वेन विहितं यत् कार्यं

८४ । भौ लिङ्वाहसुभसोरन्ते च ।

भौ ७, लिङ्गी. ६॥, हसुभसो ७॥, अन्ते ७, च ११ ।

भौ परे यत् कार्यं वक्ष्यते तल्लेहसे धोर्भसे स्यात् । अन्ते च तयोः ।

८५ । हसोऽन्तः फः ।

हस' ११, अन्तः ११, फः ११ ।

हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात् ।

८६ । सर्व-विश्व-उभ-उभय-भवत्-त्वत्-त्वैक- सम-सिम-नेमाः अन्यान्यतरेतर-उतर-उतमाः

तदेव स्यात् न तु विरामविहितमिति । तेन लिट्सु इत्यादौ भूप्रसोरित्यनेन विराममाश्रित्य न जब् । एवं समयो. परधीरन्तव आतिदेशिक न स्यादिति च ज्ञापयति । अशब्दस्तेन सह वर्त्तमानास्ते साभिरित्यत अकारस्य स्थानिवत्ताभावाद् णिस् सासुद्रत्यत वेस्ये इति एकारो न स्यात् ॥ ८३ ॥

यत्कार्यं भौ परे स्यादिति वक्तव्यं तत्कार्यं लिङ्गस्य हसो विरामे च, धातोर्भसे विरामे च स्यादिति परिभाषितम् । हस् इह स्यादेरेव । तेन दिशि भव दिश्य-मित्यादौ शङ्काजित्यादिभिः षडादिर्न स्यात् । लिङ्गस्य यथा लिङ्भ्या लिट्सु लिट्, लिङ् लिङ्धातोर्थथा खेदिअलिचत् अलेट् अलेड् एषु होटोभाविति हस्य ढः ॥ ८४ ॥

हस इह स्यादेरेव धोर्मोर्न फम्बोत्यत फग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ भवयो. प्रथक् ग्रहणात् । तेन ढट् ढट्टिरित्यादौ षोड्.फे इति न स्यात् । हसः फसज्ञाफलानुपयीभ्या पय सु इत्यादौ विसर्गः । लिङ्भ्याम् इत्यादौ ड प्रशान्भ्यामित्यादौ न. सुहिन्भ्यामित्यादौ स्यान्तस्यारालुप् राजभ्या पञ्चानामित्यादौ न लुप् इत्यादि । अन्तो विराम परवर्णाभाव इति यावत् । स तु लिङ्गप्रकरणे धातुप्रकरणे च ग्राह्यः । यथा षट् अलिट् अत्र षोड'फे । राम भवाम' अत्र खोर्वि.फे ॥ ८५ ॥

अन्यादि त्यदादि पूर्वादीना विशेषकार्थार्थं पृथक् पदम् । सर्वेषा बुद्धिस्थाः नाम सर्वनाम तदेकदेशग्रहणात् खिर्दन्यादि. । भवत्शब्दो युष्मदर्थः । त्वत् त्व दाव न्यार्थो त्वदिति शब्दः, कैश्चिन्न मन्थते । एकशब्दो यदा सख्यावाची तदा एकवचनान्त एव । यदा तु "एके मुख्यान्त्यकेवलाः" इत्यमरोक्त मुख्यादिवाची तदा द्विवचनो

त्यद्-तद्-यद्-एतदिदमदः किंद्वास्मद्-युष्मदः
पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वाः स्मिः ।

सर्व-नेमा १॥, अन्य-उतमा १॥, त्यद्-युष्मद १॥, पूर्व-स्वाः १॥, स्मि १ ।

दभेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चविंशच्छब्दाः स्मिसंज्ञाः स्युः ।

समीऽतुल्ये व्यवस्थायां पूर्वाद्योऽवान्तरोऽपुरि ।

वहिर्योगोपसंव्याने स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

ग्रहवचनात्तोऽपि । “नेम कौलेऽवधौ खण्डे प्रकारे कैतवेऽपि च” इति मेदिनि । नेम सर्वाङ्ग इति सौपज्ञाः उत्तरउतमौ प्रत्ययौ तेन तदन्ताना कतर कतम यतर यतम ततर ततम एकतर एकतम अन्यतर अन्यतम इति दशाना ग्रहणम् । किञ्च अन्तरस्य उत्तरान्तत्वेनैव प्राप्तौ पुनर्ग्रहणन्तु अन्यतमस्य अन्यादित्वनिरासार्थं तेन अन्यतम कुलमित्यत्र तोऽन्यादेरिति तकारो न स्यात् । अन्यतमस्य स्मिसंज्ञैव नास्तीति क्रमदीश्वर । उभ भवत त्वत त्व इति चतुर्णां स्मिसंज्ञाफलन्तु त्यादित्वासेत्यादिना अकि उभकौ भवन्तकौ त्वकौ त्वकौ । एव उभावन्नतीति किपि स्मिबिश्चन्देव-स्येति टेरद्वौ उभद्राड् तथा भवद्राड् त्वद्राड् । एवञ्च पवत्सेरिति पवद्वावे उभयो’ स्मिथी पति’ उभपतिरित्यादि । अर्थविशेषे नियमयति समीऽतुल्ये इत्यादि “सर्वसाधुसमानेषु सम स्यादभिधेयवत्” इति कौष । समीऽतुल्ये स्मिसंज्ञा सकले साधो च वाच्ये इत्यर्थः । पूर्वाद्यो व्यवस्थाया स्मिसंज्ञा । व्यवस्था तु स्वाभिधेया पेक्षोऽवधिनियम । अस्यार्थः अवधि’ सीमा अवधेर्नियमः अवधिनियम, सकौटश, स्वाभिधेयापेक्ष । स्वस्य पूर्वादेर्योऽभिधेयो वाच्यस्तमपेक्षत इति स्वाभिधेयापेक्ष पूर्वाद्यधरपर्यन्ताना सप्ताना स्वभावार्था दिग्देशकाला । यथा पूर्वस्य देशस्य यत् पूर्वत् तदवश्यं परदेशमवधिमपेक्षते एव परस्य देशस्य यत्परत्वं तदवश्यं पूर्वदेशमवधिमपेक्षते इति । दिग्देशकालेषु वाच्येषु पूर्वादयः सप्त स्मिसंज्ञा, स्युरिति निष्कर्षः । दक्षिणाय गायत्र्याय देहीत्यत्र दक्षिणाय प्रवीणाय इत्यर्थः । उत्तराय कुरवे देहीत्यत्र उत्तराश्विनस्य संज्ञारूपेण कुरुषु ग्रहसत्वात् न गौण्याख्येत्यादिना स्मिसंज्ञानिषेधः । अत्र पूर्वाद्यगणे अन्तरः अपुरि पूर्वन्ने वहिर्योगे वहिः स्थितपदार्थे वाच्ये उपसंव्याने परिधानवस्त्रे च वाच्ये स्मिसंज्ञा । तथाच “अन्तर्योगोपसंव्यानपरिधानान्यधीऽशुके” इत्यमरः । स्वस्व अज्ञातिधनाभिधः स्मिसंज्ञा स्यात् । ज्ञातिधनञ्च ज्ञातिधने ते अभिदधाति कथयतीति ज्ञातिधनाभिधः न ज्ञातिधनाभिधः

८७ । न गौण्याख्या चत्वीसासे ।

न ।१।, गौण्याख्याचत्वीसासे ७ ।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, त्रयाः से असे च, ते स्त्रिसंज्ञा न स्युः ।

८८ । चे जसि वा ।

चे ७, जसि ०, वा ।१। ।

चे ते स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

८९ । पूर्वाद्यल्प-प्रथम-चरम-तयायाई-
कृतिपय-नेमाः ।

१॥ ।

एते सप्तदश शब्दाः स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

९० । तीयो ङिति ।

तीय १, ङिति ७ ।

तीयान्तः शब्दः स्त्रिसंज्ञः स्याद् वा ङिति परे ।

अज्ञातिधनाभिध. । स्वशब्दो ज्ञातौ धने च वाच्ये स्त्रिसंज्ञी न स्यात् आत्मनि
आत्मीये च वाच्ये स्त्रिसंज्ञः स्यात् इत्यर्थः । तथाच “स्त्री ज्ञातावात्मनि स्व विष्वा-
त्मीये स्त्रीऽस्त्रिया धने” इत्यमरः ॥ ८६ ॥

गुणमप्रधान तस्य भावः गौणम् । सः समासः । अथ अस्य सासौ त्रयाः सासौ
त्वीसासौ तृतीयातत्पुरुषस्तद्योगवाक्येत्यर्थः । गौण्यञ्च आख्या च चश्च त्रीसासौ च
इति तस्मिन् । अत्र इन्वसमासे कृते एव स्त्रिसंज्ञानिषेधो न तु क्लियमाणे । तेन पूर्वा
च प्रथिमा चेति वाक्ये स्त्रिसंज्ञायां पुषत् स्मेरिति पुषद्भावे पूर्वपश्चिमे इति ॥ ८७ ॥

चे ते इति चे इन्वसमासे ते सर्वादयः ॥ ८८ ॥

पूर्वादयो नव अन्ये अष्ट अल्पादयः । तयायौ प्रत्ययौ तेन द्वितय इय
इत्यादि ॥ ८९ ॥

तीय प्रत्ययः तेन द्वितीयसृतीयश्चेति । तीयान्तस्य अल्पादीनाञ्च गौणत्वे न
गौण्याख्येति निषेधात् अनिद्वितीयाय अत्यल्पाय एवमेव जौमरा. ॥ ९० ॥

६१ । पूर्वोऽन्यादुङ् ।

पूर्व १।, अन्यात् ५।, उङ् ११।।

अन्याद्वर्णात् पूर्वो वर्ण उङ्-संज्ञः स्यात् ।

६२ । अन्याजादिष्टिः ।

अन्याजादि १।, टि' १।।

अन्त्यो योऽच् तदादिवर्णष्टिसंज्ञः स्यात् ।

६३ । लुकि न तत्र ।

लुकि ७।, न ११।, तत्र ७।।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्तस्मिन् परि यत् कार्यं तत्
न स्यात् ।

भिन्नविषयत्वात् पूर्वोऽन्तनुवृत्त्यभावे अस्य नित्यत्वम् ॥ ६१ ॥

अन्ते भव, अन्य, अन्यश्चासौ अच्चेति अन्याच् स आदिर्यस्य इति तद्वृत्तसवि-
ज्ञान-बहुव्रीहिः । यथा भो वटो भिन्नामट यदि पश्यसि गाक्षानय इत्युक्ता यथा
भिन्नाया प्राधान्य यदि गौर्दृश्यते तदा तस्याप्यानयन अन्याचयश्चिष्ट बुध्यत तथा-
वापि अन्याचष्टि स्यात् । तत्परवर्णे सति अन्याजादिष्टिः स्यादित्यर्थः । अथवा
अन्याच्च आदिश्च अन्याजादि सूत्रत्वात् पुस्तम् । धूर्ण इत्यत्र अतद्वृत्त्येन यथा
लक्षणया अतद्वस्थिता, प्रकाररेफस्यवर्णा उच्यन्ते तथावापि आदिशब्देन अन्याच्च;
सम्बन्धात् तद्वृत्तसविज्ञान बहुव्रीहौ अन्याजादिवर्णा उच्यन्ते । तेनाज्ञानाना-
मेत्याचष्टिसंज्ञक स्यात् । हसन्तानान् अन्याजादिवर्णष्टिसंज्ञकः स्यात् इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मन्त्रेण लुक्किपि नलोपे न्यस्कुदित्वाच्चकारस्य ककारे लुक्शब्दः । ननु कति
घटा इत्यत्र उतिसख्याणो नस्यसोर्लुविति तदादिविधेर्निषेधादेव शुद्धिजसित्या
दिना गुणस्याप्राप्ती सवत्र लुक्विधानेनैवेष्टिसिद्धौ एतत् सूत्रं ब्रूयति चन्द्र दण्डी चासां
पुरुषश्चेति दण्डिपुरुष इत्यत्र क्लेर्लुक्ते च इति सेर्लुपि तदादिविधित्वात्त्रलोपानुप-
पत्तेः । आदिविधिभिन्नत्वात् हनपूषार्थमेव इत्यादिना दीर्घापत्तेः । एव
पञ्च इत्यत्र स्यामोर्लुविति सेर्लुपि आदिविधित्वात् सस्य विसर्गानुपपत्तेः । आदि
विधिभिन्नत्वात् अलसोभोरित्यादिना दीर्घापत्तेः ॥ ६३ ॥

६४ । खरादि-नि-चिच्छं व्यम् ।

खरादि-नि चिच्छं १।, व्यम् १। ।

खरादिर्गणो निश्चकारेतस्याश्च व्यसंज्ञाः स्युः ।

६५ । हसोऽनन्तरः स्यः ।

हस १।, अनन्तरः १।, स्य १। ।

अचानन्तरितो हसः स्य-संज्ञः स्यात् ।

६६ । यूत् स्येव दी ।

यूत् १।, स्त्री १।, एव १।, दी १। ।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दी-संज्ञः स्यात् ।

खरादिर्यस्य स खरादिराकृतिगणः । निश्चादिर्गणो गिश्च । गिरिति गि-संज्ञा पठिता' शब्दाः गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञा बोध्या । तेन राजानमतिक्रान्ता अतिराजौ अत अतिरतिक्रमार्थं गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञाया व्यपूर्वमिति पूर्वनि-पातः । चकारेत. प्रत्ययाश्च विञ्चत् चसात् चकलस् सुञ्चतरा चतमा चशस् । चिञ्चाचडाच धाचौच दाच धाचौ चतुम् च्णमौ । षीड्श्रैते चकारेतः प्रत्यया गदिता इह । खरादिश्च निश्च चिच्छश्चेति समहारः एते व्यसंज्ञा, स्युरित्यर्थः ॥ ६४ ॥

नास्ति अनन्तर व्यवधान यस्य सीऽनन्तरः सजातीयभिन्नेन अचाव्यवहित इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ईश्च जश्चेति समाह्वारे सूत्रत्वात् क्रीवत्वाभावे ऋस्त्री न स्यात् । ततः स्वार्थ-प्रत्ययस्य तकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । न च समासाभावात् पृथक् पदत्वाभावाच्च कथं सम्बन्ध इति वाच्यः पुसः सन्निति नण्टडश्चकन्नित्यादेरनुबन्धाना पूर्वसम्बन्ध-सिद्धत्वात् । अथवा त इति तकारानुबन्ध उपचारात् । ततो यूश्चासौ तश्चेति यूत् । एव सर्वत्र । यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्तस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि लिङ्गान्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः । तेन गौरशब्दस्य पु स्त्वेऽपि गौरौशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वम् । नदीसंज्ञाकार्यं यथा हे लक्ष्मि हे बहु लक्ष्मौ बध्वे इत्यादि । पात्निकस्त्रीलिङ्गस्य तु लक्ष्मौमतिक्रान्ता अतिलक्ष्मी, हे अतिलक्ष्मी दुर्गे अति-लक्ष्मौ दुर्गायै नम इत्यादि । पु सि तु हे बहुप्रेयसी कृष्ण बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नमः हे अतिलक्ष्मौ लक्ष्मीर्भूप अतिलक्ष्मौ विप्राय घन देहि बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नमः अतिलक्ष्मौ राज्ञे स्वस्ति इत्यादि समतम् । भाष्यकार-क्रमदीश्वरौ तु प्राक्प्राप्ता

६७ । नास्त्रीयुवः ।

न । ११, अस्त्री । ११, इयुव. ६ ।

इयुवस्थानावीदूतौ दीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री ।

६८ । वामि ।

वा । ११, अमि ७ ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञौ वा स्यात् अमि परे, न तु स्त्री ।

६९ । स्त्रीयुच्च डिति ।

स्त्री । ११, युत् । ११, च । ११, डिति ७ ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः
स्यात् वा डिति परे, न तु स्त्री ।

१०० । अद्यच् ताच्येप् पिः ।

अद्यच् ताच्येप् । ११ पि' ११ ।

नदीसज्ञा पश्चात् पु स्त्वयोगेऽपि न निवर्तते इति मन्यमानौ हे अतिलक्षि विप्र हे बहुप्रयसि कृष्ण हे अतिलक्षीभूप अतिलक्ष्यै विप्राय धन देहि अतिलक्ष्यै राज्ञे खसि इत्युदाहरतः । तन्मतेकावाक्ये तु एव-शब्दस्य काकाचिगीलकन्यायादुभयत्र सम्बन्धे तेन स्त्रीशब्देन सम्बन्धान्नित्यस्त्रीलिङ्गो लभ्यते दीशब्देन सम्बन्धात् नित्य-दीसज्ञो लभ्यते । ततश्च दीसज्ञानिवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

इयुवस्थानाविति स्थानमस्ति यथी. तौ स्थानौ अर्थ आटित्वादः । हे श्रीः हे भू' अत्र नदीसज्ञाभावात् न कृत्वः । अस्त्रीति किं ? हे स्त्रि ॥ ६७ ॥

श्रीणा श्रिया भूणा भुवाम् । अस्त्रीति किं ? स्त्रीणामिति नित्यम् ॥ ६८ ॥

इय उश्चेति य. पश्चात्कारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः स्त्रिया स्त्रीलिङ्गं युत् स्त्रीयुत् । नित्यस्त्रीत्वानुवृत्तौ स्त्रीशब्दोपादानं नित्यस्त्रीलिङ्ग-पादिकस्त्रीलिङ्गयोः प्राप्त्यर्थम् । यथा नित्यस्त्रीलिङ्गस्य मत्वे मतये धेन्वै धेनवे । पादिकस्त्रीलिङ्गस्य सुमतये सुमतये स्त्रियै सुधेन्वे सुधेनवे स्त्रियै । चकारात् नित्यस्त्रीलिङ्गावियुवस्थानावीदूतौ च । यथा श्रियै श्रिये भुवै भुवे इत्यादि । अस्त्रीति किं ? स्त्रियै इत्यादि नित्यम् ॥ ६९ ॥

नास्ति धियं सौऽपिः अनेरच् अव्यच् अच्च यच्च अच्यौ तौ तद्धिते च तौ

घिर्वर्ज-स्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः
स्युः ।

१०१ । संख्यावडुत्यतुबहुगणा नेपि ।

संख्यावत् ११, डति अतुबहुगणा १॥, न ११, ईपि ७ ।

डत्यतुबहुगणानां संख्यावत् कार्य्यं स्यात्, न त्वीपि ।

इति संज्ञापादः ।

द्वितीयः पादः ।

अजन्तपुलिङ्गशब्दः ।

रामस् इति स्थिते ।

१०२ । स्त्रोर्विः फे ।

स्त्रो ६॥, विः ११, फे ७ ।

सकार-रेफयोर्विः स्यात् फे परे । रामः । औ-जसोः सन्धिः ।
रामौ रामा ।

अचौ चेति ताचौ । ततो अघञ्च ताचौ च ईप् चेति । “घाट्गजातीयस्य विप्र-
तिषेधो विधिरपि ताट्गजातीयस्येति न्यायादाह घिर्वर्जस्यादेरजिति” भिन्नविषय
त्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावेऽस्य नित्यत्वम् ॥ १०० ॥

संख्या इव संख्यावत् । डत्यतुप्रत्ययौ तेन तदन्ताः कति यति तति यावत्ता-
वदेतावत्किञ्चिदित्यन्तः । कार्य्यन्तु कतिक्रत्व कति कति कतिश्च, इत्यादि । ईपीति
विषयसप्तमीषम् । तेन ईपि कर्त्तव्ये संख्यावन्न स्युरित्यर्थः । तथाच यावती बह्वी-
त्यादौ न मन् संख्यास्वसंज्ञादेरित्यनेन ईपो निषेधो न स्यादिति ॥ १०१ ॥

इति संज्ञापादः ।

खान्पय तेजस्वी रजस्वान् इत्यादौ सकारस्य विसर्गनिषेधाय नद तसौ त्वस्यर्थे

१०३ । खदीभ्यां ध्यश्शसादेर्लोपः ।

खदीभ्या ५॥, धि-अम् शसादे' ६॥, लोपः १॥

स्वात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरश्शसादेश्च लोपः स्यात् । हे
राम रामं रामौ ।

चेत्यनेन सान्तस्य पदसंज्ञानिवेधी ज्ञापयति अदान्ते स्त्रीर्विसर्गो न स्यादिति ।
तेन दान्ते स्थितयोः सकाररेकयोः फे परे वि, स्यादित्यर्थः । राम, पय गी भवावः
विदन्तौ अवे । स्पर्धन्तौ अपास्याः दान्तवत् समीति दान्तत्वे पयोभ्या पयःसु
इत्यादि । एव सति दान्तेविधानेनैवेष्टसिद्धौ फयहण ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति
न्यायाददान्तेऽपि स्यादीयहसपरत्वात् गीस्त धूस इत्यादि सिद्ध्यर्थम् । क्वचित्
दान्तेऽपि न स्यात् ॥ १०२ ॥

अम्च शस्च अम्शसौ तयोरादिः अमशसादि धिय अमशसादिश्च इति तस्य ।
अत्र शीघ्रहण अम्शसोरादिलोपार्थमेव । हे लक्ष्मि हे बहु इत्यादि सुभूदीत्यादिना
ऋस्वे कृते ऋसादेव धिलोपसिद्धे । प्रात इः कामो येन स प्राप्ते' दृष्ट, उ, शिर्वो
येन सृष्टौ' इत्येतयोस्तु हे प्राप्ते हे दृष्टौ इति स्थानिवत्त्वेन ऋस्वपरत्वात् धिलोपः,
किञ्च दीस्वात्ध्यश्शसादेर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ खदीभ्यामिति गौरवं कथं क्वचिदन्य-
तोऽपि धेलोपार्थम् । तेन गन्धर्ववाचकस्य ते इति शब्दस्य हे ते इति एवं प्राप्ता ईर्लङ्गी
येन अस्यापि हेप्राप्ते इति ।^१ ऐजवेस्यूतौ किपि जौर्घोऽन्य इति दीर्घे कृत उर्थेन
सकृतो अस्यापि हे कृती इति , अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु एङोऽपि धेलोपि इति
सूच कृत्वा हेप्राप्ते इत्यादेर्धिलोपमाहृतु । एव तेवङ्क टेवङ्क इत्यादीनां किपि युर्लोपि
इति बलोपि हेते हेते हेसा इत्यादावपि धेलोपा इति काशीश्वरः । वस्तुतस्तु तेवङ्
प्रभृतीनां किपि कृते किपनिमित्तकतया विशेषेण क्वी, शटावशौजसृक्कावित्यादिना
ऊटि सन्धौ हेतयू हेदयू हेसयूः इत्यादिकमेव स्यात् । एवञ्च खदीभ्यां धिद्वातो
लोप इति कृते द्वितीयाया अत् अकार द्रात् धिश्च द्राश्च हयो समाहारे धिद्वात्
तस्य इति व्याख्यानेनैवेष्टसिद्धौ ध्यश्शसादेरिति गौरवं अजर कुलमित्यत्र अमादेश-
स्याप्यकारलोपार्थम् । धानार पितरम् इत्यादौ “लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशविधि-
बलवानिति” न्यायादादौ त्रहो गुणे च अमादिलोपो न स्यात् । अत्र धौ मातृकस्य
मातः पुत्रस्तुतौ इति वक्तव्यम् । हे गौरीमातः कार्तिकेय । धौ कि ? गौरीमातृको
गणेशः । स्तुतौ कि ? अरे दासीमातृक । पुत्रस्य किं ? हे गङ्गामातृके कन्ये ॥ १०३ ॥

१०४ । शस्नामि घः ।

शस्नामि ७, घ १ ।

शसि नामि च परे स्वस्य घः स्यात् ।

१०५ । पुंसि तु शस् न ।

पुंसि ७, तु ११, शस् ११, न ११ ।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे । रामान् ।

१०६ । टाभिसृङ्गेऽसिङ्सोसामिनैसयात्
स्ययोसोऽतः ।

टा—ओसाम् ६॥, इन्—योस, १॥, अतः ५ ।

स्वादेरनुवृत्तावपि दीसञ्चस्य दीर्घान्तत्वेन दीर्घकरणं वृथेति स्थाननुवृत्तिः इत्यतः
आह स्वस्येति । स्वसम्बन्धेन नकारेण सहितं आम् नाम् । तेव यज्वना दखिना
इत्यादौ न प्रसङ्गः । किञ्च आमी यद्धृणैवेष्टसिद्धौ नामीति कृत आगमादिशयीरागमी
विधिर्बलवानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन क्रीष्टूनामित्यत्र आदौ नुमि वृणादेशो न
स्यात् । एव प्रकृतेऽदीर्घे दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन ऋस्वरत्वात् यथा शसौ नकारविधानं
तथा आमी नुमागमी न स्यादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम् । अतएव अ. विष्णु
सह एन वर्त्तते य स सा. विगत इर्यस्मात् सर्वौ तेषां सा व्या इति ॥ १०४ ॥

वृषणादिमत्वं पु स्त्व इति चेत् शब्दे तदभावादसम्भवः । वृषणादिमद्वाचकत्वं
पु स्त्वमिति चेत् वृक्षादौ तदभावादव्याप्तिः । एव योन्यादिमद्वाचकत्वं स्त्रीत्वमिति-
चेन्नतादौ तदभावादव्याप्तिः । एवञ्च वृषणादिमद्वयोन्यादिमद्भिन्नवाचकत्वं स्त्रीत्व-
मिति चेत् कलत्वादौ तदभावादव्याप्तिः । पु स्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतपुंलिङ्ग-
परिभाषाविषयत्वं न तु वृषणादिमत्वम् । तथाच “शब्दसंस्कारसिद्धार्थमुपायाः
परिकल्पिताः । सर्ववस्तुगता घर्माः शास्त्रे पु स्वादयस्त्वयः । ये तु योन्यादिसम्बन्धाः
प्राणिजातीयगोचराः । न तेऽभ्युपायाः सिद्ध्यन्ति कलच्चादितटादिषु ।” इति
प्राञ्चः । एतेन अर्थस्य प्रकृतिविशेषवाच्यशब्दसंस्कारानुगुणघर्मान्तरं पु स्वादि । रामा-
नित्यत्र आदौ दीर्घं कृत्वा स्थानिवत्त्वेन शसौ नकारविधानादन्यत्राप्येव बोध्यम् ।
तेन सान् बौन् इत्यादि सिद्धम् ॥ १०५ ॥

अकारात् परिषामेषां स्थाने इन ऐस् अय आत् स्य योस्
एते क्रमात् स्युः ।

१०७ । प्रुर्णीऽदान्ते नोऽवकुप्वन्तरेऽप्यतद्वा-
त्त्वपक्रयुवाङ्गः ससेप्स्यादेनैकाचकोस्तु वा ।

प्रुः ५।, ण १।, अदान्ते ७।, न ६।, अवकुप्वन्तरे ७।, अपि ११।, अतद्वात् ५।,
तु ११।, अपक्रयुवाङ्गः ६।, ससेप्स्यादेः ६।, नैकाचको ६।, तु ११।, वा ११। ।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य
णः स्यात्, अव कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि । यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र

त्वन्त्वादत्र पु सीति नानुवर्तते । तेन क्लीवेऽपि ज्ञानेन इत्यादि । ऐस् आत्
करण निर्जरसैः निर्जरसादित्येतदर्थम् ॥ १०६ ॥

षच रच ऋश्च प्रु तस्मात् प्रु । सूचत्वात् पुस्त्व एव सर्वत्र नदान्तोऽदान्तः
तस्मिन् । अवश्य कुश्च पुश्च अवकुपव तैरन्तर व्यवधान अवकुप्वन्तर तस्मिन् ।
तच्च तत् दच्चेति तद् न तद् तस्मात् । गङ्गाया घोषः प्रतिवसन्तीत्यत्र गङ्गाया
वसन्तरसम्भवात् गङ्गाशब्देन यथा लक्षणया गङ्गातोः सुच्यते तथावापि अतद्-
शब्देन लक्षणया अतद्स्थिता षकाररेफऋवर्णा उच्यन्ते । इत्यत आह यत्र
दे नस्ततोऽन्यत्र गतादिति । अन्यथा पदावयववर्णानां पदसंज्ञाभावात् नकारवत्
पदस्यावयववर्णानां षकाररेफऋवर्णानामपि अतत्पदत्वेऽनर्थापत्तिः । पक्रय युवा
च अहश्च पक्रयुवाङ्गानि न विद्यन्ते पक्रयुवाङ्गानि यत्र पक्रयुवाङ्गा नकारी यन्नकार-
मध्ये सीऽपक्रयुवाङ्गः तस्य नकारस्य अपक्रयुवाङ्गः । अव रामानन्दकाशीश्वरौ तु
सादौप् सेप्नेप्च स्यादिश्च सेप्स्यादौ ताभ्या सह वर्तमानः ससेप्स्यादिः इत्या-
ह तु । तद्धेतुः । स्यादिना सह समासस्य सम्बन्धाभावे शरी वेगेन गच्छतीत्यादा-
वपि णत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु ईप्च स्यादिश्च ईप्स्यादौ सात् समासात् परौ ईप्-
स्यादौ सहसेप्स्यादिभ्या वर्तते योऽसौ ससेप्स्यादिः । तस्य नकारस्य ससेप्-
स्यादेः । एकोऽच् बस्य स एकाच् कु कवर्गवान् उपचारात् एकाच्च कुश्चेति
एकाचकुः न एकाचकु एकाचकवर्गवच्छन्दसम्बन्धी नैकाचकुः तस्य नकारस्य
नैकाचको । अयमर्थः । षकाररेफऋवर्णैः परस्यापदान्ते स्थितस्य नस्य णः
स्यात् । अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि अपिशब्दादव्यवधाने अवकवर्गपवर्गभिन्नवर्ण-

गतात्तु निमित्तात् परस्य, साद्विहितेनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्षादिवर्जितस्य, स्यात् । तस्यैवैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात् । रामेण ।

व्यवधानाभावे सतीत्यर्थः । यथा पृष्ठा चतुर्णा नृणा अव इह प्रथमवकारान्त । अन्यथा गरलेन चारुत्तेन घ्राणेन चारुनयनेन जर्भन दृढेन वर्धन वर्जन क्रीडनम् अर्जनम् इत्यादावपि णत्वापत्तेः । अवकुपन्तरे यथा चरण घ्राण हरिण क्रीण तरुण. भूणा शरेण रीपण स्त्रैण, रौप्येण वर्हेण कार्येण श्वण अर्केण सूर्येण गर्मेण अर्घेण शङ्गेण सूर्पेण रेफेण अर्वण दर्भेण धर्मेण इत्यादि । यच्च देन इत्यादि । नकारवृत् पद-भिन्नपदस्थितात् षु, सु परस्य समासीचरविहितयोरीपस्याधीरेकतरेण युक्तस्य पक्वयु-वाह सम्बन्धिनकारभिन्नस्य णः स्यात् । तस्यैव समासीचरविहितयोगीप् स्याधीरेक-तरेण युक्तस्य एकाच सकवर्गशब्दसम्बन्धिनकारभिन्नस्य नस्य नी वा स्यात् । उभयव अवकुपन्तरेऽपीति बोध्यम् । यथा हरि भावयितु शीलमस्या इति हरिभाविणौ हरि-भाविनी श्रीभाविणौ श्रीभाविनी । पक्ववर्जनात् स्यादिसम्बन्धिनोऽपि । श्रीभावेन श्रीभा-वेण । समासीचरविहितेपीयहणात् हरेर्भाविनी हरिभाविनी इत्यादौ न स्यात् । एकाचसकवर्गयोस्तु इवहृणौ रम्यविणा श्रीकामिणी श्रीकामेण । पक्वादेस्तु गुरुपक्वेन चारयूना दीर्घाङ्गा । यत्र लिङ्गवयस्य समासस्तत्रैव ससेप्स्यादेरन्यस्य नस्य णत्व न स्यात् । यत्र तु घातुना सङ्घ प्रादेः समासस्तत्र नेयं व्यवस्था • तेन प्रणदति-प्रहणिस्यति इत्यादौ णत्वं स्यादेव । एव तुवी पूर्वेण सम्बन्धौ मूख्यौ तु परणामिनौ । चत्वारो धीग-वाहाख्या णत्वकर्मण्यची मता । इति पूर्वलिखितादनुस्वारविमर्गजिह्वामूलोद्योपाभा-नीयैर्व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । यथा वृद्धं उर, कायेण उर × कायेण उर ○ पेण इत्यादि । क्लृप्ति रज्जयति ढम्पयति ढम्पयति रम्बयति रम्बयति इत्यादौ भस्परत्वा-द्वलवताम्बोर्नुर्भसीत्यनेन आदौ नस्यानुस्वारे उपेजम्बोरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य अका-रादिः स्यात् । क्लृप्ति क्रन्दन्ति रुन्धन्ति इत्यादौ तु तथद्वेषु परेषु नस्यानुस्वारे पुन-रनुस्वारस्य नकारे सक्तङ्गती विप्रतिषेधो यद्वाधितः तद्वाधित एवेति न्यायात् णत्व न स्यादिति । किन्तु लृ चिदा क्त चिष् अघौ क्षुद क्षुष् अर्द समर्थ इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वाराभावात् पूर्वनकारस्य णत्वे णुभिरित्यादिना परनकारस्यापि णत्वमिति । किन्तु भिदिर निभिन्नः मिदा प्रभिन्न इत्यादौ पूर्वपदस्थनिमित्तात् व्यस्यग्यङुकारेति समासे ईप्स्याधीरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावाणत्वं न स्यादेव । अत्रापि णत्वमि-

त्वेके । प्रयाणीयं प्रमापणीयमित्यादौ तु नोचीऽन्तरदुर्गेरित्यादिविशेषविधानात्पुनः
 स्यादिति । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् केषाञ्चिन्विधिहेतुभावेऽपि स्यात्
 केषाञ्चिद्वा स्यात् केषाञ्चिन्विधिहेतावपि न स्यात् । तदवाहं विदूषीमि । पूर्व-
 पदपूर्णास्मि णीनोऽवकुप्यन्तरेऽपि । पूर्वपदस्थितषकाररेफक्त्वर्थेभ्यः परस्य नस्य णः
 स्यात् सञ्ज्ञायामवक्त्वर्थेपवर्गभिन्नवर्णव्यवधानाभावे सति । इत्यधिक्रियते । शूर्पणखा
 द्रुणसः, नासिकाया नसः समासे वक्तव्यः । खरणसः, नारायणः, पारायणम् उत्तरायणम्
 अयणी, यामणी, अक्षसूहितु शीलमस्या अक्षौहितुणी सेना पाशकस्त्री च । अन्यत्र अक्ष-
 मिन्द्रियसूहितुं शीलमस्या अक्षौहिनी स्त्री । नास्मि किम् ? शृङ्गनखः, ताम्रनखः ।
 अवकुप्यन्तरेऽपीति किम् ? तिलोचनः । अये कीटरा सिधुका मिथका शारिका पुर-
 गाथी वनस्य नास्मि तु । वनस्याये अयेवण सप्तस्या अलुक् कीटरावण सिधुकावण मिथ-
 कावण शारिकावणं पुरागावणम् अलु दीर्घो वक्तव्यः । शरासकार्षणीयूचाखदिरप्रनि-
 रन्तरिक्तुप्लवेभ्यः । एभ्यः परस्य वनस्य नस्य णः स्यात् सञ्ज्ञायामसञ्ज्ञायाम् । शरवणम्
 आन्ववण कार्षवण पीयूचावणं खदिरवणं प्रकृष्ट वन प्रवण वनाभिर्गतं निर्वण वन-
 स्यान्तः अन्तर्वणम् इक्षुवणं प्लववणम् । एभ्यः किम् ? इन्द्रवनं द्विवाचो वृक्षादीषधेशा-
 ऽतिमिरादेर्वा । हौ वा वयो वा अचो यस्य स द्विवाच् । औषध्यः, फलपाकान्ता
 इत्यमरः । द्विवाज्ज्वात् द्विवाजीषधेशः परस्य वनस्य नस्य णः स्याद्वा न तु तिमिरादेः
 परस्य । शिग्रुवणं शिग्रुवनं शिरोषवणं शिरोषवनं व्रीहिवणं व्रीहिवनं हरिद्रावणं
 हरिद्रावनम् । द्विवाचः किम् ? पारिमद्रवनं राजमाषवनं वृक्षादिषधेशां किं ?
 दूर्वावनम् । अवकुप्यन्तरेऽपीति किम् ? पकंटीवणं पकंटीवनम् । तिमिरादेस्तु तिमिर-
 वनम् ईरिकावनं तारिकावनं विदारौवनं भद्रिकावनम् । प्रादेर्नस्य । प्रणस
 निर्णसं दुण्येसं परिणसम् । वाङ्माहाहनस्य । उच्चते यत् तद्वाङ्म । निमित्तवती
 वाङ्मात् परस्य वाङ्मनस्य णः स्यात् । इक्षुवाङ्मणं, दर्भवाङ्मणं, शकटम् । अवकुप्यन्तरेऽ-
 पीति किम् ? राजवाङ्मनं यदा उच्चते तदैव णत्वम् । तेन अ' शरवाङ्मनं भविष्यतीदं
 शकटम् इत्यादौ न स्यात् । देशे पानस्य । पूर्वपदस्थितषकाररेफक्त्वर्थेभ्यः परस्य
 पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये । पीयते यत् तत्पानं कर्मण्यनट् । चीरं पानं येषां
 ते चीरपाणा लशीनराः, सौवीरपाणा बाह्लीकाः, काषायपाणा गान्धाराः । भावकर-
 णयोरनट् वा । चीरपाणं चीरपानं चीरं पीयतेऽनयेति चीरपाणी चीरपानी
 पात्री । भावकरणयोः किम् ? उद्रेण पीयतेऽस्यामिति उद्रेपानी पात्री । विच
 शुर्भा ह्यायनस्य वयसि नित्यम् । आभ्यां परस्य ह्यायनस्य नस्य णः सान्नित्यं वयसि ।
 क्रौंणि ह्यायनानि वयोऽस्य विह्यायणं, चतुर्ह्यायणी वक्त्रः । वयसि किम् ? विह्या-

१०८ । आ क्ति-मभवि ।

अ ।१।, आ ।१।, क्ति-मभवि ७ ।

अकार आकारः स्यात् क्तेर्मभवेषु परेषु । रामाभ्यां रामैः
रामाय रामाभ्याम् ।

यना शाला । वयस्तु गतपरमायुः । परमायुः, प्राणधारणकालः । अन्तरीयनहनी-
रदेशे । अन्तर परस्य अयनस्य हनस्य नस्य ण स्यान्नतु देशे वाच्ये । अन्तरयणम्
अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तरयनोऽन्तर्हननो देशः । गिरिनद्यादयो वा । निपात्यन्ते ।
गिरिणदी गिरिनदी स्वर्णदी स्वर्नदी गिरिणद्ध गिरिनद्ध वक्रणतस्वा वक्रनितस्वा
माषीण माषोन' वक्रणदी वक्रनदी गिरिणितस्व गिरिनितस्व इत्यादिराकृति-
गणः । एते यथोक्तलिङ्गा एव निपात्यन्ते । तेन गिरिनद्य वक्रनितस्वः इत्यादौ
न स्यात् । पूर्वापह्वायणादि । नित्य निपात्यते । पूर्वापह्वायणा, अपरापह्वा-
यणा, अपरापह्वायनाः निर्विष, अध्ययने जड, विरक्तश्च । लवणीरसे । अन्यत्र
लूयतेऽनेनेति लवन खड्ग, लुनातीति लवनः । न लपदान्तराभ्या व्यवधाने ।
लवर्णेन पदान्तरेणच व्यवधाने नस्य णो न स्यात् । प्रकृल्लप्यमान परिकृष्यमान
हरिगेहमामिनी शरवेगभावेन । पदे षात् । पदे परे य षकारस्तस्मात् परस्य नस्य
णो न स्यात् । सर्पिष्यान निष्यान दुष्यानम् । पदे किम् ? पीतसर्पिष्केण ।
क्षुभ्रादे । क्षुभ्रात्यादीना नस्य णो न स्यात् । क्षुभ्राति क्षुभ्रीतः । क्षुभीति विष्कम्भाति
नरीनृत्यते नरिनर्त्तं नरीनर्त्तं नर्नर्त्तं परिनन्दन दुर्नद्ध दुर्नद्धि । सञ्जायाच्च । प्रथम-
सूत्रेण प्राप्त णत्व न स्यात् । यथा आचार्यभोगीनः हरिनन्दी गिरिनगर शरनिर्वेशः
परिनर्त्तन परिगहन हरिनन्दनः स्वर्भानुः, दर्भानूपः सूवनटः हृद्यग्निः शरनिवासः
ऋगयन दुर्नामा नरवाहन नृनयन हरिनाथ इत्यादिराकृतिगणः ॥ १०७ ॥

अव अ इति लुप्तप्रथमैक आ इति लुप्त प्रथमैकमिति रामानन्द तद्वैद्यम् ।
व्येस्ये इत्यत्र अस्यानुवृत्त्या अवर्णप्राप्तौ सभाभिरित्यादावपि एत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु
मण्डूकपुताधिकारात् टाभिस् इत्यस्मादत इति पञ्चम्यन्तमपि प्रथमान्त भूत्वानुवर्त्तते
अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् । सकारवकारौ त्यादेरेव स्यादावसम्भवात् ।
यथा भवावः भवामः । ननु राममित्यादौ कथमाकारी न स्य अकारलोप स्यात्
सार्थकत्वादिति चेन्न । हरि विष्णुमित्यादौ तस्य सार्थकत्वात् । वस्तुतस्तु भवयोः
साहचर्यात् विभक्तेराद्यवयवसकारे परे इत्यर्थः । अतएव त्वा मामित्यादि साधनाय
छेच्छीर्माकारे कृतेऽपि सभमौष्वाङ् इत्याकार विधास्यति ॥ १०८ ॥

१०६ । ब्बे स्भ्ये ।

ब्बे ७, स्भि ७, एः १ ।

अकार एकारः स्यात् क्तेब्बे स्भयोः परयोः । रामेभ्यः
रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य रामयो ।

११० । नुमामः स्वद्याप्संख्यार्णः ।

नुम् ११, आम् ६, स्वद्याप् सख्यार्ण ५ ।

स्वात् द्या आपो रपणान्त संख्यायाश्च परस्याम् आदौ नुम्
स्यात् । र्घ-णत्वे । रामाणाम्, रामे, रामयोः ।

१११ । क्खिलात् कृतोऽसात् सः षोऽदान्ते
नुव्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढाच्च ।

कु इलात् ५, कृत १, अमात् ११, स १, प १, अदान्ते ७, न-वि
अन्तरे ७, अपि ११, शास वस घससाढा ६॥, च ११ ।

कवर्गादिलाच्च परं कृतं माहर्जो दमध्यगः सकारः

आदित्यनुवर्तते । अकारात्परयोऽप्याद्वयवचनीयमभयोरसम्भवात् स्यादं
रेव तयोर्गृह्यम् ॥ १०६ ॥

उकारोऽनुवन्तु प्रकृतिप्रत्ययानुपधाती आगम उदित्व तस्य चिह्नमिति
प्राचीनमतानुवादार्थम् । स्वमते तु प्रकृते प्रत्ययस्य वा सम्बन्धे जायमानोऽनुप
धाती य स उदनुवन्तस्त्रिभ्योऽपि आगम उच्यते । तेन पथिसद्युभुजामिति नम्
घीटीधीष्वमिति अम् वसीरस्येति इम् यनञ्जित कृदिति यन् रुदाद्यर्त्ताति ईम्
इत्यादयोऽप्यागमाः । मित्वादास आदौ । आम् परं नकारैर्वेष्टसिद्धौ आम्
नुम् विधान नकारस्य आमसम्बन्धित्वार्थं तेन नकारस्य स्यादीयङ्स्वात् फसजाया
पञ्चानामित्यादौ नीलुप्फेधाविति नस्य लुप् । रच पच नचेतिर्णं सख्याचामाणं
चेति सख्यार्णं तत् स्वश्च दीच आपच सख्यार्णं चेति तस्मात् । यथा रामाणा
हरीणा विष्णूना पितृणा शकलूना गौरीणा वधूनाम् उमाना चतुर्णा षष्ठा पञ्चा-
नामिति । रान्तघान्तनान्ताना सुख्यानामेव ग्रह्यम् । तेन प्रियचतुरा प्रियषष्ठा
प्रियप्रञ्जामित्यादौ न स्यात् ॥ ११० ॥

कुश्च इलश्च क्लिल तस्मात् । नुश्च विश्व नुवी नुविभ्यामन्तरं व्यवधान नुव्यन्तरं

शासादेश्च षः स्यात् नु वि-व्यवधानेऽपि । एत्वषत्वे । रामेषु एवं मुकुन्दानन्दगोविन्दादयः ।

तस्मिन् । यथा वाचु प्राड्षु हरिषु गौरौषु विष्णुषु बधूषु पिढषु शूक्ष्मेषु रामेषु गोषु अनैषीत् नौषु गङ्गायूषु पापवूषु चतुर्षु हल्षु । कृत इति प्रत्ययादेशा-
गमानामेकतम सम्बन्धीत्यर्थः, कृत किम् ? स्र गतौ यडि सेच्चीयते । असात्
किम् । हरिसात् करोति घृतम् । अदान्ते किम् ? हरिः । नुव्यवधाने यथा
हवीषि धनूषि । नुरिह नुखयमादावित्यादिना विहितो नुखेव षत्वनुसारः ।
अन्यथा पुसु इत्यादावपि षत्वापत्तेः । विव्यवधाने यथा । पेष्ट गत्या त्रीसत्रूसकि-
बधे एभ्यः क्तिपि पे षु त्री षु ब्रूःषु इत्यादौ सस्य विसर्गे षत्वम् । सर्पि षु घनु षु
सजू षु दी'षु । एषु अन्तरङ्गत्वादादौ रङी विसर्गे षत्वम् । नच निरवकाशत्वा-
दादौ षत्व ततो विसर्गे इति वाच्यं तर्हि अह सु इत्यत्रापि षत्वापत्तेः । अतएव
निरवकाशादपि अन्तरङ्गस्यैव बलवत्त्वात् टाडस्योरिनातौ बाधित्वा जरसादेश
निर्जरसा निर्जरस इति खयसुदाहृतम् । शासवसघसा पृथक् ग्रहणादकृतोऽपि
सकारः किलात् परः ष स्यात् । यथा शिष्ट उषितः जचतु । नचैषा पृथग्
ग्रहणात् किलापेचा नास्तीतिवाच्यं शास्ति वसति घसति इत्यादावपि षत्वा-
पत्तेः । साठश्च सहजडशक्तौ इत्यस्य टाडजवह सह इति विणन्तस्य सकारो-
भवाद्यादिषु इत्यनेन कृत एव पृथग् ग्रहणात् किलापेचा नास्ति । यथा तुराषाट्
ऋतीषाट् जलाषाट् पृतनाषाट् तुराषाड्भ्यामित्यादि । साठ इति द्वान्त
निर्देशात् यव ङीढोभावित्यनेन ठ सात्तद्वैव षत्वम् । तेन तुरासाहौ इत्यादिषु
न स्यात् । किञ्च तुरा ऋती पृतनापूर्वस्य साठ एव षत्व स्यात् अन्यत्र विश्वं सहते
विश्वसाट् इत्यादौ षत्व न स्यादिति केचित् । समाहारेणैवेष्टसिद्धौ शासवसघस-
साटामिति बहुवचनं गणार्थम् । तेन शासवसघसामिव कचिदकृतसकारोऽपि
ष' स्यात् । यथा यङ्कुलकि चीकोसादेरकृतोऽपि सकारः ष स्यात् सकारे परे ।
कुस्य इस्त्रिषि यडोलुकि हिलादि कौविभक्ते सिप् इमोऽप्राप्तिपक्षे खेर्मूलधातीय
गुणोऽनेन सस्य षत्वे ष्टुभिरित्यादिना परसकारस्यापि षत्वे चोकीषिष । अत्र
अकृतसकारस्य षत्वविधानसामर्थ्यात् षटो'कःसि इति को न स्यात् । अन्यथा
प्रक्रियालाघवार्थं दन्त्यसकारस्य ककारमेवाकरिष्यत् । एवमेव जीमरा । एव
नुस ध्वाने तोतोषिषपेसपि स्रगत्या द्वयोः पेपेषिष इत्यादि एवं सूत्रेऽदान्ते इत्युक्ता
ऋतौ दमभ्यग इति व्याख्यानात् समासे कचिद्दमभ्यगत्वेऽपि षत्व स्यादिति सूच-

नार्थम् । तदेवाह विवृणोमि । अग्रज्जुलिभीरुभ्यः सुखद्वयस्थानानां से । एभ्यः परेषा क्रमादेशा सकार ष स्यात् समासे । अग्निष्टुत् अङ्गुलीषद् भीरुष्ठानम् । सेकि अङ्गुलीसद् भजते भीरुस्थान पश्य । घान्तादग्रे सीमस्य । “दीर्घाऽग्रे सीमवरुणयोर्देवतादन्व” इति दीर्घान्तादग्रेः परस्य सीमस्य सः षः स्यात् समासे । अग्नौषोमौ । देवतादन्वे किम् ? अग्निश्च इय सीमश्च अग्नौसीमा । ज्योति रायुरग्निश्च सीमस्य । ज्योतिष्टोम आयुष्टोम, अग्निष्टोमः । से किम् । ज्योतिः सीमे दृष्टानाम् । गवियुधिभ्या स्थिरस्य । गविष्ठिर युधिष्ठिर । सप्तम्या अन्क् । से किम् ? गवि स्थिरो भार, युधि स्थिरः शूरः । मातृपितृभ्या स्वसुर्वातु मातृ पितृभ्या । मातृपितृभ्या परः स्वसुः सः षः स्यात् समासे । मातुः पितुरित्यताभ्यान्तु परोऽल्लक्समासे वा । मातृष्वसा पितृष्वसा । मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा । अभिनिरस्तानस्यवर्णे । अभिनिर परस्य स्तानस्य सः षः स्याद्वर्णे । अभिनिरस्तान्त इति कसणि घञि अभिनिरिष्टानो विसर्गः । वर्णे किम् ? अभिनिरस्तान् । निनदीभ्या स्नाते कौशले । आभ्या परस्य स्नाते, सः षः स्यात् कौशलम् । निष्ठाः निष्ठात नदीणाः । तथाच भट्टौ “आतिथ्यनिष्ठा वनवासि सुखा इति” चारकर्मणि निष्ठात इति “ततो नदीणान् पथिकान् गिरि-ज्ञानिति” च । कौशलं किम् ? नद्यां स्नाति नदीक्ष, निस्नातसौर्थवारिणि । प्रादग्गोस्थस्य । प्रात्परस्य स्थस्य सः षः स्यादग्गो । प्रतिष्ठते इति प्रष्ठ, अग्ने कि ? यवाना प्रस्थः । वे, स्त्रीनाम्नि । वे परस्य स्तृणते सः षः स्यात् सञ्जायाम् । विष्टरो बृहतीकन्द कुशसुव्यादिश्च । विष्टर पङ्क्तिकन्दः । नास्तीति किम् ? विस्तरौ गृहस्य विस्तरः । विकुपरिश्रमिभ्यः स्थलस्य । विष्ठल कष्ठल परिष्ठल शस्या, स्थलमिति निपातनात् ऋस्ते शमिष्ठलम् । गोभूमिद्वितिकुशङ्कुमञ्जिपुत्रि-पिव्यग्निवर्हिष स्थस्य । गोष्ठ भूमिष्ठ विष्ठ विष्ठ कुष्ठ शङ्कुष्ठ मञ्जिष्ठा पुञ्जिष्ठः पिविष्ठ, अग्निष्ठ वर्हिष्ठः । एभ्यः किं सुस्थः । स्थस्य किम् ? गोस्थितिः । इला-देति नास्मिभात्तु वा । इलात् परस्य सः षः स्यादेकारे परे नास्मि नक्षत्रात्तु वा । हरिषेण, सुषेण वायुषेणः । एते कि ? विस्तीताः । इलात् कि ? विष्वक्सेनः । नास्मि कि पृथिवीसेनः । भात्तु भरणिषेणः भरणिसेनः, अत्र केकः स्व इत्यव वाशब्दीयव्यवस्थया ऋस्तेः । सुविनिर्दुर्भ्यः समसूत्र्याः । सुषम विषम निषम दुषमम् । सुषूति, विषूति, निषूति दुषूति । निर्दुर्विहिरावि, प्रादुश्चतुरां कक्षपकेषु । निष्पतति दुष्कर, बहिष्कार आविष्कारः प्रादुष्कृतं चतुष्पथम् ; निस्सप्तपतावनभ्यावृत्तौ । निस्सः सः षः स्यात्तप्तौ परे न तु पौनःपुन्ये ।

११२ । स्त्रे ज्सुडंसिडौनामिस्त्रेस्मात्स्मिनोऽतः ।

स्त्रे ५, ज्सुडंसिडौना ६॥, इ स्त्रे स्मात् स्मिन १॥, अत ५ ।

अकारान्तात् स्त्रेः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।
स्त्रे सर्वस्त्रे सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।

निष्पति स्वर्णं परीचक, सक्तइमतीत्यर्थः । अनभ्यावृत्तौ किम् ? निष्पति स्वर्णं निर्माता पुन पुनर्धमतीत्यर्थः । नि'सुदुर्थं सामसेषसन्धेः क्रमाभावाः, नि षामा सुषामा दु षामा नि षेधः सुषेधः दु.षेधः नि षन्धिः सुषन्धिः दु.षन्धिः । सन्धो-ऽवादाश्रयनिकटयोः । अवात् पर सन्ध. स' ष स्यात् आश्रये निकटे च वाच्ये । ग्राममवष्टभ्य आस्ते अवाष्टभत् सेना निकटीभूतेत्यर्थः । अस्वष्टादि निपात्यते । अस्वष्ट, आपष्ट परमेष्ट, परमेष्टी सव्येष्टा ऋदन्त । दुषद्विगविषदौ देवे वृषागोष्ठ नामनि । सेकुष्ठ, कपिष्ठली मुनि, कपिष्ठल गोत्र प्रविष्णात' सूत्र पाणिने, । निषय विषय' परिषय निषित विषित परिषितः सुष्ठु दुष्ठु इत्यादि । परिस्थितादेर्न । परिस्थितः प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध लस्रर धूसर, सुस्थिति दु.स्थितिः अभिसूषयति इति किपि अतिसून् द्रैषदून् सेतु, बहुसेतुरित्यादि + ॥ १११ ॥

स्वभावतो मूर्द्धन्यकारवन्तो यथा—

+ पुष्पभूषण विषाण-घोषण दुष्खपुष्कर-करीष-दुष्करम् ।

अम्बरौष पुरुषौषरौषधं, बर्गवर्षकलुषाणि किल्बिषम् ॥

गवेषित गोषदभाव्यभेषज, हृषीकमौषद्विषुव विभीषण ।

अमर्ष-पाषाण-पुरीष-मूषिका, निषेध-दु.षेध-स्रषाभिषङ्गिण्यः ॥

भूषो मुष्क शीघ्र-प्रुष-निकष-गण्डूष-चषकाः,

तुराषाढाषाढो विषविषद-पायूषभिषजः ।

कषाय-कुषाण्ड-महिष-वृषण्योषट्षदः

प्रदोषहेषेष्-मुषवृषनिषङ्गेषु परुषाः ॥

ग्रलूष-यूष-कष-कोष-विषाद-दोषा,

पाषण्ड-षण्ड- भष-भीष तुरुष्क-निष्काः ।

उन्मेष मेष तुष तीष-रुषोऽभिलाषा'

कल्पाष ग्राष वुष वेष तुषार वोषा' ॥

ईष्या बाहुं पिक्वी योषिदभिषेकोमिषहिष ।

निषेक ऐषम प्रेष्ये मञ्जुषा वपुषौ वषा ॥

११३ । आत् सुमामः ।

आत् ५१, सुम् ११, आमः ६१ ।

अवर्णान्तात् स्त्रेः परस्याम आदौ सुम् स्यात् । एत्वषत्वे
सर्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽकारान्ताः । उभ-
शब्दो हान्तः । उभौ उभौ उभाभ्यां उभाभ्या उभाभ्या उभयोः
उभयोः । जसि नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् ।

११४ । पूर्वादः स्मात्स्मिनौ वा ।

पूर्वादः ५१, स्मात् स्मिनौ १॥, वा ११ ।

तौ । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे । शेषं नेमवत् । एवं
परादय । समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तेः ।

ननु जसङ्गितामिच्छेस्मात् स्यस्मिन् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङिङ्सिङ्गौनामिति
गौरव कथमिति चेन्न अतिसर्वायित्यत्र यथा स्त्रे न स्यात् तथा अतिसर्वस्वत्वत्र
स्यादिशस्याप्रसङ्गात् । नच टाभिस् इत्यादिनैव भविष्यतीति वाच्यम् । तेनैव
सिद्धे इह पुन स्यविधानात् सिसञ्जाभावेऽस्याप्राप्तौ तेनापि स्यो न स्यादिति दृढ-
यतीतिः एकस्यङ्सौ एकादित्यपि केचित् । तेन सर्वतो जयमिच्छन्ति पुत्रादेकात्
पराजयमिति ॥ ११२ ॥

आत् अवर्णात् तेन सर्वासामित्यादि । उभशब्दो हान्त इति । एकत्व-बहुत्व-
विवक्षाभावात् इति शेषः । एव उभयशब्दात् द्विवचन न प्रयुज्यत इति सम्प्र-
दायः । उभयोषट्, उभये षटा ॥ ११३ ॥

ताविति हन्ति । तौ ङ्सिङ्गौ स्मात्स्मिनौ वा स्यातामित्यर्थः । समोऽतुल्य इत्यादि ।
तौयोङितौत्यलानामुदाहरणान्याह । नम इत्यादि । स्वयम्भुवे नम, इत्यन्वयः ।

विशेष श्रेष्ठी शिष्यः श्रेष्ठः श्रेष्ठ विशेषणम् ।

श्रीरौष शुषिर शय्य शीर्षं तालव्यशादयः ॥

तालव्यशान्ताश्च गीष्वाशो धूष्वाशो वषट्शकः ।

दत्यादयो वशिष्ठश्च सुषमा सर्षपः, सुषा ॥

इति पुरुषीशमदेवीक्ता ।

नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम् ।

सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे ॥

समायेषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च ।

यदुस्त्राय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥

अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे ।

कालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः ॥

जसि । साध्वन्ये साध्वन्या । जसि । अल्पे अल्पाः । शेषं
रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीय-
स्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः ।
निर्जरः ।

स्वयम्भुवे कौटशाय समस्मात् सकलात् पूर्वस्मै पूर्वकालीनाय अत्र समस्य अतुल्यार्थत्वे
स्मात् पूर्वस्य कालवाचित्वे स्मै । पुन कौटशाय अमेधसा निर्वुद्धीनाम् अन्तरस्मै वन्नि'
स्थिताय अत्र वह्निर्योगवाचित्वे स्मै । पुन.कौटशाय सुमेधसा पण्डितानाम् अनन्तरस्मै ।
परिधानवस्त्राय सदा ससर्गात् परिधानवस्त्रत्वेनोपन्यासः । अतोपसव्यानवाचित्वे
स्मै । पुन कौटशाय सता स्वस्मै आत्मीयाय । अत्र आत्मीयवाचित्वे स्मै । प्रत्यु-
दाहरति । समायेत्यादि । शार्ङ्गिणं नम इत्यन्वयः । शार्ङ्गिणे कौटशाय एषु
जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मयत्वादित्यर्थः । अत्र तुल्यार्थत्वान्न स्मै । पुन.कौटशाय
एषा जगता मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः । अत्र दिग्देशकालानामवाचक-
त्वान्न स्मै । किमर्थं नम इत्याह मुक्तये मोक्षाय अर्थान्तराय प्रयोजनान्तराय च
धर्मार्थकामिभ्यश्च इत्यर्थः । अत्र वह्निर्योगोपसव्यानयोरवर्त्तने स्मै पुन. कौटशाय
यदुस्त्राय यदूनां ज्ञातये । अत्र ज्ञातिवाचकत्वान्न स्मै । पुन. कौटशाय स्वाय
धनाय । यदूनामिति समस्तपदेन सम्बन्धः । समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण
सङ्गतिरिति न्यायात् । अत्र धनवाचित्वान्न स्मै । मल्लैर्जुष्टायति पशूपूरकम् ।
पुनः कौटशाय सर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वस्मै अतिसर्वाय अत्र गौणत्वान्न स्मै । पुनः
कौटशाय सर्वाय सर्वसज्जकाय सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुरिति सहस्रनामपाठात् ।
अत्र नामत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय साध्वन्यानां सखिद्विषे । साधवश्च अन्ये च
साध्वन्याः तेषां क्रमात् साधूनां सख्ये अन्येषामसाधूनां द्विषे शत्रवे इत्यर्थः । साध्व-

११५ । जरस् जराचि तु ।

जरस् ।१।, जरा ।१।, अचि ०।, तु ।१। ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे । निर्जरसौ निर्जरसः
निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरम निर्जरसा । केचिदादाविनाता-
विच्छन्ति निर्जरसिन् निर्जरसैः निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसात्
इत्यादि पक्षे हसे च रामवत् ।

११६ । पाद-दन्त-यूष-निशा-पृतना-मासा-
सन-सानुनासिकोदक-हृदयासृक्-यक्तान्-शक्ता-

न्यानामिति इन्वसमासस्थितत्वात् सुमागमः । सखिहिषे इत्यत्र समासान्तविभ-
रनित्यत्वाच्चैकान्तदुपहोऽरित्यनेन अप्रत्ययो न स्यात् । पुन कौटशाय जगत,
कालावराय कालेन कनिष्ठाय अत्र तृतीयातत्पुरुषस्थितत्वात् स्मै । पुन, कौट
शाय जगत कालेन पूर्वाय अत्र तृतीयातत्पुरुषधीग्यवाक्यस्थितत्वात् स्मै । जसि
तु साध्वन्वे साध्वन्वा' अल्पे अल्पाः एव प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमा' द्वितये द्वितया
वितये वितया, द्वये द्वया' तये तया, अर्धे अर्धा, कतिपये कतिपया' नेमे नेमा, ।
जौमरास्तु उभयमप्ययान्त मत्वा उभये उभया इत्युदाहरन्ति । उभयस्य जसि
नित्य स्त्रिमञ्चेति कालापा ॥ ११४ ॥

पुलिङ्गे सूत्रकरणादिकृतस्यापि जराशब्दस्य ग्रहण एकदेशविज्ञतमनन्यवद्भवतीति
न्यायात् । अत्र अचीति स्यादेरेव तेन निर्जरस्यार्चा निर्जरार्चा इत्यादौ न
प्रसङ्गः । अन्तरङ्गवह्निरङ्गयोरित्यादि न्यायादादौ जरसादेशे अम आदिलोप'
शसौ नकारोऽपि न स्यात् । तेन निर्जरस निर्जरसः । एवं टाड्डेडसौनामिना
यातोऽपि न स्युः । निर्जरसा निर्जरसे निर्जरसः । किञ्च आमि तु सवावयवा
देशेन तुमागमस्य बाधितत्वात् निर्जरसामिति । अन्यथा पदां दतामित्यादयोऽपि
न स्युः । केचिदित्यादि । केचित् पण्डिताः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशी-
विधिर्वलवानिति न्यायात् जरसादेशकरणादादौ टाड्डस्योः स्थाने इनाताविच्छ-
न्तीत्यर्थः । तन्मते निर्जरसिन् निर्जरसादिति । किञ्च तन्मते ऊ इत्यस्मिन् निर्ज
रस्य इति भवितुमर्हतीति चिन्त्यम् । त्वन्त्वादचीत्यस्य परत्र जानुवृत्तिः । अन्यथा
परत्र तद्धिताकारप्राप्तिर्न स्यात् ॥ ११५ ॥

शीर्ष-दोषः—पद्दूषन्निष्पृन्मासासन् स्तु-नमुदन्
हृदसन्-यकन्-शकन्-शीर्षन्-दोषणः शसादि-पौ ।

पाद-दोष १॥, पद-दोषण' १॥, शसादिपौ ७ ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्युर्वा शसादौ पौ च परे । पदः
पदा पङ्गाम् इत्यादि । दतः दता दङ्गाम् इत्यादि ।

पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च मासश्च आसनञ्च सानुश्च नासिका
च उदकञ्च हृदयञ्च अस्तृक् च यज्ञञ्च शक्तञ्च शीर्षञ्च दीष् च ते । पदं च दत् च
यूषन् च निश्च पृत् च मास् च आसन् च स्तुश्च नस् च उदन् च हृद् च असन्
च यकन् च शकन् च शीर्षन् च दोषन् च ते । शसादिश्च पिश्वेति तस्मिन् ।
शसादिमुवनषीडश्विभक्तिषु तद्विताच्यकारयोरपि चेत्यर्थः । शसादिग्रहणेन
तत्पूर्वविभक्तेर्निरासात् क्लौवे औकारस्य पित्वेऽपि तत्र न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिद्विकल्पः क्वचिन्नित्यं क्वचित् स्यात् क्वचित् शसादिपिभ्या-
मन्यत्रापि स्यादिति । शसादौ विकल्पः स्वयमुदाहृतः । एव मुदती मुदन्ती-
त्यादौच विकल्पः । शीर्षेभव' शीर्षेण्य, केश इत्यादौ नित्यम् । पाद पादाय
वारिणीत्यादौ न स्यात् । तस्चुद्रयोर्नित्यं नस् । नस्त, न चुद्रः । तद्वितयेऽवर्णं
नगरयो । नस्यम् । 'वर्णनगरयोस्तु नासिकी वर्णं, नासिक्यं नगरम् । हिम
इति हिंसार्थकपणेषु समासे पत् पङ्क्ति पङ्क्ति, पत्कापी पङ्गा गच्छतीति पङ्गः ।
शब्दमिश्रघोषान्क्तेषु वा । पच्छब्दः, पादशब्दः, पन्मिश्रः, पादमिश्रः, पदघोष'
पादघोष पन्मिश्र पादमिश्र । उदन् वासपेषधिवाहनेषु नित्यम् । उदवासः
उदपेष पिनष्टि उदधि, उदवाहनः । सञ्जायाञ्च । उदमेघ उदवाहः उद-
पानम् । श्रीदनमस्यशक्तुविन्दुवच्चभारहारविविधगाह्येषु वा । उदौदन उदकौ-
दन इत्यादि । असयीगादौ पूर्ये वा । उदकुम्भः । उदककुम्भः । असयो-
गादौ किम् ? उदकस्थाली । पूर्ये किम् ? उदकपुष्पम् । चीरोदादि सञ्जा-
याम् निपात्य । चीरोदः लवणीदः लोहितीदः इत्यादि । हल्लासादिः
निपात्यः । हृदयस्य लासी हल्लासः हृदयं लिखतीति हल्लेखः हृदयस्य प्रिय
हृदय हृदयसेद हार्दं सुहृत् मित्रम् । अन्यत्र सुहृदयः साधुः । दुहृत् शत्रुः ।
अन्यत्र दुहृदयो दस्युः ॥ ११६ ॥

११७ । सदाऽनोऽलोपोऽम्बस्यात् पौ वा त्वीङ्योः ।

सदा । १।, अन' ६।, अन् लोपः १।, अ-म्-ब-स्यात् ५।, पौ ७।, वा । १।, तु । १।
ईङ्यो ७॥ ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईङ्योस्तु वा,
न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । यूष्णः यूष्णा ।

११८ । नो लुप् फेऽधौ ।

न' ६।, लुप् । १।, फे ७।, अधौ ७। ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । यूष्भ्याम् इत्यादि । डौ ।
यूष्णि यूष्णि यूषे । मासः मासा माभ्यां इत्यादि । पक्षे
घौ च रामवत् पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके ।

११९ । संख्या-वि-सायाहाङ्गोऽहन् डौ ।

संख्या-विसायात् ५।, वा । १।, अङ्ग ६।, अहन् । १।, डौ ७। ।

संख्या-वि-सायेभ्यः परस्याङ्ग इत्यस्याहन् वा स्यात् डौ ।
हरङ्गि हरहनि हरङ्गे । व्यङ्गि व्यहनि व्यङ्गे । सायाङ्गि
सायाहनि सायाङ्गे । विश्वपाः विश्वपौ विश्वपाः विश्वपां
विश्वपौ ।

पूर्ववाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति लुप्तप्रथमैकम् । अन्यथा, जरसादेशः पदा
यादेशाश्च नित्यं स्युरिति । अथवा सदेति सप्तम्येकं मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थः । तेन
पूजितपुष्पः पीतयूष्ण इत्यादि । मच्च वच्चेति स्ब. मवान्तः स्बश्चासौ स्थश्चति
स्बस्यः । न स्बस्योऽस्बस्यः तस्मात् । मवसयोगादयथा कर्मणः यज्वन । ईर्ष्या
रिति डिस्वाहचर्यादी इति विभक्तिसम्बन्धौ एव ग्राह्यः । तेन अङ्गौ अङ्गनो
इत्यादि । ईपि तु नित्यं राज्ञौ विदाम्नी ॥ ११७ ॥

धैर्वर्जनात् स्याद्युत्पत्तौ लिङ्गान्तनकारस्य यङ्गश्चम् । यादृग्जातीयस्य विप्रति
षेधौ विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् । तेन अहन्नित्यादौ न प्रसङ्गः ॥ ११८ ॥
दयोरङ्गोर्भवः विगतमह सायच्च तत् अहश्चेति इति वियङ्गे सख्यहोराश
इति प्रप्रत्यये सर्वैकदेशेत्यादिना अङ्गादेशे एषामदन्तत्वम् ॥ ११९ ॥

१२० । धो रालोपोऽच्यवौ ।

धो० ६।, आलोप. १।, अचि ७।, अचौ ७। ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे । विश्वप. विश्वपा विश्वपाभ्याम् इत्यादि । एवं शङ्खभादयः । धोः किम् ? हाहाः हाहा हाहाभ्याम् इत्यादि । शेषं विश्वपावत् । हरिः ।

१२१ । युङ्गा-मौ यू ।

युङ्गाम् ५॥, औ १।, यू २॥ ।

इकारोकाराभ्यां पर औः क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । हरी ।

१२२ । गुर्धिजसृडित्सु ।

गुः १।, धिजसृडित्सु ७॥ ।

इदुतो गुः स्यादौ जसि डिति च परे । हरयः त्वलोपे त्यलक्षणम् । हे हरे । हरिं हरी हरीन् ।

तद्धिताच् यकारयो परयोर्यथोर्लोप इत्यनेन आकारलोपस्यावश्यकत्वे धोरा लोप पावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अचघाविति कृत गोमायुः कायु पायु इत्यादौ ऊर्णा-दिवात् ङते यौ परे आकारस्थित्यर्थं विश्व मातीति विचि विश्वपा. । एव पुण्य तायते इति विचि योर्लोप इति यलोपे पुण्यता इत्यादेरप्याकार लोप हाहाशब्दस्य आकारस्तु औणादिक डाप्रत्ययसम्बन्धी । तेन आकारलोपी न स्यात् केचित्तु हा इति शब्दं जहातीति व्युत्पत्त्या हाहाशब्दस्याकारलोपमाहुः । आवन्तभिन्नानामपि आकारलोप इति वार्तिकम् । अतएव आचार्येण तन्मतमवलम्ब्य व्यादनञ्ज-कोयम्पे इत्यादौ काशब्दस्याप्याकारो लुप्तः ॥ १२० ॥

इय उय यू । पश्चात्तकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् यूतौ ताभ्याम् क्रमश्च इकारात् औः इ., उकारात् औ. उ. ॥ १२१ ॥

अत्र डिति साक्षात् परे एव गुण इति बोध्यम् । अन्यथा गुलसुतौ लुनुविव इत्यत्र कितौ वकारस्य सम्बन्धे जातस्य इमोऽपि किञ्चात् तस्मिन् परे यथा शुधोरिलुव

१२३ । टादसश्चास्त्रियान्तु ना ।

टा । १।, अदसः ५।, च । १।, अस्त्रिया ७।, तु । १।, ना । १। ।

इदुङ्ग्रामदसश्च परष्टा ना स्यात् न तु स्त्रियाम् । हरिणा
हरिभ्यां हरिभिः हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ।

१२४ । ङस्यैङो लोपः ।

ङस्य ६।, एङः ५।, लोपः १। ।

एङः परस्य ङसिङसीर्ङस्य लोपः स्यात् । हरेः हरिभ्यां
हरिभ्यः । हरे हय्योः हरीणाम् ।

१२५ । युङ्गां डेर्डीः ।

युङ्गा ५॥, डे. ६।, डी. १। ।

इदुङ्ग्भ्यां परस्य डेर्डीः स्यात् उङ्त् ।

स्यात् तथा मल्ये इत्यत्र व्याङ्गिताममिति ङे इत्यस्य अमि कृते ऋर्धिरासत्यतेन गुणा-
पत्तिः स्यात् । आदौ गुणे कृते स्थानिवत्त्वेनैव धिलोपे सिद्धे त्यलोपे त्यलक्षणमिति
न्यायस्वीकारः स्थानिवदादेश इति न्यायस्य व्यभिचारसूचनार्थः । तेन साव्या इत्यादौ
स्थानिवत्ताभावादासो नुमीगमो न स्यात् । त्यलोपे इत्यादि । येन केनापि शब्देन
प्रत्ययलोपे तत्प्रत्ययसम्बन्धि कार्यं स्यादिति । यथा राजा इत्यादौ मेलोप दीर्घः । एव
वाचाभौशो वागीश इत्यादौ क्लृप्त्ये चिति लुक्शब्देन विभक्त्यलोपे कृतं विभक्त्यन्त
विहितता पदसञ्ज्ञा सिद्धा । एव तत्कुलमित्यादौ स्थानीयलुकि कृते क्त्वा परे विहितत्वात्
लुकि न तत्रेति निषेधेन टेरकाराभावेऽपि क्तिसम्बन्धेन पदत्व स्यादेव ॥ १२२ ॥

मात्स्वर्गाविति उक्ते उदन्तत्वादेव ना आदेशे सिद्धे अदसो यङ्गणं ज्ञापयति
वैभक्तिकसकलकार्यान्तरमेव उक्तमिति । तेन अमुष्मे इत्यादौ आदौ औकृते पश्चादुक्ते
मले च अमुष्मे इत्यादि सिद्धम् । आदावुक्ते औप्रभृतयो न स्युः ॥ १२३ ॥

एङ इति प्रकृतेर्विभक्तेरपि । तेन गोः द्योः प्राप्तेः स्मृतौ ॥ १२४ ॥

यद्यपि युङ्गा सङ्घे ङेर्वाविधानेनैवेष्टसिद्धौ परसूत्रे अङावित्यपि वक्तव्यं न
स्यात्तथापि ङीकरणं ज्ञापयति औपरे विशतेस्तेलोपी न स्यादिति । तेन विशति
माचष्टे विशतयति । अत्र ङेर्ङित्वेऽपि टेरिव लोपः न तु तेरिति ॥ १२५ ॥

१२६ । टेलीपो डिति, विंशतेस्ते स्त्वडौ ।

टे ६।, लीप. १।, डिति ७।, विंशते' ६।, ते ६।, तु ११।, अडौ ७।

डिति परे पूर्वस्य टेलीप स्यात् विंशतेस्ते स्त्वडौ । हरौ
हय्योः हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरव्यादयः ।

१२७ । सख्युङ्गां सेर्डाधेः ।

सख्युङ्गा ५॥, सेः ६।, डा ११।, अधे' ६।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य सेर्डा स्यात् न तु धेः ।
सखा । अधेः किं, हे सखे ।

१२८ । घौ त्रिः ।

घौ ७।, त्रि १।

सख्युर्ऋकारस्य च त्रिः स्यात् अधौ घौ परे । सखायौ
सखायः, सखायं सखायौ सखीन् ।

१२९ । सख्युष्टाडिता-मा ए उमुसौ ।

सख्यु ५।, टाडिताम् ६॥, आ ए उस् उस् औ १॥॥ ।

सख्यु परेषां टाडितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते
क्रमात् स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

डितिपरे तत्पूर्वशब्दस्य टेलीप स्यात् । विंशतेस्तु ति इत्यस्य लीप स्यादङ्गौ
डिसम्बन्धिभिन्ने डितिपरे इत्यर्थः । हरौ शम्भौ एकादशाना पूरण. एकादश
विंशते' पूरण विंशः । अङ्गाविति किम् ? विंशतौ ॥ १२६ ॥

अर्जुनस्य सखा कृष्ण' कृष्णस्य सखिरजन. इति महाभारते आषम ॥ १२७ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् सख्युङ्गाभिति पद षष्ठान्तं भूत्वा
अधेरिति पदश्च सप्तम्यन्तं भूत्वा इहानुवर्तते । सख्युर्ऋकारस्य च त्रि स्यादधौ
घौपरे । अधौ किम् ? हे सखे ॥ १२८ ॥

टाश्च डितश्च टाडितः ते षाम् । आश्च एश्च उस् च उस् च औश्च ते । सूत्रत्वा-
क्रसो लुक् सम्यग्भावश्च । क्वचिद्विशेषण सामान्यो न बाध्यते इति विचोऽवे इत्यत्र

१३० । पत्युरसे ।

पत्युः ५१, असे ७ ।

पतिशब्दात् परेषां टाङितां स्थाने आ ए उम् उम् औ
एते क्रमात् स्युर्न तु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्यः पत्यौ । असे
किं श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । कतिशब्दो ब्बान्तः ।

१३१ । डतिसंख्याणो जस्शसोर्लुक् ।

डति संख्या-ष्-णः ५१, जस्-शसो. ६॥, लुक् । १ ।

डत्यन्तात् षान्तनान्तसंख्यायाश्च परयोर्जस्शसोर्लुक् स्यात् ।
कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु । एव
यति तति । डति-व्य-णान्त-संख्यास्सदयुष्मदः सदृशास्तिषु ।
त्रादय संख्याशब्दा ब्बान्ताः ।

व्याख्यातम् । तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति सिद्धम् । वेवयडिति वज्रवत् इत्यादौ
अनुकरणस्य यथार्थकाव्याभावेऽपि सख्युरिति निर्देशः सखिशब्दस्य गौणत्वेऽपि
ग्रहणमिति भाष्यमतज्ञापनार्थम् । जितसखा जितसखार्यौ जितसखाय जितसख्या
जितसख्ये जितसख्युः जितसख्युः जितसख्यौ इति । मुख्यस्यैव ग्रहणमिति न्यासः ।
तन्मते जितसखि जितसखी जितसखयः जितसखिनः जितसख्ये जितसखि
रित्यादि । स्त्रियान्तु नित्येवन्तत्वात् सखी सख्यौ सख्य इत्यादि गौरीवत् । क्लीबेऽप्य
न प्रयोगः । तथाच “सखा मित्रसहायं ना वयस्याया सखी मता” इति मेदिनिः । यत्
अङ्गी शिशुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाऽप्यनन इति नैषधे वयसा इत्यस्य
विशेषणं सख्या इति तत् पुष्टेव अजहल्लिङ्गत्वात् । अतएव हेतुस्तद्वज्रवत्त्वमिति
रघु ॥ १२६ ॥

कचिदिशेषेण सामान्यी न बाध्यते इति न्यायात् पतिना नौयमानायाः पुर
शुक्रो न दुष्यतीति । गते मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतारिविति । सौताया
पतये नमः इत्यादि सिद्धम् । कान्दसमिति केचित् ॥ १३० ॥

ष च न च ण संख्या चासौ ण चेति संख्याण डतिय संख्याण चेति डति
संख्याण तस्मात् । डतिः प्रत्ययः तेन डत्यन्ताः कति यति तति इति त्रयः । लुक्
प्रात् कति घटा इत्यत्र णिर्धि इत्यादिना न गुणः । पञ्च इत्यादौ नान्तत्वात् दीर्घः ।

१३२ । त्रैयङ् नामि ।

चै ६।, अयङ् । १।, नामि ७।।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, ङित्त्वादन्त्यस्य स्थाने । त्रयाणां त्रिष । द्विशब्दो द्वान्तः ।

एभ्यः कौवेऽपि कति फलानि षट् पत्राणि पञ्च मूलानि इत्यादौ जस्शसो, शि वा-
धित्वा लुमेव । अष्टौ अष्ट फलानीत्यादौ लुक् ङीश्च स्यात् । न च निमित्तगत-
विशेषतो लिङ्गतविशेषस्य बलवत्त्वात् । सर्वाणीत्यादौ यथा त्रिसन्नाविहितमिका-
गर्दश बाधित्वा जस्शसो इत्यनेन शि स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वाच्यम् ।
ङितिव्यञ्जान्त इत्यादिना ङत्यन्तादीना लिङ्गत्वये साम्यनियमेन लिङ्गविहितकार्य-
निषेधात् । एषा मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतय अतिपञ्चान् अतिपञ्चान्
अत्यष्टानी युवान् । ङितिव्य । पद्यार्द्धमिदम् । एषा पुस्त्रीनपुसकलिङ्गविहित-
कार्यं नास्तीत्यर्थः । अतएव युष्मदस्मद्गा शसो नकारं विधास्यति । एव कति स्त्रिय
इत्यत्र पाच्छीणादीत्यादिना ईप् न स्यात् । पञ्च स्त्रिय इत्यत्र नान्तत्वादीप् न
स्यात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतीनि प्राप्तस्त्रीनि प्रिय-
षपि प्रियपञ्चानि इति स्यादेव । किञ्च प्रियकति गणिका इत्यादावौपीऽप्राप्तिस्तु
ङतिप्रत्ययान्तस्य स्वसादित्वात् । एव नान्तसख्याया लिङ्गविहितकार्यनिषेधेऽपि
नमन्सख्येत्यत्र संख्यावर्ज्जन नान्तसख्याभ्यो गौणेऽपि ईप्निषेधार्थम् । तेन प्रियपञ्चा
गणिका इत्यादि । विस्तारस्तु नमन्सख्येत्यत्र दृश्यं यष्मदस्मदोस्तु गौणत्वे मुख्यत्वे च
लिङ्गविहितकार्यं न स्यात् । तेन अतियुष्मत् इत्यादौ ढेरत्वे स्त्रियामाप् न स्यात् ।
व्यादय इति । अत्र आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादष्टादश पर्यन्ता एव । ऊन-
विशल्यादीनान्तु एकवचनान्तत्वमेव विशल्याद्याः सदैकत्वे सर्वा सख्येयसख्ययोरित्य-
मरात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियवि, प्रियचत्वा प्रियपञ्चा इत्यादौ
सर्वा विभक्तयः स्युरेव ॥ १३१ ॥

मुख्यस्यैव ग्रहणम् । तेन अतिवीणा प्राप्तवीणाम् । आसीत्यनेनापीष्टसिद्धौ
नामीति कृतान्तु आगमादेशयो आगमविधिर्बलवानिति न्यायादादौ नुमागम स्या-
दिति ज्ञापनार्थम् । तेन क्रीष्टूनामित्यत्र आदौ नुमागमेऽच, परत्वाभावात् तृष् ।
किञ्च आगमेन अवयवादेश एव बाध्यते न तु सर्वावयवादेश तेन पादशब्द-
स्यामि अदौ पदादेशे पञ्चाङ्गसन्तत्वाद्नुमागमाभावे पदमित्येव ॥ १३२ ॥

१३३ । त्यदां टेरः तौ ।

त्यदा ६॥, टे. ६१, अ. ११, तौ ७ ।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् तौ परे । द्वौ द्वौ हाभ्यां हाभ्यां
हाभ्यां द्वयो. द्वयो. । वातप्रमौः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः ।

१३४ । यूतोऽम्शसोम्नावदौधोः ।

यूत. ५१, अम्-शसो ६॥, सौ १॥, अदौधोः ५१ ।

दौधुवर्जादौदूदन्तात् परयोरम्शसो स्थाने क्रमात् मनौ
स्तः । वातप्रमौ वातप्रम्यौ वातप्रमौन् वातप्रम्या वातप्रमौम्याम्
इत्यादि । एवमतिलक्ष्मणादयः । सुधौः ।

अनुकरणस्य स्विसञ्ज्ञाभावेन टेरत्वाभावे त्यदामिति । स्विसञ्ज्ञायाग्यानामिव
त्यदादीनां टेर स्यात् । तेन गौणे अतितत् अतितदौ अतितद. अतितन्दि
कुलानि । त्यदाडङ्तौ इतिकृतेऽपीष्टमिद्वौ गौरव ज्ञापयति । यश्चटश्च
न्यदा गौणत्वेऽपि अतसि टेर इति अतियुष्मन् अत्यस्मान् अतित्वान् अतिमान् ।
तसि तु युष्मत् अस्मत्, त्वत् मत् अतियुष्मत्, अत्यस्मत् अतित्वत् अतिमत ।
एव दिशष्टस्य मुख्यस्यापि तसि न टेर इति हित । अत्र लिङ्गादिभक्तेरावश्यक-
त्वेऽपि क्रियहण क्तेर्निमित्तत्वज्ञापनार्थम् । तेन हाभ्या कृत इकृत तस्य पद.
नतपुत्र इत्यादौ क्तेर्लक्ष कलोपे त्यलक्षणमितिन्यायेऽपि लुकि न तवेति निषेधात् ।
टेरकारो न स्यात् ॥ १३३ ॥

इय ऊश् यू ताभ्या त यूत् तस्मान् । वातप्रमौमिति वात' प्रमातीति औशा-
टिक' कौप्रत्ययः । एव औशादिक ऊप्रत्यये कर्कन्मृनित्यादि । केचित्तु वात
प्रमौश्चस्य स्त्रियामौपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि दौमञ्जा विधाय ह वातप्रमि
वातप्रमौ वातप्रमौ वातप्रमौमामिति । एव कर्कन्मुशष्टस्यापि ऋस्वाटन्त्वेन
स्त्रियामपि ह कर्कन् कर्कन् कर्कन् कर्कन्मृनामित्याहुः । एवमतिलक्ष्मणादय
इति । यत्र घातुत् नास्ति तत्र पुन्वादीमञ्चापि नामीत्यर्थः । यथा अति-
लक्ष्मी अतिलक्ष्मीन् अतितलक्ष्मी अतितलक्ष्मीन् अतिवधू अतिवधून् । बहुब्रीहौ च
समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप्रत्ययाभावे बहुप्रेयसौ बहुप्रेयसौन् अतिलक्ष्मीम् अति-
लक्ष्मीन् इति । भाष्यकारक्रमदीश्वरी तु पुल्लिङ्गेऽप्येषां नदीसञ्ज्ञानिवृत्तिनामीति
अन्वानौ सर्वासु विभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाहरतः । ऋदलङ्गामप्यमशसौ जाविति
केचित् । मृजघातोर्लुकारस्य चानुकरणे लृ पठ लृपठ लृपठ लृपठ ॥ १३४ ॥

१३५ । धोरियुवचि ।

धो ६।, इय्-उव् । १।, अचि ७। ।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तोऽचि परे । सुधियौ सुधियः इत्यादि । एवं सुश्री यवक्रपादयः । प्रधौः ।

१३६ । कव्याद्यनेकाचोऽस्यादृन्पुनर्वर्षा- काराद्यन्यभू सुधियोर्वौ ।

कव्याद्यनेकाच. ६।, अस्यात् ५।, अदृन्-सुधियो. ६॥, यू १॥ ।

कादेर्यादेरनेकाचश्च धोरीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ

धर्मिकल्पनातो हि धर्मकल्पना स्वधीयसीति न्यायात् पूर्वस्थितस्य दूत इति पञ्चम्यन्तस्य अत्र षष्ठ्यन्तत्वे णानुवृत्ति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् । सुध्यादय ए दित्यादौ इयादेशाभाव दर्शयता आचार्येण अत्र अचीति स्यादे-रेवेति आपितम् । सामान्यशब्दोऽपि क्वचित् विशेषपरी भवतीति न्यायात् । तेन रचीवधानी न च मे प्रयास स्वर्थ. स वैरिप्रतिमीचनाय इति रघु' । किञ्च आपकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् क्वचिदन्यथापि भवति । तेन तुरासाह पुरीधाय धाम स्वायम्भुव ययुरिति कालिदासः । विशेषविधित्वाद्दीर्घस्यापि बाधकोऽय तेन ऊँ सुधियि इत्येव ॥ १३५ ॥

कञ्च व्यञ्ज कव्ये ते आदिनी यस्य स कव्यादिः । स च अनेकाञ्च कव्याद्यनेकाच् तस्य । नस्योऽस्य' तस्मात् । दृन् च पुनर् च वर्षा च कारा च दृन्पुनर्वर्षाकारा ता आदयो धेषा ते दृन्पुनर्वर्षाकारादय तेभ्योऽन्यः दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्य स चासौ भूयति दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभू स च सुधीश्च दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ । न तौ अदृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयो । यावति द्विवचनान्तेन यथासंख्यार्थं दूत इत्येकवचनान्तमपि दूतोरिति द्विवचनान्तं भूत्वा अत्रानुवर्तते अर्थवशाद्विभक्ति विपरिणाम इति न्यायात् । यद्य सेनां नयतीति क्वपि संनान्यौ एव खलपौ प्रण्यौ प्रण्यौ दीधौ जुह्वौ । अस्यादिति किम् ? यवक्रियौ कृष्टप्रुवौ इत्यादि । इयुवोर्निषेधेऽपि यत्नावेत्यादिनैवेष्टसिद्धौ यवविधानं दीर्घस्यापि बाधनायम् । तेन ऊँ प्रथि । अत्रापि पूर्वतः स्यादेरेवानुवर्तते तेन प्रधीश्वर. इत्यादौ न प्रसङ्गः । दृन्निति हिंसार्थमन्यथं दकारादिनान्तं तदर्थं भवतीति क्वपि दृन्भू' एषा

स्त्रीऽचि परे, न तु दृन्भू पुनर्भू वर्षाभू काराभूभ्योऽन्यस्य
भूशब्दस्य सुधियश्च । प्रध्यौ प्रध्यः इत्यादि । एवं दीध्यादयः ।
कव्याद्यनेकाचः किम् । शुद्धधियौ शुद्धधियः । अस्यात् किं
यवक्रियौ यवक्रियः । नौः नियौ ।

१३७ । न्याप् दीभ्यो ङे राम् ।

नौ-आप्-दीभ्यः ५॥, ङे. ६१, आम् । ११ ।

नौशब्दादापी व्याश्च परस्य ङेराम् स्यात् । नियाम् । शेषं
सुधीवत् । अग्रणीः अग्रण्यौ । ङौ अग्रण्याम् । शेषं प्रधीवत् ।

लिङ्गार्थनिर्णयस्तु दृन्भूः स्त्री । कुलिशे चक्रे दृन्भू' स्त्रीपुसयोरपीति विश्वप्रका-
शात् । पुनर्भूः स्यात् द्विरुदायां दृन्भू' पन्नगवज्रयो । पुनर्नवाया वर्षाभूः
स्त्रिया किञ्चुलुके ङवे । काराभूर्निगडस्थाने क्रियायामपि चेष्यते इति कीषाच्च ।
केचित्तु कारास्थाने कार पठित्वा कारभ्वौ कारभ्व इत्युदाहरन्ति, तथाच
काराच्चेष्यते इति वामन' । वर्षादृन्पुन काराङ्गुव इति चान्द्र' । कारशब्दो
घञन्तीवृत्तौ भाष्ये च दृश्यते इति रचितश्च कारस्थाने कर पठित्वा करभ्वौ
करभ्व इत्यपि केचित् । दृन्भ्वादीना इयुवस्थानभिन्नाना नित्यस्त्रीत्वाद्द्वीसञ्ज्ञा-
यामादौ नुमागमे दृन्भूनामित्यादि । किन्तु दृन्भूशब्दस्य सर्पवाचित्वे पात्तिक-
स्त्रीत्वाद्द्वीसञ्ज्ञाभावे दृन्भ्वामिति । दृन्पुनर्वर्षाकारादिभूशब्दस्य वकारविधाने-
नैवेष्टसिद्धौ तद्विन्न भूशब्दवर्जनं ज्ञापयति क्तिपः । प्राक्कारकाव्ययाभ्यां कृतसमास-
स्यैव धातीर्यवौ स्त्री न तु क्तिपः पश्चात् समास इति । तेन भयन भौरिति
क्तिपि ईषङ्गीर्येषा ते ईषङ्गियः । एव कुधियः नानाधियः अधियः पापधिया
धर्मधिया दावलुवा इत्यादि । वृश्चिकभिध्या पलायमानस्याशौविषमुखे निपातः
इति भाष्यम् । वृश्चिकभियेत्यादि सम्बन्धे षष्ठीविवक्षयति चान्द्र' । अव्ययाना
मध्ये उपसर्गादेव विधानादीषङ्गिय इत्यादौ न स्यादिति केचित् । किञ्च ज्ञापक-
सिद्धमनित्यमिति न्यायात् प्रधीशब्दस्य क्तिपः पश्चात्कृतसमासस्यापि य स्यात् ।
अतएव सुष्ठुधौ, प्रकृष्टा धौरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रव्यौ श्रौलक्ष्मीवदिति स्वयं वक्ष्यति ।
एव दीध्यादय इति दीधीर्ङञ्, देवने दीप्तौ क्तिपि अनेकाच्त्वात् य' ॥ १३६ ॥

नौशब्दस्य केवलस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् नियाम् अग्रण्याम् । क्लीवे तु अन्तरङ्ग-
त्वादादौ ऋखे गुणि अतिनिनि कुले पुवद्भावपक्षे अतिनियामिति स्यादेवेति ॥ १३७ ॥

१३८ । त-तज-खादीयाङोवाः ।

त तज-खात् ५, ईय' ५, ड १, वा ११, उ. १ ।

तात् तस्थानजाद्वर्णात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो ङसिङसोर्ङ उः स्यात् वा । सुत्युः सुत्य' । लून्यु लून्यः । सुत्यु. सुत्यः । शम्भुर्ह्रिवत् साध्यः । शम्भुः शम्भू शम्भव., शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्य, शम्भो. शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भोः शम्भूनां, शम्भौ शम्भो. शम्भुषु, हे शम्भो । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

१३९ । क्रोष्टास्तुनस्तृन्नघौ घौ स्त्रियाञ्च ।

क्रोष्टी ६, तुन ६, तन् ११, अघौ ७, घौ ७, स्त्रिया ७, च ११ ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुन स्थाने तन् स्यात् अघौ घौ परे स्त्रियाञ्च न इत् । [१२७] सख्युङ्गामिति । क्रोष्टा हे क्रोष्टो । [१२८] घौ त्रिः । क्रोष्टारो क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून ।

तकारस्य स्थाने जातस्तज तथ तजश्च खश्च ततजख तस्मात् । ईकारस्य य ईय तस्मात् मण्डूकल्युताधिकारात् धीरित्यनुवर्त्तते तकारात् तकारस्थानी-
त्यन्नवर्णात् ष्वकाराच्च परस्य धातुसम्बन्धिन ईकारस्य स्थाने कव्याद्यनेकाच्च इत्य-
नेन जातो यो यकारस्तस्मात् परी ङसिङसोर्कार उ स्यादित्यर्थः । सुत्युरि-
त्यादि सुतमिच्छति सुतमिवाचरतीत्यादि वाक्ये सुतीयतीति क्तिपि ङसाल्लोप
इत्यकारलोपे यूर्तिर्लोप इति यलोपे सुती इति लिङ्गम् एव लुञ्गि क्तिदि क्त्वादि-
त्वात्तस्य न लून लूनीयतीति क्तिपि लूनीतिलिङ्गं सुखीयतीति क्तिपि सुखीर्न-
लिङ्गम् । ईय किम् ? दर्त्तिय भिन्निय' सूखिय इत्यादौ सयोगपरत्वादियि
कृते न स्यादिति ॥ १३८ ॥

क्रोशतीति औष्ठादिकतुनि क्रोष्टु इति लिङ्गम् । तस्य तुन स्थाने तन् इति
आदिश. स्यात् । न च तर्हि नकारो विफल इति वाच्यम् । धावस्वसृष्टण
इत्यनेन गुणनिषेधकतया सार्थकत्वात् । गौणस्यापि ग्रहणम् । तेन बहव
क्रोष्टारौ यस्मिन् देशे स बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टारौ । स्त्रियाञ्चेति स्त्रीलिङ्गवर्त्तित्वे
सति निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैव त्नादिश ऋदन्त्वादीपि क्रीष्टी इति । एव बहव

१४० । वाचाघौ ।

वा । ११, अचि ७, अघौ ७ ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तन् वा स्यात् अघावचि परे ।
क्रोष्टुन् क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे ।

१४१ । ऋतो डो डुः ।

ऋत ५, ड. १, डु १ ।

ऋकारात् परो डसिडसोर्डो डुः स्यात् ड इत् । क्रोष्टुः
क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टूनाम् ।

क्रोष्टारी यस्या सा बहुक्रोष्ट्री पू । अत क्रोष्टुशब्दस्य पुस्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीत्वात्
तनादेशे ईप् । एवञ्च क्रोष्टुनतिक्रान्ता अतिक्रोष्ट्री ॥ १३९ ॥

पूर्वस्त्वेण वाधितत्वाद्वाघेरच एव प्राप्तौ अघाविति व्यर्थम् । न च तर्हि
पूर्वस्य सिमात्रविषयतया सार्थकत्वे औकारादिश्वनेन विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् ।
पूर्वस्य सिमात्रविषयत्वे सौ इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत रामानन्दकाशी-
श्वरौ तु तथापि अचिग्रहणं ज्ञापयति येषां कदाचिदपि घित्व सम्भवति तद्भिन्ने
ऽचि वा स्यादिति । तेन क्लीवे औकारस्य घित्वाभावेऽपि लिङ्गान्तरे घित्वसम्भ-
वात् बहुक्रोष्टुनी वने इत्यत्र तन् न स्यात् बहुक्रोष्टूनि वनानीत्यत्र पूर्वेण तन्
नित्यमित्याहुतुसङ्गैयम् । वस्तुतस्तु नुष्किकोऽच्यनामीति नुष्क्यमादावित्याद्योरा-
गमत्वेन बलवत्त्वादादौ नुष्कागमे तनादेशाभावे क्रोष्टूनामिति वत् बहुक्रोष्टुनी वने
बहुक्रोष्टूनि वनानि इत्यादिकमेव स्यात् । अतएव क्लीवे न कुत्रापि तनादेश इति
क्रमदीश्वराद्याः । किञ्च टाद्यचि पुवङ्गावविकल्पनात् बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्टुना
वनेन बहुक्रोष्ट्रे बहुक्रोष्टवे बहुक्रोष्टुने वनाय इत्यादि । अघाविति ग्रहणन्तु यादृग्
जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् चिबर्जनेन स्याद्यचः
प्राप्तार्थम् । तेन क्रोष्टुनामोक् क्रोष्टोक् इत्यादौ न प्रसङ्गः । क्रोष्टुनिति यद्यपि
पाणिनिक्रमदीश्वरादिभिष्टादावच्येव तनादेशो विभाष्यते तथाऽप्याचार्यः शसादौ
तुनन्तस्य तनन्तस्य च प्रयोग इति चान्द्रदुर्गसिद्ध्योर्मतमवलम्ब्य शसि तनादेशं
कृतवान् ॥ १४० ॥

सुगमम् । आगमादेशयोरगमविधिर्बलवानितिन्यायादादौ नुमागमेऽचपर-
त्वाभावात् तनादेशाभावे क्रोष्टूनामिति नित्यम् ॥ १४१ ॥

१४२ । णुडिंध्योः ।

णु १।, डिंध्यो. ७॥ ।

ऋकारस्य णुः स्यात् ङौ धौ च परे क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः । पक्षे
ह्रसे च शम्भुवत् । ऋह्रः ऋह्रौ ऋह्र इत्यादि, वातप्रमीवत् ।
एवमतिचम्बादयः । सुभूः सुभुवौ सुभुव इत्यादि, सुधीवत् ।
एवं ऋट्प्रसूयम्बादयः । सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि, प्रधीवत् ।
एव ट्ण्भूखलप्वादयः । धाता टनन्तक्रोष्टुवत् । धौ हे धातः
एव नमृहोत्पोत्वादयः । पिता हे पितः ।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्टृभ्रातृ यातरः ।

जामाता दुहिता देवा न टनन्ता इमे दश ॥

सुगमम् । केचित्तु लृकारस्य धौ जसि च गुण विधाय ह्रिपठित गमलृ शिष्य
ह्रिपठितगमल शिष्या इत्युदाहरन्ति । एवं नमृहोत्पोत्वादय इति । टन्साधितेन
धातुशब्देन साम्यातिदेशात् ह्रीतुशब्दसाहचर्याच्च नम्रादय सर्वे टनन्ततुल्या एव ।
नम्रा च हीता गदितोऽय पीता चत्ताथ नेष्टा तदनुप्रशस्ता । शास्ताथ शस्ता च टनन्त-
तुल्या अष्टेति शब्दा खलु वृद्धिभाज । एते अष्टशब्दा, पीतादिषु रूढाः सर्वे औषा-
दिकतत्प्रत्ययान्ताः । नमौ शब्दनयो मनौषादित्वात् मस्य प नम्रा । ऊलि ह्रीमिऽदने
नेमेकाजा इति नेम् हीता । पूज् शीधे इत्यादिषु इमीभावो निपात्यः पीता । चद
सवतौ सौव, चत्ता । निश् शीले नेष्टा । शासच्च्, शासने प्रशस्ता । शनसु हिंसास्त्वौ
शस्ता । केचित्तु शास्त्र शस्त्र इति ह्योर्गुण विधाय शास्तरौ शास्तर शस्तरौ शस्तर,
इत्युदाहरन्ति । पिता मातेति । पित्रा साहचर्यान्नाहशब्दोऽत्र जननीवाचक
परिमाणवाचकत्वे तु टनन्त एव । तेन धान्यस्य मातारौ पुरुषौ । सव्येष्टृशब्दो
रथवासपार्श्वस्थितवीरे रूढः टवर्गद्वितीयवान् । यातुशब्द, स्वामिभ्रातृस्त्रीवाचकः
अन्यत्र टनन्त एव । तेन तीर्थस्य यातारौ पुरुषौ । उणादौ निपातसाधिता एते
टनन्ततुल्यसंस्थाना अपि टनन्ता न बोध्या इत्यर्थः । ननान्दृदेवृणा टनन्तसंस्थानरहि-
तानामपि इहोपन्यासो गुणप्राप्तार्थः पद्यपूरणार्थश्च । न च ननान्दादीना टनन्तभिन्न-
त्वेन प्रतीयमानानामिहोपन्यासात् पितादिभिन्ना ऋदन्ता अतृनन्ता अपि तृणन्ता
एवेति वाच्यम् । क्रोष्टोरुडत् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ तृणविधानवैयर्थ्यात् धावस्त्रष्टृण इत्य

१४३ । घावस्वसृढणोः ।

घौ ७, अस्वसृढणो ६ ॥

घौ परे ऋकारस्य णु स्यात् न तु स्वसृढणोः पितरौ पितरः
पितर पितरौ । शेषं धात्वत् । एवं जामातृभ्रातादय ।

१४४ । नुर्वा नामि घः ।

नु ६, वा ११, नामि ७, घः १ ।

नृशब्दस्य नामि परतो घः स्यात् वा । नृणां नृणाम् ।
शेषं पितृवत् ।

१४५ । औरौघौ ।

औ ६, औ ११, घौ ७ ।

औकारस्य औकारः स्यात् घौ परे । गौः गावौ गावः ।

१४६ । आ अम्शसीः ।

आ ११, अम्शसी. ७ ॥

औकारस्य आकारः स्यादमि शसि च परे । गां गावौ गाः
गवा गोभ्याम् इत्यादि । [१२४] ङस्यैङोलोप इति । गो गोः ।

चापि स्वसृवर्जनवैयथ्यात् । यत्तु तिसृचतसादेशयोर्नणुर्विधा इत्युक्तं तद्विर्णवविधर्गुणस्य
निर्षधे सामान्यविधिप्राप्तव्या वृद्धि कथं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् ॥ १४२ ॥

स्वसा च तृन् च स्वसृतृनौ न स्वसृतृनौ अस्वतृनौ तयो ॥ १४३ ॥

गौणलेऽपि अतिनृणा अतिनृणाम् ॥ १४४ ॥

अत्र लाक्षणिकभिन्नस्य औकारस्य ग्रहणम् । तेन गोद्यवोरव । लाक्षणिकस्य
तु दृष्ट उ शिवो येन स दृष्टो इत्यादौ न स्यात् । एव चित्वा गौर्धस्य स चितव
गवावादिरिति क्रस्व । अस्य सम्बोधने हे चितवगौ इत्यत्रापि न स्यात् ॥ १४५ ॥

आवे इति कृते औकार आ स्यात् द्वितीयाया अकार परं इत्यनेनैव
सिद्धौ आ अम्शसीरिति गौरव प्रापयति औकारशब्देनात्र एङ उच्यते । तत्र
प्राप्त इ कामो येन स प्राप्ते दृष्ट उ शिव येन स दृष्टो, एतयोर्नमि शसि च प्राप्ता
प्राप्ता, दृष्टा दृष्टा, इत्यादि सिद्धमिति ॥ १४६ ॥

१४७ । रैरा स्भि ।

रै । १।, रा । १।, स्भि ७ ।

रैशब्दो रा स्यात् से भे च परे । राः रायौ रायः, राया राभ्याम् इत्यादि । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि । इति अजन्तपुं लिङ्गपादः ।

तृतीयः पादः ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

१४८ । आबीव्भसात् सेलीपः ।

आप् ईप् हसात् ५।, से ६।, लीप १। ।

आप ईपो हसाच्च परस्य सेलीपः स्यात् । उमा ।

१४९ । यौरापः ।

ई । १।, औ १।, आप. ५। ।

गौणत्वेऽपि सुराभ्या कुलाभ्या सुरासु कुलिषु । क्लौवे स्त्र इति ऋत्वेऽपि एक-
देशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् गदिशः ॥ १४७ ॥

इति अजन्त पुलिङ्गपादः ।

ननु स्यान्तस्यारादित्यनेन स्यात् सलीपे सिद्धेऽव हसोऽग्रहण कथमिति चेन्न
नेफात् परस्य सेलीपार्थं पृथग्विधावापत्ते । न च तर्हि आबीव्रादित्येव कार्य-
मिति वाच्यम् । तर्हि च से लुपि तदादिविनिर्भेदात् लिहादीना हकारा-
देर्हकारायनुपपत्ते । नान्ताना नकारस्य लीपानुपपत्ते । एव ककडेह्याम-
र्वचापली सुष्ठु ककते इति क्लिपि सुकक् अत्र स्यादे सीलीप इत्यादेर्वलवत्त्वादादौ
कस्य स्त्रीपे सेर्विसर्गे सुक इत्यपप्रयोगापत्तेश्च । उमेति सञ्ज्ञाशब्दाना यथा
कथञ्चिदुत्पत्ति कार्येति प्राञ्चः । उ शिव उ मिमीति जपतीति माङ्ग्लि
शब्दे हनजनाङ्गमादेरिति उग्रप्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामापि उमेति
रूपम् । उमेति माता तपसे निषिद्धा पञ्चादुमाख्या सुमुखी जगाम इति कालि-
दासस्य कवितैव ॥ १४८ ॥

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

१५० । धिटौसिः ।

धि-टा-औसि ७, ए' १ ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे । उमां उमे
उमाः उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५१ । डितां यम् ।

डिता ६॥, यम् १ ।

आपः परेषां डितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्यां
उमाभ्यः उमायाः उमाभ्या उमाभ्यः उमायाः उमयोः उमानां
[१३७] न्याप्दौभ्योङेरामिति । उमायां उमयोः उमासु ।
एवं दुर्गामायाम्बिकादयः ।

१५२ । स्त्रेःसाम् स्त्रश्च ।

स्त्रे . ५, स्त्रम् ११, स्त्रः १, च १ ।

स्त्रेरावन्तात् परेषां डितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्त्रं ।
सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याम् । आभि सर्वासाम् । शेष-
सुमावत् । एवं विश्वादयः आवन्ताः । अपुरीत्युक्तेः । अन्तरायै

ई इति लुप्तप्रथमैकम् । दीर्घकरण जरसी इति सिद्धार्थम् । आपोयङ्गणा
दीर्घसोर्निवृत्ति ॥ १४८ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् आप इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते ॥ १५० ॥

डिति य इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डितां यम् विधानं यकारस्य विभक्तिभाजित्वात्
टाभिसित्यादिना डेप्रभृतीनामथाद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । किञ्च डिति या इत्यने-
नापीष्टसिद्धौ डिता यम् विधानं ननु आवन्तभिन्नानामाकारलोपः शसाद्यचीति
वाचिकमतज्ञापनार्थम् । अतएव व्यादनञ्च क्लोयवित्यादौ क्लाशब्दस्याप्याकारो-
लुप्तः ॥ १५१ ॥

नगर्थे । द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्यां द्वितीयायाम् । शेषमुभावत् । एवं तृतीया ।

१५३ । सुभ्रूदीद्वजम्बार्थानां धौ सूः ।

सुभ्रू-दी-दि-अच्-जम्बार्थाना ६॥, धौ ७, सू. १ ।

सुभ्रुवो द्याद्वजम्बार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे । हे अम्ब । शेषमुभावत् । एवमक्काक्कादयः । द्यचः किः । हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बिके । जरा । [११५] जरस् जराचितु । जरसौ केचिदादावौत्वमिच्छन्ति । जरसौ जरे । जरसः जराः इत्यादि [११६] पाददन्तेति नासिकापृतनानिशनानां नस्पृन्निशः । नसः नसा नोभ्याम् इत्यादि । पृत, पृता पृङ्गाम् इत्यादि । निशः निशा ।

ननु डस्यमापीष्टसिद्धौ स्वयेति कथमिति चेन्न अस्यै इत्यादिस्थाधने सकार-परत्वाभावे सुभ्य इत्यस्याप्रवृत्ते ॥ १५२ ॥

अम्बार्था नाप्यीकृतौ माटवाचका । द्वौ अचौ येषां ते द्यच द्यचश्च ते अम्बार्थायेति द्यजम्बार्थां सुभ्रू दीच द्यजम्बार्थाश्च ते तेषाम् । द्यादिसाहचर्यात् सुभ्रू शब्द स्त्रीलिङ्ग एव याद्व्य । “विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे” इति कालिदास । पुंसि तु हे सुभ्रू पुरुष इत्यत्र न स्यात् । “दूरादरालभु विभाति वेला कलङ्कलेखामलिनेव धारा” इति रघौ अरालभु इति तन्वादेवेति अपि कृते उवस्थानत्वाभावात् दीसञ्ज्ञाया ऋस् । एव “त्व रचसा भीरु यती-ऽप्रनौता त मार्गमेता, कृपया लताने” इति रघौ । “विहृर मया सह भीरु काननानि” इत्यादौ च भीरु इत्यत्र तन्वादेवेति अपि कृते ऋस् । ननु हे गौरि हे वधु इत्यादावनेन ऋस् शुर्ध्विर्जसित्यादिना गुण, कथं न स्यादिति चेन्न तत्

१५४ । शङ्खाज-भाज-यज-व्रज-सृज-मृज-व्रश्च
भस्जां षड् भौ ।

शङ्खाज-भस्जा ६॥, षड् ११, भौ ७ ।

शान्तानां छान्तानां राजादेश षड् स्यात् भौ परे ।

१५५ । षोडः फे ।

ष' ६, ड १, फे ७ ।

षस्य ड स्यात् फे परे । निड्भ्यां इत्यादि । पक्षे घौ च
उमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिर्हरिवत् । स्त्रीत्वान्न शस् न
न टा ना । मती मत्या ।

१५६ । द्याडितामम् ।

द्या ५, डिता ६॥, अम् ११ ।

द्या परेषां डितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्याः
मते, मत्याः मते, मत्यां मती । एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

सूत्रे ऋस्वेदन्तीदन्ताभ्या परवजातानामेव धिजसङिता ग्रहणात् अव न प्रसक्तैः ।
एवमक्काङ्गादय इति आदिशब्दात् हे अत्त हे अप्य ॥ १५३ ॥

शङ्खकुच राजश्च भाजश्च यजश्च व्रजश्च सृजश्च मृजश्च व्रश्च भस्जश्च तं
तेषाम् । एषा दशाना षड् स्यात् लिङ्गप्रकरणे हसविरामयो धातुप्रकरणे
भसविरामयो इत्यर्थः । यथा श्रौविश्वप्रवेशे क्तिपि विट् विड्भ्या क्तौ प्रविष्टि
यङ्लुकि अवेवेट् प्रच्छौश श्रौष्म प्राट् प्राड्भ्या प्रष्टि अपरिपृट् राजृज राट् राड्भ्या
हववतेर्त्विज इम् निषेधे राष्टि अराराट् इत्यादि ॥ १५४ ॥

ननु ऋप्रभसीरित्यनेनैव षस्य ड स्यात् किमनेन इति चेन्न निट्सु इत्यादर्धं
भवश्चवाच्यत्वात् । पारायणतन्त्रप्रदीपे श्रीपतिदत्तान्तु तालव्यशकारस्य टकार
विधाय निड्भ्या निट्सु इत्याद्युदाहरन्ति ॥ १५५ ॥

द्याडित्य इत्यनेनापीष्टसिद्धौ डितामस्विधानन्तु अकारस्य विभक्तिसम्बन्धि-

१५७ । स्त्रियां त्रिचतुरोस्तिसृचतसृचवत् तौ ।

स्त्रिया ७, त्रिचतुरो ६॥, तिसृचतसृ १। चवत् ११, तौ ७ ।

त्रिचतुरो स्त्रीलिङ्गे क्रमात्तिसृ-चतस्रौ स्तः तौ परे । तौ च ऋवत् तेन न णुत्रिर्घा । तिस्र तिस्रः तिस्रभिः तिस्रभ्यः तिस्रभ्यः तिस्रणां तिस्रषु । टेरत्वे सत्याप् । हे हे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः । गौरी गौर्यौ गौर्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्यौ गौरीः, गौर्या गौरीभ्यां गौरीभिः । [१५६] द्याडितामम् । गौर्यं गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौर्योः गौरीणां, गौर्यां गौर्योः गौरीषु । एवं वाणी-काली-नद्यादयः । लक्ष्मीः अनौबन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् । एवमवीतन्त्रादयः । स्त्री । हे स्त्रि ।

त्वार्थम् । तेन स्त्रियै इत्यादिषु धीरियुवचीति इयादेशः । नच द्याडितो त्रि-रित्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । सर्वस्यामित्यादौ डिस्थाने आमिक्रते यथा आमो डिच्चात् स्यम् स्यात्तथा मत्यै इत्यत्र एकारस्य वृद्धावपि णुर्ध्वजसित्यनेन इकारस्य गुणापत्ते ॥ १५६ ॥

अत्र सन्धभावः सूत्रत्वात् । तौच ऋवदिति तावादेशौ दीर्घं ऋदन्ततुल्यौ तेन हेतुना ऋस्य स्थाने जायमाना णुत्रिर्घा न स्युः । यथा ञावस्वदृष्ट इति णुर्धि-ध्वोरित्येताभ्यां गुणं घौत्रिरिति वृद्धिः, शसनामिर्घ इति दीर्घो न स्यादित्यर्थः । न च स्वसृष्टणन्तभिन्नतया गुणेन वाधिताया वृद्धेर्निषेधो व्रथेति वाच्यम् । वाधकस्य गुणस्य निषेधे पुनर्वाधिताया वृद्धेर्दुर्निवारत्वात् । किञ्च ऋस्वान्तत्वात् यो दीर्घ-स्तस्यैव निषेधः तेन प्रियतिसृणि कुलानि इत्यत्र नान्तत्वद्वारा नसर्वमहन्न इत्यनेन दीर्घं स्यादेव । एव समाहारेणापीष्टसिद्धौ णुत्रिर्घा इति बहुवचननिर्देशात् अभ्युशसोरादिलोपो न स्यात् ऋतो ङो ङुरित्यपि न स्यात् । मुख्ये गौणे चायं विधिः । किञ्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न ऋवदिति बोध्यम् । तेन सस्युद्गामिति सेडां । धौतु णुर्धिध्वोरितिगुणश्च स्यात् । एवम् आभस्तु नुमागम स्यादेव । यथा प्रियास्तिस्रः स्त्रियो यस्य स प्रियतिसा हे प्रियतिसः प्रियातस्रौ प्रियतिस्रः, प्रियतिस्रः प्रियातस्रौ प्रियतिस्रः प्रियतिस्रा प्रियातस्रौ प्रियातस्रः, प्रियतस्रः प्रियतिस्रोः प्रियतिस्रणा प्रियतिस्रः प्रियतिस्रोः प्रियतिस्रषु ।

१५८ । स्त्रीभूधुः ।

स्त्री । १।, भू १।, धु १। ।

स्त्रीशब्दो भूशब्दश्च धुसंज्ञ. स्यात् । [१३५] धोरियुवचि ।
स्त्रियौ स्त्रियः ।

१५९ । स्त्री वाम् शसोः ।

स्त्री । १।, वा । १।, अश्शसो ७॥ ।

स्त्रीशब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे । स्त्रियं स्त्रीं
स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां

एव प्रियचतसा । प्रियास्त्रिखो यस्य तत् कुल प्रियति एव प्रियचतुः अतः स्यसो
लुक् करणात् आदेशः प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इत्यादिषु आदौ सवावयवा-
देशस्ततोनुयागम् । भाष्यटीकाकृता तु स्यसोलुक् कृतोऽपि आदेशो विभाष्यते
तन्मते प्रियतिसृ प्रियति प्रियचतसृ प्रियचतुः कुलमिति । यत्र त्रिचतुरीर्न स्त्रिया
वृत्तिसूत्रं समुदायस्य स्त्रिया वृत्तावपिनादेशौ । यथाप्रियास्तयः पुरुषा यस्या
वेण्यायाः सा प्रियति, प्रियती प्रियतयः इति । तिस्र इच्छति त्रिकाम्यति चतस्र
इच्छति चतुर्थति तिसृणा पति त्रिपति चतसृभिः कृतं चतुःकृतमित्यादौ त्रैलुक्-
त्येचेत्यनेन त्रैलुक् लुकि न तवेति निषेधान्नादेशौ । तिस्र इत्यादौ दन्त्यादेशकार-
णात् षत्वम् । ननु त्रासुस्त्रिभूति सुवेण इस् उस् इति दन्त्यान् प्रत्ययकरणेऽपि
हविषा धनुषा इत्यादौ कथं षत्वमिति चेत् सत्य इस्सोर्भूईन्यान्तकरणे रडोऽसम्भवे
ह्रावे हविर्भ्या धनुः धनुर्भ्या इत्यादौ षोड'फे इत्यनेन डकारापत्तिः स्यादिति
दन्त्यान्तकरणम् । ततश्च इस्सन्तीसन्ताना सषेसुस्सनुषक्रामिति फेरड् अन्यत्र
षत्वमिति एवमवीतन्द्रादय इति । अवी तन्द्री तरी लक्ष्मी श्री क्री धीभ्यादि-
शब्दतः । अनवीबन्ततया सेर्न लोपी मौणे न ऋस्वता इति । अवरच्चादौ अवी,
तद्रिसादिभोक्ते तन्द्रीर्दकारमध्यः । तन्द्रीर्निद्राप्रमीलयोरित्यमरः । तृतरिऽभिभवे
तरी लक्षकड दर्शनेऽङ्गे लक्ष्मी । एषु औषादिक ईप्रत्ययः लक्षधातीर्माकाराग-
मश्च । त्रिजसेवने श्री क्रीलिलज्जे ह्री, ध्येतु चिन्तने धी, जिभीलि भीत्या भीः
एते क्तिबन्ताः । जौमरास्तु प्रियपपी. बहुयषी इत्युभयच्चात् पठन्ति ॥ १५३ ॥

इयुवार्थमिदं विधानम् ॥ १५८ ॥

स्त्रीग्रहणं भूनिष्ठव्यर्थम् । स्त्रियं स्त्रियः इत्यभयत्र धातुसंज्ञासाफल्यार्थः

स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु । श्रीः श्रियो श्रियः । हे श्रीः डित्यामि च भेदः । श्रियै श्रिये, श्रियाः श्रियः, श्रिया. श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि श्रीषु । सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठुधीः प्रकृष्टाधीः इति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीर्लक्ष्मीवत् । धेनुर्मतवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि । बधूगौरौवत् । बधूः बध्वौ बध्वः इत्यादि । एवं चमूतन्वादयः । भ्रूः श्रीवत् । भ्रूः भ्रवौ भ्रुवः इत्यादि । सुभ्रूः हे सुभ्रु । पुनर्भू सुलूवत् । सुभ्रूः पुंवत् । स्वसा धात्वत् । माता पितृवत् । द्यौर्गौवत् । सुराः पुंवत् । नौ ग्लौवत् ।

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गपादः ।

मादौ इयादेशः पश्चादीबन्तत्वाभावादम्शसोरादिलोपी न स्यात् । स्त्रियै स्त्रिया स्त्रिया. स्त्रियां एषु चतुर्षु स्त्रीयुच्चङितीत्यत्र स्त्रीशब्दवर्जनान्नित्यदीसञ्ज्ञायामादौ व्याडितामम् डेराम्च स्यात् पश्चादियादेशः । एव स्त्रीणामित्यत्र वामीति सूत्रे स्त्रीशब्द-वर्जनान्नित्यदीसञ्ज्ञायामादौ नुमागमे पश्चादच् परत्वाभावात् इयादेशः । डित्यामि च भेद इति । श्रीशब्दस्य स्त्रीयुच्चङितीति वामीत्येताभ्यां दीसञ्ज्ञाविकल्पनात् रूपव्यतिथ्यर्थः । सुध्यादयः पुवदिति शोभना धीर्यस्याः स्त्रिया इति विग्रहे सुधी शब्दस्य स्त्रीलिङ्गवर्तित्वेऽपि पु लिङ्गस्यापि सम्भवान्नित्यस्त्रीत्वाभावे दीसञ्ज्ञाभावात् स्त्रीलिङ्ग विहित-कात्याभावे पुवदित्यर्थः । आदिशब्दात् रुथी-यवक्रौ प्रध्यादयः । सुष्ठुधीः इत्यादि । शोभना चासौ धीश्चेति सुधीः प्रकृष्टा चासौ धीश्चेति प्रधीरिति कर्मधारये नित्यस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञाया सुधीप्रध्यौ क्रमात् श्रीर्लक्ष्मीवत् । सुधीशब्द इयस्थानित्वेन डित्यामिव पाञ्चिकदीसञ्ज्ञकतया श्रीशब्दवत् । प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन नित्यदीसञ्ज्ञकत्वात्प्रधीशब्दवदित्यर्थः । अत्र प्रधीशब्दस्य क्तिबुत्पत्तेरनन्तर कृतसमासस्यापीयप्राप्तिर्बौज कव्याद्यनेकाच इत्यत्र व्याख्यातम् । एव चमूतन्वादय इति । तनु शब्दस्तु तन्वादिवृत्ति ऊप्पच्चे बधूवत् । अनूबन्तपच्चे धेनुवदिति । पुनर्भू सुलूवदिति पुनर्भूशब्दस्य कव्यादीतिवकार प्राप्ता सुलूशब्देन सास्य नतु सर्वरूपैः तेनास्यनित्यस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञाया सर्वत्र बधूशब्दवदेव रूपम् । एवं हन्भूवर्षाभूकाराभूणामपि रूपं वीध्यम् ।

चतुर्थः पादः । [अजन्तक्लीवलङ्गशब्दः ।]

१६० । क्लीवात् स्यमोऽधेर्मोऽतः ।

क्लीवात् ५१, सि-अम ६। अधे' ६।, म १।, अत. ५१।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः सेरमश्च मः स्यात् ।
ज्ञानं हे ज्ञान ।

१६१ । क्लीवात् यौ ।

क्लीवात् ५१, ई।१।, औ १। ।

क्लीवात्पर औ रीः स्यात् । ज्ञाने ।

१६२ । जस्शसोः शिः ।

जस्शसो ६॥, शि. १। ।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत् ।

सुभू पुवदिति नित्यस्त्रीत्वाभावे नदीसञ्ज्ञाभावादित्यर्थः । स्वसा धावदिति
वृद्धिप्राप्ता साम्यं नतु सर्वरूपैः तेन शसि स्वसूरिति माता पिबवदिति अत्रापि
गुणप्राप्ता साम्यं नतु सर्वरूपैः तेन शसि मातृरिति ॥ १५८ ॥

इति स्त्रीलिङ्गपादः ।

ननु स्वदीभ्यामित्यनेन आदिलीपादेवेष्टिसिद्धौ अमी मकारविधानं कथमिति
चेन्न सर्वलिङ्गविषयस्य स्वदीभ्यामित्यस्य क्लीवमावविषयेण स्यमोर्लुगित्यनेन बाधि-
तत्वात् लुगापत्तेः ज्ञानमित्यादौ मकारस्य विभक्त्यावयवविभक्तत्वादात्तमभवीत्य-
नेन आकारो न स्यात् ॥ १६० ॥

ई औ इत्युभयं लुप्तप्रथमैकम् । पुनः क्लीवादित्युपादानं सामान्यार्थं तेन
सर्वस्मात् क्लीवात् औकार ईः स्यादित्यर्थः । यथा ज्ञाने वारिणी मधुनी कर्दवी
पयसी ॥ १६१ ॥

शित्करणं शिःक्लीव इत्यादौ विशेषज्ञापनार्थं तत्र इः क्लीव इति कृते सप्त
श्लोकचतुष्टयम्, स्यात् इति । कति फलानि षट्पन्नाणि पञ्च मूलानि अष्टौ

१६३ । नुष्पयमादौ भसन्तरलादौ तु वा ।

नुष् ११, अयमादौ ७, भसन्तरलादौ ७, तु ११, वा ११ ।

क्लोवस्य शौ परे नुष् स्यात्, न तु यमादौ, भसन्तरलयो-
रादौ तु वा स्यात् ।

१६४ । नसव्महन्नोऽधोर्वोऽधौ घौ ।

नस्-अप्-महत्-न ६१, अधो ६१, र्वं ११, अधौ ७, घौ ७ ।

नसन्तस्यापो महतो नान्तस्य च ध्रुवर्जस्य र्वः स्यात् अधौ
घौ परे । ज्ञानानि । द्वौ प्रीवत् । शेषं रामवत् । एव वन-
धन-फलादयः ।

फलानि एषु लिङ्गविहितकार्यनिषेधान्न शिः । गौणे तु अतिकर्तृनि अतिषधि
अतिपञ्चानि अत्यष्टानि इत्यादौ स्यादेव ॥ १६२ ॥

नुष् प्रकृतिभाजित्वात् ज्ञानानीत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घः यमस्यादि यमादि.
न यमादि अयमादि' तस्मिन् । भस् अन्तो ययोस्तौ भसन्तौ भसन्तौ च तौ रलौ
चेति भसन्तरलौ तयोरादि' भसन्तरलादि' तस्मिन् । यमस्यादौ तु अभय-
माचक्षाणानि कुलानि अभयि पापवृक्षमाचक्षाणानि पापवि चत्वारि कुशलमाच-
क्षाणानि कुशलि सुगण माचक्षाणानि सुगणि बहुयज्वानि प्रशामि इत्यादि । ननु
नुष्पयम इति कृते यमन्तलिङ्गस्य नुष्पनिषेधादेवेष्टसिद्धौ अयमादाविति व्यर्थमिति
चेन्न । अन्नगत्या क्विपि अन्नि जलानि इत्यादौ यमन्तत्वाद्गुणोऽप्रसङ्गात् । भस-
न्तरलादौ तु ऊनर्जि ऊर्जि सुवल्गि सुवनल्गि । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्
वर्ज्जशब्दस्य रेफात् परी नुष्पा स्यात् तेन बह्वर्जि बह्वर्जि इति । अत्यूर्जादिस्तु रेफात्
पूर्वमेव । ननु भसन्तरलोस्तुवेति कृते भसन्तरलन्तलिङ्गयोर्नुष्पविभाषयैवेष्टसिद्धौ
भसन्तरलादौ तुवेति कथमिति चेन्न ऊर्जं बलं रातीति ऊर्जं हनजनाद्भमादि-
रिति ड । तत ऊर्ध्वमाचक्षाणानि कुलानि ऊर्धि इत्यादौ भसन्तरलन्तलिङ्ग-
भिन्नतया नुष्पविभाषानुपपत्तौ यमादौ नुष्प निषेधापत्ते ॥ १६२ ॥

नसृच अपृच महच्च न चेति नसव्महन्नं तस्य । यथा विद्वान् आप. महान् ।
न इति नान्तलिङ्गस्य यद्वयम् । यथा राजा ज्ञानानीत्यादौ लिङ्गभाजिनो नुष्पो-
लिङ्गान्तेन जातत्वान्नान्तत्वम् । पञ्चत्रित्यादौ तु नकारस्य लिङ्गभाजित्वेऽपि लिङ्ग-

१६५ । तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् ।

त १।, अन्यादे' ५।, म. ६।, अनेकतरात् ५। ।

अन्यादेः परस्य स्थमोर्मस्य तः स्यात् नत्वेकतरात् परस्य ।
अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ।
एवमन्यतरादयः । अनेकतरात् किम् ? एकतरम् ।

१६६ । जरातोऽम् वा ।

जरात ५।, अम् ११।, वा ११। ।

जराशब्दात्परस्य स्थमोर्मस्य अम् स्यात् वा । अजरसम्
अजरम्, अजरसौ अजरे, अजरांसि अजराणि । पुनस्तद्वत् ।
शेषं पुंवत् [११६] पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां
शीर्षेण हृदुदनासनः । शीर्षाणि शीर्षा शीर्षभ्याम् इत्यादि ।
हृन्दि हृदा हृद्भ्याम् इत्यादि । उदानि, उद्गा, उदभ्याम्
इत्यादि । आसानि आसन्ना आसभ्याम् इत्यादि । पक्षे शेषे च
ज्ञानवत् ।

१६७ । क्लीवे स्वः ।

क्लीवे ७।, स्वः १। ।

क्लीवे र्घस्य स्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् ।

मध्य विहितत्वान्न नान्तत्वम् । अधोरिति किं सुहिन् सुहिसौ । अधाविति किं
हे विहन् । पूर्वतः शिरनुवृत्तावपि धावित्करणं सर्वलिङ्गेषु दीर्घार्थम् । तेन
पयासि स्वाप्ति महान्ति कर्माणि स्त्रियान्त् सीमा सीमानावित्यादि ॥ १६४ ॥

स्थमोर्मस्येति किं हे अन्य । अन्यतमस्य अन्यादित्वाभावादन्त्यतममिति ॥ १६५ ॥

सेर्मस्य अमि जरसादेशेऽजरसम् । पक्षे ध्वम्शसादेशेति ज्ञापकादभादेश-
स्याद्यादिलोपे अजरमिति । अमितु आदौ जरसादेशे अमो लुगापत्तिः स्यादिति ।
वाशब्दस्य व्यवस्थया अन्तरङ्गत्वात्पक्षेऽपि जरसादेशादादौ अमो मकारे तस्य
अमादेशे अजरसम् अजरमिति अन्यथा अमोनित्यत्वेऽपीष्टसिद्धौ वा गृह्यस्य वैय-
र्थ्यापत्तेः ॥ १६६ ॥

क्लीवे वृत्तौ सत्यामेव ऋसः स्यात् नतु निमित्तान्तरापेक्षास्तीत्यर्थः । एव येन

१६८ । स्यमो लुक् ।

सि-अमो ६४, लुक् । १ ।

क्लीवात्परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

१६९ । नुस्मिकोऽचानामि ।

नुष् । १, इक ६, अचि ७, अनामि ७ ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुष् स्यादचि परे नत्वामि । वारिणी वारीणि ।

१७० । गुधौ वा ।

गु १, घौ ७, वा । १, ।

इगन्तस्य क्लीवस्य गुवा स्यात् घौ परे । हे वारि हे वारि । वारिणौ वारीणि, वारिणा वारिणे वारिण वारिणः वारिणोः वारीणां, वारिणि वारिणो । इमे च हरिवत् ।

१७१ । पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कं टायचि ।

पुवत् । १, वा । १, अर्थोक्तपुस्क १, टायचि ७ ।

विधिसदनस्येति न्यायात्तदनस्यैव ऋस्वः । अन्यथा यस्मिन्मित्यादौ श्रीशब्दस्यापि-
ऋस्वापत्तिः । अथ पातौति श्रीपा प्रकृतिः । क्लीवे प्रयोगे ऋस्वे श्रीपम् ॥ १६७ ॥

लुक्करणेन लुकि न तवेति निषेधात् यत् तत् इत्यादौ विभक्ति निमित्तकाष्टे-
रकारादयो न स्युः । विरामविहितकार्याणि स्युरेव ॥ १६८ ॥

गुणो लिङ्गभाजित्वात् वारीणि मधूनि इत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घः । येन केनापि
प्रकारेण इगन्तस्यस्यापि ग्रहणम् । तेन प्रद्युनौ सुरिणी मुनुनी इत्यादि सिद्धम् ।
अनामौति कि वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ नुष् कृते ऋस्वपरत्वाभावाद्गु-
मागमाभावे दण्डिनामित्यादिवद्दीर्घो न स्यादिति ॥ १६९ ॥

घेर्लुकि कृते लुकिनतवेति निषेधात् गुर्धिर्जस् इत्यस्य गुर्धिर्धोरित्यस्य
चाप्राप्तौ विभाषा । हे वारि हे वारि हे मधी हे मधु हे घात हे घात । इहापि
येन केनापि प्रकारेण इगन्त-ग्रहणात् हे प्रद्यो हे प्रद्यु इत्यादि ॥ १७० ॥

वाग्रहण परत बाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पुमानिव पुवत् अर्थेन एकार्थेन उक्तः

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवद्वा स्यात् टाद्यचि ।
अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किम् ?
पीलुने फलाय ।

१७२ । दध्यस्थिसक्थिच्चाणोऽनङ् ।

दधि-अस्थि सक्थि-अच्चा ६।, अनङ् । १। ।

एषामनङ् स्यात् टाद्यचि अडावितौ । [११७] अनो-
ऽल्लोपः । दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि दध्निन दध्नोः ।
शेषं वारिवत् । एवमस्थि सक्थि अच्चि । सुधि सुधिनी सुधीनि ।
हे सुधे हे सुधि । सुधि सुधिनी सुधीनि । सुधिया सुधिना
इत्यादि । एव प्रध्यादयः । मधु मधुनी मधूनि हे मधो हे मधु ।
ह्री प्रीवत् । मधुना मधुभ्याम् इत्यादि । एवमम्बुसान्वादयः ।
[११६] पाददन्तेति स्तु वा । स्तूनि सानूनि इत्यादि भेदः ।
धातृ धातृणी धातृणि । धौ । हे धातः हे धातृ । ह्री प्रीवत् ।
धात्रा धातृणा इत्यादि । एवं ज्ञातृकर्तादयः ।

पुमान् येन तत् अर्थोक्तपुस्कम् । यथा नास्ति आदिर्यस्य तत् कुल अनादि आदि-
रहितमित्यर्थः । अनादि, पुरुष, आदिरहित इत्यर्थः । अतएव अनादिशब्द
एकार्थोक्तपुंस्कः । एकार्थेन किं पीलुने फलाय पीलुः वचविशेषवाची पु लिङ्ग ।
हिङ्गीन प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियामित्यमरात् फलपुष्पादिवाचित्वे वच-
वाचकानां क्लीवत्वाभिधानात् । पीलुः फलम् । अत्र पीलुशब्दस्य अर्थोक्त-
पुंस्कत्वं नास्तीति पु वद्भावो माभूत् । एव रसे कटु, कटुकार्थ्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयो-
रित्यमरात् कटुने अकार्थाय अत्र पुंवद्भावो न स्यात् कटवे कटुने कुलाय मत्सराय
तीक्ष्णाय वा इत्यर्थः । अत्र स्यादेव । एवञ्च तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरी लवण,
कटुः । तिक्तोऽन्त्य रसा, पु सि तद्वत्सुः षड्मी त्रिषु इत्यमरेण रसवति लिङ्ग-
त्रयाभिधानात् कटवे कटुने फलाय इत्यादि स्यादेव ॥ १७१ ॥

गौष्ठोऽप्यथम् । पीतदध्ना पुरुषेण घृताभ्यां शिवेन एव अतिसक्थ्या अत्यच्चा
पीतदध्ने स्त्रिये । अत्र दध्यादीनां रुढमेव ग्रहणं तेन दधातीति दधि विशा-

१७३ । एचो युत् स्वम् ।

एच १HI, युत् १I, स्वम् २I ।

प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । ह्री प्रीवत् ।
प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि । सुरि सुरिणी सुरीणि । धौ । हे
सुरे हे सुरि । सुराया सुरिणा सुराभ्याम् इत्यादि । सुनु सुनुनी
सुनूनि । धौ । हे सुनो हे सुनु इत्यादि । सुनावा सुनुना
इत्यादि ।

इति अजन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

अजन्ताध्यायः ।

दृङ् लोपिन इति किः द्वित्वञ्च । दधये पुरुषाय दध्यै दधये स्त्रियै दधये दधिने
ज्ञानाय इत्यादौ अनङ् न स्यात् । सुधीति । श्रीभना धीर्यस्य तत् सुधि कुल
इत्यादीनामप्येकार्थेनीतपु स्तत्त्वम् । एव प्रध्यादय धातृ इति दधातीति धातृ
फलम् । अस्याप्येकार्थेनीतपु स्तत्त्वम् । एव ज्ञातृकत्वादय इत्यादौ अनङ् न
स्यात् । जानातीति ज्ञातृ कुल करीतीति कर्तृकुल एतदादीनामप्येकार्थेनीत-
पु स्तत्त्वम् ॥ १७२ ॥

इत्यजन्ताध्यायः ।

एच क्लीवे स्त्र इत्यादिभिर्ङ्स्व प्राप्नुवन्तो युदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थं ननु समान-
व्यवस्थयैवेष्टसिद्धौ किमनेनेति चेन्न कण्ठत्वे समानस्य अकारस्याप्यापत्तेः । प्रकृष्टा
द्यौः स्त्रर्गो यस्मात् तत् प्रद्युपुण्यम् । श्रीभनो राः धन यस्य तत् सुरि धनम् ।
श्रीभना नौर्यव तत्सुनु जलम् । एषामप्येकार्थेनीतपुस्तत्त्वम् ॥ १७३ ॥

इति श्रीदुर्गादास विद्यावागीशकृताया सुग्धबोधटीकायामजन्ताध्यायटीका ।

हसन्ताध्यायः । प्रथमः पादः । हसन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

१७४ । द्विरुक्तजच्चादी द्विः ।

द्विरुक्त जच्चादी १॥, द्वि. १॥

कृतद्वित्वशब्दो जच्चादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

१७५ । होढोभौ ।

हः ६।, ढः १।, भौ ७।

हस्य ढः स्यात् भौ परे । [१४८] आबोवभसात् सेलीपः ।

[६४] भप् भसोः इति चपजबौ वा । लिट् लिङ् लिहौ लिहः,
लिहं लिहौ लिहः, लिहा लिङ्भ्याम् इत्यादि ।

१७६ । दादेर्घः ।

दादि. ६।, घ. १।

दकारादेर्हस्य घः स्यात् भौ परे ।

पूर्वे प्रयीजनाभावादनुक्ता सञ्ज्ञा आह । अत्र हेरेकत्वेऽपि द्विरुक्तजच्चादी इति
द्विवचन प्रकृतिविवक्तिभिन्नादात्र विरुद्ध अतएव द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादतुरित्यमरः ।
एव युवाल्पीकन्वेत्यत्रापि बोध्य जच्चादिस्तु जच्चतिस्र द्रिद्रातिस्रकाम्नि, शास्तिरेव
च । दीधौवेवौ च जागर्त्तिर्जच्चादि. सप्तधातुभिः । फलन्तु श्वन्तस्य त्रिदचोऽहेरिति
द्विवर्जनात् । जचत् जचतौ क्लीवे जस्शसो, हे, शतुर्नुष्णिति जच्चति जचन्ति ।
आख्यातिकेऽन्तोऽद्वहेरिति जच्चति अनुस्सिहेरिति अजच्चु । दीधौवेवौ इति द्वौ
वैदिकौ आत्मनेपदिनौ विभक्तिव्यत्ययात् परस्मैपदे अनुस्सिहेरिति अनञ्सि शुद्ध
स्यध्यामिति गुणे अदीधयु, अवेवयुरितिकामधेनौ वीपदेव ॥ १७४ ॥

लिट् लिङ् भ्याम् । लटि अलिट् ॥ १७५ ॥

द आदिर्यस्य हस्य स दादि । तस्य हकारस्य दकारादित्वमव्यवधाने न
सम्भवतीति एकाचव्यवधाने बोध्यम् । तेन धुक् धुग् । अनेकाच् व्यवधाने तु
दधिलिट् इत्यादौ न स्यात् । हस्यवधानन्तु सजातीयत्वादव्यवधानवत् । तेन
द्राहडजागरे किपि प्राक् प्राग् प्राग्भ्यामित्यादि ॥ १७६ ॥

१७७ । भभान्तस्यादिजवां भभाः फे,
धोस्तु सध्वेऽन्ते च ।

भभान्तस्य ६।, आदिजवा ६॥, भभा १॥, फे ७, धो. ६।, तु ।१।, सध्वे ७,
अन्ते ७, च ।१। ।

भभान्तस्यादौ स्थितानां जवानां भभाः स्युः फेपरि, धोस्तु
सध्वे अन्ते च । धुक् धुग् दुहौ दुहः, दुहं दुहौ दुहः, दुहा
धुग्भ्याम् इत्यादि ।

१७८ । मुहां घड् वा भौ ।

मुहा ६॥, घड् ।१।, वा ।१।, भौ ७ ।

भभशसावन्तश्चेति भभान्तः । अन्ते स्थितस्य भभस्य आदौ स्थिता ये जवा-
स्तेषां भभा स्युरित्यर्थः तेषाञ्च अव्यवधानेऽसम्भवात् एकाज्जव्यवधाने एव स्युः ।
यथा भुत् भुद्भ्यामित्यादि एव दध्नोतीति क्विपि धक् धग् भ्यामित्यादि फेपरि
विधानादेव प्रकृत्यन्तभभप्राप्तौ अन्तग्रहण आदिष्ट भभोऽपि प्राप्तार्थम् । तेन गूह-
तीति क्विपि घुट् घुड्भ्या दीग्धीति क्विपि धुक् धुग् भ्यामित्यादि । इत्यव्यवधानन्तु
अव्यवधानवत् सजातीयत्वात् तेन दुह्युजिघासे धुक् धुग् भ्यामित्यादि । गा
दीग्धीति गोधुक् गर्दभमाचष्टे इति चौक्विपि गर्दप् इत्यादौ अनेकाच् व्यवधानत्वे
न पूर्वस्य । घातोस्तु धोच्यति अधुग्धु अधोक् । सध्वे किं दुग्धम् । व्यध्यौ-
ताडे इत्यस्य दन्त्यवकारादित्वात् स्रगाविदित्यादौ न प्रसङ्गः । किन्तु चपोऽवे जब्
इत्यादिवत् एकवचनेनैवेष्टसिद्धौ जवामिति बहुवचनं ज्ञापयति कदाचिदित्यवका-
रस्य जवभिन्नस्यापि भ. स्यात् तेन व्यध्यौताङ्गे सनि विभ्यस्यति इत्यत्र वकारस्य
भकारः । एव न्यासोऽपि सनि खे परस्य व्यध्वेकारोवर्ग्यं अन्यत्र दन्त्य इत्याह ।
एवञ्च जकारस्य भकारो न स्यादिति वक्तव्यम् । तेन जभतीति क्विपि जप्-
जब्भ्या डजिहृषत्वे जिहते इति क्विपि जिट् जेड् भ्यामित्यादि अतएव भभान्तस्यादि-
जवां भभा इत्येव केचित् पठन्ति । एव घातोस्तु सध्वेऽन्तेर्चेति नियमादेव
लिङ्गस्य पूर्वतोऽनु वर्तमानेन भौ इत्यनेनापि फ प्राप्तौ फग्रहण स्पष्टार्थम् ॥ १७७ ॥

बहुवचनं गणार्थम् । गणश्च । सुहृद्गृह्णून् गणस्यिष्ठा, पञ्च सुहादयः ।

मुहादीनां घड् वा स्यात् भौ परे । मुक् सुग् मुट् मुड्
मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां मुड्भ्यामित्यादि ।
एव द्रुह झुह नश् णिहः ।

१७६ । वाहो वै पौ श्वेतात् तु वा ।

वाह ६।, वा ।१।, औ ।१।, पौ ७।, श्वेतात् ५।, तु ।१।, वा ।१। ।

वाहो वाशब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा ।
विश्वौहः विश्वौहा इत्यादि । शेषं लिङ् वत् ।

१८० । अनादूः ।

अनात् ५।, ऊ १। ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूह भूहा
इत्यादि ।

१८१ । अनडुच्चतुरोऽण्णाणौ धिष्योः ।

अनडुह चतुर ६।, अण् आणौ १॥, धिष्योः ७॥ ।

अनडुहश्चतुरस्य धौ परे ऽण् घौ परे आण् स्यात्, णइत् ।

द्रुहस्तु घडोऽप्राप्तपक्षे हीढोभावित्यनेन ढ एव न तु दादर्घ इत्यनेन घ । अन्यथा
दादर्घ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ मुहादावस्य पाठो व्यर्थः स्यात् तेन भ्रक् भ्रुग् भ्रुट्
भ्रुङ् ॥ १७८ ॥

ओकारिणापीष्टसिद्धौ ओकरणं हसात् परस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन वार्वह-
तीति वार्वाट् अस्य शसादौ वारौह इत्यादि स्यात् । न च वाहो वोटपौ इति
कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यं हसात् परत्र आट्टोत्रि, इत्यस्याप्राप्तौ वारौह इत्या-
द्यसिद्धेः । हसन्त पूर्वादाहोवित्रास्तीत्येके ॥ १७९ ॥

अ अवर्णं न अः अन तस्मात् । यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि ताट्-
जातीयस्येति न्यायादनवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽजिव याह्यो न तु हसः । ततश्च
पूर्वसूत्रमवर्णविषयं हसविषयञ्च एतत् सूत्रमवर्णाव्ययं विषयमिति बोध्यम् ॥ १८० ॥

अनडुच्चतुर इत्येकवचनं यथा सख्यनिरासार्थम् । अण्णाणौ धिष्योरित्युभयस्य
द्विवचनान्तात् यथासख्यमस्येव । णित्वादन्याच, परौ ॥ १८१ ॥

१८२ । हो नः सौ ।

हः ६।, नः १।, सौ ७।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।
अनडाहो अनडाहः । अनडाह अनडाहो अनडुहः अनडहा ।

१८३ । स्रस्वस्वस्वनडुहां दड् फे ।

स्रस्वस्व वसु-अनडहा ६॥, दड् १।, फे ७।

एषां दड् स्यात् फे परे अडावितौ । अनडुङ्गाम् इत्यादि ।

१८४ । श्वेतवाहवयाजुकथशासपुरीडाशां
डस्ड् ।

श्वेतवाह-पुरीडाशा ६॥, डस्ड् १।

एषामन्तस्य डस्ड् स्यात् फे परे, डडावितौ ।

१८५ । अत्वसोऽधोः सौ धौऽधौ ।

अतु-अस ६।, अधो ६।, सौ ७।, धौ १।, अधौ ७।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च धः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धो ।
श्वेतवा ।

अनडुहचतुरोरनुवृत्तावपि चतुरी हकाराभावादनडुह एवेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

स्रस्वस्वसना सस्य भूपभसोरित्यनेनैव दले सिद्धे किमनेनेति चेन्न दान्तादा-
न्तविषयस्य भूपभसोरित्यस्य दान्तमावविषयेण सौर्वि फे इत्यनेन बाधितत्वादिस-
र्गापत्ते स्वनस्र ध्वन्स एतयोः, किपि नलोपे सत् सङ्गां ध्वत् ध्वङ्गाम् । वसुरिति
कसुप्रत्ययः । विदत् कुल विदङ्गाम् अन्यत्र सुवलेः किपि सुव सुवोभ्यामित्यादौ
न स्यात् ॥ १८३ ॥

पुरीडोभ्यो डस्ड् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डस्ड् विधानं डित्त्वादान्तस्य स्थाने जातत्वेन
डसडो लिङ्गभाजित्वार्थम् । तेन श्वेतवाहादीनामन्तत्वादत्वसौधौ साविति
दीर्घः स्यात् । न च तत् सूत्रे असन्तलिङ्गत्व कथं वक्ष्यामीति वाच्यम् । दन्त्य-
श्वासौ सचेति दन्त्यस इत्यादावपि दीर्घापत्तेः । अत्र भिन्नस्य दन्त्यसकारस्य
अकारेण असन्तत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

अतश्च अस्च अत्वम् तस्य । अत्वन्तस्य यथा श्रीमान् धनवान् मघवान् युष्म-

१८६ । डस्डो धौ वा ।

डस्ड ६।, धौ ७।, वा १। ।

डस्डो धौ परे धौ वा स्यात् । हे श्वेतवा हे श्वेतवः ।
श्वेतवाहौ श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाहौ श्वेतौहः श्वेतवाहः,
श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्याम् इत्यादि । [१११] किलादिति
ष । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहं तुरा-
साहौ तुरासाहः, तुरासाहा तुराषाड्भ्याम् इत्यादि । चत्वारः
चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्य चतुर्भ्य [११०] नुमाम इति चतुर्णाम् ।

१८७ । रडो विः सुपि ।

रड ६।, वि १।, सुपि ७। ।

रडो वि स्यात् सुपि परे नत्वन्त्यरेफस्य । चतुर्षु । प्रियचत्वाः,
हे प्रियचत्व, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारं प्रिय-
चत्वारौ प्रियचतुर, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् इत्यादि ।

दर्थ भवत् शब्दस्य भवान् । अत्वन्तस्य किं भवन् कुर्वन् इति शत्वन्तस्य न स्यात् ।
अधो किं सुव ॥ १८५ ॥ -

असन्तत्वादीर्घस्य धौपरे निषेधादप्राप्तौ विभाषा । हीटोभाविति ढले
शासवस घससाढाच्चेति पृथक् ग्रहणान्निमित्ताभावेऽपि षत्वम् । ढत्वाभावे तु
तुरासाहौ इत्यादौ षत्व न स्यात् ॥ १८६ ॥

सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय ज्ञापकाय विकल्पाय वा इति स्वरसात । सुपि परे
सोर्वि फे इत्यनेन रेफस्य विसर्गो भवन् रड एव स्यान्नत्वन्त्यरेफस्य इत्यर्थः । तेन
चतुर्षु गौर्षु धूर्षु इत्यादौ विसर्गो न स्यात् । रडन्तु पिपटौषु सुपौषु सुतुषु
स'जूषु अहसु इत्यादौ विसर्गो स्यादेव । राजा इत्यत्र आदौ नस्य लुपि तदाद्य
विधिनिषेधादीर्घो न स्यादित्याशङ्क्याह नसुव्महन्न इत्यादिर्घत्वे नीलुविति पूर्व प्रकृतः
पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गतमिति न्यायान्नकार लोपमपेक्ष्य अन्तरङ्गतत्वाद्भवती दीर्घस्यै-
वादौ प्रातिस्ततो नकारलुपित्यभिप्रायः । ननु अन्तरङ्गत्वाद्भवती नकारलोपस्य
प्राथमिकत्वे ह्रस्वत्वाभावात् सेलीपाभावे विसर्गापत्तिरिति चेन्न सर्वविधिभ्यो लोप
विधिर्बलवान् इति न्यायेन प्रत्ययनिमित्तककार्यात् प्रागेव प्रत्ययलोपात् प्रत्यय

[१६४] नसब्सहन्न इतिर्वत्वे [११८] नो लुप् । राजा हे राजन्
राजानौ राजानः, राजान राजानौ । [११७] अनोऽस्त्रोपः । राज्ञः,
राज्ञा राजभ्याम् इत्यादि । डौ । राज्ञि राजनि । [११७] अम्-
वस्यादित्युक्तेः । ब्रह्मण यज्वन इत्यादि । शेषं राजवत् ।

१८८ । हन्पूषार्थमेनाऽधौ सौ शौ घः ।

हन् पूषार्थमेन ६।, अधौ ७, सौ ७, शौ ७, घं १। ।

एषां घः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च । वृत्रहा, हे वृत्रहन्,
वृत्रहणौ वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणौ ।

१८९ । हनो क्त्वा घ्नो न णः ।

हन ६।, क्त्वा ६।, घ्न १।, न १।, ण १। ।

हनः स्थाने जातस्य क्लस्य घ्नः स्यात् । तस्य च णो न
स्यात् । वृत्रघ्न, वृत्रघ्ना वृत्रहभ्याम् इत्यादि । एवं पूषन् अर्थ-
मन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

निमित्तककाव्यानन्तर प्रत्यय्य लोपव्य त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
न च तर्हि य स पत्या इत्यादावपि निर्विसर्गापत्तिरिति वाच्य लोपस्वरदि-
शयो स्वरदेशो विधिर्वैलवानिति न्यायादादौ टेरकास्मद् प्राप्तौ सिलोपप्रसङ्गा-
भावात् । न च तथापि यत् तत् किमित्यादावप्यादौ टेरकारोऽस्त्विति वाच्य
स्यमोर्लुग्विधानात् । यस्य लुक् क्रियते तन्निमित्तककाव्येस्यादावुत्पत्तौ लुक्करण-
स्येव वैयर्थ्यापत्तिरिति ॥ १८७ ॥

हन्निति हन्धातु सम्बन्धिन एव ग्रहण तेन ग्रीहानौ दीर्घाहानौ इत्यादीना
धातन्तरसाधिताना नसब्सहन्न इत्यनेन दीर्घ स्यादेव । वृत्रहा पूषा अर्थमा ।
इन्निति प्रत्ययस्तेन तदन्तस्य ग्रहणम् । धनग्राह्ये इनन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तानाञ्च ग्रहणम्
अधिकन्तु प्रविष्ट न च तद्वानिरिति न्यायात् तेन मेधावी गोमौ वातकी वाग्मी ।
एषा नात्वात् नसब्सहन्न इत्यनेन स्यादिपञ्चके प्राप्तव्यस्य दीर्घस्य नियमोऽयम् ।
तेन वृत्रहणौ पूषणौ अर्थमणौ इत्यादिषु न स्यात् ॥ १८८ ॥

हन इति हन्धातुसम्बन्धिनी क्लस्यैवेत्यथ । तेन अङ्गि पूषा इत्यादौ न
स्यात् ॥ १८९ ॥

१८० । पूषणो डिर्दिवा ।

पूषण. ५।, डि १।, डि १।, वा १। ।

पूषिण पूषणि पूषि ।

१८१ । मघोनस्तुङ् वा क्तिष्योः ।

मघोन ६।, तुङ् १।, वा १। क्ति ष्यो ७। ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्तौ पौ च परे, उडावितौ ।

१८२ । त्रिदचोऽद्वेर्नुण् घौ ।

उ ऋ इत्-अच ६।, अद्वे ६।, नुण् १।, घौ ७। ।

उकारेत ऋकारेतो ऽचश्च नुण् स्यात् घौ परे न तु द्वेः ।

पूषीति कश्चिन्न मन्यते ॥ १८० ॥

डित्वात्रकारस्य स्थाने “अर्थं नानार्थशब्दानां यथाकार्थं वर्देद्बुधः” इति वचनादत्र तुङागम एव सूच्यते न तु सवर्णो गृह्यते इति । पौ माघवत माघवत्य माघवती । क्तौ परे विहितत्वात् समासेर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्यस्य, लुकि न तवेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् मघवती भक्तिः, मघवद्वक्तिरित्यादि स्यादिति केचित् । अतएव मघवद्वज्जलज्जानिदानमिति दुर्गसिद्धयुतम् । वा ब्रह्मणमुत्तरत्वं वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १८१ ॥

उश्च ऋश्च वरी तावितौ ययोस्त्वौ त्रितौ च अच्च त्रिदच् तस्य । उकारतो यथा विद्वान् मघवान् भवान् श्रीमान् ज्ञानवान् । ऋकारेतो यथा भवन् अदन् दीव्यन् भविष्यन् इत्यादि । अच इति । अन्चुर्गात पूजनर्यादित्यस्य गतावथ क्विपि लुप्तनकारस्य ग्रहणम् । तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि अन्यत्र वक्तृच् इत्यादि । अद्वेरिति । नद्वि अद्वि तस्मात् । अद्वेरिति पञ्चम्यन्तम् । नञ इह अन्यार्थ एव । तनायमर्थः । द्वे परस्य शतन्तस्यैव नुण् न स्यात् । अन्यस्य तु स्याद्वेति । यथा ददत् दधत् पापचत् बोधवत् जचत् जाग्रदित्यादि । बुभ्रषन् चिकीर्षन्नित्यादौ तु लोपोऽतोऽद्वेर्चागित्यनेन कृतस्य श्रुलोपोऽस्य स्थानिवत्त्वात् द्वेः परत्वाभावे नुण् स्यात् एव । न च दददित्यादावपि लुगद्वयोऽपि इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् नुणापत्तिरिति वाच्यम् । लोपोऽस्त्योमाङी रिति लोपोऽतोऽद्वेर्चागित्यनेन कृतस्य अकार

१८३ । स्यान्तस्थारात् लुप् फे ।

स्यान्तस्य ६।, अरात् ५।, लुप् ११।, फे ७। ।

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात्परस्य । मघवान्
मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानौ, मघवन्तः मघवानः,
मघवन्तं मघवानं, मघवन्तौ मघवानौ ।

१८४ । श्वयुवमघीनामुर्वोऽते पौ ।

श्वयुवमघीना ६॥३, उ १।, व. ६।, अत ७।, पौ ७। ।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते । मघवतः
मघीनः, मघवता मघीना, मघवद्भ्यां मघवभ्याम् इत्यादि ।
शुन शुना । यूनः यूना । शेषं राजवत् । अर्वा हे अर्वन् ।

लोपस्य स्थानवत्त्वानङ्गीकारात् । अस्य वीज सक्तीऽलोपीऽच्यत्वं इत्येव दृश्यम् ।
हे पगस्य श्वन्तादन्यस्य तु ददिवान् जजाग्वान् जग्मिनान् जगन्वान् वावदिथन्
इत्यादौ लुण् स्यादेव ॥ १८२ ॥

स्यस्यान्त स्यान्त तस्य । लुप्करणात् वज्रमाचष्टे इति जौटिलोपे क्तिपि
जेर्लोपि वज्र इति लिङ्गात् सौ अनेन रेफस्य लुपि जकारस्य चूडिति कुङ् न
स्यात् । तेन वज् वज्री वज्र्यापित्यादि । मघवानिति नस्य तुडि अलसीधो
रिति ङीर्षं उदित्त्वानुणि स्यान्तस्य लुप् । पिपत्वादिशब्दानां सयोगान्तस्य लुपि
सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वचनादेव भूप्रभृतीरित्यनेन चपि जवे च पिपक् पिपग्
इत्यादि सिद्धम् । सन्ध्यायसूत्रं कार्यं सन्धिरिति सन्धिलक्षणात् अरादिति कि
जर्क उर्गभ्याम् । ननु पुसीऽर्थं पुमर्थं इत्यादौ । दान्तत्वादिरामप्राप्तौ यथा
सयोगान्तलोपस्तथा नद्यम् इत्यादावपि यकारादिलोपीऽस्तु इति चेन्न अस्य बध्वर्थ
इत्यादि ज्ञापकादत्र सन्धिजातेतरसयोगान्तस्यैव ग्रहणात् । न च आदेशानां
विवानसामर्थ्यादेव लोपी न स्यादिति वाच्यम् । सत्या बध्वा पित्रा पठितगम्हा
इत्यादावदान्ते तेषां सार्थकत्वात् अत्र तृन्पा ननुत्वा इत्यादिवत् स्यान्तलुप् इत्येक-
पदनेवेष्टसिद्धौ स्यान्तस्येति भिन्नपद ज्ञापयति । राट्रङ्गलोप, स्यादिति । तेन
चिकीर्षु इत्यादि सिद्धम् ॥ १८२ ॥

अनूच युवन्च मघवन्च ते तेषाम् । मघीनामिति निर्देशात् नान्तपदे

१८५ । अर्वणोऽनज तुङ् ल्येऽसौ तु ।

अर्वण ६।, अनज ६।, तुङ् १। ल्ये ८।, असौ ७।, तु १। ।

नज्वर्जस्यार्वणो नस्य तुङ् स्यादसौ ल्ये परे । अर्वन्तौ अर्वन्तः, अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वन्तः, अर्वता अर्वङ्गाम् इत्यादि । अनजः किम् । अनर्वा, हे अनर्वन्, अनर्वाणो अनर्वाणः इत्यादि । शेषं यज्जवत् ।

१८६ । पथिमथ्यृभुक्तां थितोर्नमौ घौ ।

पथि-मथि ऋभुक्ता ६॥, थ इतो ६॥, नमौ १॥, घौ ७। ।

पथिन् मथिन् ऋभुक्तिन् एषां थस्य नम् स्यात् इकारस्य चाकारः घौ परे ।

१८७ । टेरा सौ ।

टे. ६।, आ १।, सौ ७। ।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे । पन्था. पन्थानौ पन्था नः, पन्थानं पन्थानौ ।

एवाय विधि । तेन मघवत्त इत्यादी न स्यात् । अते तद्धितभिन्ने पौ । यथा शुन. यून्. मघोनः शुनी यूनी मघोनी । तद्धिते तु शौवन यौवन माघवनम् । गौणेऽप्येवम् । घृतशुन बहुयून् दृष्टमघोन ॥ १८४ ॥

नास्ति नज् यत् सीऽनज् तस्य । प्रत्यये यथा अर्वन्तौ अर्वन्तौ आर्वन्त आर्वन्तं अर्वन्तमिच्छति अर्वन्त्यति अर्वन्वाचरति अर्वन्त्यते इत्यादि । सन्नस्य दृग्वर्गवर्ग इत्यादी प्रत्ययाभावान्न स्यात् । दुर्गसिद्धन्तु समामेऽपि तुङविधाय अर्वन्त गतः अर्वङ्गन्त, अर्वङ्गनमित्युदाजहार । स्वमते तु क्तेर्लुक्त्वे चेति क्तेर्लुक्त्वे ल्यलोपे ल्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न त्वेति निषेधेऽपि नजा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् तत्समाधानीयम् । गौणेऽपि अनर्वन्तम् इति केचित् ॥ १८५ ॥

पथिन्च मथिन्च ऋभुक्तिन्च तेषाम् । यच्च इच्च थितौ तथौ । नम्च अथ नमौ ॥ १८६ ॥

सौपरं पूर्वण थस्य नमि इकारस्य चाकारं पन्थन्निति स्थितं राजर्जितवदादीं

१८८ । लोपोऽचा घौ ।

लोप. १।, अचि ७।, अघौ ७।

पथ्यादीनां टेलोपः स्यात् अघावचि परे । पथः पथा
पथिभ्याम् इत्यादि । एवं मथ्या ऋभुक्षाः । [१३१] डति-
संख्याणा इति पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः ।

१८९ । नो नामि घः ।

न ६।, नामि ७।, घ १।

नान्तस्य नामि परे घ स्यात् । पञ्चानां पञ्चसु ।

२०० । वाष्टनो जसश्सी डौः ।

वा १।, अष्टन ५।, जसश्सी ६॥, डौ. १।

अष्टन परयोर्जसश्सीडौ स्यात् वा, ड इत् । अष्टौ अष्ट,
अष्टौ अष्ट ।

सिलोपे ततो नलोपे पठ्यति निर्विसर्गमेव रूपं स्यात् । एव सम्बोधने दीर्घं
नकारलोपयोः प्राप्तौ नै पठ्यन्नित्यनिष्ठमपि स्यादिति अतष्टेरासाविति विधानम् ।
इदानीन्तु लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्वलवानिति न्यायादादौ टेराकारे
हस्परत्वाभावात् सेलोपाभावे विसर्गे पठ्या हे पठ्या ॥ १८७ ॥

न च लोपोऽचीतिक्तेऽपि पथिमथ्यृभुक्षामिति विशेषविधिना बाधितत्वादर्श-
रच एव प्राप्तौ अघाविति न वाच्यं यादृग्चातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृज्
जातीयस्येति न्यायात् धिवर्जनेन स्यादेरच एव प्राप्तव्यत्वात् । तेन पथोऽन्तः पथ्यन्त
इत्यादौ न प्रसङ्गः । नवा तर्हि लोपः पौ इत्यनेनापौष्टिद्विरिति वाच्यं स्त्रिया
नान्तत्वादीपि अतिमथिनी अतिऋभुक्षिणी इत्येतापि टिलोपप्रसक्तेः क्लीवे तु अति-
मथी अतिऋभुक्षी कुले इत्यतः टिलोपः स्यादेव । जसश्सीस्त् अतिपथ्यानि
अतिऋभुक्षाणि कुलानि ॥ १८८ ॥

स्वसम्बन्धिनकारिण सहितं आम् नाम् तस्मिन् । तेन यञ्चना दण्डिना
मित्यादौ न प्रसङ्गः । पञ्चानामिति आमी नुमागमे अन्तरङ्गत्वादादावनेन दीर्घं
नुमागमस्याम्सम्बन्धिलेन फल्गान्नोलुप् फेधाविति नस्य लुप् ॥ १८९ ॥

डौ इत्यस्याप्राप्तिपक्षे तु बलवत्त्वादादौ जसश्सीर्लकि कृते लुकि न तत्रेति
निषेधात् डाक्तौ वेति डा न स्यात् ॥ २०० ॥

२०१ । डा तौ वा ।

डा ।१, तौ ७, वा ।१ ।

अष्टनो डा स्यात् वा तौ परे, ड इत् । अष्टाभिः अष्टभिः
अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्य. अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।

२०२ । धोर्मो नः फम्बि ।

धो. ६, म. ६, न. १, फम्बि ७ ।

धोर्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामौ
प्रशामः, प्रशामं प्रशामौ प्रशान्भ्याम् इत्यादि ।

२०३ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

इदम. ६, अयम्-इयम् ।१॥, पु स्त्रियो ७॥, सौ १ ।

इदमः पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे ।
अयम् ।

२०४ । दामोऽदसश्च तौ ।

द ६, म. १, अदसः ६, च ।१, तौ ७ ।

इदमो ऽदसश्च दस्य मः स्यात् तौ परे । इमो, इमे इमम्
इमौ इमान् ।

वा ग्रहण वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अष्टानामिति आदौ नुमागमं डादेशः ।
तदभावपक्षे तु दीर्घा नकारलोपश्च ॥ २०१ ॥

स्यादीयद्वयस्यैव फलनं वमोरप्राप्ते पृथग्वचनम् । फे प्रशान् प्रशान्भ्या
दानवत् सभौति दानत्वान्नानुस्वार । वमोस्तु जङ्गन्नि जङ्गन्त्व. जङ्गन् जङ्ग
त्वान् ॥ २०२ ॥

अयम् च इयम् च अयमियम् इति लुप्तप्रथमादिवचनात् पुंस्त्रियोरित्यनेन
यथासंख्यार्थम् ॥ २०३ ॥

अस्य पुत्त. इदपुत्त' असुथ कन्या अदःकन्या इत्यादौ कौलुकि क्लृप्तं तर्वाति
निषेधान्नादेशः ॥ २०४ ॥

२०५ । टौसीदमोऽनकोऽनः ।

टा ओसि ७, इदम ६, अनक ६, अन १ ।

अनक इदमः टौसीः परयोरनः स्यात् । अनेन ।

२०६ । सभ्यः ।

सभि ७, अ १ ।

अनक इदमः अ स्यात् से मे च परे । [१०८] आत्तिम-
भवि । आभ्याम् ।

२०७ । भिस् भिसोऽदसश्च ।

भिस् १, भिस ६, अदस. ५, च १ ।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात् नत्वैस् ।
[१०८] ब्भे सभ्ये । एभिः । [१३३] टेरत्वे । [२ ४] दस्य
मत्वे । [११२] ऊँ स्मै पश्चात् [२०६] अः । अस्मै आभ्याम्
एभ्यः, अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन्
अनयो एषु । अनक किम् ।

नानि अक् यस्य सीऽनक् तस्य अदसी निष्ठत्यर्थमिदमो ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

सच भव सभ तस्मिन् । अत मण्डूकपुल्याक्तावित्यनुवर्तते । तेन विभक्त्यव-
यवमभयोरित्यर्थः । ततश्च अस्य सिद्धि इदसिद्धिः अस्य भट्ट इदमभट्ट इत्यादौ
न प्रसङ्गः । अत अनक इति नञोऽल्पार्थत्वात् । अनूक्तौ सभयोः परयोरिमक
स्यापि अ आदेशः, यथा इमकस्मै धनं देहि अथ अस्मै भूमिं देहि इमकाभ्या
वेदोऽधीतः अथ आभ्या तर्कोऽधीतः, अकोऽप्राप्तिपक्ष एवेष्टसिद्धौ इदं वचनम्
अनूक्तौ सभयोः परयोरिमकप्रयोगनिषेधार्थम् ॥ २०६ ॥

अत अनक इति विशेषणमदसोऽपि अनन्याभ्यामिदमदीभ्या परस्य भिसोभिसेव
स्यात् तद्रूपेणावस्थितः स्यादित्यर्थः । तेन अमुकैरिति सिद्धम् । अत नैसदशेत्य-
नेमाधौष्टसिद्धौ गौरव ज्ञापयति कदाचिदैस् स्याच्च । तेन इमैर्गुणैः सप्तर्षयः स्वर्ग
गता इत्यादि सिद्धम् ॥ २०७ ॥

२०८ । त्यादिव्यासभोस्तिस्त्रिस्त्रिवाक् प्राक्-
 टैर्व्यकदश्च ।

त्यादि-स्त्रे इ।, वा ।१।, अक् ।१।, प्राक् ।१।, टे ५।, व्यक् ।१।, द १।, च ।१।।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य स-भ ओस्-वर्ज-त्त्यन्त-से सेश्च टेः पूर्वोऽक्
स्यात् वा, व्यकस्य दश्च । इमकेन इमकाभ्याम् इमकैः इत्यादि ।

२०६ । द्वीटा सीदैतयोरिनोऽनूतौ ।

झी-टा ओसि ७, इदैतयां ६॥, एन ११, अनूक्तौ ७ ।

इमा टौसीश्च परत इदमेतदोरिद्वैतयोरेनः स्यात् उक्तस्य
पश्चादुक्तौ ।

सच भव श्रीस् च ते सभीस । न विद्यन्ते सभीसी यत सीऽसभीस्
असभीस् त्तिर्येष्वात् सीऽसभीस् त्ति, स चासौ स्त्रियेति असभीसक्तिस्त्रिः । यथात्
त्यादिश्च व्यञ्च असभीस्त्रिस्त्रिश्च स्त्रियेति तस्य । यथा भवतकि भवतक जीव-
तकात् स्वक । अत्र वाशब्दस्य, व्यवस्थया सामित्वेर्जुगुप्सने इत्यमरीक्तस्य
सामि इत्यव्ययस्य न स्यादिति । सामि भुङ्क्ते सामि पश्यति । उच्चकै, प्रक
परका । असभीस्त्रिस्त्रि सर्वेणक इयक यतक तवक युष्माकक खेत् सर्वकेण
सर्वकत, । पक्षे भवति भवत इत्यादि । सभ श्रीस् त्वन्तस्त्रिर्वर्जनात् सर्वस्मकै
सर्वाभ्यका सर्वयकी सर्वेषुकु इत्याद्यपप्रयोगा न स्युः । सभ श्रीस्त्रिभक्त्युत्पत्ति
पूर्वन्तु सर्वकस्मै सर्वकाभ्या सर्वकर्या सर्वकेषु इत्याद्यद्य स्युरव । विभक्त्युत्पत्ति,
पूर्वमकिक्रते पुनर्विभक्त्यन्तस्य अक् न स्यात् । तेन सर्वकेणक इत्याद्यपप्रयोगा न
स्युः । कृपाया निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन माणिते । प्राथीऽग्वान्त्यस्वरात् पूर्व,
सर्वनाम तिङव्ययादिति प्राञ्च । क्रमेणीदाहरणानि । हासकस्त्वम् । पापी
ऽहकम् । जल्पसकि । गीपायके कुलायुषी । उच्चकैर्ददाति । ऋभ्वत्वान्प
त्वयीश्च । ऋखेनाल्पेन वा त्वया त्वयका । अवक्षिपणे च । त्वयका पुत्रेण
सा गर्विता । व्यकस्येति । अव्ययस्य टे, पूर्वे अकि जाते अव्ययान्तककारस्य
दकारः स्यादित्यर्थः । यथा धिक धकित ॥ २०८ ॥

इदं एतच्च इदं तौ तयोः । अनुपशब्दोक्तिः, अनूक्तिः, तस्याम् । टेरकार-
स्यावश्यकत्वेऽपि इदमन्तर्दीरिदंतयोरिति विशेषाभिधानं कथमिति चेन्न । नपु सक
अमीलुकि लुकि न तवेति निषेधात् टेरत्वाभावे एनत् पुष्पम् एनत् फलं पश्य

इमं विद्धि हरेर्भक्तं विद्वाथैनं शिवार्चकम् ।

इमाविमान् वित्त शैवानेनावेनांस्तु वैष्णवान् ॥

अनेन पूजितः कृष्णो ऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः ।

अनयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः ॥

[१३३] त्यदां टेरः तौ । कः कौ के इत्यादि । [१७७] भभान्त-

स्येति बस्य भः । भुत् भुद् बुधौ बुधः, बुधा भुङ्गाम् इत्यादि ।

२१० । युजिरोऽसे नुण् घौ ।

युजिर ६।, असे ७।, नुण् ११।, घौ ७।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् घौ परे, न तु से ।

इत्यादौ मकारदकारयोः स्थितयेऽवश्यवक्तव्यत्वात् । किञ्च इदैतयोर्नाट्य-
विधानसामर्थ्यात् लुकि न तवेति निषेधेऽपि एनादेश स्यात् इति । यथा विभक्त्या
उक्तिस्तथैव यदि पुनरुक्ति स्यात्तवैवादेश, स्यादिति । तेन अयं गुरु इम प्रथम
इत्यादौ न स्यात् । एव एकाधिकरण एव स्यात् तेन इमं गुरु प्रथम इम शिव
पूजय इत्यादौ न स्यात् । एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । तेन कण्डूयमानेन
कट कटाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य । अथैनमद्रेस्तनया शुशोच इति रघु ।
विद्यामथैन विजया जयाच्च रत्नोगण चिप्रमुमविचितात्मा इति भट्टि । जहातु
नैन कथमर्थसिद्धि सशय कर्णादिषु तिष्ठते य इति भास्वि । इम विद्वा-
त्यादि । हे साधो इम जन हरेर्भक्तं विद्धि इत्युक्ति, अथ एन शिवार्चक विद्वाति
पश्चादुक्ति । हे साधव इमौ इमान् शैवान् वित्त इत्युक्ति एनौ एनान्तु वैष्ण-
वान् वित्तेति पश्चादुक्ति । अत्र एनौ एनानित्युभयोर्विशेष्यधीरेक विशेषण
वैष्णवानिति बहुवचनात्समुक्तवता आचार्य्येण नानालिङ्गाना नानावचनान्ताना
विशेष्याणामेक विशेषण परस्यैव लिङ्गं सख्याच्च भजतीति सूचितम् । अतएव
क्रमदीश्वरोऽपि क्वचिद्भिन्नलिङ्गविभक्त्योरिति सूत्र कृत्वा स्तिथी धन सुतौ जातौ
इत्युदाहृतवान् । अनेन कृष्ण, पूजित इत्युक्ति, अथ एनेन गिरिशोऽर्चित इति
पश्चादुक्ति । केशव अनयोः स्वामी इत्युक्ति । अथ शिव एनयोः स्वामीति
पश्चादुक्ति । अत्र अनयोरिति एनयोरिति च षष्ठीसप्तम्यन्त बोध्यम् । स्वामि-
शब्देन योगे स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना षष्ठी सप्तम्योर्विधानात् । क इत्यादि ।
लीपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्वलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे सेर्विसर्गे ॥२०६॥

घौ परे धातोरसम्भवात् क्तिबन्तस्येत्यर्थः ॥ २१० ॥

२११ । चूङ्-कुङ्-युङ्-सृग्-दिगसृगृत्विक्-
दधृक्-टक्-स्पृक्-सृगुष्णिहां कुङ् भौ ।

चूङ् उष्णिहा इ॥, कुङ् । ११, भौ अ ।

चवर्गान्तानामच्चादीनाञ्च कुङ् स्यात् भौ परे । [५०] मूर्नु-
र्भस्यदान्ते [५१] । जपे जप्नोः । [१८३] । स्यान्तस्यारात्
लुप् फे । युङ् युञ्जौ युञ्जः, युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्भ्याम्
इत्यादि । असे किम् ?—सुयुक् सुयुजौ सुयुजः इत्यादि ।
युजिरः किम् । युक् समाधिमान् । अञ्च क्रञ्च युजामेव
प्राक् कुङ् पृथक् ग्रहणात् । तेन खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि ।
[१५४] शक्ञाजिति षड् । [१५५] । षोड्ः फे । राट् राड् राजौ
राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परिव्राट् विश्वसृट् । परिसृट् ।

चश्च अञ्चच क्रञ्चच युञ्चच सृञ्च दिश्च असृञ्च ऋत्विञ्च दधृञ्च
इथ स्पृश्च सश्च उष्णिह्च ते तेषाम् । चश्चवर्गे सचेह धात्ववयव एव । तेन
वहच् वहञ्भ्या बहुनञ् बहुनञ्भ्याम् इत्यादौ न स्यात् । युञ्शब्दस्य युजिरी
ऽमिनुन्निति नुपिङ्गते युनञ् इति रूपं अन्च क्रुञ्च युञ्ज एषा चवर्गान्तत्वेनैव प्राप्नो
पृथक् ग्रहणं नियमार्थम् । नियमश्च एषामेव मधीगान्तलोपादादौ कुङि न-
स्यानुस्वारि तस्य च ङकारे जाते स्यान्तस्य लुप् स्यात् । अन्येषां मयुक्त चवर्गा-
न्तानान्तु फे परे आदौ मधीगान्तलुप् इति । तेन खजि पाङ्गुल्ये क्षिपि । खन्
खञ्जौ खञ्ज गुजि क्जने गुन् गुञ्जौ गुञ्जः इत्यादि सृञ् असृञ् ऋत्विञ् एषां
चवर्गान्तत्वेऽपि शक्ञाजिति षड् वाधनार्थम् । उष्णिह् इति ऊर्ध्वं क्षिप्त्यतीति क्षिपि
मुहादिविहितघडोऽप्राप्तिपक्षे ह्योदीभावित्यस्य वाधनार्थम् । कुङिति ।
कु कवर्गे “अर्थं नानार्थशब्दानां यथा कार्यं वदेदुधः” इति वचनात् मघोनन्तु
ङ्वेत्यत्र अर्थोऽनञ् इत्यत्र च यथा तुङा नुणागम एव सूच्यते न तु सवर्णौ
गृह्यते तथाव कुङा वुस्थानजातत्वात् सवर्ण एव गृह्यते न तु नुणागमः सूच्यते
इति । धात्ववयवकारस्यासम्भवेन ङकारस्यापि शक्ञाजिति वाधितत्वेन च ज
भ इत्येषां स्थाने कगघ इत्येते स्युरित्यर्थः यथा वच्चौ वाक् उक्तिः भञ्जौ सुखभाक्
भक्तिः जर्भश्च जर्कं जर्त्तिः । चवर्गसाहचर्यादन्येषामपि कगघ एषामन्यतम एव
स्यात् पश्चात्तेषां स्थाने भप्भसीरित्यनेन यथायीग्यं कगौ स्यातामित्यर्थः । अत्र

२१२ । विश्वराजोऽदा ।

विश्वराज' ६।, अत् १।, आ १। ।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे । विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः ।

२१३ । स्यादेः सो लोपः कोऽषढन्यरक्षः ।

स्यादे ६।, स' ६।, लोप. १।, कः ६।, अषढन्यरक्ष ६। ।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे । कस्य च न तु षढाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रक्षश्च । भट् भड् । [६४] । भपभसोरिति सस्य दः । [४६] । स्तुश्चुभिश्चुशादिति । भृजौ भृजः इत्यादि । ऊर्क् ऊर्ग ऊर्जौ ऊर्जः इत्यादि । ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि । अवयाः हे अवयाः हे अवयः अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्याम् इत्यादि ।

रामानन्दकाशीश्वरौ तु कङ् इत्युकारशून्य मत्वा रुग्रभुग्रादिसाधनाय क्तवत्वो-
क्तस्य नत्वे जस्य ग इति सूत्र कल्पयत' । वस्तुतस्तु रुग्रभुग्न इत्यादौ निरवकाश-
त्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ चूडित्यादिना नकारस्य गकारे पञ्चाक्षकारस्य नकार ।
भौ इति चवर्गार्थमेव अन्येषा लिङ्गानामेव ग्रहणात् फे परे इत्यर्थः । तथाहि
अश्च क्रुञ्च युञ्ज एषा धातुले चवर्गान्तत्वेन कुडि अक्ति क्रुक्ति युक्तिरित्यादि
स्याद्देव । सृज् असृज् ऋत्विज् दृष्ट् उणिह पञ्चाना धातुत्वासम्भवः । दिश्
दृश् स्पृश् सृश् इति तालव्यान्ताना चतुर्णा धातुले सम्भवत्यपि लिङ्गमध्यपाठात्
लिङ्गानामेव ग्रहणम् । तेन दिष्ट, दृष्ट स्पृष्ट सृष्ट इत्यादौ कुङ् न स्यात् ।
विश्वसृज कुङ् वा फे इति वक्तव्यम् । विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वसृग्भ्या विश्व-
सृङ्भ्याम् ॥ २११ ॥

भौ इत्यस्यानुवृत्तावपि अस्य धातुत्वासम्भवात् हसविरामयोरिवेत्यर्थः ॥ २१२ ॥

स्य, मयोग । स्य आदिर्यस्य स स्यादि, तस्य । षश्च दृश् षढौ ताभ्यामन्यः ।
तत षढन्यस्यायमितिष्णे अणित्वाद्बृद्धेरभावे षढन्यसम्बन्धी इत्यर्थः । रक्ष इति
रक्ष धातु सम्बन्धी उपचारात् । षढन्यश्च रक्ष चेति समाहारेण न षढन्यरक्षः
अषढन्यरक्ष, तस्य सर्थोगादे, सस्य लोपी भौ परे । यथा भट् भड्भ्या भक्ष्यति

२१४ । त्यदां तदोः सः सौ ।

त्यदा ६॥, तदो ६॥, स' १, सौ ७ ।

त्यदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्य. त्यौ त्ये
इत्यादि सर्ववत् । एवं तद् । एषः एतौ एते इत्यादि । [२०६]
द्वीटौसौदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदमवत् ।

अवभट् । स्यादे कस्य लोपो भौ परे । यथा तीष्टुमिच्छति तुतुक्षतीति क्षिपि ।
तुतुद् तुतुङ्भ्याम् । लिटुमिच्छतीति क्षिपि लिङि लिङ्भ्याम् । षट्सम्बन्धि
ककारवर्जनात् मोक्तुमिच्छतीति क्षिपि मुसुक् मुसुग्भ्यां दीगुमिच्छतीति क्षिपि
दुधुक् दुधुग्भ्यामित्यादौ न स्यात् । रक्ष वर्जनात् गा रक्षतीति क्षिपि गीरक्
गीरग्भ्याम् । जौसरान्तु रक्षधातोरपि ककार लब्धा गीरट् गीरङ्भ्यामित्याह ।
एव रक्षवर्जनेन प्रकृतिककारस्यापि लोपप्रप्तौ काष्ठ तजतीति काष्ठट् काष्ठ-
तङ्भ्याम् । उच्च मीचने समुट् सुगुङ्भ्याम् इत्यादौ स्यादेव, ततश्च जातककाराणां
मध्ये षट्सम्बन्धौ ककारो लुप्यते । रक्षधातो ककार वर्जयित्वा प्रकृतं कका-
रश्च लुप्यते इति निष्कर्षः । ननु षट्भिन्नवर्णसम्बन्धककारवर्जनेनात्र लाघ-
वात् षट्सम्बन्धिककारस्यैव लोपः क्रियतामिति चेत् सत्य षट्सम्बन्धिककारस्य
लोपविधाने रक्षवर्जनमुत्तमप्रलापवद्भवतीति । एव षट्सम्बन्धिनो रक्षवर्जप्रकृतेश्च
ककारस्य इत्यनेनाप्यतिगौरवं स्यादिति । अतएव ककारमात्रस्य लोपप्रसक्तौ
षट्भिन्नवर्णसम्बन्धिनो रक्षश्च ककारस्य वर्जनं सङ्गच्छत । भट् इति भस्मजौ
शपाके क्षिपि ग्रहस्वपाद्योरिति जि. ऋत्विति ऋतौ यजतीति क्रिप् । ऊक इति
ऊर्जक जीवने क्षिपि जेलीपि रेफपरत्वान्न सयोगान्तत्वं । अवयवा इति अव-
यजतीत्यवयवा निपातित ॥ २१३ ॥

बहुवचन गणार्थं त्यदादीनानित्यर्थः । सौ परे त्यदादीनां णेरकारं कृते अव-
शिष्टौ धौ तकारदकारौ तयोः स्थाने स स्यादित्यर्थः । तेन त्यद् तर्दतदा तका-
रस्य अटसी दकारस्येत्यर्थः । प्रयोगस्त्विदमवदिति । एत विहितं ह्यभक्तं
विद्वद्भ्येन शिवार्चकम् । एतावेतान् वित्तं शैवानेनावनास्तु वेगवान् । एतन्
पूजितं, कृष्णोऽथेन गिरिशोऽर्चितः । एतयोः केशव, स्वामी शिव, स्वामी अथै
नयोरिति ॥ २१४ ॥

२१५ । युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ
त्वन्मदौ तुभ्यमद्यौ तवममौ-सि-इ-जस्-क-डे-
डस्सु ।

युष्मद अस्मदो ६॥, त्व-अहौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ १॥, त्वद-मदौ १॥,
तुभ्य-मद्यौ १॥, तव-ममौ १॥, सि-इ-जस्-क डे डस्सु ७॥ ।

अनयोः क्रमादेते आदेशाः एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१६ । डे ध्योर्मः ।

डे ध्यौ ६॥, म १॥ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्यस्य घेश्च मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१७ । सभमौष्वाड् ।

स भ अम् औषु ७॥, आड् । १॥ ।

युष्मदस्मदोराड् स्यात् से मे अमि औकारे च परे । युवाम्
आवाम्, यूय वयं, त्वां मा, युवाम् आवाम् ।

२१८ । शस्-भ्यस्-डसि-भ्यस्-डस्-सामां
न डभ्यम्-त-त-डाकमः ।

शस्-सामा ६॥, न-आकम १॥ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परेषामिषां स्थाने न-डभ्यम्-त-त ड-आकम्
एते क्रमात् स्युर् ड इत् । युष्मान् अस्मान् ।

त्वस्य अहस्य तौ युवस्य आवस्य तौ । यूयस्य वयस्य तौ त्वदस्य मदस्य तौ तुभ्यस्य
मद्यस्य तौ तवस्य ममस्य तौ । सिस् इस् जस्च कस्च डे च डस्च तेषु । मुख्यत्वे
गौणत्वे च्छ्राय विधिः । यथा त्व अहम् अतित्वम् अत्यहम् ॥ २१५ ॥

एतदादिषु चतुर्षु सत्त्वेषु मुख्यत्वे गौणत्वे च युष्मदस्मदोस्तदादेशानाञ्च ग्रहणम् ।
यथा युवाम् आक्षाम् अतियुवाम् अत्यावाम् ॥ २१६ ॥

भकारि आङ्करणे भिस् ऐस् निवृत्त्यर्थं युष्माभिः अस्माभिः अतित्वाभिः अति-
माभिः ॥ २१७ ॥

स्वसम्बन्धि सकारिण सहित आम् साम् । शस्च भ्यस्च डसिश्च भ्यसच

२१६ । एङ् टाड्यामि ।

एङ् । १।, टा-ङि-आमि ७ ।

युष्मदस्मदीरेङ् स्यात् टाड्योः परयोः आमि च, ङ इत् ।
त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं मय्यं
युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्यां आवाभ्यां
युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम् ।
अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अतियुष्मयाम्
अत्यस्मयाम् । [२१५] कद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्वत्र ।
त्वयि मयि युवयो आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

ङस्च साम्च तेषाम् । नञ् डभ्यम्च तञ्च तञ्च ङश्च आकम्च ते । अत्र नकारे
तकारद्वयं च अकार उच्चारणार्थं । डतिव्यञ्जेत्यादिना लिङ्गविहितकार्यनिर्ण-
धात् पुंसि तु शस् न इत्यस्याप्राप्तौ त्रिषु लिङ्गेषु शसो न विधानम् । युष्मान्
अस्मान् अतित्वान् अतिमान् । युष्माकमित्यादौ सामि परे अन्तरङ्गत्वान्निरवका-
शत्वाच्च आदौ सभमाधित्वेन आङि कृते कमेनापीटसिद्धौ आकम्विधानं श्राम-
यति वैभक्तिककार्यात् पूर्वं सभमौष्वाङित्यस्य न प्रवृत्तिरिति । तेन युष्मत् अस्मत्
इत्यादौ भ्यम् स्थाने तकारादेशकरणात् पूर्वं सभमाधित्वेन आङ् न स्यादिति ।
साम आकम् विधानात् गौणत्वे सिसञ्जाभावे सुमागमाभावात् अतित्वयामित्यादौ
न प्रसङ्गः ॥ २१८ ॥

आमीति गौणार्थमेव मुख्यत्वे साम आकम्विधानात् । अतित्वयामित्यादि
त्वामतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मद एकत्वे त्वदादेशे एङ् टाड्यामि । एव युवा-
मतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मदो द्वित्वे युवादेशः । युष्मानतिक्रान्तानामिति
वाक्ये युष्मदी बहुत्वे आदेशाभावात् स्वरूपेणावस्थानम् । एवमतिमयामित्यादि ।
ननु बहुवचने परे त्वदाद्यादेश कथमित्याशङ्काह कद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति ।
ततश्च अथमर्थः, —युष्मदस्मदीर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सि जस् ङे ङसा स्वरूपग्रहणात्तेषु
परेषु त्वाह-यूयवथ-तुभ्यमह-तवममाः स्युर्व । सिजसादेरन्वत् युष्मदस्मदीर्मुख्यत्वे
एकवचने परे त्वन्मदी द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् ।
गौणत्वे तु परविभक्तिमनादृत्य युष्मदस्मदीरेकत्वे त्वन्मदी, द्वित्वे युवावौ, बहुत्वे स्वरूपे

२२० । द्वीचीपीणां क्वैर्वै स्ते-मे वां-नौ
वस्-नसौ वाऽपादवाक्यादा-वचवाहाहैवाट्ग-
दृश्यर्थैस्त्वा-मा त्वमा ।

द्वी-ची-पीणा ६॥, क्वैः ३॥, स्तेः ३॥, व्वैः ३॥, ते-मे १॥, वा-नौ १॥, वस्-

णावस्थानमिति, यथा त्वामतिक्रान्त अतित्वम् अतित्वाम् अतियूयम् अतित्वाम् अति-
त्वाम् अतित्वान् अतित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभिः अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अति-
त्वभ्यम् अतित्वत् अतित्वाभ्याम् अतित्वत् अतितव अतित्वयो अतित्वयाम् अतित्वयि
अतित्वयो, अतित्वासु । युवामतिक्रान्त अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् अतियुवाम्
अतियुवाम् अतियुवान् अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभिः अतितुभ्यम् अतियुवा-
भ्याम् अतियुवभ्यम् अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् अतितव अतियुवयो अतियुव-
याम् अतियुवयि अतियुवयो अतियुवासु । युष्मानतिक्रान्त अतित्वम् अतियुष्माम्
अतियूयम् अतियुष्माम् अतियुष्मान् अतियुष्मया अतियुष्माभ्याम्
अतियुष्माभिः अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् अतियुष्मत् अतियुष्मा
भ्याम् अतितव अतियुष्मयो अतियुष्मया अतियुष्मयि अतियुष्मयो, अतियुष्मासु । आवा-
मतिक्रान्त अत्यहम् अतिमाम् अतिवयम् अतिमाम् अतिगाम् अतिमान् अतिमया
अतिमाभ्याम् अतिमाभिः अतिमह्यम् अतिमाभ्याम् अतिमभ्यम् अतिमत् अतिमाभ्याम्
अतिमेत् अतिमम अतिमयो अतिमयाम् अतिमयि अतिमयो, अतिमासु । आवा-
मतिक्रान्त अत्यहम् अत्यावान् अतिवयम् अत्यावाम् अत्यावाम् अत्यावान् अत्यावया
अत्यावाभ्याम् अत्यावाभिः अतिमह्यम् अत्यावाभ्याम् अत्यावभ्यम् अत्यावत्
अत्यावाभ्याम् अत्यावत् अतिमम अत्यावयो अत्यावयाम् अत्यावयि अत्यावयो
अत्यावासु । अस्मानतिक्रान्त अत्यहम् अत्यस्माम् अतिवयम् अत्यस्माम् अत्यस्माम्
अत्यस्मान् अत्यस्मया अत्यस्माभ्याम् अत्यस्माभिः अतिमह्यम् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मभ्यम्
अत्यस्मत् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मत् अतिमम अत्यस्मयो अत्यस्मयाम् अत्यस्मयि
अत्यस्मयो अत्यस्मासु । इति । ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेत्थते
इति जैमिनिवचनादेकत्वद्वितीयोरर्थयोरिव आदेशा स्युरित्येकवाक्येन मुख्यत्वे
गौणत्वेऽपि निर्वाहे सम्भवत्यपि मुख्यत्वे कृदयो परयोरदेशा, स्युः, गौणत्वे
एकत्वद्वितीयोरादेशा, स्युरिति विधिव्यक्त्यनगौरव ज्ञापयति क्वचित् द्विजेऽथे
आदेशा न स्युरिति । तेन युवयोरय युष्मदोय, युवयोर्धन युष्मद्वनम् आवयोर्गुरु,

नसौ १॥, वा । १।, अपादवाक्यादौ ७, अ च-वा हा-ह एव अट्ग् दृश्यर्थे ३॥, त्वा-मा । १॥, तु । १।, अमा ३।

युष्मदस्मदोर्हीचीषीणां क्वैः सहितयोस्ते-मे, द्वैर्वा-नौ, व्वै-र्वस्-नसौ क्रमाद्वा स्याताम् । अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा । न तु पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न च वाद्यैरदर्शनाथे-दृश्यर्थ-धुभिश्च योगे ।

अस्मद्गुक् आवाभ्या कृतम् अस्मात्कृत युवामिच्छति युवामिवाचरति युवयो-रिवाचरति वा युष्मदयति युवामाचष्टे युष्मदयति इत्यादौ द्वित्वेऽपि विभक्त्यर्था आदेशो न स्यात् । त्वया कृत त्वत्कृत मम धन मङ्गल त्वामिच्छति त्वयति त्वामाचष्टे त्वदयति इत्यादौ स्यादेव ॥ २१९ ॥

तेश्च भेष्य तेमे वाम्च नौश्च वानौ इत्युभय लृप्तप्रथमाद्विवचनान्तम् । वस्च नस्च वस्नसौ । पादस्य वाक्यञ्च पादवाक्ये, तयोरपि पादवाक्यादि न पाद-वाक्यादि, अपादवाक्यादि तस्मिन् । पाद पञ्चचतुर्भागेकभाग । वाक्का पर स्फराकाङ्क्षायुक्तपदसमूह । ट्क्दर्शनं न ट्क् अट्क् । दृष्टार्थांतरार्थ इव अर्थो येषां ते दृश्यथा, । अट्शि अदर्शने ये दृश्यथा ते अट्दृश्यथा, चक्ष वाक्ष हाश्च हश्च एवश्च अट्गदृश्यथाश्च ते । न च वाहाहेवाट्गदृश्यथा अचवाहाहैवा ट्गदृश्यथाः ते । च वाहाह एव इति पञ्चभिरन्यथेयैर्गि आदेशा न स्युरिति गीयौचन्द्रोऽपि अत्र केचित्तु हा स्थाने ह हति ह स्थाने अह इति मन्यन्ते । एव स्वभावादर्शनार्था ये चातवस्ते यदि चातूनामनेकार्थत्वादर्शनभिन्न इयं वर्त्तन्ते तदा तैर्योगेऽपि न स्युरित्यर्थः । त्वाश्च माश्च त्वामा इति लृप्तप्रथमाद्विवचनान्तम् । अमायुक्तयोस्तु त्वामा इति विशेषाभिधानात् चतुर्थीषष्ठारिव तेमे इति । दामो-दर इत्यादि । हे मित्र दामोदरस्त्वा त्वा मा मामपि अवतु सुकुन्दसे तुभ्यं मे मङ्ग-मपि सुद हर्षं ददातु । विष्णुस्ते तव मे ममापि अघानि पापानि निहन्तु । असौ सुरारिर्वा युवां नौ आवामपि रक्षतु । कृष्णोवा युवाभ्यां नौ आवाभ्यामपि शर्म सुख ददातु । श्रीदयितो वा युवयो नौ आवयोर्दयां करोतु । हरिर्वा युष्मान् नो अस्मान् पुष्पात् । हरिर्वो युष्मभ्य नोऽस्मभ्य धन ददातु । हरिर्वो युष्माकं नोऽस्माकम् अशुभानि हन्तु । प्रत्युदाहरति युष्मानवत्वविरत कृष्ण इति पादादिस्थितत्वात् नादेशः । अस्मान् पातु शङ्कर इति वाक्यादिस्थितत्वान्ना

दामोदरस्त्वावतु मापि मित्र, ददातु ते मेऽपि सुदं मुकुन्द ।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि, रक्षत्वसौ वामपि नौ मुरारिः ॥
ददातु वा नार्वापि शम कृष्णः, करोतु वां श्रीदयितो दयां नौ ।
पुष्पातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो, ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः ॥

अपादवाक्यादौ किं ? युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु
शङ्करः । अर्चादयोगे किम् ?

तुभ्यं मद्भ्यश्च दद्यात् स्व गोविन्दी मद्भ्यमेव शम् ।

श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वामालोकयति पूजकम् ॥

देश । चादियोगे उदाहरति । तुभ्य मद्भ्यश्च इत्यादि सुगमम् । किञ्चात्र
चकारो यदि युष्मदस्मदी समुच्चायको भवति तदैवादेशा न स्युः । तेन रामी
मुक्तिश्च न दद्यात् इत्यत्र चकारस्य मुक्तिभिन्नाना धनादौना समुच्चायकत्वात् आदेशः
स्यादेव । एवञ्च एव शब्दो यदा युष्मदस्मदीरवधारणे वर्तते तदैवादेशा न स्युः ।
तेन रामी मे धनमव दद्यादित्यत्र एव शब्दस्य धनभिन्नाना पुत्रादीना व्यवच्छेद-
कत्वादादेशः स्यादेव । अट्टगृह्यैर्योगे उदाहरति श्रीकण्ठ इत्यादि । श्रीकण्ठो
मामपेक्ष्य मामपेक्षा कृत्वा त्वा पूजकमालोकयति विचारयन्तीत्यर्थः । अत्र ईच्छ-
दर्शने इति धातुरुपेक्षाया लोकादौचे इति धातुश्च विचारणे वर्तते न तु दर्शने
इति । अत्र युष्मदस्मदोर्मुख्ययोरेव ग्रहणम् । तेनाहम् अतियुष्मान् पश्यामि
प्रियायूय येषा तान् जानामि इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य अनेकार्थत्वा-
दिद विवृणीमि । अकृदन्तादेकाधिकरणात् परधीस्तथोर्नादेशा स्युः । दया-
लोक्तव स्व दण्डिनोर्युवयोः स्व धीमता युष्माक स्वम् । कृदन्तात्तु दरिद्रस्य ते स्व
ग्राहिणीर्वा स्व पाठकाना व. स्वम् । एवमस्मदोऽपि जसन्तैकाधिकरणाद्वा । छात्राः
कौमारा व. स्व छात्रा कौमारा युष्माक स्वम् । पृथग्योगादकृदन्तादिति नानु-
वर्तते । कदाचित् प्रथमाद्वितीययोरप्यादेशा इति वामन । तेन गेये केन
विनीतौ वा कस्य चेय कृतिः कवेः । इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाङ्मौकिमश-
सतामिति रघु । गेये गानविषये केन गुरुणा वा युवा विनीतौ शिञ्चा कारिता-
वित्यर्थः । एव विष्णु शरीरग्रहणमहमीशान एव च । कारिता से यतोऽतस्त्वा
कः स्त्रीतु शक्तिमान् भवेदिति चण्डी । यतो हेतोः ते त्वया विष्णुरहमीशानश्च
शरीरग्रहण कारिता अतः कस्मा स्त्रीतु शक्तिमान् भवेदित्यर्थः । एव अग्रन्तकृत्वन्त-

२२१ । सदानूक्तेऽसादिप्राः ।

सदा । १। अनूक्ते ७, असादिप्रा ५।

अनयोरेते अन्वादेशे नित्यं स्युः । न तु सपूर्वात् प्रान्तात् परयोः ।

यूय वय विनीतास्तत् पातु वो नो महेश्वरः ।

यूय वय हितास्तेन सोऽस्मान् पातु स वः शिवः ॥

यीर्युष्मदक्षदेरिकले सर्वत्र तन्मदौ । त्वामाचक्षाण' त्व त्वा त्वं त्वा त्वा त्वान् त्वया त्वाभ्या त्वाभि त्व त्वाभ्या त्वभ्य त्वत् त्वाभ्या त्वत् त्व त्वयी त्वया त्वाकमिति जौमरा त्वयि त्वयोः त्वासु । मामाचक्षाण म मा म सा मा मान् मया माभ्या माभि म माभ्या मभ्य मत् माभ्या मत् म मयी मया माकमिति जौमरा मयि मयो मासु । इत्ले सिजस् डेडस्भिन्नविभक्तिषु सर्वत्र युवावी , यथा युवा माचक्षाण त्व युवा यूय युवा युवा युवान् युवया युवाभ्या युवाभि तुभ्य युवाभ्या युवभ्य युवत् युवाभ्या युवत् त्व युवयी युवया युवाकमिति जौमरा युवयि युवयी युवासु । आवासाचक्षाण अह आवा वय आवा आवा आवान् आवया आवाभ्या आवाभि मद्यन् आवाभ्या आवभ्य आवत् आवाभ्या आवत् मम आवयी आवया आवाकमिति जौमरा आवयि आवयो आवासु । बहुले तु सा त्वाहौ जसि यूय वयी अमिडसौ च तन्मदौ द्विवचनेषु युवावी अस्मिस्मसु यूषासां टासहितयोः त्वाभ्या डिसहितयो त्वा भ्य अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । यथा युष्मानाचक्षाण त्व युवा यूय त्वा युवा यूयान् त्वा युवाभ्या युवाभि तुभ्य युवाभ्या युष्मभ्य युष्मभ्यमिति जौमरा युष्ममिति कातन्ता त्व युवाभ्या युष्मत् त्व युवयी युष्मया युष्माक युष्माकमिति जौमरा त्वा युवयी युवासु । अस्मानाचक्षाण' अह आवा वय मा आवा असान् म्या आवाभ्याम् असाभि' मद्यम् आवाभ्याम् अस्मभ्य असभ्यमिति जौमराः । मत् आवाभ्याम् अस्मत् मम आवयी अस्मयाम् अस्माकम् असाकमिति जौमराः स्य आवयी असासु इति ॥ २२० ॥

अनुपश्चादुक्तम् अनूक्त तस्मिन् सङ्ग आदिना वर्तते या सा सादि' सादिश्चासौ प्री चेति सादिप्री न सादिप्री असादिप्री तस्याः । न तु स पूवादित्यादि । पूर्वस्थितपदान्तरेण सङ्गिवात् प्रथमान्तात् परयीर्युष्मदक्षदीकृतस्य पश्चादुक्तौ आदेशा नित्यं न स्युः । पूर्वेष्वेव विभाषया इत्यर्थः । यूय वय विनीता

२२२ । नाविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ।

न ।१।, अविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ५। ।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्रापूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्रादेते
आदेशा न स्युः । शम्भोऽस्मान् रक्ष, लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव सर्व
नः । सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ ।

२२३ । पादः पत् पौ ।

पादः ६।, पत् ।१।, पौ ७। ।

पादः पत् स्यात् पौ परे । सुपद' सुपदा सुपद्गाम् इत्यादि ।
[२११] चङिति कुङ् [५०] नस्य लुः । [५१] नोर्ङ । [१८३]
स्यान्तस्य लुप् । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ । एवं क्रुञ्च
तिर्यञ्चोदञ्चादयः ।

इत्युक्तिः । तत्पातु वी नी महेश्वर इति पश्चादुक्तिः । तत् तस्मादित्यर्थः ।
असादिप्रा. किं यूयं वयं हिता इत्युक्तिः । तेन सोऽस्मान् पातु इत्यादि पश्चादुक्तिः
अत्र तेनेति पूर्वपदेन सहितात् स इति प्रथमान्तात् परतया अस्मानिति पाक्षिक
आदेशाभावः, पातु स व शिव इत्यत्र पात्विति पूर्वपदेन सहितात् स इति
प्रथमान्तात् परतया व इति पाक्षिक आदेशः ॥ २२१ ॥

विशेष्यञ्च अन्यञ्च विशेष्यान्ते, अन्यदिति आसन्त्रा भिन्नपदमित्यर्थः विशेष्यान्ते
आदौ यस्य तत् विशेष्यान्यादि, न विशेष्यान्यादि अविशेष्यान्यादि । अविशेष्या
न्यादि च तत् आसन्त्राच्चेति अविशेष्यान्याद्यामन्त्रा तस्मात् । आसन्त्रा सम्बोधन-
विहितप्रथमान्तपदम् । विशेष्यामन्त्रापूर्वं यदामन्त्रा आसन्त्राभिन्नपदपूर्वञ्च
यदामन्त्रा एतदुभयभिन्नादामन्त्रात् परयोर्युष्मदस्मदी स्ते मे प्रभृतय आदेशा
न स्युः । ततश्च पूर्वपदरहितात् विशेषणपूर्वाच्च आसन्त्रात् परयोर्नस्युरिति
निष्कर्षः । शम्भोऽस्मान् रक्ष इत्युदाहृत्य प्रत्युदाहरति लक्ष्मीशेति लक्ष्मीशेति विशेष्य-
पूर्वात् सेव्य इत्यामन्त्रात् परतया निषेधो ना भूत् । एवम् अत्र इत्यनामन्त्रापूर्वात्
सर्व इत्यामन्त्रात् परतया निषेधो न स्यात् । ननु द्वीचीषीणामित्यत्र विशेष्य-
पूर्वादन्यामन्त्रापूर्वञ्चासन्त्रात् परयोर्युष्मदस्मदीरादेशविधानेनैवेष्टसिद्धौ तदुभय-
भिन्नादामन्त्रात् परयोरादेशनिषेधः कथमिति चेन्न तर्हि आसन्त्राभिन्नपदात्
परयोः कुत्रापि नादेश इत्यनर्थापत्ते ॥ २२२ ॥

२२४ । अचो ऽल्लोपो र्घश्च ।

अच ६।, अल्लोप १।, र्घ १।, च १। ।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्वस्य च र्घः । प्रतीचः
प्रतीचः, प्रत्यग्भ्याम् इत्यादि ।

२२५ । तिर्य्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चा-
मुमुर्द्धचादमुर्द्धचोदीचः ।

तिर्य्यक्—उदचा ६॥, तिरश्च—उदीच १॥ ।

शोभनौ पादौ यस्येत्यादि विग्रहे संख्यासूपमानादित्यादिना कृतस्य पादित्य
नकारान्तादेशस्य पत् स्यात् पौ परे इत्यर्थः । एव स्त्रियामौपि विपदौ इति ।
कौवे विपदौ वस्तुनौ इति बोध्यम् । प्राङिति । अञ्चु गतिपूजनयोरित्यस्य
क्विपि पूजार्थत्वान्नलोपाभावे प्रान्च इति लिङ्गस्य चस्य कुडि नस्यानुसारे तस्य च
डकारे स्थानस्य लुपि प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्चौ । गत्यर्थस्य तु क्विपि न
लोपे प्राच् इति लिङ्गस्य त्रिदचोऽङेरिति नुष्पि कृते प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च
प्राञ्चौ इत्युभयोरेव स्यादपिपञ्चके समानरूपम् । शसादौ तु पूजार्थस्य प्राञ्च प्राञ्चा
प्राङ्भ्या प्राङ्घु इति । गत्यर्थस्य तु प्राच प्राचा प्राग्भ्या प्राञ्च इति भेदः ॥ २२३ ॥

अञ्चु गति पूजनयोरित्यस्य क्विपि गतावर्थे लुप्तनकारस्य गृहणम् । एव नदी
मञ्चतीति नद्यङ् गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् कर्त्तामञ्चतीति कर्त्तङ् गामञ्चतीति
गवाङ् रायमञ्चतीति रायङ् नावमञ्चतीति नावङ् । एषा शसादौ नदीच
नदीचा नद्यग्भ्या गुरुच गुरुचा गुर्वग्भ्या कर्त्तृच, कर्त्तृचा कर्त्तृग्भ्या गौच गौचा
गवाग्भ्या रौच रौचा रायग्भ्या नौच नौचा नावग्भ्याम् इत्यादि । गोच इत्यादौ
तु पूर्वे ऋक्षानामभावान्न दीर्घः । दिवमञ्चतीति क्विपि दिवक् अस्य अकार
लोपे उह्यस्युङ् इति वस्य उल्लेखेन दीर्घे द्यूच द्यूचा दिवग्भ्यामित्यादि ।
स्त्रियामौपि नदीचौ गुरुचौ इत्यादि, कौवे तु नदीचौ गुरुचौ कर्त्तृङ् इत्यादि ।
र्घश्चेति चकारस्य अन्वाचयशिट्वात् पूर्वस्य दीर्घासम्भवेऽपि अल्लोपः स्यादेव ।
यथा तमञ्चतीति तदङ् शसादौ तञ्च तञ्चा इत्यादि । चीचीर्घश्चेति कृतऽपीष्ट
सिद्धौ अचोऽल्लोपोर्घश्चेति गौरव ज्ञापयति पूर्वं पदान्तरस्थितेरावश्यकत्वमिति
तेन केवलस्य अच अल्लोप इत्यादौ न प्रसङ्गः । अच इति लुप्तनकारस्य किं
पजाया गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् शसादौ गुर्वञ्च, गुर्वञ्चा इत्यादि ॥ २२४ ॥

एषामेते क्रमात् स्युः, पौ परे । तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् इत्यादि । अमुमुईचः अमुमुईचा अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि । एव-मदमुयङ् । उदीचः उदीचा उदग्भ्याम् इत्यादि । शेषं पूर्ववत् [१५४] शच्छाजेति चस्य षत्वे तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे [२१३] स्यादे सो लोपः । सुवृट् सुवृड् सुवृश्चौ सुवृश्चः इत्यादि । [१६४] नमव्महन्न इति घर् । [१८३] स्यान्तस्य लुप् । महान् महान्तौ महान्तः महान्तं महान्तौ महतः महता महद्भ्याम् इत्यादि । भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तं भवन्तौ भवतः भवता भवद्भ्याम् इत्यादि । शेषं महवत् । [१८५] अत्वसोधोरिति । श्रीमान्, शेषं भवहत् । एवं यशस्वदादयः ।

२२६ । भगवदघवन्नवतां भगोऽघो भो वा धौ ।

भगवत् अघवत् भवता ६॥, भगी अघो भी १॥, वा ११, धौ ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युः, वा धौ परे । हे भगोः हे भगवन्, हे अघोः हे अघवन्, हे भोः हे भवन् । शेष श्रीमहत् । [१८२] अद्वेरित्युक्ते न नुण् । ददत् ददतौ ददतः इत्यादि । एवं जज्ञत् जाग्रदादयः ।

उदचामिति निर्देशात् गत्यर्थस्य अचतेरेव ग्रहणं तेन पूजार्थस्य अमुमुयञ्च अमुमुयञ्चा इत्यादि । अमुमुईच अदमुईच इति सन्धभावनिर्देशात् एव न सन्धि अन्यथा एतदीर्यकारस्य द्वैविधानेनापीष्टसिद्धिः स्यात् । शेष पूर्ववदिति धौ प्राड् प्राञ्चौ प्राञ्च, प्राञ्च प्राञ्चौ इतिवदित्यपि । सुवृडिति व्रश्चूश् छेदे दन्त्यमव्य । तथा च नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भलिधातुषु । सकारजः शकारश्च षाड्वर्गस्तवर्गज इति वोपदेव । पश्यान्नकारयोगात्तालव्यमव्य । सुवृश्चतीति क्विपि यज्ञस्वपाद्योरिति जि । ततः शक्वाजेति षड् निमित्ताभावे नैमित्तिक-स्याप्यभाव इति न्यायात्तालव्यशस्य दन्त्यसत्वे स्यादे सोलोप षोड्, फे भपभक्तौ-रिति । महानिति महपूज औष्णादिकोऽतुप्रत्ययः । अस्य अत्वन्स्यापि नसब्-महन्न इत्यत्र महतो ग्रहणात् स्यादिपञ्चके दीर्घः । भवन्नित्यादि भधातो शत्रन्तस्य रूपम् ॥ २२५ ॥

[१५४] शच्छाजेति षड् । विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ विशः, विशा विड्भ्याम् इत्यादि । [१७८] मुहा घड् इति । नक् नग् नट् नड् नशौ नशः नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्या नड्भ्याम् इत्यादि [१८४] श्वेतवार्हेति डसङ् पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः, पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्याम् इत्यादि । [२११] चूडिति कुड् । स्पृक् स्पृग् स्पृशौ स्पृशः, स्पृशा स्पृग्भ्याम् इत्यादि । दष्टक् दष्टग् दष्टषौ दष्टषः, दष्टग्भ्याम् इत्यादि । षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः षष्ठा षट्सु ।

२२७ । सषेसुस् सजुषङ्गां रङ् फेऽच्चः ।

सष-इस् उस्-सजुष्-अङ्गा ६॥, रङ् । १।, फे ७।, अच् ६। ।

मस्य स्थाने जातस्य षस्य इसुसः सजुषोऽङ्गश्च रङ् स्यात् फे परे न तु ज्ञान्तस्य ।

हे भी इत्यादि राज्ञ्यादिषु निर्विसर्गार्थं हसात् सिलापस्य प्राथमिकत्वेऽपि सर्वावयवादिशाना बलवत्तरत्वात् वैभक्तिककार्यान् प्रागेव आदेशं हस्परत्वाभावात् सेर्लोपाभावे विसर्गः । भवञ्चटोऽयं भाति रौणादिक इव तु प्रत्यये निष्पादितो युष्मदर्थः । अत्र भगवदध्वइवता वत जवाधौ इत्यनेनैवैष्टसिद्धौ भगो अर्घो भी इति गौरव ज्ञापयति भीषित इत्यादौ क्त्वा न ऋस् सेर्लुक् च न स्यात् इति । वस्तुतस्तु वतो डीस्विधानेनापीष्टसिद्धौ गौरव स्पष्टार्थम् ॥ २२६ ॥

दत्यस्य स्थाने जातां सूहृन् ष सषः । पिपठिष चिकीर्षु बुभुषादौना क्विप् प्राक् पत्वे सस्थाने जातषः । श्रीपतिदत्तोऽपि पिपठिष्मृतां क्विप्, प्राग्जातस्य पत्वस्य क्विपि लिङ्गसन्नायामपि निवृत्तिर्नास्तीत्याह । इसुसौ दन्त्यान्ती । यथा पिष्ट गत्या सुपी । तुस ध्वाने सुतु एव हर्ति धनु सजुषा सूहृन्त्यान्तत्वाद्-प्राप्तौ पृथगुक्तिः । जुषीप्रीतिसेवनयोः जीषण जुट् सङ् जुषा वर्त्तते या सा सजु । सषश्च इस् च उस् च सजुष् च अहन् च तेषाम् । नच् अच् तस्य । ज्ञान्तस्य तु लिङ्गलौ अच्वाटे लिङ्गलौति क्विपि लिङ्गि अच् इत्यदत्त्वे षट्ठी, क, सं इति ढस्य कत्वे क्त्वादित्यनेन सन' सस्य पत्वेऽपि न रङ् । पिपठौस्तवः आशीवादः अहर्निशम् इत्यादौ विभक्तलुकि विरामे रङ् स्यादेव ॥ २२७ ॥

२२८ । व्यनच्तयौको धीर्घोऽकुरकुरोऽखेः ।

र्वि ७, अनच्तयि ७, इक. ६।, धी' ६।, घं १।, अकुरकुर. ६।, अखे' ६। ।

धी रिको घं: स्यात् वि रेफे च, न तु कुरकुरो न च खेः,
नाचि तये च । पिपठीः पिपठिषौ पिपठिषः, पिपठीभ्यां
पिपठीःषु । एवं चिकीर्षादयः । दोः दोषौ दोषः दोषं दोषौ ।
[११६] पाददन्तेति दोषन् वा । दोष्णः दोषः दोष्णा दोषा
दोषभ्यां दोर्भ्याम् इत्यादि । [२१३] स्यादे. सो लोपः । विविट्
विविड् विविचौ विविक्षः विविड्भ्याम् इत्यादि । पिपक् पिपगे
पिपक्षौ पिपक्षः पिपग्भ्याम् इत्यादि । एवं गोरग् दिधक्षादयः ।
सुपीः सुपिषौ सुपिषः सुपीर्भ्यां सुपीःषु । एवं सुतूः । विद्वान्
हे विद्वन् विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वासं विद्वांसौ ।

रच वच वं तस्मिन् र्वि । रेफसाहचर्यात् वकारोऽव दन्त्य । तेन उन्नती-
त्यन न दीर्घ । तस्मिन् । तस्यासौ य चेति तय अच तयच अचतथौ न विद्येते
अचतयौ परौ यस्मात् सोऽनचतय तस्मिन् अनचतयि इति, र्वि इत्यस्य विशेषण
कुरच् कुरच् कुर्कुर न कुर्कुर अकुर्कुर तस्य, नखिरखि' तस्य । यथा रेफे गौ' धू.
पिपठी सुपी. सुतू' सजू । वकारे यथा दीव्यति सीव्यति । अनच्तयीति कि ?
गिरौ गिरति दिवौ दिदिवतु । धुर वहतीति धुर्यः चातुर्यं दिव्य किञ्च तय-
कारसाहचर्यादव अच्प्रत्ययस्यैव । तेन तुरर्थं. धुरन्त. पिपठीरौक आशीरा-
रम्भः इत्यादौ दीर्घः स्यादेव । धीः कि ? हवि धनु । अकुरकुर कि ? कुर्शब्दे
कुप्यात् चोक्त्यते । कुर इति स्वरूपग्रहणात् उक्तं कुप्यात् कुर्वं । कुर्षि
लोपे कुप्यात् चोक्त्यते । अखे. कि ? औरीड य चरणे रित्ये । ब्रीडाञ्ज क्षिपि
विब्रीड । न च अनेन दीर्घे कृतेऽपि भ्रमखयहर्षेत्यादिना पुनर्ऋस्वेनैवेष्टसिद्धौ
खिवर्जनं व्यर्थमिति वाच्यम् । भ्रमखयेत्यादि सामान्य बाधित्वा व्यनच्तयीति
विशेषेण आदौ दीर्घस्यापि दीर्घे कृते सकृदनेन विप्रतिषेधेन यद् बाधित तद्
बाधितमेव इति न्यायेन भ्रमखयेत्यादिनापि पुनर्ऋस्वासम्भवात् । इकस्थानिकतया
रेफवकारनिमित्तकतया अ व्यनच्तयीत्यादिर्विशेषः । दीर्घस्थानिकतया नि-
र्निमित्तकतया च भ्रमखयेत्यादिः सामान्यः । पिपठीरिति । पठितुमिच्छ-

२२६ । वसो वः सेमप्युर्मतुप्योः ।

वसो ६।, व. १।, सेम् ११।, अपि ११।, उ. १।, मतुप्यो' ७॥ ।

वसो वं शब्दस्य इम्सहितोऽपि उः स्यात् मतौ पौ च परे ।
विदुषः विदुषा । [१८३] स्रस्वस् वस्विति दङ् । विहङ्गाम्
इत्यादि । पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवास., पेचिवास पेचिवांसौ
पेचुष, पेचुषा पेचिवङ्गाम् इत्यादि । जगन्वान् जगन्वांसौ जग-
न्वास., जगन्वासं जगन्वांसौ । वस्योत्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वे ।

तीति सनि वसोरस्येति इमि क्लिदादिति षत्वे द्विभावे पिपठौष इति भागस्य धातु-
सञ्ज्ञाया क्तिपि हसाल्लोप इति सनीऽकारलोपे आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात्
तस्य स्थानिवत्वाभावे सषेति रङि इमोऽपि धात्ववयवतया व्यनक्तयौति दीर्घं
रेफस्य विसर्गः । एव चिकीर्षादय इति । एवमिति रङप्राप्तये न तु सर्व-
रूपसाम्यार्थे तेन चिकीर्ष शब्दस्य सुपि परे यस्य रङि स्यान्तस्यारादित्यत स्यान्त
स्येति भिन्नपदज्ञापकात् वाद्री लोपे रङो वि सुपीति नियमात् रेफस्य
विसर्गाभावे क्लिदादिति षत्वे चिकीर्षु इति रेफयुक्त पदम् । एव ववूर्पतीति
क्तिपि वुवू वुवूर्षी वुवूर्ष्या वुवूर्षु इत्यादि । दारिति दस्य उत्क्षेपण इत्यस्मात्
क्तिपि भुजे वाच्ये मनौषादित्वादकारस्य ओकारे अन्वष्टादित्वात् षत्वे सप्येति रच् ।
विविडिति शौविश प्रवेशे । वेष्टुमिच्छतीति सनि शक्ताङ्गिति षङि षट्ठी. क सं
इति ककारे कथीगात् षत्वे क्तिपि विविच इति लिङ्गं अत्र पकारस्थाने जात
ककारस्य लोपः । पिपगिति । डुजौष पच पाके पक्तुमिच्छतीति क्तिपि पिपच
इति लिङ्गं अत्र चकारजातककारस्य लोपाभावे स्यान्तस्य लुपि भूपभूसीरि-
त्यनेन कस्य कगौ सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमात् । एव गीरक्
दिधक्षादय इति गारचतीति गीरक् अत्र रचवर्जनात् ककारलोपाभावे संथी-
गान्त लुप् । एव दहौ दाह दिधचतीति क्तिपि दिधक् अत्र दादृ' इत्यनेन हस्य
षत्वे भूपभूसीरित्यनेन घस्य कत्वे घस्य स्थाने जातककारस्य लोपाभावे संथीगान्त
लुप् । सुपीरिति पिष्टगत्या सुपे सतीति क्तिपि इंसन्तत्वादङ् । एव तुस ध्याने
उमन्तत्वादङि मृत् । विज्ञानिति वेत्ते परस्य शतु' क्त्वादेशे त्रिदचाऽङ्गिरिति
नु णि नसव्महन्न इति दीर्घे संथीगान्त लुप् ॥ २२८ ॥

वस्यन्तान्यतो प्रसङ्गाभावेऽपि मतौ परे वसोर्वकारस्योकारविधानं ज्ञापयति

२३० । हन गम जन खन घसामुङ्-लोपो-
ऽङेऽच्यणौ ।

हनगमजनखनघसा ६॥, उङ्लोप. १।, अङे ७।, अचि ७।, अणौ ७। ।

एषामुङ् लोपः स्यात् अणावचि, नतु ङे । जग्मुषः
जग्मुषा जगन्वङ्गाम् इत्यादि । एव जग्मिवान् । [१८५]
अधोरित्युक्तेः । सुहिन् सुहिसौ सुहिसः, सुहिन्भ्याम् । ध्वत्
ध्वसौ ध्वसः, ध्वङ्गाम् । एवं स्रत् । उक्थशाः हे उक्थशाः हे
उक्थशः उक्थशसौ उक्थशासः, उक्थशाभ्याम् इत्यादि ।

२३१ । पुंसो ऽमुङ् घौ ।

पुस ६।, अमुङ् १।, घौ ७। ।

पुंसोऽमुङ् स्यात् घौ परे, उडावितौ । पुमान् पुमांसौ
पुमांसः, पुभ्रां पुंभ्यामित्यादि ।

वसन्तान्तु नैव भाव्यमिति मतौ विदुषान् । पौ वैदुष्य वैदुष पैचुष्य पैचुष
विदुषी पैचुषी इत्यादि । जगन्वानिति । औगम्यलुगत्या क्सु द्वित्वम् । हन-
गम दृश विशेति इमोऽभाव पक्षे धीर्मानः फस्वीति मस्य न । वस्वीत् इत्यादि ।
शसि परे जगन्वस् शब्दस्य वस्य उल्लेख एव वकारो निमित्त यस्य नकारस्य तस्य
स्थाने निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् । पुनर्मकारत्वे जगमुस
इति स्थिते कसोर्वकारसम्बन्धित्वादुकारस्याप्यगुणत्वे हनगमजनेत्युङ् लोपे क्लिप्ता-
दिति षत्वे जग्मुष इति ॥ २२९ ॥

नङोऽङ तस्मिन् । नास्ति ण्युयस्मिन् सोऽण तस्मिन् । यस्मिन् परे गुणी
निषिद्धस्तस्मिन्नचीत्यर्थः । तस्यापि आख्यातकृतोरेव सम्भवः । यथा जघ्नतु,
जग्मतु, जज्ञे चख्नतु । द्विषादुङ लोपिन इति किप्रत्यये जघ्नि, जग्मिः चख्नु,
जचिः । अङि इति अगमत् अधसत् । भीषिचिन्तीतिङे जना । सुहिनिति ।
हिसिधकि 'हसि किपि नसव्सहन्न इत्यनेन प्राप्तव्यौ दीर्घौ अधीचित्युक्तौ न
स्यात् ॥ २३० ॥

अमुङ् उदित्वात् त्रिदच इति गुणि नसव्सहन्न इति नसन्तत्वात् दीर्घे-

२३२ । से डीशनस्पुरुदंशोऽनेहसो ऽधेः ।

से० ६।, डा० १।, उशनस्-पुरुदशस्-अनेहस. ५।, अधे. ६। ।

एभ्य. परस्य सेडा स्यात्, नतु धेः । उशना ।

२३३ । धे डडनौ वोशनसः ।

धे० ६।, डडनौ १॥, वा० १।, उशनस ५। ।

उशनसः परस्य धेडडनौ वा स्तः । ड इत् । हे उशन हे उशनन् हे उशनः, उशनसौ उशनोभ्याम् । अनेहा हे अनेहः अनेहसौ अनेहसः । एवं पुरुदशा । वेधाः हे वेधः वेधसौ वेधसः इत्यादि । [१८५] अधोरित्युक्तेः । सुवः सुवसौ ।

२३४ । अदसः से रौः ।

अदस ५।, से ६।, औ० १। ।

अदसः परस्य से रौ. स्यात् । असौ ।

स्यान्तस्य लुपि पुमान् । पुश्चामिति सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति न्यायादादौ सयोगान्तलुपि सन्धियङ्गणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमाद्धान्तेन इत्यादिना मस्यानुस्वारे वालरथपे इत्यनेन अनुस्वारस्य मकारे पुश्चां पक्षे पुंभ्यामित्यपि ॥ २३१ ॥

उशनस्च पुरुदशस्च अनेहस्चेति तस्मात् न धिरधि० तस्य ॥ २३२ ॥

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूप सान्त तथा नान्तमथाप्यदन्तमिति व्याघ्रभूतिः । वेधा, इति विधशविधौ त्रासुसिति अस् । सुव इति वस्लङ् क्तिपि अलसोऽधोरिति प्राप्तव्यो दीर्घो अधोरित्युक्तेर्न स्यात् ॥ २३३ ॥

असौ । अत्र सर्वविभक्ति-विषयकस्य दीर्घोऽदसस्येत्यस्य बाधकेन त्यदां तदीरित्यनेन दस्य स एव । हे असौ पुरुषः इत्यत्र स्वदीर्घामित्यनेन प्राप्तव्यः सेर्लोपि औकारेण बाध्यते लोपस्तरादेश्योः स्तरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायात् । एव हे असौ स्त्रि अत्रापि टेरत्वे आपि आदौ से. स्थाने जातस्य औकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् धिटीस्थे इत्यनेन एकारो न स्यात् । अत्र सूत्रे परसूत्रे च पूर्वतो वा शब्दोऽनुवर्तते । स च उभयत्रैव व्यवस्थामात्रवाच्यौ । व्यवस्था चेष्टम् । साकी-

२३५ । मात् स्वर्धावुज ।

मात् ५॥, स्वर्धौ १॥, उज १॥ ।

अदसो मात् परौ स्वर्धा वुदूतावाप्नुतः । अमू ।

२३६ । एरौ व्वे ।

एः १॥, ईः १॥, व्वे ७॥ ।

अदसो मात् परौ व्वेनिष्पन्न एकार ईः स्यात् । अमी ।
अमुम् अमू अमून् ॥ [१२३] टादसश्चास्त्रियान्तु ना । अमुना
अमूभ्याम् अमीभिः, अमुष्मै अमूभ्याम्, अमौभ्यः, अमुष्मात्
अमूभ्याम् अमौभ्य, अमुष्य अमुयोः अमौषाम् अमुष्मिन्
अमुयोः अमीषु ।

इति हसन्तपु लिङ्गशब्दः ।

ऽदसः सेरौवा अनकस्तु नित्यमिति एव मात्स्वर्धावुज इत्यत्रापि वाशब्दस्य व्यव-
स्थया साकोऽदसः सेरोकाराभावपक्षेऽदसः सात्परस्य अकारस्य उत्त्वमिति तेन
असकौ प्रसुकः पुमान् पसकौ असुका स्त्री । केचित्तु औकाराभावपक्षे दोमो
ऽदस इत्यनेन दकारस्य लकार कृत्वा असुकः पुमान् असुका स्त्री इति विभाषया
वदन्ति ज्ञात स्वरेणासुकः इति प्रयोगोऽपि क्लोवे तु सेरुकि कृते लुकि न तवेति
निषेधात् त्यया तदोरित्यस्य दोमोऽदसश्चेत्यस्य च अप्राप्तौ अद अदकः कुल-
मिति ॥ २३४ ॥

अत्र मादितिग्रहणेन अमुष्य शिष्यः अदः शिष्य अमुष्य स्त्री अदः स्त्री इत्यादौ
समासे विभक्तिलेखि लुकि न तवेति निषेधात् दोमोऽदसश्चेत्यस्याप्राप्तावुकारो न
स्यादिति एव उग्रहर्णैव उवर्णप्राप्तौ उज इत्युभयग्रहणान्तु प्रत्ययादेशयोः इद-
हितेनाका सवर्णौ न गृह्यते इति ज्ञापनार्थम् ॥ २३५ ॥

व्वेकि अमुस्त्रियौ अमू फले । अमुष्मै इत्यत्र टेरत्वे दस्य मत्वे ङेस्त्रौ पञ्चाद-
कारस्य उत्ते षत्वम् ॥ २३६ ॥

इति पुलिङ्गपादः ।

द्वितीयः पादः ।

हसन्त स्त्रीलिङ्गशब्दः ।

२३७ । नहो धङ् भौ ।

नहः ६।, धङ् १।, भौ ७।

नहो हस्य धङ् स्यात् भौ परे । उपानत् उपानद् उपानहौ
उपानहः, उपानङ्गाम् [२११] चूडिति कुङ् । उष्णिक्
उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् इत्यादि ।

२३८ । दिव औङ् सौ ।

दिवः ६।, औङ् १।, सौ ७।

दिव औङ् स्यात् सौ परे । द्यौः दिवौ दिवः ।

२३९ । वाम्याङ् ।

वा १।, अमि ७, आङ् १।

दिव आङ् स्यात् वा अमि परे । द्यां दिवं दिवौ दिवः
दिवा ।

२४० । उहस्यङ् ।

उहसि ७, उङ् १।

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे । द्युभ्याम् । गीः

धीस्तु अनात्मौत् अनङ् अनानत् ॥ २३७ ॥

मुख्यत्वे गौणत्वे चायं विधिः । तेन द्यौः अतिद्यौः । स्वरादेशत्वेन वल्
वल्वादादावीकारे सर्वसर्गः ॥ २३८ ॥

अयमपि मुख्यत्वे गौणत्वे च द्यां दिव अतिद्यां अतिदिवं ननु दोषशब्दस्य
व्यामर्शितं दिवस्तु दिवमिति इत्युभयसिद्धौ वाम्याङिति व्यर्थमिति चेन्न अमृशसो-
रित्यत्र मुख्यस्यैव ग्रहणेन अतिद्यामित्यस्यानुपपत्तेः ॥ २३९ ॥

उ. उवर्ण, । दिव उद्यान द्युदान दिव ऊर्ध्व द्यूर्ध्वम् । हस इत्यनेन

गिरौ गिरः । एवं पूः । [१५७] स्त्रियां त्रिचतुर इति चतस्रः ।
चतस्रः चतस्रः चतस्रभिः चतस्रभ्यः चतस्रभ्यः चतस्रणां
चतस्रषु । [१३३।२४६] टेरत्वे सत्याप् । का के काः इत्यादि,
शेष सर्वावत् । एव यद् । [२०३] इदमोऽयमित्तीयम् । इयं इमे
इमाः, इमां इमे इमाः, अनया आभ्यां आभिः, अस्यै आभ्यां
आभ्यः, अस्याः आभ्यां आभ्यः, अस्याः अनयोः आसाम्, अस्याम्
अनयोः आसु । स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्याम् । [१३३ । २४६]
टेरत्वे आप् । स्या त्थे त्याः इत्यादि सर्वावत् । एवं तद् एतद् ।
वाक् वाचौ वाचः, वाच वाचौ वाचः वाचा वाग्भ्याम् । अप्
शब्दो भवान्तः । [१६४] नसव्महन्न इति घः आपः अपः ।

२४१ । भ्यपोदङ् ।

भि ७।, अप ६।, दङ् । १। ।

अपो दङ् स्यात् भि परे । अङ्गिः, अङ्गः अङ्गः, अपाम्
अप्सु । दिक् दिशौ दिशः, दिग्भ्याम् इत्यादि । एवं दृक् । त्विद्
त्विषौ त्विषः, त्विषा तिङ्भ्याम् इत्यादि । सजूः सजुषौ सजुषः,
सजुषा सजूभ्यां सजूषु । एव आशीः । [२३४] अदसः सेरौ ।

स्यादौघप्रकरणेऽपि सामान्यहसीयाह्यः । अन्यथा सङ्ग इति स्फुटनिर्देशेनैवेष्ट-
सिद्धौ । हस इति सङ्गतशब्दोपादानमनर्थकं स्यात् । न च तर्हि हसीऽन्तः, फ
इत्यत्रापि सङ्ग इत्येव वक्तुमुचितमिति वाच्यं तत्र सभ इत्युक्तौ स्यादौघनकारस्य
फल्गुभावात् पञ्चानामित्यादौ नोलुप् फेधाविति न लोपानुपपत्तेः । हसि यथा
द्युभ्या द्युगतः द्युपतितः द्युकामः इति पूर्वतो वाशब्दोऽनुवर्तते । स चेह व्यवस्था-
वाची । व्यवस्था चेयम् । क्लीवे सुद्यु कुलमिति स्यमोर्लुकि विरामेऽपि उङ्
स्यात् । एव दिवि भवं दिव्य दिव्यमिच्छति दिव्यति इत्यादौ न स्यात् ॥ २४० ॥

अत्र वाशब्दस्य नानुवृत्तिः । व्यवस्थावाचिवाशब्दस्य इच्छयानुवृत्तिरनिच्छया-
निवृत्तिरिति । अत्र प्रकरणबलात् भ इति स्यादेव तेन अच् भयमित्यादौ न
प्रसङ्गः । गौषेऽप्यर्थं तेन स्वङ्गाम् इत्यादि । सजूरिति सषेसुसीतिरङ्गिर्वाङ्-

असौ अमू अमूः, अमूँ अमू अमूः, अमुया अमूभ्याम् अमूभिः,
अमुथै अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुथाः अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुथाः
अमुयोः अमूषाम्, अमुथाम् अमुयोः अमूषु ।

इति हसन्तस्त्रीलिङ्गः पादः ।

तृतीयः पादः ।

हसन्त स्त्रीवलिङ्ग शब्दः ।

[१६८] स्यमोर्लुगिति । [१८३] स्रस्वस् वस्विति दङ् ।
स्वनङ्त् स्वनङुही । [१८१] अनङुच्चतुरोऽणायविति । स्वन-
ङाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । चत्वारि । ब्रह्म ।

२४२ । स्त्रीवे नो लुक्वा धौ ।

स्त्रीवे ७, नः ६, लुप् ११, वा ११, धौ ७ ।

नपुंसके नस्य लुप् स्यात् वा धौ परे । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,

चतुर्थीति दीर्घः । एवमाशोरिति । आङ् पूर्वात् आसुचलुआसने इत्यध्यात्
क्लिपि आसुडिहसडे इत्यनेन आकारस्य इकारे पदसञ्जाभावादिव पदान्तत्वाभावे
आसवसघनेति षत्वम् । ततो लिङ्गसञ्जाया स्यादेकत्वत्तौ सस्य जातस्य षस्य रङ्
स्यादित्यर्थः । अतएव सजुः शब्द साधयित्वा एवमाशौरित्याह । अन्यथा
हसन्तत्वेनैव रङि सिद्धे पाणिनिकातन्त्रयोः पृथगाशीर्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । दुर्ग-
सिहोऽप्येवम् । श्रीपतिदत्तोऽपि सनुषाशिषीस्तु मूर्धन्यपस्यैव उकारापवादे रेफ
इत्याह । ननु विभक्त्युत्तेरादौ षत्ववत् णत्वमप्याप्तमिति चेत् सत्यम् । आदौ णत्वे
सुश्रूणातीति सुश्रूमा गृह्णातीति ग्राहीत्यादौ दीर्घार्थे णकारलोपार्थञ्च तत्तत्-
सूत्रेषु मूर्धन्यणकारस्य पृथग्यहण गौरव स्यादिति विभक्त्युत्तेरादौ णत्व न
क्रियते । केचित्सु विष्णौ च वेधाः स्त्रीत्वाश्रीर्हिता शंसहिदप्रयोरित्यमरसिंहन
दन्त्यान्तमध्ये पठितमाश्रीः शब्द मत्वा आशीरित्यादौ हसन्तत्वादिव रङ्
इत्याह ॥ २४१ ॥

श्रीभनोऽनङ्गान् यव गोष्ठे तत् स्वनङुत् ।

नोलुप्फेषावित्यस्याप्राप्तौ विभाषेयम् । लुप् कर्णात् तदादिविधेर्निषेधे हे

ब्रह्मणी ब्रह्माणि । अहः अह्नी अहनी अहानि, अहोभ्याम् ।
किं के कानि । इदं इमे इमानि । असृक् असृजी असृञ्चि,
असानि असृञ्चि, असृजा अस्ना असृग्भ्याम् असभ्याम् इत्यादि ।
ऊर्क् ऊर्जी ऊनर्जि ऊर्जि । सुवल् सुवली सुवलि सुवनलि ।
[१६३] नुस्यमेत्यत्र भसन्तरलयोरादौ तु वा नुष् । उकारेत्
नुर्विन्दुमात्रस्य नाख्या । त्यत् त्वे त्यानि । एवं यत् तत् एतत् ।
[२०८] अनूक्तौ तु ; एनत् । गवाक् गोचौ गवाञ्चि । तिर्यक्
तिरश्चौ तिर्यञ्चि । एवं परे । यक्तत् यक्तौ यक्तन्ति, यक्तानि
यक्तन्ति, यक्ता यक्ता यक्तज्ञां यक्तभ्याम् इत्यादि । एवं शक्तत् ।
ददत् ददतौ ।

२४३ । द्वेः शतु नुष् शौ ।

द्वे ५१, शतु ६१, नुष् ११, शौ ७१ ।

द्वेः परस्य शतुर्नुष् स्यात् वा शौ परे । ददन्ति ददति ।
एवं जक्षत् जाग्रदादयः । तुदत् ।

धनिकुल इत्यादौ गुर्धौ वेति गुणौ न स्यात् । नच गुर्धौ वेत्यत्र इगन्तप्रकृतित्व
विवक्षितमिति वाच्यम् । तर्हि प्रथोप्रभतीनामपि द्वे प्रथौ इत्यादौ गुणानुप-
पत्तेः । अह्नी अहनी इति ईङ्गोस्तु वेति विकल्प । किमित्यादि । स्वमीर्लुकि
कृते लुकि न तवेति निषेधात् टेरकारो न स्यात् । ननु लीपस्वरादेशयोः स्वरा-
देशविधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे लोवात् स्वमोऽघेरिति सेर्मकारापत्तिरिति
चेन्न यस्य लुक्क्रियते तन्निमित्तककार्यस्यादावुत्पत्तौ लुग्निधानस्य वैयर्थ्यात् ।
असानोति । पाददन्तेति असनादेशे यमादौ निषेधात् न नुष् । उकारेत्
नुरिति । यँयस्यते इत्यादौ जमजपजमेत्यादिना यथा नुरित्यनुस्वारागम क्रियते
नुस्यमेत्यत्र तथा न किन्तु उकारेत् नुर्नकार ननु विन्दुमात्रस्य आख्या सन्नैत्यर्थः ।
अनूक्तौ तु एनदिति । अमो लुकि कृते लुकि न तवेति निषेधेऽपि इदमेतदयो-
रेनादेशविधानसाफल्यार्थमेतभागस्य एनादेशः स्यादेव टेरत्वाभावे दकारस्थितिः ।
गोचौ इति । अचोऽङ्गोप इत्यकारलोप । एवं परे इति अनुमुयगादय इत्यर्थः ।
शक्तदिति तालव्यादिविष्ठावाचक शक्तत् शब्दस्य पाददन्तेत्यादिना शकनादेशः ॥२४३॥

२४४ । आदीपोः ।

आत् ५।, ई ईपो' ७॥ ।

अवर्णात् परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा ईकारे ईपि च परे ।
तुदन्तौ तुदन्तौ तुदन्ति । भात् भान्तौ भाती भान्ति । पचत् ।

२४५ । अप्यनो नित्यम् ।

अप्-यन ५।, नित्यं १। ।

अपो यनश्च परस्य शतुर्नित्यं नुण् स्यात् ई ईपोः परयोः ।
पचन्ती पचन्ति । दौव्यत् दौव्यन्ती दिव्यन्ति । स्वप् स्वपी ।
[१६४] नसबमहन्नोऽधोर्ध्वः । स्वाम्पि, स्वपा । [२४१] भ्यपोदङ्

त्रिदचोऽर्धेरित्यत्र हे परस्य निषेधात् अप्राप्तौ विभाषा ॥ २४३ ॥

ईश्च ईप् च ईपौ तयोः । ईपः पृथग् ग्रहणात् ई इति क्त्वाद्यौ इत्यनेन
आदिष्टस्य ईकारस्य ग्रहणम् । अन्यथा तुदत् इदं तुदतीय इत्यादावपि प्रसक्तिः
स्यात् । तुदन्तौ इति । तुदजौ शब्दे शब्द दिवसुतुदति श लोपाऽतोऽर्धचो
रित्यकार लोपेऽपि स्थानिवत्त्वा दकारात् परस्य शतुर्वा नुण् । भान्तौ इति ।
भालपदीतौ शब्द घेश्मे इति शप् लुगङ्गोऽप इति शपी लुकि आकारात् परस्य
शतुर्वा नुण् । नच अव शपलीपस्य स्थानिवत्त्वेन शप परत्वात् अप्यनोऽनित्य-
मित्यनेन नुणो नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । लोपोऽस्यो माङ्गीरिति । लोपेऽतो-
ऽर्धचोरिति ह्रस्वालोपोऽस्ययोरित्येताभ्यामन्यसूत्रेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानि-
वत्त्वं नास्तीति नियमात् । अस्य वीज सकोऽल्लोपोऽच्यब्दे इत्यत्र दृश्यम् । एव
या ल गतौ । वा ल गमनहिसयी । ष्णाल शोधने । आ ल पाके । आ ल स्वेदे ।
द्रा ल स्वप्ने पलायने च । पाल रक्षणे । राल दाने । लाल च ग्रहे । दाललूनौ ।
ख्यालख्यातौ कथने । प्रालपूतौ । मालचमाने । सालभक्षणे । एषामपि चतुर्दशानां
यान्तौ यातौ इत्यादि । अव वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वनिमित्तमनप्रेक्ष्यस्य
तुर्नुण् वा स्यादीपोः परयोः इति बोध्यम् । यथा भविष्यन्ती भविष्यती जान
सुखे । भविष्यन्ती भविष्यती मुक्तिः । एवं स्तीष्यन्ती स्तीष्यती पच्यन्ती पच्यती ।
अव्याक्षेपो भविष्यत्या कार्यसिद्धेर्हि लक्षणमिति कालिदासः स चिन्तयत्येव-
मित्यस्वदेष्टी ॥ २४४ ॥

पचन्ती इति । ङुञीष पचपाके शब्द घेश्मे इति शपि लोपोऽतोऽर्धचोरिति-
शबलोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपः परत्वान्नित्य नुण् । दौव्यन्ती इति । दिव्यजिगीषादौ

स्वङ्गि । [२२७] सषेति रङ् । धनुः धनुषी धनूंषि । एवं
हवि । पयः पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्याम् । अदः अम
अमूनि । हौ प्रीवत् । इति हसन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

चतुर्थः पादः ।

अव्ययः शब्दः ।

२४६ । व्यालुक् क्तेः ।

व्यात् ५१, लुक् १११, क्ते ६१ ।

व्यात् परस्या क्तेर्लुक् स्यात् । स्वः प्रातः च वा हा है उच्चैः
उच्चकैः धिक् धकित् प्र परा हरिवत् कृत्वा ।

शत द्विसुतुदेति श्यनि नित्य नुष् एव गोपायन्ती चीरयन्ती कारयन्ती चिकी
र्षन्ती पुत्रकाम्यन्ती ज्ञानीयन्ती कृण्वन्ती नमस्यन्ती इत्यादि । मालवाचरन्ती
मालान्ती वीर्यवाचरन्ती वीर्यान्ती इत्यपि दुर्गसिंह । विक्रशगतौ इत्यस्य
विक्रास्तुति पयोवाय इति आयपच्चे अपि विच्छायन्तीति नित्यम् । तुदादिपच्चे
तुदादिवात् श्वेच्छन्ती विच्छन्ती इति । ततश्च भ्रादीन् वर्जयित्वा अदादं
स्वादिरूपादितनादि क्रादीनाञ्च नुष् न स्यात् ई ईपो, परयो । तेन अदती
मुन्वती रुन्वती कुर्वती क्रीणती इति । खप् इति । शीभना आपो यत्र सरसि
तत् खप् । अत्र पथ्यथुर से इत्यनेन विहितस्य अप्रत्ययस्य नार्चाया स्वतेरित्या-
दिना निषेधः । धनुरिति धनरवे वामुसिञ्चन्निति उंसि उसन्तत्वाद्रङ् उकारस्य
धातुसम्बन्धित्वाभावात् व्यनच्तथीति दीर्घो न स्यात् धनूषीति । नसन्तत्वाद्दीर्घं
नुव्यन्तरेऽपीति षत्वम् । एव हविरिति ऊलिहीमेऽदने इसि इसन्तत्वाद्रङि
इकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावात् दीर्घः । पय इति । सेर्लुकि लुकि न तत्रेति
निषेधादलसोधीरिति न दीर्घः । विराममाश्रित्य विसर्गः । अद इति ।
सेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधात् त्यदा तदोरिति सो न स्यात् । असौलुकि च
दामोऽदसश्चेति मकारो न स्यात् ॥ २४५ ॥

इति हसन्त क्लीबलिङ्ग पादः ।

अव्ययानां प्राथमिकस्य स्वः शब्दस्य रेफान्त्वत्वाद्भसन्नाध्याये एव निरूपण-
मुचितं लिङ्गकार्याभावाच्च पुलिङ्गादिपार्द्वश्चरुचितमितीह पृथगुपान्यासः ।

२४७ । उदः सः स्यात्तन्मोः ।

उदः ५, सः ६, स्यात्तन्मोः ६॥ ।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उत्थानम् उत्तम्भः ।

२४८ । वातोऽवाप्योः ।

वा ११, अतः ६, अवाप्योः ६॥ ।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा । वगाह अवगाहः
पिधानम् अपिधानम् । इति व्य-पादः ।

इति हसन्ताध्यायः ।

तथाच सट्श त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति
तदव्ययमिति प्राञ्चः । अलिङ्गानामव्ययानां विशेषणस्यापि अनिर्णीतलिङ्गत्वा-
न्नपुंसकत्वमेवेति बोध्यं सामान्यत्वान्नपुंसकमिति वचनात् । तेन स्वः सुन्दर स्वः
काम्यमित्यादि ।

लुक्प्रणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन विभक्तिनिमित्तककार्थं न स्यात् ।
यथा ह्य 'नम इत्यादीनां मेर्लुकि अत्वसीधोरिति दीर्घो न स्यात् विभर्गन्तु
विराममाश्रित्य स्यादेव । एवं खलु ननु इत्यादीनां गुर्ध्वजसित्यादिना गुणो न
स्यात् । ननु अव्ययादिभक्त्यस्याधिले विभक्तिमुत्पाद्य लुप्ता तन्निमित्तककार्थं
निषिध्यते इति कथं तथा क्लिश्यते । प्रचालनादि पङ्क्त्य दूरादस्पर्शनं वरमिति
न्यायात् तदनुत्पादनमेवोचितमिति चेन्न । विभक्तेरनुत्यक्तौ पदसञ्ज्ञाभावात् समामा
भावे प्रणम्य इत्यादौ यपोऽनुपपत्तेः पदान्तलाभावात् उद्गच्छतीति उन्मज्जतीत्यादौ
नकाराद्यनुपपत्तेः नम प्रभृतीनां विसर्गानुपपत्तेः । अतएव राज्ञः पुरुषो
राजपुरुष इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि विभक्त्यर्थस्य विद्यमानत्वात् यथा
राजसम्बन्धीपुरुषः प्रतीयते । तथा स्वः प्रकाशते स्वर्गच्छति स्वः स्पृहयति
स्वः पतति स्वर्निवसतीत्यादौ विभक्तेर्लुकि तदर्थस्य विद्यमानत्वात् स्वर्गतस्य
कर्तृत्वादिप्रतीतिः स्यात् । उच्चकैरिति त्यादिव्येति टिः पूर्वोऽक् । धकिदिति
धिकृशब्दस्य अकि कृते व्यकस्य दः ॥ २४६ ॥

एतत् सूत्रं परसूत्रं यद्यपि भ्रम्यध्याये एव वक्तुमुचितं तथापि अव्ययपाद-
पूरणार्थमिह कृतं सूत्रसमूहः पाद इति पादलक्षणात् ॥ २४७ ॥

अवाप्योरकारस्य सर्वत्र लोपः स्याद इति सामान्यविधानम् । केचित्तु

अवस्य तरतीतस गाह्योश्च अपिर्नञ्चति दधात्येकारस्य वा लोपः । इति सूत्रं कृत्वा
वतरति वतीर्णं अवतीर्णं वतस, अवतस' वगाह, अवगाहः पिनञ्चति अपिनञ्चति
पिधान अपिधानम् इत्युदाहरन्ति । स्वमतेऽपि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्वाख्येयम् ।
अपेरुपसर्गसञ्ज्ञस्यैव गृहणात् विषमपिधास्यति अपिनञ्चोसि वृषलेन इत्युभयत्र
क्रमात् सभावना गर्ह्योरुपसर्गत्वाभावादकारलोपो न स्यादिति + ॥ २४८ ॥

+ अकारादिक्रमेण अव्ययशब्दसंज्ञा यथा—

अ अकस्मात् अयतस् अघोस् अङ्ग अचिरात् अञ्जसा अट्ट अतस्
अतीव अत्र अथ अथकिम् अथी अज्ञा अद्य अधरात् अधरेण अधस्
अधस्तात् अधुना अनुपदम् अन्ततस् अन्तर् अन्तरा अन्तरेण अन्यत् अन्य-
तरेद्युस् अन्यतस् अन्यत्र अन्यथा अन्यदा अन्येद्युस् अपरेद्युस् अभितस् अमा
ङ्गमूत्र अथि अथे अरे अरेरे अवाक् अवाच् अलम् अवश्यम् अस्तम् अस्ति
अस्तु अस्मि अहह अहहा अहे अहो अहोवत अज्ञाय । आ आ आः
आरात् आविस् आहो आहोस्वित् । इ इतरेद्युस् इति इतिह इत्यम्
इदानीम् इव इस् । ईषत् । उ उच्चकैस् उच्चैस् उत उताहो उता-
होस्वित् उत्तरतस् उत्तरात् उत्तरेण उत्तरेद्युस् उदक् उपजीषम् उपयीषम्
उपांश्च उभयतस् उभयेद्युस् उम् उररी उरी उररी ऊ ऊम् ऊररी
ऊरी ऊररी । ऋते । ए एकदा एतर्हि एव एवम् । ऐ । औ औम् ।
औ । कश्चित् कति कथम् कदा कदाचन कदाचित् कर्हि कर्हिचित्
कामम् किञ्च किञ्चन किञ्चित् किन्तु किन्नु किम् किमु किमुत किञ्चित्
किवा किल कु कुतस् कुत्र कुत्रचित् केशकेशि क्व क्वचन क्वचित् । खलु ।
चतुर्धा चिरम् चिरेण चिराय चिररात्राय चिरात् चिरस्य चिरे चेत् ।
जातु जी भटिति । तत् ततस् तत्र तथा तदा तदानीम् तावत्
तिरस् तिथ्यक् तु तूष्णीम् वेधा वैधम् । दक्षिणतस् दक्षिणात् दक्षिणेन
दृष्टादृष्टि दिवा दिव्या दृष्टु द्राक् द्विधा द्वेधा धिक् । न नञ् नक्तम्
नमस् नवतिधा नवतिशस् नवधा नवश नहि ना नाना नाम नास्ति निकषा
नितराम् नित्यदा नीचकैस् नीचैस् नूनम् नो न्यक् । पञ्चधा परम् पर-
श्च पराश्च पराक् परितस् परत् परेद्युस् पश्चात् पुनर्पुनर्
पुनर् पुरतस् पुरस् पुरस्तात् पुरा पूर्वेण पूर्वेषु पृथक् पृष्ठतस् प्रका-
मम् प्रगे प्रत्यक् प्रत्यङ्गम् प्रत्युत प्रसञ्च प्राक् प्रातर् प्रादुस् प्राध्वम् प्राथ-

२५० । हसात् वा ।

हसात् ५१, वा । १ ।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्यात् वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् ।

२५१ । मनो डाप् ।

मन ५१, डाप् । १ ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्यात् वा । सीमे सीमानौ, पामे पामानौ ।

अथ श्रीरामतर्कवागीशकृतटीका ।

स्त्रियामित्यापादसधिकारः । अत इत्यनेन लाचणिकादपीति तेन स्यासा इत्यादौ सर्वदाप् स्यात् । तटादीनान्तु यदा स्त्रीत्व विवक्ष्यते तदैवावादय स्युः । न तु पुस्तकौवल्विवक्षायांमिति । आवादयस्तु साधुत्वार्थमेव विधीयन्ते । मेधेति । मेधञ् मेधाया अस्मात् सेमक्तात्सरोरित्य । पश्चादाप् ॥ २४९ ॥

वाचा वाक् दिशा दिक् गिरा गीः उष्णिहा उष्णिक् विपाशा विपाट् दृशा दृक् रुजा रुक् इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया शिष्टप्रयोगानुसारेणैव स्यात् न तु सर्वस्मात् हसात् । तेन सप् नदी इत्यादौ न स्यात् ॥ २५० ॥

श्रीरा टी—यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तेन 'क्षुधा वाचा दिशा क्रुद्धा विपाशा च सजा रुजा । गिरीष्णिहा देवविशा पक्षे क्षुधान् दिगादय ।' वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिन्न स्यात् क्वचिन्नित्य तेन द्विपात् द्विपात् चतुष्पादित्यादौ न स्यात् । द्विपदा विपदा चतुष्पदा ऋगित्यादौ ऋग्-विषये नित्य स्यात् ॥ २५० ॥

सौ नान्तत्वाद्धीर्घे डापि कृते वा रूपभेदो वास्तीबि न्नीकारे जडादृतम् । सीमे सीमानाविति एव वासुसिति मनि कृत इति नित्ये दास्य अस्यापि दामि दामानौ पटिमानमतिक्रान्ते अतिपटिमे अतिपटिमानौ पटिमा इत्यदि ॥ २५१ ॥

श्रीरा टी—मन्त्रित्यनर्थकस्यापि ग्रहणम् । तेन 'सीमे सीमे बहु-पटिमे बहुपटिमानौ स्त्रियौ । तथाच सीमे सीमे सीमे सीमे नारीणामेषु स्त्रीकेषु दृश्यते । विरुद्धधर्माद्यप्या भावभेदकराः, सीमे सीमे ॥ २५१ ॥

१५२ । हे ऽनः ।

हे ७, अन' ५ ।

स्त्रियां हे स्थितादनन्तात् डाप् स्यात् वा बहुयज्वे । बहु-
यज्वानौ ।

२५३ । ईप् चाम्बस्यात् ।

ईप् । १ । च । १ । अम्बस्यात् ५ ।

मस्य वस्यान्यपरादनन्तात् हे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च
स्यात् वा । बहुराज्ञौ बहुराजे बहुराजानौ ।

मसयोग-वसयोगपरस्थितात् अनन्तादेवाय विधिः । अन्यत्र परसूत्रेण बाधित-
त्वात् इत्यत्र आह बहुयज्वे इति बहुवी यज्वानौ ययोः सभयोरिति विग्रहः ।
एव बहुव्रज्ज बहुव्रज्जाणौ सभे एवञ्च शोभनौ धर्मो ययोः सभयोरिति बहुव्रीहौ
धमादनि कृते सुधर्मे सुधर्माणौ इत्यादि ॥ २५२ ॥

श्रीरा टी—वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् डावभावपक्षेऽपि आबीपोर्निषेधः ।
तेन बहुयुवानौ सुमघवानौ पुण्यावित्यादौ न स्यात् । हे किं ? अतिथत्तानौ ॥ २५२ ॥

मच वञ्च स्वमित्यनेन सवान्त उच्यते म्वञ्च तत् स्थिति भवस्य, न स्वस्योऽम्बस्यः
तस्मात् । मसयोगवसयोगभिन्नवर्णात् परी योऽन् तदन्तादित्यर्थः । चकारात्
डाप् च वानुवर्तते पक्षे नान्तस्यापि स्थित्यर्थः । बहुराज्ञौ इत्यादि बहुवी राज्ञानौ
ययोः सभयोरिति विग्रहे अनेन ईप् अनोऽल्लोपः श्रुत्युभिरिति नस्य जः । पक्षे
डापि टिलोपः उभयोरप्राप्तिपक्षे नान्तस्थितिः । एव दृष्टः पूषा याभ्या ते दृष्ट-
पूष्णौ दृष्टपूषे दृष्टपूषाणौ स्त्रियौ । एवञ्च सुदाम्नौ सुदाने सुदामानौ, सुधाम्नौ
सुधामे सुधामानौ स्त्रियौ इत्यपि स्यात् । न चात्र नमनसंस्थित्यनेन ईप्निषेधो-
ऽस्तु इति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य बहुव्रीहिरन्यत्र मनन्तात् प्राप्तव्यस्य ईप् एव निषे-
धकत्वात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् बहुयुवा पूः दृष्टमघवा स्त्री इत्यु-
भयत्र ईप् न स्यात् डाप् तु स्यादेव ॥ २५३ ॥

श्रीरा टी—मच वञ्च स्व म्वञ्च तत् स्थिति भवस्यः न स्वस्यः अम्बस्यस्तस्मात् ।
सुल्यविषयत्वात् यवानः सुदानोऽल्लोपस्तत्रैवाय विधिस्तेन बहुयुवा पूः सुमघवा
यौरित्यादौ न स्यात् श्रुत्युभयधीनेत्यादिना पावुलेऽल्लोपाभावात् । बहुसौम्यौ
पुण्यावित्यादौ नमनसंस्थिति बहुव्रीहौ न ईप्निषेधः तस्याऽविषये चरितार्थत्वात्

२५४ । काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्क्षिपादेः ।

कापि ७, अनाशीरके ७, अत् ११, इत् ११, अयत्तत्क्षिपादेः ६ ।

आशीरर्थाकवर्जे कापि परे अकार इकारः स्यात्, न तु यत् तत् क्षिपादेः । सर्विका कारिका । आशीरके तु जीवका । यदस्ति यका सका, क्षिपका ध्रुवका चटका ।

तथाच २५ नुमयजितलोकपालधाम्नीमिति । पक्षे बहुसीमानौ बहुसीमित्यादि बहु-
राज्याविति बह्वो राजानो यथोर्नगर्थोस्ते इति वाक्यम् एव बहुतच्छ्रौ बहुतच्चे
बहुतच्चाणावित्यादि ॥ २५३ ॥

कयुक्त आप् काप् तस्मिन् । आशिषि अकः आशीरक नास्ति आशीरको
यत्र कापि सोऽनाशीरकः तस्मिन् । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्-
जातीयस्येति न्यायादाशीरकवर्जनात् कृतककारस्य ग्रहणं न तु प्रकृतेः तेन तक्
सङ्घने ह्रासे पचादित्वादनि तक्ततीति तका एव शक्नोतीति शका इत्यादौ न
स्यात् । ममेयमित्यर्थे णे समकादेशे अजादित्वादौपो निषेधे आपि कृते
मात्मिका इत्यत्र आदेशत्वात् कृतककारे स्यादेव । किञ्च परतृतीयवाशब्दस्य
व्यवस्थया नवं कायतीत्यर्थे कैश्चिद् इत्यस्मात् हनननाम्नादेरिति उपलब्धे टेलोपि
आपि कृते नविका स्त्री इत्यत्र प्रकृतिककारेऽपि स्यात् । एव बह्व परित्राजका
यस्या सा बहुपरित्राजका पुरी इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ न
स्यात् एवञ्च बह्वनि चमाणि यस्या सा बहुचर्मिका शाला इत्यादौ कप्रत्यये नी
लुप्फिषाविति नस्य लुपि तदाद्यविधेर्निषेधेऽपि इकारः स्यादेव इति । सर्विकेति ।
त्यादिव्यासभोसिति सर्वशब्दस्य टे, पूर्वोऽक स्त्रियामत आप् ततः कापि परे
ऽकारस्थानेन इकारः । कारिकेति । दुक्कज तस्यकौ घे इति थक वृद्धि आप्
कापि परेऽनेनाकारस्य इकार जीवकति जीवतादिति वाक्ये आशिषीति अक
पश्चात् स्त्रीत्वविवक्षया आप् आशीरकवर्जनादकारस्य इकारो न स्यात् यकेति
यदृशब्दस्य । सकेति तदृशब्दस्य । क्षिपादिश्च “क्षिपका ध्रुवका चैव करका
धारकेष्टका । एडका चटकाद्याश्च पितृणामष्टका भवेत् । उपत्यकाधित्यका च
तारकामटर्गशयोः । वर्णका वस्त्रभेदे स्यात् शकुनी वातु वर्चका इति ।” इष्ट-
केति इच्छते रौणादिकस्य अष्टकेति अन्नातेरौणादिकस्यकः पितृणां सम्बन्धिना
आङ्गकालत्वादित्यर्थः । तेन अन्नातेरौणादिकतके अष्टका अष्टिका खारी अष्ट-
वाढका. परिमाणमस्या इति कप्रत्ययेऽपि अष्टिकेत्येव । उपत्यका पर्वतस्य निकट-

२५५ । द्वैषसूतपुत्रवृन्दार-स्वज्ञानभस्त्राधु-
त्यव्यो वा ।

द्वैष—धुत्यव्योः ६॥, वा । १ । ।

हादे धुत्यवर्जयोः कययो आकार इकारः स्यात् वा कापि ।
हिके हके, चटकिका चटकका, आर्थिका आर्थिका । धुत्य-
योस्तु—मायिका कृत्यिका ।

भूमिः । अधित्यका ऊर्ध्वभूमिः । तारका नक्षत्र नेत्राश्च, अन्यत्र तारिका ।
वर्णका वस्त्रविशेषः । अन्यत्र वर्णिका नटादीनाम् । शकुनौ पक्षिविशेषे वर्त्तका
वाशब्दात् वर्त्तिका च । अन्यत्र वर्त्तिका दीपस्य ॥ २५४ ॥

श्रीराटी—कादाप् काप् तस्मिन् आशिषि अक आशीरक आशीरकस्य
क, आशीरकक नास्ति आशीरकको यस्मिन् स अनाशीरककस्मिन् कापीत्यस्य
विशेषणम् । चिप आदिर्यस्य स चिपादिः यच्च तच्च चिपादिश्च तत् न तत्
अयत्तत् चिपादिस्य पुन्र्वा सौत्वत् । जीवकेति आशिषीत्यनेनाकः चिपकेति
चिपधातोरिण्डत्वात् क चिपस्ततः स्वार्थे अक पश्चादाप् । चिपकादिर्यथा ।
“चिपका ध्रुवका चैव चटका धारकेटका । करकाधित्यका प्रोक्ता चरकीप
त्यकेडका । अलका यच्चपुण्यान्तु पिटका वासकेत्यपि । अष्टका तु पितर्यर्थे
तारका भट्टगशयी । वर्त्तका शकुनौ प्रोक्ता वर्णभेदे च वर्णिका । अस्य
प्रकृतिका सर्वे नरिकाभामिके विना ।” एषु किं अष्टिका तारिका वर्त्तिका
वर्णिका शकुनौ वर्त्तिकेत्यपि कश्चित् । आकृतिगणोऽयम् ॥ २५४ ॥

व इति द्विशब्दस्य टेरत्वे रूपम् । एष इति एतद् सौ । इत्यप्यस्य सूतस्य पुत्रस्य
वृन्दारस्य स्वस्य ज्ञस्य भस्त्रा चेति द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञानभस्त्रम् । धधात्,
त्यः स्वरूप धुस्य त्यस्य धुत्यौ न धुत्यौ अधुत्यौ । कच यच क्य । अधुत्यथो, फ्य
अधुत्यक्य, पश्चात् द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञानभस्त्राधुत्यकौ तयोः । अयमर्थः । हादीनां
नवानामकारस्य इकारः स्याद्वा कापि । धातोः ककारयकारौ हित्वा त्यस्वरूपस्य
च यकार हित्वा अन्यौ यी ककारयकारौ तयोरकारस्य इकारः स्याद्वा कापीत्यर्थः
हिके हके इति द्विशब्दस्य टे, ईऽकि कृते टेरत्वे आपि कृते इका इति स्थिते-
ऽनेन अकारस्य इकारो वा । । धिका एषका सूतिका सूतका पुत्रिका पुत्रका
वृन्दारिका वृन्दारका स्विका । । जका जका अजिका अजका भस्त्रिका

भस्त्का । भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमर । भस्त्राश्चन्दस्य स्वार्थे ककारे केऽक स्व
इति ऋस्ये अनेन अकारस्य इकारो वा । भस्त्र इति अकारान्त इति केचित्त
एषा गौणत्वेऽपि बहुस्त्रिका बहुस्त्रका इत्यादि चट्टकिके इत्यादि । चट्टचभेदे
औष्णादिकोऽक चट्टक । ततः स्वार्थे ककारे आपि अनेनाकारस्य इकारो वा ।
आर्थिकेत्यादि ऋगतौ द्वष्टयूासोरिति घ्यणि द्वौ आर्थं ततः स्वार्थे क, ततः
स्त्रियामापि अनेनाकारस्य इकारो वा । नायिकेति नौजूप्रापणे णकि द्वौ
सन्धिः । अच धातुसम्बन्धियकारत्वादस्याप्राप्तौ पूर्वेण नित्यम् । धातोः ककारस्य
तु चक त्तौ णकः चाकिका एव तक ताकिका शक शाकिका इत्यादिषु पूर्वेण
नित्यम् । त्यस्वरूपग्रहणात् त्यत्राद्यचिरदक्षिणाद्यादेरित्यनेन इकार आकारस्य
त्यवादे परविहितस्य दक्षिणादेः, परविहितस्य त्यलोपि वर्जनम् । यथा कभव
इत्यर्थं त्यः कृत्य ततः स्वार्थे कः ततः आपि अकारस्य पूर्वान्नित्यभिकारे कृत्यिका ।
एव त्यचत्यिका तवत्यिका इहत्यिका अमात्यिका इत्यादि । दक्षिणाभव इत्यर्थे
त्यणि कृत दाक्षिणात्यिका एव पौरस्त्यिका पाश्चात्यिका अच वाश्चन्दस्यवस्थावाचि
फलन्तु पूर्वसूत्रे लिखितम् ॥ २५५ ॥

श्रीराटी—धुश्च ल्यश्च तौ न तौ अधुल्यो कच यच तत् अधुल्ययीः क्य पश्चात्
इश्च एश्च त्तश्च पुवश्च इन्दारश्च स्वश्च ज्ञश्च अजश्च भस्त्राच धुत्यक्चतत्तत्च ।
द्विकेति द्विर्च्चा टेरले पश्चादाप् ततश्चौरी अकपश्चादि । एवम् एषका एषिका
एषेति निर्दंशात् एषिकेति पूर्वेण नित्य चटकिकेति चटकाशब्दात् स्वार्थे क ।
धुभिन्नत्वादिर्वा आर्थिकेति धुभिन्नत्वादिर्वा एव भाटव्यका भाटव्यिका इत्यादि ।
नाथिकेति नौजधीर्णकः आप् धुवर्जनात् पूर्वेण नित्यम् । आङ्पूर्वध्यैधातो-
र्मनीषादित्वात् धस्य ढ । ततः स्वार्थे क आब्धिका धुत्यवर्जनात् पूर्वेण नित्य
यथा सख्याभावज्ञापनार्थं धीर्थकारिणोदाहृतम् । कस्य यथा शिच्चा कामयति
शिच्चाका, शिच्चाका एव शिच्चाकिका शांक्का इत्यादि कत्यिकेति कभव
इत्यर्थे ल्यताद्यचिरिति त्यप्रत्ययः । ततः स्वार्थे क । एवम् इहल्यिका अचल्यिका
दाक्षिणाल्यिका इत्यादि । ल्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरेल्यिका दूरेल्यका
इत्यादौ स्यादेव । अच स्वज्ञाजाना गौणेऽपि तेन बहुस्रिका बहुस्वका बहुश्रिका
बहुज्ञका बहुजिका बहुजकेत्यादि । डादीना केवलानामेव तेन परमद्विकेति
पूर्वेण नित्यम् । अन्ये तु ढसिस्त्रेरिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति परमद्वका परमैषका
इत्यादि । भस्त्रका भस्त्रिका इति परस्त्वैणैव सिद्धे भस्त्रायङ्गात् निर्भस्त्रका
निर्भस्त्रका इति गोणेऽपि स्यात् इति परे ॥ २५५ ॥

२५६ । वाच्चापो ऽनुक्तपुंस्कस्य ।

वा । ११, आत् । ११, च । ११, आप' ६१, अनुक्तपुस्कस्य ।

आपः स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्यात् वा कापि नतु उक्त-
पुंस्कस्य । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका । उक्तपुस्कस्य तु शुभ्रिका ।

२५७ । धिन्नञ्चाहनदादेरीप् ।

ष-ट्-उ-ऋ-इत् न-ऋ-अञ्च वाह-नदादे. ५१, ईप् । ११ ।

षकारितट्कारित उकारित ऋकारितो नान्ता-दृदन्ता-दञ्चो
वाहो नदादेश इप् स्यात् स्त्रियाम् ।

वायङ्मकारस्यापि स्थित्यर्थम् । उक्त. पुमान् येन तत् उक्तपुस्क न उक्त-
पुस्क अनुक्तपुस्क लिङ्ग तस्य । गङ्गिकेत्यादि गङ्गा एव इति स्वार्थे क. कका-
रादाप् केऽकः ख इति पूर्वापो ऋखे अनेन इकार आकारश्च । तयोरप्राप्तौ
अकारस्थितिः । एव दुर्गिका दुर्गका दुगाका ॥ २५६ ॥

श्रीराठी—चकारादित्यनुवर्तते । न उक्तपुस्क अनुक्तपुस्क तस्य गङ्गिकेत्यादि
गङ्गाशब्दात् स्वार्थे कः केऽकः ख इति ख पूर्वसूत्रभस्त्रायहणात् भस्त्राका निर्भ-
स्त्राका इत्यप्यन्य, । शुभ्रिकेति एवमतिगङ्गिकेत्यादि ॥ २५६ ॥

षच टच उश्च ऋश्च इरः ते इतो येषां ते द्वितश्च नच ऋश्च अञ्चच
वाहच नदादिश्चेति तस्मात् नकार ऋकारयोः केवलयोरसम्भवात्तदन्तर्योगश्चणम् ।
षकारेत् टकारेत् नदादीनां मुख्यानामव ग्रहणात् बहुवैष्णवा बहुवराका पुरी ।
प्राप्ता लया बहुभूषणा स्त्री । बहुनदा बहुदेवादिक इत्यादौ न स्यात् । अन्यथा
मुख्यानां गौणानाञ्च ग्रहणात् अतिविदुषी अतिपचन्ती अतिदण्डिनी अतिक्रता
अतिप्रतीची अतिशाल्यूही इत्यादि स्यादेव ॥ २५७ ॥

श्रीराठी—षश्च टश्च उश्च ऋश्च तत् इ इत् यस्य स' नद आदिथस्य स.
नदादिः पश्चात् द्विञ्च नच ऋश्च अञ्चच वाहच नदादिश्च तस्मात् पुंस्त्व साञ्च
त्वात् । अत्र द्विन्नदादिभ्यः मुख्य एव अन्यस्मात् गौणगौणयोरिति । तेन बहु
गान्या अतिक्रुचरा बह्वनदा सुमत्स्या इत्यादौ न स्यात् । विदुषी सुविदुषी
पचन्ती बहुपचन्ती इत्यादौ स्यात् स्तनन्वयौति घट्टित्वात् ईप् ॥ २५७ ॥

२५८ । ययो लोपो ऽयुक्तौ पौ ।

ययोः ६॥, लोपः ११, अ-यु क्तौ ७, पौ ७ ।

इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे । ष-वैष्णवी वराकौ ।

२५९ । क्यङ्यचौ चानात्यपत्यण्यस्य ।

क्य-ङ्य-चौ ७, च ११, अनाति ७, अपत्यण्यस्य ६ ।

अपत्यार्थण्यस्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे, क्य ङ्य चौ च, नत्वाकारे । गार्गी ।

इय अय यौ तयो । युश्च त्तिश्च युक्तौ न विद्यते युक्तौ यत्र पौ सोऽयुक्तिः तस्मिन् । अत्र अय इय ए इति विग्रहे एलोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ययोर्लोप इति गौरवं ज्ञापयति क्वचिदिवर्णावर्णयोर्लोपो न स्यादिति । तेन प्रियादिशब्दानां इष्टादौ परे प्राद्यादेशे प्रेष्ठः स्फेष्ठः अ्रेष्ठः ज्येष्ठ इत्यादि सिद्धम् । एव पारस्त्र्येष्य चाटकेय इत्यत्रापि लोपो न स्यात् । यौ ऊर्णांयुः क्तौ वामे । ष इति षकारानुबन्धस्य उदाहरणमित्यर्थः । वैष्णवीति विणुर्देवता अस्या इति विकारसवेति णे णित्ते त्रिरिति वृद्धौ न्वीलोपोतावित्युकारस्य श्रीकारे सन्धिः । वराकौति । वृज वतौ भिन्नजल्पेति षाके गुणः ॥ २५८ ॥

श्रीरा-टी—इय अय तौ तयो युश्च त्तिश्च तत् न तत् यस्मिन् अयुक्तिः तस्मिन् अयुक्तौ पावित्यस्य विशेषण पृथक्पदकरणात् प्रेष्ठः प्रेष्ठानित्यादौ न स्यात् । वैष्णवी विणुर्देवता यस्या इत्यर्थे णः । वराकौति वृजधीः षाक् । अयुक्तौ कि ऊर्णांयु रानिषेत्यादि ॥ २५८ ॥

क्यङ्य अय चिश्चि क्यङ्यचौ तस्मिन् । न आत् अनात् तस्मिन् । अपत्ये ण्यः अपत्यण्य तस्य । गर्गस्य स्व्यपत्यमिति गर्गादित्वात् ण्ये णित्ते त्रिरिति वृद्धौ ययोर्लोप इति अकारलोपे गार्ग्य इति स्थिते षित्वादीपि अनेन ण्यस्य लोपे गार्गी इति । क्ये गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति ङ्ये गार्ग्य इवाचरति गार्गायते चू अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति चू गार्गीभवति । क्तौ तु गार्ग्ये आकारे तु गार्ग्या-यणः अपत्यण्यस्य इति कि ? सौभाग्यीयति इत्यादौ न स्यात् ॥ २५९ ॥

श्रीरा-टी—क्यङ्य अय चिश्च तत्तस्मिन् पुस्व सौत्वत्वात् न आत् अनात् तस्मिन् अयुक्ति पावित्यनुवर्त्तय अस्यैव विशेषण गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे ण्यः ।

२६० । सूर्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य षा-
मत्स्यस्येपो भूषणे ईपि यः ।

सूर्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, षामत्स्यस्य ६।, ईपिपो ७।, भूषणे ७।, ईपि ७।, य ६। ।

एषां यस्य लोपः स्यात् इयेपोः परयोः, नक्षत्राणां ईपि च ।
सौरी आगस्ती चातुरी । ट-त्रयो भूषणी । उ-विदुषो

क्ये गार्गीयति च गार्गायते च गार्गीकरीति इत्यादि अपत्य किं । मेव्रायते
अनादिति किं । गार्गीयणं वात्स्यायन ॥ २५९ ॥

ईयश्च ईप्च ईयेपौ तयोः । मे नक्षत्रे ष, भूष, तस्मिन् । सूर्यागस्त्ययो-
रीय ईपि च परे तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रविहिते षे परे षामत्स्ययोरपि परे यस्य
लोपः स्यादित्यर्थः । ईये तु सूर्यस्येदमित्यर्थे ष सौर्यं तेजः । पुनः सौर्याब-
हित इत्यर्थे ईय प्रत्यये अनेन यलोपे सौरीयम् । सौगिति त्र्यस्यस्यमित्यर्थे ष
सौर्यं इति स्थिते षित्वादीपि अनेन यलोप एव आगस्तीय आगन्तो । तिष्येण
युक्ता राविरित्यर्थे षे कृते अनेन यलोपे षित्वादीपि तेषी एव पोंधी । चातु-
रीति षाम् सामान्यस्य ग्रहणात् चतुरस्य भावश्चातुर्यं एव उचितस्य औचित्य
मित्रस्य मैत्र समसस्य सामया इत्यादीनां पक्षे वक्तव्यत्वात् स्त्रीले षित्वादीपि
अनेन यकारलोपे चातुरी औचित्ये मैत्री सामयी इत्यादि । ट इति टकारानु-
बन्धस्येत्यर्थः । त्रयो इति द्वित्वेवाऽयट् । भूषणीति भूषकि भूषणे भूष्यतेऽनर्थत्य-
नट् । उ इति उकारानुबन्धस्येत्यर्थः । विदुषीति वेत्ते, श्रुत् कृत्सुर्वेति शब्दस्थाने
कमु, उदित्वादीपि वसोर्व' सेमप्युरिति वस्योले क्लृप्तादिति षत्वम् । श्रौमतीति
श्रौरस्ति यस्या असौ इत्यर्थे मतुः । भवतीति भातरीणादिको डवतुः । ऋ
इति । ऋकारानुबन्धस्येत्यर्थः । पचन्तीत्यादि डुजोऽपच पाके शब्दः । न
इति । नान्तस्येत्यर्थः । दण्डिनीति दण्डीऽस्ति यस्या असौ इत्यर्थे नैकाजादि-
न्वेति इन् । अर्वतीति नान्तत्वादीप् अर्वणोऽनञ् इति तुङ् । राज्ञीति सुग-
मम् । श्रुनीति श्रुयवमघोनामिति वकारस्य उकारः । मघोनी मघवतीति
मघोनस्तुङ् वेति तुङो विकल्पः । ऋ इति । ऋदन्त्येत्यर्थः । कवाति करीतो-
त्यर्थे ढन् । क्रीड्मीति क्रीडुशब्दस्य स्त्रिया वचौ क्रीडोस्तुन इति ढषादर्श ऋदन्
त्वादीप् । अञ्च इति अञ्चधातोः क्लिबन्त्येत्यर्थः । प्रतीचीति प्रत्यञ्चतीति क्लिप्
गतावधे हसुड नी लोप इति न लोपे प्रत्यच् इति स्थिते ईपि अचोऽन्नादीप्

अमती भवती । [२४५] अप् यनी नित्यं, ऋ—पचन्ती ।
[२४६] आदीपोः, तुदन्ती तुदती, भान्ती भाती । न—
दाण्डनी अर्वती राज्ञी शुनी, मघवती मेघोनी । ऋ—कर्त्री

श्वेति अलोपे दीर्घः । प्रत्यञ्चीति पूजार्थं नलोपनिषेधः । तिरश्चीत्यादि तिरो-
ऽञ्चतीत्यादि वाक्ये क्तिपि गत्यर्थत्वान्नलोपे तिर्यग्गुणसुयगित्यादिना तिरश्चाद्या-
देशः । बाह इति । विस्मन्तं बहतरित्यर्थः । भारीहीति भारं बहतीति
ढाङ्गजं बह इति विष्णुः तत ईप्ति बाहोर्वा पाविति वाशब्दस्वीकारः । श्वेतौही
श्वेतवाह्येति श्वेतात् वेति औकारी वा । शाल्यूहीति अनादुर्गित्युकारः । अत्र
बाह इत्यनेन विस्मन्तं बहतिरेव ग्रहणं न तु बाहस्वरूपस्य तेन अनङ्गुहीत्यपि
स्यात् । नदादेरुदाहरणमाह नदीति नदशब्दे नदतीति पचादित्वादिना नदी ।
मत्सीति जातिरेत इत्यत्र यकारोङ् वर्जनादङ्गात् नदादित्वादीप् सूर्यागस्त्यस्ये-
त्यादिना यलोपः । नदादित्तु “नदीदेवश्चरश्चौरगाहचेलभषण्णवा । गौरकन्दर-
तकारास्तरुण कणकाक्षिणौ । कदलामलकौ सुदहरीतक विभीतका । गवी-
वदीरसुर्दोथौ गूर्दं द्रौणी च धातकः । आयुस्थूणाढकौ पावकोघातकः पुटास्ततः ।
कपाटमावटो नाटो नटो भीटश्च शल्लकः । वरीट कुटभी लिङ्गं सुपाटपटश-
स्तुलाः । मूलाटः कूवलः सूचः शचोमण्डलं कुण्डलौ । लीङ्गिताण्डोऽथ शुष्का-
ण्डमटपुष्कलपिपला । कदल कन्दलः पिण्डः काकली विकलीवृषः । आनन्द-
पूप आसन्नी भौरिकिर्भौलिकिर्बहत् । औद्गाहो मालिरालम्बि निष्कली सुष-
पाण्डवौ । सुमं सौधामदेहश्च पिषङ्गातसवेतसा । मालतः समसूपौ च विष्ण-
मण्डपः केकया । गङ्गुली महमण्डौ च रुधवः पृथिवः पृथुः । अनुसीथ तरः
शङ्खः शमी आवट इत्यपि । ऋथी मनुष्यो मत्स्यश्च सुकयो गवयो हयः । शठ-
पुलस्तथा कील एतदाद्या नदादयः” । पुनश्चोऽपि नदादाविति केचित् ।
तथाच सुतातु दुहिता पुत्रोति विकण्डशेषः । लज्जा तिरश्चा यदि चेत्तसि स्यादसशय-
पर्वतराजपुत्रा इति कालिदासीऽपि । नदादिराक्ततिगण इति केचित् ॥ २६० ॥

श्रीराटी—सूर्यश्च अगस्त्यश्च तत्तस्य तिथ्यश्च पुष्यश्च तत्तस्य श्राश्च मत्स्यश्च
तत्तस्य ईयश्च ईप् च तौ तयोः भः नवतः तत्र ण तस्मिन् । सूर्यागस्त्यस्य
ईयपाः तिथ्यपुष्यस्य भण्णं शमत्स्यस्य ईप्ति यलोपः इत्यर्थः । सौरौति सूर्या
देवता अस्या इत्यर्थे ण्णं यथोलीपः पित्वादिपौ अनेन यलोपः । एवमागस्त्यौ ।
चातुरौ चतुरस्य भावः इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ण्णं सामान्यण्यगृहणात् अनेन

क्रोष्टी । अन् च—प्रतीचो प्रत्यञ्ची, तिरञ्ची तिर्यञ्ची, अमु-
मुईचो अदमुईचो उदीचो । वाह—भारौही श्वेतौही श्वेत-
वाही शाल्यूहो । नदी मत्सौ गौरी ।

यलोप । एव मैत्री औचितीत्यादि चयीति वयाणां पूरणीत्यर्थेऽयद् भूषणीति
भूष्यतैऽनया घेऽनद् । विदुषीति विदेः शतुः क्लृप्तुः श्रीरस्ति यस्या इत्यर्थे मत् ।
भवतीति भाघोर्डवतु पचदिवतुदभा एतेभ्य शट् । दण्डी ऽस्या अस्तीत्यर्थे इन् ।
अवर्णस्तुङ् ईपि । राजन् शब्दस्य ईप्यलोपः । अन्शब्दस्य ईपि वस्य उः मघीनस्तुङ् वा
इपि पक्षे वस्य उः । लघोच्छ्रणं कर्तुं क्रोष्टीः स्त्रिया लघीप् क्रोष्टी । प्रत्यच्
शब्दात् ईपि अचोऽल्लोपीर्धश्च स्वस्य घश्च प्रत्यञ्ची पूजार्थेन नलोपः । ईपि तिर्यच्
अमुमुयच् अदमुयच् उदच् तिरश्चाद्यादेशः । भारवाहशब्दादीपि वाह वा औ ।
श्वेतवाहीति श्वेताच् वा इत्युक्तेः । शाल्यूहीति अनाद् नदीत्यादि मतस्य
ण्य मत्स्यस्येति यलोपः नदादिर्यथा । नद मद दह तर दर चौर
देवगौ पुर तट नट चेलम् । अनडुत् कील महडुहट्टय गवयः मुकय मतस्य
मनुष्यम् । दहल गडुज मण्डप मण्ड निष्कल विकल पुक्कल पिण्डम् । गाह
पृथु प्रव शठ भष सूच केकय पृथिव भोट पिशङ्गम् । पाखर गौर पुतानन्द
शस्तुल कुवल दुण तकार कन्दर कदरामलक वष वदरो धातक वल्लक पुपम् ।
नाट मठाटक मालत सूप पिप्पल वेतस कल्लल विन्वम् । आरट मारट पट
सुक्कन्द द्रोण पुणौ कण काकिण पातम् । वष शष काकल, कदल कवाट
कोषातकपुटमतसवराटम् । शल्लक मण्डल कूट मन्नाटम् । मूहङ्गरातक गूहङ्ग
पाटम् । सुषवोर्ड विभौतक माकन्द वयसि किशोरनरुण चिरियटम् । वकर
तलन कुमार वषूट नामनि केवल भैषज पापम् । सारङ्गावर भांग समान्
रेचक देवक भिज्जुवर्गम् । कौखीगौघीटोठोडीख्खीधौप्रीनौचौपीधः ।
प्रीधौच दीर्घजिह्व भगवत्य रजस्वली मामकार्य कर्ता शङ्ग । मातङ्गश्च सुमङ्गलः ।
अथ भौखिङ्गिरालम्बिभौरिक्यौन्दाहमालय । आयन्तु सौङ्गाहमालिभौलिकः
ओणिरोगयः । कटाखरो विषाद्यादि पुच्छः प्रोक्तीऽयहायणः । सुमं साधामं
सौधाम मातामह पितामहा । यूधाधिकार खवण कुण्ड नाटव माठनम् । उप-
मानात् पलपुच्छावचे रोहिण रेवती । ऋष्यादि पञ्चानां जातिवाचित्वेऽपि युञ्ज
त्वात् पिशङ्गादि वयाणा वयवाचित्वेऽपि अदन्तत्वात् शकुलाद्ये कपञ्चाशती जाति
वाचित्वेऽपि नित्यस्त्रीत्वादप्राप्तं । पाठः । द्रोण शञ्जीऽन्वुवाहिन्वा कुटशब्दः
शालाबां नित्यस्त्रीलिङ्गः अवयस्यपि तरुणी तनुनौत्यन्वः पुत्रशब्दो दुहित्वः

२६१ । णचखसाद्वनो रड्डीप् वा तु हे ।

नचखसात् ५।, वनः ५।, रड् ११।, ईप् ११।, तु ११।, हे ७।

णादच खसाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनोरड् च, स्त्रियां
हे तु वा । अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी बहुधीवरी बहुधीवा ।

तथाच सुता च दुहिता पुत्रीति त्रिकाण्डशेष । स्वमते कौश्यादीना पाठ ।
औन्दाहमालिभौलिङ्गि आलम्बि औद्गाहमाजि इत्येषा ण्येयङ्दाविधानार्थः ।
पाठ । भौरिकि भौलिक्यो क्रोधादि पाठात् भौरिक्या भौलिक्या इत्यपि ।
कटि, श्रीणि । अश्मरी रोगभेदः । विषाद्यादिपुच्छी यथा । विषपुच्छी शरपुच्छी
कलमपुच्छी श्वपुच्छी मणिपुच्छी । अये ह्यायनमस्या प्रयहायणी अधिकारीऽभ्यस्याः
अर्शादित्वाद अत्र पाठादीप् अधिकारी । उपमानात् पक्षपुच्छी यथा शुकपक्षी
शुकपुच्छी सिंहपुच्छी । रोहिणी रेवती च नक्षत्रम् । आकृतिगणीऽयम् । वृजा-
तेरित । इदन्तान्मनुष्यजातेरोप् स्यात् कुन्ती अवन्ती दाक्षी औदमेयी विशेष-
विधेयङो निषेध । इत कि दवत वृजाते कि तित्तिरि वैडालि । ईपि
ण्यस्य वा नायनी लोहितादेस्तु नित्यम् । एषा ण्यस्य नायनी वा स्यात् ईपि
लोहिताटे परस्य ण्यस्य नायनी नित्यं गार्गायणी वात्स्यायनी पक्षे गार्गी
वाक्सीत्यादि । लोहितायनी कात्यायनी लोहितादिर्नडादौ ज्ञातव्य । आसुर-
माण्डूक-कौरव्याणां डायनी वा । एषा डायनी वा स्यात् डेपि डइत आसु-
रायणी माण्डूकायनी कौरव्यायणी अतएव कौरव्यादीप् । वापक्षे आसुरी
माण्डूकी कौरव्या इदं नेच्छत्यन्ये कथं कौरवो मेनेति इदमर्थे णादीप् ॥ २६० ॥

मूर्धन्य णच अत्र खस्येति णचखस तस्मात् । णान्तादजन्तात् खसाच्च
धातोः परं तासुसित्यनेन विहितं यो वन्प्रत्ययसंज्ञात् । स्त्रिया ईपि सति
वनी रड् च स्यात् । बहुव्रीहौ तु रड्डीपो वा इत्यर्थः । अवावरीति ओष्ठ
अपसारणे तासुसिति वन्निपि विड्वनोडां इति णकारस्य आकारे ओकारस्य
अवि अवावन इति स्थिते अनेन ईप् रड् च । धीवरीति धावः कनिपि
दामागे इत्यनेन डी । हरिदृश्वरोति हरिं दृष्टवतीति कनिप् प्रत्ययः वकारस्य
दन्त्यत्वेन भस्मपरत्वाभावात् शङ्क्राजति षड् न स्यात्, बहुधीवरीति बहुवी धीवानी
यस्यामिति बहुव्रीहौ ईप् रड् च ईपोऽप्राप्तिपक्षे रडोऽप्यभावः एकयोगनिर्दिष्टानां
सहवा प्रवृत्तिं सहवा निवृत्तिरिति न्यायात् । ईप् रडोरप्राप्तिपक्षे हेऽन इति

२६२ । स्तश्चोऽधः संख्यादि दाम वयोऽर्थ-
हायनात् हे ।

स । १।, नः । १।, च । १।, ऊधस् संख्यादि-दाम-वयोऽर्थहायनात् ५।, हे ७ ।

ऊधसः सङ्ख्यापूर्वात् दाम्नी वयोऽर्थ-हायनाच्च स्त्रियाम् ईप्
स्यात् हे, सस्य च नः स्यात् । पीनोऽधो द्विदाम्नी द्विहायनी ।

डापि बहुधीवा डापोऽप्यप्राप्तिपक्षे नान्तत्वेन स्थितिः । किञ्च नान्तत्वादपि कृते
केवलरङो विधानेनैवेष्टिसिद्धौ रङ् सहितेपी विधानात् ईपचास्वस्यादित्यनेन प्राप्तस्य
केवलस्य ईपी वाधनार्थम् । ण च खसात् किं ? यज्वा ॥ २६१ ॥

श्रीराटी—णच अत्र खसस्य तत्तस्मात् वनीनान्तत्वादपि सिद्धे विधान
ईप्येव रङविधानार्थं तेन बहुधीवि बहुधीवानां इत्यादौ न रङ् । णचखसा-
वनोरङीपीति कृते अर्वरी धीवरी वज्रगत्वरी वज्रसत्त्वरीत्यादि सिद्धावपि व-
धीवरी वज्रधीवित्यादि सिद्धार्थं वातुहे इति कृत इपचास्वस्यादित्युक्तं । अवाव-
रीति श्रीणु अपसारणं अस्मादन् विद्वनोडा श्री अव् । धीवरौति धाधातो
कनिप् दामागेहाकपिर्वति डी । हरिडश्चरौति हरि पश्यति इति कनिप् ॥ २६१ ॥

वयोऽर्थो यस्य स वयोऽर्थः सचासौ हायनश्चेति वयोऽर्थहायन, दामच वयो-
ऽर्थहायनश्च दामवयोऽर्थहायनो संख्या आदिर्यथोक्तौ संख्यादौ संख्यादौ च तौ
दामवयोऽर्थहायनौ चेति संख्यादिदामवयोऽर्थहायनौ ऊधस च संख्यादिदामव-
योऽर्थहायनौ चेति तस्मात् । ऊधस संख्यापूर्वदाम संख्यापूर्ववयोऽर्थहायनाच्च
स्त्रियामीप् स्याद्वज्रग्रीही सस्य च न स्यात् ऊधस एव अन्येषामसम्भवात् ।
हे इत्यस्य पुनरुपाटनं परस्मै निवृत्त्यर्थम् । पीनोऽधोति पीनमधी यस्या, इति
वाक्यम् । हे दामनी यस्या सा द्विदाम्नी । असंख्यादेन्नु सुदाम्नी सुदाम सुदा-
मानी धेनू इति । द्वौ हायनौ वयो यस्या सा द्विहायनी कन्या । असंख्यादेन्नु
गतहायना । वयोऽर्थं किं ? द्विहायना ग्राह्या । वयन्तु प्राणिनो गत-परमायुः ॥ २६२ ॥

श्रीराटी—स इति लुप्त षौक् न इति प्रीक स्तः । वयोऽर्थे हायन, अथवा
वयोऽर्थो यस्य सचासौ हायनश्चेति स दामच वयोऽर्थहायनश्च तौ संख्या आदि
र्यथोक्तौ तौ च तौ तौचेति संख्यादि दामवयोऽर्थहायनौ ऊधश्च संख्यादि दामवयो-
ऽर्थहायनौ च तत्तस्मात् ऊधसः संख्यादिदाम संख्यादिवयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियामीप्
स्यात् ऊधसः सस्य नश्च । पीनोऽधोत्यादि पीनमधी यस्याः सा दामनी यस्याः सा

२६३ । जातेरतो ऽस्त्री युङ् सत्काण्ड-
प्राक्प्रान्तशतैकादि पुष्पसम्भस्त्राजिनैकशण
पिण्डादिफल नादिमूलान् ।

जाते ५।, अत ५।, अस्त्री—मूलात् ५। ।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-

द्वौ ह्यायनौ वयो यस्याः सा इति वाक्ये हे किम् अतिदाम सख्यादे किं सुदामा
वयोऽर्थे किं विहायना शाला ॥ २६२ ॥

स्त्री नित्यस्त्रीलिङ्ग । य उङ् यस्य स युङ् । सत् च काण्डञ्च प्राक् च प्रान्तश्च
शतञ्च एकश्च ते ते आदयो यस्य तत सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादि सत् काण्ड प्राक्
प्रान्त शतैकादि च तत पुष्पञ्चेति सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि पुष्प सम्भ्व भस्त्राच
अजिनञ्च एकश्च शणश्च पिण्डश्च ते ते आदयो यस्य तत् सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि
सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि च तत् फलञ्चेति सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफल नञ्
आदिर्यस्य तत् नादि नादि च तत मूलञ्चेति नादिमूलम् । तत स्त्रीच युङ्च
सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्पञ्च सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलञ्च नादिमूल-
ञ्चेति । पश्चात् नञ् समासे अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्प सभस्त्रा-
जिनैकशणपिण्डादिफलनादि मूल तस्मात् । शीतपाकीति शीते पाकी यस्या सा
शीतपाकी औषधिविशेषः । जातिवाचिनो मुख्याटव ईप् तेन अब्राह्मणा पुरी
बज्रमृगा भूमिरित्यादौ न स्यात् । नित्यस्त्रीलिङ्गस्य तु मलिका बलाका । किञ्च नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् पाक कर्ण पर्ण वनान्ताज्जातेर्नित्यस्त्रीलिङ्गा दीप् स्यात् ।
यथा ओदनपाकी शङ्कुकर्णी शालपर्णी गोवनी । अतएव शीतपाकी इति स्वयम्
उदाहृतम् । अजातेस्तु सुपाका स्त्री अपर्णा दुगा । युङस्तु वैश्या चविया । ऋष्य-
हृयगवयसूकयमस्यमनुष्याणा युङत्वादप्राप्तौ नदादौ पाठादीपि ऋष्यी हयौ गवयी
सूकयी इत्यादि सूकयो मृगविशेषः सत्काण्डाद्यादि पुष्पास्तु सत्पुष्पा काण्डपुष्पा
प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा । एभ्यः किम् ? शङ्कुपुष्पी चोरपुष्पी अजा-
तेस्तु बज्रपुष्पा लता । सफला भस्त्राफला । मस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः ।
भस्त्र इत्यकारान्त इति कश्चित् भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्ड-
फला एभ्यः किम् ? पूतिफलौ रक्तफलौ । अजातेस्तु बज्रफला शाखा । नादिमूलान्तु

युडादेः । मृगो हंसी शीतपाकी । स्त्रीयुडादेस्तु मत्तिका
वैश्या सत्पुण्या संपला अमूला । जातेः किम् ? मन्दा ।

अमूला नञ्पूर्वस्यैव वर्जनात् शतमूली बज्रमूली । अजातेस्तु दृढमूला लता । ननु
मुख्यजातेरेव ग्रहणात् शङ्खपुष्पोत्यादिषु कथमीप् स्यादिति चेत् सत्यं यत् गौण-
दशायामेव जातित्वं तत् जातेर्मुख्यत्वमेव । जातिमाह आकृतिग्रहणेत्यादि । आक्रियते
व्यज्यते अनेन आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा
जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः । तेन मनुष्य गोमृगहंसादीनां पृथक्
पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्व गीत्व हंसत्वादिर्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
शूद्राणां पृथक् पृथक् संस्थानाभावात् ब्राह्मणादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह
लिङ्गानाञ्च न सर्वभागित । या सर्वाणि लिङ्गानि न भजति साच जातिरित्यर्थः ।
स्त्रीपुंसयोरेपत्यान्ता द्विचतुःपदपदोरगाः जातिभेदाः पुमाख्याश्चैत्यमरसिंहेन जाति-
भेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वं, किञ्च
अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसदृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इति
हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दीषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि
सर्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दीषः इति दीषद्वयस-
पाकर्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातं निर्याच्चेति । सकृदेकवारं आख्यातेन
उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या गृहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशी हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्ट-
वत्तत्त्वस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यते एवेति पूर्वलक्षणस्य न दीषः । एवं देवदत्तादि
संज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावाज्जातित्वं न स्यादिति परलक्षण-
स्यापि न दीषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभाजित्वात्
संस्थानव्यज्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तां तृतीयं लक्षणमाह गोत्रञ्चेति ।
पुत्रपौत्रप्रभृतिकसप्तयं गोत्रमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते । गार्गी
वात्सीत्यादि । चतुर्थं लक्षणमाह चरणैः सहति चरणञ्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो
वेदैकदेशवाची कठादिरूपः । सच अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक
एव न तु जातिवाचकः । तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहत्युक्तं गार्ग्यादीनां प्रित्वा-
दीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तुं गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्यः इत्यादौ नीता
ककीडित्यादिना पुंवद्भावनिविधेः । गार्गीचासा भार्या चति गार्ग्यभार्या इत्यादौ
कीडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः । तत्रैव तत्त्वत्वजात्याख्य इत्युक्तेः गार्ग्याभावः
गार्गीत्वं गार्गीता इत्यादौ पुनः पुंवद्भावनिविधश्च इति ॥ २६३ ॥

आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥

गार्गी कठी कौथुमी ।

श्रीरा-टी—य उङ् यस्य स सच्च काण्डश्च प्राक्च प्रान्तश्च शतञ्च एकञ्च तत् तत्
आदिर्यस्य तत् तच्च तत् पुष्पञ्चेति तत् सच भग्नञ्च अजिनञ्च एकञ्च शणश्च पिण्डश्च
तत् तत् आदिर्यस्य तत् तच्च तत् फलञ्चेति तत् न आदिर्यस्य तन्नादि नादि च तत्
मूलञ्चेति तत् । पश्चात् स्त्रीच युङ् च सदाद्यादि पुष्पञ्च सदाद्यादि फलञ्च नादि-
मूलञ्च तत् न तत् अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादिपुष्पसभस्त्राजिनैकशण-
पिण्डादिफल नादिमूल तस्मात् । सृगीति सुख्य एवाय विधि तेन बङ्गसृगा भू,
बङ्गहसा पूरित्यादौ न स्यात् । शैतपाकीति शैतेन पाकी यस्या सा इत्यत्र हे
नजातिरुच्यतेऽतोजातेरगौणत्वम् । एवमीदनपाकी गोवनी शङ्कु कण्ठीत्यादि । मत्ति-
केति एव पिपीलिका बलाका इत्यादि । वैश्येति क्षत्रिया इत्यादि । सन्पुष्येति एव
काण्डपुष्या प्राक्पुष्या प्रान्तपुष्या शतपुष्या एकपुष्या । एभ्य कि शङ्कुपुष्पी चीरपुष्पी-
त्यादि । सम्फलेति एव भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला एभ्य कि पूतिफली
तालफलीत्यादि । अमूलैति न सन्ति मूलानि यस्या इति वाक्यम् । नञ् कि बहु-
मूली शतमूली जाते कि घनपुष्या स्थलफला निर्मूला श्रुतिः समूला स्मृतिः । य
जातिवाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह । आकृतोति । आक्रियते व्यज्यतेऽनया
इत्याकृति, अवयवसंस्थानादि । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहण घसामान्यसिद्धत्वेन स्त्रीत्वा
भावान्नेप् । आकृति ग्रहण यस्या, सा । यद्वा गृह्यते इति ग्रहण आकृत्या ग्रहण
यस्या, सा आकृतिग्रहणा संस्थानव्यङ्गा इत्यथ, तथाच सृगसिद्धव्याघ्रादिषु शृङ्ग
शठादिसंस्थानव्यङ्गा सृगत्वादिजातिरेतेन गुणक्रियालक्षणा जातिर्निराकृतेति ।
ब्राह्मणत्वादिजातेन संस्थानव्यङ्गत्वं तत् संस्थानस्य जात्यन्तरसंस्थानसाम्यादती
लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति यानि लिङ्गाना पु स्त्री क्लोवाना सर्वाणि
रूपाणि न भजते सा जाति तथा चात्रिलिङ्गशब्दाच्चापि जातिरित्यर्थ, तेन ब्राह्मण-
क्षत्रिय वैश्य शूद्रादौना स्त्रीपुंसयोर्वत्तमानत्वादसर्वलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वात् ब्राह्मण
त्वाद जाति, तटत्वादिजाते स्त्रीलिङ्गभागाच्यत्वेऽपि संस्थानव्यङ्गत्वात् पूर्वलक्षणेन
जातिल व्यवस्थापितमथवा नदादिपाठादीप् । ननु देवदत्तादेरसर्वलिङ्गभागाच्यत्वेन
कथं न जातिलभित्यत आह सकृदाख्यातनिराह्येति सकृदेकवारमाख्याता उपदिष्टा

२६४ । गुणाद्वीतोऽखरस्योडः ।

गुणात् ५१, वा ११, उत ५१, अ-खरस्योड ५१ ।

गुणावचकादुकारान्तात् स्तियामीप् स्यात् वा, नतु खरोः

सती निर्याद्या निययत्वेन यात्या इत्यर्थं तथाचामर्वलिङ्गभाजु ब्राह्मणादिषु उपदेश
 व्यञ्जा जातिरित्यर्थः । उपदेशो हि एकस्या व्यक्ताविकदा कृतोऽनेकव्यक्तिषु तत्तत्
 प्रत्ययनिमित्तं भुवनसकलव्यक्तिव्यापक इत्याद्युपगम्यते यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे सक्तदुप-
 दिष्टे तैकेन धर्मेणाय ब्राह्मणीऽयं ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिप्रतीतिः, न तथा देवदत्तादा
 सञ्ज्ञाशब्देनैकमात्रवृत्तित्वात् । एतच्च सर्वस्य जातिरुपयुक्तं तथाहि युक्ते क्षण
 वा गोपिण्डे सक्तदुपदिष्टा गोलादि जातिः । पिण्डात्तरादि गौर्यामत्यादि
 ज्ञाननिर्याद्या भवति उपदेशस्य तथाभूतसाधनत्वात् । एतेन जातिरको निरवयवा
 नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनी । तथा पारिभाषिको जातिमाह गोत्रं चरणं सक्त इति
 पुत्रपौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिक गोत्रम् । यथा गान्ध्या वातस्य इत्यादि गान्ध्यात्वन
 सस्यानव्यङ्ग्यत्वं तत् सस्यानस्य जात्युत्तरमासात्यात् न वा स्यालङ्गभावाच्चल गान्ध्या
 गान्धी गान्ध्या कुलस्य इत्यादि प्रयोगात् अतः प्रयुक्तम् । अथ पारिभाषिकजाति-
 त्वात् गान्ध्यामानिनो वाक्यायनमानिनीत्यादी पुत्रज्ञातं न तु वेदान्तपदाभावा इत्यादा
 जातिस्वाङ्गे प्लवमानोऽत्युक्तः । चरणं शाखा वदकदश कठारिदशदं स तु
 क्रियावचनं कठारिदुपचरणस्य अयनमित्यासम्बन्धेन एतमानत्वात् । तथाच
 कठारिदशब्दोऽध्ययनार्थप्रणमाचक्षते यथा तदध्ययनसम्बन्धात् अन्तर्गच्छयु वरत
 तदा क्रियैवास्य प्रवृत्तिनिमित्तं सैव पारिभाषिको जातिः अन्त्यापि पारिभाषिक-
 जातित्वात् कठौ को कठमानिनी कठौभाष्यादि स्यात् । लक्षणचतुष्टयाप्याप्य-
 त्वात् सन्देहो न जातिः । गार्गीति गर्गस्यापत्य स्त्री गामा । गोत्रविहितयोः पत्य
 ण्यप्रत्यययोः युङ्गत्वादीप् निपथे मित्रे पुनरजादौ युङ्गत्वादीनां पाठात् नैह
 युङ्गत्वादीप् निपथः । कठौति कठौ ब्राह्मणस्य प्रोक्तः अधीयते य सौर्वादि
 कठलक्षात् स्तियामनेनप एव कोद्युमी ॥ २६३ ॥

स्यः सयोगः अथ उड् यस्य स स्योड् खरस्य स्योड् चिति न खरस्योड् अखरस्योड्
 तस्मात् । खरो खरति मारद्वगुणयोगात् । एव पट्टो पट्टः लघ्वी लघुः गर्वा
 गुरुरित्यादि । खरशब्दस्य शुक्लवर्णवाचकत्वात् प्रार्ता निपथः । गुणमाह सत्व इत्यादि ।
 यः सत्वं द्रव्यं निविशते तदेवायथतीत्यर्थः । अपेति तत्, सत्वादपगच्छतीत्यर्थः । यथा

स्योडश्च । मृद्वी मृदुः । खरुस्योडस्तु खरु पाण्डुः । गुणात् किं ?—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ धेनु ।

श्यामता पूर्वमासादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशाया ततोऽपैति । पृथग्जातिषु दृश्यते भिन्नेषु बह्वेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आसादिफलं वा श्यामता दृष्टा सा कदलीफलदिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणा-कुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणीति उक्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्तिः । यदा द्रव्यसक्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पञ्चादिषु च दृश्यते अतः कर्मणीगुणत्वमपाकर्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्यः यथा पक्वच्छस्यपात्रेषु रक्ततागुणं सहि वज्रिसंयोगादिना निष्पाद्यते अक्रियाज इति क्रियाया जायते क्रियाजं न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः । ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनया कर्मणीगुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम् । कर्मत्वं सर्वमेव उत्पाद्यमिति एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तच्चापि ह्येते धर्मा वर्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पञ्चादिषु च दृश्यते । एव द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः न अक्षप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥ २६४ ॥

श्रीरा-टी—स्य उड् यस्य स खरु अेतार्थः । खरुश्च स्योड् च तत् न तत् अखरुस्योड् तस्मात् । गुणवाचकादिति गुणं व्यक्तिगुणं—वाचकं धेनुकं । मनु-लोपादभेदीपचारात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तमानादुकारान्तादित्यर्थः । मृद्वीति मार्वगुणं विशिष्टा इत्यर्थः । अथ गुणवाचिशब्दं ज्ञापनार्थं गुणलक्षणमाह सत्त्वं इत्यादि । सत्त्वं द्रव्यं तव निविशते तदाश्रयति अपैति ततः सत्त्वादपगच्छति यथा श्यामी गुणः पूर्वमासादिफलमाश्रयति पश्चात् पक्वदशाया ततोऽपगच्छति पृथक् जातिषु दृश्यते इति ।

वैक् नानाजातयो येषां तेषु दृश्यते यथा ह्रसादिषु यः शुक्लादिगुणो दृष्टः स ह्रादिषु दृश्यते एतेन सर्वेण जातिर्न गुणः न हि द्रव्यसमवायिनी जातिः सत्त्वा-

२६५ । पाच्छोणादि स्वाङ्गेतोऽक्तेर्वा ।

पाद—स्वाङ्गेत ५।, अक्ते ५।, वा । १। ।

पादः शोणादेः स्वाङ्गात् इकारान्ताच्च स्त्रियामौप् स्यात्
वा न तु क्ते । त्रिपदौ त्रिपात्, शोणी शोणा चण्डी चण्डा,
विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा । स्वाङ्गात् किं ?—

तदपगच्छति जन्मन प्रवृत्त्या विनाशादाधारस्यापरित्यागात् नापि जातिः, पृथक्जातिषु
दृश्यते ब्राह्मणत्वादिर्गवादिष्वसमवेतत्वादित्यु स्वरूपकथनम् । नापि सत्ता गुणः द्रव्य-
गुणकर्म्मम् वर्त्तमानत्वात् न च सा द्रव्यादपेति । नन्वेव कर्मापि गुणः यदा सक्रिय-
भवति तदा सत्त्वे निविशते यदा निष्क्रिय भवति तदा सत्त्वादपेति पृथग्जातिष्वपि
दृश्यते यथा गमनादिक्रिया मनुष्येषु दृश्यते तथा गवादिष्वपि दृश्यते अतो निरा-
कर्तुमाह । आध्रिय इत्यादि । आध्रिय उत्पाद्य क्रियाव्यापारसम्मात् जात क्रियाजः
न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । तथाचोत्पाद्य घटादिरूपम् अनुत्पाद्य परमा-
णादिरूप कर्मणस्तूपाद्यमेव नानुत्पाद्यत्वं तस्य जन्मत्वात् एव घटादेर्महत्वादिकमुत्पा-
द्यम् । आकाशादेर्महत्वादिकमुत्पाद्यमिति । एव सति द्रव्यमपि गुण द्रव्य हि
द्रव्यारम्भकेऽवयवभूते निविशते तदवयवसयोगविभागविनाशादपेति पृथग्जातिषु
दृश्यते अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वम् निरवयवद्रव्यस्य अनुत्पाद्यत्वम् अत आह असत्त्व-
प्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्य प्रकृति स्वभावा यस्य सः सत्त्वप्रकृतिर्न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्व-
प्रकृतिर्द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । एव सत्यपि व्यवच्छेदकफलकत्वात् सत्त्वं स एवत्यवधारण
द्रष्टव्यमन्यथा अभावेऽतिव्याप्तिः, स्यात् घटाभावस्य निवेशात् घटसन्निधाने कृते
तदपगमात् पृथग्जातिषु दर्शनात् ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादत्यन्ताभावस्यानुत्पाद्यत्वात्
तथाच द्रव्यभिन्नस्य क्वचिदधिकरणे द्रव्ये द्रव्यमतिऽभिनिवेशः । ततोऽपगम इति
ह्य निवेशमात्रं क्वचिदधिकरणम् । पृथग्जातिषु दर्शने क्वचिदुत्पादनौचित्यत्वं क्वचित्
नित्यत्वं स गुण इत्यर्थः, यथोक्तधर्मानाक्रान्तत्वात् अनुत्पत्तिश्च नेप् ॥ २६४ ॥

पादित्यस्य स्वाङ्गत्वेनैव प्राप्तौ पथक् ग्रहणं नियमार्थम् । तत्राय नियमः बहुव्रीहौ
सख्यासूपमानादित्यनेन पादस्य स्थाने कृतात् पादित्यनकारान्तादेशादेव ईप् स्यान्नतु
अकारान्तात् पादात् । ततश्च भग्नपादा दीर्घपादा स्त्री इत्यादा न स्यात् । त्रिपदीति
तयः पादा यस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य पादावेऽनेन ईपि पात् पत् पाविति पदा
देशः । शोणादिषु । शोण कृपण कल्याणौ पुराणः कमलस्तथा । विकटी दि ।
चण्डाश्च साधारणं विशङ्कटौ । सहायारासभरुजा विधालाद्यास्तथापरं इति । शेषः

स्याङ्गं स्यादद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम् ।

दृष्टं तत्रातत्स्थमपि तद्वत्तादृशि च स्थितम् ॥

बहुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुसुखा शाला
अप्राणिस्थितत्वात् । सुशोभा विकारजत्वात् । सुकेशी सुकेश

कपणी कल्याणी पुराणी कमली विकटी उदारी चण्डी साधारणी विशङ्कटी सहायी
अराली भरुजी विशाली पत्ते शीणा इत्यादि । स्त्रीलिङ्गानां कटिश्रेणि प्रभृति
स्वाङ्गानामिदन्तत्वेनैव सिद्धे सुखनखादीनाञ्च स्त्रीत्वाभावात् स्वाङ्गमिहीपसर्जन-
मेवेति । चारुमुखी चारुमुखा सुनखी सुनखा दीर्घकेशी दीर्घकेशा इत्यादि । अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिदं विवक्ष्यमि । नासिकोदराङ्गत्वात् । वद्वत्त्वात् स्वाङ्गानां
मध्ये नासिकोदराभ्यामेव ईप् स्यात् वा । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका क्षीणोदरी
क्षीणोदरा आभ्यां किं पृथुजघना चारुवदना दीर्घलोचना चारुश्रवणा । जङ्घी-
कण्ठकर्णशङ्खाङ्गदन्तगात्रान्पुच्छात् स्थोड । सयीगोडा स्वाङ्गानां मध्ये एभ्य एव
ईप् स्यात् वा । दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्घा रक्तीष्ठी रक्तीष्ठा सुकण्ठी सुकण्ठा चारुकर्णी
चारुकर्णा दृढशङ्खी दृढशङ्खा चार्वङ्ग्यी चार्वङ्गा सुदन्ती सुदन्ता सुगती सुगता
स्थूलान्ती स्थूलान्ता सुपुच्छी सुपुच्छा । एभ्यं किं सुनेत्रा सुगुल्फा । प्रोक्षी कृगला-
न्तीति नित्यं सञ्ज्ञायाम् । शर कवर विषमणिभ्यः पुच्छात् पृथग्योगात् सञ्ज्ञायामिति
नानुवर्तते । एभ्यः परात् पुच्छादीप् स्यान्नित्यम् । शरपुष्पी कवरपुच्छी विषपुच्छी
मणिपुच्छी । पक्षाक्षीपमानादेः । उपमानपूर्वात् पुच्छपक्षाभ्यां नित्यमीप् स्यात् ।
श्वपुच्छी सिंहपुच्छी शुकपक्षी काकपक्षी । उपमानपूर्वात् किं सितपक्षा हसी ।
गिरिपक्षी शाला इत्यत्र स्वाङ्गत्वाभावेऽपि ईप् । क्रीड खुर बाल शफ गुद प्रोथ गल
भग धीवादेर्न । एभ्य ईप् न स्यात् । सुक्रोडा सुखुरा सुबाला सुशफा सुगुदा सुप्रोथा
दीर्घगला सुगला सुयीवा । सहवियमान नज । एभ्यः परात् स्वाङ्गादीप् न स्यात् ।
मङ्केशा सकेशा विद्यमाननखा अकेशा । नखमुखान्नाम्नि । आभ्यामीप् न स्यात्
सञ्ज्ञायाम् । शूर्पणखा बालमुखा शूर्पणखीत्यपि केचित् । ऋचि पाद । ऋचि
वाच्याया पादित्यस्मादीप् न स्यात् । चतुष्पदा ऋक् विपदा गायत्री चतुष्पदा
ऋत्विगित्यादिकानु पादशब्देनैव साध्यम् । स्वाङ्गमाह । स्वाङ्गं स्यादित्यादि । विकारी
धातुवैषम्यं विकाराज्जात विकारज न विकारजम् अविकारजम् अद्रव मूर्त्तम्
अविकारजं प्राणिस्थं यद्वस्तु तत् स्वाङ्गं स्यात् । यथा विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा । द्वितीय-

रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी सुस्तना
प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । राजो राजः,
क्तेस्तु बुद्धिः मतिः ।

लक्षणमाह दृष्ट तवातत्स्थमपीति । अद्रवमूर्त्ता विकारज प्राणिनि दृष्टम् अनन्तर-
मतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुकेशी सुकेशा रथेत्यादि ।
तृतीय लक्षणमाह तद्वत्तादृशि च स्थितमिति । तद्वत् अद्रवमूर्त्ता विकारजप्राणिस्थ-
वस्तुतुल्य यद्वन्तु तादृशि प्राणितुल्ये स्थितमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुस्तनी
सुस्तना प्रतिमा इत्यादि । राजी राजिरिति एव धूली धूलि श्रेणी श्रेणि बाली
बालि रजनौ रजनि पाणी पाणि, रात्री रात्रि पुरन्ध्री पुरन्ध्रि भूमौ भूमि
रित्यादि । किञ्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुगन्धि सक् युवजानि, प्ररित्यादौ
न स्यात् । क्तेस्तु बुद्धि मति ऋलि स्नानिरित्यादौ कृगृज्याग्न्याह्लात्वादिरिति क्तेर्नि
आदेशे स्थानिवत्त्वान्नेप् । एव क्तिवर्जनेन क्तिसमानार्थस्य स्त्रीलिङ्गविहितस्य इदन्त-
प्रत्ययस्यापि वर्जनात् अजीवनि काकारिरित्यादावपि न स्यात् ॥ २६५ ॥

श्रीरा-टी—पादित्यनेन सख्यात्पमानादित्यादिनादृष्टस्य पादित्यस्य ग्रहणं
शीर्ष आदिर्यस्य सः । पाञ्च शीर्षादृश्य स्वाङ्गञ्च इञ्च तत्तस्मात् नक्ति रक्तिसस्या
अर्थवशादितो विशेषणम् । विपदी तय, पादा यस्या सा इति वाक्यम् एव विपदी
विपात् चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि । शीर्षीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन नित्यप्राप्तेऽनेन
विकल्पः । शीर्षादिर्यथा “शीर्ष माधारणऽरानविषाण ह्यशङ्कटा । कृपाणः कृपणी-
दारः कमलोविकटीऽञ्चति । अञ्चत्यहति कल्याण यष्टिवन्ति विशङ्कटा । सहाय
भरुजौ चण्डः पुराशीऽङ्गादि पश्चिमा । नदीभेदे चन्द्रभागा वपाभून्तु द्ववः स्त्रियाम् ।
अङ्गान्त दन्तकण्डञ्च शृङ्गकर्णोच्चमित्यपि । पुच्छ नेत्र तथा गात्र जङ्गमङ्गादिरौरिति ।
“हयशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि युङ्क्त्वात् अञ्चति अङ्गति अहति एषा त्याद्यन्तप्रकृति-
रूपकत्वात् यष्टिवन्त्योऽन्तत्वात् । अङ्गाद्यन्तानां स्वाङ्गवाचित्वेऽपि स्योऽः स्वाङ्ग-
स्याजादौ पाठात् शेषाणां सवार्थैरेव वा प्राप्ते पाठः । केचिन्नादौ हयमाहुस्तत्र हयथा
शतयोजनगामिन्येति हरिवशे दर्शनात् । अङ्गादि पश्चिमा यथा सृङ्गिणी सृङ्गिणी
स्थूनान्तौ स्थूनान्ता हगलास्त्री श्रीषधिरिति नदादेराकृतिगणत्वात् । चारुदन्ती
किन्नरकण्ठी तीक्ष्णशङ्खी चारुकर्णी कल्याणपुच्छी सुगात्री दीर्घजङ्गीत्यादि । पक्षे
चारुदन्तेत्यादि । चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी एकदेशविकृतमनन्तवद्भवतीति न्यायात्
चन्द्रभागी चन्द्रभागा च । तथाच चन्द्रभागी चन्द्रिभागा चन्द्रिभागी च चन्द्रिका ।

२६६ । धात् क्रौतात् ।

धात् ५, क्रौतात् ५ ।

धनेन क्रौयते स्म धनक्रौतौ ।

२६७ । तादल्पे ।

तात् ५, अल्पे ७ ।

धादित्येव । अभ्रलिप्ती, अभ्रेण लिप्यते स्म ।

चन्द्रभागी च सैवीक्ता नदीश्रेष्ठा प्रकौर्त्तिता । इति हड्डवन्दः । वर्षाभ्वी वर्षाभ्र-
भिकौ । स्वाङ्गादुदाहरति सुमुखीति श्रीभन सुख यस्याः सा इति वाच्यम् । स्वाङ्गा-
ङ्गोष्ण एवास्य विषयः । दोर्घनखी दीर्घनखा तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका इत्यादि । अथ
स्वाङ्गलक्षणमाह स्वाङ्गमित्यादि । द्रवी घर्मादिस्तङ्गिन् मूर्त्त काठित्यादिस्पर्शविशेष-
वत् । प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थ विकारो दीर्घस्तस्माज्जात विकारज न विकारज-
मविकारजम् । दृष्टमित्यादि अतस्थम् अप्राणिस्थमपि तत्र प्राणिनि दृष्ट चेत्तदा
स्वाङ्ग ताडशि प्राणिसङ्गं प्रतिमादो स्थित सनादिक तद्वत् प्राणिस्थवत् स्वाङ्ग-
मित्यर्थः । द्रव्यादि पदाना व्यावृत्तिमाह बहुस्वेदेत्यादि राज्ञी राजिरिति राजघो-
रित्य एव घोषी समी शुची, सानी वाढी वेशी मणी कपी । श्रेणी च रजनीपक्षे
श्रीणिरित्यादयः क्रमात् । अक्तेरित्यनेन त्वर्थस्योपलक्षणत्वात् अकरणि अञ्जीवनि
काङ्कारिमकार्षीं सर्व कारिमकाषमित्यादौ न स्यात् । तान्तादपि कश्चित् मा गा
स्नानी मृणालीति तु स्नानशब्दात् भावे णि कृते षित्वादीप् । परे तूर्णशब्दादी-
कारान्तादपि तेन श्रीलक्ष्मीत्यादि । तथाच ता श्रीमिव समायान्तीमित्यादि प्रयोग
इत्याहुः । निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायात् कृदिकाराटव तेन
सुगन्धि युवजानिरित्यादौ न स्यात् ॥ २६५ ॥

करणपूर्वात् क्रौतादीप् स्यात् स्त्रिया तत्प्रत्ययोत्पत्ते प्रागेव समासाऽभिधानात्
इति श्रौपतिदत्तः । अतएव आह धनेन क्रौयते स्म इति वाक्यम् । धनेन क्रौता
धनक्रौता इत्यत्र सस्कारकाले भिन्नपदत्वेन करणपूर्वत्वाभावात् । धात् किं ? राज्ञा
क्रौयते स्म राजक्रौता ॥ २६६ ॥

श्रीरा-टी—धनक्रौति क्रौधी' त् स्याद्युत्पत्ते प्राक् कृदन्तेन सह समासेऽनेनेप् ।
सा हि तस्य धनक्रौता प्रागेभ्योऽपि गरीयसीति तु आबन्तेन सह समासादिति परे
अन्ये तु धनक्रौतीत्याहुः । धादिति पौनिर्देशादव्यवहित क्रौतशब्दादेवेत्यर्थः तेन

२६८ । स्वाङ्गाङ्गे ।

स्वाङ्गात् ५, हे ७ ।

स्वाङ्गात् परी हे स्थितो य क्तः तस्मादीप् स्यात् । शङ्खभिन्नी ।

२६९ । वाच्छन्नाज्जातेः ।

वा । ११, अच्छन्नात् ५, जाते. ५ ।

आच्छादनजातिवर्जात् जातिवाचिनः परात् हे स्थितात्

धनसुक्रीतेत्यादौ न स्यात् । क्रीतान्तादपि कश्चित् तन्मते धनसुक्रीतीत्यादि । धात् कि राजक्रीता ॥ २६६ ॥

करणपूर्वात् क्तान्तादल्पत्वे ईप् स्यात् स्त्रियाम् इहापि क्तप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् समास । अत एवाह अभ्येण लिप्यते स्मिति वाच्यम् अभलिप्ती अल्पाभा इत्यर्थः । अल्पे कि जलपूर्या घटी ॥ २६७ ॥

श्रीराटी—धात् क्तान्तादीप् स्यात् धस्याल्पत्वे सति । अभलिप्तीति अल्पेनाभ्येण कर्त्तव्यर्थः । एव सूपलिप्ती पात्री—अक्षरलिप्ती जिह्वेत्यादि । अल्पे कि ? मुखपूर्या भक्तिः ॥ २६७ ॥

पृथक् योगात् धादिति अल्पे इति च नानुवर्त्तते । शङ्खभिन्नीति । शङ्खनिधौ खलाटास्थि इत्यमरः । शङ्खभिन्नो यस्या सा शङ्खभिन्नी । उपसर्गव्यवधानेऽपि श्रोष्ठविचिती । अत्र कृत मित जात प्रतिपन्नानामजातित्वान्न स्यात् केशकृता हस्त मिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना । स्वाङ्गात् कि ? घृतपीता । हे कि ? हस्तेन धृता हस्तधृता । विवाहे पाणिर्गृहीतो यस्या सैव पाणिगृहीतो पत्नी अन्यत्र पाणिगृहीता चोरी इति वक्तव्यम् ॥ २६८ ॥

श्रीराटी—क्त इति क्तान्ता इत्यर्थः । शङ्खभिन्नीति शङ्खखलाटास्थि शङ्खो भिन्नो यया इति वाक्यम् एवमुरभिन्नौ गलीत्कृत्तौ केशरीत्तुनीत्यादि । स्वाङ्गात् कि वक्ता कृता सुकृता । हे कि ? मादपतिता । परे तु नञ्दुः सुवज्जसुखमास वत्सर दुःख भिन्नात् कृतहसादन्तीदात्तात् क्तादीपमाहुः । तद्वग्न्यकृता स्वाङ्गादिविशेषणात् सुखकृता दुःखकृता इत्यादि वारितम् ॥ २६८ ॥

कृत्र वस्त्रजाति नास्ति कृत्र यत्र सोऽच्छन्नः तस्मात् । इच्छुर्भक्षितो यथा सा इच्छुर्भक्षिती इच्छुर्भक्षिता । एव वृकट्टी वृकट्टा शुक्रजग्धी शुक्रजग्धा इत्यादि । जाते किं ? कटुर्भक्षिता । क्तात् कि ? ब्राह्मणप्रिया । कृन्नात् वस्त्रकृन्ना वस्त्र

क्तादीप् स्यात् वा । इक्षुभक्षिती इक्षुभक्षिता । कृन्नात् वस्त्र-
च्छन्ना ।

२७० । पन्नग्रामपालकान्तात् ।

पन्नग्रां ७, अपालकान्तात् ५ ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्यायाम् । गोपी ।
पालकान्तात् गोपालिका ।

कृन्न परिहितं यथेत्यर्थः । एव वसनप्राप्ता । अत्रापि कृतमिति जात प्रति-
पन्नानामजादित्वात् स्यात् । इक्षुभक्षिता इक्षुभक्षिता इक्षुभक्षिता इक्षुभक्षिता ॥ २६९ ॥

श्रीरा टी—न कृन्नोऽच्छन्नसंज्ञात् । इक्षुभक्षितीति इक्षुभक्षिती यथा सा
इति वाक्यम् । एवं वृकट्टी शुक्रजग्धी सुरापीती पन्ने वृकट्टेत्यादि । जातेः
किं ? मासकृता घृतपीता शूद्रीत्यादि ॥ २६९ ॥

पत्या ऊढा पत्नीति व्युत्पत्त्या विवाहकर्त्तोपलक्ष्यते इत्यत आह पुंवाचका-
दिति । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधी विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पाल-
कान्तवर्जनादकारान्तादेवायं विधिरिति । अन्यथा पुंस पत्नी इत्यादावपि
प्रसज्येत् । पालकोऽन्ते यस्य स पालकान्तः । किञ्च पालकग्रहणेनैव गोपा-
लिकादि प्राप्तावन्त्यग्रहणं पालकपर्यन्तस्य ज्येष्ठादिगणस्य प्राप्त्यर्थं तेन ज्येष्ठ कनिष्ठ
मध्यमोत्तम गोपालक पञ्चपालकवर्कात् पुवाचकादकारान्तादीन्प्राज्ञार्याया
इत्यर्थः । गोपस्य पत्नी गोपी एव महामावस्य महामात्री पितामहस्य पिता-
मह्वी मातामहस्य मातामह्वी प्रष्ठस्य प्रष्ठो इत्यादि । पुवाचकात् किं ? प्रजाता
जातापत्या प्रजाताचेत्यमरः । पन्नग्रा किं ? देवदत्ता । प्रत्युदाहरति गोपालि-
केति । गोपालकस्य पत्नी गोपालिका स्त्रीत्वादाप्कायनाशीरक इत्यकारस्ये-
कारः । एव ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा उत्तमा पञ्चपालिका । गोपीत्यादिषु जाति-
त्वादीपि सिद्धे इहोदाहरणं निषिद्धानामपि प्राप्त्यर्थम् । तेन चत्विथस्य पत्नी
चत्विथी वैश्यस्य पत्नी वैश्यी इत्यत्र जातित्वादीपो विधाने युङ् वर्जनेऽपि पत्नीवि-
हितेऽप्यादेव ॥ २७० ॥

श्रीरा टी—पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः न पालकान्तोऽपालकान्तसंज्ञात्
नञ् सादृश्यधीतकत्वात् । पुवाचकादपालकान्तादकारान्तादित्यर्थः । गोपीति
गोपस्य पत्नीति वाक्य पुवाचकगोपशब्दस्य स्वस्वामित्वे सम्बन्धवाच्ये स्त्रियां वृत्तिः ।

हिमानी अरण्यानो मनावी पतिवत्नान्तर्वन्नी
पत्नी भाजी गोणी नागी स्थली कुण्डी काली
कुशी कामुकी घटी कवरी नील्यशिखाः ।

नारी—अग्निश्वाः १॥ ।

एते निपात्यन्ते ।

एते ईवन्ता निपात्यन्ते । निपातीत्यर्थविशेषे भवतीति तानह विवृणोमि नारीति । नरस्य जातौ एव वृत्रह्णक्षत्रविट्शूद्रैरित्यमरीक्या वृशब्दस्यापि मनुष्य-
वाचित्वे ऽस्यापि जातौ नारीति निपात्यम् । अतएव वृजातेरिति स्वयं
वक्ष्यति । अन्यत्र ऋदन्तत्वादीपि नीत्यनिष्ट स्यात् । सखीति वयस्या इदन्त-
त्वादिक्त्वं नित्यार्थो निपातः । यवानौ दुष्टोयव । यवनानौ यवनस्य लिपिः
जातौ तु । यवानीति । हिमानी हिमसङ्घतिः । अरण्यानी महारण्यम् ।
मनावी मनोःपत्नी । पतिवन्नी सभर्तृका स्त्री पतिरिह विवाहकर्त्ता तेनान्यत्र
पतिमती सेना । अन्तर्वन्नी गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वन्ती भूमिः । पत्नी पत्युरूढायां
अन्यत्र पतिरियं ग्रामस्य । भाजी पक्वव्यञ्जनविशेषः । अपक्वा चेज्जाजा । गोणी
धान्यादिवह्ननार्थपात्रविशेषः । नागीस्थूला जातौ तु नागी हस्तिनी सर्पौ च ।
स्थली अकर्तृकामुनिः अन्यत्र स्थल उल्यानादि । कुण्डी पात्रविशेषः अन्यत्र
कुण्डा अमृते जारजः कुण्ड इत्यमरात् । काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला । कुशी
लौहविकारः अन्यत्र कुशा । कामुकी रिरसु अन्यत्र धनस्य कामुका । घटी
अल्पीघटः एव मृणाली कृत्रीत्यादि । अतएव स्त्री स्यात् काचिष्मृणाल्यादिर्विव-
चापचये यदीत्यमरः अन्यत्र करिणा घटना घटा । कवरी केशवेशः अन्यत्र
कवरा । नीली प्राण्यीषधीः । नीली गौ नीलीनाम ओषधिः अन्यत्र नीला
लता । अग्निश्ची शिशुरहिता स्त्री अन्यत्र अग्निश्च शाला । बहुवचनादन्येऽपि
निपात्यन्ते यथा बहुब्रीहौ पत्युः पत्नी वा स्त्रियाम् । स्थूलः पतिरस्याः स्थूलपत्नी
स्थूलपतिः स्त्री । एकसमानवीरभाटसपिण्डपुत्रेभ्यो नित्यम् । एकः पतिरस्या
एकपत्नी एव समानः पतिरस्या इत्यर्थे पत्युः पत्न्यादेशे ज्योतिर्जनपदत्यादिना
समानस्य स आदेशे सपत्नीः । एवं वीरपत्नी भाटपत्नी सपिण्डपत्नी पुत्रपत्नी ।
किञ्च एकस्य पत्नीत्यादि वाक्येषां एकपत्नीत्यादि सिद्धौ आदेशविधानन्तु एकः
पतिरस्या इत्यादि वाक्ये एकपतिरित्याद्यनिष्टपदनिवारणार्थम् । समासान्तस्य

२७५ । पद्मती शक्ती युवत्यनङ्गाही श्वेन्येनी

पत्यु. पत्नी स्याद्वा । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नी ग्रामपतिस्त्री । मुख्यस्य किं पति मतिक्रान्ता अतिपतिः ॥ २७४ ॥

श्रीरा टी—निपातीह्यर्थविशेष इत्युक्तः । नृयवयोर्जातौ नारी सखी सुहृदी भ्रष्टौ यवी यवानौ यमानौति सुभूतिः । यवनानां लिपिर्यवनानी अन्यत्र यावनी—भाषा । हिमानी हिमसंहतिः । महारण्यमरण्यानी मनो पत्नी मनावी मनावीच पूर्वेषु । पतिरख्यस्या. सा पतिवती सभर्तृका, मतीर्मस्य वल न च अन्यत्र पतिमती सेना अन्तरख्यस्या' अन्तर्वती गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती पत्नी पाणिगृहीती अन्यत्र पतिरिय स्त्री ग्रामस्य । समानैकपुत्रसपिण्डवीरभाटभ्यश्च हे । एभ्यः पत्यु पत्नी निपात्यते हे । समान. पतिरस्या' सपत्नी एवमेकपत्नी वीरपत्नीत्यादि । हे किं एक-पति' स्त्री ग्रामस्य । अन्यस्माद्वा । वृद्ध' पतिरस्या' वृद्धपत्नी वृद्धपतिः स्थूलपत्नी स्थूल-पति, हे किम् ? अतिपतिः । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नीति केचित् । भाजी पक्का-याम् अन्यत्र भाजा । गोणी धान्यादि वह्नपावमेद, अन्यत्र गोणा । नागशब्दोऽत्र गुणवचनः नागी स्थूला । जातिवचनात्तु पूर्वैरेवैप् यथा नागी करेण नागी काटवेयी अन्यत्र नागा । स्थली अकृतिमा भुः अन्यत्र स्थला । कुण्डी पाती अन्यत्र कुण्डा जारजा । काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला श्रोतुमशक्ता कुशी लौहविकारः फाल इति अन्यत्र कुशा रज्जु' कामुकी मैथुनेच्छावती अन्यत्र कामुका धनस्य । घटादल्पत्वे घटी पावमेद घटीत्युपलक्षणं प्रायशोऽल्पत्वविवक्षायां लिङ्गसामान्यादौप् तेन मठी पटी छती वंशी मृणालीत्यादि । प्रायशः इत्युक्ते, अस्तीवृक्ष' वृक्षक इत्यादौ न स्यात् । कवरौ केशवेशः अन्यत्र कवरा कर्वरा । नीलात् प्राखीषध्योः । नीली गौ, नीली ओषधिश्व । कुवलयदलनीला, कोकिला बालचूते इति तु नील्यारक्ततास्तीत्यर्थे अः तस्मादाप् नीला । यद्वा कुवलयदलवन्नीला कुवलयदलनीला । एव सर्वला-मचिका नीला इत्यमर' । नीला कङ्कुरिति तु जात्यभिधाने सज्ञाया वेति केचित् नञ् पूर्वशिशोर्जायायाम् अशिश्वी शिशुना विना जाया इत्यर्थः । पाणिगृहीतीत्यूढा-याम् । पाणिगृहीतीत्यास्या. सा पाणिगृहीती जाया अङ्गसंयोगेनोटा इत्यर्थः, अन्यत्र तु उपचारात् पद्मादि प्रयोगः । अनुदात्तान्ताद्वर्णादीप् । अनुदात्तान्ताद्वर्णवाचिनः स्त्रियानीप् स्यात् कल्पाशी शरणी सारङ्गीत्यादि । अनुदात्तान्तादिति किम् ? कृष्ण कपिला धवला इत्यादि । इदं नदादित्वात् सिद्धमिति केचित् । अलोदात्तस्य ह्रन्दीविषयत्वात् ॥ २७४ ॥

हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्री पलिक्री वा ।

पद्धती—पलिक्रीः १॥, वा । १ ।

पक्षे—पद्धतिः शक्तिः यूनी अनडुही श्वेता एता हरिता

एते निपाद्यन्ते वा । पद्धती शक्त्योः क्यन्तत्वेनाप्राप्तौ ईप्पो विभाषा । यून्स्ति-
प्रत्यय कृत्वा युवति, वा निपात्यते । तथाच नरयुवतिविहङ्गा राशि षट्के मृगा-
दाविति दीपिका । ततो ऋसोदन्तत्वात् पाच्छीणादित्यनेन पक्षे ईप् युवतीत्यपि
तथाच विषयविषमा सधुराहि युवत्य इति श्रौपतिदत्त, एव युवती यौवननगरे
शिवशिव कुचमण्डलः साक्षी इत्युद्भूतः । तथौरप्राप्तिपक्षे तु नान्तत्वादीपि यूनीति
स्यादेव । किञ्च युवानमतिक्रान्ता अतियुवा स्त्री बहुयुवा पुरीत्यादौ
गौणत्वात् ईप् प्रत्ययो न स्यात् । द्विन्द्वाह इत्यत्र वाशब्देन विणान्त वदतेर्यह-
णादनडुहशब्दादीपि जाते अनेन आकारागमी वा निपात्यते । तेन पक्षे अन-
डुहीति । श्वेतादि षड्भ्य ईप् तेषा तकारस्य नकारस्य वा निपात्यते । किञ्च
नक्षत्रे रोहिणीति नित्यम् । असितादब्रह्मायामीप् तस्य क्रश्ववा । पलितादृद्धा-
यामीप् तस्य क्रश्ववा । अत्र वाशब्दस्य अनुक्तानामपि व्यवस्थापकत्वादिद विव-
रणोमि । ईश्वरशब्दादीप् वा । ईश्वरी भुवनेश्वरी ईश्वरा । तथाच काली ह्रीम-
वतीश्वरी इत्यमरः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरौश्वराया इति भावविः । एवं
केवल सुमङ्गल सामक भागधेय भेषज समान पाप आर्यकृत दीर्घजिह्व अवर
रेचक देवक केकाय भिक्षुकादेरीप् नाम्नि । केवली सुमङ्गली सामकी भागधेयी
भेषजी समानी पापी आर्यकृती दीर्घजिह्वी अवरी रेचकी देवकी केकायी
भिक्षुकी । नाम्नि किम् ? केवला सुमङ्गला समेय सामेका इत्यादि । एव
शेषभिन्ने वयसि वर्त्तमान शब्दादीप् स्यान्तु ह्रीडादेः । कुमारी किशोरी करभी
कर्करी तरुणी तनुनी बधूटी चिरण्टी आम्हा युवतिरुच्यते । एषां गौणत्वे न
स्यात् बहुकुमारा पुरी । शेषे वयसि तु ह्रडा स्यविरा । ह्रीडादेस्तु ह्रीडा
वाला वत्सा कन्या पाका मन्दा विनता पूर्वहायना अपरहायना । शरल शारङ्ग
पिबङ्ग कल्पधेय ईप् । शरली शारङ्गी पिबङ्गी कल्पी । भन्द्रभागादनद्याम् । चन्द्र-
भागे भवा चान्द्रभागी नद्यान्तु चान्द्रभागा । एवञ्च मनुष्यजातेरिदन्ताच्च । कुन्ती
अवन्ती गीतलाज्जातिः । अमनुष्यजातेस्तु तित्तिरिः एवञ्च वर्षांश्चै गुर्विणी सरसी
रीदसादयो निपात्याः । एव वयाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अत्र स्त्रीत्व

भरिता रोहिता लोहिता असिता पलिता । असिक्री अवृद्धा,
पलिक्री वृद्धा ।

२७६ । न मन्संख्यास्वस्रजादेः ।

न । १।, मन् सङ्गा-स्वस्र-अजादे. ५। ।

आप् च निपात्यते । केचित्तु ऋदीकारादपि पत्वे ईप् विधाय तन्दी तन्दी लक्ष्मी लक्ष्मीः इत्यादिमाहुः । लक्ष्मीरियम् इति प्रयोगश्च । इय लक्ष्मीनाम्नी कन्या लक्ष्मीव अस्वेव इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

श्रीरा टी—पादस्य हतिरिति वाक्यं हनघोः क्तिः अक्तेरिति निषेधे प्राप्ते विधिः शकघोः शक्ती शस्तमेद. बन्ते तु शक्तिः । युवन् शब्दस्य नान्तत्वादीपि सिद्धे तङ् निपात्यते अनान्तत्वान्न वस्य उ । अनङ्गुह शब्दस्य ईप् वा आप् निपात्यते । अत एव हरित भरित रोहित लोहितानां वर्णवाचित्वात् अनुदात्तान्ताद्वर्णात् इत्यनेन नित्यमीपि प्राप्ते वा ईप् तस्य नञ्च निपात्यते । हरिता भरिता इति विश्व. भरित शब्द परे नाङ् । असित पलिताभ्यामीप् तयो. ऋश्च निपात्यते । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् प्रियवती प्रियन्निः विशती विशतिः इति ॥ २७५ ॥

स्वसाच अजश्च स्वस्रजौ तौ आदौ ययोसौ स्वस्रजादौ । मन्च सख्याच स्वस्र-जादौ चेति तस्मात् । सीमिति डापीऽप्राप्तिपक्षे नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्य ईपीऽनेन निषेधे दौर्घनकारलोपी च एवम् अतिपटिभा । अत्र मनीवर्जनं नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्वेपी निषेधार्थमेव तेन लब्धसौम्यौ लब्धसौमे लब्धसौमानौ इत्यादिषु ईप् चास्वस्यादित्यनेन ईप् स्यादेव । सख्यावाचकानां मध्ये एकद्विषड् बहुनामीपीऽसम्भवः । तिस्र चतस्रोः स्वसादिपाठादेव तिस्रचतस्रभ्यामीपो निषेधः । ततश्च पञ्चादष्टादश पर्यन्तानां मुख्यत्वे उतिव्यर्णान्तेत्यादिना विषु लिङ्गेषु समत्वविधानेनैव लिङ्गकार्यनिषेधे सिद्धे सख्यावर्जनं नान्तसंख्याभ्यो गौणत्वे ईपी निषेधार्थम् । तेन प्रियपञ्चा वेश्या इत्यादौ ईपचास्वस्यादित्यनेन ईप् न स्यात् । अतिपञ्चा स्त्रीत्यादौ ऋन्नुच्चाहेत्यादिना ईप् न स्यात् । किञ्चाच नञोऽत्यर्थत्वात् विशति षष्ठादेरिदन्तत्वान्निषेधाभावे पाष्ठीयादित्यनेन ईप् वा स्यादेव यथा विशती विशतिः षष्ठी षष्ठिरित्यादि । अपञ्चा इति न विद्यन्ते पञ्च यस्या इति बहुव्रीहौ समासान्तविधेरनित्यत्वात् उप्रत्ययाभावे ईप् चास्वस्यादित्यनेन प्राप्तव्यस्य ईपी निषेधः । अत्र पञ्च इत्युदाहरणं लिपिकरप्रसादः । ससादिश्च । सस्र मास यास्र दुहित्वमनामृतं तिस्र चतस्र कति यति वति इति दश । स्वसा माता याता अत्र

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा बाला । [१०१] नेपौत्युक्ते—यावती बह्वी ।

माता जननी याता स्त्रीणा स्वामिभाटस्त्री तेन धान्यस्य मात्री तीर्थस्य यात्री इत्यादौ ईप् स्यादेव । दुहिता ननान्दा प्रियतिसा प्रियचतसा कति वति ततीनां मुख्यत्वे लिङ्गकार्यनिषेधात् गौणत्वे प्रियकतिः । प्रिययति, प्रियततिः । अत्र नमृ शब्दोऽप्यस्तीति केचित् तद्वैय नम्री पौत्री सुतात्मजा इत्यमरात् । अजादिश्च । अज बलक अश्ववट एडक चटक कीकिल परभृत परपुष्ट अन्यपुष्ट करट वर्चक मुषिक पिपौलिकादिः । एवं स्वाङ्गजातिभ्या पराः कृतमित जात प्रतिपन्नाश्च इति । केशकृता हसमिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना । एषा साङ्गाङ्गे इत्यनेन विहितस्य ईपो निषेधः । वृचकृता इक्षुमिता ऋगयाता हसप्रतिपन्ना एषु पाच्छी-णादित्यादिना विहितस्येपो निषेधः । नेपौत्युक्तेरिति ईपि कर्त्तव्ये डल्यतुबहु-गणानां सख्यावज्ञावी नास्तीति प्रागुक्तेः यावतीवह्वीश्च सख्यावाचकत्वाभावे ईप् स्यादित्यर्थः । यावतीत्यत्र उदित्वादीप् बह्वीत्यत्र गुणादौत इति ईप् ॥ २७६ ॥

श्रीरा टी—स्वसाच अजश्च तौ तावादी ययी' तौ मन्च सख्याच स्वसञ्जा-दीच तत्तस्मात् पुस्व सौत्वत्वात् । सीमेति नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः षच्चेति नान्त सख्याया एव ईप् निषेध इत्यन्ये । सामान्यतो निषेधात् एकस्य पदौ एकेत्यादौ न स्यादित्येके । स्वसिति ऋदन्तात् प्राप्ते निषेधः । स्वसादित्यथा । स्वसा माता चतस्रश्च तिस्रो याटननान्दरौ । दुहिताश्च समाख्याता नप्ता केन-चिदिष्यते । नम्रीत्यन्ये । अजिति जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेधः । अजादि-र्यथा । अजाश्चा मूषिका विप्रा कीकिला वाडवैडका । परपुष्टा परभृता चटका वर्चका तथा । शूद्राजग्तौ टकारे तु बहु यत्तत् किमः करः । तथा हायन हानौ च स्याता पूर्वापरान्तरौ । पद्मा बालीतमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च । स्वाङ्गे तु स्त्रीङ् गुद क्रोड शफबालभगोत्तरा । करघीणा शिखा नासा शिरी भुजगलान्तका । खुरघीवीत्तराश्चैव नख सुखान्ताश्च नामनि । स्वाङ्गात्कृतमितौ जात प्रतिपन्नौ च हे भवौ । अजादि दादश्रेभ्यो जातिवाचकत्वात् । बहुकरादि-भ्यष्टित्वात् । बालादि पञ्चभ्यः पद्मा पुवाचकत्वात् । स्त्रीङ्गुदाद्यन्तेभ्यः स्वाङ्गत्वात् स्वाङ्गात् कृताद्यन्तेभ्यो हे क्तान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः । उदाहरणानि यथा बहुकरा यत्करा तत्करा किकरा पूर्वहायणा अपरहायणा पूर्वहायणा अपरहायणा इह पाठाक्षलम् । स्वाङ्गस्त्रीङ् यथा सुगुल्फा सुपाश्या । गुदादिस्तु सुग्रीवा

इत्यादि । सञ्ज्ञाया तु सूर्पनखा कालमुखा । अनान्नि तु सूर्पणखी । स्वाङ्गात्
 कृतादिर्यथा केशजाता स्तनजाता इत्यादि । अनासिकीदराबह्वचः । नासिकीदरभिन्ना
 बह्वचः । स्वाङ्गवाचिनोऽजादौ पठिता । पृथुजघना महाललाटा इत्यादि । नासिकी-
 दरात्तु । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका महीदरी महीदरा इत्यादि । सह नञ् विद्यमान
 पूर्वाणि स्वाङ्गानि । सकेशा अकेशा विद्यमाननासिकेत्यादि । स्वाङ्ग समुदायान्ताश्च ।
 कल्याण पाणिपाद यस्याः सा कल्याणपाणिपादा । अस्वाङ्ग समुदायान्तास्तु, कल्याणं
 विद्यमानं सुखं यस्याः सा कल्याणविद्यमानमुखी । पूर्वसूत्रे पूर्वदशहृणात् सहनञ्
 विद्यमानं पूर्वावयवानि स्वाङ्गानौत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेधः इति परे । यकीशला-
 जादावटात् ण्ग्रीयडश्च । यकारान्तात् कोशलात् अजादात् अवटाच्च ण्प्रयडौ सर्वे
 आदिष्टाञ्जादौ पठिताः गौरक्षस्य स्त्र्यपत्य गौरक्ष्या एव पौतिमाष्या साकर्करक्ष्या
 इत्यादि कौशल्या अजाद्या आवठ्या । यङीयथा । ण्ण्ग्रीरनार्धयीर्गौत्रे यङ् रूपोत्तमयी,
 स्त्रियाम् । गोत्रस्यावयवेभ्यश्च क्रौड्यादिभ्यश्च वा क्वचित् । क्रौडिरापिशलिर्नाडिव्याडि-
 रापि चितित्तया । भौरिकिभौलिकः शालास्थलिकापिष्ठलीत्यपि । शौघातकिश्वौप-
 यतस्तया वैङ्गयतीमतः । चैकयतः सैकयतो भोजस्तु क्षत्रिये तथा । सुतो युवत्या
 क्रौड्यादौ शेष शिष्टप्रयोगतः । तिप्रभृतौनामन्यमुत्तम तस्य समीप उपोत्तम, रूप-
 मुपीत्तम ययोस्त्री तयो न आर्य्यौ अनार्य्यौ तयोः । णश्च णिश्च तौ तयोः । तथाच
 गोत्रविहिततोः ण्ण्ग्रीरनार्धयीः रूपोत्तमयीः स्त्रिया यङ् स्यात् ड इत् । करीषगन्ध
 इव गन्धः यस्य स करीषगन्धिः करीषगन्धश्च तस्य स्त्र्यपत्य कारीषगन्ध्या । एव
 बालाक्या वराह्या इत्यादि । अनार्धयी कि वाशिष्ठी वैश्वामित्री । रूपोत्तमयीः कि
 औपगवी कापटवी इह गोत्र शब्देनापत्यं भावमुपलक्ष्यते । गोत्रे किम् ? अहिच्छत्रे
 जाता अहिच्छत्रौ ण्ण्ग्री किम् ? ऋतभागस्यापत्यं स्त्री आर्चभागौ ऋतभागस्यान्त-
 रापत्यमित्यर्थे णिविधानादार्चं भाग्येति । गोत्रस्य इत्यादि गोत्रस्यावयवा गोत्रस्याभि-
 मताः । कुलाख्याः पुलिक खनिक मुखरास्त्रेभ्यः षेयङ् । पुलिकस्य स्त्र्यपत्य पौलिक्या
 मौखर्या इति । क्रौड्यादिदशाना षेय्यौपयतादि चतुर्णां णस्य यङ् । क्रौडस्यापत्यं
 स्त्री क्रौड्या आपिशल्या नाड्या आपिचित्या भौरिक्या भौलिक्या शाल्या स्थाल्या
 कापिष्ठल्या सौघातक्या चौपयत्या वैङ्गयत्या सैकयत्या इत्यादि । भोजस्यापत्यं स्त्रीभोज्या
 क्षत्रिया अन्यत्र भोज सुतस्यापत्यं स्त्रीसुत्या युवती अन्यत्र सूती वा क्वचिदिति दैवयज्ञि
 शौचवृत्तिः सात्यमुग्धिः काण्डे विद्धि इत्येषा वा यङ् देवयज्ञा देवयज्ञी शौचवृत्त्या
 शौचवृत्ती सात्यमुग्ध्या सात्यमुग्धी काण्डेविद्धा काण्डेविद्धी । अन्ये तु पारिभाषिक-
 गोत्रविहितयोः ण्ण्ग्रीरेव यङ् विधानम् अनन्तपत्या दैवदत्त्या इति क्वचिदन्यतोऽपि

२७७ । उतो ऽयुङ् रज्ज्वादेर्नृप्राणिजातेरूप् ।

उतः ५।, अयुङ् रज्ज्वादेः ५।, नृप्राणिजाते ५।, ऊप् १। ।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात् ननु
युङो रज्ज्वादेश्च । कुरुः कर्कभूः । प्राणिजातेस्तु धेनुः । युङ्
रज्ज्वादेस्तु अध्वर्युः रज्जुः हनुः ।

२७८ । वाम लक्षण शफ सह सहित संहितो-
पमानादूरोः ।

वाम—उपमानात् ५।, ऊरो, ५। ।

वामोरुः रभोरुः ।

इति सूत्र विधायान् । एव वयस्यचरमे इति सूत्र विधाय । किशोरी तरुणी
चिरण्डीत्यादि उदाहरन्ति । कन्या बालावात्साह्वीडापाकामन्नावितना इत्येषाम्
अचरमवयोऽर्थत्वाद्यैपि प्राते अजादौ पाठ इत्याहुः ॥ २७६ ॥

न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणी चेति नृप्राणि नृप्राणि च तत् जातिश्चेति
नृप्राणिजातिः तस्या । मनुष्यजातेरप्राणिजातेश्च उकारान्तात् स्त्रियामूप स्यात्
तु यकारोऽङी रज्ज्वादेश्चेत्यर्थः । नृजाते, कुरु, एव ब्रह्मबन्धू ।

जातिवाचकात् परो बन्धुशब्द कृत्वाया वर्त्तते । अप्राणिजातेः कर्कभू
अलावू । अध्वर्युरित्यत्र चरणत्वेन जातित्वात् प्रातौ युङ्लान्निषेधः । अध्वर्यु-
ब्राह्मणौ । रज्ज्वादिश्च । रज्जुः हनुः कङ्गुः प्रियङ्गुरित्यादि । प्राणिजातेस्तु धेनुः
ककवाकुः श्रोतुरित्यादि ॥ २७७ ॥

श्रीरा-टी—य उङ् यस्य स रज्जु आदिर्यस्य स' युङ् च रज्ज्वादिश्च तत् न तत्
अयुङ् रज्ज्वादिस्तस्मात् पुस्तक सौत्रत्वात् । न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणी च तत् तच्च
तत् जातिश्चेति तस्या । कुरु रिति कुरुशब्द' कुरुदेशस्य मनुष्य जातिवाची । एवं
ब्रह्मबन्धू धीबन्धू, एतौ कस्याञ्चित् ब्राह्मणजातौ वर्त्तते तथा कारुरित्यादि ।
कर्कभूरिति कर्कभुशब्दो वदरी जातिवाची एवम् अलावूः एवोरुरित्यादि । धेनुरिति
नृभिन्न प्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात् । एव ककवाकुः श्रोतुरित्यादि । तथा
अध्वर्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजातिवाची । रज्जुरिति अप्राणि जाति-
वाची एव हनुः तर्कुः त्वरुः क्षायः इत्यादि आकृतिगणोऽयम् ॥ २७७ ॥

२७६ । तन्वादे वा ।

तन्वादेः ५।, वा ।१। ।

तनुः तनुः चञ्चुः चञ्चुः ।

वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च सहितश्च इति वाम लक्षण शफ सह सहित सहित पश्चात् वामादि सहितश्च तत् उपमानञ्चेति समाहारः तस्मात् । वामादिभ्यः षड्भ्यः उपमानाच्च परो य ऊरुशब्दस्तस्मात् ऊप् स्यात् स्त्रियाम् । वामौ वल्गुप्रतीपौ वाविल्यमरः । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा वामोरुः एव लक्षणोरुः शफीरुः सहोरुः सहितोरुः संहितोरुः । उपमानात्तु रम्भे इव ऊरु यस्याः सा रम्भोरुः एवं करम्भोरुः सम्भोरुरित्यादि । एभ्यः किं ? वृत्तोरुः पीनीरुः ॥ २७८ ॥

श्रीरा टी—वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च सहितश्च उपमानश्च तत्तस्मात् । वामोरुरिति वामौ मनोहरावूरु यस्याः सेति वाक्यं वामादीनामनौपम्यायं वचनम् । सफल सम्फलाभ्यामित्यन्ये । रम्भोरुरिति रम्भे इव ऊरु यस्याः सा एव करिकरीरुरित्यादि ॥ २७८ ॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेद विवर्णोमि । पङ्क्तौ शब्दादूपि पङ्क्तुः एव भद्रवाहोरूपि भद्रवाहर्नाम काचित् । एव कद्रु कमण्डलुभ्या सञ्ज्ञायामूपि कद्रुः कमण्डलुः एव स्त्रीविशेषवाचिनो भौरुशब्दादूपि भौरुः । सम्बोधने हि भौरुः । विहर मया सह भौरुः काननानीति वान्मौकिकः । एवञ्च श्वशुरस्य पत्नीत्यथे ऊप् तस्मिन् उकारस्य अन्त्याकारस्य च लोपे श्वशूरित्यादि ॥ २७९ ॥

तनुः आदिर्यस्य सः तस्मात् । तनूरिति गौणेऽपि वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः । सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ स्यात् । तन्वादिर्यथा तनुश्चञ्चुरुर्भौरुः कङ्क पङ्क्तुः प्रियङ्गवः । गङ्गुः कुङ्कुरिति प्रोक्ता तन्वादौ सरयूस्तथा । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नान्नि वाहन्तकमण्डलुकद्वभ्या नित्यमूप स्यात् सञ्ज्ञायाम् । भद्रवाहः भद्रवाहः कमण्डलुः नाम काचित् कद्रुर्नागमाता । नान्नि किं ? वृत्तवाह । श्वशूः इदं निपात्यम् । श्वशुरस्य पत्नी श्वशू । आवादेर्लुक् तलुकि । आप ईप ऊपश्च लुक् स्यात् तलुकि । बहुला कृत्तिकास्तासु जातः णस्य लुक् तलुकि अपीलुक् बहुला लुकि न तत्रेति निषेधात् त्रिः आपीलुकि प्रकृत्यवस्थितिः । एव अश्विन्या जातः णलुकि ईपो लुक् अश्विनौ । तलुकि किं ? बहुलानां अश्विन्याश्च पतिः बहुलापति अश्विनौपतिरिति ॥ २७९ ॥

इति स्त्रीत्यपादः ।

द्वितीयः पादः ।

कारकम् ।

२८० । ल्यर्थसम्बुद्धात्कार्थे प्री ।

ल्यर्थ-सम्बुद्धि-उत्कार्थे ७, प्री । १ ।

लेरर्थे सम्बोधने ल्यैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् । कृष्णः
श्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।

सर्वो ऽर्च्यो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः ॥

स्यादिभिर्लिङ्गानां रूपाणि निरूप्य स्यादीनामर्थान् निरूपयति ल्यर्थेत्यादि ।
लिङ्गिङ्ग लेरर्थो ल्यर्थः अर्थोऽभिधेयः । यथा “शब्दे नोच्चार्यमाणेन यद्वस्तु प्रति
पाद्यते । तस्य शब्दस्य तद्वस्तु ज्ञायतामर्थं सञ्जयेति” प्राञ्चः । एवमस्मात् शब्दा-
दयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति तार्किकाश्च । तज्ज्ञानानु व्याकरणा-
दिभ्यः अतएव शक्तियह व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्चेति प्राञ्चः ।
ततश्च कृष्णशब्दस्यार्थो विष्णुरिति । किञ्च यदा लिङ्गायादविरक्ति कर्माद्यर्थो न
विवक्षते तदा लिङ्गात् प्रथमा स्यादित्यर्थः । अन्यथा कृष्ण शब्दस्य कर्मत्वादावपि
विष्णुवाचकत्वात् कृष्ण स्वरामीत्यादावपि प्रथमापत्तेः । तस्य एकत्वाद्यभिधाने
शक्तिस्तु क्व इ व्वानीति सूत्रेण प्रकृत्यर्थस्य एकत्वं द्वित्व बहुत्वेषु क्रमादेकवचन
द्विवचन बहुवचनानां प्रयुज्यमानत्वात् । यथा घट, घटौ घटाः इति । एव
द्वौ बहव इत्यादिषु सख्यापि लिङ्गार्थ एव । न च एकादिभिरेवाभिहितेषु एक-
त्वादिषु तेभ्यो विभक्तिप्रयोगी द्वयेति वाच्यं नापद शास्त्रे प्रयुज्जीत इति नियमे-
नैव केवलानां प्रयोगाभावात् । ततश्च पदत्वार्थं कर्मत्वादि प्रतीत्यर्थञ्च प्रयुक्तया
विभक्त्या प्रकृत्यर्थ एवानूद्यते अतएव प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति
प्राञ्चः । पुष्पादिकमपि लिङ्गार्थ एव इति ज्ञापयन्नाह कृष्ण, श्रीः ज्ञानमिति । ननु
कृष्ण इत्यत्र क्रियारहितं वाक्यं नास्तीति न्यायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारैश्चैव
उत्कार्थत्वात् प्रथमाप्राप्तौ ल्यर्थं ग्रहणं कथमिति चेत् ? सत्यं यत् असमापकक्रियापद
कर्त्तादिप्रत्युक्तं तत्रैव तत्रायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारः । यत् तु केवलो
रूढशब्दः प्रयुज्यते तत्र वाक्यत्वाभावात् तत्रायस्यावसरी नास्तीति विस्तारस्तु
कारकशेषे दृश्यः । एवम् एकादिशब्दो यदा सख्येयवाची तदा घटादिना समाना

धिकरण. स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा यथा एकी घट इत्यादि । यदा तु सख्या-
मात्रवाची तदा घटस्यैक इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठी । एवञ्च प्रख्यादिशब्दो यदा
परिमेयवाची तदा त्रीक्षादिना समानाधिकरण स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा
यथा प्रस्थो त्रीहिरित्यादि । यदा तु परिमाणमात्रवाची तदा त्रीहे. प्रस्थ
इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीति सम्प्रदायः । अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थ-
माभिसुख्यविधानं सम्बुद्धिः । हे वृक्ष हे लते हे फल इत्यादावचेतने तु उपचारः ।
उक्तोऽर्थो यस्य तदुक्तार्थं कारकम् । तदुदाहरति सर्वं इत्यादि । सर्वं, शिव अर्च-
तेऽयमिति अर्थं कमणि ध्यणि अत्र सर्वं इति कर्मात्मम् । जीव्यतेऽनेनेति
जीवन. करणेऽनट् अत्र सर्वं इति कारणमुक्तम् । पातौति पाता कर्त्तारि तन्
अत्र सर्वं इति कृत्ता उक्तः । दीयतेऽस्मै इति दानीयः कृद्धो. कर्भाव इत्यनेन
सम्प्रदानेऽनीय अत्र सर्वं इति सम्प्रदानमुक्तम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः अपा-
दानेऽल् अत्र सर्वं इत्यपादानमुक्तम् । लीयतेऽस्मिन्निति लय. अधिकरणेऽल् अत्र
सर्वं इत्यधिकरणमुक्तम् । त्येक्यार्थे के इति बहुवचननिर्देशादन्यैरप्युक्तार्थं
प्रथमा । तथाच वार्त्तिके तिङ्कृतजितसमासैरभिहिते द्वितीयादयो न भव-
न्तीति । तिवाद्यैर्यथा । रामो वनं ययौ अत्र कर्त्ता । रामेण रावणो जघ्ने
अत्र कर्मात्मम् । कृद्भि स्वयमुदाहृतम् । तद्वितैर्यथा वाचाकृतं वाचिकं अत्र
कर्मात्मम् । तर्कं वेत्त्यधौते वा तार्किकः अत्र कर्त्ता । समासैर्यथा । आरूढो
वानरो यः स आरूढवानरो वृक्षः । क्षिप्रच्छागो येन स क्षिप्रच्छागः खड्गः ।
कृता पूजा येन स कृतपूजाश्चात्र । दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्विप्रः । निर्गता
पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी वृक्षः । सुष्ठु तारा यत्र तत् सुतारमाकाशम् ।
एवञ्च असाम्प्रतमित्यव्ययेनाप्युक्तार्थता यथा मनस्विगर्हितं पन्था. समारोदुमसा-
म्प्रतमिति । विषवृक्षोऽपि सर्ववृक्षं स्वयं क्षेत्तुमसाम्प्रतमित्यादौ असाम्प्रतमिति
अयुक्त इत्यर्थः । तथाच युक्ते हे साम्प्रत स्थाने इत्यमरः । एवञ्च इति शब्देना-
प्युक्तार्थता यथा कृष्ण इत्यव्ययं नाम । कृष्णेति मङ्गलं नाम इत्यादाविति
शब्दस्य वर्णमात्राभिधायकत्वेन उक्तार्थत्वेऽपि विभक्त्युत्पत्तिर्न स्यात् इति शब्दस्यैव
विभक्तिकार्यकारित्वात् पदार्थाविभावकत्वे तु स्यादेव यथा दशरथ इत्यादावतः
इत्यादि । ननु उक्तार्थं कथं गृह्यत कर्मादीनामुक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति
न्यायात् द्वितीयादीनामप्राप्तौ लिङ्गार्थमाश्रित्य प्रथमैव भविष्यतीति चेत् सत्यं
उक्तार्थं हि न्यस्य. समधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् सम्बन्धस्याप्युक्तार्थत्वे पीतसम्बर
यस्यासौ पीताम्बरो हरिरित्यादौ प्रथमा स्यात् । अन्यथा त्येक्यार्थे के इति
वचनेन कारकादन्यस्य उक्तार्थत्वासम्भवात् ॥ २८० ॥

श्रीरा टी—लैरर्थो ल्यर्थः उक्तार्थासावर्थश्चेति स. ल्यर्थस्य सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च

तत्तस्मिन् ल्यर्थो हि स्वार्थादि पञ्चात्मकः केषाञ्चिन्मते स्वार्थादिवात्मकः । यदुक्तम् । “स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सख्याकर्मादिरिव च । अमी पञ्चैव लिङ्गार्था स्त्रय केषाञ्चिदयिमा” इति । तत्र स्वार्थो विशेषण द्रव्य विशेष्य लिङ्ग पुस्वादि सख्या एकत्वादि कर्मादि ढादि । तथाहि गौर्नित्या इत्यत्र स्वरूपविशेषणत्वात् स्वार्थः । शब्दोद्धार्य प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति जाति शक्यत्वात् द्रव्यम् । एव पटीयः शुक्ल नीलीघटः पाचकोमैवः दण्डी चैत्र इत्यादौ जातिगुणक्रियासम्बन्धाः स्वार्था विशेषणत्वात् गुण घट मैव चैत्रादयो द्रव्याणि विशेष्यत्वात् गौः सुन्दर इत्यादौ तु शक्याश्रयतया व्यक्तिरेव द्रव्य जातिन् स्वार्थ इति यद्यपि प्रयोजननिर्वाहकारितया व्यक्तयो जातेभिन्ना एव तथापि ता एव व्यक्तयस्तिरोहितभेदा जातिश्च्यते । यदुक्तम् । “अर्थ क्रियाकारितया भिन्ना व्यक्तय एव च । ता एव व्यक्तयस्त्वभेदा जातिरुदाहृता” इति । धर्मधर्मि-
णोरभेदादित्यनेनैवम् । न च लिङ्गं त्वार्थं कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादौ एकयैव सिविभक्त्या विशेषविधानानुपपत्तेः । नापि सख्या त्वार्थं एका द्वौ त्रय इत्यादौ ल्यर्थताकल्पनात् स्यादिविधानन्तु साधुत्वार्थम् । परे तु प्रकृतिप्रत्ययो प्रकृत्यर्थ-
विशिष्ट प्रत्ययार्थं सहब्रूत इत्युक्ते स्मार्थमप्याहुः । एव ढादिरपि । अस्य तु स्वार्थादिचतुर्वर्धेषु विषयः । ढादिषु विशेषविधानात् यदुक्त एक एकक इत्यन्ये हावित्यन्ये त्रयोऽपरि । चतुष्कः पञ्चकः केचित् चतुष्के सूत्रमुच्यते । एकमते दधि पश्यतीत्यादौ चम्पककुसुमसुवासितवसनादिवत् क्तिजनितसंस्कारविशेषादेव सख्याकर्माद्यवगमः । आढकी ब्रीहिः प्रस्थो ब्रीहिरित्यादौ लक्षणाया परिमेयी ब्रीहिः द्रव्यम् । परिमाणन्तु स्वार्थ इति तस्माच्छक्ति लक्षणाव्यतर सम्बन्धेन ज्ञेयमात्र वस्तु ल्यर्थ इति यावत् । सम्बोधन इति स्थितस्याभिमुख्येऽभिधानं अत्र ल्यर्थातिरिक्तत्वात् ष्या प्राप्ताया वचनं यथा हे विष्णो हे विष्णू हे विष्णवः भी वृक्ष भी वृक्षी भी वृक्षा इत्यादि । त्वैरिति अस्तीपलक्षणात् पौताम्बरः ज्ञातरामः विषवृक्षीऽपि सर्वज्ञः स्वयं केतुमसमाभ्यतम् । मर्नस्त्रिगर्हितं पश्याः समारोढुमसाम्प्रतमित्यादौ सख्याभ्यामुक्तेऽपि प्री । के सतीति कमिह क्रिया-
निमित्तभूत ग्राह्य तेन मृदुभयते इत्यत्र मृदुनो नीकार्यता इदमप्युपलक्षणं तेन शिवो देवता अस्य शैव इत्यादौ ध्यर्थस्योक्तत्वात् को रामः का सीता इदं ज्ञान-
मित्यादौ लक्षणाभावेऽपि ल्यर्थे प्री । ये तु सर्वे हि वाक्य क्रियया परिसमा-
प्यन्ते इति न्यायादस्तीत्यादि अभ्याहरन्ति तन्मते ल्यर्थयद्गुण कृष्णः श्री ज्ञानमि-
त्यादौ ल्यर्थमात्रप्रतीत्या प्रीविधानार्थं क्रियाभ्याहारस्य वक्तृताव्यर्थानुरोधतः । अतो
क्तार्थे पृथक् प्रीविधानात् वादीनामनुक्त एव विषयः । त्वैरुक्तानां क्रमेष उदा-
हरणं सर्वं इत्यादि सर्वं इत्यस्य षट्सु अन्वयः । सर्वोऽर्च्यते अर्चधोर्द्धं ष्यञ् सर्वेष

२८१ । कर्म क्रियाविशेषणाभिनिविशा- धिशीङस्थासन्वध्युपावस-ङं ढं द्वी ।

कर्म—ङ १।, ढ १।, द्वी १। ।

कार्यं क्रियाविशेषण अभिनिविशादेर्ङञ्च ढसंज्ञं स्यात् तत्र च
ह्री । रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ।

जीव्यते जीवशीर्घेऽनट् सर्वः पाति पाघोर्घे ढन् सर्वाय दीयते दाघोर्भेऽनीय । अन्यवापि
प्रयोगत इत्युक्ते । सर्वात् प्रभवति प्रपूर्वं भूघोर्जेऽल् सर्वे लीयते लीघल्ङोऽल् ॥ २८० ॥

यत् क्रियते तत् कर्मेति प्रसिद्धम् । करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्तु-
व्यापारैर्यत् साध्यते तत् कर्मेत्यर्थः । अतएव क्रियाव्याप्य कर्मेति क्रमदीश्वरः (कर्तु-
रीप्सिततम कर्म इति पाणिनिः । तद्विभक्त्ये सति क्रियाजन्यफलशास्त्रित्व कर्मत्वमित्य-
परे ।) तच्च कर्म त्रिविधम् । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्चेति निर्वर्त्यं च उत्पाद्यते यत्त-
न्निर्वर्त्यं अजातस्योत्पादना यथा घट करोति इत्यादि । विक्रियते विद्यमान वस्तु
अवस्थान्तर नीयत इति विकार्यम् । तच्च द्विविधं प्रकृतेरुच्छेदक प्रकृतेर्गुणान्तरा-
धायकञ्चेति । आद्यं यथा काष्ठ भस्म करोतीत्यादि अन्य यथा सुवर्णं कुण्डल
करोतीत्यादि । यथाजीकृतम् । “यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेषा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूत विकार्यं काष्ठभस्म-
वत् । अन्यदगुणान्तरीत्यया सुवर्णादि विकारवदिति” । निर्वर्त्यविकार्याभ्या-
मन्यत् प्राप्यम् । यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यति इत्यादि । अनौप्सितमिति
चतुर्थं कर्मेति क्रमदीश्वरः । यथा पापं त्यजति धार्मिकः । क्रियाया विश्लेषण
क्रियाविशेषणम् । क्रिया धात्वर्थः तस्य च शब्दत्वाभावात् लिङ्गसंज्ञाभावः । पुलि-
ङ्गादि कार्यं संख्या च न सम्भवत्येव । ततश्च तद्विश्लेषणस्य लिङ्गस्यापि लिङ्ग-
संख्ययोर्निर्गमाभावे सामान्यत्वान्नपुंसकत्व प्रथमीपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावा-
च्चैकवचनान्तत्वम् । तेन कवयः श्लोकं साधु पठन्ति कविना श्लोकां साधु पठन्ति
इत्यादौ कर्तुः कर्मणीवा बहुत्वेऽपि क्रियाविश्लेषणस्य एकत्वमेव । किञ्च पृथग्रूप-
क्रियाया विश्लेषणस्य कर्मत्वादिकं न स्यादिति क्रमदीश्वरः तेन साधुः पाकः
साधू पाकौ साधवः पाकाः । कविर्द्विती भावी द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन
द्रव्यत्वातिदेशात् पाकस्य पृथग्रूपत्वमिति गौरीचन्द्र । क्रियाविश्लेषणस्य कर्मत्वे-
ऽपि अकर्मकं ज्ञातूनामकर्मकत्वमेव । तेन शिशुना साधु सुप्यते इति भावप्रत्ययः ।

श्रीशोऽधिष्ठेते ऽहि मधिष्ठितोऽधि-
मध्यास्य धोषं मथुरामनूय ।

शिशुः साधु सुतः इति कर्त्तरि क्तः । माता शिशुः साधु स्वापयतीत्यादौ अचान्त-
कर्त्तुं कर्मत्व सन्ना फलन्तु स्त्रीक विभेतीति स्त्रीकभौ स्त्रीकभ्यां स्त्रीकम् । मन्द-
लुनातीति मन्दलू मन्दल्वी मन्दलः इत्यादौ कर्मकारकादित्वात् कव्याद्यनेकाच-
इति यवौ । अमिनि, अभिनि, अभिनेर्विश, अभिनिविशः शीडस्य स्थास्य आसु च
शीड् स्थास्य अधिः शीडस्थास्य अधिशीडस्थास्यः अनुस्य अधिस्य उपस्य आङ् च
अन्वष्टुपा, तेभ्योवसः अन्वष्टुपावस्य । अभिनिविशस्य अधिशीडस्थास्य च अन्वष्टुपावस्य
चेति तेषां ङ अभिनिविशाधिशीडस्थासन्वष्टुपावस्य ङम् । पश्चात् कर्म च क्रिया-
विशेषणश्चेति समाहारः । राम नमतीत्यादि । सन् साधुधर्मानभिनिविशस्य
सानन्द यथा स्वात्तया राम नमतीत्यन्वयः । राम इति नमनक्रियाव्याय कर्म
सानन्दमिति क्रियाविशेषण क्रियाया भेदाभावे सत्येव विशेषण स्यादिति ज्ञापय-
न्नाह सानन्दमिति । सह आनन्देन वर्त्तते यत्तत् सानन्द आनन्दसहिताभिन्नो
नमस्कार इत्यर्थः । एव मन्द पचतीत्यव मन्दाभिन्नः पाकः, शीघ्रं गच्छतीत्यव
शीघ्राभिन्न गमनमित्यर्थः । अभेद इति किं आनन्दस्य विशेषणत्वं न स्यात्
आनन्दः सुख नमस्कारः करशिरःसंयोगादिः एतथीरभेदात् । धर्मानिति
अभिनिविशतेरधिकरणस्य कर्मत्वम् । श्रीशः इत्यादि । यः श्रीशः अधिमधि-
ष्ठित सन् अहिमधिष्ठेते धोषं अध्यास्य सथुरा अनूय हारकासध्युषितः । विजु-
गृह्य उपवासत् स नोऽध्याक हृत् हृदय आवसतादित्यन्वयः । अहिमिति अधि-
शीडोऽधिकरणम् । अधिमिति अधितिष्ठतेरधिकरणम् । धोषमिति अध्यासैर-
धिकरणम् । मथुरामिति अनुवसतेरधिकरणं हारकामिति अधिवसतेरधिकरणं
विजुगृहमित्युपवसतेरधिकरणं हृत् इति आवसतेरधिकरणं सर्वत्र कर्मत्वे द्वितीया ।
आवसतादिति तुपः स्थाने तातङ् । एषामधिकरणस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि प्रत्ययोऽपि । यथा मण्डल मण्डलाकारो रेखा वाजिमयी जवे । सव्या-
पसत्य हिमुखो नकुलाधिष्ठितो हय इति । बलैरध्युषितास्य विजिगीषोर्गता-
ध्वनः । हारौतीतृष्टमारीचा मलयद्रेरुपत्यका इति रघुः । अव गृहे
अधिष्ठान कल्याणेऽभिनिविशः । यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते इत्यादावपि दृश्यते
इति जौमराः । खड्गसदृशे मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनसावदभिन्यविविशदि-
माधः । इत्यादिकान्तु आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयम् । एवञ्च
उपपूर्ववसतेरभोजनार्थस्य न स्यात् । तेन तीर्थे उपवसते उपवास करोतीत्यर्थः ।

यो हारकामध्यप्रितो विकुण्ड- मुपावसच्चावसतात् स हृन्नः ॥

अभोजनार्थस्य किम् ? तीर्थमुपवसति तीर्थे निवसतीत्यर्थः एकादशीमुपवसन्ति निरम्बुभक्षा इति । एकरावमुपीष्यैव इत्यादि च सदाध्यादि व्याप्तावित्यनेन कावस्य कर्मत्वम् । अधिशीङ्ख्यासामकर्मकाणामेव ग्रहणम् । तेन वने राजान-
मधितिष्ठति अपेक्षते इत्यर्थः । गत्यर्थाद् शीति सूत्रे जनजृ इति द्वयीर्ग्रहण
ज्ञापकात् अनुपूर्वधीरेतयोः प्रयोगे यस्य पश्चात् जनन जरणञ्च तस्य कर्मत्व स्यादिति
बोध्यम् । तेन राममनुजातोऽच्युतः । विश्वमनुजीर्णोऽनन्त इति स्वयं वक्ष्यति ।
असौ कुमारस्तमजोऽनुजात इति रघु ॥ २८१ ॥

श्रीरा-टी—क्रियायाः विशेषण क्रियाविशेषण नेर्विश' निविश, अभेर्निविशः
अभिनिविश शीङ् च स्याश्च आसूच तत् अन्ते शीङ्स्यास् अधिशीङ्स्यास अनुश्च
अधिश्च उपश्च आश्च तेभ्योवसः अभिनिविशश्च अधिशीङ् स्यासूच अन्वधुपावसच्च तत्
तस्य उ तत् कर्म च क्रियाविशेषणञ्च अ भनिविशाधि शीङ् स्यासन्वधुपावसडच्च
तत् । यत् क्रियते कर्तुं क्रियया यदाप्यत तत्कर्म तन्निविध निर्वर्त्यं विकार्यं
प्राप्यचेति तत्र कर्तुं, क्रियया यस्तोत्पाद प्रकाशो वा तन्निर्वर्त्यं यथा कट करोति
पुत्र प्रसूयते इत्यादि । कर्तुं क्रियया यस्याः प्रकृतेरनुच्छेदेनोच्छेदेन वा अवस्थान्तरो
त्यक्तिसिद्धिकार्यं यथा वस्त्र रजति काष्ठ दहतीत्यादि । कर्तुं, क्रियया कृतविशेष-
सिद्धिर्दर्शनेनानुमानेन वा यत्तु न ज्ञायते तत्राप्य यथा वेदमधीते सूर्यं पश्यति
इत्यादि काष्ठ भस्म करोति सुवर्णं कुण्डल करोति इत्यादौ काष्ठसुवर्णे विकार्यं
भस्म कुण्डलं निर्वर्त्यं । यदुक्तम् । यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं
विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र
न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिदं कथ्यते । परे त्वनौप्सितसमि कमा-
न्तरम् । तद् द्विविध प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च । यथा ओदनं बुभुक्षुर्विषं भक्षयति ग्राम
गच्छन् वृक्षमूलमुपसर्पति इत्याहुः । तदस्मन्मते निर्वर्त्यं विकार्यमिदं प्राप्यमिति
लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति । चैत्रे ग्राम गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसमीपावच्छिन्न-
गतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य ढलम् । निर्वृत्तं त्यजतीत्यादौ तु पूर्वदेशविभागावच्छिन्न-
व्यागक्रियाव्याप्यत्वात् ढलस्य ढलम् । अतएव गमित्यजोनैकपथ्यायता इति । सुख
गच्छति पापं त्यजतीत्यादौ गौणगतित्यागक्रियाव्याप्यत्वात् सुखपापयोर्ढलम् । एव

२८२ । देशाध्वकालभावं वाढैः ।

देश—अध्वन्-काल-भाव १।, वा १।, अढै. ३॥ ।

अढै धूमि रींगे एते ठसंज्ञा वा स्युः ।

पुष्पमाकर्षति भ्रमरान् इत्यादौ लक्षणया कर्तुं क्रियाव्याप्यत्वात् भ्रमराणां ठत्वम् ।
 बलिवन्मसाचष्ट बलि बन्धयति कसबधमाचष्टे कसु घातयति इत्यादौ बन्धवधा-
 ख्यानकर्तुं क्रियाव्याप्यौ बलिकंसौ कथानुबन्धस्य तन्निबन्धत्वात् । क्रियाध्वर्थः तद्वि-
 शेषणस्य एकत्वं नपुंसकत्वं च क्रियायां लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वात् । साधु, पाकः
 साधू पाकौ साधव पाका इत्यादौ कृद्विहितौ भावौ द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते
 पुस्तकेकत्वद्वित्वादयः स्युरेव । ठत्वातिदेशात्तु सृदु नयतीति सृदुनीसी सृदुन्यौ इत्यादौ
 कव्याद्यनेकाच इति यः । राममित्यादि । धमानभिर्निवश्य सानन्द यथा स्यात्तथा
 राम नमतीत्यन्वयः । सन् धीर धर्माधियातीताभिनवेशीत्तररामविषयक सानन्दा-
 भिन्ननत्याश्रय इत्यर्थः । श्रीशो धीपमध्यास्य पश्यान्मयुरामनृष्य अश्विमधिष्ठित सन्
 अहिमधिष्ठिते । यस्य द्वारकामध्यस्थित सन् विकुण्ठ वैकण्ठमुपावसत् स नीऽस्माक
 हृदयसावसतादित्यन्वयः । कल्याणोऽभिनिवेश पापेऽभिनिवेश या या सञ्जा
 यस्मिन्नभिनिविशते त्वय्यभिनिविष्टमनसः अवाधिष्ठानं कुरु गृहेऽधिष्ठानमित्यादौ
 तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्कर्षोऽभिनिविशते इति न्यायाद् डम्बः । तीर्थे उपवसति
 शर्मि उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्त वसन्नित्यस्य डम् । तथाच तीर्थं शर्मि वा वसन्
 सन् विरात्रमेकरात्र वा उपपसतीत्यर्थः । यदुक्त वसतावप्रयुक्तोऽपि देशोऽधिकरण
 मतम् । अप्रयुक्त विराट्वादिकर्मचीपवासः स्मृतमिति भाष्यम् । एके तु अनश्रनाथ-
 स्त्रीपवसतेरिह न ग्रहणमित्याहुः । तन्मते एकादशीपूववसन्ति निरन्वुभक्षा ।
 उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ सदाध्वादिना ठम् । एतेषां ठत्वविधानात् धमा अर्ध
 निविश्यन्ते श्रीशनाद्विरधिश्यते इत्यादौ ठे ल्यः । रणे राजानमधितिष्ठतीत्यादौ न
 स्यात् । एषामठानामेव ग्रहणात् रणे राजानमपेक्षते इत्यर्थः ॥ २८२ ॥

देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्चेति समाहारः । देशः पृथगेकैकदेशं नदी
 वनपर्वतादिः । अध्वा अध्वपरिमाणं यथा किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च जलं, किष्कु-
 चतुःशतम् । चतुर्हस्तोधनुस्तस्य सहस्रं क्रोश उच्यते । क्रोशद्वयन्तु गव्यूतिसहस्र
 योजनं विदुरिति कालः क्षणं दण्डं मुहूर्तं प्रहरं दिनरात्रि पक्ष मासवत्सरादि
 भावो धात्वर्थः । नास्ति ढ कर्म येषां ते अढाः तैः । अकर्मकसमग्रहस्तुन्यादि

नदी र्वनेषु चोषित्वा क्रोशान्नल्लेष्वहर्निशि ।

चक्रमित्वा प्रियानीति रामो रक्षोवधे स्थितः ॥

अत्राढगत्यथा इत्यत्र दृश्य । नदीरित्यादि । रामो नदीर्वनेषु च उषित्वा अहर्निशि नल्लेषु क्रोशान् चक्रमित्वा प्रियानीति प्रियाया आनयनक्रियायां रक्षोवधे च स्थित इत्यन्वयः । नदीरिति नद्या वसतेरसम्भवाद्नदीशब्देन लक्षण्या नदीतीरमुच्यते उषित्वेति वसे औ निवासित्वाच् तदयोगान् नदीरिति कर्मत्व पक्षे वनेषु इति कालभावाधारमिति सप्तमी । चक्रमित्वेति वक्र क्रामतीति यङ् तत् क्त्वाच् वक्रगमनार्थत्वादकर्मकत्वे तदयोगात् क्रोशानिति अहरिति च कर्मत्व पक्षे नल्लेष्विति मिश्रीति च सप्तमी । स्थित इति स्थाधातो कर्त्तरि क्त तदयोगात् प्रियानीतिमिति कर्मत्व पक्षे रक्षोवधे इति सप्तमी । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्-कर्मकैर्योगे व्यातौ गम्यमानाग्राम् अभिव्याप्य इत्यादि क्रियान्तरस्य अध्याहाराभावे सति दंशादभ्यो द्वितीया स्यान्न तु तेषा कर्मत्वमिति । काशी वसति क्रोश स्वपिति मासमास्ते ओदनपाक स्वपिति । भावे प्रत्यये तु काशीसुष्यते क्रोश सुष्यते मास मास्यते ओदनपाक सुष्यते । अभिव्याप्य इत्यादेरध्याहारितु कर्मणि प्रत्यये कृते काशी उष्यते क्रोश, सुष्यत मास आस्यते ओदनपाक सुष्यत क्रोश कुटिला नदीत्यादिकन्तु भवतेरगम्यमानत्वात् । अद्वै, किं ? दिने ग्रन्थ पठति रात्राओदन पचति ॥ २८२ ॥

श्रीरा-टी—देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत् । नास्ति ढ येषा ते तैः । देशी नदभ्रधरकन्दरादिरध्वाध्वमान करयोजनादि । काली सुहृत्तायनवत्सपादिर्भाव-सदर्थत्वपरो वधादिः । करो हस्तमानम् । नदीरित्यादि । नदीर्वनेषु च उषित्वा वास कृत्वा क्रोशान्नल्लेषु च अहर्निशि चक्रमित्वा इतस्ततः भ्रमण कृत्वा राम, प्रियानीति सीताया आनयनविषये रक्षोवधे रक्षसा वधविषये स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थः । एव कुरुन् स्वपिति कियन्तमध्वान तिष्ठति मास स्वपिति प्रीति वसति पक्षे कुरुषु स्वपितृत्यादि । ढत्वविधानात् नद्य उष्यन्ते क्रोशाश्चक्रम्यन्ते मास, सुप्त इत्यादि स्यात् । विकल्पपक्षे तु नदीषु उष्यत जनैरित्यादि । अढा धव, सत्ताद्यर्थेषु वर्त्तमाना । तथाच सत्तानिवासासन सिद्धि तद्वि क्रीडा रुचि स्यन्दन जीवनेषु । नृत्यस्थिति वास विशेष लज्जास्पृहा मृति क्रन्दन भाषणेषु । शुद्धौ जये जागरणे प्रकम्पे स्वप्नलयेद्वेगमदेषु दुर्गतौ । यन्ने ऋदे नाद कृतौ धवीऽढा ढस्याविवक्षावशत, सदाश्च । तथाच भागुरिः “धातीरथान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसयङ्गात् । प्रसिद्धेरविव-क्षात्, कर्मणोऽकर्मिका, क्रिया” इति । केचित् सदैरपि रात्रिभोदन पचति

२८३ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धम् ।

सदा । १।, अध्वादि । १।, व्याप्तौ ७, सर्वे ३॥, सिद्धे ७, तु । १।, ध १। ।

सर्वैर्धुभिर्योगि अत्यन्तसयोगि अध्वादयो नित्यं ढसंज्ञाः स्युः,
अर्थसिद्धौ तु धसंज्ञाः ।

रात्रिरोदन पचते । पचे रात्रावीदन पचतोत्यादिकमिष्यत इत्याहुः । इदं
नित्यमित्यन्वे ॥ २८२ ॥

अध्वादि ग्रहण देशनिवृत्त्यर्थम् । सर्वैः सकर्मकोरकर्मकैश्च योगेऽत्यन्तसयोगि
क्रियाणामध्वदौ विच्छेदाभावे गम्यमानेऽध्वकालभावान्नित्य कर्मसंज्ञा स्युः,
अर्थसिद्धौ तु पाठादीना प्रयोजनस्य ज्ञानादेः सिद्धौ सत्यान्तु करणसंज्ञा स्युरित्यर्थः ।
भृत्यैरित्यादि । कृष्ण क्रोश व्याप्य भृत्यैरन्वितः सन् मासौ व्याप्य गुरुगुहं स्थितः
सन् गुरुपदेश निभृत सन् माभ्या वाङ्मय सकल शास्त्रमध्येष्ट इत्यन्वयः । अन्वित
इति अनुपूर्वं इन् गतौ कर्मणि क्त अन्वित पश्चात् गत इत्यर्थः । पश्चाद्गमनस्य क्रोश
विच्छेदाभावात् क्रोशस्य कर्मत्वम् । अन्वित इति कर्मणि क्तं मुख्यकर्मण कृष्णस्यैव
उक्तत्वं नन्वातिदेशिकत्वेन गोणस्य क्रोशस्य । एव मासावधीते रात्रिमधीते ।
कर्मणि प्रत्यये तु मासावधीतौ रात्रिरधीता । अतः मुख्यकर्माप्रयोगे गोणस्याप्युक्तत्वं
मुख्यकर्मप्रयोगे तु मासौ तर्कोऽधीतः रात्रि स्मृतिरधीता । एव स्थितिक्रियाया
मासयोर्विच्छेदाभावात् कर्मत्वम् । निभृत इति निपूर्वं भृज धारणपोषणयोः
अनेकार्थाहि धातवः इति न्यायादयमत्र यत्तार्थः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः
निभृतः कृतयत्न इत्यर्थः । यतनक्रियाया गुरूपदेशे विषये विच्छेदाभावात्तस्य कर्मत्वम्
अध्येष्ट इति इज अध्ययने तन् विभक्तिः अध्ययनक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावेऽपि
अध्ययनप्रयोजनस्य ज्ञानस्य सिद्धत्वात् मासयोः करणत्वे साधनहनुविशेषणेत्यादिना
द्वितीया । प्रयोजनसिद्धेरन्वयः मासौ यन्त्रोऽधीतौ जडं न किमपि न ज्ञातमित्यर्थः ।
कालाध्वनोरेवाय विधिरिति जौमरा । एकादश्या न भुञ्जीत पक्षयोः रुभयोः रपौत्या-
दिकन्तु पूर्वसूतीय वाग्रन्धस्य व्यवस्थया समाधेयम् ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—अध्वादिर्धस्य तत् । देश निवृत्त्यर्थमध्वादि इति उक्तम् । व्याप्तिः
साकल्येनाभिसम्बन्धोऽविच्छेद इति यावत् । तत्र अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः फल-
प्राप्तौ क्रिया परित्यागस्तत्र सर्वैरिति अढसद्वैरित्यर्थः । भृत्यैरित्यादि—कृष्ण वाङ्-
मय शास्त्र माभ्या मासाभ्या अध्येष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वयः । कृष्णः कौटुशः भृत्यैः

भृत्यैः कृष्णोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः ।

गुरुपदेशं निभृतो माभ्यामध्यैष्ट वाङ्मयम् ॥

२८४ । घो ऽजौ जेः शब्दाशनगतिज्ञार्था-
दग्रहदृशश्री-रखादनीक्रन्दाय शब्दाय ह्वादासूत-
घवहाहिंसाभक्षो हृक्कृमाभिवादितृशस्तु वा ।

घ. १।, अजौ ७।, जे' ६।, शब्द—श्रीः ६।, अखाद—भक्षः ६।, हृ कृ माभि-
वादिदृश' ६।, तु १।, वा १। ।

अजन्तानां शब्दार्थादीना यो घः स जन्तानां ढं स्यात्,
न तु खादादेः, क्कादेस्तु वा ।

क्रोशमन्वित' क्रोशपरिमिताध्वान व्याप्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थः । पुन. क्रीदृशः
मासौ गुरुगृहे स्थित मासद्वय व्याप्याविच्छेदेन स्थित इत्यर्थः । पुन. क्रीदृशः
गुरुपदेश निभृतः गुरुवचने अत्यन्तासक्त इत्यर्थः । क्रोशमिति गौणद्वलेन नोक्त
न्यादिजन्तादगल्यथा सुख्ये ढे ढलमाप्नुयुरित्युक्तेः । माभ्यामिति घसज्ञाफल-
सिद्धत्वात् । अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैव ढलमिति भाष्ये अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैवेत्यनेन
व्याप्तायमनुकर्षति । यदुक्तम् । कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैर-
कर्मकैर्योगे कर्मत्व सुपजायते इति । ढलविधानात् मास. सुप्यते मासौ सुप्यते
मासा. सुप्यन्ते इत्यादौ मुख्यढाभावात् गौणे ढे त्यः । केचिद्द्वौ विदधति तन्मते
मास सुप्त इत्यदावव्याप्तिः । मुख्यढाभावेऽढलाज्ञावे त्य इति कश्चित् तन्मते
मास सुप्यते क्रोश सुप्यतेऽनेनेति एकादृश्या न भुञ्जीत इति तु वाशब्दस्य व्य-
स्थया पूर्वैर्यैव विकल्पः । जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्यत्र कालावच्छेदिकाया क्रियाया
आद्यचणावच्छिन्नक्रियाया उत्पत्तिपदार्थत्वेन क्रियाया कालावच्छेदकत्वं कालो-
पचारात् । क्रोश कृटिला नदीति क्रियाध्याहारात् । व्याप्तौ कि मासधीरध्यैष्ट
विच्छेदेनाधीतवानित्यर्थः अपवादीऽयमिति घरे । कालध्वनोरेवाय विधि-
रित्यन्ये ॥ २८३ ॥

अशनमिति अशगभीजने इत्यस्यानटि रूप भोजनमित्यर्थः । ज्ञेति जानातेः
क्तिपि रूप ज्ञानमित्यर्थः । शब्दश्च अशनश्च गतिश्च ज्ञाश्च शब्दाशनगतिज्ञाः
ते अर्था येषां ते शब्दाशनगतिज्ञार्थाः । नास्ति ढ कर्म येषां ते अढाः । शब्दाशन-

गेयमध्यापयद् गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत् ।

स्वधामागमयच्छलून् भक्तांस्तत्त्वमबोधयत् ।

धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम् ।

दैत्यानदर्शयच्छक्तिं वेषुमश्रावयच्च गाः ॥

गतिज्ञार्थाच्च अदाश्च ग्रहश्च दृश्यश्च श्रुयेति समाहारस्तस्य । सूतः सारधिर्घ, कर्त्ता
यस्य स सूतघः न सूतघोऽसूतघ स चासौ बह्वेति असूतघवद्दः । न हिंसा अहिंसा
अहिंसाया भक्षः अहिंसाभक्षः । खादश्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्वाश्च
अदश्च असूतघवद्दश्च अहिंसाभक्षश्चेति समाहारः । न खादनी क्रन्दायशब्दाय-
ह्वादासूतघवद्दहिंसार्थभक्षः अखादनी क्रन्दायशब्दायह्वादासूतघवद्दहिंसाभक्षः
तस्य । अमेवादिः अभिवादिः अभिवादिश्च दृश्यश्च अभिवादितृशौ मे आत्मनेपदे
अभिवादितृशौ माभिवादितृशौ च द्व्य कश्च माभिवादितृशौ चेति समाहारस्तस्य ।
खाद अद अहिंसाभक्ष एषामश्नार्थत्वात् नी अय असूतघवद्द एषा गत्यर्थत्वात्
क्रन्दाह्वा एतयोः शब्दार्थत्वात् प्राप्तौ निषेधः । शब्दायेति नामधातुः शब्द करी-
तौत्वर्थे शब्द सुख कष्टादिरिति व्यग्रत्ययान्तः । अस्य अव्यक्तशब्दार्थत्वेनाकर्मकत्वा-
च्छब्दार्थत्वात् प्राप्तौ निषेधः । गेयमित्यादि—विष्णुर्गोपान् गेयमध्यापयत् इङ्
अध्ययने अधीङ् ल अध्ययने जि अस्य अजग्रन्तकालीनकर्तृणा गोपाना कर्मत्व
एव सर्वत्र । विष्णुर्गोपान् याज्ञिकाग्रमभोजयत् भुज घौ त्राण मच्चे जिः । विष्णुः
श्वन् स्वधाम वैकुण्ठमगमयत् हृत्वेति शेषः औ गमल गत्या जि । विष्णुर्भक्तान्
तत्त्व यायार्थमबोधयत् । बुध्यौ ङ वीधने जिः । विष्णुः धर्ममस्थापयत् जि
ष्ठा स्थाने जि । विष्णुर्विधि वेदानग्राहयत् ग ग्रह जादाने जिः । विष्णुर्दे-
त्यान् शक्तिमदर्शयत् । इट् शौ प्रेचे जिः । विष्णुर्गा वेषुमश्रावयच्च श्रुणुगतौ
श्रुतौ जिः । खादादिस्तु—रामः कपिभीरच्चासि अखादयत् खाट भक्षणे जिः ।
अस्य अजग्रन्तकालीन कर्तृणा कपीना कर्मत्वाभावे गौणकर्तृत्वात् तृतीयैव, एवं
सर्वत्र । रामः कपिभीरच्चासि ऊर्ध्वलीकमनाययत् नीङ् प्रापणे अस्य द्विकर्मक-
त्वात् कपयोर्च्चासि ऊर्ध्वलीकमनयन्निति स्थित ततोऽजि नीवर्जनाद्भवत् यद्दृष्टे-
नैव प्राप्रार्थं यद्दृष्टमिति सूचितम् । पिता पुत्रं धनं प्रापयति । ननु मां प्रापय
भर्तुरन्तिकमिति कालिदासः । रामः कपिभीरच्चासि आक्रन्दयत् आह्वयदिव्यर्थः ।
आङ्पूर्वक्रन्दतेः रोदने आह्वाने जिः । रामः कपिभीरच्चासि आशु शीघ्रं आशयत्

खादादेस्तु—रक्षांस्वखादयदनाययदूङ्गलोक—

माक्रन्दयत् कपिभिराययदाशु रामः ।

शब्दाययन् रिपुमजूहवदादयच्च

शैलानवाहयदभक्षयदिष्टभक्ष्यम् ॥

प्रापयदित्यर्थः । अयं गतौ जि । रामः कपिभिरक्षासि शब्दाययन् रिपुम्
अजूहवत् इत्यन्वयः । शब्दाययन्निति शब्दं करोतीति व्यस्ततो जी शब्दन्तम् ।
अजूहवदिति हेजौखर्जाया जि, विविभक्ति, अडि हिले हीदेजिरित्यादि आह्वय-
यदित्यर्थः । रामः कपिभिरिपु आदयच्च अदलौभवे जि, । रामः कपिभिः शैलान्
अवाहयत् वहौच प्रापणे जि । रामः कपिभिरिष्टभक्ष्यं फलमूलादि अभक्षयत्
भक्ष भक्षणे जि । सारथि कर्तृकवहहिसार्थभक्षयोस्तु वाहानित्यादि—हरिः
वाहान् घोटकान् पार्थमर्जुनमवाहयत् सारथिभृत्येत्यर्थं असारथिकर्तृकत्वाद्-
जन्त कालीन कर्तृणा वाहाना कर्मत्वम् । सारथिशब्देनेह गवादीना नियन्ता-
प्युच्यते, तेन वाहयति धान्यं वलीवदान् यज्ञदत्त, । हरिवाहान् अरौन् अभक्षयच्च
अत्र हिसार्थत्वाज्जन्तकालीनकर्तृणा कर्मत्वं हि सा तु प्राणवियोगफलक-
व्यापारः । ज्ञादेस्तु—राघवः कौशान् शैलान् अवाहयत् पक्षे च्छर्द्धमूलूकैर्वृक्षान्
अजीहरत् । राघवः कपीन् सेतुमकारयत् पक्षे वानरैरपि सेतुमकारयदिति ।
राघवो जानकौ वृजान् अभिवादयते स्म । पक्षे लक्ष्मणेन च वृजान् अभिवादयते
स्म अभिवादयते इति अभिपूर्वी वदघातु ज्ञान्तो नमस्तारे वर्तते । पुनर्जौ
कृते पूर्वजौलीपि फलवत् कर्त्तर्यात्मनेपदम् । मे किं पिता पुत्रेण गुरुणाभिवाद-
यति । वादीति ग्रहणादिकजौ । शिष्यो गुरुमभिवादयतीत्यादौ नमस्तुत्यर्थत्वात्
गुवादे कर्मत्वं नित्यमिति । लक्षणं सौता आत्मानमदर्शयत इत्यर्थेति
जान्तकालीनकर्त्तृकत्वात् जेडेजौषि इत्यात्मनेपदम् । मे किं ? पिता पुत्रं चन्द्रं
दर्शयति इत्यत्र नित्यमेव । एव पानस्यापि भक्षणविशेषत्वात् माता पुत्रं दुग्धं
प्रापयतीत्यादि । एवञ्च स्मरणमपि ज्ञानविशेषः, तथाच स्मिन्मृगवतीदेवी सृष्ट्यनु-
भवमेदिकेति तार्किकाः । तेन गुरुं शिष्यं श्लोक स्मरणयतीत्यादि । प्रेरण-
क्रियाव्याप्यत्वेनैव कर्मत्वं सिद्धं शब्दार्थादीना ग्रहणं नियमार्थम् । तेनायं
नियमः । ज्ञान्तानां मध्ये शब्दार्थादीनामेव कर्त्तृकर्मत्वं नान्येषामिति । अत-
एव पिता पुत्रेणात्र प्राचयति राजा सत्येन शत्रुं घातयति । गृही गीयेन
गा रक्षयतीत्यादौ न स्यात् । शब्दादयः प्रेरणार्था एव न तु शब्दार्थार्था तेन

सारथिघवहृंहिसार्थभक्षयोस्तु —

वाहानवाहयत् पार्थमरींश्चाभक्षयद्धरिः ॥

क्रादेस्तु—शैलानहारयत् कीशान् ऋक्षैर्वृक्षानजीहरत् ।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः ।

पुनर्जीं कृते तेषां न स्यात् । यथा पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयति राजा भृत्येन पुत्रं ताम्बूलं भोजयति राजा पुत्रेण भृत्यं ग्रामं गमयति पिता पुत्रेण शिष्यं श्लोकं बोधयति गृह्णी पत्रा पुत्रं धनं स्थापयति राजा पुत्रेण विप्रं भूमिं ग्राहयति गृह्णी पत्रा पुत्रं चन्द्रं दर्शयति गुरुः शिष्येण पुत्रं गीतं श्रावयति । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अकर्मकधातोः । देशादेः कर्मत्वेऽपि अजान्न-कालीनं कर्तुं, कर्मत्वं स्यादिति बोध्यम् । यथा गुरुः शिष्यं रात्रिं जागरयति अतएव द्विकर्मकोदाहरणे अनन्तेन गोपीं रजनींमजागरीदिति स्वयं वक्ष्यति । एवमधिशीङादेरधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि स्यात् । तेन राजानो यौगिकं देशमधिष्ठापयतीति क्रमदीर्घः । निवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र इति भट्टिः । एवमसकर्मकाणामकर्मत्वेऽप्यन्तकर्तुः । सुतरां कर्मत्वम् । यथा शत्रुराहते पीडितो भवति शूरः, शत्रुमाघातयतीत्यादि । अन्यत्रापि देवदत्तं शतं ज्ञापयति । सुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या । त्याजितैः फलसुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैरिति रघुः । छात्रमात्रापयदामोदम् । लोकाभीक्षयते रूपमित्यादि ॥ २८४ ॥

श्रीराटी—नञिः अजिस्तस्मिन् । शब्दश्च अशमञ्चं मतिश्च ज्ञाश्च ते अर्थं येषां ते । नास्ति ढं कर्मं येषां ते । शब्दाश्चनगतिज्ञायांश्च अट्वाश्च ग्रहश्च दृश्च शुभंभूतस्य पुस्व सौत्रत्वात् । नास्ति सूतघो यस्य सः सत्त्वासौ बहुष्येति स । न हिंसा अहिंसा तस्यां भक्षः सः खाश्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्याश्च अदश्च असूतघं वदश्च अहिंसा भक्षश्च तत् न तत् अखादनौ क्रन्दाश्च शब्दाय ह्यादासूतघवद्वाहिंसा भक्षः तस्य । अभेर्वादिः सः अभिवादिश्च टक् च तौ मे आत्मनेपदे तौ हश्च कृश्च माभिवादि दृशीच तत्तस्य । शब्दार्था उच्चारणार्थाः शब्दढा धवः इति यावत् । तथा पुत्रं सूत्रं पाठयति शिष्यः शास्त्रं वाचयतीत्यादि । अश्वनार्था भक्षणार्था यथा आशयति विप्रमन्त्रं पादयति पान्यं जलमित्यादि । प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयं इत्यादौ गौशे भोजनार्थत्वात् ढत्वम् । गत्यर्था गमनार्था यथा गां व्रजं गमयत्यजः इत्यादि । प्रवेशा-होह्यतरणं प्रापणार्था अपि गत्यर्थास्तेन प्रावेश्यन्मन्दिरमध्यमेनम् । तामङ्गमा-

स्वाभिवादयते वृद्धान् जानकीं लक्ष्मणेन च ।

सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मण ॥

रोष्य सुता प्रतस्थे प्रियामुदन्वन्मतीतरङ्गरि । ननु मा प्रापय भर्तुरन्तिक
रावण गमय प्रीतिमित्यादीत्येके । तन्मते सित सितिम्ना सुतरा सुनेर्वपुर्विसा-
रिभिः सौधमिवाथ लभ्यन् । हिजावलीव्याजनिशाकराशुभि, शुचिस्मिता
वाचमवोचदद्युत, इति तु अपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् । अन्ये तु प्रावे-
श्यदित्यादिषु उपसर्जनीभूतध्वर्थी गति, प्रतीयते इत्याहुः । ज्ञार्था ज्ञानार्था
यथा बोधयति शिष्य धर्मम् । ज्ञापयति नृप हिताहितम् । प्रापयति जाया
पुष्पम् । स्पृश्यति गाव कामिनीमित्यादि । अढा, सत्ताद्यर्था, यथा आसयति
सुत शाययति पतिमित्यादि हृदु शाययति सुत मासमधिशाययति पतिमित्यादौ
श्रीपाधिकसद्वलेऽपि स्वभावासिद्धाढलमादाय अजान्तघस्य ढलमिति । धूना स-
ढलव्यवहारो हि कर्तुं क्रियाव्याप्यदेनैव । अन्यथा शीघ्र भूयते इत्यादावपि ढे त्यः
स्यात् । तथाच द्विवर्गपारीषमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र । विवेक-
दृश्यत्वमगात् सुराणा त मेधिली वाक्यमिदं वभाषे ॥ एव विप्रो मैत्रं चैव सक्तीध-
यति इत्यादि । अचैर्देवयते हरिर्हरणेत्यत्र न स्यात् वाशब्दस्य व्यवस्थया धपक्षे-
ऽपि सद्वत्तातिदेशात् । परे तु ग्रहधु न गृह्णन्ति । अयन्तु अजियद्दत् त जनकी
धतुस्तत् येनार्दिदत् दैत्यपुर पिनाकी । जिज्ञासमानी बलमस्य बाहोर्हसन्न-
भाङ्गीर्द्रुणनन्दनस्तत् । अथाचितार न हि देवदेवमद्रिः सुता यादयितु शशाक
समर्थो न वभूव इत्यादि प्रयोगात् गृहीतवान् । अत्र ज्ञानार्थत्वेनैव दृश सिद्धे
ग्रहणाददर्शनार्थत्वेऽपि स्यात् तेन प्रिय प्रीति दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
एव ज्ञानार्थत्वेऽपि श्रीर्ग्रहण क्वचिदन्यवापीति ज्ञापनार्थम् । तेन पुरुहूतद्विषी
धुर्धु युक्तान् यानस्य वाजिन' । आयूषि त्वत्तु निर्भय प्राभञ्जनिरमीचयदिति
भट्टि । शूरसेन पौरुष त्याजयति । मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजिती दैवगत्या ।
दैवदत्त शत दापयतीत्यादि स्यात् । अत्र खादवद्वाहिसार्थभक्षामशनार्थ-
तयान्यथा सूतषवद्वा गत्यर्थतया क्रन्दशब्दायहामढतया प्राप्ते निषेधः । हजो-
ऽव्यवहारार्थतया कृजीढाविवक्षया दृशश्च नित्ये प्राप्ते अभिवादयतेरप्राप्ते
विकल्पः । कृजः स्तेयादौ कृज, सद्वत्तादप्राप्ते हजःस्तेया औ कृज' सद्वत्ता-
दप्राप्ते विभाषेति भाष्यम् । गेयमध्यापयदित्यादि । गापा गेय अर्थैरिन्
वान् गोपान् गेय अध्यापयत् । गोपा याज्ञिकात्र' भभुञ्जत गोपान् याज्ञिकात्र

अभीजयत् । शत्रव, स्वधामागच्छन् शत्रून् स्वधामागमयत् शस्त्रपूतान्
 कृत्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । भक्तास्तत्त्व अनुवृत्त भक्तान्
 तत्त्व अभीधयत् परमात्मानं बोधितवान् इत्यर्थः । धर्मोऽतिष्ठत् धर्मं अस्थापयत् ।
 अनेन कर्मणा धर्मस्तिष्ठतीति लोकाशिक्षादिना धर्मं स्थापितवान् इत्यर्थः ।
 विधिर्वेदानगृह्णात् विधि वेदानग्राहयत् ब्रह्माण वेदबोधित कर्म कर्तुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । देत्या शक्तिमपश्यन् दैत्यान् शक्तिं अदर्शयत् स्वा शक्तिं प्रकाशयितुं
 प्रेरितवान् इत्यर्थः । गावी वेषुमश्रून् गा. वेषुमश्रावयत् वेषुमश्रुमश्रवणमकारय-
 दित्यर्थः । विष्णुरिति सर्वत्र प्रयोजकघ । खादादयस्त्विति कपथी रक्षास्य-
 खादन् कपिभीरक्षास्यखादयत् भीतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपय ऊर्ध्वलोक-
 मनयन् कपिभिरूर्ध्वलोकं अनाययत् लोकान्तरमगमयदित्यर्थः । कपय आक्रन्दन्
 कपिभिराक्रन्दयत् रोदनं कारितवान् इत्यर्थः । कपथी रक्षासि आयन्त कपि
 भीरक्षास्याययत् प्रापितवानित्यर्थः । कपय शब्दायन्ते कपिभिः, शब्दाययन् राम
 इत्यस्य विशेषणं मिहनाद कारितवान् इत्यर्थः । कपयाऽहन् कपिभिरजृह्वयत्
 अथाद्रिपुंभिः सार्द्धं स्पृष्टं कारितवान् इत्यर्थः । कपथी रिपुमादन् कपिभीरिपु-
 मादयन् भीतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपय, शैलानवहन् कपिभिः शैलानवाहयत्
 आनायितवान् इत्यर्थः । कपय, इष्टमन्य अभक्षन् कपिभिरिष्टमन्ययमभक्षयत्
 अभिलक्षितं वस्तु खादयामास इत्यर्थः । सर्वत्र राम प्रयोजक घ । वाह्वा,
 पाशमवहन् वाह्वान् पाशमवाहयत् अजनं वीढ, अश्वान् प्रेरितवान् इत्यर्थः । हरि,
 सारथ्यकर्मकर्तृत्वात् ढत्वम् । वाह्वा अरीन् अभक्षन् वाह्वान् अरीन् अभक्षयत्
 खादायमास इत्यर्थः । अव भक्षयोर्हिंसार्थत्वात् घस्य ढत्व उभयत्र क्वणि प्रयोजक-
 घ । कौशा शूलान् अवहन् कौशान् शूलान् अवाहयत् आनेतुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । ऋक्षा हृत्मान् अह्वारुं ऋक्षैर्वृत्तान् अजौहरत उदाहरणद्वयेन विकल्प्या
 दर्शितः । कपय सेतुं अकुर्वन् कपीन् सेतुमकारयत् वानरा सेतुमकर्तृन्
 वानरैः सेतुमकारयत् उदाहरणद्वयेन विकल्प्यो दर्शितः । जानकी वृद्धानभि-
 वादयतिस्म जानकी वृद्धानभिवादयतिस्म लक्ष्मणी वृद्धानभिवादयतिस्म लक्ष्मणेन
 वृद्धानभिवादयतिस्म नमस्कृतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । अभिपूर्ववदक वाक्सन्द-
 शयानत्यथ तस्मात् प्ररण जि पदद्वयेन विकल्पो दर्शितः । सवत्र राघवः प्रथो
 जक घ । सीता रामस्य लक्ष्मण अपश्यत् स लक्ष्मणं सीता रामस्य आत्मानं
 अदर्शयत् जेटोऽर्जो पे इति मम । एषामिति किं पाचयत्येतेन सूदेन गृह्णो
 त्यादि । परं तु र्माणि क्रियापेक्षया घत्वे सुख्यक्रियाव्याप्यत्वेन ढत्वं सिद्धं निय-
 भार्यभिदमिति ब्रुवन्त पाचयत्येतेन सूद सूदेन गृह्णी वदियहण प्रपञ्चार्थमि-
 त्याहुः । अन्ये तु उभयप्रार्तो परत्वात् घत्वे प्राप्ते विधिरयमित्याहुः ॥ २८४ ॥

२८५ ।—

याच्चार्यं दुह चि प्रच्छ रुध् ब्रू शास जी नी वहः ।
ह दण्डि ग्रह कृष् मय्य सुष् पचाद्या धवो द्विडाः॥

याच्चार्य—वह १॥, ह—पचाद्या धव १॥, द्विडा १॥ ।

तमर्थयेऽह मोक्षं यो गोपैर्दुग्धमदुग्ध गाः ।

फलान्यवाचिनोद्दृष्टान्, वार्ताः पप्रच्छ वल्लवान् ॥

रुरोध गोकुलं गोपोरब्रवीच्च मनोहरम् ।

गोपालानन्वशात् केलौ स्तत्राजय्यं जिगाय तान् ॥

एषा क्रिया स्वभावादुभयात्मिका अत एते द्विकर्मका इति श्रुतिदत्त ।
तेषां सङ्ग्रहार्थोऽयं श्लोकः । याच्चा अर्थो येषां ते याच्चार्याः । ते च अर्थत्
कड चित्तिड नायुड प्रभृतयः । याच्चार्याश्च दुहश्च चिश्च प्रच्छश्च रुधश्च ब्रूश्च
शास च जिश्च नौश्च वहश्च ते याच्चाश्चदुहश्चिप्रच्छरुध ब्रूशासजिनीवह । पृथक्-
पदकरणं श्लोकाङ्गत्वादिस्मार्थम् । हश्च दण्डिश्च ग्रहश्च कृष्च मय्यश्च सुष्च पचा-
द्याश्च ते ह दण्डि ग्रह कृष् मय्य सुष् पचाद्या । हे दे कर्मणी येषां ते द्विडाः ।
एते धातवः स्वभावाद्द्विकर्मका भवन्तीत्यर्थः । तमर्थय इत्यादि—अहं तं श्रीकृष्ण
अर्थये अर्थत्कड याचने यो गोपैः सह गा दुग्ध अदुग्ध । दृष्टवान् दृष्टिः ।
यो वल्लवान् फलानि अवाचिनीत् चिन चिज चित्याम् । यो वल्लवान् गोपाल-
वार्ता पप्रच्छ प्रच्छौश्च ब्रूषे । यो गोपो, गोकुल रुरोध गोपीर्दुतुक गोकुल-
मावृणोदित्यर्थः । रुधिरौज आवृतौ । यो गोपी मनोहर मधुरवाक्यश्च अत्र-
वीत् । ब्रूल्लुक्तौ । यो गोपालान् केलौ अन्वशात् शासच्छु शासने । यस्तत्र
केलौ अजय्य युद्धं गृहीत्वा तान् गोपान् जिगाय जि जये च । यो वृन्दावनं गा
अनैषोत नीजं प्रापणम् । यस्तच्छिशून् गोशिशून् व्रज अवहत् । वहैजौ प्रापणम् ।
य आभीरोररश्च जहार निनायित्यर्थः हज हत्याम् । यो दैत्यान् प्राणानदण्डयत
दण्डत् क तत्कृतौ । दैत्यानां प्राणग्रहणरूपं दण्डमकरोदित्यर्थः । यो यज्जनो
भाज्यमन्नं यथाह ग ग्रह ज आदाने । य पूतना बलमकर्षत् कृष्णौ आकर्षणे
पूतनां विकृष्य बलमनयदित्यर्थः । योऽम्भीधिमं अमृतं मनस्य ग मय्य गाहे अम्भीधि-
सुप्तस्य अमृतसुप्त्यापयामासेत्यर्थः । यस्तदमृतं दितिजान् सुमोष सुष ग वञ्चने
अमृतमपहृत्य दितिजान् खण्डितवानित्यर्थः । योऽसौ लोकानां पुण्यपाप सुखासुख

वृन्दावनमनैषीद्गा-स्तच्छिशूनवहद्व्रजम् ।

जहारारण्यमाभीरो-दैत्यान् प्राणानदण्डयत् ॥

जग्राह यज्वनी भोज्य-मकर्षत् पूतना बलम् ।

ममत्यामृतमभोधि सुमोष दितिजांश्च तत् ।

यऽसौ पचति लोकाना पुण्यपापं सुखासुखम् ॥

पचति डुजौ श पच पाके पुण्य सुख करोति पाप असुख करोतीत्यर्थः ।
आद्यशब्दात् हिनु वर्द्धने गतौ गुरुः शिष्य ग्राम प्रहिषीतीत्यादि । शिव वर
वृणोतीत्यादौ वरणस्यापि याच्चाविशेषत्वात् । पुत्रमध्ययनं याचते इत्यादाव-
ध्ययनमपि याच्चाविशेषः । जौमरास्तु ब्रू इत्यत्र ब्रवीत्यर्थं गृहीत्वा गदभाषे
वदे वाचीत्यादीनामपि ग्रहणमाहुः । तण्डुलानोदन पचति वृद्ध नौका करोतीत्यादि
एकमेव कर्म प्रकृतिविकृतिभेदेन भिन्नं सुवर्णं कुण्डल करोतीत्यादिवत् ॥ २८५ ॥

यौरा टी—याच्चा अर्थो येषा ते पच आद्यौ येषा ते पचाद्याः पचात्
इत्वं हे ते येषा ते । कर्तुं, क्रियाव्याप्यत्वात् मोक्षादौना ठल् सिद्ध अनेन तु
मोक्षादिहेतूना कृष्णादीना ठल् विधीयते । तस्यैवेऽहमित्यादि । यः श्रीकृष्ण-
गोपैः सह दीहमादिकं कृतवान् तमह मोक्षमर्थये इत्यन्वयः । शम्भु वर स्रगयते
देवान् वरं वृणोति इत्यादौ तु रुगिहजोर्याच्चार्यत्वात् । यो गोपैर्गां दुग्धमदग्ध ।
यो हृत्मान् फलानि अवाचिनीत् हृत्मान् सघट्टयन्नाददे इत्यर्थः । यो बलवान्
वार्त्ता, पप्रच्छ जिज्ञास्यमभिधातु प्रेरितवान् इत्यर्थः । गोपीर्गोकुलं रुरोध गोपै-
रन्त, स्थापयन् गोकुलमावृणोदित्यर्थः । यो गोपीर्मनोहरं अभ्रवीत् प्रबोधवाक्य
कथितवान् इत्यर्थः । यो गोपालान् केलौनन्वशात् केलौ देशयन् विनीतवान्
इत्यर्थः । यस्मान् गोपालान् अजय्य जेतुं अशक्य युद्धं तत्र केलिविषये जिगाय
अजय्यं युद्धं स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थः । यो गाः वृन्दावनं अनैषीत् प्रापयामास ।
यो व्रजं तच्छिशून् शिवत्सानवहत् नीतवान् इत्यर्थः । यः आभीरीरण्यं जहार
गोपीरण्यं प्रापयामास इत्यर्थः । यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत् प्राणान्
गृहीत्वा शशास इत्यर्थः । यो यज्वनी भोज्यं जग्राह स्वीकृतवानित्यर्थः । यः
पूतना बलं अकर्षत् विकृष्य बलं निनाय । योऽभोधिममृतं ममस्य समुद्रमुन्मथ्यामृत-
मुत्पापितवान् इत्यर्थः । यो दितिजान् दैत्यान् तदण्डयत् सुमोषं खण्डितवानित्यर्थः ।
यो लोकाना पुण्यं पापं सुखासुखं पचति लोकाना पुण्यं सुखं पचति लोकानां

२८६ । धिक् समया निकषा हान्तरान्तरे-
शौनाति येन तेनाभ्युभय परि सर्वतो विनर्त्तेऽभि
परिप्रत्यनूपद्मपर्यधाऽधिभिः ।

धिक्—ऽधभि ३॥ ।

एभिर्योगे द्वौ स्यात् ।

वीक्षेत्यभावविक्रमेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती ।

अनुस्तेषु सहाय्यं च होनेऽनूपौ मताविह ॥

पाप असुख पचति परिणमयतीत्यर्थ । तण्डुलानोदन पचति इत्यादौ तु
प्रकृतिविकारभावनैकमेव ढ तेन तण्डुला श्रीदन पचन्ते इत्यत्र यथेष्ट द्विदुष्प्रि-
त्यनेन न गौणमुख्यव्यवहार एव ढादिविहितत्वेन प्रकृतेरेव सख्या गृह्यते ।
यदुक्त, विकारभावे प्रकृतरक कर्म यतस्तत । द्विकर्मक व्यवस्थाती न प्रत्यय-
यथेष्टता । प्रकृतेर्विकृतवापि यत्र चीकृत् द्वयोरपि । वाचक प्रकृते, सख्या
गृह्णाति विकृतेर्नतु इति । एव एको वृत्त पञ्च नौका भवतीत्यादि । आद्य-
शब्देन शिष्य धर्मं वदति जाया प्रियमाचष्टे सुत वाचो जगाद राजान द्वितसुप
दिशति । क्रुद्धमवस्थान याचते अवस्थानुमनुनयतीत्यर्थ । केचित् वदत्यर्थ
गृह्णाति । इह यद्यपि न्यादौ मन्यध पठितस्तथापि गौणहेत्वविधाय याचादौ
द्रष्टव्य । तथाच दवासुरैरुद्धतमम्बुनिधर्ममन्ये इति भारवि । तत्र न्यादौ
निवहृक्कजामेव पाठ इति परे ॥ २८५ ॥

धिङ्निभस्सनिन्दयोरित्यमर । समयान्तिकमन्ययोरित्यमर । निकषा शब्दो-
ऽप्यन्तिक वाची । अन्तराशब्दो मन्ववाची । अन्तरिण विना ऋते इति तयो व्यति-
रेकवाचिनः । पृथग्विनान्तरिणश्च द्विरुङ्गाना च वर्जने इत्यमरात् । एन इति
वेनोऽपीत्यनेन दिक्शब्दादङ्गुलार्थे प्रथमासप्तम्यो स्थाने एनादेश तेन तदन्ताना
दक्षिण इत्यादीना ग्रहणम् । येन तनादिसाहचर्यात् अतिशब्द इहाप्रगुपसर्ग
एव । तत्र अच्चातिक्रमार्थस्यैव ग्रहणम् । येनेति अव्ययप्रतिरूपक यादृगर्थम् ।
तेन इति अव्ययप्रतिरूपक तादृगर्थम् । अभिष्य उभयय परिष्य सर्वश्य अभ्युभय
परिसर्वे तथ्यस्तस् अभ्युभयपरिसर्वत । अभित उभयत परित सर्वत । अभित
इति सामीप्यादौ समीपोभयतः श्रौत्रसाकल्याभिमुख्येऽभित इत्यमरात् । उभयत

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया माधवं रमा ।

निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम् ॥

कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम् ।

दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः ॥

येनेशं हरिरीशस्त तेनेशमभितो ऽर्चकाः ।

रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परितः परे ॥

इति स्वभावार्थम् । परितः सर्वत इति इय समन्तादर्थं समन्तवस्तु परितः सर्वतो विश्वगित्यमरात् उपरिश् अधस्च अधिश् उपर्यधोऽधयः । इयोर्द्विरुक्ताश्च ते उपर्यधोऽधयश्चेति दुपपर्यधोऽधय उपर्युपरि अधोऽधः अध्यधि इत्यर्थः । ततो धिक्च समयाश्च निकषाश्च हाश्च अन्तराश्च अन्तरेणश्च एनश्च अतिश्च येनश्च तेनश्च अभ्युभयपरिसर्वतश्च विनाश्च ऋतेश्च अभिश्च परिश्च प्रतिश्च अनुश्च उपश्च दुपपर्यधोऽधयश्च ते । धिक् समयानिकषाहान्तरान्तरणैनाति येन तेनाभ्युभयपरिसर्वतो-विनक्तऽभिपरि प्रत्यरूपदुपपर्यधोऽधय, ते । एभिर्व्यंगे द्वितीया स्यात् । योगाभ्वह अर्थेनैव न तु शब्देन तेन धिङ् लोके तव वस्तुतामिति । धिक् तव धिय यस्मा पुन पश्यसीत्यादि च सिद्धम् । अव अभिपरि प्रत्यनूपानामर्थं विशेष एव यद्वृण-मित्याह वीप्सेत्यमित्यादि । इह द्वितीयाविधानो अभि वीप्सेत्यभ्यावचिह्नं मत । परिप्रती तेषु वीप्सेत्यभ्यावचिह्नेषु भागे च मती । अनुस्तेषु वीप्सेत्यभ्याव चिह्नभागेषु सहाय्यं च मत । अनूपौ हीने मतावित्यवयवः । वीप्सां क्रियागुणद्रव्यै-र्युगपद्वाप्तुमिच्छा । इत्यभ्याव कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिः । चिह्नं लक्षणम् । अभ्यादीनामिह विना ऋते इत्यादि साहचर्यात् वीप्सादिवाचकत्वाच्च अनुपसर्ग-त्वमेव । धिक् लोकमित्यादि । ईश्वराभक्त लोक धिक् स निद्य इत्यर्थः । रमा लक्ष्मी, माधवं समया माधवस्य समीपे इत्यर्थः । गौरी गिरिश निकषा गिरिशस्य समीपे इत्यर्थः । केशवं हे ष्टीति केशवद्विष् तं हा स विषादार्हः शीकाहो वेत्यर्थः । हा विषादशुक्तिषु इत्यमरः । शक् शीक, अर्चिः पीडा । हाशब्देन योगे विषादयोग्यात् शीकयोग्याहा लिङ्गात् द्वितीया । यत् तु आत्मनः पीडाया हाशब्द प्रयुज्यते अत्रान्यस्य पीडायोग्यत्वासम्भवात्तेन योगे द्वितीया न स्यात् । तेन हा तातेति क्रन्दितमाकण्य विषय इत्यादि रघुः । हा राम हा रमश्च हा जनर्दकवीर हा नाथ हा रघुपते किमुपेत्यसे मामिति महानाटकम् । इत्यादौ

प्रमथाः सर्वतः शर्वं, शर्म नैशार्चनं विना ।
 मुक्तिर्नर्त्तेऽच्युतोपास्तिं, भूत भूतमभि प्रभुः ॥
 भक्तो विभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।
 हरिं पर्यभवत्तच्छ्री, हरं प्रति हलाहलम् ॥

सम्बोधने प्रथमैव । कृष्णो ब्रह्मशम्भू अन्तरा ब्रह्मशम्भोर्मध्ये इत्यर्थः, अच्युतमन्तरेण सुखं न स्यात् इत्यर्थः । रुद्री हरिं दक्षिणेन हरेरदूरदक्षिणे इत्यर्थः । गोविन्दमिति ईश्वरो न गोविन्दस्यातिक्रमिता ईश्वरो नास्तीत्यर्थः । हरिरौश येन ईशस्त हरि तेन हरि-रौशस्य यादृश ईशोऽपि तस्य तादृश इत्यर्थः । अर्चका ईशम् अभित ईशस्य समीपे उभयती वा इत्यर्थः । रामकृष्णौ गोपेश नन्दम् उभयत गोपेशस्य उभयोः पार्श्वयो-रित्यर्थः । परेऽन्ये गोपबालका गोपेश परित गोपेशस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः । प्रमथा शिवगणा शर्वं शिव सर्वत शिवस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः । ईशार्चनं विना शर्म सुखं न स्यादित्यर्थः । अच्युतोपास्तिं विष्णुपासना ऋते मुक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रभुरीश्वर, भूत भूतमभि सर्वप्राणिषु अस्तीत्यर्थः । वीप्सायां प्रलुप्यमानस्य पदस्य द्विर्भावां लिङ्गपाद वक्तव्यः । जनो भक्तो विभुमभि विभौ विषये भक्तिभावापन्नः । एव साधुर्विप्रो मातरमभौति क्रमदीश्वरः । विप्रो मातरि विषये साधुभावापन्न इत्यर्थः इति गोयौचन्द्रः । प्राज्ञो गोविन्दः अभिलक्षणीकृत्य तिष्ठति । समुद्रे मथिते लक्ष्मी हरिं परि हरेभागेऽभवदित्यर्थः । एव हलाहल विष हरं प्रति हरस्य भागेऽभवदित्यर्थः । एव वीप्सादौ भूत भूतं परि प्रभुः । भक्तो विभुं परि प्राज्ञो गोविन्दं परि तिष्ठति भूत भूतं प्रति प्रभुः भक्तो विभुं प्रति प्राज्ञो गोविन्दं प्रति तिष्ठति । भर्गः शिवः विष्णुमनु विष्णुना सह अर्चते । एव वीप्सादौ भूत भूतं मनु प्रभुः भक्तो विभुमनु प्राज्ञो गोविन्दमनुतिष्ठति । हरिं पर्यभवत्तच्छ्री-रिति । शक्रादयो देवा अच्युतात् क्षीना इत्यर्थः । एव शक्रादयः अन्वच्युतमिति बोध्यम् । उपर्यधोऽधीना समीपे हित्व लिङ्गपादे वक्तव्यम् । माधवः लोकानुपर्युपरि लोकानामुपरि समीपे आस्ते एव लोकानधीऽधः । लोकानामधः समीपे आस्ते एव च लोकाना समीपे च आस्ते एव च लोकानामध्यधि लोकाना समीपे च आस्ते इत्यर्थः । उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः अथ उपरि बुद्धीनां श्रेष्ठबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । समाहारद्वन्द्वे उपर्यधोऽधि इत्यनेनैवेदमिदौ उपर्यधोऽधिभिरिति बहुवचननिर्देशोऽन्यैरपि योगे द्वितीया स्यादित्यर्थः । तेन व्याप्तिसमीपार्थेन यावन्मा योगे द्वितीया स्यात् ।

विष्णुमन्वच्यते भर्गः, शक्रादय उपाच्यतम् ।

लोकानुपर्य्युपर्यास्ते ऽधोऽधो ऽध्यधिव माधवः ॥

यथा रथ्या यावत् दृष्टो देवः । नदी यावदरण्यानी । व्याप्तिस्मीमार्थेनेति किं यः वदते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते । स्मीमार्थेन यावता पञ्चमी चति केचित् । ग्रामाद् यावदह वोढाः । सोपसर्गयोः क्रुधिद्रुह्योः सम्प्रदानं कर्म स्यादिति वक्तव्यं पुत्तमभिक्रुध्यति । शत्रुमभिक्रुह्यति पुत्ताऽभिक्रुध्यते शत्रुराभिक्रुह्यते पुत्तस्याति-क्रोधा शत्रोरभिक्रोधा । क्रुधिद्रुह्योः किं ? पुत्ताय प्रकुप्यति सोपसर्गयोः किं ? पुत्ताय क्रुध्यति शत्रवे द्रुह्यति ॥ २८६ ॥

श्रीरा-टी—अभिश्च उभयश्च परिश्च सर्वश्च ते तेभ्यस्तस् उपरिश्च अधश्च अधिश्च ते ह्यश्च ते उपर्य्यधोऽधश्चति ते । पथात् इन्द्रः । धिक् न भर्त्सनं निन्द्योः । समयानिकर्षो समीपार्थो । हा विषादशुर्त्तिपु । अन्तरामध्यार्थः । अन्तरिणत्ते विना व्यतिरेकार्थः । एनात वैनीपीत्यनेन विहितेनत्यान्तः । अति-रतिक्रमार्थः । येन तेनौ यादृग्तादृगर्थौ । अभित इत्यादयस्तसन्ताः । उपर्य्यु-परीत्यादयो द्विरुक्ताः अन्येषामर्थविशेषमाह । वीष्मा इत्यादि । द्रव्यगुणाक्रिया-भिर्युगपत् प्रयोक्तव्यान्मिच्छा वीष्मा कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिरित्यन्भावः । चिह्नं लक्षणं तेषु वीष्मादिषु भागे च परिप्रती । अनुस्मृषु वीष्मादिचतुर्वर्थेषु सहाथे च चकारोऽनुक्त समुच्चयार्थेन हेतावपि यथा कारवोऽनुवर्पात कन्यामनु शौक इत्यादि । धिक् लोक इत्यादि । ईश्वराभक्तं लोकं धिक् ईश्वराभक्तस्य सर्वत्र निन्दादिकं भवतीत्यर्थः । माधवस्य समीपे रमा लक्ष्मीः । गिरिशस्य समीपे गौरौ दुर्गा । केशव द्विप लोकं हा केशवस्य द्विषी लोकस्य शौकपोडा सर्वदैव इत्यर्थः । ब्रह्माशिवयोर्मध्ये कृष्णः अच्युतमन्तराण विष्णुपूजा व्यतिरेकेण सुगमं न भवतीत्यर्थः । हररुद्रदक्षिणेन रुद्रः । गोविन्दस्यातिप्रसिद्धता न ईश्वरः ईशं येन हरिः ईशस्य यादृशा हरिः उपास्यः त हरिं तेन हरंस्तादृग् उपास्यः ईशः । एतेनाभिन्नावित्यर्थः । ईशमभितीर्चकाः शिवस्य सर्वत्र पूजका इत्यर्थः । रामकृष्णानुभयतो रामकृष्णार्थानुभय पार्श्वर्चकाः । गोपेशं परितः गोपेशस्य इतस्ततः पार्श्वर्चकाः । सर्वं सर्वतः सर्वस्य इतस्ततः प्रमथाः प्रमथगणाः । ईशा-र्चनव्यतिरेकेण कल्याणं न भवतीत्यर्थः । अच्युतस्यापामनां विना मुक्तिर्न भवती-त्यर्थः । सोऽच्युतो भूतं भूतं सर्वभूतानां प्रभुरित्यर्थः । भक्ती विष्णुं अभि विभी-र्भक्तः जनः कञ्चित् प्रकारमापन्नः गोविन्दं लक्ष्मीकृत्य प्राप्नोति भक्तिं अमरुदाह-रणतयेण परिप्रत्योरपि श्रियम् । भागे उदाहरति । हरभागे लक्ष्मीरभवत् ।

२८७ । दिवो धं वा ।

दिव ६। घ १। वा १।

दिवो धं ढं स्यात् वा । अच्चे रक्षान् वा दीव्यतीशः ।

हरस्य भागे हलाहल विष अभवत् । एव वीप्सादिषु अनीशैश्च । सहायै तु विष्णुमनु विष्णुना सह भर्गोऽर्च्यते अर्थात् सङ्गि । अच्युतमुप अच्युताङ्गीनाः शक्रादयः । एवमच्युतमुप शक्रादय इति । लोकानुपर्यपरि निकटे साधव आस्ते अधोऽध समीपे साधव आस्ते अध्यधि इतस्तत आस्ते । इह समीपार्थे द्वेष-हणात् नेह उपर्युपरि बुद्धीना चरन्तीश्वरबुद्धय अतिदूरे उपचरन्तीत्यर्थः । यद्वा उपरिबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः । पूर्वाविप्रतिषेधेन प्रबोधितत्वात् सन्बोधनार्थं द्योतकत्वाद्वा हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषयः । हा पितः क्वासि हे सुश्रु वहेव विललाप स इत्यादौ सन्बोधने मा भूत् । शाखिभिर्वा हता भूयो हृदयानामुदेजयै, इति तु उपपदविभक्ते, कारकविभक्तिर्वर्त्तीयसीति न्यायात् । यावता मय्यादाभिविध्यो नदीं यावदरण्यानी । रथ्या यावत् दृष्टो देव इत्यादि । अनयो, किं यावदेते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्जते ॥ २८६ ॥

वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची व्यवस्था चेय दीव्यते : करण नित्य कर्मसञ्ज्ञ स्यात् पक्षे प्राग्भूतकरणत्वात् तृतीयैवेत्यर्थः । तेनास्य सकर्मकत्वात् ईशेन अच्चा दीव्यन्ते इति कर्मणि प्रत्ययः । ईशेन अच्चा द्यूता इति कर्मणि क्तः । पार्वती ईशेन अच्चैरक्षान् वा देवयति अत्र अजान्तकर्तुं कर्मत्वं न स्यात् । ईशोऽक्षाणां देविता इति कृद्योगे षष्ठी नित्यैव । न च तेनादुदूषयद्राम मृगेण मृगलोचना इति भद्रौ अजान्तकर्तुः रामस्य कर्मत्वं कथमिति वाच्यम् । यतस्तेनेति दूदूषरेव करण नतु दीव्यतेरिति । स्वेच्छया दुदूषन्त राम' मैथिली तेन मृगेण प्रेरित-अतीत्येवार्थः । ततश्च दीव्यते करणाभावादकर्मकत्वं अजान्तकर्तुः, रामस्य कर्मत्वं मिति ॥ २८७ ॥

श्रीरा-टी—दिव' क्रीडाार्थस्यैव ग्रहणम् । दिवो धं ढं स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थया घपक्षेऽपि सठत्वादिदेशात् अठलक्षणं कार्यं न स्यात् तेन अच्चा दीव्यन्ते अच्चैः देवयते क्वाचेण गुरु । अक्षाणा देवक, अक्षाणा देवता इत्यादय एव स्युः । ननु अच्चैर्देवयते क्वाच गुरु अच्चैर्देवक' अच्चैर्देविता इत्यादय, स्युः सदैव सठत्वात् । एव मनसा देवीति ठात्पण इत्याहुः परे । वस्तुतस्तु पञ्चा-द्यनि नदादित्वात् ईपिसञ्ज्ञाया द्या न लुक् इति तेनादुदूषयद्राम मृगेण मृग-

२८८ । साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं कर्त्ता घ स्त्री ।

साधन—भेदकं १।, घ १। कर्त्ता १।, घ १।, स्त्री १। ।

नेत्रे पुण्येन भूषाभिर्नाम्ना दृष्ट शिवो जनैः ।

लोचना इत्यत्र तेनेति दिवी घ न किन्तु द्यूषेरिति । अन्ये तु अन्वेदेवक इत्यत्र वा षीत्याहुः । इदं सूत्रं धिक्स्मर्यत्यन्तरम इत्येकं तन्मतं कर्णवर्णादृक्वर्ण इत्येव व्याख्या । गे कृधद्रुर्ध्वार्भम् । गे परधीनयार्भं ढसञ्जं स्यात् । नृपाऽरीन् परिक्रुध्यति खलं पतिं सद्रुह्यति नृपिणारथं परिक्रुध्यन्ते खलान् पतिं सद्रुह्यत इति । अनुजनीजम् । अनुपूर्वस्य जनो ज ढसञ्जं स्यात् । लक्ष्मणी रामसनुजायते पश्चात् प्रभवति इत्यादि । एवं पुत्रसनुजाता कन्या ढत्वविधानात् लक्ष्मणान् रामोऽनुजन्वते । अनुपूर्वस्य जनेस्तत्पूर्वोत्तरापूर्वके जन्मनि वर्तमानत्वात् सद्रुह्य-मित्येके । अनो, किं ? रामात् सन्नायते हरिः । यजो ढर्भं धर्द्धं । यजोर्ध्वं भ-ढसञ्जं क्रमात् स्याताम् । पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥ २८७ ॥

साधने कर्म निपादयते ऽनेनेति साधनम् । किञ्च क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणाणां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यस्मिन् क्रियानिष्पत्तिकारणं विवक्षितं तदेव साधनं भवति अतएव कारणं साधकतममित्यमरः । तेन दावेण धान्यं लनातीत्यत्र हस्तादेः कारणत्वेऽपि दावस्यैव कारणत्वं विवक्षितम् । तथाचीकम् । कारणाव्यवधाने तु क्रियानिष्पत्तिं कारणम् । यदे विवक्षितं तेषु कारणेषु तत् प्रकीर्तितमिति । फलं साधयत् असाधयत् वा फलसाधनयोग्या यं स, नत् । धनेन कुलम् अन्नेन वसतिं विद्यया यश इत्यादौ धनादेः कलादिसाधनत्वाभावेऽपि कलादिसाधनयोग्यत्वादेव हेतुत्वम् । न च दावेण धान्यं लनातीत्यत्रापि दावस्य हेतुत्वाद्वैष्टसिद्धौ साधनग्रहणं धर्थात् वाच्यं हेतुसाधनयोर्भेदात् । तथाहि दृढधोना कर्त्तुं प्रवृत्तिः स हेतुः, साधनं तु कर्त्तव्यं प्रवृत्तिः । विशेष्यते सम्बुध्यते अनेनेति विशेषणम् । क्वेण क्वावमद्राचीदिति । भेदयति अन्यपदात् प्रथक् करातीति भेदकम् । नाम्ना शिवः, गीत्रेण गार्ग्यः । विशेषणं दृष्टमेव भेदकं अट्ठमं इति विशेषणभेदकयोर्भेदः । एव प्रकृत्या पटुः जाल्या ब्राह्मणं जन्मना अश्वः स्वभावे नोदारः समेन तिष्ठति विशेषेण धावति सर्वत्र याति दुःखेन याति कार्त्तिकेन पचति साकल्येनादत्ते प्रायेण वैश्वः इत्यादावपि प्रकृत्यादेः कारणत्वमिति दर्शयति सिद्धं । तथा प्रकृत्या पटुर्भवतीत्यत्र पटुत्वभवने प्रकृतेः कारणत्वमेव स्यात् इति

विवक्षा । शुद्धेहिमी दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्री सामेन
शुद्धातौल्यादौ शुद्धिं प्रति दशाहार्दः करणत्वे तृतीया । अतएव अनन्वयासिद्धि
नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वमिति तार्किकाः । साधनञ्च हेतुश्च विशेषणञ्च भेदकञ्चेति
यः करोति स कर्त्ता इति सर्ववर्मा । कृत्याश्रयः कर्त्तेति तार्किका । साधनादौनि
धमज्ज्ञानं स्युः कर्त्ता घसज्ज्ञः स्यात् उभयत्र तृतीया स्यात् इत्यर्थः । नेतैरित्यादि ।
नेतैः साधनैः पुण्येन हेतुना भूषाभिर्विशिष्टी नाम्ना भेदकेन शिवो जनैः कर्त्तृभिर्दृष्टः
इति अन्वयः ॥ २८८ ॥

श्रीरा-टी—साध्यते अनेनेति साधनं घटनत् यद्वापारानन्तरं कर्त्ता क्रिया
निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः यथा
परशुना काष्ठं छिनत्ति मनसा जानाति पाणिना भ्रामयतीत्यादौ हेतुपरशु सयोग-
व्यापारेण आत्ममनःसयोगव्यापारेण छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम् । अश्वेन पथा
याति काथेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया इत्यादौ ह्यधीस्तथाणामपि
व्यापारवृत्तात् साधनत्वं स्थाव्या पच्यत इत्यादौ तु स्थाव्यादेर्व्यापारान्तरं क्रिया-
सिद्धेर्विवक्षितत्वात् । यदुक्तम् । क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् । विवक्षते
यदा तत्र कारणत्वः तदा स्मृतम् । वस्तुतस्तदनिर्देश्य नहि वस्तुव्यवस्थितम् । स्थाव्या
पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ हेतुः फलसाधनयोग्यः । यथा विद्यया यश्च
धनेन कुलमित्यादौ कौत्स्यादिकमकुर्वन्नपि विद्यादिस्तत्करणयोग्य एव । अन्ये तु
अन्वयव्यतिरेकनियमेन ज्ञापको हि हेतुः, यथा धूमवत्त्वेनाग्निसान् अथ पर्वतः
इत्यत्राप्यन्वयव्यतिरेकः नियमेनाग्निसत्त्वस्य ज्ञापकः धूमवत्त्वमित्याहुः । तथाच यदधी-
नाप्रवृत्तिः कर्त्तुं स हेतुः कर्त्तृधौनः साधनमिति साधनहेतुर्भेदः । विशिष्यते
सम्बुध्यते येन तद्विशेषणं विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगीति यावत् । यथा जटाभिस्तापसः
क्वावथोपाध्यायमद्राक्षीत् उपलब्धवान् इत्यर्थः । शिखया परित्राजकः इत्यादौ जटार्द-
विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम् । भेदयति सामान्यावगमे इतरिभ्यो व्यवच्छि-
नतीति भेदकमितरव्यावर्तकमिति यावत् । यथा काकैर्गृहं क्लेशेण क्वावसुपाध्याय-
मद्राक्षीत् इत्यादौ काकार्दविद्यमानसम्बन्धाप्रतियोगितेऽपि भेदकत्वम् । तथाच
विशेषणं विद्यमानं भेदकत्वविद्यमानमिति विशेषणभेदकयोर्भेदः इत्येके वस्तुतस्तु
भेदकत्वेनैव जटाभिस्तापसः इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं कृत्स्नित्यतोऽपि
वैविधानार्थं तेन येनाङ्गविकारस्तदङ्गात् येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्य-
वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्त्री स्यात् । यथा सुखेन त्रिलोचनः अङ्गा काणः पदेन
खञ्जः प्रहेनः कुञ्जः इत्यादौ नित्यनैमित्तिकसम्बन्धे षोः प्राप्ते वी स्यात् । यथा

प्रकृत्या सुभगः धान्येन धनं गोवेण गार्ग्यं, जात्या विप्रं जन्मना बृहद्वः स्वभावे-
 नोदार, स्वरूपेण प्रियवदं प्रायेण वैष्णवं समेन धावति सुवेन जातिं कार्तस्त्रेण
 पचति तन्नागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्त्रदीयमित्यादौ प्रकृत्यादीनां सुभगादिना
 अमेदोऽपि इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वमिति । तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक
 उच्यते साहजिकाभिन्नं सुभगं धान्याभिन्नं धनं गोवाभिन्नां गार्ग्याः गार्ग्य-
 कुलीत्यन्ना इत्यादि क्रमेणान्वयबोधः । परे तु हेत्वादिर्न घत्वमाहुः । अनेन त्रीं
 विधाय धसञ्ज्ञां कृतमिति । करोतीति कर्त्ता स्वतन्त्रः क्रियासिद्धावगुणत्वेन विव-
 चितः साक्षात् क्रियाश्च इति यावत् । यथा रामो रथेन व्रजं याति कृष्णो
 भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रामादिगुणत्वाभावात् कर्त्तृत्वम् । मेघस्तण्डुलं
 पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थः । अतएव विक्लेदनक्रियासिद्धौ मेघस्य गुणत्वा-
 भावात् कर्त्तृत्वं यदा तु विक्रिच्यर्थस्तण्डुलं पचते स्वयमेवेति दृष्टविषयः । ततः
 प्रेरणेनैव विक्लेदनार्थः पचिसमानार्थः यथा पाचयति तण्डुलं चैव इति एव यदा
 निष्पादनार्थं कृधुस्तदा चैव कटं करोति यदा निष्पच्यर्थस्तदा क्रियते कटः
 स्वयमेवेति । केचित्तु विक्रिच्यर्थं पचो रूढं क्रियाश्रयत्वात् तण्डुलं पचति ।
 विक्लेदनार्थस्तु प्रेरणार्थक्रियाया व्याप्यत्वात् तण्डुलादर्दत्वमिति यदा ततः क्रिया-
 व्याप्यदृश्यं घत्वं विवक्ष्यते तदैव कर्मकर्त्तव्याहुः । काष्ठं पचति परशुष्किनिति
 ख्याती पचतीत्यादौ काष्ठादीनां गुणत्वाभावविवक्षया कर्त्तृत्वं तथाच यदा
 काष्ठादीनां क्रियानिष्पत्तौ घत्वादित्थं विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावी विवक्ष्यते तदा
 घत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । यदुक्तम् । निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति
 कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति । पाचयत्योदनं मृदं
 गृहीत्यादौ तु पाकक्रियासिद्धौ मृदस्य तत् प्रेरणक्रियासिद्धौ गृहिणः, प्राधान्य-
 भावाद्वा तदाव्याप्तिना कृतत्वात् गृहीत्यत्र प्रीतिर्युक्तत्वात् त्रीति । सूर्यं
 पश्यति शिवं जानौहि रामं जानामीत्यादावप्रयुक्तानामपि चैवादीनां गुणत्वा-
 भावविवक्षायां घत्वमिति । यदुक्तम् । प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः ।
 अप्रयुक्तं प्रयुक्ती वा स कर्त्ता नाम कारकमिति । नेत्रैरित्यादि । नेत्रसाधनक-
 पुण्यहेतुकं भूषाविशेषणकं नामव्यवच्छिन्नं बहुत्वान्वयजनकर्त्तृकातीतदर्शनविषयः
 शिव इत्यर्थः । नेत्राणां विषयसंयोगव्यापारेण साधनत्वं पुण्यं शुभादृष्टं तस्य
 शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम् । भूषाणामहिषलयादीनां विद्यमान-
 सत्त्वन्वयप्रतियोगितया विशेषणत्वं नामसंज्ञा तस्य इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वं
 ज्ञानानां दर्शनक्रियासिद्धावगुणत्वाच्चत्वमिति ॥ २८८ ॥

२८६ । सहवारणसमोनार्थार्थं विनापृथङ्- नानाद्यैः ।

सह—नानाद्यै ३॥ ।

एभि र्योगे त्रौ स्यात् ।

सहेशार्थो ऽच्युतो, भेदेनालं, तेन समो ऽस्ति कः ।

विकारै रहितः शम्भु, सतामथः शिवार्चया ॥

अर्थं प्रयोजन सहस्य वारणस्य समस्य जनस्य अर्थस्य सहवारणसमोनार्थाः
ते अर्था अभिप्राया येषां ते सहवारणसमोनार्थायां, नाना आद्यौ येषां ते
नानाद्या तत सह वारणसमोनार्थार्थाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते
तै । एभि र्योगे तृतीया स्यादित्यर्थः । अत्र अथनैव योगे न तु शब्देन । अत-
वाय सहागत पित्रा इत्यादौ व्यवधानेऽपि स्यात् । सहेशार्थं इत्यादि ।
अच्युत ईशा शिवेन सह अर्चा । ईशेति ईशलब्ध ऐश्वर्ये ईष्टे इति कर्त्तरि
क्लिप् ईष्ट् तेन एव साक साङ्गं सममित्यादि । देशाध्वकालभाव वाटैरित्यादि
ज्ञापकात् सहार्थे गम्यमानेऽपि स्यात् । तेन गुरु शिष्येणागत इत्यादि । एव द्विक्-
शब्दानां ऊहऽपि पञ्चमीति बोध्यं यथा आदिगेचोरित्यत्र परशब्दस्यापि आदिति
पञ्चमी । अच्युतेश्योर्भेदेनालं भेदो व्यर्थ इत्यर्थः । तेन सम कोऽस्ति एव समान-
स्तुल्य इत्यादि । अत्र वे पुन समार्था शब्दास्ते यदि पदान्तरापेक्षा, सन्ती वर्त्तन्ते
तदा तैर्योगे तृतीयाषष्ठौ न स्यातामिति गोयीचन्द्र । तेन चन्द्रवन्मुख गौरिव
गवयः । समान दशनमस्येत्यादिषु समानार्थत्वेऽपि पदान्तरापेक्षत्वात् तृतीयाषष्ठौ
मा भूतामिति । शम्भुर्विकारैरहित जन इत्यर्थः । एवमल्प इत्यादि । सतां
साधूना शिवार्चयार्थः । एव प्रयोजन कार्यमित्यादि । ईशेन विना श्रीर्न
स्यादित्यर्थः । शम्भुर्विश्वेन पृथक् विश्वस्य नश्वरत्वात् शम्भोर्निस्त्यत्वादित्यर्थः ।
तत विश्व पुन शम्भुना न नाना भिन्न विश्वस्य शम्भुमयत्वात् । आद्यशब्दात् अधी-
चक्र, श्रीकृष्णो रामाद्वर्षेण अवरः कनिष्ठ अत्र अवरशब्देन योगे वर्षेणेति
तृतीया एव सामेन पूर्वः । एवञ्च येनाङ्गेन अङ्गविकृतं तन्वते तस्मादङ्गाच्च
तृतीया । यथा अक्षा काण पादेन खञ्ज पृष्ठेन कुञ्ज इत्यादि । अत्र जैमिराः
उपमातुलाभ्या योगे तृतीया न स्यादिति मन्यमाना अस्युपमा शिवस्य नास्ति
तुला विष्णोरित्युदाहरन्ति तच्चित्यम् । प्रह्वीणपूर्वध्वनिनाधिरुदस्तुलामधारेण
शरद्वनेनेति रघोः । चिरोज्झितालक्तकपाटलेन तुला यदारीहति इति कुमारान्त ।

श्री नेशेन विना शम्भु पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।

न नाना शम्भुना, रामात् वर्षेणाधोक्षजो ऽवरः ॥

गिरिर्णापमामुपदे जगती इत्यादि दर्शनाच्च । उतमुकप्रसिताभ्या यौगे तृतीया-
सुतस्यौ स्यातामिति वक्तव्यम् । भोगैर्भोगेषु वा उक्तुक' धर्मैर्धर्मेषु वा प्रसिद्ध ॥२८६॥

श्रीरा-टी—सहस्र वारणञ्च समश्च ऊनश्च ते तैऽथा, येषां ते नाना आद्यौ
येषां ते सह वारण समीनार्थायाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तै ।
एभिरिति सहायादिभि विनादिभिश्च यौगे इत्यर्थः । यद्यपि सामान्येनोक्तं
तथाप्यविधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् तथाहि सहायैर्यौगे गौणे त्री गौणत्वञ्च
परम्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम् । पुत्रेण सहागत पिता पिता सह स्थूल,
पुत्र चैवेण सह मैत्रो गोमानित्यादौ पितादीना साक्षात् क्रियाद्यन्वय न तु
पुत्रादीनामिति । गम्यमानै सहायैरपि वृद्धी यूनागत इत्यादौ स्यात् ।
वाङ्मूढा जमे च इत्यादि ज्ञापकात् । एव साकं साई मम मञ्जूरमादिभि-
यौगेऽपि । वारणार्था अल मास्व मा इत्यादय यथा अल विलम्बं नित्यादि ।
परं तु वारणार्थयौगे त्री नेच्छन्ति । समाथा, मट्टाथा यथा गोपेन तुल्यौ
हरिः । सामर्थ्येनेत्यादिना गोपस्य तुल्यौ हरिः इत्यादिषु घौ च सादृश्य गत-
मपनिद्रचूतगन्धेरित्यादौ तु धर्मवाचिनापि त्रीति । गिरिशस्यपमा नास्ति नास्ति
लक्ष्मीपतेन्मुला इत्यादौ तु नीपमाभ्या यौगे त्री स्यादत्रभिधानात् । गौरिव गवय
इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य सादृश्यधीतकत्वात् । ऊनार्था ऊनक्षौन-
गङ्गितादय । यथा एकेर्नाम पुण्येन हीन इत्यादि । अथयौगे यथा धान्ये
नार्थः । सतामर्थो हरेर्भक्त्या इत्यादि । यथा विना रामण कोऽन्वी वा दश-
कण्ठविनाशकृत् । एवं धिक्स्मयत्यादिना द्वौ अन्याभ्याधारादित्यादिना पौच
यथा हरि विना रामाङ्गीकुलं शोकमङ्गुलम् । विनाशब्दवत् पृथक्त्वानार्थं श
यौगे द्वौप्यौ चेति परं । सहस्रार्थ इत्यादि । ईशा मज्ज अप्युत्तीत्यर्थ ईशार्था
किंप ईट ततस्त्री मैदेन अल अर्थात् शिवविष्णुभेदेऽवधारणीय इत्यर्थः । तत्र
ऽश्वेन विष्णुना वा क समोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः । शम्भुर्विकारै कामक्रोधा-
दिभि, रहित, हीन इत्यर्थः । सता सुधिया शिवार्चनार्थं शिवपूजैव प्रयी-
जनमित्यर्थ ईशेन विना श्रीं शिवार्चना व्यतिरेकेण द्विवर्गसम्पन्नी न भवतीत्यर्थः ।
शम्भुर्विश्वं पृथक् सर्वस्मात् चराचरजगतीभिः ससारस्य नश्वरत्वात् । तद्विश्च
पुन शम्भुना न नाना शिवान्नान्यत् । तेन विना पदार्थाभावात् । अधोक्षजो
विष्णु रामादिवरामाद्वर्षेण एकवत्परिणावर, कनिष्ठः एव आद्यशब्देन मासिज
पूर्वः शास्त्रेण कलह, गुड न मिश्र इत्यादि ॥ २८६ ॥

२६० । कालभाङ्गे वा ।

कालभात् ५१, डे ७, वा ११ ।

कालवाचिनो नक्षत्रात् डे त्री स्यात् वा ।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यासीच्च चण्डिका ।

२६१ । मानाद्दीप्सायां डे ।

मानात् ५१, वीप्साया ७, डे ७ ।

शत शत पयोऽपीप्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः ।

द्विद्रोणेन क्रोणाति, पञ्चकेन क्रौणाति, द्विद्राणं पञ्चकम् ।

अश्विन्यादयो रिवत्यन्ता शब्दाश्चन्द्रस्य पद्वीषु वर्तन्ते काले वाच्ये । तस्य णे कृते वक्तव्यात्तस्य लुकि तदुपलक्षितकालेषु वर्तन्ते । ततश्च काले वर्तमानान्न-
क्षत्रवाचकादश्विन्यादिशब्दादधिकरणं तृतीया स्यादेत्यर्थः । कृष्णी रोहिण्याम्
अभवादित्यत्र सप्तमी । चण्डिका रोहिण्या आसीदित्यत्र तृतीया । एव पुष्ये पुष्येण
वा प्रस्थानं प्रशस्तमित्यादि । काले किं रोहिण्या प्रीतिश्चन्द्रस्य ॥ २६० ॥

श्रीराटी—कालवाचिनो नक्षत्रादिति तेन युक्तं काल इत्यर्थः । विहितस्य
णस्य लुकि काले वर्तमानान्नक्षत्रादित्यर्थः । रोहिण्यामिति रोहिण्या युक्तं
काल इत्यर्थे विहितस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेन विकल्पी
काल इत्यर्थे विहितस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेण विकल्पी
दर्शितः । एव पुष्ये पुष्येण वा नवान्नमग्नौयात् इत्यादि । काले किं रोहिण्या
चन्द्र रोहिण्याधिष्ठातृदेवताया चन्द्र इत्यर्थः । डे इति किं अयं पुष्यः, पुष्य-
युक्तं काल इत्यर्थः, ॥ २६० ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मानात् परिमाणवाचकाद्दीप्साया वाच्याया तृतीया
स्यादेत्यर्थः । मानशब्देनेह इयत्तापरिच्छेदकस्य ग्रहणात् परिमाणस्य सख्यायाश्च
ग्रहणमिति आह शत शतमित्यादि । विष्णुः शत शत वत्सान् पयोऽपीप्यदि-
त्यत्र तृतीयाया अप्राप्तपक्षे द्वितीया । वीप्साया द्विर्भावः । पक्षे विष्णुः शतेन
गा पयोऽपीप्यदित्यत्र शतेनेति तृतीयाया वीप्साया उक्तत्वात्त द्वित्वम् । अपीप्य-
दि त पा पाने जि' द्विर्विभक्तिः, अङ्गि पौष्पादेशः । पानस्यापि भक्षणविशेषत्वा-
दुभयत्र अजान्तकर्तृणा वत्सानां गवाश्च कर्मत्वम् । द्विद्रोणेनेत्यादि । द्वौ द्वौ
द्रोणौ परिमाणमस्येति तद्वितार्थद्विगुणतस्तृतीया द्वितीया च समासेन वीप्साया

२८२ । संज्ञो ऽस्मृतौ ।

सज्ञ ६।, ऽस्मृतौ ७ ।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य संपूर्वस्य जानाते ढं त्रौ
स्यात् वा । संजानीष्व स्व-मौशा च सजानीहि ततः शिवम् ।

२८३ । सन्दानो मे ऽधर्मे नित्यम् ।

सदानः ६।, मे ७।, अधर्मे ७, नित्य १। ।

उक्तत्वात् द्वित्व उभयत्रैव द्वौ द्वौ द्वौ धान्य क्रीणातीत्यर्थः । एव पञ्च पञ्च
परिमाणस्य इत्यर्थे विकारसद्यभावेदमिति क' । अभिधानादकवाक्यत्वे नितोथा
तृतीयथोरिकवचने पञ्चकेन पञ्चकमिति । तद्वितेन वीप्साया उक्तत्वात् द्वित्व
उभयत्रैव पञ्च पञ्च पञ्च क्रीणातीत्यर्थः ॥ २८१ ॥

श्रीरा-टी—मानवाचिनो वीप्साया ढे वी वा स्यात् । शत शतमित्यादि ।
विष्णु शत शत वत्मान प्रयोगोऽपीष्यत् शतेन गा गोरूपान् वत्मान प्रयोगोऽपीष्यत् ।
व्या वीप्सायस्योक्तत्वात् द्वि । सख्यापि परिमाणमिति कस्यचिन्मत अतएवोक्त
द्विद्वेगेन क्रीणाति द्विद्वेगेन क्रीणाति द्विद्वेगेनपरिमित द्रव्य क्रीणातीत्यर्थः ।
द्वौ द्वौ द्वौ परिमाणस्य इत्यर्थे कृते ण्योक्तत्वात् द्विः । एव पञ्च पञ्च
परिमाणस्य इत्यर्थे विहितकल्येनोक्तत्वात् द्वि' । इदं नेच्छन्ति परे ॥ २८१ ॥

सजानीष्वेत्यादि हे साधो । त्वं स्व आत्मानं सजानीष्व मस्यक् प्रकारेण
जानीहि । ईशा शिवेन च सजानीष्व ईशति ईष्टे इति क्तिप् ईट् तेन सजानी
ष्वेति सम्प्रतेरस्मृतावित्यात्मनेपदम् । अस्मृतौ किं ? तत्तत्तदवधि शिव सजानीहि
स्मर इत्यर्थः । अस्मृताविति पाणिनि-क्रमदीश्वर-श्रीपतिदत्तानामसम्मतम् ॥ २८२ ॥

श्रीरा टी—समोक्षा. सज्ञास्तस्य । न स्मृतिरस्मृतिस्तस्याम् । ईशा मन्त्रा
नीष्व पचे स्व आत्मानं सजानीष्व सम्प्रतेरस्मृताविति स ददर्शनेन विकल्पो दर्शितः ।
कृति तु ईश सज्ञातौ इत्यत्र परत्वात् ढघे कृतीत्यादिना ष्या बाध्यते । तत्तत्तत्तत्
कारणात् शिव सजानीहि स्मर इत्यत्र स्मरणार्थत्वान्नम वरौ स्मृत्यर्थद्वयशाम्
इत्यनेन षी च तेन शिवस्य सजानीहि इत्यपि ॥ २८२ ॥

सपूर्वस्य दानदाने इत्यस्य प्रयोगे अधर्मे शास्त्रविरुद्धव्यवहारे गम्यमाने
मे सम्प्रदाने तृतीया स्यान्नित्यमित्यर्थः । सवच्छत इत्यादि । श्रीशः शोष्या

संपूर्वदानसम्बन्धिनि अधर्मे भे चो स्यान्नित्यम् ।

संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रियै ।

२६४ । यस्मै दिक्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोह
स्याङ्गुश्लाघस्पृहि शप्राधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्थ-
यां भं चो तादर्थ्यं च ।

यस्मै ४१, दिक्सा—धार्थ्ययां १३३, भ ११, चो ११, तादर्थ्यं ७, च ११ ।

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः स्यादेर्यश्च यस्मै, तत् भसंज्ञं
स्यात् तत्र चो, तादर्थ्यं च ।

इष्ट अभीष्टद्वयं संयच्छते स्म । अत्र श्रिया ईश, स्वामी सन् गोप्यै परस्त्रियै इष्ट
दत्तवानित्यधमं संयच्छते इति दानं, सा चेच्छार्थं इत्यात्मनेपदं अधर्मं किं ?
श्रीशः श्रियै इष्टं संयच्छति अत्राधर्माभावात् सम्प्रदाने श्रियै इति चतुर्थ्यैव ॥ २६३ ॥

शराटी—समोदानं सन्दानं तस्य । न धर्मोऽधर्मलक्षिन् । धर्मशास्त्र-
विरुद्धाचारोऽधर्मः । श्रीशः लक्ष्मीशः गोप्या इष्टं संयच्छते स्म अभिलषितं
दत्तवानित्यर्थः । गोप्यैरतिदानेनावर्मः, श्रियै श्रीशः इष्टं संयच्छति इत्यत्र धर्मं
शास्त्रविरुद्धाभावान्न भवति ॥ २६३ ॥

आ प्रतिभ्या श्रु, आप्रतिश्रु प्रत्यनुभ्या गृ प्रत्यनुगृ स्याश्च ऋश्च श्लाघश्च स्पृहिश्च
शप् च राध् च ईच् च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगृश्च धारिश्च ते स्याङ्गु, श्लाघ स्पृहिश्च
प्राधीक्षा प्रतिश्रु प्रत्यनु गृ धारय । तेषामर्था स्याङ्गु, श्लाघ स्पृहिश्च श प्राधीक्षा
प्रतिश्रु प्रत्यनु गृ धार्यथा । ततो दिक्सा च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च
द्रोहश्च स्याङ्गु, श्लाघ स्पृहिश्च श प्राधीक्षा प्रतिश्रु प्रत्यनु गृ धार्यथाश्च ते । दातु
मिच्छा दिक्सा दानेनैवेष्टिसिद्धौ दिक्साग्रहणं ज्ञापयति अस्मिन् द्रव्ये मत्स्वत्व-
त्यागपूर्वकमस्य स्वत्वं जायतामीदृशीच्छा यस्मै तदेव सम्प्रदानं स्यादिति । यथा
विप्राय गा ददातीत्यादि । यत्तु शिष्याय चपेटं ददाति शत्रवे भयं ददाती-
त्यादि तदुपचारात् । तथाचोक्तं सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकात्म्यया ।
दीयमानेन सयोगात् स्वामित्वं लभते यदीति । अतएव रजकस्य वस्त्रं
ददातीत्यादौ रजकादे सम्प्रदानत्वं न स्यात् । असूया गुणेषु दोषारोपः ।
यथा असूयति खलु, साधवे । क्रोधी नेत्रलौहित्यादि हेतुश्रित्तविकारः । यथा

ददातु सद्गः स सुखं हरिः, स्मरात्
गोपीगणो ऽसूयति कुप्यतीर्थति ।
स्म रोचते दृष्टति तिष्ठते ऋते
ऽस्माद्विष्ट यस्मै स्पृहयत्यग्रतः च ॥

पुत्राय कृष्यति कुप्यति रुष्यति । ईष्ठा अक्षमा यथा ईर्ष्यति गुणिने गुणी ।
रुचिरनुराग । यथा मीदक शिशवे रोचते स्वदते स्वादते । द्रीहोऽनिष्टकरणम् ।
यथा शत्रवे दृष्टति द्वेष्टि । स्थार्थ इह स्थित्वा तीषणेच्छा स्थित्वा स्वाभिप्राय
विज्ञापनेच्छा वा । यथा रामाय तिष्ठते सीता स्थित्वा राम तीषयितुमिच्छति
स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वेत्यर्थः । अतएव आघक्रुस्थाशपा ज्ञोप्सति
क्रमदौश्वर । एषा प्रयोगे य ज्ञापयितुमिच्छा स सम्प्रदानसंज्ञ स्यादित्यर्थः ।
विप्राय आघते निङ्गुते तिष्ठते शपते । आघनेन विप्रं तापयितुमिच्छति अभि-
प्राय निवेदयितुमिच्छति वेत्यर्थः । ज्ञोप्साशब्दस्य तीषणनिशामाश्रयेवाचनेन
ज्ञाघातुना निष्पादितत्वात् । एव ऋवनेन स्थित्वा शपनेन जीवयमित्यन्त गोपी-
चन्द्र । सौपञ्चा अप्येवम् । युक्तञ्चेतत् । अन्यथा श्लोक आघतं द्रव्यं निङ्गुतं
गृहे तिष्ठति शत्रु शपति इत्यादौ श्लोकादपि सम्प्रदानत्वापत्तेः । एव ऋडल
चौर्थे आघृष्ट कत्यने शपोऽत्र क्रीडे ष्वामपि प्रयोगे ऋवनाद्यर्थेन य तीषयितु
मिच्छति स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वा स सम्प्रदानसंज्ञ स्यादित्यर्थः इति
बोध्यम् । स्पृहत्क्प्से इत्यस्य कर्मव सम्प्रदानसंज्ञ स्यादिति । पुष्पभ्य स्पृह
यति राजा । पुष्पभ्य स्पृह्यते राजा इत्यकर्मकत्वात् भावे प्रत्ययः । राध इति
विशेषाभावात् राधो मिहो इति देवादिकस्य सावादिकस्य च ग्रहणं ईदृशं
दर्शने इति तथाणास्यं शुभाशुभपर्यायोचनमेवेति अत्र यस्य शुभाशुभे पर्याये
लोचते तस्यैव सम्प्रदानत्वम् । यथा देवज्ञः शिशवे राध्यति राज्ञीति ईदृशं ।
आप्रति पूर्वशृणोतिरर्थोऽङ्गीकारः स च यस्य सम्बन्धे क्रियते तस्य सम्प्रदानत्व
यथा राजा विप्राय गामाशृणीति प्रतिशृणाति इत्यादि । गृगिशब्दे इत्यस्यैव ग्रहणं
नतु गृश निगरणे इत्यस्य जौमराद्येकवाक्यत्वात् । प्रत्यनुपूर्वशृणोतिरर्थः । पूर्ववक्तु
प्रोत्साहना तत्र पूर्ववक्तु सम्प्रदानत्वम् । यथा विप्राय भूमिं दास्यामीत्युक्तवत्
राज्ञोऽमात्यं प्रतिशृणाति अनुशृणाति । धारौति धृशब्द स्थितौ प्रेरणं व्युत्पन्नं ।
अस्यार्थो गृहीतापरिशोधनम् । तत्र यस्य धनं गृहीतं तस्य सम्प्रदानत्वम् ।

गर्गो राध्यति रामाय कृष्णाय स्नेहते व्रजे ।

शुभाशुभ पर्यालोचयदित्यर्थः ।

विभोषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद् यशः ।

यथा दरिद्र साधवे शत धारयति । दिक्षादिधात्यर्थपर्यान्ताना यो विषय स सम्प्रदानसञ्ज्ञ स्यात् तत्र चतुर्थी स्यादित्यर्थः । तादर्थ्ये इति अथाचतुर्थीविधाने-
नैवेष्टिसिद्धौ तादर्थ्ये इति शब्दार्थयोगैरव ज्ञापयति अर्थशब्दस्याव प्रयोजन
निवृत्तिश्चेति ज्ञावर्थी याज्ञौ तथाच अर्थोऽभिधेयैरेवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमर ।
ततश्च स चासौ अर्थः, प्रयोजनश्चेति तदर्थं तस्य भाव तादर्थ्यम् एव तस्यार्थी
निवृत्तिसदर्थं तदर्थं एव तादर्थ्य स्वार्थे ण्य । तत तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यश्चेति एकशेषे
सूत्रत्वाटेकत्वे तादर्थ्यं तस्मिन् यत्प्रयोजन तस्माच्चतुर्थी यस्य निवृत्तिसस्मादपि चतुर्थी-
त्यर्थः । यथा ज्ञानाय पठति पाठस्य ज्ञान प्रयोजनमित्यर्थः । मशकाय धूम मशकस्य
निवृत्तये इत्यर्थः । अतएव नरकाय प्रदातव्यो दीप सम्पूज्य देवता इत्यत्र नरकाय
नरकनिवृत्तये इत्यर्थः । इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्याख्या । ददात्वित्यादि । स हरिः
सद्गम सुखं ददातु अत्र हरे सुखदानेच्छा सद्विषया तेन सता सम्प्रदानत्वं स क
इत्याह । स्मरात् कामाद्वेतोर्गोपीगणो यस्मै असूयतिस्म तस्य गुणेषु दोषारोपण
करोतीत्यर्थः । अशृङ्गरोतीति कण्डूदित्वात् क्य असूयति स्नेह योगेऽतीति की ।
गोपीगणो यस्मै कुप्यति स्म गोपीगणो यस्मै ईर्ष्यति स्म गोपीगणो यस्मै रोचते स्म
यस्यानुरागप्राप्तमासीदित्यर्थः । गोपीगणो यस्मै द्रुहति स्म । गोपीगणो यस्मै तिष्ठते
स्म स्थित्वा य तोषयितुं मैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छत्वा इत्यर्थः । तिष्ठते इति
प्रतिज्ञानिर्णय त्यादिनात्मनेपद गोपीगणो यस्मै ऋतेस्म अपङ्गवेन य तोषयितुमैच्छत्
स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छद्वेत्यर्थः । गोपीगणो यस्मै अश्नाद्यष्ट स्नाघनेन य तोष-
यितुमैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छद्वेत्यर्थः । गोपीगणो यस्मै स्पृहयतिस्म
गोपीगणो यस्मै अशप्त च शपथेन य तोषयितुमैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छ-
द्वेत्यर्थः । अशप्तेति शपथाशीर्गेल्यनुकारे शप नाथ इत्यादिनात्मनेपदम् । गर्गो
इत्यादि । गर्गो मुनिः, व्रजे गोष्ठे रामाय राव्यतिस्म कृष्णाय ईक्षतेस्म रामस्य कृष्णस्य
च शुभाशुभ पर्यालोचयदित्यर्थः । पर्यालोचयदिति कविकल्पद्रुमे अकितौ वा
चुरादय इत्यत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् लोचुडौचे इति भौवादिकस्यैव
चुरादित्वरूपम् । अथवा पर्यालोचन पर्यालोच घञलनट् इत्यादिना भावेऽल् ततः,
पर्यालोच करोतीति लौ रूपम् । रामो विभोषणाय राज्यं आशुश्राव यशश्च प्रत्यशृणोत्

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

रामः, प्रत्यगृणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वगृणात् कपिः ।

दातु प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । लक्ष्मणस्तस्मै रामाय प्रत्यगृणात् कपिः सुग्रीवः तस्मै रामाय अन्वगृणात् । विभोषणाय राज्यं यश्च दास्यामीति वदन्त राम साधुवादैः प्रीत्याह्वयमासेत्यर्थः । धारयत इति फलवत् कर्त्तव्यात्मनेपदम् । सर्वः शिवः सङ्गी भक्तभ्यः, सर्वं धारयते दयालुतया अवश्यं दायिनः, सर्वस्य अधमर्णतुल्यत्वेन निर्देशः । तादर्थ्योदाहरणमाह त भजत्यादि । हे साधी । सुक्तये सुक्तयै त सर्वं भज सुक्ते, सर्वेण सह यागाभावात् चतुर्थी । यन्निमित्तस्य कर्मणा योगस्तत्र देनार्थादिति सप्तम्येव तेन वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृणु इत्यादि । एव यूपाय दारु अश्वाय घासः रत्ननाथं स्थास्वीत्यादि । तुमन्वीधातुर्गर्भस्थिती यत्र प्रतीयते तस्मात् कर्मणोऽपि यथा काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतु व्रजतीत्यर्थः । पाकाय व्रजति पाकं कर्त्तुं व्रजतीत्यर्थः । मूत्राय सम्पद्यते यवागू यवागूरेव भक्षिता मूत्रं भवतीत्यर्थः । भेदावचायान्तं यवागूहतीमूत्रं सम्पद्यत इत्येव । एवञ्च उत्पातनं ज्ञाप्यमानादीपः । वाताय कपिला विद्युत् आतपाय लोहिता विद्युदित्यादि ॥ २९४ ॥

श्रौता-टी—दातुमिच्छा दिक्का । आश्च प्रतिश्च तौ ताभ्यां शुः स । प्रतिश्च अनुश्च तौ ताभ्यां गृः स । स्याश्च ऋश्च ज्ञाघश्च सृष्टिश्च शृच् राघच् ईच् च आप्रतिशृश्च प्रत्यनुगृश्च धारिश्च ते तेषामथास्ते दिक्का च असूया च क्रोधश्च ईष्या च रुचिश्च द्रोहश्च ते च ते तस्मै अर्थं प्रयोजनं तदर्थस्तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिन् तादर्थ्यं । यस्मै दातुमिच्छा इति देनं कर्मणा स्वेन स्वेच्छया क्रियमाणं दानं यो लभत स भसन्नः यस्य पुनरादानं नास्ति तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान् पाणिनिः कर्मणा यमभि-
प्रेति स सम्प्रदानमित्याह । तेन विप्राय गा ददाति भाषानस्मै तिलभ्यः प्रयच्छात् इत्यादौ स्यात् न तु घृतं, सृष्ट ददाति राज्ञो दण्डं ददाति रजकस्य वस्त्रं ददाती-
त्यादौ श्रवणे भयं ददाति भयानि दत्तसीतायै भयं ददातु इत्यादौ तु स्वप्रयोजनं सभिल्लभ्यती घस्यात्मन्यसतोऽपि भयस्य टयत्वेन विवक्षणात् अतएवोक्तं ददातु सद्वा स सुखमिति । एव विवक्षावशात् यत्र वस्तुतो दानं तत्रापि न । यथा समभद्राह्वयं दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । अधीते अतसाहस्यमनन्तं देवपारगे इति मनः । परं तु पूजानुग्रहकात्याभिः खद्रव्यस्य परार्पणम् । दानं तस्यार्पणं स्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्ति-
तम् । गुरुदेवविजातीयानां भावशुद्ध्या कृतं हि यत् । ध्यानावनतिदानैश्च पूजा मानन-

रामं वदन्तं प्रोत्साहयामास इत्यर्थः ।

सर्वो धारयते सर्वं सद्गुणस्तु भज मुक्तये ॥

मुच्यते । विरूपोन्मत्तनि स्नानामकुत्सापूर्वकं हि यत् । पूरणं दानमानाभ्यामुपयुज्य
उदाहृतं । यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकं क्रियते कायिकं यच्च तत्
कायेति प्रकीर्तितम् । दानपात्रं सम्प्रदानं विधा तच्च निरूपितम् । देहीति प्रेरणात्
किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा । सहत्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्वते ।
अनुमन्तिकमेतत् स्यादगुणवानतिथिर्यथा । न स्वीकरोति साहात्म्यात् निराकुरुते
तथा । अनिराकर्तृकं तत् स्वाद्यथा चैव्यं कृपानिधि । इति मुख्यसंप्रदानमन्यतूप-
चारादित्यप्याहुः । अन्यथा गुणेषु दोषारोपः । क्रोधी नेत्रलौहित्यादि चित्तविकारः ।
ईर्ष्या अक्षमा । रुचिः प्रीतिविशेषः । द्रोहः, जिघांसा । असूयाद्यथानाधूना घम्यं यं
प्रति कीपः । रुच्यथाना प्रयोगे तु घो यस्य प्रीतिं करोति । स्थाङ्गस्त्वाघघ्ना प्रयोगे यो
बोधयितुमिष्टं स्पृह्यो, प्रयोगे योऽभीष्टं राधीचो प्रयोगे यद्विषये विविधप्रश्न
आप्रतिशु प्रत्यनुगो एतयोः प्रयोगे गम्यमानं प्राक् क्रियाया यो घः । धारं प्रयोगे यो
धनस्वामी स भसन्नः स्यादित्यर्थः । ददात्विति । यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयतिस्मै हर्गुणेषु
दोषमारोपितवान् । यस्मै गोपीगणं कुप्यतिस्मै यं प्रति नेत्रलौहित्यादिकं कृतवान् ।
यस्मै ईर्ष्यतिस्मै यं प्रति न चान्तवान् । यस्मै रोचतेस्मै यस्य प्रीतिविषयीभूतो
गोपोगणः । यस्मै दुह्यतिस्मै गोपीगणो यं प्रति हिसितुमिष्टवान् । यस्मै गोपोगण-
स्तिष्ठतेस्मै यं प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान् प्रकाशं मम् । यस्मै ऋतेस्मै अपङ्गवानो
गोपीगणः हरिं चातुर्यं बोधितवान् यस्मै अस्त्वाघघ्ना स्त्वाघमानमात्मानं यं बोधित-
वान् । यस्मै स्पृहयतिस्मै यमीक्षितवान् पुण्येभ्यः स्पृह्यते राज्ञा इत्यादावदत्त्वाज्ञावे
मम् । स्पृहणीयाविभूतय इत्यादि विकल्पदर्शनाद्विकल्पयत्यन्यः । अत्र तु पुण्येभ्यः
स्पृहयति पुष्पाणि स्पृहयति इत्यादौ क्रियाव्याप्यतया ढत्वम् । क्रियासम्बन्धविवक्षया
ढत्वमिति । यस्मै गोपीगणोऽश्नं यं प्रति गोपीगणः श्रपयादिना स्वस्य तद्वशत्वं
बोधितवान् । स हरिः, सद्गुणं सुखं ददात्वित्यन्वयः । गर्गो रामाय राध्यतिस्मै
कृष्णाय ईक्षतेस्मै ब्रजस्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोश्चित्तं कौटुम्बिकं पथ्या-
लोचितवान् इत्यर्थः । खादिराध्रीतेरपियङ्गणात् विप्राय राभ्रोतीत्यन्ये । रामो
विभीषणाय राज्यमाशुश्राव यश्च प्रत्यग्रणीतं याचमाने विभीषणे राज्यं यश्चोऽप्यङ्गी-
कृतवान् तस्मै रामाय लक्ष्मणं प्रत्यग्रणात् कपिर्हनुमाश्च अन्वग्रणात् विभीषणाय
राज्यादिकं दातुं शसती रामस्य प्रोत्साहनं कृतवानित्यर्थः । आप्रतिशु प्रत्यनुगोः

२६५ । शक्तार्थं वषट्कृतं सुखं स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमोभिः ।

शक्तार्थ—नमोभि ३॥ ।

एभिर्योगि चै स्यात् ।

गम्यमानं प्राक्क्रियायां यद्वशात् याचनं शमनमिदंऽपि शृण्वद्वा प्रतिशृण्वन्ति
मन्यमानौरुणोत्तमा । गृणद्ग्रीऽनुगृणन्त्यन्ये कृतायानेव मद्विधा इत्यादौ श्रवण-
कथनं प्राक्क्रियायां वै म स्यात् । सङ्गः सर्वं सर्वो धारयते सतां मन्त्रे सर्वस्य
स्वर्गसौक्ष्मादिरूपधनस्याधमर्णः शिव इत्यर्थः । अन्ये तु घृण्डस्थिताविति गृह्णन्ति ।
‘घृण्डऽवध्वसे इति परे । वस्तुतस्तु घृण्डस्थितौ घृण्डच धारणे भृक् च धृत्या
‘घृण्डध्वसे चतुर्थी यद्वशम् । तथाच धनं ध्रियते तिष्ठति साधुस्तद्धनं धारयति
स्थापयति साधुर्धनस्थितिं प्रयोजकं पूर्वकं स्वामी उत्तमर्णः, धृत्यर्थं साधुर्धनं धारयते
धारयति वा रक्षति अत्र साधुरक्षककर्ता धनस्वामी उत्तमर्णः । एव साधुं फलं
धारयते अवध्वसयति साधुर्धननाशप्रयोजकः, स्वामी उत्तमर्णः । सर्वत्र सत्प्रयोजके
चैत्रे पूर्वं स्वामिनि साधौ घे वी प्राप्तेऽनेन भूमिति सारार्थः । एव विप्राय शतं
धारयति चैत्रं विप्रस्य शतं ध्रियते स्वरूपेणावतिष्ठते तच्छतं चैत्रं आत्मनि स्थाप-
यति इत्यर्थः । त ईदृशं शिवं मुक्तये भजं भजनं प्रयोजनम् एव यथायं दाक रत्ननाथ
स्खालीत्यादि । अनुक्तचतुस्रस्तदात् । अप्रयुक्तस्य चतुस्रस्तस्य ढाकी स्यात् । काष्ठाय
व्रजति काष्ठमानेतु यच्छतीत्यर्थः । युद्धाय सनह्यते युद्धं कर्तुं सन्नहनं कराति ।
पत्न्ये जिते पतिं प्रीणयितुं जिते इत्यर्थः । अनुक्तति किम् उधानाकर्तुं व्रजति चतुस्रं
भावात् चतुस्रं यो भावत्यस्तदन्ताच्ची स्यात् । पाकाय व्रजति पक्तुं व्रजतीत्यर्थः ।
एवं भूतये व्रजतीत्यादि । यद्यपि तादर्थ्यं गम्यते तथापि नियमार्थं तेन औदनं
पाचकी व्रजतीत्यादौ घे चतुस्रंत्वान्न स्यात् । उत्पातेन बोध्यात् वाताय कपिलिका
विद्यत् कपिलिकाविद्युदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः । एवमातपाय खोदितो
विद्युदित्यादि ॥ २६४ ॥

शक्तञ्च अर्थञ्च वषट् च हितञ्च सुखञ्च स्वाहा च स्वधा च स्वस्ति च नमश्च तैः ।
शक्तिं सामर्थ्यम् अर्थं प्रयोजनम् । शक्तार्थं हितं सुखं इति चतुषामर्थग्रहणात्
शक्तार्थं अर्थार्थं हितार्थं सुखार्थानां यद्वशं बोध्यम् । यथा शक्तौ मज्जो मज्जाय
एव प्रथ्यातः अलं प्रभुः प्रीयः समर्थः इत्यादि । नृपाय अर्थः नृपाय प्रयोजनं

दैत्येभ्यो ऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सङ्गो हितं सुखम् ।
स्वाहाग्नये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥

नृपाय हितं नृपाय पथं नृपाय सुखं नृपाय शर्म इत्यादि । दैत्येभ्यः इत्यादि हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थं पूष्णे वषट् सङ्गो हितं सङ्गः, सुखम् । अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति एतानि स्पष्टानि । नमः सते इति सते नित्याय विष्णवे नमः इत्यर्थः । सर्वत्र भवतेर्गम्यमानत्वात् वाक्यसमाप्तिः । वषट् स्वधा स्वाहा नमः त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथक् ग्रहणं मन्वान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम् । तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्यः स्वधोच्यता हृदयाय नमः इत्यादि सिद्धम् ।

रायणं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मत्वम् । शक्तार्थेयोगे षष्ठ्यपीति वक्तव्यम् । नाप्रोथीदस्य कश्चन इति भट्टिः ॥२९५॥

श्रीरा-टी—शक्तोऽर्थो येषां ते शक्तायाः शक्तपर्याप्तं प्रभुप्रोथनादयः । दैत्येभ्यः इत्यादि । दैत्यानां सम्बन्धे समर्थो हरिः, एवं अलं प्रदोषः, प्रियसङ्गमाय शक्तौ मल्लो मल्लाय इन्द्री ववाय प्रभुरित्यादि । यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा ध्येव तेन ममाय प्रभुः स्वामीत्यर्थः । भट्टौ नाप्रोथीदस्य कश्चन इति दर्शनात् शक्तार्थयोगेऽप्यपीत्यन्वे । शक्तौ मल्लो राज्ञः इत्यत्र राज्ञी न शक्तार्थयोगः । वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थद्योतकाः । पूष्णे वषडिति सूर्याय दीयते इत्यर्थः । सङ्गो हितं सङ्गः सुखं परञ्च ग्रहणात् सतामित्यपि प्रामाद्व्युत्थिना हितमिति भट्टिः ।

‘अग्नये स्वाहा अग्नये दीयते इत्यर्थः’ । एव पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति पोष्टुः कुशलमस्तु

र्थः । सते नमः सता सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः । सामान्यतः ग्रहणात् कृष्णाय कुसुमं नमः इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् नमस्कृत्य सुनिवयमित्यादौ नमः शब्दधीतित-
प्राप्त्यर्थं व्याप्यत्वात् ढलम् । रावणाय नमस्तुभ्यो स्यात् सीते स्वस्ति तं ध्रुवम् । नमो योगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्प्रदाया बुधे । करीत्यर्थविवक्षायां द्वितीया तत्र निश्चला । रावणाय नमः, कृत्या नमश्चकार देवेभ्यः इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमः-
शब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् ढलं स्यादेव । बलिं वक्षितं प्रयोजनार्थार्थेन । बलि-
रक्षिताभ्यां प्रयोजनवाच्यार्थेन च योगे ची स्यात् । कुबेराय बलिं विप्राय
रक्षितं ब्राह्मणार्थाय यवागूरित्यादि नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गताचरितं
स । कृत्यार्थेर्विकारे सम्पद्यमानादभेदे । कृत्यार्थंभिर्योगे सम्पद्यमानाच्चै स्यात् ।
विकारेण तु भेदविज्ञायाम् । सूत्राय यवागू सम्पाद्यते । सूत्ररूपेण यवागूः

२८६ । टेनाशिषि वा ।

टेन ३, अथवा टे ७, न ११, आशिषि ७, वा ११ ।

सद्भ्यः सता वा शं भूयात् ।

परिणसतीत्यर्थः । एव उच्चाराय कल्पते मास इत्यादि विकारे किं सूत्रं यवाग्नः सम्पद्यते अत्र विकारो न विवक्षितः किन्तु कारणतामात्रम् । भेदे तु सूत्रं यवाग्वा सम्पद्यते यत इत्यादिना जलम् ॥ २८५ ॥

कर्मशब्देन क्रियाव्याप्य क्रिया चीच्यते कर्मक्रियेत्यमरात् । तेन कर्मशब्देनास्य ढमञ्जाविधानान् ढशब्देनापि तदुभयमुच्यते । अतएव घेष्वादिहेतु इत्यादौ आदिक्रियां वक्तुं आदि ढमिति स्वयं वक्ष्यति । ततश्च ढशब्देनात्र क्रियोच्यते क्रियायाश्च केवलाया प्रयोगासम्भवात् क्रियावाचकं पदमित्यर्थः । दृष्टार्थाविष्करणमाशौ आशिषि गम्यमानाया टेन क्रियावाचकपदेन भग्नं भवतु भूयादित्यादिना योगे चतुर्थी स्यादित्यर्थः । न हि क्रियार्हितं वाक्यमस्तीति न्यायादेव क्रियापदप्राप्तौ तदयोगविधानं साक्षात्-क्रियापदसम्बन्धात् अन्यथा टैत्येभ्योऽल ह्रिरित्यादौ यथा भवतेर्गम्यमानत्वादलमाद्येयोगे चतुर्थी तथावापि सता कल्याणमित्यादौ चतुर्थ्यापत्तेः । अथवा आशिषि गम्यमानायाभिप्राया विष्करणस्य यतः कर्म कल्याणादि तेन योगे चतुर्थी स्यादित्यर्थः । अथवा हे इति सप्तम्येकं न इति लुप्तप्रथमेकम् । आशिषि गम्यमानाया चतुर्थी स्यादा न तु टे कर्मणि प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । कर्मणि तु प्रीकृष्ण सता शं करोतु इत्यादी न स्यात् । आशिषि किं तेषां कुशलं भूतं पक्षे षष्ठाविधानात् पदार्थ एवात्र निश्चित इति बोध्यम् । तेन ग्रामे कुशलं भूयादित्यादौ न स्यात् ॥ २८६ ॥

श्रीराटी—आशिषि गम्यमानाया यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते तस्माद्वि स्वात्मा न तु टे सति । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तथाहि कुशलाद्युष्य प्रयोजनहितसुखशीभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम् । सद्भ्यः साधूनां कुशलं भवतीत्यपि । एवं सद्भ्यः सता वा आयुष्य जीवितं प्रयोजनमर्थं पथ्यसुपकारकं शर्मं सता शोभनं भद्रं वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि । स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भयादिति पूर्वेषु नित्यम् । हित-सुखयोरुभयव पाठादिनाशिष्यपि विकल्पार्थः । टे तु शिवस्तत्र करोतु शम् । टे निषेधस्तु न पाणिन्यादिसम्मतः । आशिषि किं आयुष्यं प्राणिना हृतम् ॥ २८६ ॥

२६७ । परिक्रियो धे वा ।

परिक्रियः ६।, धे ७।, वा १। ।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्विष्णो रूषारिभिः ।

२६८ । गत्यर्थमन्यठे चेष्टावज्जेऽनध्वाकाक-
शूकशृगालनावन्ने वा ।

गत्यर्थमन्यठे ७।, चेष्टावज्जे ७।, अनध्वा—अन्ने ७।, वा १। ।

गत्यर्थमन्यत्यो ढे क्रमान्तार्गकाकादिबर्जे चेष्टावज्जयो श्च
स्यात् वा ।

परिपूर्वस्य क्रौणाते प्रयोगे धे करणे चतुर्थी स्यादित्यर्थः । भक्त्यै इत्यादि ।
विष्णो सकाशात् सद्भिः साधुभिः भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता अरिभिः दैत्यै रूषा
क्रोधेन मुक्तिः परिक्रीतित्यर्थः । भक्त्यै इति चतुर्थी रूषा इति तृतीया । वेतन
एवाय विधिरिति क्रमदीश्वरश्चैव पतिदत्तौ द्रोणाय द्रोणेन वा अहं परिक्रतो
वैतनिकः । द्रोणवैतनेन कृतस्त्रमहं स्वीकृती वैतनिक इत्यर्थः । व्यवस्थार्थं परसूत्रे
वाशब्देऽवश्यवक्तव्ये विभाषादयमव्यवर्त्तित्वेऽप्यस्य विकल्पार्थं वा ग्रहणम् ॥ २६७ ॥

श्रीर-टी—परिपूर्वक्रौञ्चो वेतनादौ धे ची वा स्यात् । नियतकालं कृत्वा
स्वीकरणं परिक्रियः । सद्भिः, विष्णोर्भक्त्यै मुक्तिः, परिक्रीता विष्णुसिवनवैतनेन
सालीक्यादिरूपा मुक्तिर्निबद्धा इत्यर्थः । अरिभिः शत्रुभिः रूषा द्वेषेण । उदा-
हरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एव द्रोणाय द्रोणेन वा परिक्रीती वृषलः ।
किञ्चित् कालपर्यन्तं स्वीकृतवानित्यर्थः । परे, किं शतेन क्रौञ्चोऽश्वः । परे धस्य
भत्वमाहुः ॥ २६७ ॥

गत्यर्थस्य मन्यस्य गत्यर्थं मन्यौ तयोर्ढे तस्मिन् । चेष्टा च अवज्ञा च द्वयोः, समा-
हारः चेष्टावज्जं तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शूकश्च शृगालश्च नौश्च अन्नञ्च
तत् न तत् अतत् अकाक शूक-शृगालनावन्नं पश्चात् अनध्वा च अकाक शूक
शृगालनावन्नञ्च द्वयोः, समाहारः, तस्मिन् । चेष्टा कायकृतव्यापारः परिस्यन्द-
नादिलक्षणेति केचित् । अपकृष्टत्वेनावज्ञा । ततश्च गत्यर्थं घातोरध्वनिं वर्जिते
कर्मणि चेष्टाया गम्यमानायां चतुर्थी वा स्यात् मन्यते काकादिबर्जिते कर्मणि
अवज्ञाया गम्यमानाया चतुर्थी वा स्यादित्यर्थः । व्रजाय व्रजतीत्यादि । पचे

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।

न त्वा तृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये तृणं खल ॥

चेष्टावन्ने किं—

मनसा हारकामेति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।

अध्वादी तु—

गच्छत्यनन्तः पत्यानं न त्वा काकं स मन्यते ॥

व्रज व्रजति । न त्वा तृणयेति । हे खल त्वा त्वा तृणाय न मन्ये तृणादत्यप-
कृष्ट मन्ये इत्यर्थः । मन्यतेयेन कर्मणा अनादरी गम्यते तत्रैव चतुर्थी तेन न त्वा
इत्यत्र न स्यात् । रामानन्दन्तु नत्वा तृणाय इत्युदाहरणज्ञापकात् नञ्सम्यगे
विधिरयमित्याह तद्वेयम् । तृणाय सत्वा रघुनन्दनोऽयं भागेन रज प्रधाननिरास्य
दति भट्टि । त्वा मन्येऽहं जनार्दनमिति प्रत्युदाहरणप्रयोगाभावात् । मन्यते
रप्राणिकर्मणि चतुर्थीति केचित् स्वमते प्राणिकर्मण्यकर्मणि च काकमध्ये शक
पाठात् । भवन्त दृशद मन्ये त्वा मन्येऽहं पिशाचकमित्यादौ त चप्रातिपक्ष
एव ज्ञेयम् । केचित्तु कुवापि विधिरपि न स्यात् तेन घाम कुमारसम्भव स्वय
भुवे नमस्कृत्य इत्यादि ॥ २८ ॥

श्रीरा-टी—गतिरर्थो यस्य स, स च मन्यश्च तत्तस्य ढ तस्मिन् । चेष्टा च
अवज्ञा च तत तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शकश्च शृगालश्च नाश अन्नश्च
तत्, न तत् अकाकशकशृगालनावन्नम् । पुनः अनध्वा च तत्र तत तस्मिन् ।
नञ्द्वयमुक्तं यथाक्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका
तेन स्त्रिय गच्छतीत्यादावपि न स्यात् याम्याद्येत्वात् चेष्टाकायकृतव्यापारः परि
स्यन्दनादिलक्षणमित्येके तन्मते स्त्रिय गच्छतीत्यादौ गृह प्रविशति इत्यादिबन्ध
स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अजा नशति गृह प्रविशति गिरिशिखर
भारीइति सागर तरति इत्यादौ न स्यादेव यामाय ग्राम गन्ता वनाय वन गमन
मित्यादौ ढे षपि न स्यात् । ग्रामस्य गन्ता वनस्य गमनमित्याद्यापि भागवति ।
एके तु तादर्थ्ये च सिद्धाया यामाय समृच्छतीत्यादिषु समो गच्छेत्यादिना
अटत्वान्मप्राप्तिनिरासार्थमिदमित्याहुः । न त्वा तृणयेति मन्यते येन देनानादरी
गम्यते तत्रैव चौ तेन त्वाम् इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्तम् इत्यादि अत्र मुख्यस्या-
ध्वनौ निषेधः । सुख्यत्वत् साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं तेन उत्पद्येन पथे

२६६ । यतो ऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमा- दादानभूवाणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।

यत' ५।, अपाय—वारण १।, ज १।, पी । १। ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात् तत्र पी ।

गच्छतीत्यादौ स्यात् । पथ, साक्षादभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वात् । न त्वा काकमिति त्वा काक न मन्यते काकादप्यपहृष्ट मन्यते इत्यर्थः । एव न त्वा शूक मन्ये न त्वा शृगाल मन्य इत्यादि । परे तु प्राणिमात्रे निषेधात् । काकशूकशृगालानामिव निषेध इत्याहुः । तन्मते शूकस्थाने शुनः पाठः अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालाविव वर्जयन्ति ॥ २६८ ॥

अपायश्च भीय जुगुप्सा च पराजयश्च प्रमादश्च आदानञ्च भय वाणञ्च विरामश्च अन्तर्द्धिश्च वारणञ्चेति समाहारः । एकदेशे ते यस्माद्भवन्ति तदपादानसंज्ञं स्यात् तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थः । अपायो विशेष पूर्वसंयोगनाशस्तस्य चोभयनिष्ठत्वेन वृत्त्यात् पत्र पततीतिवत् पत्रादृच्छतिष्ठतीत्यप्रयोगापत्ते वस्तुतस्तु अपपूर्वं अघडमता भावे घञि अपायश्चलनम् । यस्माद्वस्तुनो द्रव्यन्तरस्य च चलनं भवति तदपादानमित्यर्थः । तेन पत्रादृच्छस्य चलनाभावात् पत्रस्य न अपादानत्वम् । भीमयम् । यथा व्याघ्रात् विमेति । निन्दया मनोनिवृत्तिर्जुगुप्सा । यथा पापात् जुगुप्सते धीरः । एवं विभक्त्यते परस्त्रीभ्य इति हलायुधः । पराजयः सीदुमशक्त्या निवृत्तिः । यथा सिद्धात् पराजयते हस्ती । अन्यत्र हस्तिन पराजयते सिंहः । प्रमादः शास्त्रविहितकमाकरणम् । यथा धमात् प्रमादयति नौच । आदानं ग्रहणञ्च । यथा कूपाद्धनं गृह्णाति विप्रः । एवम् उपाध्यायात् ग्रन्थमधीते छात्र पठति शृणोति जानातीत्यादि । भूकृत्पत्तिः प्रादुर्भावश्च । यथा पितु पुत्रो जायते हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तथा रक्षणे यथा व्याघ्रात् गा रक्षति गोपः । विरामी विरति । यथा जपाद्विरमति विप्रः । अन्तर्द्धिरन्तर्धानं लुक्कायनमिति यावत् । यथा गुरोरन्तर्द्धते शिशुः । एव निक्षीयते पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुञ्जापनयने कर्मणि क्तिपि लुक् । लुक्कायः शरीर यस्य स लुक्कायः । एतेन इवाचरतीति कौ साध्यं वारणं निवारणम् । यथा यवेभ्यो गा निवारयति । विभीषणेत्यादि । विभीषणः पदादभष्टः पदात् स्थानात् भष्टश्चलित इत्यर्थः, भातुर्भातः, भय प्राप्त इत्यर्थः । जुगुप्सितः

विभीषणः पदाद्भ्रष्टो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सित ।

पापात्, पराजितो दुःखात्, अप्रमत्तो विधे सतः ॥

पापात् निन्दया पापान्निवृत्त इत्यर्थः । पराजितो दुःखात् दुःखं सोदुमशक्त्या निवृत्त इत्यर्थः । अप्रमत्तो विधे, शास्त्रविहितकर्मणोऽनिवृत्तो इत्यर्थः । सत आत्तविद्यः आङ्पूर्वदाज् ग्रहणे वर्तते । ततः कर्मणि क्त ग्यचल्लवति तकारा देशः आत्ता गृहीता विद्या येन स आत्तविद्यः सतः पण्डितात् गृहीतविद्य इत्यर्थः । स मुनेर्जातः मुनेर्विश्वश्रवसी जाती भूत इत्यर्थः । भ्रातुस्वातो निजे, आत्मीये, भ्रातु रावणात् बधोद्यतात् तातो रक्षित इत्यर्थः । भवात् विगत, भवात् ससारव्यापारात् विरतो निवृत्त इत्यर्थः । अन्तर्हिती दुष्टात् रावणात् अन्तर्हिती लुक्कायित इत्यर्थः । अन्तर्हित अन्तरशब्द पूर्व दुधाजलि अकर्मकत्वात् कर्माणि क्तः । शोकात् रामेण वारित त्वामन्न लङ्काराज कश्चिद्व्यामीत्यादि प्रियवचनमुक्ता शोकाद्निवारित इत्यर्थः । कुतो भवान् अयोऽयाया इत्याद प्रत्याग्यानयोरागत इत्यस्याध्याहारणैव अपायसिद्धौ पञ्चमी ॥ २८६ ॥

श्रीरा-टी—अपायो विप्लव भीभेयस । जुगुप्सा गर्हया चिन्तनिवृत्तिः । पराजयः सोदुमशक्तः प्रमादोऽनवधानता । आदानं नियमतो वाक्यग्रहण भूरूप्यत्तिः प्रादुर्भावश्च । तार्थं रक्षा । विरामोऽश्रद्धया चिन्तनिवृत्तिः । अन्तर्हि रन्तर्ज्ञानम् । वारणं प्रवृत्तिविघातः । यत एते इति । अपायाद्यवधिलेन यद्विवक्ष्यते तज्ज सञ्ज्ञं स्यात् । तत्तत्तत्तत्तत् । निदिष्टविषय किञ्चिदुपात्तविषयः तथा अपचित क्रियञ्चेति विधापादानमुच्यते । श्रुतसाञ्जक्रिय यत् स्यान्ननिदिष्टविषयन्तु तत् । उच्य साध्याक्रिय यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत् । अपचितक्रिय तत स्याद्यत् क्रियाशून्यमव हि । क्रमेणोदाहरणानि । वृक्षात् पणं पतति घनाद्विद्योतत विद्युन्मघाद्भिः सत्य विद्योतत इत्यर्थः । श्रीमन्नस्य माधुरा आद्यतरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते । नियमश्चावश्यकता । यं तावदाद्यतरा भवन्ति ते दुर्गतेभ्यः उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति इत्यर्थः । एव माधुर्यस्य शोभा दानतरा इत्यत्र नियमेनापकर्षक्रिया गम्यते इति । अपसरतो मेषादपसरति मेष इत्यादां एकस्यावधिलेन विवक्ष्यते । यदा तु विवक्ष्यते तदा मेषावपसरत इति एवं वृक्षस्य पर्णं पततीति सम्बन्धमावश्य विवक्षितत्वात् । तत्र भीवार्थधीर्यो भवहेतुः । भयादीनामवधिलेन यद्विवक्ष्यते तज्जसञ्ज्ञम् । तत्र भीवाश्रयो, भयहेतु पराजयत् सोदुमशक्त्यम् । आदानं नियमतो वाक्यग्रहणस्य च आख्याता । उत्पत्तिकर्तुर्न कारणं प्रादुर्भावकर्तुर्न दायोपलम्भनस्थानम् । अन्तर्ज्ञानकत्ता यस्यादर्शन-

आत्तविद्यो, मुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजै, भवात् ।
विरतो, ऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः ॥

मिच्छति । जुगुप्सा विरामप्रसादवारणार्थानां यन्निमित्तं तस्यैवावधिलविवक्षायां जसञ्जेत्यर्थः । विभीषण इत्यादि । विभीषणं पदादभ्यष्ट लङ्गायां गमस्य निकटं गत इति यावत् । स कौटुश, भ्रातुः रावणाद् भीतः तस्य भ्रातृवैव भय-हेतुः कुञ्चिकयैर्न भययति इत्यादौ तु अवधित्वाभावान्न जलम् । पापात् जुगु-प्सितः पापं निन्दनं ततो निवृत्तः । जुगुप्सायाः पापमेव निमित्तम् । दुःखात् पराजितं दुःखं सीदुं न क्षमः पराजयः, सीदुमशक्यमेव दुःखम् । अन्यत्र रिपून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थः । अविधेः प्रसक्तं अशास्त्रविहितात् कर्मणः, प्रसक्तं प्रसादस्याशास्त्रविहितकर्मैव निमित्तम् । यद्वा विधेः अप्रसक्तं इति अशब्दो निषेधकः । आदौ जलं पश्चान्निषेधाकारेण सह सम्बन्धः । ग्रामान्निर्गच्छतीति वत् । एव धनात् प्रमादयति इत्यादि । सत आत्तविद्यः पण्डितान्निधमतो गृहीतवाक्यः, गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आख्या-ल्लव एवमुपायायात् शृणोति पठतीत्यादि अनियमे तु नटस्य शृणोति । मुने-र्विश्वश्रवसां जातः उत्पन्नः, विभीषणस्य मुनिर्निमित्तकारणम् । जायमानस्य प्रकृतेः कारणं तद्विविधं समवायिनिमित्तञ्च तत्र यत् समवेतं कार्यं मुत्याद्यते तत् सम-वायि यथा मृत्पिण्डाद्घटो जायते वीजादङ्गुरो जायते इत्यादि एतद्भिन्नं निमित्तं यथा चक्राद् घटो जायते पुत्रात् प्रमादो जायते इत्यादि समवायिकारणप्रत्यासन्न-मवष्टतसमवायि च कारणान्तरमित्यन्यं यथा तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इति शृङ्गात् शरीरं जायते गीमयाहृश्चिको जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं शृङ्गादि समवायिशरादेरपृथक्सिद्धत्वात् । भ्रातृरावणान्निजेरात्मीयैस्त्रात । रावणो विभीषणस्य भयहेतुरेव एव काकात्तिला स्त्रायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुप-चरणीयं भयस्य प्राणिधर्मत्वात् । भवाद्विरतः, संसारमश्रद्धधनिवृत्तः, विरामस्य भवो निमित्तं दुष्टादन्तर्हितं आत्मनो रावणाददर्शनमिष्टवान् । रामेण शोका-द्वारितः शोके प्रवर्तमानो निरुद्ध रावणस्य निमित्तं शोकः । एव यवेभ्यो गा-रक्षति कूपादस्य वारयति सत्यात् खलति आचाराखलति विप्राहस्त्रं गृह्णाति इत्यादौ गौणागौणापायावधिलेन विवक्षितत्वात् जलं एव सति व्याघ्रो मां पश्येत् । तदा ध्रुवः सृष्ट्युरिति मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तत इत्यादौ क्रमेणैव गौणापाय-त्वात् सिद्धेत्यादि ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यन्ये । व्याघ्राहिमिति दस्युभ्यो रक्षितः, स्वार्थ इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्वोणाप्राप्ते ग्रहणमिति परे ॥ २५६ ॥

३०० । अन्यारभ्यार्थारात् वहिर्विनर्त्ते प्रति-
पर्यपाङ् दिक्शब्दैर्हेतु यवर्थे च ।

अन्य—शब्दैः ३॥, हेतुयवर्थे ७, च १॥ ।

एभिर्योगे हेतौ यवन्तस्यार्थे च पौ स्यात् ।

आङ् व्याप्तिसौम्योऽन्यौ प्रतिदाननिधौ प्रति ॥

अन्यश्च आरभ्यश्च अन्यारभ्यौ तौ अर्थौ यथोक्तौ अन्यारभ्यार्थौ । अन्यार्थं
आरभ्यार्थश्चैतदर्थः । दिशि वर्त्तमानाः शब्दा दिक्शब्दाः । दिशः प्राधान्यात्
वर्णसंक्षेपार्थश्च दिक्षकालवाचकानां दिक्शब्देन निर्देशः । अतएव तद्वितेऽपि
दिक् शब्दो दिक्षकालैसादिति स्वयं वक्ष्यति । दिक्शब्दाश्च पूर्वापरादयः
प्रागुदक् प्रत्यगादयश्च । किञ्चात्र दिग्दशकालानां त्रयाणामेव ये वाचकास्तेषा-
मेव ग्रहणम् । तेन कालमात्रवाचकस्य मासार्दनं प्रसङ्गः । अन्यारभ्यार्थौ च आराच्च
वह्निश्च विनाच ऋतेच प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ्च दिक्शब्दाश्च ते अन्यार-
भ्यार्थाराद्वहिर्विनर्त्ते प्रतिपर्यपाङ्दिक् शब्दास्तैः । यवितित्वाच् म्यान् यवादंशः
तस्य केवलस्यासम्भवात्तदन्तस्य ग्रहणं तस्यार्थो यवर्थं हेतुश्च यवर्थश्च इति हेतुयवर्थं
तस्मिन् । अन्यार्थारभ्यार्थैराराद्येष्टभिर्दिग्वाचकशब्दैश्च योगे हेतौ प्रयुज्यमानान्निर्द्वा-
दयवन्तस्यार्थे गम्यमाने च पञ्चमी स्यादित्यर्थः । प्रतिपर्यपा चतुष्पामर्थविशेषेष्वेव-
ग्रहणं मित्याह आङ् व्याप्तिरित्यादि । अत्र आङ् व्याप्तिसौम्योऽर्थयोर्वर्त्तते । व्याप्तिरभि-
विधिः । सौमा अवधिः । प्रति, प्रतिदाननिधौ वर्त्तते दानञ्च निधिरिति समाहार-
दाननिधिः सूत्रत्वात् पुरुषं प्रतिदाननिधिः । प्रतिदाननिधिः तस्मिन् प्रतिदानं प्रति-
निधौ चेत्यर्थः । प्रतिदानं विनिमयः प्रतिनिधिस्तुल्यः । अन्यौ आङ् प्रत्योसंध्यवर्त्तिनौ
पर्यपौ त्यागे वर्जने वर्त्तते । नेतरी विष्णुरीशानात् शिवात् इतरी भिन्नौ न । एव
भिन्नं अन्यं इत्यादि । भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते । भवात् जन्मनः प्रभृति स विष्णु-
र्ऋच्यते । प्रातः कालं समारभ्य जपेन्मय्यदिनावधि इत्यादिकान्तु उपपदविभक्तौ
कारकविभक्तिर्गैरीयसौति न्यायात् कर्मणि द्वितीया । सोऽस्मद्वारात् अस्माकं
निकट इत्यर्थः वहिस्त्वत् तव वहिरित्यर्थः । वषात् विना श न, वषात् पुण्या-
दित्यर्थः । वषाद्वितेऽर्थोऽनार्थोऽधनं प्रयोजनं वा विना ऋते इति द्वाभ्यां योगे धिक्
समयेत्यादिना द्वितीया च विनाशब्देन योगे सह वारणेत्यादिना तृतीया च
सामान्यविशेषाभावादभवतीति बोध्यम् । भक्ते, प्रत्यसृष्ट शक्नो शिवस्य भक्ते,

नेतरो विष्णुरीशानात्, भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते ।

सोऽस्मदारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषादृतं ॥

भक्तेः प्रत्यमृत शम्भोः, प्रद्युम्नः केशवात् प्रति ।

पथ्यनन्तात् त्रयस्तापा, आमृत्योः सेव्यता हरिः ॥

प्रतिदानं सुक्ति, यः शम्भौ भक्तिं करोति शम्भुस्त्वै सुक्तिं ददातीत्यर्थः । प्रद्युम्नः केशवात् प्रति प्रद्युम्नः कामदेवः केशवस्य तुल्य इत्यर्थः । पथ्यनन्तात् त्रयस्तापा । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकसञ्ज्ञकास्त्रयस्तापा अनन्तेन वर्जिता इत्यर्थः । अनन्तस्य त्यागे जीवानां त्रयस्तापा भवन्तीत्यर्थः, एव अपानन्तात् त्रयस्तापा इत्यपि वीज्यम् । आमृत्योः, सेव्यता हरिः, मृत्युपर्यन्तं सेव्यतामित्यर्थः । ब्रह्मा-स्थायकत्वात् । ब्रह्म ईश्वरः, सकलं व्याप्यासीत्यर्थः । पूर्वः कृष्णाद्राभः, पूर्वः पूर्वकालीन इत्यर्थः । कृष्णादवरी गदः अवरः, पश्चिमकालीन इत्यर्थः । एवं दिशियामात् पूर्वस्यां प्राच्यां गङ्गादिंश्च गङ्गात् पूर्वः, प्रागश्चत्वं, कालं माघात् पूर्वः, प्राक् पौषः । एवमन्यदूह्यम् । आनन्दादित्यादि । ईश्वरः, शिवः, आनन्दाद्वेत्ता, शैलात् शैलमारुह्य आसनात् आसने उपविश्य अलका कुवेरपुरीसीक्षते पञ्च-तीत्यर्थः । आरुह्येति यवन्तस्यार्थे शैलादिति कर्मणि पञ्चमी । उपविश्येति यवन्तस्यार्थे आसनादित्यधिकरणे पञ्चमी । कर्माधिकरणाभ्यामन्यत्र यवर्थे पञ्चमौ न स्यादिति प्राञ्चः । अतएव तन्मतस्वीकारार्थं तथैवोदाहृतम् । अन्यत्र बर्त्तनानयति बलमाज्ञाप्य नयतीत्यर्थः, इत्यादौ न स्यात् ॥ ३०० ॥

श्रीराटी—अन्यश्च आरभ्यश्च तावर्थी येषां ते दिशि दिष्टा, दिक् शब्दाः । अन्यारभ्यांश्च आराञ्च वहिश्च विना च ऋते च प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ् च दिक्शब्दाश्च ते तैः । यपीऽर्थो यवर्थः, हेतुश्च यवर्थश्च तत्तस्मिन् । येन विधि-स्तदन्त्येति न्यायादाह यवन्तस्येति । आडादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवाव-ग्रहश्च इत्याह । आङ् व्याप्तिः इत्यादि । प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्य-त्वात् न गुणः । प्रतिदाने परिवर्त्ते प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्वं गृह्येत इत्यर्थः । नेतर इत्यादि ईशानादिषुर्नेतरः शिवाभिन्नः एवं सुखादन्त्येऽसुरवर्गा इत्यादि परे तु नीचार्थेतरः शब्दः पृथक् गृह्यन्तीति भवात् प्रभृतिं जन्मनः आरभ्य स शिवो-ऽर्च्यते अर्थादस्माभिः स्तन्वात् प्रभृत्येव स पञ्चवान्तीति कुमारसम्भवे । परितु आर-भ्यार्थः शब्दः पृथक् गृह्यन्तीति आङ् पूर्वकत्वात् । स शिवोऽस्मदारात् अस्माक-समीपवर्त्ती स त्ववहिस्त्वत् दूरवर्त्ती कचिदपवादाविषयऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् करस्य

ब्रह्मास्यासकलात्, पूर्वः कृष्णाद्रामोऽवरो गदः ।

आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षते ऽलकाम् ॥

शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः ।

करभोवहिः । वहिरम्भीजनस्य वानरा इत्यादौ षी । वृषाद्धर्मादिना श न वृषादृतेनार्थो भवतीत्यर्थः । शम्भीभक्ते सेवाया प्रत्यसृत परिवर्त्तो मोक्षः । केशवात् प्रति प्रद्युम्न कृष्णस्य प्रधानः मद्दशः अनलात् परि विष्णोर्म्यागात् तयः काथिकवाचिकमानसास्तापा भवन्तीत्यर्थः । एवमप्यनन्तादिति बोध्यम् । आसृत्योर्भृत्यपर्यन्त हरिः, सैव्यता विष्णुराराध्यता अस्मादस्माभिः । आसकलात् सर्व चराचर जगदभिव्याप्य ब्रह्माऽस्ति । अत दिक् शब्देति करणाद्विगदश-
कालार्थं पूर्वादीनां आ आह्वित्यान्तानाञ्च ग्रहणम् । अत आह पूर्वः कृष्णाद्राम इति कृष्णात् पूर्वकालं जाती बलराम इत्यर्थः । कृष्णादवर उत्तरकालं जातीगद इत्यर्थः । एव इय अस्याः, पूर्वादिक् अयमस्मात् पूर्वोऽंशः साघात् पूर्वः पौषः दक्षिणाहि वनान्नदी उत्तराहि वनम् रामः समुद्राद्वक्षसा पुन इति भङ्गः । उत्तरा जाङ्गवी काश्या इत्यादि । प्राक् ग्रामात् प्रत्यङ् नगरादित्यादि गम्यमान दिक् शब्देऽपि । न सि औजसित्यादि जापकात् आनन्दादित्यादि यस्यापि तु यथर्थ इति यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि विशिष्यतो ज्ञेयम् । भवतीति व्याख्यानतो विशिष्यणार्थप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम् । तथा हि अधे ऋणे हेतोः पी नित्य गुणे हेतोः अस्मिन्ना पी वा स्यात् । शतान् बन्धः शतस्य ऋणस्य बन्धनहेतुत्वम् । वा प्राप्ताया वचनं यत् शतेन वन्दित । ज्ञानबन्धः शतस्य प्रयोजकवत् ज्ञानावहः ज्ञानेन बन्धः परिख्यात्येन मुक्तम् । परिख्यात्यान्मुक्तः परिख्यात्यं तत्त्वज्ञान इह गुणशब्देन द्रव्यास्त्वगुणस्यैव न ग्रहणं किन्तु सम्बन्धिरूपस्य परार्थेऽप्यपन्नमेति तेन वङ्गिरत धर्मादित्यादि । स्त्रियान्तु विभ्ययासुक्तः स्त्रीशब्दे-
नावीवूपा ग्रहणात् घटोनास्ति इहानुपलब्धेरित्यत्र न निषेधः । एव अप्रयुक्तस्य यवन्तडे च पी ^{प्रा}ख्यात् । यथा ईश्वरः शिवः आनन्दाद्वतीः शैलादासनादल काश्या पुरी ईदित्यते पश्यतीत्यर्थः । शैलादिति डे आसनादिति डे इत्याह शैलमारुह्य इत्यादि । ढडादन्वच बलनानयति बलीनाकृष्य इत्यर्थः । अचाहुः । प्रश्नोत्तरयोः । अनयो पी स्यात् । कुतस्त्व वनात् । यत्र तु आगच्छामीत्यादि क्रिया अध्याक्रियते दाननिधिः तत्र पूर्वेष्वैव पी स्यात् । यत्र तु नाध्याक्रियते तत्रैवास्य विषय इत्यन्ये । वस्तुतस्तु उपात्तविषयत्वात् पूर्वेष्वैव निःसृत्यव्याहारात् ॥ ३०० ॥

३०१ । वारादर्थः ।

वा । १।, आरादर्थं ३॥॥ ।

दूरान्तिकार्थः पी स्यात् वा ।

रामाद्गुद्रस्य यो दूरं पापाद्दुःखस्य सोऽन्तिकम् ।

आरादित्यव्ययस्य अर्थ इव अर्थो येषां ते आरादर्थो तेः । आराद्दूरसमीपयो-
रित्यमरः । इत्यत आह । दूरान्तिकार्थैरिति । रामादित्यादि । यो रामाद्दूर-
स पापादन्तिकम् । यो जन रामस्य दूरे तिष्ठति स पापस्य अन्तिके
तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र दूरम् अन्तिकञ्च इत्युभयधर्मवाचितया सप्तम्यर्थे द्वितीयेक-
वचनान्तम् । पक्षे यो गुद्रस्य दूरं स दुःखस्य अन्तिकमिति सत्त्वन्धे षष्ठी ।
वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तन्नेदं विवृणोमि । धर्मवाचि दूरान्तिकार्थात्
सप्तम्यर्थे द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमीनामकवचनानि स्युः । ग्रामाद्दूर-
वसति दूरेण वसति दूराद्वसति दूरे वसति । धर्मवाचिनः किं ग्रामाद्दूरी वृत्त-
दूरी वृत्तौ दूरा वृत्ता । एवमन्तिकादप्युदाहरणीयम् । एव धर्मवाचिसोकात्पकतिपय
कृच्छात् कारणात् तृतीया पञ्चम्यौ । स्त्रीकेन मुक्तिः, अल्पेन नष्ट अल्पान्नं कतिपयेन
गतः कतिपयाद्गन्तुं कृच्छ्रेण लब्धं कृच्छ्राब्धम् । धर्मवाचिनः किं स्त्रीकेन मधुना मत्तः ।
एव पृथङ् नानाभ्यां तृतीया पञ्चम्यौ । घटेन घटात् पृथक् पटः, गवा गो नाना महिषः ।
न चैतद्योरन्याथत्वेनैव अन्यारभ्यार्थेत्यादिना पञ्चमी स्यादिति वाच्यं सह वारणेत्यादिना
विशेषविधानात् वाधितत्वेन पञ्चमी प्रसङ्गाभावात् । एवञ्च आ आहि वह्निरधीहि
पञ्चमी षष्ठी । ग्रामाद्वक्षिणा ग्रामस्य दक्षिणावृत्तः, ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामस्य
दक्षिणाहि वनम् । एवम् उत्तरा उत्तराहि । उत्तराहि वसन् रामः, समुद्राद्रक्षसा
पुरमिति भट्टिः । गृहाद्वहिः, गृहस्य वह्निः, करस्य करभी वह्निरित्यमरः । वह्निरङ्गो
यवनस्य वायसा इत्यादि । एव पादादधः, पादस्याधः, कफीणिः, कूर्परादधः ॥ ३०१ ॥

श्रीराटी—वारादर्थो येषां ते तैः । आराद्दूरसमीपयोरित्यत आह दूरान्ति-
कार्थैरिति । सोकात्पकतिपयं कृच्छात् वाधसत्त्वे । यभ्य एभ्यः, पी वा स्यान्न
तु सत्त्वे । स्त्रीकान्मुक्तः स्त्रीकेन मुक्तः । एवम् अल्पादल्प इत्यादि सत्त्ववाचिनस्तु
स्त्रीकेन मधुना मत्तः, घात् फि स्त्रीकम् ॥ ३०१ ॥

३०२ । समार्थेनार्थस्तस्माद्वितमुखैर्निर्द्धारै सम्बन्धे ढे च षी ।

समाथ—मुखे. ३॥, निर्द्धारि ७, सम्बन्धे ७, ढे ७, च ११, षी ११ ।

एभिर्योगे एषु च षी स्यात् ।

समाऽर्थो येषां ते समाथा । समानसमतुल्यसदृशादयः समाथाश्च एनश्च
आय ऋय अस्च तस्च तात्च हितश्च सुखश्च तानि समार्थेनार्थस्तस्माद्वित
सुखानि ते । एन आ-रि अस् तस् तात् षडेते तद्विता । तेषाञ्च केवलाना-
मसम्भवात् तदन्ताना ग्रहणम् । ततश्च वैनीऽपीत्यत्र पूर्वेष्वेत्यादि । दक्षिणी-
त्तरादाह्वीति आदक्षिण उत्तराह्वीति । कुतः रि इति कुत इत्यादिना निपा-
तितोऽरि उपरि । अतएव अस् इत्यस्पुर अधः अव । तस्क्तेरिति तस्पूर्वतः इत्यादि
दिक्शब्दादिति । तात्पर्यादिति निपातनात् पश्चादुपरिष्ठादिति च । बाधराज्ञात्ता
इत्यादेशान्तेन योगेऽपि षष्ठी विधाय । ग्रामस्य उत्तराहमिति । एव दक्षिणात्
अधरात् । जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षणापकर्षण वा मजातीयात् पृथक् करण
निर्द्धार । यथा मनुष्याणां ब्राह्मणं श्रेष्ठं मनुष्याणां चण्डालो ह्येनं गवा वृथा
बहुव्रीरा अश्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । सम्बन्धस्तु अवयवावयविजन्यजनक
सम्बन्धादिरनेकविधः । यथा विष्णां पदं राज्ञी धनमित्यादि । समार्थेनार्थादि
षट् तद्वितान्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे निर्द्धारणे सम्बन्धे कर्मणि च षष्ठी स्यात्
इत्यर्थः । यः सर्वस्येत्यादि । तस्य पदयोर्भजं इत्यन्वयः, स क इत्याह । यः सर्वस्य
समः तुल्यः । यः सर्वस्य दक्षिणेन स्थितः । स्थित इति वर्त्तमानं क्तः । अदूरदक्षिण
तिष्ठतीत्यर्थः । यः सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्यां दिशि अदूरं स्थितः । यः सर्वस्य
उपरि स्थितः, यः सर्वस्य अधः, स्थितः । यः सर्वस्य पूर्वतः स्थितः । यः सर्वस्य
पश्चाच्च स्थितः । अखिल यस्य द्वित अखिल यस्य सुख एतानि स्पष्टानि स
देवानां वर्त्यः श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम् । निर्द्धारणे बहुवचनमवति सम्प्रदायः । यत्तु
श्रेष्ठं कृपालुष्वकारित्येकवचनं तदकार्दं समूहवाचित्वात् । तस्य पदं इति
अवयवावयविजन्मन्वः । पदर्थोर्भजे इति कर्मणि षष्ठी । केचित्तु समः समोऽर्थः ।
अर्थे प्रयोजनार्थं इति मत्वा उदाहरणेऽपि यः सर्वस्य समोऽर्थश्च इति वदन्ति ।
सामान्यतः कर्मणि विहितार्थां षष्ठी धातुविशेषाणामिति बोध्यम् । अन्यथा
पदधातूनां कर्मणि षष्ठाः कर्त्तव्यत्वे एकदैव कर्मणि द्वितीया-

यः सर्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थितः ।

उपर्यधः पूर्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम् ।

सुखञ्च, तस्य देवानां वर्य्यस्य, पदयोर्भजे ॥

षष्ठीर्विधानस्योचितत्वात् । तथापि त स्तुत्ये भज इत्यत्र द्वितीयादर्शनाच्च पदयोर्भजे इत्यत्र षष्ठी दर्शनया च धातुविशेषाणा कर्मण्यपि विभाषयैव षष्ठी स्यादिति सूचित तदेवाह विवक्षोमि स्मृत्यर्थदयेषा कर्मणि षष्ठी वा । मातु स्मरति मातर स्मरति वा पुत्र । एव व्येतुचित्ने ध्यायति अधीनलक्ष्म्याम् अयेतीत्यादि । भक्तस्य दय्यते भक्त दय्यते भक्त दय्यते महेश । मनुनी मनु इष्टे साधु यथेष्ट विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । ईशलङ् ऐश्वर्ये इत्यस्य ईश्वरी भाववाचित्वेनाकर्मजत्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्वेन यथेष्ट-विनियोगार्थत्वात् सकर्मकत्वम् । कर्मणि प्रत्यये तु पुत्रेण माता स्मर्यते महेशेन भक्तो दय्यते साधुना मधु ईश्र्यते इत्यादावुक्तार्थत्वे प्रथमेव । जौमरात् एषा कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे प्रत्यये कर्मणि नित्य षष्ठी विधाय मातु स्मर्यते पुत्रेण मातु स्मृत भक्तस्य दय्यते शिवेन भक्तयोर्दयित भक्तानामौष्यते इत्यादाहरन्ति । रोगार्थ-स्याज्वर स्वार्थे कर्त्तरि ज्वरिविवर्जितस्य रोगार्थधातो कर्मणि षष्ठी स्याद्वा तद्वात्वर्थे कर्त्तरि सति चौरस्य चौर रुजति रोगम् एवं असकरीग आसयति । स्वार्थे कर्त्तरि किं नदीकूल रुजति । अज्जरे किं चौर ज्वरयति ज्वर । चौर सन्तापयति सन्ताप इत्यपि जौमरा । तच्चान्द्रायसम्मतम् । करोते प्रतियत्ने । सती गुणान्तराधान प्रतियत्न । तस्मिन्नर्थे करोते कर्मणि षष्ठी स्याद्वा । पटस्योपस्कुरुते पटमुपस्कुरुते । उपस्कुरुते सूचनावक्षेपण इत्यादिनात्मनेपदे सम्परे सुम् उपात्विति सुम् । आशिषि नार्थः । इष्टार्थप्रापयेच्छा आशी । अपुत्रक, पुत्रस्य पुत्र वा नायते पुत्री मे भ्यादित्या-शसते इत्यर्थः । आशिषि किं वृष भूमि नायते विप्र याचते इत्यर्थः । हनजस-नटक्रथपिषा हिंसायाम् । हनलौ गतौ वधे जसक वधेऽनादरे नटकभङ्गे क्रथसकि-वधे धोपिश् लुचूर्णने इति पञ्चाना कर्मणि षष्ठी स्याद्वा हिंसाया चौरस्य चौर निप्रहन्ति निहन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्ति चौरस्य चौरम् उज्जासयति चौरस्य चौरम् उन्नाटयति । चौरस्य चौर क्रथयति चौरस्य चौर पिनष्टि । द्विष शचन्तस्य । चौरस्य चौर द्विषन् । शतन्तस्य इति किं चौर हेष्टि । व्यवहजपणि दिव्यतीना व्यवहारे । व्यवहारोऽव द्यूतं क्रयविक्रयौ च । एषा कर्मणि षष्ठी स्याद्वा द्यूते क्रये विक्रये च । शतस्य शत वा व्यवहरति शतस्य शतं वा पणायति शतस्य शतं वा प्रतिदौव्यति व्यवहारे किं हिरण्यानि व्यवहरति गणयतीत्यर्थः । गुरुं पणायते सौतीत्यर्थः ।

अच प्रति दीव्यति जिगीषतीत्यर्थं अनुपसर्गस्य दीव्यतेर्व्यवहारार्थं कभणि षष्ठी नित्यमिति जौमरा । अतस्य दीव्यति एव शिष्टप्रयोगानुसारात् अन्यत्रापि यथा भासानामश्रीयादिति भाष्यम् । न चीपलेभे वणिजा पण्या इति भट्टिः । सा लक्ष्मी रूपकुरुते यथा परेषामिति किराते । नारायणस्यानुकरोति । गुरु विप्र तपस्वि दुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजे श्रुतस्योपकरोति य । किं कुर्म' कस्य वा ब्रूमी नास्तीह भूतले इत्यादि दर्शनात् ग्रन्थकृता सामान्येनोक्तम् ॥ ३०२ ॥ ३

श्रीराटी—समीऽर्थो येषा ते स्ताश्च आश्च तौ सौ ताभ्या तौ स्तातौ पश्चात् समार्थाश्च एनश्च आश्च रिश्च अस्च तस्च स्तातौ च हितञ्च सुखञ्च तानि तै । जातिगुणक्रियाभि सजातीयव्यवच्छेदो हि निहार' विशिष्टधीहेतु सम्बन्ध स चानेकप्रकार स्वस्वामित्वजनकत्वावयवविवत्प्रतियोग्यनुयोगिताधाराधेयत्वादि । एभिर्योगे इति समाश्रित्व एनादित्यन्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे जात्यादिभि र्यस्मात् सजातीयाश्रवच्छेदस्तस्मात् सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूपकत्वात् स्वाभ्यादे । यदुक्तं भेदभेदकयो श्लिष्ट सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते । द्विष्टो यद्यपि सम्बन्ध षट्प्राप्त्यतिस्तु भेदकात् । महाकाविप्रयोगदर्शनेन धुविशिषाणा यत ढलेन त्रिविधित तस्मात् धौ स्यात् इत्यर्थः । यं सर्वस्येति य सर्वस्य शिवस्य समस्तुल्य पूर्वेण लीच य सर्वस्य दक्षिणेन दक्षिणस्या दिशि स्थित ह्री च पूर्वेण । य' सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्या दिशि स्थित पूर्वेण पी च परे तु धौ नाहु । य' सर्वस्य जगत उपरि य, सर्वस्य जगतीऽध य सर्वस्य जगत पूर्वत पूर्वकालवर्ती य, सर्वस्य जगत पश्चात् उत्तरकालवर्ती पश्चादित्याख्येन निपातितम् एव परस्मात् ग्रामस्य उपरिष्ठात् वत्सस्य उत्तरादग्रामस्य इत्यादि एतेषा ग्रहणं दिक्-शब्दयोगे प्राप्तप्रीवाधनार्थम् । कपोणि कूर्परादध इति उत्सर्गत्वात् पी । यस्य देवस्याखिल चराचरं हित मित्रं यस्याखिल जगत्सुख प्रीतिजनकं तस्य देवस्य पदयोरिह भजे चरणौ सेवयामि । तस्यैववयवविवत्सम्बन्धे धौ । एव चैवस्य धन मैवस्य पुत्र कायस्य पूर्व जलस्य घट' घटस्याभाव इत्यादि । आदिना राक्षो शिर इत्यत्र तु अमेदसम्बन्धे धौति । तस्य कौटुम्भस्य देवानां वर्धस्य केनापि गुणेन देवैभ्यः प्रकृतस्य । देवानामिति निर्धारणे पदयोरिति हे । एवं भासानामश्रीयादिति भाष्यम् । न च स्मिन्निति कस्यचिदिति भट्टिः । सा लक्ष्मीरूपकुरुते यथा परेषामिति भारवि । नारायणस्यानुकरोति इत्यादि शिष्टप्रयोग । एषु सम्बन्धमात्रविवक्षाया धौति परे । नतु ढविवक्षया यद्यपि ढ इति सामान्येनोक्तं तथाप्यविधानाद्दिशेषती ज्ञेयम् । स्मृत्यर्थदयेश वा ।

३०३ । ज्ञोऽज्ञाने धे ।

अ' ६।, अज्ञाने ७, धे ७।

शम्भोर्मुकुन्दे जानीते भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

विष्णोरध्येति शम्भोः स्मरसि भक्तस्य दयते । दुर्गाभक्तस्य ईष्टे हरि यथेष्ट विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । पक्षे विष्णुमध्येतीत्यादि । कृञी गुणोत्कर्षे । येन धर्मेण यद्वस्तु लोके प्रकाश्यते स तस्य गुणस्तस्मात् गुणान्तरीत्यादन मुत्कर्षस्तत्र कृञी ढे घी वा स्यात् पठस्योपस्कृते पठ वा । सूचनावक्षेपण सेवेत्यादिना मम् । असन्तापि ज्वर-रोगार्थानां स्वार्थध्वले । सन्तापिज्वरिभिन्नानां रोगार्थानां ढे घी वा स्यात् रोगा-शस्य ध्वले सति । रोगशौरस्य रुजति चौर वा आमयशौरस्य आमयति वा चौरमित्यादि । असन्तापिज्वरीति किं ? रोगशौर सन्तापयति रोगशौर ज्वर-यति स्वार्थ ध्वले किं ? नदीकुल रुजति । नाध्यादिनाथयोर्द्विसाश्रयोः । नाध्या-देर्द्विसायां नाथस्याश्रयि गम्यमानाया ढे घी वा स्यात् । चौरस्य नाटयति चौर वा । नाध्यादिर्यथा । नाटिशक्राथिरुज्जासिर्द्विषेनाज शतन्त एव हि । प्रणिनिप्रप्रणिभ्यस्तुहनीऽयपिष्लरित्यपि । नटक भ शे क्रथकिबधे उत्पुर्वज-सकबधे ताडने च । चुरादीना एषा अग्रन्तिर्देशात् यत्र नाटिकाधि उज्जासि इति स्वरूप तत्रेवाय विधिस्तेन दम्भुमनी नटदित्यादौ न स्यात् द्विषाञ्च वैरे शत चौरस्य द्विषन् चौर वा । अशतन्तस्य तु चौर द्वेष्टि एव चौरस्य प्रणिहन्ति निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति चौर वा घौपिष्ल रुचूर्णने । चौरस्य पिनष्टि चौर वा । आशौरभिलषितप्रापयेच्छा । नाथने पुत्रस्य पुत्र वा । अनयो किं ? पिनष्टि धाना, वटुरन्न नाथते याचते इत्यर्थः । पणिव्यवहृजीर्व्यवहारे । व्यवहारोऽत्र द्यूतक्रयविक्रयौ । शतस्य पण्यते व्यवहरति च शत वा । व्यवहारे किं ? शलाका व्यवहरति गणयतीत्यर्थः । दिवशाग्रेस्तु नित्यम् । व्यवहारे सगेर्दिवधीर्दे घी वा स्यात् । अग्रेस्तु नित्यम् । शतस्य प्रतिदीव्यति शत वा अग्रेस्तु शतस्य दीव्यति व्यवहारे किं ? विष्णुं दीव्यति स्मृति इत्यर्थः । स्मृत्यादीना भावे । भावत्यान्ताना स्मृत्यर्थादीना ढे घी नित्य स्यात् । मातु अर्थ्यते विष्णी स्मृत भक्तस्य दयते हरिणा भक्तानामीश्वरते शम्भुना शतस्य प्रतिदीव्यते चैतेण ॥ ३०२ ॥

ज्ञानादन्यस्त्रिद्वये वर्तमानस्य जानातेर्धे करणे षष्ठी स्यात् । शम्भोरिति । शम्भो तुष्टे सति मुकुन्दे प्रवृत्तिर्भवति शम्भो साधनत्वम् । जानीत इति अढा-दित्यनेनात्मनेपदम् । अज्ञाने किं भक्त्या जानाति शङ्करमिति । शम्भुनेत्यादि ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः, प्रवृत्त्यर्थश्च जानातिः ।

३०४ । तत्प्रार्थानां वा ।

तत्प्रार्थानां ६॥, वा ११ ।

तत्प्रार्थनातोः प्रयोगे धे षी स्यात् वा ।

शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः पूर्णः शान्तेन शङ्करः ॥

३०५ । ढवे कृत्यव्यक्युक्तवतुखलर्थतोच्छ-
त्रानवमुशीलार्थतन् भव्यणार्थणिनि ।

ढवे ७, कृति ७, अ-य्य कि उक्त कवत्, खलर्थे क्त उत शत आन वसु
शीलार्थतन् भव्य ऋणार्थ णिनि ७ ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अतएव जानाते जिघात् प्रवृत्त्यर्थश्च
भवति घातनामनेकार्थत्वादिति शेषः ॥ ३०३ ॥

श्रीराटी—न ज्ञानमज्ञान तस्मिन् । शम्भोरित्यादि । मुकुन्दे विष्णो शम्भु-
रय इति बुद्ध्या प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्तौ शम्भो साधनत्वाद्धत्व प्रमात्मकज्ञानस्य वर्जनात्
सर्पिषो जानौति स भात्यर्थेऽपि स्यात् । इत्यादौ तु भ्रमस्य ज्ञानत्वेऽपि भिन्न-
त्वात् । इदं विकल्पमिति परे । तस्मिन् शम्भुना मुकुन्दे जानीते इत्यपि अज्ञाने
किं ? भक्त्या जानाति शङ्करं इत्येव प्रमात्मत्वान्न स्यात् ॥ ३०३ ॥

तत्प्रार्थनातूना कारणे षष्ठी स्यात्वा । शृङ्गारस्य हरिस्तृप्त तप्त इति अकर्मक-
त्वात् कर्त्तरि क्तः पर्व पूर्ण शान्तेन शङ्करः पूर्ण इति प्रसीप ड पृत्ता पूर्त्तिर्गिह
आप्यायनम् अतएव तप्तिविशेषः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः शान्तनेति भावः
क्तः शान्त्या इत्यर्थः । एव आङ्पूर्वस्य अन्ततस्तत्प्रार्थनाकर्मकतया कर्त्तरि क्तो
आश्रितोऽन्नस्य अन्नैर्वा लोकः । सदोद्धारमुगन्धीना फलानामलमाश्रिता इति
भट्टिः । नाग्निसृष्यति काष्ठानां नापगानां मद्दोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां
न पुसा वामलोचना इति ॥ ३०४ ॥

श्रीराटी—तत्प्रार्थनो येषां ते तेषां तत्प्रार्थनो प्रयोगे धे षी वा स्यात् ।
शृङ्गारस्येत्यादि । उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एवं फलानामलमाश्रिताः ।
फलैर्वाश्रितभ्रममिति भट्टिः ॥ ३०४ ॥

ढञ्च षञ्च ढधं तस्मिन् । व्यं चकारित् प्रत्ययश्च तुम् त्वाच् चणम् इति ।

व्यादिवर्जं कृतिं प्रयुज्यमाने हे घे च घी स्यात् ।

जगता कारकं कृष्णः कृतिर्भुरगिपोरियम् ॥

खलोऽथ इव अर्थी यस्य स खलर्थः । इषट् सो पराङ्मातोर्भावे कर्मणि च वाचे विहितो य प्रत्यय स खलर्थः । तेन खल अल इति द्वयम् । खल अलथोग्रहणे नन्दादित्वादनस्य अनटार्दश्च प्राप्ति स्यादिति खलर्थग्रहणम् । उदिति उकारान्तप्रत्ययः । णुक इण् युक् आल् आल् इल् इत्यादि । गृह इत्यनेन ऋदनुबन्धत्वात् अकारोऽत्वाददन्तत्वाच्च तुल्यस्य स्यतुरपि ग्रहणम् । अधिकतु प्रविष्टं न तु तद्वानिरिति न्यायात् । एव आन इत्यनेन शान कानन्त्यमानानां ग्रहणम् । शीलमर्थो यस्य स शीलार्थः स चासौ तृन्चेति शीलार्थः तृन् । भव्य भविष्यत्कालः । ऋण प्रतिट्यतया गृहीतं भव्यञ्च ऋणञ्च भव्यणेतेऽथ यस्य स भव्यणार्थः स चासौ णिन् चेति भव्यणाद्यणिन् ततो व्यञ्च किञ्च उक्ञ्च क्तवत्ञ्च खलशृञ्च क्तञ्च शतृञ्च आनञ्च वसुञ्च शीलार्थं तृन्च भव्यणार्थणिन् च ते व्यक्नुक क्तवत् खलर्थक्तो क्त्वा न वसुशीलार्थं तृन् भव्यणार्थणिन न विद्यन्ते ते यव कृति सोऽव्यक्तु क्तवत् खलर्थक्तो क्त्वा न वसुशीलार्थं तृन् भव्यणार्थणिन-स्तस्मिन् । जगतामित्यादि । कृष्णो जगता कारकः कृजदडुच तृणकौघे इति णक अस्य कर्मणि जगतामिति षष्ठी । भुरगिपोरिय कृतिः । तिस्र्यघे इति भावे क्ति अस्य कर्त्तरि भुरगिपोरिति षष्ठी । अत्र अनुक्तयोः कर्त्तृकर्मणोऽस्तीयाद्वितीययोः प्राप्तृवैव षष्ठी न तु उक्तयोस्तुक्तार्थत्वेन सवापवादिकथो प्राप्तावप्रीतिर्बोध्यम् । अन्यथा जगता कारक इत्यादौ कृष्णार्दरपि षष्ठप्राप्तिः । अव्ययादीनामुदाहरणानि सृष्टेत्यादि । अघानि जिण्मुद दधान को जनो हरि संस्तुवन् अर्थिते न ईयिवान् अपितु सर्व एव इत्यन्वयः । हरिः कीदृश एतत् जगत् सृष्टा दधि शाकम् । पुनः कीदृश अर्चकानुनीतवन्तम् । पुनः कीदृश यतिभिः सुदर्शनं ज्ञातञ्चेत्यर्थः । उदाहरणानि यथा । हरिः एतज्जगत् सृष्टा वर्त्तते सृजौडविसर्गे पूर्वकाल इति ज्ञात् अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठप्राप्तिः द्वितीयैव एव तादर्थ्यं च तुम् । कृष्ण द्रष्टुं याति चण वाभीच्छां कृष्णं स्मरं स्मरं नमति । हरिः एतत् जगत् दधि । दुधाज्नि धारणादौ दिश्यादुड लोपिन इति कर्त्तरि कि अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठी । हरिः एतत् जगत् शाकं शशिङ्गसुने शय्याभकमित्यादिना कर्त्तरि जुक, अस्य कर्मणि जगदिति न षष्ठी । हरिरचकानुनीतवान् वैकुण्ठं प्रापितवान् इत्यर्थः । उत्पूर्वनीज

व्याद्यौ तु—मृष्टा दधिं शारुकमेतदर्चकान्
उन्नीतवन्तः, यतिभि सुदर्शनम् ।

प्रापणे क्तवतुभुते इति कर्त्तरि क्तवतु अस्य कर्मणि अर्चकानिति न षष्ठी ।
यतिभि सुदर्शनं दृशिरौ प्रेक्षे दृशशासयुधेत्यादिना कर्मणि अल् अस्य कर्त्तरि
यतिभिरिति न षष्ठी । एवमन्यत्रापि एव ईषद् मोरित्यादिना खलित्वेति यतिभि,
हरि' सुदर्शन इति यतिभि हरिर्ज्ञातः । ज्ञागबोधने क्तवतुभुते ढ भावे इति
अतीति काल कर्मणि क्त अस्य कर्त्तरि यतिभिरिति न षष्ठी । न च ज्ञाचिच्छार्थे
इत्यादि विशेषविधिना ज्ञानार्थादीना वर्त्तमाने क्तविधानात् कथमतीति क्त इति
वाच्यं प्रौढ्यगत्यदनर्थाद्धे च इत्यतश्चकारस्यानुव्रत्तौ ज्ञानाद्यादेव वर्त्तमानेऽतीति
क्त स्यात् इति व्याख्यानात् विस्तारस्तु तत्र दृश्य कोऽघानि जिष्णुर्जिज्ये च ।
णक् भुज्जरिति कर्त्तरि णक् अस्य कर्मणीति न षष्ठी । एव जिभाज्जेति इण्
ट खर्षहण, ग्लान्नास्येति स्तु । अन्न पक्ष्णु क्षिपवसेति क्रु शर क्षिप्ण प्रति
गृहीत आलु धन गृह्यायान् । शदसदसीतिरु सन्सर्भक्षाशस उ । चन्द्र
दिदृष्टुः श्वन्द आरु, विणु वन्दारु क्षणिगदीति लु वाक्य दूषयितु, । को हरि
सस्तुवन् णजलस्तुतौ कौपवदिति शतृ अस्य कर्मणि हरिरिति न षष्ठी । एव
तीपवदिति स्तु हरि स्तोष्यन् याति । को मुद दधान दधान इति शानका-
नयो रूप डुधाजलि धारणे तीपवत इति शाने भ्वादिर् द्विरिति टोपवदिति
कानि धुर्विष्टाडि इति द्वि अनयो कर्मणि मुदामिति न षष्ठी । एव तीप
वदिति स्यमानं हरि स्तोष्यमाणो याति । क अश्रित न डायवान् इणगर्ता टोप
वत् इति कम् अस्य कर्मणि अश्रितमिति न षष्ठी । शदातात । श दाता
कल्याणदानशील मोक्षकृण दाद्यौ मोक्षस्य कृणस्य दाता शिव, कदा कश्चिन्
काल मम हृन्मन आगामी आगमिष्यतीत्यन्वयः । शिव शं दाता डुदाजलि
दाने तृणकौघे इत्यनेन शैलार्थेऽपि कर्त्तरि तृन् अस्य कर्मणि श इति न
षष्ठी । शिव, कदा हत् आगामी गृह्णन्दिपचाटरित्येव कालनियमाभावात्
भविष्यत्कालेऽपि कर्त्तरि णिन् अस्य कर्मणि हत् इति न षष्ठी । शिवो मोक्ष-
कृण दाद्यौ डुदाजलि दाने कृणवदवश्यदेयत्वे गृह्णन्दीति कर्त्तरि णिन् अस्य
कर्मणि मोक्षकृणमिति न षष्ठी । एव कर्मणामभिनिविष्टा शय्याया अधिशयिता
शामस्य अधिष्ठाता पीठस्य अध्यासिता इत्यादि । कालादे, कर्मत्वे वर्षशतस्य
जीवक इत्यादि । ओ शिष्याणा वेदस्य पाठयिता शिशोरन्नस्य भोजयिता

ज्ञातं हरिं जिष्णुरघानि संस्तुवन्

मुदं दधानोऽर्थितमीयवान् न कः ॥

इत्यादौ घस्यापि कर्मत्वं हृद्योगे षष्ठी स्यादिति बोध्यम् । द्विकर्मणान्तु द्वयोरेव कर्मणो षष्ठी विष्णोर्मीचस्य याचको भक्त भक्तस्य वैकुण्ठस्य नेता विष्णुः । जी मरास्तु कर्त्तरि कृति द्विकर्मणा मुख्ये कर्मणि षष्ठी न तु गौणे । यथा गा दुग्धस्य दोग्धा गोपः वन गवा नेता गोप इत्याहुः । केचित्तु याज्ञादिन्यायोगौण्ये कर्म-
णोरेव षष्ठी इति मत्वा विष्णोर्मीच याचको भक्त । भक्त वैकुण्ठस्य नेता विष्णु-
रित्युदाहरन्ति । दीव्यते करणस्य कर्मत्वं देशोऽच्चाणा देविता । एवञ्च द्वि
ट्रोणस्य क्रोता पञ्चकस्य क्रोता शिवस्य सञ्जा इत्यादि बोध्यम् । नन्वत्र व्यादौ
क्तप्रत्ययस्य गृह्ण कथं रामेण लङ्का गता रामो लङ्का गत इत्यादौ कर्त्तृकर्मणो
षष्ठी निषेधार्थमिति चेन्न वर्त्तमानाधिकारणाभ्यामन्यत्र विहितस्य प्रयोगे कामुक
सङ्गदर्शकते इत्यनेन षष्ठ्या नियमेन तन्निषेधस्य वैयर्थ्यात् । वस्तुतस्तु अधिकक्तस्य
गृह्ण जापयति व्यादिभिन्नस्यापि कस्यचित् कृत, प्रयोगे षष्ठी न स्यात् क्वचित्
व्याट्परि प्रयोगे षष्ठी स्यात् । तेन धायैरामोदमुत्तममिति भट्टौ । श्वसव्यधे-
त्यादिना विहितस्य णप्रत्ययस्य प्रयोगे षष्ठी मा भूदिति । धीमत्वोद्योगे । मुक्ताना
कि दुराप महात्मना इत्यत्र दुरापमिति खलन्तस्य प्रयोगे षष्ठी । तत्र सर्वगतस्य
सम्प्रति क्षितिप क्षिप्णुरभीषुमानिर्वात । सत्यार्थवक्ता नरकस्य जिष्णुरिति ।
एव यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् व्यादि-
वर्जनेनैव कृत, प्राप्ते कृतो गृह्ण जापयति क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वं ऽपि कृद्योगे
षष्ठी न स्यात् । साधु पाचक शीघ्र गन्ता इत्यादौ एव कृतप्रत्ययान्तात् प्रत्यया-
न्तरीत्यत्तौ षष्ठी न स्यात् । यथा व्यतीहारेण न स्त्री इति व्यवहरते, निस्वार्थे ण
वक्षी स्त्रियामीपि व्यवहारौ धनानि ओदन पाचक भव इत्यादि ॥ २०५ ॥

श्रीराटो—ठञ्च घञ् तच्मिन् । खल अर्थ इव अर्थो यस्य स शीलमर्थो
यस्य स चासौ तृथेति स । भव्यञ् ऋणञ् ते, ते अर्थो यस्य स चासौ णिश्चेति
स । पश्चात् व्यञ् किञ् चकञ् क्तवतुश्च खलर्थश्च क्तश्च उञ् शतृश्च आनश्च वसुश्च
शीलाश्च तृश्च भव्यणार्थं णिश्च तत् न तत् अतत् तस्मिन् । जगतामिति कृष्णो
जगता चराचराणां कारक कर्त्ता जगतामिति हे षी । इयं प्रथिव्यादि चरा-
चरमयी सृष्टिर्नूररिपो कृतिरुत्पाद्या कृधोदं क्ति । मूररिपोरिति घे षी पूर्व-
सृजादानुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् धायै रामोदमुत्तम बुद्धिपूर्वं ध्रुवं नत्वा

शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षमृणं शिवः ।

राजहत्वा पिताखल मित्यादौ न स्यात् । सृष्टेर्त्यादि । क पुरुष हरि सस्तुवन्
 सन् अर्थित वाञ्छित न ईधिवान् अपितु प्राप्तवानेव । हरि कौटुश एतज्जगत्
 सृष्टा दधि धारयन्तम् । सृष्टेति ताचल्यश्रित्वाद्वात्वम् । एव घट कर्तुं पथ,
 पाथं विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि । दधिमिति धाधो कि द्विरालीपश्च हरि-
 विश्लेषणत्वात् ढम् । पुन कौटुश एतत् जगत् शारुक सङ्हरन्तम् । श्रुधो
 सृष्ट्याभू इत्यादिना जुक्तः । पुन कौटुश अर्चकान् उन्नतवन्त स्वर्गं प्रापित-
 वन्त उत्पूर्व नौधो त्ववतु । पुनः कौटुश यतिभि जितेन्द्रियै सुदर्शनम् ।
 अनायासेनालोकनीय दृशधो खलार्थे अन । एव पापिना दुष्कारो धर्म
 सुकरो धार्मिकेण स इत्यादि । कोषदण्डसमग्राणा किर्मषामस्ति दुष्कार मित्यत्र
 तु सम्बन्धमात्रविवक्षाया धी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । पुन कौटुश
 यतिभिज्ञातं ज्ञाधोऽतीते त्तः । एव त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इत्यादि । पुन
 कौटुश, अघानि पापानि जिण्, पापस्याभिभवनशील' । जिधो ण्यकः ।
 एव धन गृह्णु सुखमिच्छु शास्त्र विन्दु कन्यामल करिणुरित्यादि । तव
 सर्वगतस्य सम्प्रति क्षितिप क्षिपणुरभीषुमानिव । सत्यस्य वक्ता नरकस्य जिण्-
 रिति तु सम्बन्धविवक्षाया धी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । हरि सस्तुवन् स्तुधो
 शठ । पुन कौटुश, सुद दधान हर्ष धारयमाण, धाधोः शानः । आन
 इत्यनेन कानस्यापि ग्रहणात् चक्राणो जगती हरिरित्यादि । अर्थित न ईधि-
 वानिति इनधो क्तसु । शिव कदा हृत् हृदयमागामी आर्गमर्ष्यति अर्धात्मनः ।
 गमधोर्भविष्यत्काल णिन् । शिव, कौटुश, शदाता शशब्दो मोक्षार्थं तथाच वर्द्धन्त
 श बुधा । अथ शतनेशा निगद्यते इत्येकाचरकोषः । तथाच अर्थोदानशील
 इत्यर्थः । दार्धा शीलार्थे तृन् । अतएव शिवो मोक्षमृण दायी मुक्ति रूप धन
 ददातु अथात्मन्यम् । मोक्षस्य ऋणत्वेनोपचारात् । आवश्यके णिन्यपि निषेध
 इति कथित् । यथा अ शहारी दायद इति । अ शस्य हारीत्यन्य न च तुमर्थेणके
 प्राय । चतुमथ विहित या णकस्तस्मिन् प्रयुज्यमाने ढे धी न स्यात् प्राय ।
 मुनीना विपिनं भक्त भोजको याति माधव । मुन्यत्र भोक्तु गच्छतीत्यर्थः ।
 कारका मित्रकाय्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीदिति भर्तृ । प्राय इति किं—वष-
 शतस्य पूरको जीवति पुत्रपौत्राणा दर्शकोऽस्तीत्यत्र न निषधः । यस्य दृष्टीक्ताऽनुक्तस्य
 व्यवहारक्षेत्रेव धी । तेन साधु पाचक इत्यादौ धी न स्यात् ॥ ३०५ ॥

३०६ । कामुक सङ्गार्थत्वेन ।

कामुक सङ्गार्थत्वेन ३ ।

कामुकशब्देन वर्तमानडयोर्विहितत्वेन च योगं दे घे च
धी स्यात् ।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञातः सता तस्येदमासितम् ।

३०७ । ल्यभावक्तास्त्राणकसङ्गे घे वा ।

ल्य—सङ्गे ७, घे ७, वा ११ ।

सन् वर्तमानकाल, उ अधिकरण सञ्च उच्च सङ्गे ते अर्थो यस्य स सङ्गार्थः
स चासौ क्तश्चेति सङ्गार्थत्वं, कामुकश्च सङ्गार्थत्वं तत् तन । उक्तार्थवर्जनात्
अप्राप्तौ पुनर्विधानम् । यो लक्ष्म्या कामुकः, कामुड स्पृष्टि श्रद्धाभू इत्यादिना
कर्त्तरि जुक्तः, अस्य कर्मणि लक्ष्म्या इति षष्ठी । सता यो ज्ञातः ज्ञाचैच्छार्थे-
त्यादिना वर्तमाने क्त । अस्य कर्त्तरि सतामिति षष्ठी तस्य श्रीकृष्णस्य इदं स्थल
आसितं जिलास उ उपवेशने ध्रौव्यगत्यदनेत्यादिनाऽधिकरणे क्त, अस्य कर्त्तरि
तस्येति षष्ठी । सङ्गयोः, क्त सङ्गत्वा इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ अधिकार्यस्य शब्दस्य ग्रहण
ज्ञापयति शीलितार्थवर्तमाने क्तन्तस्यापि कर्त्तरि षष्ठी न स्यादिति । तेन शीलि-
तोऽयमनेन रचितोऽयमनेन कान्तोऽयमनेन इत्यादि । कान्त इत्यस्य विभाषयेति
केचित् । प्रजाना प्रजाभि वा कान्तो हरिश्चन्द्र । क्वचित् सकर्मकादप्यधिकरणे
क्त इदमेवा भुक्तमीदृशस्य पीतमगार (पीयते यस्मिन् अगारं तत् पीतमगारम्)
पथसः कृष्णस्य इत्यादौ कर्मकर्तृ रूढयो षष्ठी स्यादेव ॥ ३०६ ॥

श्रीरा-टी—सञ्च उच्च ते तेऽर्थो यस्य स, स चासौ क्तश्चेति स कामुकश्च
सङ्गार्थत्वं तत्तेन । यो लक्ष्म्या इत्यादि । य श्रीकृष्णो लक्ष्म्या, कामुक लक्ष्मी
कामयते य सता ज्ञात धीरैर्ज्ञायते । ज्ञाधो ज्ञाचैच्छार्थेत्यादिना वर्तमाने क्त,
तस्य इदमासितं तेनाव उपविष्टम् । आसधो ध्रौव्यगतौत्यादिना वर्तमाने उ
क्त । एवमिदं मेवासुपगत इदमेवा भुक्त अन्नस्य इत्यादि । पूर्व्वेणाप्राप्ते विधि, न
शीलितादिना वातु कान्तेन । शम्भुना शीलितः, हरिणा रचित इत्यादि । प्रजाभिः
कान्त प्रजाना वा तथाच कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजाना इति ॥ ३०६ ॥

ल्यस्त्वयादि, भावेक्त भावक्तः । अथ णकश्च अणकौ स्त्रियामणकौ स्त्र्यणकौ
न विद्यंते स्त्र्यणकौ यत्र सोऽस्त्र्यणकः, तेन सह वर्त्तते योऽसौ सङ्गः, अस्त्र्यणकश्चासौ

ल्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अणकञ्च हित्वा अन्यञ्च सट्
वे षी स्यात् वा ।

सट्श्चेति अस्यणकसट् । ततील्यस्य भावक्तस्य अस्यणकसट्श्चेति समाहारस्य
स्मिन् । ल्ये प्रयुज्यमाने भावार्थक्ते प्रयुज्यमाने स्त्रीविहितो अणकौ हित्वा अन्यस्मिन्
स्त्रीविहिते सकर्मके कृति प्रयुज्यमाने च कर्त्तरि षष्ठी स्यात् वा इत्यर्थः । त्वर्थ-
त्वादि । ह साधो ! त्वया मम च कृष्णोऽयं अर्चकं पूजं हृष्ट्यासीरिति
कर्मणि घ्यण् अस्य कर्त्तरि त्वयेति तृतीया ममेति षष्ठी हि यस्मादत्र तीर्थं त्वया
मम च स्नातं णाल शोधने भावे क्तः । अस्य कर्त्तरि त्वया मम च तृतीया षष्ठी ।
स क इत्याह । यस्य सृष्टेः कृति, करण कृजदङ् कृतौ क्तिस्यधे इति भावे क्तः,
अस्य कर्त्तरि यस्येति षष्ठी पक्षे येन सृष्टेर्हति । हृजहृत्या भावे क्तः अस्य कर्त्तरि
येन इति तृतीया उभयत्र सृष्टेरिति कर्मणि ढर्ध्व कृत्येति षष्ठी । एव कृष्ट्येति
हानि, सुखानां दरिद्रस्य दरिद्रेण । शीघ्रजेति परिचय्या गुरो शिष्यस्य
शिष्येण । श्रृङ्गागुर्यं । जागर्त्या रात्रिस्कावस्य कावेण । जिश्रियम्यिश्रियतीति
वर्णना विष्णोर्भक्तस्य भक्तेन । नजोऽन्याक्रोशः । अप्रयाणि स्वर्गस्य व्याधस्य
व्याधनेति । सट् इति किं ? साधोर्हृदि इत्यादौ कर्त्तरि पूर्वण नित्य षी ।
अस्यणक इति किं ? यस्य सृष्ट्यिकीषा कर्तुमिच्छा चिकीषा सत्याद इति
स्त्रीविहित अ । यस्य सृष्टेर्भेदिका इति भेदेन भेदिका इति स्त्रीविहित
णक उभयत्र यस्येति कर्त्तरि पूर्वण नित्य षष्ठी । अ इति अननुबन्ध हित्वा
अकारमावावशिष्टस्त्रीप्रत्यय ग्रहणेन कुः शश्चेति शः क्रिया जगतः कृष्णस्य ।
सेमक्तात्सरोरिति अकारे जागरारात्रेस्कावस्य । तुल्येच्छा निपातने इच्छा सुक्ते-
स्तपस्विनः । भौषीचिन्तीति कथा कृष्णस्य भक्तानां आतीऽन्त अङ्गे इति छे
अङ्गाधर्मस्य धार्मिकाणां एषु कर्त्तरि पूर्वण नित्य षष्ठी । वाशब्दोऽत्र व्यवस्था-
वाचो तेनेद विवक्ष्योमि । अस्त्रीविहित कृङ्गिन्तु योगे षष्ठी नियम्यते । एकदातु
भयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरि । तव्यादीनां प्रयोगे तु इधीरिव हि नेष्यते ।
यथा वेदस्य पाठश्चात्रेण मन्त्रस्य जप साधकेन ग्रामस्य गमन पात्र्येन दीह्न
दुग्धस्य गवामाभीरेण नयन गवा वनस्य गोपेन इत्यादि । कर्मणोऽध्याहारोऽपि
कर्त्तरि न स्यात् । भोजन मनेन । तव्यादौ तु याचितव्य, कृष्णोभीच भक्तेन
दीहनीया गौर्दुग्ध गोपेन । नेथो भक्ता वैकुण्ठ कृष्णेन वाञ्छीभारोग्याम
भृत्येन । अनुशिष्य शिष्यो धर्मं गुरुणा । यापनीयो भृत्यो ग्रामं नृपेण । एषु प्रत्ययन

त्वया मम च कृष्णोऽर्च्यं स्नातं ह्यत्र स यस्य तु ।

सृष्टेः कृतिर्हृतिर्येन चिकीर्षा यस्य भेदिका ॥

एकेस्यैव कर्मण उक्तत्वादयत्तकर्मणि द्वघेकृत्येन नैव षष्ठौ नित्य प्राप्ति कर्त्तरि चानेनैव विकल्पेन प्राप्तिरिति एकदा द्वया प्राप्ता निषेध । एव सकर्मकधातो कर्मविद्यमानेऽपि भावे कृत्प्रत्यय स्यादिति भाष्यादीना मतम् । तेन 'न लग्नमिन्दुश्च गुञ्जिरीचते न वा शशाङ्क रावणा समागत'मिति दीपिका भान्त देशमनेकदुर्गविषम प्राप्त न किञ्चित् फलमिति । मया का दिश वा न गन्तव्यमिति । सभा वा न प्रवेष्टव्य वक्तव्य वा समञ्जसमित्यादि सिद्धम् । एषु च भावप्रत्ययानामनुक्ते कर्मणि पूर्वेण नित्यप्राप्तौ कर्त्तरि चानेन विकल्पेन प्राप्ता निषेध ॥ ३०७ ॥

थीरा टी—भावे क्त भावक्त अश्वणकश्च तत् स्त्रियामणक स्त्र्यणक नस्यणक अस्यणक द्वेन सङ्ग वत्तमान सदम् अस्यणकश्च तत् सदञ्चेति तत् ल्यश्च भावक्तश्च अस्यणकसदञ्च तत्तस्मिन् । ल्यस्यव्यादि । त्वय्येत्यादि । त्वया स कृष्णोऽर्च्यं मम स कृष्ण अर्च्यं पूज्य इत्यथ । अर्चघोऽर्च्यं व्यण् । दङ्येन विकल्पोदशित । एव कर्त्तव्य करणीय तव त्वया वा इत्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ल्ये यत्र घटयो षीसम्भावना तत्र द्वयोर्न स्यात् । तेन क्रष्टव्या ग्राम शाखा कपिना नेतव्या ग्राममजा नरण अनुशिष्य शिष्यो धर्मसुपाध्यायन । का दिश गन्तव्य मया इत्यादौ न स्यात् । यत्र तु ढमावे षीसम्भावना तत्र पर्येव तेन गेयो माणवक साम्नामिति गायत्रीति गेय घेयां वक्तव्य । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र स्नात स्नान कृतमित्यथ । एव क्वाचस्य क्वावेण वा हसित गत वेत्यादि । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्जगत कृति करणम् । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णि वा सृष्टेर्हृति हरण कृजो हृजो भावे क्ति । सडाङ्गोरपि भावेत्य इति भागवति । एव शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य आचार्य्येण वा गवा दीहो गोपस्य गोपेन वा इत्यादौ स्यात् स्त्रीविहितोऽणकभिन्नसदकृत्वात् । परं तु निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इत्युक्ते । परिचय्या गुरुणा शिष्यस्य शिष्येण वा उपासना पितुः पुत्रस्य पुत्रेण वा जागर्या रावेच्छात्रस्य क्वावेण वा अकरणि पुत्रस्य ज्ञानस्य ज्ञानेन वा इत्यादौ स्यात् । स्त्रीविहितकृतत्वात् । नतु शब्दानामनुशासनमाचार्य्येण गवा दीहो गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याहुः । अणकयोरुदाहरति चिकीर्षेत्यादि । यस्य कृष्णस्य सृष्टे चिकीर्षा कर्तुमिच्छासनन्तकृषोः सस्यादः । यस्य कृष्णस्य सृष्टेर्भेदिकाभेदोनाश इति यावत् । एतेन कृष्णस्य

३०८ । स्वामीश्वराधिपति दायाद साक्षि
प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु मुजर्थैर्ना-
दरे मी च ।

स्वामि—मुजर्थैः ३॥, नादरे ७, मी ११, च ११ ।

सृष्टिस्थितिविनाशकर्मकर्तृत्वमिति भावः । उभयोरुभयत्र पूर्वेष षी
नित्यम् । एव चिकीषारवेरालीकाना भेदिका चन्द्रस्य तमसामिति । सटं
किम् ? कृतिर्भूरिपोरियम् । यत्र द्विदधूना कृता ढव्यमनुक्त तत्र द्योर्दधोः पूर्वेष
षी । तेन कृण्वस्य मोचस्य याचको भक्तः । दोग्धा दुग्धस्य गोः कृण्व चीरस्य गत्रा
दोहः कृण्वस्य कृण्वेन वा इत्यादीत्येके । सुख्य ढ एवेत्यन्य । यदुक्तम् । कर्मद्वये
दुद्धादीनामनुक्त स्यात् कृता यदि । कश्चित्तत्र समाचष्टे षष्ठी प्रधामकर्मणीति ।
तन्मतं दोग्धा गा पयसी हरिः । गौण ढे एवेत्यन्यः । तन्मतं दोग्धा दुग्ध गवा
हरिरिति । परेतु उभयप्राप्तौ कर्मणीति स्वान्तर विधायैकस्मिन् कृति प्रयुज्यमाने
ढव्योः प्राप्ते षी च एवेत्याहुः । तेन अद्भुत समुद्रस्य बन्धो वानरे । आश्चर्यं सुभग
रोषस्य दूतीभिः परिमार्जनं गवा दोहः कृण्वेन हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरि-
रित्यादि । ढव्य प्राप्तौ किं ? वनस्य यापयिता हरिः । दुग्धस्य गोपस्य हारयिता हरि-
रित्यादाउभयोर्ढव्यो पूर्वेष षी । एककृतीति किं ? ओदनस्य पाको ब्राह्मणः ।
प्रादुर्भावः ॥ ३०७ ॥

सुचोऽर्थोवार । सुचोऽर्थ इव अर्थो यस्य स मुजर्थः । वारार्थेनैवेष्ट सिद्धौ
मुजर्थग्रहणं मुजर्थप्रत्ययान्तानां प्राप्तार्थम् । अन्यथा वारादिशब्देर्वोर्गोऽपि षष्ठी
सप्तम्यापत्तेः । मुजर्थप्रत्ययस्य च कृत्वस् सुच (४८४, ४८५) इति द्वयम् । धाच्
प्रत्ययोऽपि मुजर्थ इति जीमरा । स्वामी च ईश्वरस्य अधिपतिश्च दायादश्च
साक्षी च प्रतिभूश्च प्रसूतश्च कुशलश्च आयुक्तश्च निपुणश्च साधुश्च मुजर्थश्च ते रैः
न आदरोऽनादरस्तस्मिन् स्वाम्यादेकादशभिः शब्दैः च कृत्वस् मुजन्ताभ्याश्च योगे
षष्ठी सप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः । अनादरं गम्यमाने च षष्ठीसप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः ।
मुकुन्दः सर्वेषां स्वामी सर्वेष्विति च । अधीक्षजः सर्वेषु साक्षी सर्वेषामिति च
एव कृण्वः सर्वेषां सर्वेषु च ईश्वरः कृण्वः सर्वेषु सर्वेषामधिपतिः । स्वामीश्वराधिप-
तीनामैकार्थत्वेऽपि पृथक् गृह्यतात् स्वाम्यर्थं शब्दान्तरेण योगे न स्यात् । तेन कृण्वः
सर्वेषां पतिरित्यादौ सम्बन्धे षष्ठेऽपि । कृण्वो यावदेष यावदाना यादवः दायाद
जातिरित्यर्थः । मेव चैतस्य प्रतिभूतग्रन्थ इत्यर्थः । कृण्वो यादवदायादस्य

स्वामी मुकुन्द. सर्वेषां. मात्मी सर्वेष्वधीक्षजः ।

निश्चङ्ग स्त्रिरगु गोप्यो ऽपत्ये मातृरुदत्यजम् ।

प्रसूतः । कुशलायुक्ताभ्या योगे तत्परत्वं एव । छात्र पाठे पाठस्य कुशलस्तत्पर इत्यर्थः । भोक्ता भोगेषु भोगानामायुक्तस्तत्पर इत्यर्थः । तत्परत्वे किं कलासु कुशलः सुशिक्षित इत्यर्थः । रथे आयुक्त अश्वं बद्ध इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्या प्रशसायानेव दाने दानस्य निपुणो वदान्य मातरि साधु मातृ पुत्रं सुजयै कालाधिकरणादेव । गोप्यो निश्चि त्ति अङ्गस्ति अजं कृष्णं अगुं विरिति त्रीणि वाराणि इत्यर्थे मुञ्चतुर्दिविरिति सुच् अगुरिति इण गतौ गाढ्यामिति गादेशे अन् उत्सं जम्भुरित्यर्थः । एव दिने दिनस्य पञ्चकृतं पठति । कालाधिकरणात् किं ? गृहे हिर्मुङ्क्ते । अनादरमुदाहरति । गोप्योऽपत्ये रुदति मातृ रुदत्या अजं श्रीकृष्णमगुं । रुददपत्यमनादृत्य रुदती मातरञ्च अनादृत्य इत्यर्थः । एव आह्वयति आह्वयतो गत आह्वयन्मनादृत्येत्यर्थः । एवञ्च पश्यति पश्यतो हरः । पश्यतो हरः स्वर्णकारः पश्यन्तं जनमनादृत्य हरतीत्यर्थः । मन्त्राया षष्ठ्या अन्क् ३०८॥

श्रीरा-टी—सुजयै इवार्थो येषां ते ते । स्वास्यादिभिः सुजयैत्यन्तैश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने षोडशी स्याता स्वामी मुकुन्द इति प्रयोगद्वयेन षोडशी दर्शिते । एव सर्वेषां सर्वेषु वा ईश्वरः । अधिपतिदायाद प्रतिभूः प्रसूतः कुशलायुक्ताभ्या तात्पर्येऽभिधानं शिवाचाया शिवाचाया वा कुशल आयुक्तो वा भक्तस्तत्पर इत्यर्थः । अन्यत्र कलासु कुशलं, रथेष्वायुक्तोऽश्वं निबद्ध इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्या पूजायां भो अपूजायां भो एषाभिधानात् । मातरि साधुर्निपुणो वेति पूजायाम् । अपूजायां तु पितुर्द्रोहस्य निपुण साधुवा पुत्रः निश्चङ्ग इति गोप्योऽजं विष्णुं निश्चि रात्रौ विस्मीन् वारान् अगुर्गतवत्यः । अङ्गो दिवसस्य त्रिरगुं दद्वयेन षोडशी दर्शिते । एव रात्रौ रात्रेर्वा पञ्च कृत्योभुक्ते धाचलेपि सुजयैत्येन कतिधा रात्रौ रात्रेर्वा भुक्ते इत्यादि कालाड्डादेरभिधानात् कासपात्रा हिर्मुङ्क्ते पञ्च कृत्य रात्रि भुक्ते इत्यादौ न स्यात् । अपत्ये रुदति मातृ क्रोशन्त्या । रुददपत्यं क्रोशन्ती मातरमनादृत्य वारं वारं गता इत्यर्थः । क्रोशन्त्या इत्यध्याहार्यं रुदती इत्यस्यैव लिङ्गकृत्यव्ययेनान्वय इत्येके । पश्यतो हर इत्यत्र मन्त्रात्रात्रित्यं षो नतु शीत्येके । त्वा मामन्तरा स्वामी । साधुर्विप्री मातरं प्रति । निपुणो मातरं परि । त्वया सच्च तस्य स्वामी तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवा स्वामीत्यादौ तु पूर्वे विप्रतिषेधेन द्वादश एव स्युः । अन्ये तं प्रत्यादौ

३०६ । कालभावाधारं ङं स्त्री ।

काल-भाव-आधार १।, ङ १।, स्त्री १। ।

एते ङसंज्ञाः स्युः, तत्र दी ।

सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्विधः ।

देवनान्याक्तिरित्यर्थे सबधित्वा वृच्च वृच्च प्रति कुसुमानि सन्ति देवदत्त प्रति कुप्यति ।
त्या प्रतिस्वामी मइचन प्रति साक्षी । केशान् प्रत्युत्सुक । इत्युदाहरन्ति ।
साधव. साधुभ्या स्त्री । आभ्यां योगे स्त्री स्यात् । साधु. कृष्णे मातरि असाधुमातु न
नियमार्थमिदम् ॥ ३०८ ॥

कालः चण दण्ड मुहूर्तं प्रहरादि । भावो धात्वर्थ । आध्रियने पदार्थोऽस्मि
न्निति आधार. सत् चतुर्विधो भवतीत्याह विषयेण सामीप्येत्यादि । आधार,
सामीप्येन आश्लेषेण विषयेण व्याप्ता च भवन् चतुर्विध स्यादित्यर्थः । समीपे भव
सामीप्य आश्लेष एकदेशसम्बन्ध । विषय प्रतिपाद्यादि । व्याप्ति. साकन्त न
सम्बन्ध । क्रमेणोदाहरति । गोविन्द गोपीभि सह शरदि रेमे अत्र रमणक्रियाया
शरद्वतुरधिकरणम् । विधौ उदिते सति गोविन्दो रेमे विधोरुदयक्रियानन्तर
गोविन्दस्य रमणक्रियेत्यर्थः । उदित इति उत्पूर्वं इण्य गतौ कर्त्तरि क्त । अत्रोदित
शब्दस्य उदयक्रियावाचकतयाऽधिकरणत्वात् सप्तम्यन्तत्वे तद्विशेष्य विधोरपि सप्तम्य-
न्तत्वम् । एव मयि भुञ्जानेऽयमागत मया पच्यमाने ओदने स गत इत्यादि ।
गोविन्द कालिन्द्या कालीन्दीसमीपे रेमे । गङ्गाया घोष प्रतिवसति इत्यत्र
गङ्गाशब्देन लक्षणया यथा गङ्गातीर मुच्यते तथावापि कालिन्दीशब्देन तत् समीप-
तीरमुच्यते । गोविन्द कानने रेमे काननैकदेशे इत्यर्थः । एव वने सिंह कण्ठ
वदरमित्यादि । गोविन्द. केलौ कुशल केलिविषये पटुरित्यर्थः । गोविन्द. सकल
स्थित सकल व्याप्य स्थित ॥ ३०९ ॥

श्रीरा टी—काल. चणलवमुहूर्तादि । प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तर-
स्याऽप्रसिद्ध काल येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भाव । परे तु यस्य
क्रियया क्रियान्तर लक्ष्यते स इह भाव । अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधि-
करण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूत । यथा । दृश्यमानासु गोषु गत दुग्धास्ता
गत इत्यादि । अतीतगमनक्रियाद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन
दोहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्ध वर्त्तमानादिकाल वक्ता लक्षयति स दोहनादि-
क्रियाश्रयो भाव इत्यर्थः । असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव साधनभूत ।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ ।

कालिन्या कानने केलौ कुशलः सकले स्थितः ॥

यथा गोर्दोहे गत इत्यादि । भुञ्जाने चैते मैत्री भुक्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्भेद कलायमानेष्वभिधु चैत्री गत पक्वेष्वागत, इत्यत्र कलाय इव मान येषां ते तेषु क्रियान्तराभावात् सत्स्वित्यध्याहार्य एव धने सुख धने सति सुखं भवतीत्यर्थः । आग्निघन्ते परम्परया क्रियया यत्र स आधार घटावय इति यावत् । यदुक्तम् । “कर्तृकर्मव्यवहितामसाच्चात् धारयेत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरण मतम् ॥” स चतुर्विध इत्याह सामीप्येत्यादि सामीप्यं समीपत्वेन एक सामीपिक आधार यथा नद्या घोष प्रतिवसति इत्यत्र जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत् समीप तीरमुपलक्ष्यते । एव गङ्गाया घोष मत्स्यैस्त इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको लक्षकश्च वक्तृतात्पर्यात् । युगपद्विहितविरोधान्नैवंविध, प्रयोग इति भट्टि । सामीपिकस्य औपक्षेपिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादन लक्षणया ज्ञेयार्थस्याप्याधारत्वज्ञापनार्थम् । तेन अङ्गुल्यर्थे करिष्यतमित्यत्राङ्गुल्ययनिर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति आक्षेप संयोग पृथक् सिद्धयो सम्बन्ध इत्यर्थः तेन एक औपक्षेपिक आधार । यथा कटे आस्ते स्थाव्या मीदन पचति वने सिंह प्रतिवसतीत्यादि । विषयीह्यनन्यत्र भावबोध्याः श्रयणीयोपस्थानीयादिस्तत्र भवः एको वैषयिक आधारः यथा आकाशे शब्दो जायते धर्मे वेदाः प्रमाणम् । तीर्थे वसति गुरौ वसति इत्यादि आकाशशब्दयोरविनाभावसम्बन्धः । एव धर्मवेदयोर्विध्यविधकभावसम्बन्धः । तीर्थवासयो राश्रयाश्रयिभावसम्बन्धः । गुरुशिष्ययोरुपास्योपासकभावसम्बन्धः इति सर्वत्रास्य विषयता । व्याप्ति साकल्येनाभिसम्बन्धः तेन एक अभिव्यापाक आधार यथा तिलेषु तैलमित्यादि । यद्यपि तिलतैलयोः सयोगादौपक्षेपिकत्वेनैव सिद्धस्तथापि देशविभागाभावात् सयोगव्यवहारो नास्तीति पृथगुपादानमिति । रेमे इत्यादि । गोविन्द शरदि शरत्काले गोपीभि सह रेमे क्रीडितवान् । उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तर अनेन विधाविति स्त्री उदित इति तद्विशेषणत्वात् स्त्री । यदुक्तम् । विशेष्यस्य हि यन्निङ्ग विभक्तिवचनेचये । तानि सर्वाणि शीज्यानि विशेषणपदेष्वपीति । कालिन्या यमुनासमीपे, कानने केलौ क्रीडाश्रयणे कुशली निपुणः । सकले सर्वमभिव्याप्य स्थितः । परे तु वैषयिकत्वेन सिद्धत्वात् कालस्य पृथगुपादानम् । भावस्य ङ सञ्ज्ञा च न कुर्वन्ति ॥ ३०६ ॥

३१० । अधिकेशार्थोपाधिभ्याम् ।

अधिक-ईश-अर्थ उप-अधिभ्या ३॥ ।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे मी स्यात् ।

गुणा उप परार्द्धं स्युः विणोरधि हरौ सुराः ।

३११ । ढेनार्थात् ।

ढेन ३।, अर्थात् ५। ।

ढेन योगे निमित्तात् मी स्यात् ।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः ।

अधिकश्च ईशश्च अधिकेशौ तावर्थौ ययसौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति अधिकेशार्थोपाधी ताभ्या स्वाम्यर्थेनेत्यस्य उभयार्थम् । अधिना योगे यस्य परिवारस्तस्मात् सप्तमी यस्य स्वामी तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । गुणा उपपरार्द्धं स्युः विणोरिति विष्णोर्गुणा परार्द्धादधिका असम्भ्या इत्यर्थः । परार्द्धं चरमसम्भ्या । तथाचोक्तम् । एव दश शतञ्चैव सहस्रमयुततन्था । लक्षञ्च नियुतञ्चैव कौटिर्बुदमेव च । इन्द्र खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । अन्य मय्य परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथोत्तरमिति । एव उपस्वार्या द्रोण खार्या अधिक द्रोण इत्यर्थः । अधिहरौ सुरा इति । सुरा हरे, परिवारा इत्यर्थः । एव अभिसुरेषु हरिरित्यपि हरि सुराणां स्वामी इत्यर्थः ॥ ३१० ॥

शोरा टी—अधिकश्च ईशश्च तावर्थौ ययीनौ उपश्च अधिश्च तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम् । गुणा इत्यादि । उपशब्देनाधिकार्थो द्योत्यते । विष्णोर्गुणा उपपरार्द्धं स्युः परार्द्धोदप्यधिका, स्युरित्यर्थः । एवमुपस्वार्या द्रोण इत्यादि । ईश, स्वामी स च स्वसापेक्षतया च यस्य स्वामी यस्य स्व ताभ्यामेव पय्यायेण मी । स्वस्वामित्वसम्बन्धसोभयनिष्ठत्वात् । सुरा अधिहरौ हरिस्वामिका इत्यर्थः । एव अधिसुरेषु हरिः सुराणां हरिः स्वामीत्यर्थः । एव अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि ॥ ३१० ॥

अर्थो निमित्त क्रियाया निमित्त यदि कर्मणा सयुक्त स्यात् तदा तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । हननक्रियाया निमित्तस्य वस्त्रस्य हननकर्मणा रजकेन संयोगात् सप्तम्यन्तत्वं एव चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरी हन्ति सौमि पुष्पलकी हत इत्यादि । कर्मयुक्तात् किं ? कौर्त्तये द्वीपिनं

३१२ । तेना टे ।

तेना ३१, टे ७ ।

ताद्विहितेन इना योगे टे मी स्यात् ।
वेदे ऽधीती ।

३१३ । निर्द्वारे ऽधिकेन क्रियान्तः काला- ध्वनोश्च पी च ।

निर्द्वारे ७, अधिकेन ३१, क्रियान्तः कालाध्वनौ ७॥, च ११, पी ११, च ११ ।

हन्ति । सुक्ताफलाय करिण हरिण पलाय इत्यादयोऽपप्रयोगा । अथ सुक्ता-
फलेषु करिण हरिण फलेषु इत्येव पाठ ॥ ३११ ॥

श्रीरा-टी—अर्थशब्दोऽत्र निमित्तार्थ इत्याह निमित्तादिति यन्निमित्तिका क्रिया
तस्मादित्यर्थः । वस्त्रेष्विति रजकबधोहि वस्त्रनिमित्तक एव । एव चर्मणि
वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । बालेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्पलको हत
इति । सीमा अण्डकोष पुष्पलको गन्धमृग । अर्थात् किं खड्गेन रजक हन्ति ।
टेन किं वस्त्रेण रजको मृत । हंतौ वा प्राप्ताया विधि । तादर्थ्यं व्या
बाधकमिति कश्चित् ॥ ३११ ॥

तादिन् तेन् तेन तेना इति तृतीयैकम् । वेदे अधीती इति अधीङल अध्य-
यने भावे क्त । अधीतमध्ययन तदस्यास्तीति अधीती तेन योगे वेदे इति कर्मणि
सप्तमी । एव तर्के अधीती । कृतौ श्रुतौ वृद्धमतेषु धीमान् इति भट्टिः । ताद-
व्यवहितेन इना योगे एवाय विधिः । तेन कृतञ्च तत् पूर्वञ्चेति कृतपूर्वं
तदस्यास्तीति कृतपूर्वी । एव वेदमधीतपूर्वी इत्यादौ न स्यात् ॥ ३१२ ॥

श्रीरा टी—तादिन् तेन् तेन । वेदे अधीती इति अधीतमनेनेत्यर्थः ।
इष्टादित्वात् भावक्तान्तादिन् । किं कर्मकमध्ययनमित्याकाङ्क्षाया पश्चात् कर्म-
सम्बन्धः तस्मादनुक्तादनेन मी । मुख्यं ढ यद्वशात् मासमधीती इत्यादौ न स्यात् ।
तेना किं ? कृत पूर्वमनेन कृतपूर्वीकटम् ॥ ३१२ ॥

क्रिययोरन्तः क्रियान्तः कालश्च अन्वा च कालाध्वनौ क्रियान्तश्च तौ काला-
ध्वनौ चेति क्रियान्तःकालाध्वनौ तयोः । निर्द्वारी जातिगुणक्रियाणासुक्कर्षेण
अपकर्षेण वा सजातीयात् पृथक् करणम् । कालः चण सुद्धर्च प्रहर दिन-

श्रेष्ठं कृपालुष्वर्कादेः रुद्रैकादशके ऽधिकम् ।

मूर्त्यष्टकात्, शिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा द्वाङ्गि वा त्रहात् ।

भूस्थो योजनलक्षे ऽर्कं पश्ये लक्षद्वयात् विधुम् ।

रावरादि । अध्वा अध्वपरिमाण नक्षत्रीय योजनादि निर्वहारे गम्यमाने पञ्चमी चकारात् सप्तमी च स्यात् । एव अधिकशब्देन योगे तथा क्रियाद्वयमध्यवर्तिनि काले क्रियाद्वयमध्यवर्तिनि अध्वनि च पञ्चमीसप्तम्यौ सतामित्यर्थः । हे साधो । त्वं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि त्रहात्वा भुञ्जीथा । शिवं कीदृशं कृपालुषु अर्कादेश्च श्रेष्ठं रुद्रैकादशके मूर्त्यष्टकाच्च अधिकमित्यन्वयः । उदाहरणानि यथा । शिव, कृपालुषु श्रेष्ठं अर्कादेश्च श्रेष्ठ इति निर्वहारेणम् । एव अत्र समार्य इत्यादिना षष्ठी च । मयुरा पाटलिपुत्रेभ्यः आद्यतरा । काकात् कीकिल कृष्ण, इत्यादि निर्वहारेण पञ्चम्येव न तु षष्ठीसप्तम्याविति वक्तव्यम् । शिवो रुद्रैकादशके ऽधिकं मूर्त्यष्टकाच्चाधिकं इत्यधिकशब्देन योगः । एकादशानां समूह एकादशकं रुद्राणामेकादशकं तस्मिन् । अष्टानां समूहोऽष्टकं मूर्त्तीनामष्टकं मूर्त्यष्टकं तस्मात् । शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि भुञ्जीथा, त्रहात्वा भुञ्जीथा । अत्र शिवध्यानक्रिया-भोजन क्रिययोर्मध्यवर्तिनः कालात् द्वाङ्गात् सप्तमी त्रहात् पञ्चमी द्वाङ्गीति द्वाङ्गे द्वयो-रङ्गोर्भवः काल इति तद्वितार्थद्विगौ द्वाङ्गोऽदन्तः । ततोऽङ्गी सख्याविषयादित्यादिना अहनादेश्चोऽङ्गीपः । त्रहादिति त्रयाणामङ्गा समाहारः, त्रहः ततः पञ्चमी । भूस्थो जनी योजनलक्षे ऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत् । भुवि तिष्ठतीति भूस्थः लक्षद्वयादिति सख्यायाः साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्थितयोजनशब्देन रुन्वन्वः । अथवा समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्घितिरिति न्यायात् । योजनलक्षद्वयादित्यर्थः । अत्र भूस्थितिक्रिया दर्शनक्रिययोर्मध्यवर्तिनि अध्वनि योजनलक्षे इति सप्तमी योजनलक्षद्वयादिति पञ्चमी ॥ ३१३ ॥

श्रीरटी—क्रिययोरन्तः क्रियान्तः कालश्च अध्वा च तौ क्रियान्तश्च तौ कालाध्वनौ चेति तौ तयोः क्रियान्तःकालाध्वनौः । निर्वहारे गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्तिकालाध्वनौच पीतगौ स्याताम् । श्रेष्ठमित्यादि । त्वं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि त्रहात्वा भुञ्जीथा, इत्यन्वयः । अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्वर्तिकालवाचकात् पीतगौ दर्शिते । शिवं कीदृशं कृपालुषु श्रेष्ठं अर्कादेरर्केभ्यः श्रेष्ठं पूर्वेण षी च पुनः कीदृशं रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु मूर्त्यष्टकात् अष्टमूर्त्तिभ्योऽधिकम् । एकादशानां सङ्घ इत्यर्थे कः एकादशकम् एवमष्टकमिति ।

३१४ । सीमान्तमार्गात् प्री चान्ते ।

सीमान्त-मार्गात् ५१, प्री ११, च ११, अन्ते ७ ।

सीमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुतं ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाह्नवी ॥

भूस्थी जन योजनलक्षेऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधु पश्येत् । अत्र भूस्थिति-
दर्शनक्रिययोरन्तर्वर्त्य ध्ववाचकात् पीतग्री । सर्वबोदाहरणद्वयेन पीतग्री दर्शिते ।
एव नराणां नरेषु नरेभ्यो वा क्षत्त्रिय शूरतम गवा गोषु गोभ्यो वा कृष्णा गौः
क्षीरिण्यौ अध्वगानामध्वगेषु अध्वगेभ्यो वा धावन्त, शीघ्रतमा । अद्य भुक्त्वा द्वाह्ने
द्वाह्नाद्वा भोक्ता अत्र स्थित्वा क्रोशं क्रोशाद्वा लक्ष्य विव्यतीत्यादि । निर्धारणे-
ऽभिधानात् पी न तु सर्वत्रेत्यन्ये । परे तु विभक्तिवति निर्धारणाश्रय एव पी ।
न तु पीताविति । यथा औघ्नेभ्यो माथुरा, आब्यतरा माथुरेभ्य औघ्ना दीन-
तरा इत्यादौ औघ्नत्वं माथुरेषु माथुरत्वं न औघ्नेषु इति विभागात् । निर्धा-
रणत्वात् पी सिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन जलकल्पनात् तस्माच्च शसादिकं भवती-
त्याहुः । एवम् अधिकशब्दयोगे ग्री नेच्छन्ति । प्रसितोत्सुकाम्या वीतग्री । आभ्या
यांगे वीतग्री स्थाताम् । केशैः केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः । केशैः केशेषु वा
उत्सुकः । आरादयेभ्योऽसत्वे द्वीप्सौ च । अद्रव्ये वर्तमानेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वी
वी पीता स्युः । शम्भोर्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा य पापान्निकटं निकटेन निकटात्
निकटे वासः । परे तु ग्री नेच्छन्ति । असत्वे किं दूरं पश्य ॥ ३१३ ॥

मार्गोऽध्वपरिमाणं नल्लं, क्रोशयोजनादि । सीमोरन्तः, सीमान्तं स चासौ
मार्गश्चेति सीमान्तमार्गः, तस्मात् । सीमाद्वयमव्यवर्त्तिमार्गात् प्रथमा स्यादित्ये-
कोऽर्थः । अन्ते गम्यमाने तस्मात् प्रथमा चकारात् सप्तमी च स्यादित्यपरोऽर्थः ।
अन्यथा गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाश्च जाह्नवीत्यत्र प्रथमानुपपत्तेः । न च तत्र
लिङ्गार्थे प्रथमेति वाच्यम् । व्याप्तावर्थेऽध्वनः, कर्मसञ्ज्ञायां द्वितीयया बाधितत्वात्
सीमनाथात् शतं क्रोशाः कृष्णः, शतक्रोशान्ते इत्यर्थः । अत्र सीमनाथकृष्णयो
सीमन्मध्यवर्त्तिनी मार्गात् शतक्रोशादन्ते गम्यमाने प्रथमा सीमनाथादयुतक्रोशेषु
च कृष्णः अयुतक्रोशान्त इत्यर्थः । अत्र सीमनाथकृष्णयोः सीमन्मध्यवर्त्तिनी मार्गादे-
रयुतक्रोशादन्ते गम्यमाने सप्तमी । अन्ते किम् ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति
क्रोशाश्च जाह्नवी कतिक्रोशान् व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । हिमालयमारभ्य आसमुद्रात्
गङ्गा अत्र मध्ये पथि यत्र देशे जङ्गमुनिना पीता पुनर्मुक्ता त देशमारभ्य आसमुद्रात्

३१५ । त्यादयो ऽर्थार्थैकक्तेः स्त्रेस्तु सर्वाः ।

त्री आदय १॥, अर्थार्थैकक्तेः ५१, स्त्री ५१, तु ११, सर्वाः १॥ ।

अर्थार्थैकक्तेर्ले स्त्र्यादयः स्युः, स्त्रेस्तु सर्वाः ।

भुक्त्यर्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्यं नार्च्यते ऽच्युतः ॥

या गङ्गा तस्या जाङ्गवीति नामान्तरं जाङ्गव्या मध्यदेशादयमुना निःसृता । ततश्च जाङ्गमुनिदेशादक्षिणस्या यमुनाया उत्तरस्या यो देश सत्र कतिक्रोशान् व्याप्य जाङ्गवी तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

श्रीरटी—सीमोरन्तर्मार्गं सीमान्तर्मार्गं तस्मात् । चकारात् ग्री इत्यस्यानुवृत्तिः । कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इति न्यायात् अवधिभूतयो रन्तर्वर्त्य ध्ववाचिनः प्रीप्तौ स्याताम् अन्ते गम्यमाने । सीमनायादित्यादि । सीमनायाच्छत क्रोशा, कृष्णः सीमनायात्रि, स्रव्य शतक्रोशान्ते कृष्ण सीमनायादयुतेषु क्रोशेषु जाङ्गवौ सीमनायात्रि, स्रव्यायुतक्रोशान्ते जाङ्गवौ गङ्गा इत्यथ । उदाहरणद्वयेन प्रीप्तौ दर्शिते । सीमनायादित्युपात्तविषयत्वात् प्री । अन्ते किम् ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाः कियन्त, क्रोशा इत्यर्थः । तत्कालात् ग्री । अवधिभूतयोर्मध्यवर्त्तिकालात् ग्री स्यादन्ते गम्यमाने सति । कार्त्तिक्या आयुहायणी मासे कार्त्तिकीमधिकृत्य मासान्तं आयुहायणीत्यर्थः । एव पौष्ठा माघी मासे इत्यादि अन्ते किम् ? पौष्ठीमाघ्योर्मध्ये कति दिनानि ॥ ३१४ ॥

अर्थो निमित्तं स एव अर्थोऽभिधेयो यस्य सोऽर्थार्थः । अर्थार्थेन सह सम्भविष्यतीति एका क्तिर्यस्मात् सोऽर्थार्थैकक्तिः, तस्मात् निमित्तार्थलिङ्गस्यैव विशेषणाल्लिङ्गात् तृतीयादय पञ्च विभक्तयः स्युः । निमित्तार्थलिङ्गस्य विशेषणात् सर्वनामस्तु सर्वाः प्रथमादयः स्युरित्यर्थः । मुक्ता अर्थेन अच्युतोऽर्च्यते जनैरिति शेषः । भुक्तिर्भोगः । अत्रार्थशब्दस्य विशेषणाल्लुक्तिशब्दात्तद्विशेष्यादयोऽपि तृतीया एतयोः अजहल्लिङ्गत्वाद्भिन्नलिङ्गत्वम् । एव मुक्तयेऽर्थार्थं मुक्तेरर्थस्य । मुक्तावर्थ इति किं कार्यम् अच्युतो न अर्च्यते जनैरिति शेषः । अपितु सर्वस्मै कार्यायेत्यर्थः । अत्र कार्यशब्दस्य विशेषणात् किम् सर्वनाम् सद्विशेषणात् कार्यादपि प्रथमा । एव किं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात् कस्य कार्यस्य कस्मिन् कार्ये इति ॥ ३१५ ॥

श्रीरटी—त्रि आदिर्द्यासा ता, अर्थोऽर्च्यते अर्थोऽर्थो यस्य स, एका क्तिर्यस्मात् स, अर्थार्थेन सह एकक्तिः अर्थार्थैकक्तिः तस्मान्निमित्तार्थशब्द समानाधिकरणात्त्वित्यर्थः स्त्रेस्तु सर्वा इति अर्थार्थसमानाधिकरणात् स्त्रिसङ्गत्वात् प्रादय इत्यर्थः ।

३१६ । संज्ञाः कम् ।

संज्ञा १॥, व १ ।

ढ ध घ भ ज डाः कसंज्ञाः स्युः ।

इति कपादः ।

भुक्त्यर्थेनेति भुक्तिर्भाग एव भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थे ।
भुक्त्याऽर्थेन भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तौ अर्थे । एव हेतुकारण-
निमित्तादियोगेऽपि तथाच अल्पस्य हेतौ वैह हातुमिच्छन्निति रघु । हेतुशब्द-
योगेऽपि वेति परे । किं कार्यं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात् कस्य
कार्यस्य कस्मिन् कार्ये वा अच्युतो नार्च्यते केन हेतुना न पूज्यत इत्यर्थः ।
एव की हेतु, क हेतु केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्माद्धेतो, कस्य हेतो कस्मिन्
हेतौ । हे निमित्ते हाभ्या निमित्ताभ्या इयोर्निमित्तयो इयो प्रयोजनयो,
भवत्सु कारणेषु इत्यादि । परे तु सामान्यलेख्यादिकी खेस्तु ग्री नेच्छन्ति
अन्ये तु खरेव सर्वा' तीराह । न सामान्यलेख्यादिरिति कश्चित् तु द्वीपग्री नाह
हेतुकारणनिमित्तशब्दसमानाधिकरणादित्यन्य, सूत्रे ग्रन्त यद्विधेय इत्यन्त तत्
प्राप्यते तु यत् । तन्न' तदस्य योगे स्यात् प्यन्त यस्मात् परन्तु तत् । यस्य स्थाने
भवेत् कार्यं तत् प्यन्त समुदाहृतम् । तन्न गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत् ।
क्वचिदाल्ययती ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ॥ ३१५ ॥

अस्मिन् पादे या या संज्ञा उक्ता सा क कारकसंज्ञा स्यात् । ढ ध घ भ ज
डाः कसंज्ञा, कारकसंज्ञा स्युः इत्यर्थः । कर्मकरणकर्तृसम्प्रदानापादानाधिकर-
णानामेकतमत्वं कारकत्वमिति यावत् । क्रियानिमित्तं कारकं लोकेतं सिद्ध-
मिति दुर्गसिद्ध । चैवस्य इत्यादौ धनादिकमेवाकाङ्क्षितं स्यात् न तु गच्छेत्या-
दिकम् । तेन सम्बन्धस्य क्रियानिमित्तत्वाभावात् कारकत्वं एव लिङ्गार्थसम्बो-
धनधीरपीति । गृहे प्रविशतीत्यत्र गृहस्य कर्मतया द्वीतीयाप्राप्तौ अधिकरण-
विवक्षया सम्बन्धी । विवचावशाद्धि कारकाणि भवन्तीति न्यायात् । ए० पुण्याणि
सृष्टयतीत्यत्र सम्प्रदाने कर्मविवक्षा । सृष्टणीयविभूतय इत्यत्र कर्मण्यनीय
स्थाल्या पच्यते इत्यत्र अधिकरणे करणविवक्षा । दीग्धि दुग्ध गोभी गवा वा
याचते कम्बल राजभ्यो राज्ञा वा इत्युभयत्र कर्मणि अपादानविवक्षा । तपोवनेषु
सृष्ट्यालुरेषा इति रघु । इत्यादौ सम्प्रदाने अधिकरणविवक्षा इत्यादयो महा-
कविप्रयोगात् विवक्षया समाधानीयाः । स्थितेर्गतिश्चित्तनीयेति न्यायात् तेन

स्वेच्छया यामि गच्छतीत्यादौ प्रयोगे न कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिका । हयोर्युगपत्-
 प्राप्नोतु । कर्त्ताकर्माधिकरणे करणे सम्प्रदानकम् । आपादानञ्च सन्देहं पर-
 पूर्वेण वाध्यते इति वचनादव्यवस्था । यथा पश्य ऋगी धावति अन्त्येव घटः पश्य
 इत्यादौ कर्म वाधित्वा कर्त्ता प्रवृत्तिः । गङ्गा गत्वा स्नाति इत्यादौ अधिकरण
 वाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । गृहं प्रविश्य नि.सरति ति.सृत्य प्रविशति गृहं वा
 इत्युभयत्र अपादानं वाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । वरमाह्वय कन्या ददाति कन्या दातु
 वरमाह्वयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदानं वाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । अश्वे स्थितौ
 गच्छतीत्यादौ करणे वाधित्वा अधिकरणं प्रवृत्तम् । एवमन्यदप्युच्यते अतएव
 जौमरा अपि । अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्त्तुश्चान्वीत्यसन्देहं
 परमेकं प्रवर्त्तते इति वदन्ति । अर्थैकवाक्यम् । गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते
 अत्र खाद्यतेर्मुख्यकर्मणोऽभावात् गोणकर्मण इक्षीरेव उक्तत्वम् । गुरुणा
 शिष्येण इक्षुः खाद्यते गुरुणा शिष्यं श्लोकं पठ्यते । एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा
 शिष्यः इक्षुः खाद्यते श्लोकं पठ्यते । अत्र शिष्यस्य खाद्यते प्रयोज्यत्वेन शीण
 कर्त्तृत्वेऽपि पाठ्यते इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्मत्वादुक्तत्वं एव गुरुणा शिष्यस्य
 ओदनं पाचयते गुरुणा शिष्यं श्लोकं आच्यते एतयोरेकवाक्येऽपि गुरुणा शिष्य
 ओदनं पाचयते श्लोकं आच्यते एवञ्च विप्रं पश्य विप्रं आनीयते एतयोरेकवाक्ये-
 ऽपि पश्यानीयते विप्रं इति । अत्र पश्येति आख्यातस्यापि कर्त्तृविहितत्वेन
 कर्मणा सम्बन्धिभावात् । आनीयते इति कर्मविहितेन सुतरां कर्मण उक्तत्वम् ।
 एव मयाकृतं अहं पश्यामीत्यादीनामेकवाक्येऽपि अहं कृतं पश्यामि इत्यादिक-
 मेव । प्रधानेन आख्यातेन उक्तत्वात् । अतएव रहस्त्वदुस्सङ्गनिषन्नमृदां
 क्षरामि वानीरगृहेषु सुप्तमिति रघौ । मया सुप्तमहं क्षरामीत्यर्थः । आख्या-
 तास्तिबादयः । तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात् अतएव आख्यातं वाक्य-
 समाप्तिः । एवञ्च विधिनिषेधयार्थिधिरेव बलवान् । तत्र राजत्वात् पठयन्
 इक्षुः खाद्यतीत्यत्र खाद्यते निषेधेऽपि पाचयते कर्मत्व इति । कृत्तवतु कृत्यं-
 श्येत्येके प्राञ्चः । कृत्यास्तव्यादयः । तथाहि रामेण वनं गतं रामो रावणं हत-
 वान् साधुभिः रामं स्मर्त्तव्यः । एषु भवत्यादि क्रियाध्याहारी नास्ति । रामो
 जगता कर्त्ता रामो जगता रुहारकः रामेण स्वर्गः सुगमः इत्यादौ भवतीत्यादि
 क्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ३१६ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया मुग्धबोधाय

मुग्धबोधटीकाया कारकपादः समाप्तः ।

श्रीरा-टी—प्रकरणादस्मिन् पादे या या सज्ञा तस्या' कसज्ञा इत्यर्थः । ढादिषष्ठा सज्ञान्तर आह ढ ध घ भ ज डा कमिति क कारक तच्च शक्तिसंस्थानेकरूपत्वान् द्रव्यन्तु शक्तिमन्नशक्तिसंस्थैकस्वभावस्यानेकरूपतयाऽयुक्तत्वात् । द्रव्ये कारकव्यवहारस्तु शक्तिशक्तिमतीभेदस्याऽविवक्षितत्वात् । पुष्पाणि स्पृहयति परशुश्किनचि स्थाली पचति दोषि पथी गीभ्यो गवा वा घन याचते राजभ्यो राज्ञा वा । रिपौ कीप पुष्पे स्पृहा तपीवनेषु स्पृहयालुरेषा इत्यादौ ढादयो नतु भादयः । विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीत्युक्ते । इह कारकाणामुभयप्राप्तिसन्देहे भादिकमेवैव प्रवृत्ति नतु जादयः । यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्र गृह्णाति धनुषा शरान् क्षिपति उपविश्योत्तिष्ठति पीठे, गृह प्रविश्य नि सरति । अस्थेव घट' पश्येत्यादि । यदुक्तम् । अपादानसम्प्रदान-करणावारकर्मणाम् । कर्तुंश्चान्योन्यसन्देहे परमेक प्रवर्तते इति । विप्राय दृष्ट्वाति विप्राय श्लाघते वरायाह्वय कन्या ददाति विप्रायाऽर्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादौ उत्सर्ग-स्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च । बाधा विधेयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता इति । चैत्रोऽश्ने न ग्राम न गच्छति इत्यादौ तु ढ ध घातव्यवस्थिता क्रिया चैत्रादौ केनापि प्रकारेण व्यापारिता निषेद्धु पश्चान्नजा योगः । करण कारक क्रिया स एव साध्यत्वेन मुख्य एषामित्यर्थे कः जात्यपेक्षया एकत्र कारक क्रियानिमित्तमित्यर्थः । नन्वेव विप्राय गा ददाति इत्यत्र यथा विप्राऽनुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं तथा चैत्रस्य तण्डुल पचतीत्यादावपि तण्डुलसम्प्रदानद्वारा चैत्रस्य क्रियानिमित्तत्वात् ष्या कलापत्तिरिति चेत् सत्यम् । चैत्रस्य इत्युक्ते पचत्यादिफ नापेक्षते किन्तु घनादिमतो न क्रियानिमित्तत्वम् । शिव पशुना इत्याद्युक्ते, पश्यति किञ्चित् इत्यादिकमपेक्षत एव । अतः क्रियानिमित्तत्वं कालमित्येके । तथ्यद्वारा क्रिया-न्वयित्वं कालमिति कश्चित् । तन्न विषयचोऽपि सबद्धं स्वयं हेतुमसाम्प्रत इत्यादाव्याप्तेः । वस्तुतस्तु अव्यत्ययाद्वारकत्वे सति तथ्यद्वारा क्रियान्वयित्वं काल-चत्रस्य तण्डुल पचतीत्यादौ ल्यर्थद्वारमेव विषयचोऽपि सबद्धं इत्यादौ ल्यर्थद्वारक-त्वात् अव्याप्तिवारणाय लौ अव्यति विशेषणीयमिति तद्यापि कर्तृकर्मव्यवहित-त्वादाधारस्य स्वरकलाऽप्रसङ्गः स्यादत आह ढादिकमिति गुरुविप्रतपस्विदुर्गताना प्रतिक्षुवीत भिषक् स्वभेषजै । भाषाणामश्रीयादित्यादौ तु तथ्यद्वारेण एव क्रिया-न्वयात् ष्या कालमिष्टमेव द्वे धीविधानादिति दिक् ॥ ३१६ ॥

इति श्रीरामतर्कवागौशभट्टाचार्येण विरचिता

कारकटीका समाप्ता ।

३य पादः ।—समासः (सः) ।

३१७ । दैक्यं सो ऽन्वये ।

दैक्यं १।, स' १।, अन्वये ७। ।

द्वयो बहूनां वा दानामैक्यं स-सञ्जं स्यात् ।

तच्चान्वये मति कार्य्यम् ॥

स्यादीनामथान्निर्गुण स्याद्यन्तानामेकपदोक्तकारणार्थमाह देक्यमित्यादि ।

द पद तच्च स्याद्यन्तमेव अन्यथा 'त्यादिप्रकरणं हित्वा अत्र एतद्विधानमनर्थं स्यात् एव लिखति च पठति च इत्यादावपि समासापत्तिः स्यात् । अतएव नाम्ना समासो युक्तार्थस्तस्या लोप्या विभक्तय इति सर्ववर्मा । नाम्ना स्याद्यन्त-
लिङ्गानामित्यर्थः । प्रणमति निषेधतीत्यादौ समासस्तु व्यस्यग्यनुकारित्यादि विध्यन्तरात् । ननु प्रणमति निषेधतीत्यादौ समासेऽवश्यकर्तव्ये इहैव स्याद्यन्त-
त्याद्यन्तयोः समासो विधीयताम् । लिखति च पठति च इत्यादौ समासा-
भावस्तु व्यस्यग्येत्यादिना नियमेन ग्यनुकारडाजादिभिन्नानां त्याद्यन्तेन समास-
निषेधात् इति चेन्न तत्कर्तव्ये चेत्यत्र स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोः समासस्यानुवर्तौ हरि-
हरावित्यादिवत् समासे प्रणमतौत्यादौ विद्युत्कल्प इत्यादिवत् प्रत्यये पचति कल्पमित्यादावपि तिवादस्य लोपापत्तेः । दं च दानि च इत्येकशेषे दानि दानामैक्यं दैक्यम् । द्वयो स्याद्यन्तयो बहूनां स्याद्यन्तानां वा ऐक्यं स सञ्जं स्यादित्यर्थः । स. समास अन्वयस्तु पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता च । यथा वन्द्या चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे चरणाविति अवयवपदं षष्ठान्तमवयवविपदमाकाङ्क्षति । कृष्णस्येति षष्ठान्तमवयवविपदञ्च करचरणादिकमवयवविपदमाकाङ्क्षति । तेन कृष्ण-
चरणाविति समासः । वन्द्याविति कर्मणि व्यणन्त पदं कर्तृपदमेवाकाङ्क्षति । तस्यादीनां कर्त्तरि षष्ठ्यामपि योग्यताया अभावात् कृष्णस्येति पदं नाकाङ्क्षति । तेन कृष्णवन्द्याविति समासो न स्यादित्यर्थः । एव काष्ठैः स्थाल्याभोदनं पचतीत्यत्र पवनक्रियायाः कारणं काष्ठम् एवं पचनक्रियाया अधिकरणं स्थाली पचन क्रियायाः कर्म औदनम् । तेन काष्ठैः स्थाल्याभोदनमिति वयाणां परस्परकाङ्क्षाभावान्न समासः । अभिप्रेतार्थबोधकत्वमन्वयमिति केचित् । हरिहरा-
वित्यादिद्वन्द्वे तु परस्परसाहित्यमेवान्वयः । किञ्च यत्र प्रतियोगिकारकभिन्न-

यथा—वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणौ
वन्द्यौ इति स्यात् न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति ।

पदापेक्षा वर्तते तत्र समासी न स्यात् । यथा ऋडस्य राज्ञो मातङ्गा इत्यत्र
ऋडस्येति विशेषणस्य राज्ञ इति विशेष्येण समासाभावे राज्ञ इति पदस्य मातङ्गा
इति पदेन समासी न स्यात् । तेन ऋडस्य राजमातङ्गा इति न स्यादिति ।
यत्र प्रतियोगिपदकारकपदयोरपेक्षा वर्तते तत्र स्यादेव । यथा रामस्य नाम-
महिमा कृष्णमाश्रितमना । वागेन भिन्नहृदय रामेण हतभर्तृका । विप्राय
दत्तभूमि व्याघ्राद्भवभय । सिन्धौ निमग्नसर्वस्व इत्यादि । तथाच प्रतियोगि-
पदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते इति
प्राञ्च । एव वृडस्य बाहोरपत्यमित्यत्र वृडस्य बाहविरिति न स्यात् । वीर
पुत्रमिच्छतीत्यत्र वीर पुत्रकाम्यतीत्यपि न स्यात् । सर्व समासी विकल्पित ।
तेन हरिश्च हरश्च जयति हरिहरौ जयत । चत्वारो भुजा यस्य तस्मै नम
चतुर्भुजाय नम । नीलमुत्पलमिदं नीलोत्पलमिदम् । विष्णोर्भक्तोऽयं विष्णु-
भक्तोऽयम् । पञ्चभिर्गोभिः कृतोऽयमश्वः पञ्चगु । कृष्णमधिकृत्य कथा अधिकृष्ण
कथा इत्यादि । क्वचिन्नित्य । यथा कृष्णसर्प लोहितशालि' इत्यादौ समास-
योग्यवाक्यं न तिष्ठतीति क्वचित् समासी न स्यात् । तेन रामो जामदग्न्य ।
व्यासः पाराशर्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । शङ्खः पाण्डव इत्यादि । तथाच
नित्योऽनित्यौ विकल्पितश्च समासः कर्तरिच्छेति प्राञ्च । अनित्य इति नित्य-
समासाभाव इत्यर्थः । एव विशेषज्ञान महाकविप्रयोगानुसारात् । अतएव
कृतञ्जितसमासानामभिधानं नियामकमित्यादि स्वयं वक्ष्यति ॥ ३१७ ॥

श्रीराटी—दैक्यमिति दच्च दच्च ते दे दच्च दच्च दच्च तानि दानि दे च
दानि च तानि दानि तेषामैक्यम् एकस्य भावः, ऐक्यं ब्राह्मणादित्वात् णा एकशेष
मन्वानोऽप्याह दयोर्बद्धनामिति । दानामिति बहुलमविवर्त्तितमत्येके । तथाच अने-
कदानामेकदत्त दैक्यं स सञ्च स्यादित्यर्थः । तच्च ऐक्यम् अन्ये सति कार्यम् । अन्ययो
परस्परसम्बन्धरूपं स च क्वचिद्विशेषणरूपेण क्वचित् विशेष्यरूपेण द्वन्द्वे तु सर्वेषां दाना
साहित्यरूपेणान्वय इति । कार्यमित्यनेन ऐक्यं विधायकं लक्षणमध्येतदित्युक्तम् अतएव
कृष्णस्येत्यस्य चरणावित्यनेनैव सम्बन्धान्न तु वन्द्यावित्यनेनैक्यमित्याह न तु कृष्णवन्द्यौ
चरणाविति एव राज्ञ पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात् न तु भार्या राज्ञ । पुत्रो
देवदत्तस्य इत्यादौ यथा ऋडस्य राज्ञो मातङ्गा, तरुण्यो वृषल्यो भार्या यसेत्यादौ

३१८ । भिन्नान्यैकार्थद्वादिसंख्याव्यादीनां

च ह य ष ग वाः ।

भिन्न-व्यादीनां ६॥, च वाः १॥ ।

भिन्नार्थानां दाना स षसंज्ञः, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः.
एकाथानां दानां यसंज्ञः, द्वादिक्त्यन्तपूर्वदानां षसंज्ञः, संख्या-
पूर्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्वदानां वसंज्ञः स्यात् ।

तु सापेक्षसमर्थं भवतीति न्यायात् न सः । केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्या
सापेक्षत्वेऽपि सः । यथा चैवस्य दासभार्या कृष्णेन हतपुत्रः रामदत्त कुसुमः
इति । यदुक्तं प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धत्वेन नेष्यते । यथा तरुण्यो वृषलीभात्य प्रवीर पुत्रकाम्यति । ऋद्धस्य
राजमातङ्गा इति न स्यु प्रयुक्तयः । चैवस्य दासभार्येय लूनचक्ररथो मया ।
शरैः शान्तिपत्रोऽय वृक्षादिति सता मतमित्याहुः । असमानाधिकरणसापेक्षस्य
गमकत्वेन साभ्युपगमात् समानाधिकरणमापेक्ष्यसमर्थं भवतीति कथितम् । अन्ये
तु समलस्यासमत्वेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिः । स समास स च चतुर्धा सर्वदार्थ-
प्रधानः सर्वदार्थाप्रधान उत्तरदार्थप्रधानः पूर्वदार्थप्रधानः । यथा हरिहरौ
पीताम्बरः नौलीत्यल कृष्णाश्रित हरिश्चात विरामी अधिस्ति इत्यादि ॥ ३१७ ॥

भिन्नस्य अन्यस्य एकस्य ते अर्था अभिव्येया येषां तानि भिन्नान्यैकार्थानि ।
द्वौ द्वितीया विभक्तिरादिर्यासा ता द्वादश, तासाञ्च केवलानामसम्भवात्तदन्ता एव
गृह्यन्ते । द्वादशस्य संख्या च व्यञ्ज द्वादिसंख्याव्यानि तानि आदयो येषां
तानि भिन्नान्यैकार्थानि च द्वादिसंख्याव्यादीनि च तेषाम् । भिन्नार्थानां पृथक्
पृथगभिव्येयानां दाना समासश्चसंज्ञः स्यात् । चो हन्ः ननु नौलस्यार्थः कालः
उत्पलस्यार्थः पुष्पविशेषः, तेन भिन्नार्थत्वात् नौलीत्यलमित्यादौ सर्वसमासे हन्दा-
पत्तिरिति चेन्न बहुव्रीह्यादयो विशेषसज्ञा यत्र न प्रवर्तन्त तत्रैव सामान्यहन्सज्ञा-
प्रवृत्तेः । ननु अमेदः शिवरामयोरित्यादिवचनात् । नेतरो विष्णुरौशानादिति
वोपदेवौशञ्च पदार्थयोर्भेदाभावे हरिहराविति हन्ः कथम् । पदभेदे हन् इति
चेत्तर्हि नौलीत्यलमित्यादावपि हन्दापत्तिः । अत्र पदार्थयोर्भेदेऽपि भेदविवक्षया
हन्ः । अतएव विनायके विष्णुराजवैमातुरगणाधिपा इत्यमरः । किञ्च हन्
लभयपदार्थप्रधानेऽपि परपदस्यैव लिङ्गं भजतीति । यथा घटश्च फलञ्च घटफली

फलञ्च घटश्च फलघटौ । स्त्री च पुत्री च स्त्रीपुत्रा । अन्यान्थानां समस्यमान-
पदादन्यान्थानां पदानां समासो ह्यसञ्जः स्यात् । हो बहुव्रीहिः । स तूभयपदार्था-
प्रधानः । तेन पीताम्बर इत्यत्र पीतशब्देन गौरवर्ण उच्यते, अम्बरशब्देन वस्त्र-
सूच्यते समुदायेन पीताम्बरपरिधायी कृष्ण उच्यते । स च द्विविधः । तदगुण-
सविज्ञानोऽतदगुणसविज्ञानश्च । यत्र समस्यमानपदार्थः समासवाच्ये वर्तते
स तदगुणसंविज्ञानः । यथा चिलोचनं शिवः । तदन्योऽतदगुणसविज्ञानः । यथा
हतकंसः कृष्ण इति । एकाग्रानां विशेष्यविशेषणभावापन्नानां पदानां समासो
यसंज्ञः स्यात् । यः कर्मधारयः स तूत्तरपदप्रधानः । यथा नीलीतपलम् ।
द्वितीयादिविभक्त्यन्तपदपूर्वकाणां पदानां समासः ५ सञ्जः स्यात् । षष्ठ्यतुल्यः स
चोत्तरपदप्रधानः । यथा कृष्णाश्वित इत्यादि । सख्यापूर्वदानामित्यादि । तस्यार्थे
इत्यादि वक्ष्यमाणनियमात् तद्विधितार्थे समाहारे उत्तरपदे परे च सख्यावाचकपद-
पूर्वकाणां पदानां समासो गः सञ्जः स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा द्विभूतं द्विपातं
इत्यादि बहुव्रीहौ एकाहः सप्तर्षय इत्यादि कर्मधारयेऽपि द्विगुत्वापत्तिः । न च
उत्तरपदे परे यो द्विगुः स बहुव्रीहिरित्यत्र अन्यपदार्थवाचित्वादिति चेन्न ।
पञ्चगवधन इत्यादौ गौरतार्थे इत्यादीनामप्राप्तेः । गौ द्विगुः । यथा हेमातुरः पञ्चगु-
विसखः पञ्चगवधनः । तद्विधितार्थे उत्तरपदे परे च द्विगुरुभयपदार्थप्रधानः ।
समाहारः द्विगुरुत्तपदप्रधानः । व्यपूर्वदानामित्यादि । वः कसामीप्येत्यादिनियमात्
कारकादावर्थे अव्ययपदपूर्वकाणां पदानां समासो वः सञ्जः स्यात् इत्यर्थः ।
अन्यथा असक्त्यः सुप्रजा सुपात् निर्धनः इत्यादावपि अव्ययीभावापत्तिः ।
वोऽव्ययीभावः । स च पूर्वपदप्रधानः । यथा अधिकृष्णमित्यादि ॥ ३१८ ॥

श्रीरा-टौ भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषां ते द्वौ आदिर्यासां ता,
ताश्च सख्या च व्यञ्जं तानि तान्यादयो येषां ते पञ्चादभिन्नान्यैकार्थाश्च द्वादि-
सख्याव्यादयश्च ते तेषां चश्च द्वश्च त्रश्च षश्च गश्च वश्च ते इन्द्रात् परः श्रूयमाणः शब्दः
प्रत्येकमभिसव्यव्यते इति न्यायात् । संज्ञिसंज्ञानां समसख्यत्वाच्च यथासख्य-
दर्शयन्नाह भिन्नार्थानां दाना इति । परस्परभिन्नार्थानां दाना सञ्च सञ्जः पदार्थो
हि जात्याकृतिव्यक्तयः जातिः धर्मः आकृतिरवयवसंस्थानादिः व्यक्तिः स्वरूप-
भेदेनैव नीलघट इत्यत्रापि पदार्थतावच्छेदकयोः परस्परभिन्नत्वात् अभेदविवक्षाया
तु यः स्यादेव एव हरिहरावित्यत्र वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थिति-
सङ्गारकयोर्भेदाद्भेद इत्येके । तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च इति पथ्य-
वसितोऽर्थः । अन्याधानामिति असमस्यमानपदार्थपराणां समस्यमानानां दाना

३१६ । तौ लुक् त्ये च ।

तौ ६।, लुक् ११, त्ये ७, च ११ ।

संस्थितायाः तौ लुक् स्यात्, त्ये च परे ।

सो ह सञ्ज यथा आरूढो बानरो य आरूढवानरो वृक्षः । दृष्टः कृष्णो येन दृष्टकृष्ण पुरुष इत्यादि । समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यार्थं भूयात् व्यपदेश्य-
व्यपदेशिवद्भावात् यथा श्रीभनशरीरः, शिनापुत्रः जनार्दनश्चात्मचतुर्थ एवेत्यादि ।
एकाथानामिति परस्परसमानाधिकरणानां सो य सञ्जः यथा नीलोत्पल परमात्मा
इत्यादि । द्वादित्यन्तपूर्वदानामिति यदि समस्यमानानां दाना पूर्वदानि
द्वादित्तीनामेकतमानानि भवन्ति तदा तेषां दानां स य सञ्जी भवति । यथा
कृष्णमाश्रित कृष्णाश्रितः मासेन पूर्वं मासपूर्वं यूपाय टाक यूपदाकः पापाङ्गय
पापभयं कृष्णस्य सखा कृष्णसखः पुवाङ्गे कृत पुवाङ्गकृतमित्यादि । सख्यापूर्वं
दानामिति । समस्यमानानां दाना पूर्वदानि यदि सख्यावाचकानि भवन्ति
तदा तेषां तायादौ सो ग सञ्जः । यथा पञ्चगु तिलोकी पञ्चगवधन इत्यादि ।
व्यपूर्वदानामिति समस्यमानानां दाना यदि पूर्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति तदा
तेषां कादौ स वभञ्ज यथा अधिकृष्णमित्यादि । इह एतत् सञ्जादयसमा
वेशाभावात् विशेषणबोधितानामिवैताः सञ्जा ज्ञेया तेन पञ्च भाव्याः सप्तर्षय
श्रपतितः पञ्चगु, अधिकृष्टर इत्यादौ ह्यदिसञ्जा न तु गादः इत्यादि अन्यथा
सर्वेषां दाना भिनार्थत्वात् च सञ्जा प्राप्तेः । चो बन्धो ह्यो बहुव्रीहिः य कर्म
धारयः वस्तुपुरुषः गो द्विगुः वीड्ययौभावः यगौ य विगुणाविति परे । एषा
सामान्यतो लक्षणात्युक्तानि विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विशिष्य वक्ष्यामः ॥ ३१८ ॥

सर्वसमासेषु स्थितायाः स्यादेः तौ लुक् स्यात् । सर्वप्रत्ययेषु परेषु च स्यादे-
लुक् स्यादित्यर्थः । समासे यथा हरिहरा पीताम्बर परमात्मा कृष्णाश्रितः
पञ्चगुः उपकृष्णम् । प्रत्यये यथा श्रीमान् पुत्रकास्यति वार्चिकं चन्द्रियः साधुरः
हैमः ग्रान्थ इत्यादौ प्रथमादेर्लुक् । किञ्च तत्रत्य वार्चिकः इत्यादौ तादृशस्य
लोपाभावस्तु स्यादिप्रकरणं हित्वा तद्विप्रकरणे आदेशविधानसामर्थ्यात् ।
स्यादिविभक्तोरिति किं प्रथममिति निषेधति इत्यादौ व्यस्यग्येत्यादिना समासेऽपि
तिवार्देर्नलोपः । पञ्चतिवरा पञ्चति कल्पमित्यादौ प्रत्ययेऽपि तिवार्देर्न लोपः ।
लुक्प्रकरणेन त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्य विभक्तिनिमित्तकं कार्यं लुकि
न तवेति निषेधान्न स्यादिति । तेन कस्य पुत्रः किं पुत्रः इत्यादौ टेरकारो न

बन्धुसमासः । (चः) ।

इतरतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा ।

स्यात् । धातार गत धातुगत इत्यादौ न वृद्धि । यच्चा चासौ विप्रश्नेति यज्वविप्र इत्यादौ न दीर्घ विरामविहितन्तु स्यादेव । तेन ब्रह्माच्युतेशा इत्यव नीलप् फेधाविति नय लुप् । पयसो विकार पयोविकार इत्यादौ सस्य विसर्ग । अनडुह्यर्म अनडुह्यर्म इत्यादौ दडादि । किञ्च त्वया कृत त्वत्कृत मया कृत मत्कृतमित्यादौ विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि युष्मदस्मदीरेकत्वेऽर्थे त्वन्मदौ भवत कश्चोरथस्यापि ग्रहणादिलुक्ते । युवावार्दशो तु द्विवचने परे एव स्याता न तु द्वित्वेऽर्थे । तेन युवाभ्या कृत युष्मत् कृत आवाभ्या कृत अस्मत् कृतमिति । अत्र द्विवचनस्य लुकि युवावार्दशोरसम्भवे स्वरूपेणावस्थानम् । अस्य बीज पुरा लिखितम् ॥ ३१९ ॥

औरा-टी—अधिकारात् स इत्यनुवर्तत इत्याह से स्थिताया इति । से कर्तव्ये समस्यमानदेश्ये क्तेरित्यथ प्रकरणात् स्यादित्तेरेव तेन पचतिरूप पचति-तरामिति न त्वे क्तेर्लुक् । यतस्य अत्रत्य इत्यादौ तु स्यादिस्थानजत्वेऽपि खवादि-पाठात्तद्वक्ताना तद्धितान्तर्गतत्वात् न स्यादित्तेर्लुक् । लुकरणात् स्यादिनिमित्त कार्यं न स्यात् यथा सखिप्राप्त गवाश्रित इत्यादौ न घौ त्रि. आ आम्शसोरिति वाक्त्वच्च राजपुरुषेत्यादौ तु विराममाश्रित्य कुङ्गोनुप् स्यादेव ॥ ३१९ ॥

इतरतरिति । चो बन्ध इतरतरयोगे च समाहारे च भवन् द्विधा भवति । इतरतरर्यागोऽदयवप्रधान । तेनावयवकृत द्वित्वे बहुत्वे भवतः । समाहार रु हतिप्रधान तेन सहतेरेकत्वद्वित्वाटकावचनमेव इति भेद । हरिश्च हरश्च इति वाक्ये सिद्धयस्य लुकि द्वयो पदत्वेऽपि हरिहर इति समुदायस्य लिङ्गसंज्ञाया ओकारोत्पत्ति । राजदण्डिनावित्यादौ तु पूर्वपदस्य विभक्तेर्लुकि विरामविहित-नकारस्य लोप स्यात् परविभक्तेर्लोपि पुनर्लिङ्गसंज्ञाया विभक्त्युत्पत्तौ विराम-विहित नकारलोपादिक न स्यादेव । कातन्नाम्बु, अल्पस्त्री भवेत् पूर्व द्वन्वे यच्चाचिन्त द्वयो इति मत्वा देवदानवो कृष्णार्जुनौ इत्याद्यप्युदाहरन्ति । इदन्तु मनुष्यदेवौ चक्रवाकगरुडौ उदूखलमुषल काकमयूरौ इत्यादि विस्तरव्यभिचार-दर्शनादनेनोपेक्षितम् ॥ ३१९ ॥

औरा-टी—इतरतरयोगे चेति । चो द्विधा द्विप्रकारः, तत्र एक इतरतर योगः इतरस्य इतरेण सह योग इति परस्परपक्षावयवभेदानुगतस्तत्र द्वयोः प्राधान्यात् व बहुना प्राधान्यात् च स्यादेव यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतेशः इत्यादि

हरिश्च हरश्च हरिहरी । ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्माच्युतेशः ।

अन्यः समाहारः स च तिरोहितावयवभेदः किन्तु समुदितभिन्नभेदस्यैकत्वात् कम् । यथा समौदृशद वाक्त्वच धवखदिरपलाश इत्यादि समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इति दर्शनात् । तैर्लुक् ल्ये चेति एक सूत्रमिति द्योगविभागः कर्त्तव्यः तस्मादिष्टसिद्धिः । क्वचित् निषिद्धं स्यात् तथाहि, नौज सहस्रमोऽम्भोऽञ्ज सपसः पूवात् क्षा । पूर्वदभ्युक्त्य एभ्यस्त्वा लुक् न स्यात् । श्रीजसाह्वत पुत्र सहसा भुक्त तमसा पिहित अम्भसा भुक्त अञ्जसानिष्पादित तपसा कृत तथाच तमोजसानिर्जित देवराज दृष्टा रथस्थ तपसानसिद्धिमिति बोध्यम् । तप शब्दात् विकल्पयन्त्ये तथाच तप कृशा शान्त्युदकुम्भहस्ता इति भट्टिः । पूर्वात् किं ? सह श्रीजसा वर्त्तत इत्यर्थे सीज कृत सततैशतमोदतमिति भारविः । उदन्व-दम्भः परिबीतमूर्त्तिरिति माघः । पुजनुषोऽनुजान्ये । आभ्यामेनयोः क्रमात् त्वा लुक् न स्यात् पुसानुजः पुसेत्यलुक् विधानादेव स्वाद्ये चैपुमास प्रत्यनुजत्वेन पुषी हेतुत्वाद्धेतौ वा तौति । अनुपान्ध अनुजन्म तेनान्ध । मनसा नाम्ना-ज्ञायिनि च । मनसस्त्वा लुक् न स्यात् सज्ञाया आज्ञायिनि शब्दं च पर मनसादेवौ मनसागुप्त मनसा सङ्गतम् । नास्ति किं ? मनोदत्ता कन्या । मनसा आज्ञातु शीलमस्य मनसाज्ञायौ योगी असञ्चार्यं पृथगुपादानम् । आत्मन पूरणे । आत्मनस्त्वा लुक् न स्यात् पूरणत्वात् परे । आत्मना षष्ठ आत्मना पञ्चम । जनार्दनश्चात्मचतुर्थ एव इति तु आत्मा चतुर्थोऽभ्येति ह । व्याकरणव्यायामात्म-पराभ्या च्या । व्याकरणे व्यवहियमाणा या सज्ञा तस्या गम्यमानाया आत्म परार्था च्या लुक् न स्यात् । आत्मनेपद परस्मैपद आत्मनेपद भाषा उक्तिर्यस्य आत्मनेभाष । लोकात्मिकदूरार्थकृत्वात् तैः प्या । लोकादर्थभ्य कृच्छाच्च त्वात् परे प्या लुक् न स्यात् । लोकात्म्युक्त अल्पान्युक्त अन्तिकान्युक्त, अभ्या-सादागतः दूरादागतः विप्रकृष्टादागतः कृच्छ्रान्युक्त इति तु वी स्यात् । तैः किम् ? लोकात्म्यम् । बलाद्वानौचित्यात् कारशसिनीः । आभ्यां प्या लुक् न स्यात् क्रमादनयो । बलादनौचित्यात् करणं बलात्कारः ब्रह्मणो वेदैकदेश-स्तत उद्धृत्य शसितु शीलमस्य ब्रह्मणात् शसी ऋत्विग् विशेषः । क्षेपे प्या वा तु पुत्रे । क्षेपे गम्यमाने प्या लुक् न स्यात् पुत्रशब्दे तु वा । चौरस्य कुल दास्याः पतिः दास्या पुत्रः दासीपुत्रः । क्षेपे किं ? विप्रकुलं विप्रपुत्रः । वाक् दिक्-श्रुतौ युक्तिदण्डहरिः । एभ्य एतेषु क्रमात् प्या लुक् न स्यात् । वाचो युक्तिः

दिशो दण्ड, पश्यतोहर पश्यन्तमनादृत्य हरतोत्यर्थः । अदस णायननीनण-
कान्तकुलणकान्तपुत्तेषु । अदसः प्या लक् न स्यात् णायने नीन णकान्तकुले
णकान्तपुत्ते च । असुधापत्य नडादित्वात् णायन आसुधायण विख्यातपितृक
असुध कर्त्त साधु आसुधकुलीन साधौ प्रतिजलार्दण्येन । असुध कुलस्य भाव
मनीञ्जत्वात् णक आसुधकुलिका एवमासुधपुत्रिका इति भावार्थभूतवदङ्गीकारात्
णकान्त इति विशेषणम् । ऋतो विद्याथीनिसम्बन्धे । ऋदन्तात् प्या लक् न
स्यात् पूर्वोत्तरदयोर्विद्याथीनिसम्बन्धवाचित्वे सति । होतु, शिष्यः होतु, पुत्रः
पितुरन्तेवासौ स्वसु पुत्र । ऋत इति किम् ? मातुस्तु पुत्र । विद्याथीनिसम्बन्धे
किम् ? होतृधनम् । वा स्वस्तृपत्यो पितुस्तु पितरि । ऋदन्तात् प्या लक् न
स्यात् वा अनयो, पितुस्तु पितरि । मातु, स्वसा मातृस्वसा होतु स्वसा होतृस्वसा
दुहितु, पति, दुहितृपतिः पितु पिता पितृपिता । पितामह पितृपिता
तत् पिता प्रपितामह, इत्यमरः । दिवो दासे नाम्नि । इदं प्या लक् न
स्यात् दासे नाम्नि । दिवोदास नृपतिभेद । शुन पुच्छलाङ्गूलशफशफसि ।
शुन प्या लक् न स्यादेषु नाम्नि गम्ये । शुन, पुच्छ, शुनी लाङ्गूल शुन शफ
शुन, शेफा ऋषीणा नाम चतुष्टयम् । कचिदन्यत्रापि । उत्तलक्षणेऽपि
प्या लक् न स्यात् । वाचस्पति वासोष्पति दिवस्पति, शुनष्कर्ण, देवानां प्रेय
इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । गोऽङ्गसन्तात् तत्रा नाम्नि । गोऽङ्गददन्ताङ्ग-
सन्ताच्च परस्परं तत्रा लक् न स्यात् सन्नायाम् । गविष्ठः गविष्ठर वह्निष्ठादि-
त्वात् यः । अदन्तात् । वनेकिशुका, वनेकशेरुका, वनेवलङ्गा । गोष्ठे
प्रवीर इत्यादि । हसात् युधिष्ठिर, वह्निष्ठादित्वात् य त्वचिसार । कथं त्वक्सार
इति तु त्वक्सारो यस्येति ह । एभ्यः किम् ? नदीकुक्कुटिका । नाम्नि इति
किम् ? अक्षशौण्ड । अङ्गो यमिति योनिषु । ये त्वे मतौ योनौ च परे अङ्गः,
तत्रा लक् न स्यात् । असु भव, दिगादित्वात् यः असव्य असुमति, असु
योनि, संज्ञायामिति स । अपूर्वादिति किम् ? परमासृति । मध्यान्ताभ्या
गुरौ । पृथग्विधानादनान्नि । मध्येगुरु अन्तेगुरु अपूर्वादित्वेव सन्मध्यगुरु
।थ मध्यगुरु अन्तगुरुरिति मध्ये गुरुर्यस्य इति ह मध्यगुरु अन्तगुरुय गण इति
क्रान्दस' । असूर्जमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । सूर्जमस्तकवजात् स्वाङ्गवाचकात् तत्रा
लक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकाल उरसिलीमा शतु चकारोरसि
वाणमाशु । असूर्जमस्तकादिति किम् ? सूर्जनि शिखा यस्य सूर्जशिख, मस्तकशिख,
अकामे किम् ? मुखकाम अङ्गसन्तादित्वेव अङ्गुलित्वाण गोचरः । स्वाङ्गादिति

३२० । पुवत् स्त्रेः ।

पु'वत् । १।, स्त्रे ६। ।

किम् ? धर्मवृत्ति धर्ममति । घञन्तवन्त्वे वा । घञन्तवन्त्वे परे स्वाङ्गादभ्वाङ्गाच्च
 मया लुक् न स्यात् वा यं सति । करिवन्त् करवन्त् चक्रवन्त् चक्रवन्त् उरसिवन्त्
 उरोवन्त् । अङ्सन्तादित्येव । मणिवन्त् गुप्तिवन्त् । बहुल यं कृदन्तेऽस्थे । अस्थ
 कृदन्ते मया लुक् न स्यात् तत् पुरषे सति । बहुलग्रहणं नित्यविकल्पनिषेधार्थं सन्त्वे रम,
 कर्णजप पङ्केरुह, खेचर अग्नेचरः जघनकाल काण्डेरुहः इत्यादौ नित्य सरसिरुह
 सरोरुहं वनेचर, वनचर, दिविषद, द्युषद, इत्यादौ विकल्प कुरुचर, स्याण्डलशायी
 साङ्गास्यसिद्ध इत्यादौ लुगेव अस्थ इति किम् ? समस्थ, विषमस्थ, कृटस्थ, काग्रस्थ,
 उदरस्था हरीतकी तथाच कपानि न करस्थेनेन्दुशेखर इति दण्डी । अन्ये तु असाधु-
 रित्याह कथं हृदिस्थ इति बाहुल्यात् सव्येष्ठ, वर्हिष्ठादि पाठाया अपूर्वादिव तेन
 नीलसरीरुह महावनचर इत्यादि । दुश्शरत् प्राहृट् कालाज्जं वर्षच्चरशरवरात्तु वा ।
 एभ्य मया लुक् न स्यात् जं परे वर्षादेस्तु वा । दिविज, शरदिजः प्राहृषिजः कालिज
 वर्षेज, वर्षज चरज, चरज, शरेज शरज वरेज, वरज । एभ्य किम् ? अम्बुजः
 गृहज, स्थलज, । कालनाम्न, कालंतरादौ च । वेत्यनुवर्तते कालनाम्न, मया लुक् न
 स्यात् वा कालश्च परे तत्तमतनचतरा चतमासु च । पूर्वाह्णे काल कृत पूर्वाह्न-
 कालकृत पूर्वाह्नेतरः पूर्वाह्नेतर पूर्वाह्नेतम पूर्वाह्नेतम, पूर्वाह्नेतन, पूर्वाह्नेतन
 पूर्वाह्नेतरा पूर्वाह्नेतरा पूर्वाह्नेतमा पूर्वाह्नेतमाम् एवमपराह्णे कालि कृतम् अपराह्ण-
 कालकृतमित्यादि । अङ्सन्तादित्येव रात्रितराया जागर्ति । अकालाहासशयवासिषु ।
 अकालवाचिनः मया लुक् न स्याद्वा वासशयवासिषु । वनेवास, वनवास, खेशय,
 खशय ग्रामेवासी ग्रामवासी अन्तेवासी अन्तवासी । अकालादिति किम् ? पूर्वाह्न-
 शयः अङ्सन्तादित्येव गुहाशय, भूमिशयः । कारनाम्नि हसादौ । वणिक्कषकपशु-
 पालाद्यै पालनार्थं राज्ञी द्यो य स करः कर एव कार, तस्य नाम कारनाम
 तस्मिन् वाच्ये हसादौ परे मया लुक् न स्यात् वा । हर्निदिपदिका हलदिपदिका ।
 हौ हौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थं मन्त्रादेराभीक्ष्ण्य क, पाद, पदादेशं तार्थं सः
 स्वभावात् स्त्रील्येन आभीक्ष्ण्य व्योतयति यूथपशु, यूथपशुः द्यं इति हसादौ
 किम् ? अविकटं उरणो द्य इत्यर्थं अविकटोऽरणः अङ्सन्तादित्येव नङ्नीदोहनः परे
 तु कार परिभाषिकानयमः यं तु निर्विशेषण कारनाम्नीति पठन्ति तस्मिन् कृपे
 शास्त्रे इत्युदाहरणं भवति वस्तुतस्तु विकल्पनार्थं प्रतिषेधः ॥ ३१८ ॥

संस्थितायाः स्त्रेः पुंवत् स्यात् त्वे च परे ।
पूर्वपश्चिमे ।

पुमानिव पुवन् ल्ये चानुवर्त्तते । किञ्च लशब्देनाव विभक्तिभिन्नप्रत्ययो ग्राह्य । अन्यथा सवनामशब्दाना स्त्रीलिङ्गे प्रयोगो न स्यादिति । किञ्च विभक्ते स्थाने तद्धित-प्रत्ययोक्तानामादिशे पुवत् स्यादेव । यथा सर्वस्या दिशि सवत एव सर्वस्या दिश सर्वत, इत्यादि । सर्वसमासे सर्वप्रत्यये च परे सर्वनाम् पुवङ्गाव स्यादिति । किञ्चो-पस्थितप्रथमान्तं हित्वा स्तेरिति विप्रकटषष्ठ्यन्तग्रहणं ज्ञापयति । पूर्वपदस्य स्ते पुवङ्ग-भाव स्यादिति । तेन पश्चिमा च पूर्वा च पश्चिमापूर्वे इत्यादौ परपदस्य स्ते पुवङ्गावी न स्यात् इति । न च न गौण्याख्येत्यनेन इन्वे स्त्रिसञ्ज्ञानिषेधात् पूर्वपश्चिमे इत्येव कथं पुवङ्गाव इति वाच्यं न गौण्याख्येत्यनेन इन्वसमासे कृतं एव स्त्रिसञ्ज्ञा निषिध्यते पुवन् स्तेरित्यनेन से स्थितस्यैव वर्त्तमाने क्तविधानात् समासे क्रियमाणे सर्वादि पुवङ्गावी विधीयते इति विरोधाभावात् । समासो यथा पूवा च पश्चिमा च पूर्व-पश्चिम एव सर्वा प्रिया यस्य स सर्वाप्रिय । पूरणीप्रियत्यादिभूचस्य पुंवत्स्थित्युक्त्या-दिना सूत्रविहितपु वङ्गानिषेधायकत्वात् । एवञ्च सर्वा चासौ स्त्री चेति सर्वस्त्री सर्वासा पात सर्वपति इत्यादि । प्रत्ययं यथा सर्वाभिच्छति सर्वकाम्यति भवती-मिव्यचरति भवत्यति इत्यादि । किञ्च सर्वादिशब्दस्य स्त्रिया सप्तम्यास्त्रादंशे सर्वत्वे-त्यादौ पुवङ्गावै कर्त्तव्ये तद्धितादेशाना स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ॥ ३२० ॥

श्रीरा टी—से त्वे चानुवर्तते से स्थितस्थिति सर्वस्मिन् से त्वे च स्वेः पुवत् स्यात् इत्यर्थः, तेन पूर्वपश्चिम सर्वस्याः, प्रियः सर्वप्रियः । पूर्वपश्चिम इत्यादौ तु न गौण्याख्या चेति चे सिसृक्षानिषेधस्य जसादेरिकाराद्यादिशाभावफलकत्वादुत्तरदक्षैव सिसृक्षानिषेधस्तेन पुवपदस्य पुवङ्गावः, चसे पूर्वदस्य सिसृक्षानिषेधाभावात् अतएव पूर्वोत्तरे इत्यादौ नीत्तरपदस्य पुवङ्गावः, तस्य । सिसृक्षानिषेधात् । यद्वा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य स्वे पुवङ्गावः पूर्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादावपि पूर्वोत्तरे इत्यादि । त्वे यथा सर्वस्याः, सर्वतः सर्वस्याः सर्वत्र एकस्या भावः एकत्वं सर्वाभिच्छति सर्वकाम्यति पूर्वा पुरस्तात् इत्यादि । आत् सुसाम इत्यव अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न पुवङ्गावः तन सवा सर्वे सर्वा इत्यादौ न स्यात् । अत्राहुः । इदुदन्ताजायदन्ताल्पाच् तरञ्जेत् द्वयोर्द्वयोः । बुधैः, पूर्व प्रयोक्तव्यं वह्नामपि पूजितम् । समाचराणा भर्त्तृणा यद्यत् पूर्व क्रमेण तत् । संख्यानामत्यरूपाणामर्थधर्मादिषु द्वयम् । बाध्यत्व बाधकत्वञ्च द्वयं पूर्वापरक्रमात् । यथा हरिहरौ शम्भुकणौ अच्यतशङ्करौ शिवगौर्यौ पितापुत्रौ मातृ

३३१ । ऋदो डा तत् पुत्रे सगोत्रविद्ये चे ।

ऋतः । ६।, डा । १।, तत्पुत्रे ७, सगोत्रविद्ये ७, चे ७ ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य डा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे सगोत्रविद्ये ।

मातापितरौ पितापुत्रौ, होतापीतारौ ।

ताततनूङ्वा, भरणीकृत्तिके शीषवर्षा विशतिसप्ततौ । धर्माथौ गुणवर्द्धौ च कामार्थौ मधुसर्पिणी । आद्यन्तावर्धशब्दौ च धर्मादौ परिकीर्त्तितौ । पक्षेऽर्थधर्मावित्यादि शेष ज्ञेय प्रयोगतः । मातृताततनूङ्वा, इत्यत्र तातापेक्षया मातुरभ्यहितत्वम् । गर्भधारणपाषाण्या तातान्माता गरौघसीत्युक्ते । एव मातापितराविति । युधिष्ठिरार्जुनौ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा इत्यादिसिद्धये माता ज्यायान् वर्णे क्रमिण्यति सूत्रद्वय कुर्वन्त्ये । तदस्मन्मते तु जन्ममरणकृताद्यभ्यर्हितत्वात् सिद्ध एतत् सर्व प्रायिक धूमाग्री लक्षणहन्तु । समुद्रादौ काकशुक्रौ काशकुशवल्जमिल्यादि शिष्टप्रयोगतः ॥ ३२० ॥

स च पुत्रश्च तत्पुत्र तस्मिन् । तत्शब्देनेह पूर्वस्थितऋदन्त एवाच्यते । समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् सगोत्रविद्य तस्मिन् । मातापितरा पितापुत्रौ इत्युभयत्र समानगोत्रत्वम् । होतापीतारौ इत्यत्र समानविद्यत्वम् । सगोत्रविद्ये किं दाढ भोक्तारौ जामातृपुत्रौ । मातापितरौ इत्युदाहरता प्रायेण इन्वे स्तौलिङ्गस्यैव पूर्वस्थितिरिति सूचितम् । तेन पार्वतीपरमेश्वरौ लक्ष्मीनारायणौ बधूवरौ इत्यादि । कचिन्न स्याच्च तेन सोऽभवद्वरबधूसमागम प्रत्ययप्रकृतिसमन्वित इति रघौ ॥ ३२१ ॥

श्रीरा टी—स च पुत्रश्च तत्तस्मिन् गोत्रश्च विद्या च ते समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् तस्मिन् तत्शब्देन ऋदन्त परामृष्यत इत्यत्र आह ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि । तथाच ऋदन्तानां चे डा स्यात् ऋदन्तपुत्रयोः । पूर्वोत्तरद्वयोर्विद्यायोः निसम्बन्धवाचित्वे सतीत्यर्थः । तत्रादौ योनिसम्बन्धीदाहरणमाह मातापितराविति माता च पिता च तौ पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम् एव मातापुत्रावित्यादि पुत्रार्थग्रहणात् पुत्रौ च दुहितात्मजौ इति स्यादिति कश्चित् । होतापीतारौ इति होता च पीता चेति वाक्यम् । एव नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापीतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते होतापीतानेष्टोद्गातारः होता च पीता च नेष्टा च होतापीतनेष्टार इत्यत्र न स्यात् से सर्वादित् आदित् सर्वांस्तदमुत्तरद-

३३२ । चगैक्यवं क्लीवम् ।

चगैक्य १।, क्लीव १। ।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वश्च क्लीवं स्यात् ।

मिति पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थितमत पोतशब्देन व्यवहितत्वात् । होतपोतनेष्टारश्च उद्गाता च ते होतपोतनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव समस्तासमस्तयोर्द्वयो पुनश्च इति पूर्वोत्तरव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात् । शेषवाचिना समानविद्यासम्बन्ध, कात्यायनेन दर्शित । यथा ब्रह्मोद्गात होतवर्त्य ब्राह्मणाच्छसि प्रसीत मैत्रावरुणप्रतिष्ठापोत प्रतिच्छत अच्छावाक्, नेष्टृ अग्नीं ब्राह्मण्य यावन्तु उन्नेत प्रवृणोता इति । सगीर्वाद्ये किं ? वक्तृयोतारौ । अवायुर्देवतार्थस्य तस्मिन् । वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य च डा स्यात्, अवायुर्देवतार्थं शब्दे परे । इन्द्रासीमौ इन्द्रापूर्वणी इन्द्रावृहस्पती मिवावरुणौ अग्नाविष्णू सूर्याचन्द्रमसौ । इह देवताशब्देन येषाम्भेजेन मन्त्रेण ये परदेवा वेदे सहदानमुक्त तेषामिव ग्रहण तेन ब्रह्मप्रजापतौ शिववैश्वर्योक्तन्दविशाखौ रविचन्द्रौ इत्यादौ न स्यात् । तथाच रविचन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घटकपरं । अवायु इति किं ? अग्निवायु वायुग्नी । अग्नेर्डीं सीमवरुणयो । अग्नेर्डीं स्यात् सीमवरुणशब्दयोर्देवता च । अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ । लव कुशस्य । आदरार्थोऽय आरम्भ कुशस्य डीं स्यात् लव शब्दे परे । कुशीलमाविति वाल्मीकिप्रयोग । दिवो द्यावापरदे पृथिव्या दिवस च । परदे परे दिवो द्यावा स्यात् पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमौ द्यावाभूमौ द्यावाक्षमं देवतार्थस्यैव विधानात् दुसरमौ इत्यादौ न स्यात् । अनौबन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सहदानेनोक्तत्वेन देवतार्थत्वादीबन्ते न स्यात् तथाचैक्यं भिन्दन् दुभूम्योरिति सूर्यशतकम् । परदग्रहणात् सर्वानन्द एव तेन दुभूमिद्वया इत्यादौ न स्यात् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ दिवसमिति अविकृतनिर्देशात् न वि । उषासोषस । देवतार्थस्योषस परदे परे उषासा स्यात् चे । उषासानक्त उषासासूर्यौ । अग्नेर्न तौ त्रिमत्यवैश्वे । वैश्वविभिन्ने त्रिमति पदे परे अग्नेर्डीं डा च न स्यात् चे । अग्निश्च मरुश्च तौ देवते अस्य अग्निमारुत हविः । अग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत । वैश्वे तु अग्नावेणव चरुं त्रिमति किं ? अग्नेन्द्र कर्म ॥ ३२१ ॥

चगयोर्नैक्यं चगैक्यं चगैक्यश्च वश्च चगैक्यव अव्ययीभावस्य क्लीवत्वफलान्तु उपसङ्ग उपलक्ष्य इत्यादौ क्रस्य । चगाभ्यामन्यत्र ऐक्याभावात् ऐक्यग्रहणा

देवदसिद्धौ चगैक्यग्रहणं ज्ञापयति । क्वचिदन्योऽपि क्लीबं स्यादिति । यथा षष्ठ्यन्तादुपज्ञा गुरोरुपज्ञा गुरुपञ्चम् । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः । षष्ठी-बहुवचनान्ताच्छाया । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छाया । देवमनुष्यवजात् षष्ठ्यन्तात् सभा । रक्ष सभम् । एवं यक्षगन्धर्वकिन्नरपिशाचादीनाम् । देवमनुष्यवर्जादिति किम् ? देवसभा विप्रसभा । अराजराजार्थाच्च । इनसभ ईश्वरसभम् । राज्ञस्तु राजसभा । क्वचिदत नृपश्च राजार्थं वदन्ति तेन नृपसभ दासीसभ रक्ष,सभ-मित्यमरः । सर्वेभ्यः सन्नह । स्त्रीसभ राजसभ दासीसभम् । सेनासुराशालानिशा छाया वा । षष्ठ्यन्तात्परा सेनादि, क्लीबं स्यात् । ब्राह्मणानां सेना ब्राह्मणसेन ब्राह्मणसेना । यवजसुर यवर्जसुरा । यवर्जा देशविशेषः । गोशाल गोशाला गोनिश गोनिशा वृक्षस्य वृक्षच्छाया छाया वृक्षच्छाया वृक्षच्छाया इति ॥ ३२२ ॥

श्रीराट्टी—चयं गद्यं तौ तयोर्गैक्यं चगैक्यं चगैक्यञ्च वयं ततः । चयैक्यमित्यादि एक्य समाहारः स चगैक्यमित्यर्थः । स च एक एव ततः समुदायिभ्योऽन्यं समुदाय इति न्यायादिकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीबं विधीयते । ये तु समुदायिभ्योऽन्यं समुदाय इत्याह, ते एकत्वादिदृशार्थं पृथक् कृतं कुर्वन्ति । अनैकायाभिधायिनं प्राद्वृत्त्यैकायाभिधायित्वासम्भवात् वयं । इति अधिस्तोत्रादौ पूर्वादाश्रयान्तात् लिङ्गकृत-प्रयोगवैलक्षण्यभावे प्राप्ते उक्तसङ्गात्कल्यादावन्यपदाथत्वादन्वितायाः प्राप्ताया वचनमिदम् । उपज्ञोपक्रमं यं तदादित्युक्तं । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतोऽन्त अङ्गेरिति ङ । उपज्ञस्यत इत्युपज्ञस्य ङ घञ् उपज्ञोपक्रमान्तं यं क्लीबं स्यात् तथो रूपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य परितपादनं सति । सवज्ञोपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञं वेद सर्वज्ञेनादावुपज्ञायत इत्यर्थः । आठ्योपपत्तम आठ्योपपत्तम यज्ञं ब्राह्मणादावप्यञ्च इत्यर्थः । केकयय्यपञ्च ततः बहुवचनम् । तदादित्युक्तं किं देवदसोपज्ञाप्रकारः । छाया बह्वानाम् । छायात्वं यं क्लीबं स्यात् सा चवह्वना सस्त्वन्विनी । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छाया विच्छाया वृक्षना किम् ? वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया । सर्वं सभाग्रहऽमनुष्या-राजार्थाभ्यां च । सभान्तं यं क्लीबं स्यात् सर्वं ग्रहं तु मनुष्यभिन्नेभ्यो रक्ष,पिशाचादिभ्यो राजभिन्नराजाद्येभ्यश्च । देवतानां सभा देवतासभ दासीनां सभा दासीसभ स्त्रीणां सभा सहति, स्त्रीसभ सर्वं किम् ? दासीनां सभाग्रहं दासीसभा ग्रहं तु रक्ष,सभ पिशाचसभम् अमनुष्यशब्देन रक्ष,पिशाचादौ कृत्वात् नृपसभ इनसभम् । कौचकबध्ने नृपतिसभायमहेपमाना इत्यत्र नृपतिशब्दो राजविशेषवाचो न तु राजसामान्यवाचो अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात् । नृणां परित्यक्तं सभाया सा नृपतिसभेति कश्चिद् अराजिति किं राजसभा । ग्रहं किं राजसभमिति

३३३ । चैक्याच्चुदषहोऽः ।

चैक्यात् ५१, चुदषह ५१, अ १ ।

पूर्वेण । उशीनराख्यासु कस्या । उशीनराख्यजनपदप्रतिबद्धयामाणा सज्ञासु विषयभूतासु कस्यान्त ये क्लीव स्यात् । सौशमोना कस्या सोशमिकस्य आह्वर कस्यम् । उशीनराख्यासु कि दाक्षिकस्या । वा तु क्वायासेनासुराशाला- निशा, क्वायाद्यन्तानि ये क्लीवानि स्युः । वृक्षस्य वृक्षयोवा क्वाया वृक्षकाय वृक्षेन यवसुर गोशाल अश्वनिश पक्षे वृक्षच्छायेत्यादि । व्यसख्याभ्या पयोषणे च । व्यसख्याभ्या पर कृतशान्तपथ क्लीव स्याद ये षेगे च । विशिष्टपन्था, विपथ उत्कृष्ट पन्था उत्पथ विरुद्धाथविश्रुतात् कुशन्दाच्चान्यचेति चान्दा । तथाच व्यध्वो दुरध्वो विपथ, कदध्वा कापथ समा इत्यमर । वाट पथश्च माथश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुलिङ्गप्रथदर्शनात् तेनैव समामे सिद्धमिति राय । एकस्यासौ पन्थाश्चेति एकपथ द्वयो पन्था द्विपथ चतुर्णा पन्थाश्चतुषथम् । आभ्या ज्ञि सत्यथ । पथ इति कि अपन्था । अङ्गवादिष्यविशेषणे । अङ्गवादिष्यविशेषण च क्लीव स्यात् । अङ्गवादिष्यथा—अङ्गैर्व सरक विमानमलिन मान गृह मोदक धर्म शर्म सुवर्णवर्णरुचकं शङ्ख क्रम गीमथम् । वज्र कृव- पवित्रपद्मचक्र शिष तमालाटक सार शाकटकर्बटा, नङ पिण्डाककन्दौषधम् । कासारव्रतवासुराङ्गनख कार्पापथ कङ्क, शीर्षप्याणुपिधानवेषुबलयप्रयौव- कीलाहलम् । माषोद्योगदलान्वकारकवच कान्तरदेनाथम पाक्षीच तितउ प्रवालचरक भील खलीनं सुखम् । जीवातुवस्तुकलिशध्वजमुल्लङ्घद्रीणीपवास- कुमुदीदनशूलकष्टम् । आकाशकोशपटलामलकावतम प्रस्थत्रणस्तवकसक्रम सानुशङ्खम् । तण्डकारण्डककुट्टिमकच्छ सङ्गमनन्तताण्डवपुच्छम् । क्षेमचूडित- सातकचसम यूष चिक्सकपिश दितसम् । पारावाराव्ययशतमान यूपयुगन्धर- दिनसन्तानम् । टङ्ककमण्डितपल्लवषण्ड चरण तोरणपुरमुण्डम् । मण्डपकङ्कण- चन्दनवर्ह किशलयदोदटशिखरकिरोटम् । कम्बुतडाग कुतप तीव्रं हिङ्गुद्वीप पीठकनिष्ठम् । तूर्यसैन्धवराष्ट्राणि वषनिव्यासवास्तवम् । कटक वारवाणोऽथन्नत भवनभासनम् । क्लीव शरीर कुसुमं लीमारण्य तण सुखम् । वस्त्र दण्ड वसन्तातपव हस्त घृतादयः । केषाञ्चिद्विदुषामत्र वैदिकत्वादसम्भता । अङ्गवादि समाख्यात शेष ज्ञेय प्रयोगत । शेषमित्यादिना कोरकतैलादय । अङ्गवादिपाठादेव सरका- दीनामसेऽपि क्लीवत्व व्यविशेषणं यथा अक्षय स्व परम प्रादुर्गित्यादि ॥ ३२२ ॥

चवर्गान्तादृषहान्तात् चैक्यात् अः स्यात् ।

वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्रजं शमी-
दृशदं वाक्त्विषं पीठच्छत्रोपानहम् ।

३३४ । ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवं धेन्वनडुहौ अहो-
रात्रः स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवं अक्षि-
भ्रुवं इत्यादयः साध्याः ।

इति चः ।

चदषह इति पञ्चम्येकम् । चुश्च दश् सूर्जन्यषश्च ह चेति चुदषह तस्मात् ।
आदिल इत्यनेन एतदादीनां तद्धितत्वात् नद तसावित्यनेन दान्ताभावात्
विरामाभावे वाक्त्वचमित्यादौ कुडादि न स्यात् । एव समासपदोक्तप्रत्यया
अन्तपदादेव स्युः । तेन त्वक् च पत्वञ्च त्वक् पत्व सख्यु पत्व सखिपुत्र सखिपुत्र
इत्यादौ पूर्वपदान्नप्रत्ययः । अथ निपात्या । ऊरु च अक्षीवन्तो च ऊर्वष्ठीवं
पादौ च अक्षीवन्तो च पदष्ठीवं उभयवाप्रत्ययः, पादशब्दस्य पदादेशः । धेनुश्च
अनडाश्च धेन्वनडुहौ । एतदादिभ्योऽप्रत्ययः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।
अत्र समाहारोऽपि प्लवन्तु अङ्गाहान्ता चूडभेदा रात्र्यन्ता प्रागसंख्यका
इत्यमरः । सख्यापूर्वत्वे क्लीवत्वमेव यथा विराजमित्यादि स्त्री च पुमाश्च स्त्री
पुसौ । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । ऋक् च साम च ऋक्सामे । दाराश्च
गावश्च दारगवम् । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुव इत्यादयः साध्याः निपात्या
इत्यर्थः । अत्रादिशब्देन षट्समासेष्वनुक्ता उच्यन्ते । तत्र समासान्तरेऽनुक्तं
तत्रैव वक्ष्यामि । इहोऽनुक्तानि तु विवृणोमि । यथा नक्तञ्च दिवा चेति
नक्तन्दिवा रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवा एवमहर्दिवम् । कृक् च यजुश्च ऋक्-
यजुपम् । एव इहो देवस्य देवे दीर्घः । अग्निषोमौ सूर्याचन्द्रमसौ इत्यादि ।
इत एव मित्रावरुणो किमेतौ इति भट्टिः । रविचन्द्रावपि नीपलक्षिताविति
घटकर्परः । अनपुंसकानां यजुर्वेदोक्तक्रतूनां समाहार एव । अर्कश्च अश्व-
मेधश्च अर्काश्वमेधम् । नपुंसकानान्तु राजसूयवाजपेये । यजुर्वेदोक्त इति किं
दर्शपूर्णमासौ । गवाश्चादीनाञ्च । गौश्च अश्वश्च गवाश्चम् । एव गवाविकम् ।
कुजवामनं पुत्रपौत्र उष्ट्रखर दर्भशरदित्यादि । निकटपाठानाम् । निकटः
पाठो येषां तेषामपि समाहार एव । पदञ्च क्रमश्च पदक्रमं पदमधीते इति

कप्रत्ययः । वेदे हि पदमधीत्य क्रममधीति । पदक्रमयोर्निकटपाठात् तत्पाठ-
योरपि निकटपाठत्वम् । गुणकर्मवर्ज्यानामप्राणिजातीनाम् । आरा च शस्त्री
च आराशस्त्रि । प्राणिजातेस्तु ब्राह्मणचक्रियविट्शूद्राः । गुणकर्मणीस्तु रूपरस-
गन्धस्पर्शाः । उत्त्पेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि । भिन्नलिङ्गानां नदी-
देशनगराणाम् । शीणश्च गङ्गा च शीणगङ्गम् । कुरुश्च चैवञ्च कुरुचैवम् । मथुरा
च पाटलिपुत्रश्च मथुरापाटलिपुत्रम् । अभिन्नलिङ्गानान्तु गङ्गायमुने । मद्र-
केकयौ । अयोध्यामथुरे । नित्यवैरिणाम् । अहिनकुलम् । अश्वमहिषम् ।
काकीलूकम् । शिल्पिनाम् । तच्चा च अयस्कारश्च तचायस्कारम् । रजकतन्त्र-
वायम् । प्राण्यङ्गानाम् । पाणिश्च पादश्च पाणिपादम् । सुखञ्च नासिका च
सुखनासिकम् । तूर्याङ्गवादकानाम् । मार्दङ्गिकश्च पाणविकश्च मार्दङ्गिक-
पाणविकम् । ऋदङ्गपणवमिति । अप्राणिजातित्वादेव । सेनाङ्गाना बहुले ।
हस्तिनश्च अश्वाश्च हस्यश्चम् । बहुले किं ? हस्ती च अश्वश्च हस्यश्चौ । चूड्रजन्तु-
फलानाम् । अत्रापि बहुलमेव । दशाश्च मशकाश्च दशमशकम् । बहुले किं ?
दशश्च मशकश्च दशमशकौ । चूड्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा चूड्र एव यः । प्रसूत
वा शत येन केनचित् । वदराणि च आमलकानि च वदरामलकम् । बहुले
किं ? वदरञ्च आमलकञ्च वदरामलके । वृक्षलक्षणान्यमृगपक्षिविशेषाणा वा ।
एषा बहुले समाहारः स्याद्वा । प्लवाश्च न्यग्रोधाश्च प्लचन्यग्रोधः प्लचन्यग्रोधाः ।
एव कुशकाश्च कुशकाशाः । तिलमाष तिलमाषाः । हरप्रसभ हरप्रसभा । हसचक्र-
वाक हसचक्रवाकौ । बहुले किं ? प्लचन्यग्रोधौ इत्यादि । व्यञ्जनविशेषाणा बहुलावहु-
त्वयो समाहारः स्याद्वा । दधिघृत दधिघृतानि दधिघृतौ इति पुस्तकं वैदिक-
मित्येके । अद्रव्याणा विरोधिना समाहार इतरेतरयोगश्च । सुखदुःख सुख-
दुःखे सहानवस्थानमिह विरोधः । विरोधिनामिति किं ? कामक्रोधी । कामा-
श्रये क्रोधीऽस्तीति न विरोधः । एवञ्च दधिपयसी सर्पिर्मधुनीत्यादौ न समा-
हारः । अत्र प्रयोगानुसारेण इतरेतरयोगः समाहारश्च इति । पुसा स्वरूप-
स्त्रिया लक् । पुलङ्गेन सह हन्ते समानरूपस्त्रीलिङ्गस्य लुक् स्यात् । अश्वी
च अश्वश्च अश्वौ । हसी च हसश्च हसौ । रम्भोरुश्च रम्भोरुश्च रम्भोरुः । युवती
च युवा च युवानौ । स्वरूपस्त्रिया इति किं ? लतावृक्षौ । भ्राता स्वसु । पुत्रेण
दुहितुः । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । श्वश्रूः श्वशुरेण
मातु पित्रा वा । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । पत्ने श्वश्रूश्च श्वशुरौ । माता च पिता
च पितरौ मातापितरौ एवं मातरपितरौ इति । ऋदन्तोऽरश्च निपात्यते । तेन
म्प्रातापितृभ्यां मातरपितृभ्यां मातृपितृभ्यां इति रूपवयम् । एवं जाया च पतिश्च
इति हन्ते जम्पती दम्पती इति रूपवयं निपात्यते वा । पत्ने जायापती इति ।

गीततद्धितान्तेन तद्धितान्ती लीप्य । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यी । वाङ्मयश्च
वाङ्मयायनश्च वाङ्मवी । त्यदादीना सर्वः । स च दैक्वमित्यव दे च दानी-
त्येकशेषदर्शनात् । सरूपाणामेकलिङ्गानामप्येकोऽवशिष्यते इति बोध्यम् । तेना-
र्जुनश्च अर्जुनश्चार्जुनौ रामश्च रामश्च रामश्च रामा । सरूप इति किं रामश्च
कृष्णश्च रामकृष्णौ । इति चः (इन्द्र) ॥ ३२४ ॥

श्रीरा-टी—चस्य ऐक्यं चेक्यं तस्मात् । पुत्र दश्च षष्ठश्च च तत्तस्मात् तेन
दशयोरकार उच्चारणार्थः । चैक्यादिति कृतसमाहारवादित्यर्थः । वाक्त्वच-
मिति । वाक् च त्वक् च इमे समाहृते इति वाक्यं अस्याकारस्य तत्त्वान्नद-
तसाविति दान्तत्वनिषेधेन विराममाश्रित्य न कङ् । एव सुवाक् सुप्रच्छं श्रीसज-
मिति एव वागूर्जमित्यादि । चे किं ? पञ्चानां वाचा समाहारः पञ्चवाक् ।
ऐक्यमिति किं ? प्राहट्शरदौ । सर्वो हि इन्द्रो विभाषयेकवद्भवतीति न्यायात्
यदा समाहारस्तदा प्राहट्शरद इति स्यादेव । प्राणितूर्यसेनाङ्गानामैक्यं चे ।
प्राण्यङ्गादिवाचिना च ऐक्यं स्यात् । हस्तश्च पादश्च हस्तपादम् । शिरीषीवम् ।
मुखनासिकाभ्यां यो निष्क्रामति स वायुः । यौवाकुचिलनाटेषु नित्यं स्वेदः
प्रशस्यते इति वैद्यके । गण्डे चुम्बो ललाटाच्चिकचोरुभगसुहृसु इति कामशास्त्रे ।
नेत्रास्यनामिकात्राहुहृदयभ्य इति चण्डो । इति तु दधिपय आदित्वात् सिद्ध-
मिति । अथवा मुखसहिते नासिके मुखनासिके इति शकपार्थिवदित्वात्
मध्यपटलोप पुटद्वयभेदात् द्वित्वम् । एव यौवाकुचिसहितानि ललाटानि
इत्यादि स । प्राणिभेदाङ्गललाटादेर्वम् । चण्ड्यान्तु आर्षः । तूर्यशब्दोऽर्षाश्च आदित्वा-
दित्वात्तस्तेन तूर्यवत् प्राण्यर्थः । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिक एव पाणविकः ।
चे मार्दङ्गिकपाणविकम् । मृदङ्गपाणवमिति त्वप्राणिजातिवाचित्वात् । अन्ये तु
पृथक् तूर्याङ्गितत्प्रवीणयोग्यं हण व्यतिकरनिरासार्थं तेन शस्त्रिशङ्कावित्यादौ न
स्यात् । प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गेनापि स्यादेव यथा वाक्त्वचेनातिसर्वेणति भट्टिः ।
इत्याहुः । सर्वो हि इन्द्रो विभाषयेकवद्भवति इति न्यायात् । वाक्त्वचेनेति परे ।
रथेन चरन्ति रथिकाः पदातीना समूहाः पदातानि । भिच्चादित्वात् णः रथिकाश्च
पदातानि च रथिकपादात् हस्तिघोटकम् । हस्यश्चरथपादात् सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टय-
मित्यमरः । इष्यन्ते पृतनाङ्गानि हस्यश्चरथपत्तयः इति तु अवबुद्धे सेनाङ्गानामैक्य-
निषेधात् । पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात् खरोट्टशान्तिशिरस्त्राणां न ग्रहणम् । स्थेनो
ध्यामनुवाटे चरणानाम् । चरणं शाखा अर्ष आदित्वादः । अनुवादे गम्यमानं
चरणध्यायिप्राणिवाचिनां च ऐक्यं स्यात् । टीपरयोः स्थेनोः प्रयोगे सति । प्रमा-
णान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सकीर्त्तनं अनुवादः । कठाश्च कालापाश्च कठकालापं
अव्यञ्जात् कठाश्च कौथुमाश्च काठकौथुममुक्तात् । यदा कठादीनां प्रतिष्ठोदयो शब्दे-

नानूयेति तद्वेदमुदाहरणम् । यदा प्रथममेवोपदेशसदा ऋदगुः कठकालापा इत्यादि । स्थेनोः किं ? अनिन्दिषु कठकालापा । व्या किं तिष्ठन्ति कठ-
कौथुमा । अक्लीवयजु सोमयागानाम् । क्लीवलिङ्गभिन्नाना यजुर्वेदविहित-
सोमपानोपलब्धिसयागवाचिना चे ऐक्य स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्च-
मेधम् । साह्याश्च अतिरावाश्च साह्यातिरावम् । अक्लीवेति किं ? राजसूयवाजपेय ।
यजुरिति किं ? इषुवज्रो । सोमयामेति किं ? दर्शपौर्णमासी । पाठनिकटाना-
नाम् । अथ्यथनेन प्रत्यासन्नाना चे ऐक्य स्यात् । यन्नावर्द्धदमर्थज्ञान विना
क्रमात् षठति स क्रमक प्रथमपाठी । यश्च तस्यैवार्थमधीते स वार्त्तिक । क्रमक-
वार्त्तिक पदक्रमक पदाना क्रमस्य च पाठ प्रत्यासन्न । छात्रोपाध्याय गुरु-
शिष्यप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम् । पाठेति किं ? पितापुत्रौ । निकटाना
किं ? याज्ञिकमीमांसकौ । अप्राणिजातौनाम् । प्राणिभिन्ननिष्ठा या जाति
स्तद्वाचिना चे ऐक्य स्यात् । आरा चर्मभेदिका शलाका । शस्त्री कुरिका । आरा
च शस्त्री च आराशस्त्रि । धाना भृष्टयवा । शङ्कुलि, पिष्टकमेद । धानाशङ्कुलि ।
दुमशैलम् । “रञ्जिता नु विविधास्तृशैला” इति तु तरुप्रधाना, शैलास्तृशैला
इति शाकपार्थिवादित्वात् व्यक्तिपरत्वेन निर्देशादिति परे । एवमिह कुण्डे
वदरामलकानि सन्तौवि । अप्राणि इति किम् ? विप्रचचियौ । जातौति
किं ? विन्ध्यहिमालयो । एव रूपरसगन्धस्पर्शा । गमनाकुञ्चने इति गुणक्रिया-
निष्ठाया जातेरभावात् । भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणा नद्यादिवाचिना चे
ऐक्य स्यात् । नदीना नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदौ सङ्घ चे अस्य विषय । गङ्गा च
शोणश्च गङ्गाशोण उडौरावति राढामगध वारेन्द्रौमगध पृथक् नदीग्रहणात्
देशोऽत्र जगपदाख्य । तेन कौलासश्च गन्धमादनश्च कौलासगन्धमादने इत्यादौ
न स्यात् । मथुराकान्यकुञ्ज मथुरापाटलिपुत्रम् । नगरस्य देशत्वेऽपि ग्रहणात्
ग्रामवाचिना ग्रामनगरवाचिना न स्यात् । तेन जाम्बवश्च ग्राम साम्बकिनी च
नगरी जाम्बवसाम्बकिन्यौ । सौम्य नगरम् । केतकव्रतो ग्राम, । सौम्यकेतकव्रतौ ।
कश्चित्तु सौम्यकेतकव्रतमित्याह । भिन्नलिङ्गानां किं गङ्गायमुने राढावारेन्द्रौ
कान्यकुञ्जपाटलिपुत्रौ । अवहिष्कृतयूद्रचुद्रजन्तुनित्यविरोधिनाम् । एषां चे
ऐक्य स्यात् । रजकतन्त्रवाय तचायस्कार भिल्लघीवरम् । इति मे यान्ति
दिवसा, सम रजकनापिते इति त्वेकशेषात् । येन भुक्ते पात्रं पुनर्गठनेन विना
न शुद्ध्यति स वहिष्कृतः शूद्रो यथा चाण्डालहडिपौ । दशमशक यूकालिख्यम् ।
चुद्रजन्तुरनस्थि स्यादथवा चुद्र एव य । शत वा प्रसृतौ येषा केचिदान्कु-
लादपि इति चुद्र एव य इति यत्रदृश्य इत्यर्थः । अश्वमहिष शशशृगालम् ।
नित्यविरोधिना किं ? देवासुरा *कुरुपाण्डवाः इत्यत्र नैमित्तिकविरोधः । गवा-

श्वदीनाम् । गवाश्चादीनां चे ऐक्यं नित्यं स्यात् । गवाश्चादी गवाश्च स्यात्
 पुत्रपौत्र गवाविकम् । शक्रन्मेद श्चाण्डाल गवेडकमजैडकम् । लणिलपं
 स्त्रीकुमार दासीदास कुटीकुटम् । भागवतीभागवत दर्भात्तु शरपूतिकम् ।
 कुन्नाहामनकैरातसुष्टात खरशशौ तथा । मासात्तु शीणित प्राध्याः पिच्छट
 प्ररुषोऽर्जुनात् । शक्रत्युरीष सूवाच्च जेष जेय प्रयोगत । गवाश्चमित्यादि निर्दे-
 शात् गोऽश्च गोऽश्वौ इत्यादौ पशुत्वादिकल्पः । इह केषाञ्चिद्विकल्पे प्राप्ते दासी-
 दासानां एकशेषनिरासार्थं केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः । श्चाण्डालमित्यस्य नित्य-
 विरोधित्वात् सिद्धे अविरोधार्थः । पाठः । दर्भशर दर्भपूतिक कुञ्जवामनं कृन्
 कैरात उष्ट्रखर उष्ट्रशश मासशीणित श्राटीपिच्छट अर्जुनपुरुष सतशक्रत् स्रव-
 पुरीषमिति । आकृतिगणोऽयम् । पच्छिहचन्द्रगपशुधान्यलणव्यञ्जनानां वा । पत्न्यादि-
 वाचिनां चे ऐक्यं स्याद्वा । हसचक्रवाक धवखदिरपलाश रुरुषतगोमहिष
 व्रीहियवं कुशकाश दधिघृतम् । येषामव्वान्तानां दधिपय आदौ पाठमेषां अव्वान्ता-
 नामेव वाक्यम् । पक्षे हसचक्रवाका इत्यादि । सृगाणां पशुत्वेनैव सिद्धे प्रथक् ग्रह-
 णात् सृगवाचिनां पशुत्वरवाचिनां सङ्गं चे न स्यात् । तेन रुरुमहिषा इत्यादि । अदा-
 प्राणिजातीनां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः । येषां सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषयं कवदभवतीति
 न्यायात् विकल्पः तेषां पाठो व्यतिकरनिरासार्थः । तथाच, हनुमन् कौट्टश सख्य
 नरवानररक्षसमिति भट्टि । निरुद्धाद्रव्याणाम् । सहानवस्थितानां अद्रव्यवाचिनां
 च ऐक्यं स्याद्वा । शीतोष्ण शीतोष्णे जन्ममरण जन्ममरणे । विकृतेति किं ?
 कामक्रीडौ । अद्रव्य इति किं ? स्वर्गनरकौ । शीतोष्णे उदके । अश्ववडव-
 पूर्वापरधरीतराणाम् । इहाश्वशब्देनैव पाठात् हयवडवौ इत्यत्र न स्यात् ।
 अश्ववडव पूर्वापर अधरीतर पक्षे अश्ववडवौ इत्यादि । न सेनाङ्गफलक्षुद्रजन्तु
 पच्छिहचन्द्रगपशुधान्यलणानामव्वान्तानाम् । अव्वान्तानामेषां च ऐक्यं न स्यात् ।
 रथिकाश्वारोहौ वदरामलके यूकालिख्ये हसचक्रवाकौ प्रचल्यशोभौ रुरुषतौ
 व्रीहियवौ कुशकाशौ । दधिपय आदीनाम् । अव्वान्तानां दधिपय आदीनां
 चे ऐक्यं न स्यात् । दधिपय आदिर्यथा । दधिपयसौ ऋक्सामे स्कन्दविशाखा ।
 वाद्यावसाने च । सर्पिर्मधुनी श्रद्धामिधौ स्वर्गपवर्गौ च ब्रह्मप्रजापतौ मिधा-
 तपसौ हरिकौषिकौ । अपवर्गोपनिषदौ परिव्राजकशैखिकौ शिववैशाखा
 विभवर्हिषौ दधिसर्पिषौ । गृहकृष्णौ । तथा वाङ्मनसे अध्ययनात्तपः । उष्ट्र
 खलात्तु सुषल प्रीक्ता अदीनवविशतिः । इह केषाञ्चिद्विकल्पः केषाञ्चिन्नित्यं प्राप्ते
 ऐक्ये निषेधः । अध्ययनात्तप इति अध्ययनतपसौ उष्ट्रखलसुषलं । इषावर्हिषौ
 इति गणपाठात् र्घ इति चावयवानामियत्तायां वा तु सामीप्ये । चसावयवौ-
 भूतानां दानामियत्तायां गम्यमानायां प्राप्तमैक्यं न स्यात् । ससामीप्यायामियत्तायां

तु वा । दश दन्त्यौष्टा सप्त मादङ्गिकपाणविका । उपदशा दन्त्यौष्टाः उपदशं दन्त्यौष्ठ उपदशा इति हस समीपिप्राधान्यात् व्वम् । उपदशमिति वस सामीप्य-
प्राधान्यात् व्वम् । इदं प्रकरणं नियमार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहारे च एव
दधिपय आदीनामितरेतरं च एव अन्येषां विकल्पार्थं एवेति । उर्व । उरु च
अष्टीवन्तौ च तत्पादौ च अष्टीवन्तौ च तत् वेगुश्च अनङ्गाश्च तौ अहश्च राविश्च
स स्त्री च पुमाश्च तौ वाक् च मनश्च ते ऋक् च साम च ते दाराश्च गौश्च तत
अच्छिणी च भवौ च तत् इति वाक्यं दमेद । समाहारेतेतराकारताज्ञापनार्थः ।
आदिना नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् । द्वयोरधिकरणार्थत्वे नाभियसापेक्षत्वादसाम-
र्थ्येऽपि स । राविश्च दिवा च राविन्दिव अहश्च दिवा च अहर्दिव प्रतिदिन-
मित्यर्थः । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुष उदूखलमुषल तण्डुलक्षिन्न चित्ररथ-
वाह्नौक विश्वकसेनार्जुनौ चित्रास्वाती भार्यापती पुत्रपौत्रौ केशश्मशू । विशेषण-
विशेष्ये इत्यपि कश्चित् । स्नातकराजानां प्रतिष्ठालिप्ते तृत्याचार्य्यौ मय्यादाभि-
विधी शिरीजान् पाण्डुधृतराष्ट्रौ । उदूखलादीनां सुषलादिभिः सह चे पूर्व-
निपातः । एव जाया च पतिश्च जन्मतौ दम्पती । जायाया जन्द्वादिशो वा ।
पत्ने जायापती । माता च पिता च मातरपितरौ । मातुमातरादिशो वा । पितुश्च
पितरः इति चपणकस्तन्मते मातरपितराभ्यां मातरपितरयोरिति । पत्ने माता-
पितरौ इत्यादि सग्रहः । शेषं शिष्टग्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अहोरात्र इति
निर्देशात् अहोरात्रादीनां पुस्तमपि निपात्यते । अहोरात्रादिर्यथा “अहो-
रात्रादिषु प्रोक्ता रात्राङ्गान्ता अहन्तका । पुण्याहमुदिनाह्वाभ्यां विनार्द्धचा-
दयस्तथा । सूक्तवाकोऽनुवाकश्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ।” अहश्च रात्रिश्च अहो-
रात्रावपि इतरेतरयोगात् । तथाच, अहोरात्राविसौ पुण्यौ इति । एव पूर्वरात्रः
अपररात्रः पूर्वाह्णः अपराह्णः द्वाह्नं त्राह्नं इत्यादि । पुण्याह मुदिनाहयोर्वर्जनात्
पुण्याह मुदिनाह अर्द्धं ऋचः अर्द्धं चं सरकः इत्यादि पूर्वेण क्लीबत्वञ्च अर्द्धचादे-
राकृतिगणत्वात् । पुण्यरात्रं प्रियागमे इत्यादि । वचबोधञ् । वाक् अनुक्रान्ती
वाकोऽनया अनेन कुलिन वा अनुवाकः । एव सूक्तवाक इत्यादि । एषा पाठसाम-
र्थ्यात् च सभिन्नसेऽपि पु स्त्वम् । पु स्त्रियौस्त्वभिन्नयोः शिथो ना । त्यमावकृतभेदयोः
पु स्त्रियो पुमान् शिष्यते । देवश्च देवी च देवौ । गौरय गौरिय इमौ गावौ
इत्यत्र त्यक्तभेदाभावेऽपि अर्थकृतभेदात् स्यादेव । त्यभिन्नयोः किं ? हरगौर्यौ
इन्द्रेन्द्राण्यौ । लिङ्गमावकृतभेदे विधानादिन्द्राविति कश्चित् । तथाच वरुणा-
विन्द्रौ भवौ सर्वौ मृडौ इत्यादि । गोवयूनीर्गोवम् । त्यभिन्नयोर्गोवयुवत्यान्त-
योर्गोवत्यान्त शिष्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गोवयूनी, किं ? गर्ग-
गार्ग्यायणौ गर्गनाग्यौ । त्यभिन्नयोः किं ? गार्गवाः स्याथनौ । भगविच्चस्यापत्यं भाग-

वित्तिः गोत्रेऽदन्तात् णि' । भागवित्तस्यापत्य युवा कुत्सा सौवीरगोतात् णिक
 भागवित्तिक । भागवित्तश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ इत्येव न
 स्यात् । त्यातिरिक्तकुत्सार्यकृतमेदात् भागवित्ती इति कश्चित् । स्त्रीपुं वच्च । त्यभिन्न-
 योर्गोत्रयूनीर्गोत्रत्यान्ता स्त्री शिष्यते । स्त्रिया पु वदभावश्च । गार्गी च गार्ग्यायणश्च
 गार्ग्यी । गार्ग्यौ च गार्ग्यायणौ च गगा । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । त्यभिन्नयोः
 किम् ? गार्ग्यौ वात्स्यायनौ । क्लोवाक्लोवयोः क्लौव वा तु कश्च क्लौवाक्लोवयोः क्लौव
 शिष्यते । तस्मात् कश्च वा । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लश्च शुक्लम् । पक्षे शुक्लानि । त्यभिन्नयोः
 किं ? सितधवलशुक्लानि । हिमहिमान्यौ भाटस्वस्त्री' पुनदुहितीर्भातृपुत्रौ । भातृ
 स्वस्त्रीभाता पुनदुहितौ, पुत्र, शिष्यते । भाता च स्वसा च भातरौ । दुहिता च
 पुत्रश्च पुत्रौ । अतरुणानेकखुरयाम्यपशुसङ्घेषु स्त्री । अतरुणानामनेकखुराणा
 याम्यपशूना सङ्घेषु स्त्री शिष्यते । इमे अजाश्च इमा अजाश्च इमा अजाः ।
 इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः । अतरुणति किं ? इम वत्साश्च इमा वत्साश्च
 इमे वत्सा । इमा वर्कराश्च इमे वर्कराश्च इमे वर्कराः । अनेकखुरेति किं ? इमे
 अश्वाश्च इमा अश्वाश्च इमे अश्वा । यास्येति किं ? इमे करवश्च इमा करवश्च इमे
 करवः । सङ्घे किं गोत्राय गोत्र्यश्च इमो गार्गी । त्यदाद्यन्वधोस्त्वदादि । त्यदा-
 दन्वयोस्त्वदादि शिष्यते । स्वश्च चैत्रश्च त्या । स च मैत्रश्च तौ यश्च यिश्च यौ
 त्यदादीना यत् पर तत् शिष्यते । स्वश्च स च तौ । स च यश्च यौ । यश्च पश्च च
 एतौ । स च त्वश्च युवा स च त्वश्च ब्रह्मश्च वयम् स च ऋश्च कौ । त्यदादिर्द्यथा ।
 त्यद् तद्यद् इदम् अदस् एतद् एक द्वि युष्मदस्मद् भवत् किम् इति । स्वरूपा
 णामेकतावावेकः । तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते । एकस्या तौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ ।
 वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्या । माषो व्रीहिः माषो
 मूर्ख मासो माषकस्ते माषाः । अक्षी विभीतकः अक्षी रथावयवः अक्ष, पाशकस्ते
 अक्षा । पादा, रश्मिर्द्रि तूष्ण्याशाः । एषामर्थमेदेऽपि सारूप्यमेकागुपूर्वकत्वात् इह
 सरूपाणा लीनानेकशेषः । इति मते तु वृक्ष वृक्ष औ वृक्ष वृक्ष वृक्ष जसु इति स्थित ।
 एकस्यामौ आदि तावेक' शिष्यते अर्थादन्ये निवर्तन्ते सरूपसमुदायात् कृताया-
 मेकस्या तौ परत एकः सिद्धः शिष्टोऽर्थवान् समुदायमभिदधत् । "सरूपसमु-
 दायाद्वि विभक्तिर्या विधीयत । एकस्तत्वायवान् सिद्ध समुदायायवाचकः"
 इति । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षादित्यादि बालन्युत्पत्तये त्वनेनार्थकथन तच्चान्योन्यायागु-
 प्रवेशादेकत्वाभावात् इह भवत एव न तु क्रमिति । यदुक्तम् । सहभाव-
 विवक्षायां वृत्तिर्द्वैकशेषयोः । क्रमेणायप्रतीतौ हि न स्यात् द्विवचनादिक-
 मिति । त्वन्तानामेकशेष इति मते तु क्तिर्विभक्तिर्विभज्यते ल्यर्थोऽनयति
 विभक्तिः कारकम् । तथाच, एकास्मिन् कारके विवक्षिते सति सरूपाणामेकशेष

वहुव्रीहिसमासः । (हः)

पीतमम्बर यस्यासौ पीताम्बरो हरि ।

नीलमुज्ज्वलं वपुर्यस्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः ।

इत्यर्थः । एवञ्च सर्वं सिद्धयति । किन्तु वचनोर्वृत्त्या वा पुष्पमित्यादावेकत्वेऽपि सरूपाणामेकशेषनिर्देशादेव स्यात् । न च एकशेषश्च द्वन्द्विशेष इति वाच्यम् । पथि-
भ्यामृग्भ्यामित्यादौ अकारप्रत्ययप्रसङ्गात् च विशेष एकशेष इति कश्चित् । तन्मते
पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्त्वविधेरनित्यत्वात् इति चेत् युञ्जावित्यत्र युजा-
विति स्यात् । पूर्वोक्तानामेकशेषमते दे च दानि च तानि तानि इत्यादौ तु
तन्मतेनार्थकथनम् । तथाच कणादभाष्ये । खल्वेकत्वेभ्योऽनेकबुद्धिसंहितेभ्यो
निष्पत्तिरपेक्षा । बुद्धेस्तदिनाशादिनाश इति । एकत्वे च एकत्वानि च इत्येकशेष
विधाय व्याख्यातमुदयनाचार्यैरिति । एकतौ किं ब्राह्मणाभ्या ब्राह्मणाभ्या
दत्ता गौ । व्यक्तौ व्यक्तौ पदार्थे प्रत्येक शब्दाभिनिवेशात् यावन्तस्ते पदार्था-
स्तावता शब्दानां प्रयोगे प्रात एकशेषो विधीयते । तथाच प्रत्यर्थं शब्दाभि-
निवेश इति भाष्यम् । एव पञ्चपुलौ च पञ्चपुलौ च पञ्चपुलौ च पञ्चपुल्य
इत्यादि स्यात् । इह समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव तेन माता जननी माता
ध्यानस्य तौ मातृमातरौ इत्यादौ न स्यात् । समाधानाच्च । समाधाना
विरूपाणामेकः शिष्यते । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ
वा । मातापितृ, अश्वश्वश्वरयोः, पितृश्वश्वरौ वा मातापितरौ पिता अश्वश्वश्वरयो
श्वश्वरः शिष्यते वा । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ अश्वश्व श्वश्वश्च अश्वरी
अश्वश्वश्वरौ । इति च (इन्द्रसमास) ॥ ३२४ ॥

स च तुल्याधिकरणानां पदानाम् अन्वार्थत्वं स्यादिति बोध्यम् । यथा
पीताम्बरादिः । भिन्नाधिकरणानान्तु, पुत्राय धनमस्य शिवाय विद्याऽस्य भीत्यर्थं
वासीऽस्य इत्यादौ न स्यात् । समातृक इत्युदाहरणेन कदाचिद्विन्नाधिकरणा-
नाञ्च स्यात् । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः, त्रिकालवृत्ति उरसिलोमा कण्ठे
काल इत्यादि । एव पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेष्ययोः समासे विशेषण-
मेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन पीताम्बर इत्येताम्बरपीत इति न स्यात् ।
एव त्रिलोचन चतुर्भुज, दीर्घकेशीत्यादि । एवञ्च शङ्खभिन्नी इच्छुभक्षितीत्यादि
उदाहरता क्वचित् क्तान्तविशेषणं पूर्वं स्यात् परं वा स्यादिति सूचितम् । तेन
-अव्याहृतस्वरगतैरिति । अर्थसित भर्तुरुपस्थितोदयमिति स वृत्तचूडश्चलकाक

[१०७] प्रूर्णीऽदान्तं न इति । हरिभाविणी हरिभाविनी ।
श्रीभावैण श्रीभावेन । रम्यविणा श्रीकामेण । रम्यपक्वेन
रम्ययूना रम्याङ्गा ।

पक्षकैरित्यादि च रघु । सुखजात सुरापीतो वृजग्धो माल्यधारय इति भट्टि ।
एव जातदन्त दन्तजात जातश्मश्रु श्मश्रुजात, पीततैल तैलपीत, पीतघृत
घृतपीत ऊढभाय्यः । भार्याढन्तमवज्ञायति भट्टि । गतभाय्यः भाय्यागत
गतार्थः अर्थगत अग्न्याहृत, आहिताग्नि पुत्रजात, जातपुत्रः यातयाम, याम-
यात' दुःखजात, जातदुःखः । एव गतकण्डुः कण्डुगत इत्यादि बोध्यम् । एवमुद्यत-
चक्र, चक्रीयत, उद्यतासि, अस्युद्यत, उद्यतखड्ग खड्गीद्यत इत्यादि युद्धेर्भा
नित्य पूर्वभाते जांमराः । यथोद्यतचक्र इत्यादि । एवं सर्व समानबलात्
पूर्वम् । सर्वश्चेत । सख्यासर्वनाम्नो सख्या । द्विपर । पूर्व सप्तम्यन्तमचन्द्रार्द ।
सप्तम्यन्त पद पूर्व स्यान्न नु चन्द्रार्द । धर्म वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्ति उरसिलीमा
कण्ठिकाल इत्यादौ सरसिजवत् विभक्तेरलृक् । चन्द्रार्दस्तु चन्द्रशेखर चन्द्रचूड,
पद्मनाभा शूलपाणि, कुशहस्त । प्रियो वा गुडप्रिय प्रियगुड' । किञ्चारूढो
वानरो य स आरूढवानरो वृच । दृष्ट कृष्णो येन स दृष्टकृष्णो भक्तः । दत्ता
भूमिर्यश्चै स दत्तभूमिर्विप्रः । निर्गता, पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी वृच । चत्वारो
भुजा यस्यासौ चतुर्भुजी विष्णुः । बह्वि नक्षत्राणि यत्र तद् बहुनक्षत्रमाकाशम् इति
द्वितीयान्ताद्यन्यपदायां बहुव्रीहयः इति सर्वे मन्यन्ते । स्वमते तु प्रथमान्तान्य
पदार्थाऽपि । यथा सह माता वर्त्तते योऽसौ समातृकः । एव समपक्षक सनामक ।
ब्राह्मणमानिनीत्यादि । हरिभाविनीत्यादि हरि भावयितु श्रीलमस्या इति
भुक् । शुद्धिचिन्तयोरित्यस्मात् यद्वनन्दीति शिनि कृते जेर्लोपे नान्तत्वादीपि
समासीत्तरविहितेनेपा सहितस्य नस्य णत्वम् । श्रिया भावी यस्यासौ श्रीभावः तेन
श्रीभावैण समासीत्तरविहितस्यादिसम्बन्धिनी भैस्य णत्वम् । उभयव एकाच् कवर्ग-
शब्दसम्बन्धिभिन्नत्वादिकल्पः । रस्यो वि, पक्षी यत्र तेन रम्यविणा । श्रिया कामो
यस्य तेन श्रीकामेण । उभयव एकाचूकवर्गशब्दसम्बन्धित्वान्नित्य णत्वमिति ।
रस्यपक्वेनेत्यादि । पक्षयुवाङ्गवर्जनान्न णत्वमिति ।

श्रीरा-टी—इदानीं हंसं विशेषतो निरूपयन्नाह । पीताम्बर इत्यादि ।
अवाङ्गः । अप्रान्तान्याथानाम् एकार्थानां ह । इन्द्रादित्यन्तन्यार्थपराणां समा-
नाधिकरणानां दानां ह स्यात् । आरूढो वानरो य स आरूढवानरो वृचः ।
आरूढा इडा बहवो वानरा य स आरूढइडबहुवानरो वृचः । निर्जितः कामो

येन स निर्जितकामः । उपनीत भोजन यस्मै स उपनीतभोजन । निःसृती जनी-
 ऽस्मात् स निःसृतजनः । युक्तः पटो यस्य स युक्पटः । उषितो विहगो यस्मिन् स
 उषितविहग इत्यादि । उच्चैर्मुखं नीचैर्मुखं उद्वाहुरित्यादौ उच्चैरादीनां
 हसत्ववाचिवात् सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सामानाधिकरण्यमभ्युप-
 गन्तव्यमिति कश्चित् । अस्ति क्षीरा नाम्नि दोष इत्यादौ अस्तिनास्तिशब्दौ
 क्यन्तप्रतिरूपकनिपातौ । प्रान्तान्यार्थानान्तु वृष्टे देवे गतः । एकार्थानां किं ?
 पञ्चभिर्भुक्तमस्य । पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यन्तानभिधानात् न स्यात् । तथाच
 कृतद्वितसमासाभिधानगत्या, इति भाष्यम् । सख्यादूराधिकासन्नव्याना
 मख्येयसख्यया । सख्यावाचिनामदूरादीनां व्यानाच्च सख्येयवृत्तिसख्यावाचिना
 सह ह स्यात् । द्वौ वा तयो वा द्विवा । त्रिचतुरा पञ्चषा लक्षकोटा ।
 एकद्वान् द्विवसन्तिष्ठ । सप्ताष्टैर्दिनैर्यास्यसि । वार्य एवाय स । वार्थोऽव
 मशयो न विकल्पः । सशयस्यैव भयपक्षपरामर्शित्वेन व्यविषयत्वात् । अदूरे दशानां
 इमे अदूरदशा । अधिका दशाना इमे अधिकदशा । आसन्ना दशाना इमे
 आसन्नदशा । समीपे दशाना इमे उपदशा उपविशा । यदा समीपिप्राधान्यं तदा
 हस इति यदा समीपप्राधान्यं तदा वस इति । सख्येय इति किं ? अधिका विशति-
 र्गवाम् । दिङ्नाम्ना विदिशि । दिङ्नाम्ना ह, स्यात् दिङ्मध्याख्यायाम् । पूर्वस्याश्च
 दक्षिणस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् सा पूर्वदक्षिणा पूर्वोत्तरा उत्तरपश्चिमा दक्षिण-
 पश्चिमा दिङ्नामयङ्गणात् यौगिके मा भूत् । तेन ऐन्द्राश्च कौर्व्याश्च दिशोर्मध्ये या
 दिक् इत्यत्र न स्यात् । वीरान्तयो सरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे । परस्परप्रहरणादि-
 रूपक्रियाकरण व्यतीहारस्तत्र तुल्यरूपयोस्त्रीरान्तयोर्युद्धे वाच्ये ह स्यात् ।
 दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वत्त दण्डादण्डि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा आक्रुष्य वा
 इदं युद्धं वत्त केशाकेशि । अन्तर्भावितञ्चार्थत्वात् वर्त्तितमित्यर्थः । युद्धमिति उक्तं
 अन्यथा भिन्नचत्वात् क्त्वाच् न स्यात् । अनभिधानात् क्षवियेण क्षवियेण च प्रहृत्य
 इदं युद्धं वत्त इत्यादौ तु घटान्तेन स्यात् । एव प्रहरणाकर्षणयङ्गणान्य-
 क्रियाव्यतीहारे न स्यात् । तेन रथे रथे स्थित्वा इदं युद्धं वत्तमिति । सरूपयो
 किं ? हलैश्च सुषलैश्च युद्धं वत्तमित्यादौ न स्यात् । युद्धे किं ? हस्तेन हस्तेन
 गृहीत्वा क्रीडनं वत्तम् । तुल्ययोगे सहस्य दान्तेन । तुल्ययोगे वर्त्तमानस्य
 सहशब्दस्य चान्तेन सह ह स्यात् । पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सच्छात्रः
 इहोभयोस्तुल्यमागमनम् । तुल्ययोगे किं ? सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति
 गर्दभीति विद्यमानैः पुत्रैरित्यर्थः । सपक्ष सधर्मा सलीकः सकर्मा सदर्पः
 समद इत्यादौ तु नीचैर्मुख इतिवत् पूर्वेष्वेव सः । तथाहि । सह विद्यमानौ
 पक्षावस्य इति वाक्यम् । तुल्यार्थे प्राधिकत्वात् स इति परे । प्रान्तान्यार्थ-

त्वादप्राप्ते सूत्रचतुष्टयमुक्तम् । विशेषणसिक्तान् प्राक् । एतानि पूर्वाणि स्युर्हे ।
 पीताम्बर चित्रगु । कुलालकर्तृको घट गिरिप्रधानी देश समुद्रान्ता मही
 विप्रपूर्वा वर्णा चूतादयो वृक्षा कर्मपराः सन्त दूतोत्तरी वृष कृष्णस्वामिका
 गोपा इत्यादौ तु कुलालादिषु घटादीना साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशिष्यत्व अतो न
 प्राग्भावः । सर्वश्चेत सर्वकृष्ण । यत्र गुणशब्देन सह स सोऽस्य विषयः ।
 द्रव्यवाचिना सह से विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात् । कृतसूक्ष्मकट कृतसर्वशुक्ल
 स्त्रिविशेषणाभ्या सह यत्र स सोऽस्य विषयः ज्ञातराम इत्यादौ ज्ञातर्देर्विशेषणत्वे
 नैव सिद्धत्वात् । सिसव्ययो रुख्यासख्याना तल्या । सिसंव्ययोर्हे से सख्या
 प्राक् स्यात् । सख्याना ह्येदत्परूपा । दावन्तौ यस्मात् स इत्यः वान्यः सप्त
 गावो यस्य सप्तगुरित्यादि । विशेषणत्वात् पूर्वैरेव द्वित्रा पञ्चषा । तन्तान्
 पद्मादिकान्ताच्च प्रहरणार्थः । ऋ पद्मादितन्तान् प्राक् स्यात् । प्रहरणाद्यंस्तु
 सौक्तान्ताभ्या । नामौ स्थित पद्म यस्य स पद्मनाभ । गर्भे स्थिता दुहित्वा यस्याः
 सा दुहितृगर्भा । पद्महस्त कमण्डलुपाणि, गडुकण्ठ अगुरुशिरा, इत्यादि ।
 पद्मादि किं ? कण्ठे काल, उरसिलोमा धर्मवृत्तयः । दण्डपाणि शूलपाणि चक्र
 पाणि, अस्युद्यत चक्रीयत इत्यादि प्रायिकोऽय परनिपातः । तथाच 'तमुद्यत
 निशातासि प्रत्युवाच जिजीविषुरिति' भट्टि । उदगूर्णलीङ्गलगुडे परितोऽनु-
 विद्ध इति भाष्यः । कान्ताज्जातिकालमुखादयः । जातिकाखमुखादयः
 कान्तात् प्राक् स्युः । सारङ्गजग्धी पलाङ्गुभक्षितो मांसजाता सवत्सरजाता सुख
 जाता दुःखजाता अलीकजाता इत्यादि । प्रातीदक उपाकृतपशुरिति तु
 प्रायिकत्वात् । आहिताग्न्यादिषु वा । प्राप्तपूर्वनिपातो वा स्यात् । आहि
 तान्निः जातपुत्र, जातदन्त, जातश्मश्रु पीततैलः पीतघृत, ऊढभार्य्य, गतार्थः
 पक्षे अग्न्याहृत इत्यादि । तन्तोपमानाददस्य लोपो दे । तन्तोपमानपूर्वस्य
 दस्य लोपः स्यात् दे ह । कण्ठे स्थित इति बहुलम् । से कृतन्ते इति तत्रा अलुक् ।
 कण्ठे स्थित, कालोऽस्य कण्ठे काल । उरसि स्थितानि लोमानि अस्य उरसि-
 लोमा । उष्ट्रमुखमिव मुख यस्य स उष्ट्रमुखः । उपमानावयवस्यैवोद्गाररूपमानलोप
 चारात् ये तु लोप न कुर्वन्ति ते तु वैयधिकरणेऽपि कण्ठे काल इत्यादौ तु हस्तज्जा
 स्थितादिपद अन्तर्भूतमित्याहुः । एव उष्ट्रमुखमित्यादौ तु उष्ट्रादिशब्देन लक्षणया
 मुखमुच्यत । एव परत्वापि बोद्धव्यम् । विकारसमुदायव्यादेः । विकारसमुदाय-
 योविहिता या घी तदन्तपूर्वस्य लोपः स्याद्धे । सुवर्णानां विकारः सुवर्णविकारः ।
 सुवर्णविकारो ऽलङ्कारो ऽस्य सुवर्णालङ्कारः । केशसमूहः चूडा अस्य केशचूडः ।
 विकारसमुदाये किं ? राजदुहिता भार्या यस्य स राजदुहितृभार्य्यः । शास्त्रधन
 इत्यत्र शास्त्रशब्देन लक्षणया शास्त्रज्ञानमुच्यत । प्रादेः कृतदन्तस्य वा । प्रपतित

३२५ । नञो ऽनौ वाज्भसोः ।

नञः ६।, अनौ १॥, वा १।, अच् हसी. ७॥ ।

नञो ऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा ।

नास्त्यन्तो यस्यासौ अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः ।

षण्ं यस्मात् स प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः । नञोऽस्त्यर्थानां । नञ' पराणामस्त्यर्थ-
वाचिनां दाना हे लोप स्याद्वा । अविद्यमान पुत्रोऽस्य अपुत्र' अविद्यमानपुत्रः ।
रस्यविणेत्यादि । रस्यो वि, पक्षी यत्र वने तत् । श्रिया स्थित, कामोऽस्य । हरि
भावयितुं शीलमस्या सा । दानामैक्यविधानेऽपि घात् क्रीतादित्यादिज्ञापकात्
स्याद्युत्पत्ते प्रागपि काना स इति । तथाच कृतिकारकोपदानां कृद्भि समासवचनं
प्राक् सुबुत्पत्तेरिति भाष्यम् । श्रीभावेण इति श्रीस्थितो भावो यस्येति वाक्यम् ॥३२४॥

अन् च अश्च अनौ । अश्च हस् च अज्भसौ तथौ । समासे स्थितस्य नञ
स्थाने अचि परेऽन् हसे च अ, स्याद्वा । नच्युत इति च्युतिर क्षरणे । कृगृज्जेति
के च्योततीति च्युत नश्चर इत्यर्थः । न च्युत, अच्युत' च्युतभिन्न इत्यर्थः ।
तथाच "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत् तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्या -
षट् प्रकौर्त्तिता," इति प्राञ्च । क्रमेणोदाहरणानि । न ब्राह्मणोऽब्राह्मण ब्राह्मण-
सदृश इत्यर्थः । पापस्याभावः अपापम् । अघट पट चटादन्य' पट इत्यर्थः । अनुदरौ
अल्पोदरौत्यर्थः । अकेशी अप्रशस्तकेशीत्यर्थः । असुर सुरविरोधीत्यर्थः । अव
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नाकादिषु आदेशो न स्यात् । यथा "नाको नवेदा
नकुलश्च नक्रो नासत्यनचत्वनपाञ्च नभाट् । नपु सक वै नमुचिर्नखश्च नादेश-
मेतेषु वदन्ति धीराः ॥" इति न पातीति नपात् औणादिकस्तत्प्रत्ययः । क्षेपे गम्यमाने
तिबाद्यन्ते नित्यमादेशः । यथा अपचति जाळ इत्यादि अच समासो वक्तव्यः ।
न गच्छतीति नग, अग, इत्यादि विकल्पः ॥ ३२५ ॥

श्रीरा-टी—अन् च अश्च तौ अश्च हस् च तौ तथौ नास्ति अन्त इत्यादि
अन्तो नाश च्युत च्युति' इदं नित्यमिति परे । तेषान्तु नान्तनच्युतावसम्भतौ ।
अस्य सामान्यं स एव विषयः । हे पूरणीत्यत्र ह्यङ्गणात् तेन अब्राह्मण अनौश्वरः
इत्यादावपि स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । अग प्राणिनि नित्यः ।
न गच्छति इति अगो वृष शीतेन जडीकृत इत्यर्थः । प्राणिनि तु शैलहचौ नगा-
वगौ । त्याद्यन्ते चाक्षेपे । त्याद्यन्ते परे अनौ स्याता नित्य आक्षेपे गम्यमाने । अव-
चति जाळः । अनेधस् पाप इति । आक्षेपे किं ? न पचति चैव । न नचत्वादिषु ।

३२६ । महत्तैकार्थे जातीयघासकरविशिष्ट तु ती च ।

महत् ।६। त ।१। आ ।१। एकार्थे ७। जातीयघासकरविशिष्टे ७। तु ।१।
ती ।१। च ।१। ।

महत्तस्त आ स्यात् एकार्थं, जातीयादौ तु ती च महाबलः ।

नचत्वादी नञो ऽनौ न स्याता । नचत्वादि यथा । “नचत् नमुचिर्नाको नपा-
न्नको नपुसकम् । नवेदा नकुली नभाष्ठासत्या नख इत्यपि” । न चरति न
चीयते वा नचचम् । चरत्योस्त्रप्रत्यये च्छदादेशी मनीषादित्वात् । न सुचतीति
नमुचि सुचधीः किं । नात्यक् दु ख यत् नाक् । न पातीति नपात् पाधीः शतृ ।
तन्नूनपान्त् प्रजुहीतीति भङ् । न पातयतीति नपादिति क्तिवन्त इति कश्चित् । न
क्रामतीति नक्र । क्रमधोर्गमादित्वात् ड । न स्त्री न पुमान् नपु सकम् । मनीषा-
दित्वात् स्त्रोदस्य लोपश्च अक् विधानञ्च । न वेचीति नवेदा, विदधीरम् । नास्ति
कुलमस्य नकुल । न भजते नभाट् । सत्सु साधवः सत्या न सत्या असत्या
न असत्या नासत्या । नित्यं व्यविषय एवायमिति पर । त्रिकाण्डे तु नासत्यौ
देवभिषजौ इति तु सूर्यपदी २ जा तस्या नासाविनिःसृतत्वात् व्युत्पत्त्यन्तरणेति ।
नास्ति खमिन्द्रियमस्य नखः । नैकं यशी यस्य स नैकयशाः । नैकगुणा नैक
कीर्तिरित्यादौ त्रयाणां दानां हे नञो अनादेशो न स्यात् । परदस्यान्भसोर्विधा-
नात् से सर्वोत्तरदस्यैवोत्तरदत्वात् ॥ ३२५ ॥

महत् इति लुप्तषष्ठकम् । त इति लुप्तप्रथमैकम् । आ इति लुप्तप्रथमैकम् । एको
ऽर्थो यस्य स एकार्थं तस्मिन् । जातीयश्च घासश्च करश्च विशिष्टश्चेति तस्मिन् ।
महत्तस्तकार आकार स्यादेकार्थे विशेष्यशब्दे परे इत्यर्थः । जातीयादौ परे तु
महत्तस्तीकारश्च आकार स्यादित्यर्थः । महद्बलमस्य महाबलः । एवं महती
कीर्तिर्यस्यासौ महाकीर्तिरित्यादौ पु वद्भावादीपो निवृत्तौ तकारस्यैवाकारः ।
परत्र विशेष्यपदन्तु बहुव्रीहौ कर्मधारयेऽपि सम्भवति । तेन महती चासौ
कीर्तिश्चेति महाकीर्तिरिति एकार्थे इति किं ? महाश्च पण्डितश्च महत्पण्डितौ
महत्तः पुत्रः महत्पुत्र इत्यादौ न स्यात् । एवं महापूज्यत्वादधिकरणेऽपि स्त्रीत्वादापि
महत्तेऽस्यामिति महा । ततो महा चासौ अष्टमी चेति कर्मधारये पूर्यप्रत्ययान्ते
पु वद्भावनिषेधेऽपि महाष्टमी महानवमीति सिद्धं । जातीयादौ तु । महती

३२७ । पुंवन् स्त्रुक्तपुंस्कः स्त्रियां व्यमानितत्वं शसन्तरादौ चारूप्ये ।

पुंवत् ११, स्त्री ११, उक्तपुस्क. १, स्त्रिया ७, व्य—तरादौ ७, च ११, अरूप्ये ७ ।

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थं स्त्रीलिङ्गे, व्यादौ च न तु रूप्ये ।

महत्या वा प्रकार इत्यर्थे जातीयप्रत्यये महाजातीय । महती महत्या वा घासी महाघास महती महत्या वा करो महाकरः महती महत्या वा विशिष्ट महाविशिष्ट । चूँ तु नेष्यते । अमहान् महान् भूत' महद्भूतश्चन्द्र अत्र केचित् एकार्थं समासान्तपदे परे एव महतस्त आ स्यात् । तेन महत सुन्दर वपुर्यस्य स महत्सुन्दर-वपुरित्यत्र न स्यात् सुन्दर महद्भूतस्य स सुन्दरमहावपुरित्यत्र स्यादेव इत्याहुः ॥३२६॥

श्रीरा-टी—महदिति लुप्तश्रीक द ती इत्यनेनाप्यन्वयात् त इति लुप्तश्रीकं द आ इति लुप्तश्रीकम् । एकीऽर्थो यस्य स तस्मिन् जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टस्य तत्तस्मिन् । महाबल इति । महद्बल यस्येति वाक्यम् । एकार्थत्वात् महादेव इति येऽपि स्यात् जातीयादावसामानाधिकरण्येऽपि महतस्तत्प्रीकाराकार' पृथग्विधानात् तेन महती महत्या वा प्रकार महाजातीय, महत्या महती वा घास महाघास इत्यादि । पूर्वसूत्राद्भानुवर्तितस्य व्यवस्थावाचित्वात् अमहान् महान् भूत महद्भूत-श्चन्द्रमाः अमहती महती भूता महद्भूता ब्राह्मणी व्यादावभूततद्भावे न स्यात् । एकार्थं किम् ? महतः पुत्री महत्युच ॥ ३२६ ॥

पुमानिव पुवत् । उक्त, पुमान् येन स उक्तपुस्क शस् अन्ते यस्य स शसन्त' तर आदिर्यस्य स तरादि, शसन्तश्चासौ तरादिश्चेति शसन्तरादि । व्यश्च मानिन् च तस्य तस्य शसन्तरादिश्चेति तत्तस्मिन् । न रूप्यीऽरूप्य, तस्मिन् । उक्तपुस्क स्त्रीलिङ्गशब्दः पुवत् स्यादेकार्थे विशेष्ये स्त्रीलिङ्गे शब्दे परे व्यादौ च परे न तु रूप्ये इत्यर्थः । यथा सुन्दरी भार्या यस्य स सुन्दरभार्य । एव सुन्दरी चासौ भार्या चेति सुन्दरभार्या । व्यादौ तु सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते । आत्मानं सुन्दरी मन्यते या सा सुन्दर-मानिनी । सुन्दर्या भावः सुन्दरता सुन्दरत्वम् । शसन्तरादिस्तु । तरस्तमस्य रूपस्य चतरा चतसां तथा । इहेयम् इमन्कल्पौ देश्यो देशीय इत्यपि । बहु' पाशशरी रूप्यशशस चैते तरादयः । यथा इयमनघोरतिग्रहेन शुभा शुभतरा । एवं शुभतमा

अतिशयेन शुभा शुभरूपा । एवं कित्तरां कित्तमाम् उक्तिश्च । अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा लघ्वीयसी लघ्या भावो लघिमा ईषदूना शुभा शुभकल्पा शुभदेक्ष्या शुभदेशीया ईषदूना शुभा बहुशुभा । अत्र बह्वीः परस्थित्यभावात् पुंवज्ञावः । बह्वीश्च शसन्ततरादा-
 वुपन्यासन्तु अर्थप्रसङ्गात् । कुक्षिता शुभा शुभपाशा भूतपूर्वा शुभा शुभचरी । शुभाया
 भूतपूर्वा गौः शुभारूप्यः अत्र रूप्यवर्जनान्न पुंवज्ञावः । बह्वीर्देहि बहुशो देहि । उक्त-
 पुंस्तुः किम् ? गङ्गाभार्यः । किञ्च एकस्मिन्नर्थे यस्त्रीपुंसयोर्वर्तते स उक्तपुंस्तुः । तेन
 द्रोणी सम्पत्तिः अत्र पुंवन्न स्यात् । यतो द्रोणीशब्दः काष्ठाम्बुवाहिन्यां स्त्रियां परि-
 माणे पुंसितीति । एकार्थं किम् ? सुन्दर्या बुद्धिः सुन्दरीबुद्धिः । स्त्रीलिङ्गे किम् ?
 सुन्दरीधनः । तरादौ चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तद्वितार्थवाच्ये द्विगौ द्वाभ्यां
 कुण्डोद्गीभ्या क्रीतः त्रिकुण्डोधाः एवं कुकुथ्या अण्डं कुकुटाण्डम् । मृग्याः क्षीरं मृग-
 क्षीरं मृग्याः पद मृगपदं काक्याः शावः काकशावः एष्वपि पुंवज्ञावः स्यात् ॥३२७॥

श्रीरा-टी—एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन सः शस् अन्ते यस्य स तर
 आदिर्यस्य सः शसन्तस्यासौ तरादिर्येति सः इत्य मानी च तस्य त्वस्य शसन्ततरादिस्य
 तत्तस्मिन् पुंस्त्वं सूचत्वात् । न रूप्योऽरूप्यस्तस्मिन् । एकार्थं इत्यनुवर्तते इत्याह ।
 एकार्थं स्त्रीलिङ्ग इति चित्तगुरित्यादि वक्ष्यति । एकार्थत्वात् वृद्धा चासौ भार्या
 इत्यादौ येऽपि स्यात् । एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकबुद्धिग्राह्यत्वेनीभयार्थस्य सन्निकृष्ट-
 त्वादकप्रवृत्तिनिमित्तेनोक्तपुंस्तस्य पुंवज्ञावः । तेन द्रोणीभार्या इत्यादौ न स्यात्
 द्रोणशब्दः परिमाणे पुंसि काष्ठाम्बुवाहिन्यां स्त्रिया वर्तते अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन
 बुद्धिः=यग्राह्यत्वेनीभयार्थाभिधानस्य विप्रकृष्टत्वात् । एकार्थस्त्रियां किम् ? तरुणी
 प्रधानं यस्य स तरुणीप्रधानः । द्यादौ यथा । गौरौवाचरति गौरावते । दर्शनौयां
 मन्यते भार्यां चैव दर्शनौयमानौ भार्यायाः । पट्टा भावः पट्टता पट्टत्वम् ।
 इयमनयोरतिशयेन शुभा शुभतरा शुभतमा पट्टरूपा पट्टिष्ठा पट्टीयसी शुक्लिमा
 वृद्धकल्पा वृद्धदेक्ष्या वृद्धदेशीया वृद्धपाशा पट्टचरी बह्वीभ्यो देहि वृद्धं
 इत्यादि । अरूप्ये किम् ? शुभारूप्यः । एकस्या आगतम् एकरूप्यं तस्याः ततः तस्यां
 तत्र तथा प्रकृत्य तथा तस्यां वेलायां तदा तर्हि इत्यादौ तु पुंवत् खेरिति पुंवज्ञावः ।
 तत्वे त्वजात्याश्च इति पट्टता पट्टत्वमित्यादौ सिद्धे क्वचिदन्यत्वापि तेन अपत्यार्थ-
 षोडशभिन्ने वाच्ये जातीये त्वे च पुंवत् । यथा हस्तिनीनां संघः हास्तिकं श्येन्या इदं
 श्येनं वासः अग्रायी देवता अस्य आग्रेयः स्थालीपाक इत्यादि । अपत्यार्थं षोडशे तु
 रोहिण्या अपत्यं रौहिण्येयः । श्येनेयः । अजायै हिता अजय्या भूमिरिति । कुकुठ्या-
 दिरण्डादौ । कुकुथ्यादेः पुंवत् स्यात् अण्डादौ परे । असामानाधिकरण्ये अस्य

३२८ । नोप्ताककोङ्पूरण्याख्यायुसक्त- विकारार्थणित्तं जातिस्वाङ्गेप् त्वमानिनि ।

न । १।, ऊप्—णित्त १।, जातिस्वाङ्गेप् । १।, तु । १।, अमानिनि ७ ।

ऊबन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोङ्, पूरणीत्यान्तं
सञ्ज्ञाभूतम्, इम् उम्-रक्तार्थ-विकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन्न
स्यात्, जातिस्वाङ्गविहितेवन्तन्तु मानिन् वर्जे ।

विषय । कुक्कुट्या अण्ड कुक्कुटाण्ड सृग्या चीर सृगचीर सृग्या पद सृगपद
काक्या शावक काकशावकः प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका द्वितीयाया भिच्चा द्वितीय-
भिच्चा उत्ताना श्रुते उत्तानश्रया प्रजाता भाष्या यस्य प्रजातभाष्यं । प्रसूता भाष्या
यस्य स प्रसूतभाष्यं इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भ-
विमोचकप्रवृत्तिनिमित्तेन स्त्रियां वृत्तेर्न पुं सि नित्यस्त्रीत्वादत्र पाठ ॥ ३२७ ॥

तश्च अकश्च ताकौ ताकथी क ताकक ताकक उङ् यस्य स ताककोङ् ।
इश्च उश्चेति यु ताभ्या म । मकारस्य प्रत्येकसम्बन्धेन इम् उम् इत्यश्च । रक्तश्च
विकारश्च रक्तविकारौ रक्तविकारौ च तौ अर्थौ चेति रक्तविकारार्थौ युम् च
रक्तविकारार्थौ च युसक्तविकाराया, न विद्यन्ते ते यत्र सोऽयुसक्तविकारार्थः ।
मूर्द्धन्य ण इत् यस्य स णित् णिच्चासौ तश्चेति णित्त अयुसक्तविकारार्थश्चासौ
णित्तश्चेति अयुसक्तविकारार्थणित्त । पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च आख्या
च अयुसक्तविकारार्थणित्तश्चेति । जातिश्च स्वाङ्गश्च जातिस्वाङ्गे ताभ्यामीप् जाति-
स्वाङ्गेप् न मानिन् अमानिन् तास्मिन् । ऊबन्तं पदम् । तद्वित्तस्य केन अकस्य वा केन
ककारोङ् पदम् । द्वितीयादिपूरणप्रत्ययान्त पदम् । दत्ताभद्रादिसञ्ज्ञारूप पदम् ।
इम् उम् रक्तार्थविकारार्थवर्जणकारित्तद्वितप्रत्ययान्त पदञ्च पु वन्न स्यात् जातिविहि-
तेवन्त स्वाङ्गविहितेवन्तञ्च मानिन्वर्जे शब्दे परे पु वन्न स्यादित्यर्थः ॥ ३२८ ॥

श्रीरा-टी—तश्च अकश्च तौ ताकथी, कः ताकक स उङ् यस्य स ण इत्
यस्य स णित्तो यस्मात् तत् इश्च उश्च तौ युभ्या युमौ अवयवापेक्षया द्वित्व
रक्तश्च विकारश्च तौ तावर्थौ त्रिधा ते युमौ च रक्तविकारश्च ते न विद्यन्ते ते यत्र
णित्ते तत् तच्च तत् णित्तश्चेति पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च आख्या च

३२६ । पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला
समा सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी
भक्तौ ।

पूरणी—भक्तौ ७ ।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात् ।

३३० । गवाबादेः खोऽन्ते गौण्येऽनीयसः ।

गवाबादे ६।, ख' १।, अन्ते ७।, गौण्ये ७।, अनीयसः ५।

अयुक्तविकारायणिसञ्च तत् जातिश्च स्वाङ्गञ्च ते ताभ्या ईप् तत् न मानो
अमानौ तस्मिन् । उदाहरणन्तु । वामोद्भात्य इत्यादी वक्ष्यति ॥ ३२८ ॥

पूरणी च प्रिया च मनोज्ञा च सुभगा च दुर्भगा च क्षान्ता च कान्ता च
वामना च वामा च चपला च बाला च समा च सचिवा च तनया च दुहिता च
स्वा च कल्याणी च भक्त्यर्थेति तस्मिन् पूरणी पूरणीप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः
द्वितीयादि भक्तिशब्दोऽत्र कर्मविहितक्तिप्रत्ययान्तो बोध्य भावसाधितं तु पुंवत्
स्यादेव । एषु ऋष्टादशसु परेषु पुंवद्भावपरिहार इति । दृढभक्तिरिति ऋषे
राज्यहणापराङ्मुख इति रघुः । प्रातस्तज्जननी प्रतततनया आमातृगृह गता
इति तु प्रसूतं तनयया यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहि ॥ ३२९ ॥

श्रीराटी—पूरणी च प्रिया चेति इन्द्र । पर्वति पुराणाथत्यान्ते प्रियादि-
सप्तदशशब्देषु-चेत्यथ । अन्य तु क्षान्तातनययो, स्थाने क्षमातृशब्दाबाहु,
बालावामाशब्दौ नाह, इह द्रव्यार्थाप्रसादिसाहचर्यात् द्रव्यान्तस्य भजमानद्रव्या-
र्थस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् भावत्यन्तेन निषेध । तथा मेघदूते दृष्टभक्तिर्भवान्तेति
रघौ दृढभक्तिरिति । कान्ताशब्द परेणाह, कोङ् पूरणादीत्यादीनां य सं
पुंवत्भावात् ह्रस्वानयोर्विषयः । सपत्न्यादीनाञ्च सपत्न्यादीनां प्रातपु वन्न
स्यात् । सपत्नीभार्य्य । सपत्नीहन्दारिका । सपत्न्यादिर्यथा सपत्नानङ्गी
रोहिण्यनङ्गाहो च रेवती । पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रोक्ता ग्रहायणी ॥ ३२८ ॥

गौश्च गवादिश्चेति तस्य । न ईयस् अनीयस् तस्य पुंवद्भावस्य विधिविधौ निरूप्य
उदाहरति । श्रौता श्रौतत्वा गौः किरणो यस्यासौ श्रौतगुणश्चन्द्रः ।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च स्वः स्यात् अप्रधानत्वे
सति, नवीयस । शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयसस्तु
बहुप्रेयसौ । ऊवादेस्तु [३२८] वामोरुभार्यः रमिकाभार्यः

ध्वस्ता माया यस्य स ध्वस्तमाय उभयत्र पूर्वस्य पु वज्ञावः परस्य ऋस् ईवन्त
बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन बाधितत्वान्नोदाहृतम् । काली तनुर्यस्यासौ कालतनु पूर्वस्य
पु वदज्ञाव अनभिधानादूप, कप्रत्ययाभावे ऋस् । अन्यत्रापि गौणत्वे पञ्चगुः
अतिमाय अतिस्त्रि अतितनुरित्यादि । ईयसस्तु बह्व प्रेयसो यस्य स बहुप्रेयसौ
कृष्ण । पूर्वस्य पु वदज्ञाव, परस्य ईयसो वर्जनादीपो न ऋस्, । साध्वन्यानां
सखिद्विषे इत्यत्राप्रत्ययाभावो ज्ञापयति समासान्तविधेरनित्यत्वादिति । तेन दृतः
क इत्यनेन कप्रत्ययो न स्यात् । एवञ्च न्यञ्चत्वालतमालदनुरदरी तत्रापि
गोदावरीति विस्तृतनीत्य इति त्रुद्यत्काञ्च इति । विलुलितकवरी श्वरीति ।
खरमञ्जरीत्यादिषु कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ऋसो न स्यात् । अनौयस इति
नञोऽप्यर्थत्वात् बहुव्रीहेरन्यत्र ऋस्, स्यादेव अतिप्रेयसि, पञ्चभिः प्रेयसौभिः
क्रौत पञ्चप्रयसिरिति । तथाच ईयसौ न बहुव्रीहौ कश्च सुप्रेयसौकुलम् ।
सुप्रेयसौयुगान्यत्राति प्रेयसिरिति प्राञ्च । वामोरुभार्य इति वामी सुन्दरी
ऊरु यस्या सति वामलक्षणेति उप् । रस वेत्तीति रसिका ढघेकादिति णिकः ।
पचतीति पाचिका तृष्कौ घे इति णक, । षष्ठा पूरणी षष्ठी चतु षड्ढतीति घट् ।
दत्ता इति सज्ञा । मिथिलाया भवा मैथिली ढघेकादिति ण एषु पूर्वपदाना-
मूबन्तादीना पु वदभावनिषेध परपदाना ऋस्, । ब्राह्मणीभार्य इति जाति-
विहितवन्त न पु वत् । अमानिनि कि ? आत्मान ब्राह्मणी मन्यते या सा
ब्राह्मणमानिनी यद्वनन्दिपचादेरिति णिन् नान्तत्वादीप् । अत्र मानिनि परे
पु वदभावः । एवं सुकेशमानिनी । युमादेस्तु व्याकरणे वेत्यग्रीते वा वैद्याकरणी
ढघेकादिति ण द्यौरुमिति इम् । सुष्ठु अश्वा यस्य स स्वश्च स्वश्वस्येय सौवश्वी
विकारसधेति द्यौरुमिति उम् । कषायेण रक्ता काषायी ढघेकादिति ण । हन्त्री
विकार हैमी विकारसधेति ण युमक्तविकारार्थवर्जनादेषां पु वज्ञावः ।
पूरण्यादौ परे उदाहरिष्यन् सूत्रमाह ॥ ३३ ॥

श्रीरा-टी—आवादिर्यस्य स' गौश्च आवादिश्च तत्तस्य । पु वत् सूत्रत्वात् ।
गुणस्य भावो गौश्च तस्मिन् । न ईयोऽनौयस् तस्मात् न लौयस, इति ईयसः
परस्येयः प्राप्तसो न स्यात् इत्यर्थः । तेन सुप्रेयसौकुलमित्यादौ लौवे स्व इति

पाचिकाभार्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्यः । ब्राह्मणी-
भार्यः सुकेशीभार्यः । अमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी ।
युमादेस्तु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्यः काषायकन्यः
हैमसुद्रिकः । पूरण्यादौ तु [३२६] ।

सो न स्यात् । नार्हपिपल्यादे अर्हपिपल्यादे प्रातस्सो न स्यात् । अर्हं पिपल्या,
अर्हपिपल्यादिर्यथा अर्हपिपली अर्हखारी पूर्वनगरीत्यादि । अर्हपिपल्यादे, किं ?
प्राती जीविका प्रातर्जीविक, आपन्नजीविक । इयसीहं । इयसी हं एव सो न
स्यात् । बह्ना, प्रेयसो यस्य स बहुप्रेयसी पुरुष कुल वा । गौणत्वेऽपि
ईप सीर्लीपि स्यादेव । हे किं ? अतिप्रेयसि खल उपप्रेयसि प्रेम । लाघवा-
देकत्र सूत्रद्वयोदाहरणमाह शीतगुरित्यादि । शीता गौर्यस्यति वाक्ये शीता
शैत्यगुणयुक्तेत्यर्थः । पट्टी च सट्टी च पट्टीसट्टौ ते भार्ये यस्य स पट्टीसट्टुभार्यः
इत्यत्र पट्टीशब्दस्य न पु वज्ञाव एकाग्रस्त्रीलिङ्गोत्तरादेतद्विधानात् । यत्र तु
पट्टुसट्टुभार्यन्तव यगर्भं न । एकाग्रं किं कल्याणया माता कल्याणीमाता ।
स्त्रियामिति किं ? तरुणो प्रधानं यथा त तरुणीप्रधाना । ध्वन्तामय इति ध्वस्ता
नष्टा इत्यर्थः । कालतरुणिति कालो कृष्णत्वेत्यर्थः । गवावादे, किं ? अतिलक्ष्मीः
वामीरुभार्य इति वामीरुभार्या यस्य इति वाक्यम् । एवं धौवन्मुयासी वाला
चेति धौवन्मुवान्त्यादि । रसिकाभार्य इति रसोऽस्या अस्ति इत्यर्थः इकः ।
रसिकेति तत्कारोड् । पाचिकाभार्य इति पचतीत्यर्थे णक्, पाचिकेति
अकककारोड् । ताककीऽङ् किं ? पाका भार्या यस्य पाकभार्य, शक्भार्यः ।
षष्ठीजाय इति षष्ठा पूरणीत्यर्थे षट् एव पञ्चमीभार्य इत्यादि । दत्ताजाय इति
यद्यपि सञ्ज्ञाशब्दानां एकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्कात्वाभावेनैव पुंस्त्वाप्राप्ति-
स्तथापि शास्त्रे लिङ्संज्ञादि शब्दवद्दत्तादीनां अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्त-
पुंस्कात् दत्तगुप्तात्मकं नाम प्रशस्त वैश्वशूद्रयोरेति स्मृतेः । तथाच दत्तल-
प्रवृत्तिनिमित्तेनैव दत्त, पुमान् दत्ता स्त्रीति पु स्त्रियोर्वर्त्तते अती निषिद्धाने ।
एव गुप्ताभार्य इति । मैथिलीभार्य इति मिथिलाया भवा इत्यर्थे ण ।
ब्राह्मणीभार्य इति जातिवाचित्वादीप् । सुकेशीभार्य इति स्वाङ्गत्वादीप् ।
जातिस्वाङ्गेपिति किं ? कुमारभार्य, युवती जाया यस्य स युवजानिः । तथाच ।
युवजानिर्धनुषाणिरिति भट्टिः । कुमारत्वादिजातिवाचिनस्तु कुमारीभार्य
इत्याहुः ब्राह्म मानिनौति ब्राह्मणी मानिनौ यस्या इति वाक्यं एवं ब्राह्मणी

३३१ । हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः ।

हे ७, पूरणी-प्रमाणीभ्या ५॥, अ १ ।

आभ्याम् अः स्यात् हे । [२५८] ययोर्लोपो ऽयुक्तौ पौ ।
कल्याणीपञ्चमा रात्रय, कल्याणीप्रियः । मुख्यात्र पूरणी
याह्या, तेन—

आत्मानं मन्यते इति वाक्येऽपि एव सुकेशमानिनी दीर्घकेशमानिनी भार्यायाः ।
मानिनीभिन्ने जातिस्वाङ्गे एव नियमात् । दत्ता मानिनी पञ्चमो मानिनीत्यादि
निषेधः स्यादेव । वैयाकरणभार्य्ये, इति व्याकरणं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे ण
यस्येन् नित्ताङ्गि । सौवशाभार्य्य इति स्वश्वस्यापत्य इत्यर्थे णि वस्य उम् णिति
त्रि । काषायकन्य इति कषायेण रक्ता इत्यर्थे ण, हैमसुद्रिक इति हेम्नो
विकार इत्यर्थे ण ॥ ३३ ॥

पूरणी द्वितीयादि । प्रनीयते अनयेति प्रमाणी पञ्चानां पूरणी पञ्चमी
नोऽसंख्यादिरिति मट् । कल्याणी प्रशस्ता पञ्चमो रात्रिर्यासु रात्रिषु ता
रात्रय, कल्याणीपञ्चमा । अत्र पञ्चमीशब्दे परे पुवदभावी नाभूत् । पञ्चमी-
शब्दादप्रत्यये यथोर्लोप इति ईपो लीपे स्त्रियामत आप् । एव कल्याणी-
प्रिय, कल्याणीमनोज्ञ, इत्यादि । मुख्यात्रेति अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पु'वद-
भावनिवेधे पूरणप्रत्ययान्तादप्रत्ययविधाने च उभयत्र मुख्या पूरणी याह्या ।
तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे स पक्षः कल्याणपञ्चमीकः
इत्यत्र पञ्चमीशब्दस्य गौणत्वात्तस्मिन् परे पुवदभावनिषेधो नाभूत् तस्माद्-
प्रत्ययोऽपि नाभूत् । ततो द्यूतः क इति कः प्रत्ययः । ननु समासवाच्यत्व-
मेव मुख्यत्वम् । ननु तथापि पञ्चमरात्रिभिन्नानां रात्रीणां समासवाच्यत्वात्
पञ्चमरात्रे कथं मुख्यत्व इति चेत् सत्यं समासवाच्यानां योऽसाधारणधर्मः,
तद्वत्त्वं मुख्यत्वम् । ततश्च समासवाच्यानां रात्रीणां असाधारणधर्मो रात्रित्वं
तन्नु तासु रात्रिषु पञ्चम्या रात्रावपि वर्तते अतो मुख्यत्वम् । कल्याणीपञ्चमीकः
पक्ष इत्यत्र समासवाच्य पक्ष तस्यासाधारणधर्मं पक्षत्वं तत्तु प्रतिपदादिपञ्चदश-
तिथ्यात्मककाल एव वर्तते न रात्री इति मेद ॥ ३३१ ॥

श्रीरा-टी—पूरणी च प्रमाणी च ते ताभ्याम् । कल्याणी पञ्चमा रात्रय

३३२ । द्यूतः कः ।

दी ऋतः ५, कः १ ।

दौसंज्ञकादृदन्ताच्च कः स्यात् । हे । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ।
रात्रिः पूरणी वाचा चेति पूर्वतः मुख्यत्वम् । स्त्रीप्रमाणः ।

इति कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः पूरणीत्यान्ते परे कल्याणीत्यस्य न पुं वद्भावः एव कल्याणीप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे । एवं कल्याणीमनोज्ञ इत्यादि गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये कार्यसप्रत्ययः इति न्यायेनात्र पूरणीप्रियेत्यत्र मुख्यपूरणीग्रहणमित्याह । मुख्यात्र पूरणी याच्चेति अत्र अनर्थोरित्यर्थः एतस्य फलं दर्शयन् तेनेत्युक्ता सूत्रान्तरसापेक्षत्वात् सूदयति ॥ ३३१ ॥

दी च ऋच्चेति द्यूत् तस्मात् । स्त्रीप्रमाण इति अनुक्तपुंस्कत्वात् पूर्वस्य न पुं वद्भावः प्रमाणीशब्दादप्रत्ययः । तथा अनडुत्पुंसयोर्लक्ष्मीनावामिकत्वे बहु-
व्रीहौ को द्वित्वबहुत्वयोस्तु वा । यथा लब्धोऽनङ्गान् येन सः लब्धानडुक्तः
एवं उक्तपुंस्कः पीतयस्कः स्थिरलक्ष्मीकः आरुदनौकः । द्वित्वबहुत्वयोस्तु लब्धौ
अनङ्गाहौ लब्धा अनङ्गाहौ वा येन स लब्धानडुक्तः लब्धानङ्गान् उक्तौ
पुमांसौ उक्ताः पुमांसो वा येन स उक्तपुंस्कः उक्तपुमान् पीते पयसी पीतानि
पयांसि वा येन स पीतपयस्कः पीतपयाः स्थिरे लक्ष्म्यौ स्थिरा लक्ष्म्यो वा
यस्य स स्थिरलक्ष्मीकः स्थिरलक्ष्मीः । दृष्टे नावी दृष्टा नावो वा येन स
दृष्टनौकः दृष्टनौः । इनन्तात् स्त्रियाम् । इनन्ताद्बहुव्रीहौ स्त्रियां कः स्यात् ।
बहुव्री वादिनो यस्यां सा बहुवादिका सभा । स्त्रियां किं ? बहुवादी
राजा बहुवादि कुलम् । भ्रातुरस्तुतौ भ्रातुः कः स्याद्बहुव्रीहौ ननु स्तुतौ ।
चौरभाटकः । स्तुतौ तु धीरभाता । नाडी तन्वीथामस्त्राङ्गे । बहुनाडिको
दिवसः बहुतन्विका वीणा । स्वाङ्गे तु बहुनाडिर्देहः । अत्र कप्रत्ययस्याभावे
ऋसः । बहुतन्वी ग्रीवा अत्र कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ऋसो न स्यात् ॥ ३३२ ॥

श्रीराटी—दी च ऋच्च तत्तस्मात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः इति कल्याणी
पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे सः इहान्यपदार्थे पक्षे पञ्चमीरात्रिः परम्परया
प्रविशतीत्यतो गौणत्वम् । कल्याणीपञ्चमा राट्यः इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु
रात्रिषु पञ्चमी साक्षादेव प्रविशति इत्यतो मुख्यत्वमित्याह रात्रिः पूरणी

३३३ । सहः सो वा

सह ६, स १, वा १। ।

सहस्य हे सः स्यादा ।

सह मात्रा वर्तते यो ऽसौ समाटकः सहमाटकः ।

वाचेति पूर्वत्र सुख्यत्वमिति पूर्वत्र कलाणीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र इत्यर्थः । स्त्रीप्रमाण इति स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्य पूर्वत्र प्रमाणीत्यस्याप्रधानस्यापि ग्रहणात् । स्त्रीत्यस्य उक्तपुंस्कत्वाभावात् पु वदभावः । मध्वादिक्कार्यनावादिभ्याम् । मन्वादिरेकत्वार्थनावादेऽपि क स्याद । प्रिय मधु यस्य स प्रियमधुक अनर्थकः । मन्वादिर्यथा । मधुपान दुरः शालिं नञर्थी दधिसर्पिषी । लब्धा नौर्येन स लक्ष्मैकः । नावादिर्यथा नौरनङ्गान् पयो लक्ष्मी, पुमान् पञ्चेह कौत्सिता । क्वार्थ कि ? हे नावौ यस्य द्विनौ । स्त्रियामिनः । हेऽन्यदायभूताया स्त्रियां मिनन्तत् कः स्यात् । बहुवो वाग्मिनी यस्या सा बहुवाग्मिका सभा । स्त्रिया कि ? बहुदण्डी राजा । कदाकृतसान्ताभ्या वा । कदन्तदीसञ्जकात् अकृतसान्ताञ्च कः स्यात् वा हे । बहुतन्त्री, बहुतन्त्रीक सुबधू, सुबधूक । कदा कि ? सुस्त्रीः सुभू, बहुमान, बहुमानक, बहुयोगिक, बहुयोगी । कृतसान्तात् । प्रियपथ, प्रियधुरः । नाख्यायाम् । सञ्जाया गत्यमानायां प्रातः को न स्यात् । विश्वो देवो यस्य स विश्वदेवः । विश्वयशाः । इयः स्वाङ्गायनाडीतन्त्रीभ्यः । इयसः साङ्गायाभ्या नाङ्गीतन्त्रीभ्याञ्च को न स्यात् । बहुप्रेयसौ बहुनाङ्गि, काय बहुतन्त्रीर्भावा । साङ्गे कि ? बहुनाङ्गीकी दिवस बहुतन्त्रीका वीणा पूर्वेण वा । भातु स्तुतौ । सुभाता लक्षणः पुण्यभाता विप्रः । स्तुतौ किम् । बहुभाटकः क्रूरः । निरः प्रवाल्याः । निर्गता प्रवाली शलाका यस्मात् स निष्प्रवालि, पटः । कचिदन्यत्रापि । ब्राह्मणमानिनिः । निष्ठतनोव्यः विलुलितकवरी श्वरीत्यादयः ॥ ३३२ ॥

समाटक इति पूर्वेण कः । अनेन सहस्य सः पक्षे सहमाटक इति । केचित्तु प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिमन्यमाना मात्रा सहितः समाटक इति तृतीयातत्पुरुषं वदन्ति ॥ ३३३ ॥

ग्रीरा-टी—सह इति पर्थे ग्री अनुकरणात् तस्या ण्लुक् समाटक इति वाक्यस्य सानुपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्तते इति व प्रमिति परे । सह

३३४ । सकथ्यच्चाः षः स्वाङ्गे ।

सकथ्यच्चा' ५।, ष १।, स्वाङ्गे ७। ।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसक्थः, पुण्डरीक वदक्षिणी
यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं ? दीर्घसक्थि शकटम् ।

३३५ । दारुण्यङ्गुलिः ।

दारुणि ७।, अङ्गुलि ५। ।

पञ्चाङ्गुलं दारु ।

समानं उदरमस्य सोदरं सहोदरं । त्व सोदरस्यातिमदीयतस्य इति भङ्गि ।
हे इति किं ? सह कृत्वा । गोहलवत्पञ्चाशिषि एष्वेवाशिषि गम्यमानाया सहस्य
सो वा स्याङ्गे । स्वस्ति ते चैत्राय सगवे सहगवे सहलाय सहहलाय सवत्साय सह
वत्साय । एषु किम् ? स्वस्ति ते सह पुत्राय । सजाधिक्यानुन्नेयग्न्यसमाभिपू नित्यम् ।
एष्वर्थेषु सहस्य सो नित्यं स्याङ्गे । अश्वत्येन सह वर्त्तते यत् तत्प्राश्रित्य नचत्वचक्रम्
एवं सपलाश सशिष्य स्थलम् । सकाकलीको द्रोण काकल्या अधिक इत्यर्थः
साग्रिः, कपोतः गृहं कपोतपातात् भाव्यग्रिरनुमीयते इत्यग्रिरनुमेय एवं सपिशाचा
वात्या । साङ्गान् वेदानधीते अङ्गानां समाप्तिं यावदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

सक्थि च अचि चेति सकथ्यच्चि तस्मात् । दीर्घं सकथिनी यस्य स दीर्घसक्थः
यप्रत्ययं ययौलीप इति इकारलीपः । पुण्डरीकाक्ष इत्यत्र पुण्डरीकमेव चक्षुः सन्भव-
तीति लक्ष्यया पुण्डरीकेणात्र पुण्डरीकतुल्यमभिधीयते इति आपनार्थमेव पुण्डरीक-
वदित्युक्तम् अतएव व्याघ्रश्चासौ श्वा चेति व्याघ्रश्वा इति स्वयं वक्तव्यं व्याघ्रां व्याघ्रतुल्य
इत्यर्थः । पित्वादीपि दीर्घसक्थौ सरोजाक्षौ । विभाषादयमध्यवर्त्तित्वाद्रित्यः ॥ ३३४ ॥

श्रीराटी—सक्थि च अचि चेति सकथ्यच्चि तस्मात् । साङ्गलक्ष्यमुक्तं स्वाङ्ग
वाचिभ्यां आभ्याम् इत्यर्थः । पुण्डरीकवदिति पुण्डरीक सितपद्म सान्तोषमानेत्या-
दिना वत्शब्दलोपः पित्वात् स्त्रिया दीर्घसक्थौ पुण्डरीकाक्षौ दीर्घसक्थीति शक-
टस्य प्राणित्वाभावात् इति भावः । हे किं दीर्घसक्थि देवदत्तस्य ॥ ३३४ ॥

अङ्गुलिः षः स्याङ्गुलीद्वौ दारुणि वाचे । पञ्च अङ्गुलयः परिमाणमस्य
पञ्चाङ्गुलम् एव दत्ताङ्गुलं दारु । पित्वादीपि पञ्चाङ्गुली समित् । दारुणीति किम् ?
पञ्चाङ्गुला शिला । अतएव तद्वितायङ्गौ सख्याव्यादिति अप्रत्ययं स्त्रियामत
आप् ॥ ३३५ ॥

३३६ । द्वित्वे मूर्द्धः ।

द्वित्वे ५।, मूर्द्ध ५। ।

३३७ । लोपीतौ ते ऽच्ये ।

लो' ६॥, लोपीतौ १॥, ते ७।, अच्ये ७। ।

नस्य लोपः स्यात् उवर्णस्य ओत् स्यादचि ये च ते । द्विमूर्द्धः ।

३३८ । सङ्गाया डो ऽवहोः ।

सङ्गाया ५।, ड, १।, अवहो. ५। ।

श्रीरा-टी—अन्यदार्थे दारुणि अङ्गुलि ष स्याद्धे । पञ्चाङ्गुलमिति पञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् इति वाक्यम् । अङ्गुलितुल्यावयवयुक्त धान्याद्युत्क्षेपणकाष्ठमुच्यते । दारुणि किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्त इत्यत्र न स्यात् ॥ ३३५ ॥

द्विविधां परान्मूर्धं ष स्याद्बहुव्रीहौ ॥ ३३६ ॥

श्रीरा-टी—द्विष्य त्रिष्य तत्तस्मात् । आभ्या परस्मात् मूर्धं ष स्यात् हे ॥ ३३६ ॥

न च उञ्च नूतयो । लोपश्च ओत् च लोपीतौ । अञ्च यश्च अच्यं तस्मिन् द्वौ मूर्धानौ यस्य स द्विमूर्द्धः । पूर्वात् षप्रत्यये अनेन न लोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः । एव विमूर्द्धं द्विमूर्द्धौ राक्षसी । द्वित्वे किम् ? बह्वमूर्द्धा । एव वाहवि, वाभश्च । नदतसावित्यादिना दातलनिषेधान्नोलुप्ते धावित्यस्याप्राप्तौ नलोपार्थमिदम् ॥ ३३७ ॥

श्रीरा-टी—न च उञ्च तौ तयो लोपश्च ओञ्च तौ अञ्च यश्च तत्तस्मिन् त इत्यस्य विशेषणम् । द्विमूर्द्ध इति द्वौ मूर्धानौ यस्य इति वाक्यम् एव तयो मूर्धानौ यस्य स विमूर्द्ध आभ्या ऋ बह्वमूर्द्धा । ओदयथा वाहवि, वाभश्च इत्यादि । पृथक् दक्षरणात् कचिन्न स्यात् । तुरासाह पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययुरिति कुमारसम्भवे ॥ ३३७ ॥

नास्ति बहुवचनं सा अवहु. तस्या. । पञ्चषा इति ङप्रत्यये टेलोपः । पञ्चषा इत्युदाहरता सख्यावाचकानां समासे अल्पमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन द्वौ वा तयो वा परिमाणमेषा ते द्वौ एव चतु. पञ्चा इत्यादि एवम् उपगता विशति र्यस्य स उपविश ङप्रत्यये विशतेस्तेर्लोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः ॥ ३३८ ॥

बहुवर्जायाः सङ्ख्याया ङः स्यात् हे । पञ्च षट् परिमाणं येषां
ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः । बहोस्तु उपबहवः ।

३३८ । नाभे नान्नि ।

नाभेः ५।, नान्नि ७। ।

पद्मनाभः ।

३४० । लोम्नो ऽन्तर्वह्निभ्याम् ।

लोम्नः ५।, अन्तर्वह्निभ्याम् ५॥ ।

अन्तर्लोमः वह्नीलोमः ।

श्रीराटी—बहुवर्जाया इति बहोरुपलक्षणत्वात् उपगणा इत्यत्र न स्यात्
तेनाकृतसान्तात् उपगणका इत्यपि । बहुवर्जनात् सख्ययवृत्तिसंख्याया एव यद्वृणं
तेनाष्टभिः सह वर्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यात् । पञ्चषा इति पञ्च वा षड् वा
इति वाक्यमिति परे । एवमुपदशा इत्यत्र दशानां समीपे ये ते उपदशाः नव
एकादश वा इत्यर्थः । संख्यादूर्गत्यादिना यत्र सः तत्रैवायं विधिक्षेपः शोभना दशा
येषां ते सुदशान् इत्यत्र न स्यात् इत्यपि परे । उपबहव इति संख्यावडडतीति
संख्यात्वातिदेशात् प्रागै निषेधः । सीः श्वः प्रातर्भ्याम् । सीः पराभ्यामाभ्यां ङः
स्यात् हे । शोभनं श्वीऽस्य स्वश्वः स्वश्वौ स्वश्वाः सुप्रातः सुप्रातौ सुप्राताः दिवसाः ।
तथाच सुप्रातमासादितसम्पदं तत् इति भट्टिः ॥ ३३८ ॥

नाभे परी ङः स्यात् बहुव्रीहौ संज्ञायाम् । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः
अथवा पद्मं पद्मवत् । एवं वज्रनाभः । नान्नि किम् ? गभीरनाभिः प्रजा इवाङ्गाद-
रविन्दनाभेरिति समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥ ३३९ ॥

श्रीराटी—संज्ञायां गम्यमानायां नाभेर्ङः स्यात् हे । पद्मनाभ इति नाभिस्थितं
पद्मं यस्य इति वाक्यम् । प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेरिति तु सान्तविधेरनित्यत्वात्
असंज्ञात्वाद्वा पद्मं नाभिस्थिता ऊर्णा यस्य मनीषादिवात् स्वे ऊर्णनाभी मर्कटः
ऊर्णनाभिरित्यन्ये । तथाच प्रवृत्तिर्नां विना कार्यसूर्यनाभेरपीष्यते इति भट्ट-
वार्त्तिकम् ॥ ३३९ ॥

३४१ । नज्दुःसोः सक्थो वा ।

नज्दुःसो ५।, सक्थ ५।, वा १। ।

असक्थः असक्थिः ।

३४२ । अस् प्रजायाः ।

अस् १।, प्रजायाः ५। ।

अप्रजाः सुप्रजाः ।

पृथग्योगान्नोति नानुवर्तते । अन्तर्वह्निभ्या पराङ्गोष्ठी उ' स्यात् बहुव्रीहौ ।
अन्तर्लोमान्यस्य अन्तर्लोम, एव वह्निर्लोम, ॥ ३४० ॥

श्रीरा-टी—अन्तर्लोम इत्यादि अन्तर्गतानि लोमानि यस्य वह्निर्गतानि
लोमानि यस्य स इति वाक्यम् । अत्र नान्नोति नानुवर्तते पृथग्योगात् ।
आभ्या किं दीर्घलोमा चैव' ॥ ३४० ॥

नञ् च दुश्च सुश्चति तस्मात् । एभ्यः परात् सक्थो उ' स्यात् बहुव्रीहौ वा ।
नास्ति सक्थि यस्य सोऽसक्थः, असक्थि, एव दुःसक्थः दुःसक्थि, सुसक्थः
सुसक्थि, ॥ ३४१ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् सक्थो उ' स्यात् हे वा । असक्थ इति नास्ति
सक्थि यस्य इति वाक्यम् । असक्थिरिति एते उदाहरणे अस्वाङ्ग एव ज्ञेये
स्वाङ्गे तु षः पूर्वेष्वेव । परे तु इह हलिशब्दस्यापि ग्रहणात् अहल अहलि,
दुर्हल दुर्हलि, सुहल, सुहलिरित्यप्याहुः । अन्ये तु नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थि-
सक्तिभ्यो यथाक्रममुक्ता अहल अहलि दुःसक्थ दुःसक्थि सुसक्त, सुसक्ति,
इत्याहुः । हलशक्तशब्दाभ्या एव सिद्धत्वात् चान्द्रा हलि सक्तौ न गृह्णन्ति ।
एकस्मिन्नर्थे प्रयोगद्वयसिद्धार्थं अकृतसान्नात् कविधानार्थञ्च हलिसक्तिग्रहण
मित्यन्ये । एतत् सर्वं ग्रन्थकृन्मते वाशब्दस्य व्यवस्थया सिद्धमिति ज्ञेयम् ।
सक्तिरिति सनृजधी' क्ति, ॥ ३४१ ॥

नज्दुःसुभ्यः परस्याः प्रजाया अस् स्यादबहुव्रीहौ । नास्ति प्रजा यस्यासौ
अप्रजा, अस्ति कृते यथोर्लोप इत्यकारलोप अत्वसोधीरिति दीर्घः । एवं
दुष्प्रजा सुप्रजा । इह नजादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन सुष्ठु गुणि प्रजा
यस्य स सुगुणिप्रज इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४२ ॥

३३४ । मन्दाल्पाच्च तु मेधायाः ।

मन्दाल्पात् ५।, च ।१।, तु ।१।, मेधायाः ५। ।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधा ।

३३४ । धर्मादन् ।

धर्मात् ५।, अन् ।१। ।

सुधर्मा ।

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्तते व्यतीहारे चिरित्यव वायहणात् । नञ्दु सुभः प्रजाया अस् स्याद्धे । अप्रजा इति एव दुष्प्रजाः सुप्रजाः अत्वसी धीरिति घः ॥३४२॥

मन्दाल्पाभ्या चकारेण नञ्दु, सुभ्यश्च परस्या मेधाया अस् स्यात् बहुषीर्हौ । मन्दा मेधा यस्यासौ मन्दमेधा । एव अल्पमेधा, अमेधाः दुर्मेधा, सुमेधाः अत्रापि मन्दाल्पादेरयवद्धितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन मन्दा बहुमेधा यस्यासौ मन्दवज्रमेध इत्यादौ न स्यात् । त्वन्तत्वादल्पादीनां परव नानुवर्ति । ॥ ३४३ ॥

श्रीरा-टी—चकारान्नञ्दु, सीरित्यनुवर्तते । नञ्दु, सीर्मन्दान्पाच्च परस्या मेधाया अस् स्याद्धे । अमेधा इति एव दुर्मेधा सुमेधा अल्पमेधा । परं तु नञ्दु, सीर्मेधाया अस् नित्य अन्यस्मात्तु दैत्याङ् तन्मते मन्दमेधा, मन्दमेधः अल्पमेधाः अल्पमेध, इत्यपि ॥ ३४ ॥

पूर्वपदात् परात् धर्मादन् स्याद्वज्रव्रीहौ । समानधर्मा कुंधर्मा विधर्मा सुधर्मा वज्रधर्मा । अत्रापि पूर्वपदादयद्वितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन मुनिधर्मो मुनिधर्मः कृतो मुनिधर्मो येन स कृतमुनिधर्म इत्यादौ न स्यात् । अत्राकृत समासपूर्वपदात् पराङ्मादन् स्यादिति वक्तव्यम् । तेन परमद्वितो धर्मा यस्य स परमद्वितधर्म इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४४ ॥

श्रीरा-टी—त्वन्तत्वान्मन्दाल्पादयो नानुवर्तन्ते तेन सामान्यतोऽयं विधिः । सुधर्मेति नसर्वमद्वितिति घः । एव सन्दिग्धधर्मा इत्यादि इङ् केवलधर्मस्यैव यद्वणात् । स्वशासौ धर्मश्चेति स्वधर्मः परमः स्वधर्मा यस्य स परमस्वधर्मः इत्यादौ न स्यात् परमः स्त्री धर्मा यस्य इति वाक्ये परमस्वधर्मा इति स्यादेव केवलधर्मशब्दस्य द्विसावयवत्वात् । सुदणसीमहरिताज्जम्भाहन्ताहारयोः । स्वादिभ्यः परात् दन्त आहारे च वर्तमानात् जन्मशब्दादन् स्याद्धे । शीमनी जम्भो दन्त आहारी वा यस्य सुजम्भा दणवज्जम्भो दन्तोऽय दणजम्भा सीमजम्भा हरितजम्भा

३४५ । नञ् सुत्रिव्युपाच्चतुरोऽः ।

नञ् सु-त्रि वि-उपात् ५।, चतुर ५।, अ. १। ।

एभ्य चतुरः अः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः ।

३४६ । भान्नेतुः ।

भात् ५।, नेतुः ५। ।

नचत्वात् नेटशब्दात् अः स्यात् हे । मृगनेत्रा रात्रिः ।

एभ्य, कि ? पतितजम्भ. । दन्तयोरन्तरा चुट्टो दन्तो जम्भस्तथाशनमिति रुद्र । दक्षिणादीर्माद्याधव्रणिते । दक्षिणात्परादीर्मादन् स्याद्धे व्रणश्चेद्याधकृती भवति । दक्षिणस्थितमीर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृगः । अन्यत्र दक्षिणर्म, शूकर ॥ ३४४ ॥

नञ्च सुश्च त्रिश्च विश्च उपश्चति तस्मात् । एभ्यः पराच्चतुर' अ स्याद्वङ्ग प्रोह्यौ । न सन्ति चत्वारि यस्यासौ अचतुर, कुष्ठु चत्वारि यस्यासौ सुचतुर, । द्वौणि चत्वारि मानं येषां ते विचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुर' उपगताश्चत्वारो यस्या, सा उपचतुरा । संख्याया इति उपप्रत्यये टिलीपादनिटं स्यादिति अप्रत्यय ॥ ३४५ ॥

श्रीराटी—नञ्च सुश्च त्रिश्च विश्च उपश्च तत्तस्मात् । अचतुर इति अविद्यमाना धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारो यस्य सोऽचतुर, सुचतुर इति शोभनाश्चत्वारो यस्य स, एवं त्रयश्चत्वारो वा मानं येषां त्रयो वा चत्वारो इति विचतुरा, विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो येषां चतुर्णां समीपे वा उपचतुरा ॥ ३४५ ॥

मृगो मृगशिरो नेता प्रापको यस्या, सा रात्रिर्मृगनेत्रा अप्रत्यये स्त्रियामत आप् । एव पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि यस्मिन्नचत्रे रात्रिः प्रवर्तते तन्नचत्रं तां रात्रिं नयति ॥ ३४६ ॥

श्रीराटी—मृगनेत्रेति मृगो मृगशिरो नेता यस्याः सा एवं हस्तनेत्रा पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्य नचत्रस्य उदयसमकालं रात्रिः, प्रवर्तते तत्तस्या नेत्र इति । गेर्मासिकाया नस् च । गे, परस्या नासिकाया अ, स्यात् तस्मिन् नसादेशश्च हे । प्रगता नासिका अस्य प्रणस उन्नस मुखम् । नासिका प्रति-प्रादेरनित्येऽपि गतादिक्रियानुगतत्वात् गित्वम् । गेः कि ? शोभना नासिका यस्य

३४७ । सङ्क्रासूपमानात् पात् पादौ ऽहस्यादेः ।

सङ्क्रा-सु-उपमानात् ५।, पात् १।, पाद' १।, अहस्यादे ५। ।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे । नतु हस्यादेः । द्विपात् सुपात् । व्याघ्रपात् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः ।

स. सुनासिक. । अनुपशान्नासिका यस्य स' अनुनासिक । अस्थूलाद्रास्त्रि खरखुराभ्यान् वात्यलुक् । स्थूलभिन्नात् परस्या नासिकाया अः स्यादे संज्ञायां तस्मिन् नसादेशश्च खरखुराभ्या परस्यास्त्यस्य वा लुक् स्यात् । द्रुविव नासिका यस्य स द्रुणसः वाङ्मनसः । नास्ति किम् ? तुङ्गनासिक । स्थूलात् स्थूलनासिको वराहः । खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणस' खरणा, खुरणा, खुरणस. । वेः खुरगौ च । वे परस्या नासिकाया अ स्यादे तस्मिन् खुरगौ आदेशौ चकारात् नसादेशश्च । विगता नासिका अस्य विख्र' विय' विनस. । तथाच । विनसा हतबाह्वा इति भट्टि । विख्र रित्येके । सुदिवाद्या. । सुदिवाद्या अदन्ता निपात्यन्ते । शोभन दिवा यस्य स सुदिव. शारिकुच्चिरिव कुच्चिरस्य शारिकुचः चतस्रोऽस्रयो यस्य सः चतुरस्र एण्या इव पादा यस्य स एणोपाद अत्रपद प्रौष्ठपदः गोर्धूलिर्यस्य स गोधूल इत्यन्ये ॥ ३४६ ॥

संख्या च सुय उपमानश्चेति तस्मात् । न हस्यादिरहस्यादि तस्मात् । एभ्य' परस्य अकारान्तपादस्य अनकारान्तपात् स्यादबहुव्रीहौ न तु हस्यादे' परस्य । उपमानतया प्राप्तौ हस्यादेर्निषेधः । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् व्याघ्रस्येव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् अत्र गूढादपीति वक्तव्य गूढपात् सर्पः । हस्यादेस्तु हस्तिन इव पादौ यस्यासौ हस्तिपादो जनः । हस्यादिस्य हस्ती महान् वै गणिका कटोलकण्ठीलगण्ठीलकुशुलदास्य इति कटोलशाखाल कण्ठीली धान्याद्या भारविशेषो डोल इति ख्यात. । गण्ठीली वाटुल इति ख्यातः ॥ ३४७ ॥

श्रीरा-टी—संख्या च सुय उपमानश्च तत्तस्मात् द्विपादित्यादि । द्वौ पादावस्य । शोभनौ पादावस्य । व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति वाक्यम् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः । हस्यादिर्यथा । हस्ती कटोलः कण्ठीली गणिका महान् । दासी कुशुल इत्यष्टौ हस्यादौ परिकीर्तिताः । इह महन्शब्दस्यानुपमानत्वेऽपि पाठात् कचिदनुपमाना-
दपि पादस्य पात् तेन गूढो पादावस्य गूढपात् पादसमानार्थपात्शब्देनेत्यन्यः ॥ ३४८ ॥

३४८ । कुम्भादेरीपि ।

कुम्भादेः ५१, ईपि ७।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे । [२२३]
पात् पत् पौ । कुम्भपदी शतपदी । ईपि किं ? कुम्भपादः ।

३४९ । व्यतीहारे चिः पूर्वी घीं ऽनच्चा वा ।

व्यतीहारे ७, चि. ११, पूर्व. ११, घं. ११, अनचि ७, आ ११, वा ११ ।

ईपीति विषयसप्तमी । तेन कुम्भादे परस्य पादस्य पात् स्यात् बहुव्रीहौ
ईपि कर्त्तव्ये । कुम्भाविव पादौ यस्या सा कुम्भपदी शत पादा यस्याः सा
शतपदी अनेन पाज्ञावे पाच्छीणादीत्यादिना ईपि कृते पात् पत् पाविति पदादेशः,
पाच्छीणादीत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अत्र ईप् नित्य । अन्यथा कुम्भादे
स्त्रियामित्यनेनापौष्टसिद्धौ ईपीति ग्रहणमनर्थं स्यात् । यदा ईप् सभ्भाव्यते
तदेव पाज्ञाव इत्यर्थः । अतएवाह ईपि किम् ? कुम्भपाद' इति । कुम्भादिश्च
कुम्भाज्जाला, शतसूत्रगोधा विष्णु शितिर्द्रोणकुशी च कृण्वः । निरङ्गसूची सकृदेक
दास्यो वि शूकरो वै कलसोऽपि चेति ॥ ३४८ ॥

श्रीरा-टौ—ईपीति विषयसप्तमी तथा च । स्त्रियामन्यदार्थभूताया कुम्भादेः
परस्य पादस्य पात् स्याद्धे । कुम्भपदीति कुम्भाविव पादावस्या, शत पादा
अस्या इति वाक्यम् । कुम्भादिर्यथा । कुम्भजालशताष्टेककृण्वकुण्डईशूकरा, ।
सूत्रगोधासकृदासीत्चीकलसनिर्वयः । मुनिर्द्रोण शितिवाणो विष्णुश्च कथिता
इमे । इह केषाञ्चित् सख्यावाचित्वात् केषाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्वैरेव सिद्धे
नियमार्थमिदमत आह । ईपि किम् ? कुम्भपाद इत्यादि ईपीत्युक्ते । पाच्छीणा-
दीत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाच्छब्दात् स्त्रिया नित्यमीप् ॥ ३४८ ॥

परस्परमेकजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः तत्र यो बहुव्रीहिस्य परपदात्
चिः स्यात् चो कृते पूर्वपदस्य आकार, पचे दीर्घश्च । एव बाह्याबाह्वीत्यत्र
त्वोर्लोपीतावित्युकारस्य ओकार अस्यसीति चो कृते पूर्वस्य अच, परत्वान्न
आकार, अभिधानात् तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे व्यतीहारे यो बहुव्रीहि-
स्त्वैवाय विधिरिति । तत्र गृहीत्वेति किम् ? कायश्च कायश्च गृहीत्वा युद्धमित्यादौ
न समासः । गृहीत्वा प्रहृत्येति किम् ? रथे च रथे च स्थित्वा युद्धमित्यादौ न
समासः । युद्धे किम् ? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्यमित्यादौ न समासः ।

व्यतीहारे यो हः तस्मात् चिः स्यात् पूर्वस्य च घः
स्यात् । आ वा नत्वचि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युद्धं

व्यतीहारे किम् ? केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धमित्यादौ न समासः । किञ्च कर्षाकर्षि
जपन्ति हन्ति निभतः शम्भुस्वयम्भूगणा इति महानाटके । युद्धादन्यत्रापि दृश्यते ।
जायायाः जानिः । युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः । धनु धनुषी धन्वन् । अधिज्य
धनुर्यस्य स अधिज्यधन्वा । अधिज्यधन्वा विचचार दावमिति रघुः । एव पुष्प-
धन्वा इत्यादि । यत्तु षष्ठोजाय इति स्वयमुक्तं तत् समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञाप-
नार्थम् । तेन धृतधनुषमक्राय लणवदित्यादि सिद्धम् । प्रसम्भ्रा जानुनो जु,
प्रशसायाम् । प्रकटे जानुनी यस्य स, प्रजुः सज्जुः । ऊर्द्धादा । ऊर्द्धजुः ऊर्द्धजानु ।
अस्थूलान्नासिकाया नसो नास्ति । दुरिव नासिका यस्य स द्रुणसः । णत्व प्रागुक्तम् ।
स्थूलान्तु स्थूलनासिकः । खुरखराभ्या नस् वा । खुरणा, खुरणसः खुरणाः खुरणसः ।
उत्प्रादिभ्यः । उन्नसः प्रणसः । प्रसन्नाय नित्यार्थञ्चेदम् । विर्यः । वै परस्या नासिकाया
यः स्याद्वह्व्रौहौ । विगता नासिका यस्य स विग्रः । वयसि सख्याभ्या दन्तस्य
ददः । ऋदित्त्वानुषीपौ । द्वौ दन्तौ यस्य स द्विदन् द्विदन्तौ स्त्रिया द्विदतौ । सुदन्
सुदन्तौ सुदतौ । वयसि किम् ? द्विदन्तः करौ सुदन्तो नटः । अग्रान्तादेर्वा । पृथग्-
योगाद्वयसीति नाथाति । अग्रान्तादिभ्यः परस्य दन्तस्य ददः स्याद्वा । कुशायदन्
कुशायदन्तः । अग्रान्तादिस्तु कुशाय कुशलाय शुद्ध शुभ वष वराह अहि सूषिक
अश्व शिखर गर्दभ ईशाः । अश्रौतपिबता एव खादतमोदतेत्यादि । अश्रौत
पिबतीयन्तीति भट्टिः । अतएव क्रियासातत्यव्यायन्तेन समासः स्यादिति केचित् ।
एवम् अस्ति क्षीर यस्याः सा अस्तिक्षीरा गोः नास्ति दीषो यस्याः सा नास्तिदीषा
इत्यादौ त्याद्यन्तप्रतिरूपकाभ्याम् अस्तिनास्तीत्यव्ययाभ्या समासः ॥ ३४८ ॥

श्रीरा-टौ—परस्पर प्रहरणादिरूपक्रियाकरण व्यतीहारस्तस्मिन् व्रीक्षान्तधी-
रित्यादिना यत्र हस्तत्रैवाय विधिः । दण्डादण्डौत्यादि । चित्त्वाद्वात् क्लृप् ।
मुष्टामुष्टीति । परे तु पूर्वस्यात् न चेच्छति । तेषां भते तु मुष्टीमुष्टीत्येव ।
दिदण्डादयः दिदण्डादयश्चान्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डावस्यां क्रियाया
दिदण्डि प्रहरति । दिदण्डादिर्यथा । दिदण्डि उभयापाणि द्विसु-
बल्ये कपयपि । उभाहस्त्युभयाहस्ति उभापाण्युभयाङ्गुलि । उभाकर्ण्यु-
भयाकर्णि उभयादन्युभाङ्गुलि । सहतपुच्छुभादन्ति निकुच्यकर्णि इत्यपि ।
उभावाङ्गभयावाङ्ग प्रोष्ठपद्यत सम्भेतम् । अबोधयशब्दस्य अप्रयोगेऽपि उभया-

प्रवृत्तं—केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य यद् युद्धं प्रवृत्तं—
दण्डादण्डि । मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाह्याबाह्वि बाह्व्याह्वि ।
अचित् अस्थसि ।

हति हः ।

पाणि इत्यादौ उभयशब्दसोभयादेशः । उभावाङ् उभयावाङ् इत्यत्र चर्तुक्
निपातनात् । कर्णौ निकुच्य धावति प्रौष्ठस्य गो पदं गृहीत्वा धावति
इत्यर्थे निकुच्यकर्णौ प्रौष्ठपदि इति ये चिर्गणपाठात् क्रियावर्षणानामेवाभि-
धानाद् द्विदण्डा शला इत्यादौ न स्यात् । धनुषीनङ् प्रायो धातु नान्नि । धनुषीऽनङ्
प्रायः स्याद्धे सञ्ज्ञायान्तु वा । गाण्डीव धनुर्यस्य गाण्डीवधन्वा गृहीतधन्वा इत्यादि ।
प्राय इति किम् ? धृतधनुषमङ्गाय इति पुष्पदन्तः । नान्नि किं ? पुष्पधन्वा पुष्पधनुः
कन्दर्पः । संप्राज्जानुनो ज्ञुर्वातु जङ्घात् । संप्राभ्या जानुनो ज्ञुः स्यात् हे जङ्घातु
वा । सहतं जानु यस्य सः सञ्जुः । प्रगतं जानु यस्य प्रजुः जङ्घं जानु यस्य जङ्घञ्जुः
जङ्घंजानुः । सुसंख्याभ्या वयसि दन्तस्य ददत् । सुशब्दात् संख्यावाचकाच्च परस्य
दन्तस्य ददत् स्याद्धे वयसि गम्यमाने ऋदत् । शीभना दन्ता अस्य सुदन् षोडशदन्
कुमारः द्विदन् वत्स । वयसि किं ? द्विदन्तो गजः । स्त्रिया नान्नि । स्त्रिया
अन्यदार्थभूताया दन्तस्य ददत् स्यात् हे सञ्ज्ञाया गम्यमानायाम् । सुदन्ती काल
दन्ती । नान्नि किम् ? सुदन्ता । अयान्तस्यावादिभ्या वा । अयान्तात् श्यावा-
देशः परस्य दन्तस्य ददत् स्यात् हे वा । कुन्दकुण्डलाग्रवदन्ता यस्य स कुन्दकुण्डलाग्रदन्
कुन्दकुण्डलाग्रदन्तः श्यावदन् श्यावदन्तः । श्यावादिर्यथा श्यावाकोकवराहद्वि-
वृषभूषिकगर्दभाः । शिखरः शुद्धयुधौ च श्यावादौ दश कौर्त्तिताः । ककुदस्य
ककुदवस्थाया शैले तु त्वे । अवस्थाया गम्यमानाया ककुदस्य ककुत् स्यात्
हे । त्वेस्तु शैले । अजात ककुदमस्य अजातककुत् वत्स, स्थूलककुत्तरुणः ।
अवस्थाया किं ? श्वेतककुदः, ककुदिव ककुदः शङ्खादि । त्रीणि ककुदानि यस्य
विककुविकूटः । व्युदभ्या परस्य काकुदशब्दस्य काकुत् स्याद्धे पूणात्तु वा ।
विगतं काकुदमस्य विकाकुत् उत्काकुत् पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः । सुदुर्भ्यो
हृदयस्य हृन्मिवशब्दो । आभ्या मिवशब्दो क्रमात् हृदयस्य हृत् स्याद्धे ।
शीभन हृदयमस्य सुहृन्मिव दुष्ट हृदयमस्य दुहृत् शत्रुः, अनयोरिति किं ?
सुहृदयः साधुः दुहृदयः खलः । आभ्या किं ? प्रहृदयं मितम् । जायाया जानिः,

कर्मधारयसमासः (यः) ।

परमश्चासावात्मा चेति—परमात्मा । संश्चासौ चिच्चासा-
वानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः ।

जायाया जानि. स्याङ् । युवतो जाया यस्य स युवजानि. वृद्धजानि. । तथाच
युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः ॥ ३४६ ॥

इति बहुव्रीहिसमास. समाप्तः ।

स च विशेषणविशेष्ययोर्व्योरेव । यथा परमात्मा उत्तरपदद्विगुह्यबहुव्रीहि-
वर्जं पदवज्जले समासो नास्तीति दुर्गसिद्धक्रमदौश्वरौ । तन्मतमखीकुर्वन् विभिः
पदैरपि कर्मधारयमाह । सच्चिदानन्द इति । आनन्दयतीति पचादित्वादनि
आनन्द इति विशेष्य पदम् । त्रयाणां विशेषणले समासानुपपत्तेः । तथापि
विशेष्यविशेषणयोर्विशेषण पूर्वम् । तेन दीर्घब्राह्मणं न तु ब्राह्मणदीर्घं इति ।
गौरादिर्वा । गौरविप्र विप्रगौर. । गौरादिस्तु । गौर कङ्गार जठर कपिल
गडुल काण खोड खञ्ज कुञ्ज कुण्ड खल वृद्ध भिक्षुक तनु इति ।

श्रीरा-टी—इदानीं यमाह । परमश्चासौ इत्यादि । व्यवत् प्यन्तम् । इतः-
परं सूत्रे यत् प्यन्तं निर्दिष्टं तद्व्यवत् स्यात् अतिर्देशादव्यं पूर्वं पूर्वनिपातः ।
विशेषणानां विशेष्यैः । विशेषणानां विशेष्यैः सह यः स्यात् । एकार्थानां
दानां सो यसंश्च इत्युक्तं तत्र एकार्थता च सामानाधिकरण्यात् तच्च भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेकान्तरार्थं वृत्तिः सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामिव भवति । तत्र
यत्सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे
व्यवस्थापयति तद्वेदकं विशेषण एव यद्वेद्यं तद्विशेष्यम् । परमात्मैत्यादि परम-
शब्दस्योत्कर्षार्थस्य जीवात्मनः परमात्मव्यावर्तकत्वाद्विशेषणत्वम् । आत्मनो भेदा-
त्वाद्विशेष्यत्व एव नीलोत्पलं पुत्रवत् गृही पाचकपुरुष इत्यादि । यद्यपि
नीलादिवत् उत्पलादीनामपि इतरव्यावर्तकत्वं तथापि नीलाद्याश्रयत्वेनीलोत्पला-
दीनां प्राधान्याद्विशेष्यत्व नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याद्विशेषणत्वम् ।
अत एव नीलादीनामुत्पलाद्याधीनत्वात् तत्तन्निवृत्तवचनत्वम् । कुञ्जकुण्डः कुण्डः
कुञ्जः विस्पष्टपटुः पटुविस्पष्टः इत्यादौ द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य
कामचारादेकस्य विशेष्यत्व कल्प्यते अभिधानाद् यः सः कचिन्नित्यं कचिन्नं स्यात्
कचिद्विकल्पः । यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः रामो जामदग्न्यः अर्जुनः
कार्त्तवीर्यः नीलोत्पल नीलमुत्पलमित्यादि । विशेषणस्य इतरव्यावर्तकत्वेन

विशेष्येव सह य । तेन वृत्तः शिशपा लोहितस्तचकः इत्यादौ न स्यात् ।
 आसवृत्तः शिशपावृत्तः इत्यादौ आसादीना यदा विशेषवृत्तिर्नावधार्यते तदैव
 फलवृत्तयोर्वर्तमानत्वात् सामान्याकारेण प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् स इति कश्चित्
 षीस एवेत्यन्य । बह्वना दानामपि यस्य कुर्वन्नाह सस्यासौ इत्यादि । अन्ये तु
 बह्वना दानाञ्च हान्यस्य न कुर्वन्ति महच्च तन्नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति । षट्ठी चासौ
 श्यामा चासौ कन्यका चेति राज्ञी गी.क्षीरमित्यादौ महन्नीलोत्पल षट्ठी श्याम-
 कन्यका राजगोक्षीरमित्यादिप्रयोगापत्तेः । से सर्वान्तदस्यैव परदत्तेन तस्य
 पु'वदभावाकाराभावप्रसङ्गात् यगर्भयसोऽपि महानौलोत्पल षट्, श्यामकन्यका षीष-
 गर्भषीषे राजगवौक्षीरमिति तु स्यादेव । बह्वना दाना हसौ स्त्रीकृत्यापि ।
 राज्ञी गौश्च अश्वश्च पुरुषश्चेति पञ्च भुक्तवन्तो ब्राह्मणा अस्याद्यादौ राजगवाश्चपुरुषाः
 पञ्चभुक्तब्राह्मण इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहुः । ग्रन्थकृत्यन्तं तु । मह
 न्नीलोत्पल इत्यादि रूपाभावनियमश्चेदस्ति तदा राज्ञी गवाश्चपुरुषा इत्यादिवत्
 तादृशप्रयोगभावोऽनभिधानादिति प्रत्याख्यातम् । तथाच काला. परिमाणेनेति
 पाणिनीयसूत्रे काला इति वृत्तिर्देशात् चिदीऽप्यय सस्तेन हे अहनी जाते अस्तेति
 वियहे इत्युक्तं जात इत्यादि न्यासकृतीकृतिमिति । अभिधानात् क्वचिदन्यथापि ।
 एकादीना यः । एकादीना स्याद्यन्तेन सह यः स्यात् । एका चासौ शाटी
 चेति एकशाटी एकादे पूर्वनिपातः एव सर्ववेदा । एकापदिर्गथा । एक सर्व
 जरत् पूर्वं समान नव मध्यमा । जघन्यचरमौ वीर पुराण पर केवला । मध्य-
 प्रथम एकादाविह पञ्चदश स्मृता । सामान्यशब्देनोपात्तत्वात् काषापणार्थ-
 पुराणशब्दस्य इह न ग्रहणम् । विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपण्डितः सर्वश्रुतः
 जरत्पाचक इत्यादौ पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः । पूर्वकालस्य । पूर्वकालक्रिया-
 वाचिनः परकालक्रियावाचिना सह यः स्यात् । आदौ स्नातः पश्चादनुलितः
 स्नातश्चासावनुलितश्चेति स्नातानुलितः लूनप्ररूढ लितवासितः बद्धताडितः
 स्नापितभोजित इदमपि पूर्वनिपातार्थम् । दिक्संख्ययोर्नाम्नि । दिग्वाचिनः
 सख्यावाचिनश्च स्याद्यन्तेन यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने । पूर्वा चासौ इषुकाम-
 शमी चेति पूर्वेषुकामशमी चतुर्विंशः पञ्चासाः सप्तर्षयः अत्र स एव सज्ञाप्रतीतेः
 वाक्याभावेऽपि बालवीधनार्थमर्थकथनम् । नाम्नि कि ? उत्तरा वृत्ता अष्टौ
 ब्राह्मणा । विशेषणत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनानाम्नि न स्यात् ।
 पञ्चपुराणाना दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये शिष्टप्रयोग-
 दर्शनात् उत्सर्गत्वेन क्वचिदनाम्नाप्युच्यते । चतुर्दिगोश्चानवमन्य मानिनी द्वि-

चन्द्रज्ञानमित्यादौ तु चतस्रणा दिशा समाहारश्चतुर्दिक् इत्येव च समाहार-
 द्विचन्द्रमिति गणात् । पूवासु वर्षासु भव पूर्ववर्षिक, इत्यत्र तु कालवाचि-
 पूर्वशब्दस्यैकादिलात् स' । कतरकतमयोजातिप्रश्ने । कतरकतमयोजातिप्रश्न
 एव य स्यात् । कतरकट कतमकट । जातिप्रश्ने कि ? कतरः पाठक ।
 किम चेपे । चेपी निन्दा तस्या गम्यमानाया किमी य स्यात् । कि राजा
 यो न रक्षति प्रजा कि गौ यो न वहति भारम् । चेपे कि ? की राजा
 पाटलिपुत्रे । प्रश्नेऽव कि शब्द । निन्द्याना निन्दनैः । निन्दाविषयाणा निन्दा-
 करणै सह य स्यात् । वैयाकरणस्यासौ खसुचिर्चिन्ति वैयाकरणखसुचिः निष्-
 प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितव, अयाज्ययाजना' तणापरा इत्यर्थः । तार्किक-
 दुर्दुष्ट, नास्तिक इत्यर्थः । निन्द्याना कि ? वैयाकरणस्यैव, न ह्यत्र वैयाकरणत्वं
 निन्द्यते किन्तु चौरत्वम् । निन्दनै, कि ? कुक्षितो विप्र, विश्वस्य पूर्वनिपातार्थ
 इदम् । पापनकयोर्निन्द्यै । निन्दाविषयै सह पापानकयोर्य, स्यात् । पापा-
 नापितः अनकनापित, इह पापानकशब्दौ स्वतन्त्रपरिज्ञाननिन्दावचनौ निन्द्यस्य
 पूर्वनिपाते परनिपातार्थमिदम् । उपमानस्य सामान्यवाचिना । उपनीयते
 येन तदुपमान सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायक इत्यर्थः । 'उपमानोपमेययोरेव
 साधारणो धर्मः सामान्य, तद्वाचिना सह उपमानवाचिनी य स्यात् । शस्त्रीव
 श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता हसत्येनी शटी । सामान्यवाचिना कि ? पर्वता
 इव बलाहकाः । उपमानस्येति कि ? देवदत्ता इव श्यामा । कश्चित् श्यामत्व
 गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्ताया वर्तते अत सामानाधिकरण्यमित्याह तन्मते
 शस्त्री चासौ श्यामा चेति वाक्यम् । वचनसामर्थ्यादेरधिकरण्येऽपि य स
 इत्यन्तः । एव परचापि । उपमेयस्य व्याघ्राद्यै सामान्यप्रयोगे । उपमेय
 वाचिनी व्याघ्राद्यैः सह यः स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति । पुरुषोऽय व्याघ्र इव
 पुरुषव्याघ्र । व्याघ्रादियथा । व्याघ्रपुङ्गव शार्दूल सिंह कण्ठीरवर्षभा ।
 वराह-सङ्घिषा-कर्ष पञ्चकुञ्जरहस्तिनः । कमल पद्मव नागः केशरी वृषभो हरिः ।
 वृषशब्दः किशलय कङ्करोऽन्वे प्रयोगतः । सामान्यप्रयोगे कि ? पुरुषो व्याघ्र
 इव शूर, शूरत्वमिह उपमेयोपमानयोः पुरुषव्याघ्रयो साधारणो धर्मः ।
 श्रेण्यादिः कृतादिना चूर्णैः । श्रेण्यादिः कृतादिना सह य' स्यात् । अभूततद्-
 भावे । अश्रेणयः श्रेणय कृता, श्रेणीकृताः । श्रेण्यादियथा । श्रेणि, कुङ्कुम-
 सुदकं पूग, कुशल निधन कुसुम कूट । इन्द्रः कुण्डिमपण्डितमुण्ड निचयो
 निपुणो देवविशिष्टम् । अमणश्चपलो राशिर्हृशदीऽध्यापकः पटुः । ब्राह्मणः

क्षत्रियो भूतो वदान्य कृपणो मृदु । कुङ्कुमविशिष्टयो स्थाने पदार्थविषयशब्दौ
पठन्त्यः । कृतादिर्यथा । कृतभूतसमाज्ञात सम्भावित निराकृताः । गत उक्त
समाज्ञात-समाख्यात-विकल्पिता । मतावधारिताख्यातमुक्तज्ञातयुतानि च ।
कलितोपकृताज्ञातावधारितमुपाकृत । एकविंशतिरचोक्ता शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ।
श्रेणीभूतः पूगीभूत इत्यादौ तु श्रेण्यादित्वात् स । चूर्थे किम् ? श्रेण्य कृताः ।
अनञ्क्तस्य नञ्क्तेन । अनञ्क्तान्तस्य स नञ्क्तान्तेन सह यः स्यात् । कृतञ्च तदकृतञ्चेति
कृताकृत कृतभागसम्बन्धात् कृतम् अकृतभागसम्बन्धात् अकृतम् अवयवधर्मे समुदायस्य
तथा व्यपदेशात् एव क्लिष्टाक्लिष्ट भुक्ताभुक्तम् इत्यादि । कृतादिरपकृतादिना ।
कृतादिरपकृतादिना सह यः स्यात् । कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतम् अभिमता-
नभिमत भागयोः, करणाकरणात् भक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभक्तञ्चाशीभनत्वात्
भक्तविभक्त क्रियकृत कियत् प्रत्यागत गतप्रत्यागत यदा तु पूर्वगत पश्चात् प्रत्यागत-
मिति वाक्यं तदा पूर्वकालस्येति स । क्रयशासो क्रयिका चेति क्रयक्रयिका
मनीषादित्वात् घञ् । क्रयावयवत्वात् क्रय क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका इति अवयव-
धर्मणः समुदायस्य तथा व्यपदेशादभेदः । एव पुटापुटिका फलाफलिका । माला-
मालिका इति । सदादिपूज्यमानयोः पूज्यमाननागादिभ्याम् । सदादेः पूज्यमान-
वाचिना नागादिना सह यः स्यात् । सत्तासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुषः । सदादिर्यथा ।
सन्महत् परमीत्कष्टोत्तमा, पञ्च सदादयः । पूज्यमानेन किम् ? सन् स्थूल विद्य-
मान इत्यर्थः । उत्कृष्टा गौः, पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः । नित्यसापेक्षे सद्भावस्थापनीय एव ।
गौशासौ नागश्चेति गोनागः । नागादिर्यथा । नागो ब्रन्दारकश्चैव कुञ्जरोऽत्र तयो
मता । व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यस्यविधानार्थमिदम् । तेन नाग-
ब्रन्दारकः, स्रो नरब्रन्दारको बुधः । पूज्यमानस्येति किं ? मैत्रो नागः, सूर्खत्वात् । जाते
पोटादिप्रशंसार्थाभ्याम् । जातिवाचिनः, पोटादिना प्रशंसावाचिना च सह यः स्यात् ।
इभ्या करेण, पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा इभ्या चासौ पोटा चेति इभ्यपोटा गोवेहत् । पोटा-
दिर्यथा । पोटा वेहत् वशा धूर्त्तं स्तोक श्रोत्रिय धेनवः । प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्तथावस्कर-
नीत्यपि । अव्यापकः कतिपयो दशचिभिरिहेरिता । वक्त्र इव वक्त्रः पुरुषः, स चासौ
धूर्त्तश्चेति वक्त्रधूर्त्तः, इत्यत्र नित्याना निन्दनैरित्यनेनैव सिद्धे कठधूर्त्तः इत्यादौ अनिन्दार्थं
वचनं धूर्त्तकठः जनयति कुसुदभान्तिं धूर्त्तवकोहि मत्स्यानामित्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये
उत्सर्गत्वात् विशेषणविशेष्यत्वेनैव साधुत्वमित्यपरः । अत्र प्रशंसार्थशब्देन रुद्धिशब्दाना
मतल्लिकादीनाम् एव ग्रहणम् । गौशासौ मतल्लिका चेति गोमतल्लिका गोमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् विप्रीद्वध विप्रतल्लजः । यून् पलितादिना । युवन्शब्दस्य पलितादिना

सह य' स्यात् । युवा चासौ पलितश्चेति युवपलित । पलितादौ तु पलितः खलितौ बलिनी जरन् । प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण्य तेन युवतौ चासौ पलिता चेति युवपलिता युवजरतीति । ल्यतुल्यार्थयोरजात्या । ल्यसञ्ज्ञकत्वान्ताना तुल्यार्थानाञ्च जातिभिन्नवाचिभि सह य' स्यात् । भोज्योऽपानीयशीतं शीतपानीयोऽपानीयादयोऽसाधव इत्यन्ये । शीतगुणयुक्तपानीयमित्यादि वाक्ये शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यन्य । तुल्यश्चेतः सर्वश्चेतः तुल्यमहान् सदृशमहान् इत्यादौ तु सदादित्वात् प्राप्त सोऽनेन बाध्यते परत्वात् वस्य तु महापुरुष इत्यादौ बिषयः । अजात्या किम् ? भोज्य श्रीदनः । वर्णानां वर्णैः । वर्णवाचिना वर्णवाचिभि सह य' स्यात् । कृष्णसारङ्गः कृष्णसबलः सारङ्गसबलश्चौ मुख्यवृत्त्या समुदायवृत्तौ अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धे-र्बलीयसीति न्यायात् कृष्णशब्दो हि कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाये वर्तते इति गौण-सामानाधिकरण्यात् पूर्वेणाप्राप्तेऽनेन यो विधीयते । तत्र गौणत्वाद्विशेषणत्वेन कृष्णशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । यत्र तु अवयवसम्बन्धात् हावेव समुदायवृत्तौ तत्र कामचारात् प्रागभाव । यथा कृष्णयुक्त युक्तकृष्ण इति । कुमाय्या श्रमणादिना । कुमारीशब्दस्य श्रमणादिना सह य' स्यात् । कुमारी चासौ श्रमणा चेति कुमारीश्रमणा । श्रमधोर्न्यादित्वादन । श्रमणादिन् । श्रमणा तापसी दासी वस्त्री कुलट्यपि । तथा प्रव्रजिता गर्भिण्या व सप्त प्रकौर्त्तिता । कुमारस्य च मृदादिना । कुमारशब्दस्य कुमारीशब्दस्य च मृदादिना सह य' स्यात् । कुमारश्चासौ मृदुश्चेति कुमारमृदु । कुमारी चासौ मृद्वी चेति कुमारमृद्वी । मृदादिर्यथा । मृदुपटु पण्डितचपला निपुणः कुशला ध्यापकमप्यभिरूप । मृदादीना कुमारीसामान्याधिकरण्ये स्त्रीत्वमेव विशेषणत्वात् । चतुष्पदा गर्भिण्या । चतुष्पदा जातिवाचिना गर्भिण्या सह यः स्यात् । गीर्गर्भिणी । अजगर्भिणी । चतुष्पदा किं ? ब्राह्मणी गर्भिणी शरभी गर्भिणी मयूरव्यसकाद्याः । मयूरव्यसकाद्याः शब्दा यसंज्ञकाः निपात्यन्ते । व्यसयति क्लयति व्यसकी धृत् । विपूर्वादसधोर्णक मयूरश्चासौ व्यसकश्चेति मयूरव्यसकः क्वात्रव्यसकः काखोजसुण्डः यवनसुण्डः । एहीहादयोऽन्यार्थे । अन्यार्थे वर्तमाना । एहीहाद्याः मयूरव्यसकादित्वात् येसि निपात्यन्ते । एहि इह यत्र कर्मणि वर्तते एहीह वर्तते एहियवैरिति यत्र कर्मणि तत एहियव एहि वाणिज्ये इति यस्या क्रियाया सा एहिवाणिज्या एहिस्वागतमिति यस्या क्रियाया सा एहिस्वागता । प्रोहकटमिति यस्या क्रियाया सा प्रोहकटा प्रोहकर्दमा आहव-वसना आहववेला आहववितण्डा उद्धरचूडा कृन्धिविचक्षणा भिन्दिलवणमित्युच्यते यस्या क्रियाया सा भिन्दिलवणा पचलवणा उमर उत्सृजेति यस्या क्रियाया

३५० । कोडादिः पुंवत् यजातीयदेशीये तत्वे त्वजात्याख्यः ।

कोडादिः १।, पु वत् ११।, य-जातीय देशीये ७।, त्वे १।, तु ११।, अजात्याख्य' १। ।

सा उन्मरीत्सृजा उद्गमविधमा उत्पत्तिपता अर्पेद्विप्रधसा उदक् च अवाक् च उच्चावचं उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचं आचितञ्च उपचितञ्च आवीपञ्च आचितञ्च पराचितञ्च आचपराच निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्चप्रच नास्ति किञ्चिदस्य अकिञ्चनः न किञ्चनो वा पीत्वा स्थिरक, भुक्त्वा सुहितक, प्रीथ्य पापीयान् इह पञ्चमी इह द्वितीया स्वात्वा कालक उत्पद्य लाक्षणिकजाता निपत्य रोहिणीजाता विषण्-
श्रमाजाता इत्यादि उन्मरीत्सृजेत्यादीना त्यादिस्त्यादिना क्रियासातत्य इत्या-
दिना एव सिद्धेऽसातत्यार्थो गणे पाठः । पीत्वास्थिरक इत्यादौ से सत्येकदत्तात्
पीत्वास्थिरकस्य इद इत्यर्थे णे पीत्वास्थिरक भौक्त्वासुहितकम् । प्रीथ्यपापीयान्
इत्यादौ णित्ते आद्यचो त्रि, । ह्यन्त देनाभीच्छां घे । ह्यन्त देन सह आभीच्छां
गम्यमाने मयूरव्यसकादित्वात् यथे निपात्यते यदि ससी घमाह । जह्जिजोहमिति
य पुन, पुनराह स जह्जिजोह उज्जह्जिजोह जह्जिस्तुम् उज्जह्जिस्तम् । व्यादिन्नेन
क्रियासातत्ये । त्याद्यन्त त्याद्यन्तेन सह क्रियासातत्ये गम्यमाने षसे मयूर-
व्यसकादित्वात् निपात्यते । अश्रूत पिबत इति यस्या क्रियाया सा अश्रूतपिबता
प्रचतभृज्जता खादतमोदता इत्यादि । शाकपार्थिवाद्या, । शाकपार्थिवाद्या
निपात्यन्ते । शाक शक्ति, प्रधान यस्य स शाकप्रधानः शाकप्रधान, पाथिवः
शाकपार्थिव मरुनामा महीभृत् मरुमहीभृत् सुग्रीवनामा कपि सुग्रीवकपि;
ग्रीहर्षनामा नृपति ग्रीहर्षनृपति । सुखयुक्ता नासिका सुखनासिका विगुणीकृता
जगती विजगती अर्द्धावशिष्ट घृत अर्द्धघृत इत्यादि शाकपार्थिवादिराकृतिगण ।
अवहित य स लक्षणी मयूरव्यसकादौ द्रष्टव्यं आकृतिगणत्वात् । एषा मयूर-
व्यसकादीना यान्तरं न स्यात् । तेन परमो मयूरव्यंसक, ॥ ३४२ ॥

कोड् आदिर्यस्य स कोडादि । यश्च जातीयश्च देशीयश्चेति यजातीयदेशीयं
तस्मिन् । तस्य त्वञ्च तत्वं तस्मिन् । जातिश्च आख्या च जात्याख्ये न विद्येते
जात्याख्ये यत्र कोडादौ सोऽजात्याख्यः । पु वत् ख्युक्तपु स्त इत्यादिना उक्तपु स्तस्य
तु कोडादे पुंवद्भावस्य प्रसक्तौ नोष्ठाककोडिव्यादिना निषेधे कर्मधारयादौ
पुनरनेन विधिः क्रियते । तेनायमर्थः । ताककोड् पूरण्याख्या युसक्तविका

कोङ् पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ । तत्वयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् । पाचकस्त्री । पञ्चमभार्या ।

रार्थणित्तजातिस्त्राङ्गेवन्त पद यद्युक्तपु स्त भवति तदा एकार्थे स्त्रीलिङ्गे परे कर्म-
धारये पुंवत् स्यात् जातीयदेशीयप्रत्यये च पुंवत् स्यात् तत्त्वयो परयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् उक्तपुंस्त, कोडादिः पु वत् स्यादिति । जातीयप्रत्यये तु पु वदभाव-
प्रसङ्गाभावेऽपि कोडादिः पु वत् स्यादित्यर्थः, यथा रसिका चासौ भार्या चेति
रसिकभार्या एव पाचकभार्या पञ्चमभार्या दत्तभार्या मैथिलभार्या ब्राह्मणभार्या
सुकेशभार्या रसिकदेशीया रसिकता रसिकत्वम् । जातीयप्रत्यये तु रसिक-
जातीया पाचकजातीया षष्ठजातीया दत्तजातीया मैथिलजातीया ब्राह्मण-
जातीया सुकेशजातीया । कोडादिभिन्नस्य तु दीर्घा जातीया इत्यादीना पु वन्न
स्यात् उक्तपु स्तः किं ? गङ्गिकाभार्या गङ्गिकाजातीया गङ्गिकता गङ्गिकत्वम् ।
अजात्याख्य इति किं ? ब्राह्मणीत्व दत्तात्वम् । केचित्तु कोडादिशब्देनात्र येषा
पु वदभावी निषिद्धस्यैव गृह्यन्ते । तेन पूरण्यादेः पूर्वस्थिता, पु वदभावयोग्य-
शब्दाः । पूरण्योत्यादिना निषेधेऽपि कर्मधारये पु वत् स्युः । यथा कल्याणपञ्चमी
महाष्टमी महानवमी कल्याणप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि इत्याहुः ॥ २५० ॥

श्रीरा-टी—कोङ् च पूरणी च ते आदौ यस्य स । यस्य जातीयस्य देशीयस्य
तत्तस्मिन् । तस्य त्वस्य तत्तस्मिन् जातिश्च आख्या च ते न स्तो यत्र स ।
कोङ्पूरण्यादिरित्यादि । कोडादयो नोताककोङ् इत्यादि सूत्रे ये पठिता
पूरण्यादयः पूरणी प्रियेत्यादि सूत्रे ये पठितास्तै च पु वत् स्युः । ये जातीय-
देशीय च पर । पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति इति वाक्य एव
रसिकभार्या इत्यादि पञ्चमी चासौ भार्या चेति वाक्य दत्तभार्या मैथिल-
भार्या सुकेशभार्या महाष्टमी महानवमी सुन्दरप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि ।
वैयाकरणभार्या सौवश्वभार्या काषायकन्या हैमसुद्रिज्ञा ब्राह्मणमनि-
नीत्यादि तु निषेधाभावात् पूर्वैरेव सिद्धम् । नोताककोङ् इत्यादिना
येषा निषेध प्राप्तलोषामेवानेन पु वदभावः तेन सचिका वन्दारिका द्वीपीभार्या
इत्यादौ न स्यात् । जातीयं पूर्वेषाप्राप्ते देशीयं कोडादित्वादप्राप्ते विधिव्यथा
ताकिंकजातीय, कारकजातीय, ताकिंकदेशीया इत्यादि अजात्याख्य इत्यस्य
विशेषणत्वात् गुणवचनस्यैव तत्वयो पु वत् तेन पट्भावा पटुता पटुत्वं सदुता
मृदुत्व इत्यादौ स्यात् न तु कटीत्व दत्तात्वं पाचिकात् व्यभिचारिणीत्व इत्यादौ

३५१ । द्वित्राष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा स्विद- शाद्येऽन्यषट्के त्वनशीतौ वा ।

द्वित्राष्टाधिका १॥, द्वात्रयोऽष्टा. १॥, विदशाद्ये ७, अन्यषट्के ७, तु १।, अनशीतौ वा १। ।

एषामेते क्रमात् स्युः दशादित्रिके । चत्वारिंशदादिषट्के
शीति वर्जं त वा । द्वाधिका दश द्वादश । त्रयोदश । अष्टादश ।
द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनशीतौ किं ? द्वशीति ।

ये तु क्रियापि गुण. इत्याह. तन्मते पाचकत्वं व्यभिचारित्वमिति तन्वीत्वमित्यादौ
तु नोत्पाककोड् इत्यादिना निषेध ऊढित्यनेन यस्मात् ऊप्सम्भवस्तस्यैव ग्रहणम् ।
कोड्पूरण्यादि किं ब्रह्मवन्मुवाला । यादौ किं रसिकाभार्य पञ्चमीयते आत्मानं
पाचिका मन्यते पाचिकामानिनी दत्तापाशा पाचिकाकल्पा हैभौदृष्या ब्राह्मणीदृश्या
सुकेशीकल्पेत्यादि ॥ ३५० ॥

दि च त्रिंश अष्टा च द्वित्राष्टानः द्वित्राष्टभि सहिता अधिकाः द्वित्राष्टा-
धिका शकपाथिवादित्वात् संहितपदस्य लोप. इन्वात् परस्याधिकशब्दस्य
प्रत्येकेन सम्बन्धात् द्वाधिकात्राधिकाष्टाधिका इत्यर्थः । द्वात्र त्रयस् च अष्टाश्च
द्वात्रयोऽष्टाः । दश आद्यो येषां ते दशाद्याः त्रयाणां दशाद्यानां समाहारः
त्रिदशाद्य तस्मिन् । पावादित्वाच्चेत् । विदशाद्ये इत्येकवचनान्नमित्ते यथा-
सख्याभावः । षष्ठां समूहः षट्कम् । अन्यच्च तत् षट्कञ्चेति अन्यषट्कं
तस्मिन् । पूर्वतो य जातीयदेशीयानां अनुवृत्तावपि इह विदशाद्ये इति
परनिमित्तस्य उत्तौ जातीयदेशरत्नभावे केवलो य एवानुवर्त्तते । तेन द्वाधिक-
त्राधिकाष्टाधिकानां स्थाने क्रमाद् वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः स्युः दशशब्दे
त्रिंशतिशब्दे त्रिंशच्छब्दे च परे कर्मधारय इत्यर्थः । चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि
व्रतति नवतीति पञ्चसु परेषु वा स्युरित्यर्थः । यथा द्वाधिकाश्च ते दश चेति
द्वादश त्रयोदश अष्टादश एवञ्च द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशत्
अष्टात्रिंशत् । अन्यषट्के तु द्वाधिका चासौ चत्वारिंशञ्चेति द्वाचत्वारिंशत् ।
यच्चे शकपाथिवादित्वात् अधिकपदस्य लोपे द्विचत्वारिंशत् शकपाथिवादि-
र्वा । शकप्रधानस्यासौ पार्थिवश्चेति शकपार्थिवः । अत्र प्रधानशब्दस्य
लोपः शकः शक्तिः । एव दत्ता मिश्रित ओदन. दध्योदन इत्यादि एव

३५२ । वैकोनस्यैकाद्वैकान्नौ सङ्ख्यायाम् ।

वा । १।, एकोनस्य ६।, एकाद्वैकान्नौ १॥, सङ्ख्यायाम् ७ ।

एकाद्विंशतिः एकान्नविंशतिः एकोनविंशतिः ।

३५३ । सख्यहीराज्ञः षः षगे च ।

सखि-अहन्-राज्ञः ५।, ष. १।, षगे ७।, च । १। ।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च । प्रियसखः परमाहः महाराजः ।

हापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत् हाषष्टिः द्विषष्टिः हासप्ततिः द्विसप्ततिः दानवति, दिनवति, इत्यादि । अनशीतौ किं द्वाशीतिः त्र्यशीतिः अष्टाशीतिः । कर्मधारये किं ? हाधिका दश यत्र स हाधिकादश इत्यादौ न स्यात् ॥ ३५१ ॥

औरा-टौ — औ च त्रयश्च अष्टा च ते । हाश्च त्रयश्च अष्टाश्च ते । दश आद्या येषां ते दशाद्या त्रयाणां दशाद्यानां सप्ताहारस्त्रिदशाद्य पात्रादित्वापन्नेषु तस्मिन् षष्ठां समूहं षट्कं अन्तेभव अन्य अन्त्यञ्च तत् षट्कञ्चेति तत्तस्मिन् न अशीति-रनशीतिः तस्याम् । एषामित्यादि द्वित्राष्टन् इत्येतेषां स्थाने हा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः क्रमान् स्युः, दशादितिकसख्याशब्दे परे द्वित्राष्टान् अष्टधिका भवन्ति । इह विदशाद्यशब्देन दशविंशतिविंशत् शब्दानामेव ग्रहणम् । अन्यथा अन्यषट्के अशीतिवर्जनमनर्थकं स्यात् विदशाद्य इति कान्तत्वात् न यथासंख्यम् । पञ्चसु एते आ-देशा इत्यर्थः । द्वि अधिका दश इति शाकपार्थिवादित्वादधिकाशब्दलोपी हाद्यादेशः । एवं हाविंशति, त्रयोविंशति अष्टाविंशति, हात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् अष्टात्रिंशत् इति हाचत्वारिंशदित्यादि एव त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् इत्यादि । एव पञ्चाशत् षष्टि सप्तति नवति शब्दे परेऽपि । द्वाशीति, त्र्यशीतिः अष्टाशीतिरिति सहर्षे घं । एषु किं ? द्विशत त्रिशत अष्टशतं इत्यादि ॥ ३५१ ॥

एकोनस्य स्थाने एकाद्वैकान्नौ स्याता वा संख्यावाचके परे कर्मधारये । एकोना चासौ विंशतिश्चेति एकाद्विंशतिरित्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थया सख्याशब्देनेह विंशत्यादिरेवोच्यते । तेन एकोनाश्च ते दश चेति एकोनदश । कर्मधारये किं ? एकोनाविंशतिर्यत्र स एकोनविंशति ॥ ३५२ ॥

औरा-टौ—एकाद्वय एकाद्वय तौ । वाक्यमध्यवर्तितात् नित्ये प्राप्ते वा ग्रहणम् । परे तु जनार्थं नञः प्रकृतिवत् भावं विधाय एकशब्दस्यानागमं कुर्वन्ति । एकाद्विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकोनविंशतिसु जनशब्देनैव ॥ ३५२ ॥

३५४ । सर्वैकदेशसङ्ख्यातसङ्ख्याव्यान्नैकान्नैक्ये
ऽङ्गो ऽङ्गः ।

सर्व—व्यात् ५१, न ११, एकात् ५१, न ११, ऐक्ये ७, अङ्गः ६१, अङ्ग ११ ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अङ्गः स्यात् यादौ न
त्वेकात् न च ऐक्ये ।

३५५ । प्राग्वत् नो णो ऽतो ऽङ्गस्य ।

प्राग्वत् ११, न, ६१, ण ११, अतः ५१, अङ्गस्य ६१ ।

सखाच अहश्च राजा चेति सख्यहीराजन् तस्मात् । प्रियश्चासौ सखा
चेति प्रियसख अनेन षप्रत्यये यथोर्लोप इतीकारलीप । भित्वादीषि प्रिय-
सखी । परमाह इति त्वोर्लोपौताविति नलोपे यथोर्लोप इत्यकारलीप ।
अहान्ताना पु स्वमभिधानात् महाराज इत्यव महत्तस्य आकार' नलोपादिश्च ।
एव कृणस्य सखा कृण्यसख, वयाणा सखीना समाहार, त्रिसखम् ॥ ३५३ ॥

श्रीराटी—षगे चेति यः क्रमप्राप्त, चकार षगसमभिव्याकृत, षगमनुकर्ष-
वीत्यत आह । ये षे गे चेति षकारस्यैवात्वात् परदेश्य, एभ्य, ष इत्यथ ।
तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात् । प्रियसख इत्यादि । प्रियश्चासौ सखा चेति
परमञ्च तदहश्चेति महाश्चासौ राजा चेति वाक्यम् ॥ ३५३ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च संख्या च व्यञ्चेति तस्मात् । न एको नैकः
तस्मात् । न ऐक्य नैक्य तस्मिन् । अङ्ग एकैकभावे वर्त्तमान पूर्वादिरेकदेश ।
एभ्य परस्य अहन्शब्दस्य अङ्ग इत्यकारान्त' स्याद्यादौ न त्वेकात् परस्य न च
समाहारे । सर्वश्च तत् अहश्चेति सर्वाह अहान्ताना पु स्वमभिधानात् मध्याङ्ग,
सख्याताङ्ग वे अह्नौ प्रिये यस्य स द्व्यङ्गप्रिय, प्रकृष्टमह प्राङ्गः । नैकात् किं ?
एकाह । नैक्ये किं ? त्र्यहः ॥ ३५४ ॥

श्रीराटी—सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च संख्या च व्यञ्च तत्तस्मात् । न एको
नैकस्तस्मात् न ऐक्य नैक्य तस्मिन् । एभ्य इत्यादि । सर्वशब्दात् एकदेशवाचिन पूर्वाट्
सख्यातशब्दात् एकशब्दभिन्नात् सख्यावाचिनी व्यसन्नकाश्च परस्याहन्शब्दस्याङ्गाट्श
स्यात् ये षे समाहारभिन्ने गे च । पूर्वस्वात् षइत्यस्य क्तिविपरिणामेनानुहत्ते षे
परे इत्यर्थे तेन प्रियपूर्वाह सुर इत्यादौ कृतसान्तत्वात् को न स्यात् ॥ ३५४ ॥

निमित्तवतीऽकारान्तपदात् परस्य अङ्ग इत्यकारान्तस्य नस्य ण, स्यात् अव-

सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । एकात् एकाहः । अत इति किं ? त्रिभि-
रहोभिर्जातः त्र्यङ्गः ।

३५६ । कौटग्रामात् तच्चाः ।

कौटग्रामात् ५।, तच्चाः ५। ।

कौटतच्चः । ग्रामतच्चः ।

३५७ । जातमहद्ब्रह्मादुच्चाः ।

जात महत् ब्रह्मात् ५।, उच्चाः ५। ।

जातोच्चः । महोच्चः । ब्रह्मोच्चः ।

३५८ । शुनो ऽत्यप्राण्युपमानात् ।

शुन. ५।, अति-अप्राण्युपमानात् ५। ।

कुपुनरेऽपि सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । अदन्तात् परस्य किं ? त्रिभिरहोभिर्जातः त्र्यङ्गः
अदन्ताङ्गस्थेति किं दीर्घाणि अहानि यस्या सा दीर्घाङ्गी प्रावट् ॥ ३५५ ॥

श्रीरा-टी—प्राग्बदित्यनेन प्र. अवकुपुनरेऽपीति प्राप्त तथाच प्रकाररेफ-
कवर्णयुक्ताददन्तात् परस्याङ्गस्य नो य स्यात् अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि
सतीत्यर्थः । सर्वाङ्ग इति सर्वत्र तदहश्चेति वाक्य एव पूर्वाङ्ग. अपराङ्ग इति ।
अङ्ग इति किं दीर्घाण्यहानि यस्या दीर्घाङ्गी शरत् । एकाह इति एकश्च
तदहश्चेति वाक्य त्र्यङ्ग इति त्वर्थे ग. प्रत्युदाहरणार्थमिहोक्तमिदम् । प्राग्बदिति
किं ? संख्याताङ्गः व्यङ्गः इत्यादि संख्याताह इति कश्चित् । नैक्ये किं हयोरङ्गो.
समाहारः इहः । सर्वैकदेशादेः किं ? पुण्याहम् ॥ ३५५ ॥

आभ्या परात् तच्चाः सः स्यादादौ । कौटशासौ तच्चा चेति कौटतच्च
एव ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्च ॥ ३५६ ॥

श्रीरा टी—आभ्या परात्तच्चाः षः स्यात् यादौ । कौटतच्च इति कुक्थां भवः
कौट. कौटशासौ तच्चा चेति वाक्यम् ॥ ३५६ ॥

एभ्यः परादुच्चाः ष. स्यादादौ । जातशासौ उच्चा चेति जातोच्च एवं
महोच्चः ब्रह्मोच्चः ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परादुच्चाः षः स्यात् यादौ । जातोच्च. इति जातशासौ
उच्चा चेति वाक्यम् । एव महोच्चः । ब्रह्मोच्चः । यादौ किं महोच्चा शिवः ॥ ३५७ ॥

अतेः प्राणिवर्जादुपमानाच्च शुनः षः स्यात् यादौ । आकर्षं
इव श्वा आकर्षश्चः । प्राणिनस्तु व्याघ्र इव श्वा व्याघ्रश्वा ।

३५६ । पूर्वोत्तरमृगाच्चानतेः सकथ्यः ।

पूर्व-उत्तर-मृगात् ५, च ११, अनतेः ५, सकथ्य ५ ।

एभ्यः पूर्वोक्ताच्च अतिवर्जात् सकथ्यः यः स्यात् यादौ । पूर्व-
सकथ्यम् ।

न प्राणी अप्राणी अप्राणी चासौ उपमानश्चेति अप्राण्युपमानम् अतिश्च अप्राण्यु-
पमानश्चेति तस्मात् । आकर्ष इति । आकृष्यते ऽनेनेति आकर्ष । आकुड्षी इति
ख्यातः । आकर्ष आकर्षतुव्यः इति ज्ञापनाय इवशब्दः । आकर्षश्च इति अप्राण्युप-
मानात् परात् शुनः षः । अतेस्तु ज्ञानमतिक्रान्तः अतिश्चः । प्राण्युपमानात् व्याघ्रे
व्याघ्रतुल्यश्चासौ श्वा चेति व्याघ्रश्वा ॥ ३५८ ॥

श्रीरा-टी—उपमयते यत् तदुपमानम् उपमयमित्यर्थः । अप्राणी च तदुपमानं
चेति तत् अतिश्च अप्राण्युपमानञ्च तत् तस्मात् । आकर्षः श्वेति उपमयस्य व्याघ्राद्यै-
रित्यनेन ष । आकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कीदृशाभ्यासवस्तुनि ।
आकर्षणे ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी । श्वन्शब्दो व्याघ्रादौ द्रष्टव्यः, आकृतिगण-
त्वात् यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि व्याघ्रादौ वर्तते तथापि श्वन्शब्दस्य आकर्षशब्देन
सह यः । उपमयवाचिनः उपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्य सह षविधानम् । इह तु
उपमयवाचाकर्षशब्दः । एवं व्याघ्रश्चेति प्रत्युदाहरणेऽपि । परे तु अप्राणिनि
वर्तमानात् उपमानवाचिनः शुनः षः इत्याहुः । एके तु आकर्ष इव आकर्षः
आकर्षश्चासौ श्वा चेति आकर्षश्च इत्याहुः । सूत्रे आकर्ष इव श्वेति दर्शनात् तन्मते
उपमयते ऽनेन इति उपमानं षे अनट् ॥ ३५८ ॥

पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्चेति पूर्वोत्तरमृग तस्मात् । नास्ति अतिर्यक् सोऽनतिः
तस्मात् । पूर्वोत्तरमृगेभ्योऽप्राण्युपमानाच्च परात् सकथ्य यः स्यादयादौ पूर्वश्च तत्
सकथि चेति पूर्वसकथ्यम् एवम् उत्तरसकथ्य मृगस्य सकथि मृगसकथं फलकमिव
सकथि फलकसकथ्यं प्राण्युपमानात् कूर्म इव सकथि कूर्मसकथि अनते, किं ?
सकथि अतिक्रान्तः अतिसकथिः ॥ ३५९ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्च तत्तस्मात् न अतिः अनतिः तस्मात् ।
पूर्वोक्तादिति अप्राण्युपमयवाचिन इत्यर्थः पूर्वसकथ्यमिति पूर्वशब्दः सकथ्यः

३६० । देशात् ब्रह्मणः कुमहद्भ्यान्तु वा ।

देशात् ५।, ब्रह्मणः ५।, कु-महद्भ्यां ५॥, तु ११।, वा ११। ।

कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा ।

३६१ । सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः ।

सरस् अनस् अयस् अश्मन ५।, संज्ञा-जात्यो ७॥ ।

महानसम् उपानस लोहितायसं कालायस पिण्डाश्मः अमृताश्मः ।

पूर्वावयववाची सक्थिशब्दोऽपि तदवयववाची पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति वाक्यं पूर्वं 'सक्थुः' इति । एवमुत्तरसक्थमिति फलकं शरावरण चर्मफलक फलक सक्थि इवेति वाक्यं तच्चापि सर्वं पूर्ववद्ब्रह्मम् ॥ ३५८ ॥

देशवाचकात् परात् ब्रह्मणः य स्याद्यादौ कुमहद्भ्यां परात्तु वा । अवन्तौ ब्रह्मा अवन्तिब्रह्मा कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा । एव महद्ब्रह्मः महद्ब्रह्मा ॥ ३६० ॥

श्रीरा-टी—देशो जनपदः तद्वाचिनः परात् ब्रह्मशब्दात् यः स्यात् यादौ वा तु कुमहद्भ्याम् । कुत्सितो ब्रह्मेति वाक्यम् । ब्रह्मशब्दोऽव ब्राह्मणवाची । कुशब्दस्य ब्रह्मशब्देन सह य स इति परे एव महाश्वासौ ब्रह्मा चेति महद्ब्रह्म महद्ब्रह्मा देशात् अवन्तिब्रह्म इति वक्ष्यात् ॥ ३६० ॥

सरस् च अनस् च अयस् च अश्मन् चेति सरोऽनोऽयोऽश्मन् तस्मात् । संज्ञा च जातिश्च संज्ञजाती तयोः । एभ्यः यः स्याद् यादौ संज्ञाया जातौ च । जालस्य सर जालसरसम् इति संज्ञा । एवं मण्डूकसरसमिति जातिः महद्ब्रह्म तत् अनश्चेति महद्ब्रह्मसमिति संज्ञा । एवम् उपगतमनः उपानसमिति जातिः । लोहितमयः लोहितायसमिति संज्ञा एव कालायसमिति जातिः पिण्ड इव अश्मा पिण्डाश्म इति संज्ञा एवम् अमृताश्म इति जातिः । संज्ञाजात्यो किम् ? दीर्घसरः दृढान्यः ऋषाभः भग्राश्मा ॥ ३६१ ॥

श्रीरा-टी—सरस् अनस् अयस् अश्मन् इत्येतभ्यः नाम्नि जातौ च यः स्यात् यादौ । महद्ब्रह्मसमिति महद्ब्रह्म तत् अनश्चेति उपगतञ्च तदनश्चेति लोहितञ्च तत् अयश्चेति कालञ्च तदयश्चेति पिण्डञ्चासावश्मा चेति वाक्यम् अमृताश्मासे । अश्माचेतिवाक्यम् । सरशब्दस्य तु मण्डूकसरस जालसरसमिति वक्ष्याति एषु जालसरसमहानसलोहितायसपिण्डाश्माः संज्ञायाम् । मण्डूकसरसोपानसकालायसामृताश्माः जातौ । अनयोः किम् ? सत्सरः महद्ब्रह्मा । चन्द्रसरः

३६२ । सर्वैकदेश सङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्वाचः ।

सर्व—दीर्घात् ५१, रात्रि ५१ ।

रात्रेरैकदेशे वर्तमानं पूर्वादिरेकदेशः । पूर्वरात्रः अपररात्रः ।

३६३ । गोरतार्थे ।

गोः ५१, अतार्थे ७ ।

गोशब्दात् यः स्यात् यादौ । नतु तार्थे । परमगवः ।

३६४ । नावो ऽर्द्धात् गे च ।

नाव. ५१, अर्द्धात् ५१, गे ७, च ११ ।

वैतवनसर इत्यत्र चन्द्रवैतवनशब्दौ सन्ने न तु ससुदाया विशेषनिष्ठसंज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरदस्य विशेषवत्तेः ॥ ३६१ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च संख्यातश्च पुण्यश्च वर्षाश्च दीर्घश्चेति तस्मात् । एभ्यः परस्या रात्रि यः स्यादादौ । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः । रात्र्यन्तानां पु स्त्वभिधानात् । पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति पूर्वरात्र रात्रे, पूर्वभाग इत्यर्थः । एव संख्यातरात्र पुण्यरात्र वर्षाणां रात्रि, वर्षारात्रः दीर्घरात्र ॥ ३६२ ॥

श्रीरा-टी—सर्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्वादे, संख्यात पुण्य वर्षा दीर्घेभ्यश्च परस्या रात्रि यः स्यादादौ । पूर्वरात्र इति रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्वावयवे वर्तते पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति वाक्यम् । पूर्वं रात्रेरिति परे । एवम् अपररात्र, मध्यरात्र इत्यादि । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्र संख्याता चासौ रात्रिश्चेति संख्यातरात्र पुण्य चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्रः वर्षाणां रात्रि, वर्षारात्रः दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति दीर्घरात्रः । परे तु वषादीर्घशब्दौ नाहुः । तिरात्र अतिरात्रम् इत्यादौ संख्याव्याघ्रात्कालिभ्याम् । यादौ किम् ? पुण्यरात्रिर्हेमन्त ॥ ३६२ ॥

परमश्चासौ गौश्चेति परमगवः राज्ञो गौ, राजगवः त्रिगवः पञ्चगवधनः । अतार्थे किं पञ्चगु ॥ ३६३ ॥

श्रीरा-टी—यादाविति ये ये तार्थभिन्ने चेत्यर्थः । परमगवः इति परमश्चासौ गौश्चेति वाक्यम् । एव पुमाश्चासौ गौश्चेति पुङ्गव, षष्ठा गवा समाहार षड्वं राज्ञो गौ राजगव स्त्रिया परमगवौत्यादि । अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्गोभिः, क्रीत, पञ्चगु तार्थ इति वाच्य एव तेन पञ्चभ्यो गोभ्यः आगतः पञ्चगवरूप्य इति स्यात् परसूत्रे ग गृह्यज्ञापकात् ॥ ३६३ ॥

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् यः स्यात् अतार्थे गे च । अर्द्धनावम् ।

३६५ । खार्थ्या वा ।

खार्थ्या ५१, वा । १ ।

अर्द्धखारम् अर्द्धखारौ ।

इति यः ।

अर्द्धात् परात् शब्दात् यः स्याद्यादौ । अत्र परत्र च याटेरनुवृत्तावपि अर्द्धशब्दस्य नावि खार्थ्याच्च अभिधानात् कर्मधारय एव । चकारादौ शब्दात् यः स्यादतद्वितार्थे द्विगौ इतपरोऽर्थः । अर्द्धं तत् नौथेति अर्द्धनावम् अत्र क्लौवत्व-
अभिधानात् । अर्द्धात् किम् ? दीर्घनौ एवं विनाव दिनावधन । तद्वितार्थे तु पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौ ॥ ३६४ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धनावमिति अर्द्धं तत् नौथेति वाक्यम् अर्द्धं नाव इति परे । एव इत्योर्नावो, समाहार दिनाव विनावम् । अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः वाच्य एव निषेधात् । हाभ्या नौभ्यामागत दिनावरूप्य इति ॥ ३६४ ॥

अर्द्धात् परात् खारौशब्दात् यः स्यात् वा यादौ इत्येकोऽर्थः । खारौशब्दाद्वा यः स्यादतद्वितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थः । अर्द्धं तत् खारौ चेति अर्द्धखारं क्लौवत्व-
अभिधानात् । पक्षे अर्द्धनारौ । एव विखार विखारि विखार दिखारधन । तद्वितार्थे तु हाभ्या खारौभ्या क्रीतः दिखारिरिति ॥ ३६५ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धात् परस्या खार्थ्या यः स्याद्वा ये ये तार्थभिन्नगे च । अर्द्धखार-
मिति अर्द्धं तत् खारौ चेति वाक्यम् अर्द्धं खार्थ्या इति परे । गे इयोः खार्थ्याः
समाहारः दिखारं दिखारि विखार विखारि हे खार्थ्ये धनस्य दिखारधन,
इत्यादि । याभावपक्षे दिखारि विखारिः स्त्रियामिति न्यासः वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र क्लौवत्वम् अर्द्धनाव, अर्द्धनावौ अर्द्धनावमित्यत्र त्रिलिङ्ग-
त्वमिति ॥ ३६५ ॥

इति यः ।

तत्पुरुषसमासः (षः) ।

कृष्णमाश्रितः कृष्णमाश्रित ।

अथ तत्पुरुष । कृष्णमाश्रित, कृष्णमाश्रित एव क्रियाविशेषणस्य नित्य भीरुः नित्यभीरु मन्दगामीत्यादि ।

श्रीरा-टौ—इदानीं समाह्व कृष्णमाश्रित इत्यादि । ह्य आश्रिताद्यैः ष. । ह्यन्तस्याश्रिताद्यै सह षः स्यात् । कृष्णमाश्रित इति एव कष्ट श्रित कष्टश्रित, वेद विद्वान् वेदविद्वान् । विप्राय वेदविदुषे इति भागवते । आश्रितादिर्यथा । आश्रितश्रितविद्वासीऽतीतोऽस्यस्तुमुसव. । आपन्नपतितप्राप्तगमिगामिबुमुचव । गमिन् गामिन् इत्युभयपाठात् भव्यार्थणिष्यपि वा त्रिरित्यन्ये । औणादिक इनिगमीति परे । आकृतिगणत्वात् सुखमीषु, सुखेषु, द्विषद्वीर्थ्यनिराकरिणु, हसमखलद्युतिनिष्पूरित्यादि । खट्वाद्या, क्तेन चेप । ह्यन्ताया खट्वाद्या, चेपे मय्यमाने क्तान्तेन सह ष. स्यात् । खट्वाकूटो जाव्य, खट्वाभुतो जाव्य उत्पद्य-स्थित इत्यर्थः । न केवल खट्वाकूटो ह्यन्ताया यस्य निन्दा सीऽभिधीयते किन्तु येन केनाप्युपायिनानुचिताचरणेन यस्य निन्दा स इति । इह वाक्ये निन्दा न गम्यते इति वाक्याभावात् नित्योऽयं स. । सवाक्यो यः समास. स्यात् स विकल्प सुसम्मत. । वाक्याभावे तु नित्य स्यादिति शब्दविदो विदुः । चेपे किं ? खट्वाकूटो अध्यायक, शिष्यान् अध्यापयति । कालानाम् । ह्यन्ताना काल-वाचिना क्तान्तेन सह ष. स्यात् । दिन सक्रान्ता दिनसक्रान्ता मुहूर्ता रात्रि-माकूटा रात्र्याकूटा, किरणा, मास प्रमित, मासप्रमितश्चन्द्र मास प्रमातुमारब्ध इत्यर्थः । मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदश्चन्द्रेण सह सम्बन्धान्नात्यन्तसंयोगः । व्याप्त-वन्त्येव । अत्यन्तसंयोगे ह्यन्तस्य कालवाचिन क्तान्तेनान्येव स्याद्यन्ते सह ष. स्यात् । मासौ स्थित मासस्थित, वर्षं भोग्यः वर्षभोग्य, मुहूर्त्तं सुख मुहूर्त्त-सुखं सर्वरात्रकल्याणौ सर्वरात्रशोभना । इति द्वीष. । अथ त्रीष. । त्राः सप्तम्यै । ह्यन्तस्य समाद्यै सह ष स्यात् । पिता सम, पितृसम, धान्ये-मार्थः । धान्यार्थ, समादिर्यथा । समाऽर्थी निपुण, पूर्वं जनार्थं सट्टशा वरा. । शब्द कलहसंप्रादयप्रादिमिश्रौ मताविह । जनार्थग्रहणात् एकोनः पुण्यहीन' विकाररहित' इत्यादि प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण इति न्यायात् गुरुसट्टशीत्यपि । संप्रादयप्रादिमिश्र इति धान्यप्रमिश्र, गुडमिश्र इत्यादि । अस्याकृतिगणत्वात् भवविह्वल अस्त्रशून्य प्रकटजरा गमनमन्यर, त्रयोऽय्येष्ठ, । विरहकृश. । खेदाद्रः गुणाधिक, बन्धुविधुर, द्वाङ्गविकल, गुरुतुल्य

इत्यादि व्रीकृतगुणवचनेन । तदा कृत व्रीकृतः व्रीकृतश्चासौ गुणवचनश्चेति गुणमुक्तवान् गुणवचनं । कभावेऽमीत्युक्ते चेऽनद् यः पूर्वं गुणे वर्त्तिता पश्चात् द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनी न तु गुणभावाभिधायक गुणेनेत्यकरणात् तेन व्यूतेन पाठवमित्यत्र न स्यात् । त्रान्तस्य त्रान्तार्थकृतगुणवचनेन सह ष स्यात् । शङ्खला कृत खण्ड शङ्खलाखण्ड गिरिणा कृतः काण्' गिरिकाण प्रमादेन कृतो मूर्खः प्रमादमूर्खः । खण्डकाणादयः खण्डननिमीलनादीं गुणे वर्त्तिता पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते । शङ्खला शस्त्रभेदः । गिरिः शिशुकीङ्गनद्रव्य प्रमादोऽनवधानता । खण्डादयस्तु त्रान्तशङ्खलादिवाच्यकृता इति । व्रीकृतेति किम् ? अच्चा काण्' न ह्यत्र चन्तेन अच्चा काणत्व' कृतं किन्त्वन्तेन केनापि । भागवत्तिस्तु त्रान्तेनाच्चा काणत्वकरणादचिकाण स्यादेवेत्याह । गुणवचनेन किं ? गोभिर्वपावान् गोशब्देन लक्षणया गव्यन्तुच्यते परभृतध्वनिमुखर शरदन्तुर' इत्यादयस्तु घौषेण मुखरदन्तुरशब्दयोरगुणवचनत्वात् । विशेषाद्यावर्गतिः शब्द-सिद्धौ कृतमर्थावगतिनिमित्तमर्थनियमं मण्डपादिवदतिश्रामतीति व्रीषस्यैव वाक्यार्थव्यवस्थाघटकत्वात् इत्यन्ये । समादेराकृतिगणत्वात् व्रीष इत्यन्ये । धधयो कृता बहुलम् । धधयोर्विहिता या वी तदन्तस्य कृदन्तेन सह षी वज्जल स्यात् । नखलून चक्रच्छिन्नः अहिहतः हरितातः इत्यादि । वज्जल-बहणात् गर्लचोपक पादहारक इत्यादौ क्त्यन्तरस्यापि ष' । दातव्य लूनवान् परशुना छिन्नवान् इत्यादौ न स्यात् । धधयो किं ? भिक्षाभिरुपितः । अत्र हेतौ व्री । स्तुतिनिन्दयोर्व्ये । स्तुतिनिन्दयोर्गम्यमानयोर्धध'विहितत्रान्तस्य ल्यन्तस्य ल्यसन्नकालौ सह ष स्यात् । करचतस्यानि पुण्याणि वाय्क्लृद्यानि तस्यानि विश्वैरुपास्यो विश्वीपास्यः शम्भु' शुना लेन्तः श्वलेह्य क्रमः । अनयो किं ? काकेन पातय' अल मैत्रेण गर्म्या ग्रामः वज्जलानुवृत्तेस्तथापेभ्य तथेन उपेभ्य ज्वलन इत्यादि स्यात् । नात्र स्तुतिनिन्दावगम्यते पूर्वस्यैवाय विधिः प्रपञ्च इत्यन्ये । संस्कारस्य संस्कार्येण । त्रान्तस्य संस्कारवाचिनः संस्कार्यवाचिना सह ष' स्यात् । दध्ना उपपिक्त ओदनः दध्योदनः गुडेन मिश्रा घानाः गुडघानाः गुडप्पा इत्यादि । अश्वरथः गोथानं मणिसुकुट कुङ्कुमवस्त्र जलगरीरी दधिभाण्ड धान्य-कुशल इत्यादयस्तु अश्वयुक्ता रथ इति षसे शाकपार्थिवादिवात्वात् मध्यपदलोप इति व्रीष' । अथ चौष । च्या बल्याद्ये । च्यन्तस्य बल्यादै सह ष. स्यात् । कुवेराय बलि कुवेरबलिः । बल्यादिर्यथा । बलिर्हितमुखे चैव रक्षितोऽन्धे प्रवीगतः । अकृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या । गुरुप्रदेशोऽधिकानिसृष्टोऽर्थी पितृदानमित्यादि । विकृतेः प्रकृत्या तादर्थ्येन तादर्थ्यविहितच्यन्तस्य विकृति-क्ताचिनः प्रकृतिवाचिना सह ष. स्यात् यूपाय दारु यूपदारु कुण्डलाय हिरण्यम्

अन्वय रत्ननाथ स्थाली । अश्वाय घासः । अश्वश्वश्वर रत्ननस्थालीति तु चीषेण ।
नित्य प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गता च । प्रयोजनवाचिना अर्थशब्देन सह च्यन्तस्य
षः स्यात्, नित्यं वाच्यलिङ्गता च । ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्थः, सूपः ब्राह्मणार्था
यवागू । वाच्यलिङ्गताविधानात् यच्च वाच्यलिङ्गता नास्ति तच्च न स्यात् । तेन नृपाय
अर्थं मशकार्थी धूमः इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणया मशकनिवृत्तिरभिधीयते अर्थ-
शब्दस्तु प्रयोजनाय । अत्र अप्रयोजनायार्थशब्दप्रयोगे चीविधानाभावेऽपि प्रयो-
जनार्थग्रहण निवृत्तिरूपप्रयोजनवाच्यर्थशब्देन चीषविधानार्थमिति कश्चित् । मशक-
स्थार्थी निवृत्तिर्यस्मात् इति व्यधिकरणेनैतन्नित्यम् । इति चीषः । अथ पीषः । प्या
मुक्ताद्यै । प्यन्तस्य मुक्ताद्यै, सह षः स्यात् । पापान्मुक्त पापमुक्त । मुक्तादिर्यथा । मुक्ती
भीतिरपवत्सो जुगुप्सा भोतानर्गता । इतरः पतितोऽपेतो भयार्पितो मताविह । अस्था-
कृतिगणत्वात् हाशकभी, अधर्मजुगुप्सा, तदन्य वच्च्युत भासत्यावोद्धत, वेदवद्भिक्तव
इत्यादि । अनभिधानात् क्वचिन्न स्यात् । महाप्रासादात् पतित महाभोजनादपवत्स
इत्यादि । इति चीषः । अथ पीषः । सम्बन्धे कृता च प्या, सदात्वकेन क्रीडा जीवि-
कयो । सम्बन्धे कृद्योगे च विहितता या पी तदन्तस्य स्यादन्यै, सह षः स्यात् ।
क्रीडाजीविकयोर्विहिततया कालेन तु नित्यम् । राज्ञः पुरुषः, राजपुरुषः । विप्रवस्त्रम् ।
गोखामो गवोश्चर इत्यादौ खामोश्चरित्यादिना विहितत्वऽपि सम्बन्धेष्वेव सम्बन्धषीवा-
धकषीविधाने प्यप्राप्तौ चकारण तदनुकर्षणात् कृद्योगे यथा एषसो व्रश्चन, एधो-
व्रश्चन । पलाशानां शातन पलाशशातनम् इत्यादि । क्रीडाया पुष्पभञ्जिका मदन-
भञ्जिका पुष्पप्रचारिका । जीविकाया दन्तलखकः, नखलखकः चित्रलखकः, नित्यसा-
हाय्यभावः । क्रीडाजीविकयार्थकी वक्तव्यः । क्रीडाजीविकयोरिति किम् ? श्रीदनस्य
भोजकः । न निहारणे सड्डार्थत्वेन च । निहारणे वत्तमानाधिकार योर्विहितत्वेन
योगे चाविहितता या पी तदन्तानां पी न स्यात् । नराणां चवियः, शूरतमः । गवा कृष्णा
चीरिणी । अश्वगणा धावन्तः, शीघ्रतमाः । राज्ञा ज्ञातः । नराणां पूजितः । कलहस्य
राममहिवः, कृतवर्तनिति तु अतीतकालेन घ वरा स्यात् सम्बन्ध्याः स्याद्वा इदमेवा-
मुपगतम् । ठघप्राप्तौ ठे । ठे वे च प्या प्राप्तौ सत्या ठे या पी तदन्तस्य पी न स्यात् ।
गवा दीहो गोपालकेन समुद्रस्य बन्धो वानरैः । उभयप्राप्तौ ठे इत्यनेन घ्न नियमः
तत्रैवायं निषेधस्तेन इच्छुभञ्जिका विप्रस्य अर्थेष्टा दरिद्रस्य इत्यत्र प्या, षः स्यात् ।
श्रीदनपाकः, सूपकारस्य इत्यत्र तु श्रीदनस्येति सम्बन्धविवक्षाया पी ततोऽनेन न
निषेधः । दण्डकाभ्यामङ्गीवादिभ्याम् । हीवादिभिन्नाभ्या दण्डनणकान्ताभ्या सह
प्यन्तस्य पी न स्यात् । पुरा भेत्ता अपा अष्टा श्रीदनस्य भोजकः, तच्छुलस्य पाचकः ।

अहीवादिभ्यां किम् ? हविर्हीता शचीभर्ता पत्यर्थभर्तृग्रहणात् वज्रस्य भर्ता धारक इत्यत्र निषेधः । चक्षिययाजक देवपूजक इत्यादि । हीवादिर्यथा हीता पत्यर्थभर्ता च हन्ता याजकपूजकौ । गणकी रथपङ्क्तिभ्यां स्नापकः, परिचारकः । उत्सादकी-वर्त्तकाध्यापकाश्च परिवेशकः । प्रयोजका इमे प्रोक्ताः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः । रथपङ्क्तिभ्यां परस्य गणकस्यैवेह पाठात् ग्रहाणां गणक इत्यत्र ष प्रतिषेधः । आकृतिगणत्वात् चित्तियाहकः, सम्प्रदानबोधक इत्यादि । दण्डसाहचर्यात् घविहितणकान्तस्यैवेह ग्रहणं तेन तमीमेदिका चन्द्रस्येत्यादौ षः स्यात् भावविहितत्वात् । व्यक्तच्छवान-पूरणैः । व्यसन्नककदन्तेन श्रुतशानाभ्यां पूरणत्वात्तेन च सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । ब्राह्मणस्य कृत्वा विप्रस्य प्रकृत्य देवस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुवाण, सर्वत्र सम्बन्धविव-क्षायां षौ । विप्राणां दशमः छावाणां पञ्चमः । एभिः किम् ? तदुपरि मदुपरि । तथाच, यत्कृतेऽरीन् व्यग्रह्णीमः समुद्रमतराम चेति भट्टिः । यस्याः कृते इति वाक्यम् । द्रव्यात्मगुणैः । ये गुणा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते ते द्रव्यात्मगुणाः तैः सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । पटस्य शुक्लः, जलस्य शीतमित्यादि । यदुक्तम् । कदाचिन्न प्रयोगोऽस्ति गो शुक्लगुण इत्ययम् । तेनैवमादिषु प्राप्तं समासोऽर्थं निषिध्यते इति । इह वैशेषिकशास्त्रीयाणां संख्यासुखदुःखादीनां न ग्रहणं तेन गोशतं मत्पुत्रं त्वद्दुःख-मित्यादि । यदुक्तम् । वैशेषिकगुणा नेह संख्याद्दुःखसुखादयः । गृहीता गोशतं सीता दुःखमित्यादि दर्शनात् । द्रव्यात्मिति किं ? चन्दनगन्धः कन्यारूपं नदीघोषः फलरसः कुचस्पर्श इत्यादि । गन्धादिशब्दानां केवलगुणस्थत्वात् । यदुक्तम् । न कदाचित् प्रयो-गोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम् । चन्दनस्यैव गन्धो हि स्वप्रधानं प्रतीयते । एष रूपादयः-साम्बात् समासो न विहिन्यते इति पटश्लोकात् अर्थगौरवं वचनकौशलं गाढमार्दव-मित्यादौ भावत्यान्तानां केवलगुणवृत्तित्वात् ष स्यादेव । तथाच यथा गन्धादयः शब्दा गुणमात्रव्यवस्थिताः । तथा श्लोकादयस्तेन पटश्लोकादयः स्मृताः इति भागुरिः । अन्ये तु भावत्यान्तेनापि काष्ठादिना निषेधस्तेन काकस्य काष्ठी वलाकायाः श्लोका-त्यत्र निषेधः । अर्थगौरवमित्यादौ तु स्यादेवेष्ट्याह । एवं पुरुषोत्तमदेवेनाप्युक्त-न्यासकारादिभिस्तु नीकमिति समानाधिकरणैः । समानाधिकरणैः स्याद्यन्तैः सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम् ऋद्धस्य राज्ञी मातङ्गा । समाना-धिकरणैः किम् ? राजस्त्रियो गौरवं कण्ठचरणौ वन्द्यौ । घृतस्य तीव्रो गन्धः चन्दनस्य सुदुर्गन्धः इत्यादौ त्वन्वयाभावान्न स्यात् । इति षौषः । अथ तीषः । तत्र शौण्डादयः । मानस्य शौण्डादयः सह ष स्यात् । अन्तेषु शौण्डः अचशौण्डः शौण्डशब्दः सुरापं हृद् । इह तूपचारात् अन्नधूर्त इत्यभिधीयते । गन्धेष्विति क्रियाभावादधिकरणत्वाभावेन

कथं तौ ? इति चेत् सत्यम् । प्रसक्तिक्रियाया वृत्तावन्तर्भावाद्विषयत्नी । शौण्डिदिर्यथा,
 शौण्डिकितव सम्बोत प्रवीण व्याड पण्डिताः । सिद्ध. साहसिको दक्षश्चतुरो निपुणः
 पटुः । कुशलश्चपलो धूर्तः शुक्लपक्वावधीत्यपि । मध्यार्थान्तस्था बन्धः परे शिष्टप्रयो-
 गतः । अधिशब्दस्याधेयाप्राधान्येऽव पाठ । यथा ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीन, परेष्वधि
 पराधीनः अधुत्तरदात् सदैव ईन केवलाधिप्रयोगाभावात् । मध्यार्थस्थान्तःशब्दस्या-
 धिकरणप्राधान्ये पाठः । यथा वनान्तर्वसति वनमध्ये वसतीत्यर्थः । अधिकरणाप्राधा-
 न्येऽधिशब्दस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽन्तःशब्दस्य तु वस यथा अधिस्ति अन्तर्वनमिति ।
 आकृतिगणोऽयम् । ल्य येन नियमे । ल्यसञ्ज्ञककारत्यान्तेन सह प्रान्तस्य घ' स्यात्
 अवश्यकारणायत्वे गम्यमाने सति । मासे एव देयमृण मासदेय मासे समाप्ते सति
 ऋणम् अवश्यं दातव्यमित्यर्थः । एवं वर्षदेयमृणं पूर्वाह्णगेय साम मासकरणीय
 दिवसकरणीयम् । जन्मकृतमित्यादौ तु शौण्डादेराकृतिगणत्वात् । ल्येनेति किम् ?
 पर्वणि स्यातव्यम् । तत्राहोरात्रावयवानां त्तेन क्षेपे च । तत्रेत्यस्य दिनावयवरात्र-
 वयववाचिनश्च प्रान्तस्य ज्ञानेन सह घ, स्यात् निन्दायाञ्च । तत्र कृत तस्येदं वाचकत
 आद्यचो त्रिः । मध्याह्नगतः पूर्वरात्रकृतः । अवयवेति किम् ? अङ्गि कृतं रात्रौ कृत
 दिनकृताः सिध्येयु' रात्रिवृत्तमावेदयत इत्यादि घघयो कृता बहुलमित्यनेन तौ
 स्यात् । निन्दाया प्रवाहे सूत्रितं प्रवाहसूत्रित भस्मान हुत भस्मज्जतम् उदकविशीर्णम्
 अश्वकारनटितमित्यादि । प्रवाहादिना सूत्रितादिना च मुख्यार्थमपहायार्थान्तरमभि-
 धीयते तथाहि । प्रवाह इव अनादेये कार्ये सूत्रितमिव निष्फल प्रवर्तनमित्युभयद्वयेरेव
 मुख्यार्थत्यागात् निन्दा गम्यते इत्यादि क्रमेणार्थो बोध्यः । ध्वाङ्गार्थेन सह प्रान्तस्य
 घ' स्यात् निन्दायां गम्यमानायाम् । तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्ग तीर्थकाकः नगर-
 वायस, ध्वाङ्ग इव स्थित इत्यर्थः । पात्रे समितादयः । क्षेपे गम्यमाने पात्रे समितादयः
 क्षेपे निपात्यन्ते । पात्रे एव समिताः सङ्गता न पुन' क्वचित् कार्ये पात्रे समिताः ।
 आखनिके खाते वक् इव आखनिकवक्, यथा वक्ः खातगतानेव मख्यान् भक्षयति
 तद्वत् यो गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति स । मातरिपुरुष, प्रतिषिद्धसेवीत्यर्थः ।
 उडुस्वर मशका इव एकस्या उडुस्वरमशकाः । यथा उडुस्वरमध्ये मशका, अस्या
 एव नान्यत् पश्यन्ति तथा ये अट्टपदेशान्तरास्ते इत्यर्थः । पिण्ड्यामेव शूरः पिण्ड्यशूर
 अन्यत्र कार्य्याक्षम इत्यर्थः । एव गेहे विजौतीत्यादावपि निन्दा गम्यते । पात्रे समि-
 तादिर्यथा । पात्रे समिता आखनिकवको मातरिपुरुष उडुस्वरमशकाः । पिण्ड्यशूरो
 गेहे विजौती गेहेनहीं गेहेनहीं । गेहेदाही गेहेदही गेहेमही गर्भं दत्तः । गोष्ठेपण्डितः
 गोष्ठे शूरी गेहेह्वीडो गेहे व्याडाः । उडुस्वरकृमिः पात्रे बहुलाः कूपकच्छपः । कथं

चुरचुराश्चैव कृपमखड्क इत्यपि । कर्णे टिटिरिका गेहेप्रगल्भौऽन्ये प्रयोगतः ।
 येषां गणे व्यान्तता तेषां प्रयोगेऽपि व्यान्तता । तथा च वृत्तस्त्वं पात्रे समितैरिति
 भट्टि । पात्रे समितादीनां ह्यतिरिक्तसान्तरं न भवतीत्येतदपि ज्ञेयम् । तेन
 परमा पात्रे समिता इत्यादौ न षः । वज्रपात्रे समिता इत्यादौ ह्यस्यादेव । वने
 केशरुकाद्या नास्ति । वने केशरुकाद्यां स्त्रीषु निपात्यन्ते संज्ञायाम् । वने
 केशरुका' वने किंशुका' पुरुषोत्तम' नगाधिराज इत्यादि । वने केशरुकादीनां
 पात्रे समिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्विधानमनिन्दार्थम् । पुरुषोत्तम नगाधिराज
 इत्यत्र न निर्द्धारण इति निषेधे प्राप्ते वने केशरुकादिपाठात् संज्ञायां स
 इत्यन्ये । परे तु संज्ञायामिति सूत्रयित्वा वनेकिशुका, वनेकेशरुका, इत्युदा-
 हरन्ति । ते तु यत्र समुदायो निर्द्धार्यमाणो निर्द्धारणहेतुश्चेति द्वयं तत्रैव न
 निर्द्धारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ न निषेधे इत्याहुः । यद्यपि आदि-
 क्त्यन्त पूर्वदानामेव ग्रन्थकृता य उक्तस्तथापि ग्रन्थपूर्वदानामप्यभिधानात् शेष-
 मिति तथा च । नञ् । नञिति व्यस्य स्यादन्तेन सह ष स्यात् । न
 ब्राह्मणोऽब्राह्मण' । नञीऽर्थो हि द्विविधः । पर्युदास प्रसज्यप्रतिषेधश्चेति ।
 यदुक्तम् । प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदास' स विज्ञेयो
 यदोत्तरपदे न नञ् ॥ अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रति-
 षेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् । इति अब्राह्मण इत्यादौ परपदार्थसदृशार्थ-
 कत्वात् विधेः प्राधान्यं प्रतिषेधांशे तात्पर्याभावात् प्रतिषेधस्याप्राधान्यं अतएव
 पर्युदास नञ् परदेन सह परस्परसापेक्षत्वात् सः । किञ्चित् न कुर्वाण
 इत्यादौ विध्यंशे तात्पर्याभावात् विधेरप्राधान्यं प्रतिषेधांशे शब्दप्रयोगात् तस्य
 प्राधान्यं अतएवोत्तरदेन सह प्रसज्यप्रतिषेधनञ्, करोतीत्यर्थः । क्रियया सह
 सम्बन्धेन परस्परसापेक्षत्वाभावात् सः । नन्वेवं सति सूर्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे
 असूर्यपश्यानि सुखानि । पुनर्न गौयन्ते अपुनर्गैयाः श्लोकाः । आहं न भुङ्क्ते
 अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादौ कथं स इति चेत् सत्यम् । नहि क्रियया सह
 सम्बन्धं स निषेधकरणं किन्तु अगमकत्वं तथाहि असूर्यपश्यानीत्यादौ गमकत्वात्
 स' । किञ्चिन्न कुर्वाण इत्यादावगमकत्वान्न स इति । यद्वा असूर्यपश्यानि सुखानि
 सूर्यविषयकदर्शनवद्भिन्नानि सुखानि । नैवकर्तृकपुनर्गैयाभिन्ना श्लोकाः श्राद्ध-
 कर्मकभोजनवद्भिन्नी ब्राह्मण इत्यर्थात् पर्युदास एवेति अत्यन्ताभाववत् काल-
 भेदात् भेदस्याव्याप्यवर्त्तते । देवदत्तेन न भूयते इत्यादौ क्रियया सह सम्बन्धात्
 प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक् । प्राक्षस्तु नञीऽर्थः षड्विधः । यदुक्तम् । तस्मा-
 दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ्यर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ।

यथा अत्राज्ञायः । अपापम् । अघटः पटः । अनुदरी कन्या । अकेशी वेश्या । असुर
इत्याहुः । असित अधर्मः इत्यादौ रुढिविषयत्वात् न सादृश्याद्यवगमः । केचित्तु
नञ्-संयेऽन्तर्भावयन्ति तन्मते उच्चैर्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम् ।
न नीलोऽनील इत्यादौ नञो द्योतकत्वाद्प्राधान्येन विशेषणत्वात् न पूर्वनिपातो-
ऽनियम इति । अन्ये तु तदसदेवेत्याहुः । ईषतो गुणवचनैः । गुणसमुक्ता
गुणिनि[॥] वर्तन्ते ये ते गुणवचनास्तैः सह ईषदिति व्यस्य षः स्यात् । ईषत्-
पिङ्गलस्तस्यापत्य ऐषत्पिङ्गलः । एव ईषद्विकट ईषत्पातः ईषदुन्नत इत्यादि ।
ईषद्गार्ग्य इत्यत्र गार्ग्यद्रव्याश्रितगुणक्रियथोरत्पलबोधकत्वेऽपि ईषतो गार्ग्यशब्देन
सह न षो द्रव्यवाचित्वात् । पूवादेरशिनैकत्वे । एकत्वे वर्तमानेनाशिना सह
पूर्वादेः षः स्यात् । पूर्वे कायस्य पूर्वकायः अपरकायः उत्तरकायः पूर्वाह्न सव्याह्नः
सायंक पश्चिमरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरादिति भारवि । यद्यप्येकदेश
समुदायोपचारात् विशेषणविशेष्यथोर्यसेनैव पूर्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवा-
वयविसम्बन्धव्या, ये कायपूर्व इत्याद्यानिष्टरूपनिरासार्थमिदम् । षीपेऽपि राज-
दन्तादिवात् परनिपात इति काश्चित् । तन्मते तु नेदं सूत्रमिति । एकत्वे किं ?
पूर्वं क्वावाणा पूर्व वर्षाणा पूर्ववर्षा इति तु वर्षाख्यास्याशिन एकत्वात् । क्लीवार्द्धं
तुर्थ्य द्वितीय तृतीय चतुर्थं तुरीयाणा वा । क्लीवलिङ्गानामेषामेकत्वे वर्तमानाना
अशिना सह षः स्यात् । अर्द्धं कायस्य अर्द्धकायः तुल्यभिच्चा द्वितीयभिच्चा
तृतीयभिच्चा चतुर्थभिच्चा तुरीयभिच्चा । पक्षं कायार्द्धमित्यपि । तपावाह
पूपाद्धं भक्षितं मयति भाष्यम् । एव भिच्चातुर्थ्यमित्यादि । एकत्वे किं ? अर्द्धं
धान्यानाम् अर्द्धपिप्पल्य इति तु अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च
इति एकशेषात् । अस्य नित्यत्वात् अर्द्धं कायस्येत्यादि वाक्यसत्वेऽपि वा ग्रहणं
पाक्षिकषोषज्ञापनार्थम् । तेन व्यक्तच्छदानपूरणैरिति न षोषनिषेधः । कानाना
परिमाणभिः । कालवाचिना परिमाणवाचिभिः सह षः स्यात् । सामी
जातस्य मासजातः, हे अहनी जातस्य द्वादशजातः । यद्यपि द्रोणादकादौ नामेव
परिमाणवाचकत्वं प्रसिद्धम् तथाप्यत्र कालस्य गौण परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात्
तथाहि सासी जातस्येत्यादौ मासादर्या जातसम्बन्धिनः सूर्यगतिक्रिया गमयन्ति
इत्यच्छेदहेतव इति । द्वाष प्राप्तपन्नयोः । अनयार्द्धान्तेन सह षः स्यात् ।
प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविकः अपन्नजीविकः जीविकाप्राप्तः जीविकापन्न इति
द्वा आश्रितादिवात् । प्राप्तजीविका आपन्नजीविका इत्यत्र तत्त्वगुणज्ञाप-
कात् पुनर्दभावः । एवं द्वितीया भिच्चा द्वितीर्याभिच्चा इत्यपि । स्वयं सामीकान्तेन ।
स्वयं सामि इत्येतथोर्यसञ्चयोः क्तान्तेन सह षः स्यात् । स्वयं धौतः तस्यैव
स्वायधौतं सामिकृतं सामिशब्दोऽर्द्धपथ्यायः । तेन तदर्थस्य ग्रहणात् नामकृतं

३६६ । व्यं पूर्वम् ।

व्य १, पूर्वं १ ।

अर्द्धकृतमित्यपि कश्चित् । कृदन्तग्रहणे कारकोपसर्गपूर्वस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् । स्वयं चिरविलीनं स्वयं धर्मगतं इत्यादि । कुप्राद्योर्नित्यम् । कु इत्यस्य प्रादेश्य व्यसंज्ञकस्य स्याद्यन्तेन सह ष. स्यान्नित्यं नित्यसे स्तपदविग्रहाभावात् पदान्तरणार्थकथनम् । कुक्षितः पुरुषः कुपुरुष ईषज्ज्वलं काजलं प्रकृष्टगतः प्रगतं प्रपतितो वा पुरुषः प्रपुरुषः । विशिष्टो विरुडो वा पुरुषः विपुरुषः दुष्टो जनः दुर्जनः शोभनी जनः सुजनः इत्यादयः शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञातव्याः । क्रान्तादावत्यादेर्द्वा । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्यात्यादेर्द्वा न्तेन सह नित्यं ष. स्यात् । अतिक्रान्तो वेलामतिलेव उद्गती विद्या उद्विद्यः । क्रुष्टादावत्यादेर्द्वा । क्रुष्टादावर्थे वर्त्तमानस्यादादेस्त्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । अवक्रुष्टं कीकिलया अवकीकिल वनम् । अवक्रुष्टः कीकिलन अवकीकिलो वृक्षः । सशब्द इत्यर्थः । सन्नद्धो वर्मणा सवमा परिणद्धो वीरुद्धः परिवीरुत् सङ्गतमग्नेन समशनं प्रतीतोऽक्षेण प्रत्यक्षो घटः सुसङ्गतो वेलया सुवेलः अधिगतोऽक्षेण अध्यक्षो घट इत्यादि । ग्लानादौ पर्यादेश्च । ग्लानादावर्थे वर्त्तमानस्य पर्यादेश्चान्तेन सह नित्यं ष. स्यात् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः पर्याप्तं कुमार्ये अलंकुमारिः अलशब्दस्य पाक्षिकः स इति कश्चित् । तन्मतेऽलकुमार्ये इति वाक्यमपि । उदयुक्तो युद्धाय उदयुद्धः अभिगतः श्रुताय अभिश्रुतः । क्रान्तादौ निरादे प्या । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्य निरादे, प्यन्तेन सह नित्यं ष. स्यात् । निष्क्रान्तो वनात् निर्वनः अपगतो ग्रामात् अपग्रामः अन्तर्गतो सुखात् अन्तर्मुखः इत्यादि । कचिदन्यथापि एतैः सूत्रैर्यत्राप्राप्तं सप्तत्रापि शिष्टप्रयोगदर्शनात् षः स्यात् । पुनाराज पुनर्गवः भूतपूर्वः पुनःशिल्पी अविनाभूत अविनाभावः अन्यार्थोपपत्तिः अध्वगन्तव्य इत्यादि । अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कृदन्तेन सहोपपदस्य नित्यं ष. स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । शक्तिग्रहः धनक्रीतीत्यादि । हरिभावनीत्यादौ तु णिनोऽन्यार्थत्वात् ह एवोक्तम् । न ह्यदिनिमित्तस्य प्रत्यादेः । द्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः कुप्राद्योरित्यनेन प्राप्तं षी न स्यात् । प्रति वृत्तं विद्योतते विद्युत् अभिमन्युरर्जुनतः प्रति स्थित्वा गतः । त्रिगर्त्तस्य परीत्यादि ।

समासान्तप्रत्ययानामेव निमित्तीसूतस्य षादेरिह पूर्वनिपातेऽनुवृत्तिर्नास्ति । तेन समासमाहस्य विधानात् उपकृष्टमित्यव्ययीभावेऽपि पूर्वनिपातः अति-

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति । राजानमतिक्रान्ता अतिराजो ।
अतिश्वी । अत्यङ्गः । अतिस्त्रिः ।

३६७ । सङ्ख्याव्याघ्राच्चाङ्गुलिभ्याम् ।

सङ्ख्याव्यात् ५॥, रात्रि-अङ्गुलिभ्या ५॥, अ. १॥ ।

राजौति । सङ्ख्यहरिति ष प्रत्यये नकारादिलोपे षित्वादीप् । एव अतिश्चाति
शूनोऽत्यप्राप्युपमानेति ष । अत्यङ्ग इति सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः, अतिस्त्रिरिति
गवावादेरिति ङस्त्व' । एवं अतिमाय अतिवामीश' । राजानमतिक्रान्ता अतिराजो-
त्युदाहरता क्रान्ताद्यर्थैरत्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य समास इति सूचितम् । तेन वेलासुद्धतः
उद्देलः ज्यामधिकूढ अधिव्य मुखमभिगत अभिसुख इत्यादि बोध्यम् ॥ ३६६ ॥

श्रीराटौ—व्यमिति सविधायकलक्षणे षीनिर्दिष्टस्योपलक्षक तेन पूर्वकाय,
अङ्गपिपलीत्यादौ पूर्वादीनां पूर्वनिपाती ननु शाक प्रति इत्यत्र प्रतेरिति ।
अतिराजौति अतिक्रान्ता राजानमित्यादिस्वरूपेणार्थकथनमित्यन्ये । सङ्ख्यहो
रात्रः ष, षगे च इति ष' । षित्वादीप् । अतिश्वीत्यत्र शूनोऽत्यप्राप्युपमानात्
इति षः । अत्यङ्ग, इत्यत्र सङ्ख्यहोरात्र, इति षे सर्वैकदेशेत्यादिनाङ्गो ङादेशः ।
पूर्वदार्थप्राधान्येऽपि षविधानस्येति फलम् । एवं अतिनदिः अतिभर्ता इत्यादौ
कादयो न स्युः अहत्वात् अतिस्त्रिरिति परषदार्थस्याप्राधान्याद्वैयर्थ्येन गवा-
वादेरिति स्त्र । राजदन्तादिषु परम् । प्राप्तपूर्वनिपात द राजदन्तादिषु
पठितं चेत् परं स्यात् । दन्ताना राजा राजदन्त, लिप्तवासित सित्तससृष्ट
नग्नमुषित भृष्टलुठितं अवक्लिन्नपक्कं अर्पितीदक्त उत्तगाढम् । सप्तसु पूर्वकालस्य
लक्षणस्य विषयः । उदूखलमुषल तण्डुलक्लिन्न चिवरथवाङ्मौक विष्वक्सेनार्जुनौ
चित्रास्त्रातौ भार्यापती पुत्रप्रसूतौ केशश्मशू विशेषणविशेष्य स्नातकराजानौ
प्रतिष्ठाक्षिप्ते शूद्राचार्य्यौ मय्यादाभिविधौ शिरीजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ अल्लावुश्च
कर्कन्मूश्च ते अल्लावुर्कर्कन्मू ईदूतीर्वा परदे इति स्त्र । ते च हन्मूश्च ता अल्लावु-
कर्कन्मूहन्मू, उदूखलादिभिर्मुषलादीनां च परनिपातः । विशेष्यविशेषणे इत्यपि
स्यादिति कश्चित् । एव वनस्याग्रे अग्नेवन रात्रौष्णा गणी गणरात्र वाणस्य
रो वारवाण, अन्तरं गृह गृहान्तरम् । अन्तरशब्दोऽत्रान्वयार्थः । अ. पर परश्चः
इत्यान्ति शेष शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ॥ ३६६ ॥

सङ्ख्या च व्यञ्ज सङ्ख्याव्य तच्चात् । एकवचनं यथासङ्ख्यानिरासार्थम् ।
मङ्गूकङ्गुताधिकारात् षादेरनुवृत्तिः । रात्रिमतिक्रान्तोऽतिरात्र, एव अत्यङ्गुलः

सङ्ख्याया व्याच्च पराभ्यां रात्राङ्गिभ्यामः स्यात् यादौ
नतु तार्थे । अतिरात्र अत्यङ्गुलः । हरिणा त्रातो हरित्रातः ।
विष्णवे दत्त विष्णुदत्तम् । अच्युतात् जातं अच्युतजातम् ।
कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, महाघासः, ग्रामतच्च, मृगसक्थं,
जालसरस, मण्डूकसरसं, राजगवः, वर्षारात्रः ।

एवं त्रिरात्र द्वाङ्गुलम् । तृतीयामाह । हरिणा त्रात इति । एव खड्गच्छिन्न-
रथत्रज्या हर्षजागरा मासपूर्वः वर्षावरः मासीन, असिकलह' वाङ्निपुणः गुड-
मिश्रः इत्यादि । वङ्गा हतान् शस्त्रेण ज्ञात्वा मनसा कर्तुमिच्छति । हस्तेन
कुर्वन् बलेन कर्षाण इत्यादावनभिधानान्न स्यात् । एवं दध्ना मिश्रित ओदनः
दध्योदन दध्ना मिश्रिता शक्तवः दधिशक्तवः गुडेन मिश्रिता घाना गुडघाना
हस्तिना युक्तो रथः हस्तिरथः एवं अश्वरथ, दध्ना पूर्णो घट दधिघट' इत्यादौ
शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोप । अवादय, क्रुष्टादर्थे तृतीयान्तन समस्यन्ते ।
कोकिलया अवक्रुष्ट अवकोकिल वनं अवस्य पूर्वनिपातः । गवावादिरिति क्रस् ।
एव अवमयूर वक्त्रेण परिणत, परिवत्सर, अक्षेण अधिगत अयत्तः अक्षेण
प्रतीतः प्रत्यक्ष, अक्षमिन्द्रियम् । चतुर्थीमाह । विष्णवे दत्तं विष्णुदत्त एव
गोभ्यो हितः गीहित यूपाय दारुः यूपदारु एव अश्वघासः वासगृह शयनपर्यङ्क
इत्यादि । एषु षष्ठीसमास इति केचित् । एवञ्च ज्ञानादर्थे पय्यांदिना
चतुर्थीसमासः । तथा अव्ययनाथ परिज्ज्ञानः पथ्यध्ययनः युंष्टाय उदयुक्त
उद्युङ्गः कुमार्ये अलं अलङ्कुमारि, गवावादिरिति क्रस्, । गोभ्योऽल अलगवः
गीरतार्थे इति विशेषविधानात् षः । पञ्चमीमाह । अच्युताज्जातं अच्युतजात एव
व्याघ्रभीत धर्मभीतः अश्वपतिज, अर्जुनपराजित' राजगृहीत, सर्परक्षितः घटभिन्न
इत्यादि । गुरोरध्येता याजाङ्गुल' प्रसादान् पतित इत्यादावनभिधानान्न
स्यात् । गतादर्थे निरादिना पञ्चम्याः समासः । कौशाम्या निर्गतः
निष्कौशाम्बिः गवावादिरिति क्रस् । शाखाया अपगत अपशास यूथाविद्युतः
विदूथः । षष्ठीमाह । कृष्णस्य सखा कृष्णसख इति सख्यहीराज इति षः ।
महतो देशस्य महत्या भूमिर्वा घासः महाघासः । महत्तत्कारस्य तीकारस्य वा
आकारः । ग्रामतच्चः कौटयामादिति ष । मृगसक्थं पूर्वोत्तरिति ष ।
जालसरस सरो न इति ष । एवं मण्डूकसरसं राजगवः । गीरतार्थे इति षः ।
वषाणा रात्रि, वर्षारात्र इति सर्वैकदेशेति ष । रात्रान्ताः प्रागसंख्यका इत्यमरात्

३६८ । मुख्यार्थोरसः ।

मुख्यार्थं चरसः ॥ ।

मुख्यार्थादुरसश्चब्दादः स्यात् यादौ । अश्वोरसं, मुख्यो-

पुंसम् । एवं मासजातः सप्तवत्सरजात इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीसमासः । आषष्ठः भिक्षा द्वितीया इत्यादौ पूरणप्रत्ययान्तेऽपि समासः ॥ ३६७ ॥

श्रीरा-टौ—सम्बुद्ध्या यादावित्यनुवर्तते इति तत्र षसे पृथक् संख्यावाचिनी रावे षविधानात् षमयोरेवास्य विषय इत्यत आह यादाविति । न च तत्र षित्वात् स्त्रियामौषविधानात् संख्याग्रहणं कर्तव्यमिति वाच्यम् । राज्ञान्नामानहोरादादि त्वात् सदैव पुस्त्वात् । संख्याव्यादिति कनिर्देशात् यथासख्यमित्यत आह अतिरात्र अत्यङ्गुलमिति । गे तु ह्यो रात्रा समाहारं विरात्रः विरात्र अतिरात्र अत्यङ्गुल इति एव निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुल हे अङ्गुली परिमाणस्य द्वाङ्गुलं चैव द्वाङ्गुला भूमिः । भूमेरप्यूर्ध्वमङ्गुलमिति तु यवमानार्थो अङ्गुलशब्दस्तथाच । अङ्गुलमु यवो मत इत्यमरमाला । कृष्णसख इति सख्यङ्गी रात्र इति ष । महाघास इति महती महत्या वा घास इति वाक्यम् । घासशब्दे परे महती महत्यास्तथोराः । ग्राम तच्च इति । ग्रामस्य तच्चा इति वाक्यम् । कौटग्रामादिति ष । मृगसक्थमिति मृगस्य सक्थि इति वाक्यं पूर्वोत्तरमृगादिति ष । कालसरसमिति । अत्र कालस्य काल-कूटाख्यगरक्तस्य सरः कालसरसः कालीयक्रद इति परे । राजगव इति गीरतार्थ इति ष । वर्षारात्र इति वर्षाणां रात्रिरिति वाक्यं सर्वेकदेशेत्यादिना ष ॥ ३६७ ॥

दयाणां पञ्चम इत्यादावन्नभिधानात् स्यात् । मुख्यार्थं । मुख्यार्थादिति किं ? वृद्धस्य चरः वृद्धीर वृद्धस्य वच् इत्यर्थः । सप्तमीमाह पुरुषेणिति । निर्द्धारणे षष्ठ्यन्तस्य समासनिषेधात् पुरुषेषु उत्तमं पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः । अवन्तिब्रह्म देशादब्रह्मण इति ष । इत्यादयः साध्या इति वचनादवेदं विवृणोमि । आश्रितातीतं पतिताभ्यस्तं प्राप्तापन्नं गम्यादिभिर्हितीयान्तस्य । कृष्ण-माश्रितः कृष्णाश्रितः एवं ससारातीतं कूपपतितः कृष्णाभ्यस्तः सुखप्राप्तः शोका-पन्नः ग्रामगमौ सुखेच्छुः मुक्तिप्रेप्सुः अन्नबुभुक्षुः । एभिः किं ? ओदनं भुक्तवान् घटं कर्वन् पटं कुर्वाण ग्रामं गत्वा तीर्थं गन्तुं इत्यादौ न स्यात् । ज्ञानेन द्वितीयान्तं खट्वायां चेषे । खट्वामारूढः खट्वारूढो जायते । गुरुसमन्वमिति चेषः । चेषे किं ? खट्वामारूढो गुरुं पाठयति । सामिकालयोः । सामि इत्यव्यय-महार्थम् । कालो दिनादिः । द्वितीयान्तयोरेतयोः ज्ञानेन समासः स्यात् ।

ऽख इत्यर्थः । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा
अवन्तिब्रह्मः ।

इति षः ।

सामिक्तत्वात् राविमारुहः रावमारुहः । एव मासप्रतिपन्नचन्द्रः । व्याप्ती द्वितीया-
न्तस्य । सुहृत्त्वं व्याप्य सुखं सुहृत्सुखम् । एव सर्वरावकल्याणी । प्राप्तापन्नयो-
र्द्वितीयान्तेन समासे पूर्वनिपातः पुवञ्च । प्रियां प्राप्तः प्राप्तप्रियः । अत्र प्राप्तस्य
पूर्वनिपातः । गवावादेरिति प्रियाया ऋसः । राजान प्राप्त प्राप्तराजः
ग्रामापन्नः आपन्नगवः जाया प्राप्तः प्राप्तजायः धर्मं प्राप्तः प्राप्तधर्मः । एषु
बहुव्रीहि कृते प्राप्तप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे पुवन्न स्यात् । प्राप्तराजः आपन्नगवः
इत्युभयत्र च प्रत्ययो न स्यात् । प्राप्तजाय इत्यत्र जानिरादेशः स्यात् । प्राप्त-
धर्म इत्यत्र धर्मादन् स्यादित्यतस्तत्पुरुषविधानम् । प्रज्ञा प्राप्ता प्राप्तप्रज्ञा स्त्री
जीविकामापन्ना आपन्नजीविका स्त्री इत्युभयत्र परपदस्य एकार्थत्वाभावे पुवन्न
स्यादिति पुवङ्गावविधानम् । न हेतुविशेषणसद्धार्यं कुस्मिताङ्गे च तृतीयासमासः ।
कन्यया शोक भूषाभिः शिवः पित्रा सहागत अक्ष्णा काण पृष्ठेन कुञ्जः ।
दृष्टान्तमास्यति भवानपि पुत्रशोकादिति रघौ । पुत्रशोकादिति सम्बन्धविवक्षया
षष्ठ्याः समासः । ज्ञान्तेन स्तोकादेर्न पञ्चम्याः । स्तोकाभ्युक्तः स्तोकयुक्तः कृच्छ्राङ्गव्यः
कृच्छ्रलम्बमपि लम्बवर्णभाक् इति रघौ तृतीयया । गुणमात्रवाचकैरुपादिभिः
षष्ठ्याः समासः स्यात् । हेम्नो रूप हेमरूपं एवं इक्षुरसः चन्दनगन्धः वायुस्पर्शः
शङ्खशब्द इत्यादि । किञ्च शुक्लादीनां शीतादीनां मधुरदीनाञ्च गुणमात्रवाचित्वे
षष्ठ्याः समासो न स्यात् । यथा पटस्य शुक्ल जलस्य शीत आमस्य मधुर एषां
गुणवाचित्वे तु द्रव्यस्य विशेषणतया पूर्वस्थाधिना बहुव्रीहि कर्मधारयस्य स्यात् ।
यथा शुक्लपटो विप्रः शुक्लपटोऽयं शीतलजला नदी शीतलजलमिदं मधुरामो देश
मधुराममिदं इति । एषा भावप्रत्ययेषु षष्ठ्या समासः स्यादेव । यथा पटस्य
शीतान् पटशीतान् एवं जलस्यैव आमसमाधुर्यम् । सख्यायास्तु सख्यामात्रवाचित्वेऽपि
षष्ठ्या समासः स्यात् । यथा गवा शत गोशतं एव नरसहस्रमित्यादि । याजकादीनां
कर्मणि षष्ठ्या समासः । विप्रस्य वाजकः विप्रवाजकः एवं विष्णुपूजकः वेदपाठकः ।
अव्ययै पश्चादादिभिरेव षष्ठ्या समासो न च पूर्वनिपातः । पूर्वस्य पश्चात्
पूर्वपश्चात् सर्वपश्चात् तदुपरि तत्कृते इत्यादि । नियमः किं ? व्रतिनस्तूष्णीं
शीघ्रस्य दिवा छात्रस्त्रीचैर्गृहमित्यादौ न स्यात् । निर्धारणे षष्ठ्या समासो न

द्विगुसमासः (गः) ।

तस्यार्थे—विषये, वाच्ये अपत्यार्थणििकादिकम् ।

प्रोज्झाजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ॥

पञ्चभिर्गोभि क्रौतः पञ्चगुः ।

स्यात् । पुरुषाणां शूर । एवं मातुः स्मृतवान् सर्पिषो ज्ञानवान् वर्षशतस्य जीवक इत्यादावपि न स्यात् । राजदन्तादीनां परस्य पूर्वनिपातः । यथा दन्तानां राजा राजदन्तः कायस्य पूर्वं पूर्वकायः ऋणे उत्तमः उत्तमर्णः, ऋणे अधमः अधमर्णः इत्यादि । तीर्थे काकादयः क्षेपे समस्या समस्यन्ते । तीर्थे काक इव चञ्चलं तीर्थ-काक एव तीर्थवायस तीर्थध्वाङ्गः कूपमण्डूकः कूपकच्छपः । क्षेपे किं ? तीर्थे काक-क्षिप्रति इत्यादि । तत्रशब्दः क्लेन समस्यते । तत्रकृतं तत्रभुक्तमित्यादि । समासे तद्धितादेशस्य न लोपः । तत्रकृतस्येदं तावकृत इत्येकपदत्वात् पूर्वस्य वृद्धिः । पात्रे समितादयः क्षेपे समस्यन्ते विभक्तेरलुक् च । यथा पात्रेसमितः पात्रेवहुलः गेह्मेनङ्गीं पिण्डीशूर इत्यादि । पात्रे एव नान्यत्र इति क्षेपो बुध्यते । एवं पिण्डीशूर इत्यत्र विभक्तेर्लुक् अभिधानात् । विलिश्यादेर्विभक्तेर्न लुक् । वचनेचरादेस्तु वा । विलिशयः खल्लिशयः, उरसिलीमा कण्ठेकालः वनेचरः वनचरः खेचरः खचरः त्वचिसारः त्वक्सारः सरसिजः सरोजमित्यादि ॥ ३६८ ॥

श्रीराट्टे—मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं तच्च तत् उरश्चेति तस्मात् । अश्वीर-समिति अश्वस्य उर इति वाक्यम् । उरः शब्दो मुख्यवृत्त्या हृदयवाची लक्षणया प्रधानार्थः तथाहि । यथा उरः शरीरावयवानां प्रधानं तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थः मुख्यायादिति किं ? मैत्रस्योरो मैत्रोर । अवन्तिब्रह्म इति अवन्तिदेशभेदः तत्र ब्रह्मा ब्राह्मण एव सुराष्ट्रब्रह्म, काण्डकुञ्जब्रह्म इत्यादि । देशादिति किं ? देवब्रह्मा नारदः ॥ ३६८ ॥

इति षमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।

तस्यार्थे इति गो द्विगुः तस्य तद्धितस्यार्थे समाहारे चत्तरे पदे परे च भवन् चिधा भवति । तद्धितार्थेऽपि चिधा भवति यथा तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अजादेर्हसादेर्वाऽर्थे विषये इत्येकः, अपत्यार्थणििकादिकं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा अजादे-तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः । इति तद्धितार्थमधिकृत्य हाभ्यामेकोऽर्थः ।

३६६ । गैक्यादतोऽपाचादेरीप् ।

गैक्यात् ५१, अतः ५१, अपाचादेः ५१, ईप् ११ ।

अपत्यार्थशिकादिकामिति । शिरैव शिक. कृन्दोऽनुरोधात् स्वार्थे क. शिप्रभृति-
मित्यर्थः । यत्र तस्यार्थविषये समास. क्रियते तत्र तद्विप्रत्ययव्युत्पत्तेः पूर्वावस्थाया
समासे कृते ततः प्रत्ययव्युत्पत्तौ वृद्धादि । तेन द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य अपत्य-
व्युत्पत्तेः पूर्वावस्थाया हिमात् एतयोरेकपदीभावे पश्चात् अपत्यव्युत्पत्तेः कृते हि इत्यस्यैव
वृद्धौ सस्यासम्भवादित्यादिना डुरि कृते वैमातुर इति । एवं पञ्चाना नापितानामपत्यं
पाञ्चनापितिः । वाच्ये तु यथा पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करण-
कारकात् ढघेकादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्विप्रत्यय उक्ताथत्वे
उक्ताथानामप्रयोग इति न्यायात् तद्विप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवावादेरिति ब्रूय. । अजा-
देरिति किं ? द्वयोर्नृभिर्भवः हिमूद्वय इत्यादौ विषये एव समासः स्यात् न तु वाच्ये ।
समाहारे यथा तथाणा सखीना समाहारस्त्रिसखम् इत्यादि । उत्तरपदे परे यदा
पञ्चगवधन इत्यादि ।

श्रीरा-टी—इदानीं गमाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्त्रिधा विप्रकारः तत्र तस्यार्थे
एकः, समाहारे एकः, उत्तरपदे परे एकः, इति तस्यार्थे कृतगमात् तत्प्रत्यय सत्त्वात्
तस्यार्थे इत्यत्र एकस्या गमा एव विषयत्वं वाच्यत्वं चेत्यर्थः इत्यत्र आह विषय इत्यादि ।
अपत्यार्थे शिकादिकञ्च विज्ञाय अजादस्यार्थे वाच्ये अपत्यार्थे शिकादिकस्य
हसादेश्च तस्यार्थे विषयभूते ग इत्यर्थः । यथा पञ्चसु कपानिषु सस्रुतः, तृष. पञ्चकपालः
सूप. द्वौ वेदौ वेत्यधीते वा द्विवेदः द्वितन्त्रः इत्यादौ सस्रुताद्यस्य सेनीकत्वात्
उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायात् न णादयः । पञ्चाना नापितानामपत्यं पाञ्च-
नापितिं दाभ्या शूपाभ्या क्रीतं द्विशौरिकं द्विखारीक. अर्द्धखारीक. पञ्चाना गर्गाणां
भूतपूर्वौ गौ, पञ्चगर्गव्यः पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधु पञ्चब्राह्मण्यः इत्यादौ अपत्यार्थस्य
विषयभूतत्वेनानुक्तत्वात् णादयः, स्युरेव शिकादि इत्यनेन अर्हति इत्यादौ विहितौ
ष शिकसदाद्या अर्हति इत्यादिविहितौ यं त्याः सञ्ज्ञायामेव तेषां वेत्तादिभिन्नेष्व-
र्थेषु येऽजादयस्यासौषाच ग्रहणं तेन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्हादित्वेऽप्यसञ्ज्ञाया-
मशिकादित्वादाच्ये ग. । सञ्ज्ञायान्तु पञ्चभिर्लौहितैः क्रीतं पाञ्चलौहितकमित्यादौ
विषय एव गः शिकादित्वात् । दाभ्या सुवर्णाभ्या क्रीतं द्विसौवर्णिकं द्विसुवर्णं
द्विसाहस्रं द्विसहस्रमित्यादौ सञ्ज्ञायामपि वाच्यस्य विधानात् विषये वाच्ये ऽपि
गः । एतत् सर्वं तपादं विशिष्य वक्तव्यम् ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात् नतु पात्रादेः ।

त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी ।

पात्रादेस्तु द्विपात्रं त्रिपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम् ॥

३७० । वानापः ।

वा । १।, अन्-आप् ध्र ।

अनन्तादापञ्च ईप् स्याद्वा । पञ्चकर्मी पञ्चकर्मं त्रिखट्टी
त्रिखट्टम् ।

गस्य ऐक्य गैक्य समाहारद्विगु' । त्रयाणां लोकानां समाहार त्रिलोकी । समा-
हारद्विगुना क्लीबत्वेऽपि ईप् विधानाददन्तानां स्त्रीत्वं सूचितं पात्रादेस्तु एकपात्र
द्विपात्र त्रिभुवन चतुर्युग चतुष्पथ मित्यादि ॥ ३६९ ॥

श्रीरा-टी—गस्यैक गैक्य तस्मात् । पात्रमादिष्यस्य पात्रादिर्न पात्रादि-
रपात्रादिस्तस्मात् निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात्
पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लामेऽपि अतो ग्रहण कृतसान्तादन्तस्यापि प्राप्तार्थं तेन
षोडशराजौ द्विधुरौ पञ्चराजौत्यादि । पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ षाठात् पञ्चराज-
मिति भाव्यम् । त्रिलोकीति ईप्' पित्कारणाटव चगैक्यवमित्यनेन न क्लीबत्वमती
नित्यस्त्रीत्वमिति । एव पञ्चमूलौ सप्तशतीत्यादि । ननु समाहारस्थानेकवृत्तित्वात्
कथमेकापूपीति चेत् सत्य दानक्रियया सम्भवेण वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोष्य
समाहार इति । पात्रादेस्तित्यादि द्विपात्रं त्रिभुवन त्रिगुण चतुर्गुण चतुश्च
चतुष्पथ चतुर्मुखं पञ्चनाव पञ्चगव्यं द्विद्वारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम्
अत इति किं ? त्रिजगत् पञ्चपटु ॥ ३६९ ॥

अन् च आप् चेति अनाप् तस्मात् । ब्राह्मणोऽत्र चकारार्थं तेन अदन्तादाव-
न्ताच्च गैक्यादीप् स्यात् वाशब्देनानुक्तम् । सख्याव्यादित्यदितोऽप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः ।
किञ्च चानुक्तं नोत्तरव इति न्यायात् अप्रत्ययस्य परवानुवृत्तिर्नास्तीति । पञ्चकर्म-
मिति पञ्चानां कर्मणा समाहारः इति वाक्येऽनेन अप्रत्यये न्वीर्लोपीताविति नलोपे
ग्रथोर्लोप इत्यकारलोपे चगैक्यवमिति क्लीबत्वे समाहारे एकत्वे सेर्मः । एवं
पञ्चकर्मी इत्यत्र ईप् नकार अकारयोर्लोप इति ॥ ३७० ॥

श्रीरा-टी—सख्युक्कगत्या सख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या वेत्यवाऽप्रज्ञेपाद् वा

३७१ । तार्थे मानात् काण्डाच्चक्षेत्रे ।

तार्थे ७, मानात् ५, काण्डात् ५, तु ११, अक्षेत्रे ७ ।

त्रादकौ, त्रिकाण्डी रज्जुः । क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः ।

३७२ । पुरुषान् वा ।

पुरुषात् ५, वा ११ ।

द्विपुरुषी द्विपुरुषा । त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिस्वारं
त्रिस्वारि, त्रयहः ।

अर्हत्यस्य लाभः । वाशब्दीऽव समुच्चयार्थः तथाचाऽनन्तावन्ताभ्याम् अर्हत् च
स्यादित्यर्थः । तेन पञ्च कर्म विततमित्यादि स्यात् । अख्येपक्षसन्नकत्वेन पञ्च-
कर्मी वितचीत्यव नकाराकारयोर्लोपः ॥ ३७० ॥

अत्र अप्रत्ययी नानुवर्तते । तेन तद्वितार्थद्विगौ परिमाणवाचकादीप् स्यात्
काण्डानु तद्वितार्थे द्विगौ क्षेत्रभिन्ने वाच्ये ईप् स्यात् । त्रय आठका, परिमाण-
मस्याः त्रादकौ धान्यसहतिः । एव त्रिकाण्डी रज्जुः । क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा
क्षेत्रभूमिः अत्र आवेव ॥ ३७१ ॥

श्रीरटी—इह वाऽकारण्यो नानुवर्तते परव वा ग्रहणात् तार्थे ते मानार्थ-
कादीप् स्यात् काण्डशब्दानु क्षेत्रभिन्ने वाच्ये । त्रादकौ त्रय आठका मान-
मस्या इति वाक्यम् । एव द्वौ द्विगौ मानमस्या द्विगौ द्वाटंकौत्यादि त्रि-
काण्डीति त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यं एवं त्रिकाण्डीत्यादि सत्रत्र
परिमाणार्थविहितस्य भावस्य लक् । अक्षेत्रे इति किं ? त्रिकाण्डा क्षेत्रभूमिः
क्षेत्रैकदेशः । मानात् किं ? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वी द्विवर्षा त्रिशता इत्य-
त्रापि न स्यात् । सुपाञ्चालादौ सख्यापूर्वपरिमाणार्थसंबन्धसंख्यानां प्रथम-
ग्रहणेन कालसख्ययोरपरिमाणत्वात् समाहारे तु दशशतौत्यादयः स्युरेव ।
न विस्तारितकम्बल्यात् । तार्थे ते मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न स्यात् । द्वे त्रिगौ
मानमस्या द्विविस्ता द्वाचिन्ता द्विकम्बल्या ॥ ३७१ ॥

पुरुषादीप् स्याद्वा तद्वितार्थे द्विगौ । द्वौ पुरुषौ परिमाणमस्या द्विपुरुषी
द्विपुरुषा भित्तिः । समाहारमाह । त्रयाणां सखीनां समाहारस्त्रिसखं सख्य-
हीरिति अप्रत्ययः । त्रयाणां गवां समाहारस्त्रिगवम् अत्र गौरतार्थे इति
प्रत्ययः । त्रिगुणां नावां समाहारस्त्रिनावम् अत्र नावीर्द्धादिति अप्रत्ययः ।

३७३ । द्वित्रेर्वाञ्जलेरः ।

द्वित्रेः ५।, वा । १।, अञ्जलेः ५।, अ १। ।

द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि, द्व्यङ्गुलं त्रिरात्रम् । पञ्च गावो धनं
यस्यासौ पञ्चगवधनः दिनावधनः द्विखारधनः द्व्यङ्गप्रियः ।

इति गः ।

तिसृणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् अत्र खार्या वा इति षप्रत्ययः पञ्चे त्रिखारि
अत्र क्लीवे स्त्र इति ऋस्त्र । वयाणामङ्गा समाहारस्य ह । अत्र सख्यङ्गीराञ्च इति
षप्रत्यये सर्वैकदेशित्वं समाहारवर्जनात् अङ्गादेशाभावे अङ्गान्तत्वात् पुस्त्वम् ॥ ३७२ ॥

श्रीरा-टौ—तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादोप् स्याद्वा । त्रिपुरुषीति वयं पुरुषा
मानमस्या इति वाक्यं एव द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा त्रिसखमित्यादि वयाणां
सखीणां समाहार इति वाक्यम् । क्रमेण सख्यङ्गीराञ्च, गोरतार्थे नावोर्द्वाद् गे
अं खार्या वेति षप्रत्ययः, त्रिखारि षाभावपञ्चे चगेक्यवमिति क्लीवत्वात् क्लीवे स्त्रः ।
चङ्ग इति वयाणां अङ्गा समाहार इति वाक्यं सख्यङ्गीराञ्च इति षे सर्वैकदेश
इत्यत्र ऐक्यनिषेधात् अङ्गो नाङ्गादेशः, अङ्गीरावादित्वात् पुस्त्व एव चङ्ग । अनेक्ये
तु द्वयोरङ्गोर्भावं द्व्यङ्गः त्र्यङ्गः इत्यादि स्यादेव ॥ ३७२ ॥

द्वित्रिभ्यां प्ररादञ्जले, अं स्याद्वा तद्वितार्थे द्विगौ । द्व्यञ्जली परिमाणमस्या
द्व्यञ्जलं जलम् । पञ्चेऽप्रत्ययाभावे जलवाचित्वात् क्लीवत्वं एव द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि
जलम् । विलोचनस्तु तद्वितार्थभिन्ने द्विगौ द्वित्रिभ्यामञ्जलेरप्रत्ययः विधाय
द्वयोरञ्जल्योः समाहारं द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि एवं द्व्यञ्जली प्रियौ यस्य स द्व्यञ्जल-
प्रियः, द्व्यञ्जलिप्रियः इति समाहारोत्तरपदयोरुदाहृत्य तद्वितार्थे तु द्विभ्या-
मञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिरित्यन्तमाह । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः द्व्यङ्गुलम् ।
तिसृणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् इत्युभयत्र सख्याव्यादिति अप्रत्ययः । उत्तर-
पदे परे उदाहरति । पञ्चगावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः अत्र धने उत्तरपदे-
परि द्विगौ गोरतार्थं इति ष प्रत्ययः । हे नावो धनमस्य दिनावधनं नावोर्द्वा-
दिति ष । हे खार्यो धनमस्य इति द्विखारधनं द्विखारीधनं, खार्या वा इति
ष प्रत्ययोवा हे अङ्गो प्रिये यस्यासौ द्व्यङ्गप्रियः, अत्र सख्यङ्गीरिति षप्रत्यये
सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः ॥ ३७३ ॥

अव्ययीभावसमासः (व) ।

वः कसासीप्यसादृश्य साकल्यानुक्रमद्विषु ।

वीप्सापर्यन्तयोग्यत्व पश्चादर्थानतिक्रमे ।

शब्दप्रादुर्भावाभाव यौगपद्येष्वनेकधा ॥

श्रीराट्टी—वायहणात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्तिः, तथाच द्वित्रिभ्यां परादञ्ज-
लेर स्यादतार्थे गे । इञ्जलमिति इयोरञ्जल्यो समाहारः, इति वाक्य एव
वञ्जलं वञ्जलि दावञ्जली जलमस्य इञ्जलजल, इञ्जलिजल इत्यादि । तार्थे तु
इत्राभ्यामञ्जलिभ्या क्रीत इञ्जलिः इञ्जुलमित्यादि सख्याव्यादित्यत्र उत्तरदगमाह ।
पञ्चगवधन इति । आदौ त्रिभि देः ह, पश्चात् धनशब्दे परे पूर्वयोर्द्वयोर्गे गसि
गोरुत्तरदत्तात् गीरतार्थे इति ष' । एव द्विनावधन, द्विखारधन द्विखारौधनः
इञ्जप्रिय इत्यत्र नावीर्ज्ञात् गे च खायां वा सख्यहीराज्ञ इति क्रमेण ष षेऽङ्गोऽ-
ङ्गाटेश । इ अङ्गी जातस्य इञ्जजात इत्यादौ विभिर्देः ष पश्चात् पूर्वयोर्द्वयोर्गे,
अभिधानात् उत्तरदे गसि नित्य एव तेन पञ्चगोधन इति न स्यात् अन्ये तु समाहारः
सद्यः, तत्र तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार इति कृत सद्यःकार्यार्थे गनिराकरणार्थ-
मित्याहुः । परे तु दिव्याचिपूर्वदानामपि गमुक्ता पूर्वस्या शालाया भवः पौर्वशालः
पूर्वं शाला प्रिया अस्य पूर्वशालाप्रियः इत्युदाहरन्ति ॥ ३७३ ॥

इति गसमासः (द्विगुः ।)

व' कसामीप्य इत्यादि । वोऽव्ययीभावः । कारकादिषु चतुर्दशेषु अर्थेषु
भवति प्रयोगानुसारादनेकधा च भवति इत्यर्थः । पर्यन्त शेषसीमा । शब्दस्य
प्रादुर्भाव' शब्दप्रादुर्भावः । युगपदेककालं तस्य भावो यौगपद्यम् ।

श्रीराट्टी—इदानीं वमाह । व, केल्यादि । व्यपूर्वदाना सी वस उक्तं स च
कसामीप्याद्यर्थेषु गत्यमानेषु व्यानां दाना स्याद्यन्तैः सहाभिधानप्राधान्यान्त्रित्यं
स्यात् कसामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा अनेकप्रकार इत्यर्थः । परस्त्वसापेक्षलादिह
नीदाहृतम् ।

३७४ । वात् क्तेर्मोऽतोऽप्याः ।

वात् ५१, क्ते ६१, मः ११, अत ५१, अप्या ६१ ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्ते र्मः स्यात् नतु प्याः ।

कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम् ।

अप्याः किं ? कृष्णस्य समीपात् गतः उपकृष्णात् गतः ॥

३७५ । वीप्नोर्वा ।

वी-प्नो ६१, वा ११ ।

उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्यम् । उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितः ।

अकारान्तशब्दस्य अव्ययीभावसमासे कृते क्तेर्लुक् त्येचित्यनेन क्तेर्लुकि पुनर्लिङ्ग-
सञ्ज्ञाया उत्पद्यमानविभक्तौना स्थाने सः स्यात् नतु पञ्चम्या इत्यथ । यादृग्
जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पीवर्जनेनैव क्तेः प्राप्नो
क्तेर्यदृष्य लुक् परादित्येतादृश्वर्थम् । कारकमाह कृष्णमधिकृत्य अधिकृष्णं
अवाधिशब्देन कर्मणि वाच्ये समासः । व्यपूर्वमिति अथे, पूर्वनिपातः । क्तेर्लुगि
त्यनेन कृष्णशब्दादनो लुक् अधिकृष्ण इत्यस्य पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया जातस्य से स्थाने
म् एव सर्वत्र । सामीप्य आह कृष्णस्य समीप उपकृष्ण अत उपशब्देन सामीप्ये
वाच्ये समासः । तत उपकृष्ण शब्दस्यापादानविवक्षाया जाताया, पञ्चम्या वर्जनान्न
मकारः उपकृष्णादिति । अव्ययीभावादेव विभक्तैर्मकारविधानात् उपकृष्णमति-
क्रान्तौ अलुपकृष्णौ इत्यादौ पुनर्द्वितीया तत्पुरुषे विभक्तैर्मो न स्यात् ॥ ३७४ ॥

श्रीरा-टौ—अप्या इति पृथक् दकारं लुक् परादित्यत्राऽनुवर्त्तनार्थं कृष्णमधि-
कृत्येत्यादि । यद्यपि क इति सामान्येनीकत तत्राप्यभिधानात् वीप्नोर्र्थ एव ज्ञेय ।
एवं स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तत अधिस्त्रीत्यादि । अन्ये तु तत्रार्थ एव वस कुर्वन्ति
नित्यत्वादस्य वीप्नान्तेनार्थकथनम् । उपकृष्णादिति अप्या इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव
सामीप्योदाहरण दर्शित एव कुम्भस्य समीप उपकुम्भमित्यादि । दण्डकादृचिषे
नाह सरितोऽद्रीन् वनानि च इत्यत्र एनत्यान्तदक्षिणेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि
न सः अनभिधानात् । गृहस्योपरि उपरि तिष्ठति शिरसी घट इत्यत्र सामीप्यार्थ-
स्याविवक्षितत्वात् अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्व स्यात् ॥ ३७४ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात् परयोऽस्तृतीयासप्तम्योर्मो वा स्यात् । कृष्णस्य समीपं

३७६ । लुक् परात् ।

लुक् ११, परात् ५ ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात परस्या क्ते लुक् स्यात् ।

३७७ । सहः सोऽकाले ।

सह ६१, स ११, अकारान्ते ७ ।

सहस्य स स्यात् गतु काले ।

उपकृष्णमिति स्थिते पश्चात्तस्य करणविवक्षायाः अधिकरणविवक्षायाच्च जातयाम्भू-
तीयासप्तम्योर्मी वा उपकृष्ण उपकृष्णेन कार्यं श्रेय उपकृष्ण उपकृष्णे स्थित
साधुरित्यर्थः । एव गङ्गायाः समीप उपगङ्गा इत्यादौ चगैक्यवमिति क्लीबत्वे क्लीबे
ख इति ऋखे तृतीयासप्तम्योः उपगङ्गा उपगङ्गेन उपगङ्ग उपगङ्गे पक्षस्था उपगङ्गात्
इत्यादि । अन्यत्र सर्वविभक्तेः उपगङ्गमिति ॥ ३७५ ॥

श्रीरा-टी—अकारान्तात् वात पर्यास्ती-मीम् स्यात्वा । वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् सुमद्र उन्मत्तगङ्गा एकावेशतिभारद्वाजमित्यादौ सम्राट्जनदी सख्या-
वयवेभ्यः ता न वा मादेशः ॥ ३७५ ॥

सामान्यविधानेऽपि विशेषविधिना पूर्वसूत्राभ्या अवर्णे बाधित तद्विद्वत्स्येव
प्राप्तौ परादिति ज्ञापयति पूर्वतरात् अप्या इति पूर्वात् लीत्वोरिति वा इत्यपि
नानुवर्तते । क्तेरित्यनुवर्तते एव तस्य अकारान्तभिन्नादिजन्ताञ्जसन्ताञ्च अव्ययी-
भावात् परासा सर्वविभक्तौना नित्य लुक् स्यादित्यर्थः । यथा उपहरि उपगौरि
उपलिट् उपषध, इत्यादि ॥ ३७६ ॥

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्तते क्लीबादेत्यत्र वाग्रहणात् क्तेरित्यनुवर्तते इत्यत्र
आह क्तेरिति ॥ ३७६ ॥

सादृश्ये आह हरि, सदृशमिति सदृशब्देन सादृश्ये वाच्ये समामेऽनेन सहस्य
सादेशः पूर्वेषु विभक्तेर्लुक् । साकल्ये आह तर्णेनेति । यदर्थं यद्वगृहीत
तव तस्य निःशेषत्व साकल्यम् । तथान सह सकलमिति सदृश किञ्चिदप्यदनीय
न त्यजतीत्यर्थः । अनुक्रमे आह अनुज्येष्ठमिति ज्येष्ठस्य हीनो भूत्वा गच्छती
त्यर्थः । ज्येष्ठमनुक्रम्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया न तु कर्मणि
अन्वया कारकत्वादेव समासे सिद्धं अनुक्रमस्य पृथक् ग्रहण विफल स्यात् ।

हरेः सदृशं सहरिः । काले तु सहपूर्वाह्णम् ।

तृणेन सह सकलमन्ति सदृणम् । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनु-
ज्येष्ठम् । मद्राणा समृद्धिः सुमद्रम् । त्रिष्णुं विष्णुं प्रति प्रति-

अचार्कर्मकोऽयं क्रमधातुः । ऋज्ञौ उदाहरति मद्राणां समृद्धिं सुमद्रमिति ।
वीक्षाया आह विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु इति । एवम् अतिविष्णुं परिविष्णुं
अनुविष्णुं इति । पयस्ते आह अग्नयस्य पयस्तेन सौमित्रे अत्र सहस्य सादृशः,
अग्निग्रन्थात् परं किमपि नाधीते इत्यर्थः । योग्यत्वे आह रूपस्य योग्यमनु-
रूपमिति । पश्चादर्थे आह शिवस्य पश्चादनुगुणमिति । अनतिक्रमे आह
शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति इति । शक्तिः सामर्थ्यं यादृशं सामर्थ्यं तादृशं
धारयतीत्यर्थः । अत्रापि अतिशब्देन योगे द्वितीया न तु कर्मणि । शब्द-
प्रादुभावे आह हरेः, शब्दः प्रादुर्भूत इति हरिः । इति शब्देन शब्दप्रादुभावी
वाच्यः । हरिरित्ययं शब्दो लोके प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अभावे आह पापस्या-
भावोऽपापमिति । अत्र नञोऽकारादृशः । एव मच्चिकाणां भावी निर्भच्चिक-
मित्यादि । अत्ययोऽपि अभाव एव । अत्ययो वस्तुनः अतिवसन्तम् । एव-
मतिशयैतमित्यादि । एवम् ऋद्धाभावेऽपि ऋद्धौ नो यवनस्य दुर्यवनम् ।
ऋद्धाभावी भिक्षाया दुर्भिक्षम् । योगपक्षे आह यत्तु युगपद्विहितं सचक्रमिति ।
हं विष्णो एकस्मिन् काले चक्रेण सह स, धारय इत्यर्थः । अनेकधा इत्यस्य
उदाहरणमाह यावन्तं श्लोकान्तावन्तोऽनुगुणानां यावच्छ्लोकमिति । श्लोकाना-
मियत्तया प्रणामानामियत्ता विद्यमाना इत्यर्थः । एव यादृशोऽनपात्रं ब्राह्मणान्निमन्त्र-
यस्य इति । यावन्ति भोजनपात्राणि वर्तन्ते तावन्ती ब्राह्मणानित्यर्थः ॥ ३७७ ॥

श्रीराटौ—वादित्यस्याथवशात् क्तेविपरिणामः, तन वे इत्यर्थः हरेः सदृश इति
सहरिः गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि सादृश्ये व सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्य-
ग्रहणात् । एव सदृशं किष्क्या, सकिखि हरेः, सादृश्यं सहरिः गुरो सकिखि
कुङ्कुरखेत्यादौ किखि खँखीति ख्यातं शृगालभेदः । तथाच किखि शृगालभेदे
ख्यादिति विश्वः वानरौति केचित् । सह पूर्वाह्णमिति पूर्वाह्णस्य सदृशमित्यर्थः ।
कालस्य निषेधान्न सहस्य स, तृणेन सहति यदर्थं यद्वदहीतं तत्र तस्याः शेषत्वं
प्राकृत्य सदृणमन्ति तृणमपि न परित्यजतीत्यर्थः । ज्येष्ठमनुक्रम्यति अनुक्रमं
आनुपूर्वम् अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठानुपूर्वेण प्रविशतीत्यर्थः । मद्राणां समृद्धिरिति
सुमद्रं वर्तते सुभिच्चं वर्तते मद्राणां भिक्षाणां वाधिक्येन ऋद्धिः, प्रवर्तते इत्यर्थः

विष्णु । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं
अनुरूपम् । शिवस्य पश्चात् अनुशिवम् । शक्तिमनतिक्रमस्य
यथाशक्ति । हरेः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः

यदा समृद्धे, प्राधान्य तदैव वसः । यदा समृद्धेरप्राधान्य तदा प्रादित्वात् षः एव
यथा समृद्धाः मद्रा सुमद्रा इति समृद्ध्या मद्राणां विशेषमाणत्वात् । विष्णुं विष्णुं
प्रतीति यद्यप्यस्य नित्यसत्तात् वाक्याभाव तथापि धिक्समर्थेनैव वीक्षाया
प्रतिना द्विविधानार्थं वाक्यात् वाक्यस्थिति वीक्षार्थस्य सेनीकत्वान्न द्विः । अग्नि-
ग्रन्थपर्यन्तमधीते इति यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति तथाप्यग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते ततोऽन्यत्
नाधीते इत्यस्य असाकल्यार्थं वचनम् । एव सालोक्यमधीते असालोकीऽप्ययने
आलोक्यपर्यन्तं पठतीत्यर्थः । रूपस्य योग्यमिति अनुरूपं ददाति रूपस्य योग्यं
ददातीत्यर्थः । शिवस्य पश्चादिति अनुशिव भक्ता । एवमनुरथ पदाता रथानां
पश्चादित्यर्थं तथाच मेघदूते तदनु जलद ओषधि ओतयेमिति तु षौ स्यात् अवस्ति-
वर्जनमिति परे । शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति ददाति एव यथावलमधीते इत्यादि
हरेः शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति प्रादुर्भावः प्रकाशः हरिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः इति
पाणिनिः । एव विक्रमादित्योऽपि । अभावस्योदहरणमाह अपापमिति । अभावः
ससगाभावः स च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणक एव तेन अथाभावः ऋद्धाभाव-
प्रध्वसाभावोपभोगाभावानां ग्रहणं अतार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभावः यथा अपापं
मच्चिकाया अभावो निर्मलिक इत्यादि । ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनञ्
ब्राह्मणत्वधर्मो निषिध्यते गौरश्चो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तरं निषिध्यते
अतो नाप्युभयत्रार्थाभावः अथशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् ऋद्धाभावो यवनस्य दुर्यवनं
दुर्भिक्षमित्यत्र नीत्तरदायाभावः किन्तु यवनादसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति । अत्ययः
शीतस्य अतिशीतम् अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तमित्यादि । अत्ययोऽतिक्रमः प्रध्वसा-
भावः स च नात्यन्तभावः अर्थाभावे हि क्वचित् प्रदेशे वस्तुनि ससगाभावो न वस्तुनः
प्रध्वस इति । यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अतिकम्बलमित्यादि उपभोग-
कालस्तु विद्यमानस्यैव यौवनादेर्त्तवर्मानकाले उपभोगाभावः अतो नाथाभावो-
ऽत्ययश्चेति । चक्रेण युगपज्जेहीति यौगपद्यम् एककालीनता सचक्रं निधेहि युगप-
चक्रं निधेहीत्यर्थः । सह सोऽकारं इति सङ्ख्येयं स' यौगपद्येष्टिति व्वनिर्देशादन्यु
अर्थेष्टपि तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति व्यस्य नित्यं वस इत्यत्र आह यावन्त

अपीपम् । चक्रेण युगपदेहि सचक्रम् । यावन्तः श्लोका-
स्तावन्तो ऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् ।

इत्यादि । अवधारणमियत्तापरिच्छेद इत्येवेति निश्चयः । यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामा-
एवं यावद्गीजनपावं ब्राह्मणानामन्वयस्व यावदृङ्गं यून आनयस्व इत्यादि । अव-
धारणे किं ? यावत् दत्त तावद्भुक्तं कियद्दत्तं कियद्भुक्तं इत्यादि नावधारितमित्यर्थः ।
एवमसदृशार्थं वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभता यथातथमिति ये
ये ब्रह्मा यथाब्रह्म ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति यथाशक्ति ददतीत्यवानुक्रमानतिक्रमयोः
पूर्वेष्वेव इति सादृश्ये तु यथा ब्रह्मस्तथा युवा इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादे-
वेति ज्ञापितम् । अन्यस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे । अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सद्द्वं
व्यञ्ज्याव्यस्य च वो नित्यम् । स्व प्रति सायं प्रति सूपप्रति शाकप्रति स्वर्गादिः
श्लोकमित्यर्थः । अल्पत्वे किं ? ब्रह्म प्रति दीतते विद्युत् ब्रह्मं लक्ष्मीकृत्य विद्यीतते
इत्यर्थः । एकं द्वि त्रिचतुरऽचशलाकानां परिणा द्यूतपराजये । द्यूतपराजये गम्य-
माने परिणा सहैवा नित्यं वः सात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि
चतुष्परि एकादिशब्दैश्च एवाभिधीयते द्यूतपराजये इत्यस्य सम्बन्धात्तथाहि
एकेनाक्षेण हारितमित्यादि । क्रमेणार्थं तथाच पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा पञ्चिका-
नाम द्यूतं तत्र यदि पञ्च उत्ताना, अवाञ्ची वा पतन्ति तदा पातयिता जयति
अन्यथा पाते पातयिता हारयतीति । एव अक्षपरि शलाकापरि अक्षेण शला-
कया हारितमित्यर्थम् । इहाक्षशलाकयोरेकत्वे वर्त्तमानयोरेवायं स स्वभावात्
न हि स्वभावायोः निमित्तान्तरमपेक्षते इति । अनौदैर्घ्यसामीप्ययोः । अनयो-
र्वर्त्तमानस्यानी स्याद्यन्तेन सद्द्वं वो नित्यं स्यात् । अनुयमुनं मथुरा यमुनेव
मथुरा दीर्घेत्यर्थः । अनुवचं नदी वचस्य समीपा इत्यर्थः । धर्मवचनस्यानौ-
रनेन 'स' सामीप्यधर्मवाचिनस्तु पूर्वेष्वेव यथा अनुवचं नदी वचस्य सामीप्ये
इत्यर्थः । अनयो किं ? वचमनु विद्यीतते विद्युत् वचं लक्ष्मीकृत्य इत्यर्थः ।
नाम्नि नदीभिरन्यार्थे । नदीवाचिभिः शब्दैः, सङ्ख्यान्यदार्थं वर्त्तमानस्य स्याद्यन्तस्य
वो नित्यं स्यात् सज्ञाया विषये । उन्मत्तगङ्गा लोहितगङ्गा शर्नैर्गङ्गा तूष्णीं गङ्गा
चत्वारि देशनामानि । नाम्नि किं ? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् स शीघ्रगङ्गो देशः
अन्यार्थे किं ? कृष्णा चासौ वेन्ना चेति कृष्णवेन्ना । तिष्ठद्गवाद्याः । तिष्ठद्गवाद्या
वसञ्जका निपात्यन्ते । तिष्ठद्गवादिस्तु तिष्ठद्गवो बहुदृश्यं चायतीगवम् । खले
संस्क्रियमाणाभ्यां नूयमानाच्च संस्कृतात् । नूनाद्यववृषे पूर्णात् पूर्त्यमाणात् यव-

आया। आयातीपुण्यपापावात् समीऽप्यथ समं समात् । भूमि पदातिरिच्यैर्वा
 सुनिर्दुरपरात् समम् । प्ररथ प्रस्रं ग्राह्मपसव्य प्रदक्षिणम् । सम्प्रत्यसम्प्रत्ये-
 कान् तथापदिशमित्यपि । षट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेय शेष शिष्टप्रयोगतः ।
 तिष्ठन्ति वृद्धन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु वृद्धद्गु आयाती-
 गवञ्च । खले यवा यस्मिन् काले स कालः खलेयवं सक्त्रिमाणयव नूयमानयव
 सस्कृतयव नूनयवं खलेवषमित्यादि पूर्णा यवा यस्मिन् काले स कालः पूर्णयवं
 पूर्यमानयवम् । आयत्यः समा सवत्सरा आयातीसमम् एव पुण्यसमं पापसमम्
 अथसम समत्व भूमीः समं भूमि समभूमि एव समं पदार्ता समपदाति । पूर्वदार्थ-
 प्राधान्य एव वसः परदार्थप्राधान्ये तु समभूमिः समपदातिरिति य एव समा. पदा-
 तयो यस्मिन् समपदातीति परायण समशब्दस्य वा सममादेशा निपातनात् सम भूमि
 सम पदातीत्यन्ये । समार्थसममिति व्यस्याभ्या सह व स इति कश्चित् शोभनत्वं समस्य
 सुषम नि.षम दुःषमम् अपरसमम् । एव प्रगतत्वं रथस्य प्ररथं प्रन्तग ग्राह्मपसव्य
 प्रदक्षिणमिति । परदार्थप्राधान्यात् कुप्राद्योर्नित्यमिति ष एव सम्प्रतिशब्द पठित्वा
 असम्प्रतीति पठित वसे कृते सान्तराभावात् । एकमन्तस्य एकान्त दृशीर्मध्यमपदि
 शमिति । अस्याकृतिगणत्वात् अपदक्षिणमित्यादि । इह धेदात् कार्यं लक्षणेन न
 सिद्ध्यति तत्तत् सर्वं निपातनाज्ज्ञेयम् । तिष्ठद्गवादीना बादन्वसी न स्यात् यथा
 परमं तिष्ठद्गु इत्यादि वसस्तु स्यादेव तथाच अतिष्ठद्गु जपन् सन्धा प्रक्रान्ताभायती-
 गवमिति भट्टिः । अभिप्रत्योराभिमुख्ये लक्षणज्ञा वा । अभिमुख्ये वर्तमानयोरभिप्रे-
 तीर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वौ तदन्तेन सह वः स्याहा । अभ्याग्नि प्रत्यग्नि पक्षे अभ्याग्नि
 प्रत्यग्नि शलभा. पतन्ति । अग्नि लक्षौकृत्य शलभा. पतन्तीत्यर्थः । अवाग्नि-
 लक्षणं तेन पतद्गाना पातो लक्ष्यते तथोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धी यथाऽभिप्रतिभ्यां
 द्योत्यते तथा शब्दशक्तिस्वभावादाभिमुख्यमपि द्योत्यते अतएव अग्नेरभिमुखमेव
 पतद्गा पतन्ति न पार्श्वे न पृष्ठे इत्यर्थः । अभिमुख्ये किम् ? गङ्गामभिवसति ।
 लक्षणहेति किम् ? शुभ्र प्रतिगच्छति शुभ्रान्मथुराक्षकितो दिक्षोऽह्वात् दिग्
 धमात् शुभ्रमेव निवर्तत इत्यर्थः । नात्र लक्षणे द्वौ किन्तु ढ इति । अङ्गपथ्यप-
 वहि रक्षा प्या । एषा प्यन्तेन सह वः स्याहा । आपाटलिपुत्र परिविगर्त्त
 अपविगर्त्तं वह्निर्ग्राम प्राक्ग्राम वृष्टौ देवः पक्षे आ पाटलिपुत्रात् परिविगर्त्तंभ्यो
 इत्यादि । वहिरादिसाहचर्यादाडादीना योगे येष्वर्थेषु पौ तेष्वर्थेषु एवंह
 गृहणं तेनापगतं शब्दात् अपशब्दः अपधर्मः अपचार इत्यादौ क्रान्तादौ निरादिः
 इति ष. । वहिरङ्गो गुण इत्यत्र त्वन्यपदार्थप्राधान्याद् । वहिरङ्गं प्रगुग्राम

३७८ । शरद्विपाङ्गयश्चेतोमनीविडुपान- द्विमवद्विद्विवनडुद्विक् चतुर्यत्तदो ऽ ।

शरद—तद, ५१, अ. १ ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन ष स । पारे मध्ये व्या । पारे मध्ये इत्येतयो-
ष्यत्वेन सह वः स्याद्वा । पारिगङ्ग मध्ये काशि सूत्रनिर्देशात् स्या अलुक् पचे
गङ्गाया मध्ये काश्या । गङ्गापार काशीमध्यम् इति तु षीषात् । एके तु
अयेऽन्तरीयहण कृत्वा अये ग्रामस्य अग्रग्रामम् अन्तः प्रयोगम् अन्तः प्रयोगस्येत्याहुः ।
संख्याया विद्याजन्मैकयोगे । विद्याया जन्मना वा एको योगो यत्र तद्वाचिभिः सह
संख्यावाचिनी व स्याद्वा । द्वौ सुती व्याकरणस्य द्विसुनि व्याकरणस्य विद्याया
प्राणिनिकाल्यनयनीर्मुनीरेको याग । पूर्वदार्थप्राधान्य एव वसन्तेन द्विसुनिरागम
इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्याद्वा । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्र विधाय द्विसुनिशब्दानुश्लिष्टः
द्विसुनिवा इत्याहुः । द्वौ गार्ग्यौ त्रीकाना द्विगार्ग्य दशभारद्वाज द्व्योगार्ग्ययो-
र्दशभारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः । समाहारे नदीभिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभि
सह संख्यावाचिना व, स्यात् । द्व्योगैर्द्वयोः । समाहारः द्विगङ्ग सप्तगोदावरम् ।
समाहारे किम् ? एकनदी एके त्वेकभिन्न संख्याया एव वस्र विधाय एकसुनिर्भाष्य-
स्येत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ॥ ३७७ ॥

शरद च पिपाश च अयस् च चेतस् च मनस् च विद् च उपानह च द्विमवच्च
विद्व च दिव् अनडुह् च दिश् च चतुर् च यद च तद चेति त्वात् । शरद समीपम्
उपशरदम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसम् उपमनसम् उपविशम्
उपोपानहम् उपद्विमवतम् उपप्रविदम् उपदिव प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उपचतुरम्
उपयदम् उपतदमिति ॥ ३७८ ॥

श्रीराट्टी—शरच्च त्रिपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च विद् च उपानहश्च द्विमवाश्च
विद्वश्च द्वौश्च अनडुश्च दिक् च चतुश्च यच्च तत् तस्मात् उपशरदमिति शरद
समीपमिति वाक्यम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतस प्रतिमनस
प्रतिविशम् उपोपानहम् उपद्विमवतम् उपविदं प्रतिदिव प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम्
उपचतुरम् उपयदम् उपतदम् इति । वे किम् ? चतस्रणा दिशा समाहारः चतुर्दिक्
तथाच चतुर्दिगीशानवसन्य मानिनीति कालिदासः । अन्ये तु पथिदृशदुप्रसत्-
कियदनेहः शरदादौ पठन्ति अयश्चेतो मनोर्विद्वदसु ग्राह्यः ॥ ३७८ ॥

३७६ । जराया जरस् च ।

जराया ६।, जरस् ।१।, च ।१। ।

उपजरसम् ।

३८० । सरजसोपशुने ।

सरजसस उपशुने १॥ ।

निपात्ये ।

३८१ । सम्परःप्रत्यनुभ्यो ऽच्चाः ।

सम् परस् प्रति अनुभ्य ५॥, अच्चा ५। ।

समच्चम् ।

जराशब्दाद, स्यादव्ययीभावे तस्य जरसादेशश्च । जराया समीपम् उपजर
सम् इति ॥ ३७६ ॥

श्रीराटी—जराया, अ स्याद्वा तस्मिन् जरसादेशश्च । उपजरसमिति जरायाः
समीपमिति वाक्यम् ॥ ३७६ ॥

रजस सदृशं सरजस शुनः समीपम् उपशुनम् एतौ निपात्यौ ॥ ३८० ॥

श्रीरा-टी—सरजसश्च उपशुनश्च ते । रजसा सह सकलमिति सरजसं साकल्यं
व । सह सोऽकाले इति सदृश्य सः । हे तु सरजस पद्ममित्यसाधु । सरजस-
तामवनेरपा निपातः इति किराते चित्य शुनः समीपम् उपशुनं श्युवमघोनामिति
ते निषेधेऽपि वस्योच्चं निपातनात् सहोपाभ्यामेव नियमात् उपरजः प्रतिश्च इत्यत्र
अन इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि न स्यात् ॥ ३८० ॥

एभ्यः परादच्छः अः स्यादव्ययीभावे । अच्छो, समीप समच्चम् अच्छ, परः
परीच । अत्र परपदस्य निपातनादसन्तस्य परस् इति भागस्य गृह्यम् । तेनाव्यय-
त्वादव्ययीभावः । अच्छोरभिमुख प्रत्यक्षम् अन्वक्षश्च प्रत्यक्ष परीच इति तु
अथाक्षमिन्द्रिय इत्यसरोक्ते न इन्द्रियवाचिना अकारान्तेनाक्षशब्देन अक्षाणां प्रति
प्रत्यक्षं अक्षाणां पर परीच इति षष्ठौसमासे व्यं पूर्णमिति पूर्वा निपातः ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—सच्च परश्च प्रतिश्च अनुश्च ते, तेभ्यः परादच्छोऽः स्याद्वा । समच्चमिति
अच्छो, समीपमिति वाक्यं पर इति कृतसन्ताक्षशब्दे परे मनीषादित्वात्

३८२ । अनः ।

अनः ५। ।

अनन्तात् अः स्यात् वे । अध्यात्मम् ।

३८३ । क्लीवाद्वा ।

क्लीवात् ५।, वा ।१। ।

उपचर्मम् उपचर्म ।

३८४ । भूपनदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेर्वा ।

भूप—गिरे ५।, वा ।१। ।

उपसमिधम् उपसमिद्, उपनदम् उपनदि ।

इति वः ।

परिशब्दस्यादिष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहणं अक्ष, परि परोक्षं आङ्पर्यप इत्यादिना यः अन्ये तु अक्षि अक्षि परि परोक्षमिति वीसाया व इत्याहुः । एके तु अक्षो, पर, परोक्षं पर इत्यपस्कारादित्वात् सुट् इत्याहुः अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षं अभि-प्रत्योराभिमुख्ये इत्यादिना वः । वीसायामित्यन्य प्रत्यक्षो घट इति तु इन्द्रि-यार्थेनाक्षवद्भेन प्रादिषात् अक्षः समीपस्त्वक्षं समीप्ये व ॥ ३८१ ॥

पृथग्गोमात् समादेर्नातुवृत्तिः । अनन्ताद, स्यादव्ययीभावे । आत्मानमधि-कृत्य अध्यात्मम् । एव अधिराजं अधिपूषम् ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी अध्यात्ममिति आत्मानमात्मनि वा अधिकृत्य अध्यात्मं कार्यं व, अकारत्ये न्वीर्लोपौ ताविति नलीपे ययीरित्यादिना अलोप ॥ ३८२ ॥

क्लीवादनन्ताद, स्यात् वा अव्ययीभावे । चर्मण समीपं उपचर्मं उपचर्मं एवं उपकर्मं उपकर्म ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—क्लीवलिङ्गादनन्तादः स्यान् वा वे । उपचर्ममित्यादि चर्मणः समीपमिति वाक्यं समीप्य वः एवं प्रत्यह प्रत्यह वीसाया वः ॥ ३८३ ॥

भूपान्तात् नद्यादेश अः स्यात् वा अव्ययीभावे । वाग्रहण परव वार्धकार-निवृत्त्यर्थम् । समिधः समीपं उपसमिध उपसमिद् । एवं उपतडितं उप-तडित् प्रतिनद प्रतिनदि प्रतिपौर्णमासं प्रतिपौर्णमासि प्रत्याग्रहायण प्रत्याग्रहा-यणि उपगिरं उपगिरि अग्रज्याभावपक्षे दीर्घान्तानां क्लीवे स्व, अन्येषां लुक्

परादिति विभक्तोलुक्। अनेकधा इत्युक्तेः इत्यादयः साध्याः इत्युक्तेषु
विवर्णोमि अयं मध्ये पारे अन्तरः षष्ठा वा । एवं षष्ठान्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा । क्तेशालुगभिधानात् । अयं राम अयं रामस्य मध्ये काश्चि मध्ये काश्चा,
पारे गङ्गाया पारेगङ्गं अन्त प्रयागं अन्त प्रयागस्य एवं पारेसमुद्रं लङ्गायामिति
भट्टौ । पारे सिन्धुपुरी पुरीपरिसरे प्राचीरमभं लिङ्गमिति महानाटके । पथ्य-
पाड्वहिरक्षां पञ्चस्या वा । एषामव्ययानां पञ्चम्यन्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा । परित्रिगत्तं परित्रिगत्तात् अपत्रिगत्तं अपत्रिगत्तेश्च, आपाटलिपुवं
आ पाटलिपुत्रात् वहिर्यामं वहिर्यामात् । प्रत्यक्तृ प्रत्यक्तरीः । प्रत्य-
भेर्लङ्घेनाभिमुख्ये वा । आभिमुख्ये वर्त्तमानायाः प्रत्यभ्योर्लङ्घीभूतेन सहाव्ययी-
भावः स्यात् वा । प्रत्यपि प्रत्यग्निं शस्त्रभा पतन्ति अग्नि लङ्घीकृत्य पतन्ती-
त्यर्थः । अनोर्द्व्ये । अनुगङ्गं काशी गङ्गावत् दीर्घा इत्यर्थः । रुढौ नद्या ।
उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गं देश । द्यादेः समाहारे नद्या । समाहारे द्विप्रभृतेर्नद्या
सहाव्ययीभावः स्यात् । इयोर्गङ्गयोः समाहार दिगङ्ग एव त्रियसुनम् । कानि
खलेयवादीनि । कालेऽर्थे अव्ययीभावे खलेयवादीनि निपात्यन्ते । खले यवा
अग्निन् काले । खलेयव सङ्गतयव सङ्गतयव सङ्क्रियमाणयव खर्त्तवुषं संस्कृतबुषं
संस्क्रियमाणेषु नूनयव नूयमानयव पूर्णयव पूर्यमाणयव एवं तिष्ठन्ति वहन्ति
आयन्ति गावो यग्निन् काले इत्यर्थे तिष्ठदगु वहदगु आयतौगवं स्वभावार्दते
ऽन्यपदार्थपरत्वात् कालविशेषवाचिनः तथा समत्वं भूमे सम भूमि समंपदाति
सममिति मान्तमयथ तुल्यार्थं पक्षे समभूमिः समपदातिरित्यपि जौमराः । एव
आयतौत्वं समाया आयतौसम पापत्वं समाया, पापसम एवमपरसम अव्यसमम् ।
समा वत्सर तथा शोभनत्वं समस्येत्यादि वाक्ये सुषम विषमं निषमं दुषमम् ।
एयु षत्वं प्रागुक्तं एव द्विष्टग प्ररथं प्रदक्षिणमित्यादि । तथा क्वचिदव्ययस्य
पूर्वनिपातो नास्ति यथा अक्षेण परि अक्षपरि शलाकापरि एकपरि द्विपरि
इत्यादि । एवं यथायथं तथातथं यथाहङ्क ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति । यथाशब्दस्य
सादृश्यवाचित्वे तु न स्यात् यथाहङ्कस्तथा युवेति । अव्ययीभावसञ्ज्ञा तु द्वन्द्ववृ-
त्तीह्यादिवन्निरन्तरा एव । तेनाव्ययीभावसः अनव्ययत्वे अकारान्तात् पञ्चम्यादेः
स्थितिः स्यात् तद्विन्नात् सर्वविभक्त्योर्लोपीऽपि सहस्रीकरोति इति चूी परे दीर्घः
स्यात् । सहस्रिभ्यश्च इत्यत्र स्थिति परे मन् स्यादिति ॥ ३८४ ॥

श्रीरा टी—भूप्रत्याहारः । भूप् च नदी च पौर्यमासी च अयङ्गायणी च
गिरिश्च तत्सन्नात् भवन्तान्नद्यादेश अ. स्यात् वा वे । पुनः वायङ्ग्यं परत्र निह-

पट्समासाः ।

३८५ । पथ्यपपुरः से ।

पथिन्-अप् पुरः ५।, से ७।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथौ देशः,
महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथम्, उपपथं विमलापं सरः,
विष्णुपुरम् ।

त्यर्थे उपसमिधमित्यादि । समिधः समीपमिति वाक्यम् । एव उपदृश्यद्
उपदृश्यत् उपतडित उपतडित् इत्यादि । उपसमिन् उपनदमित्यादि । नद्यादीनां
स्वरूपस्य ग्रहणं नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एव उपपौरुषमासं उपपौरुषमासि
उपायद्वायण उपायद्वायणि उपगिर उपगिरि उपगिरश्चतुभिर्विभासमानामिति
माघः ॥ ३८४ ॥

इत्यव्ययीभावः (व) ।

पथिन् च अप् च पुर् चेति तस्मात् समासाधिकारेऽपि समासग्रहणं सर्व-
समासप्राप्त्यर्थम् । सखा च पन्थाश्च सखिपथौ । रम्यं पन्था यत्र स रम्यपथौ
देशः । महाश्चापो पन्थाश्चेति महापथः । दक्षिणस्या दिशि दक्षिणे देशे वा
पन्था दक्षिणापथः, अत्र दक्षिणीत्तरादाहौ इत्यनेन सप्तम्या स्थाने आ इत्यादेशः
तद्धितादेशत्वान्नलोपः एव उत्तरापथः । चतुर्णां पन्था समाहारश्चतुष्पथं पथः
समीपं उपपथ एषु अप्रत्यये न्वोर्लोपोऽताविति न लोपे यपोरितौकारलोपः ।
विमला आपो यत्र तद्विमलापं सरः, विष्णो पूः विष्णुपुर अत्र क्लीबत्वसमिधानात्
से इत्यस्य पादसमाप्तिपर्यन्तेषु इत्यधिकारः ॥ ३८५ ॥

श्रीर-टी—पन्थाश्च आपश्च पूश्च तत् तस्मात् स इति सामान्यार्थो मतः षट्सु
उदाहरति सखिपन्थावित्यादि सखा च पन्थाश्च तौ रम्यं पन्था यत्र महाश्चासौ
पन्थाश्चेति दक्षिणस्या पन्था इत्यर्थे दक्षिणीत्तरादाहौ इति तत्रा आकारादेशः
चतुर्णां पन्थां समाहारः पथः समीपे उपपथं विमला आपो यस्मिन् विष्णुपुरमिति

३८६ । द्वान्तर्गेर्योऽपोऽनात् ।

हि अन्तर्-गेः ५, ई ११, अः ११, अपः ६१, अनात् ५ ।

एभ्योऽनवर्णान्तेभ्योऽपोऽकार ईः स्यात् ।

हीपम् अन्तरीपं समीपम् । अनात् किं ? प्रापम् ।

३८७ । समापानूपौ ।

समाप अनूपौ १ ॥ ।

निपात्यौ । समापो देवयजनं, अनूपो देशः ।

३८८ । सम् तुम् मनः-कामे, ज्वश्यं ल्ये,

विष्णो पूरिति वाक्यं यद्यपि अदन्तं पुरश्चद्वीऽस्ति तथापि पुरश्चद्वेनानिष्टनिवारणार्थमिदम् ॥ ३८५ ॥

अन्तरिति रेफान्तमव्ययम् । दिश्य अन्तर् च गिश्य द्वान्तर्गि तस्मात् ई इति सुप्तप्रथमैकं न अः अन. तस्मात् द्वयोर्दिशोरापो यत्र तत् हीप अन्तर्गता आपो यस्य तत् अन्तरीपं शोभना आपो यत्र तत् समीपम् । से किं ? अस्य अन्तः आपो वर्तन्ते ॥ ३८६ ॥

श्रीरा-टी—हौ च अन्तश्च गिश्य तत् तस्मात् नः अः अनस्तस्मात् ई इति सुप्तप्रतीकं द्विशब्दान्तः शब्दौ अनदन्ताविव अवर्णेभ्य इति गर्विशेषणम् । एभ्य. इति द्विशब्दादन्तं शब्दादनवर्णान्ताङ्गेरित्यर्थः । हीपमित्यादि द्विगता आपो यत्र इति एव अन्तर्गता आपो यत्र सम्यक् आपो यवेति वाक्यं एषा रूढिशब्दत्वादे-तद्वाच्यमितिमात्रं एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि । प्रापमिति प्रगता आपो यत्र इति वाक्यं एवं परापमिति ॥ ३८६ ॥

एतौ निपात्यौ । शोभना आपो यत्र स समापो देवयजनं अनुगता आपो यत्र स अनूपो देशः ॥ ३८७ ॥

श्रीरा-टी—निपातो ह्यर्थविशेषे अत आह समापो देवयजनमित्यादि । समीचीना आपो यत्र अनुगता आपो यवेति वाक्यं अन्यत्र समीपमन्वीपमिति अन्ये तु समाङ्पूर्वादपः समीपमिति साधयन्ति ॥ ३८७ ॥

सम् इति सुप्तप्रथमैकम् । तुम् इति च सुप्तप्रथमैकम् । मनःकामाभ्या

ऽन्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा ।

सम् ।१।, तुम् ।१।, मनः-कामो ७, अवश्यं ।१।, ल्ये ७, अन्तलोप २।, सम्मांसौ १॥, तु ।१।, हित तते ७, पाक पचने ७, वा ।१। ।

सम् तुम् च मनः-कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्यलोपं याति ;
सम् हितततयोः, मांस पाक-पचनयो र्वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमना रन्तुकामः, अवश्यसेव्यः,
पहित संहितः सततः सन्ततः, मांस्याक मासपाकः, मांस-
पचनं मांसपचनम् ।

यथासंख्यानिरासार्थम् । मनस् च कामश्च मनःकाम तस्मिन् । सम् च मांसश्च सम्मांसौ अत्र स्वरूपप्रधानत्वात् पुस्त्वम् । हितञ्च ततञ्च हितततं तस्मिन् पाकश्च पचनञ्च पाकपचनं तस्मिन् । सम् मनःकामयोः तुम् मनःकामयोः अवश्यम् ल्ये ऽन्यलोपं याति से सति । सम् हितततयोर्मांस पाकपचनयोर्न्यलोपं याति वा से सतीत्यर्थः । सम्यक् मनो यस्य स समनाः सम्यक् कामो यस्य स सकामः तुम् इति तादर्थ्यं चतुम् । रन्तु मनो यस्य स रन्तुमनाः रन्तु कामो यस्य स रन्तुकाम ल्यस्तव्यादि अवश्यं सेव्यं अवश्यसेव्यं एव अवश्यकर्तव्यः अवश्यकरणीय, अवश्यगम्य, अवश्यकृत्य अवश्यपचेलिमास्तुङ्गुलाः सम्यक् हितमस्य संहित, संहितः सम्यक् ततमस्य सतत, सन्तत, णप्रत्ययान्तयोर्हिततयो सम्-शब्दस्य मकारलोपो नित्यमिति केचित् । साहित्य सातत्यम् । स्वमते तु तद-वाशब्दव्यवस्थाप्यम् । मासस्य पाक, मांस्याक, । अत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्त बिसर्गः । पचे मासपाक, मासस्य पचनं समासे किं ? रन्तु मनो भवति नैव कदाचिदस्य गन्तुं कामो यदि नहि भवेत् तीर्थराजं महीन्द्र । अवश्यं सेव्यन्ते भवति यदि लक्ष्मीपतिरसौ इत्यादि ॥ ३८८ ॥

श्रीराटी—सम् च तुम् च तौ सौत्रत्वादौ लुक् मनश्च कामश्च तत्तस्मिन् अन्यस्य लोपः अन्यलोपस्तु सम् च मासश्च तौ हितञ्च ततञ्च तत्तस्मिन् । पाकश्च पचनञ्च तत्तस्मिन् स इत्यनुवर्तते ल्ये तव्यादौ सम् हिततते मास, पाकपचने इति पदद्वयकरणात् सम् मासावित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हितततयोर्मांसः

३८६ । धुरो ऽनक्षस्याः ।

धुरः ५।, अनक्षस्य ६।, अ' १।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधूः ।

३८७ । ऋचः ।

ऋच ५।।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धचर्म ।

३८८ । नञ्वहो मानवक-चरणे ।

नञ्-वहोः ५।, मानवक चरणे ७।

पाकपचनयोरिति सकाम इत्यादि । सम्यक् कामी यस्य सम्यङ्मनो यस्य इति वाक्यं अवश्यसेव्य इति अवश्यशब्दस्य मधूरव्य शकादित्वात् ल्यान्तेन स० समास असे तु अवश्य सेव्य इति तथाच भट्टवार्तिकं सम्बन्धानुभवो ऽवश्यमेव शीयथ लिङ्गेन इति सहित इत्यादि सम्यक् कृत् प्राप्ता येन इति वाक्यं सततमित्यादि सम्यक् ततमिति प्रादिस वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्यमित्यव नित्य मासपाक इत्यादि मांसस्य पाकः मांसस्य पचन इति वाक्यं सम्मासां त्विति तु शब्दो भिन्नक्रमार्थत्वेन वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्धः । अवश्य नि प्रादुरादिव्यवधानेऽपि । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः • अवश्याङ्गीकरणीय इत्यादि ॥ ३८८ ॥

धूस्तु स्थाशारचिन्तयोरित्यमरः । धूरः अः स्यात् समासे न त्वचसम्बन्धिन्याः । राज्ञो धूः राजधुरा अत्र स्त्रियामत आप् । एवं महाधुरा इत्यादि अनक्षस्येति किं ? अक्षस्य धूः अक्षधूः एव दृढधूरक्षस्य । से किं ? मम धूः ॥ ३८९ ॥

श्रीराटी—धुर. अः स्यात् से न तु अचसम्बन्धिन्याः । राजधुरेति राज्ञो धूरिति वाक्यं स्त्रीलादाप् अक्षधूरिति अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रथावयवचक्रसम्बन्धिकाष्ठविशेषस्य धूर्मारः एवं दृढधूरक्षस्य इत्यादि ॥ ३९० ॥

अर्द्धं तत् ऋक् चेति । अथवा ऋचोऽर्द्धं राजदन्तादिः । अर्द्धं अत्र लीवलमभिधानात् । एव सप्त ऋचो यस्मिन् स सप्तर्षी मन्त्रः ॥ ३९० ॥

श्रीराटी—अर्द्धंमिति अर्द्धं ऋच इति वाक्यम् । सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्षी मन्त्रः ॥ ३९० ॥

अनृचो मानवकः, बह्वृचः चरणः । अन्यत्र अनृक् साम,
बह्वृक् सूक्तम् ।

३८२ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

प्रति अनु-अवात् ५।, साम लोमः ५।

प्रतिसामं प्रतिलोमम् ।

३८३ । अक्षणी ऽचक्षुषि ।

अक्षः ५।, अचक्षुषि ७।

गवामक्षीव गवाक्षः । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

नञ् च बहुश्च नञ् बहु, तस्मात् । मानवकश्च चरणञ्च मानवकचरण
तस्मिन् । नञः पराट्चः अः स्यान्मानवके वाच्ये । बह्वी, पराट्च, अ, स्याच्चरणे
वाच्ये से सति इत्यर्थः । नास्ति ऋक यस्यासौ अनृचो मानवकः । बह्वृ, ऋचो
यत्र स बह्वृचश्चरणः । मानवकचरणे किं ? न ऋक् अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम् ।
अत्र पूर्वेषां स, स्यात् ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—नञ् च बहुश्च तत्तस्मात् पुंस्व सौवात् मानवकश्च चरणञ्च तत्त-
स्मिन् । नञ् बहुभ्या परस्या ऋचोऽ, स्यात् क्रमात् मानवकचरणयोर्वाच्ययोः ।
अनृच इत्यादि नास्ति ऋक् यस्य बह्वृ ऋचो यस्मिन् इति वाक्य अनृक् सामेति
अकृतसामन्तात् वाक्ये अनृक् बह्वृकमित्यपि ॥ ३८२ ॥

प्रतिश्च अनुश्च अवश्च प्रत्यन्वव तस्मात् । एभ्यः पराभ्या सामलोमभ्यामः स्यात्
से सति । साम साम प्रति प्रतिसामं लोम लोम प्रति प्रतिलोमम् एव अनुलोमम्
अवलोमम् । समासे किं ? दातार प्रति साम गायति वट्, ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी—प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात् । एभ्यः पराभ्यामाभ्याम स्यात्
से सति । प्रतिसाममिति प्रतिगत साम इति प्रादिस प्रतिगत साम यस्येति वा
ह साम साम प्रति इति वीप्सायां वा वः । एव प्रतिलोममिति अनुसामं
अनुलोम अवसाम अवलोमम् ॥ ३८२ ॥

न चक्षुरचक्षु तस्मिन् । अक्षणीऽ स्यात् समास अचक्षुषि वाच्ये । गवा-
मक्षीव गवाक्षी वातायनम् । चक्षुषि तु विप्रस्याक्षि विप्राक्षि ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—अनेतायादक्षणीऽ स्यात् से । गवामक्षीव इति गावो जालानि

३८४ । ब्रह्महस्तिराजपण्यात् वर्चसः ।

ब्रह्म—पण्यात् ५।, वर्चस ५। ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसम् ।

३८५ । समवाध्यात् तमसः ।

सम् अव-अन्धात् ५।, तमस ५। ।

सन्तमसम् ।

३८६ । श्रवोवसीयस-श्रवःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

श्रवोवसीयस—निःश्रेयस १। ।

एते निपात्याः ।

तेषामचीव गवाक्ष पद्मादि वातायने रूढस्तव पुलिङ्ग । एवं पुष्करमचीव पुष्कराक्ष लवणमचीव लवणाक्षं सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्राद्वैरिति यसः विशालाक्ष पद्माक्ष इति तु ह्रसात् विप्राक्षीति विप्रस्याक्षीति षीषात् ॥ ३८३ ॥

पण्य इति पण्डव्यवहर्ता स्तुताविति मूर्द्धन्यान्तस्य रूपम् । पण्य इति अन्तस्थातृतीयमध्यमिति केचित् । एभ्यः परावर्चसोऽ स्यात् से । ब्रह्मणो वर्चः, ब्रह्मवर्चसम् एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसं वर्चस्तेज ॥ ३८४ ॥

श्रीरा-टी—ब्रह्मा च हन्ती च राजा च पण्यश्च तत्तस्मात् । एभ्यः परात् वर्चसोऽ स्यात् से । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मणो वर्च इति वाक्यम् एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसमिति वर्चस्तेजस्तथाच तेजः पुरीषयोर्वर्च इत्यमरः । पलमुन्मानमांस-धोरिति रुद्रः पलमुन्मानमस्य पण्यम् उन्मान प्रकारेण रक्ष्यं द्रव्यमित्यर्थः, सर्वस्वे तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा त्रीहिरवस्थापनं पल्यमित्युक्तं यत्र पलालरज्ज्वा त्रीहिं वेष्टयित्वा स्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम् ॥ ३८४ ॥

एभ्यः परात्तमसोऽ स्यात् से । सन्ततं विसीर्णं तमः सन्तमसम् अवचीणं तमः अवतमसम् अन्ध करोतीति जग्रन्तात् पचादित्वादनं अन्धम्, अन्धश्च तत् तमश्चेति अन्धतमसम् ॥ ३८५ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् तमसोऽ स्यात् से । सन्तमसमिति सन्ततं व्याप्तं तम इति प्रादिस एवम् अवहीनं तमः अवतमसम् अन्धयतीति अन्धम् अन्धत् क दृक्क्षत्रे अन्धात् पचादित्वादनं अन्धश्च तत् तमश्चेति अन्धतमसमिति यः ॥ ३८५ ॥

३६७ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

तप्त-अनु-अवात् ५।, रहस ५। ।

तप्तरहसम् ।

३६८ । प्रत्युरसानुगवे ।

प्रत्युरस अनुगवे १। ।

एते निपात्ये ।

एते निपात्या अव्ययानामनेकार्थत्वात् अः शोभनम् अवसीय श्रोवसीयस कल्याण
अः शोभन श्रेयः अः श्रेयस कल्याण निर्निश्चित श्रेयो निःश्रेयस निवाणम् ॥ ३६६ ॥

श्रीराटी—निपाती ह्यर्थविशेषे तेन श्रीनिर्भा श्रेयसः श्रोवसीयसश्च शुभे
वाच्ये यस्य अदन्ता निपात्यन्ते वसुमत् शब्दादियसु लुङ्मङ्गिनामिति मतीर्लुक्
जौमंश्चेति ङित्वादुकारलोपे वसीयः शब्दशक्त्या श्रेय आह श्रोऽनागतेऽङ्गि वसीयः
श्रोवसीयसम् एव प्रशस्यशब्दादीयसु श्रेय अःश्रेयस निःश्रेयसम् उभयत्र मयूरव्यश-
कादित्वात् य यद्यपि अःशब्दोऽनागतदिनार्थः वसीयः श्रेयः शब्दौ श्रेयोऽर्थौ
तथाप्युज्झितावयवार्थेन समुदायेन शुभमाह निपातनात् । निश्चित श्रेयो निःश्रेयस-
मिति प्रादिस ॥ ३६६ ॥

अः पराद्रहसीऽः स्यात् से । तप्तमिति तप्पौद्वैश्ययोरित्यस्य ऐश्वर्यार्थस्य
अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते रूपम् । तप्तञ्च तत् रहश्चेति तप्तरहसं श्रेष्ठ रह इत्यर्थः ।
रहो रहोऽनु अनुरहसम् अवगत रहः अवरहसम् ॥ ३६७ ॥

श्रीराटी—एभ्यः परात् रहसीऽः स्यात् से । तप्तरहसमिति तप्तमिव तप्तं
तप्तञ्च तत् रहश्चेति वाक्यम् । अकथ्य यज्ञवेत् वाक्य तत् तप्तरहसं विदुः इति ।
एवम् अनुरहसम् अवकलित रहः अवरहसमिति प्रादिस ॥ ३६७ ॥

एते निपात्येते । उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसम् अधिकरणे वाच्ये अव्ययीभावे
अः । गवामनु आयातम् अनुगवं शकटम् । अन्यत्र प्रतिगतसुर प्रत्युरः । गवां
पश्चादनुगु पश्चादर्थे अव्ययीभावे क्लीवे स् ॥ ३६८ ॥

श्रीराटी—उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसं सार्धं वः गवामनु दौर्घम् अनुगवं शकटम्
अनोर्दौर्घसामीप्ययोरित्यादिना वः अन्यत्र उरः प्रति प्रत्युरः बीप्साया वः गवा
पश्चात् अनुगु पश्चादर्थे वः ॥ ३६८ ॥

३८८ । गेरध्वनः ।

गे' ५।, अध्वनः ५। ।

प्राध्वो रथः ।

४०० । पाण्डूदक्कष्टात् भूमिः ।

पाण्डू-उदक्-कष्टात् ५।, भूमिः ५। ।

पाण्डूभूमो देशः ।

४०१ । सङ्घाया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।

सङ्घायाः ५।, नदी-गोदावरीभ्या ५॥, च १। ।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

४०२ । निसः शतो डः ।

निस ५।, शत' ५।, ड १। ।

उपसर्गात् परादध्वनोऽ स्यात् से । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथ एवं प्रत्यध्व
शकटम् ॥ ३८८ ॥

औरा-टी—गे परादध्वनोऽ स्यात् से । प्राध्व इति प्रगतोऽध्वानमिति वाक्य
कुप्राद्योर्नित्यमिति स. प्रगतोऽध्वा येन इति वा अ ॥ ३८८ ॥

उदक् इति उत्पूर्वस्याञ्चतेर्गतावर्थे कर्त्तरि क्तिवन्तस्य न लोपे रूप कष्ट इति
कष्टौ विलिखने इत्यस्य कान्तस्य रूपम् । एभ्य. परस्या भूमिः, स्यात् से । पाण्डु
भूमिर्यस्मिन् स पाण्डुभूमी देश उदीची उन्नता भूमिर्यस्मिन् स उदग्भूमः ।
पुवङ्गावादुदक् इति स्थिति । कष्टा भूमिर्यस्मिन् स कष्टभूमः केचित्तु कष्ट इति
पठित्वा कष्टा श्यामा भूमिर्यस्मिन् स कष्टभूम इत्युदाहरन्ति ॥ ४०० ॥

औरा-टी—एभ्यः परस्या भूमिः स्यात् से । पाण्डुभूम इति पाण्डुभूमिर्यस्मिन्
देशे इति वाक्यम् एव पाण्डुश्चासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा उदीची भूमिरस्यां नगर्याम्
उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा कष्टा भूमिर्यस्यां नगर्यां कष्टा चासौ
भूमिश्चेति वा कष्टभूमेति । कष्टस्थाने कष्ट इति वदन्ति केचित् ॥ ४०० ॥

सङ्घायाः पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां चकारात् भूमिश्च अः स्यात् से । पञ्चानां
नदीनां समाहारः पञ्चनदम् एवं सप्तगोदावरं द्वे भूमी यस्य स द्विभूमः प्रासादः ॥ ४०१ ॥

औरा टी—सङ्घायां पराभ्या नदीगोदावरीभ्यां भूमिश्च अः स्यात् से । पञ्च-

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः ।

४०३ । सूत्सुरभिपूते गन्धादि वातूपमानात् ।

सु-उत्-सुरभि-पूते ५।, गन्धात् ५।, इ १।, वा । १।, तु । १।, उपमानात् ५। ।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः ।

नदमित्यादि पञ्चानां नदीनां समाहारः, पञ्चनदं एवं सप्तानां गोदावर्येणा समाहारः सप्तगोदावर चकारात् हे भूमौ यवेति वाक्यम् ॥ ४०१ ॥

निस परात् शदन्तात् ङ स्यात् से । निर्गता त्रिंशद्वयस्य स निस्त्रिंशः । एवं निश्चत्वारिंशः, निष्पञ्चाशः, संख्याया ङो बह्वीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्थम् । तेन कुविंशत् दुस्त्रिंशत् इत्यादौ न स्यात् ॥ ४०२ ॥

श्रीराट्टी—निसः परात् शदन्ताङ्ग स्यात् से । निस्त्रिंश इति निर्गता विंशदिति वाक्य क्रान्तादौ निरादे ष्या इति ष अस्य ष एव विषय इति परे । एके तु सामान्य एवेत्याहुः । एव निश्चत्वारिंश निष्पञ्चाशः । शत इति कि ? नि षटि नि सप्तति इत्यादि । गोष्ठश्चाद्याः । गोष्ठश्चाद्या निपात्यन्ते । गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्च पुरुषस्यायु पुरुषायुषं षौष । हे आयुषी समाहृते द्वायुषं व्रीणि आयूषि समाहृतानि द्वायुष समाहारे ण । द्विस्तावा विस्तावा वेदि प्रकृते यज्ञे यावती वेदि करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः । क्रियया सह सामानधिकरण्यात् द्वित्रिंशत्वात् सूच् तयोस्तावती-शब्देन मयूरव्यशकादिवात् सः । एषा विशेषार्थे विशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्च पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी द्वयोस्त्रयाणां वा आयुः, द्वायुस्त्रायुर्विस्तावती विस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात् ॥ ४०२ ॥

सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्चेति सूत्सुरभिपूतिसत्त्वात् । एभ्यः पराङ्गन्धादिः स्यात् से । उपमानवाचकात् पदात्तु वा इत्यर्थः । शोभनी गन्धो यस्य स सुगन्धिः । एव उद्गन्धिः सुरभिगन्धिः, पूतिगन्धिः । पद्मस्येव गन्धो यस्य स पद्मगन्धिः, पद्मगन्धः, क्षितावेव गन्ध इति तार्किकाः स तु गन्धः पुष्पादौ समवाय-सम्बन्धेनैव वर्तते । वायुादौ तु मयोगसम्बन्धेनैवेति । ततश्च समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानात् गन्धादेव इ' स्यात् नतु सयोगसम्बन्धेन वर्त्तमानादिति सम्प्रदायः । अतएव भट्टौ आग्नाथिवान् गन्धवहः, सुगन्ध इति, केचित्तु सयोगसम्बन्धेन वर्त्तमानाङ्गन्धादिर्वा स्यादिति मन्त्रा सुगन्धिः, सुगन्धो वायुरित्युदाहरन्ति । स्वमतेऽपि

४०४ । नार्चायां स्वतेः सख्यादेरः ।

न । १ ।, अर्चाया ७, सु-अते ५, सख्यादेः ५, अ १ ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम् । शोभनी
राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा । अर्चायां किं ?
गामतिक्रान्तः अतिगवः ।

तद्वाशब्दाद्व्यवस्थायं अतएव अपा हि दृष्टाय न वारिधारा स्यादुः सुगन्धिः स्वदते
तुषारा इति श्रीहर्षः । नवमालिकयाति सुगन्धौ इति जयदेवश्च । एव गन्धस्या-
ल्पत्वेऽपि इवा । तेन घृतगन्धि घृतगन्ध भोजनमिति । किञ्चात्र गुणवाचका-
देव गन्धादिः स्यात् न तु गुणवद्वाचकादिति बोध्यम् । यथा शोभनानि गन्धद्रव्याणि
यस्या सा सुगन्धा विपश्चिरिति ॥ ४०३ ॥

श्रीर-टी—सुञ्च उच्च सुरभिश्च तत्तस्मात् एभ्यः पराङ्गत्वादि स्यादुपमानाच्च
वा । सुगन्धिरिति शोभनी गन्धीऽस्येति वाक्य एव उद्गतो गन्धीऽस्य उद्गन्धि सुरभि-
गन्धीऽस्य सुरभिगन्ध पूतिगन्धीऽस्य पूतिगन्धः । यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि
ह एवास्य विषय । अत्र यद्यपि समवायसम्बन्धेन गन्धी वर्त्तते तदकारस्तथाच
आग्रायिवान् गन्धवह सुगन्ध इति भट्टिः । कसूरिकामृगवर्मनसुगन्धिरिति
माघ । उपमानविवक्षयेति पद्मगन्धिरिति पद्मगन्ध इव गन्धी यस्येति वाक्यम् ।
एभ्यः किं ? दुर्गन्धः । भृतित्यादेर्मासादिकः । भतिर्वेतनं तत्र विहितो यन्त्र-
स्तदन्तादेर्मासादिक स्यात् से । पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः । पञ्चको मासीऽस्य
पञ्चकमासिकः । एव दशकमासिकः इत्यादि अस्यापि ह एव विषयः ॥ ४०३ ॥

प्रशंसाया वर्त्तमानाभ्या स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरप्रत्ययो न स्यात् । सख्य-
होराज इत्यारम्भ गेरध्वन इति पर्यन्तेषु येभ्योऽप्रत्ययो विहितस्तेभ्य इत्यर्थः ।
शोभनी राजा सुराजा अतिशयेन राजा अतिराजा एव अतिशयेन या अतिश्चा
सुगौः अतिगौः सुरावि अतिशयेन राविः अतिराविः सुपन्थाः सुधूः अतिधूः
स्वृक् अलृक् स्वध्वा अल्यः ॥ । अर्चाया किं ? गामतिक्रान्तोऽतिगव एवं अति-
सख इत्यादौ स्यादेव । सख्यादेर्दृष्ट्यात् तत् पूर्ववर्त्तिभिः सक्थ्यत्वाः ष
इत्यादिभिर्वङ्गनीहौ अप्रत्यये स्वच इत्यादयः स्युरेव ॥ ४०४ ॥

श्रीर-टी—सुञ्च अतिश्च तत्तस्मात् । सखा आदिर्यस्य स तस्मात् । सख्यादे-

४०५ । किमः क्षेपे ।

किम ५।, क्षेपे ७।

कि राजा ।

४०६ । नञो ऽहवे ।

नञ ५।, अ-ह-वे ७।

नञः परात् सख्यादे रो न स्यात् नतु ह-वयोः ।

असखा । ह-वेतु अनपं सरः, अधुरम् ।

रिति सख्यहीराज्ञ इत्यादि सूत्रे येभ्योऽकार' उक्तस्तेभ्य पूजार्थं स्तुतिभ्या परेभ्यो न अ स्यात् । सुराजा अतिराजा । कुप्राद्योर्नित्यमिति घ. सख्यादे. कि ? शोभन सक्थि वस्य सुसक्थ' प्रत्यक्षो विप्र. । स्तुते, कि ? परमराज' अन्ये तु पूजार्थंस्तुतिभ्या मरस्या. संख्यायां ङोऽपि न स्यात् । सुदृशा अतिदृशा ब्राह्मण इत्याहु ॥ ४०४ ॥

किम परात् सख्यादे' अ' न स्यात् निन्दायाम् । कुक्षितो राजा किं-राजा, किं राजा यो न रक्षति प्रजा एवं किं गौर्यो न वहति भारम् । निन्दाया कि ? केषां राजा कि राजः किं गवः ॥ ४०५ ॥

श्रीरा-टी—क्षेपो निन्दा तस्या वर्तमानात् किम सख्यादे' अ' न स्यात् । किंराजा कुक्षितो राजेत्यर्थः । एवं निन्दिता धूरस्य किधू शकटम् । क्षेपे किं ? केषा राजा किंराज' ॥ ४०५ ॥

नञः परात् सख्यादे' अः न स्यात् से न तु हवयो । न सखा असखा एवं अराजा अगौरित्यादि । हवयोस्तु न सन्ति आपो यव तत् अनपं सर' पथ्यप् पुर इति अप्रत्यय. स्यादेव । धुरोऽभाव. अधुरं अत्र धुरोऽनच्छेति अप्रत्यय स्यादेव ॥ ४०६ ॥

श्रीरा-टी—हस्य वस्य तत् न तत् तस्मिन् हवभिन्ने से नञः परात् सख्यादेः अः न स्यात् । असखिति न सखा इति वाक्य नञः इत्यनेन वस' यद्यपि नञ इत्यनेनैव सिद्धाति तथापि नञः स्याद्यन्तेन सह हव सञ्ज्ञापनार्थमहव इत्युक्तं अनपं सर इति न सत्यापी यस्मिन् सरसीति त्वाक् अधुरमिति धुरोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०६ ॥

४०७ । पथो वा ।

पथः ५।, वा १। ।

अपथ अपन्या । ह-वे तु अपथो देशः, अपथम् ।

४०८ । कत् क्वच्चिरथवदे ।

कत् १।, कु १।, अच् विरथवदे ७ ।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे । कदन्नं कतयः ।

४०९ । का ऽच्चे ।

का १।, अच्चे ७ ।

काक्षम् ।

नञ्, परात् पथः, अः स्याद्वा न तु हवथी । न पन्या अपन्या । पच् अपथ
मित्यत्र क्लीबत्वम् । अपन्यास्त्वपय तुल्ये इत्यमरात् । हवे तु नास्ति पन्या यस्यासौ
अपथो देशः पथोऽभावः अपथम् । उभयत्र पथप् पुर इति अप्रत्ययो नित्यम् ॥ ४०७ ॥

श्रीरा-टी—हवभिन्नं से नञ् परात् पथो न अः स्याद्वा । अपन्या एति न
पन्या इति वाक्य अपथमिति व्यसख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्व अपथो देश इत्यादि
नारा पन्या यस्मिन् देशः पथोऽभावः इति वाक्यम् ॥ ४०७ ॥

अच्च द्विष रथश्च वदश्चेति अच्चिरथवद तस्मिन् । पापकृतसंपदर्थे कु
इत्यमरोक्तस्य अव्यय कुशब्दस्य कत् स्यादजादा परे से सति । भिन्नावपयत्वात्
पूर्वतः किमपि नानुवर्तते कुत्सितमन्नं कदन्नम् । एव कदाकारः कदाप्यम् ।
एव कुत्सितास्तयः कतयः कदयः कददः अव्ययस्येति किं ? गोत्रा कुः, प्रथिपा
त्यमरोक्तस्य तु काः प्रथिव्या उल्लितः इत्यादौ न स्यात् तृणजातौ च वतयः,
कचृण जातौ किं ? कुटुणमिदम् ॥ ४०८ ॥

श्रीरा-टी—अच्च त्रिष रथश्च वदश्च तस्मिन् । कदन्नमित्यादि कुत्सित
मन्नं काकताः वयः इति वाक्यम कुप्रार्दनिर्त्तमिति सः । एव कदयः कदद
इति वदतीति वदः पचायन् । एष्विति किं ? कुब्राह्मणः, अस्य सूत्रस्य ष स
एवाभिधानात् कुत्सितौ रथा यस्येत्यादौ न स्यात् जातौ तृण । तृणशब्दे परं जातौ
वाक्यायां कोः कत् स्यात् कचृण नाम जातिः अजातौ कुत्सितानि तृणानि ॥ ४०८ ॥

४१० । पथिपुरुषे वा ।

पथि-पुरुषे ७, वा । १ ।

कापथः कुपथः, कापुरुष कुपुरुषः ।

४११ । कारीषदर्थ ।

को ६, ईषदर्थे ७ ।

ईषज्जल काजलम् ।

अकारान्तेऽचे परे कोः काः स्यात् । कुक्षितमक्षमिन्द्रिय काक्षम् । एव कुक्षितोऽक्ष पाश इति ख्यातं काक्ष, एवञ्च कुक्षिते अक्षिणी चक्षुषी यस्य स काक्षः । अत्र सक्त्याच्छ इति ष प्रत्यये इकारलोपे अक्ष इति स्वाभात् कादेश-
स्यादेव ॥ ४०८ ॥

श्रीरा-टी—अक्षशब्दे परे कोः का स्यात् । काक्षमिति अक्षमिन्द्रिय कुक्षित-
मक्षमिति वाक्य कुप्रादेर्नित्यमिति ष, । अक्ष इत्यस्य सामान्यतो ग्रहणात्
कुक्षितेऽक्षिणी यस्य काक्षो विप्र इत्यत्राक्षशब्दात् षे कृतेऽपि स्यात् ॥ ४०८ ॥

को, काः स्याद्वा पथिपुरुषयो परयोः । कुक्षितं पन्थाः कापथ कुपथ,
एव कापुरुषः कुपुरुषः ॥ ४१० ॥

श्रीरा-टी—पन्थाश्च पुरुषश्च तत्तस्मिन् । कोः का स्यात् वा पथि पुरुषयोः
परयोः । कापथमिति कुक्षितः पन्था इत्यर्थः व्यसंख्याभ्या पथ इति क्लीबत्वं
एवं कुपथमिति परे तु कापथमिति नित्यमाहुः । कापुरुषः इति कुक्षितः
पुरुषः इत्यर्थः । ईषदर्थे कोः पुरुषे शब्दे परे वा कादेश इति भागवत्ति तन्मते
ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुष इति ॥ ४१० ॥

कोरिति पुनरुपादानं वाधिकारनिवृत्त्यर्थं परनिमित्तनिवृत्त्यर्थञ्च तेन ईषदर्थे
वर्त्तमानस्य कोर्नित्यं का, स्यात् । प्रयोगानुसारेण यस्मिन् कस्मिन्नपि परे
इत्यर्थः । यस्मै ईषज्जल काजलं एव ईषदन्नं कान्नम् । कातन्त्रं कालवशं
एवञ्च ईषत् पन्था कापथ । कुत्सायान्तु पूर्वेषु विकल्पः ॥ ४११ ॥

श्रीरा-टी—पुनः कुग्रहण पथिपुरुषयोरननुवर्त्तमानत्वार्थमत आह काजल-
मिति एव ईषज्जल ईषदादौ यत्र कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नं ईषदन्न
कान्न ईषदाकारोऽस्य स काकारः इत्यादौ अनेनाचि कदादेशो वाध्यते

४१२ । कत्कवौ चान्युष्णौ ।

कत्-कवौ १॥, च । १।, अग्नि-उष्ण ७। ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णः कवीष्णः कीष्णम् ।

४१३ । ज्योतिर्जनपदं रात्रिर्नाभिर्वन्धु-
गन्धपिण्डलोहितकुक्षिवेणी ब्रह्मचारी तीर्थ-
प्रत्नी पक्षे समानः सः ।

ज्योतिः—पक्षे ७।, समानः १।, सः १। ।

समानं ज्योतिर्यस्यासौ—सज्योतिः ।

अपेक्षितविधित्वात् परत्वात् । तथाच भारविः । देवाकानिनििकादे वाहिकास्त्र-
स्त्रकाहि वा । काकरेभभरेकाका निस्त्रभव्य व्यभवस्त्रि ॥ ३११ ॥

ईषदर्थे को. स्थाने कत्कवौ चकारात् का च स्यात् अग्न्युष्णयो. परयोऽन्यर्थः ।
ईषदग्निः कदग्निः कवाग्निः काग्निः एवं कदुष्णः कीष्णम् ॥ ३१२ ॥

औरा-टी—ईषदर्थे कोः कत्कवकाः स्युरग्न्युष्णयो. परयोः । कदग्निरिति ।
परे तु अग्निशब्दे परे काकवादेशौ नाहुः । कदुष्णमिति अनौषदर्थेऽपि कौरुष्ण-
शब्दे परे कत्कवादेशा इत्यन्ये ॥ ३१२ ॥

एषु चतुर्दशसु परेषु समानः सः स्यात् से सति । समानं ज्योतिर्यस्यासौ
सज्योति एव सजनपदः जनपदपथ्यायग्रहणात् समानो देशः सदेशः । सरात्रिः
सनाभिः सवन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणीकः । ब्रह्मचर्यादि-
सम्बन्धेन समानशब्देन एक एव उच्यते न तु तुल्यः, समाने एकस्मिन् ब्रह्मणि
वेदे चरतीति वाक्ये यद्वादित्वाग्निणि ब्रह्मचारिणि परे समानः सः अतएव एक-
ब्रह्मप्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिण इत्यमरः । तीर्थस्थितिलुटजले गुरावित्यमरः ।
समानात् एकस्मात् तीर्थात् गुरोः पठतीति ढघेकादिति अनित् शेषे तीर्थं इति
भागे समानः सः अतएव सतीर्थ्याश्चैकगुरेव इत्यमरः । निर्यकारे तीर्थं न
स्यात् तेन समानं तीर्थं गङ्गातीरादि येषां तेन समानं तीर्था इति । समानं
एकः पतिरस्या इति वाक्ये निपातनात् पत्युः पत्न्यादेशे समानस्त्र सादेशे सपत्नी
एवं सपत्नः । से किं ? हे चन्द्रेण समानं ज्योतिस्तव कुत्र ॥ ३१३ ॥

४१४ । रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन धर्म जातीयो-दर्थ्ये वा ।

रूप—उदर्थ्ये ७, वा । १ ।

सरूप. समानरूपः ।

इति समास पादः ।

श्रीरा टी—एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य स स्यात् । सज्योतिरिति समानञ्च तत् ज्योतिथेति वाक्यम् एकादीनाञ्च इति षस एवं सजनपद. सरात्रि मनाभि सवन्सु. सगन्ध' सपिण्ड. सलोहित. सकुचि सवेणी सव्रह्मचारी ब्रह्म वेद तदव्ययनाथं यदुक्त तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानी ब्रह्मचारी तस्यैव वेदाग्न्यस्य ब्रह्मण सदृश व्रत चरतीत्यर्थः । समाने तीर्थं गुरौ वसतीति सतीर्थं एकगुरु समानतीर्थशब्दात् तत्र वासिनौत्यर्थं श्रौत्ये समानस्य स. । समान. पतिर्यस्याः सपत्नी ईपि पतिशब्दस्य पत्ना-देशे समानस्य सः । समान पञ्च सहाय. सषष्ठ परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुचि वेणीति पञ्च नाङ्ग । अन्ये तु पञ्चस्विति पिण्डभिन्नाङ्गाङ्ग सेतुशब्दश्चाङ्ग. ॥ ३१३ ॥

एषु दशसु परेषु समान. स. स्यात् वा से सति । समानं रूपं यस्यासी सरूप समानमेक नाम यस्य स सनामा समाननामा । एव सगोत्र समानगोत्र. सस्थान समानस्थान. सवर्ण समानवर्ण सवया. समानवया सवचन' समानवचनः सधर्मा समानधर्मा । इत्युभयत्र घनादन् इति अन् समानस्य प्रकार इति जातीयप्रत्यये परे सजातीय. समानजातीय. । समाने एकस्मिन्नुदरे भवतीति ढघे कादिति अनिति णे परे समान' सो वा । सीदर्थ्यः समानीदर्थ्यः । समासे इति किम् ? ह दर्वेन समान नाम किन्ते इत्यादौ न स्यात् इति । इत्यादयः साध्या इति वचनादत्रदं विवशोभि अहमेव पुरुषोऽवेति सम्भावना ऋद्धीपुरुषिका । अह पूर्वमेति आविष्क्रिया अहपूर्विका । अह प्रधानमेति अहकृतिरहमिका सैव परस्परश्चत् अहमहमिका इत्यादयो बहवो निपात्या । अथ लिङ्गनिर्णयः । इतरेतरकद्वन्द्वः कर्मधारय एव हि अथ तत्पुरुषश्चेति परशब्दीयबिङ्गिन । अङ्गाहान्तासु पुंसि सू रात्रन्ता. प्रागसंख्यका. । तद्वितार्थे द्विशुपुरुषौ ब्राह्मणाद्या स्त्रिया मता. । अपावादेरदन्तस्य समाहारद्विगु. स्त्रियाम् । आबन्तानामनन्ताना तथैव स्त्रीनपु सकम् । समाहारद्विगु-वन्तावयवौभाव एव च । सख्यापूर्वकरावान्ताश्चत्वार. स्युर्नपु सके । अर्धनावच्चाङ्ग-

स्वारमईर्चमपय तथा । बहुव्रीहिसङ्घितार्थे तथोत्तरपदे द्विगुः । वाच्यलिङ्गा इमे ख्याता, पर ज्ञेय प्रयोगतः इति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितया सुबोधायाम्

सुग्धबोधटीकाया समासटीका समाप्ता ।

श्रीराटी—एषु दशसु समानस्य सः स्यात् वा । सरूप इति समान रूप यथ्येति वाक्यम् एव सनामा संगीत, सस्थानः सवर्ण, सवया सवचन, सधर्मा समानप्रकार, सजातीयः समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः सोदर्थ्यं पक्षे समान-रूप इत्यादि । परे तु उदय्यभिन्नेष्वेवपि नित्य माङ्गः । धर्मादर्थ्यभिन्नेषु वेति चान्द्रा । अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घं । रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य घं, स्यात् कर्णे शब्दे परे । दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्राकर्णः हौ गुणौ यस्य स द्विगुण, तदाकार चिह्नं कर्णे यस्य स द्विगुणाकर्णः गुणशब्दो-ऽचावयवाथ । हयोरङ्गुल्यो, समाहार, ह्यङ्गुल तदाकार चिह्नं कर्णे यस्य स ह्यङ्गुलाकर्ण । इह चिह्नशब्देन पशूना स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्रा-कारादि यत् क्रियते तस्येव गृह्यते तत्र शोभनकर्णं महाकर्णं, इत्यादा न स्यात् रिष्टादस्तु रिष्टकर्ण, रिष्टादिर्यथा । रिष्टस्त्विकपञ्चाष्टाच्छिन्नच्छिन्नाणि च श्रव, । भिन्नश्चेतीह रिष्टादावष्टशब्दा प्रकीर्त्तिता । विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य घं, स्यात् वसुशब्दे परे । विश्व वस्वस्य विश्वावसु, । अपील्वादरिकी वह् । पील्वादभिन्नस्येगन्तस्य घं स्यात् वह्शब्दे परे । कपि वह्तीति पचायन् कपोवह् मुनीवह् शम्बीवह्म् । पील्वादस्तु पीलुवह् चारुवह् दारुवह्मामत्यादि । इक, किम् ? गन्धवह्, । गे, काश । इगन्तस्य गेः काशशब्द पर घं स्यात् । निकाशते इति पचायन् न्रीकाश, अनुकाशः । इक, किम् ? प्रकाश, । गर्घञ् मनुष्ये बहुलम् । गर्घ, स्यात् मनुष्यभिन्नवाच्ये घञ्प्रत्यये बाहुल्यात् क्वचिन्नित्य, क्वाचदिकल्प क्वचिन्निषेधः क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्ग, वीमार्ग, नीर्क्तं द, नौहारः नौशार, नौवार, वतौ प्राकार, गृहभेदे प्रासाद इत्यादौ नित्यम् । अन्यत्र प्रकार, प्रसाद प्रतीवेशः प्रतीहारः प्रतीकार प्रतीरोध, नौकारः अतीसारः परीहास, पक्षे प्रतिवेश इत्यादि वैश्यादौ विकल्पः । प्रवेश, प्रहारः विशारः परिवेश, इत्यादौ निषेधः । पूर्वासुख, पश्चिमासुखः उत्तरासुखः दक्षिणासुख, इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यवजन्तेऽपि । अमनुष्ये इति किम् ? निषादस्या-

खाल' । क्तिबन्तरुचादौ कस्य च । गे कस्य च क्तिबन्तरुचादौ परे र्घं स्यात् ।
 अतीरुक् वीरुत् नीरुत् प्राडट् परीतत् उपानत् कारकस्य मर्मावित् सृगावित् ।
 गिकयो' कि ? तिग्मा रुग् यस्थ स तिम्ररुक् । तुरादे सहि वा तु वेरुहधयो,
 तुरादे र्घं स्यात् सहि वेस्तु रुहधयीर्वा । तुरं वेगवन्त सहते ढाङ्गजसहवहेति
 विष्णु तुराषाट् एव ऋतीषाट् जनाषाट् इत्यादि । विरोहति क्तिप् वीरुह्यो
 षड् क्कौ वीरुत् विरुत् रुवधो क्तिपीत्यन्वे । विवधतीति पचाद्यन् वीवधः
 विवधः । शुनो दन्तादौ । दन्तादौ परे शुनो घ. स्यात् । शुनो दन्त. श्वादनः
 श्वादट् । दन्तादिर्यथा । दन्तदट् कर्णं कुञ्ज पद पुच्छा षड्डीरिता । वराही-
 ऽप्यत्र एतेन श्वा वराहाविति क्वचित् । पदपुच्छयोर्वेति चान्द्रा. तन्मते श्वपद
 श्वपुच्छ' इत्यपि । चित्ते के । अकृतसान्ताडेत्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य
 र्घं स्यात् । एका चित्तिर्यस्य एकचित्तीक' । कोटराकशुलकाद्यो वनगिर्यो-
 नान्नि । कोटरादेर्वनशब्दे परे कि शुलकादेर्गिरिशब्दे परे र्घं स्यान्नान्नि । कोट-
 राणां वन कोटरावनम् । कोटरादिर्यथा कोटर शारिक सिप्रक प्लवगः मिश्र
 इति पञ्चेह प्रोक्ता । कि शुलुकाना गिरिः कि शुलुकागिरि कि शुलुकाञ्जनभञ्जन-
 लोहितकुकुटमिति पञ्चेह प्रोक्ता । नान्नि कि ? कोटरवन भञ्जनगिरि ।
 विश्वस्य मितनरयो । विश्वस्थानयो र्घं. स्यान्नान्नि । विश्वामितो नाम ऋषिः
 विश्वानरो नाम कश्चित् । नान्नि कि ? विश्व मित यस्य स विश्वमितो विप्र ।
 विश्वे नरा यस्य विश्वनरो राजा । अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो र्घं स्यात्
 वक्रादौ नान्नि ! अष्टौ वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषि अष्टापद सुवर्ण-
 मित्यादि । अनान्नि अष्टवक्रो वृक्ष । गोकपालयोर्युक्तहविषो । गोशब्दे
 परे युक्ते वाच्ये कपालशब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनो र्घं स्यात् । अष्टभिर्गोभि-
 र्युक्त अष्टागव शकट अष्टसु कपालेषु संस्कृत हवि अष्टकपाल हवि उभयत्र
 तार्थे ग । युक्तहविषो. कि ? अष्टगवं अष्टकपाल विप्रस्य समाहारे ग. ।
 इष्टकादेश्चितादौ ख. । इष्टकादेः ख. स्यात् चितादौ परे इष्टकाभिश्चित इष्टक-
 चित्, इषीकायास्तूष्ण इषीकतूष्ण माला भक्तुं शीलमस्य मालभारीत्यादि । तदन्त-
 स्यापि । पक्केष्टकचित् मुञ्जे षीकतूष्ण मल्लिकामालभारिण्य इति दण्डौ । आवीपी-
 नान्नि बहुलम् । आवीपीर्बहुलं ख स्यात् नान्नि । बहुलञ्च क्वचित् नित्य
 क्वचिद्विकल्पः क्वचिन्निषेधः क्वचिदपूर्वविधिः । यदुक्त प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च
 विभाषोक्तविधि. क्वचित् । पूर्वोक्तस्याविधानञ्च बहुल स्याच्चतुर्विधम् । कन्या

कुवा ऽस्मिन् देशे कन्धकुली देश, शिलं वहतीति शिलवह शिला प्रस्थोऽस्येति
 शिलप्रस्थ नगरं मन्दुराया जातो मन्दुरजोऽश्व, रेवतीमितमस्य रेवतिमितः
 रहिण्या पुत्रो रोहिणिपुत्रः इत्यादौ नित्यम् । शिश्रपास्थलो
 प्रमदावन प्रमदवन रेवतिपुत्रः रेवतीपुत्रः कालिदासः कालीदासः इत्यादौ
 विकल्प, लोमकागृह लोमकाषण्ड नान्दीकर, नान्दीघोष' नन्दीविशाल इत्यादौ
 निषेध । कलिङ्ग, सुसूक्त, जटकेश, इत्यादौ असंज्ञायामपि बाहुल्यात् । अनौविद्युव
 व्यस्युतो वा परदे । ईप इयुव ईदूतो व्यसञ्जकादन्यस्य ईदूत स्व स्याद्वा परदे ।
 ग्रामणिपुत्र' ग्रामणीपुत्र' धीबन्धुपुत्र, धीबन्धुपुत्रः । अलावुपुत्र, अलावुपुत्र ।
 अलावुकर्कन्धूटन् भू फलमित्यत्र टन् भ्वा एव स्व न तु पूर्वयो, से तु सवान्तदस्योत्त-
 रदत्वात् यदा अलावूश्च कर्कन्धूश्च अलावुकर्कन्धी ते च टन् भूश्च अलावुकर्कन्धूटन्-
 भव, तासां फलं अलावुकर्कन्धूटन्भुफलमिति तु स्यादेव । ईवादेस्तु गार्गा
 पुत्र, श्रीकुल भूकुल शुक्लीभूतम् । भुव कु सादावदती च । भ,व कु सादौ
 ऋत् अत् स्व एते बहुलं स्युः । भुव कु सो भाषणस्य भकु सञ्च भकुसञ्च भुक-
 सञ्च भुक सञ्च इति शब्दमहर्णवः । एव भुवो, कुटि भकुटि भकुटि भुकुटि,
 भुकुटिञ्चेति अन्ये तु स्वाभावं इत्याहुः । तथाच तन्वी प्रमीला भकुटिः भकुटिः
 भूकुटिः—स्त्रियामित्यमरः । कुस, स्याद्वाषणे पुसि । यङ ईः पुत्रपत्न्यो' य ।
 ण्णगीरनार्पयोरित्यादिना विहितस्य यङ ईः, स्यात् पुत्रपत्न्योः परयो' पे सति ।
 कारीषगन्धयोः पुत्र कारीषगन्धीपुत्र कारीषगन्ध्याया, पति कारीषगन्धीपति,
 एव वाराहोपुत्र, वाराहोपति' इत्यादि । पे किं ? कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य स
 कारीषगन्ध्यापतिर्याम । बन्धौ हे वा तु मातमातृमातृकेषु । यङ ईः स्यात्
 बन्धौ हे सति वा तु मातादिषु । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धोबन्धुः कांसुद-
 गन्धोबन्धुः कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामातः कारीष-
 गन्धी माता कारीषगन्ध्यामाता समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा क' कारीषगन्धीमातृकः
 कारीषगन्ध्यामातृक, इति । मातृकशब्दस्याकारान्तमातादेशो बचनसामर्थ्यात्
 मनीषादित्वाद्वा सर्वं सुस्थमिति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिता

सपादस्य टिप्पणी सम्पूर्णा ।

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

चतुर्थः पादः ।

तद्वितः (त) ।

४१५ । बाह्वाद्यतोऽत्यावादेर्गर्गादिर्नडादेः

पितृष्वस्त्रादे रेवत्यादेः शेषशिवादेः णि-णा य-
णा-यन-णीय-णिक्-णा अपत्ये ।

बाह्वाद्यत. ५।, अत्रावादे. ५।, गर्गादे. ५।, नडादे. ५।, पितृष्वस्त्रादेः ५।,
रेवत्यादे ५।, शेषशिवादेः ५।, णि-णा १॥, अपत्ये ७। ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे ।

बाह्वादिश्च अत्र बाह्वाद्यत् तस्मात् । अत्रिश्च आप् च अत्रापौ, तौ आदी यस्य
स अत्रावादि तस्मात् । आदिशब्दस्य इत्तात् परतया प्रत्येकेन सम्बन्धात् अवगादे-
रावादेशेत्यर्थः । आवादिश्च—आप् ईप् ऊप् निपातनेन युवन् शब्दादिश्चेति चत्वारः ।
उक्तादन्यः शेषः । शेषश्च शिवादिश्च शेषशिवादि तस्मात् न पतति वशी येन जातेन
तदपत्यं तस्मिन्, तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ एव कन्यायाञ्च अपत्यप्रत्ययः स्यात् ।
अतएव राघवावपि निनाय विभक्तौ तद्वत्तुःश्रवणं कुत्सितमिति रघौ राघव-
शब्देन रघौ प्रपौत्रावपि रामलक्ष्मणावुक्तौ । ततश्च अपत्यप्रत्ययान्तात् पुनरपत्यथो
न स्यात् एकेनवापत्यप्रत्ययेन तदर्थस्यापि प्रतिपादनात् । यत्तु गर्गस्यापत्यं गार्ग्यं
तस्यापत्यं गार्ग्यायणः । दक्षस्यापत्यं दक्षिः तस्यापत्यं दक्षायाणः इत्युदाहरणं तत्
प्रशस्यतेवेति दुर्गसिद्धः । अपत्यस्य सम्बन्धिः शब्दत्वात् षष्ठ्यन्तस्याकाङ्क्षाया षष्ठ्यन्ता-
देव प्रत्ययः णिप्रभृतीनां षकार ईवर्थः णकारो वृद्धयर्थः ॥ ४१५ ॥

श्रीरा-टी—बाहुरादिर्यस्य स बाह्वादि स च अत्र तत्तस्मात् अत्रिश्च अप् च तौ अत्रापौ तावादी यस्य स अत्रावादि' तस्मात्, गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात्, रेवती आदिर्यस्य स तस्मात्, शिव आदिर्यस्य स. । शेषश्च शिवादिश्च तत्तस्मात् । पुल्ल सौवत्वात् णिश्च ष्येयश्च ष्याश्च ष्यायनश्च णीयश्च णिकश्च णश्च ते । एते सप्तदभिव्येभ्य सप्तभ्य क्रमात् स्युरित्यर्थः । अपत्य इति अपतनादपत्य श्री व्यवहितं जनित' सोऽप्यपत्य भवत्येवेति तस्मिन् वाच्ये यस्य सम्बन्ध भवगम्यते तस्मात् श्रृंन्तात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनाक्तं तथाप्यभिधानात् गर्गनडादिभ्या गोत्रापत्य एव तत्र किं गोत्रमिति चेत् अत्रोच्यते पौत्रादिर्गोत्रमकस्यस्तत्र लुक् न भवादयचि तस्मादेवास्त्रियां यूनि तत्र लुङ् नाथनन्त वा । वज्र्ये जीवत्यपत्य तस्या पोत्रप्रभृतेर्युवा । “जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनौयान्तु स उच्यते । वृद्धतरं स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति । पूज्ये वृद्ध युवा वा स्यात् कुत्साया वाऽयुवा युवा ।” आद्येऽर्चा यस्य भवेत् तदादि प्राग्लेश' एङित्वमथत्यदादि । वृद्ध तथा गोत्रपरोत्तर द बालावधेय प्रणयन्ति वृद्धा । अस्यायमर्थः यत् पौत्राद्यपत्यं तद्धीन परिभाष्यते तस्मिन् विवक्षिते भेदेन अपत्यव्योत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः, क्रियते एकस्य इति तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थः । तथा च एकस्य त्यस, तत्तदपत्यार्थेर्वाधकत्वमिति । यथा गर्गस्थान्तराषत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रीऽपि गार्ग्य इति । तस्य गोत्रत्यस्य अचीति विषयतो भवादयचि विषये गार्ग्यम्क इत्यादिना प्राप्ति लुक् न भवतीत्यर्थः । यथा गर्गस्थान्तरापत्याना ह्यावा, गार्गीया ह्यावाः एव यास्कीया वैदीया इत्यादि । भवादीति किं गार्गेभ्यो ह्रितं गार्गीयम् । अचि किं गार्गेभ्य, आगत' गार्ग्य इति । गोत्रापत्यस्य वै लोपिनी यूनि व्वातस्य कृदयोर्बहु लुक् । विदानामपत्यं युवा वैदः विद्वानाम् अपत्ये युवानो वैदौ वैदश्चदात् यूनि वाच्ये णौ कृते ष्टु न क्षत्त्रियेत्यादिना णिर्लुक् क्त्वान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि वै लुग्भवत्येव यथा वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि युवान' विदाः एवम् उवां इत्यादि । ननु यून्पत्यं विवक्षितं कस्याः प्रक्र-तिरूपो भवतीत्यत आह तस्मादित्यादि तस्मादेव गोत्रादेव पुनस्त्यो भवतीति नियम्यते स्त्रिया न भवति यथा गर्गस्थान्तरापत्य गार्ग्यः गार्ग्यस्थान्तरापत्य युवा गार्ग्यायणः एवं बाह्वस्यायनः । दक्षस्थान्तरापत्य दाक्षि' तस्यापत्य युवा दाक्षायणः । प्राचायणः एवं झाचायणः । उपगीरन्तरापत्य औपगव' तस्यापत्य युवा औपगविः । एव कापटविः नङ्स्थान्तरापत्य नाङायनः तस्यापत्य युवा नाङायनि, एवं चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी गार्गीत्यादि तवेत्यादि तत्र भवादयचि विषये पुत्रत्यस्य लुग् भवति यथा फ्राण्डाकृत-

स्यान्तरापत्य युवा सौवौरगोवात् पाण्डाकृतिमिमतादितिन फाण्डाकृतस्य क्वावा इति विवक्षिते नस्य लुकि गीतक्तात् षा प्राप्तः फाण्डाकृताऽक्वा एव भाग-
वित्तस्यान्तरापत्य भागवित्ति भागवित्तेरपत्य युवा रेवत्यादित्वात् षिक' तस्य
क्वावा भागवित्ता इत्यादि । नायनस्तु वात आयन्निति नान्तनिर्देशात् षायननायन्यो-
र्थहृथं तथाच भवादयचि विषये युवत्पस्यायनी लुक्वा भवति यथा गार्ग्यायणाना
क्वावा, गार्ग्यायणीया, गार्ग्यास्तथा यस्सस्यान्तरापत्य यास्त यास्तस्यान्तरापत्य
युवा इति कर्त्तादित्वात् नायनि यास्कायनि, तस्य क्वावा यास्कायनीया यास्कीयाऽक्वावा
इत्यादि । भवादयचि इति कि पाण्डाकृतस्य यास्कायनिरूप्य इत्यादि प्रसङ्गादाह ।
वश्ये जीवतीति वंशे भवो वश्य पितादि तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं
युवोच्यते गर्गे गार्ग्यौ गार्ग्यौ जीवति सति गार्ग्यस्यापत्य युवा गार्ग्यायण, नडादित्वात्
षायन तुशब्दोऽन्तावधारणार्थं युक्ते न गोत्रमिति अस्रवश्येऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि
जीवति सति कनीयान् भ्राता युवोच्यते गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोः कनीयान् युवा
ज्येष्ठौ गार्ग्य एव ज्येष्ठे अव्ययमाने कनीयानपि गार्ग्य एव । वृद्धतर इत्यादि
सप्तपुरुषावधयां ज्ञातय सपिण्डा' तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पितृव्ये पिता-
महभ्रातरि वा वयीधिके जीवति पौत्रादिरपत्य युवा भवति । गार्ग्यस्यापत्यं
गार्ग्यायणी गार्ग्यौ वा वृद्धतराभावे स्थिते वा गार्ग्य एव । पूज्य इत्यादि शास्त्रान्तरे
परिभाषणादगीत वृद्ध पूजाया वा युवोच्यते । स भावान् गार्ग्यायणी गार्ग्यौ वा
पूजायामिति कि गार्ग्य एव । कुत्साया इति ये येषु वा न उक्तास्ते निन्दाया
अयुवानो वा भवन्ति गार्ग्यायणा गार्ग्या वा अल्प इत्यादि । इदानीं वृद्धलक्षणमाह
आर्दजित्यादि अत्रा मध्ये यस्यादैच् आयाति तद्वृद्ध वृद्धा प्रणयन्ति यथा मालाया
इद मालीय शिवस्य विषया दश, शैव' तत्र भवः शैवीय, औपगवीय इत्यादि ।
प्राग्लेशाभिधानेऽत्रा मध्ये एडादि तद्वृद्ध यथा एनीपचनी देशस्तत्र भव एनीपच-
नीय, गोनर्दीय, भोजकटीयः गोमतीया मत्स्या एङि कि अहिच्छत्रे भव, आहि-
च्छत्र, कान्यकुब्ज, प्राग्लेश इति कि देवदत्तो नाम बाहीकग्राम, तत्र भव देवदत्तः
गोमतामिद गोमत प्राग्लेशस्तु "प्रागुदीच्या विभजते हस, चौरमिवादकम् । विदुषा
शब्दसिद्ध्यर्थं सा न पातु शरावती" । त्वदादिरपि वृद्धसुच्यते त्वत्र भवत्यदीयः
अस्मदीय इत्यादि एव गीत्र आदि पर येषा तानि गोत्रोत्तराणि यस्य गोत्रि
परीत्तर दमित्यस्य विशेषण यथा शुद्धगार्ग्यस्त्राय शुद्धगार्गीयऽक्वा, एव वृद्धकाश्च-
प्रीय इत्यादि । परे तु जिह्वाकाव्यहरितकयोर्वृद्धत्वं नेच्छन्ति तेन ज्यैष्ठाकात्र,

४१६ । णित्ते त्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु द्वान्यदानाम् ।

णित्ते ७।, त्रि १।, आद्यच. ६।, सुभग-सुपञ्चालाद्यो. ६॥, तु। १।, द्वान्यदानाम् ६॥

अचां मध्ये आद्यचो त्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु
द्वयोर्द्वयोः, सुपञ्चालादेस्त्वन्त्यस्य दस्य । [३३७ न्वोर्लोपी तौ
तेऽच्चे] बाहोरपत्य बाह्विः, उपविन्दोरपत्यम् औपविन्दविः,
उडुलोन्नोऽपत्यम् औडुलोमिः, अग्निशर्मणोऽपत्यम् अग्नि-
शर्मिः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः ।

हरितकात इति । नामधेय वृत्तमुच्यते । यथा यज्ञदत्ताय यज्ञे दत्त इत्यादि
एतास्तिन्न सञ्ज्ञा यथायथ विशेष्यलक्षणेषु वक्तव्या इति ॥ ४१५ ॥

सूत्रं न इत् यस्य स णित् णित्तासौ तश्चेति णित्. तस्मिन् । आदिशासौ
अचेति आद्यच् तस्य । सुभगश्च सुपञ्चालश्च सुभगसुपञ्चालौ तौ आदौ ययोस्तौ
सुभगसुपञ्चालादौ तयोः । इे च अन्तश्च द्वान्तानि च तानि द्वानि चेति द्वान्तदानि ।
तेषा अचा मध्ये आद्यस्याचो त्रि स्यान्निति ते परे । सुभगादेस्तु द्वयोः, पदयोराद्यचो
त्रिः । सुपञ्चालादेस्तु अन्तस्य पदस्य आद्यचो त्रिः स्यादित्यर्थः । पूर्वं, अतएव
वृद्धि स्थानिवत्त्वेन निर्देशेऽपि अत्राचो ग्रहण परस्त्वे आद्यचोऽनुवृत्त्यर्थम् ।
बाह्वादीनाह बाहोरपत्य बाह्विरिति पूर्वेण षष्ठ्यन्तात् णि । अकारस्य वृद्धि ।
तेर्लुक् त्वे चेत्यनेन षष्ठ्या लुकि न्वोर्लोपीताविति उकारस्थोकारे सधौ बाह्वि
इति भागस्य पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया स्यादुत्पत्ति एव सर्वत्र । यथा विभक्त्या वाक्य
तद्विभक्त्यन्तात् प्रत्यय । उपविन्दोरपत्य औपविन्दविः एवम् उडुलोन्नोऽपत्य
औडुलोमिः, अग्निशर्मणोऽपत्य अग्निशर्मिः, उभयत्र न्वोर्लोपीताविति न लोपे ययो-
रित्यकारलोपः कृष्णस्यापत्य कार्ष्णिः । बाह्वादित्तु बाहु चटाकु उपचाकु निताकु
चूडा वलाका वृषाक पुष्करसद अन्तरहित सुमित्रा हस्तिवा कृष्णदेव आजीगर्ग
युधिष्ठिर अर्जुन शाम्ब गद प्रद्युम्न राम रावण लङ्का इन्द्रशर्मन् उदञ्च अजधनु
उपविन्दु मूषिका ध्रुवका नगला शकुन्ता अनडुत् देवशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन्

अष्टन् श्रद्धभेदिन् खरनर्दिन् प्रकारमर्दिन् मासशराविन् जेमष्टवक् इत्यादि । अत्र येऽदन्तास्तेषां गणान्तरपाठात् णेरप्राप्तौ बाह्यादौ पाठः ॥ ४१६ ॥

श्रीराटी—य इत्यस्य स णित् णिवाप्तौ तश्चेति स णितस्तस्मिन् आदिश्रामौ अच्चेति आद्यच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चालश्च तौ तावादी ययी, तौ सुभगसुपञ्चालादौ तयोः, हे च अन्तश्च तानि ह्यन्तानि तानि च तानि दानि चेति तानि ह्यन्तदानि तेषाम् आद्यच् इति अजपेक्षया बोद्धव्यं अन्यथा आग्निशर्मि औपगवि इत्यादिष्वेव स्यात् । न तु कार्ष्णि रित्यादौ स्यादच् आदित्वात् इत्याह अच्चा मध्ये आद्यस्याच् इति औडुलोमि, औडुलोमी उडुलोमा' एवं शारलामीव लोमा व्वे तु शेषादित्वात् अनित्श्च । बाह्यादिर्यथा । “बाह्यं कुनामाता कुलितकन्तरहश्चतम् । भद्रशर्मा-ग्निशर्माणौ देवशर्मा च कश्यप । युधिष्ठिरार्जुनौ राम कृष्णप्रद्युम्नकेशवा । शाल्मो दशरथोऽनङ्गान् पञ्चसप्ताष्टलक्षण । जेमधुत्तन्त्रशर्माणौ गदमायशराविणौ । श्रद्धभेदिसुनामानौ सेनलोमशिरौन्तदा । णौ शीर्षशिरसयाय चटाकुखरनर्दिनौ । पुष्करसदजीगर्तद्रोणजीवातु पर्वता । अजघेनुश्च मण्डूक उदङ्गुगरनर्दिनौ । चूडा सुमिवा दुर्ध्विवा चूकना भगना तथा । ध्रुवका ध्रुवका जङ्घा ह्रिडिम्बा चैव मूषिका । सवर्णा सकला चैव नगन कारुवाचिन । उदङ्गुश्वशुरौ नाम्नि वेदप्राकारनर्दिनौ । सस्य लोपो भवेत् णौ च सदभूथोलौ मितौजसाम् । अकौशिकेशलङ्कुश्च लोप, णौ णायनेऽप्युत । उपविन्दुर्यासविक्षौ निषादव्यववी तथा । षट्सु धाता च चण्डाली व्यासदौ परिकीर्तिता ।” इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः अदन्तानां णिवाधकवाधनार्थं अन्तरहतीऽपत्य अन्तरह्वाति, सुभगादित्वात् दृढधीर्त्रि । कश्यपस्य त्रिषु पाठात् काश्यपि काश्यपेय काश्यप, । युधिष्ठिरार्जुनौ कुरुवंशत्वात् रामादिपञ्चानां ऋणिवशत्वात् शिवादि णवाधनार्थं । दशरथस्योभयच् पाठात् दाशरथः दाशरथि च तथा प्रदीयता दाशरथाय मैथिलीति । उभयवानङ्गुह पाठात् आनुडुहि, आनुडुह्य लक्षणशब्दस्य इह कुर्वादौ च पाठात् लाक्षणि लाक्षण्यः एवं सेनान्तानां ह्यारिषेणः ह्यारिषेण्य' सहस्रशिरसोऽपत्य साहस्रशीर्ष' । णौ शिरस शीर्षादेश एव ह्यस्तिशीर्षि इत्यादि । पुष्करसदोऽपत्य पौष्करसादिः सुभगादित्वात् दधीर्त्रि' । द्रोणादित्रयाणां उभयत्र पाठात् द्रौणिः द्रौणायणः जैवन्ति, जैवन्तायन' पार्वतिः पार्वतायन' मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकि माण्डूकेय, माण्डूक उदीचोऽपत्य औदञ्चि मनीषादित्वात् उदञ्चादेशः । मूषिकाशब्दस्य इह गोषादौ च पाठात् मौषिकि मौषिकार, । सवर्णया उभयच् पाठात्

४१७ । योर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग्यव्यवहार व्यायाम स्वागत स्वध्वर णनः ।

यूँ ६॥, युम् १॥, दान्ते ७, अस्वङ्ग—णन ६ ।

आद्यच. स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने
क्रमादिमुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

सावर्णि. सावर्णिक. । कारुवाचिना इह कुर्वादी च पाठात् तान्त्रवायि तान्त्रवाय्य
नापिति' नापित्य । उदङ्गी नाम कश्चित् तस्यापत्य औदङ्गि अदन्तात् प्राप्ते
यौगिकशब्दान्निषेधार्थं. पाठ । एव आश्रयि । नाम्नीति कि औदङ्ग्यं श्रुत्य ।
तथाच श्रुत्यौ देवरश्मालौ इति । सङ्ख्यसोऽपत्य सादभृथि णौ सलोप एवम्
आम्भि आमितौजि । इहाकौशिके शलङ्कु पठ्यते कौशिके तु नडादौ तथाच
णौ णायने उतो लोपो भवति तेनाकौशिके शलङ्गि अकौशिके शलङ्गा-
यन. ॥ ४१६ ॥

य च व च यूँ तयो इय उय यूँ ततो मकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् इम्
उम् इत्यर्थः । युमिति लुप्तप्रथमादिवचन यथासम्बन्धः । स्वङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यङ्ग्य
व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च स्वध्वरश्च णन् चेति । पञ्चानञ् समास तस्य ।
स्वङ्गादयः सप्तरूपाः । णन्निति व्यतीहारे णन्स्त्विति कृतप्रत्ययः । तेन तदन्तस्य
ग्रहण आद्यच इति णित्ते इत्यनुवर्त्तते । आद्यच स्थाने जातयोर्दान्तेस्थितयोर्यवयो
स्थाने क्रमादिमुमौ स्याता णित्तद्धिते परे । न तु स्वङ्गादीनाम् ॥ ४१७ ॥

श्रीरा-टी—य च व च तौ तयो इय उय तौ यूँ ताभ्या मभितं करोति युम्
यस्यान्तो दान्तः तस्मिन् । स्वङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यङ्ग्य व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च
स्वध्वरश्च णन् च तत् न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यङ्ग्यव्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणं तस्य
पूर्वसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति । णित्ते आदौ इमुमि कृते पञ्चाम् त्रि ।
उदाहरणानि वैद्यश्रिरित्यादि वक्ष्यति आद्यच इति कि दधिप्रियोऽश्वः शाकपार्थिवा-
दित्वाभ्यपदलोपे दध्यश्च. तस्यापत्य दध्यश्चि. । दान्ते इति कि इन् ल गतौ शब्द
यत् तस्येदं यातमित्यादि । ननु कथं द्याशीतिक इति चेन्न सुपाञ्चालादिपाठेन
पूर्वपदस्थानिभित्त्वात् ॥ ४१७ ॥

४१८ । द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादु मृदु
व्यल्कस श्वः श्वन् स्फाकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रा-
मैकन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्कोस्तु वा नत्विति
श्वादेः ।

द्वार-न्यग्रोधानां ६॥, श्वापदन्यङ्को ६।, तु १।, बा १।, ना १।, तु १।, इति ७,
श्वादे ६। ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च योर्युम् स्यात्, श्वापद-
न्यङ्कोस्तु वा, न तु श्वादेरिकारादौ ते ।

वैयश्विः सौवश्विः । सङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याङिः ।

एकोऽद्वितीयश्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोधः । ततो द्वारश्च स्वरश्च स्वरिति
रेफान्तमव्ययश्च स्वस्तीत्यव्ययश्च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वस् इति सान्तमव्ययश्च श्वा
च स्फाकृतश्च धनादिवाची स्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषाम् ।
श्वापदश्च न्यङ्कुश्चेति श्वापदन्यङ्कः तस्य । श्वा आदिर्यस्य स श्वादि तस्य । द्वारादीना
यवयोरदन्तत्वाद्प्राप्तौ ग्रहणं पृथक् । द्वारादिर्यवयोरिमुमो स्याता णित्तद्धिते परे ।
श्वापदन्यङ्कोस्तु वा । न तु श्वगणप्रभृतीना इकारादौ तद्धिते परे इत्यर्थः । अदन्ता
नाह वैयश्विरित्यादि विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्वः तस्यापत्यं वैयश्विः । अत्र यकारस्य
इमि कृते तस्यैव वृद्धिः एव शोभनोऽश्वो यस्य स स्वश्वः तस्यापत्यं सौवश्विः अत्र
वकारस्य उमि कृते तस्यैव वृद्धिः । आद्यच्च स्थाने जातयोः किं दधिप्रियोऽश्व
दव्यश्वः तस्यापत्यं दाव्यश्विः । मधुप्रियोऽश्वः मध्वश्वः तस्यापत्यं मध्वश्विः इत्यादौ
युम् न स्यात् । दान्ते स्थितयोः किं इण गतौ शब्दं यिणीऽच्यनाविति यादेशे यन्निति ।
यत इदं यातमिति । एवं टुडु उपतापे कृद्धोरिति किं मनीषादित्वादुकारस्य
वकारे ङिरिति शब्दः । इयोर्वर्धयोर्भवः दिवार्धिकं इत्यादौ युम् न स्यात् । सङ्गादेस्तु
शोभनमङ्गः यस्य स स्वङ्गः तस्यापत्यं स्वाङ्गिः इत्यादीनां आद्यच्च स्थाने जातत्वाद्दान्त
त्वाच्च प्राप्ता निषेधः । णनन्तस्य तु व्यावक्रोशी ऋत व्यतीहारेण नृस्त्रीति णन् प्रत्यये
णनन्तात् स्वार्थे ण इति स्वर्थं वक्ष्यति । तेन षित्वादीपि इत्यादौ न स्यात् ॥ ४१८ ॥

४१६ । व्यासादेर्ङक् णी ।

व्यासार्दः ६।, डक् ११, णी ७।

वैयासकिः सौधातकिः । आत्रेयः शौभ्रेयः । गाङ्गेयः
माह्वेयः यौवतेयः ।

श्रीरा-टी—एकशसौ न्ययोधश्चेति एकन्यग्रोध दान्तरानुपलक्षित इत्यर्थः ।
वारश्च स्वरश्च स्वश्च स्वसिश्च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वश्च श्वा च स्फाक्तश्च श्वश्च
स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषां श्वापदश्च न्यङ्गुश्च तत्तस्य पुस्व सौदत्वात्
श्वादिर्द्यस्य स' श्वादित्स्य आदि पूर्व । एतेषां यवधीरदान्तलात् आद्यच
स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्वणाप्राप्ते वचनमिदम् । पूर्वसदोदाहरणमाह वैयश्चिरिति ।
विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्च तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तलात् णि' यस्यादाविम् पश्चात् त्रि ।
एव शौभन अश्वो यस्य स स्वश्च तस्यापत्य सौवश्च । प्रत्युदाहरति स्वाङ्गिरिति
शौभनमङ्गं यस्य स तस्यापत्य इत्यादि वाक्यम् ॥ ४१८ ॥

व्यासादेर्ङक् स्यात् णी परे ङित्वादित्यस्य स्थाने । व्यासस्यापत्य वैयासकि
यकारस्य इमि कृते वृद्धौ डक् । एव सुधातुरपत्य सौधातकि । अत्र णी परे
सुधातृशब्दस्य डक्विधानसामर्थ्यादेव णिः । व्यासादिस्तु व्यास वृद्ध निषाद
चण्डाल विश्व सुधातृ इत्यादि । अत्रादीनाह अत्रेयपत्य आत्रेयः सुभस्यापत्य
शौभ्रेयः । अत्रादिस्तु अत्रि निधि शुभ विष्ट पुरु ब्रह्म कृत शतवार शताहार
शलाका शला खुला कुमारिका कुवेरिका अम्बिका गन्ध पिङ्गला खलीन्मत्ता
रोहिणी अजवन्ति विश्वक्रन्दि शलाकाभू लीखाभू विमातृ विधवा किकसा रुक्मिणी
दशशालूक शाकम्बि गोधा ककलास अनीवी प्रवाहण भरत भारत मृकण्डु मयूर
कर्पूर अन्यतर आलौढ सुदन्त दन्त सुदत्त सुनामन् कद्रु उद आकाशायन
किशोरिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शवल शकल खदूर अशोक अन्तर्दृष्टिन्
हरितिन् वलीवर्द्धिन् विश्वचित् वीज अश्व अश्विन् अश्वन् शून् कद्रु पाण्डु
अजिरेत्यादि अत्र ये आवन्ता ईवन्ताश्च तेषां गणान्तरपाठात् णेऽन्ता वाघे अत्रादौ
पाठः । आवादीनाह गङ्गाया अपत्य गाङ्गेय मल्ल्या अपत्य माह्वेयः । एव युवते-
रपत्य यौवतेयः । अत्र युवत्यनङ्गाहीति निपातसूत्रेण युवन्शब्दात् कृतस्य

तिप्रत्ययस्यापि आवादित्वात् ण्येय । पाञ्चोणादीत्यनेन पक्षे ईपि कृते तु युवत्या अपत्य यौवतेय अत ईवन्तत्वात् सुतरा ण्येय ॥ ४१६ ॥

श्रीरा टी—व्यास आदिर्यस्य स तस्य व्यासार्द्धक स्यात् णौ परे । वैयासकि-
रित्यादि व्यासस्यापत्य सुधातुरपत्यम् इत्यादि वाक्यम् । डित्वादन्यस्याक् एव
वैश्वकि नैषाटकि वारुडकि चाण्डालकिरिति षष्ठ्यङ्कुकावधिकुरुभ्यश्चेति
ण्ये प्राप्ते बाह्वादी पाठ येऽत्र गीतवाचित्वेन प्रसिद्धान्तेभ्यो गीतवाचित्वे णिः तेन
बाहुर्नाम कश्चित् तस्यापत्यं बाह्वि इत्यादि । खट्वृत्तित्याघेभ्यो युव ण्येर्लुक् ।
ख्यात्प्रात् चत्तियात् आषाच्च यूयथे ण्येर्लुक् स्यात् । कुरोर्ब्राह्मणापत्यं कौरव्य
तस्यापत्य युवा कौरव्यो ब्राह्मण चत्तिये त कौरव्यायणि । ट्प्रात् विदस्यापत्य
वैद तस्यापत्यं युवा वैद । एव मौत्स । चत्तियात् स्वफल्कस्यापत्यं स्वाफल्क
तस्यापत्य युवा स्वाफल्क । एव वासुदेव आनिरुड । आषात् वशिष्ठस्यापत्य
वाशिष्ठ तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठ एव वैश्वामैव गर्गशब्दो नडादिस्त्वे गते भर्गस्यापत्य
भार्गि तस्यापत्य युवा भार्ग्यायण इति आवेय इति अवेरपत्य ण्येय त्तेर्लुकि
यथोर्लोपः त्रि । शौभेय इति शुभस्यापत्यमिति वाक्यम् एव गाङ्गेय । अत्रादिर्यथा ।
“अवि शुभमुनामदत्तश्वला शालूकजिह्वाशिनौ शाकम्बान्यतरानवस्तिशकला
कर्पूरवीजाश्विन । विश्वक्रन्दिशलाखलापविषय, कद्रु खडूरोऽजिर श्वानीवीभरतो
मृकण्डुकुकरावस्मादशाश्वदीदिश । अम्बा विमाता विधवा शलाका किशीरिका
विष्णुपुरीसयूर, । प्रवाहणा लीढसुदन्तसुग्मा कुमारिकाशीकसुदक्षगीधा ।
वायुर्दत्तशलाकाभू लेखाभू गन्धपिङ्गलाः । अन्तर्दृष्टी वलीवर्दी हरिती विश्वचिच्छा ।
शतहार शताहार, खलीन्मत्ता कुवेरिका । अम्बिकारोहिणी ब्रह्महृदाकाशायनी-
भवः । विश्वो भूव ण्येय दाशिष्ठे प्रयामलक्षणे । अणायार्जजिकावान्ता
वडवा शुक्रलो मतः । विकर्ण, काश्यपे प्रोक्तस्तत्रैव हि कुसीतक । अम्बिका च
चतुष्पाद पाण्डु कसण्डल दुष्कुला । साता पितृष्वसु, ण्येय उकाराभ्या डिडी-
रितम् ।” अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् ण्ये प्राप्ते पाठ अवादन्ताना पाठोऽतः
ण्यिवाधनार्थ । शखलादिशब्दाना आबीवन्ताना अठ्ठाना नदी सातुषकी-
सञ्जकाना शिवादित्वात् ण्ये प्राप्ते पाठ । शखला इत्यत्र नाम निशखला शब्दोऽपि
कश्चित् । इह कद्रुशब्द पिङ्गवणार्थक । अथाच मेदिनि कद्रुस्त्रिषु स्वर्णपिङ्गे
नागाना सातरि स्त्रियाम् इति । ककलास रोहिणी अजवस्ति प्रभृतयो येऽत्र चतु
ष्याज्जातिवाचिनस्तेषा अचतुष्याज्जातिवाचकत्वेऽपि ण्येयार्थ पाठः विधवाशब्द-

४२० । ओर्लोपोऽकट्टुपाण्डुरेये ।

ओः ६।, लोपः १।, अकट्टुपाण्डूः ६॥, एये ७। ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् नत्वनयो । कामण्डलेयः ।
तयोस्तु काट्रवेयः पाण्डवेयः ।

स्यावादित्वात् णौ सिद्धे पाठः यदा दु शौलाभिघायिनी तदैव बाधनार्थं प्रवाहण-
शब्दस्य सुभगादिमुपञ्चालाद्यो. पाठात् प्रवाहणेयं गोधाशब्दस्यापाठी गोधादे-
रारस्य नित्यत्वज्ञापनार्थः । भुवोऽपत्य भविवेय ण्ये भुवादृशः भुव इति कि
शालाकार्भेय लिखाभेय, ण्ये भू लोप । श्यामयो वाशिष्ठः ब्राह्मणेयो वाशिष्ठ
अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणाग्रिणः लाक्षणाग्र्य अण्ये इत्यादि । हरिरपत्य हरिय
एवं वैषवेय शक्तेय इत्यादि । अण इति किं दाक्षिरपत्यं दाक्षायण. प्लाक्षायणः ।
इच इति किं मारीच सौरुच, वडवाया अपत्य वाडवेय, शुक्लः अन्यत्र वाडव,
वैकर्णेय काश्यप कौसीतकेय काश्यप अन्यत्र वैकर्णि, कौसीतकि चतुष्पाद इति
कमण्डलुश्चतुष्पादजातिविशेष, तस्यापत्य ण्ये उत्तलीपार्थमाह ॥ ४१९ ॥

कमण्डलीरपत्यं कामण्डलेय अत्र कमण्डलुशब्दात् सञ्ज्ञायामूप प्रागुक्तः । ऊव-
न्तात् ण्ये उकारस्य लोपः । महाकुलीन ऐल्लाके ५३ दाशरथिर्ममिति” भट्टौ ।
ऐल्लाक इति तु इल्लाकुमाचष्टे इति जौ डिस्वात् टिलोपे इल्लाकयति इति स्थितौ
ततः इल्लाकयते इल्लाकुरुच्यते असौ इति कर्मणि घञि इल्लाक, इल्लाकस्याथ
ऐल्लाकः इति साध्यम् । तयोस्तु काट्रवेयः पाण्डवेय अत्र न्वोर्लोपौतावित्युकारस्य
ओकारः । पाण्डुशब्दस्य गर्गादिपाठात् ण्ये पाण्डव्यः शिवादिपाठात् ण्ये
पाण्डवः ॥ ४२० ॥

औरा-टी—कट्टुश्च पाण्डुश्च तत् कट्टुपाण्डु तस्य पुस्त्व सौवत्वात् अनिताऽका णौ
गृह्यते उकारलोपे कामण्डलेयः एव श्रितिवाहीरपत्यं श्रैतवाह्येयः अन्वाया अपत्य
आम्बेयः काट्रवेय इति नागमात्वाचकस्य नेह ग्रहणं तस्यैवन्तत्वात् ण्येयप्राप्तेः ।
पाण्डवेयः इति शिवादित्वात् पाण्डव, दौष्कुलेयं दुष्कुलीनः । मातृष्वस्य पितृष्वस्य
ण्येयो डिच् मातृष्वसेयः पैतृष्वसेयः पितृष्वसादित्वात् मातृष्वस्त्रीयः पैतृष्वस्त्रीयः
अदितेरपत्यम् अदितेयः कुर्वादित्वात् आदित्यः एव दैतेयः दैत्य आकृतिगणो-
ऽयम् । आवाद्युदाहरति माह्वेयः इति मञ्जा अपत्यम् इति वाक्यम् एव यौवतेयः

४२१ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी
रजकी वलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पर-
स्वत्यनुसृष्ट्यनुदृष्टिकुलटाम्य इनेयः ।

कल्याणी—कुलटाम्य' ५॥, इनेय' १ ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः ।

सौपण्ये कौम्भकारिय । द्यौचीऽनद्या नदीवर्जितात् प्रीत्यान्तात् द्यौच ण्येय-
स्यात् । दाख्ये 'गौपेय नद्या इति किं' गौणा गोदावरी गौण वृद्धाभ्यो नदी
मानुषी सज्ञाभ्य इति ण्येयप्राप्तिर्विषयम् एतत् यन्त्यकृता माह्वेय इत्युक्तम् ॥ ४२० ॥

अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात् एय इति सप्तम्यन्त षष्ठान्त भूत्वाऽनु-
वर्तते इति तयोद्देश्य परस्य ण्येयस्य स्थाने इनेयः स्यात् । स्थानिवत्त्वाद्बुद्धि-
स्त्रियामीप् च । कल्याण्या अपत्य काल्याणिनेयः, स्त्रिया काल्याणिनेयी अत्र
सुभगा दुर्भगा परस्त्री इति त्रयाणां सुभगादित्वात् उभयपदस्य वृद्धिः, यथा सौभागि-
नेय' परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्येयः, इत्यत्र इनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात्
यथोर्लोप इतीकारस्य लोपाभावे सन्मौ अस्त्रेव वृद्धिः ॥ ४२१ ॥

श्रीरा टी—कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बन्धकी च रजकी च वलीवर्दी च
ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री च अनुसृष्ट्य अनुदृष्ट्य च कुलटा च ता,
ताभ्य' । राजतीस्थाने रजकौर्ति लिपिकरप्रसाद । जिनेन्द्रबुद्धिपाटेन जृधोरत्न्येन
साधितम् एभ्यश्चतुर्दशभ्य' पूर्वस्थितमन्त्रनिर्दिष्टस्य ण्येयस्य क्ति विपरिणामात्
इनेयः, यकारणकार विनैवादेशः । अतएव घौत्वादीप् णित्वाद्भिः । तेन कल्याणि-
नेयीत्यादि । इती लुगिनेयस्य परस्त्रिया । परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य इती लुक्
स्यात् पारस्त्रैण्येय' सुभगादित्वात् पदद्वयोर्भिः । इहासत्यर्थकुलटाया ग्रहणं तेन सत्या,
कुलटाया अपत्य कौलटिनेयः, अत्रादेराकृतिगणत्वात् कौलटिनेयः । असत्यास्तु
कौलटेर कौलटेयः । सौभागिनेय इति । सुभगादिर्यथा । “सुभगजङ्गलकृत् सिन्धु
धनु वनजदीक्षरा । वध्यो गी गारवेण्य शतकुम्भपरस्त्रियौ । इह सर्वंपरादिस्तु
लोक प्रयोग इत्यपि । असिंहत्या चतुर्विद्या कुरुप्रञ्चाल एव च । अधिदेवादिभूतौ
च ण्ये राजपुरुषौ मतः । सर्वात् पुरुषभूमौ च तथा वान्तरङ्गत् स्मृतः । अन्वादि-

शति कोऽपि स्यादनुसवत्सरो मत । अस्य ह्येत्यस्य ह्येत्यौ च तथा कुरुष्कतो मतः ।
 स्यात् पुष्करसदित्येव सूत्रपूर्वनङ्गं स्मृतम् । अभिगमोऽनुहोडश्च प्राग्लेशनगरान्तदा ।
 नेन्द्रान्तादिवरूपास्तत्र चेदेवता अपि । अथ प्रवाहण, षण्ये ष्येथान्ताच्च षणी-
 त्यपि । अर्द्धादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनट यदि । अनौश्वरोऽशुचिष्वैवाक्षेवज्ञा-
 कुश्लौ मती । सुभगादिरिति ख्यातोऽसख्यस्तन्हेतु तान्त्रिके ।' सुभगादीनि दान्यु-
 चरदानि येषां ते सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयम् । इयीदयोर्त्रि । एव सौभाग्यं
 दौर्भाग्यं महासौभगाय दीयते उद्याचिदिषु कान्दसः । कुरुजङ्गलं भव' कौरु-
 जाङ्गलः कश्चित् जङ्गलवेनुवनजान्ता । सुभगादौ न पठ्यन्ते तन्मतं कौरुजङ्गलं । वैश्व-
 धेनव सौवर्णवनज इति । सुहृद इदं भावः सौहार्दं सौहार्दम् इह मुख्यस्य ग्रहणात्
 आदिष्टस्य तु सौहृदमिति सुहृद इदं सौहार्दं शक्तुप्रधानं । सिन्धु मज्जदलोपात् शक्तु-
 सिन्धु तत्र भवः शक्तुसैम्भवः सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तेन तदन्तर्विशेषिणि षण्
 वैश्वधेनव समूहे आश्विनव सौवर्णवानज वयोगशब्दो विदादिस्तस्यान्तरापत्यं ट्,
 वाध्यौग अनन्तरं वाध्यौगम् । आगारवैश्वनामा कश्चित् तस्यापत्यम् आगारवैश्वः,
 एव शतकौम्भ परस्तिथ्या अपत्यं पारस्त्रैण्यं ष्येयस्य इनेय इह लोके भवः ऐह-
 लौकिक' लोकीत्तरादिति णिक सर्वलोके विदितः सार्वलौकिक' परलोके भवः
 पारलौकिक, प्रयोगे भवः प्राद्यौगिक आध्यात्मादित्वात् णिक असिद्धत्याया भवः
 आसिद्धात् चतस्रो विद्या चतुर्विद्या चतुर्विद्या एव चातुर्विद्या चातुर्वर्ण्यमित्यन्तः ।
 परे तु विद्यास्थानेऽप्येवमाहुः कुरुपाञ्चाले भवः कौरुपाञ्चालः अधिदेवे अधिभूते भवम्
 आधिदेविकम् आधिभौतिकम् आध्यात्मादित्वात् णिक । राजपुरुषस्य भावी ब्राह्म-
 णादित्वात् ण्य राजपौरुष धेता किं राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणि सर्वपुरुष-
 स्येदं सार्वपौरुष सर्वभूमिं निर्मितम् ईश्वर' सद्योगः उत्पातो विदितो वा सार्वभौमः ।
 अन्तरङ्गतोऽपत्यम् आन्तरहति । अनुशतिकस्येदम् अनुशतिकम् अनुसवत्सरेण दीयते
 आनुसंवत्सरिकम् अस्य हेतिः प्रयोजकमस्य आस्यहेतिकं । गणपाठात् मध्यलुक् ।
 अस्य ह्येत्येति युक्तं आस्यहात्यः षण् । अत्र परैकदिशि न अस्यहेति अस्यहेत्यौ शब्दौ
 न पठन्ति । अस्यह्येत्यशब्दोऽप्याग्रे वर्त्तते । कुरुकतस्यापत्यं कौरुकात्यः गगादित्वात्
 ण्य । पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादि बाह्यादित्वात् णि । सूत्रं पूर्वं यस्य स सूत्रपूर्वम् ।
 स चासौ नङ्श्चेति तस्यापत्यं सौतनाङि । अभिगममृच्छति अभिगमिको गुणः ।
 अनुहोतेन पठति आनुहौतिकः । नगररूपमिदं येषां ते प्राग्लेशे वर्त्तमानाश्चेत् सुभ-
 गादयः । पुण्ड्रनगरे भवः पौण्ड्रनागरः सौवर्णनागरः । प्राग्लेश इति किं महानगरं भवः

महानागर' इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्तं घं आदिर्यस्य स घादि घादिश्चासौ वरुणश्चेति
 घादिवरुण इन्द्रान्तश्च घादिवरुणश्च तो न विधीते यासु ता' तच्छब्देन देवतोच्यते ।
 तासाञ्चः इह तच्च तस्मिन् तथाच देवतानां च सति देवतावाचकशब्दा सुभगादौ
 पठ्यन्ते तेनाग्निश्च मरुच्च तौ देवतेऽस्य आग्निमारुतं कर्म क्रियते यो देवताइह, सूक्त-
 सम्बन्धी हवि सम्बन्धी वा तत्रैवायं विधि इह तु न भवति स्कान्दविशाख, ब्राह्म-
 प्रजापत्य, नेन्द्रान्तघादिवरुणा इति किं सौमिन्द्रम् ऐन्द्रावरुण हविः इह तु स्यादेव
 ऐन्द्राग्रम् आग्निमारुतम् । अथानन्तरं प्रवाहणशब्दोऽस्यादिषु पठ्यते य एव तस्य
 ग्रहणं तेन प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहण्येयं तस्यापत्यं युवा प्रावाहण्येयि एतदादि सर्वं
 सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते । तेन पूर्वदस्य विकल्पं प्रावाहण्यं प्रावाहण्येयं । आदि
 ॥६॥ अचेति आद्यच् न अत् अनत् आद्यच् अनत् यस्य तत् परिमाणविशेषणं तथा
 चाकारात् भिन्नाद्यच् अद्यादिपरिमाणं सुभगादौ पठ्यते तेन अर्द्धद्रोणेन क्रीतम्
 आर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम् अनदिति किम् अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् आर्द्धप्रस्थिकम्
 अर्द्धप्रस्थिकम् इति कश्चित् सुपञ्चालादिवात् अर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम् । एवम्
 आनैऋत्यम् आशौचम् अशौचम् आक्षैतजम् अक्षैतजम् आकौशलम् अकौशलम्
 आनैऋत्यम् इत्यादि । अस्य सुभगादि, तन्ते तान्त्वकैरुक्तं तेन उदकशुद्धस्यापत्यम्
 औदकशुद्धिरित्यादि । प्रसङ्गसङ्गत्या साहित्येन सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते । सुसर्वा-
 ङ्गाञ्जनपदा दद्यामद्रादिश्च ते । प्राग्ग्रामनगरादिभ्योऽवयवावृत्तवाचिन । स्वप्सरस्तु
 सख्यादि, सख्या रुख्यादिरिव च । अज्ञानपरिमाणञ्च सख्यादिचेदनामनि । अभि-
 विध्याति सख्यादिवर्धं प्रोष्ठपदान्तुजे । अथ प्रवाहणं यथेयं यान्तपथीत्यपि ।
 अर्द्धादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजमयदि । अनीशूरो शुचिश्चैव चैवज्ञाऽकुशलो मतौ ।
 अनिपुणश्च केप्यत्रा यथा तथा यथा पुरौ । सुपञ्चालादयश्चेते कथ्यन्ते कीविदीक्षन् ।
 सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्यो जनपद्या सुपञ्चालादौ पठिता तेन सुपाञ्चालं भव
 सुपाञ्चालक, एव सर्वपाञ्चालक अर्द्धपाञ्चालक, अथानन्तरं ते जनपदा
 मद्रभिन्ना दिक्पूर्वाये इवन्ति तदा सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्वपाञ्चालक
 उत्तरपाञ्चालक दक्षिणपाञ्चालक अमद्रा इति किं पौर्वमद्र आपरमद्र दिग्वाच-
 केभ्य, प्राग्नेश्वर्त्ति ग्रामनगरवाचका सुपञ्चालादौ यथा पूर्वा चासौ इषुकामशसौ
 तत्र भव पूर्वेषुकामशम पूर्वकाण्डात्तिक नगराणां तावत् पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे
 भव, पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकान्यकुञ्जकः नगराणां ग्रामग्रहणेनव सिद्धे भेदेन
 यत् उभयोरुपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं तथाच दिक्पूर्वसमुदाय पूर्वेष

४२२ । क्षुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

क्षुद्रागोधाभ्य ५॥, वा । १।, एरारौ १॥ ।

नाटेरः नाटेयः, गौधेर गौधारः गौधेयः । गार्ग्यः वात्स्यः
जामदग्न्यः पाराशर्यः ।

कामशस्यादिर्यामनामधेयम् इह तु दिग्वाचक विनैव पाटलिपुत्रादिशब्दो नगर-
नाह । पूर्वव गामवाचकसमुदायस्यादिकपूर्वावयवादुत्तरस्य त्रि' । इह तु दिग्वाच-
कान्नगरस्योत्तरदस्य त्रिरिति । ऋतुशब्दस्य समभिव्याहारात् ऋत्ववयववाचिन
पूर्वदात् ऋतव सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्व वर्षाणां पूर्ववर्षास्तत्र भव पूर्व-
वार्षिक पूर्वहैमन्तम् अवयवादिति किं पूर्वासु वर्षासु भव पूर्ववार्षिक । सख्या-
पूर्वसंवत्सर सुपञ्चालादौ पठ्यते यथा द्वौ संवत्सरौ व्याप्याधौष्टो भूतो भावी वा
त्रिसावत्सरिक एव सख्यापूर्वसख्यापि सुपञ्चालादौ यथा द्वेषटी व्याप्याधौष्टो
भूतो भावी वा त्रिषाष्टिक, त्रिसाप्ततिक द्विषष्ट्यादिशब्दा सख्यासु वर्तमाना
कालाधिकारीयत्यमुत्यादयन्ति । सख्यादिशानवर्जित परिमाणमसंज्ञायां सुपञ्चा-
लादौ पठ्यन्ते । यथा द्वौ कुडवौ मानमस्य द्विकौडविक, द्वाभ्यां सुवर्णाभ्या
क्रौत द्विसौवर्णिकम् । अनामनि इति किं पाञ्चलोहितिकः पाचकपालिक ।
भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी त्रैवार्षिक तथाच नचत्वं ताभिर्युक्तकाल
इत्यर्थे ण तस्याऽर्धशेषे लुप् प्रोष्ठपदा तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनचत्वात् ण, प्रोष्ठपाद-
ज इति किं प्रोष्ठपदासु भव' कुशलो वा इत्यर्थे ण प्रोष्ठपद प्रोष्ठपदा । इति
निर्देशात् तत् पथ्यायभाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहण तेन भाद्रपद अजि तु भाद्रपद
इति । अथ प्रवाहण णेय इत्यादि प्रयोगा प्रदर्शिता । केऽपीत्यादि आहुरिति
शेष तेन अयाथातथ्यम् अयाथापूर्थं परमते अयथातथ्यम् अयथापूर्थमिति ॥४३१॥

क्षुद्राश्च गोधाश्च क्षुद्रागोधा ताभ्य एरश्च एरारौ । क्षुद्रा शीलकुलह्रीना
अङ्गह्रीनाश्च । गोधा गोधादि अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्षुद्राभ्य, परस्य
णैयस्य एर, स्याद्वा । गोधादे परस्य णैयस्य एरारौ स्याता वा इत्यर्थ । शील-
ह्रीना यथा नय्या अपत्य नाटेर नाटेय, एव कुलटाया अपत्य कौलटेर' कौलटेय
पूर्वादिनेये कौलटिनेये एव' दास्या अपत्य दासेर दासेय । अङ्गह्रीना यथा ।
काणाय्या अपत्य काणेर, काणैय, गोधाया अपत्य गौधेर, गौधैय, गौधारः ।

चटकाया अपत्यं चाटकेर अत्र यथोलीपि इत्यत्र यथोरिति ज्ञापकादाकारलीपा-
भावः वाशब्दव्यवस्थयास्य नित्यम् । एवं स्यपत्ये ण्यस्य लुकि चटका इत्येव
निपात्यते । गगादिमाह । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः इत्यादौ यथोरित्यनेन अकारादे-
लीपि । स्यपत्ये गार्गीं सूच्यागम्यस्येति यकारलोपः एव वाक्य इत्यादि ॥ ४२२ ॥

श्रीरा-टी—चुद्राश्च गोधाश्च तास्ताभ्यः व्वनिर्द्देशनार्थं एयवाविधानसामर्थ्यात्
नय्या अपत्य इति वाक्यं पक्षे नाट्ये एवं यदा कुलटाशब्दोऽसतीवाचकस्तदा
कौलटेर कौलटेय शीलहीनत्वात् । अङ्गहीनायाम्नु काणाया अपत्यं काणे-
र काण्येयः एव कौञ्जेर इत्यादि । गोधार इति गोधाया अपत्यम् इति वाक्यं चुद्रा-
दिपाठात् गौधेर अवग्राह्यं पृथक् पाठात् गोधेय इति लुप्तस्यापत्यं जोष्टारः स्य्या
अपत्यं मार्गार षण्डस्यापत्यं षाण्डारः काक्या अपत्यं काकार स्रष्टिकाया अपत्यं
सौष्टिकारः वाह्यादित्वात् सौष्टिकः । चटकाभ्यो मैरो लुण्ण तु स्त्रियाम् । चटकाच्च
चटकायाश्च परस्य णेरस्य ऐर स्यात् । स्यपत्ये ऐरस्य लुक् । अतएव चटकात्
ण्येय चटकस्य चटकाया अपत्यं चाटकेरः स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया अपत्यं
स्त्री चटका । गार्ग्यं इत्यादि । ननु गगादिनडादिभ्यां गोच एव षण्यण्णायनौ तत्
कथमपत्यसामान्ये विहित इति चेत् सत्यं जामदग्न्यं पाराशर्यं इत्युभाभ्याम् अन-
न्तरं षण्यस्य द्रीणायन इत्येव ण्णायनस्य दर्शनात् सामान्येनोक्तं अन्यत्रान्तरं षण्यस्य
द्रीणायन इत्यत्र ण्णायनस्य दर्शनान्न सामान्येनोक्तम् अन्यत्रान्तरं एवेति भावः ।
गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यं अनन्तरं तु अत्र ण्ये गार्गिरित्यादि । गगादिर्द्वया । गर्गी-
वत्प्राकृतरीरथ्यो व्याघ्रपादवटः शठः । अजो विलस्यन्निवेशौ जवमानो धनञ्जयः ।
दृक्षो विश्वावसुः शङ्खा वर्मधूमपुलस्त्यः । सस्मृतिर्वेदभट्टयागेन्द्रुराजन्वसेमधुः ।
विप्रेऽण लोहितो मण्डुर्जिगीषुर्गुहसुनन्तः । कपि बोधवतश्छास्त्राङ्गिरसेऽप्यथ
कौशिकः । कद्रुः शसित्वसूत्रिन्द्रमानाथी मनुकच्छपाः । मङ्सुः शम्बुः कतेस्तरङ्ग-
मरुद्धो रुद्ध मङ्गु च । तनुः षण्णकतश्चैव शकलभनरः तथा । कण्ठागस्तिविरो-
हितौ वषवह पूर्वोऽण शिष्यलुः कृष्णो भिण्डिलशण्डिलौ च चिकितोदम्भस्तिविरो-
भिषक् । गोकक्षारिवः काचुलूकसुयनौ स्थूलासुनाभ्यलूकम् । ताता मन्वितभिण्ण-
जोऽस्मरथ गोलुन्दः तथा कुण्डली । अनडुद्वयज्ञवल्कौ च पर्णवल्कः पराशरः ।
जतुकर्णः शकराच्च धूतिभाष्यः पिण्डलः । मूद्यानो वृहदाग्न्यः कुटीभज्जमदाग्न्यः
च । लोहितादिश्च कर्णादिर्गंगादौ परिकीर्त्तिता । गर्गस्याऽन्तरापत्यम् इति वाक्यं
ण्ये यथोलीपि इति अकारलोपे त्रि स्त्रिया षित्वादीप् गार्गी वानायनपक्षं गार्ग्या-

४२३ । ओदौतोऽज्वत्तक्कदय-क्यडाः ।

ओत् औतः ५।, अच्वत् १।, तक्कदय क्य-डा १॥ ।

ओदौङ्गा परस्तसंज्ञः क्तसंज्ञकश्च यः क्यङ्यौ च अज्वत्
स्यात् । बाभ्रव्यः । नाङायनः गार्ग्यायण दाक्षायणी ।
पैट्श्वस्त्रोयः । माट्श्वस्त्रोयः । रैवतिकः । आश्वपालिकः ।
यादव. आङ्गिरसः ।

यणौ एव सर्वत्रोक्तनीयम् । इह पुलस्तिशब्दपाठात् वे पुलस्तय, पुलस्त्यशब्दस्य
तु वे पौलस्त्या इति । यद्यपि वेदभृच्छब्दादृषिणे कृते पश्चात् स्वार्थे ण्ये वेदभृत्य
इति सिद्ध्यति तथापि वे लुकि वेदभृत इति सिद्ध्यर्थं पाठः, तत्र तु वेदभृत्या
इति राजशब्दोऽसि गर्गादि तेन राजस्यापत्य राज्ये तु सौराजि एतेनान्येषा
मेऽपि सौगार्ग्य इत्यादि । माधव्यो विप्र अन्यत्र माधव शकलान्ताङ्गोद्धितादि
ण्यस्य स्त्रिया नायन्नित्य तेन लौहित्यायनीत्यादि । कपेरन्तरापत्य काप्य, स्त्रिया
काप्यायनी एव बोध्य, बौध्यायनी वातण्ड्य वातण्ड्यायनी । अनाङ्गिरसे तु कापेय
बौध, वातण्ड्य शिवादित्वात् ण्य, अनाङ्गिरसेऽपि गर्गादित्वाच्च वातण्ड्य स्त्रिया
वातण्ड्यायनी वातण्ड्यीति कश्चित् ॥ ४२२ ॥

अच् इव अज्वत् अचुत्त्या । तच्च कृच्च तौ तक्कतौ च तौ यौ चेति तक्कदयौ
तक्कदयौ च क्यञ्च इत्यत्र ते । बभ्रोरपत्य बाभ्रव्य इत्यत्र ण्यो कृते न्वीर्लोपीताविति
उकारस्यौकारे अनेन यकारस्याचुत्त्यत्वे औकारस्यावर्तिग । एव नावा तार्थ्य
नाव्यम् अत ढघेकादिति णो कृते अनेन यकारस्याचुत्त्यत्वे औकारस्य आव् ।
एव स्तूयते य, स स्तव्य' तव्यानीयया इति यप्रत्यये उकारस्य गुणे यकारस्य अच्
तुल्यत्वात् औकारस्य अव् । एवञ्च भाव्यमित्यत्र व्यणि कृते ढङ्यौ यकारस्याचुत्त्यत्वे
औकारस्य आव् औकारस्य अव् ये । एवञ्च गामिच्छति गम्यति नावमिच्छति
नाव्यति इत्युभयत्र क्योन्वाद्यश्चेति क्ये कृते यस्याचुत्त्यत्वादवावौ । एवञ्च
गौरिवाचरति गम्यते नौरिवाचरति नाव्यते इत्युभयत्र घान्ङ्यक्रीति ङ्ये तस्यान्
तुल्यत्वादवावौ । नचात्र अथा यूरित्यनेन पच्चे वकारलोपीऽस्त्विति वाच्यं न लोप
क्यङ्ये इत्यनेन क्यङ्ययोर्नकारलोपादन्यस्य विरासविहितकार्यस्य निषेधेन दान्त-
त्वाभावात् अतएव वाचमिच्छति वाच्यति इत्यादौ न कौडादि । ननु त्यथ इत्युक्तौ

अत्ययकारिणोवेदसिद्धौ तद्धित्यव्यय्या इति गौरव कथम् इति चेन्न । उङ्ग्रन्थे
इत्यस्य प्रपूर्वस्य प्रीयते । केवलस्य व्या भूषोऽपि औचित्य इत्यादौ यकोऽपि अञ्चत्वा-
पत्ते । गर्गादिस्तु गर्ग वत्स आकृति सस्त्रति अत्र व्याघ्रपद वेदभट्ट वीणायाम्
पुलस्ति विलस्ति रेभ अग्रिवेश शङ्ख शट अवट धूम वर्ष्मिन् धनञ्जय टच विश्वावसु
जवमान लीहित सशित वम्भ, मण्डु मङ् च मङ्ग, मनु बीध शम्भू नितु गुग्गुलु
जिगीषु मन्तु तन्तु इन्द्र मनायी मनावी मनु कत्यक रूच तनुच तरुच तण्ड
वतण्ड कपितक कुरुकत सक्तल देवहु कख गीकच अगस्ति कुण्डली अनङ्गाह
यज्ञवल्क पर्णवल्क जात बिबोहित वृष गणनावह गण शण्डिल मुद्गल मुषल पराशर
जानूकर्ण मन्त्रित अश्वरथ शर्कराच पुतिमास स्थूला अवरका पिङ्गल कण्ठ गोलुन्द
सलुक दितिच भिषज् विश्वज भण्डिल दन्त किकत एकलू पिपलु वृहदग्नि
कमदग्नि सुलोभिन् कुटीषु पाण्ड इत्यादि । ८७ । नडादिमाह । नडस्यापत्यं
नाडायन, ज्ञाणि एतदुभयप्रत्ययान्तेऽपि नडादि स्यादित्यत आह गार्गायणः
दाचायणौति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यं गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायण अत्र क्यञ्चौ चेत्यत्र
आकारवर्जनात् ण्यस्य लोपो न स्वात् । एव दत्तस्यापत्यं दाचि, दाचे, क्यपत्यं
दाचायणौ अत्र यथोलीप इति इकारलोप पित्वादीप् । नडादिस्तु । नड अश्व
अग्रन् शङ्ख विद पुट रीहिण्य खर्जूर स्वरूप भडिल भडित भण्डिल भण्डित प्रकृति
वामदत्त अनुयीवा काश काण कोशल मालाच अकंश्चन् वलसद चक्र कुल अविष्ठा
अविदिन् गोमिन् श्मान धूम धूम वाग्मिन् विश्वानर कूट जल वड यौष अहं वृच
विश्व्य विशाल गिरि चपल चुप दासक वैष्ण वाप्य अनुडुह्य अर्जुन शूद्रक
मुमनस् ओजस् हस आतप किर खिर खदिर चरमुञ्ज इतिक् इतिस उदक
नमक सप्तन् राजव्यतिक प्राण नव सायक दास मित्र हौप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर
कातर काखल काश्य काव्य अज अनुप्य अमित्र लिप्त चित्र कुमार लोह मूर्ध
स्तम्भ शिशपा अग्र अण्य शकट टण्य शलभ निमत ऋच् जल इन्ध जलन्धर
युगन्धर हसक दण्डिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसन मुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चरक
वदर अस्मव स्वरूप कामुक ब्रह्मदण्ड उडुन्धर शोण आलोह मण्डप इत्यादि ।
कुञ्जादिसिकादिश्च नडाद्यन्तर्गणौ ॥ ११६ ॥ पिटवसादिमाह । पिटवसुरपत्यं
पेटवसौथ एव माटवसौथ स्त्रिया पेटवसौथा पित्वाभावादावेव । पिट-
वसादिस्तु । पिटवसा माटवसा भाता चतुष्टयमिति । रेवत्यादिमाह । रेवत्या अपत्यं
रैवतिक एवम् आश्वपालिक, । रेवत्यादिस्तु । रेवती अश्वपाल द्वारपाल मणिपाल

इक इणिक इकयाह कर्णयाह कुक्कुटाह ॥ ९ ॥ शेषमाह । यदीरपत्य' यादवः
अव न्वीर्लोपौताविति उकारस्य ओकारेऽव् अङ्गिरसीऽपत्य आङ्गिरस एव रघीः
राघव उपगो, औपगव पशो पाशवः इत्यादि । न्वीर्लोपौतावित्यनेन प्राप्त
नलोप निषेधयति ॥ २३ ॥

ग्रीरा टी—अच औच तत्तस्मात् अजिव अज्वत् तश्च कञ्च तौ तक्तौ तक्तोयं ।
तक्तद्वय तक्तद्वयश्च क्यश्च इयश्च ते । बाभ्रव्य इति बभोरन्तरापत्य ण न्वीर्लोपौताविति
उवर्णस्योकार, यस्याज्वद्भावात् यलायवायाव इत्यवादेश कौशिक एवाभिधानम्
अन्यत्र बाभ्रव तनुस्थाने तनुरिति पठत्यपर । कतो मुनिविशेष तस्यानन्तरा-
पत्य कात्य, स्त्रिया कात्यायनी । कखादे प्रयोजनसमये वक्ष्यति । गर्गादेराकृति-
गणत्वात् रामरथशब्द कखादौ ज्ञातव्य रामरथस्यापत्य रामरथ्य व्वे तु
रामरथा स्त्रिया रामरथ्यायनी रामरथी रामरथ्यस्यापत्य युवा रामरथ्यायन
रामरथ्यस्य क्वावा रामरथा सङ्गाङ्गघोषलक्ष्णिं रामरथानि रामरथशब्दादगोत्रे-
ऽप्युपचारात् । कुर्वादेरिषिङ्गीराजश्चयुरात्त्वनिन्मनोऽस्तु सञ्च । कुर्वादेर्गोत्रेऽगोत्रे च
णोपिप् स्यात् ख इत्यर्थं गीराजश्चयुरिभ्यस्तु अन्ति इत्थन्यो य इत्यर्थं । मनोऽस्तु
ययोगे सञ्च न इत् । कुरीरपत्य कौरव्य कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि स्त्रिया कौरव्या-
यणी कौरव्या, केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः । एव लाक्षणा लाक्षायाण्यौ
लाक्षायाण्या स्त्रिया लाक्षणा इत्यादि । कुर्वादिर्यथा । कुरु करि गर्ग गणैका-
कृट शकल शलाका सत्यङ्कारम् । शाक शुभीमतिमङ्गुष तथा । उभौकारम् ।
एवकार कैशोरि रथकारकश्च पट्टिका । पिण्डीमूलैन्द्रजाला । शकन्धुकविधा-
रक । एकजित् स्यात् न मन्यायश्च पितृमत् पथिकारिणौ । हन्ता भर्ता शूर्प-
नायो दामोश्चिषि विनस्तथा । भवुं श्वावरथ श्यावपुत्र सेनानन्दा मताः । कारव'
वन्निये सम्राट् कैशिन्या कैशिनी भवेत् । न्येधातुर्वर्म तस्यैव वेन केनचिदीरित ।
यमादित्यावदितिक्षैवा पञ्चाद्यादिपतिर्दिति । पञ्चशकुलराष्ट्राधर्मगणवास्तु धन वसु ।
विद्याशतनवक्षेत्र प्राणधान्य सभाजगत् । रथकारशब्दोऽत्र जातिवचन । शिल्पि-
वचनस्तु कारुत्वेन एव प्राप्ते । शके भवतीति शक भूरिह पाठबलाद्यकारागम ।
हारिषेष्ठ वैष्ण्वेक्षसिन्ध बाह्वादितात् हारिषेणि वैष्ण्वेक्षसिन्ध, एव तान्त्रवाप्य तान्त्र-
वाधिरित्यादि । सम्राजोऽपत्य साम्राज्य चतुर्य अन्यत्र बाह्वादेराकृतिगणत्वात्
साम्राजिः कैशिन्या अपत्य कैशिन्य खे कैशिनादेश अन्यथा पुत्रभावे कैश्य स्यात् ।
भातुरपत्य भातव्य, ख्यस्य वम् पितृष्वसादित्वात् भातीय, कस्यचिन्मते वैष्ण्वेक्षस्य

कुर्वादित्वात्, वैख्य तथा च वैख्य पृथु हैहयमर्जुनश्च इति । वेणाच्छान्दसीति पाणिनिसूवाच्छान्दसमिदम् । यमस्यापत्य याम्य' आदित्यस्यापत्यम् आदित्य ख्ये ख्यलोप, अदितेरपत्यम् आदित्य प्राजापत्य एव वैश्वपत्य दितेरपत्य दैत्य, पञ्चाद्यादिपतेस्तु पाशुपत' जागत्पत्यम् इति कुर्वादि । गौरपत्य गव्य राज्ञोऽपत्य' राजन्य क्षत्रियेऽभिधानम् अन्यत्र राजन मनवर्जैत्यादिना नियमेन न नलोप हनप्रण इति नियमान्न उडलोप श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य संज्ञाया बाह्वादित्वात् श्वाशुरि मनीरपत्य मनुष्य ये सन् न इत । नाडायन इति नडस्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम् । नडादिर्यथा । नड भण्डित रोहिण शङ्खपुटं पद काण चर गिरि चक्र कुटम् । विद काश वनं कुल धूम जलं किर चित्र सुर खडलीह नरम् । भडिली भडली भडित' प्रकृतेश्वली नमक खदिरो मिमत् । चरक शकट सुखभी वटर स्थिरक खरपः सुमनीऽजजना । शायक दासक किङ्कर दुर्ग कातर काखल पिङ्गल धूमम् । भण्डिल कीशल सुपक्त विशाल सातप चुपमश्वविशष्यम् । भृज खरूप खञ्जाल वामी दक्षी धरिविण । अश्ला गीलौ च गीलाक्ष जलम्बर युगम्बरा । ५०मार शिशपा काव्यो वीक्षाहर्षाविति सेतिक्रौ आनडूह्याजुर्नौ दण्डीश्यामी वाम्नी च सप्तम । इन्द्रा-मुष्यो निगु' काश्या राजव्यातीकपिन्नरा । वीप प्राणी दास मित्री सुञ्जाप टण शूद्रका । अनुग्रीव श्विष्ठा च विश्वानरश्च हसक । मण्डपा कश्मलस्तम्ब खजूर चमसच्च ऋक् । ग्रीष्मी हस्ती वैख्यवाय्वी मुक्त शीणकामुकौ । ब्राह्मणोडुम्बरा नोह द्रोणजीवन्त पर्वता । सन्धीऽश्वत्थीप्रदण्ड' स्यात् शलडुस्तु ह्यकौशिके । वाशिष्ठे तु वर्षाविप्रे कण्णजातस्तु पूरुषे । दर्भ आयायणे भर्गस्त्रैगर्ते शुनकस्तथा । वक्ष्ये ऋषावग्रिश्मर्मा स्याच्छरद्वास्तु भार्गवे । भारद्वाजे तु आवेयो भरद्वाज शपस्तथा । आवेयेऽथ णायणे च क्रीष्टीरुस्तुक् सदा मत । णान्ता णान्ताश्च गोवार्धा णान्ताश्च हरितादथ । शिशपाया अपत्यमित्यर्थे । आद्यची णित्ते शिशपादाययो दीर्घसद-देविकानाम् । शिशपादीना णित्ते परे आद्यच स्थाने विप्रसङ्गे आत् स्यात् शाशपा-यन आनडुह्य इति गर्गादि णान्त, अर्जुनस्यान्तरापत्यम् अर्जुनायन' बाह्वादित्वा-दार्जुनि । एव साप्तायन साप्ति, पञ्चानामपत्य पाञ्चायन बाह्वादित्वात् षाञ्चि । वैख्य इति वेणो नाम राजर्षिस्तस्यापत्य हव्येऽकीशलाजादेरिति ख्यड् वैख्यस्तस्या-पत्य युवा वैख्यायन अतएव ख्यट्, क्षत्रियाधेभ्य इति न लुक् । द्रोणा-यणीऽश्वत्यामा इति तु पुत्रे पौत्रलोपचारात् । शलङ्कोरन्तरापत्यं शलङ्कायणः णायने उतो लोपः । इदमकौशिके कौशिके तु बाह्वादि, वानायनी वाशिष्ठः

अन्यत्र वानि कार्णायनी विप्र अन्यत्र कार्णिः जातस्यान्तरापत्यं जातायन पुमान्
 पुरुष इति किं जाताया अन्तरापत्यं जातेयि प्रातिपदिक ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
 ग्रहणमित्यस्य ज्ञापकमिदम् । दार्भायण आयायण अन्यत्र दार्भिं भार्गायण चैगर्से
 अन्यत्र भार्गिं शौनकायनी वात्स अन्यत्र शौनक विदादित्वात् ट् आग्निशर्मायण
 ऋषिः अन्यत्र बाह्वादित्वात् आग्निशर्मां शारद्वतायनी भार्गव अन्यत्र शारद्वत.
 विदादित्वात् ट् आत्वेयायणी भरद्वाज अन्यत्रात्वेयि भारद्वाजायन, शापायनश्चात्रेय
 अन्यत्र भारद्वाज ऋषिण शापि अतः णि क्रीष्टीरपत्यं क्रीष्टायन उत्ती लुक्
 णायने इदमकौशिक इति कश्चित् । गोवविहिततण्णान्ताऽगीवविहिततण्णान्ताश्च नडादौ
 पठ्यन्ते तस्मादेव नियमात् यूनि प्रत्ययः । मूले गार्ग्यायण इति गर्गस्यान्तरापत्यं
 गार्ग्यं तस्यापत्यं युवा इत्यर्थे णायन आति न णस्य लोप एव वाक्यायन इत्यादि ।
 मूले दाक्षायण इति दक्षस्यान्तरापत्यम् इति दाक्षिस्तस्यापत्यं युवा दाक्षायण एव
 द्वाक्षायण इत्यादि स्त्रिया गर्गस्यापत्यं यूनौ गार्गौ गार्ग्यायणी दाक्षीति स्त्रिया
 युवत्यनिषेधात् दाक्षायणी तु दक्षस्यापत्यं दाक्षायण स्त्रिया धित्वादीप् । गीतार्थ
 इति किं सीमी देवता अस्त्र सौम्यस्तस्यापत्यं सौमि । सुतङ्गमस्य निवास सौतङ्गमि-
 स्तस्यापत्यं सौतङ्गम शेष ण एव ट्प्रान्ता हरितादयः हरितस्यान्तरापत्यं हारित.
 विदाद्यन्तर्गणत्वात् गोत्रे ट्प्र तस्यापत्यं युवा हारितायन परस्त्रिया अपत्यं पार-
 शरस्तस्यापत्यं युवा पाराशरायण इत्यादि । बाल्यादेः णायनस्य लुक् । बाल्यादेः
 परस्य णायनस्य यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । बालस्यान्तरापत्यं बालि तस्यापत्यं
 युवा बालि । एवमुदीचोऽपत्यम् औदञ्चिस्तस्यापत्यं युवा औदञ्चिरित्यादि । बाल्यादि-
 र्यथा । बालिरौदञ्चि भौलिङ्गे स्यात्कामि च स्यात्किं । औदह्यौद मद्यौद
 शुद्धिं शालङ्कयस्तथा । गौपासङ्गौदमयी च देवस्थान्योद्गायनी । श्राफल्को दक्षितौ-
 वाह चित्तेश्वेवोज्जिहायनि । पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वारूयवाणि ।
 ण्प्रान्तानामेषां प्राचा णेश्चार्वेन्द्रादेरित्यनेन लुकि सिद्धे प्राचार्ये पृथगुपादानम् । प्राचा
 णेश्चाह वैङ्गादे वैङ्गादौ । प्राचा गोत्रे य, णिसदन्तात् यूनि विहितस्य णायनस्य
 लुक् स्यात् न तु वैङ्गादे । पद्मागारस्यापत्यं पद्मागारिस्तस्यापत्यं युवा पद्मागारि ।
 वैङ्गादेस्तु विङ्गस्यान्तरापत्यं वैङ्गि, तस्यापत्यं युवा वैङ्गायन । धारणस्यान्तरापत्यं
 धारणि तस्यापत्यं युवा धारणायन इत्यादि । वैङ्गि धारणि बाष्पिकि देवप्राणा-
 हन्तिस्तथा । तौत्रस्था सुविदेवीहि पौष्चिवैरकिवैकनि । कारिण्यपादि वैकर्णी
 कालिङ्गा हंसकौ तथा । चापेटक्यासिबान्धी पौष्करसादिश्च नैयमिः । देवमत्यन्ति

वृद्धी तथा दैवयजिमतं । न भरतगोवाञ्च । प्राच्यात् भरतगोवाञ्च यूनि विद्धि-
तस्य लुक् स्यात् । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् अर्जुनिस्तस्यापत्य युवा अर्जुनायन, पूर्वस्व
बाधकोऽयम् । पेटष्वस्त्रीय इत्यादि पिटष्वसुरपत्यमिति वाक्यं शीय शित्त्वाद् त्रिः
स्त्रिया पेटष्वस्त्रीया पेटष्वस्त्रीया भार्या इत्यादि पिटष्वसा तथा माटष्वसा भ्रातु-
रनित् भवेत् । कुत्साया णायणिश्चैव सौवीरगोवसम्भव । भ्रातृशब्दात् शीयी शित्
तेन भ्रातीयभाष्य इति सौवीरगोवसम्भवो णायनि, कुत्साया पिटष्वसादौ पठ्यते
तस्मादपि अणिशीय । यमुञ्जस्यापत्य यामुञ्जायनि तस्यापत्य युवा नित्य मामुञ्जा
यनीयो जाञ् रेवत्यादित्वात् यामुञ्जायनिक एव सौयामायनीय, सौयामायनिक
षाणायनीय वार्षायनिक । तथाच यमुञ्जश्च सुयामा च वार्षस्तेभ्य किञ्, स्मृता ।
सौवीरेषु च कुत्सायात् द्वौ योगौ शब्दवित् स्वरित् । इति महावृत्ति, द्वौ शीय-
णिकौ । शित्त्वाभावे पूर्ववत् प्रयोजनम् । रैवतिक इति रेवत्या अपत्यम् इति
वाक्यं ययीरित्यादिना ईकारलोपं त्रिषु स्त्रियाम् । रैवतिकी आश्वपालिक इति
अश्व पालयतीति अश्वपालः षण् तस्यापत्यमिति वाक्यम् । रेवत्याश्वमणिद्वारपूर्व-
पालोऽयं कुत्सने । गोवस्त्रियश्च बाहुल्याद् वृद्धा, सौवीरगोवजा, । कर्णभ्रातृवक्याहौ
कुक्कुटास्थस्यैव च । वृक्वञ्चैव सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगतः । अश्वमणिद्वारभ्यः
पालो रेवत्यादौ पठ्यते जयादित्यन्तु अश्वपाली मणिपाली । द्वारपालीति स्त्रीलिङ्ग-
मङ्गौकरोति न्यासे तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देशः । अथानन्तर गोवविहित्यान्ता-
स्त्रिलिङ्गा कुत्साया पठ्यन्ते गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिक, ग्लुचुकायनेरपत्य युवा
ग्लौचुकायनिको जाञ्; मिमतादित्वात् गार्ग्यं, ग्लौचुकायनश्च जाञ् । गोव इति
किं कारिकेयो जाञ्, स्त्रिय इति किम् औपगवि कुत्सायामिति किं गार्गेयो
मानवकः । कुत्सन इत्येव सौवीरगोत्रे ये वृद्धास्तेऽपि बाहुल्याद्रेवत्यादौ पठ्यन्ते भाग-
वित्तस्यान्तरापत्य भागवित्तस्तस्यान्तरापत्यं युवा भागवित्तिकी जाञ् बाहुल्यात् पञ्चे
यथा प्राप्त भागवित्तायनो जाञ् । तृणविन्दोरन्तरापत्य तार्णविन्द्व तस्यापत्यं
युवा तार्णविन्द्विक । आकशायस्यान्तरापत्यम् अब्राह्मेराकृतिगुणत्वात् आक-
शायेश तस्यापत्यं युवा आकशायेशिक अन्ये तु अब्राह्मदिपठितत्वात् आकशायन-
शब्दस्यैव आकाशायनेविकी जाञ् इति वदन्ति तत्र तथाचाह, भागपूर्वपदो विचि-
ह्मितीयस्तार्णविन्द्वः । तृतीयस्तार्णविन्द्वो गोवात् ठग्वहुलं तत इति परे । ठक्
णिकः । वृद्धिश्चमिह स्त्रीनिवृत्त्यर्थं सौवीरगोवज इति किम् औपगविजाञ्,
कुत्सायामिति किं भागवित्तायनो मानवकः । शेषानुदाहरति यादव इति यदुर्नाथ

४२४ । मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येनोऽनोऽध्वात्मनो-
ऽपत्यणोऽविकारणाभावकर्मय ईने न नलोपः ।

मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येन ६।, अन ६।, अध्वात्मन ६।, अपत्यणे ७।, अविकार-
णाभावकर्मये ७।, ईने ७।, न १।, नलोप १ । ।

मन्वर्जस्यानो वर्मण उच्छः स्यात् परस्येनश्चापत्यार्थेणा-
अनो विकारार्थवर्जे णे भावकर्मार्थवर्जे ये च, अध्वात्मनोऽने,
नलोपो न स्यात् । याज्वनः भाद्रवर्मणः औच्छः चाक्रिणः ।
शैवः वाशिष्ठः ।

कथितं तस्यान्तरापत्यम् इत्यर्थे णा आङ्गिरस इति आङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्य-
मुनौ तु शिवादितात् एवम् औपगव माधव मारीच इत्यादि ॥ ४२३ ॥

मन् वर्जयतीति मन्वर्जं डात् षण् मन्वर्जंश्चासौ अन् चेति मन्वर्जान् । स्यः
सयोग स्याद्दिन् स्येन् मन्वर्जान् च वर्मन् उच्यन् च स्येन् च मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येन्
तस्य । अध्वन् च आत्मन् च अध्वात्मन् तस्य । अपत्ये ण अपत्यणः तस्मिन् । न
विकारोऽविकार अविकारे ण अविकारण भावश्च कर्म च भावकर्मणी न भाव-
कर्मणी अभावकर्मणी अभावकर्मणोर्य अभावकर्मय । अविकारणश्च अभाव-
कर्मयस्येति अविकारणाभावकर्मय तस्मिन् विकारार्थवर्जेषु सर्वेषामनन्तानां
नलोपनिषेधे अपत्यणे मनन्तस्य नलोपार्थमाह मन्वर्जानिति । अपत्यणे परे
मन्वर्जस्त्वैव अनन्तस्य नलोपी न स्यात् । मनन्तस्य तु नलोपः स्यादेव । अपत्या-
र्थादन्यत्र मनन्तस्यापि नलोपी न स्यात् । मनन्तवर्जनात् वर्मणोऽपि नलोपे सिद्धे
तस्य नलोपनिषेधार्थं पुनर्वर्मणी ग्रहणम् । उच्छस्तु इह ग्रहणं नियमार्थमेव तेन
उच्छोऽपत्यार्थणे एव नलोपी न स्यात् अन्यार्थणे तु नलोपः स्यादेवेति । यथा
उच्छोऽपत्य औच्छम् । अन्यत्र उच्छ इदम् औचं चर्म । यज्वनोऽपत्य याज्वनः
शेषत्वात् णे कृते अनेन नलोपनिषेधः । मनन्तस्य तु सौपामः भाद्रपामः । हित-
नाक्षस्तु नलोपी वा वक्तव्यः । हितनाक्षः हितनामः भाद्रवर्मणोऽपत्य भाद्रवर्मणः
उच्छोऽपत्यम् औच्छः इत्यत्र हन् यत् धृत् राज्ञामिति उङ्खोपः । चक्रिणोऽपत्यं
चाक्रिणः एव शङ्खिनः दाखिन इत्यादि । अनन्त विकारार्थवर्जे णे यथा ब्रह्मणी

जात' ब्रह्म वेत्ति इत्यर्थे वा ढचेकादिति णे ब्राह्मण' । एवं साम इदं सामनन्
अव मनन्तस्यापि वर्जनं नास्ति । शुन इदं शौवन माघवन चर्मण इदं चार्मणम् ।
शुन सङ्कोचे चर्मण कोषे वाच्ये ब्रह्मण इदमित्यर्थे न आ निर्दिष्टमित्यमिति
न्यायात् नलोपनिषधी न स्यात् । शौव सङ्कोच । चार्म' कोष' । ब्रह्मणोऽयं
ब्राह्मी मन्त्र । विकारार्थे णे तु हेन्वी विकार हैम अस्मनी विकार आस्म ।
अन्यत्र हैमनम् आस्मनम् । भावकर्माथर्वर्जे णे मूर्द्धनि भवो मूर्धन्य सामनि साधु
सामान्य ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्य । भावकर्मये तु राज्ञो भाव कर्म वा राज्यम् एव
सौदाम्यम् अध्यात्मनोरीने यथा अध्वनि साधु अध्वनीन एवम् आत्मनीन एवम्
अध्वन्य अत्र तु अनन्तत्वादभावकर्मये सामान्याब्रह्मोपनिषध । शिवस्यापत्यं शैव
एव वाशिष्ठ । शिवादिभ्यु । शिव तच्चन् गङ्गा विपाशा क्रुद्धा कोकिला प्रीष्ठ
वतण्ड पिष्ट सयूर कर्ण खजू'रक भूरि सन्नि मुनि कुठार अनभिज्ञान ककुत्स्थ
सुपिष्ट ऋष्टिषेण यस्तभूमि इणा सपत्नी जरत्कारा पैष्टिक चण्ड कुम्भ कहीड ।
ककुभ बोध पीवर टण कर्ण चौरङ्गद जलङ्गद परिषिक मीभिल जटिलक बधिरक
मुञ्जरिक वक्षिक खञ्जारक खञ्जाल रेख लेख वर्तुल पिषाक इक्षुाकु नडाक ऊर्ण-
नाभ उत्कीया रोहितिका आर्यश्चेता लक्ष वशिष्ठ लक्ष अस्त्रस्थूल किन्दन विरूपाक्ष
इत्यादि ॥ ६२ ॥ यस्मादिर्विदादिश्च शिवाद्यन्तर्गणौ ॥ ४२४ ॥

श्रीरा-टी—मन वर्जयतीति मन्वर्जं स चासौ अन् चेति मन्वर्जान् स च
वर्मां च उच्चा च ख्ये च (स्यादिन् ख्येन्) तत् मन्वर्जान् वर्मोवख्येन् तस्य अर्ध्या
च आत्मा च तत्तस्य न विकारोऽविकारस्तस्मिन् ण अविकारण । भावश्च कर्म च
ते भावकर्मणौ न भाव कर्मणौ अभावकर्मणौ तथीयं अभावकर्मय पश्चात् अवि-
कारणश्च अभावकर्मयश्च तत्तस्मिन् । याज्वन इति याज्वनीऽपत्यम् इत्यर्थे णः
न्योलोपौतौ तेऽच्ये इति प्राक्लोपोऽनेन निषिध्यते मन्वर्जं इति किं भाद्रसामः
सौसाम अपत्यण इति किं चर्मणा परिव्रती रथ, चार्मणो रथ' मन्वर्जानित्युक्ते
वर्मणो वर्जने प्राप्ते वर्मग्रहणादाह भाद्रवर्मण' इति भद्रवर्मणोऽपत्यम् इति वाक्यं
एव शार्ववर्मण' इत्यादि औच्छ इत्यादि । यद्यपि मन्वर्जोऽनेन नलोप प्रतिषेधा-
दुक्तोऽपि प्रतिषेधः सिध्यति तथाप्युक्ता पृथग्ग्रहण एव ज्ञापयति अपत्यव्याप्ति-
रिक्ते णे नलोपनिषधी न भवति तेन औच्छ पदमित्युक्तानो विकारण्य निषेधी न
स्यात् चाक्रिण इति चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्यं न्येनो न नलोप । अस्य सूत्रस्य
बीगविभागः कर्तव्यः तेन क्वचिदन्यथापि तथाहि । ब्रह्मणो जातापवयव्य' ।

ब्रह्मणोऽपत्ये नलीपी न स्यात् जातौ । ब्रह्मणः अपत्य ब्राह्मणी जातिः अप-
त्येण इति किं ब्राह्मी नामौषधिजाति जातौ किं ब्रह्मणोऽपत्य ब्राह्म इति । पण्य
गण्य गाथि केशि विदधिनी वा तु हितनाम् । एषामपत्ये नलीपी न स्यात्
हितनाम्स्तु वा । पाणिनोऽपत्य पाणिन गाथिन केशिन, वैदधिन । हित-
नाम्नोऽपत्य हैतनाम् । इनीऽकलाप्यादेरनपत्ये । इनी नस्य लीप स्यात् न तु
कलाप्यादेः अनपत्ये परे खग्विण इदं खग्विण मैधाविन अपत्ये तु मैधाव
इत्यादि । कलाप्यादेस्तु कलापिन इदं कालापम् कलापी पीठसर्पिंषु कुथुमी
तैतिली तथा । जाजली लाङ्गली स्यात् स ब्रह्मचारिशिखण्डिनौ । कलाप्यादौ
शिलाली च नवशब्दाः प्रकीर्तिता । कर्मचर्मणोरताच्छील्यकोषयो । ताच्छील्य-
भिन्ने कर्मणः कोषभिन्ने चर्मणो नलीपी न स्यात् । कर्मण चार्मण, अताच्छील्य-
कोषयोरिति किं कर्म कर्मशैल चार्म कोष । दण्डिहस्तिन णायने जिह्मा-
शिवासिनीस्तु णेयायन्यी । दण्डिनी हस्तिनश्च णायने नलीपी न स्यात् जिह्मा-
शिवासिनीस्तु क्रमात् णेयायन्यी दण्डिनीऽपत्य दण्डिनायन, एव हास्तिनायनः
जैह्माशिनेय वासिनायनि । अथर्वण णिके । अथर्वणा कृतो ग्रन्थ अथर्वा
णमधीते वेत्ति वा आथर्वणिक । शैवा इत्यादि । शिवस्यापत्यमिति वाक्यम् ।
शिव तच्च गङ्गा ककुभो मयूरो वतण्ड भूमी मुनि सन्धि यस्ता । पृथा विपाशा
दृणकर्ण कुम्भा मण्डूक बौधान भिमान चण्डा । दृचाक खञ्जावक रेखकर्णा
खञ्जाल कीलच सुपिष्ट पीला । खदूरको भूमिलता कपिष्टा पिञ्जारको वणिक
कीकिलेला । पटको वर्त्तन, शोफी विरूपाक्ष कलन्धन । मञ्जीरकी जरत्कार-
कहीडा लेख पोवरा । अयस्थुणी वधिरक उत्केया प्रोष्ठवर्तुलौ । क्रुञ्चा जठि-
लको गोभिलकोत्कुर्थी भनन्दन । खजूरकी नभिम्भानः ककुत्स्थ, पौष्टिक-
स्तथा । ऋषिषेण कुठारार्थं श्वेत लोहितिका अपि । जर्णनाभश्च पिठक सपत्री
प्रोष्ठिकस्तथा । तक्षशाला जलरुद कुर्वस्त्वक वृणाय । अहङ्गा मानुषी संज्ञा
नदीसञ्ज्ञा मता इह । भारद्वाजो तु शुद्ध स्यादावेये क्कली मतः । वायस्य-
विकर्णोऽथ चौररुद, परिषकोऽपि च । दशरथोऽथ कुलीनश्च कन्याया, णे भवे-
त्तथा । विवेण्यास्त्रिवणो विश्रवस्तु वरणोऽपि च । विश्रवणो मनोर्वा सन् गण-
सूक्तप्रमाणतः । इहादन्तानां पाठ, शिवाधनार्थं इन्द्रजिकारान्तानां स्त्रीत्यान्तानां
ऋथवाधनार्थः तच्चन् शब्दस्य कारवाचकत्वात् शिवाधनार्थः तच्छोऽपत्यं ताच्छः
भनवर्जान् इति अनन्तत्वात् नलीपी न स्यात् कुर्वदिलात् ताच्छः । गङ्गाया

अपत्य भाङ् । अवगादित्वात् गाङ्गेय तिकादित्वात् गाङ्गायनि । पीलाया अपत्यं
 पैल अवगादेराकृतिगणत्वात् पैलेय परे तु क्वचित् अपवादविषये उत्सर्गेऽपि
 निविशत इति न्यायात् इत्याहु एव शालाया अप्यूहनीयम् जरत्कारुशब्द उदत्त-
 स्तत्वादिपाठात् । ऋषिषेणशब्दस्यानन्तत्वात् ऋषिवाचनार्थः । कुरुवशीत्यन्ना
 ऋषिवाचका अन्वकवशीत्यन्ना हृषिवशीत्यन्नाश्च सर्वे शिवादौ पठ्यन्ते । कुरौ
 नाकुल साहदेव ऋषिः । मूले वाशिष्ठ इति वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम् एव
 वैश्वामित्रः । अन्वकस्य स्वाफल्क तौरसः । हृष्ये वासुदेव आनिरुद्ध इत्यादि ।
 ननु सर्वेषा व्याकरणाना माहेशमूलकत्वेनाधुनिककुर्वन्थ्यन्वकहृषिवशवाचकानां कथं
 शिवादौ पाठ इति चेत् सत्यं शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र तेषां सङ्कलनं यद्वा ऋषेरना-
 दित्वात् कुर्वन्थ्यन्वकहृषिवशा एवानादयः । अतएव तेभ्यस्त्यविधानमित्यदोषः ।
 अहङ्गानां मानुषीसञ्ज्ञानां तावत्, चिन्तिताया अपत्यं चैन्तिता श्रेष्ठिता गौतमः ।
 अहङ्गानां नदीसञ्ज्ञकानां तावत्, यमुनाया अपत्यं यामुन इरावत्या अपत्यम् ऐरा-
 वत नार्वद इत्यादि । अहङ्गा इति किं वासवदत्तेय चान्द्रभागीय शुङ्गस्यापत्यं
 शौङ्गो भारद्वाजः अन्यत्र शौङ्गिः । कृगलस्यापत्यं कृगल आवेय अन्यत्र कृगला-
 यनि विकर्णस्यापत्यं वैकर्णो वाक्यं अन्यत्र वैकर्णि कन्याया अपत्यं कानीनः
 कर्णं व्यासश्च । विवेण्या अपत्यं वैवेण । विश्ववसीऽपत्यं वैश्ववशी रावणः
 वैश्ववणश्च मनोरपत्यं इत्यर्थे ण तस्मिन्ननीः सन् वा न इत् मानुष पदे मानवः
 इति । विदादेर्गोत्रेऽनुषेखानन्तर्ये ट् । विदस्यान्तरापत्यं वेद और्वं स्त्रिया
 वित्वादीप् वेदौ इत्यादि । विदादिर्यथा । विदं सर्वं भरद्वाजः किलात कुशिकी
 हरित् । विश्वानरः काश्यपापस्तम्बो हङ्गरथो भरतौ । कुचवारशरत्नतौ रथन्तर-
 गविष्ठरौ । ऋषिषेणश्च किन्दर्भो मठरोऽथ विविष्टपि । पुनर्भूदुहित्वापुत्रं प्रति-
 बोधननान्तरौ । हृथ्यश्च प्रियको धेनुर्बध्यिगश्चनकावपि । ऋतभागश्च किन्दासी
 व्ययस्काकांकरावपि । महाकुलं पृदाकुश्च निषादीऽथ परस्त्रिया । परश्चुष्ट्रि
 स्याद्वीपबलं शिशुभामजविन्दवः । अश्ववतारश्चामाकसुपर्णा समुदीरिता । अत्र
 ये शब्दा अष्टषिवाचकास्तेभ्यो गीतवाचकेभ्योऽन्तरापत्यं एव ट् । अतएव पौबः
 पौनर्भवः दौहित्र इत्यादि । ननु कथं, वा कुशिकास्यान्तरापत्यं कौशिकी विश्वा-
 मित्र कथं वा व्यवहृतापत्ये इन्द्रहर्नाम सप्तमः काश्यपानां च लुगिति चेत् सत्यं
 कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो निविशत इति न्यायात् ऋषिषेण भवितव्यम् अथवा
 तस्येदमित्यर्थे णेन । परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः ट् परशवादेशः । अत्र परस्त्री-

४२५ । संख्यासंभद्रान्मातृङ्गणैः ।

संख्या स-भद्रात् ५, मातृ ६, ङुर् ११, णे ७ ।

वैमातुरः ।

शब्देन भिन्नजातीयया स्त्री वाच्या अतएव पारश्वी विदुर तथाच पारश्व, पुमान् परस्त्रीतनये शस्त्रे विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकार । अर्थान्तरे तु पारस्त्रे-
योग्य बाह्यादेराकृतिगणत्वात् विदस्यान्तरापत्य वैदिरित्यादौ णि न तु ऋषिण ।
यद्यपि शिवादित्वात् णे कृते वैद इत्यादि सिद्धे विदादे पृथक् द्विविधानं भवद्वाध-
नार्थम् । उक्षादेः । उक्षादेष्टु स्यात् पृथक्योगादपत्यसामान्ये । उक्षास्यान्तरापत्यम्
औत्स जानपद इत्यादि उक्षादिर्यथा—उत्सो जनपदविन्दौ धन्वा विकच महा-
मट तरुण धेनु । भरत महानस प्रथिवी देव पत्तिजगती कुरुपञ्चालम् । उद-
प्राणो महापाण ककुभस्तनुनी महान् । इन्द्रावसान विकारविष्टबुधिशिगन्धम ।
उशीनर सुवर्णश्च भल्लकौयो रथन्तर । बृहन्मध्यन्दिनश्चाथ सत्वती नृण भवेदिह ।
उदस्थानन्तु देशे से वयस्कोऽशे वषन्मत । शीघ्रोऽवत्ते समाख्यात शेष ज्ञयं
प्रयोगत । इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरोरपत्यम् इत्यर्थे कौरव इति जयादित्य ।
सत्वतशब्दो बन्तस्यस्य ट् नृण् सत्वतीऽपत्य सत्वन्त पाठवत्त्वात् उदस्थाने भव
औदस्थानो देश । अट्टेशे तु उदस्थानं कश्चित् तस्यापत्यम् औदस्थानि । वषद-
शब्दोऽशे वाच्ये ट् वर्षद अनशे त् वर्षद ण । ननु णट्पदयो को विशेष इति
चेत् सत्यं णान्तवर्षदस्य मङ्गे वर्षदक । टान्तस्य तु वर्षद इति विशेष । अवत्त
इति वत्तं कृन्त तस्मिन् यैष अवत्त इति किं यैषी त्रिष्टविति ऋतनक्षत्रादिति ण
तस्माद्विकारे मयट यैषमय टान्ताद्विकारे यैषमिति विशेष ॥ ४२४ ॥

संख्यावाचकेभ्य समी भद्राच्च परस्य साट्शब्दस्य ङुर् स्यात् णे ङित्यादन्यस्य
स्थाने । ङुरो रीफस्य विसर्गाभाव, स्पष्टार्थः द्वयोर्मातीरपत्य वैमातुरः । अत्र तङ्गि-
तार्थे विषये द्विगौ शेषत्वात् णे कृते 'एकपदीभावात् द्विरिकारस्य वृद्धिः' । एवं
तिष्ठणा मातृणामपत्य वैमातुरः, षष्ठा मातृणामपत्य पाष्णातुरः समातुरपत्यं
सांमातुरः एव भाद्रमातुरः ॥ ४२५ ॥

औरा-टी—संख्या च सम् च भद्रश्च तत्तस्मात् संख्यावाचकात् समी भद्राच्च
साट्शब्दस्य ङुर् स्यात् णे । ङित्यादन्यस्य सौत्रत्वान्न त्रिः वैमातुर इति द्वयोर्माती-
रपत्यमिति वाक्यं शेषात् णः एव पाष्णातुरः ॥ ४२५ ॥

४२६ । नन् पुंस्त्रियोः ।

नन् । १।, पुस्त्रियो ६॥ ।

पौंसः स्त्रैणः ।

४२७ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीब्बेऽपत्ये ।

कुञ्जादे ५।, णायन्य १।, अस्त्रीब्बे ७।, अपत्ये ७। ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात् न तु स्त्रियां न च ब्बे ।
कौञ्जायन्यं ब्राध्नायन्यः । स्त्रीब्बे तु । कौञ्जायनी कुञ्जायनाः ।

अनयोर्नन् स्यात् षे नित्वादन्ते । नकारोऽदन्त । पुंसोऽपत्य पौंस तत्र
णो परे पुम्सुशब्दस्य ननि कृते नकारस्य प्रकृत्यवयवत्वेन दान्ताभावात् सकारस्य
लोपो न स्यात् । यथोर्लोप इति नकारस्य अकारलोप । स्त्रिया अपत्य स्त्रैणः
एवम् इदमाद्यर्थे षे कृतेऽपि नन् स्यादेव । तेन पुंस इदं पौंसम् कर्म । स्त्रिया
इदं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैणम् ॥ ४२६ ॥

श्रीरा-टी—पुमाश्च स्त्री च ते तयो ॥ ४२६ ॥

स्त्री च ब्वच्च स्त्रीब्ब न स्त्रीब्बम् अस्त्रीब्ब तस्मिन् । कुञ्जादिर्नडाद्यन्तर्गण ।
कुञ्जस्यापत्य कौञ्जायन्यं णित्वाद वृद्धि । ब्रध्नस्यापत्य ब्राध्नायन्यं स्त्रीब्बे तु कुञ्जस्य
स्त्रापत्य कौञ्जायनी कुञ्जस्यापत्यानि कौञ्जायना इत्युभयत्र नडादित्वात् णायन एव ।
केचित्तु कुञ्जादे प्रथमापत्ये णायन्यं णायनीऽपि न स्यात् अदन्तत्वात् णिरिव तेन
कुञ्जस्य प्रथमापत्य कौञ्जिरिति ग्राह्य । कुञ्जादिस्तु । कुञ्ज ब्रध्न शब्द भस्मन् लोमन्
गण्यं शट् शाकं शुष्कां शुम्भा विपाशं स्कन्दं स्कन्ध इत्यादि । १३। तिकादिर्नडाद्यन्तर्गण-
त्वात् अपत्यार्थे णायन तदन्तस्य प्रयोगाभावाद्ब्रध्नादीतिवत् णायनान्तात् स्वार्थे
णि । यथा तिकस्यापत्य तैकायनि । तिकादिस्तु । तिक कितव सञ्जा बाल शिखा
ह्लाद्या कौशल्या सैन्धव मुञ्ज इष्य गाम्य नौड कुक् देवरथ तण्डिल औरस लाङ्गट
कोकच चविथार्थं कौरव्य गोकर्ण भौरिकि भौलिकि तैकयत चैकयत वैकयत
सैकयत ध्वाजयत चन्द्रमस् उरस् अमित्र शुभ गङ्गा वारुणा बन्ध आवटी वज्रका
खल्यका लोमका मुयामन उदन्य यज्ञवल्क गवेष्ट काकण्ट्य काक लङ्का चर्मिण
इत्यादि । ४७। एङ्गं त्यदादिर्नडाद्यन्तर्गणत्वात् णायन, तदन्तस्य प्रयोगाभावात्

स्वार्थे णि । यथा तस्यापत्य तादायनि एव यादायनि । कैनायनि एवञ्च
त्यदादे शिवाद्यन्तर्गणत्वात् ण । यथा त्यस्यापत्य त्याद याद कैम ॥ ४२७ ॥

श्रीराटी—स्त्री च ब्व च स्त्रीब्व न स्त्रीब्वम् अस्त्रीब्व तस्मिन् । अपत्यग्रहण
पूर्वव सामान्यविधानात् अय नडाद्यन्तर्गण णायन्तेन णायनी बाध्यते तेनानन्तरापत्ये
कौञ्जि, कौञ्जाग्रन्थ इति कुञ्जस्यान्तरापत्यमिति वाक्यम् एव ब्राह्मणग्रन्थ । कुञ्जादि-
र्यथा । कुञ्जो ब्रह्मो बुधो लीम भस्म शङ्खा शटी गण । शीक शुभा विपाशा च
शृङ्गा स्तम्भ प्रकीर्तित । तिकादेर्नायनिर्वृषादेस्तु यम् च । तिकादेरपत्ये नायनि
स्यात् वृषादेस्तु नायनैर्यम् च न इन् । तिकस्यापत्य तैकायनि कितवस्यापत्य
कैतवायनि । तिकादिर्यथा । तिककितयौ वस तौतिल नील भौरिकि भौलिकि
वस्त्रारब्ध चोपयत कुरुसञ्जा यज्ञ गङ्गा लाङ्गट शुद्रय मुद्रम् । खल्यका लीमका
रूप्य ग्राम्यध्वाजायता ष्टर । शाठ्या बालशिखा वैड्ययत सैकयतस्तथा । चैकयत
खयामीऽथ कौरव्य चत्रिये मत । गौकचश्चन्द्रमाचै जयती रचान्तादा मता ।
ह्यत्र णान्ता देवययीऽमिदा दन्त्य प्रकीर्तितम् । चत्रियार्थे कौरव्य षष्ठययते तेन
जनपदख्यान्तस्य न तु कुवादिख्यान्तस्य, स तु ब्राह्मणवचनस्तस्मात् णेलुंगेव जनपद-
स्यात्तु कुरोरपत्य युवा कौरव्यायणि चत्रिय । रचान्ताच्चावत् गौरवस्यापत्य
गौरवायणि कार्मार्यायणि कुर्वादित्वात् कार्मार्यः । कौशली शब्दो जनपदवचन ।
ननु कथ कौशल्यायनि वल्लभामिति भट्टि । उच्यते नृजातेरिति ईपि कौशल्या-
यनी तस्यापत्य युवा इत्यर्थे आवादित्वात् णेयस्तस्य लुक् पिधाय स्त्रीत्यस्य लुकि
कौशल्यायनिरिति परे वस्तुतस्तु तिकादेराकृतगणत्वात् नायनिरिति यथा च
कौशल्याकार्मार्याभ्यास्वेति पाणिनिसूत्रम् । वृद्धादनपत्याद् वा पुत्रान्ताद् वा किलादे-
स्तुकश्च अनपत्यान्ताद् वृद्धसज्जकात् नायनिर्वा स्यात् पुत्रान्तात् वा किलादिभ्यश्च
तेषा तुकन् च न इत् । आस्रगुप्तस्यापत्यम् आस्रगुप्तायनि नापितायनि एव
त्यादायनि तवापत्य त्वादायनि युवयोर्युष्माक वा अपत्य यौमदायनि कथ
भारतायनि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पक्षे आस्रगुप्ति नापिति नापित्य त्याद
न्तस्यापत्य युवा त्यादायनि वृद्धादिति किं देवदत्ति याज्ञदत्ति औपगव । अनपत्या-
दिति किम् औपगविः पुत्रान्तात् मार्गी पुत्रकायणि, मार्गी पुत्रायणीति पूर्वेष्वैव
सिद्धे कविधानार्थ, पाठ आयनाभावपक्षे मार्गीरिति पुत्रीरिति रूपवय वाकिलादि-
स्मावत् वाकिलकायनि, वाकिलायनि वाकिलि । वाकिलादिर्द्यथा वाकिलशर्मि-
णावेठौ काकलङ्का तथैव च । कार्कश्यवर्मिणावव षड् बुधे, परिकीर्तितः । परे

तु कन् विकल्पयन्ति तन्मते वाक्किलादेर्देह्यम् । अत्रडादायनिर्वा । वाशब्दो बहु-
लार्थं ब्रह्मसञ्ज्ञकभिन्नादायनिर्वा स्यात् अपत्ये । म्लुचुकस्यापत्यं म्लुचुकायनि पत्ने
म्लौचुकि । आह्विचुम्बकायनि आह्विचुम्बकि बाहुल्यात् कचिन्न भवति तेन दक्ष-
स्यापत्यं दाक्षि प्राक्षिरित्यादि । यूनि लुक् नायने ष्यस्य । नायने परस्य यूनि
विहितस्य ष्यस्य लुक् स्यात् । तिकस्यापत्यं तैकायनि तस्यापत्यं युवा तेकायनि-
रित्यादि । कुलाददादिनी येन येनका दादस्वीन । दादिभिन्नात् कुलात् य इन्
येयक एते स्युः दप्रवादीन एव । कुलभ्यापत्यं कुल्य कुलीन कौलेयक बहुकुल्यः
बहुकुलीन बाहुकुलेरक । बहुव्यस्यादवात् दादेस्तु आब्यकुलीन ओवियकुलीन ।
दुर्महद्गा येयकनौनी वा । आभ्या परात् कुनात् येयकनानौ क्रमाद्वा स्याताम् ।
शौकुलेयक । अवगादिवात् दौक्येय पत्ने दप्रवात् दुष्कुलीन महाकुलीन-
उक्तादिवात् माहाकुल पत्ने महाकुलीन । च्वादिषी जातौ च्चवशब्दाज्जाता-
वपत्ये इय स्यात् च्चविश्र जाति । जाताविति किं च्चावि । सौवीरगोवात्
फाण्डाकृतिमिमतात् ण्णायनी । सौवीरगावात् फाण्डाकृतिमिमताच्च ण्णायनी
स्यात् फाण्डाकृतेरपत्यं फाण्डाकृत । सौवीरगावत्वात् यून्त्यस्य विषय फाण्डाकृता-
यनि एव मिनतस्यापत्यं सैमत सैमतायनि । परे तु अल्पाच्छब्दस्य व्युत्क्रम-
निर्देशात् यथासंख्यमिच्छन्ति तन्मते फाण्डाकृत सैमतायनि इत्येव सौवीरगीता-
दिति किं फाण्डाकृतायनः । सैमतायनः । देवपृथिवीभ्यां ख्यौ वा । आभ्यां
क्रमात् ख्यौ वा स्यातामपत्ये । देवस्यापत्यं देव पृथिव्या अपत्यं पार्थिवं स्त्रिया
देव्या पार्थिवा उक्तादित्वात् दैव पार्थिवं दैवो पार्थिवी । यामान्तादी लीमा-
न्तात्तु व्वे । यामन् इत्यन्ताद स्यात् लीमन्त्रन्तात्तु व्वे । अश्वत्यामा नाम कश्चित्
तस्यापत्यम् अश्वत्याम उडुलीमोऽपत्यानि बह्वनि उडुलीमा । व्वे किम् औडु-
लीमि औडुलीमी । रुढाद्राञ्जि षट् णन्तुइड् मगध कलिङ्ग शूरमसात् । अपत्ये
राञ्जि च देशतुल्याव्यच्चनित्यात् ढ् ण् स्यात् इड् मगधादेस्तु ण् पञ्चालानामपत्यं
राजा वा इत्यर्थे पाञ्चालं वैदेह । ण् ण् ण् आङ्ग वाङ्ग शौङ्ग माङ्ग कालिङ्ग
शौरमस । रुढादिति किं पञ्चान्त्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालि । ब्रह्म कौशला-
जादादमाभारिशालेयात् स्यङ् । गाधारिशालेयभिन्नात् ब्रह्मादिकारात् कौशला-
दजादाच्चापत्ये राननि च स्यङ् स्यात् ढ् ण् शौरपवाद आम्बष्ठस्यापत्यं राजा वा
आम्बष्ठ सौवीरस्यापत्यं राजा सौवीर्य । कुन्तेर्जनपदक्षवियस्यापत्यं राजा वा
कौन्त्य अवन्तेरावन्त्य, कौशलस्य कौशल्य, आजान्यः स्त्रियामजादित्वादाप् आजान्या ।

४२८ । गर्गयस्कविदादि-भृग्वन्नि-कुत्साङ्गिरो
वशिष्ठ गोतम-रूढाल्लुक् ष्वेऽस्त्रियाम् ।

गर्ग—रूढात् ५१, लुक् १२१, ष्वे ७, अस्त्रिया ७ ।

देशतुल्याख्यः क्षत्रियो रूढः । एभ्यः परेषामुक्तानां त्यानां
ष्वे विहितानां लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।

गर्गाः वत्साः यस्काः लङ्घ्याः विदाः उर्व्वः भृगवः अत्रयः
कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गोतमाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ।
स्त्रियान्तु भागव्यः ।

कौत्यावत्यथोश्च कुन्ती अवन्ती कुरुकुत्यवन्तिभ्योऽपत्यस्य लुकि वृजातेरिति ईप्सि
ङित्वात् पतिपुत्रादौ यङ् ई आम्बष्ठीपति, आम्बष्ठीपुत्र इत्यादि । गान्धारिशाल्वे यान्तु
गान्धारः, शाल्वे पूर्वेषु ट् । कुरुत्यादिभ्यो ण्य पाण्डोर्ङिञ्च । कुरोर्निर्पूर्वशब्देभ्यो
जनपदेभ्यो ण्य स्यात् ङिञ्च पाण्डो । कुरोर्जनपदस्यापत्य राजा वा कौरव्य कथं
सत्वे कुरुरकौरवस्त्रिय तथा सरच्चन्तु कौरवा इति उच्यते जनपदाविवक्षाया
विषयो देश इत्यर्थे णे वा तस्येदमित्यर्थे वा । कथमक्षत्रियकौरव्या, परश इत्युप-
चारात् । न्यादे निधनस्यापत्य राजा नैधन्य नैपुण्य नैषध्य पाण्डोर्जनपदस्य क्षत्रि-
यस्यापत्य राजा वा पाण्ड्य ङिति टिलोप । रूढ इति किं महाभारते पाण्डोरपत्य
पाण्डव । न हि तस्य पाण्डुर्देश उडुम्बरार्द णि । रूढाद्राङ्गि चेति ट्स्य बाधक
उडुम्बरस्य जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्य राजा वा । औडुम्बरि तैलखलि । उडुम्बरि-
स्तिलखली मद्रकारो युगम्बर । मूलिङ्ग, शरदण्डश्च कालकूटीऽश्वकस्तथा । प्रत्यग्रहं
नव प्रोक्ता परे शिष्टप्रयोगतः । केकय प्रलय मित्र यूना णित्ये यादेरिय । एषां
वाटर्भागस्य णित्ये इयादेश स्यात् । केकयस्यापत्य केकेय प्रलयादागत प्रालिय
हिम मित्रयोर्भावं मैत्रेयिका गोवचरणात् णक ॥ ४२७ ॥

गर्गश्च यस्कश्च विदश्च गर्गयस्कविदा ते आदयो येषां ते गर्गयस्कविदादयः ।
आदिशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् । गर्गादियस्कादिविदादय इत्यर्थः । गर्गयस्क-
विदादयश्च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिरस् च वशिष्ठश्च गोतमश्च रूढश्चेति तस्मात् ।
अत्र अपत्ये इत्यनुवर्तते इत्यत आह उक्तानां त्यानामिति । अपत्यार्थं प्रत्ययान्-

मिथर्थे । लुक्करणात् ल्यलीपे ल्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धादिर्न स्यात् । गर्गस्या-
पत्यानि गर्गा एव वत्सा आभ्या णस्य लुक् । यत्कस्यापत्यानि यत्का एव लब्ध्याः
विदस्यापत्यानि विदा एवम् उर्वा भृगीरपत्यानि भृगव एभ्य णस्य लुक् । अवे-
रपत्यानि अत्रय अत्र णेयस्य लुक् । कुत्सस्यापत्यानि कुत्सा अङ्गिरसीऽपत्यानि
अङ्गिरस वशिष्ठस्यापत्यानि वशिष्ठा गीतमस्यापत्यानि गीतमा एभ्योऽपि
णस्य लुक् । व्वि किं गार्ग्यं गार्ग्यो एव सर्वत्र । एकवचने द्विवचने च प्रत्यय-
स्थितिः । देशतुल्याख्य इति । देशेन तुल्या आख्या नाम यस्य क्षत्रियस्य स
देशतुल्याख्य क्षत्रियो रूढ इत्यर्थः । यथा वज्जी देशविशेष वज्ज पालयतीति
वृषेकादिति अनित् णे वज्जी राजा । वज्जस्यापत्यानि वज्जा एवम् अङ्गा कलिङ्गाः
मक्ष्या पञ्चाला विदेहा मगधा इत्यादय एभ्योऽपि णस्य लुक् । एषामपि
एकत्वद्वित्वयो वाङ्ग वाङ्गी इत्यादयो बोध्या । देशतुल्याख्य इत्युपलक्षणम् कदाचित्
प्रसिद्धक्षत्रियोऽपि रूढी वा वक्तव्यः । तथा च गलितवयसामित्वाकूणामिदं हि
कुलव्रतमिति । आचक्ष्व मत्वा वशिना रघूणा मन परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति इति च
रघु । पायादपायात् सततं भवन् नाथो रघूणामथवा यदूनमित्युद्भूतः । स्त्रियानु
भृगीः स्त्वपत्यानि भार्गव्यं अत्र णस्य न लीपः । अपत्यार्थप्रत्ययानामिति किं
भृगीरमे भार्गवा मन्वा इति अत्र इदमर्थे कृतस्य णस्य स्त्रीपो न स्यात् एव प्रिया
गर्गा यस्य स प्रियगर्गा अत्र समुदायस्य एकत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य बहुत्वे प्रयुक्तत्वात्
णस्य लीपः स्यादेव । एव प्रियो गार्ग्यो येषां ते प्रियगार्ग्यो, अत्र समुदायस्य
बहुत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य एकत्वे प्रयुक्तत्वात् णस्य लीपो न स्यात् । एव प्रिययत्कः
प्रिययत्का इत्यादयो बोध्या । यत्कादिस्तु । यत्क लभ्य अयं स्थूलं दणं कर्णं भ
गन्दनं वह्निर्योगं कर्णाटकं पिण्डी जङ्गावकं सूक्तं वचस् अश्वरजङ्गारथ उत्कास
कटकं गन्तुकं विष्णुपदं उपरि मेखलां क्रोष्टुं कास्त्रं क्रोष्टुपादं शीर्षमाणं शीर्षमाय
पदकं कर्षकं विशिचुवि अजवस्ति भडिलं भण्डिलं भडितं खरप पुस्करसद
इति । ३३ । विदादिस्तु । विद पुत्र उर्वं कश्यप कुशिक भरद्वाज किलात किलदर्भ
विश्वानर ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्ष्यश्च प्रियक अयस्तम्भ कुचराव शरङ्गत् युक्तं घेनु
इति । १८ । यत्कादिर्विदादिश्च दावेव शिवाद्यन्तर्गणौ । ततश्च द्वाभ्यामेकगणौ-
क्त्यापि इष्टसिद्धौ गणद्वयकरणं प्राचामनुरीघात् ॥ ४२८ ॥

श्रीराटी—गर्गश्च यत्कश्च विदश्च ते आदयो येषां ते गर्गयत्कविदादयः ते च
भृगुश्च अविश्च कुत्सश्च अङ्गिराश्च वशिष्ठश्च गीतमश्च रूढश्च तत्तस्मात् । रूढशब्दस्य

व्युत्पत्तिमाह देशतुल्याख्य इत्यादि तथाच गर्गादि णा यस्कादि णा णायनि
 णि णेया विदादि ट् अचि णेय भृगुकुन्साङ्गिरी वशिष्ठगीतम ण रुढ णट्
 खड् खणि इत्येषां व्वे लुगित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति गर्गा इत्यादि । क्वयिस्तु
 गार्ग्यं, गार्ग्यो यास्त्व, यास्को वेद वेदौ भार्गव भार्गवौ आदेय आवेयौ कौत्स
 कौत्सौ आङ्गिरस आङ्गिरसौ वाशिष्ठ वाशिष्ठौ गौतम गौतमौ आङ्ग आङ्गौ
 इत्यादि । एव व्वे लुगिति किं गर्गाणां घनं गर्गघनम् । अङ्गवनमित्यादि
 व्वे विहितानां त्वानामिति किं गार्ग्यंश्च वाख्यश्च आग्निवेशश्च ते गार्ग्यवाक्सग्नि
 वेश्या एव गार्ग्यो च वाख्यौ च आग्निवेश्यौ च ते गार्ग्यवाक्सग्निवेश्या इत्यादौ
 लुग् न स्यात् । पारैकदेशिनस्तु एकवचनान्तानामपि इन्वसमर्थे वाक्ये समानं
 एकार्थाभावात् सहभाक्विवक्षायां बहुव्वे लुगित्याहुः । तेन मर्गवत्साग्निवेशा इति
 चदाजङ् । प्रियवाङ्मा इत्युदाजङ्गुरिति । मर्गविदादौ छत्तौ । यस्कादिर्यथा ।
 यस्को लचत्वचोयस्तृणकलन्दतुणकर्णा । भण्डितखरुभाड तथा रूपा भाड सदा
 मत्त । क्रीष्टु मायो वहिर्द्यौग कण्वीह्वारकर्षकौ । क्रीष्टुमालां विषपुटं परि-
 मेखलपादका कर्णाटक क्रीष्टुपादस्तथा कटुकमन्यक । वकशक्त शीर्षमाय
 पिण्डीजङ्गस्तथैव च । जङ्गारथ शीर्षमालजङ्गारचाऽसुरास्तथा । उपकाशीऽज
 वस्तिश्च विशि च्छुदिरिमे त्व । यस्कादय षट् शिवादय भण्डितादय पञ्च
 नडादय अजवत्त्वादयस्तथ अत्रादय । श्रेष्ठाणामदन्तत्वात् । यस्कादिराकृति-
 गणत्वात् पुष्करसब्द्धाऽपि तेन पौष्करसादि पौष्करसादौ व्वे पुष्करसद । बह्वचौ
 गोवस्य प्राच्यभरतेषु । बह्वच, शब्दात् प्राच्यभरतगोवहितस्य त्यस्य लुक् स्यात्
 व्वे । पद्मगारस्यान्तरापत्य पान्नागारि पान्नागारी व्वे पान्नागारा । भरत-
 गोत्रे यौधिष्ठिरि यौधिष्ठिरौ युधिष्ठिरा । एवमार्जुनि आर्जुनी अर्जुना ।
 बह्वच इति किं भेमि, भैमी भैमय । अगत्यकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिलौ च । आस्या
 गोवत्यस्य व्वे लुक् स्यात् लुकि सति अगस्तिकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिला वादेशौ
 क्रमात् स्तः । अगत्यस्यान्तरापत्यम् ऋषिणः अगत्य अगत्यौ व्वे अगस्तय ।
 कुण्डिल्या अपत्य गर्गादित्वात् कौण्डिल्य कौण्डिल्यौ कुण्डिला । तिककित-
 वादेश व्वे । गोवविहितस्य त्यस्य च लुक् स्यात् व्वे । तैकायनश्च कैतवायनश्च
 ते तिककितवाः । उपलभका कुलककुभा उरोलङ्घटा अग्निवेशकशेरुका बङ्गुर-
 भण्डिरथा, पापकनरका वररथा अशुरपरिशुद्धा, लङ्काशालमुखा कृष्णाजिन
 कृष्णसुन्दराः अष्टकपिष्ठिला इत्यादि । चे किं तैकायनयः कैतवायनयश्च व्वे किं

तैकायनिश्च कौतवायनीश्च तैकायनी कौतवायनी । उपकादिभ्यो वाचे च । उपका-
दिभ्यो ष्वि विहितस्य गोत्रत्यस्य अवे चे च ष्वि लुक् स्यात् वा । उपका औपका-
यना नमका नमकायना, औपकायनाश्च नामकायनाश्च उपकनमका, औपकायन-
नामकायना । उपकादिर्यथा । उपकनमकमुपिष्टमयूर जटिलकवधिरकवृणिकक-
र्णम् । पिष्टकपिष्ठिलभावी जहानुजकमलाखनकलसी कण्ठम् । कासकृतस्त्री निदा-
घश्च मन्दक कृष्णमुन्दरं । कृष्णादिनावतारश्च ष्टक कृष्णपिङ्गलः । उन्दुकयाह-
कण्ठौ चाकटावककुसीतकौ । अनुलीमां प्रतिहत प्रताली जपयस्तथा । उपकन-
नकौ नडादौ सुपिण्डादयः शिवादयः । अनुलीमनवाह्यादि शेषाणामदन्तत्वात्
णिप्रति । ष्वि कि औपकायनश्च नामकायनी च औपकायननामकायना
गर्गविदादयः कदयो ये । गर्गादेर्विदादिश्च ये वर्तमानस्य कदयोर्विहितस्य
गोत्रत्यस्य लुक् स्यात् वा । गार्गस्य गार्गयोर्वा धनम् गर्गवर्नं गार्गधनम् एव
वैदस्य वैदयोर्वा धनं विदधनं वैदधनम् । रूढात् कम्बोजार्दनित्यम् । कम्बो-
जादे रूढात् उत्पन्नराजापत्यस्य लुक् नित्यं स्यात् । कम्बोजजनपदस्यापत्यं राजा
वा कम्बोज कम्बोजौ कम्बोजा । कम्बोजः केवलश्चीलभीजनन्दखशाः श्व
इत्यादि । स्त्रियाम् कुरुकुत्यवन्तिभ्यः । एभ्यो राजापत्योत्पन्नस्य स्त्रिया लुक् स्यात् ।
कुरोर्जनपदस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा कुरु उत्त इत्यादिना ऊप् एव कुन्ती अवन्ती ।
खड्गो लुकि वृजातेरित इति ईप् । अतश्चाप्राच्यभर्गयौघेयादेः । प्राग्गोवभर्गादि-
यौघेयादिभिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्तस्य स्त्रिया लुक् स्यात् । शूरसेनस्यापत्यं स्त्री
राज्ञी वा शूरसेनी इडविडोऽपत्यं स्त्री राज्ञी वा इडविडो इत्यत्र ट्स्य मद्रस्यापत्यं
स्त्री राज्ञी वा मद्रौ दरदोऽपत्यं स्त्री राज्ञी वा इडच ण्स्य वा लुक् लुकि जातेरत
इति ईप् मद्रशूरसेनाभ्याम् । अत इति कि कौशल्या आजाया । अप्राच्यभर्ग-
यौघेयादेरिति कि पाञ्चाली वैदेही मागधी आङ्गी वाङ्गी सौङ्गीत्यादि । भर्गादेः
भार्गी केकेयी । कथं प्राक् केकेयीतो भरतस्ततोऽभूत् आद्यप्रकृतं नदादि-
घाटात् भागवत्ति । भर्गादिर्यथा भर्गः कर्कशः कश्मोरः कौरवः सुस्यकेकेयी ।
शास्त्रोऽनुभवश्चैव भर्गादिः परिकीर्तितः । यौघेयादेः यौघेयी शौभ्येयीत्यादि ।
स्त्रियामिति चकारेणानुकर्षणाद्भवम् । नगोपरणादिः । गोपरणादेर्गोत्रत्यस्य
लुङ् स्यात् । अयं विदाद्यन्तर्गणः । गोपरणी गोपरणा गोपरणस्य गोपरणयोः कुलं
गोपरणकुलमित्यादि । उक्तोऽपत्याधिकारः । णी वेत्यादौ यमादिभ्यस्तत्पत्यवत् ।
स्याद्यन्तर्गणे, णः स्यात् वेत्यादिष्वर्थेषु यमादिभ्यस्तत्पत्यवत् त्याः स्युः । वेत्यादि-

४२६ । ढघे कात् ष्णीककस्मीनेयाश्चानितश्च ।

ढ घे ७, कात् ५, ष्णीक कन् षीन इया १॥, च ११, अनित १॥, च ११ ।

कात्परा एते पूर्वे च सेतोऽनितश्च स्युः ढे घे च वाच्ये ।

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः । वाचा कृत वाचिकं, पाणिनीयम् । शक्त्या युध्यते-
ऽसौ शाक्तौकः, याष्टौकः, तिथ्येण युक्ता रात्रिः तैषी, पौषी ;
क्षत्राय साधुः क्षत्रियः, यज्ञाय हित यज्ञियं, मथुराया आगतः
माथुरः, इह भव ऐहिकं, कदाचिद्भव कादाचित्क, ग्रामीणः,
ग्राम्यः, मूर्खेभ्यः, नाटयः, शालीयः, नागरः, अग्र्यः ।

यंथा । वेत्ति अधीते रक्त युक्त काव्यं दृष्ट मास परिव्रती रथ । उद्धृत सस्कृत भक्त्यं
व्रतशायिता पौर्णमास्यस्मिन् । अस्य देवसमूहविषयो देश । अस्य प्रागर्थस्य
मग्राम । तदस्यस्मिन् देशे निवृत्त निवास । अदूरभव विकार अवयवभव-
व्याख्याना प्रायभव जात कृत क्रीतलब्ध क्षण दृश्यते सम्भूत साधु पुष्पाते पच-
मानम् उत्त देयस्य सृष्टी व्याहरति अस्य सीढम् आगत प्रभवति गच्छति अभि-
निष्क्रामति । अधिकृत्य कृती ग्रन्थ अस्य निवास अस्याभिजन अस्य भक्ति गृह्यते
श्रूयते उच्यते प्रोक्त उपज्ञात कृती ग्रन्थ इदम् । यमादिस्वावत् । यम आदित्य अग्नि
कलि दिति अदिति पृथिवी देवम् अपश्वाद्यादिस्थानान्त उत्सादयश्च पश्चादिव्यक्त,
कुवांदौ । उदाहृणानि तत्र तत्र कल्याणि । दित्यदितिभ्या न श्येय । आभ्या
वेत्यादौ श्येयो न स्यात् । दिति वेत्ति अधीते वा दैत्य आदित्य इत्यादौ श्य न
दैतेय इति ॥ ४२६ ॥

ढञ्च घञ्च ढघं तस्मिन् । ष्णीकश्च कश्च च षीनश्च इयश्च ते । न विद्यते इत् येषा
तेऽनितः । ष्णीककस्मीनेयाश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण पूर्वोक्ता णिप्रभृतयः प्रत्ययाः
समुच्चयन्ते । अनितश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण सेत इति विशेषणान्तर समुच्चयते ।
ततश्च इह चत्वारः पूर्वोक्ता, सप्त इत्येकादश प्रत्ययाः प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः
कर्कशेण कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः कर्कशेण
कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण क्वचित् इद्रहिता, स्युरित्यर्थः ।
ननु अन्येषां भते वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे तर्कादि, णिकादि, क्रियते इह अर्थागुक्तौ तर्क

शृणीतीत्यादावपि तार्किक इत्यादि प्रयोगोऽस्तु इति चेत् सत्य तेषां मते प्रकृतेरनु-
 क्तावपि वेच्यधीते वा इत्यर्थे तर्कात् णिक व्याकरणात् ण पदक्रमाभ्यां क इति
 प्रकृतिनियम कथं लभ्यते । कृतद्धितसमासानामभिधानं नियामकमिति वचना-
 देव इति चेत् अस्मन्मतेऽपि तद्वचनादेव प्रकृतिनियमोऽर्थनियमस्य प्रत्ययनियमश्च लभ्य-
 इति कर्मण कर्त्तरि वाच्ये आह तार्किक इति । तर्कं वेच्यधीते वा इत्यर्थे णिके
 णित्वाद् वृद्धिः यथोर्लोप इत्यकारलोप एव पदक क्रमक उभयत्र अणित् कण् ।
 एव वैयाकरणः अत्र णे कृते यूर्युमिति यकारस्य इमि तस्य वृद्धिः कारणात् कर्मणि
 वाच्ये वाचा कृतमिति अत्र णिके कृते नदन्तसारित्यनेन दान्तत्विनिषेधादिरामाभावे
 चकारस्य कुडादिर्न स्यात् । स्त्रियान्तु वाचिकौ वृत्तिः । कर्त्तृकारकात् कर्मणि
 वाच्ये श्रवणमणा कृत श्रवणमिकमित्यत्र णिके कृते वृद्धौ न्वोर्लोपौताविति न लोपं
 यथोरित्यकारलोप एव पाणिनोयम् अत्र णीये कृते यथोरित्यकारलोपः । कारणात्
 कर्त्तरि वाच्ये शक्त्या युध्यते शास्त्रीक इति अत्र णीके कृते वृद्धौ यथोरिति इकार-
 लोपः एव यथ्या युध्यते याष्टौक पुन कर्त्तृकारकात् कर्मणि वाच्ये तिथ्येण युक्ता
 रावि तेषी अत्र णे कृते वृद्धौ सूर्यागख्यस्येति यकारलोपे षित्वादीप् । एव पौषी ।
 चत्राय साधुर्भवतीति क्षत्रिय । यथा परिभाषायां सत्यामपि सञ्ज्ञापाद इत्युक्तं तथा
 वापि तादर्थ्यं चतुर्थ्यन्तात् प्रत्यय करिष्यतापि कारकादित्युक्तं प्राधान्येन व्यपदेश-
 भवन्तीति न्यायात् । अथवा वसोर्धसंकाजिष्णात् इत्यस्य वृत्तौ नान्यत् इति ज्ञापका-
 दकारकादपि प्रत्ययः । न चात्र साधुना योगे षष्ठीसप्तम्योरेव प्राप्तिरिति वाच्यं
 सम्बन्धविधायामिव स्वाम्यादिभिर्व्यंगे षष्ठी सप्तम्यो प्राप्ते । अन्यथा चेतो मैत्रस्य
 प्रतिभूर्धनाय भवतीत्यत्र घनादपि षष्ठीसप्तम्यापत्तेः । एव यज्ञियम् उभयत्र इये यथी-
 रित्यकारलोपः । अपादानात् कर्त्तरि वाच्ये मथुराया आगतः माथुर इत्यत्र ष्
 कृते वृद्धिः अधिकरणात् कर्त्तरि वाच्ये इह भवम् ऐहिकम् इति णिके कृते वृद्धिः ।
 एव कदाचिद्भव कादाचित्कम् अत्र कणि कृते णित्वाद् वृद्धिः । ग्रामे भवो ग्रामीण-
 पत्र णीनः । एव ग्राम्यः अत्र ण्यः । सूडनि भवो मूडन्यः अवानित् णीय मन्वर्जा-
 निति नलोपनिषेधः । नद्या भवो नादेयः अत्र ण्ये वृद्धौ यथोरिति इकारलोपः ।
 शालावा भवः शालीयः अत्र णीयः नगरं भवो नागरः अत्र णे वृद्धिः अग्रे भवोऽग्रः
 अवानित् ण्यः ॥ ४२२ ॥

श्रीराटी—क कारकं ढञ घञ तत्तस्मिन् णीकश्च कण् च णीनश्च इयश्च ते ।
 नास्ति इत् येषां ते । चकारेभ्य पूर्वसप्तम्या अनुकथ्यन्ते तथाच अवत्यास्ता एकादश

सेतोऽनितश्चाभिधानाद् भविष्यन्तीत्यर्थे ङादित्यधिक्रियते ङात् प्राक् । वेच्यधीते ।
 ङात् पर ण स्यात् वेच्यधीते चार्थे । वैयाकरण इति व्याङ्पूर्वात् कधीरनट ण
 अर् व्याकरण वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे ण णित्ते युम् त्रि ययोरित्याकारलोप एवं
 प्रभाकरीपलक्षितो ग्रन्थे प्राभाकरस्त वेत्ति अधीते वा प्राभाकर इत्यादि । णिक-
 उक्थादे षष्टिपथशतपथाभ्यां लनित् । उक्थादे णिकं स्यात् षष्टिपथशतपथा-
 भ्यान्तु णिक । उपचारात् उक्थशब्दस्य औक्थिकार्थं तं वेत्ति अधीते वा औक्-
 थिक । लोकायतिक । उक्थादिर्यथा । उक्थो लोकायत सञ्ज्ञ पुराणं
 संहिता शरदः । वर्षा वमन्ती हेमन्तः सङ्घातः सग्रही गणः । अथर्वा शिशिरो
 वृत्तिश्चार्थवर्णलक्षणम् । न्याय न्यासा बह्वपदा नुगुणात्मगुणा अपि । द्विपदा
 विपदा ज्योतिरायुर्वेदः क्रमेतरः । यञ्जलक्षानुकल्पेण पुनरुक्त पदक्रमः । चरम-
 प्रथमाभ्यान्तु गुणोऽथ क्रतुवाचिनः । आख्यानाख्यायिकाश्चेहितासी वै लक्षणोत्तराः ।
 अधर्माद्यादिविद्यान्ता अथ कल्यादिवर्जिता । सूत्रान्ताश्चाथ कल्यान्तस्तथास्मिन्ननु-
 सूरपि । अथर्वाण वेच्यधीते वा आथर्वणिक इको न लोपः । नैयायिक नैया-
 मिक यीर्युम् इतीमि त्रि । अनुकल्पशब्द परे पठन्ति । वस्तुतस्तु कल्यान्तत्वात्
 सिद्धाति चारमगुणिक प्राथमगुणिक । क्रतुवाचिनः क्रतुविशेषवाचिनः । आश्व-
 मेधिकः वानपेयिकः राजसूयिक आख्यान ग्रन्थान्तर्गतापेक्षितस्य वर्णनं यव-
 क्रौतमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे णे कृते क्वचित्तस्य लुक् त वेच्यधीते वा यावक्रौ-
 तिक पैङ्गविक । मूले तार्किक इति । आख्यायिका प्रबन्धविशेष तमधिकृत्य
 कृतो ग्रन्थ तस्य लुक् त वेच्यधीते वा इत्यर्थे णिक एव वासवदत्तिक सौमनीङ्ग-
 विक इत्यादि । लक्षणोत्तरा इति लक्षणशब्द उत्तरी येषां गौलाचणिकः आश्व-
 लाचणिकः । अधर्माद्यादिविद्यान्ता इति सार्पविद्यिकः वायसविद्यिकः । धर्मा-
 दयस्तु धार्मविद्यः त्रैविद्य आङ्गविद्यः । अथानन्तरं कल्यादिवर्जिता सूत्रान्ता
 इति सग्रहसूत्रिक वार्त्तिकसूत्रिकः । कल्यादिस्तु काल्यसूत्रम् कल्यान्ता इति मातृ-
 कल्पिकः पाराशरकल्पिक अनुसूनां ग्रन्थविशेषः त वेत्तधीते वा इत्यर्थे णिक ।
 इसुसुक्तान्तादिकस्य कः । उक् प्रत्याहारः । इसन्तादुसन्तादुक् प्रत्याहारात्
 तान्ताच्च परस्य इकस्य कः स्यात् । आनुसूक्त णिकस्येकस्य कालविधानात् णित्ते
 त्रिः । षष्टिपथ वेत्तधीते वा षष्टिपथिकः षष्टिपथिकौ शतपथिकौ । पदादेः
 कः । ङादित्येव पदादेर्वेत्तधीते वार्थे कः स्यात् । मूले पदकः क्रमक इति ।
 पद शिच्चा क्रमः साम मीमांसीपनिषच्च षट् । शिचकः मीमांसकः कोऽकः स्वः ।

पदीत्तरादिक । पदमुत्तरपद यव तस्मात् इक स्यात् वेत्यधीनेऽर्थे पूर्वपद
वेत्यधीने वा पूर्वपदिक उत्तरपदिक एकदेशिगन्तु पदीत्तरपदादेव इक
इक पदीत्तरपदिक इत्याहु आनुपदिक इति उक्त्यादिवात् । अनुब्राह्मणा-
दिन् । उपनिषद्भातिरिक्तवेदव्याख्यान ब्राह्मणशब्दनीक तस्य सदृशम् अनु
ब्राह्मण सादृश्यं च स तद्वेत्त्यधीने वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनी अनुब्राह्मणिन
इति चान्द्रास्तु अत्यर्थेनासावयन्ति इति चिन्त्यम् । इयत्तु वार्थीने छन्दस आबन्ध ।
छन्दसोऽधीनेऽर्थे इय स्यात् वा तस्मिन् छन्दस आबोदेशश्च छन्दोऽधीत आतिथ
पक्षे छान्दस तत्तस्य नानुवृत्ति । सूवात् सख्याकोडा लुक् । सूववाचिन सख्या
प्रकृते कोडोऽध्येतवेदिविहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । पाणिनीयमष्टक सूव
वेत्यधीते वा अष्टक पाणिनीय दशकी वेंशाग्रपथ । सख्येति कि मन्वावार्तिक
सूत्र वेत्यधीते माहावार्तिक कोड इति कि चतुष्टय सूव वेत्तधीते वा चात्
ष्टय । सहसर्वपूर्वाच्च । सहपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च ल परस्याध्येतवेदिविहितस्य
त्यस्य लुक् स्यात् । सवार्तिक वेत्तधीते वा सवार्तिक सप्तमह एव सववेदः
सर्वशास्त्र पञ्च वेदान् वेत्तधीते वा ताचि वाच्ये ग । प्रोक्ताच्च । प्रोक्तविहितव्या-
न्तादध्येतवेदिविहितस्य तस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्त पाणिनीय तद्वेत्त-
धीते वा पाणिनीय स्त्रिया पाणिनीया अपिशलस्वापये आपिशलि तेन प्रोक्तम्
आपिशल तद्वेत्तधीते वा आपिशल स्त्रियामापिशला क्तिरेऽपि गौणत्वान्नेप् ।
कल्पसूत्रच्छन्दी ब्राह्मणानि तद्विषयाणि । एतानि प्रोक्ताविकारयानि अध्येतवेदि
तद्विषयाणि भवन्ति अन्यत्र भावी विषयाय । तथाच प्रोक्तयानानामध्येतवेदित-
विषयताव्याप्यविषयताकवमिति पथ्यवसिताय एतेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तर्गते
वाक्य निवर्तते । कल्पस्य तावत् कश्यपेन प्रोक्तम् कल्प वेत्तधीते वा कश्यपी
कश्यपशब्दात् प्रोक्तार्थे णित् तस्मादध्येतवेदिवी ण तस्य लुक् लुकि सति अनेन
प्रोक्तस्याध्येतवेदितविषयत्वे लिङ्गवचने न भवत । एव कौशिकी इह कल्पविषयस्य
ग्रहणात् पेङ्गोकल्प इत्यादौ न स्यात् । सूवस्य तावत् पराशरेण प्रोक्त भिक्तसूव
तद्वेत्तधीते वा पराशरी भिक्त शैलानी नट, कस्येन्द्री कशाम्बो । छन्दस्तावत्
कठो ब्राह्मण तेन प्रोक्त छन्दी वेत्तधीते वा कठ । मीद पैपल अचिण्णी
वाजसनेयी । ब्राह्मणस्य तावत् भाण्डिना विप्रेण प्रोक्त ब्राह्मण वेत्तधीते वा
भाण्डौ शाव्यायनी ऐतरेयी एवामिति कि पाणिनीय व्याकरणम् । अगोवर्णिक-
स्तादिष्णाहवादीयी भवादौ । गोवर्णितान्तवर्जितात् कडूदिष्णान्तवर्जि-

साञ्च वृद्धसञ्चकादीय स्यात् भवादिवर्धेषु गार्गीय वात्सीय शालीय, शैवीयं
 श्रीपमवीय त्वदीय मदीय अस्मदीय इत्यादि । गीतणिकखादिष्णाभ्यान् दाक्षं
 काण्वं जामदग्न्यं गीतार्थ इति किं सुतङ्गमेन निर्वृत्तं सौतङ्गस्य तस्येदं सौत-
 ङ्गमीय ण्य इति किं कण्वी देवताऽस्य काण्व तस्येदं काण्वीयम् । इयं प्राच्य-
 भरताञ्च । प्राच्यगीतण्यन्तात् भरतगीतण्यन्ताञ्च इयं ईय स्यात् भवादौ । पूर्वेषा-
 न्नास्तेऽनेन विधीयते पौष्पीय, रैङ्गीय काशीय इयं इति किं पात्रागारं प्राच्य-
 भरतादिति किं दाक्षं प्राच्यं ननु कथं काशीय इत्युदाहृतं काश्यादेश्चिकणि-
 कयोर्विधानादिति चेन्न तत्र चेदिशब्दसमभिव्याहृतदेशवाचककाशीशब्दग्रहणात्
 इह गीतार्थस्य ग्रहणं न तु देशवाचकस्येति । कखीडी देशे । वृद्धादित्येव कका-
 रीड खकारीडश्च देशे वर्त्तमानादीय स्यात् भवादौ । कीर्णस्य वाहक
 ग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्विधानार्थम् । आवहनकीय द्रोघनकीय आश्रत्यकीय
 कौटशिक्षीयम् आयोमुखीय वृद्धादिति किं सौमुखम् । ग्रामं कथं ऋदं फलदं
 नगरोत्तरदात् । ग्रामाद्युत्तरदाह्ं शवाचकात् वृद्धादीय स्यात् भवादौ । दाक्षि-
 यामीय दाक्षिकन्यीय दाक्षिज्जदीय द्राक्षिपलदीय दाक्षिनगरीय माह्निकग्रा-
 मीयमित्यादि । वृद्धादिति किं महानगरे भव माह्ननगर उत्तरदादिति किं बाहु-
 ग्राम बाहुनगरम् । वाहकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्विधानार्थम् । पर्णककणाद्वार-
 हाजे । वृद्धादिति निवृत्तम् । भारहाजे नास्ति देशे वर्त्तमानाभ्यां पर्णककणाभ्याम्
 ईय स्यात् भवादौ । पर्णीय ककणीयम् । भारहाजदेशभिन्ने तु पार्णं कार्कणं गह्व-
 र्दम्भवत्तु दङ् च । गह्वरेदीय स्यात् भवादौ भवच्छब्दस्य ईये दङ् च ड इत् ।
 गह्वीयम् अन्तरीयम् । गह्वदिर्गथा । गह्वान्तरौ नेमि समानशाखौ दत्ताशका
 चंबलि धन्विनश्च । आह्निसिनाचंबलिपूर्वपक्षा भौरि शम, शैशिरिकृत्तरश्च । उत्तमी
 विषमी भौलिरन्तस्थौ मगधामुरी । इषुप्रपरपक्षौऽङ्गाधमशाखौ तथा ध्यमि ।
 शौरिकृत्तमशाखश्च व्याडि खाडायनौ तथा । इष्वनीकोऽग्निशम्भा च शौभिरा राठकौ
 तथा । एकवृक्षश्च वाञ्छीकि परस्यन्दन पार्श्वत । एकग्रामी देवशर्मि कामप्रस्थ
 सत्यैकत । आमिल्यैकपलाशौ च सुखत, चेमवूर्त्ति च । येऽच वृद्धास्तेभ्य औत्सर्गिक
 ण्यो येऽवृद्धास्तेभ्यो जनपदत्वात् णकी ये तु ण्यन्तास्तेभ्यो व्यभिन्नप्राच्यभवत्वात् णो
 बाध्यते । पार्श्वतीय, व्यटिलोप इति टिलोपं कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थानत्वात् णके
 प्राप्ते विधानं पूर्ववदेकतीय इति चान्द्रा आकृतिगणोऽयं भवच्छब्दस्यान्तस्य दङ्
 भवदीय, । पर्वतात् वा त्वऽमनुष्ये । पर्वतशब्दात् मनुष्ये वाच्ये ईय, स्यात् भवादौ

मनुष्यभिन्ने तु वा । पार्वतीयो मनुष्यो राज्ञा वा पार्वतीय पार्वतमुदकम् । मर्त्तो-
त्तरदादेशे । देशवाचकात् मर्त्तोत्तरदादीय स्याद् भवादौ । वृकमर्त्तीय उत्तरदादिति
किं बाहुगर्त्तः । बाह्वीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्बाधनार्थम् । प्राचि तु कटादे ।
ग्रामदेशवाचकः कटपूर्वादीय स्यात् भवादौ । कठनगरीय कटघोषीय । ग्रामदेश
इति किं काटनगरः । स्व पर देव राज जनस्य क्रश्च । स्वकीय देवकीय परकीय,
राजकीय, जनकीय । आगमशासनमनित्यमिति न्यायात् स्वीय देवकीयमित्याद्यपि ।
तथा च धनमहरद्धत्त स्वीयमिति शिष्टप्रयोगः । वामनधर्मदासौ तु स्वस्व
इद सौवमित्याहुः । पृथिवीसध्याच्च मध्यमश्च । पृथिवीसध्याशब्दात् ईय स्यात्
तन्निन्मध्यमादेशश्च । मध्यमीय । रेणुकादीर्णत् । रेणुकादीरीयो णित् स्यात् भवादौ ।
रेणुकीय । रेणुकादीर्यथा । रेणुक चिचकमुत्तरपदक मध्यमपदक प्रत्यकमन्यत् ।
अन्यदित्यनेन शारदीय रेणुकादि पञ्चाना कीडत्वात् णि प्राप्ते पाठः । आकृति-
शयीऽयम् । काश्यादीर्णिकणिकौ । काश्याद् परौ णिकणिकौ स्याता भवादौ ।
काशिका काशिकी चैदिका चैदिकी । काश्यादिर्यथा । काशिश्च चैद्यच्युत मोद-
माना सवाह्य गौरासन स्राधुमितम् । सुरङ्ग सम्पात्युपराज पूर्वकालीर्ह काला अपि
सिन्धुमितः । शकुलादी हस्तिकर्षु कुलाम्भकरणेन च । आपत्काल हिरण्याभ्या
दासमित्रेण सयुतः । दासयामी देवदत्तो युवराजयुतस्तथा । सर्ववर्मा देवराजो
व्यासीऽरिन्दम एव च । सौधावतान इत्यष्टाविंशति समुदीरिता । काशिचेदिभ्या
जनपदत्वात् णक सम्पातिशब्दात् व्यङ्गिन्न प्राच्यभरतगीतणान्तात् णि येऽव वृद्धा-
स्तेभ्यः ईयी ये अवृद्धास्तेभ्यः णाऽस्ति कर्षुशब्दादेशवाचकात् दान्तात् णिकश्च बाध्यते ।
देवदत्तशब्दीऽव ग्रामदेशवाचकः तस्माद् वृद्धसञ्ज्ञकत्वादीये प्राप्ते विधानम् । बाह्वीक-
ग्रामवाचकात् देवदत्तः । वृद्धाबाह्वीकग्रामाद् वा तूशीनरग्रामात् । बाह्वीकग्राम-
वाचकात् वृद्धात् णिकणिकौ स्याता भवादौ । शाकलिका शाकलिकी मान्यरिक्रा
मान्यरिकी । अवृद्धात् माहनगरम् । उशीनरग्रामवाचकात् आहवजालिका
आहवजालिकी सौदर्शनिका सौदर्शनिकी पक्षे आहवजालीया सौदर्शनीया । देशे
युङ् मरुवचनाभ्या णकोऽख्याजः । वृद्धाद् युङी देशवाचकाद् वृद्धान्मरुवाचकाच्च णकः
स्यात् भवादौ न तु ख्याजः । साकाश्यक काम्पिल्यक, मागध्यक, धन्वनशब्दा
मरुवाची पारे मध्ये इत्यादिना वसः । अन इत्यनेनाख्य पारे धन्वे जातः पारेधन्वकः ।
ऐरावते जातः ऐरावतकः । ख्याजस्तु सुप्रख्यस्व इदं सौप्रख्य सौप्रख्यदेशे भवः ।
सौप्रचणीयः ख्याजो यकारः, यकारस्थानीयः, तस्यासिद्धत्वमिति पाणिनीयाः । वृद्ध-

प्रस्थपुरान्ताच्च । बहान्तात् प्रस्थान्तात् पुरान्ताच्च देशवाचिनी ब्रह्मात् णक स्याद्वादादौ
 ग्रैलुवहक फाल्गुनीवहक मालाप्रस्थक नान्दीपुरक रुडत्वात् परस्वेष सिद्धे
 पुरग्रहणम् प्राच्यार्थं तथाहि नान्दीपुरमुदीच्य ब्रह्मादिति किं शेवपुर । प्राची
 त्वीरुड । प्राचीति देशविशेषणम् ईकारान्ताद्रेफीडश्च प्राग्देशवाचकात् ब्रह्मात् णक
 स्याद्वादादौ । साकन्दक काकन्दक पाटलिपुत्रक एकचक्रक एकचक्रशब्दस्य प्राग्-
 देश एडादित्वात् ब्रह्मसञ्ज्ञा । ब्रह्मादिति किं दशपुरे जात दाशपुर प्राचीति
 किं दानामित्रीय सौवोरनगरोय दत्तामिदौ सौवोरनगरी एते उदोचदेशस्थे ।
 जनपदतदवधिभ्याम् । ब्रह्माद् देशवाचिनी जनपदात् जनपदावधेश्च णक स्याद्वा-
 दादौ । अभिसारक अप्राच्यत्वात् पूर्वणाप्राप्तेऽनेन णक आदर्शक जनपदावधे-
 स्तावत् औन्मृष्टक श्यासायनक ननु जनपदावधिर्जनपद एव न ग्राम किमर्थं
 तर्हि पृथग् ग्रहणमिति चेत् सत्यं तदवधिग्रहणं बाधकबाधनार्थं तेन सौगर्तक
 इ० व वर्त्तीत्तरदादित्तीय बाधित्वा जनपदावधिर्णक एव स्यादिति वामन । व्यव-
 षयाद् ब्रह्माच्च । जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च व्यवषयात् णक स्याद्वादादौ ।
 ण्यं यथोरपवाद । अब्रह्माज्जनपदात्तावत् अज्ञा अज्ञक । अब्रह्माज्जनपदावधे-
 स्तावत् अजमीटा अजमीठक अजक्रन्दा अजक्रन्दक । ब्रह्माज्जनपदात्तावत्
 दावा दावक । ब्रह्माज्जनपदावधेस्तावत् कालकञ्जरा कालकञ्जरक विषयग्रहण-
 सन्धव भावाग्र तेन जनपदैवर्त्तेश्च साभृत् वर्त्तनी च वर्त्तिनी च ता वर्त्तन्त्य वार्त्तन ।
 ननु ब्रह्मात् पूर्वैरेव णके सिद्धे किमर्थं चकारेण तदनुकर्षणमिति उच्यते । ब्राह्म-
 ण्यार्था दधि टैयता तक्र कौण्डिन्याय इति न्यायात् व्यवषयात् ब्रह्माद् बाधा विज्ञे-
 येत्तदाय । वर्त्ताग्रिकच्छवर्तीत्तरदात् । वर्त्ताद्युत्तरदात् देशवाचकात् ब्रह्माद्ब्रह्माच्च
 णक स्याद्वादादौ । ण्यं यथोरपवाद । चक्राणि वर्त्तन्तेऽव चक्रवर्त्तं वतुङ् वर्त्तने
 डे चञ् नन्माञ्चक्रावर्त्तक, एव कालाग्रिक चारुक्कक ऐन्द्रवक्रक वर्त्ताग्रिकच्छ-
 चक्रान्तादिति कृतं सिद्धं उत्तरपदग्रहणं बहुलपूर्वादप्राप्तग्रं तेन बाहुवर्त्तं । कथं
 बाहुवर्त्तक इति उच्यते बहुधा वर्त्तन्तेऽव इति व्युत्पत्त्या बाहुवर्त्तक । धूमाद् ।
 धूमाददेशवाचकाश्चक्रक स्याद्वादादौ । धौमक्र, घोषस्थणक । धूमादिर्यथा धूमो
 घ्रादस्थली घोषपुष्पी दम्ष्ट्रायनस्थली । वार्त्ताराज्ञी मुराज्ञी च तीर्थपञ्ची शशरदना ।
 शास्त्राशिता राजग्रह भचाथीवर्वरावरी । सन्यायी माठरी मद्र कुलाङ्गी कुल-
 मर्दभी । अर्जुनायन साकेत वडङ्गा दक्षिणापथ । क्षीपान्तरीपोऽग्रिनी बाधवा-
 क्य कुचय । एकत्रिंशदिमे प्रीक्ता ख्याद्वाराय मङ्गास्थनी । नगरात् कुत्सनप्राची-

ख्यो । निन्दाया प्रावीण्यं च नगरशब्दात्क, स्याद्भवादौ । नागरक चौर प्रवी-
ण्यश्च । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किं नागर पुरुष । अरण्यान्नुपयिन्यायविहारा-
ध्यायहस्तिषु वा तु गोमये । अरण्यादेतेषु वाच्येषु णक, स्याद्भवादौ गोमये तु वा ।
अरण्यकी मनुष्य न्यायी विहारीऽध्यायो हस्ती च । आरण्यकी गोमय आरण्यश्च
ण्षिति किम् आरण्या पशव । कच्छादेर्नृत्तस्थयो । देशवाचकात् कच्छादेर्मनुष्ये
मनुष्यस्थे च वाच्ये णक स्याद्भवादौ । काच्छकी मनुष्य काच्छिक चूडा काच्छिकी
नख काच्छक हसित काच्छकी विवाद काश्मीरकी मनुष्य काश्मीरकी नखः
काश्मीरक हसितम् । कच्छादियथा कच्छ काश्मीर कम्बोज मधुमत् कुरु सिन्धव ।
कतूमवविरूपौ च द्वीपा द्वप विजायका । शालाङ्गाराऽनुषण्डाश्चानपादवर्णरङ्गु च ।
द्रव्य शालशब्दपाठो वक्ष्यमाण ण प्राप्तार्थम् । शालादपदाती । शालशब्दात् पदाति-
भिर्न मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये णक स्याद्भवादौ । शालकी मनुष्य शालकं
हसितम् । पदादौ तु शाल, पदातिर्ब्रजति । नियमार्थं वचनम् । गीयवाक्वीक्ष ।
शालदित्येव शालकी गौ शालिका यवागू । वर्षो कन्यायाः । वर्षर्णाम नदः
वर्षनदसमीपवाचिन कन्याशब्दात् णक स्याद्भवादौ । णिकस्य बाधकमिदम् ।
कान्यक अन्यत्र कान्यिक । वा तु कुरुयुगन्धराभ्याम् । आभ्या णको वा स्याद्भ-
वादौ । कौरवक कौरवश्च गौ । नृत्तस्थयोस्तु । कौरवकी मनुष्य कौरविका
चूडा । कच्छादिपाठात् यौगन्धरक यौगन्धरश्च गौ जनपदावेतौ एताभ्या द्वङ्गा-
दपीति नित्ये प्राप्ते विकल्प । कुलात् सौवीरे । कुलशब्दात् सौवीरे वाच्ये णक
स्याद्भवादौ । कौलक सौवीर अन्यत्र कौल पाथेयानन्तर्विदेहपाण्डुकात् । एभ्यो
णक, स्याद्भवादौ । पाथेयशब्दस्य युङ्क्तेऽपि आदेशार्थं वचनम् आनन्तर्विदेहयो-
र्जनपदत्वेऽपि अजनपदार्थम् । पाण्डुकाशब्दात् कोड णस्य बाधनार्थं यथा पाथे-
यक, आनन्तर्क वैदेहक पाण्डुकक । राष्ट्रदिय । राष्ट्रशब्दादियः स्यात् भवादौ ।
राष्ट्रिय । दूरोत्तराभ्यामेत्यणादौ । आभ्यामेतौ क्रमात् स्त भवादौ । दूरेत्य
औत्तराह । नदीकर्षोपारदिवादिभ्य ण्ययण्यकेनया । नद्यादे ण्येय, कत्प्रादे-
र्बांधक पारादेरीनी दिवादेर्य, स्यात् भवादौ । नादेय वाराणसेय । नद्यादि-
यथा । नदी वाराणसी दूर्वा वामा काशायनी मही । श्रावन्ती खादिरौ दामा
कोखान्ती सेनकी गिरि । शाला दर्वी पुर पूर्व नगरी वडवा हवे । चम्पवनमिति
प्रोक्त नद्यादौ कीविदीत्तमै । येऽत्र वङ्गास्तेभ्य ईय येऽवङ्गास्तेभ्य ण, वङ्गेकारान्ता-
न्धक रुडो णकश्च बाध्यते बाधवेयो द्वष, अन्यत्र वाडव । कर्तादेस्तावत् कार्त्तैयकः

कौन्तेयकः । कर्त्त्यादिर्यथा । कर्त्तव्यन्ति पुष्कर हस्ती पुष्कल ग्रामयौवनम् । कुण्डी चर्मखती माहिषती ग्रीवा तु भूषणे । कुड्यायास्तु यलोपोऽस्मिन्नसौ कुचिकुल-
 गुनि । सञ्ज्ञाया नगरी पञ्चदशेह परिकीर्त्तिता । यैवेयक कण्ठभूषा कौडैयक ।
 अत्र गेयके यलोप कौन्तेयक खड्ग कौलेयक, आ । अत्र सञ्ज्ञाया नगरी शब्द-
 पठ्यते नागरेयक जातौ तु नागर । पारादे । पारौण, अवारीण । पारादिर्यथा ।
 पारावारा वारपार पारावारा इमे मता । ग्रामश्च पञ्च पारादाविह पण्डित-
 सत्तमे, दिवादे । दिवि भव दिव्यम् । दिवादिर्यथा—दिक् प्राक् प्रागुदक्
 ग्रथक् परार्द्धग्राममित्यपि । अर्द्धावराद्धा धर्माद्धौत्तमार्द्धमिह कौर्त्तितम् । ग्राम-
 शब्दस्य विषु ग्रामेयक, ग्रामीण ग्राम्य इत्यादि । कापिश्लादे शायने
 वा तु रङ्गीरवृप्राणिनि । कापिश्लादे शायनः स्याद्वादी रङ्गीस्तु नृभिन्न-
 प्राणिनि वा । कापिशायन । कापिश्लादिर्यथा । कापिशौवङ्गिपद्याङिं चतुष्क
 प्रारकौर्त्तितम् । कापिशौशब्दात् वङ्सञ्ज्ञकादीय शेषेभ्य अवङ्गादपि क्वविषया-
 टिति णको बाध्यते । राङ्गवायणी राङ्गवी गौ प्राणिनीति कि राङ्गव कञ्चल ।
 अनरोति कि राङ्गवकी मनुष्य रङ्गुशब्द कच्छादौ पठ्यते । रूप्योत्तरदारण्याभ्या
 ण । रूप्योत्तरदादरण्याच्च ण स्यात् भवादौ । वार्कक्य णस्यापवाद वङ्सञ्ज्ञ-
 कात् तु मालिककण्यात् युङ्ज्णको बाध्यते णविधानात् स्त्रियामारण्या गौ । दिक्-
 पूर्वोदन्तामनि टिक्शब्देन दिग्वाचकोऽभिधीयते । दिक् पूर्वो दी यस्य तस्मात्
 अनञ्ज्ञाया ण स्यात् भवादौ । पौर्वशाल औत्तरशाला स्त्री दिशि उत्तरदे तार्थं
 यस इति परे । नास्ति तु पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषु कामशमी तस्मात्
 पूर्वेषु कामशम । सपञ्चालादित्वात् औत्सर्गिकण्ये अन्यस्य दस्य त्रि, दशहण
 स्वरूपविधेर्निरासार्थम् । मद्रात् ट् । दिक्पूर्वदादित्येव । दिक्पूर्वदात् मद्र-
 शब्दात् ट्; स्याद्वादी । पूर्ववद यस । पौर्वमद्र, अमद्रादिश्च इति पथ्युदासात्
 पूर्वदस्य त्रि । वङ्गचोऽन्तोदात्ताद्वदीच्यग्रामात् उदीच्यग्रामवाचकादन्तोदात्तात्
 वङ्गचो ले ट्; स्यात् भवादौ । णस्यापवादोऽय साहनगरम् । महनगरशब्दस्य
 यस । खरेणान्तीदात्तत्वात् उदीच्यग्रामादिति कि माथुरः मध्यदेशग्रामत्वात्
 ण; । वङ्गश्च इति किं ध्वान् ध्वजीशब्दात् णो अन्तोदात्तादिति कि शार्करा-
 धनम् अस्मिन् शास्त्रे खड्गलक्षणाभावाद्पि वङ्गीपदेशादन्तोदात्तादिकमवगन्तव्यं
 खड्गलक्षणानि नोक्तानि अस्मिन्ननुपयुक्तत्वात् । तीरोत्तरदाच्च । तीरोत्तरदाच्छब्दात्
 स्याद्वादी ण्यथयीरपवादः । वाल्जतीरं कर्त्ततीरम् । कन्या भवङ्ग्या णिक, १-

आंभ्यां णिक' स्याद्भवादौ ण्येयथोरपवाद । काव्यिक भावत्क । इ सुमुक्तान्तात्
 णिकस्य क' गृहादिपाठात् भवदीय । भवदत्र डवचनस्य ग्रहणात् श्वन्तभव-
 ष्ट्वात् माभूत् तेन भावत इति । आदेशे ह्रस्वात् प्राचि । उवर्णान्ताद्दे शवा-
 चकात् णिकः स्याद्भवादौ । प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्ताद् ह्रस्वादेव नान्यन्मात् ।
 भेरौ जात. मारुक उवर्णान्तादिकस्य क णिति त्रि एव नैयादकर्षुक श्रावजम्बूक.
 श्रावजम्बूशब्दस्य इकास्य के कृते कैहक स्व इतिस्व' । देशे इति किं पाठव वैश्व ।
 प्राचि ह्रस्वात् आढकजम्बूक नापितजम्बूक उवर्णात् ह्रस्वादित्येव णिक' ह्रस्वादिति
 नियमात् अह्रस्वात् माभूत् तेन पर्वणात् तुशब्दस्य घर्णावास्तव एवं मान्दवास्तव ।
 कालिभ्यः । कालवाचिभ्य णिक स्यात् भवादौ । मासिकम् आर्द्धमासिक सावत्स-
 रिकम् आर्द्धसावत्सरिक यथा कथञ्चिद् गुणवत्त्वा काले वर्त्तमानादपीष्यते तेन
 कादम्बपुष्यिक ब्रैह्मिपलालिक । न च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसप्रत्यय इति
 वाच्य गौणवत्त्वा काले वर्त्तमानेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्य णविधानात् कालिभ्य इति
 व्वनिर्देश' स्वरूपविधेर्निरासार्थ । आर्द्धे शरदो वा तु रोगातपयी । आर्द्धे चाच्य
 शरच्छब्दात् णिक. स्यात् भवादौ रोगे आतपे च वाच्ये वा, ऋतुण्यस्य बाधकीऽयम् ।
 शारदिक आर्द्ध, आर्द्ध कर्मविशेष न तु आर्द्धवान् पुरुष । शारदिकी रोग
 आतपस्य पक्षे शारद शारदीय । वर्षाभ्यो षा तु निशाप्रदीषड्भक्तपूर्वाह्नपरा
 ऋभ्यः । वर्षाशब्दात् णिक स्यात् भवादौ निशादेस्तु वा । वार्षिक' नैशिक नैश'
 प्रादीषिक' प्रादीष हैमन्तिक' हैमन्तस्य णे तलीपी वा हैमन्त हैमन् तथाच
 हैमनौषु रजनौषु शेरते इति वृत्तिकृता शिष्टप्रयोग उद्भावित । पौर्वाह्निकम्
 आपराह्निक पक्षे त्यवाद्यचिर इति ण. पूर्वाह्नेतनम् अपराह्नेतनम् । अस्.
 णिकस्य तम् । अस्शब्दात् णिकस्यादौ तम् स्यात् म इत् । शौवस्तिक. ननु
 त्यवाद्यचिर इत्यादिनात्यण्ताभ्या बाधियते इति चेत् सत्य णिकस्य तम् विधान-
 सामर्थ्यात् णिकोऽपि तत्रोभयगणपाठात् अस्त्य. अस्तन इत्यपि । सपूर्वदादह्रस्वात्
 दिक्पूर्वदात्तु यश्च । पूर्वदेन सह वर्त्तमानादह्रस्वात् णिक स्यात् दिक्पूर्वदात्तु य'
 णिकश्च भवादौ । गौतमार्द्धिक वाणेशार्द्धिक दिक्पूर्वात्तु पौर्वाह्निक' पूर्वाह्ण'
 दक्षिणार्द्धिक दक्षिणार्द्ध दिवादित्वात् परार्द्धमिति नित्यम् उभयव दग्दृष्ट'
 स्वरूपविधेर्निरासार्थम् । ग्रामजनपदैकदेशादिकपूर्वादह्रस्वात् ट्ठश्च । ग्रामैकदेश-
 वाचिनी दिक्पूर्वादह्रस्वात्जनपदैकदेशवाचिनी दिक्पूर्वादह्रस्वात् णिकट्टी स्यात्
 भवादौ यस्यापवाद । पौर्वाह्निक. पौर्वाह्ण. ग्रामजनपदैकदेशादिति किं पौर्वा-

द्विकं पूर्वाङ्गमिति पूर्वेण शिकषी । प्राह्व एण्य । प्राह्वट् शब्दादिष्य' स्यात्
 भवादौ । प्राह्वेण्य णत्वविधानं प्राह्वेण्यमाचक्षाण प्राह्वेण इत्यत्र णत्वार्थम् ।
 मध्याद साधारणे । साधारणे वाच्ये मध्यशब्दात् स्यात् भवादौ । मध्यो वैया-
 करण नोत्तमो नाधम इत्यर्थः । त्यताद्यचिरिति प्रातमस्यापवादः । द्वीपादुपसमु-
 द्रात् ण्य । समुद्रसमीपे वर्तमानात् द्वीपात् ण्य स्यात् भवादौ । कच्छादिवात्
 णे प्राप्ते वृत्तस्थयोर्णके च प्राप्ते विधानम् । द्वैष्यं द्वैष्या भवन्तीऽनुचरिष्यन्ति तत्
 क्रमम् । अनुपसमुद्रात् द्वैष्य वृत्तस्थयोस्तु द्वैष्यक । ऋतुनक्षत्रात् ण । ऋतु-
 वाचकान्नक्षत्रवाचकाश्च ण स्यात् भवादौ । कालणिकस्यापवादः । ग्रैष्य पौषम् ।
 कोड् कच्छनद्यादि । कोड कच्छादे नद्यादेश्च ण स्यात् भवादौ । नैलीनक
 निलीनकशब्दात् बह्वचोन्तोदात्तात् ट् प्राप्ते विधानम् । इत्लाकुशब्दादोर्देश्च इत्यनेन
 शिकं बाधित्वा वृद्धादपि ब्वविषयादिति प्राप्ती णको बाध्यते णट्ठयोरैत्लाक
 कच्छशब्दो न नित्यबहुवचनान्तं तस्मात् णो वेत्त्यादाविति णे सिद्धे इह पाठ
 कच्छादेर्नृत्तस्थयोरिति णकबाधनार्थं विजायकशब्दात् कोड्त्वात् णे सिद्धे
 वृत्तस्थयोरिति णकबाधनार्थं पाठः कच्छादेर्देश्च एवाभिधानात् पलद्यादेस्तावत्
 पालद पारिख । पलद्यादिर्यथा । पलदी परिखा गोष्ठी पर्षदाहीकपर्वता ।
 फलकौटः । शूरमेनी बहुकौटः पटञ्चर । तच्चीदपानलोमानि गीतमी कमल
 भिदा । सन्धिवेला यत्कृत्सन्ध्या पौर्णमासी त्रयोदशी । अमावस्या त्रमावास्या नैकती
 प्रतिपत् शरत् । पुर वन गिरि पञ्चदशी सवत्सर फले । पर्वण्यपि पलद्यादौ
 शेष शिष्टप्रयोगतः । गोष्ठी नैकती गीतमीशब्दानां बाह्वीकग्रामत्वात् प्रसक्तयो
 र्णिकणिकयोर्बाधक ईदन्तलक्षणको बाध्यते । बाह्वीकशब्दस्य कोड्त्वात् णे सिद्धे
 अत्र पाठ एव' ज्ञापयति येषां लक्षणानां वृद्धावृद्धसामान्यविषयस्तेषां लक्षणानां
 वृद्धविहित ईयो बाधको भवति तेन औल्लुके भव औल्लुकीय बाह्वीकूपे भवः
 बाह्वीकूपीय इत्यादौ कोड् ण्य बह्वचोन्तोदात्तादुदीच्यग्रामादिति ट् च बाधित्वा
 ईय एव भवति । सन्धिवेला सन्ध्या पौर्णमासी अमावास्या प्रतिपत् पञ्चदशीशब्दानां
 पाठः कालणिकबाधनार्थः । शरच्छब्दस्येह रेशुकादौ च पाठात् शारद शारदीय
 पुरवनगिरिणाम् इह नद्यादौ च पाठात् पौर पौरिय वान बानेय गैर, गैरिय,
 इति सावत्सर फल सावत्सर' पर्व अत्यत्र सावत्सरिकस्य णम् । शेषाणामुदीच्य-
 ग्रामत्वात् प्राप्तृबाधनार्थः पाठः । प्रस्थोत्तरदात् । प्रस्थोत्तरदाच्छब्दात् ण' स्यात्
 भवादौ । माघीप्रस्थः बह्वचोन्तोदात्तादुदीच्यग्रामादिति प्राप्तृ बाध्यते । निवा

स्यात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमश्च चरणे । चरणे वाच्ये निवासवाचकात् पृथ्वीमध्य-
शब्दात् ण स्यात् तस्मिन् मध्यमादेशश्च । पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य मध्यम कठः
अनिवासस्य तु पृथ्वीमध्यादागतं मध्यम कठं पृथ्वीमध्यस्य मध्यमश्चेति, ईयस्य
बाधकमिदं चरण इति किं मध्यमीयः शूद्रः । युष्मदश्वदो वा यौनश्च । आभ्यां
णो यौनश्च वा स्यात् भवादौ । ह्रस्वादीयस्यापवादौ । यौष्माक यौष्माकीण पक्षे
युष्मदीय, एवम् आस्माकम् आस्माकीनम् अस्मदीयम् । मनु नाधिकारी धादित्यतः
प्राक् तत् कथं ढाधिकारे भवादिनिरूपणमिति चेत् सत्यं भवादिपठितगच्छ-
त्याद्यर्थे ढान्तात् भवादित्या भवन्ति अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति । गच्छति पथि
दूतयोः । ढादिति वर्तते गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं त्वं स्यात् यो गच्छति स चेत्
५ या दूतो वा भवति । शुभ्रं गच्छति पन्था दूतो वा औन्नं पन्था दूतश्च ।
ढात् घ्रेत्य, माथुरं कान्यकुब्जं वाराणसीयं राष्ट्रियः इत्यादि पथिदूतयो-
रिति किं मथुरा गच्छति साधुः । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ढादित्येव अभिनिष्क्राम-
तीत्यर्थे यथा विहितं त्वं स्यात् यन्निष्क्रामति तत् द्वारं चेत् भवति शुभ्रमभिमुखेन
निष्क्रामति द्वारं औन्नं द्वारम् एवं माथुरं कान्यकुब्जं वाराणसीयं राष्ट्रियमित्यादि ।
द्वारं निष्क्रामणक्रियायाः साधनत्वेन प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा
साध्वसिन्धुनन्ति द्वारमिति किं मथुरानभिनिष्क्रामति पुरुषः । अधिकृत्य कृतो
ग्रन्थः । ढादित्येव अधिकृत्य एतदपेक्षया हौपमधिकृत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थः ।
अधिकृत्येत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्वं स्यात् यः कृतः स ग्रन्थश्चेत् भवति सुभद्रामधि-
कृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रो ग्रन्थः ग्रन्थ इति किं सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ।
आख्यायिकाभ्यो लुक् बहुलम् । आख्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे उत्प-
न्नस्य त्वस्य बहुलं लुप् स्यात् । वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः वासवदत्ता सुमनो
हंवा जर्वसी । बहुलं किं भैरवश्च । सीतान्वेषणादेरीयः । ढात् सीतान्वेषणादे-
रधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् णस्यापवादः । सीतान्वेषणीयः । सीतान्वे-
षणमसम्भं रक्षोऽसुरगुणमुख्यावपि शिशुकन्दः । शिशुकन्दो नाम रोगः । अदेवा
सुरादेशः । देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् चे से सति ।
श्चेन्नकपीतौयो ग्रन्थः किराताजुनीयः सर्वार्थसम्बन्धीयः देवासुरादेशः देवासुर रक्षो-
गन्धर्व इत्यादि । परे तु रक्षोऽसुरगुणमुख्यशब्दौ देवासुरादौ प्रद्युम्नागमनशब्दः सीता-
न्वेषणादौ पठन्ति । तेषां मते रक्षोऽसुर यौगमुख्यः प्रद्युम्नागमनीयः येषां हन्-
समासे ईयप्रतिषेधस्ते च देवासुरादौ द्रष्टव्याः । णिकी रचत्यादौ । ढादित्येव

रक्षतीत्याद्यर्थेषु णिक स्यात् । समाज रक्षति सामाजिक । ढात् चे त्य' रक्षति
 उच्छति वर्त्तते वक्ति धारयते गृह्णाति समवेति हन्ति तिष्ठति प्रयच्छति करोति चरति
 पश्यति वर्त्तयति आपनुपृच्छति गच्छति अधीष्ट भूत भूतभावी अर्हति नित्यमर्हति
 पचति सम्भवति अवहरति ब्रह्मति हरति आहरति एव शाकानुच्छति शाकिक ।
 प्रतीपादवर्त्तते । ढात् प्रतीपादवर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात् यद्यपि इतधीरकर्मकत्वात्
 ढाभावस्तथापि ध्रुविशेषणत्वात् ढसञ्ज्ञाप्रतीप यथा स्यात् तथा वर्त्तते प्रातीपिक ।
 प्रतीप प्रतिकूल. प्रतिलीमानुलोमनी । परिपार्श्वन्वीपपरिमुखानुकूलमित्यपि ।
 प्रभूताद्वर्त्तते । ढात् प्रभूताद्वर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात् । प्रभूत यथा तथा वक्ति प्राभू-
 तिक । प्रभूत प्रतिभूतोऽव पर्याप्तेन सङ्हरिता । माशब्दो नित्यशब्दस्य कार्य-
 शब्दस्तथोक्त षट् । पदव्यादेस्तद्भावति । ढात् पदाव्यादेस्तद्भावतीत्यर्थे णिक स्यात् ।
 पदवौ बर्त्म पदवौ धावति पादविक पदस्य पश्चादनुपद तत् धावति आनुपदिक
 आक्रान्दत्यस्मिन् आक्रान्दो देश त धावति आक्रान्दिक । माधीचरदाञ्च । ढान्माथ
 शब्दोत्तरदाज्ञावतीत्यर्थे णिक स्यात् । दण्डमाथ धावति दाण्डमाथिक पाद-
 माथिक. माथशब्द पश्चिपर्याय । पदीचरदात् गृह्णाति । ढात् पदीचरदान्
 गृह्णातीत्यर्थे णिक स्यात् । पौर्वपदिकम् उभयव उत्तरद्वयदृष्ट्य बहुत्वे निषेधार्थम् ।
 अर्थललासप्रतिकण्ठाञ्च । ढेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे णिक स्यात् । अर्थ गृह्णाति
 आर्थिक लालामिक. कण्ठ कण्ठ प्रतिकण्ठ तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिक । समू-
 हार्थात् समवेति । ढात् समूहार्थात् समवेति इत्यर्थे णिक स्यात् । समूह सम-
 वति सामूहिकः सामवायिकः ख्य. परिषदी वा तु सेनाया । ढात् परिषच्छब्दात्
 समवेत्यर्थे ख स्यात् णिकस्यापवाद सेनायास्तु वा । परिषदं समवेति पारिषद्य.
 सेना समवेति सैन्यः सैनिक । सृगमत्स्यप्रतिभ्यो हन्ति । व्वनिर्देश स्वरूपविधि-
 निरासार्थः । सृगमत्स्यप्रतिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे णिक स्यात् सृग हन्ति मार्गिक'
 रौद्रक' शौकरिकः नैयडुक. श्वापदन्वङ्गीस्तु वेति वा युम् पचे न्याडुक, इकस्य क
 भात्सिक. शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिक हारीतक' मायूरिक. पातक । तान्ता-
 दिकस्य क. । परिपथात् तिष्ठति च परिपन्थश्च । ढात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
 तिष्ठतीत्यर्थे च णिक स्यात् तस्मिन् परिपथस्य पन्था देशश्च । परिपथे हन्ति तिष्ठति
 वा पारिपन्थिकश्चौरः पन्थान् परिपन्नज्य हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थः । परिपथपर्याय.
 परिपन्थशब्दोऽस्तीति वृत्तिकार. । निन्द्यात् प्रयच्छति । शास्त्रीकव्यवहाराद्विरुद्ध-
 व्यवहारी निन्द्यः तस्मात् ढात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिक स्यात् । द्विगुणार्थं द्वयं द्विगुणं

प्रयच्छति द्वैगुणिकं यदा उत्तमर्णं, एकद्रव्यं द्विगुणार्थं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात् तद्वत्ते-
यति तदा द्विगुणं निन्द्य यदा त्वेकं गुणं प्रयच्छति पश्चाद् द्विगुणं गृह्णाति तदा न
द्विगुणं निन्द्य शास्त्रविहितत्वात् एव त्रैगुणिकं । वधुषश्च वृद्धे । निन्द्यात् वृद्धि-
शब्दात् ङात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकं स्यात् वृद्धिशब्दस्य वधुषादेशश्च । वृद्धार्थं द्रव्यं
वृद्धिं वृद्धिं प्रयच्छति वार्जुषिकं । यद्यपि वृद्धिशब्दपर्यायो वधुषीशब्दोऽप्यस्ति तथापि
वृद्धिशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् । कुसीददशैकादशाभ्यां षिकं । निन्द्यात्
कुसीदशब्दात् ङात् दशैकादशशब्दाच्च प्रयच्छतीत्यर्थे षिकं स्यात् । कुसीद वृद्धि-
स्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छति कुसीदिकं दशशब्दो दशार्थं वर्तते एकादशशब्द
एकादशार्थेऽपि उपचारात् दशसु वर्तते अतः सामानाधिकरण्यात् दश च ते
एकादश चेति यस्य दशैकादश प्रयच्छति दशैकादशिकं दशैकादशिकी दश एका-
दशार्थं प्रयच्छतीत्यर्थः । शब्ददेर्ङ्गाभ्यां करोति । आभ्यां करोतीत्यर्थे णिकं स्यात् ।
शब्दं करोतीति शाब्दिकी वैयाकरणं दार्ढुरिकं कुलालः । ददुर् री वाद्यभाण्ड-
विशेषं भाण्डसंस्कारकाले ददुर् शब्दविशेषं करोति इति रचितं । धर्मादेशरतिः ।
ङात् धर्मादेशरतीत्यर्थे णिकं स्यात् । धम्मं चरति धार्मिकं चरणमव सेवा तेन
कदाचिदाचरणे माभूत् धर्मादिर्यथा । धर्माधर्मा मृदानां गीदानसंहितास्तथा ।
आदित्यव्रतमित्येते पञ्चेह समुदीरिताः । अवान्तरदीचादेर्ङिन् । ङादवान्तरदीचा-
देर्ङिन् स्यात् चरतीत्यर्थः । अवान्तरदीचा चरति अवान्तरदीची एषोऽवान्तर-
दीचाव देवव्रतं तिलव्रतम् । अष्टाचत्वारिंशती ङकश्च ङादष्टाचत्वारिंशच्छब्दात् चरती-
त्यर्थे ङिन् ङकश्च स्यात् णिकस्यापवादः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टा-
चत्वारिंशी अष्टाचत्वारिंशकः । चातुर्मास्यानां यलोपश्च । चातुर्मास्यशब्दात् चरती-
त्यर्थे ती स्यातां तथोर्यलोपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासी चातु-
र्मासकः । नान्नि ललाटकुकुटाभ्यां पश्यति । ङाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्यर्थे णिकः
स्यात् ललाटं पश्यति लालाटिकं, यः सेवकः शिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभो-
गुरीर्वा ललाटमेव पश्यति यः कार्यार्चनम्, सोऽभिधीयते कुकुटशब्देन कुकुटपात-
योग्यदेशोऽभिधीयते तं देशं पश्यति कौकुटिकी भिक्षुः, यः कुकुटपातयोग्य-
मल्पतरदेशं पश्यन् गच्छतीति स इत्यर्थः । पारायणीत्तरायणं चान्द्रायणेभ्यो वर्त्त-
यति । डेभ्य एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे णिकं स्यात् । पारायणं वेदस्य शास्त्रस्य वा
समस्ताध्ययनकर्तृ, उत्तरायणं यज्ञविशेषः, चान्द्रायणं व्रतविशेषः संज्ञायामुत्तरदस्य
नो ण, पारायणं वर्त्तयति पारायणिकं, यद्यपि पारायणं शिष्ये गुरौ च वर्त्तते

तथापि शिष्ये एव त्य इति न्यास । एवमौत्तरायणिको यजमानः न तु याजकः चान्द्रायणिकस्तपस्वी । तदन्ताच्च । द्वैपारायणिक इग्नौत्तरायणिक द्वैचान्द्रायणिक । सशयादापन्ने । ढात् सशयशब्दात् आपन्नेऽप्ये णिक, स्यात् । सशय' सन्देह' तमापन्नः सांशयिक' सशयितेति न्यासकारस्तु सशयमाने स्थाखादौ त्यमुत्पादयति न तु सशयितरीति तत् बह्वनामसम्मतम् । अतएवामरकीषे प्राणिवर्गे सांशयिक, सशयापन्नमानस इति । सुज्ञातादे पृच्छति । ढात् सुज्ञातादेः पृच्छतीत्यर्थे णिक स्यात् । सुज्ञात पृच्छति सौज्ञातिक सौख्यसुप्तिक सुज्ञातादिवत् सुप्तशय्या रावय सुखशब्दात् । योजनादेर्गच्छति । ढात् योजनादेर्गच्छतीत्यर्थे णिक' स्यात् । योजन गच्छतीति यौजनिक । योजनादिर्यथा । योजन' गुरुतल्पश्च दारागुरो परादपि । शत क्रोशात् योजनाच्च बुधैरव षडौरिता । पथः षिक । ढात् पथिशब्दात् षिक स्यात् । पन्थान गच्छतीति पथिक स्त्रियां पथिकौ । नित्य ण पन्थश्च । ढात् पथो नित्य गच्छतीत्यर्थे ण स्यात् तस्मिन् पन्थादेशश्च । पन्थान नित्य गच्छति पान्थ स्त्रिया पान्था । कालेभ्योऽधीष्टभूतभूतभाविषु । ज्वनिर्देश स्वरूपविधेर्निरासार्थ । तेभ्य एभ्य कालवाचिभ्योऽधीष्टे भूते भूते भाविनि चार्थे णिक स्यात् । अधीष्ट स्वकृत्यव्यापृत भूतो वैतनेन क्रौत' भूत सत्तया व्याप्तकाल । भावो सत्तया व्याप्तकालो भाविष्यति य' सदाध्वादीति ढ' मास' अधीष्टो मासिकोऽध्यापक, मास' भूतः मासिक' मास' भूतो मासिकौ व्याधि मास' भावीति मासिक उत्सव नवत्येषण भवने मुक्तत व्याप्य क्रियते तत् कथ' ताभ्या मासो व्याप्यते इत्युच्यते । यदर्थं हि ते क्रियेते तत्फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामपि व्याप्यत इत्युच्यते उपचारात् । संख्याशब्दोऽपि यदाकाले सख्ये वर्त्तेते तदापि त्य । द्वे षष्ठीभूतो भावौ वा । द्विषाष्टिक द्विसप्ततिक सुपञ्चालादित्वादुत्तरपदस्य त्रि' । मासात् यनीनौ वयसि । ढान्मासाद्वयस्यभिधेये एष्वधेषु यनीनौ स्यातात् । मास भूतो भावौ वा मास्य मासौन' माणवक इति पुरुषोत्तम । अपरे भूतेऽर्थे अभिधानमित्याहुः वयसौति किं मासिक, कर्मकर' । गाद्व य । ढात् ज्ञतगात् मासाद्वयस्यभिधेये यः स्यात् भूते । द्वौ मासौ भूत' द्विमास । षष्ठासात्र्यणिकौ च । ढात् ज्ञतगात् षष्ठासात् वयस्यभिधेये भूताद्यर्थे ष्षणिक य एते सु' । षष्ठासान् भूत, षाष्ठास्य' षाष्ठासिकः षष्ठास्यः विधानसामर्थ्यात् नेको लुक् इकण्ठाव वयसि । ढात् ज्ञतगात् षष्ठासात् भूतेऽर्थे इकण्ठौ स्याताम् । षाष्ठासिकः

वाक्स्त्री रोग । समाया ईनो गात्तु वा । डात् समाशब्दात् ईन स्यात् कृतगात्तु-
 वा एष्वर्थेषु । समामधीष्टो भूतो भावी वा समीन हे समे अधीष्टो भूतो
 भावी वा दिसमीन, पत्ते ईसमिक । गाद्रात्प्रवृद्ध संवत्सरादीन् णिकौ वर्षात्तु
 लुक् च वा चित्तवति नित्यम् । टेभ्य एभ्य कृतगेश्च ईन णिकौ स्यातां तेषु वर्षात्तु
 वा लुक् चित्तवति तु नित्यम् । हे रावी अधीष्टो भूतो भावी वा हैराविक इराहीन
 हैयङ्गिक' दिसवत्सरीण दिसावत्सरिक सुपञ्चालादित्वात् उत्तरदस्य त्रि । दिव-
 र्षीणः दिवार्धिक, दिवर्ष अभविष्यति संख्यादिवर्षादीति परदस्य त्रि । भवि-
 ष्यति तु हे वर्षे भावी हैवार्धिक दिवर्षो वत्स नित्य तयोर्लुक् चित्तवतीति किं
 दिवर्षीणो दिवार्धिक दिवर्षो व्याधि । अहंति । डात् अहंतीत्यर्थे णिक
 स्यात् । वस्त्रमहंति वास्त्रिक श्वेतच्छविक । दण्डादर्ये । डाहण्डादेरहंतीत्यर्थे
 यः स्यात् । दण्डमहंति दण्डः, कश्च । दण्डः कशावधो मेधा मीघार्घो मुसल
 घनम् । मधुपर्कं शुभ वश सौवीदकयुगं पणम् । कण्डङ्गरस्यालीविलदक्षिणाय
 ईयश्च । टेभ्य एभ्योऽहंत्यर्थे ईथीयश्च स्यात् । कण्डङ्गरम् अहंति कण्डङ्गरीय कण्ड-
 ङ्गर्य स्यालीविलीय स्यालीविल्य दक्षिणीय दक्षिण्य । पादादर्येयौ । डात्
 पावशब्दादहंति इत्यर्थे य एयश्च स्याताम् । पावमहंति पावः पावेय । यज्ञत्विक-
 भ्यामियणीनौ कर्माहंति च । डाभ्यामाभ्याम् अहंति कर्माहंति चेत्यर्थे क्रमात्
 स्यातां यज्ञमहंति कर्माहंति । यज्ञियो ब्राह्मण । ऋत्विजमहंति कर्माहंति वा
 आर्त्विजीन । छेदादेर्नित्यमहंति । डाच्छेदादेर्नित्यमहंति इत्यर्थे णिक स्यात्
 छेद नित्यम् अहंति छेदिक भेदिक । छेदादिर्यथा, छेदो भेदस्तथा द्रोहो नर्त-
 कर्षे णिके भवेत् । विरागस्य विरङ्गोऽय सम्प्रयोगश्च सम्प्रति । सम्प्रेषणश्च सम्प्रश्रो
 दशेह परिकीर्त्तिता । विराग नित्यमहंति वैरङ्गिक णिके विरङ्गादेश । शिर-
 ष्छेदात् यश्च शिरः, शीर्षः । डात् शिरःछेदशब्दात् नित्यमहंति इत्यर्थे णिक यश्च
 स्यात् त्ये कृते शिरसः शीर्षादेशश्च । शिरःछेद नित्यमहंति शीर्षच्छेदिक शीर्ष-
 ष्छेदः । पचति सम्भवति अवहरति च । डादेतेष्वर्थेषु णिक स्यात् सम्भवत्यर्थेऽत्र
 सम्भव' आधेयस्य प्रमाणानतिरेकस्तथा च "सम्भव कथितो हेतावुत्पत्तौ मेलकेऽपि
 च आधारानतिरिक्तत्वे आधेयस्य च सम्भवः" इति विश्व । अवहरत्यर्थोऽवहरण
 सहरणमित्यर्थ प्रस्थ पचति सम्भवति अवहरति वा प्रास्थिक, कौडविक कटाह-
 यद्यपि प्रस्थ पचति चरुः प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सम्भवो विद्यते तथापि प्रस्थ
 पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकीत्यत्र सम्भवत्यर्थेन विनापि पचत्यर्थदर्शनात् पृथक् पचति-

ग्रहणम् । पात्राचिताढकविस्तादीनी वा । ढेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु ईन स्यात् वा ।
 पात्र पचति सम्भवत्यवहरति वा अचिता आचितीना विस्तीना स्थाली । पचे
 पात्रिकीत्यादि । गात् षिकृत् न प । तस्य जन्मनेभ्य षिक ईनश्च स्यात् वा एष्वर्थेषु ।
 द्वे पात्रे पचति सम्भवति अवहरति वा द्विविधिकौ द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा द्विप्राचि-
 तिकी द्विप्राचितीना द्विप्राढकी द्विप्राढकीना द्विविस्तिकी द्विविस्तिना पचे षिकृत्स्या-
 वाच्ये लुकि तार्थे मानादित्यादिना द्विपि विपात्री द्विप्राढकी आचितविस्ताभ्यान्तु
 अजादित्वात् द्विप्राचिता द्वि विस्ता आप् नलीप् पूर्ववत्याणा षिकृष्णिकयोर्न विशेष-
 प्रयग्योग उत्तरार्थः । कुनिजास्तुक् षिकृष्णिकेना । ढात् कृतगात् कुनिजात्
 लृक् षिकृष्णिक ईन एते स्यु एष्वर्थेषु । द्विकुनिजी मनादितीप् द्विकुनिजिकी
 द्वैकुनिजिकी द्विकुनिजीना । वशादिभ्यो भारावहति हरत्याहरति । ढात् वशादि-
 पूर्वभारावहति इत्याद्यर्थे लुक् षिकृष्णिक ईन स्यात् । वशभार वहति हरति
 आहरति वा वाशभारिक । बालुजभारिकः । वश बलुज मूलेषु स्थूलाचकुटजाः
 कुटा । अस्मा खट्वा दश प्रोक्ता वशादिरिह कीविदै । केचित् भारशब्दो-
 ऽर्थद्वारेण वशादीना विशेषणात् भारभूतभ्यो वशादिभ्य इत्यर्थे तेन भारभूतान्
 वशान् वहति वाशिक बालुजिक इत्याहुः । वहति उत्क्षिप्य धारयति । हरति
 देशान्तरं प्रापयति आहरति उत्पादयतीत्यर्थः । द्रव्यवस्त्राभ्यां कैकौ । ढाभ्या-
 माभ्या क्रमात् कैकौ स्यातां एष्वर्थेषु । द्रव्य वहति हरति आहरति वा द्रव्यकः
 वस्तिक अहृत्यदौ शतादयेकावशते । ढाच्छतशब्दात् अहृतीत्याद्यर्थेषु य इक
 इत्येतौ स्याता न तु शते । शतमहृति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति
 आहरति वा शत्यः शतिक कम्बलः अशत इत्युक्तेर्यत्र प्रकृत्युक्तसंख्यायास्त्ववाच्यस्य
 संख्येयत्वं भवति तत्र न स्यात् । तेन शतमध्याया परिमाणमस्य शतक निदान-
 मित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्तायाः संख्यायास्त्ववाच्यस्य निदानस्य संख्येयत्वात् तौ
 न स्यातामिति शत्यः शतिकः कम्बल इत्यादौ त्ववाच्यस्य कम्बलस्य न संख्येयत्वं किन्तु
 येन क्रीतसस्यैवेति । संख्याया अतिशदन्तायाः कः । ढात् त्यन्तशदन्तवर्जात् संख्या-
 वाचकात् कः स्यादहृत्यादौ । पञ्चकः बहुकः गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् ।
 साप्ततिकः चत्वारिंशत् कः तादिकस्य कः । अथ वितस्तिशब्दस्य वर्जनात् उत्तर-
 प्रतिषेधस्तेन कति कः । विशतिविंशद्भ्यां चासंज्ञायान्तु ङकः । ढाभ्यामाभ्याम्
 अहृत्यादौ कः स्यात् असंज्ञायान्तु ङकः । विशतिकः विंशत्कः असंज्ञायान्तु विशकः
 विशकः । वतीः कस्येम् वा । बलन्तात् कस्य इम् वा स्यात् न इत् । यावतिकः

तावतिक' दावत्क. तावत्क' । कसार्द्धाभ्यां षिक । ढाभ्यामाभ्यां षिक स्यात्
अर्हत्यादौ । कसिकी अर्द्धिकी । कार्षापणा वा तु प्रतिश्च । ढात् कार्षापणात्
षिकः स्यात् अर्हत्यादौ अस्मिन् प्रतिरादिश्यते वा । कार्षापणिक प्रतिक् ।
वसन सहस्र शतमान विशतिकात् ण । ढेभ्य एभ्य ण स्यात् अर्हत्यादौ । वासन
साहस्र शतमान वैशतिकम् । शर्पात् द्वी वा । ढात् शर्पात् द्वी वा स्यादर्हत्यादौ
षिकस्यापवाद । शौर्षं पचे शौर्षिक । गादध्यर्द्धादिरमञ्चाया लुक् स्यात् । ढात्
कृतगात् अर्ध्यपूर्वार्द्धाद्यादौ ये विहितास्यास्तेषाम् अमञ्चाया लुक् स्यात् । द्विक-
सम् अर्ध्यकसम् अर्ध्यशूर्पम् असञ्चायामिति किम् । पाञ्चलौहितिक पाञ्च-
कपालिकम् अव त्यान्त नाम इति । सहस्रशतमानसुवर्णकार्षापणेश्चो वा । ढेभ्य एभ्य
कृतगेभ्योऽध्यर्द्धपूर्वभ्यश्च अर्हत्यादौ विहितानां त्याना लुक् स्याद्वा । दिसहस्रम् अध्यर्द्ध-
सहस्रं दिशतमानं दिमुवर्णम् अध्यर्द्धसुवर्णं द्विकार्षापणम् अध्यर्द्धकार्षापणं पचे
दिसाहस्रं अध्यर्द्धसाहस्रं दिशतमानम् अध्यर्द्धशतमानं दिसौवर्णम् अध्यर्द्धसौवर्णं
सुपञ्चालादित्वात् अन्तस्य दस्य त्रि । द्विकार्षापणिकं द्विप्रतिकं षिक एवमध्यर्द्ध-
कार्षापणिकम् अध्यर्द्धप्रतिकम् । विशतिकादीन् । ढात् कृतगात् अध्यर्द्धपूर्वाच्च
विशतिकादीन् स्यात् अर्हत्यादौ । द्विविशतिकीन् लुग् बाध्यते । पाद पण
ज्ञासात् यो वा तु शतशणात् । ढेभ्य कृतगेभ्योऽध्यर्द्धपूर्वभ्यश्च एभ्यो य स्यात् अर्ह-
त्यादौ शतशणाभ्यान्तु वा । द्विपाद्यं द्विपण्यं द्विमास्यम् अध्यर्द्धपाद्यम् अध्यर्द्धपण्यम्
अध्यर्द्धमास्यं शतशणादिस्तु दिशत्यम् अध्यर्द्धशत्यं पञ्चशाख्यम् अध्यर्द्धशाख्यं पचे दिश-
तम् अध्यर्द्धशतं पञ्चशाण्यम् अध्यर्द्धशाण्यम् । खारीकाकिनीभ्यामीक. केवलाभ्याच्च ।
ढाभ्यां कृतगाभ्याम् अध्यर्द्धपूर्वाभ्यां केवलाभ्याच्चाहत्यादौ ईक. स्यात् । द्विखारीक'
अध्यर्द्धखारीकं द्विकाकिनीकं अध्यर्द्धकाकिनीकं खारीकं काकिनीकं । द्वित्रेः
शणात् णी वा । द्वित्रे पूर्वात् अर्हत्यादौ णी वा स्यात् । द्वैशाणं त्रैशाणं पचे
पूर्वेषु वा यश्च दिशाण्यं त्रिशाण्यम् उभयत्यक्तपचे लुक् दिशाणं त्रिशाणमिति ।
बह्वेशं निष्कं विस्तात् णिकी वा । ढात् द्वित्रिबहुपूर्वात् निष्कात् विस्ताच्च णिकी
वा स्यात् अर्हत्यादौ । द्विनैष्किकं त्रिनैष्किकं बहुनैष्किकं द्विवैष्किकं बहुवैष्किकं
पचे द्विनिष्किकं त्रिनिष्किकं बहुनिष्किकं द्विविस्तिकं त्रिविस्तिकं बहुविस्तिकम् ।
उक्ती रत्नत्यादि । युगं रथं प्रासङ्गात् यो ब्रूहति । ढेभ्य एभ्यो बहुत्यर्थे य स्यात् ।
युगं ब्रूहति युग्यं रथ्यः प्रासङ्गं गादपि द्वियुग्यं द्विप्रासङ्गं । नास्ति तु जनात् ।
ढाञ्जनश्र्वात् बहुत्यर्थे य सञ्चायाम् । जनं ब्रूहति जन्यो वरस्त्रिगुणः । जनौ

शब्दात् वधूवाचकाद् य इति जयादित्य । धुर श्येनौ च । ढात् धुर् शब्दात् वह-
त्यर्थे श्येन इत्ये एते स्यु । धुर' वहति धौरिय धुरीण धुर्य । सर्वदक्षिणीत्
रात् धुराया इति । ढात् सर्वाद्विपूर्वात् धुराशब्दात् वहत्यर्थे ईन स्यात् ।
सर्वधुरा वहति सर्वधुरीण दक्षिणधुरीण उत्तरधुरीण । एकधुराया लुक्
त्त । एकधुरीण एकधुर । शकटाङ्गलसीरात् ण्णिकौ गात्र । ढात् शकटात्
कृतगात्र ण्ण, हलसीरात् कृतगात्र ण्णिक स्यात् वहत्यर्थे । शकट वहति शाकट
इ शकटे वहति ईशकट हल वहति हालिक सैरिक इ हले वहति बेहलिक
हैसैरिक । धनगणाभ्या यी लम्बरि । ढाभ्यामाभ्या लम्ब्यर्थे य, स्यात् । धन लम्बा
धन्य गण्य शीलार्थे ढणो ढे न यी णोऽर्थान् । अर्थ लम्बा आर्थश्चात्र ।
वशाङ्गते । ढात् वशाङ्गतेऽर्थे य स्यात् । वश आयात्तता त गती वश्य ।
सर्वादि पत्रपथ्यङ्गकर्मपादादीनी व्याप्नोति । ढात् सर्वपूर्वात् पदादेर्व्याप्नोत्यर्थं
ईन स्यात् । सर्वपत्र व्याप्नोति सर्वपत्रौष सारथि सर्वपथीनी रथ सर्वाङ्गीन'
वास सर्वकर्म^{१०} पाणि सर्वपात्रीण श्रीदन । आप्रपदात् प्राप्नोति । ढादा
प्रपदात् प्राप्नोत्यर्थे ईन स्यात् । आप्रप्रद प्राप्नोति आप्रपदेन वास । सर्वाङ्गाद-
भचयति । सर्वाङ्गानि भचयति सर्वाङ्गीनी भिचु । अनुपदाङ्गा । अनुपद वङ्गा
अनुपदीना उपानत् पदप्रमाणेत्यर्थ । अयानयान्नेये । अय प्रदक्षिणम् । अनय
अप्रसय प्रदक्षिणापसव्यगामिना शरीणा यस्मिन्नपरेह समावेश सोऽयानय ढाद-
यानयशब्दाङ्गेऽर्थे ईज, स्यात् । अयानय नेय अयानधीन, शारि । परस्पर-
पुत्रपौत्रपरावर्धोऽनुभवति । ढेभ्य एभ्योऽनुभवत्यर्थे ईन' स्यात् । पारङ्गामी
पारीण । परञ्चापरञ्चानुभवति सूत्रनिर्देशात् परस्परौष, पुत्रपौत्रीण तथाच लक्ष्मी
परस्परौषा त्व पुत्रपौत्रीणता नयेति भट्टिः । पराश्चापराश्चानुभवति सूत्रनिर्देशादौल
पारावरीण त्वेन विनापि परस्परशब्दी दृश्यते न तु परोवर इति । पारादेर्गामिनि ।
ढात् पारादेर्गामिन्यर्थे ईन स्यात् । पारङ्गामी पारीण । परावाग पारवार
पारावार प्रकीर्तितम् । अव्यन्तमनुकामञ्च पारादौ कीविदीप्तमै । अध्वनी यश्चाल
ङ्गामिनि । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीन अध्वन्य । अध्वमित्रादीये नौ च । ढादभ्य-
मित्रादलङ्गामिन्यर्थे ईन ईय य एते स्यु । अभ्यमितम् अलङ्गामी अभ्यमित्रौष,
अभ्यमित्रौष, अभ्यमितः अभ्यमित्राभिमुखम् अल गच्छतीत्यर्थ । भविष्यन्निर्देशो वैचि-
कार्यं गन्तुमान्ने त्य । सखांसमीनानुगवीनाद्यश्चीना एते निपात्यन्ते । समा समा
विजायते समांसमीना गौ, प्रत्यब्द प्रसवेत्यर्थ । अनुगुग्मिः मत्वादलङ्गामी अनुगवीनी

गीप । अद्य श्रो वा विजायते अद्यश्रीना गौ आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्रोनी
विधीग विजायते इत्यस्यानुवृत्तिरिति नयादित्य । निपातो ह्यर्थविशेषे । उक्तौ
ढाधिकार । धात् । धादित्यधिक्रियते धादित्यत प्राक् । णिको दीव्यतीत्यादौ ।
दीव्यति जयति खनति जित कृत भवति चरति जीवति हरति निवृत्तं कार्यं लभ्यं
सुकर परिजर्थं सस्त्रत ससृष्टम् उपसिक्त वर्त्तते सम्पादी क्रीत गच्छति आहृतं
युध्यते दृश्यते श्रूयते इति । धादेर्वर्गेषु णिक स्यात् । हलिन दीव्यति जयति
खनति जितो वा हालिक जितेऽर्थे देऽपित्यस्तेन अचैर्जितं द्रव्यम् आचिकम् ।
धादिति कि देवदत्तेन जितम् । प्राक् वत् कायाभ्या कृते । धाभ्यामाभ्या कृतेऽर्थे
णिक स्यात् । मूले वाचिकमिति । एव कायेन कृत कायिकम् आभ्यामिति किं
मानसा कृत मानस तथाच हेमसूत्रि । काविक वाचिक तत् स्याद्वाचा कायेन यत्
कृतम् इत्याह इदं पाणिनीयमिति । चरति । धाच्चरति इत्यर्थे णिक स्यात् । दध्ना
चरति दाधिक दध्ना भवयति इत्यर्थे हस्तिना चरति हास्तिक हस्तिना गच्छती-
त्यर्थः । चरेरुभयार्थे ग्रहणम् । पर्पादे णिक । पर्पादेश्चरत्यर्थे धात् णिकः
स्यात् । पर्पणे चरति पर्पिक स्त्रिया पर्पिकौ पर्पणश्चेन हस्त्वादिनयनार्थां लण-
पूर्णा नीरुच्यते । पर्पाकष रश्च व्यास व्याल जालाश्चमेव च । पादस्य पदभवे-
न्नित्यमष्टपर्पादय लृता । पादेन चरति पदिक आकषी निकषी पल । आकष-
शब्दपाठात् आकषिकभार्य्य इत्यत्र कीड्वेऽपि न पुनर्निषेधः । व्यासव्यालशब्दयो-
रणिच्चेन युग्मं जालशब्दस्य इकवाधनाय पाठः । स्वगणाद्वा । धात् स्वगणाच्चरत्यर्थे
णिको वा स्यात् । स्वगणेन चरति स्वगणिक स्वागणिक । वेतनादेर्जीवति । धादे-
तनादेर्जीवत्यर्थे णिक स्यात् । वेतनेन जीवति वैतनिक । वेतन बाहजालाऽर्द्ध-
बाह्यप्रेषण शक्तयः । दण्डीधनुरुपस्थान सुखशय्या तथैव च । स्थिरपादौ धनु-
र्दण्डीपनिषद्वेशमेव च । उपास्थिरूपदेशस्य समतिर्दशकीर्चिता । वत्स क्रयविक्रय
क्रयविक्रयादिक । घेभ्य एभ्यो जीवत्यर्थ ईक स्यात् । वत्सनेन जीवति वत्सिक,
क्रयिक विक्रयिक क्रयविक्रयिक । आयुधादीयश्च व्रतानीन । आयुधेन जीवति
आयुधिक आयुधीय । ये नानाजातीया अनियतव्रतय शरीरमायास्य जीवन्ति ते
व्राता सत्कर्म्यापि व्रातं तेन जीवति व्रातीनो विप्रः । उत्सङ्गादेर्हरति । डादु-
त्सङ्गादेर्हरत्यर्थे णिक स्यात् उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिक । उत्सङ्गा पटकीप्राश्च
उडूपोत्पीटमेव च । भस्त्रादे णिक । डादुत्सङ्गादे णिक स्यात् णिकस्यापवादः ।
भस्त्रया हरति भस्त्रिक स्त्रिया भस्त्रिकी । भस्त्राऽशमार वरटाऽश भारभरणं

तथा । मस्त्रादौ शीर्षभारश्च शीर्षे भार प्रकीर्तित । विवध वीवधाभ्या वा । विव-
 सना हरति विवधिक वैवधिक. स्त्रिया विवधिकी वैवधिकी एव वीवधिकी-
 त्यादि । कुटिलिकाया ण । धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे ण स्यात् ।
 कुटिलिकाशब्देन कुटिला गति अग्रवक्त्रा लौहादिमयी यष्टिश्च उच्यते कुटिलिकया
 कुटिलगत्या व्याध हरति वज्रयति कौटिलिको मृग तथा कुटिलिकयाऽग्रवक्त्र
 लौहयष्ट्याङ्गारान् हरति कौटिलिक कर्मकार । अच्युतादेर्निर्वृत्ते । धादच-
 यतादेर्निर्वृत्तेऽर्थे णिक स्यात् । अच्युतेन निर्वृत्तम् आच्युतिक वेरम् अच्युत
 वाशब्दपाद मर्दनकण्टकम् । यातोपयात प्रकृत गतागत गमागमम् । याचिता-
 ऽपमिच्याभ्या कक्रणौ । धाभ्यामाभ्या क्रमात् ककणौ स्याता निर्वृत्ते । याचिनेन
 निर्वृत्त याचितकम् अपपूर्वमेडप्रतिदाने यदि अपमिच्यनिर्वृत्तम् आपमित्यकम् ।
 मवेऽपि निर्देशी अनुकरणात् । कालिभ्य कार्य्य लभ्य सुकर परिजय्येषु च । व्यनि
 र्देश स्वरूपविदेर्निर्नासार्थ । धेभ्य कालवाचिभ्यो निर्वृत्ते कार्यादिषु अ णिक.
 स्यात् । मासिन निर्वृत्त मासिक आर्द्धमासक सावत्सरिक एव मानेन काय्य
 लभ्य सुकर परिजय्यी वा मासिक इत्यादि । समादरधीष्टादिवत् । धात् समादे-
 निर्वृत्तऽयं अधीष्टादित्त्वं यथा विहितं त्या स्यु । समानिर्वृत्त समीन, विसमीन
 वसामक द्विरादौष वेरातिक वाहीन द्वैयङ्गिक, विसवत्सरीष विसावत्सरिक,
 तद्वर्षीष द्विवर्षिक द्विवर्ष । जित्तरति नित्यं क्षुक् द्विवर्षीष्वव एतत् पुरुषो
 रनेनात्तम् । षष्टिका । निपात्या । पष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिकी ब्रौहि । सष्टष्टे ।
 धात् सष्टष्टेऽर्थे णिक स्यात् । द्रव्यान्तरेण यन्मिश्रीकृतं तत् सष्टष्ट दध्ना सष्टष्टं
 टाधिकं शावर्द्धवैविकम् । मुद्गचूर्णाभ्या णेनौ । धाभ्यामाभ्या क्रमात् सष्टष्टेऽर्थे
 णेनो स्याताम् । मुद्गेन सष्टष्ट सौद्रादीन चूर्णेन सष्टष्ट चूर्णेनोऽपूप । लवणात्
 लृक् । लवणेन सष्टष्ट. लवणः सूप । लवणशब्दोऽव द्रव्यवाची । व्यञ्जनेभ्य उप
 सक्तौ । धेभ्य व्यञ्जनवाचिभ्य उपसिक्तेऽर्थे णिक स्यात् । दध्ना उपसिक्तं दाधिक
 शवर्द्धवैविकम् । व्यञ्जनादिति किम् । उदकेनोपसिक्तं औदन । औज, सहोऽश्वसी
 वर्तते । धेभ्य एभ्यो वर्ततेऽर्थे णिक. स्यात् । औजसा वर्तते औजसिक साहसिक
 आभसिक. । सम्पादिङि । धात् सम्पादिन्यर्थे णिक स्यात् । सम्पादौ शीभा-
 यक्त कर्णवैष्टकाभ्या सम्पादि मुष्ट कर्णवैष्टकिक मुखं वास्तुयुक्तिक शरीरं
 विशेषतो भाजत इत्यर्थ । कर्णवैष्टाभ्या य । धाभ्यामाभ्या सम्पादिन्यर्थे यः
 स्यात् । कर्णवैष्टा सम्पादौ कर्णवैष्ट. वैष्टः । वैष्टोऽव नेपथ्यवाची । मूल्यात् क्रीते ।

मूल्यवाचिनः क्रीतेऽर्थे णिक स्यात् । वस्त्रेण मूल्येन क्रीत वास्तिकम् । मूल्या-
दिति किं हस्तेन क्रीत युद्धम् । वान्तात् ब्वान्ताच्च त्यो न भवति अनभिधानात्
तेन प्रस्थाभ्या प्रस्थैर्वा क्रीतमित्यर्थे न स्यात् यव तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदान्मि
प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव यथा दाभ्या क्रीत द्विक पञ्चकमित्यादि । कथं मुद्गे मौ-
षैर्वा क्रीत मौद्रिक माषिक वसनमिति चेत् सत्यं तत्र भवेत्यभिधानात् न
ह्येकेन मुद्गेन माषेण वा क्रयणं सम्भवति । शतादेरर्हत्यादिवत् । घात् शताटे-
रर्हत्यादिवत् यथाविहितं स्यात् क्रीतार्थे । शतेन क्रीतं शत्य शतिक द्विक
पञ्चक विशतिक यावत्कं कसिक कार्षापणिक प्रतिकं वासन श्रौषं श्रौषिकं
द्विकसम् अध्यङ्कसं द्विसुवर्णं द्विसौवर्णं शतिकीन द्विपाद द्विशत्य द्विशत
खारौक द्विशाय द्वैशाय द्विनैष्किकमित्यादि । उत्तरादे पथी गच्छत्याहतयो ।
धादुत्तरादिपूर्वात् पथिशब्दात् गच्छति आह्वते चाऽथे णिक स्यात् । उत्तरपथेन
गच्छति आह्वतो वा औत्तरपथिक आह्वतेऽर्थे ढे त्य । वारिपथिक । उत्तरा
वारि कान्तार मङ्गल स्थल शस्त्रार । अज समेहीत्तरादौ कोविदे परिकीर्त्तिता ।
युध्यते । धाद्युध्यतेऽर्थे णिक स्यात् । खड्गेन युध्यते खाद्रिक धनुषा युध्यते
धानुषा उपसन्तत्वात् इत्यस्य क । शक्तियष्टिभ्यां णिक । धाभ्यामाभ्या युध्यतेऽर्थे
णिक, स्यात् । मूले शक्त्या युध्यत इत्यादि । परे तु धाक्षोदाहृतं किन्तु प्रान्ता-
दित्याहुः । उक्ती दीव्यत्यादि रागादृक्ते । धाद्रागवाचिनी रक्तेऽर्थे ण स्यात् ।
यद्यपि रङ्गधोरनेकार्थत्वं यथा भीजने रक्त रक्ता गौ तथाप्यव युद्धस्य वषांन्तरा-
पादन रङ्गेरर्थ । काषायेण रक्त काषाय मास्त्रिष्ठ कौमुन्धम् । कथं काषायौ
गर्दभस्य कर्णौ हरिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ इति तु उपमानाङ्गविष्यति । कषायेण
रक्ताविव काषायौ हरिद्रया रक्ताविव हरिद्रौ इत्यर्थ । रागादिति किं प्राणिना
प्रीतम् । हरिद्रा महारजनीभ्या द्रौ नीलास्त्रनिन् । धाभ्यामाभ्या रक्तेऽर्थे द्रुः
स्यात् नीलीशब्दात् द्रुः इति । हरिद्रया रक्त हरिद्र माहारजन नील्या रक्त
नीलम् । चान्द्रास्तु नीलिशब्दात् अमाहुः । पीतात् को लाचारीचनात् णिकी
वा तु शकलकर्दमात् । घात् पीतात् क स्यात् लाचा रीचनाभ्यान्तु णिकः शकल-
कर्दमाभ्यां णिकी वा । पीतेन रक्त पीतक लाचया रक्त लाचिक रौचनिक
शकलिक कार्दमिक पत्रे ण शकल कार्दम । नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले । धर्म्यो
नक्षत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे वेद्यादित्वात् ण स्यात् यी युक्त स कालश्चेद्वति मूने
तिथ्येवेत्यादि कृते ण स्युर्थागस्य इत्यादिना य लोपः । एव पौषी । ननु कानेन

सह सर्वदैव नक्षत्राणां योग कालस्य नित्यत्वात् कथं तिथ्यादिना कालविशेषी-
 ऽभिधीयते इति चेत् सत्यं गङ्गाया घोषं प्रतिवसति इत्यादौ यथा गङ्गाशब्देन तत्
 समीपस्थमुपलक्ष्यते तथाऽत्रापि तिथ्यादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थं चन्द्रो यदा लक्ष्यते
 तदा तेभ्यस्तस्य उत्पद्यते तथाच तिथ्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । नक्षत्रेभ्य
 इति किं चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किं पुष्येण युक्तश्चन्द्रमा । अविशेषे
 नुवऽश्वत्यश्ववर्णाभ्यान्तु नाम्नि । घेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो विहितस्य ण लुप् स्यात्
 अश्वत्यश्ववर्णाभ्यान्तु सञ्ज्ञायाम् । रात्र्यादिविशेषो यदि नाभिधीयते । अथ पुष्य
 अथ मघा । अत्र यावान् नक्षत्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रस्तस्य विशेषा-
 भावात् । अविशेषे इति किं पौषी रात्रिः पौषमह अश्वत्येन युक्तो मुहूर्त्तः अश्वत्यो
 मुहूर्त्तः श्ववर्णा रात्रिः विशेषार्थोऽयमारम्भः । सञ्ज्ञायामिति किम् आश्वत्यौ
 रात्रिः श्ववर्णमहः । सर्वत्र लुपि युक्तवद्भावः । भवादौय कृतभान्नक्षत्रवाचकात्-
 युक्ते कालोऽर्थः ईय स्यात् । तिथ्यपुनर्वसवीयमहः । अथ तिथ्यपुनर्वसवीयं राधा-
 नुराधीया रात्रिः अथ राधानुराधीयम् । परत्वात् लुपः बाधित्वा विशेषाविशेषयो
 प्रवर्त्तते । भ इति किं विधुश्च पुष्यश्च ताभ्यां युक्तः कालः परिहृतेऽर्थः । धातु
 परिहृतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् यः परिहृतः स रथश्चेद्वति वस्त्रेण परिहृतो
 रथः वास्त्रो रथः चाम्बरी रथः विकारभिन्ये ण न नलोपः । काम्बली रथः
 समन्ताद्देष्टित इत्यर्थः । यस्य सर्वावयवो न वेष्टितस्तत्र न भवति यथा कृत्रे परि-
 हृतो रथः । रथ इति किं वस्त्रेण परिहृतः कायः । इपैवैयात्रात् ट् इत्सु पाण्डु-
 कम्बलात् धाभ्यामाभ्यां ट् स्यात् पाण्डुकम्बलात् तु इन् । परिहृतो रथेन इपौ
 रथः वैयात्रो रथः पाण्डुकम्बली रथः । हस्तं यथा कथा चाम्बरी दीयते कार्यं
 च । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् य शौ स्याता दीयते कार्यं च । हस्तेन दीयते कार्यं
 वा हस्त्यं यथा कथाच शब्दो व्यः समुदायोऽनादरार्थः । यथा कथाच दीयते
 कार्यं वा यथाकथाचम् । छन्दसो यो निर्मिते उरसः णश्च । धात्वात् छन्दसो
 निर्मितेऽर्थे यः स्यात् उरसो यः णश्च । छन्दसा इच्छया निर्मितं छन्दस्य विश्वम्
 उरसा निर्मितम् उरस्यम् औरसम् । पूरणान्तात् की ग्रन्थं गृह्णाति तस्य लुक् च ।
 पूरणत्यान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थे कः स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च । ग्रन्थग्रहण-
 योग्यो रूपादिव पूरणत्यान्तोऽभिधेयः । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्वितीयो
 वटुः तृतीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति त्रिकः, लुकि पूर्वप्रकृतिः ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्च-
 मेन दिनेन शब्दं गृह्णाति द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति । एव चक्षुषा दृश्यते

चाक्षुष' श्रवणेन श्रूयते श्रावण मनसा ज्ञायते मानसः दृशिज्ञानार्थ इति धाधि-
कारः । घात् । घादित्यधिकारी जादित्यत प्राक् । दृष्टे सान्नि । घात् दृष्टेऽर्थे
वेच्यादित्वात् ण स्यात् । यत् दृष्ट तत् साम चेद्भवति । वशिष्ठेन दृष्ट साम वाशिष्ठं
वैश्वामित्रम् । णी डिङ् । अत्रार्थे विहित, णी डिङ् स्यात् । विशत्या दृष्ट
साम वैश डिङ् टिलीप । पक्षे वैशत साम । एव औशनस साम । यमादि-
भ्यस्त्वपत्यवत् इति यमेन दृष्ट साम याम्यम् आदित्यम् आग्नेयं कालियं देव्यं दैवं
प्राजापत्यं पाशुपतम् औत्समित्यादि । वामदेवात् य' । घाहामदेवशब्दाद् य' स्यात्
दृष्टे सान्नि । वामदेवेन दृष्ट' साम वामदेव्य साम । तीयात् णीक । तीयान्ता-
दत्रार्थे णीक स्यात् । द्वितीयेन दृष्ट साम द्वितीयैकं तार्त्तीयैकं साम । गोवा-
दङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्यो येभ्योऽङ्गेऽर्थे येत्या विधेया अत्राऽर्थे ते त्या स्यु दृष्टे
सामन्यर्थे । औपगवेन दृष्ट साम औपगवक साम । रज्जुकायनिना दृष्ट साम
ज्जुकायनक साम वेदेन दृष्ट साम वैदं साम गार्ग साम दाक्ष साम । नास्मि
मन्त्रिकादे कृते । घान्मन्त्रिकाद्ये कृतेऽर्थे ण, स्यात् समुदायेन संज्ञा चेद्भवति ।
मन्त्रिकाभि कृतं मान्त्रिकं मधु । मन्त्रिका पुत्तिका गमुत् सरघाः परिकीर्त्तिता ।
पौत्तिक गार्भत सारघ मधुन संज्ञा । चुद्रा भ्रमर वरटा वातपात् ट् । घेभ्यः
णभ्य कृतेऽर्थे ट् स्यात् । चुद्राभि कृत चौद्र भ्रमर वाराट वातपं मधु ।
कुलालादर्णकः । घात् कुलालादे कृतेऽर्थे णक स्यात् नास्मि । कुलालेन कृतं
कौलालकम् । कुलाली गिरिक सेना चण्डाल परिहृड्वध' । कर्मारी वरुडोऽन-
ह्वान् कुम्भकारं उरुस्तथा । ब्राह्मणो देवराजश्च श्रपाक परिकीर्त्तितः । निषादश्च
कुलालादौ परिशिष्टप्रयोगतः । कृते ग्रन्थे । घात् कृतेऽर्थे वेच्यादित्वात् ण स्यात्
य, कृत स चेदग्रन्थो भवति । वररुचिना कृतो ग्रन्थ, वाररुचिक प्राभाकर । यमा-
देस्तु याम्य आग्नेय प्राजापत्य, कालिय दैव्य औत्स, । भवादित्वात् पाणिनिना
कृतो ग्रन्थ, पाणिनीय, ग्रन्थविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति स्वीयम् एव
काशकृतञ्च काष्ममित्यादि । प्रोक्ते । घात् प्रोक्तार्थे वेच्यादित्वात् ण, स्यात् ।
प्रकर्षेणोक्त प्रोक्त व्याख्यातम् अधीतं वा न कृतो ग्रन्थ इत्यनेनावगतत्वात् याज्ञ-
वल्क्येन प्रोक्त याज्ञवल्क्य गौतमं मूले शार्ववर्म्भिकं शर्ववर्म्भेणा प्रोक्तमिति वाक्यं
काश्यादित्वात्त्रिकणिकौ स्त्रिया शार्ववर्म्भिका शार्ववर्म्भिकीति एव पाणिनीयम् ।
पणोऽस्यास्ति पणो तस्यापत्यं ण पाणिन पण्णादित्वात् न नलोप स भवान् पाणिनिः
शुबल्यः पूज्यत्वेन न्यासकारस्तु पणोऽस्यास्ति पण्णादित्वादिन, तस्यापत्यम् अत णिः

तेन प्रोक्तं गाह्यादिपाठादीय इत्याह । गीवाऽर्थे षेत् । आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशनम् एव काखेन प्रोक्तं काख यात्रवल्कम् । यमादेस्तु याम् प्राजापत्यम् आग्नेय कालियं पाशुपत औत्समित्यादि । उखतित्तिरि वरतम् खण्डिकाणीय ऋन्दसि । चेभ्र एभ्र ऋन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णीय' स्यात् कल्प सूत्रे कन्दौ ब्राह्मणानि तद्विषयाणि इति तद्विषयता । उखेन प्रोक्तं कन्दोऽधीते औखीय तैत्तिरीय वारतन्तवीय' खाण्डिकीय' । कन्दसौति किम् उखेन प्रोक्ता श्लोका औखा । क्खगलिनो णेयिन् । घाच्छगलिना प्रोक्तोऽर्थे कन्दोविषये णेयिन् स्यात् । कलाप्यन्तेवासित्वास्त्रिणीऽपवाद । क्खगलिना प्रोक्तं कन्दोऽधीते वा क्खगलिय प्रोक्तात् लुगित्यनेन अर्धतवेदितृणस्य लुक् एवमव्यव । शौनकादीर्णिन् । घाच्छौनकाटोऽन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् शौनकेन प्रोक्तं कन्दोऽधीते शौनकी स्तान्दी । शौनक स्तन्द शालिय शम्पेय पुरुषायुष । शापायनो रज्जुकण्ठी देवदर्शेन शङ्कर । स्तम्ब वाजसनेयौ च नवकारेण सयुतौ । खाडायनो रज्जुभार कषाय इह कीर्तिता । कठशाठौ शौनकादौ षड्भिर्दर्शनपीडिभि । कठशाठाविति समुदितस्याव ग्रहणम् । कठशाठाभ्यां प्रोक्तं कन्दोऽधीते काठशाठौ केवलात् तु लुक् वक्ष्यति यत्र ब्रह्मास्तेभ्य ईय अन्येभ्य' णी बाध्यते । कलापिशिष्याकलापिवैशम्पायनशिष्येभ्य' । चेभ्र' कलापिशिष्येभ्य' कलापिवर्जोभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्य' ऋन्दोविषये प्रोक्तोऽर्थे णिन् स्यात् । तत्र कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुक्खगलौ तथा । उपलस्तुस्त्रुशाय वैशम्पायनशिष्यका । पलिङ्गकामलाऽलम्बिक भाण्ड्यकलापिन । आमायनोऽपि ऋषभोऽरुणिरिते नव स्मृता । हरिद्रुणा प्रोक्तं कन्दोऽधीते हरिद्रवौ एव पालिङ्गी । ननु कलापी वैशम्पायनशिष्य' तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैशम्पायनशिष्या भवन्ति वैशम्पायनशिष्यहारेणैव सिद्ध्यति किं दृश्यग्रहणेनेति चेत् सत्यम् अत्र कलापिशिष्यग्रहणं साक्षात् शिष्यप्रापकार्यम् । अन्यथा कठशिष्यस्य खाडायनस्य वैशम्पायनशिष्यत्वात् शौनकादौ पाठोऽनुचितः न च खाडायनशब्दस्य न पठनीय इति वाच्यम् अन्य प्रशिष्येभ्यो णिन् प्रसङ्गात् । अकलापिन इति किं कलापिना प्रोक्तं कन्दोऽधीते कालापः कलाप्यादित्वाग्रहीपनिषेधाभावात् न लीप इकारलोप' । कठचरकात् लुक् । घाभ्रामाभ्यां लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं कन्दोऽधीते कठचरकः । कन्दसौति किं काठः चारक. झीक । ऋषे काश्यपकौशिकस्त्रिन् कल्पे च । घाभ्रामाभ्यां कल्पे कन्दसि च वार्त्ते प्रोक्तोऽर्थे णिन् स्यात् ईयस्यापवाद' । काश्यपेन प्रोक्तं कल्प' कन्दो वाऽधीते काश्यपी कौशिकी । ऋषेरिति किम्

इदानीन्तनकाश्यपमीव काश्यप तेन प्रोक्तं कल्पं कन्दी वा अधीते काश्यपीय
 कौशिकीय वृद्धादीय । यश्चकर्मस्यनुष्ठयविधेर्विधायकी ग्रन्थः कल्पः । काश्यपेन
 ऋषिणा प्रोक्तं श्लोकः काश्यपीयः श्लोकः । अपरे इह कन्दी नानुवर्त्तयन्ति ।
 पाराशर्यशिलालिप्सां भिच्चुनटसूत्रयोः । चाभ्यामाभ्या क्रमात् भिच्चुनटसूत्रयोः
 वाच्ययोः प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्चुनटसूत्रमधीते पाराशरी भिच्चु
 ईयौ बाध्यते । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते शैलाली नटः । कर्मन्दकृशाश्व-
 भ्यामिन् । चाभ्यामाभ्या क्रमात् भिच्चुनटसूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्तेऽर्थे इन् स्यात् ।
 कर्मन्देन प्रोक्तं भिच्चुनटसूत्रमधीते कर्मन्दी भिच्चु कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीते कृशाश्वी
 नटः भिच्चुनटसूत्रयोरिति णिन् कामान्दः काशान्शः श्लोकः । ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
 कल्पयोर्णिन् न याज्ञवल्क्यादेः । याज्ञवल्क्यादिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
 कल्पयोर्णिन् स्यात् उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणं शास्त्राद्यनेन प्रोक्तं
 ब्राह्मणमधीते शास्त्रावनी पङ्क्तेन प्रोक्तं कल्पः पैङ्गी कल्पः । याज्ञवल्क्यादेस्तु
 याज्ञवल्कः आश्वत्थः शौनभनः । याज्ञवल्क्यादिभ्यो वेत्यादिविहितेष्वस्य प्रोक्ता-
 धिकारविहितत्वाभावादध्यैववेदिद्विविधता माभूत् पैङ्गीत्यत्र णिन् प्रोक्ताधिकार-
 विहितत्वेऽपि न स्यात् कल्पग्रहणेन तत्र ऋषेः काश्यपकौशिकाश्वीनः कल्प इति
 कल्पस्यैव ग्रहणात् । इति चाधिकारः । अत्र चत्वार्य साधुः चत्वारि यज्ञिय इति
 मूले लिपिकरप्रमादः । भाष्याभावात् । आदित्यधिकारो डात् प्राक् । आगते ।
 आदागतेऽर्थे वेत्यादिवात् ण स्यात् । मूले मथुराया इत्यादि ण्ये आकारलोपः
 त्रिष्व एव औघ्न इत्यादि । यमादेस्तु यमादागतं यास्य प्राजापत्य पाशुपत
 आग्नेय औक्ष । भवादित्वात् गार्गीय काशिक राट्टिय नादेव इत्यादि । इह
 यन्मुख्यजं तस्यैव ग्रहणं तेनेह न स्यात् शुभ्रादागतं सन् ब्रह्ममूलादागतं इति ।
 आयस्थानेभ्यः णिकोऽग्रष्टिकादेः । जेभ्यः आयस्थानवाचिभ्यः आगतेऽर्थे णिकः
 स्यात् न तु ग्रष्टिकादेः आयः स्वामियाज्ञी भागः स यस्मिन् उत्पद्यते तदायस्थानम् ।
 ग्रहणशालाया आगतः शैलकशालिकः आतरिकः स्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः
 ग्रष्टिकाया आगतः शैलिकः । ग्रष्टिककृकणस्त्रीयभूमिपर्णतृणोपलम् । उपदान
 स्थण्डिलश्च ग्रष्टिकादौ नवेरिताः । कृकणपर्णयोः पाठः पर्णकृकणाद् भारद्वाज
 इति ईयस्य वाधनार्थं तीर्थस्य घूमादिपठितस्य णकवाधनार्थः । उदपानस्य
 उत्सादिपठितस्य ट्वाधनार्थः अन्येषामायस्थानवाचित्वात् णिकनिवेधार्थं पाठः ।
 विद्यायीनिसम्बन्धादृतः । विद्याकृतो यीनिकृतश्च सम्बन्धो यस्य तस्मादृतो जातु

आगतेऽर्थे णिक, स्यात् । हितुरागत हौतक मातृक' स्वासृक' उक्तं प्रत्याहारा-
 दिकस्य कः । विद्याधीनिसम्बन्धादिति किं सवितुरागत सावित् कार्वम् ।
 अस्मिन्नर्थे णिकी स्यातां पितुरागत पितृ पौतृक पूर्ववदिकस्य कः । अनृती
 णकः । जाहिद्याधीनिसम्बन्धादनृदन्तास्यक, स्यात् आगतेऽर्थे । उपाध्यायादागत,
 औपाध्यायक, पैतामहक, मातामहक, मातुलक । नृहेतुभ्यो मयट् रुप्यौ वा ।
 जेभ्यो नृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् रुप्यश्च स्यात् । देवदत्तादागत
 देवदत्तमय देवदत्तरूप्य पक्षे देवदत्त हङ्पक्षे देवदत्तीय एव यज्ञदत्तमय यज्ञ-
 दत्तरूप्यं यज्ञदत्तीयमित्यादि । हेतुस्तावत् समादागत सममय समरूप्य पक्षे
 समीय गृहादित्वात् रूय, एव विषममय विषमरूप्य विषमीय व्वनिर्देश स्वरूप-
 विधिनिर्णयार्थः । अपत्यादङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्योऽङ्गेऽर्थे येभ्यो ये त्या विधेयास्तेभ्य
 आगतेऽर्थे ते त्या स्युः । औपगवादागत, औपगवक वेदगार्ग, दाक्ष इत्यादि ।
 प्रभवति । जात् प्रभवत्यर्थे वेत्त्यादित्वात् ण, स्यात् । हिमवती गङ्गा प्रभवति
 हैमवती गङ्गा दारदी सिन्धु । यमादेस्तु याम्य प्राजापत्य पाशपत, आश्वेय
 औत्स इत्यादि । भवादित्वाद् गाङ्गीय काशिक राष्ट्रिय, नादेय इत्यादि । बाल-
 वायास्यो विदूरश्च । जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे य्य' स्यात् य्ये विदूरादेशश्च
 बालविदूरादेशश्च । बालवायात् प्रभवति वैदूर्योर्मणि, परैकदेशिनस्तु वैदूर्यं
 साधयन्ति । धर्मादेर्योऽनपेते । जाङ्गर्मादेरनपेतेऽर्थे य स्यात् । धर्मादनपेत
 धर्म्यं धर्माधेन्यायपन्यासलारीऽन प्रकीर्त्तिता । इति जाधिकारः । डात् ।
 डादित्यधिकार, व्या प्राक् । पातादुद्धृते । डात् पाववाचिन उद्धृतेऽर्थे वेत्त्या-
 दित्वात् ण' स्यात् । पाव भाजन उद्धृत भुक्तीच्छेष्टम् । शराविषूद्धत औदनः
 शराव' कार्पर । पातादिति किं पाणादुद्धृतम् । स्थण्डिलाद् व्रतशयितरि ।
 व्रतेन य शेते स व्रतशयिता तस्मिन् । डात् स्थण्डिलात् वेत्त्यादित्वात् ण' स्यात् ।
 स्थण्डिले व्रतेन शेते स्थण्डिली ब्रह्मचारी व्रतमिति शास्त्रतो नियमः । संस्कृते
 भक्ष्ये । डात् संस्कृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण' स्यात् यत् संस्कृतं तत् भक्ष्यं चेत्
 भवति । अष्टे संस्कृताः भाष्टा मुद्राः पैठराः पूपाः । खरविषदमभ्यवहार्थं भक्ष्य-
 मिति जयादित्यादिभिरव रुढिरुक्ता खरमभ्यवहार्थं भष्टमुद्रादिविषदमभ्यवहार्थम्
 औदनादि । भक्ष्य इति किं पुष्पपटलेन संस्कृतो मणिगुणः । दध्न, णिकी वा
 तूदस्त्रितः । डाद्दध्नः संस्कृतेऽर्थे णिकः स्यात् उदस्त्रितस्तु वा दधि संस्कृतं दाधिकं
 तेन संस्कृतमित्यत्र दधिकृतमेवीत्कर्षाधानम् इह तु द्रव्यान्तरेण लवणादिना

आधारभूत दधि संस्क्रियत इति भेदः । अन्ये तु दधिसंस्कृतमित्यर्थविवक्षाया णी
 माम्भूदित्येतदर्थमन्याह । उदस्विति संस्कृतम् औदस्वित्क तादिकस्य क । पक्षे
 औदस्वितम् । चीरात् णेय । डात् चीरात् संस्कृते भक्ष्येऽर्थे णेय स्यात् । चीरे
 संस्कृता चैरेयी यवागू । शूलीखाभ्या य । डाभ्यामाभ्या संस्कृते भक्ष्येऽर्थे य स्यात् ।
 शूले संस्कृत शूल्यम् उखाया संस्कृतम् उख्यम् मासम् । भवे । डाङ्गवेऽर्थे वेत्यादि-
 त्वात् ण स्यात् । शुभ्रे भव' औन्न माधुर श्रेयसि भव आयस । आदायचो णित्ते
 शिशपेत्यादिना च आत् एव दार्घसत्र दार्विकं यमादेस्तु याम्य प्राजापत्य पाशु-
 पत् आग्नेय औत्स भवादित्वात् गार्गीय काशिक राष्ट्रिय इत्यादि । अध्यात्मादे
 णिक । डादध्यात्मादे भवेऽर्थे णिक स्यात् । अध्यात्मे भव आध्यात्मिक
 आध्यात्ममुपजानुपकरणं स्यादुपनीवि च । अधिभूताधिदेवञ्च स्वयामीऽन्तम तथा ।
 ऊर्ध्वदेह समानादिलीकोत्तरदमेव च । स्वाध्यायचतुरर्थे च कदाचिदिह षोडश ।
 अध्यात्मादाविह प्रोक्ता समानोऽन्ये प्रयोगतः । आध्यात्मादय षट्कृतवा आधि-
 भौतिकम् आधिदैविक सुतगादित्वात् द्योर्दयीत्रि' । ऊर्ध्वान्तमशब्द ऊर्ध्वसमानार्थ
 समानादेस्तावत् समानदेशिक समानग्रामिक लीकोत्तरदात्तावत् ऐहलौकिक
 पारलौकिक द्योर्दयीत्रि' । चतुरर्थे भव चातुरर्थिक अत्र पाठात् गवाच्ये न
 लुक् त्यस्य । मूले ऐहिकमिति एव कादाचित्क समाने भव सामानिक
 अस्याकृतिगणत्वात् शेषे भव शेषिक । वाऽन्त पूर्वात् । डात् कृतवात् अन्त-
 शब्दपूर्वात् भवेऽर्थे णिक स्यात् । अन्तरागारे भव आन्तरगारिक आन्तर्देहिक
 अन्त'शब्दस्याधिकरणप्रसिद्धत्वात् सप्तर्थे वस । ग्रामात् पथ्यनुपूर्वात् । डात् कृत
 वात् पथ्यनुपूर्वाद् ग्रामाङ्गवेऽर्थे णिक स्यात् । परिग्रामे भव, पारिग्रामिक
 आनुग्रामिक आभ्यामिति कि मूले ग्रामीण ग्राम्य इति पारादित्वात् ईन
 दिवादित्वात् य । प्राण्यङ्गदिगादिभ्या यी देवादेस्तु णित् । उभ्य' प्राण्यङ्गवाचिभ्यो
 दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे य स्यात् णितु देवादे । मूले मूर्धन्यमिति मूर्द्धि' भवमिति
 वाक्यम् एव ह्य कण्ठर तालव्यमिति । दिगादेस्तावत् दिशि भवं दिश्यम् । दिक्-
 पक्षगुणभ्यानीऽनीकशाखिवह्नीगणा । वर्गमिवान्तराकाशवेशकालादयो मुखम् ।
 जघन मेघयूथाऽन्ता न्यायवार्थ्यावुखापि च । मेघोऽनुवशी वंशोऽय सञ्जायामुदक
 मतम् । अत्र ये वृद्धास्तेभ्य ईय, शेषेभ्य णी वाध्यते । मुखजघनयो प्राण्यङ्गवचन-
 त्वेऽपि प्राण्यङ्गभिन्नेऽपि य प्राप्त्यर्थे पाठः । उदके भवा उदक्या रजस्वला नाव
 प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्तिः सञ्जायामिति किम् औदका मत्स्या देवादेस्तावत् देवे

४३० । व्यटेलीपोऽनाराच्छ्वतोऽचेऽयौ ।

व्यटे ६।, लीप १।, अनारातश्चत् ६।, अच् ये ७।, अयौ ७। ।

पौन पुनिकः वाह्यः वाहीकः ।

भव देव्य यद्यपि यमादित्वात् दैव्यमिति सिद्धति तथापि भवार्थे दैवमिति वारं
णार्थम् । देव' पञ्चजनञ्चैव गम्भीरीऽथ वसे पदे । परिशीवानुत्तीवीपसीवीपटणमेव
च । पर्यायापकालापानुशीत परिमुख तथा । परिहृत्वनुगङ्गानुमार्धानुषयमेव हि ।
अनुवश परिखलाऽनुपथानुतिलस्तथा । अनुशपमथो यज्ञे चतुर्मास प्रकौर्चितम् ।
अथानन्तर पदे शब्दा परिसोवादय सप्तदश वने देवादौ पठ्यन्ते । पूर्वमनुवैश-
शब्दोऽवसे । परिमुखमित्यत्र सर्वतो भावार्थे परिशब्दस्य योगविभागादिह वस
यहणज्ञापकाद्वा वसः । चतुर्षु मासेषु भव चातुर्मासो यज्ञ मूले नादेयमिति
नद्यादित्वात् णेय । शालीयमिति वृद्धादीय । शालाया भव इति वाक्य नागर
इति ण । अयात् येयेया । ठादयशब्दात् य इय ईय एते सुभवेऽर्थे । मूले अग्र-
मिति अग्रियम् अग्रीय परैकदेशिन तदन्तादपीच्छन्ति तेनाग्रग्रमित्यादि ॥ ४२९ ॥

व्यस्य टि व्यटि तस्य । आराञ्च श्चत् च आराच्छ्वत् न आराच्छ्वत्
अनाराच्छ्वत् तस्य । अञ्च यश्च अच्य तस्मिन् । नास्ति युर्यत् सोऽयुस्तस्मिन् ।
अव्ययस्य टेलीपि स्यात् प्रकरणवलात् युभिन्ने तद्धितसंज्ञकेऽपि ये च । न तु
आरात् श्चतो । पुन पुनर्भवतीति णिके वृद्धौ अनेन टेलीपि पौन पुनिक एव
वह्निर्भव इति णे कृते टेलीपि बाह्य । एव णीके वाहीकः । एव सार्थं
प्रातर्भवतीति साधम्प्रातिक । अयौ किं शयु अहयु । आरात् श्चतोस्तु
आरात् भवतीति णीये लीपाभावे वक्ष्यमाणेन दान्तत्वनिषेधात् तस्य दंकाराभावे
आरातीय एव शाश्वतिकः अव णिकः । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायादेवाव्ययप्राप्तौ पुनरव्ययस्य ग्रहणं ज्ञापयति कंस्यचिदं
व्ययस्य क्वचित् टेलीपो न स्यात् इति । तेन सुष्ठु इत्यस्य भावः सौष्ठव विकार-
सङ्घति ण । एव शय' कय इत्यादौ टेलीपो न स्यात् ॥ ४३० ॥

श्रीराटी—व्यस्य टि, व्यटि, तस्य आराञ्च श्चत् तत् न तत् अनाराच्छ्वत्
तस्य अञ्च यश्च अच्य तस्मिन् नास्ति युर्यत् अयुस्तस्मिन् आराच्छ्वद्विजितस्य व्यस्य
टेलीपिः स्यात् अचि ते युवज्जिते ये च । पौन पुनिक इति पुनः पुनर्भव इति

४३१ । न दं तसौ त्वस्यर्थे च ।

न ११, द १, तसौ १॥, तु ११, अस्यर्थे ७, च ११ ।

अथावचि ये च ते पूर्व्वं दसञ्च न स्यात् तान्तसान्तौ तु
अस्यर्थे च । आरातीय शाश्वतिकः ।

वाक्यम् अथात्मादेराकृतिगणवात् णिक अनेन टिलोप । अथावचि किम्
अह्यु । वहिषी ख्यणीकौ । डाड्हिस्श्वात् भवेऽर्थं ख्यणीकौ स्याताम् । मूले
वाच्य इति पते वाहीक वहिर्भव इति वाक्यम् अनेन लो पूर्वेण टिलोप ॥ ४३० ॥

तश्च सञ्च तसौ । अस्ति इति अर्थो यस्य सोऽयं तस्मिन् । प्रत्ययेषु क्लेरुक्
त्यचेत्यनेन विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि आतिदेशिक यत् तस्य तन्निषेधयति यथा त्वच
इदं वाच्य दिशि भव दिश्यम् इत्यादौ दान्तत्वाभावाविरामे न कुटादि । एवम्
अनडुह इदम् अपानडुह्यम् अद न दड् मधुलिह्यमित्यादौ नडगीदुह्यमित्यत्र न घ ।
उपानह इदम् औपानहमित्यत्र न घड् । तस्मन्त्वे तु तडिती भाव ताडित्व
तडित्वानिधादौ चपो जव् न स्यात् । एव पयसी विकार, पयस्य घृतादिपायस,
परमान्नम् । पयोऽस्यस्य पयस्वान् पयसी तजस्वी इत्यादौ सस्य विसर्गो न स्यात् ।
अत्र सकारस्य दान्तत्वनिषेधज्ञापकात् अदान्ते सोर्वि फे इति न स्यात् । अथौ
किं शयु अह्यु अत्र दान्तत्वादान्ते न इति मस्यानुसार । अथे किं लज्मात्र
द्विङ्महम् अनडुन्मात्रम् इत्यादौ दान्तत्वाविरामविहित कार्यं स्यादेव । किञ्च
नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् भवदैयमिथादौ दान्तत्वाज्जव् । एव शय
कय इत्यत्रापि मस्यानुसार ॥ ४३१ ॥

श्रीराटी—अथे यावित्यनुवर्तते । तश्च सञ्च तौ अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन्
तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्व्वस्थेति न्यायात् पूर्व्वदमाक्षिपतीत्यत्र आह पूर्व्वं दसञ्च न स्यादिति
अत्र क्लेरुकि लुप्तक्तिमाश्रित्य दले अनेन निषिध्यते आरातीय इति आराङ्ग इति
वाक्य वृद्धसञ्चकत्वादीयम् अनेन दत्वनिषेधाय चपोऽवे जव् । क्यडे च । क्ये ड्ये
च पूर्व्वं दसञ्च न स्यात् । गामिच्छति गयति गौरिवाचरति गवते इत्यादौ दान्त
त्वात् वाऽवगोर्दान्ते इति न अवादेश इति, एव तडितमिच्छति तडित्यति न चपो-
ऽवे जव् नमस्यति इत्यत्र न वि । शाश्वत णिको वा णकश्च । डाक्श्चश्चश्वात्
णिको वा स्यात् णिकस्य णकश्च मूलं शाश्वतिक इति शाश्वत्, विषु कर्णेषु भव,

विद्यमान इत्यर्थं पक्षे शाश्वत न टेलीप न चपोऽवे जवश्च । अहि-वत्स्यऽस्ति कुचि-
 इति कलसौभ्य ण्यो ग्रीवाया णश्च । उभ्य एभ्यो भवार्थे ण्ये स्यात् ग्रीवाया,
 ण्येयशौ । अहौ भवम् आह्वेय वास्तेयम् अस्तीति व्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य धनवाचक-
 स्यास्तिशब्दस्य ग्रहणम् आस्तेय कौत्सेय दार्त्तेय कालिय यैवेय ग्रैवम् । अङ्गुलि-
 जिह्वामूलाभ्यामीय । डाभ्यामाभ्या ईय स्यात् भवेऽर्थे । अङ्गुलौ भव, अङ्गुलीय,
 जिह्वामूलीय कथं मुखतीय पार्श्वतीय गहादित्वात् । वर्गान्ताच्च । डाद्वर्गा
 न्ताद्वेऽर्थे ईय स्यात् । कवर्गे भव कवर्गीय पवर्गीय वर्गान्तादिति किं वर्ग्य-
 दिगादित्वात् य । अशब्दे योनौ च । डाद्वर्गान्तात् य ईन ईय एते स्यु भवेऽर्थे ।
 कृष्णवर्गे भव कृष्णवर्गीय कृष्णवर्ग्य कृष्णवर्गीण । शब्दे तु कवर्गीयो वर्ण ।
 मध्यानामीय दिनस्थीया दस्य नुम् च । डान्मव्यादेते स्यु भवेऽर्थे दस्य नुम् च म
 इत् । मध्यं भव मध्यम मध्यमीय माध्यन्दिन मध्यीय । कर्णललाटाभ्या
 कीऽलङ्कारे । डाभ्या भवेऽर्थे क स्यात् भूषणार्थं । कर्णे भवीऽलङ्कार' कर्णिका
 ललाटिका यस्यापवाद । अलङ्कार इति किम् कर्णं लालाव्यम् । त्यामाजिना-
 न्तात् लुक् । डात् त्यामान्तादजिनान्ताच्च भवे विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । अश्व-
 त्याग्नि भव अश्वत्यामा वकाजिन सिद्धाजिन । ग्रन्थादनेकाच णिक । डात्
 ग्रन्थवाचकादनेकाच णिक स्यात् भवेऽर्थे । इष्टौ भव ऐष्टिक पाशुक । एका-
 चन्तु सुपि भव सौप तैड । बह्वचीऽन्तीदात्ताच्च । डादन्तीदात्ताद् बह्वची ग्रन्था-
 वेऽर्थे णिक, स्यात् । षत्वञ्च शत्वञ्च षत्वणत्वे तयोर्भव षात्वणत्विक स स्वरेणा-
 न्तीदात्तः । अन्तीदात्तादिति किं संहिताया भव साहित प्रादिसस्वरेणाद्युदात्त'
 पूर्वगैव सिद्धेऽनन्तीदात्ताद् बह्वच ण एव पृथग्विधानात् । ऋट्क् पुरश्चरणाख्या-
 तभ्य । ऋदन्तात् ऋक्श्चात् पुरणश्चरणश्चात् आख्यातशब्दाच्च डात् णिकः
 स्यात् भवेऽर्थे । पञ्चसु ह्रीट्पु भव पाञ्चहोतक ऋचि भव, आर्चिक एकाचत्वात्
 णस्यापवाद, पौरश्चरणिक' आख्यातिक अनन्तीदात्तत्वात् णस्यापवादः । ऋषे-
 षाये । डादृष्यभिधानग्रन्थवाचकात् भवेऽर्थे णिक स्यादध्याये वार्च । ऋषि-
 शब्द उपचारात् ग्रन्थविशेषमभिधत्ते वशिष्ठे भव त्राशिष्टिक, वेश्यामित्रिक अध्याय
 इति किं वाशिष्ठौ ऋक् । यज्ञक्रतुवाचिभ्याम् । डाभ्या यज्ञवाचिभ्या क्रतुवाचिभ्या
 च णिक, स्यात् भवार्थे । अनन्तीदात्तार्थ आरम्भ' । नवयज्ञे भव नावयज्ञिक ।
 क्रतुभ्यस्त्वावत् राजसूयिकः । क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणसोमयागे यथा स्यात्
 राज्ञौदिनिक पुरीडाश्वपौरीडाश्वानिण्त् । डाभ्यामाभ्या ग्रन्थाभ्या भवेऽर्थे

णिकीऽणित् स्यात् । पुरोडाश पिष्टकपिष्टं तव भव पुरोडाशिक । पुरो-
डाशिका ऋक् पुरोडाशसंस्कारकी मन्त्र पौरोडाश तव भव पौरोडाशिक ।
पौरोडाशिकी पौरोडाशश्चादन्तोदानात् पूर्वण शिकविधाने पौरडाशिक पुरो-
डाशिकीति सिद्धे पौरडाशग्रहण पुवङ्गावनिषेधाभावार्थमिति । ण ऋगयनादे-
च्छन्दसो यस्य । डाङ्गयनादेर्यन्याङ्गवेऽर्थे ण स्यात् छन्दसस्तु ण्यौ ऋगयने भव
आर्गयणम् । ऋगयनविद्यानिगमन्याय छन्दोभाषीत्यति पुनरुक्तम् । छन्दोविचिति
छन्दोविनिति छन्दोमानव्याकरणानि । अङ्गविद्या तथीविद्या पदव्याख्यानमेव च ।
छन्दोव्याख्यानीपनिषच्छिन्नासवत्सरगद्यपि । उपपाती मुहूर्तस्य क्षेवविद्या तथैव च
वाङ्मविद्यानिमित्तञ्च निरुक्त परिकीर्तितम् । छन्दसि भव छन्दस्यः श्चादस्य ।
सवत्सात् णिकी बाध्यते । सरयू शोयन्तीप । सरयू भव सारव अत्र यलोप ।
भवे कि सरयू जात सारयव । जाते । डाटिलेव । तजानेऽर्थे वेत्यादिवात् ण
स्यात् । भवजातयोरय भेद भवो विश्वमान जात उत्पन्न । शुब्रे जात श्रीव
माधुर । यमादेस्तु यास्य आदित्य आग्नेय कालिङ्ग प्राजापत्य पाशुपत औस
द्रव्यादि । भवादित्वात् गार्गीय शालीय नाट्य कावेयक कालिक राष्ट्रिय इत्यादि ।
प्रावप इक । प्रावपि जात प्रावपिक ण्यस्यापवाद । नानि शरदो णक । डाच्छ-
रच्छन्दाश्चक स्यात् जातेऽर्थे त्यान्तेन सन्ना चेत् गम्यते । शरदि जाता शरदकाः
मुद्रा दर्भाश्च । अनानि तु शरदिक यथा प्राप्त म्नाद्रावत्करप्रदोषपूर्वाङ्गापराङ्गात्
क । उभ्य एभ्यो जातेऽर्थे क स्यात् । मूले जान मूलक आर्द्राया जात आर्द्रक-
केऽकत्व इति स्त्र, अवस्करक प्रदोषक पूर्वाङ्गक अपराङ्गक अनानि तु यथा
प्राप्तम् । पथ पथ्यश्च । के पथ पथ्यादेशश्च पथि जात पथ्यक । अमावास्यासावस्या-
भ्यामश्च वा । डाभ्यामाभ्या क अश्च वा स्यात् जातेऽर्थे सन्नायाम् । अमावास्याया
जात अमावास्यक अमावास्य । पचे पलयादि ण अमावास्य एवम् अमावस्यक
अमावास्य अमावास्य इति । सिन्धुपकराभ्या क णटौ च । डाभ्यामाभ्या जाते-
ऽर्थे क स्यात् णटौ च क्रमात् स्याताम् । सिन्धो जात सिन्धुक णि सैन्धव कच्छा-
दिपाठात् वृततस्य गीर्णकस्यापवाद । अपकरे जात अपकरक ट्टे आपकर ।
एतत् पथ्यन् नान्दीत्येकदेशिन । तिथ्यपुनर्वसुस्वातिहस्ता विशाखाबहुलाभ्यो लुक् ।
एभ्यो जातार्थस्य त्यस्य लुक् स्यात् । तिथ्ये जात तिथ्य पुनर्वसु स्वाति हस्तः
विशाख बहुला ऋतिका तामु जात बहुश्च तस्य लुकि स्त्री त्यस्य लक् । नव-
वेभ्यो वा । नचतवाचिभ्यो जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । अश्विन्या जात अश्वी

अस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । पचे आश्विन अश्वयुक् आश्वयुज' रौहिणः खग
 शिरा मार्गशीर्ष अभिजित् अभिजित चित जैव' अदणः आवण रेवत रेवत ।
 वत्सशालात् । वत्सशालशब्दाज्जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । वत्सशालि जात' वत्स-
 शाल । फल्गुनौ शतभिषग्भ्या टडौ । आभ्या जातार्थस्य लुक् वा स्यात् लुकि
 सति क्रमात् टडौ वा स्याताम् । फल्गुन्ना जात फल्गुन टपचेऽपि फल्गुन,
 स्त्रिया फल्गुना फल्गुनौ च स्ये कृते टिलादीष् उभयत्यक्तपचे फाल्गुनौ शतभिषजि
 जाता शतभिषा ङिति टिलीप लीपे अत आप् डाभावपचे शतभिषक् लुगभाव
 पचे शतभिषजी । अविष्ठाषाढादीयणौ च वा । आभ्या जातार्थस्य लुक् वा
 स्यात् लुकि ईय' यौयश्च वा । अविष्ठाया जात अविष्ठ पचे अविष्ठौय लुगभावपचे
 अविष्ठ । आषाढाया जात आषाढ पचे आषाढीय' लुगभावपचे आषाढ अन्ये
 तु आषाढेति ऋत्वादि तथाच अट्रोहिणीयोगफल तदैव भवेदाषाढा सहिते च
 चन्द्र इति वराह इत्याहु । स्थानान्तखरशालगोशालात् लुक् न नित्यम् एभ्यो जाता
 यस्य लुक् नित्य स्यात् । गोस्थाने जात गोस्थानमहिषस्थान खरशाले जात
 खरशाल गोशाल एभ्य किं स्थाने जात स्थानीय माहिषशाल । स्त्रिया चित्वा-
 रोहिणीरेवतीभ्य । आभ्यो जातार्थस्य नित्य लुक् स्यात् स्त्रिया वाच्यायाम् ।
 चित्वाया जाता चित्वा रौहिणी रेवती कन्या उभयत्र नडादेराकृतिगणत्वादीप् ।
 अतयानिति किं चित्वाया जात चित्र' रौहिणः, रेवत । न मघादे । मघादे-
 जातार्थस्य लुक् न स्यात् । मघासु जात माघ आश्वत्येषु जात आश्वत्य प्रोष्ठ-
 पदासु जात प्रोष्ठपाद सुपञ्चलादित्वात् अन्यदस्य त्रि । कृतलब्धक्रीतेषु । डादि
 अनुवर्तते डादेत्यर्थेषु वेच्यादित्वात् ण स्यात् । शुक्ने कृती लब्ध क्रीती वा औन्न
 मायुर । यमादेस्तु याम्य आदित्य आग्नेय कालिय प्राजापत्य पाशुपत औत्स
 इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीय नादेय, राष्ट्रिय इत्यादि । कुशले । डात् कुशले-
 ऽथे वेच्यादित्वात् ण । शुक्ने कुशल औन्न मायुर' । यमादेस्तु याम्य औत्स
 इत्यादि भवादित्वात् गार्गीय हादेय राष्ट्रिय इत्यादि । पथ्यादेरक । डात्
 पथ्यादेरक, स्यात् कुशलार्थे । पथि कुशल पथक् । पृथ्या' पिचिच्छा निचथा-
 ऽमद्रादाह्लादानयार्कजयै पिशाच्' । पथ्यादयश्चेह दशैव सिद्धा भाष्यादिशास्त्राणि
 बुधैर्निर्वाच्यं । त्सरुशकुन्यशनिभ्यः क । डेभ्य, कुशलार्थे क, स्यात् । त्सरौ कुशल
 त्सरुक, शकुनिक अशनिक । प्रायभवे । डात् प्रायभवेऽर्थे वेच्यादित्वात् ण,
 स्यात् । शुक्ने प्रायभवः बाहुल्येन भव, औन्न मायुर, । यमादेस्तु याम्य, आदित्य,

आग्नेय कालिय प्राजापत्य पाशुपत, औत्स इत्यादि भवादित्वात् गार्गीय नादेय राष्ट्रिय इत्यादि । उपनीत्युपजानूपकर्षणात् णिक' डेभ्य एभ्य प्रायभवेऽर्थे णिक स्यात् । उपनीविनि प्रायभव' औपनीविक औपजानुक औरिकस्य क औप-
कर्षिक । सम्भूते । डात् सम्भूतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् अत्र सम्भूतशब्देन
सत्तीत्यस्ती नीच्येते भवजाताभ्यामनुगतार्थत्वात् किन्तु आधाराघेयश्रीरनूनानतिरि-
क्ताता । शुक्ले सम्भूत औन्न माधुर । यमादेस्तु याम्य आदित्य आग्नेयः कालिय
प्राजापत्य, पाशुपत औत्स इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीय नादेय' राष्ट्रिय इत्यादि ।
कोषादस्त्रभेदे णेय । डात् सम्भूतेऽर्थे वस्त्रविशेषवाच्ये णेय, स्यात् । कोषे सम्भूत
कौषेय कृमिकोषीत्य वस्त्रम् । वस्त्रभेद इति किं कौष कृमि । कालिभ्य साधु-
पुण्यात्पच्यमानेषु । डेभ्य कालवाचिभ्य एष्वर्थेषु भवादित्वात् यथाविहितं त्या स्यु
न तु सामान्यले । हेमन्ते साधु पुष्पति पच्यते वा हैमन्तिक हैमन्त हैमन
वासन्ती कुन्दलता शारदा शालय प्रावृषेखा तिला इत्यादि पुष्पविकसने शत
शपचौज पाके ढवे शिनां पच्यमान । उप्ते च । डेभ्य कालवाचिभ्य उप्तेऽर्थे
भवादित्वात् यथाविहितं त्या स्यु । हैमन्ते उष्यन्ते हैमन्तिला हैमन्ता हैमना यवाः
प्रावृषेखास्तिला शारदा मुद्गा इत्यादि पृथग्योग उत्तरार्थ । आश्वयुज्या णक ।
डादाश्वयुजौशब्दादुप्तेऽर्थे णक स्यात् । आश्वयुज्यामुत्त आश्वयुजको मास आश्व
युजी आश्विनी पौषमासी । ग्रीष्मवसन्ताभ्या वा । डाभ्यामाभ्यामुप्तेऽर्थे णक स्यात्
वा । ग्रीष्मे उत्त ग्रीष्मकः वासन्तक । पक्षे ग्रीष्म वासन्त । देयच्छणे । डेभ्य काल-
वाचिभ्यो देयेऽर्थे भवादित्वात् यथाविहितं त्या स्यु यद्देय तदण चेद्भवति । मासे
देयमृण मासिकम् आर्द्धमासिक सावत्सरिक सन्ध्याया देयमृण सास्य पलदादि-
त्वात् ण । अश्वत्यकलापियववुषादक । डेभ्य एभ्य कालवाचिभ्यो देयर्थेऽर्थे अकः
स्यात् यस्मिन् कालेऽश्वत्य कलिन मयूरा कलापिन यववुषमुत्पद्यते सकाल साह-
चर्यादश्वत्यादिभिरुच्यते । अश्वत्ये देयमृणम् अश्वत्यक कलापक यववुषकम् ।
ग्रीष्मावरसमाभ्यां णित् । डाभ्यामाभ्या देयर्थेऽर्थे अकी णित् स्यात् । ग्रीष्मे देय-
मृण ग्रीष्मकम् अवरसमायां देयमृणम् आवरसमकम् । अवरसमाशब्देनागमिवत्सर
उच्यते । संवत्सराग्रहायणीभ्या णिकश्च । डाभ्यामाभ्या देयर्थेऽर्थे णक णिकौ
स्याताम् । संवत्सरे देयमृण सांवत्सरक सावत्सरिकम् आग्रहायणकम् आग्रहाय-
णिकम् । ननु वेति कृते सिद्धे णकाभावपक्षे कालवाचित्वात् णिकौ भविष्यति
किमिह णिकविधानेनेति चेत् सत्य पलदादौ फलपर्वणोः संवत्सरशब्दस्य पाठात्

देयत्वेन काले विवक्षिते णिक् बाधित्वा ण प्रवर्तते तद्वाधनाय इदमिति । व्यवहरति मृगे । कालेभ्य इति प्रवर्तते डेभ्य कालवाचिभ्यो व्यवहरत्यर्थे भवादिनात् यद्वाविहित्वा त्या स्यु यो व्यवहरन् स मृगश्चेद्भवति । निशाया व्यवहरन् मृग नैशिको नैश प्रादोषिक प्रादोष हैमनिक हैमन्त हैमन् प्रावपेय्य इत्यादि । मृग इति किं निशाया व्यवहरन्नर । कालेभ्य इति किं वने व्यवहरति मृग । णिके नियुक्ते । लोडान्नियुक्तेऽर्थे णिक स्यात् । हारे नियुक्तो दौवारिक धर्म नियुक्त धार्मिक । अगारान्तादिक । डादगारान्तान्नियुक्तेऽर्थे इक् स्यात् । देवागारे नियुक्त देवागारिक । निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते णिक । डाभ्या देशकालाभ्यामधीतेऽर्थे णिक स्यात् । चतुष्येऽधीते चातुष्यधिक चातुर्दर्शिक । कठिनान्त प्रस्थानसस्थानेभ्यो व्यवहरति । डेभ्य एभ्यो व्यवहरत्यर्थे णिक स्यात् । वशकठिने व्यवहरति वाशकठिनिक प्रास्थानिक, सास्थानिक । वसतिनिकटात् षिकत्वाव सथात् । डात् निकटशब्दात् वसत्यर्थे णिक स्यात् आवसथात् षिक । निकटे वसति नैकटिक आवसथिकौ आवसथिकभात्ये प वज्ञाव । पृथिवीसर्वभूमिभ्या टृणौ विदिते । डाभ्यामाभ्यामेतौ क्रमात् स्याताम् । पृथिव्या विदित पार्थिव सर्वभूमौ विदित सार्वभौम सुभगादित्वात् द्योत्रि । लोकासर्वलोकाम्ना णिक प्रसिद्धे च । प्रसिद्धे विदिते चार्थे णिक स्यात् । लोके । लोकै प्रसिद्धौ विदितो वा लौकिक सार्वलौकिक द्योर्द्योत्रि । कालेभ्यो दीयते कार्ये वा भववत् । डेभ्य कालवाचिभ्यो दीयते कार्ये वाऽर्थे भववत् त्या स्यु । माने दीयते कार्ये वा सामिकन् आहमासिक सांवत्सरिक प्रावपेय्य हैमन्त हैमनमित्यादि । व्युष्टादे ण । डाद्व्युष्टादेर्दीयते कार्ये वाऽर्थे ण स्यात् व्युष्टे दीयते कार्ये वा वैयुष्टम् । व्युष्टसङ्घातनित्योपवासतोयप्रवेशन प्रवालनिष्क्रमौ पीलमूलान्निपदमित्यपि । य आधौ । डात् साधवर्थे य स्यात् । सामनि साधु निपुणो योग्यो वा सामन्य । एव ब्रह्मण्य कर्मण्य । प्रतिजनादेर्णीन । डात् प्रतिजनादेर्णीन स्यात् साधवर्थे । प्रतिजन साधु प्रतिजनौन । प्रति पञ्च सहस्रसर्वादिजनसयुगौ । परपूर्वकुलामुष्य कुल सत्यपरायुगम् । इद युगमिह प्रोक्ता दश एकाधिका बुधे । जन जन प्रति प्रतिजन वीसाया वस प्रतिसयुगीनमित्यादि । अमुष्य कुलमिति न जीतान्तकुलस्य । कुले न थ लुक् । अमुष्य कुलीनः । भक्तास्य परिषदी ग्यश्च । डात् भक्तशब्दात् साधवर्थे ण स्यात् परिषदस्तु ग्यश्च । भक्ते साधु भक्त पारिषद पारिषदः । अपरे तु परिषच्छब्दात् ण नेच्छन्ति । कथादे णिकः । डात् कथादे

४३२ । अङ्गोऽङ्गोऽनीने ।

अङ्ग ६।, अङ्गः १।, अनीने ७। ।

आङ्गिकम् । ईने तु ह्यङ्गीनः ।

सुपाञ्चालकः अईपाञ्चालकः ।

दौवारिकः सौवरः सौवः सौवस्तिकः सौवादुमृदवं वैयत्कसं
शौवः शौवनं स्फैयकृतः सौवः सौवाध्यायिकः सौवग्रामिकम् ।
नैयग्रोधम् । एकेति किं न्यग्रोधमूलिकम् । शौवापदः श्वापदं,
नैयह्वम् नाह्वम् । श्वागणिकम् ।

साधावर्ये णिकः स्यात् । कथायाः साधुः काथिकः । कथा वितण्डाजनवादवाधौ
गुणौ गणौ वेणुः गुडौ निवासः । सजुपवासौ वसुधा च वृत्तिः प्रवासमासौदनमयः
हासः । विकथेच्च कृष्णविदायुवेदौ निमुरा तथा । कुब्जाषूपसग्रामसङ्घाताः पञ्च-
विंशतिः । पथ्यादेः ण्येयः । डात् पथ्यादेः साधावर्यं ण्येयः स्यात् । पथि साधुः
पाथेयः स्थापनेयः धनम् । पथ्याश्च श्वपतिश्चैवातिथिर्वसतिरित्यपि । सतीर्या द्यौः
वासिनि । डात् वासिन्यर्थे सतीर्यशब्दात् यः स्यात् । सती वासी सतीर्यः एकः गुरु-
समीपे यस्य वासीऽस्ति स इत्यर्थः । सोदरसमानोदराच्छयितरि । डाभ्यामाभ्याः शयि-
तर्त्यर्थे यः स्यात् । सोदरे शयिता सोदर्यः समानोदर्यः । सगर्भसयूयाभ्यामनृजः
सहचारिणो । डाभ्यामाभ्यां क्रमादनयोरेक्यर्थः स्यात् । समानो गर्भः सगर्भः
तवानृजः सगर्भः समानयूयः सयूयः तव सहचारौ सयूयः । अन्ये तु कान्दस-
मित्यप्याहुः ॥ ४३१ ॥

न ईनीऽनीनः तस्मिन् । अहन्शब्दस्य अङ्गः स्यादचि यै च तद्धिते न तु ईने ।
त्वन्तस्मन्त्वन्त्वादस्त्वर्थे इत्यस्य नानुवृत्तिः । अङ्गि भवम् आङ्गिकम् अतः णिके अङ्गा-
देशे वृद्धिः । ईने तु ह्योरङ्गीर्भवतीति तद्धितार्थविषये द्विगौ ईने कृते अङ्गादेश-
निषेधात् न्वीर्लोपौ तावति नलोपे यथोरित्यकारलोपे ह्यङ्गीनः । सुपञ्चालादी-
नुदाहरति । सुपञ्चाले भवः सुपाञ्चालकः अईपञ्चाले भवः अईपाञ्चालकः इत्युभयत्र
कणि कृते सुपञ्चालादित्वात् परपदस्य वृद्धिः । सुपञ्चालादिभ्यः । सुपञ्चालः अई-
पञ्चालः सर्वपञ्चालः पूर्वपञ्चालः दक्षिणपञ्चालः उत्तरपञ्चालः गुरुः खड्गः सहतः परार्थः

पितृपितामह वातपित वातश्चेष्ट एकपुरुष पूर्वपुरुष पूर्वहायन अपरहायन पूर्वेषु कामग्रम पूर्वकृष्ण सृष्टिका पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकान्यकुब्जक विसवत्सर विसप्तति द्विवर्ष द्विकुडव दिनिष्क निसुवर्ण प्रोष्ठपद भाद्रपद इत्यादि । द्विकुलिजी वा द्विकुलिजिक द्विकौलिजिकम् । हारादौगुदाहरति हारे नियुक्त दौवारिक अव णिके हारस्वरित्यादिना वस्य उमि तस्य वृद्धि । हार इति अदन्तस्य ग्रहणात् रीफान्तस्य न स्यात् तेन हारि नियुक्त हारिक अव उम् न स्यात् । एव स्वरि भव सौवरम् अव ण । स्व' स्वर्गे भव सौवम् अव णे व्यटेरिति टेलोप । दुर्गसिद्धस्तु स्वर्गमनसाह इत्यत्रापि सौवर्गमनिकमित्याह । स्वस्तीत्याह सौवस्तिक णिके टेलोप । स्वादुम्बदोरपत्य सौवादुम्बदव अव शेषत्वात् ण । एव स्वादुम्बदुना कृत सौवादुम्बदवम् इति वा । विमतीऽर्क व्यर्क, तं स्यतीति व्यल्कस कपिलिकादित्वात् रीफस्य लत्वम् । वाल्कसी भव वैयल्कसम् अव ण' आयच स्थाने जातत्वादेव इमि सिद्धे अस्य हारादौ पाठोऽव्युत्पत्तिपदे इमप्राप्तार्थः । अ परदिने भव शौवम् अव णे टेलोप । शौवस्तिकत्व' विभवा न येषा व्रजन्ति तेषा दयसे न कस्मादिति भट्टौ । शौवस्तिकत्वमिति अ परदिन तेकते गच्छतीति अस्तिक कृगृज्ञा प्रीति क । अस्तिक एव शौवस्तिक' स्वार्थे णे उमि वृद्धि । तस्य भाव शौवस्तिकत्वम् । शुनि भव शौवन अव णे हते श्युवमधोनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्वस्य उल्वाभावे मनवर्जानिति न लोपनिषध । स्फाकृतस्येद स्फैयकृत विकारसङ्घेति ण । स्वस्येद सौव विकारसङ्घेति ण स्वशासावध्यायनेति स्वाध्याय, तेन जीवति तत्र भवो वा सौवाध्यायिक' अव णिक । स्वग्रामे भव सौवग्रामिकम् अव णिक स्वग्रहणेनेवेष्टसिद्धौ स्वाध्याय-स्वग्रामयोर्ग्रहणम् अन्यशब्दान्तरस्य निषेधार्थम् । तेन स्वशब्दस्येद स्वाशब्दम् अव णा स्वीदर पूरयति स्वीदरिक अव णिक इत्यादौ उम् न स्यात् । न्यग्रोधस्येदं नैयग्रोधम् अव विकारसङ्घेति ण । एक इति किं न्यग्रोधमूलं भव न्यग्रोधमूलिकम् । आपदस्येद शौवापदं आपदम् । न्यङ्गोरिद नैयङ्गव न्याङ्गवम् उभयत्र विकारसङ्घेति णे पत्ते उमि इमि च कृते वृद्धिः । नत्विति आदेरिति शुना गण अगण, अगणस्येदं आगणिकम् अव णिके उम्निषेध इकारादाविति किं अदप्राया भव शौषार्दंष्ट्री मणि अवाकारस्य दीर्घो मनीषादित्वात् । अन्यान्यप्युदाहरामि । कर्म्मणः कर्त्तरि । पन्थान सततं गच्छति पथिकः अवाणित् कण । परिपार्श्वं वर्त्तते पारिपार्श्विक, क्रियाविशेषणस्य कर्म्मत्वम् अव णिके वृद्धिः वट-राणि चिनोति वादरिकः । समाजं समवैति सामाजिक, शब्दं करोति शाब्दिकः

वैयाकरणे रूढः । मृगादेर्हन्तीत्यर्थे णिक् । मृगं हन्ति मार्गिकः एवं पाक्षिकः
 मात्सिकः शाकुनिकः ऐशिकः श्रौतारिकः मायूरिकः । द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः एवं
 वैगुणिकः त्रिगुणं धान्यादेर्द्वि ता गृह्णाति वार्धुषिकः । धर्मं चरतीति धार्मिकः
 ललाटं पश्यति लालाटिकः लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शं कार्याक्षमस्य य इत्यमरः ।
 कुक्कुटीं दान्त्रिकचेष्टां तामाचरति कौकुटिकः । योजनादेस् गच्छतीत्यर्थे णिक् ।
 योजनं गच्छतीति यौजनिकः एवं पारदारिकः गौरुतल्पिकः सुस्नातान् पृच्छति
 सौस्नातिकः द्रिष्टमाह दैष्टिकः अपूपम् करोति आपूपिकः कन्दुं करोति कान्दविकः
 अचैर्दीव्यति आचिकः अत्र दिव्यं करणस्य कर्मत्वम् एषु णिक् । सर्वपथं
 व्याप्नोति सर्वपथीना सेना एव सर्वाङ्गीना संयोगः पादाय प्रपदम् आप्रपदं
 व्याप्नोति आप्रपदीना वस्त्रम् एव सर्वपथीना सर्वकर्मीणा सर्वकर्मदत्तः सर्वत्र
 भुङ्क्ते सर्वाङ्गीनो भिक्तुः । दण्डादेस्सदहोऽणित् ण्य । दण्डमर्हति दण्ड्यः ।
 दण्डादिस्तु । दण्डं बध्ना धनं मुषलं मधुपर्कं कशा अर्घं मेघा मेघ उदकं वशं युग
 शम्भम् । १३ । दक्षिणादेरणित् णीयश्च । दक्षिणामर्हति दक्षिण्यं दक्षणीयः ।
 दक्षिणादिस्तु दक्षिणा कडङ्गरं स्थालीं विल इत्यादि । अत्यन्तं भृशं गच्छतीति
 अत्यन्तानां गामनुचरतीति अनुगवीनो गोपः अमित्रस्य अभिमुखम् अभ्यमित्रं तद्ग-
 च्छतीति अभ्यमित्रः अभ्यमित्रवीयः अभ्यमित्रवीयः एषु अणित्त्वात् इति । युगस्थ-
 प्रासङ्गेभ्यस्तद्वहतीत्यर्थेऽणित् ण्य युगं वहति युग्य एव रथ्यः प्रासङ्गः । करणात्
 कर्मणि । नावा तार्थं नाव्यं जलं विषेणं बध्यं विध्य एव मुषल्यं तुलया
 सम्मितं तुल्यम् एषु अणित् ण्य चक्षुषा गृह्यं चाक्षुषं रूपम् । एव श्रावणं शब्द-
 कुसुमेन रक्तं कौसुमम् एवं हारिद्रम् एषु ण्य दक्षा ससृष्टं दाधिकम् एव
 मासीचिकम् उभयव णिक् । शतेन क्रीतः श्रातिकः अत्राणित् णिक् । द्विशौ-
 र्पिकः सुपञ्चालादित्वादित्यपदवृद्धिः । एव कार्षापणिकः प्रास्थिकः उभयव
 णिक् । सवभिः पदैः प्राप्य साप्तपदीनां सख्यम् अत्र णीनः । करणात् कर्त्तरि ।
 तेन चरतीत्यर्थे पर्पादेरणित् णिक् । पर्पेण चरति पार्पिकः । पर्पादिस्तु । पर्पं
 अश्वरथं जालं व्यासं व्यालं आकर्षं इत्यादि । योऽनियतवृत्तिः सन् शरीरमुपास्य
 जीवति स व्रातः तस्य कर्म व्रातम् इदमर्थे ण्य । तेन जीवति व्रातीनां अत्र णीनः ।
 अश्वमेधेन ब्रह्महत्यां तरति आश्वमेधिको ब्रह्महत्यायोः काण्डप्लवेन नदीं तरति
 काण्डप्लविको नद्याः उभयव सम्बन्धे षष्ठी शकटेन तरति शाकटिकः एव दाण्डिकः
 शार्ङ्गवेधिकः घाण्डिकः एषु णिक् । एव गोपुच्छिकः प्राविकः उभयवर्णित्

णिक' । चन्दनेन शीभते चान्दनिकम् एव कार्णवेष्टनिकम् उभयत्र णिकः भूम्ना जीवति भूमिक अत्र अणित् णिक एव ताम्बूलिक' तैलिक, तेन जीवतीत्यर्थे वेतनादे णिक । वेतनेन जीवति वैतनिक । वेतनादिस्तु वेतन बाह् सृदङ्ग पण्यव मुरज जाल वेश प्रेषण उपास्ति मुख शय्या शक्ति उपनिषद् स्थिग पद उपस्थान धनुर्दण्ड वसु क्रम विक्रम क्रय विक्रय इत्यादि । अधिकारणात् कर्मणि । उदूखले क्षुष्मा औदूखलास्तण्डुला । दृशदि पिष्टा दार्शदा' शक्तव । अधिकरणात् कर्त्तरि । कर्मणि साधु' कर्मण्य एव पितृ वने भवो वन्य । कण्ठे भव कण्ठ' एव तालव्य मूर्धन्य, दन्त्य औष्ठ्य एभ्योऽणित् ण्य' । पन्यान वर्जयित्वा इत्यर्थे परिपन्य मनौषादित्वान्निपात्यम् । परिपन्ये तिष्ठतीति पारिपन्यिकश्चौर, परलीके भव पारलौकिकम् एव ऐहलौकिकम् । निकटे वसति नैकटिक, एव बार्चमूलिक आवसधिक एषु णिक । अद्य श्वो वा प्रसूते अद्यश्वीना गौ अद्य श्वो वा भवति अद्यश्वीन सरणम् उभयत्र ईने व्यटेलीप अव्वनि कुशल अव्वनीन, उभयवाणित्वान्न वृद्धि । कानीनाद्या निपातने । कन्याया अपत्य कानीन श्वो गोदीहाङ्गवति हैयङ्गवीन घृत हैयङ्गवमित्येके । पराश परतराश अनुभवतीति परम्परीश्व पराश अपराश अनुभवतीति परावरोण पुत्रश्च पौत्रश्च अनुभवति पुत्रपौत्रौण समां समा प्रसूते समासमीना गौ । आशितास्तता गावो यव तत् आशित गवौन वन देविकाया भव दाविक, सरयू भव सारव गोदानपथ्यन्त कश्चे करीति आगवीन कर्म्मकर । परलीके कर्म्मफलमस्तीत्याह आन्तिक' । तन्नास्तीत्याह नास्तिक इत्यादि ॥ ४३२ ॥

श्रीराटी—न ईन अनौन तस्मिन् । तथाचाहन् इत्यस्य ईनभिन्ने ताचि युभिन्ने त्य ये च अङ्ग इत्यादेश स्यात् । आङ्गिकमिति अङ्गि भवतीति वाक्यम् कालवाचित्वात् णिकेऽनेनाङ्गादेश । इङ्गहीन इति हे अङ्गनौ अधौष्टो भूतो भावी वा इत्यर्थे वा इङ्ग सवत्सरादित्वादीन सान्त्विवधेरनित्यत्वात् यत्नाभावेन सर्वैकदेशेत्यादिना नाङ्गादेश । अथवा अत्र ईनवर्जनञापकात् यत्ने कृतेऽपि नाङ्गादेश । सुपञ्चालादेरित्यस्य दस्य त्रि दर्शयति सुपञ्चालक इति शोभनाश्व ते प्राञ्चालाश्चेति सुपञ्चालास्तत्र भव इत्यर्थे व्यविषयादवगृह्णाच्चेति शक्य । पञ्चालानाम् अईम् अईपञ्चालास्तत्र भव, अईपञ्चालक' पूर्ववक्ष्यक । पञ्चालादि प्रागुक्त । हारखरीत्यादिमुख्योदाहरणमाह दौवारिकः इत्यादि । हारे नियुक्त इत्यर्थे णिके वस्य उम् पञ्चाद् त्रिः । स्व रमचिक्तय कृती ग्रन्थः सौवरः स्व, स्वर्गे भव',

४३३ । विकारसङ्गभावेदं हितस्वार्थादौ ।

विकार स्वार्थादौ ७ ।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः । हेम्नो विकारः हैमः आप्यः
आग्नेयः, भिक्षाणा समूहः भैक्षम् आङ्गं गाणिक्य राजकं,
गुरोर्भावः गौरव यौवन साम्य वैरूप्य राज्य सौहार्दं, विष्णो
रिदं वैष्णव त्वदोय माघवन शौवनम् ।

सौव व्यटेरिति णे टेलीप स्वस्ति वक्ष्यति सौवस्तिकः स्वस्ति यथा स्यात्तथा
वक्ति सौवस्तिक प्रभूतादित्वात् णिक इत्यन्ये । स्वादुसदुनि सङ्कृत सौवादुसदव
भक्त सङ्कते भक्ष्येऽर्थे वेत्यादित्वात् ण । व्यक्तसोऽव्युत्पन्नस्तव भव वैयक्तस
अन्ये हारादौ न पठन्ति तेषा मते विगतोऽर्को व्यक्तस्त सति व्यक्तस कपिलिका
दित्वात् रस्य ल तत्र भव वैयक्तस इति आद्यच स्थानजातत्वात् यस्य इम् पश्चाद
त्रि । श्वो भव शौवस्तिकम् अत्र शौवमिति पाठो लिपिकरप्रमादः । कालवाचि
त्वात् णिक तस्य तम् । तथाच शौवस्तिकत्वं विभवा न येषा व्रजन्ति ब्रषा दयमे
न कस्मादिति भट्टि । शुनि भव शौवन मास अविकारणं नलीपाभावः । स्फुरकते
भव स्फैयकृत स्फुर खादिर खड्गलेन कृतमिति व्रीस स्वे घने भव सौव स्वपर
देवराजजनस्वेत्वात्मास्वशब्दस्य ग्रहणात् इह स्वस्य धनायत्वात् वामनधर्मदासौ
तु आत्मार्यत्वशब्दस्यापि इदमर्थे सौवमित्यप्याहृतु । स्वाध्याये भव सौवाध्यायिक
वेदाध्ययनम् । स्वग्रामि भव सौवग्रामिकम् । आभ्यामध्यात्मादिचात् णिक ।
यद्यपि स्वाध्यायस्वग्रामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्धयति तथापि अन्यत्वादि
स्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्ग्रहणम् । दुर्गटीकायान्तु स्वग्राम
इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्ताः स्वर्गमन वक्तव्यार्थे सौवर्गमनिक इति वर्तते । न्यग्रोध
जात नैयग्रोधश्चमसः । न्यग्रोधमूलिकमिति न्यग्रोधमूलेन समष्टम् इत्यर्थे णिक ।
शुन इव पदमस्य आपद शुनोऽदन्तादावितिर्घं तव भव शौवापद पक्षे आपद
मिति पक्ष्यादेराकृतिगणत्वात् ण अथवा कचिदपवादविषये उत्सर्गोऽपि निविशते
इति न्यायात् ण । न्यङ्गौ भव नैयङ्गव न्याङ्गव आगणिकमिति अगणनेन चरति
अगणानन्वेति षिकणिकौ णिकपक्षे इकारादौ णित्ते न वस्य उम् । इकारादिभिन्ने
तु श्वदङ्गाया भवः शौवादङ्ग इत्यादौ स्यादेव । अत्रापि शुनोऽदन्तादावितिर्घं । अत्र

आदे. अपूर्वस्यैव इकारादौ ते वस्य उम् निवेधात् द्वारादीनां सर्वेषां णिले सामान्य-
यवयोरिमुभौ स्वातामित्यर्थः अतएव न्ययोधस्यैकेति विशेषणस्य सार्थकत्वमिति ।
तथा ह्रस्वदि पिष्टा जुष्ठाश्च दार्शदा माषा इत्यादि ॥ ४३२ ॥

स्वस्य आत्मनोऽर्थोऽभिधेयः स्वार्थः । स्वार्थ आदिर्यस्य स स्वार्थादि विकारश्च
सङ्गस्य भावश्च इदम् च हितञ्च स्वार्थादिष्वेति तस्मिन् । अवस्थितपदार्थस्य प्रकारा-
न्तरापत्तिर्विकार सङ्ग समूह भावीऽसाधारणधर्मः । यथा घटस्य घटत्वम् इद-
मिति सम्बन्धीपलक्षणम् । हितमिष्टसाधनम् । स्वार्थोऽर्थानतिरिक्तः । ते एकादश
प्रत्यया एष्वर्थेषु च स्युः । अत्रापि अस्या प्रकृतेः अस्मिन्नर्थे अयं प्रत्यय सेत्
अणिदा स्यात् एतत् सर्वं प्रयोगानुसारेणैव बोध्यम् । यथा ह्रस्वी विकार हैमः
अनेन णे वृद्धौ न्वीर्लोपीताविति न लोपे ययोरित्यकारलोपः । एवम् अपाम् आप्य,
अत्र ण्य एवम् अग्ने आग्नेयः अत्र ण्येयः । भिक्षाणां समूह भैक्षम् अत्र ण एवम्
अङ्गाम् आङ्गम् अत्र णे अङ्गी अङ्ग इत्याङ्गादेशः । एव गणिकानां गणिक्यम् अत्र
ण्य एव राज्ञा राजक्यम् अत्र कण् गुरीर्भाव गौरवम् अत्र ण एव यूना यौवनम्
अत्र णे श्वयुवमघोनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्विकारस्य उल्लेखः न स्यात् । अविकारणे न
लोपाभाव एव समस्य साम्यं विरूपस्य वैरूप्यम् उभयत्र ण्य । एव राज्ञः
राज्यम् अत्र णे न्वीर्लोपीताविति नलोपे ययोरित्यकारलोपः । एव सुभगस्य
सौभाग्यम् अत्र ण्य सुहृद सौहार्दम् अत्र णः । उभयत्र सुभगादित्वात् उभय-
पदस्य वृद्धिः । सुभगादिभ्यः । सुभग दुर्भग अनुहोड अनुसंवत्सर पुष्करसद अन्तरं
इत सूत्र नड उदक स्नान् अगार वेणु बध्योग कुरुकत कुरुपञ्चाल इहलोक पर-
लोक अधिदेव अधिभूत प्रयोग अस्मिन् इत सर्वलोक सर्वपुरुष शतकुम्भ परस्त्री
अनुशत सर्वभूमि अभिगम चतुर्विद्या सुहृद शक्तसिन्धु शुम्भ नगर अग्नि मरुत
राजपुरुष अस्य हिति अस्यह्य इत्यादि । ३३ । विष्णोरिह वैष्णवम् अत्र णे
न्वीर्लोपीताविति उकारस्य ओकारे अच् । एव तव त्वदोयम् इत्यादौ अणित्
शोयः । एव मघोन माघवन पचे तुडि माघवतं शुनः, शौवनम् उभयत्र णे
श्वयुवमघोनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्विकारस्य न उकारः, अविकारणे न लोप-
निषेधः ॥ ४३३ ॥

श्रीराटी—विकारश्च सङ्गश्च भावश्च इदञ्च हितञ्च स्वार्थश्च ते आदयो यस्य स
तस्मिन् । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते इन्वीत्तरश्रुतत्वात् । प्रकृतेरवस्थान्तरं
विकारः । सङ्गः समूहः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । इदमिति सम्बन्ध-

भावीपलक्षणं हितमिष्टसाधनं स्वार्थं प्रकृत्यर्थानतिरेकं ते त्वा' स्युरिति णि
 ष्येय ण्य णायन षीय णिक ण षीक कष् षीव इय एते सेतीऽनित्येति अभि-
 भ्रानात् ज्ञातव्या इत्यर्थः । प्या' । प्या इत्यधिकार प्राप्ता प्राक् । विकारे । प्यन्ता-
 द्विकारे वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् सृत्तिकाया विकारः सार्त्तिक आश्रय प्रासाद ।
 नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् आश्रय इति कश्चित् तथाच यश्चापमाश्रयप्रत्ययः सेष
 धत्तेऽन्यदुर्वहमिति भट्टि । अस्मन्मते तु इदमर्थे भविष्यति । प्राण्योषधिवृत्तेभ्यो-
 ऽवयवे च प्यन्तेभ्य एभ्यो विकारोऽवयवे च वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् प्राण्यभ्य ण्य
 वक्ष्यामि तत्रैवोदाहार्यम् इह प्राण्यग्रहणन्तु अतः परं ये त्या वक्तव्यान्ते प्राण्यो-
 षधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयो अन्येभ्यो विकारमात्रे भवन्तीति ज्ञापनार्थम् श्रीषधि-
 भ्यस्तावत् । मूर्वाया विकारोऽवयवो वा मौर्व एव दौर्व वृत्तेभ्यस्तावत् पलाशस्य
 विकारोऽवयवो वा पलाश शिशपाया विकारोऽवयवो वा शाशप । इकार स्यात् ।
 उप्राणिरजतादिभ्य ण । प्यन्तात् उवर्णान्तात् प्राण्यवाचकाद्रजतादेश्य ण स्यात्
 विकारावयवयो । देवदारोर्विकारोऽवयवो वा देवदारव प्रेयङ्गव कपोतस्य
 विकारोऽवयवो वा कपोत मायूर शुनी विकारोऽवयवो वा शौव मास रजतस्य
 विकारोऽवयवो वा राजत कुण्डलं काञ्चन तथाच पुरीं द्रव्यथ काञ्चनीमिति
 भट्टि । काञ्चनी त्वास्युष्टरिति कालिदास । परश्वयस्य विकारोऽवयवो वा
 श्वरश्वस्य विकारो वा विहितस्य लुक् वक्ष्यते । रजतं काञ्चन लौह सोम
 लोहितक तथा । छडुम्बर पीतदारुविकृष्टकविभीतका । कण्टकारी नौप
 दारु परश्वोऽव कौर्त्तित । अनुदात्तादे । प्यन्तादनुदात्तादेर्विकारोऽवयवे चार्थे
 ट् स्यात् । दण्डिनी विकारोऽवयवो वा दाण्ड दाघित्य कापित्य । पलाशा-
 देर्वा । प्यन्तात् पलाशादेस्तयो ट्नी वा स्यात् । पालाश पचे ण पालाश पालाशस्य
 विकारः पालाशमय । पलाश खुदिरी रक्षा पुत्रागशिशपावपि । विकृष्टत करीरश्च
 शिरीष स्यन्दनस्तथा । यवासश्च दश प्रोक्ता पलाशादौ मनौषिभिः । ट् नन्
 शस्या । शमौशब्दस्य विकारावयवोत्पन्न ट् नन् स्यात् न इत् । शस्या विकारोऽव-
 यवो वा शमीन पल्लव शमिनी ऋक् अतएव ट् विधानसामर्थ्यात् न नलोप ।
 वृद्धशराद्येकाज्भ्यो मयडभत्याच्छादनयोर्वा लन्तेभ्य । प्यन्तात् वृद्धात् शरादे-
 रैकाचस्य भत्याच्छादनभिन्ने वाच्ये विकारावयवयोर्मयट् स्यात् वृद्धादिभिन्नात् तु
 वा ट् ण्यधीरपवादः । त्नास्य विकारोऽवयवो वा त्नास्यमय शालमयम् । शरा-
 द्देक्षु शरमय दर्भमयम् । शरी दर्भं कुटीरश्च वृणसोमश्च वल्लज हिरण्येन सङ्ग

ग्रीको हिरण्यस्य हिरण्ये । एकाच स्रक्ष्य वाञ्छय तन्मय तन्मयम् । अक्षय्या-
 च्छादनयोरिति किं त्वाच व्यञ्जन वस्त्रञ्च । अन्धेभ्यस्तावत् । अश्वनीविकार
 अश्वमय आश्व दूर्वामय दौर्व कपीतमय कापीत लोहमय लौह भक्ष्याच्छाद-
 नयोरिति किं मौद्ग रूप कार्पास वास । ब्रौह्मे पुरोडाशे यवतिलाभ्या त्वस-
 चाशाम् । अत्ताद् ब्रीहिशब्दान्तयोर्मयट् स्वात् पुरोडाशे वाच्ये असञ्जायान्तु
 यवतिलाभ्याम् । ब्रौह्मविकारोऽवयवी वा ब्रीहिमय पुरोडाश पुरोडाश इति किं
 ब्रौह्मन् यवमत्र तिलपय सञ्जायान्तु यावक यवादिवात् स्वार्थे क तैलम् ।
 पिष्टाच्च कान्तु नाम्नि । अन्तात् पिष्टशब्दान्तयट् स्वात् सञ्जाया तु क पिष्टस्य
 विकार पिष्टमय भव्य सञ्जायान्तु पिष्टक पुष्ट । अप्सौयाभ्या ग्यणौ ।
 अन्ताभ्यामाभ्या विकारौ ग्यणौ स्याताम् । मूल आप्यमिति अपां विकार इति
 वाक्यम् कथमन्तयम् अपवादविषये क्वचिदुत्तरे । कसौयस्य विकार कास्य
 विकारत्वे हितार्थं ल्यप् लुक् वच्यते । एषीपुरुषाभ्या ण्येय । अन्ताभ्यामाभ्या
 विकारोऽवयवी ण्येय स्यात् । एष्या विकारोऽवयवी षः ऐष्य पौरुषेय । मूल
 आश्रय इति । अन्निविकारोऽवयवी वा इति वाक्यं यमादिवात् ण्येय एव कालियः
 शस्य प्राजापत्य पाउपत गोमसिन्ध्यादूहनायम् । कोङ्विजादिभ्या णः । अन्ताभ्या
 कोङ्विजादिभ्या तथो णः स्यात् टादिरपवाद । मधूकस्य विकारोऽवयवी वा
 माधक तार्किक तेन्तिशक विन्वादेस्तावत् विन्वस्य विकारोऽवयवी वा बैल-
 गाधुम । विन्व गोव्म कार्पासी मुद्ग रेणु गवेधुका । मसूर वरुण ब्रीहि पट
 गीन्द्रा उधधव । इन्द्राणिका च कर्कशु कुटीरयापि वाहिन । इन्द्रमसिन्धीयुचा
 काशः श्यामाकमिथपि । हज्जेभ्यो मयट् अन्तभ्यः ट् ण्येय वाच्यते । हेमार्थतालाभ्या
 मानधनुषी । अन्तात् स्रक्ष्यवाचिनी माने तालाद्वनुषि वाच्ये तथो ण स्यात् ।
 मन्त्र हेमार्थत विकाराद्यथे नस्य लोपः । हेमो निष्कः एव द्वाटक पल जात-
 रूप कार्पापणम् । मान इति किं हेममयी यष्टिः । तालस्य विकारोऽवयवी वा
 ताल धनु । धनुषि किं तालमयी दण्डः । तत्त्याट्टान्तात् विकारावयवार्थे ट्टान्तात्
 विकारावयवधी ण स्यात् । दैवदारवस्य विकारोऽवयवी वा दैवदारवः कापी-
 तस्य कापीतः शीवस्य विकारोऽवयवी वा शीवः राजतस्य राजतः पारश्वस्य पार-
 श्वः दाधित्यस्य दाधित्यः पालाशस्य पालाशः णः, प्रवे पालाशस्य पालाशमयः
 मासोनस्य मासोनः । तदिति किं हारिद्रस्य विकारोऽवयवी वा हारिद्रमय ट्टान्ता-
 इति किं वैश्वमयः । कास्यैष्येयात् । विकारावयवाथल्यान्ताभ्या आभ्या

विकारावयवयोः णः स्यात् । कंसीयस्य विकारः कांस्यः तस्य विकारः कांस्य एख्या ऐषेयः तस्य ऐषेयः । तत्त्वादिति वर्त्तते तेन एष्या अपत्यम् ऐषेयः अस्य विकारोऽवयवी वा ऐषेयस्यम् । वपुज्जतुनीः णे सन् । अनयोर्विकारविहिते णे सन् स्यात् न इत् । वपुणी विकारः वापुषम् एव जातुषम् अतएवाभ्याम् उदन्तत्वेऽपि णः । उट्टाशकी वा तुमीर्णाभ्याम् । ध्यन्तादुष्टशब्दात्तयोर्णकः स्यात् उमीर्णाभ्यान् वा । उष्टस्य विकारोऽवयवी वा औष्ट्रक प्राणिद्वयापवादः । उमा अतसी ऊर्णा मेषलीम औमकम् औमम् और्णकम् और्णः णः । गोदृषयोम्बी यो माने त द्रोर्वयः । ध्यन्तेभ्य एभ्यस्तयोर्यः स्यात् दृशब्दात्तु वयो माने वाच्ये । गोर्विकारोऽवयवी वा गव्यं द्रोर्द्रव्य पयसः पयस्यं माने तु द्रोर्विकारोऽवयवी वा द्रवय मानम् । अङ्गदादेः फले लुक् तेषां कदम्बादेस्तु पुष्ये च । अङ्गदादिभिन्नेभ्यः । विकारावयवयोः कृत्पन्नत्यानां फले वाच्ये लुक् स्यात् कदम्बादेस्तु फले पुष्ये वाच्ये । आमलक्या विकारोऽवयवी वा फल आमलकम् उलुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । एव वदरः पौलु वकुलः फलः फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवी विकारश्च भवति । यथा पल्लवितस्य पल्लवः इति वामनः । अङ्गदादेस्तु अङ्गस्य विकारोऽवयवी वा फल अङ्ग फलम् । अङ्गन्ययोः घट्टतीककु-
भात्यत्वविशेषः । ककदुरिद्गुदी शिगुहस्तिन्यः कविता दशः । कदम्बादेस्तावत् कदम्बस्य विकारोऽवयवी वा कदम्बः फलः पुष्पञ्च चम्पकः फलः पुष्पञ्च । कदम्ब-
चम्पकाशीककोविदारसुकण्टकाः । कुटजः करवीरश्च सिन्धुवारः इहेरिताः । कर्णिकारः पाटला च कदम्बादौ दर्शयते च । जम्बू लुप् च वा । जम्बूशब्दाद्विकारा-
वयवीत्यन्नत्यस्य लुप् लुक् स्यातां वा । चानुल्लष्टः पुष्यः नानुवर्त्तते फलः एव । जम्बू विकारोऽवयवी वा लुकि जम्बूफलः लुपि जम्बूफलः फले फलानि चेति विशेषः । लुपि सति प्रकृतेर्लिङ्गवचने स्त इति न्यायात् उभयत्यन्तपक्षे जास्वः फलं जास्ववे फले जास्ववानि फलानि । ग्रीहिहरीतक्यादिभ्यां लुप् पुष्पमूलयोस्तु मल्लिकाविदार्यादिभ्याम् । ग्रीह्यादेर्हरीतक्यादेशः फलविषये तदुत्पन्नस्य लुप् स्यात् । मल्लिकादेस्तु पुष्ये विदार्यादेस्तु मूले लुप् । ग्रीहिणा विकारोऽवयवी वा ग्रीह्यः फलानि एव मुह्यः माषा यवास्तिला इत्यादि । हरीतक्यादेस्तु तावत् हरीतक्या विकारोऽवयवी वा फलं हरीतकीफलम् । हरीतकी शीतपाकी देती शेषालिका कशः । मल्लिका पिप्पली चिञ्चा श्वेतपाकी च कर्कटी । पथ्या कीषातकी द्राक्षा मृद्वीका कण्टकारिका । तथा चार्जुनपाकी च शेषः शिष्टप्रयोगतः । मल्लिकायां पुष्यः मल्लिका । मल्लिका मालती जावी केतकी वनमालिका । शेषाली माधवी

द्वितीया पाटली नवमालिका । श्रेष्ठाधिकैकादशप्रोक्ताः शेषं शिष्टप्रयोगतः । इह
 हरीतक्यादौ च मल्लिकादेतौ श्रेष्ठाधिकानां पाठात् फलपुष्पयोस्तस्य लुप् । पाटला-
 शृङ्गस्यैह कदम्बादौ लुक्लुपौ फले लुप् वा । विदार्या विकारोऽवयवो वा
 विडारीमूलम् । विदारी बृहती रम्भा गन्धारी शालपर्ण्यपि । हरिद्राशुभती सप्त
 जम्ब शिष्टप्रयोगतः । ग्रीष्मादीनां लुपि प्रकृतेर्वचनं न भवति किन्त्वभिधेयवत्
 तेन ग्रीहिर्विकारीऽवयवो वा फलानि ग्रीहयः एवं हरीतक्याः फलानि हरी-
 तक्यः फलानीत्यादि । मानात् क्रीतवत् । परिमाणवाचिनः क्रीतार्थे यस्मात्
 यी विहितस्तस्माद्विकारोऽर्थे सत्यः स्यात् । निष्कस्य विकारः नैष्किकः द्विनैष्किक
 दिनिकम् इह मानशब्देन सख्यापि गृह्यते तेन शत्यः शातकः दिसहस्रं दिसाहस्रम्
 इत्यादि बोध्यम् । ह्यो गोदीहाणीनो ह्ययङ्गुश्च घृते । घृतात् ह्यो गोदीहशब्दात्
 विकारे घृते वाच्ये णीनः स्यात् तस्मिन् ह्ययङ्गादेशश्च । ह्यो गोदीहस्य विकारः
 ह्ययङ्गुचीनं घृतं घृते किं ह्यो गोदीहमुदसित् । सङ्घे । घृतात् सङ्घेऽर्थे च प्रादि-
 त्वात् णः स्यात् । नराणां सङ्घः नारं काक यमादेस्तु यास्यम् आदित्यं प्राजापत्यं
 पाशपतम् आश्रयं कालियं श्रीमन्मित्यादि । कवचि हस्यभिचाद्यचित्तेभ्यः णिक ।
 अन्तात् कवचिनी हस्तिनी भिच्चादिवर्ज्येभ्योऽचित्तवाचिभ्यश्च सङ्घे णिकः स्यात् ।
 कवचिना सङ्घः कावचिक हस्तिना सङ्घः हास्तिकं प्रतिपदीकृतग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-
 मपि ग्रहणं तेन हस्तिनीनां सङ्घः हास्तिकं श्लेषभिन्नवाच्ये पुंवद्भावः । अचित्तेभ्य-
 तापत् अपूपानां सङ्घः आपूपिक शाकुलिकं घाटिकमित्यादि । भिच्चादेस्तु भैक्षम् ।
 भिच्छेत्तकरीषाहर्वर्षपद्धतिदक्षिणा । सहस्राङ्गारगर्भिणीऽथर्वा युवतिचर्मिणी ।
 गर्भिणीयुवत्योश्चित्तात् णे सङ्घे पुंवद्भावार्थः पाठ इति जयादित्यः । तेन गर्भिणीनां
 सङ्घः गर्भिण्यौवन भाष्यकारस्तु वा पुंवद्भावमङ्गीकरोति तन्मते यौवनमिति च ।
 तथाच स्वरूपमभिनेय्यं कलाकुशल्यौवनम् । यस्य पुण्यजनतः प्रैथ्यं सफलं तस्य
 यौवतमिति भाष्यम् । मूले आज्ञमिति अज्ञां सघ इति वाक्यम् । भिच्चादिपाठात्
 णः न तु णिक् । अङ्गाऽङ्गीऽनीन इति अङ्गादेशः । क्रतावीनीऽङ्गः । अन्तादहन्
 शब्दादीनः स्यात् सघे क्रतुविषये एष अङ्गा सघः अङ्गीनः ईने नाङ्गादेशः । गणि-
 काद्याः णः केशाचु वा । अन्तात् गणिकाशब्दात् णः स्यात् केशाचु वा । मूले
 गणिक्यमिति गणिक्यानां सघ इति वाच्यं केशानां सघः केश्यं पक्षेऽचित्तवच्चात्
 णिकः कौशिकम् । केदारान् कण् च वा । अन्तात् केदारशब्दात् ण्यकणौ वा
 स्तोताम् । केदाराणां सघः कैदार्थं केदारक पक्षेऽचित्तवच्चात् णिकः कैदारिकश्च ।

गीतराजादिभ्या णकं कस्तु धेनीरनजं । ध्यन्तादपत्यान्ताद्राजादेश्च सङ्गे णकं ।
 स्यात् नञ् वर्जाद्भेनुशब्दात् तु कण् । दाक्षीणा सङ्ग दाक्षक मार्गकम् औपगवकम् ।
 मूले राजकमिति राज्ञा समूहः इति वाक्यम् । राजराजन्यवत्साजा उरभी वृद्ध
 इत्यपि । राजपुत्रा मनुष्योऽष्टौ क्षणीऽत्र दशकीर्तिताः । धेनूना सङ्ग धेनुके गो-
 धेनुकम् । अनज इति किम् आधेनवम् आधेनवमिति कश्चित् । अश्वादीयो वा ।
 ध्यन्तादश्वशब्दादीयः स्यात् वा सङ्गे । अश्वाना सङ्गः अश्वीय पक्षे आश्वम् । पशो-
 र्द्वयं । ध्यन्तात् पशुशब्दात् द्वयं स्यात् सङ्गे । पशूना सङ्ग पार्श्वे ङिति टिलीप ।
 अनुदात्तादिखण्डिकादिभ्या ट् । ध्यन्तादनुदात्तादेः खण्डिकादेश्च सङ्गे ट् स्यात् ।
 कपीताना सङ्ग कापीत मायूर तैत्तिरम् अनुदात्तादि पूर्वाचार्यादिभ्यो ज्ञातव्यं ।
 खण्डिकाना सङ्ग खण्डिकम् । खण्डिकावडवीलूक हलवल्कयुगशक । वरदा
 भिक्षुका निश्वा हरिद्रा च प्रकीर्तिताः । अत्र येऽचित्तास्तेभ्य णिकः । ये आद्युदात्ता
 स्तेभ्य णी वाच्यते अहन्शब्दसोभयत्र पाठात् णट्टौ स्याता न पिण्क । क्षुद्रक-
 मानवात् सेनाख्यायाम् । ध्यन्तात् क्षुद्रकमानवशब्दात् सङ्गे ऽर्थे ट् स्यात् । सेना-
 सञ्ज्ञाया क्षुद्रकमानवशब्दौ रूढौ क्षुद्रकस्यापत्य राजा वा वृद्धेत् कीशलाजाविति
 मानव्यं व्वेरूढात् लुक् क्षुद्रकाश्च मानवाश्च ते क्षुद्रकमानवास्तेषा सङ्गं क्षौद्रकमानवी
 सेना सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकम् । यद्यपि अनुदात्तादिवात् ट् सिद्धति तथापि
 योगविभागात् सामूहिके तदन्तर्विधिविज्ञापनार्थं सेनाख्याया नियमार्थञ्चेदम् अतएव
 गीत्रलेऽपि गीवान्तवात् सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकमिति गीतराजादिभ्यामिति
 कण् । एव बालहासिकमिति अचित्तवत्वात् णिकः । परे तु अनञ् सिद्धिरनु-
 दात्तादेः कीऽर्थे क्षुद्रकमानवात् । गीवाङ्गु चित्र तक्षीव तदन्तान्न तु सर्वत ।
 ज्ञापकं स्यात् तदन्तले तथाचापिशलेविधिः । सेनाया नियमार्थञ्च यथावाध्येताञ्
 वुजा । वुजा णकेन अञ् ट्टौ वाच्यते । एतेन पूर्वविप्रतिषेधश्च णके णापित इति
 वृत्तिकारः । अन्ये तु समूहाद्यर्थजादितद्धितविषये लुक् निषिध्य क्षौद्रकमानव्य-
 शब्दादेव त्यसाहुः । पुरुषात् णीय । ध्यन्तात् पुरुषशब्दात् सङ्गे ऽर्थे णीयः स्यान् ।
 पुरुषाणा सङ्ग पौरुषेयम् । प्रष्टब्राह्मणवाडवमानवाद्यः । ध्यन्तेभ्यः एभ्यः सङ्गे ऽर्थे
 य स्यात् । पृष्ठाना सङ्ग पृष्ठं ब्राह्मण्य वाडव्य मानव्यम् । पृष्ठात् क्रतौ । ध्यन्तात्
 स्तोवायपृष्ठशब्दात् क्रतौ विषये सङ्गे ऽर्थे यः स्यात् । पृष्ठं षडहो यागः । तथाच
 पृष्ठाह्वीनौ क्रताविति चान्द्रसूत्रम् । पाशादेः स्त्रिया ध्यन्तात् पाशाद्ये सङ्गे ऽर्थे य
 स्यात् स च स्त्रिया पाशाना सङ्ग पाश्या धूया । पाश्व्वमवनाङ्गारलणपीढगण

हलम् । वाती नञ् पीठगलं पिठग खरगीरथा । अङ्गारशब्दस्योभयत्र पाठात्
 आङ्गारम् अङ्गार्या । चरणेभ्यो घर्म्मवत् । अन्तेभ्यश्चरणवाचिभ्यो घर्म्मोऽर्थे येभ्यो ये
 त्या वक्तव्यास्तेभ्यस्ते त्या सङ्गेऽपि स्यु । कठाना सङ्ग काठक कालापक छान्दी-
 ग्यम् औकथिक्य वाध्व्यम् आधर्वणमित्यादि । विषये देशे । सङ्ग इति नानु-
 वर्तते अन्ताहिषयेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण । यी विषयः स देशश्चेद्वति अत्र विषय
 शब्देन ग्रामसमूहो गृह्यते । देशग्रहणात् न तु इन्द्रियग्राह्यरूपादि । शिवाना
 विषयो देश शैव देश इति कि चतुषी विषयी रूपम् । राजन्यादर्णक । अन्ता
 राजन्यादर्णक स्यात् विषये देशे णस्यापवाद । राजन्यानां विषयी देश राजन्यक
 साम्प्रियक । राजन्यसम्प्रियी दाक्षिर्मानवीडुस्मरावपि । आर्जुनायनशालङ्का
 जलजालम्बरायणा । शैलूषा ब्रीडवसतिविगर्तावभवस्तथा । ऊर्ध्वनाभश्च वैकर्णो
 देवपातस्तथैव च । आर्यकामेयाम्बरीषपुत्री रेणुवन तथा । बिल्ववन विराटश्च शेष
 शिष्टप्रयोगत । विषी भौरिक्यादे । अन्तात् भौरिक्यादे विषये देशे विध स्यात् ।
 भौरिकीणां विषयी देश भौरिकिविध भौरिकिर्भौलिकिश्चोपयाता वियङ्गतस्तथा ।
 शैक्यतश्च कान्वेया भौरिक्यादौ षडीरिता । चान्द्रायणादर्भक्तः । अन्ताच्चान्द्रायणा-
 दर्विषये देशे भक्त स्यात् । चान्द्रायणानां विषयी देश चान्द्रायणभक्त । चान्द्रा
 यणी दासमितिवैषुका विषमण्डि च । तुण्ड खाडायनी देवदासमिवायणावपि ।
 वैश्राधनवसौरीनी तथा शायण्डिरित्यपि । शौद्रायणश्च शालस्याधनदाचायणावपि
 ताचायणश्च इत्येते पञ्चभिदश कौर्त्तिता । ग्रन्थाङ्गाख्याने भववत् । ग्रन्थवाचिभ्यो
 येभ्यो ये त्या उक्ता भवेऽर्थे तैभ्य अन्तेभ्य ते त्या व्याख्याने स्यु । इष्टं व्याख्यानो
 गत्य ऐष्टिक पांशुक । एकावन्तु सुपी व्याख्यान सौप । घाल्पणात्कि पाञ्च
 द्वाविक आशिंक वेश्रामितक राजन्यिक पुरोडाशिक आर्ग्यण छान्दस ग्रन्था-
 दिति कि पाटलिपुत्री सुकीशना पाटलिपुत्र सुकीशल्योर्व्याख्यायत इत्यथ ।
 व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यान घेऽनट् । भावे वर्णदृढादिभ्य णी वा । अन्तेभ्यो
 वर्णविषयेभ्यो दृढादिभ्य भावे णी वा स्यात् । वर्णविशेष शुक्लादि शुक्लस्य भाव
 शौक्ल्य कार्ण्य पक्षे शुक्लता शुक्लत्वं शुक्लिमा इत्यादि । दृढस्य भाव दार्ढ्यम् ।
 दृढाद्व्यंथा । दृढदृढपरिदृढभृशकृशशीतम् । विसतियंमलोवधिरविलातम् ।
 पण्डिततन्त्रणी मधुरी लवणः सम्प्रतिरस्त्री जङ्गमग्नानौ । मूकोपेन्द्र विजालुण्मूर्खा ।
 पाठविशारदी । वक्त्री दृढादौ विबुधैरीरिता षट् च विशति । पक्षे दृढता दृढत्व
 द्रदिमेत्यादि । अन्तानां वर्णदृढादीनां क्लीबत्वं स्वभावात् विल्वन्तु उक्तरार्थम् ।

शुण्वचनब्राह्मणादिभ्यः क्रियायाञ्च । अन्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च भावे क्रियायाञ्च णः
 स्वात् वा । मधुरस्य भाव क्रिया वा माधुर्यं नाद्य काश्चैर् कार्पण्यम् । सद्यपि
 दृढादीनां गुणवचनत्वाद्देनेन सिद्धयति तथापि पूर्वव पाठः, पृथ्व्याद्यन्तर्गणत्वात्
 इमन्नर्थः । पुरुषोत्तमस्य इमन्नर्थः कर्माणि ण्यो माभूदित्येतदर्थश्च पाठ इत्याह
 तन्मते जडज्ञश्चब्दौ दृढादौ न पाठ्यौ । ब्राह्मणस्य भावः क्रिया वा ब्राह्मण्य
 मानस्य ब्राह्मणमानवचपलसहाय गडुली रुद्रानिपुणविषाद्यम् । भिव तत्परदूत-
 विदग्ध परिषदिकपरमन्यविधर्मम् । महितपुरीहितसारधिततस्य शिलिको
 धार्मिकसदृश स्वस्थम् । पियुनो बालिशकुशलसमस्य विधमसमालसकविध-
 मन्यम् । खण्डिकदण्डिकवाडवचौर वन्धिक शर्मिक सुकरसमयम् । सूचिकपूतिक-
 तरमदीन यामिकरूपविशेषमुदासीनम् । आवाधयापवाधयविवाधयकापुरुषदुष्युरु-
 धाश्च । उपवाधयविज्ञातौ प्रतिकूलाः तीक्ष्णादायादा । सम्भाषी बहुभाषी सवेशौ
 शीर्षविधातिसमाजी । पूर्वापरीचराधरपुन पुनरितिह धर्माश्च । एकभावविभावा-
 ल्यभावकञ्जलिका अपि । ज्येष्ठाभिरूपसर्वादपरस्परमनीश्वर । एकातुकुशला रक्षा
 धूर्त्ता मयस्थ इत्यपि । अचेतज्ञानपूर्वञ्च प्रतिखेदविशन्ति च । पत्यन्ताश्च यथा
 कामदिभावचतुरोचितम् । ब्राह्मणादिरिह प्रोक्त परे शिष्टप्रयोगतः । ब्राह्मण-
 बालिशब्दयोः पाठः, ट्वाधनार्थः । विषायविशयो' तत्ववाधनार्थः नैताभ्यां तत्त्वमिति
 अन्तेऽप्याहुः । चौरधूर्त्तयोर्मनोज्ञादिसमावेशार्थं कुशलादीनाञ्च स्वरदिगणसमा-
 वेशार्थः । आवाधयशब्दो जनपदवचनस्तस्मात् इहै कोशलेत्यादिना खण्ड् तथा उप-
 वाधयविवाधयापवाधयाश्च जनपदास्तेभ्य ट् रुढात् कम्बोजादिलुक्कनित्यमिति लुक्
 ततो गीतचरणविहितं णकवाधनार्थे एव मानववाडवयोरपि अनौश्वरादिप्रभृतीनां
 नञादिति प्रतिषेधनार्थः । पत्यन्तात्तावत् आधिपत्यगणपत्य प्राजापत्यम् । पत्यन्त-
 पुरीहितादेण्य इति सूत्रयन्ति तत्रादृतमस्माभि स्वरस्येहाप्रयोगात् । वा स्त्रियां रुद्रा-
 देरर्हतस्तु गुण् च । अन्ताद्रुद्रादेर्भावक्रिययो ण्य स्वाहास च वा स्त्रीलिङ्ग अहं-
 तस्तु गुण् च । ब्राह्मणादित्वे सिद्धे लिङ्गव्यत्ययार्थे वचनम् । रुद्रस्य भावः क्रिया वा
 रौद्री रौद्रा ब्रिवादीपि ईपि ण्यस्य लोपः । रुद्रमित्यथाकाम समयसचित्ततथा ।
 चतुरास्यानुपूर्वञ्च रुद्रादि परिकीर्त्तित । अर्हती भाव क्रिया वा आर्हन्ती आर्हन्त्य
 प्रशसाया लृप् । राज्ञस्तदन्तः । अन्ताद्राजशब्दात् तदन्ताच्च भावक्रिययो ण्यः
 स्वाहा ब्राह्मणादेरय प्रपञ्चः । राज्ञां भाव क्रिया वा राज्यम् । भावकर्त्तये नस्य
 लोपः अधिराज्यं प्रादिसः । दूतवणिग्भ्या यश्च । अन्ताभ्यामाभ्या भावक्रिययो, ण्यो

यश्च वा स्यात् । दूतस्य भावः क्रिया वा दौत्यं दूत्यं बाणिज्यं वणिज्यं पक्षे दूतत्वं
 वणिक्त्वं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । दूत्या भावः क्रिया वा
 दौत्यं दूत्यं दूतत्वमिति तथा चागतप्रियकथैव दौत्यमिति भारविः । अन्ये वणिक्-
 शब्दस्य स्त्रीत्वमिच्छन्ति बाणिज्या वणिज्येति । दूतवणिग्भ्याञ्च वक्तव्यमिति न्यास-
 कारः । सखिस्तेनाभ्यां नलीपश्च । यौगविभागात् णी नानुवर्तते प्यन्ताभ्यामाभ्यां
 भावक्रिययोर्थः स्याद्वा स्तेनस्य नलीपश्च । सख्युर्भावः क्रिया वा सख्यः स्तेनस्य भावः
 क्रिया वा स्तेयः पक्षे सखि व स्तेनत्व परे तु ब्राह्मणादित्वात् स्तेन्यमिति वदन्ति । घुपूर्वे
 गन्तहायनान्तयुवादित्थं ण्यत् । प्यन्तात् घुपूर्वेगन्तात् हायनान्तात् युवादेशे तयो
 ण्यत् स्याद्वा । मूले गौरवमिति घुपूर्वेगन्तत्वात् ण्यत् एव पाठवमिति । पक्षे गुरुता
 गुरुत्वमिति पटुता पटुत्वं घुपूर्वेति किं श्रुता श्रुतत्वं विहायनस्य भावः क्रिया वा
 विहायन विहायन युवादेशावत् मूले यौवनम् अविकारण्ये न नलीपः । साम्यं वैरूप्यं
 सौभाग्यं सुभगादित्वात् हयोर्हयोत्रिं ब्राह्मणादित्वात् सिद्धं बाणिज्यमिति राज-
 न्दन्ताच्चेति ण्यत् सौहृदमिति युवादित्वात् । युवाचपलवृषलस्वस्त्रीकुशलपिगुनय-
 लमानम् इत्यादि । होता व्राता दुःस्त्रीकुस्त्रीकुण्डकवर्णकानिपुणाश्च । मन्त्रज्ञाचारि
 रुमान्मन्त्रं दुःस्त्री कुण्डला । चैवजयावृषसस्य दुर्हृदयः कमण्डलः । दुर्भातः
 स्यविता श्रेयौ परित्राजक इत्यपि । श्रवणथ युवादौ स्युरष्टाविंशतिरीरिताः । युव-
 त्रिति सनीजादिसमावेशार्थं मुहृदयदुर्हृदयशब्दौ मित्रामित्रवाचकौ ब्राह्मणादि-
 ग्रासमावेशार्थौ । तेन मुहृदयस्य भावः क्रिया वा ण्ये कृते नित्यं हृदादेशः सुभगा-
 दित्वात् हयोर्हयोत्रिं सौहार्दं ण्यत् तु हृदयस्य हृत्तास इत्यादिना वा हृदादेशः ।
 सौहार्दं सौहृदयम् एव दुर्हृदयस्य हृदादेशाभावपक्षे दौर्हृदयमिति वस्तुतस्तु
 हृदयपथेयहृत्तदस्य सौहार्दं मुहृदयदुर्हृदयशब्दयोस्तु सौहृदं सौहृदयं दौर्हृदं
 दौर्हृदयमिति । होतव्यविरण्यदयोः द्रुसमावेशार्थं तेन सघाद्यर्थेपु ट्ठे कृते ण्य
 होतव्ये कृते वृद्धादीयः होतव्यम् एव स्याविर्यम् । दृतपुरुषाभ्याञ्चामे ।
 प्यन्ताभ्यामाभ्यां तयोरसे ण्यो वा स्यात् । हार्दं पौरुषम् । असे किं परमपुरुष-
 त्वम् । श्रोत्रियस्येयस्य लोपश्च । श्रोत्रियस्य भावः क्रिया वा श्रौतं ण्ये इयस्य
 लोपः । होवादिप्राणिजातिवद्योभ्य ट्ठ । प्यन्तात् होवादेः प्राणिजातेः वयोवचनाच्च
 भावक्रिययाः ट्ठः स्याद्वा । होतुर्भावः क्रिया वा होत्वम् । होता भर्ता प्रशास्ता च
 उद्गातृगणकौ रथः । उन्नेता प्रतिहन्ता च अध्वर्युः सुष्टु दुष्टु च । होत उद्गात
 उन्नेत अध्वर्यु इत्येषा पाठः होवादिभ्यः य इति बाधनार्थः । प्राणिजातेस्तावत् ।

शुनी भावः क्रिया वा शौवं रुरी रौरवं वयोवचनात्तावत् कौमारं स्याविरम् ।
 कपिज्ञातिभ्या श्लेय । ध्यन्ताभ्या तयी श्लेय स्याद्वा । कपेर्भावं क्रिया वा
 कापेयं ज्ञातेयं पक्षे कपिता कपिल ज्ञातिता ज्ञातिल कपिशब्दस्य षपूर्वेगन्त
 त्वात् णी बाध्यते । मनीज्ञादिर्णक । ध्यन्तामनीज्ञादेस्तयोर्णक स्याद्वा । मनी-
 ज्ञस्य भावः क्रिया वा मनीज्ञकम् । मनीज्ञकल्याणकुरूपपुत्रा युवा सहाय कुल
 पुत्रवृद्धा । अमुष्यपुत्र परपुत्रधूर्त्ती मेधाव्यवशः बहुलञ्च चौर । आढ्यकुलाभि-
 रूपेन्द्रकान्दसयोविद्या अपि विश्वीदरस्तथा ग्राम्यपुत्रामुष्यकुलावपि । ग्रामात्
 षण्ड कुमारी च परे च स्युः प्रयोगतः । सहायचौरधूर्त्ताना ब्राह्मणादिष्टसमा-
 वेशार्थं तेन साहाय्य साहायकमिति अमुष्यपुत्रामुष्यकुलशब्दयोर्णकान्तकुलपुत्रयो-
 रिति ध्या न लुक् आमुष्य पुत्रिका आमुष्यकुलिका स्वभावात् स्त्रीत्वम् एव यौव-
 निका इति कश्चित् । बहुलशब्दस्य फे मन्समावेशार्थं तेन बाहुलक बाहुल्य
 वहिमा इत्यादि । युङ् रूपोत्तमादसुप्रख्याञ्च । य उङ् यस्य स युङ् उत्तमशब्द
 स्वभावात् विप्रभृतीनामन्यमाह उत्तमस्य समीपम् उपोत्तमं च उपोत्तमं यस्य स
 रूपोत्तमं युङ् चासौ रूपोत्तमश्चेति स तस्मात् स्यन्तात् भावक्रिययोर्णकं स्यात् न तु
 सुप्रख्यात् रमणोद्यस्य भावः क्रिया वा रामणीयक रमणीयकम् युङ् इति हि
 विमानता विमानत्वम् । रूपोत्तमादिति किं चवियत्वं चवियता । असुप्रख्या-
 दिति किं सौप्रख्यं सुप्रख्यत्वं सुप्रख्यता । चात् स्त्रियाम् । ध्यन्तात् कृतचसाङ्गाव-
 क्रिययोर्णकं स्यात् स च स्त्रियाम् । गोपालपशुपालानां भावः क्रिया वा गोपाल-
 पशुपालिका । शौथोपाध्यायिका कौत्सकुशिकिका देवासुरिका । गौतचरणाञ्च
 ज्ञाघादौ । ध्यन्ताङ्गोदवाचिनश्चरणवाचिनश्च भावविक्रयोर्णकं स्यात् ज्ञाघादि-
 विषये । स च स्त्रियाम् । या आख्या अपत्यनिमित्ता सा गौतपदवाच्या अथवा
 ये पठ्यन्ते ते गौतपदवाच्या इति या आख्या वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे मा
 चरणपदवाच्या । गार्गिकया काठिकया च ज्ञाघते अधिचिपति तामवगतवान्
 प्राप्तवान् वा गार्गलेन ज्ञाघत आत्मनि कल्याणं करोति अधिचिपति परान्निन्दति
 तामवगतवान् तच्छब्देन गौतचरणसम्बन्धिन्यौ भावक्रिये उच्येते ते ज्ञातवान् प्राप्त-
 वान् लब्धवान् इत्यर्थः । एव कठलेन ज्ञाघते इत्यर्थः ज्ञाघादेरन्यत्वं गार्गत्वम्
 कठत्वम् । ऋत्विग्य ईय । ध्यन्तेभ्य ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यो भावक्रिययोरीयः
 स्यात् । मित्रावरुणीयं प्रस्तोदीय । मित्रावरुणप्रस्तोतब्राह्मणाच्छसि पीठ च ।
 श्रावस्तुतार्द्रभावी च प्रतिप्रस्तोदहीठ च । व्याघायेष्टा सुब्रह्मण्योऽच्छावागऽग्नीध्रमेव

च । अध्वर्युः प्रतिहर्ता च ब्रह्मोद्गाता च कीर्तितः । एते पञ्चदशशब्दाः ऋत्वि-
 त्विशेषवाचिन इति कात्यायनः । ऋत्विगर्थाद् ब्रह्मणस्तः । ध्यन्तादृत्विग्विचिनी
 ब्रह्मशब्दाद्भावक्रिययोस्त्वः स्यात् ब्रह्मणी भावः क्रिया वा ब्रह्मणी भावः क्रिया वा
 ब्रह्मत्व नेति वक्तव्ये त्ववचनान्तवाधनार्थम् । ब्राह्मणार्थात् तु ब्रह्मत्वं ब्रह्मता । न
 मञी यादचतुरादेः । नञपूर्वात् भूतात् भावे क्रियायाश्च उक्तार्थो न स्युः न चतु-
 रादेः । न युक्तः अशुक्तस्तस्य भावः क्रिया वा अशुक्तत्वम् अशुक्ता अदृढत्वम्
 अदृढता अमधुरत्वम् अमधुरता अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणतयादि यादिति कि
 नास्ति पटुर्यस्यापटुस्तस्य भावः अपाटवम् । अचतुरादेरिति किम् अचातुर्यम्
 अचतुरत्वम् अचतुरता न चतुरोऽचतुरस्तस्य भावः क्रिया वेति वाच्ये
 एवम् आसङ्गत्वम् आनरंश्यम् आवह्यम् आसच्यम् आबुध्यम् आवश्यम् आलस्यम् ।
 धान्यवाचिनस्तत्त्वे शीनः । ध्यन्तेभ्यो धान्यवाचिभ्यो शीनः स्यात् तत्त्वे
 वाच्ये । मुद्गानां भवनं चैवं मौद्गीनां कौलत्वीनां कौद्रवीणां धान्यीनमिति भाग-
 वृत्तिः । शालित्रीहिभ्यां णेयः । ध्यन्ताभ्यामाभ्या चैवे वाच्ये णेयः स्यात् शीन-
 स्थापवादः । शालीनां भवनं चैवं शालेयं त्रैहैयं चैवं स्त्रियां शालेयी भूः । यव
 यवक षष्टिकाभ्यो वा तु तिल भङ्गा माषाऽणमाभ्यः । ध्यन्तेभ्य एभ्यस्तत्त्वे यः
 स्यात् तिलादेस्तु वा । यवानां भवनं चैवं यव्यं यवक्यं षष्टिक्यम् । यवकशब्दो
 बोरोधान्ये रूढः तिलादेस्तु तिल्यं भङ्ग माष्यम् आणव्यम् उभ्यं पक्षे तैलौनमित्यादि ।
 भङ्गाशब्दः कार्पासे वर्त्तते इति धातुप्रदीपः । रक्षितस्तु भङ्गासमाख्यशब्देऽपीति
 विश्व इति । अश्वादेकाहगमे शीनः । एकाहेन गम्यते एकाहगमः तस्मिन् वाच्ये
 अश्वशब्दात् शीनः स्यात् । अश्वस्य एकाहगमः पन्था आश्वीनः पन्थाः । इदमर्थः ।
 ध्यन्तादिदमर्थं वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् भूले विष्णोरिदमिति वाक्यं भवादित्वात्
 इडादीयः एवं त्वदीयं गार्गीयं नादेयं राष्ट्रीयमित्यादि । माघवनमिति मघीन
 इदमिति वाक्यं तेन उः अविकारण्ये न नलीपः तुङ्पक्षे माघवतमिति शौवनमिति
 श्वन इदमिति वाक्यं द्वारादित्वात् वस्योम् पूर्ववन्न नलीपः । यमादेस्तु याम्यं प्राजा-
 पत्य पाशुपतम् आग्नेयम् कालियम् औत्समित्यादि अब लिङ्गवचनमतत्त्वं तेन विष्णो-
 रियं वैष्णवी विष्णोरिमौ वैष्णवावित्यादि । इदमिति सन्बन्धमात्रं विवक्षितं तथाच
 शैवं शिवसन्धीत्यर्थः । रथरथान्तात् यो रथाङ्गे । ध्यन्तात् रथात् रथान्ताच्च इदमर्थः
 रथाङ्गे वाच्ये यः स्यात् णस्थापवादः । रथस्येदं रथ्यं चक्रं परमरथ्यं चक्रं रथाङ्गम्
 इति किं रथस्येदं स्थानमिति । बाह्वनवाहनादिरिषदध्वर्युभ्यः ट्ठः । बाह्वनवाचकात्

वाहनवाचिपूर्वशब्दात् परिषच्छब्दादध्वर्युशब्दाच्च इदमर्थे ट् स्यात् । हस्तिन इदं हास्त आर्वात आश्वम् । वाहनपूर्वात् हस्तिन चर्म हस्तिचर्म तस्येदं हास्ति-
चर्म आश्वशकटम् । पारिषद आश्वथवम् । जयादित्यस्तु वाहनावाह्य एवार्थे
वाहनपूर्वरथशब्दाच्च त्र्यमुक्ता अश्वस्येदं वहनीय आश्व यान अश्वरथस्येदम् आश्वरथ
मित्याह तद्वाध्यादिविरुद्धमिति । हलसीराभ्यां षिक । हलस्येदं हालिक
सैरिकम् । अपत्याश्वकी शिष्यदण्डमानवयो । अन्तादपत्यान्तदिदमर्थे णक्
स्यात् न तु शिष्ये दण्डमानवे च । म्लुचुकायनेरिदं म्लौचुकायन औपगवकम् ।
अशिष्यदण्डमानवयोरिति किं दाचेरथमन्तेवासौ दाच गौक्षदण्डमानव दण्ड-
प्रधानो मानव शाकपार्थिवादित्वाङ्गोप । चरणाद्धर्मन्नाययी । अन्ताच्चरण-
वाचिन इदमर्थे धर्मन्नाययीर्वाचयीर्णक् स्यात् । कठस्याय धर्म आन्नायी वा
काठक कालापक चरणा वेदनिमित्तेन पुरुषे वर्त्तमाना, कठादयश्चरणवाचका
आन्नाय पाठपरम्परा । नटीक् थिकवह्वृचच्छन्दीगयाञ्जिकाश्च । अन्तेभ्य एभ्य इदं
मर्थे धर्मन्नाययीर्वाचयीर्णक् स्यात् । नटस्याय धर्म आन्नायी वा नाट्य औक्
थिक वाह्वृच छान्दीग याञ्जिक । औक् थिक सामन्याख्यानाऽध्येता वह्वृच,
ऋग्वेदी छन्दीग सामवेदी याञ्जिकी यज्ञविद्याध्येता । चाददेवासुरादेरकी वैर-
विवाहयो । अन्ताद्देवासुरादिभिन्नात् कृतचसादिदमर्थे वैरविवाहयीर्वाचयीरक्,
स्यात् । वैर विरोध, काकश्च ललूकश्च तयोरेदं वैर काकोलूकिका अश्वमहिषिका ।
अविश्व भरद्वाजश्च तेषां विवाह अविभरद्वाजिका कुत्सकुशिकिका गर्ग्यस्केत्या-
दिना ऋऽपत्यस्य लुक् स्वभावादस्य स्त्रीत्वम् । देवासुरादेस्तु देवासुर रक्षोगन्धर्वे
यक्षीशैरमित्यादि देवासुरादेर्वैरम् एव निषेध इत्येके । अग्रीधो ण् गेहं नदञ्च
अन्तादग्रीधशब्दादिदमर्थे ण् स्यात् मेहे वाच्ये तन्मिन् पूर्वं दसञ्च न स्यात् ।
अग्रीध इदं गृहम् आग्रीधम् अग्निमित्ते इत्यग्रीध् होता अन्तर्भावितजगत्तादित्वधी
क्लिप् । समिध आधाने ण् एनम् च । समिध् शब्दादाधाने वाच्ये इदमर्थे
ण् स्यात् णस्य एनम् च, म् इत् । समिध इदमाधानं समिधेन्वी मन्त्र समि-
धेनी ऋक् ईपि णस्य लोप । रैवतिकादेरीध । अन्ताद्रैवतिकादेरिदमर्थे
ईय स्यात् । रैवतिकस्येदं रैवतिकीय वैजवापीयम् । रैवतिकी वैजवापि
शौरशीवौदमेधि च । चौमधृत्यौदवापी च स्वापिशि सप्त कीर्त्तिता । सर्वेभ्योऽप-
त्यत्यान्तत्वात् णकी बाध्यते । हास्तिपादकौपिञ्जलात् ण । अन्ताभ्यामाभ्यामिद-
मर्थे ण स्यात् । हास्तिपादस्येदं हास्तिपाद कौपिञ्जलस्येदं कौपिञ्जलम् ।

४३४ । ऋट्रो ये ।

ऋत् ११, र ११, ये ७ ।

पिव्रम् ।

४३५ । हन् षन् धृतराज्ञामुङ्लोपः षो ।

हन् षन् धृतराज्ञा ६॥३, उङ्लोप ११, षो ७ ।

वार्त्तन्न पौष्ण धातृतराज्ञम् । एषा किं सामनम् ।

अपत्यत्यान्ताभ्या णको बाध्यते । आथर्वणिकादथर्वणश्च । अन्तादाथर्वणिकादिद-
सथ णा स्यात् णि अथर्वणादेशश्च । अथर्वणा प्रीक्तम् आथर्वण तदधीते तद्वृत्ति वा
आथर्वणिक पाठमलात् अथर्ववेदिनीर्न लुक् आथर्वणिकस्याथ धर्म आन्तायी वा
आथर्वण धर्माभ्याययोरिवाभिधानात् आथर्वणिक ग्रहमित्यादौ न स्यात् । वाटु
रिद्विष्य । अन्तादीदृश्यादिदमर्थे ण स्यात् तस्मिन् वहिवादेशश्च । वीदुरिद
वाहित्व सपूर्वादपि सावाहित्वम् । णिण्णट्वात् सङ्गाङ्घोषलक्षणे । अन्तेभ्य
आन्तङ्गात्तन्त्रान्तभ्य इदमर्थे सङ्गादिषु वार्त्तन्त्रेषु णा स्यात् । टात् सङ्गीङ्गी घीर्षा
लक्षण वा दाच्च प्राक् णान्तात् गार्ग्यं वाक्य ट्वात्तात् वेद औत्स इत्यादि
एभ्याऽपत्यत्यान्तेभ्यो णको बाध्यते गोत्रलीवर्दवेदिहाङ्गलक्षणयोर्भेद । शाकला-
णकश्च । अन्ताङ्गाकलशब्दादिदमर्थे सङ्गादिषु वार्त्तन्त्रेषु णक स्यात् णस्यापवाद ।
शाकलेन प्रीक्तमधीते शाकल, तस्य सङ्गीङ्गी घीर्षा लक्षण वा शाकलक चका-
रात् णाथ शाकल । नानन्तरादिषु । अन्तादिदमर्थेऽनन्तरादिषु वार्त्तन्त्रेषु इदमर्थे
विहितान्त्या न स्यु । समुद्रस्येदम अनन्तर दूर समीपमुपपद्यधी वा इत्यादि ॥४३३॥

ऋकारो र, स्यात्तद्वितये । पितुरिद पिव्रम् अणित् ण्य । ये कि णित् कशि-
पलकम् ॥ ४३४ ॥

श्रीरा टो—ऋत् लुप्तधीक दम् । पिव्रमिति पितुरिदमिति वाक्यम् अव ये
रेफविधानात् य एव ॥ ४३४ ॥

हन् च षन् च धृतराज्ञन् च ते तेषा उङी लोप । षन्निति मूर्धन्यषादि
रकारोङ् दत्यनान्तीभाग, तस्य केवलस्य असम्भवात् उच्चन् पूषन् प्रभृतीना ग्रह-
णम् । अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तद्वानिरिति न्यायात् सदानीङ्लोप इत्यनेनैवाङ्गीते

४३६ । युष्मदस्मद्वत्त्वन्मदां युष्माकास्माक- तावकममकाः ण्यणीने ।

युष्मद-मदा ६॥, युष्माक ममका १॥, ण्यणीने ७ ।

यौष्माक यौष्माकौण, आस्माकम् आस्माकौनं, तावक
तावकौन, मामक मामकौनम् । सूर्याय हित सौरोयम्
आगस्तीयम् आत्मनौनम् । चौर एव चौर. त्रैलोक्य रामकः ।

मिद्धे इद नियमार्थं तेन णे परे एषामिव उड् लीप स्यान्नान्यस्य इत्यर्थः । त्वन्न
इद वार्त्तन्म अत्र णे परे वडौ अनेन अल्लोपे हनोलीन्न एव पूण पौण धृतराज
धार्तराजम् उभयत्र णे वडौ उड् लीप । उच्छान्तु अपत्यार्थं णे औच्छ इति
पूर्वमुदाहृतम् इदमर्थं णे तु मनववर्ज्यनेन अपत्यायमिन्ने णे नकारलीपादुड्
लीपाभावे औच चम् । एषा किं सान्न इद सामनम् अत्र णे पूर्वेषामपि उड् लीपा
न स्यात् ॥ ४३५ ॥

औरा टी—हश्च पूषश्च धृतराजश्च ते तेषां उडो लीप उड् लीप । हनन्त
धनन्त धृतराजन् इत्येषा णे परे उडो लीप स्यात् । वाचन्नम् इति त्वन्न इद-
मित्यर्थे ण अनेन उडो लीपे हनोलीन्न इति न्न । पौणमिति पूण इद णे उडो
लीपे णत्वञ्च एवमौच्छम् । धार्तराजमिति धृती राजा येन धृतराजा तस्येदं णे
उडो लीपे चुल्ल सर्वत्राविकारणो नलीपाभावः । सदानोऽल्लोप इत्यनेन उडो
लीपे प्राप्ते नियमार्थं वचनं तन सान्न इद सामनमित्यादौ न स्यात् ॥ ४३५ ॥

युष्मद अस्मदु त्वद मद एषा स्थाने क्रमात् युष्माक अस्माक तवक ममक एते
प्रादेशाः स्यु णे णीने च परे । युष्माकमिदमित्यर्थे णे णीने च विभक्तैर्लुकि युष्मद
स्थाने युष्माकादेशे वडौ यौष्माक यौष्माकौणम् एवम् आस्माकम् आस्माकौनमिति
एव तव इदम् इत्यर्थे णे णीने च त्तैर्लुकि युष्मद एकत्वात् त्वदादेशे तस्य च तवका-
देशे वडौ तावक तावकौनम् एव मामक मामकौनमिति । सूर्याय हित सौरीयम्
अत्र णीये वडौ सूर्यागत्वस्येति यलोपः । एवम् आगस्तीयम् आत्मने हितम् आत्म
नौनम् अत्र णीने अध्वात्मनोरीने इति नलीपनिषेधः । स्वार्थमुदाहरति । चौर एव
चौर, अत्र णे वडि त्रिलोक्य एव त्रैलोक्यम् अत्र णे वडौ यथोलीप इत्यकारलीपः ।

स्वार्थप्रत्ययान्तास्तुल्लिङ्गा एव इति नियमेऽपि अस्य क्लीबलसंभिवानात् । राम एव रामक' अत्र कश् । कश्प्रत्ययस्य स्वार्थादतिरिक्तोऽप्यर्थः । यथा अज्ञाने कुक्षिते खेव सञ्जायसनुकम्पने । तद्युक्तनीतावप्यस्ये वाच्ये ऋखे च क स्मृत इति प्राञ्च । यथा अश्वक कस्यायमश्व कुक्षितो वा इत्यर्थः । इत्यादौ कणोऽपिस्वान्न वृद्धि । विप्रक कुक्षितो विप्र इत्यर्थः । सञ्जायां देवदत्तक यज्ञदत्तक अनुकम्पाया वत्सक दुर्बलक दुर्भुक्षितक पुत्रक अनुकम्पायुक्तनीतौ आयुर्विच गृहच्छिद्रं पत्रात् कुर्वीत गुप्तकम् । अल्पे तैलक ऋखे वृक्षकम् ॥ ४३६ ॥

श्रीराटी—युष्मच्च अस्मच्च त्वच्च मच्च ते तेषा युष्माकश्च अस्माकश्च त्ववकश्च ममकश्च ते । अथ णीनश्च तत्तस्मिन् । एवमेते क्रमात् सु णणीनश्च परयी । यौष्माकमित्यादि युवयोर्युष्माकमित्यर्थे युष्मदी युष्माकादेश णणीनयी । यौष्माकी-
यमित्यत्र अत्वम् एवमास्माकमिति आस्माकौनमिति आवयोरस्माक वा इदमिति वाक्यम् । तावकमित्यादि तवेदमिति वाक्यम् । आणीनयोरिति कि युष्मदीयम् अस्मदीय त्वदीय मदीय पचे वृद्धादीय । आ ईय्ये हितेऽराजादे । च्यन्ताहितेऽर्थे इय स्यात् न तु राजादे । मूलं सूर्याय हितमिति सूर्यस्याय धर्मं, सूर्यं तस्मै हितमित्यर्थे ईय्ये कृते सूर्यागम्यस्येति यलोप । एवमागस्त्यमिति एव सूर्याय हितं सूर्ययम् एवमागस्त्य वस्त्यमित्यादि । राजादेस्तु राज्ञे हितम् । राजा नाश्रये आचार्यो वयलोऽस्ये प्रथीगत । यद्यपि च्यन्तस्य अन्तभिन्नत्व तथापि अथ अहितयायाया कलाभावात् पूर्वव नोदाहृत्य इहीदाहृतम् । आ इत्यधिकार प्राप्ता प्राक् । सर्वाश्च । च्यन्तात् सर्वशब्दात् हितेऽर्थे ईयो नश्च स्यात् । सर्वेभ्यो हितं सर्वयि, सर्वं, स्त्रिया सर्वेया सर्वा । माश्रयज्ञतदन्तब्रह्मादेर्यः । च्यन्तात् माश्रयज्ञवाचकात् प्राश्रयज्ञवाचकान्तात् ब्रह्मादेश हितेऽर्थे य' स्यात् ईयस्यापवाद' । दन्त्यम् । हित दन्त्यम् औष्ठं राजदन्त्य राजौष्ठं शीर्षं केशा ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यम् अभावकर्म्मये न नलोप । ब्रह्मातिलवणौ माधुर्यौ खलवषे इति शिरसे हितं शीर्षयम् । अव्यञ्जाभ्या ख्य । च्यन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे ख्य स्यात् । अवये हिता अविव्या शाला अजाय हिता अजस्या भूमि प्रातिपदिकयङ्ये लिङ्ग-
वाश्रयस्त्र्याप यङ्यमिति आयात् अजायै हिता अजस्त्र्या इत्यपि च । आत्म-
भोगोत्तरदाभ्यासीन' । च्यन्तादात्मनश्च्यन्तात् भोगोत्तरदाश्च हितेऽर्थे ईन स्यात् । मूल आत्मनीनमिति आत्मने हितमिति वाक्यम् अध्यात्मक्षीरीन इति न लोप । जागशब्द, शरीरवाची राज्ञां भोग' राजभोग; तस्मै हितं राजभोगीनं मादभोगीनं

शुभादित्वाद्वाच्यं । चरकमानवाभ्या णित् । चन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे ईनी णित्
 स्यात् । चरकाय हित चारकीय मानवीनम् । विश्वजनादेर्ये । चन्तात् विश्व-
 जनादेर्हितेऽर्थे ईन स्यात् यसे सति । विश्वजनाय हित विश्वजनीन य इति किं
 विश्वे जना यस्य तस्मै हित विश्वजनौयम् । भाष्ये तु सामानाधिकरण्याभावेऽभिधानं
 तन्मते विश्वस्य जनी विश्वजनस्तस्मै हित विश्वजनौय सर्वजनौयमिति प्रत्युदाहरणं
 पूर्ववत् विश्वजनौयमिति । सर्वजनमहाजनाभ्या णिक । चन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे
 णिक स्यात् यसे सति । सर्वजनाय हित सार्वजनिक विश्वजनादिपाठाच्च सर्व-
 जनीन इति पूर्वेषु महाजनिक । य इति किं सर्वेषां जन तस्मै हित सर्वजनौयं
 महान् जनी यस्य तस्मै हित महाजनौयमिति । पुरुषात् ण्येयस्तद्वधतत्कृतयोः ।
 चन्तात् पुरुषशब्दात् हितेऽर्थे तद्वधे तत्कृते च वाच्ये ण्येय स्यात् । पुरुषाय
 हित पौरुषेयी वधः पुरुषकारश्च । कसपरशुभ्या लुक् विकारार्थे । आभ्या हितार्थे
 लुक् स्यात् विकारार्थे ते परे । कसीयस्य विकार कास्य परशव्यस्य विकार
 पारशवम् । परशीर्हितादौ यो वन्यते । ईयी विकारादुपादानकारणे तादर्थ्ये ।
 प्रकृतेरवस्थान्तर विकार तदर्थ्यात् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने ईय
 स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि अङ्गारशब्दे विका-
 राथस्तस्योपादान काष्ठ तस्य तादर्थ्यं गम्यते । एवं प्राकारीया इष्टका इत्यादि ।
 तादर्थ्यं इति किं धान्यानां यवा विकारादिव किम् उदकाय कृप । कृदिर्वलिभ्या
 ण्येय । चन्ताभ्यामाभ्या विकारार्थाभ्यामुपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने
 ण्येय स्यात् । कृदिषे ढणानि कृदिषेयाणि ढणानि बालेयास्तखुन्ना । ऋषभो-
 पानङ्गा यः । चन्ताभ्यामाभ्या विकारवाचकाभ्याम् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्यं
 गम्यमाने यः स्यात् ऋषभाय वत्स आर्षभ्यो वत्स औपानङ्गं काष्ठम् । चर्म्मेणि
 ट्रीऽनुपानह । चन्तादुपानच्छब्दभिन्नात् विकारार्थादुपादानकारणे चर्म्मेणि वाच्ये
 तादर्थ्यं गम्यमाने ट् स्यात् । वरतायै चर्म्मे वारत चर्म्मे व्याघ्र चर्म्मे । अनुपानह
 इति किम् औपानङ्ग चर्म्मे । ब्रह्माद्यादेरित्यत सर्वत्र तदन्तविधिरिष्यत इति
 न्यासकारस्तेन परमब्रह्मण्य परमादिभ्यां परमाज्ज्ञा परमात्मनीनः परमविश्व-
 जनौय पारममहाजनिक पारमवरकोण परमाङ्गारौय काष्ठ परमवरवायै
 चर्म्मे पारमवरत चर्म्मेत्यादि । उपादानकारणे येत्या उक्तास्ते हितार्थं
 भवन्तीत्यन्ये तेषां मतेऽङ्गाराय । अङ्गाराय कृदिः यमित्यादि । हितादावु-
 पपादार्थोऽपुपादिहविर्वाचित्य । चन्तादुवर्णा ताद्वगदेश हितादावधे यः

स्यात् अपूपादेर्हविर्वाचिभ्यस्तु वा । घेनवे हितं घेनव्यं बध्वे हितं बध्व्यं शल-
 दुश्चर्मविकारार्थः तस्मात् द्रुं बाधित्वाऽनेन यः शलङ्कवे चर्मं शलङ्कव्यं चर्म ।
 गवादेस्तावत् गवे हितं गव्यं हविष्यम् । गीर्हविर्युग्मेधाविब्रिखदसादकपम्बुचाः ।
 इहैकादशकं प्रीक्तमचरं बहिरष्टका । अपूपादेस्तावत् अपूपाय हितम् अपूप्यम्
 अपूपीयं पृथुक्यं पृथुकौकम् । अपूपः पृथुकीऽभ्युषी धूमार्घोऽपिच्छुणा सह । स्थूना-
 कटकक्लिन्नानि प्रदीपी दीपतण्डुलौ । अश्वपादाऽथ सर्वेऽन्नविकारा इह कौर्त्तिताः ।
 सर्वेऽन्ने विकारवाचका अपूपादयः यथा पिष्टाय हितं पिष्ट्यं पिष्टीयं शक्तुशब्दा-
 दुवर्णान्तत्वात् पूर्वेण नित्यम् । शक्तव्यम् । हविर्वाचिनस्तावत् आमिच्छायं हितं
 आमिच्छीयं पुरोडाशेभ्यस्तण्डुलाः पुरोडाश्याः पुरोडाशीयाः तण्डुलाः । चरुशब्दा-
 दुवर्णान्तत्वात् हविःशब्दात् गवादित्वात् पूर्वेण नित्यं चरव्यं हविष्यमिति । उधसी
 नङ् च । च्यन्तादुधःशब्दाद् यः स्यात् हितादौ तस्मिन् नङ् च अडावितौ ।
 उधसे हितम् उधन्यम् । शुनः शुनशूनौ च । च्यन्तात् श्वनशब्दात् हितादौ यः स्यात्
 तस्मिन् शुनशूनौ इत्येतौ स्याताम् । शुने हितं श्वन्यं शून्यम् । नास्मि कम्बलात् ।
 च्यन्तात् कम्बलशब्दात् हितादौ यः स्यात् नास्मि गम्यमाने । कम्बलाय हितम्
 उपादानकारणं वा कम्बल्य ऊर्णा पलशतम् । नास्मीति किं कम्बलीया ऊर्णा ।
 अप्राण्यङ्गे नामिर्नभय । च्यन्तान्नाभिःशब्दात् हितादौ यः स्यात् अप्राण्यङ्गे तस्मिन्ना-
 भिर्नभादेशः । रथैकदेशी नाभिः नाभये हितम् उपादानकारणं वा नाभ्यं काष्ठम् ।
 अप्राण्यङ्ग इति किं नाभये हितं नाभ्यं तैलं प्राण्यङ्गवाचित्वाद् यः पूर्वेस्त्वैव ।
 गवादितः सर्वत्र तदन्तविधिरिति जयादित्यः । तेन परमगव्यं यवापूप्य यवापूपीयं
 परमामित्यं परमामिच्छीय परमोदन्यं परमशून्य परमनभ्यम् इत्यादि । हितादि
 रिह हितं तादर्थ्ये उपादानकारणम् उपादानकारणं चर्म इति । सन्तापादेः
 णिकः प्रभवति । च्यन्तात् सन्तापादेः प्रभवत्यर्थे णिकः स्यात् । सन्तापाय
 प्रभवति सान्तापिकः । सन्तापमासप्रवेशशक्तुसङ्घातमोदनः । उपवासप्रवासीपसर्ग-
 सम्पादनन्तथा । मासौदनञ्च सन्नाहः संयोगश्च प्रकीर्त्तितः । पाराययामापवान्तु
 समी निष्पेय इत्यपि । निसर्गश्च विसर्गश्च धौरेकीनविशतिः । योगाद्यश्च । योगाय
 प्रभवति योग्यः योगिकश्च । कर्मणो णिकः । च्यन्तात् कर्मशब्दात् प्रभवत्यर्थे णिकः
 स्यात् ण इत् । कर्मणो प्रभवति कर्म्मकं धनुः । अतिथेर्ण्यं स्तादर्थ्येऽणित्वदेवतान्त
 प्रादार्घ्येभ्यः । च्यन्तादतिथेर्ण्यः स्यात् तादर्थ्ये देवतान्तादेस्त्वणित् । अतिथये जलम्
 स्नातिभ्यम् अतिथ्यर्थमित्यर्थः । पितृदेवतायै इदं पितृदेवत्यम् अग्निदेवत्यम्

धादाय इदं पादम् अर्धाय इदम् अर्धम् । प्रा । प्रा इत्यधिक्रियते चातुरधि-
कात् प्राक् । ण प्रज्ञादे स्तार्थे वा । प्रान्तात् प्रज्ञादे स्तार्थे ण स्याद्वा । प्रजाना-
तीति प्रज्ञ प्रज्ञ एव प्राज्ञ पक्षे प्रज्ञ मूले चीर एवेति । प्रज्ञ चीर वणिक् विद्या
देवता वसुवन्धव । उणिक् साधारणकुञ्च पिशाचासुरशत्रव । सत्वदाश्रयणा-
ऽग्नौध्रवयो वन्द्योमलीहित । मरुत् प्रत्यक्ष चक्षू षि विपति व्याहृतौ विदन् । चिकी-
र्षद् योध जुह्वन्तच्छाल विखरीऽपि च । अग्रहायण इत्येते विशञ्च ह्यधिका इह ।
साधारणशब्दोऽनत्यान्त स्त्रिया साधारणैव साधारणी । सत्वच्छब्दोऽसधी शब्द
सत् तस्मात् वतु सत्वन् स एव सात्वत विददिति शवन्त कृष्णस्यार्थ जुह्वदिति
शवन्त कृष्णस्यार्थ जुह्वन्नेव जौह्वत कृष्णस्य । आकृतिगणोऽयम् । कुन्दीभ्य ।
प्रत्नेभ्य कुन्दीवाचिभ्य स्तार्थे ण स्याद्वा । विष्टुवेव वैष्टुभ जागत गायत्र स्वभा-
वात् क्लीवत् पक्षे विष्टुवित्यादि । सन्देशवाग्युक्तात् कर्मण । प्रान्तात् सन्देश-
वाचा युक्तोऽर्थे वर्त्तमानात् कर्मशब्दात् स्तार्थे ण स्याद्वा । कर्मैव कर्मण यद्वा
चिक युक्ता वशीकरणादिकर्मणुष्ठीयते तदेवीच्यते । कृष्णविसारिभ्या मृगमत्ययो ।
प्रान्ताभ्यामाभ्या क्रमादनयोर्वर्त्तमानाभ्या णी वा स्यात् । कृष्ण एव कार्णौ मृग
विसार्य्येव विसारिणी मत्स्य इतोऽकलापादेरिति न नेलोप पक्षे कृष्ण विसारी
श्रीदौषधिया शरीराजात्यो । प्रान्ताभ्यामाभ्याम् अनयो क्रमाद्वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे
णी वा स्यात् । श्रीवमेव श्रीत् शरीर मणिबन्धवाचके तु न भवति श्रीषधिरैवौषधम्
श्रीषधिभिरवकन्दादिजातौ तु श्रीषधि फलपाकान्ता जाति । विनयादे णिक
उपायस्य स्वस्य । प्रान्तादिनयादे स्तार्थे णिक स्याद्वा उपायशब्दस्य णिके स्वस्य ।
विनय एव वैनयिक विनयव्यवहारोपचाराऽत्यन्ताऽनुगामिन । सन्प्रदाय समु-
त्कर्ष विशेष विषयात्यया । समाहारसमूहौ चाकस्मात् समयमङ्गति व्यासा
देशौ च सम्योक्ता सप्तभिर्दश कीविद्दे । अकस्मादेव आकस्मिक टेलोप । व्यास
एव वैयासिक तेन निर्वाचा वैयासिकौ सहिता इति आदिस्थितेऽसौ आदेश आदेश
एव आदेशिक । उपाय एव औपयिक णिके स्व । अस्याकृतिगणत्वात् चातु-
रर्थिक इत्यादि । वाच सन्देश । प्रान्तात् सन्देशे वर्त्तमानात् वाचशब्दात् स्तार्थे
णिक स्यात् णिक विनैव शब्दव्यवभावात् विकल्पप्रकरणे निव्योऽय विधि ।
वाचिक सन्देश । सन्देश इति कि वागम्य मधुरा । चतुर्वर्णादे ण्य । प्रान्ता
चतुर्वर्णादे स्तार्थे ण्य स्याद्वा चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्य चतुर्वर्णमुखाऽनन्तचतुराश्रम-
षड्गुणा । विलीकौ सर्वदेवश्च सेना भेषजसन्निधि । त्रिकालावसथौ चैव समोप-

मणिकीपसा । विषष्टिरितिह प्रीक्ता कीविदैर्दणससति' । मूले वैलोक्यमिति इतिह एव ऐतिह्यम् । यावादे क । प्रन्ताद् यावादे क स्याद्वा । याव एव यावक । यावमानसमुद्गाढज्ञाताऽज्ञाताच्चि'भिचव' । चन्द्री रामगडुखामिपष्ट-
दताश्चतुर्दश । मूले रामक इति । आकृतिगणीऽथ तेन पोतक इति । ब्रह्मत्यण् पततनुभ्य आच्छादन निपुण इतिम सूत्रेषु । प्रन्तेभ्य एभ्य ण्वथेषु क्रमादत्तमानेभ्य ण्य स्वार्थे क' स्याद्वा । ब्रह्मत्येव ब्रह्मतिका आच्छादनविशेष अन्यत ब्रह्मतौ औषधि अणुरेव अणुक निपुण अन्यत अणु सूक्ष्म' । पुत्र एव पुत्रक कतिम अन्यत पुत्र' । तनु एव तनुक सूत्रम् अन्यत तनुश्चेव । शीतीणाभ्यामृतौ । प्रन्ताभ्यामाभ्याम् ऋतौ वाच्ये क स्याद्वा स्वार्थे । शीत एव शीतक उष्णक ऋतु' अन्यत शीतो वायु उष्ण कम्बल । लूनविपाताभ्या पशौ । प्यन्ताभ्यामाभ्या पशौ वत्तमानाभ्या स्वार्थे क स्याद्वा । लून एव लूनक पशु विपातक पशु' अन्यत लून' विपात । कुमारखिलनेभ्य । कुमारै खिल्यते येन तदाचिभ्य स्वार्थे क स्याद्वा कन्दुरेव कन्दुक' भ्रमक गिरिक गड्ढक पत्ते कन्दुरित्यादि । स्नातग्न्यनीहितेभ्यो वेदसमातिरिक्तमणिषु । प्रन्तेभ्य एभ्य ण्वथेषु क्रमात् स्वार्थे क स्याद्वा । वेद ससाप्य स्नात स एव स्नातक अन्यत स्नात । गन्ध एव गन्धक धनादिहीन इत्यर्थे । लोहित एव लोहितको मणि अन्यत लोहित । प्रियाटेर्जातौ । प्रन्ता-
जातौ प्रियाटे स्वार्थे क स्याद्वा । प्रिय एव प्रियक' चित्तक मृगजाति गुह्य एव गच्छको देवयोजिजाति गोल एव गोलक कुत्राक्षगजाति । कुल एव कुलक तरु जाति इत्यादय प्रयोगदर्शनात् ज्ञातव्या' । काललोहिताभ्यामनित्यवर्णं । प्रन्ताभ्यामाभ्यामनित्यवर्णं वत्तमानाभ्या स्वार्थे क स्याद्वा । काल एव कालको वैलक्षण्येन लोहित एव लोहितक । पीडनेन तदनित्यं यत् कदाचित् भवति कदाचिन्न भवति गुणभेदेभ्यः द्रव्यवाचित्वे ल्यो विधीयते न तु गुणवत्तेरिति । अनित्य इति किं काला लोहिता गौ । यावत् द्रव्यभावित्वान्नित्यी वर्णः । वर्ण इति किम् असति वर्ण-
ग्रहणे नित्य इति द्रव्यस्यापि विशेषण स्यात् तर्हि लोहितिका समुद्गा पार्थिवा परमाणव इत्यत्र को न स्यात् तेषा नित्यत्वात् सति वर्णग्रहणे नित्येऽपि द्रव्येऽनित्ये वर्णे ल्य सिद्धयति । रक्ताक्ष । रक्तार्थे विहितात् स्वार्थे को वा स्यात् । कालिन रक्त, काल' काल एव 'कालक' वा लोहितक' काललोहिताभ्यामेव विधिः यदा ऽनयोर्भावत् द्रव्यभाविता तदैवोदाहरणमनित्यतायान् पूर्वथैव । लोहिनीशब्तादपि के स्वे लोहिनीकेति भवति अन्यत लोहितेति । अनाव्यलिके ज्ञात् । प्रन्ताद-

नात्यन्तिकविशिष्टे वर्तमानात् ज्ञानात् स्वार्थे की वा स्यादनात्यन्तिकं भिन्नं भिन्न-
कम् अनात्यन्तिक इति किं भिन्नम् अत्यन्तमेव भिन्नमित्यर्थः । सामिक्ततम् अर्द्धभुक्त-
नेमिक्ततमित्यत्र न भवति अनात्यन्तिकस्य साम्यादिभिरुक्तत्वात् स्वयं साम्योक्तेनेति
वसः । अर्द्धभुक्तमित्यत्र साम्यार्थे स इत्येके । अथवा विशेषण स, हसी वा । बह्व-
भिन्नोपपन्नसुकरादेश्वरात् । प्रगतात् बह्वादिपूर्वतरात् स्वार्थे क' स्याद्वा । बहु-
तरकम् अभिन्नतरकम् उपपन्नतरकं सुकरतरकं तरादिति किं बहुतरमित्यादि ।
द्वैतसी । प्रगतादीयभुक्त्यान्तात् स्वार्थे क' स्याद्वा । श्रेयानेव श्रेयस्कः । पूरणान्ताद्
ग्रहणे तस्य लुक् वा । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं रूपादि प्रगतात् पूरणत्वात्ताद् ग्रहणे
वर्तमानात् स्वार्थे की वा स्यात्तस्य पूरणत्यस्य लुक् वा स्यात् । द्वितीयमेव द्विती-
यकं द्विकं रूपं द्वितीयेन रूपेण गृह्यते इत्यर्थः एव तृतीयकं त्रिकं चतुर्थकं
चतुष्कम् । उपविचतुष्पाङ्गा षष्ठ्यः । प्रगतादुपविचतुष्पाङ्गाचिनश्च स्वार्थे षष्ठ्यः
स्याद्वा । उपधीयत इत्युपधि रथाङ्गम् । उपधिरिव औपधियम् । शरणं एव
शरण्ये धारण्ये । अहमादिवर्ण्ये कारी रात्वेफः । प्रगतादहमादेर्वर्ण्येष्वेष-
वाचकाच्च कारः स्याद्वा स्वार्थे रवर्णात् एफश्च । अहमेव अहङ्कारः, एव एव एव
कारः श्रीमेव श्रीङ्कारः सत्यमेव सत्यङ्कारः तुरेव तुकारः दुरेव दुकारः, इत्यादि ।
वर्णात् अतएव अकारः औकारः ककारः, हकारः इत्यादि । र एव रेफः । उत्सर्गाप-
वादयोः क्वचिदुत्सर्गाऽपि निविशते इति न्यासात् रकारः इत्यपि तथाच रकारः नैनि-
नामानि शृण्वती मम पार्वतीति । ऋदस्तिकं प्रशसायान्तु सखौ । प्रगतात् ऋच्छ-
द्वात्तिकं स्याद्वा स्वार्थे प्रशसायान्तु स खश्च । ऋदेव ऋतिका प्रशस्ता ऋत् सत्ता
ऋत्स्ना च । रूपनामभ्या घेयी भागात्तु यश्च । प्रगताभ्यामाभ्या स्वार्थे घेयः स्याद्वा
भागशब्दात् तु घेयी यश्च । रूपधेयः नामधेयः भागधेयः भाग्यम् । देवात् । देव-
एव देवता स्वभावात् स्त्रीलम् । नवाद् यब्जेन तना नूय तेषु । प्रगतात् यवशब्दान्
य व ईनं तन एते स्युः स्वार्थे । तेषु नवशब्दस्य नूरादिश्रुते । नवमेव नव्यं नूढं
नवीनं नूतनम् । प्राज्ञब्रूतना । प्रगतात् प्रशब्दात् न व ईनं तन इत्येते स्युः स्वार्थे ।
प्र एव प्रणं प्रब्रं प्रीणं प्रतनम् । तीयादिविद्यार्थात् षष्ठीकः । प्रगताद्विद्याव्यतिरिक्ता-
र्थात् तीशान्तात् स्वार्थे षष्ठीकः स्याद्वा । द्वितीयैव तृतीयैकी तार्त्तीयैकी अविविद्यार्था-
दिति किं द्वितीया विद्या । अव्यव्यन्ता षडक्षाशितङ्गुलं कर्म पुरुषादो न । प्रान्तेभ्य-
एभ्यः स्वार्थे ईनं स्यात् वा । अधिशब्दः आयत्तपर्यायः । अध्वेव अधीनः तथाच
अस्मास्वधीनः किमु निस्पृहाणामिति भारविः । अधिशब्दः शौण्डादि, गुरुषु अधि

गुर्वधि गुर्वध्यैव गुर्वधीन' एव' ब्राह्मणाधीन । भाष्यकारमते तु केवलादधिश्चब्दात्
य तन्मतेऽधीन इति च । षड् अच्चीणि यस्मिन् षडच्च न षडच्च अषडच्च एव
अषडच्चीण द्वाभ्यामेव कृती मन्त्र । आशिताष्टप्ता गावो यस्मिन् वने तत् आशि-
तङ्गु सूतनिर्देशादाशितस्य मन् आशितङ्गुव आशितङ्गुवीनम् । अल कर्म्मणि अल
कर्म्म तदेव अलकर्म्मणिम् अल पुरुषाय अलपुरुष स एव अलपुरुषीण भाव-
प्रधानीऽल पुरुषशब्द अलपुरुषभावाय इत्यर्थं गीष्ठाङ्गुतपूर्वे णीन । प्रन्ताङ्गुतपूर्वं
वर्त्तमानाङ्गीष्ठशब्दात् स्वार्थे णीणो वा स्यात् । भूतपूर्वं गीष्ठ गीष्ठीन भूतपूर्वं
इति किं गीष्ठी वर्त्तते । वस्तुनि जात्यन्तादीयः । प्रन्तावस्तुनि द्रव्ये वर्त्तमाना-
ज्जातिशब्दान्तात् स्वार्थे ईय स्यात् वा । ब्राह्मणी जातिरस्य ब्राह्मणजाति ब्राह्मण-
जातिरेव ब्राह्मणजातीयः तज्जातीय' वस्तुनि किं ब्राह्मणजातिरदुष्टा । स्थाना-
न्तात् तत्तुल्ये वा । प्रन्तात् तत्तुल्ये वर्त्तमानात् स्थानान्तात् स्वार्थे ईय स्यात् वा ।
पितृस्थानीय पितृस्थान, राजस्थानीय राजस्थान तत्तुल्य इत्यर्थः । मानार्थ-
वल्गन्तान्मात्रद्वयसटौ । प्रन्तान्मानार्थे वल्गन्तात् स्वार्थे मात्रद्वयसटौ स्याता वा ।
कियदेव कियन्मात्र कियद्वयस तावन्मात्र तावद्वयस स्त्रिया कियन्मात्री किय-
द्वयसीत्यादि पच्चे कियदिति । विशीजातौ ण्य । प्रन्ताज्जातौ वर्त्तमानात्
विशशब्दात् स्वार्थे ण्य स्यात् वा विडेव वैश्य, विट्च जाताविति किं विष्णावम् ।
सूरक्षेममर्त्तयविष्ठात् य । प्रन्तेभ्य एभ्यो य स्यात् वा स्वार्थे । सूर एव सूर्य चेम्भ-
मर्त्तय विष्ठा, पच्चे सूर इत्यादि । पूगादमुख्यपूर्वात् । पूगा सघा नानाजातीया
अनियतवृत्तयो धर्मकामप्रधानास्तद्वाचिन, शब्दादमुख्यपूर्वाण्य स्यात् अनिर्दिष्टा-
यांस्त्या, स्वार्थे भवन्ति इति न्यायाण्य स्वार्थे लौहध्वजशब्द, सङ्गवाचक लौह-
ध्वज्य शिविशब्दात् शैव्य स्वमुख्यपूर्वात् तु देवदत्तो मुखीऽस्य देवदत्तको लीकः
स एषा मुख्य इति क अत्र देवदत्तशब्दी मुख्यवाचकोऽस्य पूर्वावयव इति अन्तात्
ली न स्यात् । वाहीकेष्वराजन्यादब्रह्मण्यादायुधजीविसङ्गात् ण्य । वाहीकेषु
आयुधजीविना सङ्गवाचकात् राजन्यशब्दभिन्नात् ब्राह्मणजातिवर्जात् ण्य स्यात्
नञ्द्वयेन ब्राह्मणराजन्ययोर्जातिसवरूपे अवगन्तव्ये कौण्डीण्यशब्दात् कौण्डीण्यः
क्षौद्रक्य मानव्य वाहीकेस्त्विति किं श्वरपुलिन्द' अराजन्यादिति किं शालङ्का-
यनः आयुध जीविनामिति किं मन्द, सङ्गातादिति किं वक्रघोष, । वक्रात्
णे न्य । आयुधजीविसङ्गवाचकात् वक्रशब्दात् शोन्य स्यात् स्वार्थे । वक्रैक्य ।
जातिशब्दान्माभूत् कामक्रीडौ मनुष्याणां खादितारौ वक्राविव । दामन्यादेरीय, ॥

४३७ । कैऽकः स्त्रो हे तु वा ।

कै ७, अक' ६।, स्त्र १।, हे ७, तु । १।, वा । १। ।

कन्यका सुकन्यकः सुकन्याकः । शिवो देवता यस्यासौ
शैवः शाक्तेयः ।

आयुधजीवसङ्गाहामन्यादेरीय स्यात् । दामनीय । दामनी सौमपादिश्च सावित्री-
पुत्र औदधि । काकन्दक्या वितस्ती च सार्वसेनिश्च वैदधि । औदकिर्वैज-
वापिश्च शाकुन्तिकिस्तथौपनि । मौञ्जायन, समुद्दिष्टा दामन्यादै रयौदश । क्रौष्टु-
क्यादेस्त्रिगर्तेषु । आयुधजीविसङ्गात् क्रौष्टुक्यादे, स्वार्थे ईय, स्याद्वा । क्रौष्टुकीय ।
क्रौष्टुकिर्ब्रह्मगुप्तिश्च काष्ठाधि दाण्डकौ तथा । जालमासिर्जालकिश्च कौण्डीपरश्च
इत्यपि । पर्शूयौध्यादिभ्या णट्ठावस्त्रियाञ्च आयुधजीविसङ्गात् पर्श्वदे ण,
यौध्यादे ट्ठ स्याद्वा स्वार्थे । पर्शूश्चद् ऋहश्चद्वत् व्युत्पन्न । पार्श्वं च पर्शू-
न्निगर्ता स्त्रिया पर्शू । पर्शूरची मरुत् सत्वत् वाहीकवसवोऽमुर । दाशार्हश्च
पिशाचश्च वय कार्षापणीऽग्नि । सन् यस्यास्मि वलन्त । यौध्यादे' यौधेय च
यौधेया अजादेराकृतिगणत्वात् स्त्रिया यौधेया इत्यादि । यौधेयौशीनरात्रेयशौभे य-
भरता अमी । यौक्तेयचारण्यौ च त्रिगर्तोऽत्र नव स्मृता । आयुधजीविनिवृत्ते सह
इति प्रवर्तते । प्रातवचनाश्च । ये नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सवजीविनस्त
ब्राता सङ्गास्तेभ्यो ण्य स्याद्वा स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । ब्रात्य ब्रौहसत्य कापोतपाक्य
अस्त्रियामिति किं ब्रातेति । अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्य । सङ्गादिति
निवृत्तम् अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्य स्यात् स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । अभिजिता-
ऽपत्यम् अभिजित स एव अभिजित्य । अभिजिदेदष्टच्छालावदूर्णातम् अमता
सह । शिखावच्च शमीवच्च शश्वदष्टाव कौर्त्तिता । अपत्यग्रहण किम् अभिजिदेवता
अस्य अभिजित स्थालीपाक इत्यादौ न स्यात् । अस्त्रियामिति किम् अभिजित्यः
स्त्रिय । अस्यापत्यार्थत्वात् अभिजित्यस्यापत्य युवा अभिजित्यायन इति । पूगण्यादे-
लुङ् च्चे । पूगाश्च इत्यादि स्वार्थिकाख्या च्चे लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।
लोहध्वजा । कपोतपाका कौण्डीवषा वका दामनय, क्रौष्टुक्य पर्श्व त्रिगर्ता,
अभिजिता इत्यादि अस्त्रियामिति किं लौहध्वज्य, स्त्रिय, एव कौण्डीवष्य'
अजादित्वादाप् दामनीया, स्त्रिय, उक्ता, स्वार्था, ॥ ४३६ ॥

अक ख स्यात् कणि परे बहुव्रीहौ तु वा । कन्या एव कन्यका अत्र अणित्
 कणि कृते अनेन ऋखे स्वार्थप्रत्ययान्तास्तस्मिन्ना एवेति स्त्रियामत आप् । एव सृणा-
 लिका सेनानिका यवसूक वामोरुका इति । शोभना कन्या यस्य इति बहुव्रीहौ
 सुकन्यक सुकन्याक. अत्र वा ऋख । अक इति कि नौरेव नौका । अत्र
 वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समासे कचिदसे परेऽपि अक ख. स्यादा इति
 बोध्यम् । तेन कालिदासकविता नव वय इति रथोद्धतायामुद्भट । वैदेहिबन्धो-
 हृदय विदद्रे इति रघु । अक्षिपपित्रयमवज्जिविशखयुक्तमिति दीपिका । विबुध-
 कृतिरभीष्टा नाडीनक्षत्रहीने इति च दीपिका । विरहिनिक्लन्त कुलमुखाकृति-
 केतकिदन्तुरिताग्ने इति जयदेवश्च सङ्गच्छते । आदि पदस्य उदाहरणमाह शिवी
 देवता यस्यासौ शैव. अत्र ण एव शक्तिय अत्र ण्येव एव शाक्त वैष्णव गाणपत्य
 इत्यादि । एव शाखा मुख अयजघन स्तन्य तरस शरण चरण शृङ्ग मेघ विरस
 दुभ्य साम्ये य. । शाखा इव शाख्य मुखमिव मुख्यम् इत्यादि एव कर्मणि अल
 कर्मणि कम्पसमर्थ अल पौरुषाय अलपौरुषीण. । अव्ययादिशब्दादीने अधीन.
 आयत्त प्राञ्चतीति प्राचीन इत्यादि । एव तदस्या क्रौडाया प्रहरण इत्यर्थेऽपि
 दण्ड प्रहरणमस्या दण्डा क्रौडा मुष्टि प्रहरणमस्या मौष्टा क्रौडा इत्यादौ अणित
 ण. । एव घञन्तात् सोऽस्यामित्यर्थेऽपि अणिति णे दण्डपातीऽस्यामिति दाण्ड-
 पाता फाल्गुनी । श्येनपातीऽस्यामिति श्येनपाता सृगया तिलपातीऽस्यामिति
 तेलपाता खधा । उभयत्र अणित् णे मकारागमी निपात्य । न विद्यन्ते षडच्चाणि
 यद सोऽषडच्चीणी मन्त्र । अत्र ईन । अन्यान्यप्युदाहरामि । भिक्षादे. समूहे
 ण. । भिक्षाणा समूहो भैक्षम् । भिक्षादिस्तु । भिक्षा अहन् गर्भिणी युवति
 सहस करीष अथर्वन् चैव अङ्गार पङ्क्ति दक्षिण खण्डिक अन् युग वरवा हरिद्रा
 वडवा हलवन्त्र भिक्षुक शुक उलूक इत्यादि । २२ । वाडवादे. समूहे अणित्
 ण. । वाडवाना समूहो वाडव्यम् । वाडवादित् । वाडव मानव ब्राह्मण पृष्ठ
 इत्यादि । ४ । राजन्यादे. समूहे कण् । राजन्याना समूह राजन्यकम् । राज
 न्यादिस्तु । राजन्य राजन् शैलूष शालङ्कायन जालम्भरायण अर्जुनायन सम्रिय
 मानव विगर्त मठ विराट् कर्णनाभ देवपात औडुम्बर वैल्वन वाधव आब्रीत
 आर्यकामेय अम्बरीष पुत्र विल्वन वैकर्ण वत्स धेनु हस्तिन् लक्ष्ण दाक्ष वसति
 इत्यादि । २७ । दाक्षिवसत्योरिकारस्य च अङ्गार. । दाक्षीणा समूहो दाक्षक
 एव वसतीना वासतकम् । वृद्धात् समूहभावयो. कण् । वृद्धानां समूहो भावी

वा वाईकम् । पाशादे समूहेऽणित् णा स्त्री । पाशाना समूह पाश्या । पाशा-
दिस्तु । पाश टण धूम हलवांत वन अङ्गार नङ पिटक पीट पेट गल खल गण
गौरथ इत्यादि । १६ । ब्राह्मणादिर्भावकर्मणी णा । ब्राह्मणस्य भाव कर्म वा
ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणादिस्तु । ब्राह्मण मानव वाङ्मव चौर घूर्त्त आवाधय विबाधय
चपवाधय अपवाधय एकभाव विभाव त्रिभाव अन्यभाव अन्नेवञ्च संवादिन् सवेशिन्
सभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् समस्य विषमस्य मध्यस्थ अनौश्वर कुशल चपल
निपुण पिशुन बालिश अलस दुष्पुरुष कापुरुष गणपति अधिपति दायाद विशस्ति
विशाय परमस्य रविसहायं गडुल विज्ञात इत्यादि । ४१ । मित्रादिर्भावकर्मणी
णा स्त्री वा । मित्रस्य भाव कर्म वा मैत्रम् । मित्रादीपि सूर्यागस्त्यस्य इति
यत्नोपि मैत्री । मित्रादिस्तु । मित्र उचित चतुर अनुपूर्वं यथाकाम समय
रुद्र इत्यादि । वणिक्द्रुताभ्या भावकर्मणी णी यश्च । वणिजो भाव कर्म वा
बाणिज्यं वणिज्यम् एव दौत्य दूत्यम् । सख्युर्यं । सख्युर्भाव कर्म वा सख्यम् ।
स्तेनाद यो न लोप्यश्च । स्तेनस्य भाव कर्म वा स्तेयम् । कपिज्ञातिभ्या ण्येय ।
कपेर्भाव कर्म वा कापेयम् एव ज्ञातेयम् । लघुपूर्वादुदन्ताद्भावि ण । लाघव
गौरव सार्द्धं पाठव लघुपूर्वात् किं श्रुत्वम् । युवादिहायनान्ताभ्या भावि ण ।
यूनी भाव यौवनम् । युवादिस्तु । युवन् चपल कुशल निपुण पिशुन स्थविर
भुङ्क्षु कुतूहल सुभात दुर्भात यजमान घात कर्षक कुण्डक श्रवण कमण्डलुं कुस्त्री
दुस्त्री सुहृदय दुर्हृदय वषण परिव्राजक सुब्रह्मचारिन् अनुशस चैवञ्च इत्यादि । २६ ।
हैहायन त्रैहायनमित्यादि । अचतुरस्रस्य भाव अचतुर्थ्यम् एवम् असङ्गतस्य असा-
ङ्गत्यम् अलवणस्य अलावण्यम् एभ्य णा अपटीर्भाव अपाठवम् अत्र ण । एषु
सुपञ्चालादित्वादन्तपदस्य वृद्धिः । दुर्गसिंहस्तु एषु पूर्वपदस्य वृद्धिः कृत्वा आचतुर्थ्यम्
आसङ्गत्यम् अलवण्यम् आपटव्यम् इत्याह । एव कूपस्य कौपीनम् अकार्यं
गुह्यं कौपीनमित्यमरात् । एव शालायां शालीनोऽप्रगल्भ उभयव णीन ।
वत्सेभ्यो हितो वत्सीय गीत्सी हित गव्य वनमित्यादि । मन एव मानसम् अत्र ण
तारा एव तारका अत्र कष् । इवशब्दात् तुल्यार्थेऽपि क । अश्व इवायम् अश्वक
एव देवदत्तक इत्यादि । एव वङ्गस्य राजा वाङ्ग अत्र ण एव कौरव्य कौशल्य
पाण्ड्य एभ्य ण अत्र पाण्ड्यीरुकारलीपो निपात्य । कक्षीनेयार्थेति चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थेऽपि । तेन प्रयोगानुसारादन्येऽपि प्रत्यया स्तु । यथा प्रावृषि भव
प्रावृष्येण ण, वरेण्यः भ्रातुरपत्य भ्रातृव्यः, कर्मणि शूर, कर्मठः, सजातीय-

सहायाभावे एकादाकिन्कौ । एक एव एकाकी एकक' । सृद सन्नी प्रशसा
याम् । प्रशसा सृत् सृत्सा सृत्सा एवम् अवैदुर्ग्वम् इत्यर्थे अविदणम् अविसीदम्
अविसम् अव घत्वाभावी निपात्य' । एवम् अवैर्विस्सरोऽविपट । देवात् स्वार्थे
त । देव एव देवता स्त्रीत्वमभिधानात् । वर्णात् स्वार्थे कारतौ । अकारोऽत्
आकार आत् औकार औत् हसात् कार । ककार चकार औङ्कार, वषट्कार ।
रादेफ । र एव रेफ निष्फले तिले तिलपेज तिलपिञ्ज इत्यादि । अथ निपात्या
वृक्षवाचिना फले वाच्ये इदमर्थे कृतस्य तद्धितस्य लुकि क्लीबत्वम् । आम्रस्येद
फलम् आम्रम् एव नारिकेल तालमित्यादि । हरीतक्यादेस्तु फले वाच्ये इदमर्थे
कृततद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । हरीतक्या इद फल हरीतकी हरितक्यादिस्तु ।
हरीतक्यल्लिकी पथ्यामृद्गीकापिप्पलीकणा । चिञ्चा कीषातकी द्राक्षा कर्कटी
कण्टकारिका । श्वेतपाकी च कर्काश रेवा चैलादय स्मृता इति । रूपत्रय फले
जम्बा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् । मल्लिकादे पुष्पे वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् ।
मल्लिकाया पुष्प मल्लिका । मल्लिकादिस्तु । मल्लिका सुमती मुस्ता विदारौ शाल-
पर्ण्यपि । जाती हरिद्रा गम्भारी वृहती मल्लिकादय, इति । व्रीहिणामपि फले
वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । यथा यवस्य फल यव' एव मुद्ग' तिल इत्यादि ।
एव शुक्लादिकषायादिशीतादीना गुणवाचिनामख्यर्थप्रत्ययस्य लुकि विलिङ्गत्वम् ।
यथा शुक्ल पट शुक्ला धेनु शुक्ल पुष्पम् एव मधुरी गुड मधुरा सिता मधुर फलम् ।
एवञ्च शीतो वायु शीता नदी शीत जलमित्यादि ॥ ४३७ ॥

श्रीरा-टी—अक् प्रत्याहार अक के परे ख स्यात् हसि तु वा । कन्यकेति कन्या
शब्दात् यवादित्वात् क अनेन स्व सुकन्याका इति शीभना कन्या यस्या इति वाक्य
पक्षे सुकन्यका वा ख । णिकोऽस्मै सदा दीयते । प्रन्तादस्मै इत्यर्थे णिक स्यात्
य प्रन्तनिर्दिष्ट सदा दीयते चेन्नवति अग्रभोजन सदा दीयते अस्मै आग्रभोजनिक
प्राथमकल्पिक इत्यादि । प्राणामासौदनमासौदनात् षिक । प्रन्तेभ्य एभ्योऽस्मै
सदा दीयतेऽर्थे षिक । प्राणा सदा दीयतेऽस्मै प्राणिक मासिक औदनिक
स्तिथ्या प्राणिकीत्यादि प्राणिकभार्य इत्यादौ षिकविधानात् । पुत्रज्ञाव इत्येके भक्तात
णी वा । भक्त सदा दीयतेऽस्मै भक्त' पक्षे पूर्वेष णिक भक्तिक । अस्य देवता ।
प्रन्तादस्येत्यर्थे वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् यत् प्रन्तनिर्दिष्ट सा देवता चेन्नवति । मूले
शिवी देवतास्येति शैव शक्त इति शक्तिर्देवतास्य इति वाक्य देवताशब्देनेह दीयस्य
पुरोडाशादे, सामीष्यते यथा शैव हविरित्यादि कथ शैवी मन्त्र, शैव, स्व इत्यादि

सत्यं शिव प्रकाशकत्वेन मन्त्रस्तुत्यादि शिवी देवतेत्युपचार इति । यमादिस्तु याम्यम्
 आदित्य प्राजापत्य पाशुपत आग्नेय आग्नेयी ब्राह्मण इत्युपमानात् कालिय दैव
 दैवम् औत्समित्यादि । कस्य ण्ये काय । क प्रजापति की देवतास्य काय हवि ।
 शुक्रादियः । प्रन्तात् शुक्रशब्दात् देवतास्येत्यर्थे इय णात् णस्यापवादः । शुक्रो
 देवतास्य शुक्रियम् । शतरुद्रादरीयश्च पते प्रश्च । प्रन्ताच्छतरुद्रादेर्देवतास्येत्यर्थे
 इय ईयश्च स्यात् तयी पते प्रादेशः । शतरुद्री देवतास्य शतरुद्रियः शतरुद्रीयम् ।
 अपीनपात् अपानपात् शब्दैः देवताविशेषवाचकौ अपीनपाद्देवतास्य अपीनप्तियम्
 अपीनप्रीयम् अपानप्रीयम् । शतरुद्रा अपीनपात् अपानपात् इति त्रयम् ॥ ४३७ ॥
 महन्द्वावा तौ । प्रन्तान्महेन्द्रशब्दात्तौ इय ईयौ वा स्याता देवतास्येत्यर्थे महेंद्री
 देवतास्य महेंद्रीयः महेंद्रियः पत्ने माहेन्द्रमिति । वायुपैङ्गाचीपुत्रादिभ्यां देयौ ।
 प्रन्ताद्वायुर्देयं पैङ्गाचीपुत्रादेरीयः स्यात् देवतास्येत्यर्थे । वायुर्देवतास्य वायव्य
 वायुर्देवतुरुषः पिता चतुष्कः परिकीर्तितम् । पैङ्गाची पुत्री देवतास्य पैङ्गाची-
 पुत्रीयः तृणविन्दवीयः पैङ्गाचीपुत्रतृणविन्दू द्वौ । मरुत्वतादेशः । प्रन्तात् मरु-
 त्वतादेर्देवतास्येत्यर्थे येयौ स्याता मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वत्यः मरुत्वतीयः शुनो वायुः
 शौर आदित्यः शुनश्च शौरश्च ते देवते अस्य शुनाशीर्यं शुनाशीरीयम् । मरुत्वद्गृ-
 हमेव्यग्रीषोम द्यावा पृथिव्यपि । वस्तीपाति शुनाशीर इह षट् परिकीर्तितः ।
 सीमात् ण्यः । अत्रार्थे ण्यः स्यात् सीमो देवतास्य सीमः हविः । अपथीपलक्षकत्वात्
 सीमी ऋक् ण्यस्य लीपः । महाराजप्रौढपदाभ्यां णिकः । प्रन्ताभ्यानाभ्यां देव-
 तास्येत्यर्थे णिकः स्यात् महाराजो देवतास्य माहाराजिकः प्रौढपदिकः । कथं
 महाराजिक इति मङ्गलौ राजिर्यस्येति है क कालेभ्यो भववत् । येभ्यः काल-
 बाचिभ्यो भवार्थे ये त्या विहितास्तेभ्यः प्रन्तेभ्यस्तेभ्यो देवतास्येत्यर्थे स्युः । मासी
 देवतास्य मासिकः सावत्सरिकः वासन्तः हैमन्तः हैमनः प्रावर्षणमिति छन्दीभ्यस्त-
 दादि प्रागर्थे प्रन्तेभ्यश्छन्दीवाचिभ्यश्छन्द आदि प्रागर्थे वेत्यादित्वात् णः स्यात् ।
 पङ्क्तिरादिर्यस्य प्रागर्थस्य पाङ्क्तः प्रगाथः आनुष्टुभः प्रगाथः यत् प्रगव्यनात् प्रगव्य-
 त्वात् ङे ऋचौ तिस्रः क्रियेते समस्तप्रगाथः । तदादीति किम् अनुष्टुप् मञ्चाश्वास्य
 प्रगाथस्य प्रगाथ इति किं पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य छन्दीभ्य इति किम् उदः प्रशब्द
 आदिरस्य प्रगाथस्य । योऽहृप्रयोजनेभ्यो युञ्जस्य । प्रन्तात् युञ्जवाचिनः प्रयोजन-
 वाचिनश्चास्येत्यर्थे वेत्यादित्वात् णः स्यात् यत् षीनिर्दिष्टं तत् युञ्ज चेद्वर्तते ।
 अर्जुनी योऽज्ञास्य सग्रामस्य अर्जुनः सग्रामः पञ्चालो योऽज्ञास्य सग्रामस्य पाञ्चालः

सयाम सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्र सयाम । सयाम इति किं सुभद्रा प्रयोजन-
 मस्य दानस्य योद्धृप्रयोजनेभ्य इति किं सुभद्रापेक्षितास्य सयामस्य । कालेभ्य
 सोढे । प्रान्तेभ्य कालवाचिभ्य सोढार्थे वर्त्तमानेभ्योऽस्येत्यर्थे भवादित्वात् यथा-
 विहित त्या स्यु । सोढ जितमभ्यस्तमित्यर्थ । निशासहचरितमध्ययन निशा
 तत् सोढमस्य क्वावस्य नैश्वकाव नैशिक प्रादीष प्रादीषिक निशासम्यध्ययन-
 मभ्यस्ततीत्यर्थ । निवासि । प्रान्तान्निवासेऽर्थे वर्त्तमानात् यथाविहित भवादित्या
 स्यु । निवसत्यस्मिन्निवास यत् प्रान्तनिर्दिष्ट स निवासश्चेन्नवति । शुद्धो निवासी
 ऽस्य यौघ्न पुरुष । अभिजने । अभिजना पूर्ववाप्तवाक्ते सन्ति यत्र सोऽभिजन
 अर्शादित्वाद् तथाच यत्र सत्यनुष्यने स निवास यत्र वाप्तवै पूर्वमुपित सोऽभि-
 जन इत्यर्थ । प्रान्तादभिजनार्थे वर्त्तमानात् भवादित्वादस्येत्यर्थे यथाविहित
 त्या स्यु । शुद्धोऽभिजनीऽस्य यौघ्न पुरुष मायुर राष्ट्रिय इत्यादि पृथगग्रहण-
 मुत्तरार्थम् । सिन्धुतक्षशिलादिभ्य, णट्टौ । प्रान्ताभ्यामाभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमाना-
 भ्याम् अस्येत्यर्थे क्रमात् णट्टौ स्याताम् । सिन्धुरभिजनीऽस्य सैन्धव । सिन्धादि
 यथा । सिन्धुकश्मीरकिष्किष्य श्वकप्तीजवर्णव । गन्धार दरदौ शाल्लशब्दिका
 मधुमत्तथा । चरवा च त्रय प्रीक्ता शब्दा द्वादश कोविदै । सिन्धुवर्णमधुकश्मीर-
 शान्त्वाना पाठ कच्छादित्वात् न तत्स्थयीर्लुक् बाधनाय । शेषाणां ब्वविषयादिति
 श्वकबाधनाय । तक्षशिलादेस्तावत् तक्षशिलाभिजनीऽस्य ताक्षशिल । इह तक्ष-
 शिनाबन्धौ वत्सोद्धरश्ववट्टौ । श्वलक्ष्मणमण्यौ कौत्सवरसङ्कुचिता अपि । कौत्से-
 राशीयसिद्धकोष्ठाश्च काण्डवारणम् । कसच्छिब्रौ च कौत्सश्च शब्दा षोडश
 कौत्सिता । कौत्स सवरणयामण्यौ काण्डवारणानां जनपदत्वात् श्वकबाधनाय
 शेषाणां ब्वविषयादिति श्वकबाधनाय । ईयौ गिरिभ्य शस्त्रजौविनि । प्रान्तेभ्योऽभि-
 जनेऽर्थे वर्त्तमानेभ्यो गिरिवाचिभ्योऽस्येत्यर्थे शस्त्रजौविनि वाच्ये ईय स्यात् ।
 हर्द्राणी गिरिरभिजनीऽस्य हर्द्राणीय शस्त्रजौवि कुहलीय शास्त्रजौवी । शस्त्र-
 जौविनीति किम् ऋक्षोदी गिरिरभिजनीऽस्य विप्रस्य आर्क्षोदी ब्राह्मण गिरिभ्य
 इति किं साङ्गाश्वीऽभिजनीऽस्य साङ्गाश्वक शास्त्रजौवी । शाण्डिकादेर्ष्य ।
 प्रान्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानात् शाण्डिकादेरस्येत्यर्थे ष्य स्यात् । शाण्डिक्योऽभि-
 जनीऽस्य शाण्डिक्य सार्वसेन्य । शाण्डिका सर्वसेनश्च सर्वकेशो वुघैर्हि षट् ।
 अद्वाबाध श्वकवक्, कक्षवाच प्रकौत्सित । तुदीवर्म्मतीभ्या ष्येय । प्रान्ताभ्या-
 माभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यार्थे ष्येय, स्यात् । तुदी अभिजनीऽस्य तौदेय,

‘वार्भतेय’ । शालातुरात्रीय’ । शालीतुरीऽभिजनोऽस्य शालातुरीयम् । सेव्ये ।
 प्रन्तात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानादस्वेत्यर्थे भवादिलात् यथाविहितं त्या स्यु । शुन्न
 सेव्योऽस्य औन्न माधुर राष्ट्रिय इत्यादि । अकालदेशादचित्तात् णिक । प्रन्तात्
 कालदेशभिन्नादचित्तावाचकात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानात् अस्वेत्यर्थे णिक स्यात् ।
 अप्रप सेव्योऽस्य आपूपिक शाष्कुलिक पायसिक । अचित्तादिति किं देवदत्त
 अकालदेशादिति किं यैष औन्न । महाराजाच्च । महाराज सेव्योऽस्य महा-
 राजिक स चित्तार्थोऽयमारभ्य । गोवच्चवियाख्येभ्यो णकी वामुदेवार्जुनाभ्यान्व-
 णित् । प्रन्तेभ्य सेव्येऽर्थे वर्त्तमानेभ्योऽपत्यान्तेभ्य चवियाख्येभ्यश्च अस्वेत्यर्थे णक
 स्यात् । वामुदेवार्जुनाभ्यान् अक स्यात् । स्तुचुकायनि सेव्योऽस्य स्तुचुकायन
 औपगवक । चवियाख्येभ्यस्तावत् नकुल सेव्योऽस्य नाकुलक साहदेवक शालक
 आभ्या ग्रहण प्रसिद्धचवियग्रहणार्थं तेन मूढचविय सेव्योऽस्य मौढ’ । वामुदेव-
 शब्दोऽत्र देववाची वामुदेव सेव्योऽस्य वामुदेवक एवमर्जुनक । क्वचिदत्रभिधानात्र
 भवति पाणिनीय पौरवौय । ज्वे ऋढाञ्जनपदवत् । प्रन्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाद्वा
 विषयाद्देशतुल्याख्यर्थावयात् जनपदतद्वाचिभ्यामित्यादौ यस्मात् यो विहितः तस्मात्
 स त्व स्यात् अस्वेत्यर्थे । अङ्गा चविया सेव्या अस्य अङ्गिक वङ्गिक मद्रक
 वज्रिक । ज्व इति किं मद्रस्यापत्य साद्र वज्जरपत्य वाज्यं वङ्गेत् कौशलेत्यादिना
 ष्यङ् । माद्रौ सेव्यौ अस्य माद्रक वाज्यक । ऋढादिति किं पञ्चाला विप्रा सेव्या
 अस्य पाञ्चाल । णिक पण्ये किशरादेस्त्वणित् वा शलानुन । प्रन्तात् पण्येऽर्थे वर्त्त-
 मानादस्वेत्यर्थे णिक स्यात् षिकन्तु किशरादे शलानुशब्दात् वा । मौढक पण्यमस्य
 मौढकिक आपूपिक लावणिक । किशरादेस्तावत् किशर पण्यमस्या किशरिकी
 नलदिकीत्यादि । किशर नलद पर्णी हरिद्रग्रीशीरगुग्गुलु । हारिद्रभगवौ चैव
 स्थगरी नदरो दश । किशरादयो दश शब्दा गन्धविशेषवाचका । शलानुपण्यमस्य
 शलानुक इकस्य क स्त्रिया शलानुकौ पचे णिक शलानुकौ । शिल्पं । णिक
 इत्यनुवर्त्तते प्रन्तात् शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्वेत्यर्थे णिक स्यात् सदङ्गवादनं
 शिल्पमस्य मारदङ्गिक । पाणविक शिल्प कौशल क्रियाभ्यासगृहकज्ञानविशेष
 इति न्यासकार । वस्तुतस्तु ज्ञानविशेषजन्याभिधातविशेष । ननु सदङ्गवादनं
 शिल्पमस्वेत्यर्थोपादानात् सदङ्गवादनशब्दात् त्यो भविष्यति कथं सदङ्गशब्दादिति
 सत्यं मन्वा क्रोशन्तीति वत् सदङ्गादिशब्दात्तत्तदादनेऽप्युपचारा वर्त्तन्त इति ।
 मङ्ङुकभर्भराभ्या णो वा । प्रन्ताभ्यामाभ्या शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानाभ्या अस्वेत्यर्थे

भा बा स्यात् । मण्डुकवादन शिल्पमस्य मण्डुक । भाभर पक्षे मण्डुकिः
 भाभरिक । प्रहरणे । प्रन्तात् प्रहरणेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिक स्यात्
 मण्डुकगत्या णिकोऽनुवर्त्तते । असि प्रहरणमस्य आसिक चाक्रिक प्रासिक
 धानुक् उसनादिकस्य क । शक्तियष्टिभ्या णीक । प्रन्ताभ्या प्रहरणार्थे
 वर्त्तमानाभ्यामाभ्याम् अस्येत्यर्थे णीक स्यात् णिकस्य बाधकः । शक्ति प्रहरणमस्य
 शाक्तोक्त याष्टीकः, शोले । प्रन्ताच्छीले अर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिक, स्यात् ।
 परुषवचन शीलमस्य षारुषिक अपूपभक्षण शीलमस्य आपूपिक अवापि उप-
 चारात् परुषादिशब्दा वचनादौ वर्त्तन्ते । क्वादिर्ण । प्रन्ताच्छीलार्थे वर्त्तमाना-
 क्कवार्दण स्यात् अस्येत्यर्थे । क्कव क्वादनमावरण शीलमस्य क्कव । क्कव
 शब्दा कृषिभिर्वा चूधा सत्यावृत्तानि च । पुरीदास्त्रीद्रकस्थानकर्माणि विशिखा
 नया । आवन्तात् स्थः । प्रन्तादावन्तात् स्वाधौर्निष्पन्नास्ते शीलार्थे वर्त्तमाना-
 दस्येत्यर्थं न स्यात् । सस्या शीलमस्य सास्य स्त्रिया सास्या । तपश्चुराभ्या
 ण । तप शीलमस्या तापसी चुरा शीलमस्या चीरी । अध्ययने कर्मवृत्तम् ।
 अध्ययनविषये कर्मवृत्तमस्येत्यर्थे प्रन्तास्ते णिक स्यात् । एकरूपम् कर्मवृत्त
 अध्ययनेऽस्य एकरूपिक तार्थे गत । एकमन्यत् कर्मवृत्तमव्ययने अस्य ऐकान्यिक
 अध्ययने नियुक्तस्य परौचाकाले पाठितस्खलितरूपमेकम् अन्यत् कर्मजातमित्यर्थः ।
 अध्ययने ह्यन्यत्वमपपाठरूपमेव सम्भवति । बह्वचूर्पूर्वादिक । प्रन्ताह्वचूर्पूर्वदात
 कर्मपत्ताव्ययनेऽस्येत्यर्थे इक, स्यात् । द्वादशरूपाणि कर्माणि वृत्तान्यव्ययनेऽस्य
 द्वादशरूपिक त्रयोदशान्यिकः । अपपाठ एव वृत्ते त्य इष्यते इति न्यासकारः ।
 आस्तनास्तिभ्या मतौ । प्रन्ताभ्यामाभ्या मतौ वर्त्तमानाभ्याम् अस्येत्यर्थे णिक
 स्यात् । विद्यमान, परलोकाभावो यस्य स विद्यमानपरलोका स्वर्ग परलोकोऽस्ति
 इति ज्ञान यस्य स आस्तिकः । एव परलोको नास्ति इति ज्ञान यस्य स नास्तिक
 मदसत्परलोकात्वे अस्तित्वात्तिशब्दौ व्यौ । परे तु त्याद्यन्तप्रतिरूपकौ निपात्यौ
 वर्त्तन्ते अन्य तु विधिवलात् त्याद्यन्तादेव त्य इत्याहुः । दिष्टात् प्रमाणिकदेवपरयो ।
 प्रन्तान्मतौ वर्त्तमानाद्विष्टशब्दादस्येत्यर्थे णिक स्यात् अनधीरयथी प्रमाणान्तः-
 मातनो मतिरस्य स दैष्टिक, देवपरे तु दैष्टिकः । तथाच माघ दैष्टिकता
 न निधोदति गौरुष इति । परिमाणे । प्रन्तात् परिमाणे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे
 षष्ठीदिवात् यथाविहित त्या सु । प्रस्थ, परिमाणमस्य प्रास्थिक द्रौष्टिक,
 परिजौवित परिमाणमस्य षाष्टीक वर्षशत परिमाणमस्य वाषंशतिक, द्वेषटी

जीवितं परिमाणमस्य इति वाक्ये गार्दलुग्विधानात् द्विसाप्तिक इति जया-
दित्य । शत परिमाणमस्य शत्य शतिकं पञ्चकं बहुकं गणकं कतिकं
यावत्कं यावतिकं विशतिकं वंशिकं अर्द्धिकं, कार्षापणिकं प्रतिकं, श्रौपं-
पौर्णिकं, अर्ध्यर्द्धश्रुपं अर्ध्यर्द्धश्रौपं साहस्रः अर्ध्यर्द्धसहस्रम् अर्ध्यर्द्धसाहस्रम् अर्ध्यर्द्ध-
खारिकं विशतिकीर्णं अर्ध्यर्द्धपय्यं द्विशाय द्वैशाष द्विनिष्कं द्विनैष्किकं खारीकं
इत्यादि । संख्यायां सूत्राध्ययनसङ्केषु सञ्ज्ञायाम् । सूत्रादित्यार्थविशेषणं प्रान्तात्
संख्यावाचिनोऽस्त्यर्थे अर्द्धादिवत् त्या स्युः सञ्ज्ञायाम् । अष्टाध्याया परिमाणमस्य
सूत्रस्य अष्टकं षाण्णनीयं दशकं वैयाघ्रपदीयं विकं काशकृतसम् अध्ययने
तावत् पञ्च परिमाणमस्माधीतस्य पञ्चकोऽधीतं सप्तकं अष्टकं अधीतिरध्ययनं
स पाठं तस्य संख्या परिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवारा पञ्चरूपाध्ययनमस्य पञ्चक-
मध्ययनम् । स्तोमे उविधिरिति चान्द्रा । पञ्चदशमन्त्रा परिमाणमस्य पञ्चदश-
स्तोम एकविंश स्तोमं प्राणिसमूहे सहस्रशब्दो ऋद्ध अतएव उक्तं सूत्रमिति । पञ्च
दशाभ्यां उत्तुवर्गे । प्रान्ताभ्यामाभ्यां वर्गाभिधेये तदस्य परिमाणमित्यर्थे उक्ता स्यात्
कस्यापवादः । पञ्चपरिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चत् वर्गे, दशपरिमाणमस्य वर्गस्य दशत्
वर्गे, पचे पञ्चकं दशकं वर्गे । शतिर्द्वादशतं शतं त्र्यादिर्द्वादशतस्तथा । षडादेस्त्रिरेव
स्यादेतेषु दशती हि लुक् । द्वेर्विंशेस्त्रि चतुर्विं पञ्चाष्टोऽशीषषषषपस्याद्दशदशत-
स्त्रिंशमिवदशदशतं शतम् । द्वौदश तौ परिमाणमस्य विशतिः । त्रयोदशतं परि-
माणमस्य त्रिशत् । चतुर्दशतं, परिमाणमस्य चत्वारिंशत् । पञ्चदशतं परिमाण-
मस्य पञ्चाशत् । षट्दशतं परिमाणमस्य षष्टिः । सप्तदशतं परिमाणमस्य
सप्ततिः । अष्टादशतं परिमाणमस्य अशीतिः । नवदशतं परिमाणमस्य नवतिः ।
दशदशतं परिमाणमस्य शतम् । त्रिचत्वारिंशद्वा उन् ब्राह्मणाख्ये ग्रन्थनामनि ।
प्रान्ताभ्यामाभ्यां तदस्य परिमाणमित्यर्थे उन् स्यात् ब्राह्मणाख्यग्रन्थनामनि ।
उक्तावितौ । त्रिंशदध्याया परिमाणमेषां ब्राह्मणाणां त्रिंशानि चत्वारिंशानि
ब्राह्मणानि । पञ्चतस्रिर्द्वादश । प्रान्तात् पञ्चच्छब्दात् ति स्यात् स च ङित् ङित
टिलीप । पञ्चत् परिमाणमस्य पञ्चत्तिच्छब्दं टिलीपे कडि जस्य तुल्ये कडि ।
समयान् प्राप्ते । प्रान्तात् समयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे अर्द्धत्वादित्वात् णिकं स्यात्
अस्त्यर्थे । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् । कालात् यः । प्रान्तात्
कालशब्दात् प्राप्तेऽर्थे वर्त्तमानादस्त्यर्थे यः स्यात् । कालः प्राप्तोऽस्य काल्य
शीतम् । अत्रादे णि । प्रान्तादत्रादे, प्राप्तेऽर्थे वर्त्तमानादस्त्यर्थे णि, स्यात् ।

ऋतु' प्राप्तीऽस्य आर्त्तव पुष्य चेत्यादि । ऋतुश्चोपरतश्चैव प्राप्तिर्लोऽपि वयी
 मता । प्रयोजने । प्रान्तात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् लिरर्हत्यादिवात् शिक
 स्यात् अस्येत्यर्थे । इन्द्रमह प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिक गार्ग्यमहिक । एका
 गाराश्चौर । प्रान्तादेकागारशब्दात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे शिक स्यात्
 चोरेऽभिधेये । एकागार प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चौर । विशाखाषाढाभ्या
 णी मन्थदण्डयी । प्रान्तात् विशाखाशब्दान्मन्थे वाच्ये आषाढाशब्दाद् दण्डे वाच्ये
 प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ण स्यात् । विशाखा प्रयोजनमस्य मन्थस्य
 विशाखी मन्थ आषाढी दण्ड । चूडादेश्च । 'प्रान्ताच्चूडादे' प्रयोजनेऽर्थे वर्त्त-
 मानादस्येत्यर्थे ण स्यात् । चूडा प्रयोजनमस्य चौड । अज्ञा प्रयोजनमस्य अज्ञ
 मित्यादि आकृतिगणोऽयम् । अनुप्रवचनादेरीयो लुक् तु स्वस्तिवाचनादे । प्रान्तात्
 प्रयोजनार्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ईय स्यात् स्वस्तिवाचनादेस्तु ईयस्य लुक् । अनु
 प्रवचन प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रवचन दीर्घजीवितोत्थापने अपि ।
 उपस्थान तथा सम्प्रेषणाभरणमित्यपि । अनुवासनसमुत्तमनुवादनमीरितम् ।
 स्वस्तिवाचन प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनपुण्याहवाचने शान्ति-
 वाचनम् । ऋद्धिवाचनमित्यादि बुधैरत प्रकीर्तितम् । सपूर्वदात् प्रवेशनादे ।
 प्रान्तात् सङ्घपूर्वदात् प्रवेशनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे ईय स्यात् ।
 गृहे प्रवेशन प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् अश्वप्रवेशनीय प्रपापूरणीय प्रासा
 दारोहणीयम् । प्रवेशन प्रपदन पूरणारोहणे अपि । समापन चेति पञ्च शब्दा
 इह समीरिता । धनार्थे । प्रान्ताज्जनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे य-
 स्यात् । धन प्रयोजनमस्य धन्य । धनमायुर्गश स्वर्गधर्मा पञ्चाऽत कीर्तिता ।
 कालात् प्रकृष्टे शिक । प्रान्तात् प्रकृष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् कालशब्दादस्येत्यर्थे शिक-
 स्यात् । प्रकृष्ट कालीऽस्य कालिकम् ऋणम् कालिक वैरम् । स्यादीयोऽस्मिन्
 परिखायास्तु षेय । प्रान्तादस्यास्मिन् वार्थे ईय स्यात् परिखाशब्दात्तु षेय
 स्यात् । प्रीनिर्दिष्ट तत् स्यात् चेत् भवति । प्राकार' स्यादासा प्राकारीया इष्टका
 प्राकार' स्यादस्मिन् प्राकारीया इष्टका प्राकार. स्यादस्मिन् प्राकारीयी देश ।
 प्रासादीय दास प्रासादीया भूमि क्वचिदनभिधानात्र स्यात् प्राकारी देवदत्त
 स्यात् । परिखा स्यादस्यास्मिन् वा पारिखिय स्यादिति सम्भावने खी । उग-
 वादिभ्यो हितवत् । प्रान्तादुवर्णान्तात् गवादेश्चास्याऽस्मिन् वा स्यादर्थे हितार्थे ये
 विहितस्ते स्तु । धनुरस्यास्मिन् वा स्यात् धनव्य गव्यम् अपूयम् अपूपीय लक्ष्म

कैष्टमित्यादि । पौर्णमास्यामस्मिन् सञ्ज्ञायाम् । प्रन्तात् पौर्णमास्यां वर्त्तमानात्
 अस्मिन्नित्यर्थे वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् सञ्ज्ञायां गम्यमानायाम् । पौषी पौर्णमासी
 अस्मिन् मासेऽङ्गमासे सवत्सरे वा पौषी मासीऽङ्गमासी वत्सरश्च । एष्वभिधानान्नेह
 पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्रे इति एव भूतकमासेऽपि न स्यात् । अश्वत्या-
 यहायणीभ्या णिको वा तु चैत्री श्रावणी कार्त्तिकी फाल्गुनीभ्यः । प्रन्ताभ्यामाभ्यां
 पौर्णमास्या वर्त्तमानाभ्यामस्मिन्नित्यर्थे णिक स्यात् । चैत्रादेस्तु वा । अश्वत्यशब्दा-
 ऽश्विनीपर्याय अवशिष्टे लुप् अश्वत्यात्तु सञ्ज्ञाया वा तु चित्रेत्यादिना लुप् । अश्वत्या
 पौर्णमासी अस्मिन् मासे आश्वत्थिकी मास । आयहायणी पौर्णमासी अस्मिन्मासे
 आयहायणिकी मास आयहायणशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे ण पौर्णमासी
 विशेषणादायहायणीसञ्ज्ञायां नी ण । चैत्रादेस्तु चैत्री पौर्णमासी अस्मिन् मासे
 चैत्रिक चैत्र श्रावणिक श्रावण कार्त्तिक फाल्गुनिक फाल्गुनी मास ।
 पदात् दृश्ये य । प्रन्तात् पदात् दृश्येऽर्थे वर्त्तमानादस्मिन्नित्यर्थे यः स्यात् ।
 पद दृश्यमस्मिन् पद षया पद कर्दम पद पादचिह्न दृश्य दर्शनयोग्यमित्यर्थः ।
 एतेन कर्दमस्यावस्था च्यते नातिद्रवी नातिशुक्लमित्यर्थः । प्रहरणात् ण
 क्रीडायाम् । अस्मिन्निति वर्त्तते इदमशब्दस्य क्रीडाविशेषणत्वात् लिङ्गव्यत्ययेनाभ्या
 मिति । प्रन्तात् प्रहरणवाचिनीऽस्यामित्यर्थे ण स्यात् क्रीडाविषये । दण्डप्रहरण-
 मस्या क्रीडाया दाण्डा मौटी क्रीडा प्रहरणादिति किं मनो भूषणमस्यां क्रियायाम् ।
 क्रीडायामिति किं खड्ग प्रहरणमस्या सेनायाम् । भावघञन्तात् हतौ स्त्रियाम् ।
 प्रन्ताद्वाङ्मविहितघञन्तात् अस्यामित्यर्थे ण स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । श्येनपाती-
 ऽस्या क्रियाया श्येनम्पाता मृगया तैल पाता षिट्क्रिया दाण्डपाता तिथिः
 मौषलपाता भूमि । पूर्णमासात् णी वर्त्तते । प्रन्तात् पूर्णमासशब्दादस्य
 वर्त्तते ण स्यात् पूर्णमासी वर्त्ततेऽस्या तिथौ पौर्णमासी तिथि पूर्णमासश्च तस्यैव
 इदमर्थे ण पौर्णमासीति व्युत्पत्त्यन्तरम् । अथ प्रकीर्णकम् । कालात् ब्रह्मचर्य-
 मस्येति णिक । कालवाचिनी ब्रह्मचर्यमस्येति णिक स्यात् । मास व्याप्य
 ब्रह्मचर्यमस्य मासिकी विप्र आर्दमासिक सावत्सरिक । मासी ब्रह्मचर्यस्यास्य-
 मासिक इति प्रन्तात् त्य इत्यपरे । एकदिशि । एकदिग्दर्शय भवादित्वात् यथा-
 विहित' त्या स्यु । सुदान एकदिक् सौदामनी विद्युत् हैमवती वैककुदी पेलु-
 मूली । तश्च । एकदिश्यर्थे तस् स्यात् सुदाङ्ग एकदिक् सुदानत नीलुपफेधाविति
 नस्य लुप् खरादिपाठादिति व्य एव ऽस्मिन्नन्तः, पीलुमूलतः । उरसी यश्च । उर-

शब्दादेकदिश्यर्थे तस्मै स्याताम् । उरसा एकदिक् उरस्त उरस्य । नौ वयो विष तुला धर्मेभ्यस्तास्य तुल्य बन्ध सम प्राप्ये । एभ्य क्रमादेश्वर्थेषु य स्यात् । नावा तार्थं नाव्य वयसा तुल्य वयस्य विषेण बन्ध विष्य तुलया सम तुल्य धर्म्येण प्राप्य धर्म्यम् । हलसीताभ्या कृष्टसङ्गतयोस्तदन्ताच्च । आभ्यामनयोरेक्यो, क्रमात् य स्यात् तदन्ताच्च । हल्लेन कृष्ट हल्य सीतया सङ्गत सीत्य द्विहल्य द्विसीत्यम् । सतजनानाभ्या साधनजल्ययो । सत्य जन्यम् । मूलात् समानास्ययो । मूलशब्दात् समे आनास्ये च य स्यात् । मूलिन सम मूल्य पठ यावङ्गन पठोत्पत्तौ लभ्य तावदेव लभत इत्यर्थः । मूलिन आनास्य अनभिभवनीय मूल्यम् उत्पाटनव्यतिरेकेणात्यपवादौत्यर्थः । स मुख्य एषामिति क । ले क. ज्यान् मुख्य एषामित्यर्थः । त्व मुख्य एषां त्वत्का मत्का देवदत्तका इत्यादि । अन्नमस्मिन् प्रायेण नान्नि ट् नौ तु कुन्दासवटकाभ्याम् । प्रायेणान्नमस्मिन्नित्यर्थे क स्यात् नान्नि गम्यमाने कुन्दासात् ट् वटकादिनय । गुडापूपा प्रायेणान्नमस्या गुडापूपिका यौर्ध्मासी स्त्रिया काप्यदि एव तिलापूपिका कौन्दासी वटकिनीतिथि स्वभावत् स्त्रीत्वम् । धातपारायणं कुन्दासी दन्त्यवान् । शस्यात् परिजाते । शस्यशब्दो गुणवचनस्तस्मात् क स्यात् परिजानेऽर्थः । शस्येन गुणेन परिजात सम्पन्न शस्यको मास शस्यको वत्सर शस्यक शालि सर्वप्रकारेण गुणसम्पन्न इत्यर्थः । अंशाङ्गारिणि । अशशब्दाङ्गारिण्यर्थे क स्यात् । अशको दायद । अनो कमित्येतस्त्वु वार्धश्च । अनुशब्दात् कमितरि वार्धे क स्यात् । अमेस्तु केर्धौ वा । अनुकामयते अनुक अभिक्तामयते अभिक अभीक । तन्नादचिरापङ्गवे । तन्मशब्दात् अचिरापङ्गवेऽर्थे क स्यात् । तन्मको नवकर्पट । शीघ्रश्रितिलार्थाभ्यामुष्णशीताभ्या कारिणि । उष्णशीताभ्यां शीघ्रश्रितिलाभ्यां कारिण्यर्थे क स्यात् । उष्ण शीघ्रकारी उष्णको दध्नः शीत शीतकोऽलस । ब्राह्मण्योभ्या देशयवाशुविशेषयो । आभ्यामनयोरेक्यो, क्रमात् क स्यात् । ब्राह्मणको देशविशेषयव देशे आयुधजीविनी ब्राह्मणा । स देशश्च उच्यते उष्णिका यवाशु । अध्याकृष्टादधिश । अध्याकृष्टशब्दात् क स्यात् केऽधिरादेशश्च । अध्याङ् पूर्वसङ्घोऽर्थे यदा कृतदेव अधिको द्रौण्य खारी यदा तु टं क तदा दस्योक्तत्वात् अधिको खारी द्रौणेन । पार्श्वान्विच्छति शिक्कस्त्वय शूलदण्डाजिनाभ्याम् । पार्श्वशब्दाद्विच्छतीत्यर्थे क स्यात् अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां शिक । पार्श्वमज्जापयलचणम् । तेनान्विच्छति अनुसरति पार्श्वक, शठ । आयः शूलिकः तौष्णकारी साहसिक

इत्यर्थः । दण्डाजिनेनान्विच्छति दण्डाजिनक' दाम्भिकस्तपस्वीत्यर्थः । उत्कण्ठाव-
 ल्युद । उद क स्यात् उत्कण्ठावतीत्यर्थः । उत्क प्रवासी । शृङ्खलादस्य कर-
 भस्य बन्धने । शृङ्खलशब्दादस्य करभस्य बन्धनमित्यर्थः क स्यात् । शृङ्खल बन्धन-
 भस्य करभस्य शृङ्खलक बन्धनमिति किं शृङ्खल वामभस्य करभस्य करभ इति किं
 शृङ्खल बन्धनमस्य गो । धनद्विरण्णात् कामि । आभ्या कामे क स्यात् । धनस्य
 काम' धनक गेहोऽपि निस्तुहस्यास्य सुमुचीर्धनक कुत । इति शिष्टप्रयोगः ।
 स्वाङ्गेभ्य प्रसिते णिकसूदरादायूने । स्वाङ्गवाचिभ्य प्रसितेऽर्थे क स्यात् ।
 उदरात् णिक आयूने वाच्ये । केशेषु प्रसित केशकस्तत्पर इत्यर्थः दन्तक नखक
 इत्यादि घनिर्देशात् स्वाङ्गसमुदायादपि नखकेशक इत्यादि उदरे प्रसित औद-
 रिक आयून क्षुधया पीड्यमान स्वस्यैवोदरपूरणमपेक्षत इत्यर्थः । अन्यत्र उदरक ।
 कालाद्रोगनाम्नि । कालवाचकाद्रोगनामनि वाच्ये क स्यात् । द्वितीयकी ज्वर
 द्वितीयदिनीत्यन्नी ज्वर इत्युच्यते तृतीयक चतुर्थक इत्यादि । कार्यकारण्ये
 अस्वेति । ले कार्यमस्य कारणमस्वेति चार्थे क स्यात् रोगनामनि वाच्ये । शीत
 कार्यमस्य ज्वरस्य शीतकी ज्वर विषपुण्य कारणमस्य ज्वरस्य विषपुण्यकी ज्वर ।
 अल्पङ्गस्वकुक्षिताज्ञातावक्षेपणेषु । रोगनाम्नीति नानुवर्तते । ले, क स्यात् एष्वर्थेऽपि ।
 अन्य तैल तैलक ऋसो वृक्ष वृक्षकः कुक्षितोऽश्च अश्वक इहाज्ञातशब्देन य स्वेन
 रूपेण ज्ञाते विशेषणाज्ञात स गृह्यते कस्यायमश्वक अश्वक । 'प्रवक्ष्यन्ते न्यक
 क्रियते येन तदवक्षेपण तस्मिन् बैयाकरणत्वे केन त्व विकृत्यसे व्याकरणत्वे
 गर्वित । कृपायाम् । कृपाकारुण्येनाभ्युपपत्ति तस्या गम्यमानाया ले कः
 स्यात् । पुत्रक' सुसुचितक ज्वरितक' । तद्युक्ताग्नीतौ । कृपायुक्तात् ले क
 स्यात् नीतौ गम्यमानायाम् । हन्तते गुडका' । कृपायुक्ती दानेनाश्वासयति दान
 कृपानीतिर्गम्यते पूर्वेषु प्रत्यासत्तेरनुकम्पमानादेव त्व इह तु व्यवहृतादपि यथा
 स्यादिति वचनम् । इनेयौ च जातेः वृत्तात् । मनुष्यनामधेयजातिशब्दात्
 कृपाया नीतौ गम्यमानाया क इनेयौ च स्युः । व्याघ्रनामा कश्चित् सोऽनु-
 कम्पित शिञ्जितौ वा व्याघ्रक' व्याघ्रिण, व्याघ्रिय इत्यादि । अजिनान्ताल्लीपयाजि-
 नस्य । अजिनान्तात्रामस्ते स्युः कृपाया नीतौ गम्यमानाया तेषु अजिनस्य
 लोपश्च । व्याघ्राजिननामा कश्चित् सोऽनुकम्पित शिञ्जितौ वा व्याघ्रक' व्याघ्रिण
 व्याघ्रिय, एव कृष्णाजिनात् कृष्णिन कृष्णिक, कृष्णिय, इत्यादि । इकश्च बह्वचोऽपि
 त्वादित्तीयाच्चतुर्थाचौ लोप्य, पूर्वदश्च पर्यायेण उक्त इत्यस्य न । मनुष्यनाम्नी बह्वच.

क इन इय इकश् एते स्युः कृपाया नीतौ च गम्यमानायाम् आदिद्वितीयाच्च आर्दि-
चतुर्थाच्चः परीभागी लोप्यश्च । पूर्वदश्च पर्यायेण लोप्यः उगतात् परस्य इनस्य
नादेशश्च । देवदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा देवदत्तकः अचि तु देविकः देविनः
देविवः पक्षे दत्तकः दत्तिकः दत्तियः शोभनकर्मणानुकम्पितः शिञ्जितो वा शोभन-
कर्मकः अचि तु शोभिकः शोभिन् शोभियः आदिद्वितीयाच्च परी लोप्यः पूर्व-
दस्य लोपे कर्मिकः कर्मिकः कर्मिणः कर्मियः इत्यादि । आदिचतुर्थात् तु बृह-
स्पतिदत्तकः बृहस्पतिकः बृहस्पतिनः बृहस्पतियः पूर्वस्य पर्यायेण लोपे दत्तिकः
दत्तिनः दत्तियः इति मधुसूदनदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा मधुसूदनदत्तकः मधु-
सूदिकः मधुसूदिन् मधुसूदियः इत्यादि । पूर्वदस्य लोपः दत्तिकेत्यादि । बह्वच
इति किं दत्तकः अचि किं देवदत्तकः उक्तस्तु वायुदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा
वायुदत्तकः अचि द्वितीयाच्च परी लोप्यः न्वीर्लोपौ ताविति वायविकः इनस्य नत्वे
वायुनः वायविवः एव भानुदत्तकः भानविकः भानुन् भानवियः पितृदत्तकः
पित्रिकः पितृणः पितृयः । एव भ्रातृदत्तकः भ्रात्रिकः भ्रातृणः भ्रात्रियः इति
पक्षे दत्तकः इत्यादि । परैकदेशिनस्तु इयस्य यादेशः स्वीकुर्वन्ति तन्मते वायुयः
पितृयः इति । तदुक्तम् । चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये
तथैवेष्ट उगन्तान्न इनस्य चेति । तन्मते अनजादौ के बृहस्पतिकः । प्रत्ययाभावे-
ऽपि देवः पूर्वलोपे दत्तः पक्षे देवदत्तः इत्यादि । उपपूर्वादौ च । मनुष्यनाम्न
उपादे परी तर्कौ चकारात् इक इन इय एते स्युः कृपाया नीतौ च गम्यमानायां
वाचः परभागी लोप्यश्च अचि । उपदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा उपतः उपकः
उपिकः उपिन् उपियः । अचि किम् उपदत्तकः । परलोप्ये द्वितीयैश्च । बह्वचो
मनुष्यनाम्न एषु परभागी लोप्यः एच्च लोप्यः अचि परी । कुवेरदत्तोऽनुकम्पितः
शिञ्जितो वा कुविकः कुविन् कुवियः एवम् उपेन्द्रदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा
उपिकः उपिन् उपियः कही उदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा कहिकः कहिन्
कहियः अचि किं कुवेरदत्तकः उपेन्द्रदत्तकः कही उदत्तकः इत्यादि । एकाजद-
परश्च । बह्वचो वृनाम्न एकाच्छब्दात् परभागी लोप्यः स्यादचि कृपायां नीतौ च
गम्यमानायाम् । वागाशीर्दत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा वाचिकः वाचिन् वाचियः ।
एवं षडङ्गुलिदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा षडिकः षडिन् षडियः नञानिर्दिष्ट-
त्वाद्गणदन्मिति भाव्यम् अचि किं वागाशीर्दत्तकः षडङ्गुलिदत्तकः । आदिद्वितीया-
दत्तोऽर्थ्यमादेः । बह्वचो वृनाम्नोऽर्थ्यमादेरादिद्वितीयाच्च परभागी लोप्यः स्यात्

अचि परं कृपायां नीतौ गम्यमानायाम् । अर्थमदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा
 आर्थमिक आर्थमिण आर्थमिय । अचि किम् अर्थमदत्तक । अर्थमा शैवल-
 शैव विशालवरुणौ तथा । विशाखशरणच्चापि अर्थमादि प्रकीर्तितः । अर्थमादेरिति
 किं शोभनकर्मानुवन्पितः शिञ्जितो वा शोभिकः इत्यादि । क प्रतिरूपनाम्नी-
 रिवे । प्रतिरूप प्रतिकृतिस्तस्या सञ्ज्ञाया च इवार्थे सादृश्ये क स्यात् । अश्वक-
 गर्दभक चित्रक यथा तत्प्रकृतिरुच्यते अथवा तत्सदृशस्यैव सञ्ज्ञायाम् । प्रतिरूप
 इति किं गौरिव गवयः । लुप्तनुष्यविक्रयजीविकार्थचित्रध्वजार्चासु । मनुष्यवाच्ये
 विक्रेतृवर्जजीविकार्थेषु कस्य लुप् स्यात् । चञ्चैव नर चञ्चा चञ्चावर्द्धिका जीविका
 र्थेषु चित्रध्वजाऽर्चान्नित्याभिधानम् । राम कृष्णरामादिप्रतिकृति गृहीत्वा भ्रमतीत्यथ
 ध्वजेगरुड वृष अर्चायां वासुदेव देवनादीनां जीविकार्थां प्रतिकृतय उच्यन्ते ।
 अविज्ञेय इति किं वासुदेवकात् विक्रीणीते । अनर्चादिषु तु हस्तिकान् छायादर्शकौ
 दर्शयति । देवपथादेशः । देवपथादेः प्रतिरूपे कस्य लुप् स्यात् । देवपथस्य
 प्रतिकृति देवपथः । देवाजशङ्कुहस्तेभ्यः पयिन् कङ्कुमुख तथा । मत्स्येन्द्रवास-
 रज्जुश्च काकतुण्डश्च कश्चन । सिद्धपथो दश प्रोक्ता कुधैर्वा विपथेन च । वस्त्रे
 ण्येय शिलायास्त्वण्डिहा । वस्त्रिशब्दादिवार्थे ण्येय स्यात् शिलाशब्दात्तु ण्येयोऽण्डिहा
 स्यात् । वस्त्रिरिव वास्त्रेयः शिनेक शिनेय अप्रतिरूपेऽपि वास्त्रेय इत्यपरः ।
 कुशाद्यादेरीयः । कुशाद्यादिशब्देभ्यो इवार्थे ईयः स्यात् कुशाद्यमिव कुशाद्यीया
 बुद्धिः सूक्ष्मत्वादतितीक्ष्णत्वाच्च । अध्वजरतीय अध्वजरतीयम् अध्वजरती समाने
 वर्तते तद्वदिष्टानिष्टत्वात् । कालतालौय काकतालशब्द काकस्य गमन एव
 तालस्य पतनेन काकस्य मरणे वर्तते तद्वत् आकस्मिक सङ्गतम् एव घृणाच्चरीयम्
 अजापनीयम् अध्वगतीय खलतिवल्गोयमियादि । काकतालादिशब्दानां अर्थविशेषे
 स गणपाठबलात् अथवा मयूरव्यसकादित्वात् । शर्करादेः ण सपत्रास्त्वणित् ।
 शर्करादेरिवार्थे ण स्यात् सपत्रौशब्दात्त्वणित् शर्करेव शर्करः । शर्करा पुण्डरीकश्च
 शतपत्रम् कपालिका । गीलोमापि च नाराच सिकता नकुल तथा । कृकाटिका
 च गीपुच्छ कृपा चैव प्रयोगतः । सपत्रीव सपत्रश्च प्रतिपन्न स उच्यते । अङ्गुल्यादेः
 णिक एकशालायास्त्वणित् । अङ्गुल्यादेरिवार्थे णिक स्यात् एकशालायास्तु णिक
 इद्रहितः । अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । अङ्गुलि कुलिश वल्गु रुदस्वित् बभ्रुमण्डलम् ।
 घोनीचरुर्ध्वणिवक्त्रं कपिलो भरुजो हरिः । खलवर्णौ च विज्ञेयौ शकुलिशोरसः
 सह । एकशालिव एकशालिक चकारात् णिकश्च ऐकशालिक इत्यन्ये । कर्क-

लोहिताभ्या णीक' । आभ्यामिवाथे णीक स्यात् कर्क इव कार्कीक लौहितीक' स्वयमलोहित' स्फटिकादि जवाद्याशयवशाल्लीहित इवाभासते य सं एवीच्यते । शाखादीर्यो द्वीस्तु भव्ये च । शाखादेरिवाथे य स्यात् दुश्शब्दात् भव्य चेद् य' । शाखेव शाख्यम् । शाखामुखी रोजघानाय मेघा स्तन्मच्च ग्रंथं वचनञ्च तव । ज्ञातेन साङ्गं शरणेन चाऽपि शाखादिरुक्तो बहुभिं प्रयोगात् । दुरिव द्रव्य स्वभावात् क्लीबलिङ्गं यथा द्रुम फलादिभिरर्थिनं ग्रीणाति तथायमपि स्वविभवे भवति आत्मगुणसम्पन्नीऽपि द्रव्यमुच्यते द्रव्यं हि क्रिया विनयति द्रव्यमिति हिरण्यादिकमपि द्रव्यं पुरुषार्थसाधकत्वात् णीककक्षीनेयांश्चेति न्वनिर्देशात् अन्ये त्याश्च यथा । एकात् काकिनौ संजातीयोऽसङ्गाये । इवेति निवृत्त सजातीय- हितौयरहिते एकशब्दात् कं आकिन् एतौ स्याताम् । एककं एकाकी शतमेका- किनी यान्तीति चित्त्वं अष्टमाक्षी भागे लुक् वा षष्ठात् माने कश्च अष्टमी मानं आष्टमं लुक् वा अष्टम । षष्ठी भाग षष्ठ षष्ठ माने तु षष्ठकं षष्ठ षष्ठ । तत्र सहते हिमादेतु । हिमंशब्दादेतु स्यात् तत्र सहते इत्यर्थे हिम न सहते हिमेतु । शीतोष्णतादालु । एभ्यो न सहते इत्यर्थे आलु स्यात् । शीत न सहते शीतालु उष्णालु तृणालु । बलवातादूल । आभ्यां न सहते इत्यर्थे जलं स्यात् । बल न सहते बलूल वातूल' । 'आभीच्छे' सत्त्वादेरक पाद पाञ्च । सत्त्वापूर्वात् पादशब्दादाभीच्छेऽसक स्यान् पादस्य पञ्च । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिका ददाति तार्थेगसङ्कल्पाऽकः काप्यदि ते आभीच्छे' दीतिते सति न द्वि' एव द्विपदिका द्वे द्वे शते द्विशतिका द्विमीदिका ददाति आभीच्छे' इति किं द्वौ पादौ ददाति ददात्यवारीपणार्थः । दानार्थकत्वे तु परस्त्वविषयः । दण्डव्यप- सर्गयोश्च । अवौसाधार्थोऽयमारम्भः व्यपसर्गो दानं द्वौ पादौ दद्वित' द्विपदिकां दद्वित द्वौ पादौ व्यपसृजति द्विपदिकाम् एव' द्वितीयिकां द्विमीदिकामित्यादि । द्वौ द्वौ मासौ ददाति द्वौ मासौ व्यवसृजति इत्यत्र न स्यादनभिधानात् । वेश नानाशसङ्कटा । वेरिते स्यु' च इत् चित्त्वाद् विना विनाश' विसङ्कट' नञ् आनाच् । नञ् शब्दादानाच् स्यात् चित्त्वाद् नाना । नेर्विड्विरीषौ । नेरिभौ स्याताम् । निविडं निविरीषम् किल कक पिटाशिशेषु । नेरित्यनुबन्धते नेरिते स्यु तद्ध त्रियोगे निशिरादेशश्च । चिकिल चिकक चिपिटं सार्धे के चिपिटक' एते गुणशब्दा यथा कथञ्चिदुन्नेयाः अतएव सूत्रकारेणोपेक्षिताः । क्षिप्रान्त्रश्चक्षुषि ले चित्त्विच् तः । क्षिप्रशब्दात् चक्षुषि वाच्ये लः स्यात् ले परे क्षिप्रशब्दस्य चित् पित्

क्षुत् इते आदेशाः स्तु । चित्तं पिबन्तु जुल्लं तीर्लेल । अवात् कटकुठारौ वैरूप्ये
 भट टीटलाटास्तु नासिकानमनादौ । अवशब्दात् वैरूप्ये कटकुठारौ स्याता
 नासिकानमनादौ तु भट टीट लाटा स्तु । अवकट अवकुठार जवभट अब
 टीट अवलाट नतनासिक इत्यर्थः । पचात्तिर्मूले स्त्रियान्तु धून । पचशब्दात्ति
 स्यात् मूलोऽर्थे युवत्शब्दात्तु स्त्रियाम् । पचति युवति । तिलात् पिञ्जपेजौ
 निष्फले । तिलशब्दान्निष्फलोऽर्थे एतौ स्त । तिलपिञ्ज तिलपेज निष्फल
 इत्यर्थः । पितृमातृभ्या ङामहस्तत्पितरि तदभातरि तु व्यङ्गुलौ । सौवत्वात्
 नङ्गा । आभ्या तयो पितरि ङामह स्यात् तयोर्भातरि तु क्रमात् व्यङ्गुलौ स्त ङ
 इत् । पितामह मातामह पितुर्भाता पितृव्य मातुर्भाता मातुल । अवदुग्धं
 मांढट्टसमरीसा । अविशब्दो मेषवाचकः तस्मात् दुग्धोऽर्थे एते स्तु । अवसोढम्
 अविट्टसम् अविमरीसु विधानसामर्थ्यान्नप इति जयादित्य । भर्तृहरिस्तु मूर्धन्य
 एव विदध्यात् । विस्तारे पट । विस्तारेऽर्थे पट स्यात् । अवीना विस्तार अवि-
 पट प्रातिपदिकादिति परे । अभ्युपाभ्यां त्यकोऽद्वयार्थासन्नभागयो । आभ्या
 क्रमादेतयोरर्थयोस्त्यक् स्यात् । अधित्यका अद्वेष्टभागः उपत्यका अद्वरासन्ना
 भू सभावादनयो स्त्रोत्वम् । कथं समुद्रोपत्यका हैमौ पर्वताधित्यका पुरोति चत्
 सत्य समुद्रोपत्यकेत्युपचारात् । शिक उदरात्तदधीनालसे । उदरशब्दात् तदधी-
 नालसे वाच्यं शिक स्यात् । औदारिक । इन्द्रादयो लिङ्गादौ चैवात्तु परचेवे
 चिकित्स्ये । इन्द्रशब्दादिय लिङ्गदृष्ट सृष्ट जुष्ट दत्तेषु । चैवशब्दात्तु परचेवे
 चिकित्स्ये इत्यर्थः । इन्द्र आत्मा तस्य इदम् अनुमापक लिङ्गम् इन्द्रियम् आत्मा
 चक्षुरादिभिरनुमीयते न खलु कर्तृ कारणमस्ति अथवा इन्द्रस्यात्मनी विषयीप-
 भोगाय भवति तस्येदम् । परचेव जन्मान्तर शरीर तव चिकित्स्य इत्यर्थे चैवियौ
 व्याधि स इह जन्मन्यसाध्य इत्यर्थः अथवा परचेवम् अन्यशरीर तव सक्रमय
 चिकित्स्य चैवियम् । अथवा शस्यचेव दण्यचेव वा परचेव तव चिकित्स्य विनाश
 दण्य चैवियम् अथवा परदारा परचेव तवागुभहेतुत्वात् तव चिकित्स्यो नियाह्यः
 पारदारिक चैविय शास्त्रौनकौपीनसाप्तपदीनान्यऽष्टकाकाय्यसंस्थेषु । एतान्येतेषु
 अर्थेषु यौनान्तानि निपात्यन्ते । शास्त्राप्रवेशमर्हति शास्त्रौना वधू अष्टष्टेत्यर्थः ।
 कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्यम् । सप्तभि पादै प्राप्य संस्थ सप्तपदीन संस्थम् ।
 अथा मुखौनसम्मुखौनौ दर्शने । दर्शनेऽर्थे एतौ निपात्येते दृश्यतेऽव दर्शनं
 मुखस्य सदृश यथामुखं यथासादृश्ये इति वसः दर्पणादिस्थप्रतिबिम्ब सच्यते

मस्मादीनी निपात्यते तथाच यथामुखीन सीतायां पुद्गुवे बहुलोभयन्निति भट्टिः
 सम च तत् मुखञ्चेति समुखीन निपातनात् समकारस्याकारलोप अथवा सम्य-
 गर्थेन समशब्देन प्रादिस हाभ्या दर्पण उच्यते । सर्वचर्म्हणी णीनेनौ कृते । अस्मात्
 कृते णीनेनौ स् । सर्वेण चर्म्हणा कृत सार्वचर्म्हीण सूत्रनिर्देशात् घस षीसे
 त् सर्वस्य चर्म्हणा कृतमिति वाक्यम् । साक्षात् द्रष्टरि सञ्ज्ञाया डिन् । साक्षा-
 च्छब्दात् द्रष्टरि वाच्ये डिन् स्यात् नाम्नि । साक्षी सान्निषौ सान्निष इति । अनु-
 पदादिब्रन्वेष्टरि । अनुपदशब्दादिन् अन्वेष्टरि वाच्ये । मृगस्यादनुपदौ रामो
 जगाम गजविक्रम । सपूर्वपूर्वात् । सपूर्वदात् पूर्वशब्दात् इन् स्यात् । कृत
 पूर्वमनेन कृतपूर्वी कट भुक्तपूर्वी ओदन । इष्टादे । इष्टमनेन इष्टौ यागे
 अधीतो व्याकरणे निराकृतौ गृहीतो कृतौश्रुतीत्यादि । इष्टसङ्कलिताऽधीत
 प्रुत्तव्याकुलिताऽटितम् । नियुक्तागदितायुक्त निगृहीतावकल्पितम् । निराकृत
 निपतित गदित परिरक्षितम् । आमेवितावकीर्णावधारितञ्च निसारितम् ।
 श्रुतसरक्षिता स्नातोऽपाकृतोपकृतानि च । परिगदित परिकल्पितम् । निकथित-
 मुपसादिताऽनुगुणितञ्च । अनुपचित परिगणित तथा पचितमुदगृहीतञ्च ।
 प्रुर्वात् भुक्ते । केवलपूर्वशब्दात् भुक्तेऽर्थे इन् स्यात् । पूर्वमनेन आश्रित भुक्त पीत
 वा पूर्वौ । आह्लादिकश्च । आह्लाशब्दात् भुक्तेऽर्थे इक स्यात् चकारादिन् च ।
 आह्ला वैदिककर्त्तृव्यशेषस्तत्सावन द्रव्य आह्लाम् उपचारात् तस्मिन्नहनि भुक्त येन स
 आह्ला दिवसान्तरे भुक्ते न आह्लातुच्यते । नवयज्ञादेर्णिर्कोऽव वर्त्तते । नवयज्ञादेरव
 वर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात् । नवयज्ञी वर्त्ततेऽस्मिन् नावयज्ञिक पक्षे याज्ञिक इत्यादि-
 गक्रतिगण । धेनी स्त्री दुग्धे ऋणदत्तायाम् । धेनुशब्दात् दुग्धरूपेण ऋणदत्ताया
 धेनौ वाच्याया स् स्यात् । धेनुष्या गौ । अथ चातुरार्थिक । अस्मिन् टिप्पे
 ऽस्तीति नाभिः । अस्मिन् देशे अस्तीति वेत्यादित्वात् ण स्यात् सञ्ज्ञायाम् । उडु
 स्वर्गाऽस्मिन् देशेऽस्ति औडुस्वरी देश एव वाल्ज पार्वत इत्यादि मत्वर्थीयापवादी-
 ऽय योग । निर्वात्ते । नास्तीति वर्त्तते लेखेन निर्वात्ते अर्थे वेत्यादित्वात् ण
 नाभिः । सहस्रेण निर्वात्तो परिखा साहस्री परिखा कुशाभ्येन निर्वात्ता कौशाब्धो
 नगरी । निवासादूरभययो नि परोऽनयोरर्थयोर्वेत्यादित्वात् ण स्यात् सञ्ज्ञायाम् ।
 निवसत्यस्मिन् निवास शिवौनां निवासो देश शैवो देश एव ऋजुनावान निवासी
 ऽश आर्जुनाव आम्बष्ठ विदिशया अदूरं भव वैदिश । श्रीरमुवास्वादेष्टेषु ।
 लवर्णादसुवान्वादशतुर्षु अर्थेषु ट् स्यात् सञ्ज्ञायाम् । अवट्ट, सन्ति अस्मिन् देशे

अवटव ककतवः सन्त्यस्मिन् देशे काकतवः । सुवास्तादिस्तु सुवास्तवः सन्त्यस्मिन् देशे सौवास्तव ट्प्रत्ययो सङ्गाडघोषलक्ष्येषु भेदः । सुवास्तु श्रौवस्त्रीवर्णः, शिखस्त्री खण्डुकर्कशौ । कण्डु कठीकटकर्णौ विकर्कश्च भगीरथ । गर्भ्य कर्कचु मत्यऽति-
र्णहकपूरिणौ तथा । बोष्णीवोष्णन्त कोडश्च तथा भीमरथी मतः । अत्रीवर्णाति-
रिक्ताना पाठो विपाशीत्तरकूपे चेति ट्प्रमाणार्थः । बोष्णीवोष्णन्तरथीः पाठात्
बोष्णाना सङ्घः, वौष्णोय आजकवौष्णय इत्यादि । कोडस्तावत् कर्णच्छिद्रकेश
निर्हन्ता कर्णच्छिद्रका तथा सङ्घः कर्णच्छिद्रकौश्च एव कार्कवाकवौश्च इत्यादि ।
बह्वजन्ताभ्या मतुवतुभ्या च । बह्वच परस्मान्मतोर्वतोश्च चतुर्वर्धेषु ट्प्रः स्यात् ।
सुरुचिमता निर्हन्त सौरुचिमत इककटशब्दान् मीड्मभ्रपादतुरिति वतु नाम्ना-
न्त्यर्थे इतिर्घः इककटवान् तेन निर्हन्त ऐककटवत बह्वजन्ताभ्यामिति किं माला
वता निर्हन्त मालावत तस्य सङ्घः मालावतीय । कूपे बह्वच । बह्वच् ले कूपे
वाच्ये चतुर्वर्धेषु ट्प्रः स्यात् । दौघवरवेण निर्हन्त दैर्घवरव कूप तस्य सङ्घः इत्यर्थे
दैर्घवरव इत्यत्र ण इत्यादि । विपाशीत्तरे च । कूप इत्यनुवर्तते विपाशा नाम
नदी तस्या उत्तरे यः कूपः तच्छिन्नभिर्वेये ट्प्रः स्यात् । अवह्वजर्थे आरम्भः । दत्तेन
निर्हन्त दात्त कूपः गौप्त तत्सङ्घः दात्त गौप्त । उत्तर इति विपाशाया दक्षिणतः
कूपे दात्त गौप्त ण तस्य सङ्घः दात्तीय गौप्तीय । सङ्घलादेशः । सङ्घलादेशतु-
ल्येषु ट्प्रः स्यात् । सङ्घलेन निर्हन्त साङ्गल तस्य सङ्घः साङ्गल इत्यादि । सङ्गल
कुष्कल कुम्भलीम गम्भीर मण्डपम् । निधानानीक वेसान् सुधतोत्पुटमुद्गलम् ।
उत्पुलतर गोविन्द निवासाद्यात्मगोष्ठतः । अभिशक्तश्च सिकता भल्लपालमुमङ्गलौ ।
सुदन्ती वरुणी राजभृवी बहुलमित्यपि । पुलोमश्च कृपासश्च सदा मदज एव
च । सुदक्षश्च सुनेवश्च पलाशीऽन्ये प्रयोगतः । स्त्रीषु सौवीर शाल्मपाञ्च ।
शौवीरदेशे शाल्मदेशे प्राग्देशे च स्त्रीलिङ्गे वाच्ये चतुर्वर्धेषु ट्प्रः स्यात् । दत्तामित्रेण
निर्हन्ता दात्तामित्रौ सौवीरनगरी विधूमाघिना निर्हन्ता वैधूमाघौ शाल्मनगरी
ककन्देन निर्हन्ता काकन्दौ प्राच्यगनरी । णकोऽरीहरणादेः । अरीहरणादेशतुर्धु
अर्थेषु णक स्यात् । अरीस्यात् । अरीहरणेन निर्हन्तम् आरीहरणकम् । अरौ-
हरणकाश्च कृतज्ञा भगलो कुन्दवीरणम् । विशाख शिशपाविलौ विपाशः साञ्च-
रायण । किरणद्रवणौ चापि आस चान्द्रायणावपि । रैवतीदक्षनौ कुण्ड खदिरा
वैसतायनम् । क्रौटायनश्च बधिर चैगतायनः खान्दवा । शिरीषो जाम्बवत्
खाडायना श्रौसायनस्तथा । श्रौसायणश्च शस्त्रिख्यायनः सीमायनीऽपि च ।

मयत्रश्च वराहश्च शर्करान्ये प्रयोगतः । ऋष्यादेः कः । ऋष्यादेश्चतुर्षु अर्थेषु कः
 स्यात् । ऋष्येण निर्वात ऋष्यक । ऋष्यन्यग्रोधखदिरा, शर्करान्तर खण्डव ।
 पत्रिवेश स्थूलबाहुर्वरण शमधूसरी । उत्तराश्या वितानञ्च विहीनञ्चापि
 कर्तृमम् । विधानञ्च विलङ्घ्य परे शिष्टप्रयोगतः । सुतङ्गमादेः णि । सुतङ्गमा-
 न्यश्चतुर्षु अर्थेषु णि, स्यात् । सुतङ्गमेन निर्वात सौतङ्गमि स्त्रिया सौतङ्गमी
 सुतङ्गमी महाचित्ती विप्रचित्ताऽर्जुनाऽजिरा । शुनश्चेत महापुत्रास्तथा शक्तीऽव
 मञ्चत । मुनिचित्ती विप्रचित्ती गदिकीऽन्ये प्रयोगतः । सख्यादेः ण्येय । सख्या-
 न्यश्चतुर्षु अर्थेषु ण्येय स्यात् । सख्या निर्वात सखेय । सखिश्रीकरचक्राणि चक्र-
 यकय शीफिन । कृगलोऽशीक वाग्दत्ता सखिदत्तकरस्तथा । सीमवल्गभ-
 मादश्च शमन सुरसीऽम्बरा । ख, सद्भाशादेर्वलादेस्त्वणित् । सद्भाशादेश्चतुर्षु
 अर्थेषु ण्य' स्यात् वलादेस्तु य' । सद्भाशेन निर्वात साद्भाश्य । सद्भाश यूपकम्पीन
 कश्मीराशीन नासिका । सुगदीसगदीनाशो विवर्णोऽगस्तिरेव च । पुलिन
 र्वाशकूटाश्च कोविदारस्तथेय च । अङ्गचूडारमञ्जारा कलिर खडिरस्तथा ।
 मगदो मगधः शूरमेन कर्म्मर इत्यपि । विकारीऽय सुपन्यश्च सुपयोऽन्येर्विधीयत ।
 पुपया निर्वात सौपन्यश्च ख सुपय, सुपन्यादेश्च वलादेस्तावत् वलेन निर्वात
 वान्यम् । बल पुलमूलञ्चैव कुल दुल नल बलम् । सुरी नदश्च सप्रोक्तो नव
 गत प्रकीर्तिता । पक्षाटर्णायन । पक्षादेश्चतुर्षु अर्थेषु णायन स्यात् । पक्षेण
 निर्वात पाक्षायण । पक्ष चैव तुषाराश्च कुम्भीशीकर रोमका । सुवर्णसरलौ
 नव लोमकी हसकीऽण्डक । अलिक सरकोहस्त विलश्च समनी मत । पथः
 मर्या णासने स्यात् पञ्चोत्तरदश स्मृता । पथा निर्वात पाथायन । कृशाश्चादे-
 ण्येय । कृशाश्चादेश्चतुर्षु अर्थेषु ण्येयः स्यात् । कृशाश्वेन निर्वात कार्शश्चैय ।
 कृशाश्चोऽरिष्टशयनाऽरखविश्माऽजिर सुखम् । विशाली वामक कूटी लोमशी
 विनतस्तथा । वर्चोरूपूरगा धूमा मौदान्यविनतावपि । सङ्गश्च वायसश्चैव सगर,
 सुन्दरस्तथा । शर्कराप्यव सा प्रोक्ता द्वाविंशतिर्मनीषिभिः । कुमुदादेः णिकी
 गर्तादेस्त्वणित् । कुमुदादेश्चतुर्षु अर्थेषु णिक स्यात् गर्तादेरिक । कुमुदेन
 निर्वात कौमुद्रिकम् । कुमुद गीमठ कर्ण रथकारी मुनिस्थलम् । अश्वत्यः
 गाल्वली दाम गामश्चैव कुटन्नटम् । शर्करा च शिरीषोऽपि द्वादशैते स्मृता बुधै ।
 गर्तादेस्तावत् गर्त्तेन निर्वातः गर्तिक । गर्त न्यग्रोध कुमुदाश्चत्यूपविकङ्कता ।
 गलाश्च शर्करा जीवं कङ्कटकट वल्गजाः । परिवाप, शिरीषश्च सराञ्च, पञ्चभिर्दश ।

कर्णादीर्णयनि । कर्णादेशतुर्षु अर्थेषु णायनि स्यात् । कर्णेन निर्वृत्तः कर्णा-
यनि । कर्णी वशे क्लिक कुम्भीजीवीऽण्डवान् शपस्तथा । अर्को वशिष्ठ कुलिश
पञ्चजन्यं तथैव च । द्रुपदश्च समाख्याता हादशैव मनौषिभिः । रीऽश्मादे ।
अश्मादेशतुर्षु अर्थेषु र' स्यात् । अश्वना निर्वृत्तः अश्मर स्त्रियाम् अश्मरा रोगे त
अश्मरी नदादित्वादीप् । अश्मा यूथ मुंषी मीनो दर्भाहन्दगुडी शिखी । खण्ड
काण्डनखाश्चैकादशाऽश्मादौ समीरिता । तृणादे स । तृणादेशतुर्षु अर्थेषु
स स्यात् । तृणेन निर्वृत्ता तृणसा अभिधानात् स्त्रीत्वम् । तृण जलनभौ ऋ
स्वर्णं वर्षं क्ल वलम् । वरणस्य वराण सेऽन्वाष्टावाहुर्मनीषिण । वरणादुद्भव
वराणस तत्र भवा पू' णे वाराणसीति । प्रेक्षादेरिन् । प्रेक्षादेशतुर्षु अर्थेषु इन
स्यात् । प्रेक्षया निर्वृत्तः प्रेक्षी प्रेक्षिणी प्रेक्षिण । प्रेक्षा न्ययोध फलका बन्धका
धुरकैकटा । क्षिपका ध्रुवका चैव सङ्कटप्रङ्गटौ मती । काशादेरिन् । काशादे-
श्चतुर्षु अर्थेषु इन स्यात् । काशेन निर्वृत्तः काशिन । काश वास गुहाऽश्वत्य
पीयूषा कर्करा तृणम् । कर्कुरकर्दमौ चैव पलाश विषकण्टका । नडी वनमपि
प्रोक्ताश्चतुर्दश मनौषिभिः । मधुविसादिभ्या मतुवत् । आभ्या चतुर्षु अर्थेषु क्रमात्
मतुवत् स्याताम् । मधुना निर्वृत्तः मधुमान् । मधुरेण शमीस्थानुकर्कसुवर्क-
शक्तय । आहूतिर्ऋष्टिवासन्दीचुरेकादश कौर्त्तिता । विसेन निर्वृत्तः विसवान् ।
विसपाण्ड्यासवाश्चैव कवीरशकटेष्टका । किशवाप्रार्थ्यणश्चैव ह्रिमञ्च वरण दश ।
यद्यपि चान्द्रे णेद नोच्यते मतुरख्यर्थे मोङ्मभपाहतुरित्याभ्यां सिद्धे तथापि देशनाम्नि
णवाधनार्थः । नद्यामख्यर्थे वदसुवास्त्रादेशः । सुवास्त्रादिभिन्नात् चतुर्षु अर्थेषु नद्या
मभिधेयायाम् अख्यर्थवत् मतुवत् स्याताम् । इच्छुणा निर्वृत्ता इच्छुमती नदी । एव
शरावती उडुम्बरावती वीरणावती पुष्करावती । सुवास्त्रादेस्तु सौवास्त्रवी भागीरथी
नदी सुवास्त्रादि प्रागुक्त । नडकुमुदमहिषवेतसेम्भी डित् । एभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु वतुश्च
डित् स्यात् डिति टेलीप । नडा अस्मिन् देशे सन्ति नडान् कुमुवान् महिवान्
वेतस्वान् । नडशादादल' । आभ्या चतुर्षु अर्थेषु बल' स्यात् । नडा अस्मिन् देशे
सन्ति नड्वल शादल डिति टेलीप शष्यवाचिन शादशब्दादेव ल्यो न तु कर्दम-
वाचिनोऽनभिधानात् इति भागवन्ति । शिखाया बल' । शिखाशब्दात् चतुर्ष्वर्थेषु
बल स्यात् । डिब्रानुवर्त्तते शिखा सन्त्यस्मिन् देशे शिखाबल नगर मत्वर्थार्थो
बल सम्बन्धमात्रे इह तु देशे नाम्निव । उकरादेरीयी नडादे कश्च । उत्करादे-
श्चतुर्षु अर्थेषु ईय' स्यात् नडादेस्तु ईय' कन् च स्यात् । उत्करेण निर्वृत्तम् उत्करी-

४३८ । त्वतौ भावे ।

त्वतौ १॥, भावे ७ ।

साधुत्व जडता, पाचकत्व ब्राह्मणीत्वम् ।

यम् । उत्कर सङ्कर, पर्ण पिपली मूलपिपली । अश्मार्कसङ्कलान्मूलकुलका-
शातपा ऋतु । भस्त्राञ्जिकितवा शाला विशालीतक्रीशशर्करा । खण्डाजिना
ऽनेकतिका सुवर्णचिबुकावपि । पलाश खदिर श्याव नाथोनैरौचकस्तथा ।
आर्द्रवर्चन्द्र वृत्तान्त जनकर्म निचाकर' । नितान्त वृक्ष कश्चित् स्त्रियीर्णचिबुकी
मत । नडरेण कपीतेक्षु विल्वेतस तच्च च । काष्ठवेवमपि प्रक्ष क्रुञ्चाया स्वीऽत्र
सन्मत । नडादि क्रुञ्चाद्यन्तर्गण ईय कनी न इत् । नडेन निर्वृत्त नडकीयम् ।
क्रुञ्चकाया निर्वृत्त क्रुञ्चकीय कनि स्व । जनपदे लुप् । देशे तन्नामीति चतुर्थ-
र्थेषु विहितस्य जनपदवाच्ये लुप् स्यात् । ग्रामसमुदायी जनपद पञ्चालाना जन
पद पञ्चाला सन्त्यस्मिन् देशे पञ्चाला कुरव मत्स्या अङ्गा वङ्गा सुह्रा पुण्ड्रा
इत्यादि । इह कस्मान्न भवति उडुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औडुम्बरी जनपद-
वेदिषी जनपद इति तन्नामीति वर्तते न चेत् लुवन्त तन्नामाभिधेय भवति ।
वरणादेश्च । वरणादेश्चतुर्थे अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् । अजनपदार्थोऽयमारम्भ
वरणाया अदूरभवी ग्राम वरणा एव शङ्क्रीशालल इत्यादिराकृतिगणोऽयम् । शर्क-
राद्या वा णस्य । शर्कराशब्दाच्चतुर्थे अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् वा णस्य वा स्यात् ।
शर्करा अस्मिन् देशे सन्ति शर्करा पक्षे ण शर्करा' उभयत्यक्तपक्षे अबाधितत्वात्
शर्कराकम् ऋष्यादित्वात् शर्कराक कशादित्वात् शर्करौय कुसुमादित्वात् शर्क-
रिक गर्भादित्वात् शर्करिण काशादित्वात् शर्करिणम् उत्करादित्वात् शर्करौय-
मिति उक्तश्चातुरर्थिक इति प्रकीर्षकम् ॥ ४३७ ॥

स्याद्यन्तात् त्वतौ स्याता भावेऽर्थे । भावस्तु प्रवृत्तिनिमित्त येन धर्म्येण अयं
गौरिति प्रतीति' स्यात् स धर्मो गीशब्दस्य भाव इत्यर्थे साध्या भाव साधुत्व जडाया
भावी जडता उभयव पुवत् स्तुक्तेति पुवद्भाव । पाचिकाया भाव पाचकत्वम् अत्र
नोसाककीड इत्यनेन निषेधेऽपि कोडादि' पुवदिति विशेषविधानात् पुवद्भाव ।
एव षष्ठ्या भाव, षष्ठल मैत्रिल्या भावी मैथिलत्वम् इत्यादौ पुवद्भाव स्यादेव ।
ब्राह्मण्या भावी ब्राह्मणीत्व दत्ताया भावी दत्तात्वम् उभयव तत्त्वज्ञात्याख्य इत्युक्तेन

४३६ । लीकोऽर्घात् सः प्र-स्ति ।

लिङ्गक ५, अर्घात् ५, स ६, घ १, ति ७ ।

अर्घास्तीकः सः प्रः स्यात् तद्धिते ते । यजुश्चम् । घांस्तु
गीस्त्वम् ।

पुवङ्गाव । अत्र त्वान्तस्य स्त्रीत्व तान्तस्य च स्त्रीत्वमभिधानात् । अत्र उक्तस्य
त्वत इत्युभयस्य पूर्वोक्तस्य भावविवक्षितेणादेय सामान्यविशेषत्वाभावात् बाध्यबाधक-
त्वाभावे जडस्य भावो जडत्व जडता । जाड्यम् । एवं गुरोर्भाव गौरव गुरुत्व
गुरुता इत्यादि स्यादेव ॥ ४३८ ॥

श्री रा-टी—त्वञ्च तस्य तौ भावेऽर्थे ष्यन्तात् तौ स्त । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं
भाव, स चानेकप्रकार क्वचिदनेकेषु एकप्रत्यभिज्ञाजनक यथा गीत्वाञ्चत्वादिजात
क्वचित् स्वरूपमात्र यथा चैत्रत्व नभस्त्व क्वचित् सस्वन्वित्व यथा शुक्लस्य पटस्य गुल्लत्व
जडता क्वचित् द्रव्यसस्वन्वित्व यथा दण्डित्व विशेषणत्व क्वचित् कर्मसस्वन्वित्व यथा
पाचकत्व गन्तृत्वम् । साधुत्वमिति साधीर्भाव इति वाक्य येन कर्मणा साधुरय
मिति वृद्धिर्जायते तत्कर्मसस्वन्वित्वमिह भाव । जडतेत्यत्र जाड्यगुणसस्वन्वित्व
जडाया भाव इति वाक्यम् एव पाचिकाया भाव पाचकत्व तत्वे जात्याख्याभिन्नस्य
पुवङ्गाव । ब्राह्मणीत्वमिति जाति, स्वाङ्गेयान्न पुवङ्गाव एवं चन्द्रमुखीत्वमि
त्यादि ॥ ४३८ ॥

लेरिक् लीक् तस्मात् नास्ति घीं यत्र सीऽर्घं तस्मात् । दीर्घवर्जात् लीक
परस्य सस्य ष स्यात् तकारे परे, तकारस्तु प्रकरणवत्तात् तद्धित एव । यजुषी भाव
यजुश्चम् एवं हविह गिरी भाव गीस्त्वम् अत्र व्यञ्चयतीति दीर्घे विरामे ईदृश्य
विसर्गे पुनर्विसर्गस्य सकारे षत्वप्राप्तौ दीर्घपरतान्निषेध । एव घूत्वम् । लीक.
किं वभूस्तराम् । तद्धिते तकारे इति किं यजुस्तेन पठितम् ॥ ४३९ ॥

श्री रा टी—लेरिक् लीक् तस्मात् न घं अर्घस्तस्मात् तीति षीकान्त दस ।
लेरिक् परस्य सस्य य स्यात् तसन्नतकारे परे न तु परस्य यजुश्चमिति यजुषी
भाव इति वाक्यं घात् घूस्त्वं लेः किं कुर्युस्तरा कुर्युस्तराम् ॥ ४३९ ॥

४४० । चूत् साम्ये ।

चूत् ११, साम्ये ७ ।

उपमानार्थे चूत् स्यात् । कृष्ण इव कृष्णवत् ।

४४१ । मतुरस्त्यर्थे ।

मतु ११, अस्ति अर्थे ७ ।

अरस्ति यस्यासौ श्रीमान्, विदुषान् दोषान् ।

सनस्य भावः साम्यं तस्मिन् स्याद्यन्तात् चूत् स्यात् उपमानेऽर्थे चकारोऽव्ययार्थे कृष्ण इव कृष्णवत् शिवी भाति एव कृष्णमिव शिव मन्वे कृष्णवत् एव सर्वविभक्त्यन्तात् चूत् प्रत्यये कृते विभक्त्यर्लुक् । द्रव्यसाम्ये यथा कुवेर इव धनौ कुवेरवत् गुणसाम्ये चन्द्र इव मुक्त चन्द्रवत् गुणहीन अन्ववत् क्रियासाम्ये तपस्विवत् ॥ ४४० ॥

श्री-रा टी—समस्य भावः साम्यम् उपमानम् । कृष्णवदिति अभिधानात् उपमानं क्रियापिठेऽप्यनीय तेन पुत्रेण तुल्यं स्त्री पुत्रेण तुल्यं पिङ्गल इत्यादि गुणतुल्यं न स्यात् । एव शिवमिव विष्णु पश्यति शिववद्विष्णु पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते राजावत् वर्तते ब्राह्मणवत् क्षत्रियाय ददाति व्याघ्रवन्मार्जारविभेति देवदत्तवत् यददत्तस्य धनं माधुरवत् शुभ्रे प्राकाराः पौष्टग्री क्रियाग्रहणं नानुषज्यते । परे तु लोपात्प्राप्त्यर्थं चूत् तु कुर्वन्ति भाष्यविरोधात् तच्चन्द्री न मन्यते किन्तु ह्यन्तादेव रानातरावत्त्वस्या गत्यक्तं सूत्रमिति । अहे च । अर्द्धतोत्यहं पचाद्यन नरर्हेऽथ गतं स्यात् । राजानमर्हति वत्स राजवत् वत्स मुनिवत् वत्सम अन्विभानात् ब्राह्मणमर्हति वत्सम् इत्यत्र न स्यात् ॥ ४४० ॥

तदस्यासीत्यर्थे स्याद्यन्तान्मतु स्यात् तेन प्रथमान्तादियर्थः । सतीरुकार त्रिचोऽङ्गरिति लुण्ठ्ये स्त्रियामीवर्थश्च । तेन श्रीमान् श्रीमती । विद्वान् अस्ति यस्य विदुषान् श्रव सती परे वसीर्वकारस्य उकारविधानसामर्थ्यादेव अकाराङ्गत्वेन प्राप्तव्यं वतुं बाधित्वा मतु स्यात् । ततश्च सती परे वकारस्य उकारे नद नसावित्यनेन दान्तत्वनिषेधात् विरामाभावे खसृध्वसिति दण्डोऽप्राप्तो षत्वम् । एव दीरस्ति अस्य दोषान् । मत्वादीनां स्थानमाह दुर्गसिंह । भूमनिन्दा प्रशंसामु निययोगितशायने । ससर्गेऽस्ति विवचाया मत्वादयो भवन्त्यनी इति । एवर्थेषु यदा-

४४२ । सोऽङ्ग-भपादतुः ।

म-अ-उङ्-म् भपात् ५।, वतु १। ।

मकारोऽङ्गोऽवर्णोऽङ्गो मकारान्तादवर्णान्तात् भपात्ताच्च वतुः स्यादस्यर्थे । लक्ष्मीवान् यशस्वान् भास्वान् किंवान् ज्ञानवान् विद्यावान् विद्युत्वान् ।

ऽस्तीति विवक्षा क्रियते तदा मत्वादयो भवन्तीत्यर्थे । ब्रमेणीदाहरणानि । भन्नि बहुल्वे गाव सत्यस्य गोमान् । निन्दाया पापी । प्रशसाया रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणी वृक्षा अतिशयने उदरवती कन्या । ससंगे दण्डो पान्य । अत्र न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीह्येदर्थप्रतिपत्तिकर इति प्राञ्च । तेन शोभना बुद्धिरिति कर्मधारये सुबुद्धिमान् ज्ञान इति न स्यात् । शोभना बुद्धिर्यस्यासौ सुबुद्धिरिति बहुव्रीह्यैव तदर्थप्रतिपादनात् । ननु वर्जयेत् दिदक्ष ग्ली कुष्ठी मास क्षयी स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीसारौ सर्वच्च तरुणज्वरी । अत्र कर्मधारयात् कथमिन्निति चेत् सत्यम् । तरुणज्वरी यस्येति बहुव्रीह्या ज्वरस्यास्त्वमात्र प्रतिपाद्यते न तु ज्वरस्यातिशयाथ प्रतिपादयितुं शक्यते तेनावातिशयाद्यो मत्वर्थीयः स्यादेव । एव मत्वर्थीयात् सरूपो मत्वर्थीयो न स्यात् । यथा धनमस्यास्तीति धनवान् पुनर्वनवानस्यास्तीत्यर्थे भभात्तादपि वतुर्न स्यात् । असरूपस्य स्यादेव यदाज्ञानमस्यस्य ज्ञानी पुनर्ज्ञानिन सत्यस्य इत्यर्थे ज्ञानिमान् राजा इति ॥ ४४१ ॥

श्री-रा-टी—अस्ति अर्थो यस्य यस्मिन् वा अस्यर्थस्तस्मिन् अन्वर्थो विद्यमानसम्बन्ध प्रान्तादस्यास्मिन्नेत्यर्थे मत्तु स्यात् य प्रान्तनिर्दिष्ट सोऽस्ति चेन्नवति । श्रीमानिति उदित्वादत्वसोऽधीरिति घं, त्रिद च इति दुष् श्रीरस्यास्मिन्निति वाक्येऽपि श्रीमान् विदुषामिति वसीर्वस्योन्वात् नद तसौत्वत्यर्थे इति दान्तत्वनिषेधात् क्लिलादिति घ । एव दीप्मानिति । यवादेशः । यवादिरन्वर्थे मत्तु स्यात् । यवीऽस्यास्मिन् वास्ति यवमान् एव तिमिमान् । यव स्तिमि क्तिमि २० त्रींश्चा क्रुद्धा हरित् गरत् । ऊर्म्मि चामि ककुद्रस्मिद्रुम द्रम धुरन्धरा । कान्तो नु पसुसानूनि भानुसिद्धप्रशुविन्दव । वस्तु चारु हनु प्रीत शेष शिष्टप्रयोगत । इह यवद्राक्ष क्रुद्धाभ्योऽवर्णान्तात् तिमि क्तिमि भूमि ऊर्म्मि चामि रस्मि द्रुमेभ्यो मुडत्वात् हरित्

गरुत् ककुद्गी भपान्तत्वात् इतरिभ्योऽसञ्ज्ञत्वात् प्राप्ति वतुर्वाध्यते दिङ्मान्
शोधुद्गादित्यादि स्यानिवत्त्वात् वतु ॥ ४४१ ॥

मश्च अश्च मौ, मौ उडौ यधोस्त्री मोडौ, मोडौ च मश्च अश्च भपश्चेति तस्मात् ।
लक्ष्मीरस्यस्य लक्ष्मीवान् एव यशस्वान् भास्वान् इत्युभयत्र दातृत्वनिषेधात् सस्य
न विसर्गः । एवं विद्युत्वान् इत्यत्र तकारस्य न द । अत्र कुमुदवेतसानामहोपी
वतौ नडस्य तु वतु बलधोरिति मनीषादित्वात् कुमुदानि सन्त्यस्य कुमुदान् । एवं
महिषान् नडान् नडल' । अत्र रज आदित्वाङल एव वतौ राज्ञ' प्रशसायां
न लोषाभावी निपात्य । शोभनी राजा अस्थस्य राजन्वान् देश अन्यत्र
राजवानिति ॥ ४४२ ॥

श्री-रा-टी—म च अश्च मं ममुङ् मौङ् च म च अश्च भपश्च तत्तस्मात् भूप्रत्या-
हार । लक्ष्मीवान् इति लक्ष्मीरस्ति अस्यास्मिन् वा इति वाक्यम् । पूर्ववत् र्घं,
नुष् स्थान्तर्लुप् च । अवर्णोऽमुदाहरति यशस्वान् भास्वान् इति मान्मुदाहरति
किं वान् इति अवर्णमुदाहरति ज्ञानवान् अज्ञावानिति भपान्तमुदाहरति विद्यु-
त्वान् इति तान्तत्वात् दम् । मतीरपवादः । सञ्ज्ञायाञ्च । सर्वस्मात् ले सञ्ज्ञाया
विपत्तेऽन्त्यर्थे घतु स्यात् अहिरस्यस्या अस्या वा अहीवती कपीवती अनीवती अशि
क्रौवान् गाम' । नाम्नान्त्र्ये चोर्घ इति र्घः । चक्रास्थिकक्षासनानां चक्राऽष्टौ-
कक्ष्यसन्धौ वतौ । एषामेते आदेशास्तु सञ्ज्ञायां वतौ । चक्रमस्तस्यास्मिन् वा
वक्रौवान् असञ्ज्ञायां चक्रवान् अस्थ्यस्तस्यास्मिन् वा अष्टौवान् अन्यत्रास्थिमान्
कक्षाऽस्तस्यास्मिन् वा कक्षौवान् ऋषिमेदः अन्यत्र कक्षावान् । आसनमस्तस्यास्मिन्
वा असन्दीवान् ग्राम अन्यत्र आसनवान् । उदकस्योदन् नृष्युदधौ । उदकशब्दस्य
उदन्नार्दश स्यात् अनयोरर्थयोर्वतौ । उदकमस्तस्यास्मिन् वा उदन्वान् ऋषिः
समुद्रश्च उदकम् आधीयते यस्मिन् स उदधिर्घटादिरपि तेन उदन्वान् घट
उदन्वन् मेघ उदकवान् घट इत्यत्र तु सम्बन्धमात्रविवक्षणात् । प्राण्यङ्गचुद्रजन्तु-
रीगादादन्ताद्वा । प्राण्यङ्गवाचकात् चुद्रजन्तुवाचकात् रोगवाचकाच्चाकारान्तात्
वतुर्वा स्यात् अस्त्यर्थः । चूडास्तस्यास्मिन् वा चूडावान् पक्षे चूडादित्वात् ल, चूडाल,
कर्णिकाल' शिखाशब्दात् इना ली बाध्यते शिखावान् शिखी यूकास्तस्यास्मिन्
वा यूकावान् यूकाल' । विवर्चिकावान् विवर्चिकालः मूर्च्छावान् मूर्च्छाल' ।
एभ्यः किं शिखावान् आदन्तादिति किं हस्तवान् सङ्कुलवान् न्वरवान् । चूडादि-
प्राठात् विकल्पो सिद्धे वा ग्रहण नियमार्थं तेन बलभावपक्षे ल एव ॥ ४४२ ॥

४४३ । सङ्गेधास्मायात् विन् वा ।

सङ्गे मेधा—अस् मायात् ५।, विन् ११।, वा ११। ।

सङ्ग्वी मेधावी तेजस्वी मायावी । पक्षे सङ्ग्वान् इत्यादि ।

४४४ । नैकाजादिन् वा ।

नैकाजात् ५।, इन् ११।, वा ११। ।

अनेकाचोऽवर्णान्तादिन् वा स्यात् अस्यर्थे । ज्ञानी शिखी ।

सङ्गे च मेधा च अस् च माया चेति यस्मात् । एभ्यो विन् स्यादाख्यर्थे । सङ्गे
अख्यस्य सङ्ग्वी अत्र दान्तत्वनिवेधाभावादिरामे चूडिति कुडादि ॥ ४४३ ॥

श्रीरा-टी—सङ्गे च मेधा च अस् च माया च तत्तस्मात् । एभ्योऽस्यर्थे विन् वा
स्यात् । सङ्ग्वीति हनपूषेति घं नीलुप्फेधाविति न लुप् । एवं मेधावी मेधा
वान् तेजस्वीति असन्तत्वादिन् एव पयस्वीति ज्योत्स्नादित्वात्तापस पक्षे तपस्वान् ।
एव मायावी मायावान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् आमयावी आमयावान्
नाम्नाख्यर्थेऽचीर्घ इति आमयीति । ऊर्जोऽस्य साहङ्कारे । ऊर्जशब्दात् विन्
स्यात् तन्निवृत्तस्य साहङ्कारे । उर्क् अस्यस्यास्मिन् वा ऊर्जस्वी साहङ्कारे अन्यत्र
ऊर्जान् ॥ ४४३ ॥

न एको नैकः नैकोऽप्यस्य स नैकाच् नैकाच्चासौ अथेति नैकाज तस्मात् ।
ज्ञानमख्यस्य ज्ञानी एव शिखी । एव माला अस्मास्तीति माली ततः स्वार्थे
कप्रत्यये मालिक एव दण्डिक इत्यादि । वाशब्दोऽत्र मत्वादीनां विषयव्यवस्था-
पकः । तेनेशं विवर्णयामि । यवादेरख्यर्थे वतुर्न स्यान्मतुरेव । यथा यवमान्
इत्यादि । ते च यवी द्राक्षा ककुत्क्रुक्षा गरुत् भूमि सिमि ज्जमि । हरिदुर्मि दश
भ्यस्तु वतु नेच्छन्ति पण्डिता इति । जुद्रागीवाम्यामपीति कातन्वा । द्रुमकर्णवधे-
भ्योऽपीति जौनरा । एव पूरणप्रत्ययान्तात् वयसि इन्नेव । पञ्चानां पूरण पञ्चमी
दिवसी मासी वत्सरी वा सोऽस्यास्तीति पञ्चमी पुत्र । वयस्तु जतपरमायुः । पर-
मायुस्तु प्राणधारणकालः । तेन पञ्चमवान् वृक्षः । तथा अस्वाङ्गात् प्राणिस्थइन्दात्
निन्दितरीगाच्च । कटकवलथी हारकुण्डली कुठ्ठी । अस्वाङ्गात् कि स्तनकेशवती ।
प्राणिस्थात् कि धवखदिरवान् देशः । इन्दात् कि हारवान् । निन्दितरीगात् कि

ज्वरवान् । सर्वपूर्वात् । सर्ववीजी सर्वकेशी । धर्मशीलवर्णान्तात् । विप्रस्य धर्मी
विप्रधर्म सोऽस्यास्तीति विप्रधर्मी पण्डितशीली ब्रह्मवर्णी तदन्तात् किं धर्मवान्
वर्णात् सञ्जायाम् । वर्णी ब्रह्मचारी । अन्यव वर्णवान् । हस्तदन्तकरान्नाम्नि । हस्ती
दन्ती करी गज । नाम्नि किं हस्तवान् योध । ब्रीह्यादेः । ब्रीहिरस्यास्तीति
ब्रीही कर्षक' एव' शाली । रुढदेशे पुष्करादेः । पुष्करिणी । पुष्करादिस्तु ।
पुष्कर उत्पल नड विस तमाल कपित्थ कुमुद मृणाल कर्दम शालूक करीष
हिरण्यादि । रुढदेशे किं पुष्करवान् हस्ती । मनन्तमान्ताभ्यां नाम्नि । दामिनी
सोमिनी । नाम्नि किं दामवान् सोमवान् मकारोऽवादन' । एव सुखी दुःखी
अलीकी च करुणी कृपणी हली । कृपी कुक्षी प्रतीती च इत्यादेरिन् विधीयते ।
अथ निपात्या । पार्णिधमनिभ्यामीनी वास्तथे । पार्णिनः पार्णिमान् धमनीन'
धमनिमान् । शाकसमूही महाशाकी वा शाकी पलालसमूही महापलाली वा
पलाली । तथाहि शाकी पलाली सरसी शाकाद्यधमहृत्त्वयोरिति रत्नाकर' ।
कट्टशाकी पलाशीभ्योस्तथे न तासा ऋस्वश्च । कट्टण' शाकिन पलाशिन ।
कट्टर्नागमाता गोधा वा । लक्ष्मीशब्दादस्तथे वा डन । लक्षण डित्वात् टिलीप ।
पत्रे लक्ष्मीवान् । मलादीमसी वा । मलीमस । पत्रे फलादित्वादिने मलिन ।
पत्रे मलवान् इति । आसयादाविन् । आसयावी ॥ ४४४ ॥

ग्रीरा-टी—नास्तोकाच् यस्य नैकाच् नैकाच्चासावशेति नैकाजस्तस्मात् ज्ञानीति
यथोर्लोप इत्यकारलोपः । अभिधानादादन्तात् शिखादावपि शिखीति । शिखा-
दिर्ग्रथा । शिखा वीणा घृणा संज्ञा पताका वडवाटका । मनीषा मेखला दृष्टा
शाखा केका गदा यवा । वीणा माला फला माया परे शिष्टप्रयोगत । पत्रे शिखा-
वान् वोणावानित्यादि । नैकाजतोऽसुखादेरिक । सुखादिवर्जितादनेकाचोऽका
रान्तादिक. स्याद्वा । ज्ञानमस्यस्यास्मिन् वा ज्ञानिक. दण्डिक. पत्रे ज्ञानी ज्ञान-
वान् । असुखादेरिति किम् । सुखी सुखवान् । सुखादिर्ग्रथा । सुख दुःख
हलानीक कृच्छवान् व्रतोद्यमाः । मानोत्साहलकोट्टाम मुकुल' सवक' फलम् ।
परिणाहनयारीहाऽवरीह निचुला अपि । व्यायाम वर्मकर्मणि तप्त प्रतिप कर्म
च । कच्चा प्रणयसीडाऽस्योपयाम करुणापि । कृपणेन सह प्रीक्ता परे शिष्ट-
प्रयोगत । धर्मशीलवर्णान्तादिन् । धर्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताच्चास्तथे इन्
स्यात् । द्विजधर्मी भिक्षुशीली विप्रवर्णी । अन्तादिति धर्मवान् शीलवान् ।
करदन्तहस्तादिभ्यः । एभ्यो गजे वाच्येऽस्तथे इन् स्यात् । करी दन्ती हस्ती

अन्यत्र करवान् दन्तवान् हस्तवान् । मालायां चपे । मालाशब्दात् चपे गम्यमाने-
 ऽस्यर्थे इन् स्यात् । माली अन्यत्र मालावान् शिखादिपाठात् माली च । पूरण्यान्तात्
 वयसि । पूरण्यान्तात् वयसि गम्यमानेऽस्यर्थे इन् स्यात् । पञ्चमी मासो वर्षोऽस्य
 पञ्चमी उट् दशमी वृद्ध अन्यत्र पञ्चमवान् । वर्षात् ब्रह्मचारिणि । वर्षशब्दात्
 ब्रह्मचारिण्यर्थे इन् स्यात् । वर्षी ब्रह्मचारी अन्यत्र वर्षवान् । अर्थतदन्तादाका-
 ङ्गिणि । अर्थशब्दात् अर्थशब्दान्ताच्चाकाङ्गिण्यर्थे इन् स्यात् अस्यर्थे । अर्थी
 याचक धान्येनार्थं धान्यार्थं सोऽस्यास्ति धान्यार्थी यवार्थी अन्यवार्थवान् । मन्मान्ता-
 द्राप्ति । मनन्तात् मान्ताच्च सञ्ज्ञायामिन् स्यात् अस्यर्थे । प्रथिमिनी दामिनी मान्ता-
 त्सीमिनी यामिनी स्वभावात् स्त्रीलम् । पुष्करार्ददेशे । पुष्करादिभ्यो देशे वाच्येऽस्यर्थे
 इन् स्यात् । पुष्कराणि तीर्थानि अस्मिन् देशे सन्ति पुष्करिणी पद्मिनी उत्पलिनी ।
 पुष्करोत्पल शालूक शिरौष पद्मकर्दमा । तमाल नलकास्त्रील तरङ्गकुसुमानि च ।
 यवस कैरव चापि प्रोक्तान्यत्र चतुर्दश । स्वभावादस्यापि स्त्रीलम् अन्यत्र पुष्करवान् ।
 घ्राणिस्थादतोऽस्त्राङ्गाचसे । घ्राणिनि तिष्ठतीति घ्राणिष्ठस्तस्मादकारान्तात् साङ्ग-
 वर्जितात् चसे इन् स्यात् अस्यर्थे । कटकवलियिनी शङ्खनूपुरिणी स्वाङ्गात् सनकेश-
 वती अत इत्येव चित्तकमलटिकावती च इति किं शङ्खवती नूपुरवती सिन्दूरवती ।
 रोगगर्ह्याच्च । रोगवाचकात् निन्दावाचकाच्च घ्राणिस्थाददन्तादस्यर्थे इन् स्यात् ।
 कुष्ठो किलासी शूली गर्ह्यात् ककुदावर्त्तो हय घ्राणिस्थादिति किं पुष्पफलवान्
 पुष्पवान् । अत इति किं मूर्च्छावान् । सर्वपूर्वाभेर्वाङ्गरूपूर्वात्तु बलात् । सर्वशब्द-
 पूर्वाभेरेत इन् स्यात् अस्यर्थे बलात्तु वाङ्गरूपूर्वात् । सर्वधनो वार्षुषिक सर्वकेशी
 ऋट बाहुवली ऊरुवली सर्वबलीति पूर्वेषु । नावादेरिको वा । नावादेरस्यर्थे
 इक स्याद्वा । नौरस्ति यस्यासौ नाविक, । नौ कुमारी सभा माया यवखदा
 करणेन हि । पचे नौमान् यवखदावान् मायाशब्दस्य शिखादित्वात् मायी
 मायावाच । ब्रौह्मिनी । ब्रौह्मिण्यद्वादस्यार्थे इन्निकौ स्याताम् । [ब्रौहिरस्ति
 यस्यासौ ब्रौह्मी ब्रौह्मिक यथोर्लोप इति इकारलोप पचे ब्रौह्मिन् । शिरसः
 शीर्षं च वती । शिरशब्दादस्यार्थे इन्निकौ स्याता तयो शीर्षादेशश्च वती च ।
 शिरोऽस्यास्ति शीर्षो शीर्षिक पचे वती शीर्षवान् । स्वाङ्गात् वृद्धौ । स्वाङ्गाव-
 कात् वृद्धौ वर्त्तमानादस्यार्थे तौ स्याताम् । कर्षी कर्षिक पचे कर्षवान् फलादि-
 त्वात् कर्षिन् । न म्रथे । म्रथा अर्थे तौ न स्याताम् । दण्डीऽस्तत्रिण्यर्थे दण्ड
 वान् दण्डीऽस्तत्रस्यासौ दण्डी दण्डिक, दण्डवाच । अकार्यादिकृत, । कार्यादि-

४४५ । शं-कं-भ्यां य-यु-त-तु-ति-व-भाः ।

श क भ्या ५॥, य—भा १॥ ।

शय. शयुः शन्तु शन्तु शन्तिः शंवः शन्धः ।

४४६ । गो तृण मेघा दन्त काण्ड द्यु बल
बलि पर्व चूडा फेन लोम पाम प्रज्ञा मधु केश
रजः फलोर्णा शृङ्ग निद्राऽर्शी वातादेर्मिन् सेरो-
रेरमोलेभ तलेल श न ण रववलेनयारकाल्व-
किन् वा ।

गो वातादेः ५॥, मिन् किन् ११, वा ११ ।

एभ्य एतं क्रमात् स्युरस्यर्थे वा । गोमी ।

वर्जितात् कृदन्तात् तौ न स्याताम् । पाचकवान् कारकवान् स्नेहवान् कुम्भकार-
वान् ईश्वरवान् हितवान् । शर्कोऽनधण वरी वस्त्रा धान्यद्रव्यादयः स्मृता । यथा
भान्यवान् द्रव्यवान् पुण्यवान् मान्यवान् सत्यवान् भाग्यवान् अपत्यवान् इत्यादि
प्रयोगानुसारेण ज्ञातव्या । कार्यादेस्तु कार्यी कार्याय कथ्यवान् । कार्यादेव
गृहस्थान् पीतभोगादयो मता । जातरतण्डुलादेः । जातिवाचकात् तण्डुलादि-
वर्जितास्तौ न स्याताम् । व्याघ्रवान् गजवान् अश्ववान् इत्यादि । तण्डुलादेस्तु
तण्डुली तण्डुलिक, तण्डुलवान् । कर्पटी कर्पटिक कर्पटवान् इत्यादि । यदुक्तम् ।
एकाक्षरात् कृतौ जाते सप्तम्याञ्च न तौ स्मृताविति ॥ ४४४ ॥

शम् कम् इति मान् यावदान् एत सप्तप्रत्यया स्युरस्यर्थे । शम् अस्त्रस्य
शय अव टिलोपामावधीज व्यटर्लोप इत्यत्र दृश्यम् । एव नद तसाविव्यव
गत्रा निर्दिष्टमनित्यसिति न्यायात् दान्तत्वनिषेधाभावे मस्यानुस्वार । एव अयु-
नित्यादि ॥ ४४५ ॥

यौरा टो—श्च कश्च तौ ताभ्याम् । यश्च युश्च तश्च वुश्च वश्च भश्च ते । अय
इति शमटर्लोपामाव. युसमाभ्याहृतये ॥ ४४६ ॥

उदाहरणं बोध्यम् ॥ ४४६ ॥

४४७ । नाम्नास्त्यर्थेऽचो र्वः ।

नाम्नि ७, अस्त्यर्थे ७, अच ६, र्व १ ।

स्नामौ, तृणसः, मेधिरः, रथिरः दन्तुरः, काण्डीरः,
अण्डीरः, द्युमः द्रुमः बलूलः, वातूलः बलिभः तुन्दिभः
पर्वतः, मरुत्तः, चूडालः, मांसलः, फेनिलः, पिच्छिलः,
लोमशः, रोमशः, पामनः, अङ्गना, प्राज्ञः, आद्यः, मधुरः,
कुञ्जरः, केशवः मानवः, रजस्वला, कृषीबलः, फलिनः,
वर्हिणः, जर्णायुः, अहयुः, शृङ्गारकः वृन्दारकः, निद्रालुः,
दयालुः, अर्शसः, वैजयन्तः, वातकी, अतिसारकी ।

श्रीराटी—गौश तृणस मेधा च दन्तस काण्डस्य द्युस बलस बलिस पर्व च
चूडा च फेनस लोम च प्रज्ञा च मधु च केशस रजस फलस जर्णा च शृङ्गस निद्रा
च अर्शस वातस ते आदयो यस्य तत्तस्मात् मिश्र सस इरस उरस ईरस मश
जलस द्रुमस तस लस इलस शस नस णस रस वस बलस इनस युस आरकस
आलुस अस किं स तत् । गोमीति हनपुषेति र्वं पूज्य इत्यर्थः । यद्यपि सामान्ये-
नीकतयाप्यभिधानात् अश्वविशेषे ज्ञातव्यः । तेन गोस्वयो, पूज्यश्वरथोऽभिधानं
पक्षे गोमान् ॥ ४४६ ॥

अचो दीर्घं स्यादस्त्यर्थप्रत्ययेषु नाम्नि वाच्ये । स्त्रीऽस्यास्तीति स्नामौ ईश्वरः ।
गवादित्वान्निम्नि अनेन दीर्घः । अस्त्यज्ञाया स्वशब्दस्य गवादित्वाभावे स्ववान् इति
एवम् अष्टीवान् । शरादेर्नाम्नि वती दीर्घः शरावती । शरादिस्तु । शर वश पञ्च
धूम अहि कपि मणि मुनि चन्द्र इत्यादि । अत्र येभ्यो वतुर्न सम्भवति तेभ्योऽपि
नाम्नि वतु स्यात् शरादिगणपाठसामर्थ्यात् । नाम्नि किं शरवान् ग्रामः । अजिर
खदिर खपुर पुलिन मलय कारण्डव चक्रवाक वर्जवह्वची वती नाम्नि दीर्घः ।
उडुन्वरावती मशकावती नाम्नि किं मशकवान् ग्रामः । तृणादे र्दन्त्यः ।
तृणसः । तृणादिस्तु । तृष पर्यं नड वर्णं स्वर्णं टल वल जनः । ८ । मेधादेरिरः ।
मेधिर रथिर इत्यादौ ययोर्लोप इति इवर्णावर्णयोर्लोपः । दन्तादेरुरः । दन्तुरः
इति पाददन्तेत्यत्र पादशब्दस्य व्यवस्थावाचिन्वात् नददादेशः । काण्डादेरीरः

दीर्घां काखीरं अखीरं । द्यु आदिर्मः । द्युमः द्युमः । बलादेखलः दीर्घः । बलूलः ।
 गन्नादिस्तु । बल वात ललाट दन्त गलः । बल्यादेरिभः । बलिभः । बल्या-
 एस्तु । बलि तुन्दि वटि । ३ । पर्वदिस्तु । पर्वत मरुतः । चूडादिलं ।
 वडालः । चूडादिस्तु । चूडा सिधन् गडु नाभि वीज प्रज्ञा निष्पाव पाश हनु
 कर्ण मणि सक्थि लक्ष्मी मास स्नेह जटा वस्त्र पण्ड श्याम चदशीत पुष्प पिङ्ग
 पक्कन पृथु मञ्जु कण्डु कपि जटु चटु पत पर्ण रुद्र कृष्ण पेश फेन श्लेष्मन् । ३७ ।
 फेनादेरिलः । फेनिलः । फेनादिस्तु । फेन पिच्छा ध्रुवका ध्रुवका प्रज्ञा पूर्णा
 कल पादक व्रीहि पाणि धमनि । ११ । लोमादे श तालव्यः । लोमशः । लोमा
 टन् । लोम रोम रुरु बभ्रु हरि तरु कपि खर्यं कर्कः । १० । पामादिर्नः ।
 पामनः । पामादिस्तु । पाम शाम श्लेष्म दद्रु कृमि बलि वाम अङ्ग । ८ । प्रज्ञा-
 टन् । णित्वात् वडौ प्राज्ञः । प्रज्ञादिस्तु । प्रज्ञा शङ्का अर्चा वृत्ति शर्करा सिकता
 जीतस्त्रा । ७ । शर्करादिभ्यः स्त्रियामौप् वक्तव्यः । मध्वादेरः । मधुरः । मध्वादिस्तु ।
 मधु कुत्र शशि उप पुष्प मुख नख पाश पाण्डु बन्धु खलता सिन्धु कच्छुः । कच्छा
 हस्तः । ककुरः । केशादेर्वः शेषवः । केशादिस्तु । केश मणि हिरण्य कुमार
 वान्धु विष्णु राज्ञी इष्टगा गाङ्गी अजकः । १० । रज आदिर्वलः । रजसलः । रज
 वाटस्तु । रजस् कृषि दन्त पुत्र भाट उत्साह शिखा परिषत् पर्वत् । ८ । कषो
 टन् । दन्तावलः इत्युभयव नाम्नप्रत्यये दीर्घः । फलादेरिनः । फलिनः । फला
 टन् । फल वह्नि शङ्ख सलः । ४ । ऊर्णादिर्युः । ऊर्णायुः । ऊर्णादिस्तु । ऊर्णा
 मन्त्र गुहम् । ७ । अहयुः दुभयः इत्युभयव युवर्जनान्नव्यटेलीपः । शृङ्गादेरारकः ।
 निद्रादेरारकः । निद्रादेरालुः । निद्रालुः । निद्रादिस्तु । निद्रा दया
 नन्दा शङ्का कृपा रुद्रयः । ६ । अर्श आदेरः । अर्शसः । अर्श आदिस्तु । अर्शस्
 बेनशन्तो उरस् उदर चतुर पलित जटा घाटा अङ्ग इत्यादि । वातादे किन् ।
 वाताकोः । वातादिस्तु । वात अतिसार प्रतिसारः । ७ । अत्र वाशब्दस्यानुक्तसमु-
 दयात् सर्वेभ्यः शालिन् वा स्यादन्वयः । श्रीशाली अनशाली तेज शाली गोशाला
 इत्यादि ॥ ४४७ ॥

श्रीरा-टी—सञ्ज्ञायाम् जन्मार्थे परेऽर्चोर्घः स्यात् । प्राधिकं च तत् ।
 आमीश्वरः पक्षे स्ववान् । गोश्वो गवादी । लणादे स । लणस लणादिश्चातु-
 ण्यैके छक्तः पक्षे लणवान् । मेधादेरिरः मेधिर इति मेधास्ति यथा यस्मिन् वा
 आदिशब्दात् रधिरः रधिकः रथवान् । दन्तादुरः । आदिशब्दोऽत्र ग प्रयुज्यते

प्रयोजनाभावात् दन्तुर इति चतृतेऽभिधानात् । अन्यत्र दन्तवान् । काण्डादेरीर । काण्डीर इति पक्षे काण्डिक काण्डवान् आदिशब्दादण्डीर पक्षे अण्डवान्, द्यु आदेर्म् द्युशब्द दिवसवाचक द्युम इति द्युमान् आदिशब्दात् द्रुम इति द्रुशब्द इच्छावयववाचक पक्षे द्रुमान् । बलादेरूल । बलूल इति पक्षे बलवान् बलवाती गलदण्डी ललाट पञ्चमो मत । बल्यादेरिभ, बलिभ इति ययीर्लोप इतीकार-लोप । पक्षे बलिमान् । वलितुण्डिलयस्त्रय, । पर्वादित् । पर्वत इति पक्षे पर्ववान् आदिशब्दान्मरुत् नद तसाविति नदम् । चूडादेर्ल् चूडाल इति पक्षे च्छा चूडावान् । चूडा मणौ मास गडुश्च नाभि प्रज्ञा कपि पाशुपट् च कर्ण । सिद्धा च निष्पाव सृष्ट कृष्ण स्नेहश्च पेष पृथुपत्र पर्ण । वीजस्यामीदृकं कर्तुं बहु फेनेश्च सक्थि च । जङ्घा पर्शुर्हनु सूक्ष्म श्रीशने पटुमञ्जर । घाटाकाल जटाक्षेपे बल-बल्यस एव हि । चूडादौ कथिताश्चेते वल्लस्नेहवत्यपि । अथ प्राण्यङ्गमावन्त तथा कक चूद्रजन्तव । घाटा अस्ति अस्यास्मिन् वा घाटाल फेनादिलात् घाटिल एव कालन कालनिन अद्याच्चन्द्रादिभिर्नोच्यते । जटाल, जटिल क्षेपे अन्यत्र घाटा-वान् कालवान् जटवान् बलवति असल अन्यदांसवान् दुर्बल स्नेहवति स्नेहल अन्यत्र स्नेहवती गौ । प्राण्यङ्गावन्तात् कर्णिकाल कर्णिकावान् गज । शिखायाः प्राण्यङ्गत्वेऽपि अनभिधानान्नेह शिखीति पूर्वण्यैव प्राण्यङ्गह्य किं शिखावान् शिखा वेदस्याङ्गं न तु प्राणिनः । रुगावन्तात् मूर्च्छाल विचर्चिकालः । चूद्रजन्तावन्तात् यूकाल मच्चिकाल इत्यादि । आवन्तादिति किं हस्तवान् ज्वरवान् मशक वानित्यादि । फेनादेरिल' । फेनिल इति । फेन कर्णोदक प्रज्ञा भ्रुवका भ्रुवका कला । पिचिण्ड यवपिच्छाश्च कोकग्रीहि गुह्यायहा । जङ्घा पादोदक पक्क कर्ण तुण्ड शटा वसा । शर्करा सिकतादेशे क्षेपे काल घटा जटा । पार्श्वश्च धमनिश्चैव फेनादौ परिकीर्तिता । कैश्चित् गुह्यायह्यद्दौ न पठ्येते । पार्श्व-धमनिभ्यामीनी वा । आभ्यामीनी वा स्यात् अस्यर्थे । पार्श्वीन् पार्श्वीन् पक्षे पार्श्वीवान् धमनीन् धमनिन्, पक्षे धमनिवान् । लीमादे, श । लीमश इति । लीम रीम तरुर्मान वरुवर्कौ कपिहंवि । बहुबन्ध दशोद्दिष्टा लीमादौ ग्रन्थको-विदं । पामादेर्न । पामन इति पाम अस्ति अस्य अस्मिन् वा इति वाक्यम् । पाम स्नेहा कृमिर्दुर्वलिश्च वामसामनी । अङ्ग तु स्यात् प्रशसाया नित्विसी ज्योतिर्षा हि लुक् । कटुशक्ती पलाशीना स्वी नेलच्चास्तुडस्तथा । विश्वच्च दक्षतेर्लुक् च गणसूत्रप्रमाणत । अङ्गनेति प्रशसाया स्वभावात् स्त्रीत्वम् अन्यदाङ्गवती नेनर

ज्योतिष इषो लुक् ज्योत्स्ना इन्दुयुतावभिधानम् अन्यत्र ज्योतिषती कङ्कनागजननी
 गृहगोधा च कटुण. शकौ शाकसमूहे स्यात् महत्शाके वा शाकमस्यास्मिन् वा
 शाकिन पलाशी महत्पलाशे पलाशसमूहे वा पलाशिन तथाणा स् लच्चाडा
 लच्चाण विषु अञ्जते क्तिप् विष्वगस्यस्मिन् वा विषुण अञ्जतेर्लुक्. प्रज्ञादिर्ण. ।
 प्राञ्ज इति । प्रज्ञा यद्वा च भल्लूको भालुकभलुकावपि । भल्लूकश्च यवश्चापि रोहिणो
 भरुदित्यपि । कण्ठोल वक्त्रवत्स्वा लाङ्गूलवयसावपि । मध्वादेर । मधुर इति ।
 मधु माधुर्यमस्यस्यास्मिन् वा मधुरी रस शब्दशक्तिस्त्रभावात् विवक्षितार्थ एव न्य
 द्रव्याभिधानन्तु तद्योगात् मधुरी गुड यथा शुक्लादिगुणयोगात् शुक्ल, पट इत्यादि ।
 मधुपक्षमुख पाशु रूप पाशु नखं शुषि । बन्धुरप्यथ सञ्जाया खकुञ्जनगसिन्धव ।
 खस्तु कच्छा शिखायाश्च तमसस्तु तिमिसति । खरी गर्दभ कुञ्जरी हस्ती नगरी
 जनपद' सिन्धुरोदेश' कच्छुरस्यस्यास्मिन् वा कच्छुर रे ख अन्यत्र कच्छमान् एव
 शिखा अस्यास्ति शिखर. तसोऽस्यास्ति तिमिर तमिस्त पक्षे तमस्वितमस्वत् । केशा-
 देर्व, केशव इति । केशेष्टकामानहिरण्यराजौ कुमार विश्वाश्च विधुर्विषव्यम् । अणः
 सलग्वेजकाजगवौ तु नाम्नि व गाण्डी च परे प्रयोगात् । अणोऽस्यास्यस्मिन् वा
 अणव, सकारलुक् कटिशब्दात् अवान्यत्यस्य निवृत्ति अजो विष्णु को ब्रह्मा ताव
 स्मिन् विद्येते अजक धनु अथवा अजो मुख्योऽस्य मुख्ये क सोऽस्यस्यास्मिन् वा
 अजकव परैकदेशिनस्तु अजकावमित्याहुः । अजं गच्छति अजग सोऽस्यस्या-
 स्मिन् वा अजगवमिति चान्द्रा । गाण्डी ग्रन्थि, सोऽस्त्यस्मिन् वा गाण्डीव अर्जुन
 धनु । रज आदेर्वलः । रजस्वलेति स्त्रीधर्मिण्यभिधानम् । नम्रि रज शिखा
 दन्त परिषत् कृषिर्वाति । भावोत्सङ्गीत्याहपुत्राश्चत्वार स्युरनामनि । शिखा
 बली मधूर दन्तावली हस्ती परिषद्वली राजा अप्रतिसदेति य. । मूले कृषी बल-
 इति नाम्नोति र्व. आतीबल शौण्डिक. षट् सञ्जायाम् असञ्जायान्तु भाटबल ।
 चत्सङ्गबलः उत्साहबल' । ऊर्जोऽसहनबलेऽहङ्कारे । न इत् ऊर्जस्वल साहङ्कार ।
 फलादेरिन. फलिन इति । फल वर्ह पणो गर्भो मल शृङ्गश्च कथ्यते । मलादीमसो
 वा । मलशब्दादीमस स्याद्वा अस्यर्थे । मलोमस' मलीन मलवान् बर्हिण इति
 घूर्ण' इति ण. पक्षे बर्हीत्यादि । ऊर्णादिर्युः । ऊर्णायुरिति ऊर्णा निषलोम
 अयुक्ताविति नाकारलोपः । ऊर्णा शुभमह्वय. । शुभम् अह शब्दौ शुभाहङ्कारयो-
 र्वर्त्तन्ते स्वादिपाठात् व्यौ । निद्रादेरालु । निद्रालुरिति । निद्रा तन्द्रा दया लज्जा
 कपा हृदयमेव च । अर्श आदेर. अर्शस इति वैजयन्त इति वैजयन्ती माला अस्ति

यस्त्वसौ वैजयन्त' अश' आदिराकृतिगण । वातादे' किन् । वातकी । वाताति-
सारपिशाचा इति त्रय । शङ्गादेरारक' । शङ्गारक इति पक्षे शङ्गी शङ्गिकः
शङ्गिण, शङ्गवान् इन्दारकः पक्षे इन्द्री इन्दवान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ।
हिमादेर्घ' । हिमादेरस्यर्धे य. स्यात् । हिम्य हिमवान् पर्वत । हिम गुणो
ब्राह्मणश्च मङ्गलश्च महत्सप । रूपादाहृतप्रशसायाम् । रूपादस्यर्धे य. स्यात् ।
निधातिकायास्त्राडनादिना निष्पादित यत् पुरुषाकृतिरूप तदाहृतपदेनीच्यते ।
उक्तपदादिघटितव्यवहाराय द्रव्य दीनार दक्षिणदेशे आहृत प्रसिद्ध रूपमस्ति
यस्यासौ रूप्यी दीनारः प्रशस्तरूपमस्यासौ रूप्यी गौ । हिमादेः । वेत्येव हिम
मस्ति यस्यासौ हिमेतु, पक्षे हिम्य हिमवान् । नित्य णिकी नैकद्रव्याद्रवकेपूर्व-
त्रिष्कपूर्वात् तु शतसहस्रात् । एकद्रव्यवर्जाद्रोपूर्वात् एकपूर्वाच्चास्यर्धे णिकी नित्य
स्यात् निष्कपूर्वाच्छतात् सहस्राश्च । गौरस्तिक गौशतिक गौसहस्रिक एक-
शतिक, एकसाहस्रिक । सख्या सख्यादाित परपदस्य त्रि नैकशतिक नैक
सहस्रिक । एकद्रव्यात् तु एकद्रव्य हिमादिराकृतिगणत्वाद् य पक्षे एकद्रव्य
वान् । कथमेकादशीति पूर्ववाशब्दस्य व्यवस्थया नदादि । नित्यगृह्यादन्यस्यास्य
र्थस्य निवृत्ति । ज्योत्स्नादे ण । वेत्यनुवर्तन्ते मण्डूकगत्या ज्योत्स्नास्ति यस्यासौ
ज्योत्स्न ज्योत्स्नावान् स्त्रिया ज्योत्स्नी ज्योत्स्नावती । ज्योत्स्ना तमी विसर्पञ्च
तप शिञ्चा विपादिका । सुधा सहस्र कुतप सिकता शर्करा सिधु । कुण्डलश्च
समाख्याता द्वादशैते मनीषिभि । शकरासिकताभ्या लुक् वा देशे । आभ्यामस्यर्थ-
विहिताना लुक् स्यात् वा देशे । शर्करा सिकता देश पक्षे शर्करिल सिकतिल
इति शाकर, शर्करावान् सैकत, सिकतावान् । सूक्तसाम्नोरीय, । लेरस्यर्धे सूक्ते
सामनि चाभिधेये ईय स्यात् । अच्चावाक् शब्दोऽस्ति यस्मिन् सूक्ते अच्चावाकीर्य
सूक्त यज्ञोऽस्ति यस्मिन् सामनि यज्ञीय साम । अध्यायानुवाकयोर्लुक् वा ।
अनयोर्ध्वयोरभिधेययोरस्यर्धे ईय स्यात् वा लुक् च । गर्दभशब्दोऽस्मिन् अध्यादे
वर्तन्तेऽनुवाके वा गर्दभाख्यशब्दोऽस्मिन् अध्याये वर्तन्ते गर्दभाख्योऽध्यायः गर्द-
भाख्य अनुवाकश्च एव' दीर्घजीवितोय, दीर्घजीवित पलितस्तन्धीय पलितस्तम्भ
इत्यादि । विमुक्तादे ण । विमुक्तादेरस्यर्धे ण स्यात् अध्यायानुवाकयोर्ध्वयो ।
विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नध्याये वर्तन्ते अनुवाके वा वैमुक्त अध्याय अनुवाकश्च । विमुक्ती
वसुमान् पूषा दाशार्ह' परिश्रावक । देवासुरा दशार्हाश्च हर्षवानपि हवहा ।
श्रवणोपसदौ सोमः पततीव्रोर्वशी वयः । असिहृत्यो हविर्दान स्रग्दाविणश्च च वृह-

४४८ । वाग्मिवाचाटवाचालाः ।

वाग्मि—वाचाला १॥ ।

वाचोऽस्यार्थे एते निपात्यन्ते ।

४४९ । जन-खलादि गो-रथ-वातात् तेन्त्वक-
डोलं सङ्घे ।

जन—वातात् ५।, त इन्-व कश्च ऊल १।, सङ्घे ७। ।

जनता वन्मुता, खलिनौ हलिनौ, गोत्रा, रथकड्या, वातूलः ।

वान् । रक्षोऽसुरश्च पत्नीमान् हाविशतिरुदीरिता । गोषदादेरक । गोषदादेरस्वर्थ-
 ऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरक स्यात् । गोषच्छब्दोऽस्ति यस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वा
 गोषदकोऽध्यायोऽनुवाकश्च । गोषन्मातरिश्च च देवी वा पारवेष्टृ च । देवस्यत्वा
 च रक्षोहा स्वाहोपिडा कृशानव । प्रचर्षश्च प्रकर्षश्च प्राणैश्च हादशेरिता । मत्वर्थी-
 यान्तात्र समानजातीयमत्वर्थीय । समानजातीयमत्वर्थीयत्वान्तात्र समानजातीयो
 मत्वर्थीयत्व स्यात् दण्डोऽस्यास्ति दण्डिक दण्डिकोऽस्यास्तीत्यर्थे न पुरारिकः, किन्तु
 यिरूपो भवत्येव दण्डि कवान् एव दण्डी स यस्यास्ति दण्डिमान् देश इत्यादि । गुण
 वाचि रसादेरित्रादयः । गुणवाचिनी रसादेरित्रादयो न स्युः । रसोऽस्यस्यासौ
 रसवान् एव रूपवान् शब्दवान् गन्धवानित्यादि । गुणवाचीति किं रसिकी नट ।
 नाववाचकोऽव रसशब्द रूपिणो कन्या शोभाथी रूपशब्दः । रसो रूपञ्च शब्दश्च
 गन्धस्पर्शश्च सम्प्रती । वर्णक्षेत्रावपि क्षेत्रौ सप्त सख्या उदीरिता । तत्राहुः । भूम्नि
 निन्दा प्रशंसाया नित्ययोगेऽतिशयने । ससर्गोऽस्ति विवचायामसौ मलादयः स्मृता ।
 भूम्नि बहुलं धनवान् निन्दायाः कुकुदावर्त्ती इत्य कुकुदावर्त्तोऽनिष्टदायित्वान्निन्द्य ।
 प्रशंसाया रूपवती कन्या नित्ययोगे चौरिणी वृक्षा अतिशयने उदरवती कन्या
 ससर्गं दण्डी न तु यस्य गेहे स्थिती दण्ड, स दण्डी प्रायिकश्चैतत् । पुत्रवान् स्वस्ति
 मान् इत्यादि ॥ ४४७ ॥

वाचश्चब्दस्य स्थाने एते निपात्यन्तेऽस्यर्थे । विभाषादयमध्यपातादस्य नित्यत्वम् ।
 अत्र निपातो ह्यर्थविशेषे इति वचनात् प्रशस्ता वाच, सत्यस्य इत्यर्थं वाग्मी । कुक्षिता
 वद्धवी वाच, सत्यस्य इत्यर्थं वाचाट, वाचालश्च ॥ ४४८ ॥

४५० । संख्याया ङट् पूरणे ।

संख्याया ५१, ङट् ११, पूरणे ७ ।

एकादशाना पूरणः एकादशः ।

श्री रा-टी—वाग्मी च वाचाटश्च वाचालश्च ते । निपातो ह्यर्थविशेष इति वाग्मीति प्रश्नसाया वाचाटवाचालौ निन्दाया बहुभाषित्वात् उक्तीऽन्त्यर्थे ॥ ४४८ ॥

जनश्च खलश्च जनखलौ तौ आदौ यथोक्तौ जनखलादौ जनखलादौ च गौश्च रथश्च वातश्चेति तस्मात् । तश्च इन् च वश्च कड्यश्च जलश्चेति तेन् वकड्योलम् । जनादेस्त् । खलादेरिन् गोश्चत्वात् व रथात् कड्य वातादूल स्यात् समूहः । जनाना समूहो जनता एव बन्धुता । जनादिस्तु । जनं बन्धु गज ग्राम अरविन्द सहाय सुर इति । खलाना समूह खलिनी एव हस्तिनी इत्यादि एव गवा गोवा रथानां रथकड्या वाताना वातूल अत्र जलप्रत्ययान्तस्य पुस्त्वम् अन्येषा स्त्रीत्वमभिवानात् ॥ ४४९ ॥

श्रीरा टी—जनश्च खलश्च तौ तावादौ यस्य स जनखलादि, स च गौश्च रथश्च वातश्च तत्तस्मात्, तश्च इन् च वश्च कड्यश्च जलश्च तत् । ध्यन्तेभ्य एते क्रमात् स्यु । जनतेति स्त्रीत्व स्वभावात् । जनी बन्धु सहायश्च गजवन्दौ च पञ्च ते । खलिनीति । खल कुमुदमन्दाको लूकपद्महल विषम् । नलकुङ्कुमगर्भश्च सरोजमाप पङ्कजम् । गोत्रेति गवा सङ्घ इति वाक्यम् । रथकड्येति रथानां सङ्घ इति वाक्यम् एतेषामपि स्त्रीत्व स्वभावात् । वातूल इति वाताना सङ्घ इति ॥ ४४९ ॥

संख्यावाचकेभ्यो ङट् स्यात् पूरणे । पूर्यतेऽनेनेति पूरण करणेऽनट् । दश पर्थ्यन्ताना विशेषेण बाधितत्वात् तान् विहाय उदाहरति । एकादशाना पूरण एकादश येन करणेन एकादश संख्या पूर्णा भवति स एकादश पुत्र दशपुत्रेभ्य पर इत्यर्थः । एव द्वादश चतुर्दश पञ्चदश षोडश सप्तदश अष्टादश दित्वात् टिलोप टित्वादीप् एकादशी इत्यादि ॥ ४५० ॥

श्रीरा-टी—पूर्यते सम्पद्यते संख्या येन स तस्मिन् ध्यन्तात् संख्यावार्चन पूरणेऽर्थे ङट् स्यात् । ङटावितौ अकार एव ल्य. एकादश इति ङिति टिलोपः । येनोपजातेन संख्या सम्पद्यते स इत्यर्थः, ॥ ४५० ॥

४५१ । नोऽसंख्यादेर्मट् ।

न ५।, असंख्यादे ५।, मट् ।१।।

असंख्यादेर्नान्तसंख्याया मट् स्यात् पूरणे । पञ्चमः ।

४५२ । तमट् षष्ठ्यादेः ।

तमट् ।१।, षष्ठ्यादे ५। ।

असंख्यादेः षष्ठ्यादेः पूरणे तमट् स्यात् । षष्ठितमः सप्तति-
तमः संख्यादेस्तु एकषष्टः ।

४५३ । शतादि-मास-संवत्सरात् ।

शतादिमास संवत्सरात् ५। ।

एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे । शततमः एकशततमः मासतमः
संवत्सरतमः ।

संख्या आदिर्यस्या सा संख्यादि । न संख्यादिरसंख्यादि तस्या । पञ्चाना
पूरण पञ्चम एव सप्तम अष्टम नवम दशम असंख्यादे किम् एकादश एषां
सुब्धानामेव ग्रहणम् । तेन अतिपञ्चाना पूरण इत्यादौ न स्यात् ॥ ४५१ ॥

श्रीराटी—संख्या आदिर्यस्य संख्यादि न संख्यादिरसंख्यादिस्तस्मात् न
प्रत्यस्य विशेषण पञ्चम इति पञ्चाना पूरण इति वाक्य नीलुप्ते धाविति नस्य
लुप् टित्वात् पञ्चमी एव सप्तम नवमः दशम इति । असंख्यादेरिति किं एकादश
द्वादश इत्यादि ॥ ४५१ ॥

षष्टिरादिर्यस्य स षष्ठ्यादिस्तस्मात् । असंख्येतिरित्यनुवर्तते इत्यत आह असं-
ख्यादेरिति । षष्टे, पूरण षष्ठितम अशीतित नवतितम टित्वादीपि षष्टि-
तमौ । असंख्यादे किम् एकषष्टेः पूरण एकषष्ट अत्र पूर्वेषु डट् ॥ ४५२ ॥

श्रीराटी—षष्टिरादिर्यस्य स तस्मात् । षष्ठितम इति एव सप्ततितम । एव
ऊनषष्ठितम ऊनसप्ततितम इत्यादि । एकषष्ठितम, एकसप्ततितम इति तु
विशत्यादेरिति विकल्पते ॥ ४५२ ॥

शतादिश्च मासश्च संवत्सरश्च शतादिमाससंवत्सर तस्मात् । पृथक् योगादसंख्या-
देरिति नानुवर्तते । तेन संख्यादिभ्योऽसंख्यादिभ्यो वा एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे ।
इत्यस्य पूरण, शततम, एकशततम, एव सप्ततम, मासतम, संवत्सरतम, ॥ ४५३

४५४ । विंशत्यादेर्वा ।

विशत्यादे ५।, वा । १। ।

विशतितमः विशः, त्रिशत्तमः त्रिंशः ।

४५५ । चतुःषड्ङितिकतिपयात् थट् ।

चतुः—कतिपयात् ५।, थट् । १। ।

चतुर्थः षष्ठः कतिथः कतिपयथः ।

श्रीरा-टी—शतमादिर्यस्य स, शतादिष्य मासस्य सवत्सरस्य तत्तस्मात् यद्यपि षष्ठ्यादिग्रहणेन शतादेरपि ग्रहणं तथापि शतादियग्रहणम् असंख्यादिनिवृत्त्यर्थं तेन एकशततम इत्युक्तम् एवमेकमासतम एकसवत्सरतम । आदिशब्दात् सहस्र-तम इति ॥ ४५३ ॥

संख्यादेरसंख्यादेर्वा विशत्यादेस्तमट् स्याद्वा पूरणे । विंशते पूरणे विशति-तम पक्षे विश पूर्वेण ङटि विशतेस्तेलौपि ययोरित्यकारलोप एव विशत्तम विश चत्वारिंशत्तम चत्वारिंश पञ्चाशत्तम पञ्चाश । संख्यादेस्तु एकविंशतितम एक-विंश इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वेण संख्यादिवर्जनेऽपि संख्यादे षष्ठ्यादे पूरणे तमट् स्याद्वा । एकषष्टितम एकषष्ट इति । भागवत्तिरप्येवम् ॥ ४५४ ॥

श्रीरा टी—विशतिरादिर्यस्य स आदिशब्देन न कतिपय्यन्त व्यवस्थीयते । विश त्यादे संख्यायास्तमट् स्याद्वा पूरणे । पक्षे ङट् । विशतितम इति विशते पूरणे इति वाक्यं संख्यादेस्तु एकविंशतितम । विश इति ङिति तेष्वङाविति तेलौपि वाशब्दस्य व्यवस्थायामपि तेनाष्टविंशतिमे युग इति चण्डौ ॥ ४५४ ॥

चतुर् च षष्ठ च ङितिश्च कतिपयश्च चतु षड्ङितिकतिपय तस्मात् । ङतिरिति प्रत्ययस्तेन तदन्तानां कतिपयतिततौना ग्रहणम् । एभ्यस्थट् स्यात् पूरणे । चतुर्णां पूरणे चतुर्थ एव षष्ठ कतिथ यतिथ ततिथः कतिपयथ । ननु चतुर्थे षष्ठः इत्युभयव विभक्तौर्लुकि दान्तलादिरामे विसर्गङकारौ कथं न स्त इति चेत् सत्यं विद्यमानविभक्तौना पदत्व स्वाभाविक लुप्तविभक्तिकानां पदत्वानु आतिदेशिकमेव ततश्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् पदत्वाभावेन विरामाभावात् स्त्रीर्वि फे इति षोड फे इति च न प्रवर्तते टित्त्वादीपि चतुर्थीत्यादि ॥ ४५५ ॥

श्रीरा टी—चत्वारश्च षट् च कतिथ कतिपयश्च तत्तस्मात् एभ्यस्थट् स्यात् ।

४५६ । बहु-गणपूग-सङ्घातोस्तिथट् तलोपश्च ।

बहु—अतो ५।, तिथट् १।, तलोप १।, च १। ।

बहुतिथः यावतिथः ।

४५७ । द्वितीय-तृतीय-तुर्य्य-तुरीयाः ।

द्वितीयतृतीयतुर्य्य तुरीया १॥ ।

एते निपात्याः ।

४५८ । संख्याया धाच् प्रकारे ।

संख्याया ५।, धाच् १।, प्रकारे ७। ।

चतुःप्रकारं चतुर्धा ।

इटीपवाद । कतिरिति कतित्यान्त उतिरिति लिपिकरप्रसाद कतिपयशब्दं सम्प्रदाभिन्न विभाषयोर्विधिर्नित्य । चतुर्थ इत्यादौ कथं नविरित्याद्याक्षेप मनौ-पादत्वाच्चेति परीहार । षष्ठ इत्यत्र षुभिष्टिति थस्य ठ न उ इति नैरुक्तम् ॥४५५॥

बहुश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्चेति तस्मात् । अतुरिति प्रत्यय गेन तदन्तानां यावत् तावत् एतावत् कियत् इयता ग्रहणम् । एभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे । तिथटि परं यथासम्भव तलोपश्च । बह्वना पूरणं । बहुतिथ एव गणतिथ पूगतिथ सङ्घतिथ यावतिथ तावतिथ । एतावतिथ कियतिथ इयतिथ । अत्र निमित्ताव्यवहितपूर्वतकारस्यैव लोप इति बोध्यम् ॥ ४५६ ॥

श्रीरा टी—बह्वश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्च तत्तस्मात् अतीर्णिरर्थकस्य ग्रहणम् । तेन मतवत्त्वं प्राप्ति त इति लुप्तवीकृतम् । बह्वादिव्यस्तिथट् स्यात् पूरणे तस्मिन् बह्वादौनां तकाराभावात् अतोस्तकारलोपश्च । बहुतिथ इति बह्वना पूरण इति वाक्यं तिथटि तलोप तावयित इति एतावतिथ इति ॥ ४५६ ॥

एते पूरणार्थं निपात्या । यथा द्वित्रिभ्यां तौय । चतुरो य ईय इति प्रत्यय-इय चकारलोपश्च । तुर्य्य इत्यत्र तद्धितयकारवर्जनात् व्यनचतयीति दीर्घो न स्यात् ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—द्वितीयश्च तृतीयश्च तुर्य्यश्च तुरीयश्च ते । पूरणार्थं एते निपात्यन्ते विशदस्य तौयो जिश्च । चतुर्शदस्य चकारस्य तौयस्य तकारस्य च लोपो नित्य ईकारस्य वा ॥ ४५७ ॥

४५८ । द्वैधं द्वेधा त्रैधं त्रेधा षोढैकध्वं वा ।

द्वैध—एकध्व १॥, वा १॥ ।

एते निपात्यन्ते वा प्रकारे । पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा ।

४६० । संख्याया अवयवे तयट् ।

संख्याया ५॥, अवयवे ७॥, तयट् १॥ ।

चतुरवयव चतुष्टयम् ।

संख्यातुङ्गतावपि संख्यागृह्यण संख्यातुल्याना डत्यतुबहुगणाना च प्राप्तार्थम् । तेन संख्यावाचकेभ्यः डत्यतुबहुगणेभ्यश्च धाव् स्यात् प्रकारे । चकारोऽव्ययार्थः । प्रकारः सादृश्यम् । प्रकारो भेदसादृश्ये इत्यमरात् । चतु प्रकार चतुर्धा एव कतिधा यावद्वा बहुधा गणधा । वारार्थेऽपि धाव् स्यादिति केचित् ॥ ४५८ ॥

श्रीराटी—प्रकार सामान्यभेदको धर्मः स च द्रव्याश्रित पटुत्वादि । चतु-प्रकारमिति चत्वार प्रकारा यस्य सर्वत्रार्थ एवायमिष्यते तेन चतुर प्रकारान् भुङ्क्ते चतुर्भि प्रकारैर्भुङ्क्ते चतुर्धा भुङ्क्ते एव नवधा द्रव्यम् एकराशि पञ्चधा कुरु इत्यादि ॥ ४५८ ॥

एते धाजन्ता निपात्यन्ते वा । द्विप्रकार द्वैध द्वेधा त्रिप्रकार त्रैध त्रेधा षट्प्रकार षोढा एकप्रकारम् एकध्व पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा इति ॥ ४५८ ॥

श्रीराटी—एते निपात्यन्ते । द्विप्रकार द्वैध द्वेधा त्रिप्रकार त्रैध त्रेधा षट्प्रकार षोढा एकप्रकारम् एकध्व पक्षे द्विवित्यादि । षडेधति षोड फे इति डे कृते दान्तटुपरत्वान्न घस्य ढ ॥ ४५८ ॥

पुन संख्यागृह्यण डत्यतुबहुगणानामप्राप्तम् । संख्यावाचकेभ्यस्तयट् स्यादवयवे । चतुष्टयमिति रेफस्य विसर्गे विसर्गस्य सकारे लौकीकीर्षादिति षत्वे तस्य टत्वम् । एव पञ्चतयमित्यादि । टित्त्वादीपि चतुष्टयी इति ॥ ४६० ॥

श्रीराटी—अवयववाचयवि सम्बन्धे षी । पुन संख्यागृह्यण वद्वादिनिवृत्त्यर्थे द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य अवयववत्ते संख्यायास्तयट् स्यात् ट इत् । चतुरवयवमिति । चत्वारोऽवयवा अस्य कुलस्य चतुष्टयमिति स्त्रिया चतुष्टयी रञ्जु ॥ ४६० ॥

४६१ । द्वित्वेर्वायट् ।

द्वित्वे ५१, वा ११, अयट् ११ ।

द्वयं द्वितय त्रयं त्रितयम् ।

४६२ । तरतमौ द्वि-बह्वनामेकोत्कर्षः ।

तरतमौ १॥, द्वि-बह्वनां ६॥, एकोत्कर्षः ७ ।

द्वयोरेकस्यातिशये तरो बह्वना तमः स्यात् । अयमनयो-
रतिशयेन विद्वान् विद्वन्तरः, अयमेषामतिशयेन विद्वान् विद्व-
न्तमः । शुभ्रतरा शुभ्रतमा ।

आभ्यामयट् स्याद्वा अवयवे । हावयवे इत्यर्थे अयटि यथीलोपि इतीकारलोपे
इयम् । पच्चे पूर्वेषु तयटि द्वितयम् एव त्रितय टित्वात् द्वयी तथी ॥ ४६१ ॥

श्रीरा टी—हौ च वयश्च तत्तस्मात् पुस्त सोवत्वात् । आभ्यामवयवेऽयट् स्याद्वा ।
इयमिति हावयवावस्य इति वाक्य पच्चे तयट् द्वितयम् एव त्रितय त्रय वाशब्दस्य
अवस्थया उभयशब्दान्नित्यमयट् उभावयवावस्य उभय ननु कथम् उभये देव-
मनुष्या इति देवमनुष्याणां बहुत्वात् इति चेत् सत्यं देवत्वमनुष्यत्वयोर्द्वित्वमादाया
वयवद्वयमिति ॥ ४६१ ॥

तरश्च तमश्च तरतमौ । हौ च बह्वश्च द्विबह्व तेषाम् । द्विबह्वनामिति निर्धा-
रश्च षष्ठ्या द्वयोर्मध्य एकस्यैव उत्कर्षः सम्भवतीत्यत आह इतौ एकस्यातिशये इति ।
एव द्विबह्वनामिति बहुवचनान्तत्वेऽपि शब्दसास्यात् तरतमाभ्या यथासंख्यम् । अय-
मनयोर्मध्य अतिशयेन विद्वान् इत्यर्थे तर्हि सस्त्वसिति द्रष्टुं भूप भूमेति दस्य त'
वदन्तर । एवम् अयमेषा मव्य अतिशयेन विद्वान् विद्वन्तमः । एतेन उत्कर्षार्थ-
प्रत्यया प्रथमान्तादेव तदन्ता पूर्वलिङ्गा इति बोध्यम् । इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा
शुभ्रतरा एवम् अतिशय न सार्धौ साधुतरा अत्र पुनस्तुक्ता इति पुनश्चाव ॥ ४६२ ॥

श्रीरा टी—तरश्च तमश्च तौ हौ च बह्वश्च ते तेषा निर्धारणे प्रीति उत्कर्षा-
न्त्यथ प्रकर्षोऽतिशयः । च स्वरूप प्रकृत्यर्थतावच्छेदकापेक्ष्य एव
भवति न तु जातिः । च स्वपेक्षते तथाच जातिभिन्नप्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकप्रकर्षो भवति । इति न स्यात् भवति च । गुणे शुक्लतरः

४६३ । रूपकल्पे चेबूप् खंवा वित्तु पुंवच्च ।

रूपकल्पे अ, च । ११, ईप् ऊप् । ११, ख । ११, वा । ११, वित् । ११, तु । ११, पुवत् । ११, चा । ११ ।

चकारात्तरतररूपकल्पेषु ईवन्तमूबन्तश्च खं स्याद्वा उट्ट-
दित् पुवच्च । स्त्रितरा स्त्रीतरा, वामोरुतरा वामोरुतरा ।
विदुषितरा विदुषीतरा विद्वत्तरा, सनितरा सतीतरा सत्तरा ।

शुक्लतम क्रियाया पाचकतर पाचकतम । ननु कथं गीतर गीतम चैतरथः
चैवतम इति न स्यात् । इति चेत् न गीत्वादेरेकमात्रवृत्तित्वे प्रकृत्यथतावच्छेदक-
विशिष्टान्तरापेक्षत्वाभावात् । यदा तु तत्तत् इत्युत्कर्षातिप्रकर्षस्तदा स्यादेव तार-
तर तारतम मन्दतर मन्दतम इति । विद्वत्तर इति विद्यागत उत्कर्षो गम्यते ॥
सम्भवसिद्धिर्दृष्टम् । शुभतर इति इयमनयोरतिशयेन शुभा इति वाच्य शसन्ततरादा-
विति पुवद्भाव । ननु पाटलिपुत्रेभ्यो मथुरा आद्यतरा इयोक्तृत्वे तर तर्हि कथं
मथुरा विशेषेणाव्यञ्जनात्तर इति चेत् सत्यं रा शब्दावाचित्वयोक्तृत्वे तर पाटलि-
पुत्रात् वर तु अवयवापेक्षया ॥ ४६२ ॥

रूपश्च कल्पश्च रूपकल्प तस्मिन् । ईप् च ऊप् च ईवूप् । उच्च ऋश्च वरौ ।
वरौ इतौ यस्य स वित् । पुमानिव पुवत् । चकारात् तरतरमादयश्च इत्यत आह
तरतम रूपकल्पेऽस्मिन् । इयमनयोरतिशयेन स्त्री स्त्रितरा अनेन ऋष्वम् । पञ्च
स्त्रीतरा एवं वामोरुतरा वाम लक्षणेत्यादिना जाप अनेन वा ऋष्व । विदुषितरे-
त्यादि । वेत्ते शतुः कसुर्वेति कसौ उद्देशादात् । इयमनयोरतिशयेन विदुषी
इति तरे कृते ऋष्वे विदुषितरा पुवद्भावे विद्वत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणावस्थानम्
एवम् अस्मभावे शतलोपास्यसोरिति अकारलोपे ऋदित्त्वादीपि इयमनयोरति-
शयेन सती इति तरे कृते ऋष्वे सतितरा उवावे सतरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणाव-
स्थानम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अनेकाच् ईवन्तस्य तरादौ ऋष्वो न
स्यात् । तेन यवानौतरा । हिमानौतरा अरण्यानीरूपा । पत्नीकल्पा इत्यादि ।
एष्वपि उक्तपु स्नानामीबलाना पु वत्स्मृत्त्यपु स्मेत्यनेन पु वद्भावो नित्य । यथा
अतिशयेन बैष्णवी बैष्णवतरा शाक्ततमा गौररूपा । ईषद्ना पट्टी पटुकल्पा इत्यादि ।
केचित्तु ब्रुवादौ प्ररे उकारेण ऋकारेणैर्विभाषया पु वद्भावं ऋष्वौ विधाय विदुषिब्रुवा

४६४ । त्यादेश रूपः ।

त्यादे ५६, च ११, रूप १ ।

लेख्यादेशोत्कर्षे रूपः स्यात् । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

विददद्भुवा इत्युदाहरन्ति । अत्र भुवी वचादेशाभावस्तु अरविहितकार्यस्यानित्यत्वात् । अतएव विभ्रति कटके कृता इत्यादि सङ्गच्छते ॥ ४६३ ॥

यीरा-टी—रूपश्च कल्पश्च तत्तस्मिन् ईप् च ऊप् च तत् स्वमिति प्रीकान्त दम् । उश्च ऋश्च व, व इयस्य त्रित् । तरतमाविति क्तिविपरिणामात् तरतमयोश्चकारेण रूपकल्पे इति समुच्चयते अत आह तरतमरूपकल्पेऽपि पु वच्चेति पु वत्स्युक्तपुंस्त्वं इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । ननु कथं स्त्रीतरा ब्राह्मणीतरा इत्यादौ द्रव्यजाति-वाचित्वे प्रकर्षाभावात् तरतमाविति चेत् न स्त्रीपदेन स्त्रीविशेषावयवसंयोगः ब्राह्मणपदेन ब्राह्मण्यप्रतिपादकक्रियाविशेष कथ्यते तस्मात् गुणक्रियागतप्रकर्षा-त्तरतमाविति । विदुषितरेति विदव्यतौ शृष्ट शतुर्वसु उदीत्वादीप् वसीर्वं सेम् इति वक्ष्ये अनेन स्व पच्चे विदुषीतरा इति पु वङ्गावपच्चे विद्वत्तरेति क्तेरभावान्न वक्ष्ये । सतितरेति अस्त्रभावे शृष्ट आद्यकारलोप ऋदित्वादीप् अनेन स्व पु वक्ष्ये वा । भुव चेल गोत्र मत हतेषु पु वदिवानेकाच । भुव चेल गोवशब्दाः कुत्सार्था- एषु मतहतयोश्चानेका जीवन्तः स्त्री वा स्यात् त्रितु पु वङ्गा । पतिभ्रुवा पत्नीभ्रुवा क्लृप्तजुक्ती पचाद्यङि कित् ब्राह्मण्यचेली ब्राह्मण्यचेलि तरुणिगोषा तरुणीगीवा कुमारिमता कुमारीमता गौरिद्धता गौरीद्धता विदुषिभ्रुवा विददद्भुवा विदुषीभ्रुवा सतिचेली खञ्चेली सतीचेली त्रिलशजक्तौ पचादित्वादन नदादित्वादीप् । अनेका-जिति किम् । स्त्रीभ्रुवा स्त्रीचेली ईविति किं तौमोरुभ्रुवा लक्ष्मीचेलीत्यादि । नानुक्त प स्कानेकाच् तरादिषु तौ । नित्यस्त्रीलिङ्गानेका जीवन्तस्य सपु वङ्गावौ न स्याता वदरितरा वदरीतमा वदरीभ्रुवा । अनेकाजिति किं स्त्रितरा अनुक्त इति किं गौरितरा गौरीचेली ॥ ४६३ ॥

विबहनामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । साद्यन्तात् त्याद्यन्ताच्च रूपं स्यात् । अत्र एक-प्रत्ययस्य अर्थव्ययेन यथासंख्यासम्भवात् द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये बह्वना मध्ये एक-स्यातिशयेऽपि स्यादित्यर्थः । अतएव उत्कर्षे इत्येव स्वयं लिखितम् । अथमनयो-दिषा वा अतिशयेन पटुः पटुरूपः एवम् अतिशयेन पट्टी पटुरूपा इत्यादौ पु वङ्गाव ।

४६५ । किमेव्याच्चाद्रव्ये चतरां चतमाम् ।

किम् ए-व्यात् ५।, च ११।, चद्रव्ये ७।, चतरा चतमाम् १२॥ ।

किम् एदन्तात् व्यात् त्याद्यन्ताच्च द्विवङ्गनामेकोत्कर्षे चतरां चतमा स्तः न तु द्रव्ये । किन्तरां प्राङ्हेतरा उच्चैस्तरां पचति-तराम् । एवं चतमाम् । द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तत् ।

‘प्रतिशयेन पचति पचतिरूपम् एव पचतीरूपं पचन्तिरूपम् । एषु कर्तुरेकत्वहित्वात्वातुरीषेण तिवाद्य प्रयुज्यन्ते न तु क्रियाया एकत्वहित्वात् । ततश्च क्रियायां अमूर्तत्वात् पुस्त्वाद्यभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गनिर्णयाभावे सामान्यत्वात्प्रसक्तमिति वचनात् क्लीबत्वम् । एव क्रियायां सख्याभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गसञ्ज्ञातुरीषेण जायमानानां स्यादीनामपि एकवचनमेव प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् ॥४६४॥

श्री रा टी—तिरादिर्द्वयं स तस्मात् येन विधिसंज्ञनस्येति व्यायात् आह त्याद-येति उत्कर्षे स्वार्थे पटुरूप इति प्रकृष्टं पटुरिति वाक्यं प्रकृष्टा पट्वी पट्विरूपा पट्वी-रूपा इवभावपक्षे पटुरूपेति । पचतिरूपं प्रकृष्टं पचतीति वाक्यं क्रियाप्राशस्त्यरूपत्वेन द्योत्यते क्रियाया लिङ्गसंख्याभावात् पचतीरूपं पचन्तिरूपमित्यादि त्वन्ता-दिति त्रयन्यत्वालिङ्गम् ॥४६४॥

किम् च एष व्यञ्ज किमेव तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् । चतरा च चतमा च चतरा चतमां सूत्रत्वादौकारलीप । चकारात् त्याद्यन्ताच्च । किन्तु चानु-कृष्ट नीचतर इति त्याद्यन्तस्य नानुवृत्तिः । द्रव्याणि यथा पृथिव्यप्तेजीवायुाकाश-कालदिगात्मनोऽसि नवैव द्रव्याणि । रूप रस गन्ध स्पर्श शब्द सख्या परिमाण इत्येकत्वं संयोग विभागपरत्वापरत्वं बुद्धिं सुखदुःखेच्छा द्वेष प्रयवादयो गुणाः । उत्प्रेषणवत्प्रेषणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि इति भाष्यम् । इदमन-योरतिशयेन किं किन्तरा किम्शब्दोऽव कुत्सार्थः अतिकुत्सित रूपमित्यर्थः । प्राङ्हेतरामिति एकारान्तात् प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् सप्तम्यन्तात् प्रत्यये विभक्तेरनुक् अभिधानात् । ननु द्रव्यस्य कथमुत्कर्षं सम्भवति क्रियागुणयोरेव उत्कर्ष इति चेत् सत्यं क्रियागुणयोरेकत्वेनैव तदाश्रयस्य द्रव्यस्य उत्कर्षः स्यात् उपचारात् यथा मञ्जा, क्रोशन्ति इत्यत्र मञ्जस्थितजनस्य क्रोशनेनैव मञ्जक्रोशनमुच्यते अत्र किमा

४६६ । गुणाद्विष्टेयसू ।

गुणात् ५।, वा ।१।, इष्ट ईयस् १॥ ।

गुणवाचिनो द्विवह्नामेकोत्कर्षे क्रमाद्विष्टेयसू ईयस्विष्टौ
वा स्तः ।

दीना मध्ये ये गुणादिवाचिनो द्रव्यवाचिनश्च तेभ्यो गुणादौ प्रत्ययौ स्त द्रव्ये वाच्ये
तु न स्त इत्यर्थः । ये तु द्रव्यमात्रवाचिनो भवन्ति तेभ्यो द्रव्ये वाक्येऽपि प्रत्ययौ स्त
विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा अद्रव्ये इति नोक्ता अद्रव्यादित्येवावदिष्यत् । अतएव
प्रातस्तसरा पतविभ्य प्रबुद्ध प्रणमन् रविमिति भट्टौ । अतिशयेन प्रातः काल
इत्यर्थः । अयमनयोरतिशयेन उच्चै उच्चैस्तसरा शब्दः । एव नीचैस्तसरा गम् ।
इदमनयोरतिशयेन पचति पचतितरा अत्र पचनक्रियाया उल्कर्ष एव चतमा ।
द्रव्ये तु उच्चैस्तसरा एव नीचैस्तसरो घटः । किन्तरो राजा ॥४६५॥

श्रीराटी—किम् च एष व्यञ्ज तत्तत्सात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन्, चतराञ्च
चतमाञ्च तौ मण्डूकगत्या द्विवह्नामेकोत्कर्ष इत्यनुवर्तयन्नाह द्विवह्नामित्यादि
किन्तरामिति इदञ्च किम् इदमनयोरतिशयेन किम् इति वाक्यं किन्तमामिति
इदञ्च किम् इदमेवामतिशयेन किमिति वाक्यं यद्यपि किं प्रश्ने तथापि न
प्रश्नप्रकर्षे त्य किं तर्हि पृच्छमानगुणस्य क्रियाया वा प्रकर्षे चतरा
चतमां त्य पृच्छमानप्रकर्षस्यैवावगम्यमानत्वात् । प्राज्ञैतरामिति कालवाचिन
प्राज्ञैरादौ लुगभावविधानात् कालस्य द्रव्यवाचित्वात् अद्रव्य इति निषेधे प्राज्ञे
वचनं कालव्यतिरिक्तस्य एतदन्तत्वाभावात् एव पूर्वाह्नेतराम् अपराह्नेतराम्
इत्यादि । उच्चैस्तसरामिति गुणप्रकर्षे एव सुतरा नितरामित्यादि पचतितरामिति
क्रियाप्रकर्षे एव पचन्तितरां पचन्तितमामिति चित्त्वाद्वा । उच्चैस्तसरा इति
यद्यपि द्रव्ये प्रकर्षाभावस्तथापि गुणक्रियाप्रकर्षौ यदा द्रव्ये आरोप्यते तदैवाय
प्रतिषेधपूर्वेण तरतमामिति ॥४६५॥

द्विवह्नामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची विकल्पवाची च ।
व्यवस्थया क्रमाभावः । तेन गुणवाचिनो द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे इष्टेयसू बहूनां मध्ये
एकोत्कर्षेऽपि इष्टेयसू स्यातां वा ॥४६६॥

श्रीराटी—इष्टश्च ईयसुश्च तौ इह सामान्यगुणशब्दस्य विशेषपरतया गुणमात्र-

४६७ । जीमंश्च डिनैकाचः ।

जि-इमन् ११, च ११, डित् ११, नैकाच ५ ।

जिरिमन् इष्ठ ईयसुश्च अनेकाचो लैः परो डित् स्यात् ।
लघिष्ठः, लघीयान् ।

४६८ । लुङ्गद्विनाम् ।

लुक् ११, मत् वत्-विनाम् ६॥, ।

मतिष्ठः, मेधिष्ठः ।

गुणस्य ग्रहणं न तु गुणिवृत्तिगुणस्य तेन घटस्य शुकीयान् शुक्रिणी गुण इति न स्य त
गुणादिति किं पाचकतर पाचकतम क्रियाप्रकर्षे मा भूत् । यद्यपि इयोरैकस्याति-
शये ईयसुर्बहुनाम् एकातिशये इष्ठ पाणिनीये यथा अतिशयेन तन्निष्ठनौ
द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ तरप् तमप् साङ्गचर्यादीयस्त्रिनिष्ठनौ प्रति-
पादितौ यथा सच्चिन्मसारोऽपि गुणादीयस्त्रिनिष्ठौ तथापि अन्यत्रता द्विवचना-
मित्यनुवर्त्य क्रमेण इष्टेयसु ईयस्त्रिनिष्ठौ भवत प्रयोगदर्शनादित्युक्तं वृत्तौ ॥ ४६६ ॥

जिश्च इमन् च जीमन् । उ इत् यस्य स डित् । न एको नैक नैकोऽच् यस्य
स नैकाच् तस्मात् । चकारादिष्टेयसु च इमन् इष्ठ ईयसूनां साङ्गचर्यात् जिरिव
लै पर एव । एतेन जागरयतीत्यादौ न प्रसज्ज । एव शसन्ततरादिभिः सङ्गो-
न्यासात् जिरपि शसन्ततरादिवोध्य । तेन युवतिमाचष्टे इत्यत्र औ पु वङ्गावाप्ति
प्रत्ययस्य निवृत्तौ कनादेशे कनयति पक्षे यवादेशे यवयति एव गुर्विमाचष्टे इत्यत्र
औ पु वङ्गावादीपो निवृत्तौ तन्निमित्तस्य वकारस्यापि उकारत्वे गरादेशे गगयति ।
अयमनयोरेषा वा अतिशयेन लघु लघिष्ठ इष्टे डित्वात् टिलोप । एव लघौ
यान् । पक्षे लघुतर लघुतम एव लघीभाव लघिमा एवम् अतिशटेन लघ्वा लाघः
लघीयसौ लघ्वाभावो लघिमा । एषु शसन्ततरादितया पु वङ्गावादीपो निवृत्तौ
डित्वात् टिलोप ॥ ४६७ ॥

श्रीरा टी—जिश्च इमश्च तत् जीमन्, नाम्नैकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात् ,
लघिष्ठ इति अयमनयोरेषा वाऽतिशयेन लघुरिति वाक्यम् एव लघीयानिति वात

४६८ । तन् लोप्यः ।

तन् । १।, लोप्य. १। ।

करिष्ठः ।

पच्चे लघुतर लघुतम इति जीमोददाहरणं तत्तत् प्रकरणे वक्ष्यति प्रेष्ठ इत्यत्र
पृथक् पौनिर्देशात् न ययीर्लोपि ॥ ४६७ ॥

मनुश्च वतुश्च विन् च मङ्गिन् तेषाम् । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात्
ज्यादेः सप्तम्यन्तत्वेनातुङ्गतिः । तेन जि इमन् इष्ठ ईयसु एषु परेषु मनुवतुविना
लुक् स्यात् । अतिशयेन मतिमान् मतिष्ठ अत्रानेन मतीर्लुकि ङित्वात् टिलीप ।
किञ्चात्र असिद्ध वहिरङ्ग इति न्यायात् टिलीपस्य सिद्धत्वाभावे तकारस्य दकारो
न स्यादिति अतिशयेन मेधावान् अतिशयेन मेधावी वा इत्युभयत्र इष्टे वतुविनी
र्लुकि ङित्वात् टिलीपे मेधिष्ठ एव मतीयसी मेधीयसी । मतिमती भाव
मतिमा मेधिमा मतिमन्तमाचष्टे मतयति । अत्र समाहारेणैवैष्टिसिद्धौ मङ्गि-
नामिति बहुवचनं गणार्थम् । तेन अनट् क्तवतु घञ् अल् आनङ् युक्त ईप् एषा
लुक् स्यादाख्याने जौ परे इति बोध्यम् । उदाहरणं ले' कृत्याख्याने इत्यत्र दृश्यम् ।
मत्वर्थिनामिति पाठे गोमौ तृणस इत्यादीनां मिनादेरपि लोपापत्तिः ॥ ४८८ ॥

श्रीराटी—मनुश्च वतुश्च विन् तेषां लुक् स्यात् ज्यादिषु । मतिष्ठ इति
अयमनयोरेषा वा अतिशयेन मतिमान् इति वाक्यम् अयमनयोरेषा वा मेधावान्
मेधावी वा मेधिष्ठः पच्चे मतिमत्तर मेधावत्तर इत्यादि । एषामिति किं गोमिष्ठ.
गोमौवान् मनुपच्चेऽपि गविष्ठ गवीयानिति ॥ ४६८ ॥

तनी लोपः स्यात् ज्यादिषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । अत्र तनी लोपे
त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे एकाचत्वान्न टिलीपः । एव करीयान्
करिमा कर्त्तारमाचष्टे कारयति अत्र तनी लोपे गुणस्य निवृत्तौ जौ परे पुनः
मङ्गि ॥ ४६९ ॥

श्रीराटी—ज्यादिषु तन्लोप्यः स्यात् । करिष्ठ इति अयमनयोरेषा वा अति-
शयेन कर्त्ता इति वाक्यम् एवमियमनयोरासा वा दीग्धी दीहिष्ठा दीह्वीयसी गौ ।
अचि दान्तत्वाभावः अतएव तद्वन्नक्रियावाचकात्तौ ॥ ४६९ ॥

४७० । वाढान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र
क्षुद्र प्रिय स्थिर स्फिरोरु गुरु बहुल तृप्र दीर्घ
ऋस्व वृद्ध वृन्दारकाः—साध नेद स्थव दव यव
क्षेप क्षोद प्र स्थ स्फ वर गर वंह तप द्राघ ऋस
वर्ष वृन्दाः ।

वाढ—वृन्दारका १॥, साध—वृन्दा १॥ ।

एषां स्थाने क्रमादेते स्यजर्गादिषु ।

साधिष्ठः नेदिष्ठः स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः
प्रेष्ठः स्नेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः गरिष्ठः वंहिष्ठः तपिष्ठः द्राविष्ठः
ऋसिष्ठः वर्षिष्ठः वृन्दिष्ठः ।

अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वाढ साधिष्ठ । एव सर्वत्र प्रथमान्तेन वाक्यम
अन्तिक नेदिष्ठ स्थूल स्थविष्ठ दूर दविष्ठ युवा यविष्ठ क्षुद्र क्षोदिष्ठ प्रिय
प्रेष्ठ स्थिर स्नेष्ठ स्फिरो बहुल स्फेष्ठ उरुर्महदर्थं वरिष्ठ गुरु गरिष्ठ बहुल
वंहिष्ठ तृप्रोतीति तृप्र औणादिकी रेफः इति रमानाथ । तृप्र तपिष्ठ दीर्घा
द्राविष्ठ ऋस्वो ऋसिष्ठ वृद्धी वर्द्धिष्ठ वृन्दारकी देवी मुख्यो वा वृन्दिष्ठ । एष
पूर्वेण इष्टे क्रमादादेश एषा मध्ये ये गुणवाचका न भवन्ति तेभ्योऽपि इष्टादर्थो
भवन्ति इष्टादिषु परेषु आदेशविधानसामर्थ्यात् । अत्र प्रस्थस्फादीनां यथोलीप
इत्यकारलीप कथं न स्यादिति गाढानुपपत्तिः । अत्र रामानन्दस्तु जीमन्त्य-
वैकाचवर्जनसामर्थ्यात् यथोलीप इत्यपि न स्यादित्याह तद्धेय रायमाचष्टे राययति
एव नावयति इत्यादौ एकाचवर्जनस्य साफल्यत् । काशीश्वरस्तु प्रस्थस्फादीनाम्
अदेननिर्देशादेव यथोलीप इति न स्यादित्याह तदपि ह्येय प्रियमाचष्टे प्रापयति
इत्यादौ नाप् सत्यर्थे त्यादिनामाप् विधानेनैव अदन्तसाफल्यत् । वस्तुतस्तु यथो
लीप इत्यत्र अथ इथ ए इति वियहे एलीप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ यथोरिति गौरव
प्रापयति प्रस्थस्फ इत्यत्र इष्ट ईयसु इमन् एषु यथोलीप इत्यकारलीपो न स्यादिति ।
तेन प्रेष्ठ प्रेयान् प्रेमा इत्यादि । अतिशयेन वाढ साधोयान् वाढस्य भावः
साधिमा वाढमाचष्टे साधयति ॥४७०॥

४७१ । प्रशस्यः श्रः ।

प्रशस्य । १।, श्र १।।

श्रेष्ठः ।

४७२ । ज्यो वृद्धश्चेयस्वराः ।

ज्य १।, वृद्ध १। चं । १। ईयस्वी । १। आ १।।

वृद्धः प्रशस्यश्च जगादौ ज्यः स्यात्, तस्माच्चेयसीरी श्रः
स्यात् । ज्येष्ठः ज्यायान् ।

४७३ । पृथुमृदुक्लृशभृशदृढपरिवृढस्यर्द्रः ।

पृथु—परिवृढस्य ६।, ऋत् । १।, र १।।

एषामृकारस्य जगादौ रः स्यात् । प्रथिष्ठः ।

श्री रां-टी—वाढञ्च अन्तिकञ्च स्थूलञ्च दूरञ्च गुवा च क्षिप्रञ्च सुन्दरञ्च प्रियञ्च
स्थिरञ्च स्फिरञ्च उरुञ्च गुरुञ्च बहुलञ्च लघुञ्च दीर्घञ्च ऋक्ञ्च वृद्धञ्च वृन्दारकञ्च ते,
साधञ्च नेदञ्च स्थवञ्च दवञ्च यवञ्च क्षेपञ्च क्षीदञ्च प्रञ्च स्थञ्च स्फञ्च वरञ्च गरञ्च वहञ्च
वपञ्च द्राघञ्च ऋक्ञ्च वर्षञ्च वृन्दञ्च ते । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वाढ इत्यादि
वाक्य साधिष्ठ साधीयान् डिति टिलोप परे प्रस्यस्कान् विना रवे ह्रस्वनादेशा
एकाच्त्वात् जगादीनां न डित्वम् ॥४७०॥

प्रशस्य. श्र स्यात् जगादौ । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन प्रशस्य श्रेष्ठ एक
श्रियान् श्रेमा आपयति ॥४७१॥

श्रीरा टी—प्रशस्य इति ष्यर्थे प्रौक्तान्तं द प्रशस्य आदेश स्यात् जगादिषु ।
श्रेष्ठ श्रियान् इति अयमनयोरेषा वातिशयेन प्रशस्य इति वाक्यम् ॥४७१॥

ईयसीरी ईयस्वी इति लुप्तप्रथमैकम् । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वृद्ध
प्रशस्यो वा ज्येष्ठ । एव ज्यायान् अत्र ज्यादेशात् परस्य ईयसीरीकारस्य आ ।
एव ज्येमा ज्यापयति ॥४७२॥

श्रीरा टी—ईयस ई ईयसी लुप्तप्रौक्तं दम् आलुप्तप्रौक्तदम् । अयमनयोरेषा वा
अतिशयेन वृद्ध प्रशस्यो वा इत्यर्थे ज्येष्ठ ज्यायान् पूर्वेष्व वर्षिष्ठ. वर्षीयान् ॥४७२॥

पृथुञ्च मृदुञ्च क्लृञ्च भृञ्च दृढञ्च परिवृढञ्चेति तस्य । अयमनयोरेषा वा

४७४ । युवाल्पो कन् वा ।

युवाल्पो १॥ कन् ११, वा ११ ।

कनिष्ठः यविष्ठः अलिष्ठः । एवमौयसुः ।

४७५ । गुणादिमन् भावे ।

गुणात् ५१, इमन् ११, भावे ७ ।

गुणवाचिन इमन् स्याद्भावे । लघिमा ।

अतिशयेन पृथु प्रथिष्ठ अत्र इष्टे डित्वात् टिलोप । एक अदिष्ठ कश्चिष्ठ
अश्चिष्ठ द्रदिष्ठ परिहृदिष्ठ एवञ्च प्रथीयान् प्रथिमान् प्रथयतीत्यादि ॥४७३॥

श्रीराटी—पृथुश्च स्रुश्च कृश्च भृश्च डृश्च परिहृश्च तत्स्य । प्रथिष्ठ
प्रथीयान् इति एवं अदिष्ठ अदोयानिति कश्चिष्ठ कश्चीयानिति अश्चिष्ठ अश्चीयान्
द्रदिष्ठ यदोयान् सर्वत्र टेलीप ऋद्रश्च ॥४७३॥

युवा अल्पश्च कन् स्याद्वा अयादौ । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन युवा कनिष्ठ
पक्षे यविष्ठ वाढान्तिकैति यवादेश । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन अल्पः कनिष्ठ
पक्षे अलिष्ठ एवम् कनीयान् कनिमा कनिग्रति । एवमौयसृगिति पूर्वोक्तसूत्रेषु
उदाहर्तव्य इत्यर्थः ॥४७४॥

श्रीराटी—युवा च अल्पश्च तौ ष्येयं प्रीयूनीऽल्पस्य च कन् वा स्यात् अयादिषु ।
कनिष्ठ इति युवाल्पयोः उदाहरणम् एवम् कनीयान् इति अयमनयोरेषा वा युवान्या
वेति वाक्यं पक्षे यविष्ठ अल्पीयान् पूर्वेषु यवादेशः ॥ ४७४ ॥

लघोर्भाव लघिमा । पूर्वतो वानुवर्तते । तेन पक्षे लघुत्व लघुता लाघवम् ।
वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची च । तेन रूपादिशब्दादिमन् स्यात् । यथा रूपस्य भाव
रूपत्व रसत्व गन्धत्व स्पर्शत्वमित्यादि । गुणादिष्ठेयस् इत्येवमपि एवं व्याख्येयम् ।
इमनन्त पु लिङ्गोऽभिधानात् । किन्तु प्रियस्य भावं प्रेमा इति तु पुल्लिङ्गयोः प्रेमा
ना प्रियता ह्यर्दे प्रेम स्नेह इत्यमरात् । गुणात् किं ह्यत्र ह्यत्रता वार्त्तम् ॥ ४७५ ॥

श्रीराटी—लघिमेति लघोर्भाव लघुता भाव लघुनी भाव इमन्ततरादाविति
पुंवज्ञाव टिलोपश्च सामान्यगुणादेव नीलस्य भावः निलिमा युक्तिमा कालिमा
इत्यादि पक्षे लघुत्व लघुता लाघव नैव्य शौक्ल्य कान्थमिति यद्यपि सामान्येनोक्त
तथापि पृष्ठादिवर्णविशेषदृढादिभ्यो ज्ञातव्य तेन प्रथिमेषादि पृथु स्रु कृशेत्यादिना

४७६ । भूयोभूमभूयिष्ठाः ।

भूयस्-भूमन् भूयिष्ठा १॥ ।

बहोरोयस्त्रिमन्त्रिष्ठान्तस्य क्रमादेते निपात्यन्ते ।

४७७ । त्यादेशोने कल्पदेश्यदेशीयाः ।

त्यादे ५।, च ११।, ओने, ७।, कल्प देश्य-देशीया १॥ ।

लेख्याद्यन्ताच्च ईषदूनेऽर्थे एते स्युः ।

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः ।

तार्किकदेशीया । पचतिकल्पम् ।

कट्ट । पृथुर्मृदुपटुचिप्रबहुलचुद्रसाधव । बह्वकिञ्चन खण्डाश्च लघु स्वादु प्रियं
जव । चण्डो बालो गुरुर्मन्दी वत्स । पाकस्तनुर्महान् । आशु ऋस्वीरु दीर्घञ्च
हीढ सर्वे दृढादयः । पचे पृथुल पृथुता पृथ्वादे किम् अन्तिकता इत्यादि ॥४७५॥

ईयखादिषु बहोर्भावादेश ईयस्त्रीमोरादिलोप इष्टे यकारागमश्च निपात्यते ।
अतिशयेन बहु भूयान् बहोर्भाव भूमा अतिशयेन बहु भूयिष्ठ । पूर्वसूत्रस्य वा-
शब्दस्य इह नागुहति यतो व्यवस्थावाचिं वाशब्दस्य इच्छयानुवृत्तिः इच्छया
निवृत्तिरिति । अत्र ईयखादिषु बहोर्भू आदेश कृत्वा तस्माद्वचनार्थादाख्याने औ च
बहोर्भू आदेशः स्यादिति सूचितम् । तेन बहुमाचष्टे भावयति ॥ ४७६ ॥

श्रीरा टी—भूयश्च भूमा च भूयिष्ठश्च ते ईयसुना भूयः इन्ना भूमा इष्टेन भूयिष्ठः
बहुशब्दस्य निपात्यन्ते ॥ ४७६ ॥

आ ईषत् ऊन ओने । तस्मिन् । लीपोऽस्येत्यकारलोपः । ईषदूनो विद्वान्
विद्वत्कल्पः । अत्र विरामे खसुभ्रसिति दड् । एवं विद्वद्देश्य विद्वद्देशीय । एषा
पूर्वलिङ्गतेव । एव ईषदूना दीर्घा दीर्घकल्पा दीर्घदेश्या दीर्घदेशीया । एषु शस्
न्ततरादित्वात् पु वङ्गाव । ईषदूना तार्किकी तार्किकदेशीया । अत्र कीडादि
पु वङ्गाव । ईषदून पचति पचतिकल्पः पचतिदेश्य पचतिदेशीयम् । एषु एकत्व
लोबत्वयोर्वीजं त्यादेश्य रूप इत्यत्र लिखितम् ॥ ४७७ ॥

श्रीरा-टी—तिरादिर्घस्य तस्य कल्पश्च देश्यश्च देशीयश्च ते । विद्वत्कल्प इति ।
विद्वदिति न्यूनत्वमुच्यते एव गुडकल्पा द्राक्षा इत्यादौ द्राक्षायामारोपितस्य

४७८ । लैर्बहुः प्राक् ।

लै' ५१, बहु ११, प्राक् ११ ।

ईषदूनः पटुः बहुपटुः ।

४७९ । पाशः कुत्सायाम् ।

पाश ११, कुत्सायाम् ०१ ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

गुडलस्य किञ्चित् न्यूनत्वमिति स्वार्थिकता कचिन् स्वार्थिकान्या प्रकृतेर्लिङ्गवचना
न्यतिक्रम्य वर्तन्तेऽपीति अत स्त्रीलिङ्गता एव पाचककल्प इत्यादि पचतिकल्प
इति ईषदून यथा स्यात् तथा पचतीति वाक्य किञ्चित् न्यूनपाचक क्रियेत्यर्थः ।
एवं पचत कल्प पचनिकल्पमित्यादि ॥ ४७७ ॥

लै, पुनरुपादानं न्यादिर्निवृत्त्यर्थम् । स्याद्यन्तात्परी बहु, स्यादीषदूनेऽर्थे स च
बहु परव जात सन् पूर्व स्यादित्यर्थः । ईषदून पटु, बहुपटु अत्र विभक्तैर्लुकि
कतेऽपि पुनर्लिङ्गसन्नाया विभक्तिः । ईषदूना विदुषी बहुविदुषी । अत्र बहुप्रत्ययस्य
शसन्ततरादित्वेऽपि परस्यायित्वाभावात् न पु वज्ञाव ॥ ४७८ ॥

श्रीरा-टी—प्राप्तात् लैरीषदूनेऽर्थे प्राक् बहु स्यात् । बहुपटुरिति ईषदून
पटुरित्यर्थ एव बहुगुडा द्राक्षा ननु किञ्चित् न्यूनार्थबहुशब्देन क्रियाविशेषणेन
यथा बहु ददाति बहु पचतीति तथावापि बहुपटु बहुद्राक्षा इति स करणीयः,
कि लचण्येनेति तदसत् बहुगन् इत्यादौ गर्तोत्तरदत्तादीय स्यात् न तु ण । एव
बहुक् बहुपत्या बहुराना पत्सखा इत्यादावसाविति स्यात् ॥ ४७८ ॥

स्याद्यन्तात् पाशः स्यात् कुत्सायाम् । कुत्सिता विदुषी विद्वत्पाशः शसन्ततरा-
दित्वात् पु वज्ञाव ॥ ४७९ ॥

श्रीरा-टी—लै पाशः स्यात् स तु कुत्सायाम् । भिषक्पाश इति निन्दितो
भिषगित्यर्थः । एज्ज वैयाकरणपाश पाचकपाश इत्यादि । तथाच भट्टि रच पाशा
निति । परे तु येन प्रवृत्तिनिमित्तेन शब्दस्य प्रवृत्तिस्यैव निन्दा गम्यते तच्चात्
त्य । यत्र प्रकारान्तरेण निन्दा गम्यते तत्र न स्यात् । तेन वैयाकरणश्रौर इति
निन्दन्ति ॥ ४७९ ॥

४८० । चरट् भूतपूर्वे ।

चरट् । १।, भूतपूर्वे ७।

भूतपूर्वेऽर्थे चरट् स्यात् । भूतपूर्व आढ्यः आढ्यचरः ।

४८१ । ष्या रूप्यश्च ।

ष्या ५।, रूप्य १।, च । १। ।

ष्यन्तादूप्यश्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कृष्णस्य भूतपूर्वो
गौः कृष्णरूप्यः कृष्णचरः शुभ्रा रूप्यः शुभ्रचरः ।

४८२ । बहुल्यार्थात् काच्चशस् वा ।

बहुल्यार्थात् ५।, कात् ५।, चशस् । १।, वा । १। ।

बह्वर्थदल्यार्थाच्च कात् चरश्चशस् स्याद्वा ।

बहुशो देहि भूरिशः अल्पश्च स्तोकशः ।

स्यादन्ताच्चरट् स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । एतपूर्वा विदुषी विदुश्चरी अत्र शसलतारा-
द्विधात् पु वद्वाव टित्त्वादीप् ॥ ४८० ॥

श्रीरा-टी—भूतपूर्व प्रागभूतः । चरट् स्यात् । टित्त्वादीप् । आढ्य-
चरोति पूर्वग्रहणात् यत्र भूतस्य भूतपूर्वः भूतः । तत्र न स्यात् । यथा इक्षरी
भूत इत्यादि । गौष्ठानीव । गौष्ठस्य भूतपूर्वः भूतः स्यात् । गौष्ठीनम् ॥ ४८० ॥

पठ्यन्तात् लिङ्गात् रूप्यश्चरट् स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः
कृष्णरूप्य एव कृष्णचरः । शुभ्रस्य भूतपूर्वो गौः शुभ्ररूप्य अत्र रूप्यवर्जनात् न
पु वद्वाव । शुभ्रचरः अत्र पु वद्वाव । ४८१ ॥

श्रीरा-टी—शुभ्ररूप्य इति कृष्णरूप्ये । पु वद्वाव । चरट् स्यादेव शुभ्र-
चरोति ॥ ४८१ ॥

बहुश्च अल्पश्च बहुल्यौ, बहु लोभार्थात् यत्र स्यात् । पृथग्वीगात्
भूतपूर्वे तस्य ष्याश्च नानुवृत्तिः । भूतपूर्वस्य भूतः कर्मणश्च शसि पु वद्वाव ।
कित्त्वादव्ययम् एव बहुभिर्नैव । बहुल्येऽर्थे । बहुल्येऽर्थे बहुश्च अत्र वाच्यस्य
व्यवस्थावाचित्वात् मङ्गलैर्गम्ये एव । चरपु तीर्थेषु स्यात् बहुश्च पचे तद्रूपेण
स्थितिः । कारकात् किं बहुना इत्यादि । भूतपूर्वः न स्यात् एव । भूरिशः अल्पश्च

४८३ । संख्यैकार्थाद्दीप्सायाम् ।

संख्या एकार्थात् ५१, वीप्साया ७ ।

कति कति कतिशः गणशः यावच्छः तावच्छः द्विशः पादशः ।

४८४ । चक्रत्वस् वारे ।

चक्रत्वस् ११, वारे ७ ।

कति वारान् भुङ्क्ते कतिक्रत्वः गणक्रत्वः पञ्चक्रत्वः ।

तु अल्पश्च श्लोकश्च अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिति बोध्यम् । तेन बह्वनि दु खानि देहि अल्पमभ्युदय देहीत्यादौ न स्यात् एव क्रमादेरपि चशस् स्यात् वीप्साया नित्यम् । क्रमश्च सङ्गश्च पूगश्च व्रन्दश्च ॥ ४८२ ॥

श्रीराटी—बहुश्च अल्पश्च तावर्थो यस्य स तस्मात् चित्वाङ्गम् । बहुश्च इति बह्वन् बह्वी, बह्वनि वा देहीत्यर्थं बहुश्च भूरिश्च इति भूरि व्य बह्वर्थे अल्पश्च इति अल्प मावा विन्दुः श्लोकमिति पर्यायः । एव बहुभ्यो देहि इत्यर्थेऽपि बहुश्च श्लोकश्च इति पञ्चे बह्वनि देहि बहुभ्यो देहि कादिति किम् । बह्वना स्वामी ॥ ४८२ ॥

एक एकभाग एकोऽर्थो यस्य स एकार्थं संख्या च एकार्थश्च संख्यैकार्थे तस्मात् । संख्यावाचककारकादेकभागार्थकारकाच्च परशशस् स्वादीप्सायाम् । कति कति देहि कतिश्च श्व गण गण देहि गणश्च । तावन् तावन् तावच्छ इत्येषा संख्या बद्धव्यतु इत्यादिना संख्यातुल्यत्वे चशस् । संख्यायान्तु द्वौ द्वौ द्विश एव त्रि इत्यादि । एकभागार्थात् पाद पाद पादश कुडव कुडव कुडवश्च कार्षापण कार्षापण कार्षापणश्च । कुडवादौना परिमाणवाचित्वेऽपि संख्यावाचकत्वम् ॥ ४८३ ॥

श्रीराटी—संख्या च एकार्थश्च तत्त तात् एकार्थाद्दीप्सायाम् एकार्थाद्दीप्सायाम् चशस् संख्यायाः । कति कति कतिश्च त्वेनाभावात् । श्लोकश्च तावच्छ इति उच्यते बहुगणा इति संख्यातिदेभ्यात् एव गण गण गण देहि गणश्च । एकार्थशब्देनेह परिमाण गच्छते तेन पणशः कादित्वेव द्वयोर्द्वयः प्रापित्येति न स्यात् ॥ ४८३ ॥

संख्याभिन्नश्च वारीऽर्थो न सम्भवतीत्यत्र उच्यते इति । कति वारान् भुङ्क्ते कतिक्रत्व चित्वादव्ययम् । ए चक्रत्व इति संख्यातुल्यत्वात् । संख्यायान्तु पञ्चक्रत्व, दशक्रत्व इत्यादि ॥ ४८४ ॥

४८५ । सुचतुर्विधेः ।

सुच् । ११, चतुर्विधेः ५ ।

एभ्यः सुच् स्याद्वारे । चतुः द्विः त्रिः ।

४८६ । मयट् तद्रूपे ।

मयट् । ११, तद्रूपे ७ ।

तदात्मकेऽर्थे मयट् स्यात् । विष्णुात्मकं विष्णुमयम् ।
नाङ्गयम् ।

श्रीरा टी—क्रियाया अभ्यावृत्तिर्वारं तस्मिन् । कतिक्तत्वं इति चित्वाद्वा स्याद्वि
नक्ति नात्वसोधीरिति च एव गणकत्वं पञ्चकत्वं अभ्यावृत्तिभिन्नकालायामेव
क्रियाया सम्भवति तेन पञ्चपाका इत्यादौ न स्यात् एकरूपक्रियाया एककालौनव-
प्रतीते । यत्र तु कृदभिहितभावप्रयोगं कालभेद प्रतीयते तत्र स्यादव । यथा
द्विवचन द्विष्कार इत्यादि । वार इति किं पञ्च भुङ्क्ते । सख्याया इति किं
प्रभतान् वारान् भुङ्क्ते न हि प्रभूतशब्द सख्यात्वेन प्रसिद्धः ॥ ४८४ ॥

उकार उच्चारणार्थं चकारोऽव्ययार्थं । चतुरी वारान् इत्यर्थे चतुश्शब्दात्
सुचि कृते रेफस्य विसर्गे शसि शम् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचि परे
निष्ठा विसर्गस्य सकारे स्यादेः सीलीप इति सस्य लीपे सुच सस्य विसर्गे चतु ।
एन द्वौ वारौ द्वि त्रीन् वारान् त्रि ॥ ४८५ ॥

श्रीरा टी—चतुश्च द्विश्च त्रिश्च तत्तस्मात् पुस्तं सौख्यत्वात् सुचा चकत्वसिति
वाच्यते । चतुरिति चतुश्शब्दात् सुच् उच्चारणार्थं चतुस् इति स्थिते स्त्रीर्वि फे
इति द्विवचननिर्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयोः स्थाने एक एव वि सुज् विकल्प-
गाल चान्द्रा तन्मते चतुष्कत्वं द्विकत्वं त्रिकत्वं इति च भवति । सकृत् । एक-
शब्दस्य सुचा सकृदिति निपात्यते सकृत् भुङ्क्ते भावे तु एकवारार्थं सकृत् शब्दो-
ऽस्ति तेन सकृत् भुङ्क्ते सकृत् करोतीत्यादि प्रयोग लक्षणानु प्रपञ्चार्थम् एक-
स्वाभ्यावृत्त्यभावात् तन्मते सामान्यं अन्यकृतीपेक्षितम् । बह्वीर्वाच्चाऽविप्रकृष्टकालं ।
बहुशब्दादप्रकृष्टकालं वारिऽर्थे षाच् स्याद्वा । बहुधा भुङ्क्ते पञ्च बहुकृत्वा भुङ्क्ते
प्रविप्रकृष्टकालं किं बहुकृत्वा नासस्य भुङ्क्ते ॥ ४८५ ॥

तदेव रूपम् आत्मा स तं प तस्मिन् । पृथक् योगात् पूर्वात् किमपि नाङ्ग-

४८७ । प्रकारे जातीयः ।

प्रकारे ७, जातीय १ ।

तार्किकजातीया ।

वर्तते प्रकारेणवलात् स्याद्यन्तादेव । विष्णुात्मकं विष्णुमय जगत् । एव वास्य
शास्त्रं हिरण्यम् । अत्र वकारलोपी मनीषादित्वात् । टित्वादीपि तेजीमयी
देवी । विकारावयवप्राधान्येऽपि तद्रूपविशेष एव । तेन अश्मना विकारः अश्म
मयो देश एव हेममय कुण्डल धवमयश्चरु भस्ममयी भूमिः । भक्ष्याच्छादनयोस्तु
अनभिधानात् न स्यात् तेन मौद्ग सूपः कापस वस्त्रम् इत्यादौ ण एव । गो
परीषे इदमर्थेऽपि भयट् । गोमयम् । पुरीषे किं गोविट् गव्य दुग्धादि । पय-
सस्तु विकारे न स्यात् । तेन पयसी विकारः पयस्य दध्यादि अवाणित् षण् ।
पायस परमान्नम् अत्र ण ॥ ४८६ ॥

श्रीरा टी—तद्रूप यस्मिन् तत्तस्मिन् । विष्णुात्मकमित्यादि विष्णुरात्मा यस्मिन्
जगति तत्, वाङ्मयमिति वागात्मक शास्त्रमित्यर्थः । एव क्षीरमयी यवागू अन्नमयी
यज्ञ । बह्वर्थात् सङ्घवत् त्याश्च । बह्वर्थे वर्तमानात् लि' सङ्घवत् त्या स्तु चकारात्
भयट् च । अपूपा आत्मानो यस्मिन् पर्वणि अचित्तत्वात् णिक आपूपिकम् अपूपमर्थं
पर्वं वाटिकी वटकमयी पात्री लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । परे तु बाहुल्येन प्रकृतमि-
त्यर्थं प्रकृतं प्रस्तुतम् अन्नम् अन्नमयम् आपूपिकम् अपूपमयम् इति वदन्ति । अनेकाच्
सख्यायाश्च मूल्यक्रेतव्ययोरशे क्रेतव्यमूल्ययो । मूल्याशे वर्तमानाया मखग्राया-
क्रेतव्येऽर्थे क्रेतव्याशे वर्तमानाया मखग्राया मूल्येऽर्थे भयट् स्यात् । यवाना
द्वावशौ मूल्ये यस्योदन्वित द्विमयमुदन्वित् यवाना तिलाना द्वावशौ मूल्यमस्या
शर्कराया द्विमयी शर्करा तिलाना क्रेतव्येऽपि द्वावशौ उदन्वित । क्रेतव्यौ एषा
यवाना द्विमया यवा, उदन्वित । सर्वत्र मूल्यक्रेतव्यसम्बन्धे वीत्यव्याचस्याशस्त्रानक-
लेभ्यो नेष्यते अनभिधानात् द्वौ यवाना उदन्वित । अत्र हि त्रयाणा अशाना मूल्य
द्विषष्टी वर्तते इति न त्व अनेकीति किं यवानामेकीऽशौ मूल्यमस्य उदन्वित । अंश
इति किं द्वौ त्रीहि यवौ मूलमस्योदन्वित मूलक्रेतव्ययोरिति किं द्विगुण तैल
पच्यते क्षीरेणेत्यत्र न स्यात् । तैलभागात् क्षीरेण हेतुना द्वौ भागौ यव तत्तैल
पच्यते इत्यर्थः ॥ ४८६ ॥

४८८ । वित्ते चुञ्चुचणौ ।

वित्ते ७, चुञ्चुचणौ १॥ ।

विद्याचुञ्चुः विद्याचणः ।

४८९ । निर्वृत्ते भावादिमः ।

निर्वृत्ते ७, भावात् ५, इम. १॥ ।

पाकिमः ।

सायनाज्जातीय स्यात् प्रकारे । प्रकारशब्द सादृश्यवाची पुल्लिङ्ग तार्किक्या प्रकार तार्किकजातीया तार्किकतुल्या स्त्री इत्यर्थः । कीडादि पु व-
१टांत पु वज्ञाव । एव पटजातीयो जन मृदुजातीय फलम् । किञ्च विदुषा
प्रकार विदुषीजातीया स्त्री अत्र जातीयस्य शसन्नतरादिभिन्नत्वान्न पु वज्ञाव ॥४८७॥

श्रीराटी—प्रकार सादृश्यं तदस्यास्ति अर्थ आदित्वादस्य तस्मिन् न
जातीय स्यात् । तार्किकजातीय इति तार्किकप्रकार इत्यर्थः । महाजातीय
इति महतीप्रकार महत्तैकाग्र इति अयन्तु प्रकारवति व्याञ्च । प्रकारे अनर्थो
विषयभेद तत्र तथा जातीय इति भवति । स्थूलादे क । स्थूलार्द प्रकारेऽर्थे
स्यात् जातीयस्य बाधक स्थूलको मणि य स्फुरत्कान्ति । अचलद्रपि चल-
द्रव लक्ष्यते स चलत्क चञ्चत्कः एव प्रभामण्डलयोगादवहन्नपि ब्रह्मद्रव दृश्यत
हत्क इति सादृश्यमेव प्रकारार्थे व्याचष्टे । स्थूलमाषलुचञ्चाऽश्वाश्लक्ष्णदृष्टतथा ।
वाक्याकालः कुमारी च पुत्र अशुर इत्यपि । पुत्रमूलीऽथ गोमूत्र क्वादनेऽथमुवा
प्यहौ । कृष्णस्तिले वरे त्रीहौ तथा जीर्णस्तु शालिषु । अवदात सुरायाञ्च
स्थूलादौ परिकीर्त्तिता ॥४८७॥

सायनाज्जुचुचणौ स्याता तेन ख्यातेऽर्थे । चुञ्चु पञ्चमस्वरद्वयी चणौ मूर्द्धन्-
खवान् । विद्याया ख्यात विद्याचुञ्चु विद्याचण ॥४८८॥

श्री रा-टी—चु च्चुश्च चणश्च तौ ऋष्टवर्गीय वित्त ख्यात येन वित्त तस्मात् चुञ्चु-
चणौ स्याताम् । विद्याचुञ्चु इति विद्याया वित्त इति वाक्यम् ॥४८८॥

भावे कृदन्तादिम स्यात् तेन निष्पन्नेऽर्थे । पाकिम निष्पन्न पाकिम यवीर्य-
कारलोपः ॥४८९॥

४६० । पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठ-गोयुग-
षड्गवम् ।

पशुभ्य ५॥, स्थान द्वि-षट्के ७।, गोष्ठ-गोयुग षड्गवम् १।

गोगोष्ठ गोगोयुगं गोषड्गवम् ।

४६१ । शुण्डोच्चभ्योऽपकर्षे रष्टरी ।

शुण्डोच्चभ्यः ५॥, अपकर्षे ७।, र-ष्टरी १॥ ।

अपकृष्टा शुण्डा शुण्डारः शमीरः कुटीरः उच्चतरी ।

पशुवाचकेभ्यः स्थाने वाच्ये गोष्ठ द्विकमित्यर्थे गोयुग, षट्कमित्यर्थे षड्गवम्
स्यात् । गवां स्थान गोगोष्ठम् एव महिषगोष्ठ गोर्द्धिक गोगोयुगम् एव हरिणगो-
युग गवा षट्क गोषड्गवम् एव हस्तिषड्गवम् एषा क्लीवत्व स्वभावात् ॥ ४६० ॥

श्रीरा-टी—स्थानञ्च द्वौ च षट्कञ्च तत्तस्मिन् । गोष्ठञ्च गोयुगञ्च षड्गवञ्च तत् ।
पशुवाचिभ्य एवर्षेषु एते क्रमात् स्युः । गोगोष्ठमिति गोस्थानमित्यर्थः । गोगोयुग-
मिति गोर्द्धिलमिति वाक्यं गोषड्गवमिति गोषट्त्वम् एव महिषगोयुग महिषषड्गव-
मित्यादि क्लीवत्व स्वभावात् ॥ ४६० ॥

शुण्डाश्च उच्चाणश्च शुण्डोच्चाण तेभ्यः । उभयत्र बहुवचनं गणार्थम् । शुण्डा-
द्विर उच्चादे, ष्टर, स्यात् अपकर्षेऽर्थे । शुण्डापान मदस्थानमित्यमरः । अपकृष्टा
शुण्डा शुण्डारः एवम् अल्पा शमी शमीर, अल्पा कुटी कुटीर । अत्र शुण्डाशमी
कुटीना स्त्रीत्वेऽपि रान्तानां पु स्त्वभिधानात् एवम् उच्चतरी वत्सतरी इत्यादौ
षित्वादीप् ॥ ४६१ ॥

श्रीरा-टी—शुण्डाश्च उच्चाणश्च ते तेभ्यः रश्च ष्टरश्च तौ । अपकर्षश्चात्र प्रकृत्यर्थ
तावच्छेदकगुणक्रियावृत्तिं व्वनिर्दिशेत् । शुण्डादिभ्योऽपकर्षे र उच्चादिभ्योऽपकर्षे
ष्टर स्यात् । शुण्डार इति करभस्याल्पकुटीत्यर्थः स्रगशरीरमित्यन्वयः । ऋक्षा शमी
शमीर ऋक्षा कुटी कुटीर, उच्चतरीति त्यक्तयौवनेत्यर्थः यद्यपि अपकर्षसामान्ये
त्यस्तथापि विशेषपरतया तारुण्यापकर्षोऽवगम्यत इति एव वत्सतरीति अत्र
बाल्यापकर्षः ऋषभतरीत्यत्र भारवाहनापकर्षः अश्वतरीत्यत्र अश्वगर्दभत्वक्रियाप-
कर्षः कामूतरीत्यत्र महत्त्वापकर्षः कामूरस्त्रविशेषः गोपीतरीत्यत्र महत्त्वापकर्षः

४६२ । पीलुतिलोमाकर्णादिः कुणतैलकट- जाहं पाकस्नेहरजोमूले ।

पीलु—कर्णादि ५१, कुण-जाहं ११, पाक-मूले ७ ।

पीलुकुणः, तिलतैल, उमाकट, कर्णजाहम् ।

नय शुष्ठा शमी कुम्भ शुष्ठादौ परिकीर्तिता । उचावत्सर्षभावश्चासूगोष्ठ्यस्तथाव
षट् । डुप कुत्वा । कुतुशब्दादपकर्षे डुप स्यात् । कुतुप डित्वात् टिलीप । चम्भ-
मय स्नेहभाजनम् ॥ ४६१ ॥

पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते, आदयो यस्य स पीलुतिलोमाकर्णादि-
कस्मात् । पीलादेः कुण पाके । तिलादेस्तैल स्नेहे । उमादे कटो रजसि ।
कर्णादिर्जाहो मूले स्यात् । पीली पाक पीलुकुण मूर्धन्यान्त । तिलस्य स्नेह
तिलतैलम् । उमाया रज उमाकट । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । अत्र कुणक-
टान्तयो पुस्त तैलजाहान्तयो क्लौबश्चाभिधानात् । पीलादिस्तु । पीलु कर्कशु
शमी करवीर वकुल वदरी अश्वत्थ खदिर इत्यादि । तिलादिस्तु । तिल इद्रुदौ
इत्यादि । उमादिस्तु । उमा अलावू भङ्ग तिल इत्यादि । कर्णादिस्तु । कर्ण पञ्चति
पतिपत् दक्षिणा पल्लमूलित्यादि ॥ ४६२ ॥

श्रीराटी—पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् । कुणश्च
तैलश्च कटश्च जाहश्च तत् । पाकश्च स्नेहश्च रजश्च मूलश्च तत्तस्मिन् । एष्वर्थेषु
क्रमादन्तश्च क्रमादिते स्युः । पीलुकुण इति पीलूना पाक इति वाक्यम् । पीलु
शमी करीषश्च कर्कशुवकुलावपि । अश्वत्थखदिरास्त्राश्च वदरश्च नवात्मक । अन्वे
आश्रयस्थाने करवीर पठन्ति वदरस्थाने वदरीमपि । तिलतैलमिति 'तिलाना
स्नेह इति वाक्यम् । तिलसर्षप इद्रुदीत्यादिराकृतिगण । उमाकट इति उमाया
रज इति वाक्यम् । उमा भङ्गा तिलीऽलावू सङ्घाते तु अविर्मत । सन्नुडिप्रा-
रजो भिन्नेऽथावी वैरूप्य ईरित । अवौगा सङ्घात अविकट समादेस्तु सङ्घट,
निकट उत्कट विकट प्रकटः अवकटी वैरूप्य । कर्णजाहमिति कर्णस्य मूल-
मिति वाक्यम् । कर्णादिदन्तगुल्फभूकेशपुच्छनख मुखम् । शङ्खीष्ठपृष्ठपादश्च
कर्णादौ परिकीर्तिताः ॥ ४६२ ॥

४८३ । क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ।

क्षेत्रे ७, शाकट-शाकिनौ १॥ ।

इक्षुशाकट इक्षुशाकिनम् ।

४८४ । इतोऽस्य जाते ।

इत ११, अस्य ६१, ७ ।

फलितम् ।

स्यायन्तादेतौ स्याता तस्य क्षेत्रमित्यर्थे । इची क्षेत्रम् इक्षुशाकटम् एव इक्षुशा-
किनौ क्षेत्रेऽभिधानात् । समाहारणैवेष्टसिद्धौ शाकटशाकिनाविति द्विवचनं
गणार्थं तेन क्षेत्रे वाच्येऽन्येऽपि प्रत्यया स्युः । तानहं विवक्षामि । यथा धान्यादे
क्षेत्रे णीन । धान्यस्य क्षेत्रे धानीनम् एवं मौद्गलीन कौद्रवीणम् । तिलादेर्यणोनी ।
तिलस्य री । तिल्य तैलीनम् एव माषस्य माष्य माषीणम् उभाया उभ्य औसी-
नम् । अनी अन्यम् आनयम् । भङ्गस्य भङ्ग भाङ्गीनम् । अतस्या अतस्यम
आतसीनम् । व्रीहिशालिभ्या ण्येय । व्रीहौ क्षेत्रे व्रीह्यम् एव शालिय स्त्रिया
व्रीह्यौ भूमि । यवयवकषटिकेभ्यो य । यवस्य क्षेत्रे यव्यम् एव यवकस्य यवक
षटिकस्य षटिक्य यवकषटिकौ धान्यविशेषौ । द्रोणाढकाभ्यामिकण् तद्वाप्ये ।
स उप्यतेऽस्मिन्निति तद्वाप्य तद्वाप्ये क्षेत्रे वाच्ये इत्यर्थः । द्रोण उप्यतेऽस्मिन्निति
द्रौणिक क्षेत्रम् एव आढकिकम् । खार्या क । खारी उप्यतेऽस्मिन्निति खारीक-
क्षेत्रम् ॥४८३॥

ग्रीरा टी—शाकटश्च शाकिनश्च तौ । ले क्षेत्रेऽर्थे शाकटशाकिनौ स्याताम् ।
इक्षुशाकटमिति इक्षुशा क्षेत्रमिति वाक्यम् । एव इक्षुशाकिनमिति यद्यपि सामान्य-
नाक्तं तथापि इत्थादावेवेति परं । इक्षुमूलकाभ्यामित्यन्ते ॥४८३॥

स्यायन्तादित स्यादस्य जातमित्यर्थे । फलमस्य जातं फलितं वक्तुं फलितौ
वचनं फलिता लता तारकादेरेवाय विधिरिति गौमरा । तारकादिभ्यः । तारका
पुष्पकलील तरङ्ग शर पङ्कवा । ऋजीष कण्टकाङ्गार शङ्गार ज्वर कन्दरा ।
विचार गर्व रोमाञ्च हर्षोत्कर्ष कुतूहला रर्भनिष्क्रमणोत्कण्ठा यादृदाहान्य-
चन्द्रका । निद्रा कुवलय श्रद्धा राग कारक कुमला । कुसुमस्तवकीञ्चार प्रवाल
पुलकत्रणा । कदम्ब व्याधि सीमन्त मुख कञ्चुक हस्तका । पिपासा मञ्जरी पिच्छा

४६५ । चिःकृभ्वस्त्वभूततद्भावेऽस्वावीर्घा-

वव्यस्य ।

चि १।, कृ भू अस्सु ७॥, अभूततद्भावे ७।, अ-स्वी १॥, ईर्घौ १॥, अव्यस्य ६। ।

अभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तिषु परेषु चिः स्यात्, तस्मिन्नावर्ण-
स्वयोरीकारघौ स्तः न व्यस्य ।

बुभुक्षा दुःखं कञ्जलाः । वेगं विकसलयस्तन्द्रा मुद्रा तिलकं शैवलाः । मूत्र-
पुरीष रोगश्च सूत्रञ्च मुकुटस्थथा । रागं केशादयश्चान्ये तारकाद्या प्रयोगत इति ।
इत्युक्ततारकादेरन्यतोऽपि इतः स्यादिति ज्ञापनाय सामान्येनीतम् । अतएव सा-
क्षीरकण्ठक वत्सं लज्जयन्ती न लज्जिता । मूर्च्छाले मूत्रं मूर्च्छितौ । निर्बोधिर्भवति
दिगन्तरानित्यादौ लज्जा मूर्च्छा भवादिभ्योऽपि दृश्यते ॥४६४॥

श्रीराटी—अस्य सञ्ज्ञातेऽर्थे इतः स्यात् । यद्यपि सामान्येनीतं तथापि
विशेषपरतया फलादेरेव । फलितमिति फलमस्य सञ्ज्ञातमिति वाक्यम् । फल-
पण्याङ्गुर पल्लव गर्बं कण्ठक सुन्दरं शरं कल्लोलं हर्षं कुतूहलं किसलयं गन्धं हस्तकं
कञ्चुकं मुखं सीमन्तम् । तन्द्रा तिलकं शैवलं रोगं कञ्जलं कुण्डलं कीरकं वेगम् ।
निद्रा मुद्रा मदगलं रीषं कर्दमं कन्दरं कुसुमं तरङ्गम् । सञ्ज्ञा तारकं मूत्रपुरीषं
पुलकं विचारं व्रणं शृङ्गारम् । सवकं पिपासां लज्जां दीहं निष्क्रमणं ज्वरं दुःखं
श्रीहम् । ऋजीषाङ्गारं रोमाञ्चं प्रवालं व्याधिं चन्द्रका । पिण्डील्लोभं बुभुक्षां च
स्वरील्लोच्छे च मञ्जरी । आकृतिगणोऽयम् । ननु बुभुक्षापिपासाशब्दौ किमर्थमिह
पठ्येते सन्नन्तात् क्तोऽपि सिद्ध्यति नैव तथी सट्त्वात् घेत्त एव नास्ति ढे क्तोऽपि
बुभुक्षितः पिपासितः पुरुष इति न स्यात् । गर्भादन्नप्राणिनि । गर्भिणी ब्रीहिः ।
गर्भोऽस्य सञ्ज्ञात इति वाक्यम् ॥४६४॥

अभूतस्य अज्ञातस्य तद्रूपेण भावोऽभूततद्भावः । भूतस्य पुनर्भावासम्भवात्
अभूतस्यैव भावे सिद्धे अभूतशब्दोपादानं कथम् । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु
अवस्थितिधर्मिण्य' पूर्वधर्मेनिष्ठसौ धर्मान्तरापत्तिरभूततद्भाव इति विशेषज्ञापनार्थम्
अभूतशब्दोपादानमित्याहुस्तज्ज्ञेयं काष्ठं भक्षकरोति इत्यादेरपि चिप्रत्ययापत्तेः ।
वस्तुतस्तु अभक्ष्यं भक्ष्यं करोति इति यदा विवक्ष्यते तदैव चिः स्यादिति ज्ञापनार्थम्

४६६ । ल्यो वमात्रो लोप्यः ।

त्य १।, वमात्र १।, लोप्य १। ।

वकारमात्रस्यो लोप्यः स्यात् ।

अकृष्टं कृष्ण करोति कृष्णीकरोति, कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् ।

अभूतशब्दोपादानम् । कृष्णस्तिषु परेषु स्याद्यन्तात् अभूततद्भावे चि स्यात् चां परं प्रकृतेरन्तस्थितयोर्वर्षाङ्गस्वयोरीकारदीर्घौ स्त । अयस्येति अय्यवर्जनम् अवण ऋस्वयोरीकारदीर्घनिषेधार्थम् अव्ययात् चित्सु स्यादेव इत्यर्थः । अन्यथा षष्ठान्त मनुक्ता अव्ययादिति पञ्चस्यन्तमेवावदित्यत् ॥ ४६५ ॥

श्रीराटी—कृष्ण भूय अस् च ते तेषु प्रागवस्थान्तात् स्यान्तात् अभूतस्याज्ञान स्थानन्तरं तदात्मनातीत्यवस्थान्तरेण जन्म अभूततद्भावे तस्मिन् अयस्व तौ, ईश्वरं तौ, न व्यस्य तस्य ॥ ४६५ ॥

वकारमात्रावशिष्टप्रत्ययो लोप स्यात् तेन चि विट् विन् क्तिप् विच् इति पञ्चाना लोपः । अकृष्ण कृष्ण करोतीति वाक्यं चि अस्य चकारोऽव्ययार्थः । अवशिष्टस्य वकारस्य अनेन लोपे पूर्वाकारस्य ईकार एव कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् इति अव प्रथमीपस्थितम् अस्तीति पदं ह्रिवा स्यादिति खी विभक्त्यन्तेऽसुधातौ परे चि स्यादिति सूचितम् । अतएव अस्ते लिङ्गन्तस्यैव प्रयोगेऽभूततद्भावप्रतीतिः शब्दशक्ति-स्वभावात् इति गोपीचन्द्रः । वक्ष्यमाणसूत्रेष्वपि अस्ते प्रयोगे एव व्याख्यानम् । एव गङ्गाभवति कवीभवति पटुभवतीत्यादि । अकर्म कर्म करोति कर्म्यं करोति अज्ञानिन ज्ञानिन करोति इत्यादौ नीलुपक्षेधाविति नस्य लुपि लुपि न सस्यं त्यक् नञोऽत्यर्थत्वात् तदादिविवेनिषेधाभावे अकाराङ्गस्वयोरीकारघौ स्यातात् । अय्यस्य तु अवस्था वृथा कृत्वा वृथाकृत्य असपदि सपदि कृत्वा सपदि कृत्य इत्यादौ चिप्रत्ययान्तस्य व्यस्य ग्यनुकारेत्यादिना समासे ज्ञाचो यवादेशः । अवावण ऋस्वयोरीकारदीर्घौ स्त । निनाय साचीकृतचारुवक्त इति रघौ । नञा निर्दिष्ट-मनित्यमिति न्यायात् दीर्घः । साचिरिति अनव्ययशब्दोऽयस्ति इति केचित् ॥ ४६६ ॥

श्रीराटी—व चासौ मात्रश्चेति सः । तथाच वकारातिरिक्तावयवगुण्यस्य ग्रहणं तेन विट् विन् विच् क्तिपामपि ग्रहणं स्यात् । कृष्णीकरोतीति अवस्था-न्तरापत्तेरेव वाच्यत्वे मुख्यान्तदाचकादेव लेख्यः । एवम् अमाळा माला करोति

४६७ । यङ्-ङ्यक्वे चट्ठी ।

यङ् ङ्यक्वे ७।, च ११।, ऋत् ११।, री ११। ।

ऋकारो री स्यात् यङि ङ्ये क्वे च्चौ च । मात्रीकरोति ।

४६८ । मनश्चक्षुश्चेतोऽरुरजोरहोऽन्तलो-
पश्चौ ।

मन —रह ६।, अन्तलोपः च्चौ ७। ।

मनीकरोति ।

मालीकरोति इत्यादि तथा अशान्तिं शान्तिं करोति शान्तिकरोति अमहान्तं महान्तं करोति महत्करोति इत्यादि । अभूततज्ञाव इति किं युक्तं करोति पूर्वावस्थातोऽविवक्षितत्वात् नास्त्यभूततज्ञावः कृत्वन्तिष्ठिति किम् अक्षणा कृष्णी जायते । अव्यस्येति किम् अदिवा दिवा करोति दिवाकरोति तत्र करोति कारणात् कार्यस्य भेदविवचायाम् अभूततज्ञावेऽपि न स्यात् । अनभिधानात् यथा तन्तुभ्य पटं करोति सृङ्गो घटी भवति । ननु कथं वितानभूतं विततं पृथिव्यां यश्च समूहन्निव दिग्विकीर्णमिति इवार्थे भूतशब्दं वितानमिवेति कचिदन्यत्रापि हि म नाव च्चि. ॥ ४६६ ॥

यथा यङि चेक्रीयते ङ्ये मानेवाचरति मात्रीयते क्वे पितरमिवाचरति पित्रीयति च्चौ अमातर मातर करोति मात्रीकरोति ॥ ४६७ ॥

श्रीराट्टी—यङ् च ङ्यश्च क्यश्च तत्तस्मिन् । ऋदिति अर्थे ग्री । मात्रीकरोतीति अमातर मातर करोतीति वाक्यम् एवम् कर्त्रीकरोतीत्यादि ॥ ४६७ ॥

मनस् च चक्षुस् च चेतस् च अरुस् च रजस् च रहस् चेत तस्य । सूत्रत्वात् षष्ठ्या लुक् । एषामन्तस्य लोपः स्यात् च्चौ परे । मनो मन करोति मनीकरोति एव चक्षूकरोति अरूकरोति रजीकरोति रह्जीकरोति । एषामन्तलोपे अवर्ण-
कस्वधीरीकारदीर्घौ स्त. ॥ ४६८ ॥

श्रीराटी—मनश्च चक्षुश्च चेतश्च अरुश्च रजश्च रहश्च तत्तस्य । लुप्तपौकट अन्तस्य लोपः । एषामन्तलोपः स्यात् । मनीकरोतीति नलोपे अवर्णस्य ई, एव चक्षूकरोति रजीकरोति रह्जीकरोति ॥ ४६८ ॥

४६६ । कार्त्तुस्त्रायत्योः सम्पद्यक्रादौ
चसादा ।

कार्त्तुस्त्रायत्यो ७॥, सम्पद्यक्रादौ ७। चसात् ११, वा ११ ।

साकल्येऽधीनत्वे च सम्पद्यति कृभस्तिषु परेषु चसात्
स्यादा । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते
राजायतं सम्पद्यते राजसात् सम्पद्यते ।

५०० । देये त्राच्च ।

देये ७, त्राच् ११, च ११ ।

देयेऽर्थे त्राच्च साच्च स्यात् सम्पाद्यादौ । देवाय देयं करोति
देवत्रा करोति देवमात् करोति ।

कृत्स्नं सकलं तस्य भावः कार्त्तुस्त्रायत् आयत्तिरधीनत्वम् । कार्त्तुस्त्रायच्च आयत्तिश्च
कार्त्तुस्त्रायत्तौ तयोः सम्पद्य सम्पूर्वदेवादिकपदधात् । सम्पद्यश्च क्रादिश्च सम्पद्य
क्रादि तस्मिन् । सम्पद्ये च इत्यनेनैवैष्टसिद्धौ सम्पद्यक्रादिरिति गौरवं कथयामि
चन्न चातुकृष्टं नोत्तरत्वं इति न्यायेन परसूत्रे क्रादौ नामनुवच्यभावात् । साकल्ये-
ऽधीनत्वे च अर्थे सम्पद्यति कृभस्तिषु स्याद्यन्तात् चसात् स्यादा । चकारोऽव्ययार्थः ।
कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते एव कृत्स्नं लवणं जलं
करोतीत्यादि वाक्ये जलसात् करोति जलसाद्भवति जलसात् स्यात् । एव
राजसात् सम्पद्यते राजसात् करोति राजसाद्भवति राजसात् स्यात् । पक्षे
तद्वर्षेण स्थितिरिति ॥४६६॥

ग्रीरा-टी—कार्त्तुस्त्रायच्च आयत्तिश्च ते तयोः सम्पद्यश्च क्रादिश्च तत्तस्मिन् ।
सम्पूर्वपदौङ् गतौ विकरणनिर्देशान्नभादिकस्य ग्रहणम् । अभूततद्भाव इत्यनु-
वर्तते क्रादिदर्शनात् चित्वाद्यम् । क्रादौ तु । कृत्स्नं लवणं जलं करोति
जलसात्करोति जलसाद्भवति जलसात् स्यात् पक्षे जलीकरोतीत्यादि । जलसात्
सम्पद्यते इत्यत्रालिप्तत्वात् अभूततद्भावस्य निहातः । एव कृत्स्नं काष्ठं भस्म
सम्पद्यते भस्मसात् सम्पद्यते । नलोपश्च भस्मीकरोति राजीकरोति लुग्
वाच्यते ॥४६६॥

५०१ । नैकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच्- वानितौ द्विश्च ।

नैकाच ५१, अव्यक्तानुकरणात् ५१, डाच् ११, वा ११, अनितौ ७, द्वि ११,
३ ११ ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् सम्पद्यादौ डाच् स्याद्वा
नत्वितौ, तस्मिन् द्विर्भावः ।

सम्पद्यादौ परे स्याद्यन्तात् वाच् चसाच्च स्यात् देयेऽर्थे । चकारोऽव्ययार्थे ।
इष्य देय करोति देववा करोति देवसात् करोति एव देवाय देय सम्पद्यते
इत्यादि वाक्ये देववा सम्पद्यते देवसात् सम्पद्यते इत्यादि बोध्यम् । परस्मै इतौ
परं डाच् निषेधज्ञापकात् अत्र सम्पद्यादौ परे विहितोऽपि चसात् सम्पद्यादीना
परत्वाभावे तेषामन्वयेऽपि स्यादिति बोध्यम् । तेन अकरोदचिरेञ्चर चितौ
द्विषदारम्भफलानि भक्षसादिति । भक्षसात् कृतवत पिबद्विष प्रावसाच्च वसुधा
ससागरमिति ॥४५०॥

श्रीरा टी—हुदाङ्गि दाने तव्यानीयया इति य खनादृरेये इत्येकार । कचि-
देकदेशोऽप्यनुवर्ततेऽधीनत्व एव देवता करोति इति चित्वाङ्गम् । चकाराच्चसाच्च
देवसाद् करोतीति देवाधीन दातव्य करोतीत्यर्थः ॥४५०॥

यस्य ध्यन्यात्मकश्चक्षुर्वर्णविशेषरूपेण ज्ञान न सम्भवति सोऽव्यक्त । तस्मानु-
करणम् अव्यक्तानुकरणम् । अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणं शब्दात् सम्पद्यादौ परे डाच्
स्याद्वा न तु इतौ परे, डाचि सति पूर्वस्य हित्वञ्च स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-
त्वादितौ परेऽपि तस्य द्विर्भावी वा स्यादित्यर्थः । सम्पद्यादौ डाची विधाने इतौ
परं निषेधो ज्ञापयति सम्पद्यादौ परे विहित कश्चित् प्रत्यय सम्पद्यादे परत्वाभावे
तेषामन्वयेऽपि स्यादिति पूर्वसूत्रे उदाहृतम् ॥५०१॥

श्रीरा टी—एकोऽज् यस्य स, न एकाच् नैकाच् तस्मात् । यवाकारादयी
प्राग् स्पष्टा प्रतीयन्ते ते व्यक्ता न व्यक्ता; न अव्यक्ता, अव्यक्तानामनुकरणं तन्
तस्मात् न इति अनिति तस्मिन् तस्मिन्नेति डाचि इत्यर्थः ॥५०१॥

५०२ । त लोप्योऽतटिस्त्वितौ द्वेस्त्वन्तो

वा ।

त । १।, लोप्य १।, अत ६।, टि १।, तु । १।, इतौ ७।, हे' ६।, तु । १।, अन्त १।
वा । १। ।

तस्यादन्तस्य त लोप्यो डाचि, इतौ तु टिलोप्यः, द्वेस्त्वन्तो
लोप्यो वा । पटपटाकरोति । एकाचस्तु सृङ्करोति । इतौ
तु पटदिति करोति, पटिति, पटत्पटेति पटत्पटदिति ।

तस्य अनेकाचोऽयत्कानुकरणस्य अकारोक्तान्तशब्दस्य पटत भनत् इत्यादि-
स्तकारो लोप्य स्यात् डाचि परे इतौ परे तु तस्यैव शब्दस्य टिलोप्यः स्यात् ।
एव इतौ द्विभूतस्य तस्यैव शब्दस्यान्तवर्णो लोप्यो वा स्यादित्यर्थः । पटत्शब्दात्
डाचि अनेन तकारलोपे पट इति अकारान्तस्य द्वित्वे पटपटाकरोति एवं भन-
भन'करोति इत्यादि । सृङ्करोतीत्यत्र एकाचत्वात् डाच् । इतौ तु टिलोपाभाव-
पच पटदिति । टिलोपपचचे पटिति करोति । अत्रासिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गेति
न्यायात् टिलोपस्यासिद्धत्वे दान्तवाभावात् टकारस्य डकारी न स्यात् इतौ परे
द्विभू तस्यान्तवर्णलोपे पटत्पटेति करोति अन्तलोपाभावपचचे पटत्पटदिति करोति
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचिन्वात् सम्प्रदादेरभावे कचिदितौ परेऽपि टिलोपादिः स्यात् ।
भनभनेति ध्वनिस्तं किमङ्गै रित्यादि सिद्धम् ॥५०२॥

श्रीशटी—त इति लुप्तमीदं दम् अत इति धीकान्त दं तस्येत्यादि डाचि
डाजन्ते परे अतस्तकारलोप स्यादित्यर्थः । नेन पटपटाकरोतीत्यत्र द्विरुक्ते डाचि
टिलोप पटाशब्दे परे प्राक्पटत्शब्दस्यातस्तकारो लोप्य इति पटदिति करीनीति
इतौ डाचोऽभावे विकल्पेन टिलोपं दर्शयति पटितौति करोति शेष' स्यात्-
वत्त्वात् चपोऽवे जव् । तथाच पटिति घटदिति गम्भीरमन्मुदैर्नदितमिति ।
नन्वितौ डाजभावे द्वित्वात् १ पटत्पटलुदाहृतमिति चेत् सत्य द्वेस्त्वन्तो
वेति सामर्थ्यादितौ परेऽ १ पटत्पटदिति उभयव्यक्तपचचे पटत्पटिति
करोति च अव्यक्तानुकर- १ पटत्पटटा करोति डाजन्तपटाशब्दे परे
भटित् शब्दस्य न तकारत्वं,

५०३ । तीयसम्बवीजसंख्याद्विगुणात् कृजि कृषौ ।

तीय गुणात् ५१, कृजि ७१, कृषौ ७१, ।

एभ्यः करोतौ डाच् स्यात् कृषौ । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सम्बाकरोति, बीजेन सह कर्षणं करोति बीजाकरोति, द्विगुणाकरोति ।

५०४ । समय निष्कुल दुःख शूल सत्याद् यापन निष्कोष प्रातिकूल्य पाकाशपथे ।

समय—सत्यात् ५१, यापन—अशपथे ७१ ।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृजि परे । समयाकरोति निष्कुलाकरोति दुःखाकरोति शूलाकरोति सत्याकरोति ।

तौयप्रत्यय । तन द्वितीयद्वितीययोर्यङ्गम् । सखा आदिर्यस्य स सखादि न वासो गुणश्चेति सखादिगुण तौयश्च सवश्च सखादिगुणश्चेति तस्मात् । कृजि प्रे ण्यौ डाच् स्यात् कर्षणेऽर्थे । कृजौ ग्रहण सन्तद्यभ्वस्तीना निवृत्त्यर्थम् । द्वितीय-कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सवकर्षणं करोति सवाकरोति । दावेकार्थी । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति द्विगुण कर्षणं करोति द्विगुणाकरोति एव त्रिगुणाकरोतीत्यादि ॥५०३॥

शीर टी—सखा आदिर्यस्य स सखादिशसौ गुणश्चेति सखादिगुणः गुणः श्वरूप पञ्चात्तीयश्च सवश्च बीजश्च सखादिगुणश्च तत्तस्मात् कृजि दृष्ट्वा भवसोर्निवृत्तिः डाजनवर्त्तते अनितौ द्विश्च नानुवर्त्तते अनिर्दिष्टत्वात् द्वितीयाकरोतीति द्विवार कर्षति चेदमित्यर्थः । तीयमिति तीयत्वान्तस्तेन तृतीया करोति इति द्विगुणा करोति यस्य चेतस्य द्विगुण विलिखन करोतीत्यर्थः ॥५०३॥

समयात् यापने निष्कुलान्निष्कोषे दुःखात् प्रातिकूल्ये शूलात् पाके सत्यादश-पथेऽर्थे डाच् स्यात् कृजि परे । समयाकरोति समयं यापयतीत्यर्थः । अन्यद्व

५०५ । सपत्र-निष्पत्तात् प्रियमुखात् मद्र- भद्रात् पीडानुकूल्यवपने ।

सपत्र-निष्पत्तात् ५।, प्रियमुखात् ५।, मद्रभद्रात् ५।, पीडानुकूल्यवपने ७। ।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कञि । सपत्राकरोति
निष्पत्राकरोति मृगम् । प्रियाकरोति सुखाकरोति मद्रा-
करोति भद्राकरोति ।

समय करोति निष्कीयोऽन्तरवयवस्य वहिष्कारः । निष्कुलाकरोति दाडिमम्
अन्यत्र निष्कुल करोति शत्रु दुःखाकरोति शत्रु पीडयतीत्यर्थः । अन्यत्र दुःखं
करोति । शूलाकरोति मास शूलेन सह पचतीत्यर्थः । अन्यत्र शूल करोति ।
शपथो दिव्य न शपथोऽशपथः । सत्याकरोति मुनिः सत्यं कथयतीत्यर्थः । शपथे
तु सत्यं करोति परिवादवान् दिव्यं करोतीत्यर्थः ॥५०४॥

श्रीराटौ—समयश्च निष्कुलश्च दुःखश्च सत्यश्च तस्मात् यापनं कालहरणं
तस्मिन्निष्कीष अन्तर्बहिष्कारं तस्मिन् प्रातिकूल्यं चित्तव्यथनं तस्मिन् पाकः पचनं
तस्मिन् न शपथमशपथं तस्मिन् क्रमेणोदाहरति समयकरोतीत्यादि ॥५०४॥

सपत्रनिष्पत्ताभ्यां पीडायाः, प्रियमुखाभ्यां आनुकूल्ये, मद्रभद्राभ्यां वपने डाच्
स्यात् कञि । सपत्राकरोति मृगं सपत्रं शरं मृगस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः ।
निष्पत्राकरोति मृगं मृगस्य पार्श्वद्वयं भित्वा निष्पत्रं शरं वहिष्करोतीत्यर्थः ।
आनुकूल्यं चित्ताराधनं प्रिया करोति सुखा करोति सुखायं मद्रभद्रशब्दौ
मङ्गलाद्यौ मद्रा करोति भद्रा करोति मानवकः पिता मङ्गलपूर्वकं मुखयती-
त्यर्थः ॥५०५॥

श्रीराटौ—सपत्रञ्च निष्पत्रञ्च तत्तस्मात् प्रियञ्च सुखञ्च तत्तस्मात् मद्रञ्च भद्रञ्च
तत्तस्मात् पीडा च आनुकूल्यञ्च वपनञ्च तत्तस्मिन् पीडाशब्देन वेधनादि पीडी-
यते सह पचेष्व वर्तते सपत्रा करोति मृगं व्याधः सपत्रं शरं मृगशरीरे प्रवेशयती-
त्यर्थः । निष्पत्राकरोति शरीरादपरपार्श्वे शरं निष्क्रामयतीत्यर्थः अन्यत्र सपत्रं
करोति वृषं, प्रावट्, निष्पत्रं करोति ग्रीष्मः । आनुकूल्यम् आनुलोम्यं चित्तारा-
धनमिति यावत् प्रिया करोति सुखा करोति तथाच सीतामूचे सुखाकर्तुं प्रियाकर्तुं
प्रियवदा इति । मद्रा करोति भद्रा करोति बालं नापितः । मद्रभद्रशब्दौ मङ्गल-

४०६ । दघ्नमात्रद्वयसट्माने ।

दघ्न मात्र द्वयसट् ११, माने ७ ।

परिमाणार्थे एते स्युः ।

गजपरिमाणो गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसः ।

५०७ । संख्या-शन्-शतो डिन् ।

संख्या शन् शतः ५१, डिन् ११ ।

दशौ त्रिंशौ ।

वाचकौ डाचा वपनमुच्यते । प्रकृतित्याभ्यां मङ्गलपूर्वं वपतीत्यर्थः । अन्वय मद्र करोति इत्यादि ॥५०५॥

दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्चेति समाह्वारे टकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । स्याद्यन्तादेते स्युः परिमाणेऽर्थे । परिमाणमिह ऊर्ध्वपरिमाणं गज ऊर्ध्वपरिमाणमस्य इत्यर्थं गजदघ्नं गजमात्रं गजद्वयसी इच्छ' । टित्त्वाद्यौपि गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसो भित्तिः । ऊर्ध्वपरिमाणे किं विल्लपरिमाणम् आसम् इत्यादौ न स्यात् ॥५०६॥

ग्रीराटौ—दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्च तत्तच्छात् टमित करोति दघ्नमात्रं द्वयसट् इत्यात्परं श्रूयमाणं शब्दं प्रत्येकं सम्बन्धाति तेन स्त्रियां गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसी यद्यपि मानमिति सामान्येनोक्तं तथापि दघ्नद्वयसावर्द्धमाने स्याताम् । हस्तिपुरुषाभ्यां ण्यौ वा । आभ्यां परिमाणे ण्यौ वा स्यात् । हस्तौ परिमाणमस्य हस्तित्वं पौरुषं पदे हस्तिदघ्नमित्यादि । प्रमाणाद्यात् लुक् गात् नित्यम् । मानवाचकात् दघ्ना दीनां लुक् स्याद्वा । हस्तं परिमाणमस्य हस्तं वितस्ति. खलं हस्तमात्रं वितस्तिमात्रं समश्नुहं शाङ्गुलः । गात्तु वी हस्तौ परिमाणमस्य द्विहस्तं द्विवितस्ति नित्यग्रहणात् भाविनीऽपि संशये मात्रटो लुम्बिधानार्थम् । संख्या-प्रमाणापरिमाणार्थेभ्यो मात्रट् संशये । एभ्यः संशये मात्रट् स्यात् । पञ्च न वा पञ्चमात्रं सप्त न वा सप्तमात्रं वत्तान्तात् स्वार्थे यावन्मात्रं तावन्मात्रं कियन्मात्रं गणमात्रं बहुमात्रं प्रमाणात् समं स्यात् न वा सममात्रं हस्तमात्रं परिमाणात् प्रस्थं स्यात् न वा प्रस्थमात्रं द्दीणमात्रं गात्तु द्विसप्तं स्याद्वा वा द्विसप्तमित्यादि ॥५०६॥

शन् च शत् चेति शन्शत् संख्या चासी शन्शत्तेति संख्याशन् शत् तच्चात् ।

५०८ । कति-यति-तति-यावत्तावदेतावत्
कियदियन्तः ।

कति—इयन्त १॥ ।

किं यत्तदा उत्पन्नानां यत्तदेतत्किमिदमा वलन्तानामेते
क्रमात् निपात्यन्ते ज्ञाने ।

५०९ । दशादेर्डी युते शतादौ ।

दशादे ५१, ड ११, युते ७१, शत १०१ ।

एकादशं शतं विश्वं शतम् ।

शन्शती केवलधीरसम्भवात् तदन्तर्गोहणम् । तेन सख्यावाचकशतानाद्दशादे
सख्यावाचकशतानात् त्रिंशतादेश्च डिन् स्यात् परिमाणेऽर्थः । दशपरिमाणस्य इत्यत्र
डिनि डित्वात् टिलीपे दशी । एवम् अष्टादशीति पथ्यन्त बोध्यम् । त्रिंशत्परि
माणस्य इति डिनि टिलीपे त्रिंशती । एव चत्वारिंशती ॥५०७॥

श्रीराटी—शय शच तत् सख्या च तत् शन्शच तति तत्तन्मात् सख्याशब्दानां
सख्या शब्दानां डिन् स्यात् दन्नादेरपवादः । दशपरिमाणस्य दशी एव पञ्चदशि
नोऽङ्गमासा एव त्रिंशत्परिमाणस्य त्रिंशती मासः । विश्वेति । विश्वतिशब्दान्माने
डिन् स्यात् । विश्वति परिमाणमेवा विश्विनीऽङ्गिरसः ॥५०७॥

किं परिमाणमेवा यत् परिमाणमेवामित्यर्थः किं यत्तद्गी उतिप्रत्यये कति यति
तति एते निपात्यन्ते । यत् परिमाणस्य यावान् तत् परिमाणस्य तावान् एतत्
परिमाणस्य एतावान् किं परिमाणस्य कियान् इदं परिमाणस्य इयान् एते
वलन्ता निपात्यन्ते । वती रुदित्वादीपि यावतीत्यादि ॥५०८॥

श्रीराटी—निपात्यन्तादिष्टिद्धिः ॥५०८॥

दश आदिर्यस्य स दशादि तन्मात् । दशादे' अत अतद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिस्था
दश हित्वा एकादशादीनां ग्रहणम् । एवम् उभयत्र आदिशब्दयोर्व्यवस्थावाचित्वा-
द्दशादेरिति षष्टिपर्यन्तानामेव ग्रहणं शतादाविति शतसङ्ख्ययोरेव ग्रहणमिति ।
एकादशादे. षष्टिपर्यन्तात् ड' स्यात् युतेऽर्थे शते सङ्ख्ये च वाच्ये इत्यर्थः । एका-
दशभिर्भूतम् एकादश शतं डित्वात् टिलीपः । एव विश्वया युतं विश्वं शतम् अत

५११ । तस् क्तेः ।

तस् ११, क्ते ६ ।

क्तेः स्थाने तस् स्यात् । कृष्णतः सर्वतः अमुतः ।

दादिलीपश्च । अन्यश्चादिदमशब्दाच्च अन्येऽर्थे डतर स्यात् इदमी दमी लीपश्च । अन्यतर, इतर' अन्येनान्यतरधीरन्वेन सङ्घ समानार्थता सूचिता ॥५१०॥

पृथग्योगात् पूर्ववत् किमपि नातुवर्त्तते । तेन सर्वस्मात् लिङ्गात् सर्वविभक्ते स्थाने तसादेशः स्यादित्यर्थः । यद्यपि पूर्वे सर्वनाम्न एव पञ्चस्या एव तस् विधीयते तथापि सर्वनामभिन्नादपि प्रयोगतः प्रमाणात् न भन्त पथप्रत इत्यादि दर्शनात् एवमपञ्चस्या अपि प्रथम प्रथमत आदि आदित मन्वेण मन्वत स्वरेश स्वरत प्रथमे प्रथमत सुखे सुखत आदौ आदित, पृष्ठे पृष्ठत इत्यादि दर्शनात् आचार्येण सामान्यतोऽभिहितः । वार्त्तिकस्यापि मतमेतत् किञ्च अन्येषु अभिपविश्यामेव अभित परित, एवं स्यादिप्रकरणौक्तेर्विशेषविधिभि सामान्योऽप्यर्थं न बाध्यते स्यादिप्रकरणे हि त्वा तद्धितप्रकरणे एतद्विधानसामर्थ्यात् । तेन कृष्णत कृष्णात् कृष्णत, सर्वे सर्वत सर्वस्मात् सर्वत सर्वस्मिन् सर्वत इत्यादयः स्युरेव अमुत इति तसो विभक्तिस्थानजातत्वेन सर्व सामान्यविभक्तिनिमित्तकार्यं स्यादेव । तेन त्वदा टेरः दीमोऽदसथेत्यादि स्यात् । विभक्तिविशेषविहितान्तु साक्षाद्विभक्तावेव । तेन जसादे स्थाने तसि कृते हरित इत्यादौ गुणादिर्न स्यात् तद्धितप्रकरणौक्तानामादेशानां क्तेर्लुक् ल्ये चेत्यनेन र्क्षपी न स्यात् । तेन सार्वत्रिकं पारत्रिकं तत्रत्यम् इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च विभक्ते स्थाने तसादधी ये आदेशास्तदन्तानामव्ययत्वमिति प्राञ्च । तेन कुत कुत आयात कौतस्तुतम् इत्येवाव्ययत्वात् टेलोपः । वाजलयाजन्ताभ्यामन्यस्य तद्धितोक्तादेशान्नस्याव्ययत्व नास्तीत्येके । एतन्मतज्ञापनार्थं ताच्चाचीञ्चकारोऽनुबन्ध एतन्मते कौतस्तुतमित्यादौ मनौषादि-त्वात् टिलोपादिः ॥५११॥

श्रीरा-टी—यद्यपि सामान्यक्तिस्थाने तस्विधानात् सर्वस्मात् क्तेः सर्वस्याः क्तेस्तस् प्रसज्येत तथापि शिष्टप्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्यमिति । कृष्णत इति कृष्ण एव कृष्णत प्राप्तास्तस् वेत्यनुबन्मानात् कृष्ण इति च । एव कर्मसहितो गुणः कर्मगुणतः स्वरणत, स्वरण ततो भवान् स भवान् । द्राक्षस् यथा ततो दीर्घा-

युष ब्रवीमि त दीर्घायुष ब्रवीमि । तया. स्वरतो हीन स्वरिण हीन. ततो देवानां प्रियेण कृतम् आक्रोशने प्या न लुक् । एव मन्त्रतो मन्त्रेण वा वर्णतो वर्णेन वा शरीरत शरीरेण वा । च्या. तत आयुषते तया आयुषते । प्याः तथाच भट्टि केन सविभते नान्य ततो ब्राह्मणवत्सल । मा दर्शतान्य भरतश्च मत्त इति च । प्या । देवार्जतोऽभवन् आदित्या कर्णतोऽभवन् विविध-पचाशये प्या अभिधाना हिक्कात कुरु चिकित्सा हिक्काया कुरु चिकित्सा प्रवाहिकात. कुरु चिकित्सा प्रवाहिकाया कुरु चिकित्सा रोगार्थप्या अपनयनेऽभिधानम् । तया । आदित आदौ पृष्ठत पृष्ठे पार्श्वत पार्श्वे मध्यतः मध्यं अन्तत अन्ते मुखत मुखे प्रथमत प्रथमे अग्रत अगे इत्यादि । अन्ये आद्यादिगणमाहु तदुक्तं तथाहि आद्यादिभ्ययेति पाणिनि सूच तद्गवता फणिना आद्या प्रथमा तदादिविभक्त्युल्लंखी यथा दर्शनं तसि वा भवतीति व्याख्यात तथा वामनेनापीति । चेपातिग्रहाचलेश्ववरा । चेपेऽतिग्रहे अवले च घमिन्नवरास्तस् वा स्यात् । व्यवहारतो निन्दित व्यवहारेण निन्दित वृत्ततोऽतिगृह्यते वृत्तेनाति गृह्यते अतिक्रम्य गृह्यते इत्यर्थः । चरिततो न चलति चरितेण न चलति । अघ इति किं विप्रेण विप इत्यादि । ह्यीयमानपापयोगाच्च । आभ्यामघवरास्तस् वा स्यात् । वृत्ततो ह्ययतं वृत्तेन ह्यीयते ह्यीयमाना भवतीत्यर्थः । वृत्तत पाप वृत्तेन पाप पापयुक्त इत्यर्थः । सर्वेहोरभवत् ह्येदे प्या. । सर्वेह्येष्ट प्यास्तस् वा स्यात् । न तु भवतो वीर्युष्मटोऽस्मदश्च । सर्वतो हीन सर्वप्याद्हीन विश्वतोऽन्य विश्वादन्यः बहती भिन्न बहुभ्यो भिन्नः भवदादेशु. भवत' बाभ्या त्वत् मत् युष्मत् अस्मत् त्वतोऽन्य' मतोऽन्य उत्सर्गत्वात् पूर्वेषु नक्रनिर्दिष्टत्वाद्वा । जे चाहागहि । जे विहिताया. प्यास्तस् वा स्यात् न तु हाको रुह प्रयोगे सति । पुरुषोत्तमत पुरुषोत्तमादा याति काश्चित्. काश्चा वा याति पापतः पापाद्वा भीत' तथा मत्तो ऽवभ्यद्यम स्वयमिति भट्टि । अह्नागह्येति किं सार्थाह्येते पर्वतादवरोहति जे किं हरेरन्य शिवात् पृथक् । प्रतियोगे च । प्रतियोग्यास्तस् वा स्यात् । भक्तित. प्रत्यष्टत भक्ते. प्रत्यष्टत केशवत प्रति केशवात् प्रति प्रद्युम्न इत्यादि पर्यभिध्यानुभयार्थेऽभिमुख्य सर्वार्थे क्तेरित्यम् । परेरुभयार्थे अनेरभिमुख्यार्थे स्वार्थे च क्तेस्तस् स्थान्नित्यम् । तस्विधानसामर्थ्यात् न व्यात् लुक् क्तेरिति लुक्परितो हरिम् उभयत इत्यर्थः । अभित ईशम् ईशस्याभिमुखम् इति कर्जट. ईशस्य सर्वत इत्यन्ये । प्रकरण-तसादि इषोक्ता आदिप्रकरणे ऋसन्नार्थमुल्लङ्घार तथाच यस्मिन् स्थाने य आदेश

५१२ । देवादेर्हीप्तिगोस्वाच् ।

देवादे ५१, हीप्तिगो ६॥, वाच् ११ ।

देवत्रा वन्दे रमे वा ।

५१३ । सिवहोस्त्रोऽद्वादेः प्रागः ।

सिवहो ५१, व ११, अद्वादे ५१, प्रागः ६१ ।

सर्वहोस्त्र परस्याः स्यात्तः स्यात् न तु इत्यद् युष्मद् । सर्व-
स्मिन् सर्वत्र तत्र बहुत्र ।

सद्वचनेन गृह्यते इति न्यायात् तस्मिन् तदाटिकार्थं भवत्येव । तसादीनां पृथक्
स्वरादिपाठात् व्यत्यस्यन्तरप्रकृतस्त्वच्च तेष्वस्यान्तरे तस्यशाब्धानाम् लुक् ॥ ५११ ॥

देवादेः पर्योहितीयासप्तम्योस्वाच् स्यात् । चकारोऽव्ययाच्च । देव देवौ देवान्
वा वन्दे देवता वन्दे । देवे देवयो देवेषु वा रमे देवत्रा रमे देवादिभ्यु देव नन्य
पुरुषरूपीभ्यो बहु इत्यादि ॥ ५१२ ॥

औरा टी—देव आदिर्यस्य तत्तस्मात् हो च सौ च ते तयो वाञ्छिति प्रोक्तान्
दम् । देवादेरनयो स्थाने वाच् स्यात् च इत् । देवत्रा इति क्रियाद्वयेन उद-
हरणद्वयम् । देवादिर्यथा । देवो बहु पुरु मर्त्यो मनुष्य पुरुषश्च षट् ॥ ५१२ ॥

द्विरादिर्यस्य स इत्यादि न इत्यादिरद्वयादि तस्मान् । इत्यादिष्वप्यदादिगण-
समाप्तिपथ्यन्त इत्यत आह इत्यद् युष्मद् इति । सर्वस्मिन् सर्वयो सर्वेषु वा सर्वत्र
एव सर्वस्या सर्वयो सर्वासु इत्येवपि सर्वत्र इति विभक्तिस्थानजातत्वेन त्रयादश-
स्यापि प्रत्ययत्वे पु वत् स्त्रिरिति पु वहाव एव सर्वस्य दिश सर्वत इत्यादि । भवतो
न स्यादिति वक्तव्यं तेन भवति भवतो भवत्यु इत्येव । कौमरान्तु सभवान् तत्र भवान्
ततो भवान् इत्यादयोऽपि कल्याणवति वाच्ये निपात्यन्ते इत्याहुः ॥ ५१३ ॥

औरा टी—स्त्रिय बहुवच तत्तस्मात् बहुवचस्य सख्यार्थग्रहण न तु प्रचुराद्यस्य
द्विरादिर्यस्य स न इत्यादि अद्वयादि तस्मात् स्त्रिरिति किं समे सख्यार्थस्येति किं
बहौ रूपे अभिधानादितरयो अपि तत्र भवान् तत्र दौर्घाद्युष प्रवीमि त दौर्घाद्युष
प्रवीमि तत्र देवानां प्रियेण कृतम् इत्यादि । अद्वादे किम् । इयो त्वयि मयि
आदिशब्दाद्वति ॥ ५१३ ॥

५१४ । सर्वैकात् काले दा ।

सर्वैकात् ५१, काले ७१, दा ११ ।

सर्वस्मिन् काले सर्वदा ।

५१५ । किमन्ययत्तदोर्हिश्च ।

किमन्ययत्तद ५१, हिं ११, च ११ ।

एभ्यः स्या हिं दा च स्यात् । कस्मिन् काले कर्हि कदा ।

५१६ । तदो दानीं वा ।

तद ५१, दानीं ११, वा ११ ।

तदानीं तर्हि तदा ।

५१७ । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोत्तोरम-
यादेद्युसङ्गि ।

पूर्व—उभयात् ५१, एद्युस् ११, अङ्गि ७१ ।

पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः ।

काले वर्त्तमानाभ्यामाभ्यां परस्मात् सप्तम्या दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सर्वदा
एवम् एकदा ॥ ५१४ ॥

श्रीरा टी—सर्वश्च एकश्च तत्तस्मात् । सर्वादेकाश्च काले दा स्यात् । सर्वदा
एकदा ॥ ५१४ ॥

कस्मिन् काले कर्हि कदा एवम् अन्यर्हि अन्यदा यर्हि यदा तर्हि तदा ॥ ५१५ ॥

श्रीरा-टी—कश्च अन्यश्च यश्च स च तत्तस्मात् । तर्हि—एवम् अन्यर्हि अन्यदा
यर्हि यदा तर्हि तदा अन्यर्हि—जयादित्येनोदाहृतम् अन्यहीति कथित् ॥ ५१५ ॥

काले वर्त्तमानात्तद. परस्मा. सप्तम्या दानीं स्यात् । तस्मिन् काले तदानीं
पक्षे तर्हि तदा ॥ ५१६ ॥

श्रीरा-टी—तदश्चत्तद दानीं वा स्यात् । तदानीमिति पक्षे हिं दा च ॥ ५१६ ॥

एभ्योऽभ्यः परस्माः सप्तम्या एद्युस् स्यात् अङ्गि वाच्ये । पूर्वस्मिन्नङ्गि पूर्वद्यु
अत्रादिषु इत्यनेन तद्धितादेशानामपि तद्धितसञ्ज्ञाविधानात् यथोरित्यकारलोपः ।

५१८ । दिक्शब्दादिग्देशकाले स्तात् प्रीपीप्ताऽचो लुक् ।

दिक्-शब्दात् ५१, दिग्-देश काले ७, स्तात् ११, प्री-पी-प्ता १३, अच ५१, लुक् ११ ।

परस्तात् प्राक् ।

एव अन्येद्यु इतरेद्यु अन्यतरेद्यु अपरेद्यु अधरेद्यु उत्तरेद्यु उभयेद्यु । उभ-
याद् युस् च वक्तव्य उभयस्मिन्नङ्गनि उभयेद्यु ॥ ५१७ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वश्च अन्यश्च अन्यतरश्च इतरश्च अपरश्च अधरश्च उत्तरश्च उभयश्च
तत्तस्मात् । एभ्योऽङ्गनि वार्थ एद्युस् स्तात् । पूर्वोद्युरिति एवमन्येद्युः अन्यतरेद्यु इत-
रेद्यु, अपरेद्यु अधरेद्यु, उत्तरेद्यु उभयेद्यु पक्षे पूर्ववत् पूर्वस्मिन् इत्यादि ॥ ५१७ ॥

दिशि वर्तमान शब्दो दिक्शब्द स च पूर्वादि प्रागादिश्च । दिशि देश काले
वर्तमानात् दिक्शब्दात् परासा प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्थाने स्तात् स्यात् अचः
स्वरूपात् परस्य तस्यैव सादादेशस्य लुक् स्यात् । परा दिक् परो देश, पर कालो
वा इत्यर्थे प्रथमाया सादादेशे परस्तात् । एव परस्या दिश्च, परस्मात् देशात्
परस्मात् कालाद्वा इत्यर्थे पञ्चम्या सादादेशे परस्तात् । प्राक् इति प्राची दिक्
प्राग्देश प्राक्कालो वा इत्यर्थे प्रथमाया स्थाने जातस्य सादादेशस्य लुक् ।
लुकि न तत्रेति निर्घधात् त्रिदशोऽङ्गेरिति लुन् न स्यात् विरामे च चस्य क ।
प्राची दिक् इत्यर्थे प्राक् इत्यत्र अन्येषा मते स्तातो लुकि तदनन्तेन अव्ययत्वाद्भिन्न-
कार्याभावे ईषी नवति । स्वमते तु मनीषादित्वात् । एव पञ्चमीसप्तम्योरपि
नो व्यम् । दक्षिणीत्तराभ्या पञ्चम्या न सादिति वक्तव्यम् । दक्षिणतः उत्तरत ॥ ५१८ ॥

श्रीरा टी—दिगिति स्वरूपत्वे उपचारात् तद्वाचके वर्तते ते च ते शब्दाद्येति
दिक्शब्दास्तैश्च, बहुव्रीह्याणीवत् व्यत्ययी ब्व क् दिक्शब्दादिति । दिक् च देशश्च
कालश्च तत्तस्मिन् सादिति लुप्तप्रकटम् अनच् भतिपूजनयोरीत्यस्यैव यद्दृश्य तस्य
दिग्वाचकत्वात् न त्वच्प्रत्याहारस्य । दिग्वाचकेभ्यो दिग्-देशकाले वर्तमानेभ्यः प्री-
पी पी स्थाने स्तात् इत्यर्थे अच, परस्य स्तातो लुक् । यन्कारैः सत्त्वपेय तथाबा-
मेकमुदाहृतम् । पुरस्तादिति पुरस्तात् रम्या दिक् पुरस्ताद्दिश्च आगतः पुरस्ताद्दिशि
स्थितम् एव पुरस्ताद्देश, कालो वेत्यादि । प्राप्तिमिति प्राचीशब्दात् स्ताति लुकि
स्त्रीत्यस्य लुक्, प्राक्, रमणीय प्रागगतः एव प्रत्यसिन्त्यादि ॥ ५१८ ॥

५१६ । वैनोऽपी ।

वा ।१। एन १।, अ-पी ।१। ।

पूर्वण ।

५२० । दक्षिणोत्तरादाही ।

दक्षिणोत्तरात् ५।, ' । आही ।१॥ ।

दक्षिणा दक्षिणाहि, उत्तरा उत्तराहि ।

५२१ । बाधराच्चात्ताः ।

वा ।१।, अधरात् ५।, च ।१। आत ।१।, ता १॥ ।

अधरात् अधरस्मात्, दक्षिणस्मात् ।

वाशब्दोऽत्र विकल्पवाची व्यवस्थावाची च । तेन दिक्शब्दाददूरे दिग्देशकाले प्रथमसप्तम्योरेत स्याद्वा । अदूरे पूर्वा दिक् पूर्वे देश पूर्व कालो वा इति प्रथमाया एन यथोचित्यकारणोपे पूर्वेण । एवम् अदूरे पूर्वस्यां दिशि पूर्वदिग् काल वा पूर्वेण दक्षिणोत्तराधरेभ्य इति पाणिनीया ॥५१९॥

श्रीरा टी—न पी अपी दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकाले वर्तमानेभ्य प्रीप्रोरेभ्य आत । पूर्वेणेति पूर्वः पूर्वस्यां वा इत्ययं । अपीति किं पूर्वस्यां पुरस्तात् ॥५१९॥

आश्च आहिश्च आही इति द्विवचनं यथासंख्यानिरासार्थम् । दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराभ्यां प्रथमासप्तम्यो स्थाने आ आहिश्च स्यात् विशेषत्वात् स्ताती बाधकवेतौ । दक्षिणा दिक् दक्षिणी देश दक्षिण काल इत्यादि वाक्ये दक्षिणा एव दक्षिणाहि । अत्र दूरादूरयोर्वा स्यात् दूरे आहिरिति केचित् सप्तम्यासप्तम्येवम् ॥५२०॥

श्रीरा टी—दक्षिणश्च उत्तरश्च तत्तस्मात् आश्च आहिश्च तौ प्रीम्बं दम् अतो न यथासंख्यम् अदूरदूरयोरभिधानम् । आभ्यां अदूरे आ दूरे आहिः स्यात् प्रीप्रोरेव अदूरे दक्षिणा उत्तरा दूरे दक्षिणाहि उत्तराहि तथाच उत्तराहि वसन् रामः समुद्रादक्षिणां पुरमिति भाट्ट ॥५२०॥

दिग्देशकाले दक्षिणात्तराधरेभ्यस्ताः प्रथमापञ्चमीसप्तम्या आत् सुर्वा । अधरा दिक् अधरी देश - १८० काल इत्यर्थे प्रथमाया आत् अधरात् एवम्

५२२ । पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्तादसीः ।

पूर्वाधरावरा १॥, पुराधावा' १॥, स्तादसी ७॥, ।

पुरस्तात् पुरः, अवस्तात् अधः, अवस्तात् अवः । अतएव अस् ।

५२३ । त्वय्याच् प्रकारे ।

त्वत् ११, याच् ११, प्रकारे ७ ।

येभ्यस्त्व उक्तस्तेभ्यः प्रकारे याच् स्यात्, स च तद्वत् । सर्व-
प्रकारं संवेद्या ।

अधरस्या दिश अधरस्मात् देशात् अधरस्मात् कालादित्यथ पञ्चम्या आत् अधरात्
एवञ्च अधरस्या दिशि अधरस्मिन् नेश अधरस्मिन् काले इत्यर्थे सप्तम्या आत् अध-
रात् । सर्वत्र पक्षे तद्रूपेण दक्षिणस्यामिति आबन्तादपि आदादेशः, स्यादिति
ज्ञापनार्थम् एव दक्षिणीत्तरग्योरपि ॥ ५२१ ॥

श्रीरा टी—ता प्रीपात् अधरशब्दाच्चकाराद् दक्षिणीत्तरशब्दधीरनुवृत्तिः ।
तथा चाधरदक्षिणीत्तरशब्देभ्यः प्री पी ती स्थाने आत् स्यात् । अधर अधरस्मात्
अपरस्मिन् वा अधरात् । एव दक्षिण दक्षिणस्मात् दक्षिणस्मिन् वा दक्षिणात्,
उत्तर उत्तरस्मात् उत्तरस्मिन् वा उत्तरात् ॥ ५२१ ॥

पूर्वस्य पुर अधरस्य अधः अवरस्य अवः स्यात् स्तादसी परयो । पुरस्तादिति
दिक्शब्दादित्यनेन पूर्वशब्दात् प्रथमादे स्तादादेशे अनेन पूर्वस्य पुरादेश एवम्
असि परे पुरादेशे यथोरित्यकारलोप एवम् अधस्तात् अधः, अवस्तात् अवः ।
अतएवेति । असि परे आदेशविधानादेव पूर्वाधरावरेभ्यः प्रथमादेरसादेशः
स्यादिति ॥ ५२२ ॥

श्रीरा टी—पूर्वश्च अधरश्च अवरश्च ते ष्ये प्री व्यत्यात् पुरश्च अधश्च अवश्च ते,
स्ताच्च अस् च तौ तयो द्वौवान्त दम् । तयो परयोरेषा क्रमादेते स्तु निर्देशसाम-
र्थ्यादेतेभ्यः परोऽसि ॥ ५२२ ॥

चन्द्रवन्मुखम् इत्युक्तौ यथा चन्द्रस्य आकाशकलेन गच्छते न तु धावत्यादिना
तथावापि त्वदित्युक्तौ विभक्तिस्थानजातत्वेनेव साम्यं गच्छते न तु सप्तमीस्थानजात-
त्वेन । तेन खिबहुभ्यां सर्वासां विभक्तीनां स्थाने धाच् स्यात् प्रकारे । प्रकाशः साट्स्य
यथा सर्वप्रकारं सर्वेषां प्रकारेण सर्वस्मै प्रकाराय सर्वस्मान् प्रकारात् सर्वस्य

५२४ । कुतः क कुह कुवेतोऽतोऽत्रेह
सदैतर्ह्यधुनेदानीं पश्चादुपर्युपरिष्ठात् परेद्यवि
सद्योऽद्येषमः मरुत् परारीत्यं कथम् ।

कुतः—कथम् । १॥ ।

एते निपात्यन्ते । कस्मात्—कुतः, कस्मिन्—क कुह
कुत्र, अस्मात्—इतः, एतस्मात्—अतः, एतस्मिन्—अत्र,
अस्मिन्—इह, सर्वदा—सदा, अस्मिन् काले—एतर्हि
अधुना इदानीं, पश्चिमं—पश्चात्, ऊर्ध्वम्—उपरि उपरि-
ष्ठात्, परस्मिन् अहनि—परेद्यवि, समानेऽह्नि—सद्यः,
अस्मिन्नहनि—अद्य, अस्मिन् वर्षे—ऐषमः, पूर्वस्मिन्
वर्षे—परुत्, पूर्वतरस्मिन् वर्षे—परारि, इदं प्रकारम्—
इत्थं किं प्रकारं—कथम् ।

प्रकारस्य सर्वस्मिन् प्रकारे सप्रथा इति । तृतीयाया एव याज्ञादेश इति केचित् ।
वकारोऽव्ययार्थः ॥ ५२३ ॥

औरा टी—अतिदेशवलात् अङ्गादिस्त्रिबह्वोरेव प्रकारः सादृश्येऽप्यस्ति यथाय
चैवप्रकार इति तथाच इत्यादिभिन्नात् संबन्धीयं याजित्यर्थः । अत्र तु इत्यादित्वर्थस्य
ग्रहणं तेन सर्वान् प्रकारान् करोति सर्वेषां प्रकारेण गच्छति सर्वथा गच्छति सर्वस्मै
प्रकाराय ददाति सर्वस्मात् प्रकारादागच्छति सर्वथा आगच्छति सर्वस्मिन् प्रकारे
तिष्ठति सर्वथा तिष्ठति । एतत् शब्दस्यापि इत्थम् इत्येके अन्येषां मते एतथेति
एवमन्यथा इतरथा यथातथा असुथा अपरथा इत्यादि प्रयोगदर्शनादप्युक्तम्
द्रवदित्यनेन त्वदां टेर इति चित्त्वाद्वां जातीयस्य न समानर्थता । तस्य प्रकारवति
विधानात् तथा जातीयः । इत्थं जातीयः इति तत्प्रकारप्रकारीत्यर्थः ॥ ५२३ ॥

कस्मादिति कुतः । कस्मिन्निति क कुह कुव । अस्मादिति इतः । एतस्मादिति
अतः । एतस्मिन्निति अत्र अस्मिन्निति इह । सर्वदेति सदा । अस्मिन् काले
इति एतर्हि अधुना इदानीम् । पश्चिममिति पश्चात् । दिक्शब्दादित्यादिना
पश्चिमशब्दात् सादादेशे पुनस्तातोऽपि आदादेशे पश्चिमस्य पथ आदेशः । ऊर्ध्वमिति
उपरि उपरिष्ठात् अत्र उपशब्दात् रिप्रत्यये उपरि पुनस्तस्मात् स्तात् प्रत्यये

५२५ । त्यत्राद्य चिर दक्षिणाद्यादे स्त-एन- त्त-त्यण-मा भवादी ।

त्यत्र आद्यादे. ५।, त्य—मा: १॥, भवादी ७।

एभ्यः एते क्रमात् स्युर्भवादर्थे । त्यत्रत्यः तत्रत्यः अद्यतनौ
ह्यस्तनी, चिरत्त. पस्तत्तः । दक्षिणात्यः पाश्चात्यः, आदिमः
मध्यमः ।

उपरिष्ठात् परिऽङ्गि इति परैद्यपि समानेऽङ्गि इति सद्य अस्मिन्नङ्गीति अद्य अस्मिन्
षष्ठे इति ऐषम पूर्वे वर्गे इति परकृत् । पूर्वतरस्मिन् वर्षे इति पणारि । इदं प्रकार-
मिति इत्यं किं प्रकारमिति कथम् ॥ ५२४ ॥

श्रीरा टी—पूर्वतरस्मिन् इति योगविभागात् ॥ ५२४ ॥

त्यत्रश्च अद्यश्च चिरश्च दक्षिणा च आदिश्च ते आद्यो यस्य स त्यत्राद्यचिर-
दक्षिणाद्यादित्स्मात् । त्यश्च एनश्च त्रश्च त्यण् च मश्च ते । अत्र विभक्तिमनादय-
शब्दैरेव यथामत्यग्रहण श्रियाणा नानाप्रकारज्ञानार्थम् । केचित्तु समाहारे
त्यएन त त्यण् मम् इत्येव पठन्ति । तत्राट्टस्य अद्यादे' एन चिरादेस्तु दक्षिणादे-
स्त्यण् आद्यादेर्म स्मात् तत्र भव इत्याद्यर्थे त्यत्रेति त्यत्रादे. सप्तम्यास्त्रादेशे तदन्तस्य
ग्रहणम् । त्यत्र भव, त्यत्र वसति वा इत्यर्थे त्यत्रत्य । त्ये परे तद्धितादेशस्य न
लोप । एव तत्रत्य यत्रत्य इत्यादि । अद्य भव अद्यतन एव ह्यस्तन अस्तन,
चिरन्तन सनातन सदातन पुरातन इत्यादि । अत्र पुरातनस्य स्थाने पुराण
प्रव प्रतना वा निपात्यन्ते । पुराण प्रव प्रतन पक्षे पुरातनः एव नवीनस्य नूतन
नूतौ वा निपात्येते । चिरे भव चिरत्त एव परकृत् । दक्षिणा इति । दक्षिणा-
त्तरादाह्वीति आ । दक्षिणा भव दक्षिणात्य णिच्वात् वृद्धि तद्धितादेशस्य न
लोप । पश्चाद्भव पाश्चात्य, पौरस्य इत्यादि । आदौ भव आदिम मध्यम
इत्यादि । अत्र रामानन्दकाशेश्वरौ किम क्य ताच्चिन्ननी इति वक्तव्यमाह तु ।
वस्तुतस्तु असाकल्ये तु चिन्न इत्यमरीक्तयो, चिन्नेत्यव्ययशब्दयोरनुप्रयोगादेव
कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किञ्चित् कस्यचिदित्यादि सिद्धम् । न च
तद्योरनुप्रयोगे एकपदत्वाभावे कदाचिद्भव कादाचित्कम् इत्यत्र कथं पूर्वपदस्य
हृद्विरिति वाच्यं कदाचिज्जातु इत्यमरीक्तस्य कदाचिदित्यव्ययशब्दस्य तत्किञ्चे ॥ ५२५ ॥

५२६ । किमः त्वन्तात् चि-च्चनौ ।

किम. ५१, त्वन्तात् ५१, चित् चनौ १॥ ।

कस्यचित्, कदाचित्, कस्यचन कदाचन ।

५२७ । आदिस्तः ।

आदि ११, त ११ ।

(३२३) चैक्याच्चुदपहोऽरित्यकारमारभ्य यस्य उक्तः स
तसंज्ञः स्यात् ।

इति तपाद ।

इति स्याद्यन्ताध्यायः ।

स्याद्यन्ताधिकार समाप्त ।

श्रीराटी—त्यदस्त्र त्यत्र त्यदश्च । अद्यश्च चिरश्च दक्षिणश्च आदिश्च ते आदयो
देषा ते तेभ्य त्यश्च टनश्च त्रश्च त्यश्च च मय ते भवादिरुक्तनखिन् । त्यत्रादिर्यथा ।
नखतम् इह अविस् ऐषमस् ह्यस् अस् निर्भूषे । निस्वर्णायमवहिकृते ।
चिरादिर्यथा । चिर परत परारि । अत्रादिर्यथा । अद्य दिवा दीपा साय
चिरं प्राज्ञे प्रमे प्राच् ह्यस् अस् ऐषमस् पर्वाह्ने अपराह्ने पुरातनस्य त लुक् वा ।
आद्यादिर्यथा । आदि मय अय पश्चादन्ताड्डिम. । अग्रिम. पश्चिम अन्तिम
दक्षिणादिर्यथा । दक्षिणा पश्चात् ॥ ५२५ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

अ इति आदिर्यस्य स आदि । अत्र प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् यस्य
उक्त स तसंज्ञ स्यात् इत्युक्तवतापि तद्वितीकविभक्तिकादेशानामपि तमज्ञा सूचिता ।
तेन पूर्वद्युर्गत्यादौ पूर्वेण इत्यादौ तु ण्युम् एनाट्सङ्गितत्वे ययोरित्यकारानीप
स्यादिति । इति त पाद ॥ ५२७ ॥

स्यादिरन्ती येषा तानि स्याद्यन्तानि पदानि तेषामध्याय. स्याद्यन्ताध्याय.
स्यन्ताध्याय इति परे ।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया मुग्धबोधटीकाया स्याद्यन्ताध्यायः ।

श्रीराटी—सुगमम् ।

इति श्रीरामतर्कवागीशविरचिताया मुग्धबोधटीकाया स्याद्यन्ताध्यायः ।

तैत्ति' प्रसङ्गतः पदार्थनिरूपणमाहु श्रीरामतर्कवागीशपादा ।

पदार्थनिरूपणम् ।

पदार्थमात्रे शक्तौ पदार्थो निरूप्यते । तत्र बहुभि' स्वार्थादिपञ्चकमुक्तं कश्चित्
तत् प्रतिसंस्कृत्य पठति । जातिव्यक्त्याकृतौ सख्या तथा कर्मादयश्च षट् । अस्मा-
पञ्चैव लिङ्गार्थं केषां तिस्रोऽग्निमाश्रयः स । इत्यत्र लिङ्गार्थ इति एकवचननिर्देश-
एकैव शक्तिरेकवृत्तिवैद्यत्वसूचनाय अतएव परामर्शसूत्रे व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ-
इति । यथा जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्वामित्वाद्यनुशासनात् सम्पन्ना
यव सम्पन्ना यवा इत्यादौ जातौ । गौशलतीत्यादौ व्यक्तौ । अवयवसयीगादि-
रूपाकृतिविशिष्टा गौरित्यादावाकृतौ पिष्टकमय्यौ गाव इत्यादौ तु गवाकृतिसदृश-
कृतौ लक्षणा पिष्टकमयीगस्याशक्यत्वात् एको द्वौ बहव इत्यादौ सख्यायाम् ।
गामानय पयसा सिञ्चति सूदेन पच्यते यिमाय ददाति यामादागच्छति स्थान्या
पचतीत्यादौ कर्मादिषु शक्ति स्वीकरोति च । अत्रान्ये प्राहुः तन्न यत्तत् पद-
शक्त बोधयत्येषपञ्चक विशेष्यत्वेन शक्त्यैक विशेषणतयेतरान् इति । लाघवाज्जाता-
वैव शक्तिग्रहः न तु व्यक्त्यादौ तासामनन्तत्वात् अशक्यव्यक्तावनव्यवसायाच्च । न च
व्यक्तेरशक्यत्वे गामानयेत्यादौ कथं कर्मादायन्वय इति वाच्यं जातिशक्तिपदस्य
शब्दशक्तिस्वभावात् जात्याश्रयतया व्यक्तादेर्जातिवृत्तिवैद्यत्वनिधामकत्वात् न हि
जातिव्यक्तिभ्यां विना व्यक्तिजात्यो, पृथग्पस्थिति सम्भवति तथाच नागृहीत-
विशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायात् । यद्वा जातिशक्तिज्ञानाज्जाति-
र्भवन्ती व्यक्तिमपि बोधयति व्यक्ति विना जातेरज्ञानात् येन विना यो न भासते
तद्धि हेतुस्तमपि बोधयति अन्यथा पद जातिमपि न बोधयेत् कैवल्याया अप्र-
तीते । तस्मादेकबुद्धिवैद्यत्वनिधमात् जातिशक्तिज्ञानार्थं, क्लृप्ता शक्तिव्यक्तेरपि
बोधिकेति न चापदार्थस्य व्यक्तादेः, कथमानयनादावन्वय इति वाच्यम् अक्षर्गो
भवेयमित्यादिवत् सविशेषण विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामत, सति विशेष्ये
बाधे इति न्यायात् व्यक्तादावन्वय इति । ननु जातौ शक्याया कर्माद्यन्वयानुप-
पत्त्या व्यक्त्यादौ लक्षणेति चेत् न युगपत् इतिद्वयविरोधात् न हि सूक्ष्मकालस्य
भेदाग्रहणात् जातिव्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतेः । न च पदार्थं पदार्थेनान्वेति न तु अपदा-
र्थेन इति व्युत्पत्त्या कथमपदार्थे पदार्थान्वय इति वाच्यं व्यभिचारान्नियमाभावः ।
यथा घटादन्य, पटात् पृथगित्यादावपदार्थभेदान्वय इति । अन्यन्यलभ्यौ हि शब्दा-

स्तेनान्यतीलभ्यस्यापदार्थत्वादपदार्थेऽपि व्यक्त्यादौ कर्मत्वाद्यन्वय इति । कुतः
 शक्तिग्रहः शक्तिग्रहः व्याकरणीयमानकीषाप्तवाक्यादवधारतश्च । वाक्यस्य शेषादिद्वये-
 र्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य ह्रस्वा इति । तथाहि कृत्कृतौ कर्त्तरि ढष्कादि-
 कर्त्ता कारक इत्यादाववयवाशक्त्या समुदितयौगिकी शक्तिः कल्प्यते । गोपदादौ तु
 प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्शक्त्यभावात् समुदिते रूढिरेव । पङ्कात् पङ्के वा जात-
 उप्रत्ययान्तात् पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृपद्म नियमतः प्रतीयते । पद्म पङ्कज-
 पदशब्दः तत्रावयवानामसामर्थ्यात् न चावयवार्थयोगात् कुमुदादिष्वी कथं न
 स्यादिति वाच्यं पद्मातिरिक्ते रूढिशक्त्यावयवशक्तेः प्रतिवन्धात् पद्मे रूढ्या अवयवा-
 र्थादपि अतएव पद्मे पङ्कजशब्दो योगरूढिरिति । एव षष्ठ्यन्तरयकारशब्दो
 रूढ्या जातिमन्तं बोधयति लाघवाच्छक्त्या ज्ञान्युपस्थापकत्वम् । यौगिकरूढौ तु
 मण्डपपदस्य उप्रत्ययान्तस्य मण्डपानकर्तृत्वं मण्डेरपप्रत्ययान्तस्य विशेषबोधकत्वं
 एकस्मिन्नुभयार्थे रूढिशक्त्याऽवयवशक्तिः प्रतिव्यव्यते । उपमानात् यथा । गौरिव
 गवय इत्यादौ प्राक्शब्दश्रवणानन्तरं चैवी वनं गच्छन् गोसदृशव्यक्तिः दृष्ट्वा
 गोसदृश इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणात् प्रत्यक्षव्यक्तौ चक्षुषा सादृश्यज्ञानमुपमान-
 तस्मादयं गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहः । कीषात्तावत् हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चयुक्-
 तैक्यमाक्षिषु इत्यादौ प्रत्येकः शक्तिग्रहः । आतवाक्यात्तावत् । अवेन्द्रनीलपद्म-
 रागादौ आसीत्तत्वादिन्द्रनीलपद्मरागपदवाच्यत्वग्रहः व्यवहारात्तावत् प्रयोज्य
 प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपनभमानो बालः प्रयोज्यप्रवृत्ति-
 प्रयोजनमनवधार्यावापीद्वारणक्रियाकारकपदानां तत्तदर्थेषु प्रत्येकः शक्तिः गृह्णाति ।
 वाक्यस्य शेषात् तावत् । यथा यवमयश्चरुर्भवति वाराही चीपानहेतसे कटे प्राजा-
 पत्यं धिनीति अत्र यववराहवैतसशब्दाः किं कश्चाद्यसजम्बूनां वाचका उत
 दीर्घशकशकरवज्रलानामिति ? स्नेच्छार्थव्यवहारदर्शनात् विप्रतिपत्तौ सुख्यार्था-
 नश्रवसायात्तत्तत्पदवद्द्विप्रमाणाङ्गानिश्चये वायसवचुले वेदविरोधिनी स्नेच्छप्रसिद्धिः
 स्मृतिवेदविरुद्धा हेया निरस्ताया निष्प्रतिपक्षस्नेच्छार्थव्यवहारात् शक्तिग्रहः ।
 सिद्धपदसान्निध्यात्तावत् सहकारतरौ मधुरपिको रीति इत्यादौ प्रयोजकवाक्यो-
 च्चारणानन्तरं पिकपदाग्रहात् शक्तिः सहकारतरुमूलं गच्छन् रावकर्त्तारं दृष्ट्वा
 अयं पिकपदवाच्य इति शक्तिग्रहः । लक्षणा च इत्यन्तरं यत्र वाच्यार्थान्वयान-
 नुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धीपस्यापि वाक्यार्थान्वयः यथा गङ्गायाः घोषः प्रतिवसति
 इत्यत्र गङ्गापदस्य तौरः । तदुच्यते वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तिः ।

तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयात् लक्षणोच्यते इति । न च तीरे क्लृप्तशक्ति कल्पिता किमक्लृप्तलक्षणयेति वाच्यं लक्ष्यतीराद्यनन्तेषु गङ्गादिपदस्य प्रत्येकशक्तिकल्पने गौरवात् । किन्तु शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा लक्षणोयविषयकत्रङ्गव्यवहारानपेक्षा चेति सैव युक्ता लाघवान् । अत्राहुः । रुटिश्च यौगुरुटिश्च यौगिकी रुटिरेव च यौगिकी वृत्तयः सिद्धाः पृथक् वृत्तिस्तु लक्षणा इति । तथाच पदार्थबोधे साक्षाद्भादिशक्तिसत्पदज्ञानव्यापारेण स्यादन्तपद साधनं तेन वस्त्रेण द्वारमिति शब्दप्रयोगात् पिधेहीति पदार्थाहारात् वस्त्रेण द्वारं पिधेहीत्यन्वयबोधोपपत्त्याकाङ्क्षाशब्देनैव प्रपूर्यते इति न तु पिधेच्यर्थायाहारेणेति । आकाङ्क्षायाश्चाच्छब्दाद्विना यस्य शब्दस्यानुभवो न हि । तेन शब्देन तच्छब्दसाक्षाद्परिचिन्तते ॥ इति प्रवृत्त्यर्थः ।

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्येण तत्तत्पदाथनिरूपणं समाप्तम् ।

त्याद्यन्ताधिकारः ।

भ्वाद्यध्यायः ।

प्रथम पादः—संज्ञा ।

अथ त्यादिरुच्यते ।

आदिमध्यान्तमङ्गलानि शास्त्राणि भटिति प्रसिद्धानि भवन्तीति स्मरणादथशब्देन मध्यममङ्गलं कुर्वन् शिष्याणां भवधानाय प्रतिजानीते अथेति ।

५२८ । धोः—

तिप् तस् अनि, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्—
ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहि महि [कौ]

यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम्—

ईत ईयाताम् ईरन्, ईयास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि [खी]

तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आमप्—

ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप् [गी]

दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अम् व म—

त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [घी]

दि ताम् अन्, सि तम् त, अम् व म—

तन् आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [टी]

णप् अतुम् उस्, थप् अथुस् अ, णप् व म—
ए आते द्वरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे [टी]

ता तारौ तारस्, तार्सि तास्त्रस् तास्त्र, तार्सि तास्त्रस् तास्त्रस्—
ता तारौ तारस्, तासे तासाथे तार्ध्वे, ताहे तास्त्रहे तास्त्रहे [डी]

यात् यास्त्राम् यासुस्, यास् यास्त्रम् यास्त्र, यासं यास्त्र यास्त्र—

सौष्ट सौयास्त्राम् सौरन्, सौष्टाम् सौयास्त्राम् सौध्वम्, सौय सौवहि सौमहि [टी]

स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावम् स्यामस्—

स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे [ती]

स्यत् स्यताम् स्यन्, स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव स्याम—

स्यत स्वेतां स्यन्त, स्यथास् सियाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि [थी] ।

घो ५५, तिप् स्यामहि । १॥ ।

एतानि साधोतिप्रतसंख्यकानि घोः पराणि प्रयुज्यन्ते ।

५२६ । को खी गी घी टी ठी डी ती
थ्योऽष्टादशशः ।

कौ—य १॥, अष्टादशश १॥॥ ।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्त ज्ञानि स्युः ।

५३० । पञ्च रः शिञ्च ।

पञ्च १॥, र १॥, शित् १॥, च १॥ ।

ता' पञ्च रसञ्चाः स्युः शिञ्च ।

५३१ । नवशः पमे जितोऽन्यडिङ्ग्रां घे ।

नवश १॥॥, पमे १॥, जित ५॥, अन्यडिङ्ग्रां ५॥, घे ७॥ ।

तानि नव नव क्रमात् प-म सञ्चानि स्युः, ते च जितो
घो' परे स्त', तदन्यडिङ्गग्रान्तु क्रमेण स्तो घे ।

तिपादिभ्यामद्यन्त लुप्तप्रथमेकम् । धोरिति पञ्चम्यन्त तिवादीना प्रत्यय
त्वज्ञापनायम् । सङ्ग अशीत्या वर्तते यत्तत् साशीति साशीति च तत् शतञ्चेति
मार्शातिशत, तत् सख्या येषा तानि साशीतिशतसख्यानि वचनानि ॥५२८॥

अष्टादश अष्टादश अष्टादश' इति वीप्सायां चशस् । तानि तिवादीनि
अष्टादश अष्टादश भूत्वा क्रमात् क्वादिदशमञ्चकानि भवन्ति ॥५२९॥

पञ्च प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् क्वादयः । व्या रसञ्चाफलन्तु
अभट्टित्यादौ [५५४] वसीरस्येति नेम् अपिद्रत्वेन डित्वात् [५३२] न गुणश्च [५४२] ।
मैर्लुक् तथा सीरिति सेर्लुकि अतत अतथा इत्यादौ वनतनाद्यनिमामिति
जननीपयत्यादि । ननु असुल भावे इत्यादीनामभूदित्यादौ कथमादेश इति
चैत् सत्य भूररे इत्यादौ अरे इति विषयसप्तम्यन्तत्वेन व्यामरप्रत्ययस्य से सम्भावनाया
भूतिरित्याद्यादेशः । शितश्च रसञ्चया दौव्यति सुनीति तुदति क्रीणाति इत्यादौ न
गुणः । भवन् दौव्यन्त्रित्यादिषु शतप्रत्यये परे शप् श्यनादिश्च ॥५३०॥

नव नव नवश्च इति वीप्सायाश्चशस् सन्निहितालाभे विप्रकृष्टी विधिरपेक्षते
इति न्यायात् नवश्च इति तिवादीन्येव । ज इत् यस्य स जित् तस्मात् अन्यश्च
डिञ्च अन्यडितौ ताभ्या ते पमे आनुबन्धाद्वातीर्षे वाच्ये स्त, तदन्यात् घे वाच्ये प

५३२ । डिदपिद्रः ।

डित् १।, अपित् १।, र १ ।

अपिद्रो डित् स्यात् ।

५३३ । कित् ठीढीपम् ।

कित् १।, ठी १।, ढीप १ ।

अपित् ठी व्याः प च कित्संज्ञं स्यात् ।

५३४ । दा-धा दा ।

दा धा १।, दा १। ।

अपिदा धा च दासंज्ञः स्यात् ।

५३५ । यलोऽचेक् जिः ।

यल ६।, अचा ३।, इक् १।, जि १ ।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इव क्रमात् जिसंज्ञः स्यात् ।

डानुवन्तात् घे वाच्ये न स्यादित्यर्थः । डानुवन्तात् मसिति विशेषाभिधानात् अन्य इह डानुवन्तडानुवन्ताभ्याम् अन्यी नीव्य । यथा डुक्तञ् करोति कुरुते मते चेतति एधड एधते ॥५३१॥

ड इत् यस्य स डित् प इत् यस्य स पित् न पिदविद्रिति भिन्नं पद परवानु-
बन्धय यथा जुहुत सुनुत इत्यादी न गुण ॥५३२॥

ठीति लुप्तप्रथमैकम् । व्या' प ढीपम् । यथा सुषुपतु जगृहे सुष्यात् णु
कित्वात् जि ॥५३३॥

दा धा इत्युभय स्वरूपेन दाल्लु । दातुदाने डुदाजलिच डुदा जलिच
इति चतुर्णां गृहणम् । एव देडपानेन दोषच्छेदं घेटपाने इति त्रयाणाम
एचोऽश्लेति आकारे कृते दासंज्ञा इति मितं आकाराभावात् दासंज्ञा नाम्नाति ।
मनलु मुख्यापिर्वेति सेलुकि अदात् अधात् । प्राग्वन्न इति प्रणिददाति प्रणिदधाति ।
दामागे इति देयात् धेयात् ढीयते धीयते । मिमीमादिति दिसति धिक्सति । अपित्
कि टैपशोधने इत्यस्य प्रणिदायति अदासीत् दद्यात् दिदासतीत्यादि । केचित्तु
दाललूनौ इत्यत्र दापलवणे इति पठित्वा पित्वादासंज्ञाभावे प्रणिदाति अदासीदि-
त्युदाहरन्ति ॥५३४॥

५३६ । सकृत् द्विस्तु वा ।

सकृत् ।१।, द्विः ।१।, तु ।१।, वा ।१। ।

जिः पुनर्न स्यात्, द्विस्तु वा स्यात् ।

५३७ । प्रागच्कार्यादचि द्विः ।

प्राक् १।, अच्कार्यात् ५।, अचि ७।, द्विः १। ।

अचि परे अच्-कार्यात् प्राक् द्विः स्यात् ।

अत्र युक्तानां यवज्जानां स्थाने क्रमात् इ उ ऋ ल इत्यादेशा जिसंज्ञाः स्युः ।
यथा ग्रहस्वपाद्योरिति ई जुः ऊ षुः जगृहुः लकारस्य जिन सम्भवति ॥५३५॥

यावन् सम्भवसावद्विधिरिति न्यायात् पुनः सामग्रामपि जिः पुनर्न स्यात्
सकृते कृते कृतः शास्त्रार्थः इति न्यायादित्यर्थः । तेन व्यथषाड्यधौ व्यचशि व्यञ
एषाम् उव्याथ उव्याथ उवाच उव्याथ इत्याद्यनिष्टं न स्यात् द्विस्तु वेति वाशब्दोऽत्र
समुच्चयार्थः द्विर्भावस्तु यः स च पुनर्न स्यादित्यर्थः । यथा चिकित्सितुमिच्छति
इति सनि चिकित्सिपति इत्यादौ स्वार्थसनन्तात् पुनरिच्छार्थे सनि कृते प्रति-
निमित्तः नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायात् प्राप्तं द्वित्वं न स्यात् एवं चेक्रीयिष्यते
इत्यादावपि पुनर्न द्विः एव सति सकृत् द्विश्रत्यनेनैवेष्टसिद्धौ द्विस्तु वेति कृत
शिष्ट्याणां नानाप्रकारज्ञानार्थम् ॥ ५३६ ॥

पूर्वतो वानुवर्त्तते, स चेह व्यवस्थावाची, व्यवस्था चेयम् अचि परे अच्कार्यात्
प्राक् द्विः स्यात् । यथा निनाय जुहाव इत्यादौ आदौ द्वित्वं पश्चात् वृद्धिसन्धी ।
कदाचिदच्कार्यात् पश्चाच्च द्विः, तेन ऋगतौ अरिरिपति इत्यत्र आदौ गुणे सन्धौ
च पश्चात् द्वित्वम् । हसि परे तु वृञ वुवूर्षति इत्यादौ घौऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घे
ऋदिरणावित्युरि पश्चात् द्वित्वम् । एवं दिव्यु जिगौषादौ सनि दुव्यूषति
क्वसौ दुव्यूवान् इत्यादौ आदावूट् पश्चात् द्विः । यच्चैकदा अचि अच्कार्यद्वित्वयोः
प्रसक्तिसवैवेयं परिभाषा । तेन दिव्यु यङ्लुकि दीद्योति इत्यादौ आदौ यङ्लुकि
निमित्तकं द्वित्वं तवस्तिबाद्युत्पत्तौ असन्नित्तकं ऋट् स्यात् ॥ ५३७ ॥

५३८ । हेः पूर्वः खिः ।

हे ५१, पूर्व ११, खि ११ ।

हेर्धोः पूर्वो भागः खिसन्न स्यात् ।

५३९ । स्वर्धौ घुख ।

स्वर्धौ ११, घु ११ ।

स्वो घुसंज्ञो र्धौ समन्नः स्यात् ।

५४० । स्वः स्ये रुः ।

स्व ११, स्ये ७१, रुः ११ ।

स्ये परे स्वो रुसन्नः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

धोर्गित्यधिकारप्राप्तमित्याह धोरिति । यथा दुभोज इत्यत्र खेराद्यच्च परवर्णस्य लोप भकारस्य वकार । धो' किं आरं आर नमतौत्यादौ पूर्वभागस्य ५ खित्वा भावात् खिकार्याभावः ॥५३८॥

ननु लघुसंज्ञया किं फलं स्वर्धौभ्यामेव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न खि' सन्वदावि-
न्यत्र खे सन्वत् खे इति कृते अतस्तन् इत्यादौ सन्वत्कार्यापत्तिः । न च स्व स्वेर्धः
इति संज्ञाया कृताया सयोगपूर्वस्य ऋस्वस्यापि दीर्घसंज्ञत्वान्नात्र सन्वदाव इति वाच्यम्
तथोक्तौ यजुश्मित्यादौ नौकी र्धादित्यादिना यत्नानुपपत्तेः, ततश्च संज्ञान्तरे कर्त्तव्ये
स्व स्वेरित्येव कर्त्तव्यम् । लाघवाभावे प्रचीनमतस्यैव न्याय्यत्वात् एवं
रुसंज्ञाया वक्तव्यायामेकयोगनिर्दिष्टाया घुसंज्ञाया अपि शिष्यज्ञानार्थं वक्तु-
मुचितत्वात् ॥५३९॥

स्वेरुर्गित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्रग्दृष्टं ज्ञापयति कदाचिन्नाघवात् कन्दसि सद्योगे
परे ह्रस्वो गुरुर्न स्यादिति । अतएव प्रद्धे वा इति पाणिनिसूत्रम् । यथा गृहीत-
प्रत्युद्गमनीयवस्त्रा इति कालिदास । एव त्वया पुखेऽप्येयं मधुरमुदकं कालीयद्वदे
इति हंसदूतम् । इति संज्ञापादः ॥५४०॥

द्वितीयपादः-पवत् ।

(१) भू सत्तायाम् ।

भू-तिप् इति स्थिते ।

५४१ । घे शप् रे ।

वे ०।, शप् १९, रे ०। ।

रे परे धोः शप् स्यात् घे अर्थे ।

गित्वात् तिष्ठतीत्यादौ स्यादानेत्यादिना तिष्ठाद्यादेशः । टभावधीर्गकार-
प्राथम्यादवशिष्टे कर्त्तव्येव शप् स्यात् तेनात्र घे इति व्यर्थमिति मरीयसी अनुप-
रन । अत्र रामातन्काशादीनां न किमप्याहतम् । रामतर्कावागीशन्तु शाब्दी-
न्यासाद्वा शब्देरेव प्रपृथ्यत इति न्यायात् शाब्दबोध प्रति प्रतिशब्दकन्यशब्दार्थज्ञानस्य
फलवात् इत्युक्तमित्याह । तन्मते क्लीवात् समोऽघेरिति विशेषविधौ सत्यपि
समोऽनुगति सामान्ये विधौ अनत इति वक्तुमुचितं स्यात् । विद्यानिवासन्तु अधिकं
पश्यन्तु आपयति कस्यचिद्विधेर्यक् न बाधक इति तेन व्याप्तिरेव । अन्यथा
कर्मणि व्याप्यस्यादित्यन्तमाह तच्चिन्त्यम् । अत्रार्थगतविशेषतो निमित्तगतविशे-
षस्य बलवत्त्वात् व्याप्तिरित्यनेन शप्यको बाध्यते अन्यथा व्याप्तिं कर्त्तरि शवापत्तौ
कर्मणि च यगावत्तौ व्याप्तिरिति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् वस्तुतस्तु अधिकं घग्रहण
ज्ञापयति क्वचित् शपादेर्बाधकस्य यकोऽप्राप्ती आशिककर्तृत्वात् शपादय स्युरिति ।
तेन कर्मकर्त्तरि टवत् दध इत्यनेन कर्मविहितयगाव्यतिदेशेन शवादेर्वाघे चिकि-
षत सन अन्यग्रन्थ इत्यादिना पुनर्यगादिनिषेधे आशिककर्तृत्वाच्छवादय स्युरिति
न च शब्दादेर्बाधकस्य यगादेर्निषेधे सुतरां शवादिना भाव्यमिति वाच्यम् ।
सक्रद्धतो विप्रतिषेधो यद्वाधित तद्वाधितमेव इति न्यायात् यको निषेधे पुनः
शपप्रसङ्गाभावात् । अतएव अगूढ इत्यत्र सकोऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेधे श्वपि न
स्यात् ॥ ५४१ ॥

५४२ । गुर्घूङश्चाकङिति ।

गु १, घूङ् ६, च ११, अ कङिति ७ ।

अन्यस्य घुसंज्ञोङश्च गुः स्यान्न तु किति ङिति ।

भवति भवतः ।

५४३ । लोपोऽतोऽदेचोः ।

लोप १, अत ६, अत् एचो ७ ।

अकारस्य लोपः स्यादकारे एचि च परे ।

भवन्ति भवन्ति भवथः भवथ । (१०८) आक्षिप्तमभवि ।

भवामि भवावः भवामः ।

५४४ । भुवः प्राप्तौ वा मम् ।

भुव' ५, प्राप्तौ ७, वा ११, मम् १ ।

प्राप्तौ भुवो म स्याद्वा घे । भवते ।

घृणाद्यौ षड्चेति घूङ् तस्य । यथा सेधति वीधति वर्त्तते कल्पते । चकारा-
दन्यस्य ङङ् । यथा जयति नयति द्रवति भवति गरति तरति । कच ङच
कङ्ङौ कङावितौ यस्य स कङिति तद्धिन् । घाट्गुजातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
ताट्गुजातीयस्येति न्यायात् कितङिङ्ग्या प्रत्ययाभ्यामन्यद्धिन् प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
एव निमित्ताध्यवहितपूर्ववर्तिधातूनां धातूत्तरजातयोः शुशुपोश्च गुणः स्यादिति
वीध्यम् । यथा सुनीति तनीति काम्यक किलकरणं ज्ञापयति कदाचित् लंरपि
गुणः स्यादिति तेन विश पृच्छतीति औं वेद्ययति मुदमाचष्टे मोदयति ऋचमा-
चष्टे अर्चयति ॥ ५४२ ॥

तत्र अदेचोरिति प्रकरणवत्त्वात् घो परत्र जातयोरेव ग्रहणम् । यथा भवन्ति
भवे भवन् बुभुर्षतीत्यादि अन्यत्र मुरारि कृष्णैकत्वमित्यादौ न प्रसङ्ग एव एतौ
ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ एवौ ग्रहणं ज्ञापयति प्रत्याहारस्य अनेकवर्णानां कार्यासम्भवं-
ऽपि न दोष इति । तेन वसोऽरस्येत्यत्र व स त थ ध य इति षड्भिन्नवर्णानां
कार्यासम्भवंऽपि सचेपार्थं वस इत्येव वक्ष्यति । भवन्ते एधन्ते इत्यादावनेन अकार-
लोपोऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् भान्तोऽदनत इति न स्यात् ॥ ५४३ ॥

५४५ । याथातोऽतः ।

ई । १।, आ । १।, आथ आत ६।, अत. ५। ।

अकारात् परयोरायातोराकारः ईः स्यात् ।

भवेते भवन्ते, भवसे भवेथे भवध्वे,

भवे भवावहे भवामहे ।

५४६ । ख्या या-युस्-यामामीयुसीयम् ॥

ख्याः ६।, या युस् यामाम् ६॥, ई-ईयुस् ईयम् । १॥ ।

अकारात् परेषा ख्याः या युस् याम् एषां ख्याने—ई
ईयुस् ईयम् एते क्रमात् स्युः ।

भवेत् भवेतां भवेयुः, भवेः भवेतं भवेत, भवेयं भवेव
भवेम । भवेत भवेयातां भवेरन्, भवेथाः भवेयाथा भवेध्वं
भवेय भवेवहि भवेमहि । भवतु भवतां भवन्तु ।

५४७ । हेर्लोपोऽस्योप्प्रोश्च ।

हे ६।, लोप. १।, अस्योप्प्रो ५।, च । १। ।

अकारादस्याभ्यामुप्नुभ्याञ्च हेर्लोपः स्यात् । भव भवतं
भवत, भवानि ।

मण्डूकपुताधिकारात् चे इत्यस्यानुवृत्तौ भुव' प्राप्तवर्धे चे न स्याद्वा । यथा
भवति भवते धन धीर । प्राप्तावात्मनेपदमेवेति केचित् ॥ ५४४ ॥

ई इति आ इति च लुप्तप्रथमैकम् । आथच आतचेति तस्य । आथातो
केवलयोरसम्भवात् तदाद्योर्विभक्त्योर्यङ्गणेन आते आथे आतां आथामित्येतेष्व
यङ्गम् ॥ ५४५ ॥

ख्यायङ्गण षष्ठतञ्जान्तावित्यदन्तभौवादिकात् व्या अप्राप्तार्थमिति केचित् ।
वस्तुतस्तु अकारी विष्णु. अ इवाचरति इति कौ व्या अप्राप्तार्थमिति ॥ ५४६ ॥

स्यः सयोग नास्ति स्यो यव सोऽस्य उपच नुयेति उप, अस्यशास्त्रावुपुशेति
अस्योपुसङ्गात् । चकारादकाराच्च । यथा भव तुद तनु हितु । अस्योप्प्रोः किं
टण्डुजमचे तर्णहि आपुहि ॥ ५४७ ॥

५४८ । व्यस्य ग्यनुकारडाच्चि कणेश्लं स-
न्मनोऽदोऽन्तःपुरोऽस्तन्तिरःकारिकोर्यादेर्धौ सः ।

व्यस्य ६।, गि—उर्यादेः ६।, धौ ७।, सः १। ।

एषा व्याना धौ परटे सः स्यात् ।

५४९ । प्राग्वन्नो णोऽन्तरदुर्गे णादि हन
मीना हिन्वानिप् शान्तनशो-गद नद पत पद
दा मा सो हन वा या द्रा प्सा वप वह शम चि
दिहान्तने-र्वा त्वन निंस निन्द निक्ष मवान्त-
हनोऽकखाद्यषान्तान्त-नेः ।

प्राग्वत् १।, न ६।, णः १।, अन्तर-चदुर्गे ५।, णादि नशः ६।, गद—ने. ६।,
वा १।, तु १।, अन—हन ६।, अक—ने. ६। ।

णादेर्धोर्हन्तेर्मीनातेर्हिनोतेरानिपः शान्त-नशो गदाद्यन्त-
नेश्च नस्य अन्तरो दुर्वर्जेश्च परस्य णविधिहेतौ सति णः
स्यात् । अनादेर्मवान्त-हन्ते. कार्दिखादि-षान्तवर्जध्वन्त नेश्च
वा स्यात् । अन्तर्भवाणि प्रभवाणि । दुरस्तु दुर्भवानि । भवाव
भवाम । भवता भवेतां भवन्ता, भवस्व भवेथा भवध्वं, भवे
भवावहै भवामहै ।

अनुकारोऽल्लङ्घनानुकरणशब्द । गिश्च अनुकारश्च डाच्च च्विश्च कणेश्च अल्लम् च
सञ्च मनस् च अदस् च अन्तर् च पुरस् च अस्तम् च तिरस् च कारिका च उर्या-
दिश्चेति तस्य । यथा प्रणम्य खट्वाक्य गङ्गुल्यनखिन वास्यसलिल विचिष्य
विचिष्य कि तूष्णीं रोदिषि कोपने बहुतर फुत्क्य रोदिष्यसि । इत्यमरः । पटपटा-
क्य एव द्वितीयाक्य समयाक्य सपवाक्य कृष्णीभूय कण्येभन.शब्दा तप्तार्था-
क्येभ्यः पय. पिबति मनोहृत्य पय. पिबति तावत् पिबति यावत् तृप्त.
इत्यर्थः । अल मूषणे अलङ्घ्य । आदरे सत् सत्क्य असतोऽपि असत्क्य

नञ्पूर्वत्वेऽप्यभिन्नत्वात् । अद स्वबुद्ध्यापरामर्शे । अद क्त्य चिन्तयति । अग्र-
हणेऽन्तर्हृत्य । ग्रहणे तु अन्तर्हत्वागत । पुरोऽयार्थे पुरस्कृत्य । अस्मि-
त्युपलब्धौ अस्तद्धृत्य । तिरोऽन्तर्हर्त्वा तिरोभूय । कारिकामर्यादायवपीडासु ।
कारिकाक्त्य । उरी उररी एते विसाराङ्गीकारयी उरीक्त्य उररीक्त्य अङ्गी-
क्त्य इत्यादयः । एषु समासात् पूर्वनिपातः क्ताची यप्च । अद समास एक-
पदीभावमात्र इत्यादिसंज्ञास्तु स्याद्यन्तानामेव एव णत्वविधेः पूर्वं समासकरणात्
समासाभावे णत्व न स्यादिति बोध्यम् ॥५४८॥

नास्ति दुर्यव सीऽदु अदुशासौ गिश्चेति अदुर्गि अन्तर् च अदुर्गिश्चेति तच्चात् ।
मूर्धन्यणादिश्च हन्च मीनाश्च हितुश्च आनिप् च तालव्य शान्तनश्चेति तस्य ।
गदश्च नदश्च पतश्च पदश्च दाश्च माश्च सीश्च हन्च वाश्च याश्च द्राश्च षाच वपश्च
वहश्च शमश्च दिश्च दिह् च ते तेऽन्ते यस्य स गदादिदिहान्त स चासौ निश्चेति
गदादिदिहान्तनि तस्य । मबौ अन्ते यस्य स मवान्त, स चासौ हनचेति मवान्त-
हन अनच निस च निन्द च निच च मवान्तहन चेति तस्य । कखावाद्यौ येषा ते
कखाद्या । मूर्धन्यघोऽन्ते येषा ते षान्ता । कखाद्याश्च षान्ताश्च कखाद्यषान्त
न कखाद्यषान्ता अकखाद्यषान्ता, तेऽन्ते यस्य स अकखाद्यषान्तान्त, स चासौ
निश्चेति अकखाद्यषान्तान्तनि तस्य । यथा प्रणयति नादेशोऽरित्युक्ते प्रकृष्टौ नय
प्रनय इत्यादौ लिङ्गत्वान्न स्यात् । प्रहृषिष्यति । मीना इति मी ज ग वधे आयु-
क्तस्य ग्रहण प्रमीणाति । हितु इति हिनवर्जने शु युक्तस्य ग्रहण प्रहिणीति
आनिविति विभक्तेः प्रभवाणि । प्रणश्यति । शान्त कि प्रनष्ट । प्रणिगदति
प्रणिनदति प्रणिपतति । पद्यौडगतौ प्रणिपद्यते । दा इति दासञ्ज्ञा तेन प्रणि-
यच्छति प्रणिददाति प्रणिदधाति देङ्पालने दीयच्छेदे धोट पाने इति वयाणा
एचोऽशित्येति आकारे प्रणिदास्यते प्रणिदास्यति प्रणिधास्यति इत्यादौ णत्व स्यात्
श्रिति परे तु आकाराभावात् दासञ्ज्ञाभावे प्रनिदयते प्रनिदयति प्रनिधयति
इत्यादौ न स्यादेव । एव औ दीङ् य क्षये दीङ्ष्टग्रामित्यादिना ङादेशे प्रनि-
दास्यते अद णत्व न स्यात् । मा इति स्वरूपग्रहणात् माङ्लिशब्दे प्रणिमिमीते
मालचमाने प्रणिमाति माङ्यच प्रणिमायते एव डुमी ज्ञेये मीङ्यतु मीङ्ग-
वधे इत्येतेषा मिध्योर्ध्वौ इति ङादेशे मास्वरूपलाभात् प्रख्यमास्त्व एव मेङ्
प्रीतिदाने इत्यस्य अश्रिति आकारे प्रणिमास्यते इत्यादौ णत्व स्यादेव । घीयनाशेः
प्रणिष्यति प्रणिहन्ति प्रणिवाति प्रणियाति प्रणिद्राति प्रणिष्ठाति प्रणिवृति

५५० । घीटीथीष्वम् धोरमा ।

घी टी-थीषु ७॥, अम् ११, धी ६१, अमा ३१ ।

आसु परासु धोरम् स्यात् न तु मायोगे ।

अभवत् अभवताम् अभवन्, अभवः अभवतम् अभवत,
अभवम् अभवाव अभवाम । अभवत अभवेताम् अभवन्त, अभ
वथाः अभवेथाम् अभवध्वं, अभवे अभवावहि अभवामहि ।

५५१ । व्यां सिः ।

व्या ७१, सि ११ ।

घोः सिः स्यात् व्याम् ।

प्रणिबहति प्रणिशस्यति प्रणिचिनीति प्रणिदेन्धि । प्राणिति प्रानिति प्रणिस्त्
प्रनिस्ते प्रणिन्दति प्रनिन्दति प्रणिक्षति प्रनिक्षति । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वान्
अनिते, क्षिपि दानस्यापि नस्य णत्वं वा तेन हे प्राण हे प्रान् हे पराण हे परान
खेभूँलस्यापि णत्वे प्राणिणत्वं प्राणिषिषति आदौ णत्वे पश्चात् द्वित्वमिति चेत्
तर्हि प्राणिनाथ प्रणिनीषति इत्यादावपि णत्वद्वयापत्तिः । निशनिन्दनिक्ष
विशेषविधानेनैवेष्टसिद्धौ नीपदेशपाठसाफल्यार्थं त्यादौ नित्यं कृति विकल्प इति
औपतिदत्तः । प्रणिस्ते प्रणिसक, प्रनिसक, इत्यादि । प्रहृष्य प्रहृष्य प्रहृष्य
प्रहृष्य प्रणिपचति प्रनिपचति । वादिखादिषान्तानान्तु प्रनिकरोति प्रनिखादति
प्रनिचखाद उपदेशे खादित्वात् । प्रणिषिषति प्रणिषष्टा इति उपदेशेऽपान्तत्वात्
स्यादेव ॥५४६॥

शादिह्नमौनादीनामनुवृत्ति स्यादित्याशङ्काह घोरिति । अमेति लुप्तद्वी-
थेकम् । मा इत्यनेन सास्त्रशब्दस्यापि गृह्यम् । अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तद्धा-
निरिति न्यायात् योगोऽप्यर्थेन योग नत्वव्यवहितपूर्वापरैकतरवसित्वम् । तेन
मा पाप कार्षीः कार्षी, पाप मा इत्यादि । सास्त्र भवद्दु खं समये तिष्ठ सुशीव
मा बालिपथमन्वगा इत्यत्र अनु इति सम्बोधनार्थमव्ययम् । केचित्तु भाड इति
ङानुबन्ध शब्दोऽप्यस्ति तेन योमे अभागम, स्यादेव । तेन मा निषाद प्रतिष्ठान्व-
मगम शाश्वतीः समा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥५५०॥

अर्थगताविशेषान्निमित्तगतविशेषस्य बलवत्तादयं अश्वनादीना यकोऽपि

५५२ । भू स्या पिवदेनो लुक् पे ।

भू-स्या पिव-दा इत् ५१, लुक् ११, पे ७ ।

एभ्यः सेलुक् स्यात् पे । अभूत् अभूताम् ।

५५३ । भुवो वन् टीळ्यचि ।

भुव ६१, वन् ११, टीळ्यचि ७ ।

भुवो वन् स्यात् टीळ्योरचि परे । अभूवन् । अभूः अभूतम्
अभूत, अभूवम् अभूव अभूम ।

५५४ । वसोऽरस्येमनौदितः ।

वस ६१, अरस्य ६१, इम् ११, अनौदित ५ ।

अनौदितो धोः परस्य अरस्य वसस्य इम् स्यात् ।

अभविष्ट अभविषाताम् ।

वाधक । तेन कर्त्तरि अभविष्ट असविष्ट । कर्मणि अभाविषाताम् असाविषा-
ताम् ॥५५१॥

भूश्च स्याश्च पिवश्च दाश्च इन् चिति तस्मान् पिव इति निर्देशात् पाल रक्षणे
पेशोधे इत्येतयो अपासीत् । दाइति दा सज्ञा तेन दैपशोधने इत्यस्य अदासीत् ।
अभूदिति व्या रत्नादसीरस्येति नेम् । ङित्वान्न गुणः । लुक्करणात् त्यलीपे
त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न तवेति निषेधात् व्रजवदेत्यनेन
वृद्धिर्न स्यात् ॥५५२॥

टीळ्योश्च टीळ्यच तस्मिन् । भुव इति पञ्चम्यन्ताद् इति कृते भुवो गुणापत्ति-
रिति षष्ठ्यन्तात् वन् विधान इदानीन्तु स्वावयवत्वेन वनो निमित्तत्वाभावात् गुणः
वकारे अकार उच्चारणार्थः ॥ ५५३ ॥

न रोऽरस्यस्य । नास्ति औत् इत् यस्य सोऽनौदित् तस्मात् । वस इति
पूर्ववकारादि. प्रत्याहारः । इमो वसस्थानजातत्वेन तत्तुल्यत्वात् विवरिथ इत्यादौ
गुण दुदुविव इत्यादौ न गुणः । औदितस्तु । पचतिर्मुञ्जतिविचिविचिसिचयो
णिजिवक्तिभजिप्रच्छिमज्जतय । मुजिरञ्जिरुजित्यजिभृज्यतयो यजतिर्युजिभन्जिस्जि-
स्तिदयः ॥ यन्जिष्वन्जिच्चदिपद्यतयम्हृदिरत्तिखिदिक्नुधियुष्यतय । लुदतिस्तु

५५५ । मान्तोऽदनतः ।

मान्तः ६।, अत् ११, अनत ५।

मस्यान्त् इत्यस्य अत् स्यात् नत्वकारात् परस्य ।

अभविषत, अभविष्ठाः अभविषायाम् ।

५५६ । धे स-लोपो वा ।

धे ७, स-लोप. १, वा ११।

धे परे सस्य लोपो वा स्यात् ।

५५७ । टी ठी ठीधो ढिवः सेमस्तु हलो वा ।

टी ठी ठी ध ६।, ढ ११, इव ५।, सेम ५।, तु ११, हल ५।, वा ११।

इवः परस्यासां धस्य ढः स्यात्, सेम्हलात् परस्य तु वा स्यात् ।

अभविद्धं अभविध्व [६४] भ्रप्भ्रसोरिति सस्य दः ।

अभविद्धं अभविषि अभविष्वहि अभविष्यहि ।

दतिचुदिमन्यतरो भिदि विद्यतिविन्दतिसीदतयः ॥ सविनक्तिरुधित्विपिसिभ्यतयो
रभिशीयतिराध्यतिसाध्यतयः । तुदिवन्धिवधिस्रपितप्यतयत्कपिहन्निधतिश्रिषिपुष्य-
तयः । लिपिपुस्यतिविध्यतिचुध्यतयो नमिदशियमिसृशिनयतयः । वपतिर्विजलिज
दिशिपय्यतयो लभिगच्छतिवेशतिरीशतयः । रमुङ्कशजौनिशतिलिषयो द्विषि-
तुष्यतिदुष्यतिमुष्यतयः ॥ विषलिर्विषगौपिसधीशिषयो घषतिवषतिदुर्हिलिहय ॥
आपिर्मुशिर्विशिक्तशिद्विह्वययो लेटिर्वहिनहिशपतिशपयः । तपति स्कन्दतिरौदित्
गदित श्रीसद्वीपदेवमतविदितः ॥ ५५४ ॥

मस्यात्मनेपदस्य अन्त् सान्त् तस्य । अन्तावयवमच ह्निवा पूर्वभागस्य ग्रहण
तेन कुर्वते कुर्वताम् अकुर्वत इत्यादावपि । अनतः कि एषन्ते लोपोऽतो इत्यनेन
कृतस्याकारलोपस्य स्यानिवत्ताङ्गीकारात् ॥ ५५५ ॥

धे परे सस्य लोपः स्याद्वा । ङित्तासङ् धे शपी लुकि आध्वे सस्य दकारे
आह्वे ॥ ५५६ ॥

टीठीटीनां ध टीठीठीध तस्य सङ् इमा वर्तन्तेऽसौ सेम् तस्मात् । यथा
अक्रद्धं आनद्धं असौद्धं अध्येद्धं उडशब्दे औद्धं तुष्टुद्धं चक्रद्धं कषीद्धं नेषीद्धं

५५८ । धुर्विष्टाडि ।

धु' ११, वि ११, व्यडि ७ ।

व्यामडि च धुर्विः स्यात् ।

५५९ । भभखयहर्घकृणां जव्चप् जस्वचाः
खेः ।

भभ् कु ऋणा ६॥, जव् चु आ १॥, खे ६ ।

खेर्भभ खय हकार घं कवर्गं ऋवर्णानां क्रमात् जव् चप्
जकार ख चवर्गाकाराः स्युः ।

लोपीद्वं अभविद्वमिति सलोपपक्षे घस्य ढ पक्षे अभविध्वं सलोपाभावपक्षे
अपभ्रसीरित्यनेन सस्य द अभविद्वम् ॥ ५५७ ॥

टी च अड् च व्यड् तस्मिन् । प्रकरणादेव धी प्राप्ता पुनरुपादानं ज्ञापयति
यथा अव्यवहितपूर्वधातीरेव द्वित्वं स्यात् । तेन इन्दासास इत्यादौ इन्दादिर्न
द्वित्वम् । एव वीप्साया पदं द्वि । यथा गृहे गृहे गीतं स्मर स्मर मनसि ।
गुणसादृश्यं पीडानुपूर्वेण समासवच्च । एष्वर्थेषु द्विरुक्तं समासवच्च स्यात् । गुणे
मुखमुखेन प्रियप्रियेण । सादृश्ये गुणवाचकस्यैव पटु पट्टी चटु चट्टी पूर्वस्य
पु वज्ञाव मन्दमन्दमुदित प्रययौ ख भीतभीत इव शीतमयूख । कदाचित्
समासी न स्यात् च । यथा मन्द मन्दं नुदति पवन । पीडाया गतगता नष्ट-
नष्टा । आनुपूर्वे ज्येष्ठज्येष्ठं प्रवेश्य एकैकमक्षरं जपति । त्वरायां यावत् बोधम् ।
गच्छ गच्छ गच्छ अहिरहिरहि । सामीप्येऽध्युपार्थधसाम् । अध्यधि ग्रामम्
उपार्थुपरि ग्रामम् अधोऽधो ग्रामम् । सामीप्ये किं सर्वस्योपरि चन्द्रमा । वाक्यञ्च
यावदिच्छयाधिक्ये । अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया अत्र दर्शनीयत्वस्याधिक्यं
मद्य मद्य रीचते अत्र रुचेराधिक्यम् । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नम इत्यादौ
भक्तोराधिक्यमिति ॥ ५५८ ॥

भभ् च खय् च हयर्घस्य कुश्च ऋश्च ते तेषाम् । जव् च जप् च जश्च स्वश्च
चुश्च अश्च ते । यथा जम्भाष डुढौके दधारं जघास वभौ । चखाद पुष्पीरं चिच्छेद
टिडेव तुथोद जहौ पपौ चुकोप जगाद । पपार ततार ऋकारेण वर्णस्य लका-
रस्य ग्रहणात् चकलपे ॥ ५५९ ॥

५६० । भुवोऽङ् व्यां ढ-भावे तु वा ।

भुव ६।, अङ् ११। व्यां ७।, ढ भावे ७।, तु ११।, वा ११।।

भुव' खेरङ् स्यात् व्यां ढ-भावयोस्तु वा ।

बभूव बभूवतुः बभूवः, बभूविथ बभूवथुः बभूव, बभूव
बभूविव बभूविम । बभूवे बभूवाते बभूविरे, बभूविषे
बभूवाथे बभूविद्धे बभूविध्वे बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । ढे
भाषे च । बभूवे बुभूवे इति प्रयोगौ ।

भविता भवितारौ भवितारः, भवितासि भवितास्यः
भवितास्य, भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । भविता भवि-
तारौ भवितारः, 'भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भवि-
ताहे भवितास्वहे भवितास्महे ।

भूयात् भूयास्ता भूयासुः, भूयाः भूयास्तं भूयास्त, भूयासं
भूयास्व भूयास्म । भविषीष्ट भविषीयास्ता भविषीरन्,
भविषीष्ठाः भविषीयास्था भविषीद्धं भविषीध्वं, भविषीथ
भविषीवहि भविषीमहि ।

भविष्यति भविष्यत' भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ,
भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते,
भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे, भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ।

अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन्, अभविष्य, अभ-
विष्यतम् अभविष्यत, अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम ।
अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त, अभविष्यथाः अभवि-
ष्येथाम् अभविष्यध्वम्, अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि ।

भवतकि भवतकः । प्रणिभवति प्रनिभवति । एवं
चेतति इत्यादयः ।

डित्तादन्त्यस्य स्थाने । ढञ्च भावश्च ढभाव तस्मिन् । ढभावयोरपि नित्य-

[२] चित्ती संज्ञानि । *

५६१ । रुदाद्यस्तिसेर्दिस्थोरीम् ।

रुदादि अस्ति से ५१, दि स्थी ६॥, इम् । १॥ ।

एभ्यो दिस्थोरीम् स्यात् ।

मिति केचित् । भूयादित्यादिषु कित्त्वान्न गुण । भविषीद्वमिति धकारस्य
ढकारविधानसामर्थ्यात् व्यवधानेऽपि ढकार । भविष्यतीत्यादीनि सुगमानि ।
भवतकीत्यादौ त्यादित्येत्यादिनाऽक् । प्रणिभवतीत्यादि अकखाद्यषान्तान्तेर्वा
णत्वम् । एव चेततीत्यादय इति । येषु विशेषकार्यं नास्ति ते प्रयोगा एवेत्यर्थः
विशेषकार्यार्थं सूत्राख्याह ॥५६०॥

रुदादिश्च “रीदिति स्थपितिश्चैव अस्ति, प्राणितिस्तथा । जच्चित् अत्रैव
विज्ञेयो रुदादि पञ्चको गण ” इति । अस्तिरिति अस्त्वभावे स्वरूपकथने तिप्

प्रसङ्गाद् बालबीधार्थं गणपाठोक्ता
अनुबन्धास्तत्प्रयोजनानि प्रकारादि
क्रमेण चीच्यन्ते । (४)
अ—सुखीञ्चारणार्थः ।
आ—निष्ठाभावादिकर्म वेट् । (१०७७
भावे क्रियारम्भे च वाच्ये क्त—क्तवतु
स्थाने वा इट्)
इ—तुण्वान् । [५६८]
इर्—वा अड् वान् । (५६५, ड इति
स्वमते)
ई—अनिङ् निष्ठ । (१०७१, क्त क्तवतु
स्थाने न इट्)
उ—क्ता वेट् । (११७२)
ऊ—वेट् । (५७३) वेम् ।
ऋ—चडि अङ्गात् । (६३८)
ऌ—चडि वा ऋस्वः । (३३९)

लृ—अड् वान् (५६५) ड ।
ए—सिचि अङ्गि । (५७६)
ऐ—यजादि (६५१)
ओ—निष्ठात न (१०५२) क्त क्तवतोः
तस्थाने न)
औ—अनिट् । (५५४) अनिम्
क—चुरादि । (७७३)
कि—वा चुरादि । (७७३)
ग—क्रादि । (७३८)
गि—प्रादिः । (७६९) पूधातुभिन्नश्चेत्
स्वादित्थ (१०५२)
घ—रुदादि (५६१, ५६५)
ङ—तड् वान् । (५३१, कर्त्तरि वाच्ये
आत्मनेपदी)
ज—ज्वलादि । [१०००]
ञ—उभयपदी । (५३१)

५६२ । भस् स्वात् भसीम ईमि सेर्लोपः ।

भस् स्वात् ५१, भसि ७, इम' ५१, ईमि ७, से ६१, लोप १ ।

भसात् स्वाच्च परस्य भसि, इमः परस्य ईमि, सेर्लोपः स्यात् । अचेतौत् अचेतिष्टाम् ।

वक्तव्य । रुदादिश्च अस्तिश्च सिञ्चेति रुदाद्यन्तिमि तस्मात् । दिश्च सिञ्च दिस्सी तयो । रुदाद्यस्तिभ्या व्यादिस्योरेव रुदादेभ्या सिञ्चवधानेन अस्तेभू आदेशे न च व्या दिस्योरसम्भवात् । एव सिरिति व्या सि तस्मात् परयोभ्या दिस्योरेव व्या असम्भवात् एवञ्च दिसाहचर्यात् सिन्तु विभक्तेरेव । अन्यथा रुदादे' परस्य व्या कृतस्य मेरपि इम् प्रसजेत् । यथा अरोदीत् अरोदी आसीत् आसी' । सेन्तु अनैषौत् अनैषी ॥ ५६१ ॥

भस् च स्वञ्चेति भस्स्व तस्मात् यथा असेद्वा अकृत अव्राजीत् । ईम परस्य ईम्येवेति नियमात् अचेतिष्टामित्यादौ ऋसात् परस्यापि सेर्न लोप । अचेष्ट अस्तीष्ट इत्यादौ लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरदेशो विधिवलवानिति न्यायात् आदौ गुणं सेर्लोपी न स्यात् ॥ ५६२ ॥

जि—अद्य क्त । (१०८५ वर्तमाने क्त)	मि—णिचि इण् णमी, वा ऋस्व । (७८९)
टु—सायु । (११४२)	य—दिवादि । (७३८)
डु—त्रिमक्-युत । (११४३)	र—वैदिक । (वेदीक्तधातु) ।
ण्य—फणादि । (५७९)	ल—अदादि । (६७०)
त—अदन्त । अत्-अन्त । (७७५)	लि—ह्लादिः । (७२६)
द—तनादि । (६८८)	लु—स्वपादि । (६६१)
ध—रूधादि । (७३८)	व—वृतादि । (६४८)
न—स्वादि । (७३८)	श—तुदादि । (७३८)
प—मुचादि । (७४१)	शि—कुटादिः । (७५५)
भ—शनादि । (७४०)	ष—कदङ् वान् । (११५६, कदन्ते ङ)
म—घटादि । (७९८)	च—जचादि । १७४)

५६३ । अनुस् सिद्धेरभुवः ।

अन् ।१।, उस् ।१।, सि द्वे ५।, अभुव ५। ।

सेर्देश परस्य अन उस् स्यात् न तु भुवः । अचेतिषुः
अचेतीः ।

५६४ । खेराद्यचो लोप्योऽनुशस्खपाद्यन्ता-
न्यस्याद्यन्तौ ।

खे ६।, आद्यच् ५।, लोप्य १।, अनु ।१।, शस् अनुतौ १॥ ।

खेराद्यचः परो भागो लोप्यः स्यात्, पश्चात् शसादि-
खपान्तो यदि स्योऽवशिष्टस्तस्यादिर्लोप्यः, यदन्यादृशस्तस्यान्तो
लाप्यः । चिचेत चिचित्तु. चिचितुः ।

सिद्धे द्विष सिद्धि तस्मात् । से परस्य व्या अन् उस् द्वेस्तु व्या एव । यथा
अचेतिषु अस्तु अपु अट्ट अगु एषु भूस्थापिवेति सेर्लुकि त्यलीपे त्यलक्षणमिति
न्यायात् से परत्वादन् उस् । द्वेस्तु अजलु । अभुवः किम् असूवन् यडलुकि
अवीभुवन् ॥ ५६३ ॥

आदिश्यासावच् चेति आद्यच् तस्मात् । आदिरव अचा मध्य एव न तु
पावडर्णानामिति बोध्यम् अन्यथा ददरिद्र इत्यादौ ह्रसादे परभागलोपानुपपत्ते ।
ग्रम् च खप् च शस्खपौ । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ शस्खपौ आद्यन्तौ यस्य स
शस्खपाद्यन्तः शस्खपाद्यन्तश्च अन्यश्च शस्खपाद्यन्तान्मौ शस्खपाद्यन्तान्मौ च तौ
स्या चिति शस्खपाद्यन्तान्यस्यौ तयोराद्यन्तौ शस्खपाद्यन्तान्यस्याद्यन्तौ । अनुरिह
परभागार्थश्च इत्यत आह आद्यच परो भाग इति । पश्चादिति आद्यच, परभागा
भावे इत्यर्थः । तेन यस्य आद्यच, परभागी वर्तते तस्य तल्लोपानन्तरं यस्य तु पर-
भागी न वर्तते तस्य प्रथमत एव शस्खपाद्यन्तसयोगस्य आदिर्लोप्य अन्यसयोगस्य
अन्तौ लोप्य' स्यादिति निष्कर्षः । यथा चत्वाद पुष्कोर टिष्ठेव तस्यौ चुचीत तुष्टुप्
तस्मात् चत्तान्द प्स्यर्ष । अन्यसयोगस्य तु सस्यान दध्वात तत्रास चत्ताम । परभागा-
भावे तु तुष्टाव तस्यौ चुक्ताव पथार दध्यौ दध्वाव जत्रौ जग्नौ सद्यौ इति ॥ ५६४ ॥

(३) च्यतिर् चरणे ।

५६५ । शामुलिद्वात्पुषादेर्लटौपे जृष्विस्त-
नभुविषु म्बुचुम्बुचुगुचुग्लुच्चिरितस्तु वा ।

शामु-पुषादे ५१, ड ११, टौपे ७, जृ इरित. ५१, तु ११, वा ११ ।

शामोल् कारेतो द्युतादेः पुषादेश् डः स्यात् टौपे, जादेस्तु
वा । अच्युतत् अच्योतीत् चुच्योत ।

ल इत् यस्य स लित् । द्युत् च पुष् च द्युत्पुषौ तावादी ययोस्त्री द्युत्पुषादो
शामुश्च लिच्च द्युत्पुषादी चेति तस्मात् । स्वमते लिदित्वेनैव सिद्धे द्युत्पुषाद्यां-
विधानं प्राचामनुरोधात् । इर् इत् यस्य स इरित् । जृश्च श्विश्च सन्भुश्च विषुश्च
म्बुचुश्च स्बुचुश्च गुचुश्च ग्लुचुश्च इरिञ्चेति तस्मात् । यथा अशिषत् अघसत् । द्युता-
दयो ह्वादादेरात्मनेपदिनं सर्वे टौपे ड विधानसामर्थ्यात् ट्यामुभयपदिनं यथा
द्युत ड ल द्युत्याम् अद्युतत् अद्योतिष्ट । द्युतादिश्च द्युतिः शुचि सत्यः रुचिष्विता-
चक्षि दाक्षिदा क्षन्मिदा द्युटिश्च । रुचिर्लुटिध्वन्स लुटि चुमिश्रुभिं सन्त-
व्रतवधुश्च । स्यन्दु श्वधुश्चापि कृपयुताविति त्रयोविंशतिरेव याता इति । पुषादयो
दिवादी परस्मैपदिनं सर्वे । पुष्यति शुष्यति विदय श्लिष्यति तुष्यति बध्य-
चुषय । पुष्यति लप्यति मुष्यति द्रुष्य श्लुष्य श्लिष्य क्रुधि लुटिष्यश्च । सप्त-
दशेति पुषादावुदिता, श्रीमन्मोपदेवमतविदिता । एव पुष्यत्य्यश्चमुदमुत्तमदय
आस्य एमु जमु सुदसयः । अस्य चाभ्यति वस्य क्रुमयः पुष्य विध्य कुसि वुमष्यति
सुषय । उच्यति ऋषि मसि वपि कृश्च दृश्यः कुष्यति भृष्य भनृम् विदय ।
ष्टुपिह्वंषिडिपिगुपियुपयः क्लिद्यति रुपि नुपि नुभि ऋदि गृधयः । दुर्गसिह्व इति
चाह पुषादि तेनीभयोः प्रामाणिकत्वादेते इरनुवत्सा पठिताः किञ्च सिञ्चति
क्षुभ्यति लभ्यति तुभ्यतीना चतुर्णां दुर्गसिह्वसम्मतानामपि बहुवाद्यसम्मतत्वादिरनु-
बन्धेऽपि नीत्तः । जादेस्तु अजरत् अजारीत् अश्चत् अश्चयीत् अस्तश्चत् अस्तभौत् ।
विष इति विष निचौ व्याप्तौ इत्यस्य ग्रहणम् अविषत् अविचत् अम्बुचत् अम्बो-
चीत् अम्बुचत् अम्बोचीत् अयुचत् अयोचीत् अग्लुचत् अग्लोचीत् । इरितस्तु
अच्युतत् अच्योतीदित्यादि ॥ ५६५ ॥

(४) मन्य विलोडने ।

५६६ । स्यात् ठ्यपित् किडा ।

स्यात् ५।, ठी १।, अपित् ११।, कित् ११।, वा ११। ।

५६७ । हसुङ्गो लोपोऽणौ ।

हसुङ्ग ६।, लोप १।, अणौ ७। ।

धोर्हस उङो नस्य लोपः स्यादणौ । ममथतुः ममथतुः । मथ्यात् ।

(५) कुथि हिंसा-संक्लेशयोः ।

५६८ । नेदित् पूजार्थाञ्चोः ।

न ११।, इदित् पूजार्थाञ्चो ६॥ ।

इदितो धोः पूजार्थस्याञ्चतेश्च नलोपो न स्यादणौ । अत-
एवेदितो नुण् । प्रनिकुन्थ्यात् । (५४८) क्वादित्वान्न थः ।

(५) पिधु गत्याम् ।

५६९ । भाद्यादिष्णः स्तोऽष्ट्यै ष्वक्कृष्टिवाम् ।

भाद्यादिष्णः ६।, स्त १।, अष्ट्यै ष्वक्कृष्टिवाम् ६॥ ।

भादेरादौ स्थितयोः ष-णयोः स नौ स्तः, न तु ष्यै ष्वक्कृष्टिवाम् ।

मयीगात् परा अपित् ठी कित् स्वाडा । यथा बभजतु, बभञ्जतु । हसुङ्गो लोपो-
ऽणौ ठ्यान्तु वा इति कृते ठ्यपिति न लोपविकल्पो सिद्धे स्यात् ठ्यपित् कित्
वेति विधानन्तु भस्ज औ श पाके इत्यस्य ठ्यपिति भस्जोऽरेऽणौ भर्जवेत्यनेन
भर्जादिशे बभर्जे बभञ्जे इत्याद्यथम् ॥ ५६६ ॥

उङ् चासी न चेति उङ् न । हसी हसन्तधातीरुङ् न हसुङ्ग न तस्य हसुङ्ग
इति षष्ठ्यक्रमम् । नास्ति ण्यञ्चिन् परे सोऽणस्तस्मिन् । यथा भनृजधी भज्यते भक्त ।
हसन्तधाती किम् । नीर्यते नीर्ण अव न प्रसङ्गः ॥ ५६७ ॥

इदनुब्रूयाना नकार एव नास्ति कथं लोपो निषिध्यते इत्यत आह अतएवे
न्यादि । अतएव न लोपनिषेधादित्यर्थः ॥ ५६८ ॥

५७० । 'सिक सीक सृप सृ सृज सृ सृत्या-
न्ये दन्त्याजन्तसादयः । षोपदेशा धवः स्वक्क
स्वित् स्वत् स्वञ्ज स्वप स्मिङ्श्च । षोपदेशास्त्व-
नृन्नर्द् नाथ नाध नन्द नक्क नृ नटः ।

सिक अन्ये १॥, दन्त्याजन्तसादय १॥, षोपदेशा १॥, धव १॥, स्वक्क सिङ् १॥,
च । ११, षोपदेशा १॥, तु । ११, अ नृत्—नट १॥ ।

सिधति ।

भादिरिति भूसत्तायामित्यादिर्दशगणात्मक तथाच । भावदादौ जुह्वा-
त्यादिर्दिवादि सादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादि चुरादय इति
भादेरादि. भावादि ष च ण च ण भावादादौ ण भावादि ण तस्य । धीरधि
कारेऽपि भावदिग्रहण लिङ्गधातोर्निर्वासार्थम् । तेन षष्ठमिच्छति षष्ठीयति एव
णकारीयतौत्यादौ न प्रसङ्गः । षाष्टवर्गस्तवर्गज इति वीपदेवस्वरसात् अत्र षकारस्या-
षष्ठवर्गस्य तवर्गप्रकृतिकले ध्यायते दिर्भावे निमित्तस्याभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति
न्यायात् टकारस्य तकारत्वे णपि तच्छी सनि तिध्यासति यङि त्याटायते इति । एव
सवत् । षोपदेशोपदेशौ दर्शयति साङ्गोकीन ॥५६९॥

सिक च सीक च सृप च सृश्च सृज च सृत् सृत्याश्च ते तेभ्योऽन्ये । दन्त्यश्च अञ्च
दन्त्याचौ तावन्ते यस्य स दन्त्याजन्त दन्त्याजन्तस्यासौ स चेति दन्त्याजन्तस दन्त्या-
जन्तस आदिर्येषा ते दन्त्याजन्तसादय दन्त्यवर्णान्ता अजन्ता वा ये सकारान्तदा-
दिका धातव षोपदेशा धातुसञ्ज्ञाकार्त्तं मूर्द्धन्यादित्वेन पठिता इत्यर्थः सिका-
दीनामजन्तसादित्वात् सृत् सृत्या इत्येतयोर्दन्त्यान्तसादित्वात् प्राप्तौ निषेधः । स्वकादयो
दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयोऽपि न भवन्तीति पृथगुक्ता । किञ्च उट्टौ यत् विद्येते
यो व प्रत्ययसम्बिजः । अन्तस्य त विजानीयात् तदन्त्या वग्यं उच्यते । इति स्वरसान्
स्वपर्वकारस्य दन्त्यत्वेऽपि पृथक् ग्रहणं प्रापयति दन्त्यान्तसादीनामजन्तसादीनाञ्च
कचित् षोपदेशता नास्तीति । तेन स्वका प्रतीधाते सान्वक् सान्वने इत्यादीना
दन्त्यादित्वं सिद्धं षोपदेशफलान्तु कृतसकारवत्त्वात् तुटाव तीष्ठ्यते सुधुव सीद्व्यते
इत्यादिषु षत्वम् । नृच्च नर्द् च नाथ च नाध च नन्द च नक्क च नृश्च नट च ते
नृन्नर्दनाथनाधनन्दनक्क नृ नट, न विद्यन्ते ते येषु धातुषु मध्ये ते तथा । नृसादि-

५७१ । व्याक्तस्य गत्यर्थवदे सः ।

व्याक्तस्य ६।, गत्यर्थवदे ७।, स १। ।

गत्यर्थे वदे च धौ परदे व्यस्याच्छस्य सः स्यात् । अच्छ-
सेधति ।

५७२ । गीकः सु सुभ सो सुवास्यान्त-
सुजां स्या सेनि सन्ज खन्जाऽगतिसेधाऽप्र-
तिसदाऽयङ्सिचाऽनङ्सुम्भाऽन्नव्यवखन परि नि
वि सेव सुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहां सः षोऽभ्यपि
दशस्यादेस्तु द्वेष्ट ।

गि इक ५।, सु सुजा ६॥, स्या-सहा ६॥, स १।, वः १।, अमि ७।, अपि ११।,
दश-स्यादे ६।, तु ११।, द्वे. ६।, च ११। ।

स्वादेरस्यान्तसुजः स्यादेरगत्यर्थ-सेधोऽप्रतिपूर्व-सदो यङ्-
वर्जसिचोऽङ्वर्जस्तम्भोऽन्नार्थव्यवपूर्व-खनः पर्यादिपूर्व सेव सुम-
ऽङ्वर्ज सिव ओऽङ्वर्जसहाच्च गेरिकः परः सः षः स्यात् अभ्य-
न्तरेऽपि दशानां स्यादीनान्तु द्विरुक्तानाञ्च । निषेधति न्यषे-
धत् गतौ तु गङ्गां व्यसेधत् ।

परिजिता नादयो धातवः शीपदेशा धातुसन्नाकाले मूर्धन्यादित्वेन उच्चारिता इत्यर्थः ।
शीपदेशफलन्तु प्रणयति प्रीणाति इत्यादिषु नादित्वात् प्राग्वन्नी इति णत्वम् । यत्
जन्तने इत्यादीनां दन्त्यादित्वन्तु अन्येषामनुरोधात् ॥५७०॥

यच्च तत् अक्ष्येति व्याक्त. तस्य । गत्यर्थश्च वदश्च गत्यर्थवदः तस्मिन् ।
अक्तेति अभिशब्दसमानार्थो निपातः । यथा अक्छगल अभिमुखं गत्वत्यर्थ, अक्छोद्य
आप्तुखमुदित्वेत्यर्थ ॥ ५७१ ॥

य स्व रूप स्योऽन्ते यस्य स स्यान्त न स्यान्तोऽस्यान्तः अस्यान्तश्चासौ सुज् चेति
अस्यान्तसुज् । सुश्च सुभश्च सोश्च सुवश्च अस्यान्त सुज् च तेषाम् अगतौ सेधः
अगतिसेधः नास्ति प्रति यस्मिन् सोऽप्रति स चासौ सद चेति अप्रतिसदः । नास्ति

यङ् यस्मात् सोऽयङ् स चासौ सिवश्चेति अयङ् सिवः नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ स्तम्भश्चेति अनङ् स्तम्भ । व्यवस्थां स्वन. व्यवस्वन अन्ने भक्षणे व्यवस्वन अन्नव्यवस्वन' नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ सिवश्चेति अनङ् सिव. । अथ अङ् च ओऽङौ न विद्येते ओऽङौ यस्य सोऽनोङ् स चासौ सह चेति अनोङ् सह । सेवश्च सुम् च अनङ् सिवश्च अनोङ् सह च ते सेवसुमनङ् सिवानोङ् सह । परिश्व निश्च विश्व परिनिवयः तेभ्यः सेवसुमनङ् सिवानोङ् सहः परिनिवसेव-सुमनङ् सिवानोङ् सह' पश्चात् स्थाश्च सेनिय सन्जश्च खन्जश्च अगतिसिचश्च अप्रतिसदश्च अयङ् सिचश्च अनङ् स्तम्भश्च अन्नव्यवस्वनश्च परिनिवसेवसुमनङ् सिवा-नोङ् सहश्च ते स्थादिसह. तेषां स्थादिसहाम् । दशानां स्थादीनां समाहार दशस्थादि' तस्य । यथा अभिष्टौति विष्टोभते विष्यति विषुवति सुब इति तौदा-दिकस्य षूष् क्षेपे इत्यस्य ग्रहणात् षू ङ् षू योङ् इत्येतयोर्वितूते विसृयते इत्यादौ षत्व न स्यात् । विषुषीति स्थान्तस्य तु विसोष्यति विसविष्यति इत्यादौ न षत्वम् । स्य स्वरूप इति किं व्यषीदुमित्यादौ षत्व' स्यादेव । निष्ठास्यति सेनिरिति लिङ्-धातु' सेनया अभियाति अभिषेणयति । निषजति निषजते निषेधति । गतौ तु गङ्गा विसेधति किञ्च सेध इति निर्देशात् दैवादिकस्य निषिध्यतौत्यादौ न षत्वम् । निषीदति प्रतौ तु प्रतिसीदति निषिध्यति यङि तु विसेसिच्यते इत्युभयत्र न षत्वमिति श्रौपतिदत्तः । विष्टभ्राति विष्टभ्रीति अङि तु व्यतस्तम्भत् विष्यति अवष्यति क्षीरं शिशु' अन्यत्र विस्वनति वीणा शब्दं करोतीत्यर्थः । व्यव्युत्तेर्ब-कारादपि षत्व' व्यवत् किं परिस्वनति इत्यादौ न स्यात् । परिसेवते निषेवते निषेवते । सुमिति सुमागमः परिष्करोति । परिषीव्यति अङि तु पर्यसीषिवत् पर्यादिनिमित्तकः खेः षत्व' निषिध्यते खिनिमित्तकः मूलधातोः षत्व' क्लिप्ता दित्यनेन स्यादेवेति श्रौपतिदत्तः । परिषृङ्ते । ओकारे निसोढा अङि तु पर्यसीषहत् । अम्व्यवधाने तु प्रत्यष्टावौत् निविपरिस्वन्जस्तु सुमसिवसहाम् अम् व्यवधाने वा षत्वमिति वक्ष्यति । न्यष्टावौत् न्यस्तावौत् इत्यादि । दशस्थादेन्नु द्वे'ति विधानात् खिव्यवधानेऽपि षत्व खेः सकारे सति तस्मापि षत्वमिति बोध्यं नितष्टौ अभिषिषेणयिषति निषषञ्च विषाषज्यते । व्यान्तु सत् खञ्जीष्टा नाखे-रिति वक्ष्यमाणात् मूलधातोर्न षत्वम् । तेन विषस्त्राज विषसाद इति । निषि-षेध विषाषयते निषिषेच वितष्टम् विषष्वान विषिषेवे । एषामेव किं षीषनाशे विससौ विमुषाव इत्यादि दशस्थादेरिति नियमात् अन्येषां सोमुषादीनां खेः

(७) षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

५७३ । वैमूदित् स्वर चाय स्फाय प्याय
सूति सूय धूज रधादि निष्कुषोऽरवसो रु दु
सुनोस्त्वय्याः ।

वा । १।, इम् । १।, ऊदित्—निष्कुष. ५।, अरवस ६।, रुदुसुनो ५।, तु । १।,
अय्या ६।।

एभ्यो वसस्यारस्येम् स्याद्वा, रौत्यादेस्तु ठीवर्जम् । असेधौत् ।

षत् न स्यात् । क्लिलादित्यनेन प्राप्तम् उपसर्गनिमित्तक षत्वमनेन नियम्यते ।
तेन ण्वल प्रस्तुत्या विस्त्रौति णालशोधने प्रतिस्राति इत्यादौ न षत्व किञ्च उपसर्ग-
निमित्तक षत्वमेव नियम्यते । तेन तौण्यते तौण्यते इत्यादौ छिनिमित्तक षत्व
स्यादेव । क्लिलादित्यत्र विसर्गव्यवधानेऽपि षत्वविधानादिहापि विसर्गव्यवधाने-
ऽपि षत्वमिति बोध्यम् । नि ष्टौति दु, ष्टौति ॥५७२॥

ऊदित् यस्य स ऊदित् रध आदिर्यस्य रधादि । निस कुष' निष्कुष ।
पश्चात् ऊदित् स्वरश्च चायश्च स्फायश्च प्यायश्च सूतिश्च सूयश्च धूज च रधादिश्च
निष्कुष चेति तस्मात् । स्वर इति स्वृज शब्दोपतापयो. स्वजातीयधात्वन्तराभावात्
स्वृजहृणैवेष्टसिद्धौ स्वरयहृणं ज्ञापयति क्वचिन्निषेध बाधित्वा विकल्पोऽयं
प्रवर्तते इति । अतएव नेष्टतस्यप इत्यनेन व ऋ स्तृ भिन्नात् ऋदन्तात् थप इम्
निषेधेऽपि सस्वरिथ सस्वर्य इति स्वयमुदाहरिष्यति । रधादिस्तु रध्यतिस्तृष्यट्प्यौ
च मुञ्चतिद्वयं सतिस्थया । णञ्चणिञ्चौ नश्लयू च रधादावष्ट धातवः । स्वमते
ऊदित्वे नैव सिद्धौ स्वरते रधादेश इह पाठ प्राचीनमतानुवादार्थम् । रुश्च दुश्च
सुश्च नुश्च तस्मात् । यथा असेधौत् असैत्सीत् अस्वारीत् अस्वार्थीत् अचायीत्
अचासीत् अस्त्रायिष्ट अस्त्रास्त अय्यायिष्ट अय्यास्त असविष्ट असोष्ट । सूति सूय
इति अदादिदिवाद्यीर्हृणात् षूश्च चिपे इत्यस्य असावीदिति नित्यम् । अधावीत्
अधौषीत् । रधिता रद्धा निष्कीषिता निष्कीष्टा रविता रोता दविता दीता
रविता सीता नविता नीता । व्यास्तु रुरुविव दुदुविव सुसुविव नुनुविव इति
अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति नियमात् नित्यमिम् ॥५७३॥

५७४ । ब्रजवदरलजनिमोऽजिष्विजागु-
त्रिः सौ पे ।

ब्रज वद अर् अल्-अच्-अनिम ६।, अजिष्विजागु ६।, त्रि १।, सौ ७।
पे ७। ।

ब्रजेर्वदेरन्तस्यालन्तस्याजन्तस्यानिमश्च सौ पे त्रिः स्यात्
नतु जि ष्वि-जागृणाम् ।

असैत्सीत् असेधिष्टाम् ।

५७५ । ढभात्तयोर्धोऽधः ।

ढभात् ५।, तयो' ६॥, ध १।, अध ५। ।

ढभात् परयोस्तथयोर्ध. स्यान्न तु धाजः । असैद्धाम् ।

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् ब्रजश्च वदश्च अर् च अल् च अच् च अनिम
चेति तस्य । जिश्च ष्विश्च जागृष्येति तत् । न जिष्विजागृ अजिष्विजागृ तस्य ।
अरलौ स्वरूपौ तेन तदन्तौ ग्राह्यौ । अच आरालैजित्यादिना अच एव ऋद्धि
स्थानिवत्त्वेन निर्देशात् अच एवत्यर्थः । धातो स्वरूपकथने इप्रत्ययो वक्तव्यः ।
तेन ब्रजेर्वदेरित्युक्तम् । यथा अत्राजीत् अवादीत् । ब्रजसाहचर्यात् वद इति
दन्तावकारादिरेव तेन वद स्त्रैव्यं इत्यस्य अवादीत् असारीत् अफालीत् अजैषीत्
अनेषीत् अहौषीत् अधौषीत् अकार्षीत् अद्राक्षीत् असैत्सीत् अतौक्षीत् अमा-
क्षीत् । जग्राद्वल् अध्वनयीत् अश्वयीत् अजागरीत् । वनु जायोऽन्यीति गुण
स्यैव प्राप्तौ जागुरिह वर्जनं कथमिति चेन्न निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् ऋद्धे
प्राप्तौ निषेधार्थम् । अतएव दीधीव्यीर्गुणकृता नित्यत्वात् परस्मैपदे अनुसृष्टि-
रिति असि दीधीव्यीर्न गुरिति सूत्र बाधित्वा गुरुस्य ठामित्यनेन गुणे अदीधयु
अवेवयुरिति बीपदेव ॥ ५७४ ॥

तथ यश्च तथौ तयोस्तथौ । असैद्धामित्यनिमपचे इमि तु असेधिष्टामिति ।
अधः कि धत्ते ॥ ५७५ ॥

[८] खट् स्त्र्यर्थे वधे च ।

५७६ । हसादेः सेमोऽह्नादिच् क्षणश्वस-
वधो वोङतः सौ पे त्रिः ।

हसादेः ६।, सेम. ६।, अ-ह म-य एदिच् क्षणश्वसवध ६।, वा १।, उङत ६।,
सौ ७।, पे ७।, त्रि १।।

हमयान्तादेकारेतः क्षणादेश्वान्यस्य सेमो हसादेः उङोऽका-
रस्य त्रिः स्याद्वा सौ पे । प्रत्यखादीत् [५४८] खादित्वान्न
णः, अखदीत् ।

५७७ । जिण्यन्त्ये जुङतोः ।

जिणति ७।, अग्न्येजुङतो' ६॥ ।

धीरन्त्यस्येच उङोऽकारस्य च त्रिः स्यात् जिति णिति च ।
चखाट ।

सह इमा वर्त्तन्ते य स सेम् तस्य । एत् इत् यस्य स एदिच् । ह च म च व
च एदिश्च क्षणश्च श्वसश्च वध चेति तत् । न ह्नादिच् क्षणश्च श्वसवध अह्नादिच् क्षण-
श्वसवध तस्य । उङ् चासौ अच्चेति उङत् तस्य । हान्तादेश्च अचहीत् अकसीत्
अहयीत् अकटीत् अक्षणीत् अश्वसीत् अवधौत् ॥ ५७६ ॥

अ च ण च ज्ञौ ज्ञावितौ यस्य स जिणत् तस्मिन् । अग्न्यश्चासाविच् चेति
अग्न्येच् उङ् चासावच्चेति उङत् अग्न्येच् उङच्च तौ अग्न्येजुङतौ तयोः । हसादे-
रिति नानुवर्त्तन्ते उङतो ग्रहणात् । तेन धातुमात्रस्य अग्न्ये च उङतश्च त्रि स्यात्
जिति णिति च परे । यथा जिगाय निनाय जुहाव पुपाव चकार ततार पपाठ
उङत इति येन केनापि उङतो ग्रहणम् । तेन भग्जगिलभीवेस्समीर्नलोपे इति नलोपे
अजाजि अलाभि इत्यादि सिद्धम् । अतएव रन्जधातीर्नलोपे उङतो वृद्धौ घटादि-
जनौत्यनेन ऋस् विधाय रजयति सृगानिति स्वय वक्ष्यति । वृत्तौ धीरिति
व्याख्यानात् लचयतीत्यत्र जिसमेतस्य धातुसंज्ञायां लचो धातुलाभावाद् उङतो न
वृद्धिः । ननु निनाय नुनाव इत्यादिषु आदौ गुणे कृते पश्चादुङतो वृद्धौ इष्टसिद्धौ
अग्न्येची ग्रहण इथेति चेन्न एकनिमित्तके गुणे कृते वृद्धेरकर्त्तव्यत्वात् । अन्यथा

५७८ । णप्यन्ये वा ।

अपि ७, अन्ये ७, वा ।१।।

चखाद चखद ।

[८] गद भाषे ।

प्रणिगदति ।

[१०] [वर्ग्यवकारादिः] वद स्थैर्ये ।

५७९ । तृ फल भज चप अथ ग्रथ दभा-
यन्तास्यहसां व्याः कित् सेमथप्यदेः खिलोप-
श्चा-शश दद वाद्यन्यथा-खि ण नलोपिनां जू
वम भ्रम चस फणादिवधार्थं राधान्तु वा ।

तृ-हसा ६॥, व्या. ६, कित्-सेमथपि ७, अत् ।१।, एः १, खिलोप. १,
च ।१, अ-शश—नलोपिना ६॥, जू राधा ६॥, तु १, वा ।१।।

वादीनामाद्यन्तस्थितास्यहसानाञ्च अकारः व्याः किति
सेमथपि च एः स्यात् खिलोपश्च, नतु शशेर्देवकारादेरन्यथा-
भूतखेर्णुमतो नलोपिनश्च, जूवमभ्रमचसफणादीना हिंसार्थस्य
राधेश्च वा स्यात् ।

वेदतुः वेदुः वेदिथ । अन्यथाभूतखेस्तु चखदतुः ।

[११] णद शब्दे ।

[५६८] भ्वाद्यादीति णो नः । नदति । प्रणिनदति ।

ओ जागरयतीत्यादौ जाग्रोऽणव्यीति गुणे कृते उङ्गती इङ्गापत्ते । एकनिमित्तके
इति किं दिव्यतीति देवः अत्र पचादित्वादिनि गुणे देवस्येदं देवम् अत्र णेर्दङ्घ्रिः
स्यादेव । न च तथापि अन्येमेव गृह्यता किमिषी ग्रहणेनेति वाच्यम् । व्यञ्जै-
इतिविन्यस्य अपि विव्याद्य इत्यनुपपत्तेः । रामतर्कवागीशस्तु अग्न्याशुङ्गतीरिति

पठित्वा अग्लोपित्वा स्थानिवत्त्वच्चादन्तप्रयीजनम् । यत् त्वेते न विद्यन्ते तवा-
ग्लोपी विकल्पनम् । तद्वलादन्यदीर्घश्च पुक्केत्यङ्गापयत्यत इति स्वरसादकारस्य
स्थितिपक्षे वृद्धिसादन्तत्वात् पनञ्च विधाय अङ्गापयति । श्रवणमिति साधयति
तद्वेयम् अच एव वृद्धिं स्थानित्वेन निर्देशात् । ब्रजवदेत्यादौ यथा अची ग्रहण
विनाय्यच प्राप्तिसुधात्रापि ज्णित्यन्तोऽतीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अची ग्रहणस्यैव वैय-
र्थ्यात् । स्वमाचष्टे स्थापयति इत्यादौ अनेन वृद्धौ पनागमेनैवेष्टसिद्धौ एकाज-
कारान्ताना नापविधानवैयर्थ्याच्च । एव नित्यस्य अग्लोपस्य तदचनबलादिकल्पे
अन्यदीर्घस्यापि तदचननादेव सिद्धौ अकारस्य इह वृद्धिविधानवैयर्थ्याच्च अङ्गा-
पयतोऽप्यादौ तु अग्लोपी विकल्पनम् अन्यदीर्घश्चेत्युभयमेव मनौषादित्वात् साध-
यमिति ॥५७८॥

सुगम प्रणिगदतीति गदनदेति शत्वम् ॥५७८॥

स्य मयोग न स्योऽस्य अस्यश्चासौ हस् चेति अस्य हस् आद्यन्तयोरस्य हस्
येषा ते आद्यन्तास्यहसः । तृश्च फलश्च भजश्च वपश्च यथश्च यथश्च दभश्च
आद्यन्तास्य हसश्च तेषाम् । सह इमा वर्त्तन्ते य स सेम् सेम् चासौ थप् चेति
सेमथप् । किञ्च सेमथप् चेति कित्सेमथप् तस्मिन् । अन्तस्थवकार आदिर्यस्य
स वादि । अन्यथा अन्यप्रकारः खिर्यस्य सोऽन्यथाखि । शुश्च नलोपश्च शुनलोपी
तौ विद्येते यथोस्तौ शुनलोपिनौ । शश्च ददश्च वादिश्च अन्यथाखिश्च शुनलोपिनौ
च त । पश्चात् नञ्समासः तेषाम् । वधार्थश्चासौ राध चेति वधार्थराध । जृश्च
वमश्च भमश्च वसश्च फणादिश्च वधार्थराध च ते जादिराधः तेषा तृ इत्यस्य शुम-
त्वात् फलभजीरन्यथाखित्वात् वपसयीगादित्वात् यथयथोः सयीगादित्वात् न
लोपित्वाच्च दभीनलोपित्वादप्राप्तौ पृथगुक्तिः । ननु उपदेशकाले आद्यन्तास्यहसः
ये धातवस्तेषामेव ग्रहणात् शुमन्नलोपिनोरप्राप्तौ येन केनापि प्रकारेण आद्य-
न्तास्यहसा ग्रहणात् शुमन्नलोपिवर्जनं कथमिति चेन्न टुनदिसहधि इत्यादीना-
मुपदेशे आद्यन्तास्य हसत्वात् ननन्दतुरित्यादावपि खिलोपाद्युत्पत्तेः । फणादिश्च
फणति राजतिश्चैव भाजतिर्भातिस्तथा । भाशति स्वमतिश्चैव समतिश्च फणा-
दयः । अत्र फणादिपाठसामर्थ्यादाकारस्याप्येत्यम् । एव वधार्थराधोऽपि रेधतुगिति
वद स्तैर्ये वग्यवकारादित्वान्निषेधः । दन्तादिस्तु वनसम्भोक्तौ ववनतु एव वज
गतौ ववजतु वसिरस्तम्भे ववसतु । अन्यथा खिणुनलोपिनामिति एषा मध्ये
चखदतुरित्युदाहृतम् अन्यत् यथास्थानमुदाहर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५७९ ॥

[१२] अहं पीडायाम् ।

५८० । स्यान्तादाद्यृदाद्यभ्योः खेरान् ठां
वा त्वाञ्छेः ।

स्यान्तादादि-ऋदादि—अभ्यो' ६।, खे ६।, आन् १।, व्या ७।, वा १।, तु १।, आञ्छे ६। ।

स्यान्तो योऽकारादिस्तस्य ऋकारादेरभ्योतेष्व खेरान् स्यात्
व्याम् आञ्छतेस्तु वा ।

आनर्द ।

[१३] इदि परमैश्वर्य्ये ।

५८१ । भूयोऽमजादेः ।

भूय १।, अम् १।, अजादे ६। ।

अजादेरभि कृते पुनरम् स्यात् । ऐन्दत् ।

५८२ । विजादि-दयायासत्यानेकाचोऽनृ-
च्छूर्णोष्ठायामाम् ।

विजादि—अनेकाच ५।, अनृच्छूर्णो ५।, ठा ७।, आम् १। ।

रुमञ्जेजादेर्दय अय आस एभ्यस्यान्तादनेकाचश्च आम् स्यात्
न तु ऋच्छूर्णोः ।

स्य सयोगोऽन्ते यस्य स स्यान्त । अत् अकार आदिर्यस्य सोऽदादि स्यन्त-
आसौ अदादिश्चेति स्यन्तादादिः । ऋत् आदिर्यस्य स ऋदादि' । अत्र तदगुण-
मविज्ञानबहुव्रीहिणा अन्तावयववर्णान्तरसहितऋकारादिरेवोच्यते । तेन ऋगता-
वित्यादेर्न गृहणम् । पश्चात् स्यन्तादादिश्च अश्रुश्चेति । अश्रु इति सौवादिकस्य
निर्देशात् क्रियादिकस्य आश इत्येव । अभ्योः पृथक्यगृहणादेव अदादिशब्देन स्यन्ता-
दादौ लब्धव्ये स्यान्तकरण कथमिति चेन्न अन्तातेरप्राप्तये अश्रुगृहणस्य सार्थकत्वे
अदादिपदेन स्यान्तानामस्यान्तानाञ्च अकारादीना प्राप्तव्यत्वात् ॥ ५८० ॥

पूर्वकृतेन अमा घाती. सन्धौ पश्चादनेन पुनरम् । अमो. सन्धौ पुनरम् करणस्य
वैफल्यात् । ननु घीटीथीष्वम् धोरमाऽजादेर्ब्रिंश्च इत्यनेनैवेष्टमिदौ एतद्विधानमु
आदिष्टस्याप्यजादे पुनरम् विधानार्थम् । तेन यजैजौ ऐज्यत वज्रलुप्तहि औटा-
मित्यादि सिद्धम् ॥ ५८१ ॥

५८३ । भवस्क्रन्वामः ।

सू अस् क १३३, अनु ११, आस ५ ।

भू अस् क एते आसन्तादनु प्रयुज्यन्ते । इन्दास्वभूव
इन्दासास इन्दाञ्चकार ।

५८४ । नेमसुम् कृ सृ व भृ सु दु श्रु
स्रोरेव ठाः ।

न ११, इम् ११, असुम् क स्रो ५, एव ११, ठा ६ ।

एभ्यश्ठा एव इम् न स्यात् अन्यस्मादनिमोऽपि स्यात् ।
इन्दाञ्चकार्यम् ।

रुगुरु रुशसौ इच् चेति विच्, विच् आदिर्यस्य स विजादि विजादिश्च
टयश्च अयश्च आसश्च ल्यश्च अनेकाच् चेति तस्मात् । ऋच्छ च ऊर्णुश्चेति ऋच्छूर्णु
न ऋच्छूर्णु अटृच्छूर्णु तस्मान् । ल्य प्रत्यय । यथा ऋतीयाञ्चक्रो पणायाञ्चक्रो
कारयामास चिकीर्षामास इत्यादि । त्यान्तानामनेकाचत्वेनैव प्राप्नोत्यथक् ग्रहण
स्वामास इत्याद्यर्थम् ॥ ५८२ ॥

भूय अस् च कथ्येति म्वस्कृ । आस इति पञ्चम्यैव परतः प्रयोगे सिद्धे अनुग्रहण'
क्रियाविशेषणीपसर्गव्यवधानेऽपि प्रयोगार्थम् । तेन त पातयाक्यममास पपात
पयादिति रघु । उच्चात् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गानिति भट्टि । पूर्वतोऽनुवृत्तावपि
पुनरासी ग्रहण सामान्याम् प्राप्त्यर्थम् । तेन दरिद्राकाशेत्यादि पञ्चाम् वाभीत्या-
दिभिर्विहितद्रामोऽपि भ्वादेरनुप्रयोगः । एवमात्मनेपदिधातुभ्योऽस् भुवीरनुप्रयोगे
कर्त्तरि कृतस्यात्मनेपदस्य स्थाने परस्मैपदादेशो वक्तव्यः । ईक्षामास ईक्षास्वभूव ।
भावकर्मणी कृतस्य तु न स्यात् । ईक्षामासे ईक्षास्वभूवे चन्द्रो जनेन । व्यतीहारे
कर्त्तारं कृतस्यापि न स्यात् । इहाम् व्यक्तिवभूवे क्वाव' । करीतेरनुप्रयोगे तु
मूलधातोरेव परस्मैपदात्मनेपदं तिष्ठत' । इन्दाञ्चकार ईक्षाञ्चक्रे । ननु पूर्वसूत्रे
ठाभिति विषयसप्तम्या ठा उत्पत्ते प्राप्तिव आसि कृते भ्वादीनामनुप्रयोगे तदनु-
सारिणैव विभक्तिः स्यात् । किमात्मनेपदस्य परस्मैपदादेशेन इति चेत् न । कञी-
ऽनुप्रयोगे आत्मनेपदिधातो ईक्षाञ्चकार इति परस्मैपदापत्तेः । एवं परस्मैपदि-
धातो इन्दाञ्चक्रे इत्यात्मनेपदापत्तेः । इन्दासासिति अक्षरेनुप्रयोगविधानसामर्थ्यात्
भूरादेशो न स्यात् ॥ ५८३ ॥

[१४] णिदि कुत्सायाम् ।

प्रणिन्दति प्रनिन्दति ।

[१५] चख गतौ ।

५८५ । खेर्योरियुवर्णे ।

खे ६।, योः ६।, इयुव् ११।, अर्णे ७। ।

खेरिवर्णवर्णयोः क्रमादियुवौ स्थाताम् अर्णे परे । उबोख ।
अर्णे किम् ? ऊखतुः ।

[१६] अन्चु गतिपूजनयोः ।

[५६८] नेदित् पूजार्थाञ्चोरिति अञ्चयात् । गतौ तु अच्यात्

[१७] म्बुचु इर्गत्याम् ।

[५६९] शासुलिदद्युदिति डो वा अम्बुचेत् अम्बोचोत् ।

एव [१८] म्बुचुम्बुचुम्बु ।

[१९] आक्कि आयामि ।

आनाळ्ळ आळ्ळ ।

नालि सुम् यस्यासौऽसुम् असुम् चासौ कश्चेति असुमक्तं असुमक्तश्च स्यञ्च वञ्च
भञ्च सुञ्च द्रुञ्च युञ्च सुञ्चेति तस्मात् । नेमेकाजादित्यत्र ववर्जनात् प्राप्तस्य इमो निष
धार्थमिह वयह्वणम् । अन्येषां सप्तानां एकाचत्वेन अनिमामपि इह यह्वणं
नियमार्थम् । ननु एवञ्च विनापि नियमसम्भवादत्र एवञ्चो ह्येति चेत् न ।
रडो वि सुपीत्यत्र निमित्ते कार्थिणोरडो नियमात् यथा रडमिन्नरीफस्य विसर्गो
न स्यात् । तथावापि असुम्क्रादेर्निमित्तात् कार्थसंज्ञायाम् ष्या एव इम् न स्यात् ।
असुम्क्रादेरनियमोऽपि ष्या अन्यत्र इमापत्ते । ततश्च असुम्क्रादिसम्बन्धिना
एवञ्चदेन असुम्क्रादिभिन्नादिनियमोऽपि ष्या इम् स्यादेवेति बोध्यते इत्यत आह
अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति । यथा चक्रव सस्रव ववव वध्वव तुष्टुव दुद्रुव शुश्रुव सुश्रुव ।
असुम्क्रजन्तु सञ्चस्करिव अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति नियमेन कम्मिव ददिव
पिञ्च गतौ पिप्पिव नोज् निन्वे तु लं तुतुविव दध्रिव । क्विञ्चिन्मात्रनियमेन विभाषा
न बाध्यते ववन्धिव वध्वे ॥ ५८४ ॥

[२०] वज गतौ ।

ववजतुः ववजिथ [५७८] वादित्वाच्च एः ।

[२१] व्रज गतौ ।

[५७४] व्रजवदेति त्रिः अव्राजौत् ।

[२२] अज गतौ क्षेपणे च ।

५८६ । व्यजोऽरे वा त्वनवस्यघञल्कापि ।

वि । १।, अज' ६।, अरे ७।, वा । १।, तु । १।, अन-वसि ७।, अ-वञ् अल्-
क्यपि ७। ।

अजतेररे विः स्यात्, अन त्वे वसे च वा स्यात्, न तु
घञादौ ।

५८७ । नेमेकाजाद्युटतोऽपि शि ङी शी
यु रु णु स्तु क्षु च्छु वुः ।

न । १।, इम् । १।, एकाच् आत्-इ उत् ऋत् ५।, अशि-उ ५। ।

खरादेरन्येभ्य एकाज्भ्य आदन्तेवर्णान्तोदन्त ऋदन्तेभ्य
इम् न स्यात् ।

अवैषीत् आजौत् । विवाय ।

इश् उश् यु तस्य इय् च उव् च इयुव् । इयेष उवीख । अर्णे कि ईषतुं ।
जखतु ॥ ५८५ ॥

न रोऽरस्तस्मिन्नरे अनश् वस् च तस्मिन् । घञ् च अल् च कप् चेति घञल्-
क्यप् न घञल्क्यप् अघञल्क्यप् तस्मिन् । अल्प्रत्यय वस् प्रत्याहारः । यथा
अरे याके वायकः । अनटि वधनम् अजन वसे ढणि वेसा अजिता घञादौ समाज
समज' समज्या ॥ ५८६ ॥

एकोऽश् यस्य स एकाच् आत् च इश् उत् च ऋत् चेति आद्युटन् एकाञ्चासौ
आद्युटञ्चेति एकाजाद्युटत् तस्मात् । शिश् शिश् ङीश् शीश् युश् रुश् लुश् न्युश्
क्षुश् च्छुश् वुश् ते, न विद्यन्ते ते यत्र तत् अशिश्निङीशीयुरुक्षुक्षुक्षु तस्मात् । यथा

५८८ । शुध्वोरखचौयुव्योर्वी त्वस्यान्नेका- चोर्वीः ।

शु ध्वा ६॥, अण्वचि ७, इयुव् ११, यो ६१, व्यौ १॥, तु ११, अस्यात् ५,
नैकाचो ६॥, व्यौ ६॥ ।

श्रोर्धोश्च इवर्णोवर्णयोरणावचि इयुवौ स्तोऽनेकाचस्तु
अस्यात् परयोः क्रमादुवर्णे वर्णयोर्व यौ स्तः । विव्यतु विव्य ।

पाता जेता नेता श्रोता कर्ता । एकाच. कि दग्धिता चिरयिता दिधिता उर्ध्व-
विता जागरिता सामान्यविधानात् प्राप्तसेम् एव निषेधकोऽय विशेषविधिना त
स्यादेव । यथा यमरमेति अपासिष्टा सुप्तधोरिति अस्मावीत् । स्वस्यङ्गं इति
करिष्यति । श्रादेस्तु श्रयिता श्रयिता उयिता श्रयिता यविता रविता रीता
नविता नीता वेमुदितौ वा स्रविता चविता णविता वरिता । कविकल्पद्रुम
ब्रह्म हञ्ज विवर्जिता इत्युभयग्रहणत्रापकादव सूत्रे युलमिश्रये इत्यस्यैव वर्जने
युक्त्यग बन्ध इत्यस्मादिस् न स्यात् । तेन यीता । यद्यपि स्वमते न न इति इयौ-
गिहानुक्तावपि एकालुदन्ततया अनिमत्वे नेमसुमिति ठाया नित्यमन्व ठाया अन्यव
वेमुदित्यनेन वेमत्वं तथापीह पाठ केषाञ्चित्कते हावेतौ नित्येमाविति ज्ञाप-
नार्थम् । अतएव कविकल्पद्रुमे श्वित्रिडीशीयुरुनुजुजुण्णुब्रह्मञ्ज विवर्जिता इति
नित्येमा मध्ये अनयो. पाठ । अवैयीदिति अजदोपि पूर्वेष वसे परै वि आदिञ्ज
एकाजिवर्णान्तत्वाद्नेन इमन्निषेध ॥ ५८७ ॥

शुश्च धुश्च शुधू तयो । नास्ति श्रुयस्मिन् साऽण् अण्शसावच् चति अस्वच्
नस्मिन् । इय् च उव् च इयुव । इय उस्व यु तस्य व च य च व्यौ । न सोऽस्य.
तस्मात् । न एको नैक । नैकोऽच् यद्योस्तौ नैकाचौ तयोर्नैकाचोरिति शु ध्वा-
स्त्रित्यस्य विशेषणम् । उय इय वी तयोर्वी । यीरित्येकवचनान्तस्य दृग्त्वं इत्यनेनैव
यथासख्यं न तु शुध्वोरिति द्विवचनान्तेन श्रोरिवर्णस्य असम्भवात् । तेन अय
नियमः । अणावचि परे श्रोरिवर्णस्य उव् स्यात् धातोरिवर्णोवर्णयोः क्रमादियुवौ न
इति । एव व्यौरिति द्विवचनान्तस्य शुध्वोरित्यनेन च यथासख्यम् । तेन अनेकाच
श्रोरसंयोगात् परस्य उवर्णस्य वक्तार । श्रयितेत्यादौ गुणेन बाधितत्वादेव इयुवौ
रप्राप्तौ अणाविति सुखार्थमिति काश्चीश्वरः । तद्वेदम् । शु धूसम्बन्धोवर्णो वर्ण-

[२३] क्षि क्षये ।

५८० । घौऽज्यरे ।

घं १।, अच् ११।, यि ७।, अरे ७। ।

अजन्तस्य घंः स्यादरे ये परे । क्षीयात् ।

[२४] कटे वर्षावरणयोः ।

अकटीत् एदित्वान्न त्रिः [५७६] ।

[२५] गुप् रक्षणे ।

५८१ । कम ऋतो गुप् धूप पण पनो
त्रिङ्गीयङाया धुः ।

कम ५।, ऋत ५।, गुप्-धूप पण पन ५।, त्रिङ्-ईयङ्—आया १॥, ध १।

कमो त्रिङ् ऋतरोयङ् गुपाटेरायः स्यात् स्वार्ये, तदन्तश्च
धुसन्नः । गोपायति ।

५८२ । वारे ।

वा ११।, अरे ७। ।

एभ्य एते वा स्युररं विषये । अगोपायीत् अगोपीत्
अगोप्सीत् । गोपायामास जुगोप ।

एव [२६] धूप तापे ।

[२७] तपौ सन्तापे ।

[५५४] औदित्वान्नेम्, अताप्सीत् ।

न रः अर. तस्मिन् यि इत्यस्य विशेषणम् । यथा क्षीयात् । शिव इवाचरति
शिवायते एव हरीयते विष्णूयते । धीरन्तस्थितस्य प्रकृतेर्विहृतेरप्यर्चो दीर्घः स्यात्
ह्रज ह्रयात् टुञ्जीश्च शूयात् इत्यादौ औ कृतेऽपि दीर्घः । ह्रविगतौ स्त्रियात्
डुकञ् क्रियात् इत्यादौ तु ऋद्रि शयक्दौपे इत्यत्र ऋस्वान्तादेशसामर्थ्यात् न
दीर्घः ॥५८०॥

कमः ऋत इति द्वयं प्रचक्ष्येकम् । गुप्श्च धूपश्च पणश्च पनू चेति तस्मात् ।

[२८] चमु अदने ।

५८३ । छिवुक्लमाचमोऽपि घः ।

छिवु क्लम आचम ६।, अपि ७, घं १।।

एषा घः स्यादपि । आचामति । आङः किं, चमति
विचमति ।

[५७६] मान्तत्वान्न त्रि. । अचमौत् ।

[२९] क्रमु पादविक्षेपे ।

५८४ । क्रम क्लम भ्रम भाश भ्राश वस
वुट लष यस संयसः श्यन् वा रे घे ।

क्रम संयस ५।, श्यन् ११।, वा ११।, रे ७।, घे ७।।

एभ्यो घेऽर्थे श्यन् वा स्यात् रे परे । क्रम्यति ।

जिङ् च ईयङ् च आयश्च ते जिङीजकारौ वृद्धार्थं ङकार आत्मनेपदार्थः । इय-
ङीङकार आत्मनेपदार्थोऽगुणाथश्च । अर्थाविशेषेण विधानात् स्वार्थे स्तु । यथा
कामयते ऋतीयते गोपायति गोपायते धूपायति धूपायते पणायति पणायते
पनायति पनायते आयान्तत्वादुभयपद वक्ष्यति ॥५८१॥

विषयसप्तमीय तेन ध्यामेव सिप्रभृति प्रत्ययः सम्भाव्यते इति टीविभक्त्युत्पत्तेः ।
प्रागेव आदेशास्ततो धातुसञ्ज्ञायां टीप्रभृति विभक्त्युत्पत्तिः । अगोपायीदिति आयान्त-
त्वेन धातुसञ्ज्ञाया धात्वन्तरत्वान्नित्यमिम् । पक्षे अगोपीत् अगौप्सीदिति ऊदित्वान्नेम् ।
अनिम्पक्षे वृद्धिः । गोपायामासेति प्रत्ययान्तत्वादाम् । एव गोपायते गुप्यते
गोपायति गोपययति इत्यादि ॥५८२॥

छीवति क्लामति आचामति ॥५८३॥

क्रमश्च क्लमश्च भ्रमश्च भाशश्च भ्राशश्च वसश्च चुटश्च लषश्च यसश्च संयसश्च चति
तस्मात् क्रम्यति श्यन्ति परेऽपि दीर्घः । इति गीविन्दभट्टः । तन्मते । क्राम्यति अतएव
घठति च इष्यते श्यन्ति दीर्घत्वं दाक्षिण्यलक्षणेवेदिभिः । तेन क्राम्यति कौमारि-
चानित्यस्योपलक्षणादिति । क्राम्यति शमादित्वात् दीर्घं वक्ष्यति भ्रम्यति भ्रमति
धाश्र्यते भाशयै भाशयते भ्राशते भ्राशभाशौ तात्व्यान्तौ दन्तादौ च वक्ष्यति वसति

५६५ । क्रमः पेऽपि घं ।

क्रम' ६।, पे ७।, अपि ७।, घं १। ।

क्रामति ।

५६६ । स्तु-क्रमोऽमेऽरवस इम् ।

स्तु क्रम ५।, अमे ७।, अरवस ६।, इम् ११। ।

आस्थां वमस्यारस्य इम् स्यान्न तु मे । अक्रमीत् ।

[३०] औ यम् उपरमे ।

५६७ । स्था दान पा ज्ञा घ्रा ध्मा म्नाः त्ति
दृश शत् सङ्गमिष् यम जनां तिष्ठ यच्छ पिव जा
जिघ्र धम मनर्च्छ पश्य शीय सीद गच्छेच्छ यच्छ
जाः शिति ।

स्था—जना ६॥, तिष्ठ—जा' १॥, शिति ७। ।

एषामेते क्रमात् स्थ शिति परे । यच्छति ।

बुध्यति वुटति पचे तुदादित्वात् श । लष्यति लषति यस्यति यसति अन्तस्थादि
सयस्यति अन्यत्र प्रयस्यति । अयन शित्वाद्भसञ्ज्ञाया डिदिपिद्र इति डित्वे वुध्यतौ-
त्यत्र न गुण नकारस्तु वुध्यन्तीत्यादौ अप्यनो नित्यमिति गुणार्थ ॥५६४॥

क्रामति । पे कि प्रक्रमते ॥५६५॥

स्तु क्रमोनेममे इत्यनेनापीष्टसिद्धौ अमेऽरवस इति गौरव आपवति क्रमधातो
रनात्मनेपदे अरवसमावस्य नित्येनविधानात् कचिदिमो विकल्पोऽपि नित्यमिम
इति । तेनानुपसर्गस्य क्रमधातोर्वा गेरित्यात्मनेपदयोग्यत्वेनर्हात् क्रमोनेम
दृश इति इमन्निषेधे नित्यानिमृत्वात् प्राप्तव्य सृजदृशेति विकल्प बाधित्वा यपि
चक्रमिथ इत्यत्र नित्यमिमम् । अस्मावीत् अक्रमीत् क्वविष्यति क्रमिष्यति क्ववितव्य
क्रमितव्य मे तु स्त्रोष्यते क्रस्यते पचिक्रसते सुसृष्टवीति तु / नेमुगुह्यहेति इम
निषेधात् क्रम परस्य भावकर्त्तव्यो कृतस्य आत्मनेपदस्य इम् स्यादिति दुर्गसिद्ध-
क्रमदौवरौ । यथा सन्नतस्य चिक्रमिष्यते ॥५६६॥

क्रमो यथा स्था तिष्ठति दान यच्छति दा इत्युक्तौ दासञ्ज्ञादृशेन दुदावलि

५८८ । यम रम-नमातः पे सेरिम् सन्
चैषाम् ।

यम—आत ५।, पे ७।, से ६।, इम् १।, सन् १।, च १।, एषाम् ६॥ ।

यमादेरादन्ताच्च सेरिम् स्यात् पे तेषाञ्च सन् । अयसीत्
अयंसिष्टाम् । [५८८] सृजदृशेति वेम् । येमिथ ययन्थ ।

एवं [३१] णमौ शब्दनत्योः ।

[३२] ह्य गती ।

अह्योत् [५७६] यान्तत्वान्न त्रिः ।

[३३] दल मि भेदे ।

[५७४] व्रजवदेति त्रिः । अदालौत् ।

[३४] जि फला विसरणे ।

फिलतु फेलु फेलिथ ।

[३५] त्तर छद्मगतौ ।

अत्तारीत् ।

[३६] छिवु निरसनै ।

[५८३] छिवृक्कमेति घः । छीवति ।

इषाञ्जलि इत्येततयो शपोलुक् करणात् अन्येषाञ्च असम्भवात् दान इत्यत्र नकारः
सुखार्थ इति काशीश्वर । वस्तुतस्तु इषाञ्जलि दाने दाललूनावित्याभ्यां शपो लुक्
कृतोऽपि शदशानयोर्दृष्ट्यादेशनिवृत्त्यर्थः । पा पाने पिबति दानंसाहचर्यात् पा इत्यपि
भौवादिक एव । अन्यथा पाल रत्नणे इत्यस्य शदशानयोः पिवादेशापत्तेः । ज्ञा
जानाति घ्रा जिघ्रति ध्या धमति स्ना मनति अर्त्तिरिति भौवादिकलुङ्गीत्यादीर्ह्यर्थो
यंहणम् । तेन सप्रपि चच्छति । चर्लिङ्गत्यामित्यस्य तु तिबादौ शपो लुक् करणात्
शदशानयोर्दृष्ट्यादेशे इयृच्छन् इयृच्छान् । दृश पश्यति । शदलजौशति तालव्यादि
शोयते । षदलजौशविषादे शरणे गतौ सीदति । गम गच्छति इषुशवाञ्छे
इच्छति । भौवादिकयोर्गमयमयोर्मध्यवर्त्तितात् इषधातोः अकारमावावशिष्टे
शिति इच्छादेशः तेन इषगाभौच्छोऽ इषाति इष्य सर्पणे इष्यति । यम यच्छति ।

५६६ । छिवजाद्योः खेष्ठकोस्त वा ।

छि व अजाद्यो. ६॥, खे ६।, ठकोः ६॥, त १।, वा १। ।

तिष्ठेव टिष्ठेव ष्ठीव्यात् ।

[३७] जि जये ।

६०० । जेर्गिः सन्-ठोः ।

जे ६।, गि १।, सन्-ठ्यो. ७॥ ।

जिगाय ।

[३८] रक्ष पालने ।

प्रनिरक्षति । घान्तत्वान्न [५४६] णः ।

[३९] अक्षू व्याप्तौ ।

६०१ । वाच-कृशार्थतचः शुर्वे रे ।

वा १।, अच कृशार्थ तच ५।, शु १।, वे ७।, रे ७। ।

आभ्या रे परे शुः स्याद्वा घेऽर्थे । अक्षोति अक्षति ।

[५८८] अश्वोरित्युव अक्षुवन्ति । [५७३] उदित्वादिम् वा आक्षीत् । [२१३] स्यादेः सो लोपः ।

जनौन्यडजनौ जायते । समादिस्त्राहचव्यात रे परे जायमानो य. शित् तस्मिन्नेव जनो जादेश तेन जन्मलिच इति जीहीत्यादिकस्य शब्दशानयोर्जादेशाभावे नञ्जन व्यतिजज्ञान इति । ननु रे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ शतीति कथमिति चेत् न कर्त्तृमत्या-मित्यस्य इत्यर्त्तौत्यादौ शपो लुकि तिवादौ ऋच्छादेशापत्तिः ॥५९७॥

यथा अयसीत् अयसिष्टा व्यरसीत् अनमीत् अयासीत् गे अगासीत् ॥५९८॥

छिच् अजादिश्च छिवजादौ तर्था । ठ च छ च ठको तयो. छिवधातो खेष्ठकारस्य अजादिधातो. खेष्ककारस्य च तकार स्याद्वा । यथा तिष्ठेव टिष्ठेव चङ्गीश्वन्समापने चतिच्छिप्रति । चच्चिच्छिप्रति ष्ठीव्यादिति व्यनचतयीति दीर्घ ॥५९९॥

जिगीषति जिगाष । जिखुबन्वीसिन्ननीति वक्तव्यम् । जयति रघुवश्रुतिषक. ॥

६०२ । षट्ठोः कः से ।

ष ढी ६॥, क ११, से ७ ।

षस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । आक्षीत् आक्षिष्टाम्
आष्टाम्, आक्षिषुः आक्षुः ।

एव [४०] तच्चाक्षे ।

कशार्थं किं, निर्भर्तंसने सन्तक्षति ।

[४१] णिच्च चुम्बने ।

[४४८] प्रणिक्षति प्रनिक्षति ।

[४२] कृषौ विलेखने ।

६०३ । कृष सृश स्पृश तृप हृप सृप
सिष्ट्यां वा ।

कृष—सृप ५१, सि ११, व्या ७, वा ११ ।

एभ्यः सिवां स्यात् व्याम् ।

जयन्ति यमुनाकुलं रङ्गः किलयः । रुपस्थाने तातङ्कं दृश्यते भावगम्यमना कोऽपि
जयताडागमीचर इति हलायुध ॥६००॥

कशार्थशासौ तच्च चेति कशार्थतच्च । अक्षय कशार्थतच्च चेति तच्चात्
तक्षति तक्षति काष्ठं तच्चा तन्मूकरोति इत्यर्थः । सन्तक्षति चौर साधुनिर्भ-
र्तंसयतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् सन्तक्षतिरिह निर्भर्तंसनार्थः ॥६०१॥

आक्षीदिति अनिम्पचेऽपि व्यां सिः रुदायक्षीति ईम् स्यादे सीलोप इति
कलोपे अनेन ग्रस्य के किलादिति षः । आष्टामिति अनिम्पचे भस्त्रादिति
सिलोपे सयोगादे कस्य लोपे णुभिरिति तस्य टः । आक्षुरिति अनिम्पचे सेलोपे
त्यलोपे त्यलक्ष्यमिति न्यायात् अन् उस् । प्रणिक्षतीति बालननिसेत्यादिना
णत्व वा ॥६०२॥

कृषौ लाकृषि कृषणौ चेत्युभयं सृशशौ सृशि स्पृशशौ स्पृशि जिल्लटप्पू प्रीषने
टप्पू इहर्षणव्योः लृसृपौ गत्याम् इत्येतेभ्यः सिवां स्यात् व्याम् ऋकारस्य इङ्गी अका-
ङ्गीत् सकि अकृत् ॥६०३॥

६०४ । वट्रोऽकिञ्कसे दृशसृजोस्तु नित्यम् ।

वा । ११, ऋत् । ११, र । ११, अकिञ्कसे ७, दृश सृजो ६॥, तु । ११, नित्यम् १ । १

कषादीनाम् ऋकारो रः स्याद्वा अकिञ्कसे दृशसृजोस्तु
नित्यम् । अक्राचौत्, अक्रार्चौत् ।

६०५ । हृशषोऽनिमिजुडोऽदृशः सक् स्यां
श्लिषस्त्वाल्लिङ्गने ।

ह-श ष ५१, अनिम् इजुड ५१, अ-दृश ५१, सक् । ११, स्यां ७, श्लिष ५१,
तु । ११, आलिङ्गने ७ ।

अनिमिजुडो ह श षान्तात् दृशवर्जात् सक् स्यात् स्यां,
श्लिषतेस्त्वाल्लिङ्गनेऽर्थे । अक्रचत् ।

[४३] रुष हिंसायाम् ।

६०६ । वेम् सह लुभ भृ स्तु शुच वस त्वश
रुष रिषिषो स्तोऽरस्य ।

वा । ११, इम् । ११, सह—इषी ५१, त ६१, अरस्य ६१ ।

एभ्यस्तस्यारस्य इम् स्याद्वा । रंषिता रोष्टा ।

एव [४४] रिष हिंसायाम् ।

बाशब्दस्य व्यवस्थावाचिवात् सानि सृजदृशोक्तकारस्य रेफो न स्यादिति
बोध्यम् । यथा दिदृचते सिद्धचति । वा ग्रहणमुत्तरत्वं निवृत्त्यर्थम् ॥ ६०४ ॥

हृश-तालव्य-शश्च मूर्धन्यष चेति तस्मात् । नास्ति इम् यस्मात् सीऽनिम् इच्
चङ् यस्य स इजुड् अनिम् चासौ इजुड् चेति अनिमिजुड् तस्मात् । अनिमि
जुड इति हृशषो विशेषणम् । नास्ति दृश् यव सीऽदृश् तस्मात् । अनिमिजुड-
हान्तात्तालव्यशान्तान्मूर्धन्यषान्ताच्च दृशवर्जात् सक् स्यात् स्याम् । श्लिषतेस्तु आलि-
ङ्गनेऽर्थे इत्यर्थः । यथा मिहौ सिचि अनिचत् रुहौ अरुचत् दिशशौञ अदिचत्
क्रशशौ अक्रुचत् सृशशौ असृचत् लिषीञ भासि अलिचत् इर्दुष्यौ अदुचत् कषी
अकृचत् । अत्र शस् प्रत्याहारी लिपिकरप्रमादकृत अनिमिजुड् दन्त्यसान्तधा-
तोरसम्भवात् आलिङ्गनन्तु प्रीतिपूर्वकवचीद्वयसंयोगः । अलिचत् युवती युवा ॥ ६०५ ॥

[४५] उष दाढे ।

६०७ । दरिद्राकासकाशजायुषो वाम् व्याम् ।

दरिद्रा—रूष ५।, वा १।, आम् १।, ठ्याम् ७ ।

णभ्य आम् वा स्यात् व्याम् ।

[४८३] भवस् क्रन्वाम इति ओषाम्भूव उवोष ।

[४६] शश श्रुतगतौ ।

शशश शशशतुः शशशिय ।

[४७] मिहौ सेचने ।

[६०५] ह्रशषोऽनिमिति सक् । (१७५) होढोभौ
अमिचत् ।[७७] द्रोढि^१ र्वञ्चानुरिति, मेढा ।

[४८] टहौ भस्मीकरणे ।

[१७६] टादेवे । [१७७] भ्रभान्तस्येति दस्य धः । अधाचौत् ।

[४९] चह कल्कने ।

अचहौत् [५७६] हान्तत्वान्न त्रिः ।

[५०] श्व शोके ।

[६०६] शोचिता शोक्ता ।

यथा सद्धिता सीढा लोभिता लोभ्या भरिता भर्ता सविता सीता शोचिता
शोक्ता वसलडस्तृती वसिता वस्त्रा तुल्यच्यादौ तविता तीता अश्व भोजने अशिता
अष्टा रोषिता रोष्टा इषु शवाङ्क एषिता एष्टा इषु यद्धयात् इषुगामीच्छे इष्यसर्पणे
इत्येतयोर्नित्यमेव ॥ ६०६ ॥

यथा दरिद्रामास दरिद्र काश व्युतौ काशाचक्र चकाशे काशड कुशन्ते
काशामास चकाशे जागरामास जजागार ओषाम्भूव उवोष । मेढेति मिहौ
सेचने अन्तरङ्गतत्वादादौ गुणे होढोभाविति ह्रस्व ढे ढभात्तथोरिति तकाइस्य
अे दुभिरिति ध्रस्व ढे द्रोढीति दस्य लीपे पूर्वकृत्वाभावान्न दीर्घः ॥ ६०७ ॥

[५१] ग्ले हर्षक्षये ।

६०८ । एचोऽशित्वाः ।

एच ६।, अशिति ७, आ १ ।

धोरिच आः स्यादशिति । [५८८] यमरमेतौम् सनौ ।

अग्लासीत् ।

६०९ । गांवातो डौः ।

गण् १।, आत ५।, डौ १ ।

आदन्तात् परो गण् डौः स्यात् । जग्लौ ।

६१० । उखेचीम्यग्वराचि लोपः ।

उसि ७, एचि ७, इमि ७, अग्वराचि ७, लोप १ ।

उंसि एचि इमि अणोररस्याचि धोरातो लोपः स्यात् ।

जग्लेतुः जग्लुः । जग्लिथ जग्लाय ।

६११ । स्यादेर्ङस्यो वाळ्यणौ ।

स्यादे. ६।, डौ १।, अस्थ ६।, वा १।, वाळ्यणौ ७ ।

स्यादेरादन्तस्य स्यावर्जस्य डे स्याद्वा वाळ्यणौ । ग्लेयात् ग्लायात् ।

अशित्वीति विषयसप्तमी तेनादौ आ स्यात् । तत प्रत्ययीत्यति । अतएवं
साम गायतीति सामगं इत्यत्र आदौ एचीऽशित्वा' तत आदन्तात् हनजनाङ्गमादे-
रिति ड । अरे इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ अशित्वीति कथम् इति चेन्न ग्लौ क्लमे इत्यस्य यङ-
लुकि स्या जग्ल्यायात् इत्यादौ ऐकारस्य आकारानुपपत्ते ॥ ६०८ ॥

ददरिद्रौ इति सिद्धार्थे डौकारणमिति रामतर्कवागीश । इदमतौव हास्यास्पदं
बहुव्याकरणविरुद्धत्वात् शय्यकारेण दरिद्रं आलीप इति सूत्रं कृत्वा अपि ददरिद्र
इति स्वयमुदाहृतत्वाच्च । वस्तुतस्तु डौकारणं क्वचिदेकपदेऽपि सम्भिन्नं स्यादिति
सूचनार्थं तेन चालनी तितञ् पुमानित्यमर. ॥ ६०९ ॥

नास्ति शुर्वस्मिन् सोऽणः अणुशासावरयेति अखर. तस्याच् अखराच् तस्मिन् ।
यथा अप्सु, गार्लिस्तुतौ व्यतिजगे जग्लिथ अनर्द्धि. अणो. कि स्थानम् अरस्य
कि भान्ति अचि कि ख्यात, ॥ ६१० ॥

[५२] गै शब्दे ।

६१२ । दा मा गै हाक पिव सो स्थोऽर-
हसे त्वयपि डी ।

दा—स्थ ६।, अरहसे ७।, तु ११।, अयपि ७।, डी ११।।

एषां व्यणौ डे स्यात् अरहसे त्वणौ यप् वर्जं डी स्यात् ।
गेयात् ।

[५३] व्यै संहती ध्वनौ ।

व्यायति ।

[५४] दै प शोधने ।

[५३४] पित्वान्न दासज्ञा । अदासीत् । दायात् ।

[५५] धे ट पाने ।

[२५७] ट ईवर्थः ।

न च परसूत्रे स्थायहणेनैव इह तस्याप्राप्तौ स्थावर्जनं कथमिति वाच्यम् । पर
सूत्रे स्थायहणस्य अरहसे त्वयपिडीति शेषरीतिसम्बन्धेनैव सार्थकत्वे सयीगाद्या-
दन्तत्वेन स्थाधातीरनेन व्यणौ डे विकल्पापत्तेः । व्येयात् व्यायात् प्रेयात् प्रायात्
स्वेयात् स्त्रायात् ॥ ६११ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादणावित्यस्य द्वौसम्बन्ध
स्यापि अरहसे इत्यनेन सम्बन्धः । अथवा यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायात् यप् वर्जनेनैव अणाविति लभ्यते दा इति सज्ञा देयात्
धेयात् दीयते धीयते दैप शोधने इत्यस्य दायात् दायते मास्वरूप तेन मालमाने
मेयात् मीयते माडलिशब्दे माडयश्च मेड प्रतिदाने एषा मीयते । गेयात् गीयते
हयात् ह्यीयते हाकयहणात् हाडलि हायते पेयात् पीयते पिवग्रहणात् पाल
पे इत्येतयोः प्रायात् पायते सो इति सीय नाशे । मेयात् मीयते स्वेयात् स्थीयते ।
यपि तु प्रदाय प्रमाय इत्यादि । अत्र अयमेहसे तु डौ इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ
अरहसे त्वयपिडीति कृतं तस्य क्वचिन्नित्यत्वज्ञापनार्थं तेन हानिरित्यत्र न डौ ।
ट ईवर्थः इति । तेन स्तनन्वयीत्यादि ॥ ६१२ ॥

६१३ । जि श्रि सु द्रु कमोऽङ् घे व्यां
श्रि घेट ध्वन्येल्ह्यङ् नेस्तु वा ।

जि—कम ५१, अङ् १११, घे ७, ट्या ७, श्रि घेट ध्वनि एलि अर्हि-ऊने ५१,
सु १११, वा १११ ।

जगन्तादिभ्यश्चामङ् स्यात् वेऽर्थे श्चंरादेस्तु वा । (५५८)
बुद्धिष्ठगङ्गोति, अदधत् ।

६१४ । घेशाच्छासाप्रः सेः पे लुग्व ।

घे—प्र ५१, से ६१, पे ७, लुक् १११, वा १११ ।

अधात् अधासीत् ।

[५६] पा पाने ।

[५६७] स्थादानेति पिव । पिवति । [५५२] भूष्णा पिवेति
सेर्लुक् । अपात् पेयात् ।

[५७] ब्रा गन्धोपादाने ।

जिघ्रति । अघ्रात् अघ्रासीत् ।

[५८] ध्वा शब्दाग्निसयोगयोः ।

धमति । अध्वासीत् ।

[५९] ङा गतिनिवृत्तौ ।

तिष्ठति । न्यङात् । नितङ्गौ । स्थेयात् ।

[६०] क्ता अभ्यासे ।

मनति ।

[६१] दा न दाने ।

प्रणियच्छति । प्रण्यदात् । देयात् ।

जिश्च श्रिश्च सुश्च द्रुश्च कम. चति तस्मात् । श्रिश्च घेटश्च ध्वनिश्च एलिश्च अर्दिश्च
ऊनिश्चेति तस्मात् । यथा अबीमवत् अशिश्रियत् अशुष्ववत् दन्त्यादि । अदुद्रुवत्

[६२] हृ कौटिल्ये ।

६१५ । स्याद्यर्च्यतो ण्युड्यक् ठीढाणौ,
स्कुस्तु ठाम् ।

खादि-अर्चि-कृत ६।, ण १।, यङ्-यक्-ठीढाणौ ७।, स्कु. ६।, तु ११।
ठाम् ७। ।

स्यादेरर्त्तकृत्कारस्य णु स्यात् यङि यकि ठीढ्योरणौ च,
स्कुस्तु व्यामेव । जह्वरतुः ।

६१६ । नेमृतस्यपोऽवृस्कः ।

न ११।, इम् ११।, कृत ५।, थप ६।, अ वृ क्त स्कु ५। ।

वृ क्त स्कु वर्जात् कृत्कारान्तात् थप इम् न स्यात् । जह्वर्थ ।
अचक्षत् अशिश्रियत् श्रययीत् व्रजवदेत्यव जिश्रि वर्जनात् न त्रि । अदधत्
अधासीत् । ध्वनिरिति मि ध्वन रवे इत्यस्य घटादिपक्षे क्तकृत्स्य ध्वनत् क तु
अन्दि इत्यदन्तस्य च ग्रहणम् । अदिध्वनत् अध्वनयीत् । इल ऐलयीत् ऐलिलत् अर्द
आर्दयीत् आर्दिदत् जानिस्त्रिदन्तचुरादि औनिनत् औनयीत् ॥ ६१३ ॥

वेट पाने ग्रीय निशने क्षीय लूनौ सीय नाशे प्रा गन्धग्रहणे एभ्य सेर्लु ण् स्याद्वा
परमोवडे । अधात् अधासीत् अशात् अशासीत् अक्षात् अक्षासीत् असात्
असासीत् अघ्रात् अघ्रासीत् । पिबतीति पिवादेशस्य अदन्तत्वात् न ण लोपोऽती
त्यकारलोपः । न्यछादिति भूस्था पिबेति सिलुक् गौक. स्कुस्तुभेत्यव अस्यपीति
पत्त्वम् । नितष्ठाविति दशस्थादेरिति द्विव्यवधानेऽपि पत्वम् ॥ ६१४ ॥

स्यादिश्च अर्त्तस्य स्याद्यर्ची तयोर्कृत् स्याद्यर्च्यत् तस्य । नास्ति ण्युड्यन्तिन्
सीऽण ठीढ्योरण ठीढ्याः । यङ् च यक् च ठीढ्यण्येति तस्मिन् । अव
क्ष्यगिति ठीमाह्वर्त्तात् कित्ठीढीषमित्यनेन कित्सञ्जस्य ठीपरस्मैपदस्यैव
ग्रहणम् । तेन कृन्जकृतावित्यस्य स्याद्युद्युनुरिति वेमत्वे कृषीष्ट इत्यादौ इगुङ्-
संढीति व्याख्येनेपदस्य कित्छेऽपि अनेन गुणो न स्यात् स्कुरिति सप्तमृक्च इत्यर्थः ।
यथा साख्यार्थं ख्यते सखरतु. ख्यर्थात् । अर्त्तंस्तु अरार्थते अर्थते आरतुः
अर्थात् । स्कुस्तु सखस्कारिव । अव अर्त्तः साहचर्यात् स्यादेरिति कृदन्तस्यैव
ग्रहणम् । तेन स्रष्टृश्री परीत्यस्यते स्रश्यते पस्रशतु, स्रश्यात् एषु न गुणः ॥ ६१५ ॥

६१७ । संसर्जनः ।

सस्य ६।, ऋत् हन' ५। ।

ऋदन्त हन्तिभ्यां सस्य इम् स्यात् । ह्ररिष्यति ।

[६३] खृ ऊ शब्दोपतापयो ।

[५७३] वेमूदितीम् वा अस्वारोत् अस्वार्पीत् सस्वरिथ सस्वर्य ।

[६४] सृ गती ।

६१८ । वक्त्यस्य ख्या लिप सिच ह्यो ङो
वे व्यां सस्तु वा लिब्भ्यस्तु मे ।

वक्ति-ह्र ५।, ङ. १।, वे ७।, व्या ७।, स ५।, तु ।१।, वा ।१।, लिब्भ ५।, तु ।१।, मे ७। ।

वक्त्यादेर्ह्येयं ङः स्यात् व्यां, सृज्जभ्यान्तु वा लिपादेस्तु
मे वा स्यात् ।

इत्थं ऋश्च स्तुश्च ते, न विद्यन्ते ऋऋस्कारी यव सोऽवस्क तस्मात् । यथा गृष्ट-
सेके जगर्थ जघर्थ ब्रादेस्तु ववरिथ नेमसुमित्यादिना वधातो ष्ठीमात्रस्य इम् निषेधे-
ऽपि अत्र वयङ्मणात् थप इम् । ववरिथ सञ्जस्करिथ वेमूदिदित्यत्र स्वरङ्मणश्चाप-
कात् खृऊशब्दोपतापयोरित्यस्य सस्वरिथ सस्वर्य इति स्यादेव ॥ ६१६ ॥

करीतीत्यादीना नेमेकाजिति निषेधादप्राप्तौ खृऊशब्दोपतापयोरित्यस्य वेमो-
ऽपि नित्यार्थं विधानम् । करिष्यति स्वरिष्यति ह्रनिष्यति ॥ ६१७ ॥

वक्तिरिति वक्षौ वाचि । अस्य इति अस्यु इर् चेपे । वक्तिश्च णस्यश्च ख्याश्च
लिपश्च सिचश्च ह्याश्च तस्मात् । सृश्च ऋश्च स तस्मात् । लिब्भ्य इति बहुवचनं
गणार्थम् । तेन लिपसिचह्याभ्य इत्यर्थः । यथा अवीचत् आस्यत् अस्यते परस्मैपदे
ङ. सिद्ध एव इङ्गीपन्यासस्तु आत्मनेपदप्राप्त्यर्थः । तेन गीर्वाण्योहोढे चेत्यात्मनेपदे
निरास्यत आस्यत् अलिपत् असिचत् अहत् असरत् आरत् दृशोर्णुरिति ण
पक्षे असापीत् आर्पीत् लिपादेस्तु अलिपत अलिप्त असिचत असिक्त अह्वत
अह्वास्त ॥ ६१८ ॥

६१८ । दृश्रोणुः ।

दृश्रो ६॥, ण १ ।

दृशेऋवर्णान्तस्य च णुः स्यात् डे । असरत् असार्षीत् ।

६२० । ऋद्रिः शयक्ढीपे ।

ऋत् ११, रि १, श-यक्-ढी-पे ० ।

सियात् ।

[६५] ऋ गती ।

ऋच्छति । आरत् आर्षीत् । आर, आरतुः, आरिथ । अर्यात् ।

[६६] शु अवणे ।

६२१ । श्रोः शुर्धे रे जिश्च ।

श्रोः ५१, श १, धे ०, रे ०, जि १, च ११ ।

शुवो घेऽर्थे शुः स्यात् रे, शुवश्च जिः । शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति ।

६२२ । नूपोऽस्यस्योल्लोपो विम वा ।

नूप ६१, अस्यस्य ६१, उल्लोप ११, विम ०, वा ११ ।

अस्यस्य नो रूपश्च उकारस्य वा लोपः स्यात् वमयोः परयोः । शृण्वः शृणुवः शृण्वः शृणुमः ।

[५४०] ङेल्लोपोऽस्येति, शृणु शुशुव ।

अदर्शत् आरत् अजरत् ॥ ६१८ ॥

शश्च षक् च ढीपस्य तच्चिन् । आद्रियते क्रियते क्रियात् । आरतुरिति स्याद्यर्च्यत इति णुः । आरिषेति ऋजडशेत्यत्र ऋवर्जनात् न वेम् । अर्यादिति स्याद्यर्च्यत इति णुः ॥ ६२० ॥

शृण्वन्तीति ध्रुवं इति णत्व शुष्कीरिति वः ॥ ६२१ ॥

तुश्च उप् चेति तस्य । न स्त्रीऽस्यः तस्य । उत लोपः उल्लोपः । व च म च वम तच्चिन् शृण्वः शृणुवः शृण्वः शृणुमः तन्व तनुवः तन्म तनुमः शृणोमि तर्ना-मीत्यादौ लोपस्तरादिशब्दोः स्तरादिशब्दभिर्बलवानिति व्यायात् गुण एव । सयुक्त-तुपोऽन्त आध्रुवः आध्रुमः तद्वदुज्ज भवे नीप्युङ्गीर्यतेति गुणे तर्णवः तर्णमः शुशुवेति नेमसुमिति निवृत्तात् न डम् ॥ ६२२ ॥

[६७] सु गतौ ।

६२३ । सुस्तुधोः सेरिम् पे ।

सु स्तु धोः ५१, से ६१, इम् १११, पे ७१ ।

असावीत् । सुषविथ सुषुविव । सविता सीता ।

[६८] सु गतौ ।

[६१३] जिश्रीत्यङ् । असुसुवत् । सुसोथ सुसुव ।

[६९] दु गतौ ।

अदावीत्, अदौषीत् दुदुविव ।

[७०] द्रु गतौ ।

अदुदुवत् । दुदुव ।

[७१] गम्तौ गतौ ।

गच्छति [५६५] लिदित्वात् ङः, अगमत् । जगाम ।

(२३०) हनगमेत्युङ्लोपः, जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगम्य ।

६२४ । गमोऽमे स इम् मार्हात्तु वा ।

गम ५१, अमे ७१, स ६१, इम् १११, मार्हात् ५१, तु १११, वा १११ ।

गमः परस्व सस्व इम् स्यात् न तु मे, मयोग्यात्तु वा । गमिष्यति ।

वेमूदित्यनेन वेमले नित्यार्थं सुग्रहणम् । एकाजुदन्तलेन निषेधे स्तु धीर्गहणम् ।
असावीत् असावीत् अधावीत् पे किम् ? असोष्ट असविष्ट असीष्ट अधीषाता
रुदुमुनीस्त्वव्या इत्युक्ते सुषुविव सुषविथ उभयत्र नित्यम् सीता सविता इति वेम् ।
शुश्रीथेति नेममुमिति नियमेन सृजदृशेत्यस्य बाधितत्वात् नेम् । रुदुमुनीस्त्वव्या
इत्युक्ते अदावीत् अदौषीत् दुदुविव दुदुव इति नेममुमिति नियमात् नेम् । जगमिथ
जगम्येति सृजदृशेति वेम् ॥ ६२३ ॥

गमिष्यति जिगमिषति जिगमिषुः मे तु गम्यते ग्रामस्तेन । सम् आत्मनेपद-
मर्हतीति मार्हः । समो गच्छेत्यादिना आत्मनेपदविधानात् सज्जिगमिषुः
सज्जिगसु । मार्हात् सेप वा इत्येके सज्जस्यते सज्जमिष्यति अष्टपदिति लृदित्वात्
ङः । कश्चश्चेति सौ वद्रीऽकिदिति ऋद्री वा असासीत् असासीत् ॥ ६२४ ॥

[७२] सप्तौ गतौ ।

असाप्सीत् असाप्सीत् असृपत् ।

[७३] स्कन्दिरो गति-शोषणयोः ।

६२५ । विस्कभ्ना-निर्व-वि-सु-निर्दुः स्वप्ः
सः षो, निनिर्वि स्फुर स्फुल परिविस्कन्दाऽ-
प्राणि-व-निपरिनिर्व्यभ्यनु-स्यन्दस्तु वा ।

विस्कभ्ना—स्वप् ६।, सः १।, षः १।, नि निर्-स्यन्द ६।, तु १।, वा १। ।

विस्कभ्नातेर्व-वर्ज-व्यादिपूर्वस्य स्वपश्च सः षः स्यात् न्यादि
पूर्वं स्फुर-स्फुलोः परि-वि-स्कन्दतेः अप्राणिष्व न्यादिपूर्वस्य स्यन्द-
तेष्व स्थाहा । परिष्कन्दति परिस्कन्दति ।

[७४] तृ भ्रवन तरणयोः ।

६२६ । ऋतो णुः कित् ठ्याम् ।

ऋतं ६।, णुः १।, कित्-ठ्याम् ७। ।

तेरतुः ।

वे स्कभ्ना विंश सुश्च निर् चं दुर् चं तेभ्यः स्वप् निर्गती वो यस्य स निर्व-
निर्वशासौ विसुनिर्दुः स्वप् चेति निर्वविसुनिर्दुः स्वप्विस्कभ्नाश्च निर्वविसुनिर्दुः
स्वप् च तयोः । निश्च निर् चं विश्व ते तेभ्यः स्फुरस्फुलौ निनिर्विस्फुरस्फुलौ परि-
विभ्या स्कन्द परिविस्कन्दः निश्च परिश्च निर् चं विश्व अभिश्च अनुश्च ते तेभ्यः
स्यन्द नि परिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द अप्राणी षो यस्य सोऽप्राणिष्व स चासौ निपरि-
निर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति अप्राणिष्वनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द निनिर्विस्फुरस्फुलौ च परि-
विस्कन्दश्च अप्राणिष्वनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति । तस्य । यथा विस्कभ्नाति ।
निस्फुलति निष्फुलति, एवं निर्विभ्याम् । परिस्कन्दति परिष्कन्दति विष्कन्दति
विस्कन्दति निष्कन्दति निष्कन्दते घृतं चरतीत्यर्थः । एवं परि निर् वि अभि
अनुभ्य । अप्राणिष्व किं निस्कन्दते हस्ती मद मुञ्चतीत्यर्थः ॥ ६२५ ॥

किञ्चासौ ठी चेति कित् ठी तस्याम् । तेरतुरिति अनेन गुणे तृफलति अकारस्य
एकार, खिलोपश्च । दीर्घं ऋत, इति किम् ? चक्रतुः ॥ ६२६ ॥

६२७ । वृत्तो वेमो घौऽठीढीपसिः ।

वृत्त ५१, वा ११, इमं ५१, घं ११, ऋ-ठी ढी प-से ६१ ।

वृडो वृञ् ऋदन्ताच्च इमो घः स्याद्वा, न तु व्याः व्याः पसेष ।
तरीता तरिता । ठीढीपसेस्तु तेरिथ । तरिषीष्ट, अतारिष्टाम् ।

६२८ । ऋदिरणावुर्त्वीष्टात् ।

ऋत् ११, इर् ११, अणौ ७१, उर् ११, तु १२, ओष्टात् ५१ ।

ऋकार इर् स्यादणौ, ओष्टात् परस्तु उर् । तीर्यात् ।

[७५] षन्जौ जि सङ्गे ।

६२९ । षन्जदन्शष्वन्जोऽपि न लोपः ।

षन्ज दन्श षन्ज ६१, अपि ७१, न लोप ११ ।

निषजति । न्यषाङ्गौत् निषषञ्च ससजतुः ससञ्चतुः ।

[७६] दृशिरी प्रेक्षणे ।

पश्यति । अदर्शत् । [६०४] वदोऽकिदिति । अद्राचीत् ।

[५८८] सृजदृशेतीम् वा, ददर्शित्य दद्रष्ट ।

[७७] दन्शौ दंशने ।

अदाङ्गीत् ।

वृत्त ऋच्च वृत् तस्मात् । पे सि पसि ठी च ढी पसिचेति न ठीढीपसिः
अठीढीपसि. तस्य । वृ इति वृजोर्यङ्गण वरिता वरीता वरिष्यते वरीष्यते तरीता
तरिता । ठीढीपसेस्तु ववरिथ वरिषीष्ट अवारिषाता तेरिथ तरिषीष्ट अता-
रिष्टाम् ॥ ६२७ ॥

पौरित्यनेनैवेष्टसिङ्गौ ओष्टादिति कृतं दन्त्यवकारस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन
वृणीते सनि वृवूर्णतीयव घौऽज्झनिङ्गमासिति दीर्घं ओष्टापरत्वादुर् । तीर्या-
दिति व्यन्यचतथीति दीर्घं । एव तीर्यते तितीर्यति तेतीर्यते निस्तीर्य ओष्टात्
पृ पूर्यात् वृणि वूर्यात् भृणि भूर्यात् मृणि मूर्यात् । दन्त्यवाचु वृणिज वूर्यात् ।
ओष्टादिति घालवयवादेव । तेन सम्पूर्वस्य ऋणि गत्यामित्यस्य समीर्या-
दित्येव ॥ ६२८ ॥

[७८] कित निवासे रोगापनयने संशये च ।

६३० । कित्तिज्गुपः सन्नेम् मान शान
दान बधस्तु खेडीं च ।

कित्-गुप ५।, सन् ११।, न ११।, इम् ११।, मान—बध ५।, तु ११।, खेः ६।,
डी ११।, च ११। ।

कितादेः सन् स्यात् इम् न स्यात्, मानादेस्तु खेडीं च ।

क्रमादन्तेऽत्र सन्देहं चान्तिनिन्दाविचारणे ।

निशानार्जवनिन्दासु रुग्जयेऽपि कितो मतः ॥

धन्जौजि सङ्गे दन्शब्दरूपं धन्जौजिङालिङ्गे एषा नस्य लीपः स्यादाप परं ।
पन्थीऽपकिदित्यनेनैवेष्टसिद्धौ शय्येषा नलीपविधानं कथमिति चेत् न । दशिकङ्
दर्श इति इदं लुब्धत्वात्मनेपदिद्वारादेर्नित्यत्वपक्षे दशने इत्यादौ शप कित्वेऽपि
इदत् धातोर्नलीपनिषधे नलीपानुपपत्तेः । चुरादेर्नित्यत्वबीजं धातुदीपि-
कायाम् अकिक्लञ्जयौयव दृश्यम् । सृजति दशति सृजते निषजति गौक इति
षत्व न्यषाङ्गौदिति अनिमत्वात् इङि अस्यपीति षत्व निषषञ्ज इति दशस्यादेरिति
ह्यथो षत्वम् । ससजतुः ससञ्जतुरिति स्यात् ठप्रपिदिति कित् पक्षे न लीपः ।
अदर्शदिति इरित्त्वात् डे दृश्योरिति ष । अदाङ्गौदिति अनिमत्वात् इङि
अस्यपीति षत्वम् ॥ ६२९ ॥

कित् संशयेच्छावासारोग्येषु तिजङ् चान्ती निशाने गुपङ्गोपनकुत्सथो
मानङ् विचारेऽर्थे शानङ् चान्ती निशाने दानवार्जवे छिदि बधङ् निन्दे बन्धे ।
क्रमादन्तेऽवेति । अत्र सन् विधाने एते कितादयः सप्त क्रमात् सन्देहादिसप्तसर्वेषु
मताः । कितो रुग् जयेऽपि मतः । कित् सन्देहरुग्जययोः । तिजङ् चान्ती
गुपङ् निन्दाया मानङ् विचारणे शान चनिशाने दानङ् आर्जवे बधङ् निन्दा-
यामित्यर्थः । सन्देहो विरुद्धानेककोटिविषयज्ञानं तत्राकर्षकं शास्त्रे चिकित्सति
काव रुग्जयो रोगप्रतीकारः । चिकित्सत्यातुरं वैद्यम् । चान्तिं सङ्गं तितित्ते
दुःखं तपस्वी । निन्दादीष्वतयाख्यानं जुगुप्सते व्याधः साधुः । विचारणम् इद-
मित्यर्थेन वेति प्रमाणागुसन्धानम् । गीमासते घन्मं धीरः । निशानं तीक्ष्णकरणं
आशासति स्वङ्गं कर्मकारः । आर्जवमकुटिलीभावः द्रौढांसति साधुरकुटिली स्यात्

६३१ । सन्ज्यादिधुः ।

सन् ज्यादि १।, धु १। ।

सनन्तो जगद्यन्तश्च धुसंज्ञः स्यात् ।

६३२ । सन्यङ्गन्तो द्विः ।

सन् यङ् अन्त' १।, द्विः १। ।

चिकित्सति । अचिकित्सीत् चिकित्सामास ।

इति पवत्-पादः ।

इत्यर्थः । निन्दा उक्ता वीभक्षते व्याध साधु । सन्देहादिभ्योऽन्येष्वर्थेषु केतति इत्यादि स्यादिति वीपदेव । तेषु तिवाद्यो न प्रयुज्यन्ते कृत्प्रत्यया एवेति केचित् । कङ्कणभनत्कारञ्च कि गोपसे इत्यादयोऽपि दृश्यन्ते ॥ ६३० ॥

ज्यादिश्च जि सन् यङ् काम्यक् क्यञ्च कि इति सप्त । यथा रोचयति बुभूषति वीभूयते पुत्रकाम्यति ज्ञानीयति कृणायते कृणति ॥ ६३१ ॥

सन् च यङ् च सन्यङ्गौ तावन्ते यस्य स सन्यङ्गन्त इति तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहौ सन्यङ्गसमेती द्वि स्यात् । यथा बुभूषति वीभूयते । अजादेस्तु आदिवर्णं हित्वा द्वित्वे अटितिषति अटाक्यते एव इष गतौ इषितिषति उषङ् शब्दे उषिति षते । कदाचित्तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहौ केवलो धातुरपि द्वि । तेन मोचते इत्यत्र सन हित्वा मुचधातोर्द्वित्वे मुचीढेर्भौच् वेति भौचादेशः । चिकित्सतीति कित् सन् अनेन इम् निषेधे शर्नानिनीति वक्ष्यमाणात् गुणनिषेधे चिकित्स इति भागश्च धातुसंज्ञाया द्वित्वादि तिप्शपौ च चिकित्सामासेति त्यान्तत्वादान् ॥ ६३२ ॥

पवता परस्मैपदिना पाद प्रकरणमित्यर्थः ।

इति पवत् पादः ।

तृतीयः पादः—मवत् ।

[७८] एधङ् वृद्धौ ।

एधते । ऐधिष्ट । एधाञ्चक्रे ।

[८०] ददङ् दाने ।

[५७८] [अशशददेत्युक्तेः, दददे ।

[८१] ष्वक् ङ् सर्पणे ।

[५६८] अ-ध्यैष्वक्तेत्युक्तेः, ष्वक्ते । षष्वक्ते ।

[८२] ऋजङ् आर्जवे । आनृजे ।

[८३] तिजङ् क्षमा-निशानयोः ।

तितिक्षते ।

[८४] ष्वन्जौ ङ् सङ्गे ।

निष्वजते ।

६३३ । निविपरिस्वन्जस्तु सुमादेः सः

प्रोऽमि वा ।

नि सुमादे ६।, स ६।, ष १।, अमि ७।, वा ११।

न्यष्वङ्क्ते । न्यस्वङ्क्ते । सस्वजे सस्वञ्जे ।

वृद्धङ् । अथैष्वक्तेत्युक्तेर्न दन्त्यादिषु । ष्वक्ते षष्वक्ते षिष्वक्क्षिपते षाष्वक्क्षिपते ।
अनृजस्तु इमं पञ्चमस्वरिणं सत्वा पुक्कते पुषुक्ते पुषुक्क्षिपते पुषुक्क्षिपते इत्युदाहरति ।
निष्वजते इति सन्जदन्ति नलोपे गौक इति षत्वम् ॥ ६३२ ॥

सम् आदिर्यस्य स सुमादि । स्वनृजश्च स्तुश्च सुमादिश्चेति । निविपरिभ्य स्वनृ
जस्तु सुमादि निविपरिस्वनृजस्तु सुमादि सुमादिभ्य गौक इति सूत्रे पठिता
सुमागम् सिवसह निविपरिभ्य परेषामेषा सस्य ष स्यात् वा अम् व्यवधाने ।
न्यवङ्क्ते न्यस्वङ्क्ते व्यष्टावीत् व्यस्तावीत् पर्यङ्कावीत् पथ्यस्कावीत् न्यषेवीत् न्यसेवीत्
व्यवङ्क्ते व्यसङ्क्ते । सस्वजे इत्यादि स्यात् व्यपिदिदि कित् पचे न लोपः ॥ ६३३ ॥

६३४ । सत्स्वञ्जोष्ठां नाखेः ।

सद्-स्वञ्जो ६॥, व्यां ७, न ११, अखे ६ ।

खिवर्जस्यानयोः सः षो न स्यात् व्याम् । विषस्वञ्जे
विषस्वञ्जे ।

[८५] तपूषङ् लज्जायाम् ।

अत्रपिष्ट अत्रप्त । चेपे ।

[८६] जभङ् जम्भने ।

६३५ । नुण् जभोऽचि ।

नुण् ११, जभ ६, अचि ७ ।

अजम्भिष्ट ।

[८७] वृभङ् स्तम्भे ।

विष्टोभते व्यष्टोभिष्ट ।

[८८] पणङ् व्यवहारे स्तुती च ।

[५८१] कम ऋतेत्यायः । पणायते ।

६३६ । सनः पमे धीर्वा त्वायात् ।

सन. ५, पमे १॥, धी., ६, वा ११, तु ११, आयात् ५ ।

पणायति पणायते । अपणायिष्ट अपणिष्ट । पणायान्चक्रे पेणे ।

सद् च स्वनज च सद्स्वनजौ तयो. न खिरखि. तस्य अखे । विषसाद विषस्वञ्जे ।
व्यामिति किं विषाष्वन्यते इत्यादौ दशस्यादेरित्युक्तेरुभयो षत्वम् ॥६३४॥

जभो नुण् स्यात् अचि परे प्रकरणबलात् जभङ् जम्भे इत्यस्यात्मनेपद एवेति
बोध्यम् । जम्भते अजम्भिष्ट जम्भन जम्भ. जभि जभ जम्भने इत्यस्य परस्मैपदिनस्तु
जम्भति जम्भिष्यति जम्भनम् । विष्टोभते गौक इति षत्वं व्यष्टोभिष्टेति अस्यपीति
षत्वम् ॥६३५॥

सन सनन्तात् मूलधातोः सम्बन्धिनी पमे स्याताम् । यथा वृभूषति पिष्यङिष्यते
चिकीर्षति चिकीर्षते आयात् वा पणायति पणायते आयस्यजानुबन्धेनैवेष्टिसिद्धौ

६३७ । विच्छास्तुतिपणो वायः ।

विच्छ—अस्तुतिपण ५१, वा।११, आय ११।

पणायते पणते ।

एवं [८६] पन डीडे ।

[८०] कमड कान्तौ ।

कामयते । [६१३] अनन्तत्वादङ् ।

६३८ । अण्ड्युङः स्त्रीऽनग्लोपि शास्त्रुदितः ।

अण्डि ७१, उङ ६६, ख ११, अनग्लोपि—शामु ऋदिन ६१ ।

अनग्लोपिनः शासोऽङ्कारेतश्चान्यस्य उङः स्त्र. स्यात् जेः
परे अङि परे ।

आयात् तु वेति कृत वडेरप्राप्तार्थे फलवत् कर्त्तरि परस्मैपदार्थमफलवत् कर्त्तव्या
त्मनेपदार्थञ्च ॥६३६॥

न स्तुतिरस्तुति अस्तुतौ पण अस्तुति पण विच्छश्च अस्तुति पण चेति तस्मात् ।
विच्छश्च गतावित्यस्मादस्तुत्यर्थमूर्धन्यान्तपणशायः स्याद्वा । स्तुतिवर्जनात् व्यवहारार्थे
इत्यर्थे । व्यवहारश्च क्रयविक्रयस्वरूप । विच्छायति विच्छायते विच्छति पणायते
पणायति पणते । एव पन इति पनडीडे इति दन्त्यान्तस्यापि कसु कृत इत्यादि
मनायति पनायते इत्यादिकं बोध्यमित्यर्थे ॥६३७॥

जे परोऽङ् अण्ड् तस्मिन् । अको लोप अग्लोप' स्त्रीऽस्यास्तीति अग्लोपी ।
ऋत् इत् यस्य स ऋदित् । अग्लोपी च शामुश्च ऋदिञ्चेति न अग्लोपिशास्त्रुदित्
अनग्लोपिशास्त्रुदित् तस्य । यथा अपीपठत् अदीदवत् अववुधत् । अग्लोप्यादिभ्यः ।
कूटल्कदाहे मन्वे इत्यदन्तात् चुभ्योऽजिरिति औ ह्रस्वालोप इत्यकारलोपे अग्लोपित्वात्
न ऋस्व अचुकूटत् अशशसत् अडुडौकत् । औष्ण अपसारणे इत्यस्य ऋदनुबन्धी
ज्ञापयति अण्डि आदौ ऋस्व पश्चात् द्वित्वमिति । अन्यथा आदौ द्वित्वे दीर्घोऽङो-
ऽभावादेव ऋस्वासम्भवे ऋदनुबन्धी व्यर्थे स्यादिति । मा भवान् औष्णिणत् अतएव
मा भवान् अटिटत् इट मा भवान् इटिटत् उष मा भवान् उषिषत् इत्यादीनां औ
आदौ वडौ गुणे वा कृते अनेन ऋस्वे पश्चात् द्वित्वे मायीगादमागमाभावे तद्रूपेण
स्थितिरिति । अत्र केवलेऽङि दीर्घोऽङोऽभावादेव जे. परोऽङीति लक्ष्यं त्रियहण

६३६ । खेः सन्वहौ घोर्हसादेर्घश्च, ल्यने-
काचोस्त्वकलिहलेर्वा ।

खे ६।, सन्वत् १।, घौ ७।, घो ६।, हसादे ६।, घ १।, च १।, ल्यनेका-
चो ६॥, तु १।, अकलिहले ६।, वा १। ।

अनग्लोपिनः खेर्घौ ध्वक्षरे परे सन्वत् कार्यं स्यात्
जगडि, घोश्च खेर्हसादेः घः स्यात्, कलि-हलि-वर्जस्य लेः
अनेकाचश्च सन्वत् वा स्यात् ।

सामान्यार्थम् । तेन वादितवन्त प्रयोजितवान् अवीवद्वीणा गायनेन राज्ञा इत्यत्र
पुनर्जो कृते पूर्वजेलोपेऽपि अनग्लोपित्वात् ऋस् स्यादेव इति काशेश्वर । वस्तुतस्तु
केवलेऽङि उक्ते परवानुवृत्तौ अचकमत इत्यत्रापि सन्वत् भावाद्यापत्ति ॥६३८॥

सन् इव सन्वत् लिङ्ग अनेकाच्च तौ तयो कलिश्च हलिश्चेति कलिहलि न
कलिहलि अकलिहलि तस्य । अनग्लोपि शास्त्रुदितो अनुवृत्तावपि खे परस्य
शास्त्रुदितोर्लघोरसम्भवात् चकाष्टङ् दीप्तावित्यत्र ऋदितोऽपि अनेकाच्त्वात्
विशेषेण विकल्पेन बाधितत्वात् अनग्लोपिन इत्येव व्याख्यातम् । जे परेऽङि परे सति
अनग्लोपिधातो 'खे सन्वत् कार्यं स्यात् खे, परे लघुधात्वक्षरे सति । तत्रैव यदि
हसादेर्घातो खिल्लघुर्भवति तदा तस्य दीर्घश्च स्यात् । कलिहलिवर्जस्य लेरने-
काच्धातोश्च खिल्लघुधात्वक्षरे परे सन्वत् कार्यं स्यात् । सन्वज्ञापके हसादिसम्बन्धौ
खिर्यदि लघुर्भवति तदा घः स्यादित्यर्थः । अत्र केवलस्य लघोरसम्भवात् लघुपुक्तस्य
हसो ग्रहणम् । यथा अपीपचत् असीषिचत् अमुमृहत् अचीकरत् । अग्लोपिनस्तु
कलत्कगतिस्संख्योः । अवकलत् । घौ ध्वक्षरे कि अररम्भत् । हसादे कि औन्दिदत् ।
लघो खे कि ध्वन अदिध्वनत् । लिखु कृतयति अचीकृतत् अवकृतत् । कविमाख्यात-
वान् अचीकवत् अवकवत् पठुमाख्यातवान् अपीपटत् अपपटत् कलिहलिवर्जनात्
लेरग्लोपित्वेऽपि स्यात् । इवर्णो वर्णाभ्यामन्यस्य लिङ्गस्य सन्वज्ञावो नास्तीति
नीमराः । कलिहल्योस्तु अचकलत् अजहलत् । अनेकाचस्तु अचीचकासत्
अचक्कासत् ॥६३९॥

६४० । ख्यस्येत् सनि ।

ख्यस्य ६।, इत् ११, सनि ७।

खेरवर्णस्य इत् स्यात् सनि परे ।

६४१ । जेर्लोपोऽनात्विष्णाव्यान्तेत्नामिम्शिति ।

जे ६।, लोप. १।, अनालु—शिति ७।

आलु इष्णु आय्य अन्त इत् आम् इम् शित् एभ्योऽन्यत्र
जेर्लोपः स्यात् ।

अचीकमत अचकमत । कामयाञ्चक्रे चकमे ।

[८१] अयड् गतौ ।

आयिट्ठम् आयिध्वम् आयिडम् । अयाञ्चक्रे ।

एव [८२] दयड् गतौ ।

[८३] स्फायीड् वडौ ।

अस्फायिष्ट ।

खेर. ख्य. तस्य ॥६४०॥

आलुश्च इष्णुश्च आय्यश्च अन्तश्च इत् आम् च इम् च शित् ते । न विद्यन्ते
ते यत्र स तस्मिन् यथा भाव्यते बोध्यते इत्यादिषु यकि जेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षण-
मिति न्यायात् वडिगुणौ स एव । आलादौ तु स्पृह्यालु कारयिष्णु स्पृह्याय्यः
मण्डयन्त सनयितु कारयामास कारयिष्यति कारयति अचीकमतेति काम
जिड् वडि कामि इत्यस्य धातुसंज्ञा तन् अड् अयड् इति ऋस्वे कमि इत्यस्य द्वित्वे
मि इत्यस्य लोपे कस्य च खे सन्वदिति सन्वत्तात् खस्येत् सनीति अकारस्य
इकारे घोश्च खेर्हसादिर्घश्चेति तस्य दीर्घेऽनेन जेर्लोप अचकमतेति वारे इति
जिडोऽप्राप्तिपरि जिथीत्यड् । अयड् गतौ अयधातौ परे निट् प्रतिवर्जस्य
उपसर्गस्य रेफो ल स्यादिति वक्तव्यम् । ज्ञायते पलायते पल्ययते निट् प्रतीनान्तु
निरयते दुरयते प्रलयते । आयिट्ठमिति अयध्व व्या सि इम् धे स लोपो वा
टोठीढीध इति धस्य ङी वा पच्चे तद्रूपस्थिति । सस्य स्थितिपच्चे भूपभूसीरिति
सस्य द । अयाञ्चक्रे विजादीत्याम् । अस्फायिष्टेति वेमूदितौम् वा ॥६४१॥

६४२ । योर्लोपो हस्यये ।

यौ ६॥, लोप १, हसि ७, अये ७ ।

अस्फास्त ।

[८४] ओ प्यायी ड् वृद्धौ ।

६४३ । पदस्तनीष् घे प्याय ताय दीप पूर
जन बुधस्तु वा ।

पद ५, तनि ७, इण् १, घे ७, प्याय—बुध ५, तु ११, वा ११ ।

पदो घेऽर्थे इण् स्यात् तनि, प्यायादेस्तु वा ।

६४४ । इणस्तन् लोप्यः ।

इण ५, तन् ११, लोप्य १ ।

अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यास्त ।

६४५ । प्यायः पीर्यङ् ठ्योः ।

प्याय ६, पी' १, यङ्-ठ्यो ७॥ ।

पिष्ये ।

[८५] तायृङ् सन्तानपालनयोगतौ च ।

अतायि अतायिष्ट ।

य च व च यू तयो । वकारी दन्त्य । अस्फास्तेति अनिम् पचे यलोप ।
एव स्फाता प्याता । दिव्यु यङ्लुकि ऊटो अप्राप्तिपचे देदेति देदित हसि किं
स्फायते सेवते अये किं पलाय्यते दीव्यति ॥ ६४२ ॥

शित्वात् वृद्धिः । अपादि अप्यायि अप्यायिष्ट अतायि अतायिष्ट अदीपि
अदीपिष्ट अपूरि अपूरिष्ट अजनि अजनिष्ट अवीधि अबुद्ध ॥ ६४३ ॥

इण इति सामान्यार्थे तेन रतनोर्यगिणावित्यनेन कृतादिभ्योऽपि तनो लोपः ।
ननु तन्स्थाने इण् करणेनैवेष्टसिद्धौ तनि परे इण कृत्वा तल्लीपविधानगौरव
कथमिति चेत् सत्यं तत्स्थाने इषि कृते व्या सेरापत्तिः तनस्थाने जातत्वेन डिच्चात्
अवीधीत्यादौ गुणामवश ॥ ६४४ ॥

[८६] शलड चलने ।

अशलिट्ठम् अशलिध्वम् अशलिद्धम् ।

[८७] षेड्ड सेवने ।

परिषेवते, न्यषेविष्ट, विषिषेवे । प्रतिसेवते ।

[८८] काश्ट दीप्तौ ।

काशामास चकाशे ।

एव [८९] कासुडं कुशब्दे ।

[१००] ईहड चेष्टायाम् ।

ऐहिद्धम् ऐहिध्वम् ऐहिद्धम् ।

[१०१] रु ड वधे गत्वाम् ।

अरविष्ट अरोष्ट । रुरुविषे ।

[१०२] दे ड पालने ।

६४६ । देडो दिगिष्ठायाम् ।

दे, दा, देड दा, दिगि दा, ठान् ७ ।

द्विरुक्तस्य देडो दिगिः स्यात् ळ्याम् । दिग्ये ।

[१०३] ओडीड नभोगतौ ।

अडयिष्ट ।

पिष्ये श्रुध्वीरिति य, । यडि पेपीयते यङ्लुकि पेपति पेपीत अशलिट्ठ
मित्यादि धि सलोपपक्षे ढी वा पक्षे सस्य द । परिषेवते परिनिर्वसविति
षत्वम् । न्यषेविष्टेति अस्यपीति षत्वम् । विषिषेवे इति दशस्यादेरिति षत्वम् ।
एष्य कि प्रतिसेवते काशामासेति दरिद्राकाशेत्यामि असोऽनुप्रयोगे वक्तव्यात्
आत्मनेपदस्य परस्मैपदादेशः । ऐहिद्धमित्यादि सुगमम् अरोष्टेति रुदुसुनीष्यठान्
इति इमोऽभावपक्षे लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरदेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ
शुभे ऋक्षपरत्वाभावान्न सिद्धीय । रुरुविषे इति रुड् ठान्, से द्वित्वं रुदुसुनीरिति
ठीवर्जनात् नेमसुमिति निधमेन नित्यमिम् श्रु ध्वीरित्युक् ॥ ६४५ ॥

[१०४] गुपड गोपन कुत्सनयो । जुगुप्सते ।

[१०५] मानड विचारे । मीमासते ।

[१०६] बधड निन्दायाम् । बीभत्सते ।

[१०७] द्युतड ल दीप्ती ।

[५६५] शासुलिद्वादिति ड तेनैव पम् । अद्युतत् अद्योतिष्ट ।

६४७ । द्युत्स्वाप्योः खेर्जिः ।

द्युत् स्वाप्यो ६॥, खे ६।, जि १। ।

दियुते । [१०८] वृतड वृत् वर्त्तने ।

६४८ । वृद्भ्यो नेम् पे स्यसनोर्वा त्वमे ।

वृद्भ्य ५॥३, न १।, इन् १।, पे ७, स्य सनो ६॥, वा १।, तु १।, अमे ७ ।

वृतादेः स्य-सनोः इम् न स्यात् पे, मादन्यत्र तु वा । अत-
एव पम् । वर्त्तयति । मे तु, वर्त्तिष्यते ।

[१०९] स्यन्दूड वृत् चरणे ।

निष्यन्दते निष्यन्दते घृतम् । निष्यन्दते हस्तीति प्राणि-
घत्वान्न षः ।

सुगमम् । जुगुप्सत इति कितिजिति सन् । बीभत्सत इति बधस्तेनैव सन्नि-
खेर्डी च भभान्तस्येति बस्य भ । द्युतड् तेनैव पमिति द्युत्तदेष्टीषेड्विधानसम-
यात् व्यासुभयपदमित्यर्थ ॥ ६४६ ॥

द्युतो अग्नस्वपश्च खेर्जिं स्यात् । दियुते दियोतिषते दद्युयते सुष्वापयिषति
अतूष्पत् ॥ ६४७ ॥

बहुवचन गणार्थम् । अतएव पमिति वृतादेरात्मनेपदिन परस्मैपदे स्यसनी
इम् निषेधादेक स्यसनोरुभयपदित्वमित्यर्थः । यथा वर्त्स्यति विवृत्सति । मे तु
वर्त्तिष्यते विवर्त्तिष्यते । मादन्यत्र तु विवर्त्तिषा विवृत्सा विवर्त्तिषु विवृत्सु
विवर्त्तिषितव्य विवृत्सितव्यम् । वृतादिश्च वृत्विषु येषु स्यन्दू कूपे पञ्च वृता
दयः । निष्यन्दते घृतमिति अप्राणिघत्वात् षल वा । निष्यन्दते हस्तीति प्राणि-
घत्वान्न षः ॥ ६४८ ॥

[११०] कृपूड वल् कल्पने ।

६४८ । कृपः कृपोऽकृपादौ ।

कृप. ६।, कृप १।, अकृपादौ ७।

कृपः स्थाने कृपः स्यात् न तु कृपादौ । कल्पते ।

६५० । नेम् पे ड्याः ।

न ११।, इम् ११।, पे ७।, ड्या. ६। ।

कृपो ड्या इम् न स्यात् पे । अतएव पम् । कल्प्ता । पे
किं कल्पिता कल्प्ता, कल्पस्यति, मे तु कल्पिष्यते कल्पस्यते ।

[१११] व्यथ षड् पीडायाम् ।

६५१ । व्यथ-ग्रह-ज्या-वय-व्यध-वश-व्यच-
प्रच्छ-व्रश्च-भ्रसृज स्वप-वच-यजादेः खेर्जिष्ठायाम् ।

व्यथ-यजादे ६।, खि म्याम् ७। ।

एषां खेर्जिः स्यात् ळ्याम् । विव्यथे ।

[११२] जि त्वरा षड् स्यदे ।

अत्वरिढम् अत्वरिध्वम् अत्वरिद्धम् ।

इति भवत् पादः ।

कृप स्थाने कृप' स्यात् न तु कृपादौ पदे साध्ये । कृपादिर्यथा कृपा कृपाण,
कृपाण कर्पटश्च कृप. कृपौ ॥ ६४८ ॥

अत्रापि अतएव परस्मैपदमिति बीध्यम् । ततश्च द्युतादेष्ट्यामुभयपदित्व
वृतादेर्द्युताद्यन्तर्गणत्वात् ळ्यां स्वसनीश्च उभयपदित्वम् । कृपस्तु द्युतादित्वात् ळ्या
वृतादित्वात् स्वसनी. नेम् पे ड्या इत्यनेन ड्याश्च उभयपदित्वम् । अन्यत्र सर्व
एवात्मनेपदिन. ॥ ६५० ॥

व्यथश्च ग्रहश्च ज्याश्च वयश्च व्यधश्च वशश्च व्यचश्च प्रच्छश्च व्रश्च भ्रसृज
स्वपश्च वचश्च यजादिश्चेति तस्य । एषां खेर्जिः स्यात् ळ्याम् । विव्यथे जयाह
जिज्वौ उवाय वय इह वज स्थाने वयादेशः । तस्य च वज स्थाने जातत्वेनैव जी

चतुर्थपादः—मिश्रः ।

[११३] पतल्लज गत्यैश्वर्ययोः ।

६५२ । वच्यस्य-श्वि-पतां वोचस्य-श्व पप्ता छे ।

वचि-अस्य-श्वि-पता ६॥, वोच अस्य-स्व-पप्ता. १॥, छे ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युर्दे । प्रण्यपप्तत् ।

[११४] णजटु वम उद्गिरणे । वेमतुः ववमतुः वेमिथ ववमिथ ।

[११५] भ्रमु जण चलने ।

(५८४) क्रमकृतेति श्यन् वा । भ्रम्यति भ्रमति । भ्रेमतुः
ब्रभ्रमतुः ।

[११६] सह जड शक्तौ ।

व्यषहत व्यसहत । [६०६] वेमसहेतौम् वा । परिषहिता ।

सिद्धे इह ग्रहण ठा नवे प्रच्छामिति जि निषेधस्य बाधनार्थम् । विव्याध उवाश्
विव्याच पप्रच्छ वत्रश्च वभञ्ज । ग्रहप्रच्छन्नश्चभस्जा खेजौ कृते भ्रमखद्येति
चकारस्याकारे जिः फलाभावेऽपौह ग्रहण ग्रहादिगणार्थम् । तेन गृह्यते पृच्छते
वृश्नते भञ्जते इत्यादिषु ग्रहस्वपाद्योरिति जि । सुष्वाप उवाच स्वप साहचर्यात्
वच इह अदादिकी ग्राह्य इति जौमरा । इयाज । ठा कि वा व्यथ्यते । यजा-
दिषु “यजिर्वपिर्वह्निश्चैव वेभ्योऽथैव ह्वयतिस्तथा । वदिर्वाग्निश्च श्वयतिश्चैते नव
यजादयः । अत्तरिद्धमित्यादि धे सलोपपक्षे ढी वा पक्षे सस्य द. ॥ ६५१ ॥

इति भवत्याद ।

वचिश्च अस्यश्च श्विश्च पत् च ते तेषा वोच च अस्यश्च श्वश्च पप्तश्च ते । वचिरिति
अदादिक एव भौवादिकात् उप्राप्तभावात् अस इति दिवादिक एव अन्यस्मात्
उप्राप्तभावात् । प्रण्यपप्तदिति लुदित्वात् छे अनेन पप्तादेश, गदनदेति णत्वम् ।
एवम् अवीचत् आस्थत् अश्वत् । वेमतुरित्यादि जृवमचमेति एत्व खिलीपश्च वा
व्यषहत इत्यादि निविपरिखनूजति वा णत्वम् ॥ ६५२ ॥

६५३ । सहवहोऽदो ढि ।

सह वह् ६।, अत् १।, ओ १।, ढि ७।

सहवहोः अकार ओ स्यात् ढे परे । निसोढा । [५७३]
ओत्वात्र षः ।

[११७] षद लृ जौ विषादे गतौ ।

निषीदति । न्यषदत् । निषसाद । प्रतेस्तु । प्रतिसीदति ।

[११८] षद लृ जौ शाते ।

६५४ । शदोऽपि मम् ।

शद ५।, अपि ७।, मम् १।

शीयते । अशदत् । [११९] फण मिण गतौ ।

फेणतुः पफणतुः, फेणिथ पफणिथ ।

[१२०] राजृ ज ण दीप्ती ।

रेजतुः रराजतुः, रेजे रराजे । [५७९] त्रिधिवल्ला-
दातोऽप्येत्वम् ।

एव [१२१] टुभ्राशृ ड ण दीप्ती ।

भ्राश्यते भ्राशते । भ्रेशे वभ्राशे ।

एवं [१२२] टुभ्राशृ ड ण भासि ।

[१२३] प्वन ण शब्दे ।

विष्वणति अवष्वणति मासम् । व्यष्वणत् विष्वेणतुः विष-
वणतुः । विस्वनति वीणा निस्वनति अन्नम् । [५७२] अन्न-
व्यवेत्युक्तेर्न षः ।

[१२४] खनुजविदारि ।

[२३०] हनगमेत्युङ् लोपः, चस्त्रुतुः चस्त्रे ।

सुगमम् । निसीदति वेम्सहेत्यनिम् पचे हीदोभाविति हस्य ढेऽनेनाकारस्य
ओले ढभात्तधीरिति तस्य धी हुभिरिति धस्य ढे ढीर्द्रीति ढस्य लोपे ओत्वात्र
षत्वम् । एव सोढव्यः । षोढा षोढव्यः ॥ ६५३ ॥

६५५ । खन-सन-जनां डा भस्ते, ये तु वा ।

खन-सन जना ६॥, डा ११, भस्ते ७, ये ७, तु ११, वा ११ ।

खायात् खन्यात् । [१२५] चायृ ज निशाने अर्धे ।

अचायोत् [६४२] यू लोप इति । अचासीत् ।

[१२६] लषज सृहायाम् । लष्यति लषति ।

[१२७] गुह्र ज मवरणे ।

६६५ । गुहो गोरुः ।

गुह ६, गी. ६, ज १ ।

गुहो गोरुः स्यात् । गूहति गूहते । अगूहोत् अघुक्षत् ।

शदल्लजौ श्राते इत्यस्मादवविषये न स्यात् यस्या विभक्तौ शप् सम्भवति तवा-
त्मनेपदमित्यर्थः । श्रीयते श्रीयेत अश्रीयत । अपि किम् ? अश्रदत् शश्राद श्रत्ता
शद्यात् शस्यति असस्यत् । फेष्टतुरित्यादि फणादित्वात् एव खिलोपश्च वा ।
विधिवलादित्यादि राजृज्प प्रभृतौना फणादिपाठवलादाकारस्यापि एव खिलोपश्च
इत्यर्थः । आश्रयत इति क्रमकमेति श्यन् वा । अशे इति फणादित्वात् खिलोपादि-
न । अवलणतीति विधानवलादकारान् परस्यापि षत्वम् ॥ ६५४ ॥

खनश्च सनश्च जन च ते तेषाम् । एषा डा स्यात् भस्ते ये तु वा । खात-
स्यात जात । खायते खन्यते सायते सन्यते जायते जन्यते । अव वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् पिति भस्ते परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन यङ्लुकि चङ्गन्ति
चङ्गसि ससन्ति सससि जङ्गन्ति जङ्गसि एव वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
तनोतेर्डा स्यात् वा यकि इति बोध्यम् । तायते तन्यते । तथा च तद्वरीकृत्य कृतिभि-
र्वाचस्पत्य प्रतायते इति माघ । अचायीदिति वेमूदिदितौम् वा पक्षे यू- लोप
इति यलोपः । लष्यतीति क्रमकमेति श्यन् वा ॥ ६५५ ॥

कृति गुह्य गोह्यमित्युदाहरता अचि परे एवाय विधिरिति ज्ञापितम् । गूहति
गूहिता गोडा गूहिष्यति घोह्यति अतएव गुहो डिदचीति जौमरा । अघुक्षदिति
वेमूदिदित्यत्र वाशब्दस्य गुह' सेरिमोविलक्षणविकल्पार्थत्वात् से, अनिम् पक्षे सिरेव
न स्यात् अनिमत्वात् सगेव ॥ ६५६ ॥

६५७ । गुह-दुह-दिह-लिहां टीमदन्त्ये न
सिः सक् वा ।

गुह दुह दिह-लिहा ६॥, टीमदन्त्ये ७, न ११, सि १, सक् ११, वा ११ ।

एषा टीमदन्त्ये परे सिर्न स्यात्, सक् च वा स्यात् । अगूढ
अघुक्षत ।

६५८ । सकोऽस्त्रीपोऽच्यब्बे ।

सक ६, अत्-लीप १, अचि ७, अच्वे ७ ।

सकोऽकारस्य लोपः स्यात् अच्बे अचि परे ।

अगूह्विषि अघुक्षि । अगुह्वहि अघुक्षामहि । दन्त्ये किम्,
अगूह्विषहि अघुक्षामहि । अच्बे किम् । अगूह्विषत अघुक्षन्त ।

व्या म टीम टीमे दन्त्यटीमदन्त्य तस्मिन् । लिहामिति परत्र जनिष्यमाणत्वेन
सन्वन्धी य सि स न स्यात् एतेन सेर्जातुल्यत्वाभिधानात् शपी न प्रसङ्ग
सङ्गती विप्रतिषेधो यदाधित तदाधितमेवेति न्यायादित्यर्थः । अन्यथा पञ्चम्यैव
सिद्धे षष्ठा वैयर्थ्यं स्यात् । सिनित्य निषिज्यते हश्चेति विहित. सक् च विभाष्यते
इत्यर्थः । अगूढेति इस् पचे सेर्निषेधे अरवसाभावादिनीऽभावे हीढीभाविति
ढभात्तयोरिति द्वीर्द्विर्षेवेति । अघुक्षतेति तनि अनिम् पचे सकि हस्य ढे भभान्त-
स्येति गस्य घे षढी क से इति ढस्य के किलादिति षत्वम् । एवम् अदुग्ध
अघुक्षत अदिग्ध अघिक्षत । अलीढ अलिक्षत । एवञ्च धाम् ध्वम् वहिष्वपि यथा-
योग्यमुदाहर्तव्यम् । किञ्च प्रत्ययत्वेन दन्त्यवकारादेर्वहे प्राप्तप्रथमेव दन्त्योपादान
कृतम् अन्यथा ढीमतौ इत्युक्तावपीष्टसिद्धे ॥ ६५७ ॥

अतो लीप अस्त्रीप न द्वस् अच्व तस्मिन् । अघुक्षि इति गुह इ सक
हीढीभौ भभान्तस्येति गस्य घ षढी क, से षत्वम् अनेन सकोऽस्त्रीप इस् पचे
अगुह्विषौति बोध्यम् । अगुह्वीति गुह वहि सेर्निषेधे सकोऽप्यप्रातिपचे वकारस्य
दन्त्यत्वेन भभान्तभावात् हीढीभाविति न ढ । पचे सकि आक्तिमभवौति आत्वे
अच्चावहीति दन्त्य किम् अघुक्षामहीति दन्त्यपरत्वाभावात् गुहदुहदिहलिहा
इत्यस्याप्राप्ता वेमत्वादिनिम् पचे हश्चोऽनिमिजुड इत्यनेन सकि आक्तिमभवौति
आत्वम् । इस् पचे तु अगुह्विषहि इति बोध्यम् । अच्वे किं गुह अन्त हश्च इति

[१२८] ह्रज ह्रत्याम् ।

६५६ । इगुङ् मढीस्यनिम् किङ्गमस्तु वा ।

इगुङ् ५१, मढीसि ११, अनिम् ११, कित् ११, गम ५१, तु ११, वा ११ ।

इगुङ् ऋवर्णान्ताच्च परा मे स्थिता अनिम् ढी सिञ्च कित्
स्यात्, गमस्तु वा । अहृत अहृषाताम् । ह्रषीष्ट ।

[१२९] टुङ् ऋज भरणे । वभ्रव ।

[१३०] दान ज आर्जवे छिदि । दीदासति दीदांसते ।

एवं १३१ शान ज तेजे । शीशासति शीशासते ।

[१३२] भजौ ज भागसेवयोः । भजते । भेजे भेजिथ वभक्थ ।

[१३३] श्रि ज सेवायाम् ।

[६१३] जिश्रीत्यङ् अशिश्चियत् अयिता ।

[१३४] रन्जौ ज रागे ।

६६० । रन्जोऽपपकानासघ्णिनौ नलोपो

जौ तु सृगरमणे ।

रन्ज ६१, अप् पक-अन-अस्-घ्णिनौ ७, न लोप ११, जौ ७, तु ११, सृगरमणे ७ ।

रजति रजते । ररजतुः ररञ्जतुः ।

सकि लोपोऽतोऽदेचोरित्यकारलोपे अघुत्तन्त इति । अकारेऽवश्यलोपस्येऽपि अञ्च
इति कृत ज्ञापयति । लोपोऽस्योमाङोरिति लोपोऽतोऽदेचोरिति ह्रसक्लोपो-
ऽश्रित्ययोरित्येतेभ्योऽन्यसूत्रेण अकारलोपस्य स्थानिवत्त्व नास्तीति तेन लुगङ्ग्रीऽप-
इत्यादिना अकारलोपे स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् भान्तोऽदनत इत्यव प्रवृत्तौ दुहते
दिहते लिहते इत्यादि सिद्धमिति ॥६५८॥

इक् लङ्-यस्य स इगुङ् । इगुङ् च ऋश्च इगुङ् तस्मात् । ढी च सिञ्चेति मे
ढीसि मढीसि । नास्ति इम् यस्य सोऽनिम् इति मढीसेर्विशेषणम् । यथा अधौ
भिदिर् भिक्षीष्ट अभिच वुष्मौड भुक्षीष्ट अबुद्ध सृज्यौङ् सृचौष्ट असृष्ट डुकृञ्
कृषीष्ट अकृत । कृवगि हिसे स्यात् यट्टृङ् रित्यनिम् पचे कौषीष्ट अकौष्ट । गमस्तु
सङ्गक्षीष्ट सङ्गक्षीष्ट समगत समगस्त, वभ्रवेति नेमसुमिति इम् निषेधः । दीदा-

[१३५] त्विषौज कान्तौ । अत्विच्चत् त्विचौष्ट ।

[१३६] यजै जी देवार्चा दान सङ्गकतौ ।

[६५१] व्यथग्रहेति जिः, इयाज ।

६६१ । ग्रहस्वपाद्योः कडित्कितोर्जिः ।

ग्रह स्वपाद्यो ६॥, कडित् कितो ७॥, जि १॥

ग्रहादेः किति डिति, स्वपादेः, किति, जिः स्यात् ।

ईजतुः ईजुः इयजिथ इयष्ठ ।

[१३७] डु वपौ जै मुण्ड वीजोम्योः । प्रण्युवाप ।

(१३८) वहैजौ प्रापणे ।

प्रण्यवाचीत्, अवोढ । उवाह ऊहे ।

सतीति कित्तिजैति सन् खिड्नीं च । मेजिथेति सृजदृशेति वेम् अयितेति नेमे का-
जैत्यव श्रिवर्जनादिम् ॥६५८॥

अप् च यकश्च अस् च घ्णिनिश्चेति तस्मिन् । यथा रजति रजकौ रजन रज
रागौ । घ्णिनिरिति कृतप्रत्ययो वक्तव्य । अस्य घकारो जस्य गकारार्थः पूर्व-
श्चकारो वृद्धार्थः । शेष इकार उच्चारणार्थः । रञ्जनमिति अग्रन्तस्यैव । ररजतुरिति
स्यात् ठाप्रिदिति कित् पचे न लोप । अत्विच्चदिति त्विषौ जभासे दृशधेति
सक् । त्विचौष्टेति इगुडुरिति कित्त्वान्न गुण ॥५६०॥

ग्रहश्च स्वपश्च ग्रहस्वपौ तावादी यद्योस्तौ ग्रहस्वपादौ तयो । कडनवितौ यस्य
स कडित् कडिच्च कित् कडित्कितौ तयो । स्वपग्रहाद्योः किदण्योर्जिरिति
कृतेऽपीष्टसिद्धौ कडित्कितोरिति गौरवम् कथमिति चेन्न । अनिम्सनीऽगुणत्वे
ज्याप्रभृतौनाम् अनिमा सनि जे रापत्तेः । वस्तुतस्तु सनीऽगुणत्वे ग्रहस्वपप्रच्छामिति
नियमादन्येषामनिमि सनि जे प्रसङ्गाभावः । गौरव स्पष्टार्थम् । व्यथग्रहेति
सूत्रे पठिता ग्रहादयः स्वपादयश्च । यथा गृह्यते गृह्णाति जीन, जीनाति विध्यते
विध्यति उग्र्यते उग्रन्ति । व्यक्तु तवोपादान व्या खेजि प्राप्तार्थमेव । व्यचोजिर-
जिण्दसीति अनेन जित् णित् अस् प्रभ्योऽन्यव जे कृतं व्यत्वात् । पृच्छते पृच्छति
वृश्नते वृश्नति भृञ्जति भृञ्जति सुप्यते उच्यते इज्यते इत्यादि ईजतुरिति व्यथग्रहेति
खेजि, अनेन मूलधातोर्जिः । इयजिथ सृजदृशेति वेम् अनिम् पचे शक्काजैति

[१३८] वेजे स्यूतौ ।

६६२ । ठ्यां न वे-प्रच्छाम् ।

ठ्या ७, न ११, वे प्रच्छाम् ६॥ ।

वेज् प्रच्छि ब्रश्चि भस्जौना जिर्न स्यात् व्याम् । ववौ ववतुः ।

६६३ । वेजो वय् वा ।

वेज् ६१, वय् १२१, वा १२१ ।

वेजो वय् स्याद्वा व्याम् । उवाय ऊयतुः ।

६६४ । य वः किति ।

य ११, व ११, किति ७ ।

वेजा यस्य वः स्याद्वा व्यां किति । ऊवतुः ।

[१४०] व्येजै वृत्तौ ।

६६५ । ना व्येष्ट्याम् ।

न ११, आ ११, व्ये ६१, ठ्याम् ७ ।

व्येज आ न स्यात् व्याम् । विव्याय ।

षड् । प्रण्युवाप इति गदनदति णत्वम् । प्रण्यवाचीदिति होढोभौ व्रजवदिति त्रि गदनदति णत्वम् । अवीडेति बह तन् सि औदित्वान्नेम् भस्जौनादिति सेर्लोय हस्य ढले सहवह इति ओले ढभात्तथोरिति तस्य धत्वे ष्टुभिरिति धस्य ढले द्वौर्द्वौति ढलोप ॥६६१॥

वेज् प्रच्छश्च वेप्रच्छ । प्रच्छ इति बहुवचन गणार्थम् । तेन व्यथयहेति सूत्रे प्रच्छादयो यहादिगणसमाप्तिपर्यन्ता इत्यर्थः । अत आह । प्रच्छि ब्रश्चि भस्जौनामिति । वेज् निषेधेऽपि तदादेशस्य वयोर्जिर्न निषेधः । अन्यथा तव ववो-ग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । ववौ इति वेज् एचोऽशित्या णप् व्यथयहेति प्राप्तव्यं खेर्जिर्न स्यात् नवातो डौ । ववतुरिति व्यथयहेति खेर्ग्रहस्वपाद्योरिति मूलधातोर्जिर्नाभूत् ॥६६२॥

उवाय व्यथयहेति खेर्जि ऊयतुरिति व्यथयहेति खेर्ग्रहस्वपाद्योरिति मूलधातोश्च जिः ॥ ६६३ ॥

वेजो यस्यासम्भवात् तदादेशस्य वय एव यकारस्येत्यर्थः ॥ ६६४ ॥

६६६ । जिं वान्त्यः किति ।

जिं २।, वा १।, अन्त्य १।, किति ७।

द्वेर्होऽन्त्यो भागो जिं वा प्राप्नोति व्याम् किति ।

विव्यतुः विव्ययतुः विव्ययिथ ।

[१४१] द्वेर्हो सार्द्धायां शब्दे च । अह्वत् अह्वत अह्वास्त ।

६६७ । ह्वो द्वे जिः ।

ह्व ६।, द्वे ६।, जिः १।

द्वेर्हो जो जिः स्यात् । जुह्वाव जुहुवतुः । [१४२] ऐ वसौ निवासे ।

६६८ । स त् स्यरे ।

स ६।, त् १।, सि ७।, अरे ७।

सस्य त स्यात् अरे से परे । अकस्मात् अवात्ताम्, उवास ऊषतुः ।

[१४३] वदै वाचि । अच्छवदति । [५७४] व्रजवदेति त्रिः ।

अवादीत् उवाद ऊदतुः ।

[१४४] ट् द्वौ ओश्चि इर् गतिवृद्धोः ।

[५६५] शासुद्धिद्व्युदिति डः वा । अश्वत् ।

६१३ । जिश्चोत्थङ् वा । अशिश्चियत् अश्वयीत् ।

व्येजेहतावित्यस्य ठां एचोऽसित्येति आकारी न स्यात् । ठासित्युपादानं कितिीत्यस्य वाशब्दस्य च निवृत्त्यर्थम् । विव्याय जिण्यन्ते जुङ्वीरिति वृद्धि ॥ ६६५ ॥

विव्यतुर्गिति मूलधातीर्जी कृते श्रुद्धीरिति य । पदे विव्ययतुरिति यत्नायेति अयादेशः । उभयत्र खेर्नित्य जि । विव्ययिथेति सृजदृशेत्यत्र व्येवर्जनान्नित्य-मिम् । अह्वदिति वक्तव्यस्यर्थेति ड उल्लेखीत्याकारलोपः । अह्वत अह्वास्तेति लिब्धस्तु मे इति डो वा ॥ ६६६ ॥

जि पुनरुपादानात् ठा किति वा इति वयाणा न कृत्ति । ह्यतेर्यत्र द्वित्वं तत्र खेर्मूलधातीश्च द्विर्निमित्तको जि, स्यात् इत्यर्थः । अथा जुह्वाव अजुह्वत् जुह्वयति जोह्वयते ॥ ६६७ ॥

स इति लुप्तपठेनाकं त इति लुप्तप्रथमैकम् । अरे किं पठते । अवात्तामिति

६६८ । श्वेर्जिर्वा यङ्ठ्योर्जङ्सनोः ।

श्वे ६।, जि. १।, वा।१।, यङ्ठ्यो ७।, जङ्सनो ७। ।

श्वेर्जिर्वा स्यात् यङि ळ्याम् जेः परे अङि सनि च ।

शुशाव शिश्वाय शुश्वतुः शिश्वितुः । श्वयिता । शूयात् ।

इति मिश्रपादः ।

इति भाष्यध्यायः ।

अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ सस्य तकारे पश्चात् सेर्लोपं जौमरा अप्येवम् । न च आदौ सेर्लोपेऽपि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिवत् सस्य तकारेण भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य लोपे सति त्यस्वरूपेण विहितं यत् कार्यं तदेव स्यात् न तु त्यस्य वर्णविहितमिति । तेन सौ विहितत्वात् वृद्धिं सकारे विहितत्वात् सस्य तकारो न स्यात् इति । अन्यथा अबुद्ध इत्यादौ सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सकारे परे भ्रभान्तस्येत्यादिना वकारस्य भकारापत्तिः । रामानन्दकाशी-श्वरौ तु प्रत्ययलोपस्य बलवत्त्वादौ सेर्लोपे सकारपरत्वाभावात् सस्य तकाराभावे आवास्तामित्याह तु । तज्ज्ञेयम् । एकन्यायादबलवता सिलोपेन न्यायादबलवत्तरस्य तकारादेशस्य बाधितुमशक्यत्वात् अच्छवदतीति व्याकृत्येति समाच. । अवादीदिति व्रजवदेति त्रि । अश्वदिति टुओश्चि शासलिद्वयुदिति डे वच्यस्यश्चि पतामिति श्व । अश्वयीदिति पचे ळ्या सौ नेमेकाजेत्यत्र श्विवर्जनादिभिः सेर्लोपे व्रजवदेत्यत्र श्विवर्जनात् न त्रि ॥ ६६८ ॥

यङ् च ठी च यङ्ठ्यौ तयोः । अङ् च सन् च अङ्सनौ । जेः परावङ्सनौ तयोः । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् श्वेयंङादौ द्वयोरेव जि. स्यात् पचे द्वयोरेव जिर्न स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा अश्वश्वदित्यादौ प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ द्विले खेर्जिर्न स्यात् । यथा शुशाव शिश्वाय इत्यादि एव शोश्वते शिश्वीयते अश्वश्वत् अशिश्वत् शुशावयिषति श्वयितेति नेमेकाजेत्यत्र श्विवर्जनादिभिः । शूयादिति श्वस्त्वपादोरिति जिः चोऽज्ज्यरे इति दीर्घः ॥ ६६८ ॥

इति मिश्रपादः । इति भाष्यध्यायः ।

प्रथमः पादः—अदादिः ।

[१४५] अद्वौ भक्षणे ।

६७० । लुगद्भ्योऽपः ।

लुक् ११, अदभ्य ५॥, अप ६ ।

अदादेः परस्य अपो लुक् स्यात् । अत्ति ।

६७१ । हुभसो हेधिः ।

हु भस ५, हेः ६, धिः १ ।

होभसाच्च परस्य हेधिः स्यात् । अद्भि ।

६७२ । हसाद्भ्यां दिसेलोपामौ ।

हस्-अद्भ्या ५॥, दि-से ६, लोपामौ १॥ ।

हसात् परयोर्दिस्योर्लोपः स्यात् अदः परयोः अम् स्यात् ।

आदत् आदः ।

बहुवचन गणार्थम् । घे शप्ते इत्यत्र अदादिवर्जनेनैवेष्टसिद्धौ अदादे शप् विधाय तत् लुक् करण कदाचित् अदादे, शप् स्थित्यर्थे तेन सर्वा एवाहनत् प्रथ गिति चण्डोल्यादि सिद्ध्यति । वस्तुतस्तु लघिर् रुद रोदने तुर्लि वेगे इत्येताभ्यां ते भावादि ढे वीदुडोऽव्वत इत्यनेन गुणविकल्पे रोदितं रुदित तेन तीरित तुरित तेन इत्यादि सिद्ध्यर्थम् । लुक् करणात् युत युवन्ति इत्यादौ न गुण ॥ ६७० ॥

यथा लुहुधि रुधिर्घौ ज रुन्धि अद्वौ अद्भि । वश्लु उङ्ठि च अव शच्छार्जिति षड्, भप्भूसोरिति षस्य ड । धौ पिषल पिष्टि चकाष्ट चकाञ्चि इत्यादि । परत्वाद्विशेषत्वाच्च तातयादेशेनाद्य बाध्यते । तेन त्वम् अमृतमत्तादित्यादि ॥ ६७१ ॥

दिसेविलेकवचन यथासख्या निरासार्थं दिसेरिति घ्या एव ट्यास्तु सिव्यवधाना-
दसम्भवः । यथा अलेद् अहन् अमुनक् अवट् अपिनट् इत्यादि ॥ ६७२ ॥

६७३ । घम्लदः सन् व्यल् घञि ।

घस् ल । ११, अद ६१, सन् टौ-अल् घञि ७ ।

अदो घम्ल स्यात् सनि व्याम् अलि घञि च । (५६५)
लित्वात्, डः । अवसत् ।

६७४ । ठां वा ।

ठा ७, वा । ११ ।

जघास आद । [२३०] हनगमेत्युङ् लोपः ।
जच्चतुः, आदतुः जघसिथ आदिथ । [१४६] ष्सा ल भक्षणे ।
प्रणिष्ठाति ।

६७५ । द्विषविदातोऽनुस् वा ।

द्विष विद आत ५१, अन् । ११, उस् । ११, वा । ११ ।

द्वेष्टेर्वेत्तेरादन्ताच्च परोऽन् उस् स्याद्वा । अप्सु, अप्सान् ।
[१४७] वश ल कान्तौ । वष्टि । [६६१] ग्रहस्त्रपाद्यो-
रिति जिः । उष्टः उशन्ति । अवट् । उवाश ।

सन् च टौ च अल् च घञ् चेति तस्मिन् । जिघत्सति अवसत् हनगमेत्यङ्
उवर्जनात् न उङ् लोपः । प्रघस घास ॥ ६७३ ॥

अदो घम्ल स्यात् वा ठाम् । जच्चतुरिति हनगमेत्युङ् लोपे भ्रूषसोरिति
घस्य कले शासवसघसति षत्वम् । अत्र अदौ भक्षे लघसौ पक्षे इति हाभ्यामेक
आद जघास इत्यादि सिद्धावपि ठा वेति सूत्रविधानेनापयति घसतेऽपि अद-
तुल्यत्वं स्यादिति । तेन सृजदृशेत्यत्र अदो वर्जनादेव घसो वर्जने सिद्धे जघ-
सिथेत्यत्र इमि विकल्पाभावे नेप्सुमिति नियमात् वसोऽरस्येति नित्यमिम् । न च
स्थानिवत्त्वादेव अदतुल्यत्वमिति वाच्यम् । धात्वादेशानां स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ।
अन्यथा अजघातोः स्थाने जातस्य वीधातोः समत्वापत्तेः । हनस्थाने जातस्य
वधधातोरनिसत्वापत्तेश्च । प्रणिष्ठातोति गदनदेति शत्वम् ॥ ६७४ ॥

अद्विषु अद्विषन् अविदु अविदन् उस्स्येच्चीत्याकारलोपे अप्सु, अप्सान् अन् इति
व्या एव ठान्तु द्विष- सकारव्यवधानान्न प्रसङ्गः । अद्विचन् । विदधातोस्

[१४८] हन् लौ हिंसागत्योः ।

६७६ । वनतनायनिमां जम्लोपो भस्-
यप्यतिक्यणौ ।

वन तनायनिमां ६॥, जम्लोप १।, भस् यपि ७, अतिकि ७, अणौ ७।

एषा जम्लोपः स्यात् अणौ भसे यपि च, न तु तिकि ।
प्रणिहृतः । [१८८] हनो ङो घ्नः । घ्नन्ति । प्रहृण्वः प्रहन्वः
प्रणणमः प्रहन्मः ।

६७७। जह्येधि-शाधि हन्यस्ति-शास्ति हिना ।

जहि एधि शाधि ।१।, हनि अस्ति शास्ति ।६।, हिना ७।

एषा हियुक्तानां क्रमादेते स्यः । जहि ।

६७८ । हनो बधष्टौढ्यलि टीमे तु वा ।

हन ६।, बध १।, टीढ्यलि ७, टीमे ७, तु ।१।, वा ।१।

हनो बधः स्यात् व्याम् व्यामलि च, टी मे तु वा । अबधीत् ।

अनुस्मिद्धेरिति नित्यमुस्ति अवेदिषु असासिषु । वट्टीति वश्लुमृद्धि शङ्का-
जति षड् । अवट् इति हसाङ्गामिति दिस्त्रीर्लोपे शङ्काजति षड् षोड फे ॥७५॥

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् । वनश्च तनादिश्च अनिम् चेति ते तेषाम् । जमी
लोप जम्लोप । भसश्च यप् च भसयप् तस्मिन् । न तिक् अतिक् तस्मिन् ।
नास्ति ण्यस्मिन् सोऽण् तस्मिन् । वनव्यापृतौ । घत वति प्रवत्य । तत तति
प्रतत्य । क्षत क्षति, प्रक्षत्य । हत, हति प्रहृत्य । गत गति प्रगत्य । भस्मि कि
वन्दते इत्यादि । अणौ कि ववन्ति इत्यादि । अतिकि कि वन्निरित्यादि । प्रहृण्व
इत्यादि वस्य प्रत्ययत्वात् दन्त्यत्वे भसत्वाभावात् जमी लोपाभावे भवान्तजन इति
वा णत्वम् ॥ ६७६ ॥

जह्यिश्च एधिश्च शाधिश्चेति । हनिश्च अस्तिश्च शास्तिश्चेति जह्यीति पञ्च
तातडडपि हतात् ॥ ६७७ ॥

टी च ढी अ अल् चेति तस्मिन् । ट्यादौ हन्ते, प्रयोग निषिध्य बधहताविति

६७६ । खेर्ही घो जिणति च ।

खे ५१, ह' ६१, घ ११, ज्णिति ७, च ११,

खेः परस्य हनो हस्य घः स्यात् जिति णिति च ।

जघान, जघ्नतुः । हन्ता । बध्यात् । प्रहणियति ।

[१४८] द्युलभिसर्पणे ।

६८० । रपिङ्स्युतोऽद्वेर्त्रिः ।

र पितृ-हसि ७, उत ६१, अद्वे ६१, त्रि ११ ।

अद्वेर्धोक्तकारस्य त्रिः स्यात् पिति हसे रे । द्यौति द्युतः द्युवन्ति ।

[१५०] द्यु ल भिसर्पणे अभिसर्पणे च । द्यौति यविता । [१५१]

न ल सुतौ । अनावौत् अनौघौत् । ननुविव । [१५२] द्युल

तेजने । द्युविता । [१५३] द्युल प्रसूत्याम् ।

[५७६, स्रुक्रमोऽमे इतौम् । अस्नावौत् । [१५४] इन ल गती ।

६८१ । यिनोऽच्यणौ ।

य ११, इन ६१, अचि ७, प्रणी ७ ।

इनो यः स्यात् अणौ अचि । यन्ति ।

भौवाङ्गिक प्रयुज्यत इत्यथ । तेन अवधौदित्यादौ बधवातीरौदित्वाभावाद्दसी-
ऽरस्येतीम् हसार्दं सेम इत्यत्र बधवर्जनान्न त्रि । एव बध्यात् बध्यास्ता बध टीमे
तु आवधिष्ट आहत ॥ ६७८ ॥

चकारार्थवयम् । खे परस्य हनो हस्य घ स्यादित्येकीऽर्थ । हनो हस्य
घ स्यात् जिति णिति च परे इत्यपरोऽर्थ । खे परस्य यथा जघनिथ जिघासति
जङ्घन्यते । जिति घातयति णिति अघानि घातक घात घात प्रहणियतीति
स्यस्यङ्ग इति इम् नादिङ्गमौनेति णत्वम् ॥ ६७९ ॥

रश्चासौ पिङ्गासौ हस् चेति रपिङ्गस् तस्मिन् । न द्वि अ द्वि तस्य । द्यौति
रौति । अ द्वि कि जुहोति । यवितेति नेमेकाज्यत्वं युवर्जनादिम् । अनावौ-
दित्यादि वेम्बुद्वितीम् ननुविवेति अठ्ठा इत्युक्तेर्नित्यमिम् । द्युवितेति नेमेकाज्यत्वं
द्युवर्जनादिम् ॥ ६८० ॥

६८२ । गा ङ्याम् ।

गा ११, ट्याम् ७ ।

इनो गा स्यात् ङ्याम् । अगात् इयाय ।

६८३ । खेः कितिर्घः ।

खे ६१, किति ७, घं १ ।

इनः खेः घं स्यात् किति ङ्याम् । ईयतुः ।

६८४ । अगेढ्याम् ।

अगे ६१, ङ्याम् ७ ।

अगेरिनो घं स्यात् किति ङ्याम् । ईयात् । अगेः किम् ?
अन्वितात् । [१५५] अधौक ल स्मरणे ।

६८५ । इन्वदिकः ।

इन् वत् ११, इक ६१ ।

इन् इव इकः कार्यं स्यात् रूपञ्च तद्वत् ।

[१५६] या ल गतौ । प्रणियाति ।

एवं [१५७] वा ल गमनहिंसयोः ।

[१५८] द्रा ल स्वप्ने पलायने च ।

[१५९] ख्या ल ख्यातौ कथने च । अख्यत् । [१६०] मा
ल माने । प्रणिमाति । मेयात् ।

शुद्धीरिति प्राप्तव्यस्य इयो बाधक अस्य नकारो भूस्थापिवेत्यादिषु विशेष
ज्ञापनार्थ ॥ ६८१ ॥

अगादिति भूस्थापिवेति सि लुक् ॥ ६८२ ॥

विभूतादिनधातो ढ्या. अन्यत्र कितोऽसम्भवादेव ढ्यामिति व्याख्यात ईयतु-
रिति यिनोच्यणाविति सकारेऽनेन खेर्घः ॥ ६८३ ॥

नियमोऽयं ढ्या किति अगेरिन एव दीर्घः न तु समेरिति । ईयात् । अगे,
किम् अन्वितात् समियादित्यादौ घोऽच्यरे इत्यनेनापि न दीर्घः ॥ ६८४ ॥

अधौ लृत्यामिति अयं धातुः, कातन्दाद्यैरिक्स्मरणे इति पठ्यते तन्मतमवलम्ब्य

[१६१] विद ल ज्ञाने ।

६८६ । वेत्तेः कौपं ठीपं वा ।

वेत्ते ५१, कौपं ११, ठीप ११, वा ११ ।

विदः परस्य व्याः पस्य व्याः पं स्याद्वा ।

वेद विदतुः विदुः, वेत्य विदथुः विद, वेद विद विद्व ।
पत्ते सुगमम् ।

६८७ । डाम् वा व्यां ग्यान्तु क्रनु ।

डाम् ११, वा ११, व्या ७, ग्या ७, तु ११, क्रनु ११ ।

वेत्तेः व्या डाम् वा स्यात् ग्यान्तु कृज एवानुप्रयोगः ।

६८८ । तन्भ्यः शुप् रे घे ।

तन्भ्यः ५॥३, शुप् ११, रे ७, घे ७ ।

विदाङ्करोतु वेत्तु ।

६८९ । कृजोऽङ्गौ रे ।

कृज ६१, अत् ११, अङ्गौ ७, रे ७ ।

कृजोऽकार उ. स्यात् अङ्गौ रे । विदाङ्कुरताम् । वित्ताम्
अविदुः अविदन् ।

इक् इत्युक्तम् । अधिकयङ्गमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिरासार्थम् । यथा
अध्येति अधीतः अधियन्ति अध्यगात् अधीयाय अधीयतुरित्यादि । अधीयादि-
यादौ तु सह र्णं र्घं इत्यनेनैव दीर्घः । एवं गमिनिङोरित्यादावपि अधिजिग-
मिषति इति बोध्यम् । ससीतयोः राघवयोरधीयन्निति भट्टौ । अधीयन्निति तु आति-
देशिकमनित्यमिति न्यायात् इन्वदिक् इत्यस्यानित्यत्वात् यिषीऽच्यणावित्यस्याप्राप्तौ
गुञ्जीरिति इयि कृते सिद्धम् । प्रणिधातीति सोहनवायेति णत्वम् । अख्यदिति
वक्तव्येति ङि सख्येचीत्यालोपः । प्रणिमाति पतपददामिति णत्वम् । मीयादिति
दामागै इति ङि ॥ ६८५ ॥

स्थानिवदादेश इति न्यायात् ठीपस्य कौपतुल्यत्वात् द्वित्वम् । न डाम् न वा
वेत्येत्यादाविम् ॥ ६८६ ॥

डित्वाद् गुण क्रनु इत्यनेन अस्मदीरनुप्रयोगी निषिद्धः ॥ ६८७ ॥

तनोति सनीति ॥ ६८८ ॥

६६० । घ्यां सौ र वा दधोः ।

व्या ७, सौ ७, र ११, वा ११, द-धो ६॥ ।

दधो. रेफः स्यात् वा सौ घ्याम् । अवेः अवेत्, अवित्तम् अवित्त । विदाम्बभूव विवेद । [१६२] अस ल भुवि ।

६६१ । लोपोऽस्त्यसोर्ङिद्रसो रघ्याम् ।

लोप ११, अस्ति-अ-सौ ६॥, ङित् र सौ ७॥, अघ्याम् ७ ।

अस्तेरकारस्य ङिति रे, सस्य च से, लोपः स्यात्, न तु व्याम् । स्तः सन्ति, असि, एधि, आसीत् आस्ताम् ।

अत् उ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम् । विदाङ्गुतामिति विद ता डामि कृजोऽनु-
प्रयोगे शुपि गुणे अकारस्य उ । रामानन्दकाशीश्वरी तु कृजोऽकारस्य शुपाव्यप-
न्नितास्यैव सन्भवाद्गवहितेऽपि स्यादित्याहुः । रामतर्कवागीशी न किमप्याह ।
केचित् अणौ परे रे परे यत्नात् परोऽणुर्भवति तस्मिन् रे परे कृजोऽकार उ
स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु तथा वक्तव्ये पु स सन् खप्यस्यरे इतिवत् कृजोऽणुपरे रे
वचनोददिष्यत् । किञ्च नास्ति गुणस्य स्थाने सोऽणु तस्मिन् अणाविति रे इत्यस्य
विशेषणम् । शुपी गुणाभावादव शुबेव अगुणौ र इत्यर्थः । अविदन्नित्यादि
त्रिपविदिति उत वा ॥ ६८६ ॥

अवेरिति शुपी लुकि ह्रसाङ्गामिति सेलीपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति दकारस्य
रेफपक्षे विसर्गः । एव रुधिरधौञ्ज अरुणरित्यादि एवञ्च गृधिर्यु इत्यस्य यङ् लुकि
घ्या सौ जरौगृध इत्यस्मात् ह्रसाङ्गामिति सेलीपे विरामसाश्रित्य भ्रमभान्तस्येति गस्य
पक्षे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे अजरौघर्ध इत्यस्य धकारस्थानेन रेफ
द्वौद्वौति पूर्वरेफस्य लोपे तत्पूर्वस्य दीर्घे रेफस्य विसर्गे अजरौघा रीणो रिणिरिणि
च कृते अजरिघा अजर्घा । एव इधु अवरीवा अवरिवा अवर्वा र्घोऽनित इति
दीर्घे तर्द अताता नर्द अनाना स्पङ्ङ् अपास्या, पक्षे दधोरेफाभावे तु अवेत्
अरुणत् अजरौघर्त् अवरीवर्त् अतातर्त् अपास्तर्त् इत्यादि ॥ ६९० ॥

अश्र स च असौ अस्तेरसौ अम्यसौ तयो । ङिच्चासौ रश्चेति ङिद्र ङिद्रश्च स
च ङिद्रसौ तयो स इत्यनुकारान्तग्रहणात् सि से ख इति वयाथा ग्रहण तेन
असि व्यतिसि व्यतिसि इत्युभयत्र ङिद्रपरत्वादकारस्य सकारपरत्वात् सस्य च

६६२ । भूररे ।

भू ११, अरे ७ ।

अस्तेभूर् स्यात् अरे । अभूत् ।

६६३ । प्रादुर्गीकः सः षोऽच्ये ।

प्रादुर् गि इक' ५१, स ६१, ष ११, अच्-ये ७ ।

प्रादु.षन्ति प्रादुःष्यात् निषन्ति । [१६३] मृजू ल ष शुद्धौ ।

६६४ । मृजोऽकडिति त्रि वा त्वच्यणौ ।

मृज ६१, अकडिति ७, त्रि ११, वा ११, तु ११, अचि ७, अणौ ७ ।

अकडिति मृजो त्रिः स्यात् अणौ अचि तु वा । माष्टिं
मृष्ट', मार्जन्ति मृजन्ति । [१६४] वच्चौ वाचि ।

[६५२] वच्यस्य खिपतामिति वोच । अवोचत् । उवाच
ऊचतुः ।

लीप । डिद्रस्योरिति लिपिकरप्रसादपाठः । किञ्च अरेभूर् आदेशेनैव बाधित-
त्वात् डित्ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ रग्रहणं ज्ञापयति कदाचित् अरेभूर् आदेशो न स्यादिति ।
तेन लावण्य उत्पाद्य इवास यन्न इति कालिदास । एधीति जल्लेघीति एधिरादेश
अध्या णि आसीत् आस्ता आसन् ॥ ६६१ ॥

विषयसप्तम्या से. सम्भावनाया भूरादेशः । ठ्यामनुप्रयोगादन्यदाप्यसे भूभावं
केचित् नेच्छन्तीति घातुप्रदीप । अतएव लावण्य उत्पाद्य इवास यन्न इति कालि-
दास । केचित्तु असज्जदीप्तावित्यस्य रूपम् । आस दिदीपे इत्यर्थ इत्याहु । अभू-
दिति भूस्थापिवेति सेर्लुक् ॥ ६६२ ॥

गेरिक् गौक् । प्रादुश्च गौक् च प्रादुर्गीक् तस्मात् । प्रादुरो गेरिकश्च परस्व
अस्ते. सस्य य स्यादचि ये च परे । अच्ये कि प्रादु स्थ. निस्थ ॥ ६६३ ॥

कडावितौ यस्य स कडित् न कडित् अकडित् तस्मिन् । मृज इति मृजलूष
शुद्धौ मृजुषकितु भूये चेति द्वयोर्यहणम् । माष्टिं मार्जयति मार्जति किति मृज्यते
डिति मृष्ट । मृजोऽणौ त्रिरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अकडित्तीति कथमिति चेत् न
सनि अनिमृपचे शुर्नानिमौति गुणनिषेधे निमार्चतौत्यादौ वृद्धेरप्रसङ्गात् वच्चौ

[१६५] रुदिर् ल घ रोदने ।

६८५ । रुङ्गोऽयो हस्रस्येम् ।

रुदभ्य ५॥, अय ६।, हस् रस्य ६।, इम् ११। ।

रुदादेः परस्य अयस्य हस्रस्य रस्य इम् स्यात् ।

रोदिति रुदितः । अयः किं ? रुद्यात् ।

६८६ । दिस्योरम् वा ।

दिस्यो ६॥, अम् ११।, वा ११। ।

रुदादेः परयोः दिस्योः अम् स्यात् वा । अरोदत् अरोदीत्,
अरोदः अरोदीः । [१६६] जि ष्वपौ घ लु स्वप्ने ।

विस्त्रपिति । [६२५] सवत्वात् न षः विसृष्वाप दुःषुषुपतुः ।

[६२५] निर्वत्त्वात् षः [१६७] अन, घ लु स्वप्ने ।

प्राणिति प्रानिति [१६८] श्वस घ लु प्राणने ।

श्वसिति अश्वसीत् । [५७६] क्षणादित्वात् न त्रिः ।

[१६८] जक्ष क्ष लु घभक्षहासयोः । जक्षिति ।

इति वक्षौ वाचीत्यस्मादत्यस्तीर्नं प्रयोग इति वक्तव्यम् । अवीचत् इति वक्तव्येति
ङ् वच्यस्त्वौति वीच् ॥ ६८४ ॥बहुवचन गणार्थं गणस्तु रुदादसौत्यवोक्त । न य अय तस्य अय । हस्
चासौ रश्चेति हस्र तस्य । अय किं रुद्यात् । हस किं रुदन्ति । अप्राप्तौ विधिरय
रोदिष्यतीत्यादौ वसोऽरस्येति इम् स्यादेव ॥ ६८५ ॥रुदादे परो दिरिति ध्या एव ध्यान्तु सिव्यवधानादसम्भव । दिसाहचर्यात्
सिरपि ध्या एव । अन्यथा ध्या कृतस्य सिप्रत्ययस्यापि प्रसजत् । अरोददित्यादि ।
पक्षे रुदादसौत्यनेन ईम् । ध्यान्तु इरित्त्वात् वा ङ् अरुदत् अरोदीत् अरुद
अरोदी । विसृष्वापेत्यत्र दशस्थादेरिति नियमात् खेर्न षत्वम् । खिनिमित्तक
मूलधातोः षत्व क्तिनादित्यनेन स्यादेवेति गीयीचन्द्रादय । दुःषुषुपतुस्त्वत्र
बलवत्त्वादादौ जौ कृते षत्वे च कृते द्वित्वमिति । प्राणिति इत्यत्र वालननिंसेति
णत्व वा ॥ ६८६ ॥

६६७ । अन्तोऽङ्गेः ।

अन्त ६।, अत् ११।, हे ५। ।

हेः परस्यान्तोऽव्यात् । जक्षति । [५६३] अनुस्सिद्धे-
रिति, अजक्षुः । [१७०] जागृ च लु जागरणे ।

६६८ । गुरुस्यठ्याम् ।

गु १।, उप्ति ७।, अठ्याम् ७। ।

हेस्सि परे गु स्यात् न तु ठ्याम् । अजागरुः अजागः ।
अजागरोत् । जागरामास जजागार ।

६६९ । जाग्रोऽण्वीण्डिति कसुकाने तु वा ।

जाग्र ६ । अ णप्-वि इण्डिति ७।, कसु-काने ७।, तु ११।, वा ११। ।

जागर्त्तेणुः स्यात् न तु णपि दौ इणि डिति च, कसौ
काने तु वा । जजागरतु । १७१ दरिद्रा च लु दुर्गत्याम् ।

७०० । दरिद्रो डिर्हस्तेऽणौ हाग्भ्योस्तु वा ।

दरिद्र ६।, डि १।, हस्ते ७।, अणौ ७।, हाग्भ्यो ६॥, तु ११।, वा ११। ।

दरिद्रातेर्डिः स्यात् अणौ हसे रे परे, हाग्भ्योस्तु वा ।

दरिद्रितः ।

अन्त इति षष्ठ्यक हसन्निर्देशादन्ति अन्तु इत्यादीनामपि । जक्षति जक्षन्तु
ददति ददन्तु । चिकीर्षन्तीत्यादौ शपो लोपे स्थानिवत्त्वान्ताऽन्तोऽन्तु ॥ ६६७ ॥

अजागरुरिति जक्षादित्वात् विसञ्ज्ञाया अनुस्सिद्धेरिति अन उप्ति अनेन
गुणः । ठ्यान्तु जुहुवु । अजाग इत्यादौ गुणे सेर्लोपे रेफस्य विसर्गः । अजागरो-
दित्यत्र अजिञ्चिजागुरित्युक्तेर्न त्रि ॥ ६६८ ॥

जाग्र इत्यत्र सूत्रत्वात् ऋतो ङो ङुर्न स्यात् । णप् च विश्व इण् च डिच्चेति
ण्वीण्डित्य न णव् वीण्डित् अण्वीण्डित् तस्मिन् । औ जागरयति घञि
जागर णमि जागरु जागर यकि जाग्यते यपि प्रजाग्यते ढीपे जाग्यत्वात् । णवाद्दौ
तु जजागार जागृविः अजागारि अजागारिषीष्ट जागृतः जाग्रति । कसौ जजा-
गवान् जजागृवान् । काने जजागराण, जजाग्राण, ॥ ६६९ ॥

७०१ । आद्योरालोप्योऽणौ हसे त्वादः ।

आ-द्यो ६॥, आ ११, लोप्य ११, अणौ ७, हसे ७, तु ११, ई ११, अद. ६ ।

आ इत्यस्य द्वेष आ लोप्यः स्यात् अणौ हसे तु दावर्जमी
स्यात् । दरिद्रति ।

७०२ । दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे व्यान्तु वा ।

दरिद्रः ६१, आलोप. ११, अ-सन् अक अने ७, अरे ७, व्यां ७, तु ११, वा ११ ।

दरिद्र आलोपः स्यात् अरे, न तु सनि अके अने च, व्यान्तु
वा । अदरिद्रौत् अदरिद्रासीत् दरिद्रामास ददरिद्र । दद-
रिद्रौ इति केचित् । दरिद्रात् । [१७२] चकाष्ट च लु दीप्ती ।

[६७१] हुभसोर्हर्षिः चकाधि । [६४] भृप्भृसीरिति
सस्य दः । चकाधि ।

७०३ । व्यां दौ त सः ।

व्या ७, दौ ७, त ११, स ६ ।

व्यां दौ परे सस्य त स्यात् । अचकात् ।

दरिद्रित. दरिद्रिष । हसि कि दरिद्रति । अणौ कि दरिद्राति । हागभ्यस्तु
जह्ति जह्तीतः विभित विभीत ॥ ७०० ॥

रे इत्यनुवर्तते तेन यङि आख्यायते इत्यादौ न प्रसङ्गः । यथा क्रीणन्ति क्रीणते
जहति मिमते ददति ददते दधति दधते दरिद्रति । हसे तु क्रीणीते जिह्णीते
मिमौते अणौ ङि क्रीणाति जह्नाति । दावर्जनात् दते धत्ते ॥ ७०१ ॥

सन् च अकस्य अनस्येति सनकान न सनकानम् असनकान तस्मिन् । न
रीऽरः तस्मिन् । दरिद्रात् दरिद्रणीयम् अदरिद्रौत् पक्षे यमरमेति इम्सनौ ।
एवम् अदरिद्रि अदरिद्रायि । ददरिद्र इति णपि अन्तरङ्गत्वादादौ आकारलोपे
आदन्तत्वाभावात् न डौ । जौमरास्तु डौ आदेश बलवन्त मत्वा ददरिद्रौ इत्युदा-
हरन्ति । दरिद्रामासिति दरिद्राकाशेति वाम् । सनादौ तु दिदरिद्रासति दरि-
द्रायकः दरिद्राणम् । चकाद्धीति हेर्घौ भृप्भृसीरिति सस्य द पक्षे धि सलोपो
दा चकाधि ॥ ७०२ ॥

सुगमम् ॥ ७०३ ॥

७०४ । सौ वा ।

सौ ७, वा ११ ।

अचकात् अचकाः । [१७३, शास च लु शासने ।

७०५ । शासुडिडस्डेऽणौ कौ त्वाशासश्च ।

शास उड् ११, इत् ११, हस्ड् ७, अणौ ७, कौ ७, तु ११, आशास
६१, च ११ ।

शास्तेरुड इत्यादणौ हसे डे च, कौ तु शास आशासश्च ।
शिष्टः शाधि अशिषत् ।

[१७४] चक्ष ड ल वटे । चष्टे ।

सस्य त स्याद्वा ध्यां सौ परे । अचकात् अचका ॥७०४॥

शास उड् शासुड् हस् च डश्चेति हसुड् तस्मिन् । कौ त्वाशासश्चेति ग्रहणात्
शासु इति शासच्चा शासने इत्यस्यैव प्रहण तेन आशासु लङ् इत्यस्य आशास्ते ।
शासु यथा शिष्टः शिष्यते शेषिष्यते । कौ तु मित्रशी आशी । शिष्ट इति
आकारस्य इकार, शासवसघसेति षत्वम् । शाधीति हिसहितस्य शाध्यादेशः ।
अशिषदिति शासलिङ् द्यु दिति ड् ॥ ७०५ ॥

चक्षिङ् तृतीयस्वरानुबन्धीऽयमिति प्राञ्च । अस्य इकार उच्चारणार्थ इति
केचित् कृन्दसि नुणागमार्थ इति केचित् । वेदेषूच्चारणभेदार्थ इति केचित् । वह-
वस्तु तृतीयस्वरानुबन्धी लिपिकरभ्रमकारित एव किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धीऽय निष्ठाया
इम् निषेधार्थः । तेन वर्जनार्थे ख्याज् क्त्वाच्चादेशधीरप्राप्तौ आचष्ट वर्जनमित्याहुः ।
वस्तुतस्तु अस्येदनुबन्धी गणकृता नित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन वचीऽपि परुषाक्षरं
न च पदेषु ससज्जते इति शाकुन्तले । पथि यदि विपथे वा यत्र याम्, कदाचिन्न
हि तरुणि रुदतीति धिक् पराधीनवृत्तिरिति नैषवे । सन्त शृणुध्वं हृदये कुरुध्व-
मुत्त्रिष्य बाह्व परिवारयामीति कण्ठाभरणे । इत्यादौ परस्मैपदिन आत्मनेपदम् ।
तालैः शिञ्जद्वलयमुभगेनर्तितः कान्तया मे इति मेघदूते इत्यादावात्मनेपदिन
शतप्रत्ययः । न विश्वसित् पूर्वविरोधितस्येति पञ्चतन्त्रे । आश्वसेयुर्निशाचरा इति
भट्टौ । अदादेः शप्स्थितिरित्यादि । चष्टे इति स्यादे, सौ लोपः, इति
कलीपः ।

७०६ । चक्षः क्साञ् ख्याञ् ऽरेऽत्यागोससने ।

चक्ष ६।, क्साञ् ख्याञ् ११।, अरे ७।, अत्यागोससने ७।

चक्षः क्साञ् ख्याञ् स्यादरे न तु वर्जने उप्ति असि
अने च । अक्सासौत् अक्सास्त, अख्यत् अख्यत । त्यागे तु
समचक्षिष्ट ।

७०७ । ठ्यां वा ।

ठ्या ७।, वा ११। ।

चक्षौ चक्षे, चख्यौ चख्ये चचक्षे ।

[१७५] ईड ड ल स्तुतौ । ईडे ।

७०८ । सध्वो रस्ये स् जनोडीशः ।

स ध्व ६।, रस्य ६।, इम् ११।, जन ईड ईश ५। ।

गभ्यः परस्य मस्य ध्वस्य च रस्य इम् स्यात् । ईडिधे
ईडिध्वे । [१७६] आम ड ल उपवेशने ।

आस्ते । [५८२] विजादौत्याम् आमाञ्चक्रे ।

[१७७] वस ड ल आच्छादने । वसिता वस्ता ।

[१७८] निमि ड ल चम्बने । प्रणिस्ते प्रनिंस्ते ।

चक्षः क्साञ् । क्साञ् च ख्याञ् च तत् न रोऽर तस्मिन् । त्यागश्च उप् च
अस् च अनयेति त्यागोससनं न त्यागोससनम् अत्यागोससन तस्मिन् । वर्जने
ऽर्थे उसादौ प्रत्यये विषये च न स्यादित्यर्थः । अरे इति विषयसप्तमी । तेन
विभक्त्युत्पत्ते पूर्वं क्साञ् ख्याञ् । तयोर्वागुबन्धत्वादुभयपदमिति क्साञ् इति
तात्पर्यमध्य इति पाणिनिक्रमदीश्वरौ । दन्त्यमध्य इति केचित् । तत्र षत्वाभावस्तु
दन्त्यवदादेशविधानसामर्थ्यात् । अक्सासौत् इति यमरमिति इम्सनौ । अक्सास्तेति
एकाजादन्तत्वात् नेम् । अख्यदिति वत्यस्येति ड उख्येवीत्यालोप उसादौ तु
अचु. नृचक्षा विचक्षण. ॥ ७०६ ॥

चक्षः क्साञ् ख्याञ् च स्यादा ठ्याम् । विषयसप्तमीयम् । तेन आदावादेशे
आनुबन्धत्वादुभयपदम् । चक्षौ चक्षे चख्यौ चख्ये चचक्षे । ईडे इति शपो लुक्
अप्भसोरिति डस्य टत्वे ङुभिरिति तस्य टत्वम् ॥ ७०७ ॥

[१७६] सू ड ल प्रसवे । सूते ।

७०६ । सूतेर्न गु ग्याम् ।

सूते ६।, न १।, गु १।, ग्याम् ७।

सुवै । [५७३] वेमूदितौम् वा । असविष्ट असोष्ट ।

[१८०] शौ डू शयने ।

७१० । शौडो रे गुः ।

शौड ६।, रे ७।, गु १।

शेते शयाते ।

७११ । मान्तो रम् विदस्तु वा ।

मान्त ६।, रम् १।, विद ५।, तु १।, वा १।

शौड. परस्य मस्यान्तो रम् स्यात्, वेत्तेस्तु वा ।

शेरते । अशयिष्ट । [१८१] अधौ डू अध्ययने । अधौते ।

७१२ । गौड टौथ्योर्वा ।

गौ १।, ड ६।, टौथ्यो ७॥, वा १।

डडो गौ स्यात् वा टौथ्योः परयोः । घेत्वात् न गुः ।

अध्यगीष्ट अध्यैष्ट ।

जन इति जन्मलि चेत्यस्य ग्रहणम् । जनीत्यस्य श्रवणा व्यवधानात् । व्यति-
जन्निष्व व्यतिजन्निष्वम् ईडिषे ईडिष्वे ईशिषे ईशिष्वे । अप्राप्तौ रिधिरय न तु
नियम । तेन जनिता ईडिता ईशिता इत्यादौ वसोरस्येतीम् स्यादेव वस्ता
वसितेति वेमसहेतीम् वा । प्रसिस्ते इति वालननिसनिन्देति वा शत्वम् ॥७०८॥

सूडल धातोरुर्न स्यात् ग्याम् । सुवै इति श्रुध्वोरित्युक् ॥ ७०९ ॥

अगुणनिमित्ते गुणनिमित्ते च रे इत्यर्थ ॥ ७१० ॥

मस्यान्त मान्त तस्य । शेरते सविद्रते सविदते । समोगमृच्छेत्यादिना आत्मने-
पदम् । शौड् साहचर्यात् विद इति अदादिक एव । तेन धौ विदड् मौमासे
इत्यस्य विन्दते इत्यस्य न स्यात् । अशयिष्टेति नेमेकाजित्यत्र शौवर्जनादिम् ॥७११॥

७१३ । ठ्यां गा अड्सनोस्तु वा ।

ठया ७, गा ११ अड्सनी ७॥, तु ११, वा ११ ।

इडो गा स्यात् ठ्या, जेः परे अडि सनि च वा ।

अधिगजे अध्यगौथत अध्यैथत ।

[१८२] दीधी डं चलु देवने दीप्ती ।

७१४ । दीधीवेव्योन णुः ।

दीधी वेव्य ६१, न ११, ण ११ ।

दीध्यै ।

७१५ । लोप्योऽन्तो य्योः ।

लोप्य ११, अन्त ११, य्यो ७॥ ।

दीधीवेव्योरन्तो लोप्यः स्यात् यकारिवर्णनोः । अदीधिष्ट
एवं [१८३] वेवौ डं चलु ई ल-वत् । [१८४] द्विषौ ज ल वैरे ।

[६७५] द्विषविदातोऽनुस् वा अद्विषुः अद्विषन् । अद्विष्ट
अद्विचत् । [१८५] दुहौ जल दोहने ।

अधुचत् अधुचत् अदुग्ध । एव [१८६] दिहौ जल लेपने ।
प्रणिटेग्धि अधिचत् ।

घंलान्न णु प्रथमोपस्थितङ्गस्य परित्यज्य दीर्घकरणादित्यर्थः । अद्यैष्टेति
भूयोऽमिति पुनरन् ॥ ७१२ ॥

अड् च सन् च अड्सनौ जेरड्सनौ अड्सनौ तयो । अड्सनोस्तु
अन्यजीगपत् अय्यापिपत् अधिजिगापयिषति अय्यापिपयिषति ॥ ७१३ ॥

दीधी च वेवौ चिति समाहारे दीधीवेवौ तस्य । दीधीवेव्य इति षष्ठ्यैक
अन्यथा परसूत्रे यथासख्य स्यात् । एतयोर्णुर्न स्यात् सर्वत्र दीध्यै एव दीध्यनीय-
मित्यादि । वेव्यै इत्यादि ॥ ७१४ ॥

य च इय यी तयोः । दीध्यते अधीधिष्ट दीर्घे तु दीधीत इत्यादौ अन्तलोपा-
भावे शुध्वीरिति यकारापत्तिः स्यात् । एव वेवौड् । ईलुग्योरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ

[१८७] ऊर्णुं जल आच्छादने ।

७१६ । वीर्णोः पिङ्गसे णुः ।

वा ११, ऊर्णो ६१, पितृ हस् रे ७, णु. ११ ।

ऊर्णोः णुः स्यात् वा पिति हसे रे । ऊर्णोति ऊर्णोति
(६८०) रपिङ्गस्युत इति त्रिः ।

७१७ । घ्याम् ।

व्याम् ७ ।

ऊर्णोः णुः स्यात् पिति हसे घ्याम् । और्णोत् ।

७१८ । णूव्त्रिष्ट्याम् ।

णु उव् त्रि ११, व्याम् ७ ।

ऊर्णोः णुः उव् त्रिः एते स्युः णाम् ।

और्णवीत् और्णुवीत् और्णावीत् ।

७१९ । नाजन्तादेरादिर्दिः ।

न ११, अजन्तादे ६१, आदि ११, दिः ११ ।

अन्तादिस्थिताचो धो-रादिर्दिर्न स्यात् ।

लोप्योऽन्ती व्यीरिति कृतं ज्ञापयति दीधीवेव्यीर्न कुवापि वृद्धिरिति तेन णके
आदीव्यक आवीव्यक इति । एतयोर्वैदिकयोरपि पदसाधनं सर्ववर्मानुरोधात् ।
अद्विष्टेति लङिषौ ज वैरे जिह्वात् आत् नेपद स्यात् अदिचदिति ह्रस्व इति सक्
अधुचत अदुग्धेति गुहृदुहृदिहृति न सि सक् वा ॥७१५॥

ऊर्णोतिर्णु स्यात् पिति हसे रे । पिति कि ऊर्णुतः । यङ् लुक् । प्रोर्णो-
नोति प्रोर्णोनौति ॥७१६॥

नित्यार्थं विधानम् ॥७१७॥

णुश्च उव् च त्रिश्च णूव्त्रिः । सूत्रत्वात् पु स्त्वम् ॥७१८॥

अचौ अन्तादौ यस्य सोऽजन्तादि, तस्य । यथा अटिष्टिषति इटिष्टिषति
उर्चिषति इत्यादौ ॥७१९॥

७२० । स्यादौ नवद्रोऽये ।

स्यादौ ७, न-व-द-र. ७॥, अये ७ ।

स्यादौ स्थिता न व दरा द्विर्न स्युर्न तु ये । ऊर्णुनाव ।

७२१ । डिदिम् वोर्णीः ।

डि त् ११, इम् ११, वा ११, ऊर्णी ५ ।

ऊर्णीः पर इम् डि त् स्यात् वा । ऊर्णुविता ऊर्णविता ।

[१८८] टु जल स्तुतौ ।

७२२ । पिङ्गस्यस्येम् ब्रुवो यङ्लुगुतुस्तो
स्तु वा ।

पित् हस्-रस्य ६, ईम् ११, ब्रुव ५, यङ्लुक् रु-तु-स्तौ ५, तु ११, वा ११ ।

ब्रुवः परस्य पिता हसो रस्य ईम् स्यात् यङ्लुगादेस्तु
वा । स्तुवोति स्तौति, अभिष्टौति न्यष्टावोत् न्यस्तावोत् ।
अस्तोष्ट तुष्टुव । स्तुविता स्तोता ।

[१८९] टु लु लु लुते । लुविता ।

[१९०] रु ल ध्वनौ । रवीति रौति । रविता रोता ।

स्य सयोग. तस्यादि सयोगादि. तस्मिन् नश्च वश्च दश्च रश्च ते । न यः अय. तस्मिन् । सयोगादौ स्थिता नवदरा द्विर्नस्यु । यथा उन्दिदिषति उज्जिजिषति अङ्ङिडिषति अर्द्धिचिषति । अये इति यकारे परे ये नवदरा. ते यकारेण योगी सयोगादिस्थिता अपि द्वि. स्युरित्यर्थः । यथा ऋ अरार्थ्यते अर्थ्यमाख्यातवान् आरर्थ्यत् इत्यादौ रेफस्यापि द्वित्वम् । अत्रापि अजन्तादेरित्यनुवर्तते । तेन अन्तादिस्थिताची धी स्यस्यादौ स्थिता ये नवदरास्ते द्विर्न स्युरित्यर्थः । अन्यथा द्राल दद्रौ दिद्रासति इत्यादावपि दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात् । ऊर्णुनाविति ऊर्णुलजादीना नकार आदौ दन्त्य आसीत् पश्चात् रेफयोगात् मूर्द्धन्य । तेन रेफ ह्रिवा ण इत्यस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य तथैव स्थितिः परनकारस्य तु निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् पुनर्दन्त्यत्वमिति ॥ ७२० ॥

ऊर्णुवितेति इमी द्वित्वपक्षे श्रुद्धोरित्युक् ॥ ७२१ ॥

[१८१] तु ल वृत्ति-हिंसापूर्तिषु ।

तौति तवीति । तोता तविता ।

[१८२] ब्रू जल उक्तौ । ब्रवीति ।

७२३ । पञ्चतिप्पञ्चणव्वाहश्च ।

पञ्च ।१।, तिप् ।१।, पञ्च ।१।, णप् ।१।, वा ।१। आह १, च ।१। ।

ब्रुव' परेषां पञ्चानां तिबादीनां पञ्च णवादयो वा स्युः,
ब्रुवश्चाहः स्यात् । आह आहतुः आहुः ।

७२४ । हस्त थि ।

६।, त ।१।, थि ७। ।

आहो हस्य तः स्यात् थे परे । आत्य आह्युः । पच्चे सुगमम् ।

७२५ । वचोऽरे ।

वच १।, अरे ७। ।

ब्रुवो वचः स्यात् अरे । अबोचत् उवाच ऊचे ।

पिञ्चासौ हस् चासौ रथेति पिङ्गस् तस्य । यङ् लुक् यच्चात् स यङ् लुक्
यङ् लुक् च रुश्च सुश्चेति तस्मात् । बोभवीति बोभोति रवीति रौति तवीति
तौति सवीति सौति । रुतुसूना कृन्दस्येवेत्येके । अभिष्टौतीति गौक इति
षत्वम् । न्यष्टावीदित्यादि सुस्तुधोरितौमि निविपरिखनृजेति वा षत्वम् । पे किं
अस्तीष्ट इत्यत्र आदौ गुणे ऋस्वपरत्वाभावात् न सिलोपः । तुष्टुवेति नेमसुमिति न
इम् । स्तीतेत्यादि वेम्सहेतीम् वा लवितेति नेमेकाज्यत्र चुवर्जनादिम् । रीतेत्यादि
रुदुसुनीस्त्वष्ट्या इति वेम् । तीतेत्यादि वेम् सहेतीम् वा ॥७२३॥

पञ्चानां तिपा समाहार पञ्चतिप् पञ्चानां णपा समाहार पञ्चणप् आहा-
देशो णवाद्यादेश पच एव । स्थानिवदादेश इति न्यायात् णवादौ न द्वित्वं यपश्च
नेम् नाप्यतीतकालप्रतीति । तथाच प्राह स्य रामं भरतीऽपि धर्म्यमिति
भट्टिः ॥७२३॥

पिङ्गस्त्वस्थिमित्यत्र ब्रुव स्वरूपग्रहणात् आत्य इत्यत्र न इम् ॥७२४॥

अरे इति विषयसप्तमी । तेन व्या वचादेशे सति वक्तव्यस्य स्थिति उग्रत्ययी

ह्लादिः ।

[१८३] हुलि होमे ।

७२६ । ह्लादिः रे द्विः ।

ह्लादि १।, रे ७, द्वि १। ।

ह्लादिद्विः स्यात् रे परे । जुहोति ।

७२७ । ह्यो वच्यणी ।

ह ६।, व ११, अचि ७। अणी ७।, ।

होत्कारस्य व् स्यात् अणी अचि रे । जुहति जुहुधि ।

भविष्यतीति सम्भाव्य उप्रत्ययप्राप्ते पूर्वमेव वचादेशः । अन्यत्र अग्रप्रत्ययात्पत्ति-
सम्भाव्ये वचादेशः । ततः सवत् ज्ञोतानुवन्धत्वात् उभयपदमिति । यथा अवीचत्
अवीचत् उवाच ऊचे ऊचात् वर्णाष्ट इत्यादि । विव्रूति, कटके कृताजनैरिति तु
अविविहितकाव्यस्यानित्यत्वात् । एव कृद्धी, कभाव इत्यनेन कप्रत्यये ब्राह्मण ब्रूते
ब्राह्मण ब्रुव । अतएव सममब्राह्मणे दान दिगुण ब्राह्मणब्रुवे । अधीति शत-
साहस्रमसंख्य वेदपारगे इति पठन्ति ॥७२५॥

ह्लादिद्विः स्यात् रे परे । जुहोतीति रपिडस्युत इत्येव द्विवर्जनात् न त्रिः ।
हृदिस्तु । हुलि होमे जिलिभी तु भवे स्यात् झीलि तु लज्जे पुलि रक्षणे स्यात् ।
भोक्त्रालि च्यजेने ऋलि गत्या घृलि तु सेके दीपनकृत्याम् । हलि बलात्करणे
लिङ्ग गत्या भल नि भर्त्सनकरणे व्युत्थान् । कित लि किर्लि ज्ञाने कथितस्तु
निर्धावनकर्मणि विदित । धन लि धान्द धिष नि ध्वनेन जन्मलि च तु विदितो
जनने । निजिरलिर्जा शौचे पीपे स्यात् विजिरलिर्जा तु पृथग्भावे स्यात् ।
विषरलिर्जा तु व्यातौ व्याता दाज लि दाने धाज नि धृत्याम् । भज लि तु
पीषणकर्मणि धृत्या भाडलि शब्दे हाडलि गत्याम् । गालि स्तुत्या ह्लादौ पठिता
विशतिरिति पञ्च च बुधविदिता इति ॥७२६॥

होह, ह्यः तस्य । उवा बाधकीज्यम् । जुहति । अणी कि जुहानि रे कि

७२८ । पशाम् वा भौ क्री भृ हो ष्टाम् ।

पशाम् ११, वा ११, भौ क्री-भृ हो ५, ष्टाम् ७ ।

एभ्य पशाम् वा स्यात् ष्टाम् । जुहवामास जुहाव ।

[१८४] जि भौ हि भीत्याम् । विभेति ।

[७००] दरिद्रो डिरित्यादि, विभीतः विभितः विभ्यति
विभयामास विभाय । [१८५] क्री लि लज्जायाम् ।

जिह्वयामास जिह्वाय । [१८६] ष्ट लि पूतौ ।

७२९ । पृभादे डिः खे रे ।

पृ-ऋ-भृ आदे ६, डि १, खे ६, रे ७ ।

पृ-ऋ भृ माङ्-हाडा खेडिः स्यात् रे । पिपत्तिः ।

७३० । पुर्घो वा ।

पु' ६, घं १, वा ११ ।

पिपूतः पिपृतः । पपरतुः पप्रतुः ।

[५७८] शुमत्त्वात् न एः । [१८७] ओहा कलि त्यागे ।

जहाति जहितः जहीतः, जहति ।

जुहुवु । ननु ह्यो वचीति कृतेऽपि गुणविधेर्विशेषत्वेन बलवत्वात् जुहवानित्यादौ
गुणस्यैव प्राप्तौ अणाविति सुखार्थमिति काशीश्वर । वस्तुतस्तु जुहातुसम्बन्धुकार-
स्थानिकत्वादज्मावनिमित्तकत्वाच्च विशेषविधिना ह्योवचीत्यनेन इडस्थानिक-
त्वादज्भस्त्निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य गुर्वूड-श्लेषस्य बाधित्वात् जुहवानि इत्यादौ
वकारस्यैवापत्तिरिति अणाविलुक्तम् ॥ ७२७ ॥

शित्वाद्रसञ्ज्ञाया द्वित्वपिलाद्गुण । विभयामास विभाय जिह्वयामास जिह्वाय
विभरामास वभार जुहवामास जुहाव । विभ्यतीति अन्तोऽद्व द्वे ॥ ७२८ ॥

पृथ ऋश्च आदिश्च तत्तस्य । आदिस्तु भृप्रभृतिह्रादिगणसमाप्तिपर्यन्त इत्यत
आह भृ माङ्-हाडामिति । पिपत्तिं इयत्तिं विभर्ति मिमीते जिहीते । रे किं
वपार इत्यादि ॥ ७२९ ॥

पुरिति षष्ठ्यकम् । खे रे इति च नानुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात् ष्टलि पालने इति

७३१ । हाकोऽन्तलोपः ख्याम् ।

हाक ६।, अन्तलोप. १।, ख्याम् ७।

जह्यात् ।

७३२ । हौ डा वा ।

हौ ७।, डा १।, वा १। ।

हाको डा स्याद्वा हौ । जहाहि जहिहि जहौहि । हेयात् ।

[१८८] ऋलिं गत्याम् । इयत्ति ।

[१८९] जन मलि ड जनने । जन्निषे जन्निष्वे ।

[२००] निजिरौ ज लि पोषणे शोधने च ।

७३३ । निजां खि रे गुः ।

निजा ६॥, खिः ६।, रे ७।, गु १। ।

निजविजविषा खेर्णुः स्यात् रे । नेनेत्ति नेनित्ता ।

ऋस्नानस्य दीर्घः स्याद्वा एव सर्वत्र । स्वमते जिपूलि तु पालने इति दीर्घान्ति स्थितेऽपि दीर्घविधानमस्य सर्वसम्मतत्वात् । पिपूर्त्त इति दीर्घो कृते ऋदिरणा-
वित्युरिव्यनच् तथैति दीर्घः । ऋस्नानमेव केचित् दीर्घान्त पठन्ति तेन पृथग् धातु-
नोयम् । अतएव ऋस्नानग्रहणेनैवास्य ग्रहणात् पृष्ठादेरिति खेर्डि । पपरतुरिति
दीर्घपच्ते ऋतो गु । जहित इति दरिद्री डिरिति डि । जहौत इति आहो
रिति ई । जहतौति अन्तोऽट् ई ॥ ७३० ॥

हाको ह् ख्यामिति कृतेऽपीष्टसिद्धौ अन्तलोपगौरव ज्ञापयति हाको ऋमे रे
परे आदौ हित् पश्चात् कार्यान्तरमिति । तेन जह्यादित्यत्र आदौ हित्वे भ्रमख-
येति खेराकारस्य अकारः । अन्यथा प्रागच्कार्यादचि डिरिति नियमेन पश्चात्
हित्वे खेरदन्तत्वं न सम्भवतीति । एव जहित, जहौत इत्यादावपि आदौ हित्वे
पश्चात् दरिद्री डिरिति डि आहोरिति ईश्च इति ॥ ७३१ ॥

जहाहौत्यादि आदौ हिः पश्चात् डा डिः ईश्च । इयत्तीति ऋलिं गत्यां
पृष्ठादेरिति खेर्डिः । खेर्णोरिति इय् मूलधातीगुणः । एव इयृत इयति । दिपि
येयः ऐयृताम् ऐयुरुः । जन्निषे इत्यादि वैदिकत्वेन व्यत्ययादात्मनेपदे सध्वीरस्ये-
तीम् ॥ ७३२ ॥

७३४ । न ह्राडोऽचि ।

न । १।, ह्राड ६।, अचि ७। ।

हेरुडो णुर्न स्यादचि रे । नेनिजानि । रे किम् । निनेज ।

एवं [२०१] विजिरी ज लि विवेके ।

[२०२] विषिर्लि व्याप्तौ । अविषत् अविचत् ।

[२०३] ड् दा ज लि दाने ।

प्रणिददाति । अद इत्यक्तेरालोपः । दत्ते ।

७३५ । ह्यो दा-धोर्दे-धे ह्यौ ।

ह्यो ६॥, दा धी ६॥, दे धे । १॥, ह्यौ ७। ।

हेर्दाजो हेर्धाजो दे धे च स्यात् ह्यौ । टेहि ।

७३६ । स्या-दोर्डिष्टीमे नणुः ।

स्यादो ६॥, डि , १।, टीमे ७।, न । १। णु , १। ।

स्या-दो डिः स्यात् टीमे, तस्य च न णुः । अदित अदि-
षाताम् ।

[२०४] ड् धा ज लि धारणे पुष्टौ । प्रणिदधाति ।

बहुवचनं गणार्थं गणस्य ह्याद्युभयपदिसमापकपर्थ्यन्त इत्यत आह निजविज-
विषामिति । किन्तु विजिर्लि जौ इति जान्ती यी धातु स विचिर्लिजौ इति
जान्त कौश्चित् पठ्यते । तेन विजयद्वयेनैव विचः प्राप्तौ विचोऽपि खेर्णु-
रिति बोध्यम् । नेनेक्ति वेवेक्ति वेवेष्टि । रे कि निनेज विवेज विवेच
विवेष ॥७३३॥

नेनिजानि वेविजानि वेविचानि वेविषाणि । एवं यङ् लुकि लेलिह्यीति
भौमुचीति नवृत्तीति । उड कि जिह्रयाणि जुह्वानि पिपवानि यङ् लुकि
नेनयीति बीभवीति चकरोति । रे कि निनेज इत्यादि । अचि कि नेनेत्तीत्यादि ।
अविषदिति विषिर्लिजौ शासलिद् द्युदिति ड । पचे ह्रश्च इति सक् अविचत् ।
प्रणिददातीति गदनदेति णत्वम् ॥७३४॥

दाधीरिति डुदाजलि डुधाजलि इति द्वयोर्ग्रहणम् अन्येषा ह्यौ परे दिवा-

७३७ । धो द धोऽन्तलोपे तथि ।

ध ६।, द ११।, घः १।, अन्तलोपे ७।, त थि ७ ।

धाजो दस्य धः स्यात् तथयोः परयोः, अन्तलोपे सति ।
धत्ते । धेहि । अधित । [२०५] टु डु भृ ज लि भृतिपुष्प्योः ।
विभृतः विभ्रति । विभरामास बभार । [२०६] मा ङ लि
शब्दे । प्रणिमिमीते मिमाते मिमते ।

एवं [२०७] ओ हा ङ लि गतौ ।

अदादि-पादः ।

सम्भवात् । देश धेश देधे इति लुप्त प्रथमादिवचनान्त यथासत्त्वार्थम् । देहि
धेहि ॥७३५॥

अत्र दासञ्ज्ञैव । आस्थित प्रास्थिषाताम् अदित अदिषाताम् अधित अधिषाता
प्रणिदधातीति गदनदेति णत्वम् ॥७३६॥

धत्ते इति आह्वोरित्याकारलोपे खेर्दस्य धः । एव धत्तः धत्यः इत्यादि धत्स्ये
घडे इत्यादौ तु ऋभान्तस्येत्यादिना दस्य धः । धो द धोऽणौ तथि इति कृतेऽपीष्ट-
सिद्धौ अन्तलोपे इति गौरवं कथमिति चेन्न यङ् लुकि दाधीत, दाधीतवान् इत्यत्र
दा मा गै इत्यनेन ङौ आदेशे कृतेऽपि दस्य धकारापत्तेः । विभरामासेति
पशामि खेडि^१ । प्रणिमिमीते इति आह्वोरिति ईः खेडि^२ः पतपददामेति
णत्वम् । एवम् आते—,मिमाते अन्ते—, मिमते । एव हाङ लि जिह्वीते जिह्वाते
जिह्वते ॥७३७॥

इति अदादिपादः ।

द्वितीयः पादः—दिवादिः ।

[२०८] दिव्य क्रीडायाम्

७३८ । दिव सु तुद रुध क्रादे यन्
न्यनणाः शिङ्गे रे ।

दिव—क्रादे ५।, यन्—ना १३३, शित् ११३, घे ७।, रे ७।

एभ्यो घेऽर्थं यन् नु अ नण् ना एते रे परे क्रमात् स्युः, ते
च शितः । दौव्यति । [२०८] षिथ्यु तन्तुसन्ततौ । निषीव्यति ।
न्यपेवोत् न्यसेवोत् । [२१०] नृती य नर्त्तने ।

७३९ । नृत् कृत् चृत् छृत् ढदोऽरसोऽसे-
रिम् वा ।

नृत्—ढद ५।, अरस' ६।, असे ६।, इम् ११।, वा ११।

एभ्यः परस्यारस्य सिवर्जस्य सस्य इम् स्यात् वा । नर्त्तिष्यति
नर्त् स्यति । सौ तु अनर्त्तीत् । [२११] त्रसो य भये ।

दिवश्च सुश्च तुदश्च रुधश्च क्रीष्येति ते आदयो यस्य तस्मात् । यन् च नुश्च अश्च
नण् च नाश्च ते । शिल्करणात् रसज्ञाया अपिद्रत्वात् ङित्वे श्यनादौ परे न गुण ।
एते शपो बाधका । अश्विति मूर्द्धन्यकारानुवन्तो रुधादेरन्यादचः परी भवन्नपि
शप' बाधते । अत्र प्रकृतिप्रत्यययोरर्थाभिधाने साहचर्यस्य अनेनैव सिद्धत्वात् शप-
बाधकानां श्यनादीनां साहचर्याच्च अनोऽनुरोधात् क्रादेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन वक्तु-
मुचितत्वेऽपि श्यनादीनामनुरोधात् पञ्चम्यन्तत्वे विरुद्धधर्मसमवाये भूयसा स्यात् सधः
भेकत्वमिति जैमिनिसूत्रात् । दौव्यति श्यनोङित्वात् गुणाभावे व्यनच्तथीति
दीर्घः । निषीव्यतीति गौक इति षत्वम् । न्यपेवौदित्यादि निविपरिखन्येत्या-
दिना षत्व' वा ॥ ७३८ ॥

[५८४] क्रमक्रमेति श्यन् वा, त्रस्यति त्रसति । तत्रास त्रसतुः
तत्रसतुः । [२१२] जृ इर्य जरायाम् ।

जीर्यति । अजरत् अजारीत् । जेरतुः जजरतुः । जरीता
जरिता ।

[२१३] शो य निशाने ।

७४० । यन्योश्मादिमिदो लोपघर्णः ।

यनि ७, ओ-श्मादि-मिदः ६१, लोप घर्ण १ ।

ओकारस्य लोपः श्मादेर्घो मिदेर्णः स्यात् यनि । श्यति ।
अशात् अशासीत् । एवं [२१४] एवं ङो य लूनौ ।

[२१५] षो य नाशे । प्रणिष्यति । न्यषात् न्यषासीत् । सेयात्

[२१६] दो य छेदने । प्रण्यदात् देयात् ।

[२१७] राध्यौ ण हिंसे ।

रेधतुः रराधतुः । वधार्थः किम्, आरराधतुः ।

[२१८] व्यध्यौ ताडे । विध्यति । विव्याध, विविधतुः ।

[२१९] पुथ्यौल् पोषणे ।

[५६५] शासुलिङ्गात् पुषादेर्ङष्टौपे इति ङः । अपुषत् ।

[२२०] श्लिथ्यौ ज्विल्ल श्लेषे । अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लिषत् ।

वृत् कृत् । वृतीय नर्त्तने कृती ध वेष्टे कृतीशप क्विदि इति इयम् । चृत् श हिंसे
ग्रथे चृत् कि सन्दीपने इति इयम् । कृदुजधि देवने कृद कि सन्दीपने इति
इयम् । रुदुजधिनादरे च । नर्त्तयति नत्स्यति कर्त्तयति कत्स्यति चर्त्ति-
ष्यति चत्स्यति कर्द्दयति कत्स्यति तर्द्दयति तत्स्यति सौतु अनर्त्तीदित्यादि ।
जीर्यतीति ऋदिरणाविति इर् व्यनच्तयीति दीर्घः । अजरदित्यादि शासुलिङ्ग-
द्युदिति ङे दृशोरिति गुणः । पचे सौ पे वृद्धिः । जजरतुरित्यादि ऋतीशुः पचे
खिलीपादि । जरीतेति इती वेम इति दीर्घः ॥ ७३९ ॥

ओश्मादिभ्य मिद च तत्तस्य । लोपस्य घर्ष णञ्चेति । ऋति ङति श्यति

[२२१] रधू ल पाकहिसयोः ।

७४१ । नुण् रधो मुचां नश्मसजो रभ-
लभोऽनठीमच्ये भस्यरठ्यचि ।

नुण् ११, रध ६१, मुचा ६॥, नश् मसज् ६१, रभ' लभः ६१, अनठीमचि ७,
ए ७, भसि ७, अरठ्यचि ७ ।

रधष्ठौवर्जे'म्वर्जे'ऽचि । मुचादेरत्ये, नश् मसजोर्भसे, रभ-
लभोरठोवर्जे'ऽचि, नुण् स्यात् । अरन्धत् । रधिता रद्धा । व्यान्तु
ररन्धिव रेध्व, ररन्धिम रेध्व । [२२२] दृष्यूजिल्ल प्रीणने ।
अतर्पीत् अत्राप्सौत् अताप्सौत् अतपत् । एव [२२३] दृष्यु
इजि हर्षाहङ्कारयोः । [२२४] मुह्यू जिल्ल वैचिच्ये ।

मोहिता [१७८] मुहां घड्वाभौ । मोग्धा मोढा ।

स्यति शमादिश्च । शमु अमू दमुश्चापि चमु तमु भमुश्च क्तमुमदीति च मनौषिभि-
र्निगदित शमादिर्गण । शाम्यति आम्यति दाम्यति चाम्यति ताम्यति धाम्यति
क्ताम्यति मायति । मिदस्तु मेद्यतीति । अशादित्यादि घेशाक्षासाम्नेति । सेलुंक् ।
पचे यमरमेति इम् सनौ । प्रणिष्यति इति दामासोहन इति णत्वात् गौक इति
षत्वम् । न्यषादित्यादि घेशाक्षासाम्नेति से पेलुंक् वा अम्यपीति षत्व सेषादिति
दामा गै इति डे प्रण्यदादिति भूस्थापिवेति सेलुंक् पतपददामेति णत्वम् ।
देयादिति दामागै इति डे । रेधतुरिति अनेकार्थत्वादिह राधेर्वधार्थत्वे विधि-
बलादातोऽप्यत्वम् । अरराधतुरिति । आराध्यते सेवार्थत्वात् । विध्यतीति
ग्रहस्पदाद्योरिति जि । विव्याधिति व्यथग्रहेति जि । विविधतुरिति व्यथग्रहेति
खेजिं ग्रहस्पदाद्योरिति मूलस्य जि । अस्त्रिषत् इति पुष्पादित्वात् ड । अस्त्रिच-
दिति ह्रस्व इति सक् ॥७४०॥

न ठी अठी अठ्या इम् अठीम् नास्ति अठीम् यत्र अनठीम् अनठीम् चासौ
अच्चेति अनठीमच् तस्मिन् । अनठीमचि रश्च ठी च रठ्यौ न रठ्यौ अरठ्यौ तथोरच्
अरठ्यच् तस्मिन् । अनठीमचीति रध्यते ठीमि सामान्ये अचि च नुण् स्यादित्यर्थः ।
यथा ररन्धिव ररन्धिम ठा अचि ररन्ध अन्याचि रन्धयति अरन्धि रन्धनम् ।
अठीमिति तु रधादित्वादिभि रधिष्यति रधिता रधितव्यम् । किञ्च ठीमचि

[२२५] नशल् य नाशे ।

७४२ । नश नेश वा डे ।

नश ।१।, नेश ।१।, वा ।१।, डे ७ ।

प्राणेशत् प्राणशत् । नशिता प्रनग्धा प्रनष्टा । [५४६] अशा-
न्तत्वात् न ण् । [२२६] शस् श्य इर् उपशमे । प्रणिशाम्यति ।
[२२७ क्लम्य भिर् ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति । [२२८]
अस्यु इर् क्षेपे । आस्यत् । [२२९] यस्यु इर् यत्ने ।

यस्यति यसति, संयस्यति संयसति । अन्यत्र । प्रयस्यति ।
[२३०] लुभ्य इर् गार्ह्ये । लोभिता लोब्धा । [२३१] जीर् य
मिटा स्नेहे । [मिद्यति । [मिदेर्णः] [२३२] सू यो ड सूतौ ।
अमविष्ट असोष्ट । [२३३] ओ ढीङ य क्षये ।

इत्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अचत्वादेव ठीम प्राप्ती ठीमो ग्रहणादेव अनिमो वर्जने च त
गौरव ज्ञापयति रच्यते पुषादित्वात् डे नुणि कृते हमुङ् न इत्यनेन नस्य लोपी
न स्यादिति । तेन अरन्धदित्येव न च नुण्करणसामर्थ्यात् नलोपी न स्यात् इति
वाच्य रन्धयतीत्यादौ नुण् सामर्थ्यकत्वात् मुचामिति बहुवचन गणार्थम् । गणश्च
मुञ्चति लुम्पि लिम्पौ च विन्दि' सिञ्चति कृन्तती । खिन्दति. पु सतिश्चैव मुचादावष्ट-
धातव इति । मुचादेरत्ये इति तुदादित्वात् जाते शप्प्रत्यये परे इत्यर्थः तेन मुञ्चति
इत्यादि । अन्यत्र घञि मीकः । नश्मस्जोर्भसे नष्टा नङ्क्ष्यति मङ्क्ता
मङ्क्त्वा मङ्क्ष्यति । रमलभोस्तु रन्धयति अरन्धि आरन्ध. लन्धयति अलन्धि
आलन्ध रठो रठौतु रभते रेभे लभते लेभे । अताप्तीदित्यादि ज्णि ढष्णू प्रीणने
दि कृषत्वेति सिपत्वे ऋकारस्य वृद्धिः । वट्रोऽकिदिति रेफपच्चे अवाप्तीत् रधा-
दित्वात् इम् गुणपच्चे अतर्पीत् पुषादित्वात् डे अष्टपत् । मोहितेति रधादित्वा-
दिम् वा । पच्चे मुक्तादित्वात् घडि मीग्धाघडोऽप्राप्तिपच्चेऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्चादौ
गुणे ह्रीढीभाविति ह्रस्व ढे ढभात्तयोर्धो ध इति तकारस्य धे णुभिरिति घस्य ढे
द्वीद्वि' इति ढलोपे पूर्वङ्गस्वालाभात्त दीर्घ मीढा ॥ ७४१ ॥

नश । नश् ल नाशे इत्यस्य नेश् स्याद्वा डे । प्राणेशत् इत्यादि शान्तनशेति
णत्वम् । नशितेति रधादित्वात् इम वा । पच्चे नश्मस्ज इति नुणि शङ्काजिति

७४३ । दीङ्घ्रां यन् यब्णौ डा सनि तु वा ।

दीङ् ६।, व्या ७, यन् ११।, यब्णौ ७, डा ११।, सनि ७, तु ११।, वा ११। ।

दीङ्: व्या यन्, यपि णौ च डा, सनि तु वा स्यात् । अदास्त दिदीये । [२३४] जनौ म्य ड प्रादुर्भावे । जायते ।

७४४ । जनवधः सेममोऽकमवमाचमो-
ज्णित्क्वदिणि स्त्रोऽमयम विश्रमस्तु वा ।

जनवध ६।, सेमम. ६।, अ-कमवमाचम ६।, ज्णित् क्वदिणि ७, स्त्र ११, अम-यम-विश्रम ६।, तु ११।, वा ११। ।

जनो वधः सेमोऽमन्तस्य च कमवमाचम वर्जस्य स्त्रः स्यात् ज्णिति क्वति इणि च, अम यम विश्रमस्तु वा । अजनि अज-निष्ट जज्ञे । [२३५] दौ पौ ङ्य ऋ दीपने ।

अदीपि अदीपिष्ट । एवं [२३६] पूरौ ङ्य प्यायने ।

[२३७] पथौ ड गतौ ।

[६४२] पदस्तनीण् घे इति । प्रण्यपादि अपत्ताताम् ।

[२३८] बुध्यौ ड अवगमने । अबोधि अबुद्ध ।

[२३९] नहौ जय बन्धे । [२३७ नहौ धङ्भौ । अनात्सीत् अनद्ध ।

इति दिवादिपादः ।

षङ् तस्य टले प्रनष्टा । पक्षे गुणि मुह्यादित्वात् घडि दभादिति तस्य घे भूप् भसीरिति घस्य गी नस्यानुसारे तस्य च डकारे प्रनङ्ग्धा अशान्तत्वात् न ण् । प्रणिशाम्यति इति वपवद्भ्रमचौति णत्वं शमादित्वात् दीर्घः । क्रास्यतीति क्रम-क्लमेति श्यनि शमादित्वात् दीर्घः । आस्यदिति अस्य इर चेपे वक्तव्येति ङे वच्यस्य-श्चिपतामिति अस्थ । लीव्या इत्यादि वेमसङ्घेतीम् वा । मीयति इति यन्त्रो शजा-दीति गुणः । असविष्टेति वेमूहितीम् वा ॥ ७४२ ॥

यप् च णश्च यब्ण सूत्रत्वादिकल तस्मिन् । दिदीये दिदीयाते । यपि प्रदाय णरिति गुणसाधनयोग्यः । अदास्त दास्यते दापयति दाता । सनि दिदासते दिदीषते । जायते इति श्यादानेति जा ॥ ७४३ ॥

तृतीयः पादः—स्वादिः ।

[२४०] शु ज न वन्धे ।

सुनोति अभिषुणोति सुनुतः सुन्वन्ति । [६३२] सुस्तु-
धोरितीम् । व्यषावौत् । असविष्ट असोष्ट । सुषुविव । विसवि-
ष्यति विसोष्यति । ५७२ स्यान्तत्त्वात् न षः ।

[२४१] डु मि ज न क्षेपे ।

७४५ । मिम्योर्यव्णौ डाऽखललि लियस्तु वा ।

मिम्यो ६॥, यप्णौ ७, डा ११, अ खल अलि ७, लियः ६१, तु ११, वा ११ ।

अमासीत् प्रण्यमास्त ।

जनश्च बध् च जनवध् तस्य कमश्च वमश्च आचम् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र स
तस्य । सेम् चासौ अम् चेति सेमम् तस्य । ज च णच् जणौ जणावितौ यस्य स ज्णित्
ज्णिञ्चासौ कृञ्चेति ज्णित्कृत् ज्णितकृञ् इण् च ज्णित्कृदिन् तस्मिन् । यथा
अणि जन्य बध्य घलि जन बध् णकि जनक इणि अजनि अवधि । सेमोऽमन्तस्य
तु । घजादौ शम शमक' अशमि । सेम कि गामुक. अगामि । कामादेस्तु काम
वाम आचाम । आचम कि चम विचम । अमादेस्तु अम आम यम याम
विश्रम. विश्राम विश्रमग्रहणात् यम प्रश्रम इत्यादिषु नित्यम् । अजनीति पद
स्तनीष् वे इति इण् । पक्षे व्यां सि अजनिष्ट जज्ञे इति हनगमेत्युङ् लोप ।
अदीपीति पदस्तनीष् वे इतीष् वा प्रण्यपादीति गदनदपतपदेति णत्वम् । ननु
अनुङ्गत्यादौ सेलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् भभान्तस्येत्यादिना वकारस्य भकार
कथं न स्यादिति चेत् सत्य त्यलोपे सति त्यस्वरूपेण विहितं कार्यं तदेव स्यात् न तु
प्रथमस्य वर्णविहितम् इति । अनात्सीदिति अनिमत्वात् ब्रश्चि अनङ् इति नङ्गो
घङ् भौ इति घङ् ॥ ७४४ ॥

इति दिवादिपादः ।

अभिषुणोति इति गौक इति षत्वे ष्रुर्णु इति णत्वम् । सुन्वन्ति शुभ्धोरिति व ।
व्यषावौदिति सुस्तुधोरितीम् अस्यपीति षत्वम् । असोष्ट इत्यादि वेमुदितौम

[२४२] चि ज न चित्वाम् ।

७४६ । चेः किर्वा सन् ठ्योः ।

चे' ६।, कि' १।, वा १।, सन् ठ्यो ७॥ ।

चिकाय चिचाय । चिक्ये चिच्ये । [२४३] स्तृ ज न स्तृती ।

७४७ । स्याद्यृ-दृ-दु-रस्कुर्वेम् सन्मदीसेः ।

स्यादि-ऋत्-ऋत् वु' ५।, अस्कु' ५।, वा १।, इम् १।, सन्-मदीसे' ६। ।

स्त्ववर्जं स्याद्यृदन्तात् ऋदन्ताच्च वृजो वृडश्च सनो मे स्थितयो-
र्दीस्योश्च इम् स्यात् वा । अस्तरिष्ट अस्तृत । स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट ।
[२४४] वृज न वृती । अवारीत् । अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत ।
ववरिथ ववृव । वरिषीष्ट वृषीष्ट । [२४५] धु ज न कम्पे ।
[६२३] सुस्तुर्वीरितीम् । अधावीत् [२४६] हि न वर्द्धने गती ।
प्रहिणोति ।

सुषुविव इति रुदुसुनीस्त्वया इति इम्निषेधात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम्
क्विलादिति पले अुध्वोरित्युक् ॥ ७४५ ॥

डुमिज् न क्षेपे मीड्यतु मीजग् बधे मी कि गत्या विशेषानभिधानात् । एषां
यपि गुणसाधनयोग्यप्रत्यये च डा स्यात् । न तु खलि अलि च । लियस्तु यदि
गुणसाधनयोग्यं च डा स्याद्वा । यथा प्रमाय माता मान मास्यति मापयति ।
खललोस्तु दुर्मय मय लियस्तु प्रलाय प्रलीय लाता लेता इत्यादि ॥ ७४५ ॥

चे किर्वा स्यात् सनि ठ्याच्च । चिकाय चिचाय चिकीषति चिचीषति ॥ ७४६ ॥

स्य आदिर्यस्य स स्यादि स्यादिशासाहञ्चेति स्याद्यृत् 'स्याद्यृच्च ऋच्च वृश्चेति
स्याद्यृदृदृ तस्मात् । नास्ति स्तृयं सोऽस्तृ तस्मात् । ढी च सिश्चेति ढीसि मे ढीसिः
मढीसि । सन् च मढीसिश्चेति तस्य सर्वत्र पुस्तं सूत्रत्वात् । यथा तिस्ररिषति
तिस्रिषति स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत । इगुडुरिति कित्वात्र गुणः ।
तितरिषति तित्तीरिषति तरिषीष्ट तृषीष्ट अतरिष्ट अतीष्ट । विवरिषति वुवूर्षति
विवरिषते वुवूर्षते वरिषीष्ट वृषीष्ट अवरिष्ट अवृत । अस्कु कि सच्चिकीषति
सस्त्वृषीष्ट समस्त्वृत । अवारीदिति नेमेकाजा इत्यत्र ववर्जनात् इम् । अवरीष्ट इति
वृती वे मी व इति दीर्घः । ववरिथ इति नेस्त्वत् स्थप इत्यत्र ववर्जनात् इम् ।

७४८ । हेः खिरनङि घिः ।

हे. ६।, खे ५।, अनङि ७।, घिः १। ।

खेः परस्य हेर्घिः स्यात् न तु अङि । जिघाय ।

[२४७] कवि न कतौ हिंसे ।

७४९ । कविधिव्योः कधी औ ।

कवि धिव्योः ६॥, कधी १॥, औ ७। ।

कणाति अकण्वीत् [५६८] अतएवेदितो नुण् । चकण्व ।
कण्विता कण्वरात् । [२४८] दन्भु न दम्भे । देभतुः ददम्भतुः ।

७५० । अन्य-ग्रन्थ-दन्भां यपि न-लोपो वा ।

अन्य-ग्रन्थ दन्मा ६॥, यपि ७।, नलोप १।, वा ११। ।

देभिश्च ददम्भिश्च । [२४९] धिवि न प्रीतौ । धिनोति । [२५०] अशू
ड न व्याप्ति सहत्योः । [५८०, स्यान्तादादिति खेरान् । आनये ।

इति स्वादिपादः ।

वर्तवति नेमसुम इति नित्य इमी निषध । अधावीदिति सुस्तुधीरिति इम् । प्रहि
णोति इति मौनाहिनानिति णत्वम् ॥ ७४७ ॥

जिघाय जिघीषति जेघीयते । अङि तु अजीहयत् ॥ ७४८ ॥

कविधिव्योर्विभक्त्युत्पत्ते पूर्वम् इदनुवन्धत्वात् नुणि कृते तस्यापि धालवयवत्वात्
गौ परं तत्सहितयोरादश । कणाति इति ष्रुर्ण इति णत्वम् । अकण्वीदित्यादौ
वकारस्य दन्त्यत्वेन भ्रसत्वाभावात् तस्मिन् मीर्नुरित्यनेनानुस्वारी न स्यात् ष्रुर्ण
इति णत्वम् । देभतुरिति स्यात् ठापिदिति कित्त्वपच्चे नलोपे दम्भभागलाभात् खि-
लोपादि ॥ ७४९ ॥

अथस्यप् किं वेति कृतेऽपीष्टसिद्धौ यपि नलोप इति गौरवम् कथमिति चेन्न
दम्भिकनीदे इति इदनुवन्धचुरादर्जेरनित्यपच्चे देभिश्च इत्यत्र यप किदेति पच्चे इदि-
क्षातीर्नर्लापनिषधात् हमुड् न इत्यस्याप्राप्तौ चुरादर्जेरनित्यत्वबीजं चुर्भ्यो जिरित्यत्र
हश्च स्पष्टायम् । आद्यथ शत्रन्यथ येथिथ जग्न्यथ देभिश्च ददम्भिश्च ॥ ७५० ॥

इति स्वादिपादः ।

चतुर्थः पादः—तुदादिः ।

[२५१] तुदौ ज श व्यथे । तुदति तुदते ।

[२५२] भ्रसृजौ ज श पाके । भृजति अभ्राक्षीत् ।

७५१ । भ्रसृजोऽरे णौ भर्ज वा ।

भ्रसृज ६।, अरे ७।, णौ ७।, भर्ज ११।, वा ११।

वभर्ज वभ्रज्ज वभर्जो वभ्रज्जे ।

[२५३] सुच लौ ज श प मोक्षे ।

[७४१] नुण् रध इति नुण् । मुञ्चति । अमुचत्, अमुक्त ।

[२५४] जि लिपौ ज श प लेपने ।

अलिपत् । अलिपत अलिप्त । [२५५] षिचौ ज श प उच्चषे ।

निषिञ्चति । न्यषिचत्, न्यषिचत न्यषिक्त । निषिषेच ।

[२५६] क्तौ शप छिदि ।

[७३८] नृत्कृदितौ वा, कर्त्तिष्यति कर्त्स्यति ।

[२५७] यू श क्षेपे । विषुवति व्यषावीत् ।

[२५८] व्रश्शूश् च्छेदे ।

वृश्चति । अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् । व्रश्श व्रश्शतुः ।

तुदतोत्यादि शप्रत्ययस्य डिच्चात् न गुणः । भृजतीति ग्रहसंपाद्योरिति जिः
अभ्राक्षीदिति स्यादे सलीपे शच्चाजिति षडि षटी कः से अनिमत्वाद् वडि ॥७५०॥

भ्रसृजौ भर्ज वा स्यात् अरे गुणसाधनयोग्ये । भ्रसृजधातोः परेऽप्रत्यये जिज्जाते
गुणिनी रस्त्वसम्भवात् एव णौ इत्युक्तेऽपि अरप्राप्तौ अरे इत्युक्तं ज्ञापयति कचित्
अरे गुणिन्यपि भर्जादेशो न स्यादिति तेन ठ्याम् अभ्राक्षीदित्यादिकमेव । वभर्जो
इति ठ्या एकारस्य स्यात् व्यपित् किञ्चिदिति किञ्चाभावपक्षे गुणसाधनयोग्यत्वे सति
भर्जादेशः पक्षे वभ्रज्जे किञ्चेऽपि ठ्या नवे प्रच्छामिति निर्निषेधः । मुञ्चतीति
मुचादित्वात् नुण् । अमुचदिति लदिच्चात् ड । अमुक्तेति आत्मनेपदे ड स्या-
प्राप्तौ सि । औदित्वादिसौभवावे इगुङुरिति सेः किञ्चान्न गुण ततः सेर्लोपः ।

[२५८] ऋच्छश्च गमनमोहकाठिन्येषु ।

७५२ । ऋच्छो गुष्ठग्राम् ।

ऋच्छः ६।, गुः १।, ठग्राम् ७।

आनर्च्छ । [२६०] कृश्च विच्छेपे । [६२८] ऋदिरणा-
विति इर् । किरति । चकरतुः । करोता करिता ।

७५३ । प्रत्युपोपात्कः सुम् हिंसाच्छेदे ।

प्रति उप उपात् ५।, कः ६।, सुम् ११।, हिंसा च्छेदे ७।

प्रत्युपादिसायाम् उपाच्छेदे किरतेः सुम् स्यात् । प्रति-
स्किरति उपस्किरति ।

अलिपदिति वक्तव्येति ड । अलिपत अलिपेति लिब्भ्यस्तु मे इति वा ड ।
निषिञ्चति इति मुचादित्वात् नुण गौक इति षत्वम् । न्यषिञ्चतेति लिब्भ्यस्तु मे
इति डी वा निषिषेच दशस्थादेरिति षत्वम् । विषुवति इति गौक इति षत्व
शुधोरित्युव् । व्यषावीदिति वेमूदित्यत्र सूतिसूयग्रहणात् अस्मान्नित्यमिम् । त्रश्च
वीति ग्रहस्पदाद्योरिति जि । अब्राचीदिति इमोऽभावपक्षे शच्छेजिति षडि
निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् चकारनिमित्तकस्य शस्य पुनर्दन्त्यत्वे
स्यादे सोलोप षटी क से इति के किलादिति षत्वे अनिमत्वात् वृद्धि । वव्रश्चतु-
रिति ठग्रा नवेप्रच्छाम् इति जेनिषेध ॥ ७५१ ॥

ऋच्छो गु स्यात् ठग्राम् । सर्वत्र णपादौ बलवत्त्वादादौ क्खोऽच इति द्विर्भावं
लघुङ्खोऽभावात् अनुसादेशे कित्वादप्राप्तौ ठीमावविधिरयम् । न च प्रकृते पूर्व
पूर्वं स्यात् अन्तरङ्गतर तथा इति न्यायात् गुणस्यैव बलवत्त्वमिति वाच्यम् । विच्छा
यति इत्यत्र गुणादपि विशेषत्वेन द्विर्भावस्य बलवत्त्वदर्शनात् । आनर्च्छ आनर्च्छतु
आनर्च्छुरित्यादि । चकरतुरिति ऋतो गु कित् ठग्राम् इति गुण । करोतेति
भृतोवेमोर्घोऽठौति वा दीर्घः ॥ ७५२ ॥

प्रतिश्च उपश्च प्रत्युप प्रत्युपञ्च उपश्च प्रत्युपोपं तस्मात् । हिंसा च क्खेदश्च
हिंसाच्छेद तस्मिन् । प्रतिस्किरति द्विनसोत्यर्थः । परि नि वि सेवमुमेति उत्तेर्न
अ उपस्किरति द्विनस्ति द्विनति वेत्यर्थः ॥ ७५३ ॥

[२६१] ढन्प श प्रीणने ।

७५४ । ढन्पां न-लुक् वा श-णौ ।

ढन्पा ६॥, न ।१। लुक् ।१।, वा ।१।, श-णौ ७ ।

ढन्प तुन्प ढन्फ तुन्फ रिन्फ गुन्फ ढन्भ उन्भ शुन्भां
नकारस्य लुक् वा ष्यात् शे णौ च । ढपति ढम्पति

[२६२] चृती श प हिंसे । चर्त्तिष्यति चर्त्स्यति । [२६३] प्रच्छौ
श ज्ञीप्से । पृच्छति । अप्राचीत् । पप्रच्छ पप्रच्छतुः ।

[२६४] सृजौ श विसर्गे ।

अस्माचीत् । ससर्जिथ सस्रष्ठ । [२६५] टु मसृजौ श स्नाने ।

मज्जति अमाङ्गीत् । [२६६] सृशौ श सृशि ।

अस्माचीत् अस्मार्चीत् असृचत् । [२६७] विच्छ श गतौ ।
विच्छायति विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छीत् ।

[२६८] सृशौ श सृशि । अस्माचीत् अमार्चीत् असृचत् ।

[२६९] इषु श वाच्छे ।

इच्छति [६०६] वेमसहेतौम् वा, एषिता एष्टा ।

बहुवचनं गणार्थं गणश्च । ढन्पतिष्ठन्फतिस्यैव तुन्फतिसुम्फतिस्यथा । गुम्फति-
ढ्न्फतिस्यैव रिन्फति शुन्भतिस्यथा । उन्भतिस्यैव विज्ञेयस्तुन्पादिर्नवभिर्गणः ।
एषां नस्य लुक् ष्याद्वा शप्रत्यये परे गुणसाधनयोग्यप्रत्यये परे च इत्यर्थः । शे यथा
ढपति ढम्पति ढफति ढम्फति तुपति तुम्पति तुफति तुम्फति गुफति गुम्फति ढफति
ढम्फति रिफति रिम्फति शुभति शुभति उभति उभति । शौ यथा तर्पयति ढम्प-
यति तर्फयति ढम्फयति तोपयति तुम्पयति गोफयति गुम्फयति दर्फयति ढम्फयति
रेफयति रिम्फयति श्रीभयति शुभयति श्रीभयति उभयति । गवि कर्त्तुं प्राप्नु-
पते सुम्पक्तव्यः । प्रस्तुम्पति गौ । अन्यत्र प्रतुम्पति अश्व । पृच्छतीति ग्रहस्वपाद्यो-
रिति जिः । अप्राचीदिति शक्वाजिति षडि षढौ. क. से कै अनिमत्वात् हङि ।
पप्रच्छतुरिति ठा नवेप्रच्छाम् इति जेनिषेधः । अस्माचीदिति सृजदृशोस्तु नित्यमिति
ऋद्र. । ततो हङि. । ससर्जिथ इत्यादि सृजदृशेति वेम् । अमाङ्गीदिति तुष् रष्

[२७०] कुट शि कौटिल्ये ।

७५५ । कुटां ण्वी जृणिति ।

कुटा ६॥, ण्वी १॥, जृणिति ७ ।

कुटादेर्ण्विञ्च स्यात् जिति णिति च, नान्यत्र । अकुटीत्
चुकोट । [२७१] व्यच शि व्याजे ।

विचति । विव्याच, विविचतुः ।

इति नुण् स्यादे सीलोप' चृड्ङिति कुडि नस्यानुसारे जपे जप्त्वी । अस्याच्ची-
दित्यादि कृष्यष्टस्येति सिर्वा वद्रीऽकिदिति ऋद्री वा सेरप्राप्तौ सक् । विच्छा-
यतीत्यादि विच्छास्तुतिपण इति बाय । आधानत्वात् सनज्यादिर्धु पुनर्धातु-
सन्नाया तिप्सपौ आयस्याप्राप्तिपच्चे श एव । तेन विक्षायन्तो कुले स्त्री वा इत्यत्र
अपयन इति नुण् । विच्छती विच्छन्ती कुले स्त्री वेल्व आदीपोरिति नुण् वा ।
अस्याच्चीदित्यादि पूर्ववत् इच्छतीति स्यादानेति इच्छादेश ॥ ७५४ ॥

ज च ण च ज्णौ ज्णवितौ यस्य ज्णित् तस्मिन् । जित्णित्ती, परयो
गुणवद्गी सिद्धौ पुनर्विधान नियमार्थम् । तेन कुटादीना जित्णिवृत्ताम् अन्यत्र
गुणवद्गी न स्त इति नियम । जित्णित्तीस्तु गुणसामग्र्या गुण वृद्धिसामग्र्या
वृद्धि स्यादित्यर्थ । यथा कुट शि कौटिल्ये इत्यादीना अकुटीत् कुटिष्यति कुटन-
मित्यादौ न गुण' । नू शि स्तवने इत्यादीनाम् अनुबोदित्यादौ न वृद्धिर्न च गुण' ।
अगुणत्वादुक् च । एवं लुक्विष्यति लुक्नमित्यादौ च बोध्यम् । जित्णित्तीस्तु
कोटयति चुकोट इत्यादौ गुण एव । नावयति लुनाव इत्यादौ वृद्धिरेव । कुटा-
दिश्च कुटि छुटि चुटि तुटि पुटति च्छुटयस्तुटि मुटि लुटि कुडति गुडय, छुडि
लुडि तुडि छुडि भुडति द्रुडय, स्फुडि बुडि लुडति स्फुडति स्फुडय । व्यचशि-
व्याजे कुचि गुजि डुडय' बुलि गुरति च्छुरति पुडि वुडय । स्फुरति स्फुलती कृड
कृडि रुफयः । कूगून्दीर्घा, सकलाः कुवतिर्गुवतिर्धुवतिश्चैते क्रस्त्रान्ता इति धीरो-
ब्रूते । हाचत्वारिंशत्सख्याता घातव एव कुटादावुदिता । लिखतिर्मिलति-
र्हविह कश्चित् व्यख्यातामिति वदति विपश्चित् । तेन लिखितुं विश्वसृजोऽपि
अक्तिहानिरित्यादि एवं लिखन लेखन लिखितव्य लेखितव्यम् इत्यादयः प्रयोगाः ।
एवं मिलिष्यति । महापातकिनः मच्चमिलितव्य न तै, सङ्ग इत्यादि । एवञ्च

७५६ । व्यचो जिरञ्णि दसि ।

व्यच ६।, जिः १।, अञ्णिदसि ७। ।

विचिता । [३७२] वुट शि च्छेदे । वुट्यति वुटति ।

[२७३] स्फुर शि स्फूर्त्तौ । निष्फुरति निस्फुरति ।

एवं [२७४] स्फुल शि स्फूर्त्तिं चलनयोः ।

[१७५] नू शि स्तवने । अनुवीत् । नुनाव ।

[२७६] मृ ड श मृतौ ।

७५७ । मृडष्टीव्ये मम् ।

मृड ५।, टीव्ये ७।, मम् १। ।

व्या व्यामत्ये च मृडो म स्यात् । [६२०] ऋद्रिः शयक् ढी-
पे । म्रियते, अमृत, मृषीष्ट । एषु किम् । ममार, मरिष्यति ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीर इति जयदेव । विचतीति
ग्रहस्वपाद्योरिति जि विविचतुरिति व्यथग्रहेति खेजिं, ग्रहस्वपाद्योरिति मूलस्य
जि ॥७५५॥

अ च ण च ज्णौ ज्णावितौ यस्य स ज्णित् । जिणञ्च अस् च ज्णिदस्
तस्मिन् । व्यचो जि. स्यात् न तु जिति णिति असि च । विचिता विचिष्यति
विच्यते विव्याच विविचतु । ज्णिदसि तु व्याचयति व्याचक्र' उरुव्यचा वुट्यतीति
क्रमल्लमेति श्शन् वा । निष्फुरति विष्फुर्भूति षल वा । अनुवीदिति कुटादित्वात्
गुणवद्भूतिनिषेधेऽध्वोरित्युक् ॥७५६॥

टी च ढी च अथ टीव्यं तस्मिन् विषयसप्तमीयम् । मृडो डित्वेऽपि व्या व्याम्
अत्ये च विषये म स्यादिति नियम । म्रियते म्रियेत अमृत मृषीष्ट अन्यत्र ममार
मर्चा मरिष्यति अमरिष्यत् केचित्तु मृडो डामुबन्धाभावेऽपि टीव्ये सविधाना-
दन्यत्र परस्मैपदे सिद्धे डित्करणदात्मनेपदस्य प्राप्ता परस्मैपद कुत्रचिद्भवति ।
आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिना कचिदिति न्यायो लभ्यते तेन स एवाय नागः
सहति कलमेभ्य. परिभवमिति । विद्या धन मनुष्याणा मृतेऽप्यनुगच्छते इत्यादि
सिद्धमित्याहुः ॥७५७॥

[२७७] ओ विजो ड श भौ-कम्पे ।

७५८ । विजेणुर्नेमि ।

विजे ६।, ण १।, न १।, इमि ७।

विजेणुः न स्यात् इमि । अविजिष्ट ।

इति तुदादिपादः ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

अथ द्वितीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—रुधादिः ।

[२७८] रुधिरौ ध जि जावरणे । रुणद्धि ।

७५९ । नणो न्रेऽणौ ।

नण ६।, न् १।, रे ७।, अणौ ७।

नणो नकारः स्यात् अणौ रे । रुन्धः रुन्धन्ति । अरुणत्, अरुणः

अरुणत् । अरुधत् अरौक्षौत् । [२७९] छृ दु ज धिर् देवने ।

[७३९] छर्द्दिष्यति छर्द्ध्यति । एव [२८०] छृ दु ज धिर्नादरे ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

विजे किदिमित्यनेनैवेष्टसिद्धौ णुर्नेमीति गौरव स्पष्टार्थम् । अविजिष्ट विजिष्यते विजिता ॥७५८॥

इति तुदादिपादः ।

रुणद्धीति रुध तिप् नण् ठभात्तथीरिति तस्य धे भप्भस्मीरिति धस्य दः ष्रुर्ण इति णत्वम् ।

अरे नणोऽसम्भवात् रे इति स्पष्टार्थम् । रुन्ध इत्यादौ दकारस्य वा लोपः । इति पूर्वमुक्तं वयाणामेकवर्ग्याणां मध्यमस्तत्र लुप्यते इति प्रमाणात् । णत्वाभाव-
बीजनं ष्रुर्ण इत्यत्र लिखितम् । अरुणदित्यादि इसाद्भाषिति सेलोपे भप्भस्मी-
रिति धस्य लो दी वा । पक्षे घ्या सौ रवादधोरिति धस्य रेफे रेफस्य विसर्गः ।
सम्भयत्र ष्रुर्ण इति णत्वम् । अरुधदित्यादि इरित्वात् डी वा । पक्षे घ्या सौ
औदित्वात् भम् अनिमत्त्वात् वृद्धिः । छर्द्दिष्यतीति नृत्कृदितौम् वा ॥७५९॥

[२८१] त ह ध हिंसे ।

७६० । तहः इण् पिङ्गसे ।

तह ६।, इण् १।, पित् हस् रे ७ ।

तहो नण इण् स्यात् पिति हसे रे । तणेढि तण्डः
ढं हन्ति । अतर्हीत् अतच्छत् ।

[२८२] हिसि ध कि हिंसे ।

७६१ । नणो न लोप्यः ।

नण ५।, न १।, लोप्य १। ।

हिनस्ति [२८३] अनज्ध जि व्यक्ति गति म्बन्धे । अनक्ति ।

७६२ । अञ्जः सेरिम्पे ।

अनज ५।, से ६।, इम् १।, पे ७ ।

अनजः परस्य से इम् स्यात् पे । आञ्जीत् आनञ्ज ।

[२८४] जि इन्धो ड ध दीप्तौ । इन्धाञ्जकौ ।

इति रुधादिपाठः ।

पिङ्गासौ हस् चासौ रञ्जेति पिङ्गस् तस्मिन् । अवाप्यरे नणोऽसम्भवात् रे इति
स्पष्टार्थम् । तणेढीति तह हिंसे तिप् नण् अनेन नणोऽन्याच्च पर इण् तणेहि
इति स्थिते ही ङी भौ ढभात्थो ण्भिरिति ढीढीति । तण्ड इति नणोन्ऽणौ
इति नकारे ण्भिरिति णत्वम् । अतर्हीदिति नित्यमिम् । अस्योदित्त तुदादि-
एच एव न रुधादिपक्षे अतएव कातन्वगणे रुधादौ तहहिसि हिसाया इति तुदादौ
तु त ह ङ् तह तनह हिसार्या इति । कविकल्पदुसे तहधू तणह श हिंसे इति
रुधादिपक्षेऽप्युदनुबन्ध केषाञ्चिदनुरोधात् ॥७६०॥

ननो न परी नकारो लोप्य स्यात् । हिसि ध कि हिंसे हिनस्ति एव भञ्जधौ
भनक्ति उन्धौ उनक्ति अञ्जध्वि अनक्ति ॥७६१॥

अदित्वाङ्गमेवे नित्यार्थं विधानम् आञ्जीत् से अन्यत्र अञ्जिष्यति अङ् त्यति
अञ्जिता अङ्क्ता आनञ्जेति स्यान्तादादीति खेरान् । इन्धोजिधङ् इन्धे इन्धाञ्जकौ
इति विजादीत्याम् ॥७६२॥

द्वितीयः पादः—तनादिः ।

[२८५] तनु ज द विस्तृती ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति, तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः ।

७६३ । सेलुक् त-यासौ स्तन्भ्योऽकुर्वा ।

से ६।, लुक् ११।, त-यासौ ७॥, तन्भ्य ५॥, अकु ५।, वा ११। ।

क्षवर्जात् तनादेः सेलुक् स्यात् वा त-यासौः परयो' । अतत
अतनिष्ट, अतथाः अतनिष्ठाः । [२८६] षनु ज द दाने ।

सनोति । असात असनिष्ट, असाथाः असनिष्ठाः । सायात्
सन्धात् ।

[२८७] क्षणु ज द वधे । अक्षणीत् ।

[२८८] क्षिणु ज द हिंसायाम् ।

७६४ । नोप्युङो गुर्वात्वृतः ।

न ११।, उपि ७।, उङ ६।, ण ११।, वा ११।, तु ११।, ऋत' ६। ।

क्षिणोति । [२८९] ऋणु ज द गतौ । ऋणोति अर्णोति ।

[२९०] ङ क ज द करणे । करोति ।

तनोति इति तन्भ्य. शुभ्रवे इति शुप् तन्व इत्यादौ लुपोऽस्येति उकार-
लोपो वा ।

तश्च यास् च तथासौ तयो' । यास् साहचर्यात् तकार आत्मनेपदस्यैव ग्राह्य ।
अन्यथा तकारभावप्राप्तौ परस्मैपदस्य तां त त एषु अतानिष्टाम् अतानिष्टम् अता-
निष्ट एष्वपि प्रसक्ते । किञ्च तथोरित्युक्तावपि यकारसाहचर्यात् आत्मनेपदीयत-
कारस्यैव प्राप्तौ यास् ग्रहण स्पष्टार्थम् । अतत इत्यादि सेलुकि वनतनाद्यनिसा
जम् लोपः । लुक् करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणि सौ परी विहितस्य
कार्यस्य निषेधेऽगुणिनोस्तथासौ परयो. जम्लोपः । अकु. किम् । अकृत
अकृथा, उभयत्र इगुङ्मुन्दौसे. कित्वात् गुणाभावे भ्रमस्वादिति सेलुपि' । असा-
तेत्यादि सेलुकि खनसनजनानामिति ङा । पक्षे सेरिम् । अक्षणीदिति हसादेः
सेम इत्यत्र क्षणवर्जनात् न त्रि. ॥७६३॥

०६५ । कुरुव्लोपो ऋ ।

कु ५।, उव्-लोप १।, ऋ ७। ।

कुर्वः कुर्मः, कुर्यात् । चकव ।

०६६ । सम्परेः सुमुपात्तु भूषा-सङ्घ-प्रति- यत्नविकृताध्याहारे ।

सम्-परे ५।, सुम् । १।, उपात् ५।, तु । १।, भूषा-सङ्घ-प्रतियत्न-विकृताध्याहारे ७। ।

आभ्या कजः सुम् स्यात् उपात्तु भूषादावर्थे । संस्क-
रोति, समस्कृषातां, सच्चस्करिथ, सच्चस्करिव, संस्कृयात्
सस्कृषौष्ट । परिष्करोति पर्यष्कार्षीत् पर्यष्कार्षीत् उप-
स्करोति ।

उपि परे उङी णुर्न स्यात् उङ् ककारस्य तु वा । यथा क्षिण दु ज वधे
क्षिणोति ऋतसु ऋणदु ज गतौ ऋणोति अर्णोति घृणदु ज दौघौ घृणोति घर्णोति
दण दुज भवे दणोति तर्णोति । उङ् कि करोति ॥ ०६४ ॥

म च व च य च स्व तस्मिन् । कज परस्य उपी लोप स्यात् मे वे ये च ।
कुर्व इत्यादि वमयेषु उपी लोपः । व्यनच्-तथैक इत्यत्र कुरुवर्जनात् न दौघः ।
करोमीत्यत्र खरादेशस्य बलवत्त्वात् गुण एव । चकवेति नेमसुमिति निषेधात्
नेम् ॥ ०६५ ॥

सम् परिभ्या कज सुम् स्यात् । अर्थानभिधानेऽपि भूषण एव कातन्तसञ्चित-
सारैकवाक्यत्वात् । भूषणादन्यत्र सकरोति परिकरोति । उपात् तु भूषणादौ
भूषणमङ्गलकरण सङ्घ समूहः । प्रतियवो गुणान्तराधानं विकृत स्वरूपस्यान्यथात्वम्
अध्याहारी वाक्यस्य अयुताकाङ्क्षितशब्दीपादानम् । समस्कृषाताम् इति स्याद्यृदृ-
रित्यत्र स्तवर्जनान्न वेम् । इगुङ्मुर्मदीति से कित्त्वान्न गुणः । सच्चस्करिथेति
नेष्टतस्थप इत्यत्र स्तवर्जनादिम् । सक्त्रि यादिति स्याद्यृत्तुगत् इत्यत्र स्तुस्त्वामेवेति
उक्ते गुणनिषेध ऋद्रिः श यक्द्वीपे इति रि । सस्कृषौष्टेति इगुङ्मुर्मदीति से
कित्त्वान्न न गुणः । परिष्करोति इति परिनिविसेवेति षत्वम् । पर्यष्कार्षीदित्यादि
निविप्ररिखन्जेति वा षत्वम् ॥ ०६६ ॥

७६७ । हस्ते पाणौ प्राध्वं जीविकोपनिषदो
व्यस्य कृजि स-स्तिरो मध्ये पदे निवचने मनस्यु
रस्युपाजेऽन्नाजे साक्षादादेस्तु वा ।

हस्ते उपनिषद' ६।, व्यस्य ६।, कृजि ७।, स १।, तिरस्—साक्षादादे' ६।,
तु ११।, वा ११। ।

हस्तेकरोति, तिरस्करोति करोति-तिरः ।

इति तनादि पादः ।

तृतीयः पादः—क्रादिः ।

[२८१] ड् क्री ज ग द्रव्यविपर्यये ।

क्रीणाति । [७८१] आहोरिति क्रीणन्ति ।

[२८२] स्क, ज ग न उद्धृती ।

हस्ते इत्यादेरुपनिषदस्तस्याऽव्ययस्य कृजधातौ परदे नित्य समास स्यात् तिर-
भृतेस्तु वा । समासीऽप्येकपदीभावमात्रम् । न तु हन्वादेरेकतम । समास
करणञ्च पूर्वनिपातनियमार्थं क्ताच्चा यवर्थञ्च । हस्ते पाणौ स्वीकारे । हस्तेकृत्य
स्वीकृत्य इत्यर्थः । ता हस्तेकृत्यमाश्रसीरिति भट्टि । प्राध्व बन्धनानुकृत्ये प्राध्व
कृत्य । जीविकोपनिषदौ उपमायाम् । जीविकाकृत्य जीविकामिव कृत्वा इत्यर्थः ।
तिरोऽन्तर्हाने तिरस्कृत्य । उरसि मनसि मध्य पदे निवचने इति पञ्चानुपञ्चेषे
उरसिकृत्य उरसिकृत्वा । अनुपञ्चेष इति किम् । उरसिकृत्या हस्त शीते पदे
कृत्वा शिरः शीते श्वा । उपाजे अन्नाजे दुर्बलस्य बलाधानार्थं साक्षादादेरभृत
तद्भावं । साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । साक्षादादिस्तु साक्षात् मिथ्या आस्था
अज्ञा अन्तर्हानि प्रभाऽचला चिन्ता प्रमा प्रजा विजा रुजा रुद्धा सशय्या नमस् आविस्
प्रादुस् बहिस् इत्यष्टादश । अग्रौ वशे विकल्पने विहसने प्रपतनेऽर्थे इत्या
दीनामपि वा समासमिच्छन्ति जौमरा । वशेकृत्य दशशौव मोदस् वरमन्दिर इति
भट्टि, ॥ ७६७ ॥

७६८ । स्कु स्कुन्भु स्कुन्भु स्तन्भु स्तुन्भुभ्यः
अश्रौ घे रे ।

स्कु—स्तुन्भुभ्य ५॥, नु श्रौ १॥, घे ७, रे ।

एभ्यो घेऽथै श्रुः आ च स्यात् रे परे । स्कु नोति स्कु, नाति,
विस्कुभ्नोति [६२५] विस्कुभ्नेति षः विष्कुभ्नाति । एव विस्कुं-
भ्नाति विस्कुभ्नोति, विष्टेभ्नाति विष्टेभ्नोति, व्यष्टभत् व्यष्टेभ्नोत्
वितष्टभ । स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति । [२८३] मी ज ग बधे ।

[७४५] मिम्योरिति डा, अमासीत् अमास्त ।

[२८४] पू ज गि शोधने ।

७६९ । प्वादेः स्तो ने ब्रादेस्तु वा ।

पू आदे ६, स्त. १, ने ७, ब्रौ आदे ६, तु ११, वा ११ ।

प्रादौनां स्तः स्यात् ना त्ये परे ब्रादेस्तु वा । पुनाति ।

[२८५] कृ ज गि हिंसे ।

अकरोष्ट अकरिष्ट अकौष्टे । करिषौष्ट कीर्षौष्ट ।

[२८६] धू ज गि कम्पे । धुनाति । अधावीत् अधौषीत् ।

[२८७] अह ज ग आदाने । गृह्णाति ।

स्कु, अ जुडृतौ स्तन्भु स्तन्भु स्तुन्भु य रोधने इति चत्वार सौवा । यः
पूर्वधातुपाठे न दृश्यते सूत्रे दृश्यते स सौव । विस्कुभ्नातीत्यादि विस्कुभ्नातिर्वेति
सूत्रे आप्रत्ययस्य ग्रहणात् विस्कुभ्नीतीत्यत्र न षत्वम् । विष्टभ्नातीत्यादि उभयत्र
गौक इति षत्वम् । व्यष्टभदित्यादि । शासन्निदद्युदिति डौवा उभयवाम्यपीति
षत्वम् । वितष्टभेति दशस्यादेरिति खिव्यवधाने षत्वम् । प्रसीणातीति आदि-
हन्तीनेति षत्वम् ॥७६८॥

ने आप्रत्यये परे इत्यर्थः । प्रादिस्तु पूजगि शोधे लूजगि छेदे कृजगि हिंसे,
सृजाह्लादे, धूजगि कम्पे, धृजिगि वरणे, शृजिगि ख्यातौ हनने । मृगितु धातुः
कथितो ह्य्या पृगितु रत्ने पूरणकृत्याम् । वृजिगि विदितौ ह्य्या दृजिगि विदारी

७७० । हसान्नानो हौ ।

हसात् ५।, ना । १।, आन १।, हौ ७ ।

हसात् परो ना आनः स्यात् हौ परे । गृहाण । अग्रहौत् ।
जग्राह जगृहतुः जग्रहिय ।

७७१ । ग्रहेरिमो घीऽध्याम् ।

ग्रहे' ५।, इम ६।, घी' १।, अध्याम् ७ ।

ग्रहे. परस्य इमो घेः स्यात् न तु अध्याम् । ग्रहीता ।

[२८८] शृ अ गि ह्रिसे ।

७७२ । शृ पृ द्रां खो वा कित् ठ्याम् ।

शृ पृ द्रा ६॥, ख १।, वा । १।, कित् ठ्याम् ७ ।

एषां खः स्यात् किति ङ्या वा । शश्रुत् शश्ररतुः ।

नगितु नौत्या भूगितु भव्ते जू वृद्धत्वे गृगितु शब्दे ज्यागि जीर्णत्वे रीगि रेवणगतयो-
क्तगित्या लीगि लीगि श्लेषकृत्या व्रीगि वरखे ल्वीगि गत्या भीगि धातु
कथितो भव्याम् । पञ्चाधिकविंशतिरिति गदिता प्रादिगण्ये धातव इह विदिता ।
इत । शेषास्वयी न प्रादय इति दुर्गसिंहः । प्रादय इति जैनेन्द्राः । उभयानुरोधात्
व्यादेर्विकल्पः । ज्यागि जरायां इत्यस्य प्रादिफलन्तु जीनः जीनवानित्यत्र ल्लादि-
त्वात् तस्य न । क्वचिन्नाप्रत्ययस्यापि ऋस् इति वररुचिः । स्मरणात् पुनते पाप-
घारणात् पूर्वसञ्चितम् । दर्शनात् लभते मोक्षमेतद्योगस्य लक्षणमिति प्रयोगः ।
अकरीष्टेत्यादि स्यादद्यद्दुर्दुरिति इम् पक्षे वृत्तोवेस इति वा दीर्घः । इगु
द्वारिति से. कित्ते ऋकारस्य इरिव्यङ्गत्तयोति दीर्घः । अधावौदित्यादि
वेभृदिद्वितीम् वा ॥७६८॥

ना आन इति बोधय लुप्तप्रथमैकं सूत्रत्वात् सिलुक् । गृहाणेति गृहस्वपादो
रिति जि. । आने कृते अकारादिलोपः । एव पुषाण मुषाण इत्यादि । हसात्
कि जानीहि । अग्रहौदिति हानत्वात् न त्रिः । जगृहतुरिति गृहस्वपादोरिति
जि ॥७७०॥

ग्रहीता ग्रहीतुम् । ध्यातु जग्रहिय जगृहिव ॥७७१॥

- एवं (२८८ - ३००) जि पृ गि पालने, दृ गि विदारे ।
 (३०१) ज्या गि जरायाम् । जिनाति जिज्यौ ।
 (३०२) व्री गि वृत्याम् । त्रिणाति व्रीणाति ।
 (३०३) ज्ञा ग बोधे । जानाति । (३०४) अन्य ग भोक्षे ।
 अथ्नाति । अथतुः श्अन्यतुः अथिथ श्अन्यिथ ।
 एव (३०५) ग्रथ ग गर्भे । (३०६) कुष ग निष्कोषे ।
 (५७३) वेमूदितौम् वा, निरकोषीत् निरकुक्षत् ।
 (३०७) अश ग भोजने । अशिता अष्टा ।
 (३०८) वृड ज ग वरणे ।
 अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत । ववृषे । वरिषीष्ट वृषीष्ट ।
 इति क्रादिपादः ।

शृगि हिंसने, जिपृगि पालने, दृषगि विदारे एषां स्व स्याद्वा किति व्याम् ।
 श्शरतुरिति क्रखाभावपक्षे ऋतो ण कित् ठामिति गुण एव पप्रतु पपरतुः
 दद्रतु ददरतुः । त्रिणातीत्यादि त्रादिस्तु वेति वा क्रस्वः । जानातीति
 स्यादानेति जादेश् । अथातीति ह्रसुङ् न इति न लोपः । अथतुरिति स्यात्
 ठापिदिति कित् पक्षे न लोप खिलीपादिश्च । अथिथेति अथ्यथ्यदन्भामिति
 न लोपपक्षे खिलीपादि । निरकुक्षदिति वेमत्वादिनिम् पक्षे ह्रष इति सक् ।
 अष्टेत्यादि वेमूदितौम् वा । अवरीष्टेत्यादि स्याद्यृदृङुरिति इम् पक्षे वृतीवेम
 इति वा दीर्घः । अनिम् पक्षे इगुङ्ङूरिति से, कित्त्वात् न गुण । ववृषे इति
 नेमसुमिति नेम् । वरिषीष्ट इत्यादि स्याद्यृदृङुरिति वेम् इगुङ्ङुरिति कित्त्वात्
 न गुणः ॥ ७७२ ॥

इति क्रादिपादः ।

चतुर्थः पादः—चुरादिः ।

(३०८) चुर कि स्तेये ।

७७३ । चुभ्यो जि वा ।

चुभ्य ५॥, जि ११, वा ११ ।

चुरादे जिः स्यात् वा स्वार्ये । चोरयति चोरयते । अचू-
चुरत् । चोरयामास । चोर्यात् । पक्षे चोरति इत्यादि ।

वाङ्मयस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो विनिर्गम्यश्रुदाद्यन्तर्गणाद् युजादेर्जिर्वा
स्यादित्यर्थः । यत्तु चुरधातीरपि पक्षे चोरतीत्याद्युदाहरणं तच्चुरादेर्जे कदाचि
दनित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतदेव काव्यकामधेनौ अकिञ्च लक्षणीयत्वं स्फुटीचकार
वोपदेव । यथा सिद्धे नित्यणिश्रन्तत्वान्नित्यनुसृत्वे कितामिदित् । निज्जनित्यत्व
बोधार्थं न दृष्टोऽनुम् विधिः क्वचिदिति । अस्यार्थः—किता कातुन्नन्वधातृणा नित्य
णिजन्तत्वान्नित्यनुसृत्वेऽगुणपरत्वाभावाद्गोपाभावे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे इदित्
इदनुबन्धकरणं णिचो अरेनित्यत्वबोधार्थम् । किन्तु अनुम् विधिनाकारामात्र
क्वचिदपि न दृष्ट इति । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्ये भवन्तीति व्यायात् चुरादे
स्वार्ये जि । चुरादिभ्यो जेर्जित्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा समञ्जस्त्वं त्रितकै
इत्यादेर्जातुबन्धी व्यर्थः स्यात् । तेन अितश्चुरादेरात्मनेपदं जितश्चुरादेरुभयपदम्
उभयभिन्नचुरादे परस्मैपदमिति । एवमेव धातुप्रदीपादयः । यत्तु चोरयति
चोरयते इत्युभयपदीदाहरणं तच्चातुपासायज्ञानुरोधार्थं कदाचित् प्रयुक्तस्यात्मने
पदस्य समाधानार्थञ्च यथा नालोके यथेदानीं मामिदं तेन तर्कये इति तैष्वधे ।
चोरयतीति चुर जिः गुणः धातुसञ्ज्ञायां तिप् झुप् गुणाः । अचूचुरदिति चोरि
भागात् टोविभक्तेर्दोषिणीत्यङ् चोरीत्यस्य हित्वे रेलोपः । अभ्युद्येति खेरीकारस्य
उकारे अङ्भुङ्ः ख इति मूलधातीरोकारस्य ऋस्वे खे सन्वदिति खेकारस्य
दीर्घे जेलोपः । चोरयामासेति विजादौब्याम् । चोर्यादिति ब्या जेलोपि लक्ष्मीपे
न्यलक्षणेति व्यायात् गुणः ॥ ७७३ ॥

[३१०] कृत क संशब्दे ।

७७४ । कौर्त्तः कृतः ।

कौर्त्तः १।, कृतः ६। ।

कृतः कौर्त्तः स्यात् जी । कौर्त्तयति ।

[३११] गणत् क सव्याने ।

७७५ । हसाल्लोपोऽशित्यद् योः ।

हसात् ५।, लोप १।, अशिति ७।, अत् यो' ६॥ ।

हसात् परयोः अकार-यकारयोर्लोपः स्यादशिति । गणयति ।

कृत क संशब्दे इति धातु कौर्त्तः स्यात् सर्वव । कौर्त्तादिशस्य सार्वत्रिकत्वे कौर्त्तधातुपाठे नैवेष्टसिद्धौ कृतधातु पठित्वा कौर्त्तादिशविधानं ज्ञापयति कचिन् कौर्त्तादिशो न स्यात् इति । तेन अचौकृतमिति । क्रमदीश्वरोऽप्येवम् ॥७७४॥

अत च य च अदृश्यौ तयो' । अयोरिति लिपिकरप्रमादपाठे । अन्यथा इत् रङ्गितेन अका सवर्णस्यावश्याह्वत्वात् दास्यतीत्यादावाकारस्यापि लोपापत्तिः स्यात् । प्रकरणबलाद्भातुसञ्ज्ञकस्यैव अकार यकारयोर्लोपः तेन हसतीत्यादौ न स्यात् । हसात् किं ? भीभूयिता अशिति किं ईर्ष्यति । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशितेति गौरव कथमिति चेन्न मव्यवन्धे इत्यस्य यङ् लुकि ख्या याति परे भमव्यात् इत्यत्र यकारलोपानुपपत्तेः । गणयतीति अकारलोपे लोपोऽप्यादिश उच्यते इति न्यायेन स्थानिवत्त्वात् न वृद्धिः । एव कुणत्काभाषमन्वयोरित्यादीनां कुणयतीत्यादौ न गुणः । अतएव अग्लोऽपित्व स्थानिवत्त्व चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्नत्वे न विद्येते तवाङ्गोपविकल्पनम् । तद्वलादन्यदीर्घश्च पुञ्चित्यङ्कापयत्यत इति बोधदेव' । अस्यार्थः अग्लोपित्व स्थानिवत्त्वञ्चेति उभयमदन्तत्वप्रयोजनम् । यथा अग्लोपित्वेन अजगवेषदित्यादौ न ऋस् सन्वज्ञावौ स्थानिवत्त्वात् गुणवृद्धौ कुणयति गणयतीत्यादि यत्र तु एते न विद्येते अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वयोः प्रयोजनं न सम्भवतीति तत्र धातौ तद्वलात् अदन्तत्वस्वीकारवलात् अङ्गोपविकल्पनम् अकारस्य स्थितिपत्तेर्दीर्घश्च पुञ्च आदन्तत्वात् पञ्च स्यादतोऽङ्कापयतीति सिद्धमिति केचित् । स्वमते तु अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वयोः कार्यं येषु न स्यात् ते

७७६ । वेङ्गणकथः खे जङ्गि ।

वा ११, ईङ् ११, गण कथ ६१, खे ६१, जङ्गि ७१ ।

गणकथयोः खेरोङ् स्यात् वा जङ्गि । अजोगणत् अजगणत् ।

[६३६] अग्लोपित्वात् न इः ।

[३१२] कथत् क वाक्यप्रबन्धे अचौकथत् अचकथत् ।

इति चुरादिपादः ।

इति द्वितीयचतुर्गणाध्यायः ।

धातवो हसन्ता एव मन्तव्याः । तेन अडापयतीति प्रयोगः, स्वमतविरुद्ध इति बोध्यम् । न च स्वमतविरुद्धानां कामधेनौ उपन्यासीऽपि विरुद्ध इति वाच्यम् । अष्टाना मतान्मालोक्य कर्तव्ये परमतोपन्यासेऽपि दोषाभावात् । अन्यथा कैश्चिदमन्यमानस्य कृज्कृताविति भौवादिकस्यापि पाठो विरुद्धः स्यात् । किञ्च यदि तन्मतेकवाक्यता क्रियते तदा अग्लोपविकल्पीऽन्यदीर्घश्च मनौषादिवात् साध्यः । यथा अङ् जि अकारलोपे अङ्गि टीविभक्तेर्दि अङ् नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भक्ति धातुषु इति डस्य न प्रकृतिकत्वे स्यादौ नवद्र इति डकार इति कि इत्यस्य द्वित्वे कस्य चत्वे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति डस्य नत्वे नस्यानुस्वारत्वे तस्य च जत्वे आञ्चिकदिति अत्र ऋस्वसन्वद्भावयोरसम्भवात् नाग्लोपित्वं गुणवृद्धी-रसम्भवाद् स्थानिवत्त्वमिति । केचित्तु द्वित्वेऽप्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्व मन्वानाः क इत्यस्य द्वित्वे अग्लोपित्वाद् सन्वत्कार्यमिति आञ्चिकदित्युदाहरन्ति । अन्ये तु डप्रकृति मन्वानाः द्वि इत्यस्य द्वित्वे कस्य लोपे आङ्गिङ्गदित्याहुः । यकारलोपो यथा पापठ् वावद्यादि यङन्तेभ्यः शल्याद इति अप्रत्यये आदौ ह्रस्वालोप इत्यकारलोपे पुनस्तेनैव यकारलोपे पापचा वावदा इत्यादि ॥ ७७५ ॥

गणकथयोः खि' गणकथखि, तस्य ईङ् स्याद्वा जेः परेऽङ्गि ङित्वा दन्त्यस्य स्थाने ॥ ७७६ ॥

इति चुरादिपादः ।

तृतीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—अन्तः ।

७७७ । जिः प्रेरणे ।

जि १।, प्रेरणे ७।

धो जिः स्यात् प्रेरणेऽर्थे । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति ।
अचौकरत् । अशशासत्, अडुढौकत् । अशुशवत् अशिश्चयत् ।
व्यतस्तम्भत्, पर्यसोसिवत् । [५७२ साङ्ख्यात् न षः । अचौ-
चकासत् अचचकासत् । औन्दिदत् औञ्जिजत् आङ्ङिडत्
आञ्चिचत् अररम्भत् अललम्भत् । अजोहयत्, [७४८] अनडौ-
त्युक्तेर्न घिः । अदिध्वनत् अध्वनयौत्, ऐलयौत् ऐलिलत्,
आर्हयौत् आर्हिदत् औनयौत् औनिनत् ।

प्रेरणं त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनम् । यथा गुरुमन्त्रं भोजयति
भृत्यं ग्रामं गमयति शिष्यं शाययति । अचेतने तूपचारः । यथा भोजनाभावी
वायुं वर्द्धयतीत्यादि । धीरिति व्याख्यानं सवधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन भवन्तं प्रेरयति
भावयति कामयमानं प्रेरयति कामयति चिकित्सयति चोरयति चिकीर्षय-
तीत्यादि । प्रेरणं जं परोऽपि जि । यथा पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयति अत्र
पुत्रं पाठयतेरेव कर्त्ता न तु पठते तेन पुत्रस्य कर्मत्वं न स्यात् जिह्वादुभयपदं
कारयति कारयते पूर्वसूचीकृतान्युदाहरति अचौकरदित्यादि । कुर्वन्तं प्रेरितम्
इति जौ अतएव जौ द्विले त्रिरिति वक्ष्यमाणनियमात् द्विर्भावात् पूर्वं न वृद्धिः ।
कङ् इति स्थिते धातुसन्नाया द्वि अमागमं जिश्चौल्यङि कङ् इति वर्णद्वयस्य
द्विले खेराद्यच्च इति इकारस्य लीपे अभिख्येति ऋकारस्य अकारे ककारस्य
चकारे ज्णित्यन्ते जुडतीरिति वृद्धौ ज्णञ् जुड स्त्र इति आकारस्य ऋस्वे, खे, सन्वद्दौ
इति सन्वत्वे ख्यस्वेत्सनीति अकारस्य ऋकारे औश्च खेर्हसादेर्वञ्चेति दीर्वं

७७८ । स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पर्शोऽङ्गेर्जङि
चेष्टवेष्टो स्तु वा ।

स्मृ—स्पर्श ६।, अङ् ११, खे ६।, अङि ७।, चेष्टवेष्टौ ६॥, तु ११, वा ११ ।

एषा खेरङ् स्यात् अङि चेष्टवेष्टोस्तु वा । असस्मरत्
अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अमम्रदत् अतस्तरत् अपस्पर्शत्
अचिचेष्टत् अचचेष्टत् अविवेष्टत् अववेष्टत् ।

अर्लोपे दस्य तकारो वा । एव सर्व्वव । अशशासदिति अङ्गुङ् स् इत्यत्र
शासवर्जनान्न ऋस्वः । अङ्गुङ्गदिति ऋदिदङ्नात् न ऋस्व । अशशवदिति
प्रागच्कार्यादिति निश्मादादौ द्वित्वे अर्जिर्वत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया खिर्मुलस्य च
जिः ततो ब्रह्मादि पदे न जिः । व्यतस्मन्नादात् गुरुधात्वचरपरत्वात् सन्वङ्गावादि
साङ्गत्वात् न य । पर्यसौषवदिति साङ्गत्वात्पयादिनिमित्तक खे षत्व न स्यात्
खिनिमित्तक मूलधातो षच क्लिलादित्यनेन स्याद्वेति औपतिदत्तः । एव
पर्यसौषवदित्यत्रापि बीज्यम् । अचचकासदित्यादि ऋदित्वादुङो ऋसाभावे
अनेकाचत्वात् सन्वङ्गावादि विकल्पः । औन्दिदित्यादि उन्धौ कृदे उञ् शार्जवं
अदङ् अभियोगे अचञ् पूजे इति अङ्गानां चतुर्णाम् उन्दि उञ्जि अदङि अचिं इति
स्थिते नाजन्तादिति आद्यचरं हित्वा स्यादौ नवट्ट इति न व द राश्च हित्वा दि
जिङि चि एषां हितम् । अररम्भदित्यादि तुष् रघ इति तुष्णि गुरुधात्वचरपर-
त्वात् न सन्वङ्गावादि । अजौहयददिति ङेः खेरनङ्गीत्यत्र अनङ्गीतुक्ते नङिः ।
अध्वनयौदित्यादि मिध्वन रवे इत्यत्र अथै गतौ अर्दञ् बधे ऊनत्क परिहाणं
एभ्यो अङ्गान्तेभ्यश्चि घट अध्वन्ययूनेस्तु वेति अङ् वा । पञ्चे व्यां सौ अङि
शिजागुत्रिरिति निषेधात् न त्रि ॥७७७॥

स्मृ स्मृतौ स्मृ म औत्की इति द्वयम् । दूयगि विदारि । जित्वर षमङ् स्यदे ।
प्रथमयङ् चोदे ऋङ्गि ह्वादने स्पर्शञ् अन्यवाधयोः । एषां सप्तानां खेरङ्
विधानसामर्थ्यात् ख्यस्तेत्सनीति इ न स्यात् । धीश्च खेर्हसादे चक्षेत्वापि न स्यात् ।
चेष्टवेष्टोस्तु खेरङ्गोऽप्राप्तिपञ्चे सुवंचरपरत्वात् सन्वङ्गावस्थाप्राप्तौ तदेकयोगनिर्दिष्ट-
त्वात् खेर्दौर्धोऽपि न स्यात् ॥७७८॥

७७६ । भाज भास भास भाष दीप जीव
मील पौड कण वण भण शण लप लुप लुट
हेठां वोडः स्वः ।

भाज हेठा ६॥, वा ११, उड ६, स्व १ ।

एषाम् उडः स्वः स्यात् वा जगडि । अबिभ्रजत् अबभ्राजत् ।

७८० । वर्दुङो धुः ।

वा ११, ऋदुङ ६, धु ११ ।

ऋदुङो धोर्धुरेव स्यात् वा जगडि । अवोवृतत् अववर्तत् ।

७८१ । स्वपो जिः ।

स्वप ६, जि ११ ।

स्वपो जिः स्यात् जगडि । असृषुपत् ।

भाज ड णू टु भासि । भास डृण्टु भासि दन्त्यान्तस्तालव्यान्तीऽपि । भासृ
ड दीप्ता भाषड्क्क वाचि । दीपीडयु दीपने । जीव ऋ प्राणे । मीळ निमिषे ।
पौड क बाधगाहे । कण आर्त्तस्वरे । ऋवण शब्दे ऋभण शब्दे । शण क दाने ।
लप भावे । लुप श्रप लृ औ केदे । ऋलुक्क विलीटविलीडयी । हेटु अ बाधे जीड्यते ।
अबिभ्रजत् अबभ्राजत् अबिभ्रसत् अबभासत् अबीभसत् अबभसत् अबीभषत्
अवभाषत् अदीपित् अदिदीपत् अजीवित् अजिजीवत् अमीमिलत् अमि-
मीलत् अपीपिडत् अपिप्रीडत् अचीकणत् अचकाणत् आवीवणत् अबवाणत्
अवीभणत् अबभाणत् अशिशणत् अशश्याणत् अलीलपत् अललाषत् अलूलुपत्
अलुलीपत् अलूलुट् अलुलीट् अजीहिठत् अजिहेठत् । कविकल्पदुमे भास-
डृण्टु इत्यस्य सप्तसंस्कारानुबन्धं श्रणक दाने इत्यस्य च ऋष्टसंस्कारानुबन्धाभाव-
कस्यचिदतुरीश्वात् । हेजै इत्यस्येह सूत्रे पाठः प्रमाणगुण एव ॥७७८॥

ऋत् उड् यस्य स ऋदुङ् तस्य । तस्य स्थाने तद्भावादेशो जगडि वा स्यादि-
त्यर्थः । अवोवृतत् अववर्तत् । एव अवोवृतत् अववर्तत् अमीमिलत् अममार्जत्
अजीवित् अजिजीवत् अजिजीवत् अजिजीवत् । वा अहणात् परत वाधि-
कारनिवृत्त्यर्थम् ॥७८०॥

७८२ । शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पां औ यन् ।

शा—पां ६॥, औ ७, यन् ११ ।

एषा औ परे यन् स्यात् । शाययति पाययति ।

७८३ । द्वेः पिवः पीप्यो अग्रडि ।

ई ६, पिव ६, पीप्य १, अग्रडि ७ ।

अपीप्यत् ।

७८४ । क्री व्री रीक्लू य्यृ क्ष्माय्यातां पण् गुश्च औ ।

क्री—आतां ६॥, पण् ११, गु. १, औ ७ ।

क्रेपयति व्रेपयति रेपयति क्लोपयति अप्रपयति क्ष्मापयति
स्थापयति ।

अमुषुपदिति तु आदौ जि पश्चात् द्वित्वे घीश्च खेर्ह्रसादिरिति दीर्घ. क्लिप्ता-
दिति घ. ॥७८१॥

शोय निशाने क्षीय लूनौ घीय नाशे ह्वेजै स्पडे व्येज वतौ ऐजवे स्यूतौ पा
पाने पै शेषे इति वयम् । एषां सप्तानां औ यन् स्यात् निष्ठादन्ते । शाययति
क्षाययति साययति ह्वाययति व्याययति वाययति पाययति ॥७८२॥

द्विभूतस्य पा पाने इत्यस्य पीप्य स्यात् अग्रडि । पिवः किम् ? पै अपीपयत् ।
पाल रक्षणे अपीपलत् ॥७८३॥

क्रीलि लज्जे व्रीणि गत्यां ओरीडघ चरणे रीणि वधे गतौ इत्युभयम् । क्लूयीड
दुर्गन्धे कृष्णे द्विसे कृत्वि गत्याम् कृ प्रापे च इति वयम् । आशीड विधूनने इति
षष्ठानादन्तानाञ्च औ पण् स्यात् यथासम्भवं गुणश्च । क्रेपयतीत्यादौ णित्वा-
दन्त्याच्च, परे पणि कृते पस्यापि धात्वव्यवत्वात् लघुङीऽभावात् अप्राप्तौ गुण-
विधानम् । क्लोपयतीत्यत्र पकारात् परतया ह्रसाक्लोप इति यलोपः । एवं
क्ष्मापयतीत्यत्रापि । स्थापयति । आदिष्ठादन्तानाञ्च ग्रहणात् देङ् पालने दापयति
डुक्लोप क्ष्मापयतीत्यादि ॥७८४॥

७८५ । स्त्रीङो अग्रङीः ।

स्त्रीङ्. ६।, अग्रङि ७।, इ १। ।

तिष्ठतेः उड इः स्यात् अग्रङि । अतिष्ठिपत् ।

७८६ । ओ वा ।

अ ६।, वा १। ।

अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ।

७८७ । पाति-स्फायोर्लन्वडौ औ ।

पाति-स्फायो ६॥, लन् वडौ १॥, औ ७। ।

पालयति स्फावयति ।

७८८ । ग्री-धूजोर्नन् वा ।

ग्री धूजो ६॥, नन् १।, वा १। ।

ग्रीणयति प्राययति, धूनयति धावयति ।

स्या इत्यस्य उड् स्त्रीङ् तस्य पणि कृते स्थाप इत्यस्य उड इत्यर्थः । अतिष्ठिप-
दिति पणि कृते आकारस्य इकारे किलादिति ष ॥ ७८५ ॥

प्राधातो, पणि कृते प्रापभागस्य उड इ' स्याद्वा अग्रङि । इकारे अजिघ्रिप-
दिति । इकाराभावपक्षे अग्रङ् उड इति ऋस्वे सन्वङ्गावे खेरित्वे खेर्गुत्वात्
दीर्घाभावे अजिघ्रिपदिति ॥ ७८६ ॥

पाल रक्षणे इत्यस्य लन् स्फायी ड वङ्गावित्यस्य वङ् स्यात् औ ॥ ७८७ ॥

ग्रीश्च धूश्च ग्रीधुवौ । ग्रीधुवौ च तौ औ आनुबन्धौ चेति तयोः । ग्रीञ् तर्पणे
ग्रीगञ् कान्तौ च इति द्वयोः ग्रीणयति प्राययति आनुबन्धग्रहणात् ग्रीक तर्पणे
इत्यस्य तु य प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानीति हलायुधः । ग्रीङ्य ग्रीतौ चेत्य-
स्यापि प्राययति । धूश्चिक कम्पे इत्यस्य तु बाधुर्विधूनयति केशरपुष्परेणूनि
हलायुधः । अत्र स्वार्थविहितर्जकारेण सम्बन्धात् नन । अन्यथा कम्प प्रेरणे
धूनयतीत्यादि प्रयोगा न स्युः । धूनीत्यादीनां साध्या इति चेत् तर्हि स्वभावात्
कम्पप्रेरणार्थानां तेषां औ कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किन्तु कम्पनाया
धू नयतीत्यादीनामवश्यम्भावे अत्र वे सूचकारः प्राचीनमतानुरोधार्थः ॥ ७८८ ॥

७८६ । रुहः पङ्क् वा ।

रुह ६।, पङ्क् ११।, वा ११। ।

रोपयति रोहयति ।

७८७ । शदोऽगतौ तङ् ।

शद ६।, अ-गतौ ७।, तङ् ११। ।

शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोपः ।

७८८ । लाल्योर्लन् ननौ स्नेहद्रवे वा ।

ला ल्यो ६॥, लन् ननौ १॥, स्नेहद्रवे ७।, वा ११। ।

लार्तेर्लन् लियो नन् स्यात् स्नेहद्रवेऽर्थे औ वा । विलास-
यति विलापयति । विलौनयति । [७४५] मिम्योरिति डा
वा, विलापयति विलाययति घृतम् । स्नेहद्रवे किं ? लौहं
विलाययति विलापयति ।

७८९ । वो जन् धूतौ ।

व ६।, जन् ११।, धूतौ ७। ।

वार्तर्जन् स्यात् कम्पने औ । वाजयति । धूतौ किं ?
केशान् वापयति ।

।जजवहौ जन्वामित्यस्य पङ्क् स्याडा औ । वा यद्व्य परत्र बाधकारनिवृ-
त्त्ययम् । ननु रोहति रूप्य इविमोहे इति अर्थो रोहयति रोपयतीति सिद्धौ रुहः
पङ्क् विधानं कथमिति चेन्न । रोपयतीति पदेन जननप्रेरणस्य बाधयितुमशक्य-
त्वात् ॥ ७८६ ॥

शदलजौ शात इत्यस्य तङ् स्यात् औ न तु गतौ । शातयति वृथात् फनं
लोकं पातयतीत्यर्थः । गतौ तु गाः शादयति गाप, अनेकार्थत्वाद्वाच्योऽपि ॥ ७८७ ॥

स्नेहस्य घृतादंशो द्रवौकरण स्नेहद्रव । ला लच ग्रहे लौकिक द्रावण इत्ये-
तयोर्ग्रहणम् ॥ ७८८ ॥

वाजयति लता बाधु, कम्पयतीत्यर्थः । धूतौ किं केशान् वापयति परिष्करी-
नीत्यर्थः ॥ ७८९ ॥

७६३ । क्रीजीङोऽचा च स्फुर प्रजनार्थवीनान्तु वा ।

क्री जि इङ् ६।, अच् ११।, आ ११।, चि-स्फुर-प्रजनार्थवी-नां ६॥, तु ११।, वा ११। ।

एषाम् अच आ स्यात्, औ च्यादेस्तु वा । क्रापयति जापयति
अध्यापयति । अध्यजीगपत् अध्यापिपत् । चापयति चाय-
यति । चपयति चययति । [७६८] मिच्छात् ङ्ङ इति
प्रक्रियारत्ने दृष्टम् । स्फारयति स्फोरयति । वापयति वाययति
गाः पुरोवातो गर्भं ग्राहयति इत्यर्थः ।

७६४ । स्मिभ्यो घात् ध्वर्थे मच्च ।

स्मिभ्यो ६॥, घात् ५।, ध्वर्थे ७।, म १।, च ११। ।

अनयोरच आ स्यात् घात् ध्वर्थे औ मच्च । विस्मापयते भाप-
यते मुण्डः । घात् किम् । कुञ्चिकयैनं विस्माययति भाययति ।

प्रजनो गर्भग्रहणम् अर्थो यस्य स प्रजनार्थं प्रजनार्थस्यासौ बीजेति प्रज-
नाथवी । चिश्च स्फुरश्च प्रजनार्थबीजं ते तेषां वीनानिति गुणगम सूत्रात् ।
हुक्त्रौजग द्व्यविपर्यये जि जये अधौङ्लध्यने । एषामच आ स्यात् औ ।
च्यादेस्तु वा । अध्यजीगपदिति व्या गा आङ् सनीस्तु वेति गादेशे पणि गापे-
र्दिले ङङ्ङस्त्रादि । पचे इकारस्य आकारे आपि इति स्थिते नाजन्तादेरिति
निषेधात् पि इत्यस्य द्विले अध्यापिपदिति चापयतीत्यादि सुगमम् । स्फारयति
स्फुरतिनैवेष्टसिद्धौ स्फुरतेरुकारस्याकारविधानं स्फुरते कातन्नाद्यसम्मतत्वात् ।
अत्र वाङ्मयस्य व्यवस्थावाचितात् सिद्धयते रिकारस्य औ परे आकार स्यात् अपार-
लौकिके । घट साधयति पद साधयति । अपारलौकिके किं ? यत्र सेधयति ॥
यावद् यते साधयितुं तदर्थमिति रघौ । अपारलौकिकविवचया सिद्धम् । औम-
रास्तु लिखि वष्टि लसजीना लिखाप वष्टाप लज्जाप औ वा । इत्यादिभ्य लिखा-
पयति लिखयति वष्टापयति वष्टयति लज्जापयति लज्जायति इत्याहु ॥ ७६३ ॥

विस्मयो भयञ्च यदि अन्तर्कर्तुर्हेतोः प्रतीयते तदा अनयोरच आ स्यात् औ
मच्च । मूण्ड इति मुण्डो मुण्डितमस्तको जन । एव विस्मापयते भापयते
व्याघ्र । कुञ्चिकया एव जनं विस्माययति भाययति कुञ्चिका मय्यमेद एषं
रूपेण तं विस्माययति खड्गेन सा भाययति । विस्माययन् विधितमात्मनश्चै

७६५ । भीर्भीष् वा ।

भी १, भीष् ११, वा ११ ।

भियो घ-भये भीष् स्यात् वा जी मञ्च । भीषयते मुञ्च ।

७६६ । दुषेरोदूः ।

दुषे ६, औत् ११, ऊ १ ।

दुषेरोकार ऊ. स्यात् औ । दूषयति ।

७६७ । चिद्विकारे वा ।

चिद्विकारं ७, वा ११ ।

दूषयति दोषयति चित्तम् ।

७६८ । घटादि जनी जृष क्लस रजाम
मारतोषनिशाननिशामार्थं ज्ञां खोऽकमामचमो
जीष्मोस्तु र्वश्च जागुश्च ।

घटादि—ज्ञा ६॥, ख १, अकमामचम ६, जीष्मो ७॥, तु ११, र्व १ ।
व ११, जागु. ६, च ११ ।

घटाद्यादेरमन्तस्य माराद्यर्थं ज्ञश्च जी खः स्यात् न तु कमा-

मन्तकसञ्च' निजगाद सिद्ध इति रघौ । विस्माययन्निति विस्मायन विस्माय,
विस्मायनं करोतीति औ साध्यम् ॥ ७६४ ॥

भीषयते भाषयते व्याघ्रः । घात् कि ? खङ्गं न त भाषयति ॥ ७६५ ॥

इदं यथा वैकृत इत्यस्य जिनिमित्तके गुणं कृत औकारस्य ऊ स्यादित्यर्थः ।
अथवा दुषयति इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ दुषेरोदूरिति गौरव व्यर्थं स्यात् । यथा अधम्यात्
नन दूषयति दूषयामास दूषयिष्यति जिनिमित्तके गुणं कि दोषश्च दोष घञ
दाय करोति दोषयात अव घञ्निमित्तकस्य औकारस्य ऊर्णं स्यात् । दूषयामित्या
दिकल्पं ज्ञानास्यव ॥ ७६६ ॥

अतस्मात् चित्तं मनः तस्य विकारचिद्विकारः । तच्चिद्वये दुषेर्जौ कृत औकार
ऊ स्यात् । दूषयति दोषयति चित्तं क्रोध इति शेषः ॥ ७६७ ॥

मचमा, जेः परयोरिण् णमोस्तु घञ् जागुश्च स्त्री घञ् ।
घटयति व्यथयति प्रथयति, जनयति जरयति क्रसयति, रज-
यति मृगान् रमयति, ज्ञपयति । कमादेस्तु कामयति
आमयति चामयति ।

मारश्च तीषश्च निशानञ्च निशामश्च ते । तेऽर्था यस्य स भारतीषनिशान-
निशामार्थः । स चासौ ज्ञाश्चेति भारतीषनिशाननिशामार्थज्ञा । घटादिश्च
जनीश्च जृषश्च क्रसश्च रजश्च अमश्च भारतीषनिशाननिशामार्थज्ञाश्च ते तेषाम् ।
कम च अम च चम चेति कामामचम् न कामामचम् अकामामचम् तस्य इश् च
णम् च इक्ष्मौ । जे परौ इक्ष्मौ जौक्ष्मौ तयो । घटषड्म चेटे घटयति ।
घटक हिसासङ्घातद्युतिषु इत्यस्य तु घाटयति कुलचन्द्रायनुरीधात् जनमल्लिचैत्य-
स्यापि मानुषन्वत्वे जनैति ग्रहणं प्राचीनमतानुवादाद्यर्थम् । जरयति जृषयङ्क्षान्
जृगिकि ज्याने इत्यस्य नारयति क्रस्युद्धृतौ क्रसयति । रजयति मृगानिति
रन्जमौञ्ज रागे औ तु मृगरमणे इति नलोपे ज्णित्यन्ते लुङ्तोरिति वृद्धौ क्रस ।
रमयति एव गमयतीत्यादि सक्रामयतीत्यादिकन्तु क्रम शतप्रत्यये शपि क्रमः
पेऽपीति दीर्घे सक्रामन्त करोतीति औ टेलोपि साध्यम् । ज्ञपयति शत्रु शूरः
मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति पुत्र पिता तोपयतीत्यर्थः । निशान तीक्ष्णीकरणं
ज्ञपयति खड्ग कर्षकार शीशासतीत्यर्थः । निशामो दर्शनप्रेरणं ज्ञपयति रूप
कामिनी स्त्रीयागावाणि दर्शयतीत्यर्थः । निशामो ज्ञानप्रेरणम् इति न्यासरचितौ ।
अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानातेर्घटादिव विभाषया मन्यते तेन ज्ञापयितुं बोध-
यितुमिष्टमाणी ज्ञीप्सुमान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणेऽपि क्रस्वे सनि
ज्ञीप्सुमान इति सिद्धम् । एव विज्ञप्तिरेषा मम जीवबन्धो इत्यादिषु च विज्ञापन-
मेवार्थः । जौक्ष्मोस्तु अघटि अघाटि घट घट घाट घाटमित्यादि कमादेस्तु
कामयति इति जिङि रूपम् । प्रेरणजौ तु कामयति कामयते । जागुश्चेति
जागर्त्तञ्स्व स्यात् पुनर्त्तञ्स्वस्यैव दीर्घं स्यात् जे, परयोरिण्मोरित्यर्थः । अथा
गुरुणा शिष्योऽजागरि अजागारि गुरु, शिष्य जागर जागर जागार जागार
श्रुते । घटादिस्तु । घट यमङ् चेटने नट् म वृत्तौ भट् म भाषणे । बद्धीकौ
गडम सेकेऽथ लभोन्मत्यनविह्वयोः । यपत्क चेपणे ज्ञाक्त्वा मारणादौ अथम् बध्
जृक्ष्म्यन्तु वृद्धत्वे दृगि दृम भये मतौ । आत्मा पाके स्मृतौ केऽथ व्यथञ्छड् भयादिषु ।

७६६ । ज्वल ह्वल ह्वल ग्ला ग्ला वन रम
नमोऽर्गवा ।

ज्वल—नम ६।, ज्व-गे: ६।, वा ।१। ।

एषामर्गवां स्वः स्यात् वा जौ । ज्वलयति ज्वालयति,
ह्वलपयति ग्लापयति । अर्गः किम् ? प्रज्वलयति प्रग्लापयति ।

८०० । वा शम यम फण गिखदाम् ।

वा ।१।, शम-यम फण गि-खदाम् ६॥ ।

एषां स्वः स्यात् वा जौ । शमयति शामयति यमयति
यामयति, फणयति फाणयति, परिखदयति परिखदायति ।

नृनि नृम् नयने शैम पाके कम्पे क्रियासु तु । अक्राम वक्रगत्यान् कखम ह्राम
यमम् गतौ । चक्रजङ्मष्टकस्य प्रतीपाते कषम् गतौ । रम्प शङ्गे लने सङ्गे
यग यमसम स्थग । ऋग ह्रस्वे तु संज्ञयां चञि चजङ् गतौ त्यजि । रन्जरणजौ
अ रानेऽथ चणम् दाने अणम् तथा । ईङ् मवेष्टे प्रयङ् स्यातौ क्रथ कथ क्रथम
वधे । कदक्रदक्रदङ् वैकव्यविकलत्वयो । मदीभिर्यमदे स्तोपे छदक्तिज
तूर्जने मत । सदयङ् चोदने खदङ् विदारे चर्चं हिंसने । जनीमङ् जनने
जन्मलिरूपतौ क्रपणङ् । कपायां चप क्रम कर्षे अपक्ष्मौ त्वरङ् स्यदं । ज्वर्ष
रीमे च लज् कम्पे ज्वलजम् चलनलिषोः । कलकजीवेह्वलह्वल्म चलने तु क्रमङ्
भये । अक्षिङ् दाने दक्षमषङ् हन्त्यर्थे क्रस्यमुङ् गतौ । प्रसङ् प्रसवे तथा वनुम
व्याप्तौ तथा । चह्रक शठताया स्यात् घटादिस्तु त्रिसप्तति । चन्नि हिंसे गतौ
चिक्कि चयने फणमिण् गतौ । धन्नि शब्दे टनस्तन्नि रवे खनमि तंसने । वप्प
मिङ् लज्जायां यलक्कि परिवेशने । तदभावे दक्षिमेदे खवि स्यात् चलने चये ।
मिल्लणस्य निवासस्य दयोर्बलमिङ् कृतौ । इति त्रयोदश स्याता धातवी वा
घटादय ॥७६८॥

ज्वलजम चललिषो ह्वलह्वल्म चाले स्तौ क्रमे चाले शोधने वनुमव्याप्तौ ।
अजटुवमोद्गारे । नमौ शब्दनयोः । ग्लासीरप्राप्ता अन्येषां नित्याप्राप्तौ विकल्पः ।
अमे किं प्रज्वलयतीत्यादौ नित्यं इत्तः । प्रग्लापयति प्रग्लापयतीत्युभयव न
इत्तः ॥७६९॥

८०१ । हनस्तड् णविणि ज्णिति ।

हन ६।, तड् ११।, अ णप्-इणि ७।, ज्णिति ७।

जिति णिति च परे हन्तेस्तड् स्यात् न तु णपि इणि च ।
घातयति ।

८०२ । यिः सन् वेष्ठी द्विः ।

यि १।, सन् ११।, वा ११।, ईर्ष्य ६।, द्वि १।

ऐर्ष्ययत् ।

इति अन्तपादः ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समुभिर्यशमे इत्यस्य नित्य ऋस् । ज्ञप्तयति रोगं
बैद्यः । शलङ्कालीचे इत्यस्य नित्य ऋस्वाभावः । निशामयति कार्यं सुधीः
प्रणिदधातीत्यर्थः । निशामय तदुत्पत्तिं विस्ताराद्गतौ मम इति । यमकमि परि
वेशने तदभावे यमयति यामयत्यत्र गृह्णिणो । यमौ च विरती इत्यस्य तु नित्यं
ऋस् । नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड इति शाकुन्तले । फणमिणगतौ फण-
यति फाणयति फणयति स्नेहे इत्यस्य फाणयतीत्येव । खड्गप्रदं विदारि परिखदयति
परिखदादयति अवखदयति अवखदादयति अवपरिभ्या परस्मैव वा ऋस् इति
कातन्नाद्या अवापि अवस्थाने इति इति भोमः । अन्य पूर्वस्य केवलस्य च प्रस्वद-
यति खदयतीत्युभयत्र घटादित्वात् नित्य ऋस् ॥ ८०० ॥

णप् च इण् च णविण् न नविण् अणविण् तस्मिन् । ज च ण च ज्णौ ज्णा-
वितौ यस्य स ज्णित् तस्मिन् । जौ घातयति घञि घातः, णमि घात घातम् ।
णविणोस्तु जघान अघानि ॥ ८०१ ॥

ईर्ष्यौ यिरेव द्विः स्यात् द्वित्वहेतौ सतीत्येकोऽर्थः । सनि कृते तु यिर्वा द्विः
स्यात् सनि वा द्वि स्यादित्यपरोऽर्थः । यथा ईर्ष्यौ जौ कृते यलोपस्य नित्यत्वेऽपि
ऐर्षित्वविधानज्ञापकत्वात् हसाल्लोप इत्यनेन यलोपाभावे ईर्ष्यं इत्यस्य धातुसञ्ज्ञाया
स्यामङ् नाजन्तादेरिति आदि ह्रित्वा स्यादौ नवद्व इति रेफ ह्रित्वा अनेन
षकारश्च ह्रित्वा यि इत्यस्य द्वित्वे ओलोपि ऐर्ष्ययदिति । सनि तु वसीरसेतीमि
द्वित्वे ईर्ष्ययिषति सनी द्वित्वे ईर्ष्ययिषति ॥ ८०२ ॥

इति अन्तपादः ।

द्वितीयः पादः—सनन्तः ।

८०३ । सन्निच्छायाम् ।

सन् । १।, इच्छायाम् ७ ।

धोः परः सन् स्यात् इच्छार्थे । अन्तुमिच्छति जिघत्सति ।
दिदासते दिदौषते, दिद्योतिषते, उत्तिच्छति उत्तिच्छिषति
अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति, शुशावयिषति शिश्वाय-
यिषति जुहावयिषति ।

यस्य धातोर्योऽर्थस्तद्विषयायामिच्छायां तद्भाती. सन्नित्यर्थः । इच्छायामिति
सामान्योक्तावपि तुम्गभांयामेव । इत्यत आह अन्तुमिच्छतीति तुम्गभांयामिच्छाया
सन्निति जौमराय । इच्छासनन्तात् न सन् । इच्छायामिच्छान्तरासम्भवात्,
स्वार्थसनन्तात् स्यादेव । चिकित्तिषतीत्यादि । अचेतनस्य इच्छाया असम्भवेऽपि
नदीकूलं^१ पिपतिषतीत्यादौ विवचायां सन् एव या मुमूर्षतीत्यादावपि विवचयेव
सन् । पूर्वतो वाशब्दानुवृत्तौ पक्षे वाक्यस्यापि स्थितिः । सन्निति अकारान्तः । तेन
अटगतौ अटितिषतीत्यादौ नाजन्तादेरिति अकारादेर्न द्वि । जिघत्सतीति
अट्ठो सन् घसूद इति घसादेशे सत् स्यरे इति सम्य त द्वित्वादि तिप् शप् लोपीऽत
इति सनी अकारलोपः । दिदासते इत्यादि दौडङ्गां यन्निति ङा वा । दिद्योति-
षते इति एतत्स्वाध्यायिरिति खेजि । उत्तिच्छिषतीत्यादि उत्तच्छीश्वन्वसमापने सन्
इति उत्तिच्छिष इति स्थिते उकार द्वित्वा क्षिप् इत्यस्य द्वित्वे यस्य लोपे ङिवजाद्योरिति
खेच्छकारस्य तकारो वा । अधिजिगापयिषतीत्यादि अघीङ्ल अध्ययने अग्रन्तात्
सनि ष्यां गा अग्रङ् सनीस्तु वेति गार्दशे आदन्तत्वात् पण् । पक्षे क्रीजीङ् इति
आकारे पण् सन् इनि आपयिष इति स्थिते पयिष इत्यस्य द्वित्वम् । शुशावयिष-
तीत्यादि टुभ्रीश्चि अग्रन्तात् सनि औ द्वित्वे त्रिरिति नियमात् खेजि^२ वेति औ कृते
द्वित्वं ततो त्रि । जुहावयिषतीति ह्ययतेऽग्रन्तात् सनि औ द्वित्वे त्रिरिति
नियमात् द्वित्वे सति ह्रीर्ह्रि^३ रिति औ कृते द्वाभागस्य अलाभात् आच्छासाद्वेति
यनोऽभावे ङङिः ॥ ८०३ ॥

८०४ । गुर्नानिमि ।

स १, न ११, अनिमि ७ ।

अनिमि सनि गुर्नं स्यात् । विवृत्सति विवर्त्तिषते, निवृत्-
सति निवर्त्तिषति, तितरौषति तितरिषति तितौषति ।

८०५ । घौञ्ज्भनिङ्गमाम् ।

घं १, अज्भनिङ्-गमाम् ६॥ ।

अजन्तस्य हन्तेः इङ् स्थाने जातस्य गमश्च घं स्यात् अनिमि
सनि । दुध्वूर्षति दिध्वरिषति । वुवूर्षति विवरौषति विवरिषति,
सञ्चिष्कौषति, जिगौषति, चिकौषति चिचौषति जिघासति ।

८०६ । गमीनिङोः ।

गमि ११, इन् इङो ६॥ ।

इनिङोः स्थाने गमिः स्यात् सनि । जिगमिषति, अधि-
जिगासते ।

विवृत्सतीति वृङ्गी नेम् इति इम् निषेधे गुणनिषेधः । अनिमि कि ? विवर्त्तिषते ।
निवृत्सतीति नृत्कृदित्यनेन इमोऽभावपक्षे गुणाभावः । तितरौषतीत्यादि स्याद्यृ-
ह्वरिति वेमि वृत्तो वेम इति वा दीर्घः । अनिम् पक्षे गुर्नानिमि अगुणत्वादि
व्यनञ्त्वथीति दीर्घः ॥ ८०४ ॥

इङो गम् इङ् गम् । अस्य हन् च इङ्गम् च ते तेषाम् । दुध्वूर्षतीत्यादि ।
ध्वृ कौटिल्ये स्याद्यृदृङ् इत्यनेन अनिम् पक्षेऽनेन दीर्घः । ऋदिरणावित्युरि ह्रस्वि
परिऽच् कार्यात् पर द्वित्वमिति नियमात् ध्वूर्ष इत्यस्य द्वित्वमिति । वुवूर्षतीत्यादि
वृञ् स्याद्यृदृङ् इत्यनिम् पक्षे दीर्घे ऋदिरणावित्युरि द्वित्वम् । इम् पक्षे वृत्तो
वेम इति इमो वा दीर्घः । सञ्चिष्कौषतीति स्याद्यृदृङ् इत्यत्र स्मृवर्जनात् न वेम्
नेमेकाजिति इमो निषेधे दीर्घोऽगुणत्वादित् । जिगौषतीति जिर्गि सनठरीरिति
जिर्गि घौञ् भनिङ्गमामिति दीर्घः । चिकौषतीति चे, किर्वा । जिघासतीति
ह्रन्लौ ह्रिसे खेह्रौघीञ् णिति च इति ह्रस्व घ, अनेन दीर्घः । अनिम् सनोऽगुण-
त्वेऽपि वनतनेति न लोपाभाववीजं दभीया वित्यत्र खेस्त्वम् ॥ ८०५ ॥

८०७ । नेमुगुहग्रहः ।

न । १।, इम् । १।, उ गुह ग्रह ५। ।

उवर्णान्तात् गुहो ग्रहश्च सन इम् न स्यात् । जुह्वति
बुभूषति जुष्टति ।

८०८ । ग्रहस्वप्प्रच्छां जिः ।

ग्रह -स्वप् प्रच्छा ६॥, जि १। ।

एषा जिः स्वात् सनि । जिष्टति सुषुप्ति ।

८०९ । स्मिड पूड रन्जशू किर गिर द्विय
ध्रिय प्रच्छ इम् ।

स्मिड पूड च अनृज् अशू—प्रच्छ ५।, इम् । १। ।

एभ्यः परस्य सन इम् स्यात् । सिस्मयिषते पिपविषते अरिरि-
षति अञ्जिषति अशिषिषते चिकरिषति पिष्टिषति ।

गमधातुरादिष्यते जिगमिषतीत्यादि इण गतौ सनि गमादेशे गमोऽने इति
इम् । अधिनिगासते इति अधीङ्लभ्ययने सनि गमादेशे घौञ् भनिङ्गमामिति दीर्घः ।
गमधातुनैवेष्टसिद्धौ इणो गमादेशविधानं विफलमिति इण गतावित्यस्य
समन्तस्य प्रयोगनिषेधार्थमिति चेत् । इगत्यामिति भौवादिकस्य प्रतिग्रिषति
उत्पादेरवश्यत्वात् तन्निषेधेनाप्यलम् । ततश्च इणगमादेशो ज्ञापयति ये गत्यर्थान्
ज्ञानार्था इति न्यायेन बोधार्थस्येणधातोर्गमादेशो न स्यादिति । तेन इणधातो-
र्गमनार्थे जिगमिषति बोधार्थे प्रतिग्रिषति इति सिद्धम् । उपासौ श्रवणेच्छाया
श्रवणे सन् विधीयते । गुरु शुश्रूषत शिष्य श्लोक शुश्रूषते गुणी ॥ ८०९ ॥

इक्षीदन्तस्य शु सुक्षूषति क्षु चुक्षूषति क्षु चुक्षूषति । दौर्घोदन्तस्य बुभूषति
लुह्वति ह्रज् । सनि ह्रले ह्रौरेरिति जौ कृते घौऽङ् भनिङ्गमामिति दीर्घः ।
लुष्टति गृह' सन् ही ङी भाविति ह्रस्य ढले भभान्तस्येति गस्य घले पदो क,
सी इति ढस्य कत्वम् ॥ ८०७ ॥

जिष्टति गृह, सन् पूर्वेषु इम् निषेधे अनेन जिः ह्रस्य ढे भभान्तस्येति
गस्य घः । सुषुप्तितीति औदित्वात् नेम् जौ कृते हि, किलादिति ष ॥ ८०८ ॥

स्मिड्, च पूड्, च ऋश्च अनृज् च अशूश्च किरश्च गिरश्च द्वियश्च ध्रियश्च प्रच्छ

८१० । भस्ज श्चि स्तृ र्युर्णु भर दरिद्रा सन
तन पत क्षपडिदन्भवो वा ।

भस्ज—इव ५१, वा ११ ।

एभ्यः सन इम् स्यात् वा । बिभर्जिषति बिभ्रज्जिषति बिभ्र-
क्षति, शिञ्चयिषति शिञ्चौषति सिस्त्रिषति सुस्त्रुषति, यिय-
विषति यूयूषति, ऊर्णुविषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूषति,
बिभरिषति बुभूर्षति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति, सिसनि-
षति मिषासति तितनिषति तितंसति, तितासति इत्येके ।
पिपिषति ।

चेति तस्मात् । स्मिङो ङकार सुखाय स्मिङ ऋ ऌ ४ एषा नेमेकाजित्यनेन
पूङी नेमुगुह्यहेति प्रच्छ औदित्वादप्राप्तौ । अनृज अशृ एतयोरुदित्वात् ।
कृगृ एतयो स्यादृदृदुरित्यनेन वेमत्वे नित्यार्थमिम् विधीयते । सिस्त्रयिषते इति
जिस्त्री खेरिति नियमान्मूलधातो षत्व न । पूङ् शीघ्रे पिपिषते इति सनि
अनेन इमि प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ द्वित्वे गुणे सन्धौ च जयत्सोरिति
वक्ष्यमाणात् खेरुकार इ । ऋ गतौ अरिरिषतीति सनि इमि प्रागच्कार्यादित्यत्र
पूर्वं वाशब्दीयव्यवस्थया आदौ गुणे नाजन्तादेरिति अकार हित्वा रिष इत्यस्य
द्वित्वम् । अञ्जिजिषतीति अनृज सन् इम् स्यादौ न वद्व इति अनभाय हित्वा
जिष इत्यस्य द्वित्वम् । अशिषिषते इति अशृङ् सन् इम् अकार हित्वा शिष
इत्यस्य द्वित्वम् । चिकरिषतीति कृश विक्षेपे । जिगरिषतीति गृश निग-
रणे दिदरिषते ङङ् सादरे दिधरिषते इति घृशङ् स्थितौ । कृङ्गि हिसे गृगि
शब्दे दृथगि विदारे दृगि दृमभिषि एषा स्यादृदृदुरिति वेम् चिकरिषति चिकौ-
र्षतीत्यादि । पिपृच्छिषतीति अनेन इमि पूर्वेण जि. ॥८०९॥

भस्ज औश पाके शिञ्ज सेवने स्तृज शब्दीपतापयो. वेमोऽप्यस्यात् यद्वह
ज्ञापयति रुदुसुनूना वेमामपि सनि वेमत्व नास्तीति । अतएव रुदुसुनूस्त्वया इत्यनेन
एषा वेमत्वेऽपि नेमुगुह्यह इत्यनेन इम् निषेधपक्षे ऋरुषति दृद्रूषति सुसृषति सुनू-
षतीत्येव । युल मिश्रणे ऊर्णुलब्धाच्छादने । भर इति यद्वह्यात् पूरणार्थस्य भौवादिक-
भृजो बिभरिषति बुभूर्षति इति धारणार्थस्य जुहीत्यादि भृजो बुभूर्षतीति । दरिद्रा

८११ । मि मी मा दा रभ लभ शक पत
पद हिसार्थराधोऽचोऽनिम् सनोस्खिलोपश्च ।

मि—राध ६।, अच ६।, अनिम् सनि ७', इस् १।, खिलोप १।, च १। ।

एषामच इस् स्यात् खिलोपश्चानिम् सनि । [२१२]
स्यादे. सोलापः । पित्सति । जिज्ञापयिषति ।

८१२ । ज्ञपर्धापामीर्य्यः ।

ज्ञप ऋध—आपा ६॥, ईर्य्य १॥ ।

एषामच ई ईर् ई एते क्रमात् स्युः खिलोपश्चानिम् सनि ।
ज्योषति । अर्हिधिषति ईत् सति । टिदश्मिषति ।

चलु दुर्गत्याम् । यनदुज दाने तनदुज विसृतौ पतलज पत्याञ्च ज्ञाक्स मारणादौ ।
ऋध्नु इर्द्धौ । दन्भ न दम्भ इव इति इवन्त । यथा चिव्यु निवासे दिव्यु जिगीषादौ ।
पिव्यु तन्नुसन्तौ छिव्यु निवासे सिव्यु शोषे गतौ । बिभ्रञ्चिषतीति अनेन इमि
भप्भ्रसोरिति सस्य दत्वे स्तुशुभिरिति दस्य ज । अनिम् पचे तु स्यादे सीलीप
गच्छाजिति षडि षटो क से । शिशोषतीत्यादौ घौञ्भनिङ्गमामिति दीर्घ ।
ग्रियविषतीति यु सन् इमि प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ द्वित्वे ततो गुण
सन्धौ च जयल्पीरिति खेरुकारस्य इ ऊर्णनविषतीत्यादि नाजन्तादेरिति ऊकार
स्यादौ नवद्र इति रैफं हित्वा द्वित्वं डिदिम् वीर्णोरिति डित् पचे शुष्धीरित्युब्
दिदरिद्रिषतीति उत्स्येवीति आकारलोप । अनिम् पचे दरिद्र आलोप इत्यव
सन्वर्जनाङ्गाकारलोप । सिषासतीति खनसनजनानिति डा, तितसतीति
अनिम्सनीऽगुणत्वेऽपि वनतनेति नलोपाभाववौज दभीयावित्यव लेख्यम् । एकं
इति पाणिनीयजौमरास्तनोत्तरनिम् सनि वा दीर्घमिच्छन्तीत्यर्थः ॥८१०॥

अस्य व्याख्या मित्सतीत्यादि पदसाधनकाले लेख्या । पौक्सतीति पतित
मिच्छतीति सन् अनिम् पचे अनेन खिलोपे अकारस्य इसि कृते स्यादे सीलीप.
जिज्ञापयिषतीति ज्ञाक्स मारणादौ अग्नतात् सन्भसृज श्रौति वेम् ॥८११॥

ज्ञपश्च ऋधश्च आप् च ते तेषाम् ईश् ईर् च ईश् ईर्य्यः ॥ ज्योषतीति अनिम् पचे
अकारस्य ईः खिलोपश्च जलोपः । अर्हिधिषति ऋध्नुलुद्धौ भसृजश्रीति

८१३ । दभो यौ ।

दभ ६।, यौ १॥ ।

दभेरच इ ई च स्यात् अनिमि सनि खिलोपश्च । धिष्मति धीष्मति । अनकारनिर्देशात् । दिदेविषति ।

८१४ । क्वोः शूटावणौ जस्क्वौ यङ्लुक् वोस्तुवा ।

क्वौ ६॥, शूटौ १॥, अणौ ७, जस्—कौ ७, यङ् लुक् वो ७॥, तु १। वा १। ।

छकार वकारयोः शकारोटौ स्याताम् अणौ जसे क्वौ च, यङ्लुकि वे च वा स्तः । दुदूषति । मिक्षति दिक्षति धिक्षति रिप्सते लिप्सते शिक्षति पिप्सते, प्रतिरिक्षति । हिसार्थः किम् ? आरिराक्षति । ईप्सति ।

सनी वेम् गुणे अर्धिय इति स्थिते अरभाग हित्वा धिय इत्यस्य इत्वम् । अनिम्पचे ऋकारस्य ईर् खिलोपश्च भपभसीरिति धस्य त । दिदभिषतीति दन्भु भसज्जतीति सनी वेम् ॥८१२॥

धिषतीत्यादि दन्भु दभ सन् दभ इत्यनकारनिर्देशात् नलोपे अनेन खिलोपे अकारस्य इकारे च भभान्तस्येति दस्य धे भपभसीरिति भस्य प । अब गुर्ना-निमीत्यनेनानिस् सनीऽगुणत्वे ङमुङ्गीलोप इत्यनेनैव नकारलोपे सिद्धेऽनकार-निर्देशो ज्ञापयति अनिम् सनि दन्भ एव नकारलोपो नान्यस्य इति । तेन भज्जधौ मीटने विभङ्गति रज्जमौञ्च रागे विरद्धतीत्यादौ न लोप । एव जिघासति अधिजिगासते तितसतीत्येतेषामपि वनतनाद्यनिमामिति अनेन जम्लोपो न स्यादिति । तन्ङ्गश्च हिसे इत्यस्यापि अनिम् सनि नकारलोप इति जौमरा तितक्षति । स्वमते तु ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् न लोप । दिदेविषतीति इबन्तत्वादिम् ॥८१३॥

छ च व च क्वौ तयो श च ऊट् च शूटौ जस् च क्तिश्च जसक्ति तस्मिन् । यङ्लुक् च व च यङ्लुग्वौ तयो । यथा प्रच्छौ प्रश्न विच्छश्च विश्न । दिव्य द्यूतम् । दुदूषति । कौ अचक्षुः । अणाविति पृथक्पदकरणाद्यङ्लुकि तत्त्वन्वन्भाभावे गुणनिमित्ते अगुणे च जसे वा स्त । वकारे तु यङ्लुकि अन्यत्र च सर्वस्मिन्

८१५ । मुचोऽढे हेमोच् वा सनि ।

मुच ६।, अढे ७।, हे ६।, मोच् १।१।, वा १।१।, सनि ७ ।

अढस्य मुचो हेः स्थाने मोच् वा स्यात् सनि ।

मोचते मुमुचते ।

८१६ । जयल्पोः स्थोर्य्ये ।

ज यल्पो ५।, स्थो ६। ३।१।, ए ७। ।

खेरुवर्णस्य जकार-यल पवर्मात् परे अवर्णे परे इः स्यात् सनि । जु गतौ । जिजावयिषति । रु रिरावयिषति ।

बकारे वा ल इत्यर्थः । गुणनिमित्ते यथा वेवेष्मि वेवेष्मि देदोमि देदिमि । अगुणे यथा वेविष्म वेविष्म. देदूम् देदिम । बकारे तु वेविष्म. वेविष्क देदूव. देदिव विविष्मन् विविष्कान् दुदूवान् देदिवान् । मिमीमादेत्यस्योदाहरति । मिक्सतीत्यादि डुमिचन क्षेपे भौजगवधे मौक्ति गत्याम् एषामच इति कृतं खेच लोपे मत्स्यरे इति सस्य तकारे मिक्सतीति मा इति स्वरूपग्रहणात् मालच माने इत्यस्यापि मिक्सतीति माडलिशब्दे माडयच मेड प्रतिदाने मौडयतु च इति चतुर्था मिक्सते इति । डिच्वादात्मनेपद दा इति दासञ्ज्ञा । तेन दाल लुनौ दा तु दाने ङुदाजलि दीषच्छं दे एषा दिक्सतीति ङुधाजलि धेट धिक्सतीति टंङ पालने दिक्सते रभौङ रिप्सते लभौङ लिप्सते । शक्यङ शक्तिरु शिचति ; अस्य स्वसते वेमत्वेऽपि बहुवादिना मृतेऽनिमत्वादिम् पक्षे सदाहरणं न दत्त पतलज मत्या पित्सति पत्यङ ऐश्वर्यं पद्यौङ गतौ इथी पित्सते । प्रतिपूर्वराश्रयी सिद्धौ हिसार्थः । प्रतिरिक्सति । आङ्पूर्वं सेवार्थः आरिराक्सति ईप्सति आप न्नौकि जपधर्मापसौर्य्य ॥८१६॥

दस्याभावोऽढ तस्मिन् । मोचते मुमुचते मुनि. पापात् स्वय मुक्ती भवितु मिच्छतीत्यर्थः । कर्मकर्तृत्वादात्मनेपद मोचते इति क्वचित् केवला द्वि स्यादिति व्याख्यानात् सन इति मुक्ताघातोद्विले मीचादेशे च्छक्ति कुडम् । अढे किम् ? वक्ष मुमुचति गोप. ॥८१५॥

खेरु स्थु तस्य इ इति लुप्तप्रथमैकम् । ए इति सप्तम्येकम् खेरुवर्णस्य जकारात् सप्तम्येकत्वात् परेऽवर्णे इः स्यात् । अव्यवहितसनीऽस्यत्वात् व्यवहिते सनीत्वर्थः ।

पू पिपावयिषति भू बिभावयिषति । जयल्योः किं ? नुनावयि-
षति । अतएव जो द्वित्वे त्रिः ।

८१७ । शु सु स्तु दु मु म् चुडां वा ।

शु—चुडा ६॥, वा । १ ।

शिश्नावयिषति, शुश्नावयिषति ।

८१८ । व्युडोऽवो हसादेः सेमः क्ताच्च किदा
रुदविदमुषस्तु नित्यम् ।

व्युड ५।, अ व ५।, हसादे ५।, सेम ५।, क्ताच् । १।, च । १।, कित् । १।, वा,
। १।, रुद विद-मुष ५।, तु । १।, नित्यम् १ ।

हसादे सेम उकारोड् इकारोडश्च वान्तवर्जात् सन्
क्ताच्च कित् वा स्यात् रुदाटेस्तु नित्यम् ।

यथा जुङ् गतौ जिजावयिषति अत्र जे सनि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ अनेन
खेरुकारस्य इकार । एव यु यियावयिषति । रु रिरावयिषति । लु लिलावयि-
षति । पू पिपावयिषति । भू बिभावयिषति । मू मिभावयिषति । एवम् एषा जेः
परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ जावि इति स्थिते अग्र्युड्, स्व इति ऋक्षे खेः
सन्वद् घौ इत्यादिना खे सन्वत्कार्यातिदेशेऽनेन खेरुकारस्य इकारे घोश्च खे-
हंसादर्घ्येति दीर्घे अजीजवत् इत्यादि जयल्यो किम् ? कुडशब्दे चुकावयिषति ।
तु नुनावयिषति । सु मुषावयिषति इ जुहावयिषति इत्यादि । अतएवेत्यादि । औ
द्वितीयचण्णे वृद्धे, कर्त्तव्यत्वेऽपि जे परे भविष्यत् सन् विषये द्वित्वे सति वृद्धिः
स्यादित्यर्थ ॥ ८१६ ॥

पृथग्योगात् जयत्याविति नानुवर्त्तते । शु श्रवणे स्तु गतौ श्रुल प्रकृत्या दु गतौ
मुड्मुड् गतौ च्युड गतौ । एषा सप्ताना खेरुवर्णस्य अव्यवहितवर्णस्यासम्भवात्
वर्णद्वयव्यवहितेऽवर्णं इ स्यात् वा व्यवहिते सनीत्यर्थ । यथा शिश्नावयिषति
शुश्नावयिषतीत्यादि । एवम् एषा जे परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ अग्र्युड्ः
स्व इति ऋक्षे खे सन्वद् घाविति सन्वत्कार्यातिदेशे अनेन खेरुवर्णस्य इकारे सयोग-
पूर्वत्वेन खेरुत्वात् दीर्घाभावे अशिश्नवत् अशुश्रवदित्यादि ॥ ८१७ ॥

उश्च इश्च वी । तावुडौ यस्य स व्युड् तस्मात् उकारोड् इकारोड् वर्ग्यवक्ता-

रुचिषते रुरोचिषते लिलिखिषति लिलेखिषति । रुदादेस्तु
रुदिषति विविदिषति मुमुषिषति । वान्तः किं ? दिदेविषति ।

८१६ । जिस्त्वोः खेः सः षः षण्यऽखित्स्वत्सहः ।

जि स्त्री ६॥, खे ५।, स १।, ष १।, षणि ७।, अ खिद-स्वत्-सह ६। ।

खे परस्य अग्रन्त स्त्रीत्वोः सस्य षत्वभूते षणि यः स्यात्
न तु खिदस्वत्सहाम् । सुष्वापयिषति तुष्टूषति । जिस्त्वोः किं ?
सिसिञ्चति । षणोति किं ? तिष्ठासति । खेः किं ? प्रतीषिषति ।

इति सनन्तपादः ।

रानाभावात् नास्ति दन्त्यवकारान्तो यत्र सीऽव् तस्मात् आकाङ्क्षाभावादव पूर्व-
स्थितानामनुवृत्त्यभाव चकारेण प्रकरणोपस्थित सन् एव आकृत्यते । यथा रुच
चिञ्ते इत्यादि वसीऽरस्वेति इमि कित् पचे न गुण । एव रुचित्वा रीचित्वा
लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुदिषति विविदिषति मुमुषिषति रुदित्वा विदित्वा
मुमुषित्वा । अत्र किं ? दिदेविषति देवित्वा ॥ ८१८ ॥

नियमोऽयम् । पभूते सनि खिनिमित्तक मूलधातो षत्व अग्रन्तस्त्रीत्वादेव स्यात्
नान्यस्येत्यर्थः । सुष्वापयिषतीति युत्स्वार्थो, खेर्जिः । किलादित्यनेन सन सस्य
मूलधातोः षत्वम् । तुष्टूषतिस्तु सन् घञ् भिनिङ्गमासिति दीर्घ इति किलादित्यु
भयत्र षत्वम् । सिसिञ्चतीति षिचपशौ अ सन् चूडिति कुडि किलादिति सन षत्व
अग्रन्तस्तीति भिन्नत्वात् मूलधातोर्न षत्वम् । एव सुसुषतीत्यादि । तिष्ठासतीति
सन षत्वाभावात् नियमाभावे षत्वम् । प्रतीषिषति प्रत्येतुमिच्छतीति प्रतिपूर्वद
गत्यति भौवादिकात् सनि नाजलादेरिति इकार इति सन एव द्वित्वं ख्यस्यत्य
नोक्तोच्च सन षत्वे मूलधातुनिमित्तक खे षत्व स्यादेव । अग्रन्तत्वात् प्राप्तो खिद-
स्वदसहा निषेव । निस्वेदयिषति मिसाद्धाति ॥ ८१९ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया सुग्धबोधस्य टीकाया

सनन्तपादः ।

तृतीयः पादः—यङन्तः ।

८२० । मूत्र सूत्र सूचाटशर्त्तुर्णु हसाद्ये-
काचोऽशुभरुचो मुहुर्भृशार्थे यङ् ।

मूत्र—एकाच ५।, अशुभरुच ५।, मुहुर्भृशार्थे ७।, यङ् १। ।

एभ्य शुभरुचवर्जभ्यो यङ् स्यात् पौनः पुन्ये अतिशये चार्थे ।

८२१ । गत्यर्थाद् गूलुप सद चर जप जभ
दनश् दहो वक्रगर्हे ।

गत्यर्थात् ५। गृ दह' ५।, वक्रगर्हे ७। ।

गत्यर्थात् वक्त्रे, ग्रादेर्गर्हायां यङ् स्यात् न तु पूर्वोक्ते,
तदयुक्ते तु स्यात् ।

हसादिशासवेकाच्चेति हसाद्येकाच् । मूत्रश्च सूत्रश्च सूचश्च अट च अश च
अर्त्तिश्च ऊर्णश्च हसाद्येकाच्चेति तस्मात् । न विद्येते शुभरुचौ यत्र सीऽशुभरुच-
तस्मात् । मुहुश्च भृश्च मुहुर्भृशौ तयोरर्थे मुहुर्भृशार्थे तस्मिन् । मूत्रसूत्र-
सूचानामदन्तत्वेन अनेकाचत्वात् अट अश अर्त्ति ऊर्णानामजादित्वादप्राप्तौ पृथगुक्ति ।
यङ् अदन्त तेन अटाव्यते इत्यादौ नाजन्तादेरिति आद्यक्षरं द्वित्वा द्वित्वम् ॥८२०॥

गृश्च लुपश्च मूर्द्धन्यादि सद च चर च जप च जभ च दनश्च च दह चेति
तस्मात् । लुपसाहचर्यात् गृ इति तौदादिक एव आह । तेन पुन. पुनरति-
शयेन वा गृणाति जेगौर्यते । वक्रश्च गर्हा च वक्रगर्हे तस्मिन् । पृथक्पदकरणं
वक्रगर्हाभ्या यथासंख्यार्थम् । न पूर्वोक्ते मुहुर्भृशार्थयुक्ते वक्रगर्हे तु स्यादेवेति ।
यथा वक्र गच्छति जगम्यते जेगिल्यते पुन पुनरतिशयेन वा गच्छति पुन-
पुनरतिशयेन वा गिरति इत्यत्र न स्यात् । किञ्च पुन. पुनरतिशयेन वक्रं
गच्छति जगम्यते पुन.पुनरतिशयेन वा गर्हित गिरति जेगिल्यते अत्र तु
स्यादेव ॥ ८२१ ॥

८२२ । खेर्णुः ।

खे. ६।, ण १। ।

यङि परे खेर्णुः स्यात् ।

पुनःपुनरतिशयेन वा मूत्रयति सोमूत्रयते, सोसूत्रयते
सोसूच्यते ।

८२३ । घोऽनितः ।

घ १।, अनित ६। ।

अ-नकारितः खेः घः स्यात् यङि । अटाव्यते अशाश्र्यते
अरार्थ्यते ऊर्णोनूयते । देदीयते मेमीयते जेगौयते जेहौयते
पेपीयते सेषीयते तेष्ठौयते । शोशूयते शेश्चोयते, मास्मर्य्यते,
चेक्रीयते सञ्चेष्क्रीयते विसेसिच्यते, यङन्तत्वात् न ष । वक्र
व्रजति वाव्रज्यते ।

सुगमम् । सोमूत्रयते इति मूत्रत्वं प्रसावे चुभ्यो ञि ह्रसाव्यपे मूनीति धातां
यङ् ञेर्लोपे द्वित्वे खेराद्यच्च परभागलोपे गणः धातुमञ्चायां यङी डित्वादात्मन
पदं शपि लोपोऽन्तोऽदेचोरिति यङीऽकारलोपः एव सर्वत्र ॥ ८२२ ॥

नकार इत् येषा ते नित (नीन् नुन् रीन्) न विद्यन्ते नितो यस्य खे
सोऽनित् तस्य । अटाव्यत इति वक्रम् अटति पुन पुनरतिशयेन वा वक्रम् अटति
इत्यर्थे यङ् नाजन्तादेरिति अकार ह्रित्वा घ इत्यस्य द्वित्वे खेराद्यच्च इति यकार-
लोपेऽनेन दीर्घः । एवम् अशाश्र्यते अरार्थ्यते इति ऋर्लिंगत्यां यङि स्यादन्तृत इति
गुणे अर्थ इति स्थिते स्यादौ नवद्र इत्यत अये इत्युक्ते रेफसङ्क्षितयकारस्य द्वित्वे
खेराद्यच्च इति यलोपे घोऽनित इति दीर्घः । अनितः किं ? वनीवच्यते जंजप्यते
नरीवृत्त्यते ऊर्णोनूयत इति यङि घोऽज्ज्यरे इति दीर्घे नाजन्तादेरिति उकार
ह्रित्वा स्यादौ नवद्र इति रेफ ह्रित्वा नूय इत्यस्य द्वित्वे आद्यच्च परभागलोपे
खेर्णुणे रेफसम्बन्धाभावात् मूलधातोर्नकारस्य पुनर्दन्त्यत्वम् । देदीयते इति दास्व
रूपाद् यङि आदौ दामागै इति ङी ततो द्वित्वे खेर्णुः । मेमीयत इति मास्वरूपाद्
यङि दामागै इति ङी ततो द्वित्वादि । एवं जेगौयत इत्यादि पञ्च । शोशूयत

८२४ । गी र लः ।

अ ६।, र १।, ल १। ।

गिरते री लः स्यात् यङि । गर्हितं गिरति जेगित्यते ।
लोलुप्यते सासद्यते ।

८२५ । कोशुर्वा ।

को ६।, चु १।, वा १। ।

को खेषुः स्यात् वा यङि । चोक्क्यते कोक्क्यते ।

८२६ । नीन् वन्च सन्ध ध्वन्स भन्श कस पत पद स्कन्दाम् ।

नीन् १।, वन्च—स्कन्दाम् ६॥ ।

एषा खेर्नीन् स्यात् यङि । वनौवच्यते ।

खेर्जिर्वा यङ्योरिति जिर्वा । सास्मद्यत इति स्याद्यर्त्तत इति गुण । चैक्रीयत
इति करोतेर्यङि यङ्यस्य चर्त्री । सञ्चैक्रीयत इति सप्त सुभि कुस्तुष्टामिति
मिथमात् न गुण । किलादिति ष । विमेषिच्यते इति गिनिमित्तक खिनिमि-
त्तकमपि षल न स्यादिति श्रीपतिदत्त । वा व्रज्यते इति घीऽनित इति दीर्घ ॥२२३॥

जेगित्यते इति ऋर्दिर्णावितीरि अनेन रेफस्य ल । वृत्तौ गिरतेरिति निर्दे-
शात् गृणातेर्जेगीयते इत्येव । पर्यङ्कादे रेफस्य चूडादेर्ङस्य च लो वेति वक्त-
व्यम् । पर्यङ्क पत्यङ्क निरय, निलय दुरयण दुलदण गिरति गिलति निगरण
निगलन परिष पलिष परियोग पलियोग प्रत्यय प्लत्यय वार बाल, मूर
मूल रघु लघु अङ्गुरि अङ्गुलि अरि अलि अरम् अलम् कपिरिका कपि-
लिका वपुरीक वपुजीक रोम लोम पाशुर पाशुल कर्म कम् असुरि असुलि
शक्र शक्त चूडा चूला वडभी बलभी जड जलम् । त्व समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ
सतेजसौ । अयन्तु युयवीर्भेद स जडात्मा पटुर्भवानिति दण्डी । लोलुप्यते इति
गर्हितं लुम्पवीति सासद्यत इति गर्हितं सीदतीति वाच्यम् ॥ ८२४ ॥

मख्कम्पुत्या खेरित्यस्यानुवृत्तिः । केचित्तु कुडश्चन्दे इत्यस्यैवाय विधिरि-
त्याहु ॥ ८२५ ॥

८२८ । जम जप जभ दह दन्श भन्ज
पश शपोऽतो नुन् लवयस्तु वा ।

जम—शप ६।, अत' ६।, नुन् १।, लवय ६।, तु १।, वा १। ।

जमन्तानां जपादीनां च अदन्तस्य खेर्नुन् स्यात् यङि,
लवयान्तस्य तु वा । जञ्जन्यते जाजायते ।

८२८ । हनो वा घ्नी ।

हन ६।, वा १।, घ्नी १। ।

जेघ्नीयते जङ्गन्यते । जञ्जप्यते । चञ्चल्यते चाचल्यते,
मन्मव्यते मामव्यते, दन्द्यते दादय्यते ।

वन्तु गत्या सन्सु लङ् भ श्ने ध्वन्सु लङ् गतौ भ श्ने भ्रन्श्च यङ् अथ पान्
तालव्यान् । कस ज गतौ पतलज गत्यां पट स्थेय्यं पद्यौ डगतौ इति हयम् ।
स्कन्दिरौ शीषणे कसज गतावित्यस्य साहचर्यात् पतलज गत्यामित्यस्येव गृह्यम् ।
तेन पत्यङ् श्ये इत्यस्य पापयत् इत्येव अतएव यङन्तचलपतसहवह कौत्यस्य पापति
रिति स्वयमुदाहरिष्यति । वनीवच्यते इति हमुङ्, इति न लोप एव सनीसस्यत
दनीध्वन्यते वनीश्चयते चनीकस्यते पनीपद्यते चनीस्कन्यते ॥ ८२६ ॥

जमश्च जपश्च जभश्च दहश्च दन्शश्च भन्जश्च पशश्च शप चेति तस्य । नुरित्यन
स्वार । अन्यथा यथम्यते रंरम्यत इत्यादावनुस्वारो न स्यात् निस्त्वादन्ते । ज ज
न्यते इति बालरवपे इत्यनेनानुस्वारस्य यम् वा पचेऽनुस्वारस्थिति । एवं सर्वत्र
यच्चे जाजायत इति खनसन जनानिति डादेशे द्वित्वे घौऽनित इति दीर्घ । एव
कश्चु आर्त्तस्वरे चकष्यते शमुभिर्यं शमे शंशम्यते । अदन्तस्य खं रिति किं तिस्य
क्षदने तेतिम्यते । गर्हितं जपति ज जप्यते एव जंजभ्यते ददक्षते ददक्षते पुनः
पुनरतिशयेन वा भनक्ति वंभज्यते एवं पपञ्जते शशम्यते जंघन्यते इति खेर्हीच
इति हस्य घ ॥ ८२७ ॥

हनघातुर्घ्नी स्याद्वा यङि । जेघ्नीयते चंचल्यते इत्यादि चलजगतौ मव वन्धने
ङिद्वयङ् एषा खेर्नुन् वा । लघयीरन्तः पाठात् वकारोऽत्र दन्त्यः । तेन कर्षं
गतौ इत्यस्य चाकर्ष्यत इत्येव ॥ ८२८ ॥

८२६ । चरफलोऽङ्गो न गुः ।

चरफलो ६॥, उत् ११, च ११, उड ६॥, न ११, गु १॥ ।

चरफलोः खेरुन् स्यात् उड उकारश्च यङि, तस्य च न गुः ।
चञ्चूर्यते पम्फुल्यते ।

८३० । रीनृत्वतः ।

रीन् ११, ऋत्वत ६॥ ।

ऋकारवतो धोः खेरीन् स्यात् यङि । नरीनृत्वते

८३१ । व्ये-स्वप-स्यमो जिः ।

व्ये स्वप-स्यम ६॥, जि १॥ ।

एषा जिः स्यात् यङि । वेवीयते सोषुष्यते सेसिम्यते ।

८३२ । न वशः ।

न ११, वश ६॥ ।

वष्टेर्जिर्न स्यात् यङि । वावश्यते ।

८३३ । चायः कीः ।

चाय ६॥, की ११ ।

चायतेः की स्यात् यङि । चेकीयते ।

खेरित्यनुवर्तते । यङ् लुकि चचूर्ति पफुलति इत्यादौ प्रसक्तस्य गुणस्य निषेधार्थं
न णुरिति वचनम् । चचूर्यते इति व्यनच्तयीति दीर्घ ॥ ८२६ ॥

ऋत् अख्यत्र ऋत्वान् तस्य ऋत्वत । ऋकारान्तस्य तु यङ् व्यक्ये चेत्यनेन ऋका-
रस्य रीभावे ततो द्वित्वे खेरीन् स्यात् । यङलुकि तु चरीकर्त्तव्यादौ स्यादेव ।
नरीनृत्वते इत्यादौ णत्वाभाव प्रागुक्तः । जरीगृह्यते परीपृच्छते वरीहश्चरते वरी-
भञ्जते एषु ग्रहस्वपाद्योरिति जौ कृते ऋकारवत्त्वात् खेरीन् ॥ ८३० ॥

ग्रहस्वपाद्योरिति सूत्रे स्वपादेः िति जिरिति नियमादप्राप्तौ विधिरयम्
इष्टतो ह्यधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्यातामिति खेरित्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति । व्येनै
इती जि स्वपौघ्लुशये स्वमुध्वनने एषां जिः स्याद् यङि ॥ ८३१ ॥

ग्रहादित्वात् प्राप्तौ निषेधः ॥ ८३३ ॥

८३४ । घ्रा-धोर्डी ।

घा धो ६॥, डी १॥

जेघ्रौयते देध्रौयते ।

८३५ । शीडो ड्येऽणौ ।

शोड ६॥, ड्य १॥, ये ७॥, अणौ ७॥

शाशय्यते ।

८३६ । यङोलुक् वापो लुक् पं द्विर्वादि
च धूक्तन्तु वाऽनि तु नित्यं नोतः ।

यङ ६॥, लुक् १॥, वा १॥, अप ६॥, लुक् १॥, पं १॥, द्वि १॥, खादि १॥
च १॥, धूक्तं १॥, तु १॥, वा १॥, अनि ७॥, तु १॥, नित्य १॥, न १॥, उत ५॥ ।

यङो लुक् स्यात् वा, लुकि मति अपो लुक् प द्वित्व खेर्लु-
रित्यादि कार्य्यञ्च स्यात्, धुग्रहणोक्तन्तु वा स्यात्, अनि तु
नित्य लुक् स्यात् उदन्तात्त्वानि न स्यात् ।

सुगमम् ॥ ८३३ ॥

ई इति लुप्तप्रथमैकम् । रामानन्दरामतर्कवागीशौ तु घ्राधोर्डीति पाठ कल्प
यत । वस्तुतस्तु, घ्राधोरी इत्येव पाठ । अज्मावादिषु येन विधिस्तदन्त्येति
न्यायादन्यस्य स्थाने इत्यर्थः । अथवा आश्च आश्च औ घ्राधोरी औ घ्रा औ तयोर्घ्राधोरिति
समास ॥ ८३४ ॥

शाशय्यते इति यङि कृते द्वि । एव यकि शय्यते यपि सशय्य कपि शय्या ।
अणौ कि ? श्रेयम् ॥ ८३५ ॥

यङ्लुक् कारणात् त्यलीपे ल्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तत्रेति
निषेधात् यङ् व्यस्ये चर्त्रीति स्याद्यत्तृतो श्रुतित्यादि ह्रस्वङ्नीलोप इत्यादीनि न
स्युः । तदन्तत्वेन विहितं कार्य्यं स्यादेव । तेन धातुसञ्ज्ञा ठागामा च स्यात् ।
ततश्च यङन्तत्वेनैव द्वित्वे सिद्धे द्विरित्युपादान आपयति यङो लुक्पि
तस्मिन् परे विहितं किमपि कार्य्यं स्यादिति । तेन यङ्लुकि गृहादेर्जिः
स्यात् । ग्रहजरीगर्दिज्या जेजेति व्यध वेवेङ्गौत्यादि । खादीना यङि परे

बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभूवति । अबोभवीत् अबो-
भोत् अबोभूताम् अबोभुवन् अबोभूत् अबोभुवौत् बोभुवाञ्चकार ।
वनौवञ्चोति वनौवङ्क्ति, वनौवक्तः, वनौवचति । जङ्गमीति
जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गमति, जङ्गमति । जङ्गमीमि जङ्गन्मि
जङ्गन्वः जङ्गन्मः । जङ्गनोति जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गति
जङ्गनति । चञ्चुरीति चञ्चुरिति । चाखातः चङ्कन्तः चङ्कन्ति
चङ्कनति । जञ्जनोति जञ्जन्ति जाजातः जञ्जन्तः जञ्जति जञ्ज-
नति । देदिवोति देदेति देद्योति, देद्यतः देदितः देद्यक्
देदिवः । वेविच्छोति वेवेष्टि, वेविश्वः वेविच्छः ।

विहितानां लुकि न तचेति निषेधादप्राप्तौ वचनम् । अनि तु इति पचादित्वात्
कृतेऽनि परे नित्यं लुक् स्यात् । यथा नेनीयते नेन्यं लीलूयते लीलुव । नीत
इति ऋषोदन्तात् पचादित्वादिन परे लुक् न स्यात् । यथा रोरूयते रोरूय ।
बोभवीतीति मूलधातोर्जातमावस्य यङो लुकि द्विभावे खेर्गुणे बोभू इत्यस्य धातु-
सञ्ज्ञायां तपि जातस्य शपो लुकि पिङ्गस्येति ईमि गुणः । ईमोऽभावपक्षे
गुण एव । बोभूत इति तसो ङित्वात् न गुणः । बोभुवतीति अन्तोऽद् हेतुः
रित्युक् । अबोभवीदित्यादि घ्या दीप् ईम् वा । अबोभुवन्निति अनुसृष्टेरित्यक्
भूवर्जनात् न उक् । बोभूवाञ्चकार इति यङ्लुक् लोपे इति वक्ष्यमाणात् गुण-
निषेधे श्रुप्परित्युक् । वनौवञ्चोतीत्यादि नीन् वन्चेत्यादिना खेर्नीन् पिङ्गस्य
येति ईम् । ईमोऽभावपक्षे चुडिति कुङ् नस्यानुसारे तस्य ड । वनौवक्त इति
हसुङ् लोप इति नलोपः । जङ्गमीति इत्यादि अमजपञ्चमेत्यादिना खेर्नुन् ।
ईमोऽभावपक्षे मस्यानुसारे तस्य न । जङ्गत इति वनतनाद्यनिमामिति मलोपः ।
ज गन्तीत्यादि धूक्त्वात् हनगमित्युङ् लोपी वा । जगन्तीत्यादि धोर्गोर्न फम् वि
इति मस्य न । जङ्गन्तीत्यादि खेर्गोर्गोर्षिति चेति हस्य घ पक्षे ईम् । जघत इति
वनतनेति न लोपः । जङ्गन्तीत्यादि हनगमित्युङ् लोपी वा अन्तोऽद् डे । च च-
रौति इत्यादि चरफलीरिति खेर्नुन् उङ् उकारे तेनैव गुणनिषेधे पक्षे ईमोऽभावः ।
चाखात इत्यादि धूक्त्वात् खनसनजनमिति डादेशे अमन्तत्वाभावात् खेर्न नन्
घोऽनित इत्येव । पक्षे अमन्तत्वात् खेर्नुन् । आगमादेश्योरागमी विधिर्वैलक्-
निति न्यायादादौ पिङ्गस्येति ईमि खनसनजनमिति डादेशाभावे चखनीति

८३७ । हाकः खिनं घः ।

हाक ६।, खे ६।, न।१।, घ १। ।

जहाति जहेति ।

८३८ । दन्शो नलोपो वा ।

दन्श ६।, नलोप १।, वा।१। ।

दन्दष्टि दन्दष्टि दन्दशीति दन्दशीति ।

८३९ । जिर्नं वा ।

जि १।, न।१।, वा।१। ।

सास्त्रपीति सास्त्रसि सोषोसि सोषुपीति ।

चखनीषि चखनोमि इति बोध्यम् । पच्चे चंखन्ति च ख सौत्यादौ तु खनसनजना-
मित्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया पिति भासे डा न स्यादिति तत्रैव व्याख्यातम् ।
च खनतीत्यादि अन्तोऽद् द्वे हनगमित्युङ्-लोपी वा । जाजात इत्यादि खनसनेति
डा वा ज ज्ञतीत्यादि अन्तोऽद् द्वे हनगमित्युङ्-लोपी वा । दीयोतीत्यादि आदौ
द्विले तिवाद्युत्पत्तौ क्वी शूटाविति ऊट् । खोर्णु ऊटो गुण ऊटोऽप्राप्तिपच्चे
यूलीर्ण इति वलीप गुणश्च । पच्चे ईमि नहुण्डोऽचोति गुणनिषेधः । दीयूत
इत्यादि सुगमम् । विविच्छीति इत्यादि ह्योऽच इति द्विले भूप्रभसीरिति कस्य च
पच्चे क्वी शूटाविति कस्य श्रे शक्वाजिति षड् ॥ ८३६ ॥

घोऽनित इति प्राप्ते दीर्घस्य निषेधः । जहेति इति ईम् सन्धि ॥ ८३७ ॥

दन्शी नलोप स्याद्वा यङ्लुकि । अनीम् पच्चे ददष्टि ददष्टि ददष्टि । ईमि
तु ददशीति ददशीति ॥ ८३८ ॥

केवल्यङ्-निमित्तको व्येखपस्यमी जि, स यङ्लुकि पच्चे निषिध्यते । सकल-
ङिनिमित्तको यहादीर्यो जि' स तु यङो लुग्वैत्यत्र द्विरिति ज्ञापकात् नित्य एव
स्यात् । सोषीषीति जौ कृते द्विले षत्वम् । एव सास्त्रपीति सोषुपीति व्येज्
वेवेति वाव्याति स्यमु सेसन्ति सास्त्रन्ति ॥ ८३९ ॥

८४० । रीनो रिन्ननौ वा ।

रीन' ६१, रिन्ननौ १॥, वा ११ ।

रीनः स्थाने रिन्ननौ वा स्तो यङ्लुकि ।

चरिकरीति चर्करोति चरीकरीति चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति
चरीकर्त्ति ।

८४१ । यङ् लुक्-क्यलोपेऽरे न णु-ब्री ।

यङ्-लुक् क्यलोपे ७, अरे ७, न ११, णु ब्री १॥ ।

वेभिदिता मर्मजिता । अरे कि १ वेभेत्ति मर्मार्ष्टि ।

इति यङन्त पादः ।

चतुर्थः पादः—लिङ्गः ।

८४२ । लेः काम्यक् स्वेच्छायाम् ।

ले ५१, काम्यक् ११, स्वेच्छायाम् ७ ।

लेः परः काम्यक् स्यात् आत्मेच्छायाम् । आत्मनः पुत्र-
मिच्छति पुत्रकाम्यति ।

रीन स्थाने रीन उत्पत्तिस्थल । तेन ऋकारवती धी खेरन्ते रिन्ननौ वा स्त
इत्यर्थ । अन्यथा नित्वात् रीनोऽन्ते रिन्नन् प्रसक्ति स्यात् । ईम् पक्षे रिनि
चरिकरीति रनि चर्करीति । अनिम् पक्षे रिनि चरिकर्त्ति रीनि चरीकर्त्ति । एव
व्रत वरिवर्त्ति वधू वरिवर्द्धीत्यादि ॥ ८४० ॥

यङी लुकि क्यस्य लोपे च णुब्री न स्यातामेव । पुनः पुनरतिशयेन वा भेत्ता
वेभिदिता अत्र न गुण । पुन पुनरतिशयेन वा मार्जिता मर्मजिता अत्र ऋजा-
ऽकडिति इति न वृद्धि । क्यलोपे तु समिधिता समिधक इत्यादौ न गुण । टष्-
टक इत्यादौ न वृद्धि । जीमरास्तु यङ्लुगन्तानां औ परे वृद्धेर्विकल्प कृत्वा नेनाय-
यति नेनयति बोभावयति बोभुवयति पापाचयति पापचयति इत्युदाहरन्ति ॥ ८४१ ॥

इति यङन्तपादः ।

मुक्तिमिच्छति मुक्तिकाम्यति इत्यादौ कित्वात्र गुण । अन्यस्य अस्तुतत्वादेव
स्वस्य इच्छायां प्राप्नोति स्वग्रहणं ज्ञापयति । कर्त्तुरिच्छायां, कर्म पुत्रादिर्यदि अस-

८४३ । क्योऽम्ब्राद्यश्च ।

क्य १।, अम्ब्रात् ५।, ई ११।, अ. १।, च। ११।

मान्त-व्यवर्जात् लेः क्यः स्यात् खेच्छाया तस्मिन्नवर्णं ई स्यात् ।

ज्ञानौयति । [४२३] ओदौतोऽज्वदिति । गव्यति नाव्यति । [४८७] यङ् व्यक्वे इति कर्त्रीयति [२५८] क्यञ्चौ च । गार्गीयति ।

८४४ । नलोपः क्य ङ्ये ।

नलोप १। क्य ङ्ये ७।

राजौयति ।

मत्तादिशेषणात् सम्बन्धिपदाद्वा परी न स्यात्तदा तस्मात् काम्यक् स्यादित्यर्थ इति तेन महान्त पुत्रमिच्छति गुरो पुत्रमिच्छतीत्यादौ न स्यात् । समासे तु महापुत्र काम्यति गुरुपुत्रकाम्यतीत्यादौ स्यादेवेति । दुर्गसिद्धोऽप्येव पुत्रकाम्यतीति पुत्रमिति द्वितीयान्तात् काम्यक् क्लृप्त् क्ये चेति त्ये परे क्लृप्त् धातुसंज्ञाया तित् शर्पो ॥ ८४२ ॥

म च व्यञ्ज स्म्य नास्मि स्म्य यत्र सोऽञ्च्य तस्मात् । ई इति लुप्तप्रथमैकम् । मान्तव्यवर्जात् ले क्यश्चकारात् काम्यक् च स्यात् खेच्छायाम् । क्ये सति अवर्ण ई स्यादित्यर्थ । ज्ञानौयति एव ज्ञानकाम्यति कन्यामिच्छति कन्यौयति कन्याकाम्यति । गामिच्छति गम्यति । ओदौतोऽज्वदिति क्यस्याञ्चत्वे यलायवेत्यब् । क्ये परे दान्तत्वाभावाद्वाङ्गोरिति नाव एव नावमिच्छति नाव्यति । कर्त्रीयति कर्त्तारमिच्छति इति क्ये यङ् व्यक्वे चर्त्तौ । गार्गीयति गार्ग्यमिच्छति इति क्ये क्यञ्चौ चेति ण्यस्य लोपः ॥ ८४३ ॥

ननु क्लृप्त् क्ये चेत्यनेन क्लृप्त्कि दान्तत्वे नीलुप्फधावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ कथमिदं लुपि कृते तदाद्यविधेनिषेधात् राजौयतीत्यादौ अवर्णस्य ईकारो न स्यादिति लोपविधानमिति चेत् तदा नीलुप्फेऽधौ क्यङ्ये तु लोप् इति तद्वैबावदित्यत् । ततश्च न लोपविधानं ग्राहयति । लिङ्गना क्यञ्चयोर्विरामविहित किमपि कार्यं न स्यादिति । तेन त्रिवांसमिच्छति विदस्यति अत्र ससृज्यसिति न दङ् । लिङ्

८४५ । इसात्तयोर्वारे ।

इसात् ५१, तयो. ६४, वा ११, अरे ७ ।

इमात् परयोः क्वडायोर्लोपः स्यात् वा अरे । समिधिता
समिधिता । अस्वरात् किम् ? किकाम्यति स्वःकाम्यति ।

८४६ । धनोदकाशन-वृशाश्वलेर्यहपाना- न्न-जाभाथ डा डनड्डा सन् सनसनौक्ये न षः ।

धन—ले ६१, यह—अर्थे ७, डा ११, डनड्ड ११, डा ११, सन् ११, सन्-
असनौ १४, क्ये ७, न ११, ष ११ ।

धनस्य ग्रहणे डा, उदकस्य पाने डनड्ड अशनस्य अन्ने
डा, वृशाश्वयोजाभे सन्, लेरर्थे काम्ये सन् असन् च स्यात्
क्ये-स' षो न स्यात् ।

धनायति उदन्यति अशनायति वृषस्यति अश्वस्यति दधि-
स्यति दध्यस्यति । ग्रहादौ किम् ? धनोयति ।

मिच्छति लिङ्गति अत्र न हस्य ढ । दुहमिच्छति दुह्यति अत्र न हस्य घ । वाक्-
मिच्छति वाच्यति अत्र न कुङ् । पुमासमिच्छति पुस्यति अत्र न सयीगान्तुप् ।
नम करोति नमस्यति अत्र न विसर्गे । सर्पिष्यति घनुष्यति इत्यादौ रङीऽभावे
षल स्यात् । गीर्यति घूर्यतीत्यादौ व्यनच्तयीति दीर्घं स्यादेव । राजीयतीति
राजानमिच्छतीति क्य । एव दण्डिनमिच्छति दण्डीयतीत्यादि ॥ ८४४ ॥

समिधितेत्यादि समिधमेष्टा इति वाक्यम् एव दृशदिता दृशयिता । इसात्
किम् ? ज्ञानीयिता । अरे किम् ? समिधति । द्वितीयप्लवस्य प्रत्युदाहरणमाह ।
किकाम्यति स्व काम्यति एवम् उच्चै काम्यति क्लृण्वत्काम्यतीत्यादि ॥ ८४५ ॥

वृषश्च अश्वश्च वृषाश्वम् । धनञ्च उदकञ्च अशनञ्च वृषाश्वञ्च लिखेति तस्य ।
यहस्य पानञ्च अन्नञ्च जाभश्च अर्थस्य तत् तस्मिन् । डा इति डनड्ड इति डा इति
सन् इति चतुष्टयं लुप्तप्रथमैकम् । सन् च असन् च सनसनौ । धनस्य ग्रहणे
काम्ये डा उदकस्य पाने काम्ये डनड्ड । अशनस्य अन्ने भक्षणे काम्ये डा । वृषाश्व-
योजाभे मेधुने काम्ये सन् । लेरर्थे काम्ये सन् असन् च स्यात् क्ये परे इति सर्वत्र

८४७ । ढ डोपमानादाचारे कथः ।

ढ डोपमानात् ५।, आचारे ७।, कथ १। ।

ढात् डाच्ओपमानात् कथं स्यात् आचारेऽर्थे ।

शिवमिवाचरति शिवीयति विष्णुः, विष्णाविवाचरति विष्णूयति शिवे ।

८४८ । घान्द्य-क्त्वी स-लोपश्च वा गल्भ-
क्त्वीव-होढात्तु मम् ।

वात् ५।, व्यक्त्वी १॥, स लोप १।, च ११।, वा ११।, गल्भ-क्त्वीव होढात् ५।, न ११।, मम् ११।

घादुपमानादाचारेऽर्थे डाक्त्वी स्तः, सस्य च वा लोपः, गल्भादेस्तु क्त्वावपि मम् । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते कृष्णति, स्वायते स्वति, स्वामास ।

यीत्यम् । धनं ग्रहीतुमिच्छति धनायति उदकं पातुमिच्छति उदन्वति अश्नते यत्तत् अशनमन्नादि कर्त्तव्यमनन् । अशनं भीक्षुमिच्छति अशनायति । वृषीऽव शुक्रलं पुरुष । तथाच शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषमे वृष इत्यमरः । वृषेण जम्बुमिच्छति वृषस्यति कामुकी अश्वेन जम्बुमिच्छति अश्वस्यति अश्वा । दधि इच्छति दधिस्यति दध्यस्यति कथं परे इत्यनेनैव इच्छाप्राप्तौ पुनर्लक्षणे काम्ये इति वचनात् अतिवृष्णायामित्यर्थः । एव चौरस्यति लवणस्यति इति । अवर्णान्तस्य कथं परे असनादेशो नेष्यते । अतिवृष्णादामेवेति किम् ? सामान्येच्छाया दधीयतीति । यद्वादौ किम् ? धनमिच्छति धनीयति उदकीयति अशनीयति वृषीयति अश्वीयति । कथं स घी न स्यादिति ले, कृतस्य सनादेशस्य स, घी न स्यादित्यर्थः । तेन दधिस्यति मधुस्यतीत्यादौ न षत्वम् सर्पिष्यति धनुष्यतीत्यादौ षत्व स्यादेव ॥ ८४६ ॥

ढञ्च डञ्च ढडम् । ढडञ्च तत् उपमानञ्चेति । ढडोपमानं तस्मात् । शिवीयति विष्णु शैवः । विष्णूयति शिवे वैष्णवः । घौऽज्यरे इति दीर्घः । अधिकरणीपमानस्य कथं न लोपो न स्यादिति वक्तव्यम् । राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ एव चक्रियति । अधिकरणीपमानस्य किम् ? राजानमिवाचरति राजीयति गुरुम् ।

[५८२] त्यान्तत्वात् ग्राम् पयायते पयस्यते । गल्भा-
यते गल्भते ।

८४६ । भृशादेश्वर्ये वा त स-लोपश्च ।

भृशादे ५१, च्वर्ये ७, वा ११, त स लोप ११, च ११ ।

भृशादेश्वर्ये ङ्यको वा स्तः, तस्मिन् त स-लोपश्च । भृशा-
यते भृशति भृशौभवति । चेतायते श्रद्धायते वेहायते ।

क्षीरीदीयन्ति सद्यः, सकलजलधरा वामुकीयन्ति नागा । कैलासीयन्ति शैला-
दिवि च दिविषदः शङ्करीयन्ति सर्वे । यौष्माकीणे समन्तात् प्रसरति भुवने
शुद्धकीर्त्तिप्रदाने, मदयोषायाश्च भूषा न तदपि सहसा मौक्तिकीयन्ति तस्मात् ।
अत्र क्षीरीदीयन्तीत्यादयोऽपप्रयोगा इति केचित् । वस्तुतस्तु आत्मानं क्षीरीदमिवा-
चरन्तीति कर्मोपमानात् क्ये साध्या । दर्शयते भवी भक्तानित्यादिवदेकस्य कर्तृ-
कर्मत्वयोर्विरोधाभावात् ॥ ८४७ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादुपमानादित्यस्य घादि-
त्यनेन सन्वन्धः । ङ्ये कृते डिच्चादात्मनेपदं सिद्धमेव । कौ कृते तु गल्भादे-
रप्राप्तमात्मनेपदं विधीयते । कृष्णायत इति घोऽज्यरे इति दीर्घः । एव हरीयते
विष्णूयते । यङ् ङ्यक्ये चर्त्री पिदीयते । औदीतीऽज्यत् ग्यते नाय्यते । क्यङ् ड्य-
च्यौचेति गार्गायते । नलोपः क्यङ्ये राजायते दण्ड्यते । पु वत्स्व्युक्तपु स्त इति
विदुषीवाचरति विद्वस्यते सतीवाचरति सत्यते सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते इत्यादि ।
कृष्णतीति कृष्ण इवाचरतीति किं क इत् इकार उच्चारणार्थः । ल्योवमादौ
लोपः । तदन्तत्वेन धातुसन्नाया तिप्श्पलोपीऽतोऽदेचीरिति कृष्णस्य अकार-
लोपः । एव हरिरिवाचरति हरयति विण्वति पितरतीत्यादि । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वादीजोऽपसरी दुर्मनसा नित्यं सलोपः । औजायते अप्सरायते
दुर्मनायते । गल्भ इवाचति गल्भायते गल्भते क्लीवायते क्लीवते ह्योडायते
ह्योडते । क्रिप्रयोगी यथा, वादौ मूकति रङ्गति चित्तिपति बैश्वानरः शीतति,
क्रोधी शायति दुर्जनं सृजनति विप्राणुगं खड्गति । गर्वी खर्वति सर्वविश्वं
जडति तन्मन्त्रणायन्ति, श्रीनित्ये बगलामुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं नमः ।
इति ॥ ८४८ ॥

च्वर्येऽभूतवद्भावे । तस्मिन्निति ङ्ये कौ च परे तसोर्लोपी नित्यं इत्यर्थः । अदृशो

८५० । डाज्-लोहितादेः पञ्च ।

डाच् लोहितादे' ५१, प ११, च ११ ।

डाजन्तात् लोहितादेश्च च्युर्थे डाक्नी वा स्तः पञ्च । पट-
पटायते पटपटायति पटपटाति पटपटास्यात् । लोहितायते
लोहितायति लोहितति लोहितौस्यात् । धर्मायते धर्मा-
यति धर्माति धर्मास्यात् ।

८५१ । शब्द-मुख-कष्टादेः कृति वेद-पापे ड्यः ।

शब्द मुख कष्टादे. ५१, कृति वेद पापे ७, डा १ ।

शब्दादेः कृतौ सुखादेरनुभवे कष्टादे' पापार्थे प्रवृत्तिरित्य-

भृशो भवतीति डेभ्र भृशायते कौ भृशति पचे च्यौ भृशीभवति । एक चेतायते
चेतति उभयत्वानेन सलोप । पचे चेतौभवति मनश्चक्षुश्चेत इति सलोप ।
भृशायते भृशति उभयत्वानेन तलोप । पचे च्यौ भृशद्भवति । वेहायते । वेहति
उभयत्वानेन तलोप पचे च्यौ वेहद्भवति । भृशादिश्च भृशशीघ्रौ चपलोन्मनसौ च
उत्क सुमनो दुर्मनसौ च । भोजीवर्चश्चातिमनश्च बृहदय तेज शुचि वेहच्च ।
पण्डित शशन् प्रतीप डाची लोहित धर्मावथ निद्रा च । वर्म च नीलसदनुकपा
च मन्त्र' फेनीऽप्यथ करुणा च । हरितो भद्रोऽपि च मल्लादिस्त्रि शङ्किर्गदिती हि
भृशादिः । अथ ये निद्रादय शब्दास्तौ यद्यपि धर्मवचनास्तथापि शब्दशक्तिस्वभावात्
धर्मवचना एव । तेन निद्रायते जन अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः ॥८४९॥

यद्यपि सम्पद्यति कृत्वस्तिषु परेष्वेव डाच् विहितस्तथापि डाजन्तात् डाक्कि-
विधानसामर्थ्यात् डाक्किविषयेऽपि डाच् स्यात् इति । पञ्चेति चकारेण ङित्त्वात्
प्राप्तमात्मनेपदमनुकुर्यते । अपटत् पटत् भवतीति वाक्ये डाक्किविषये डाचि द्विर्भावादौ
पटपटा इति स्वरूपात् डा पटपटायते पटपटायति । कौ तु पटपटाति ।
पटपटा स्यादिति डाक्कोरप्राप्तिपचे चि डाजन्तस्याव्ययत्वात् च्यौ परे अकारस्य न
ईकारः । एवम् अलोहितौ लोहितौ भवतीति इत्यादि वाक्यम् । लोहितादिश्च ।
भृशादिशेषा लोहितप्रभृतयो षादश ॥ ८५० ॥

आदिशब्दस्य विभि. सम्बन्धः । वेद इति विदलमतावित्यस्य षङि रूपम् ।

स्निग्धे व्यः स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते, वैरायते । सुख-
मनुभवति सुखायते, दुःखायते । कष्टं कर्म करोति कष्टायते ।

८५२ । वाष्पोष्मफेनधूमादुद्दान्तौ ।

वाष्प—धूमात् ५१, उद्दान्तौ ७ ।

वाष्पायते उष्मायते फेनायते धूमायते ।

८५३ । रोमन्याच्चर्वणे ।

रोमन्यात् ५१, चर्वणे ७ ।

रोमन्यायते गौः ।

८५४ । नमस्तपोवरिवः कण्डूादिभ्यः क्यः कृतौ ।

नमस् कण्डूादिभ्य ५१॥, क्य ११, कृतौ ७ ।

नमस्करोति नमस्यति, तपस्यति वरिवस्यति, कण्डूयति
कण्डूयते, चित्रोयते, महीयते, क्षोणीयते ।

कष्ट कर्म करोतीति कर्तुं प्रवर्तत इत्यर्थः । शब्दादिश्च शब्द वैग्रीतिपाव
कन्दनीहारदुर्दिना । कलह मुदिन मेव कीटा अट्टा अट्टा तथा । सीका
सीटा च पीटा च झुष्टा शब्दादिरीरित । सुखं दुःखञ्च दत्तञ्च कृपण करुणलया ।
प्रतीपानीकसीटामकृच्छाशया सुखादयः । कष्टञ्च मन्त्री गहनञ्च काच कृच्छञ्च
कष्टादिषु पञ्च शब्दा ॥८५१॥

एभ्यो व्यः स्यादुद्दान्तौ । उद्दान्तिरूहनि सारणम् । वाष्पमुद्गमति वाष्पायते
केचिदिह धूम न पठन्ति । किन्तु दिशो धूमायन्ते इति मद्धानाटकम् ॥८५२॥

रोमन्यात् व्यः स्यादुद्ग्रीथ्य चर्वणेऽर्थे । रोमन्यायते गौ उद्ग्रीथ्य चर्वयतीत्यर्थः ।
इषुचलन एवेति दुर्गसिंह तेन कीटो रोमन्य वर्त्तयतीत्यत्र न स्यात् ॥८५३॥

नमस् च तपस् च वारिवस् च कण्डूादिभ्य ते तेभ्यः । एभ्यः क्यः स्यात् कृतौ
अर्थे । वरिवस्यतीति तपोस्त इत्यर्थः । कण्डूादिभ्यः कण्डूञ्च मन्त्रञ्च असु वन्त्र,
महीड चिवीड क्षीणीड घेट लीप तिरस् उरस् उधस् इषस् तपस् विवस् कुसुम
मगध मेधा सुख दुःख चरण भरण दूषण अधर चरम सपर भिषज् भिषक् दष्टुद्
ईष ऊष गर्द्भ एला मेला वेला केला खेला उत्तम पक्षश्च इत्यादिराहतिगणः ।

८५५ । लेः कृत्याख्याने जिः ।

ले ५।, कृति आख्याने ७।, जि १। ।

लेः परो जिः स्यात् कृतावाख्याने च ।

प्रश्नं करोति आचष्टे वा प्रश्नयति, ऊढयति औडिढत् ।
औजिढदित्येके । [४६८] लुङ् मद्बिनामिति । ईक्षन्तमा-
चष्टे ईशयति । सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति । सग्विनं वा
सग्वन्तमाचष्टे सजयति ।

कण्डूयति कण्डूयते मन्तूयति मन्तूयते । असु वल्गु एतावपि उभयपदिनाविति
केचित् । महीवते चिदीयते क्रीणीयते । अन्ये परस्मैपदिन ॥८५४॥

पृथग्योगात् कृतावित्यस्योपादानाच्च नमस्तपो वरिव इत्यादेरनुवृत्त्यभावे प्रक-
रणमन्तादेव लेः प्रातौ लेरिति ग्रहणं ज्ञापयति औ विरामविहितकार्यं न
स्यादिति । तेन त्वच गृह्णाति त्वचयतीत्यादौ न कुडादि । प्रश्नयतीति औमश्च
डिदिति डिच्चात् टिलीपे प्रश्नि इत्यस्य धातुसंज्ञायां तिवादि ऊढयतीति वङ्धातो
क्ति ऊढि ऊढिमाचष्टे इति औ डिच्चात् टिलीपः । ऊढिमाख्यातवानिति औ
टिलीपे ऊढि इति स्थिते दि अमागमद्वयम् अङ् नाजन्तादेरिति ऊकारं हिला डि
इत्यस्य द्वित्वे ऋभखय इति ढस्य ढले औलोपे औडिढदिति । एके पण्डिता असिद्ध
बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति व्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कर्तव्ये वङ्धातोः क्तिप्रत्यये हस्य ढला-
दिक सर्वमसिद्धं मत्वा क्तिरेकारिण सहितस्य हि इत्यस्य द्वित्वे ऋभखयति हस्य
जले औजिढदित्युदाहरणीयर्थः । एव वङ्धातो क्त ऊढ तमाख्यातवान् इत्यव
स्मरते औडिढत् तस्मिन् कृत्य अकारेण सहितस्य द्वित्वे औजिढदिति तस्मिन् भाष्य-
कारविरुद्धत्वाद्देनेनोपेक्षितमिति ईक्षन्तमिति ईक्षन्तलङ् ऐश्वर्यं ईष्टे इति क्तिप् ईट् ।
ईट् अन्त्यस्येति मतौ शङ्काजिति षड् षोड फे ऋप् ऋसीरिति डस्य टत्वे त्ये इत्य-
नेन टस्य ण । ततो औ मतीलुं किं या यस्य लिङ्गस्य पूर्वपूर्वा प्रकृतिः सैव तस्येति
पुनस्तालव्यशकारोऽवस्थितः । एव सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति सग्विनमाचष्टे सज-
यति । किञ्च लुङ्मद्बिनामिति बहुवचनस्य गणार्थत्वादनट् क्तवतु घञ् अल्ल
अनङ् युक्तेप् एषां लुक् स्यादाख्याने औ । यथा राजागमनमाचष्टे राजानमागम-
यति सौताहरणमाचष्टे सौतां चारयति पचनमाचष्टे पाचयति । गतवन्तमाचष्टे

८५६ । श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वरकस्या- श्वतरेतक-लोपः ।

श्वेताश्व—आह्वरकस्य ६।, अश्व—कलोप १। ।

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वयति । गालोडयति आह्वरयति ।

८५७ । नाप्त्यार्थ-वेदैकाजतः ।

नाप् १।, सत्यार्थं वेदैकाजात ६। ।

सत्यादेरेकाचोऽकारान्तस्य च औ नाप् स्यात्, न इत् ।
सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति स्वापयति । [४७०] वाढा-
न्तिकेति साधादयः, साधयति । प्रशस्यमाचष्टे आपयति ।

गमयति वादितवन्त प्रयोजितवान् अविवदत् । बलिवन्समाचष्टे बलि वन्सयति ।
कंसवधमाचष्टे कस घातयति । ब्रह्माणीमाचष्टे ब्रह्मयति केचित् श्वेत्यादेर्जौ
पुवङ्गाव विधाय श्वेनीमाचष्टे श्वेतयति एवम् एणीम् एतयति हरिणी हरितयति
भरिणी भरितयति इत्याहु । एव आशिष ददात्याचष्टे वा आशिषयति सम्यक्
करोति सम्यचयतीत्यादय साध्या ॥८५६॥

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वतरमाचष्टे अश्वयति गालोडितमाचष्टे गालोडयति
आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति ॥८५६॥

एकाच्चासौ अच्चेति एकाजत् । सत्यस्य अर्थस्य वेदस्य एकाजज्ञ तत् तस्य ।
सत्यमाचष्टे इत्यादि साध्यम् । साधादय इति वाढमाचष्टे साधयति । ण्व
अन्तिक नेदयति स्थूल स्थवयति दूर दवयति दूरयतीत्यपि केचित् । युवान
यवयति युवाल्मी कन् वेति पचे कनयति । क्षिप्र क्षेपयति क्षुद्र क्षोदयति प्रिय
प्रापयति स्थिर स्थापयति स्थिर स्थापयति उरु वरयति गुरु गरयति बहुलं
वहयति तप्त तपयति दीर्घं द्राघयति ऋस् ऋसयति वृद्ध वर्षयति ज्योत्स्नश्चेति
पचे ज्योत्स्नश्चेति व्यापयति । हन्दावक हन्दयति । तन्वीप्य कर्त्तार कारयति प्रशस्य आपयति
पचेज्योत्स्नश्चेति व्यापयति । पृथुसृष्टित्यादि पृथु प्रथयति सृष्टु मृदयति कृशं
कृशयति भृश भृशयति दृढ द्रढयति परिदृढ परिदृढयति । युवाल्मी कन् वेति
अल्प कनयति अल्पयति वृद्धोर्जौ भूरिति वृक्त्वं बहुमाचष्टे भावयति ॥८५७॥

८५८ । जिः कल्यादेः ।

जि १, कल्यादे' ५ ।

कल्यादेरर्थविशेषे जि स्यात् । कलिं गृह्णाति कलयति, अचकलत् । हलयति, अजहलत् । कृतयति अचीकृतत् अच-
कृतत् । वर्णयति, त्वचयति तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति ।
वस्त्रं संच्छादयति संवस्त्रयति । वर्मणा संनद्धति संवर्मयति ।
चूर्णैरवध्वसते अवचूर्णयति । हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्त-
यति वीणया उपगायति उपवीणयति । तूलैरवकुण्ठाति
अवतूलयति । श्लाकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभि-
मुखं याति अभिषेणयति, अभिषेणयिषति । रूपं पश्यति
रूपयति । लोमान्यनुमाष्टि' अनुलोमयति । हस्तौ निर-
स्यति अतिहस्तयति पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते । भाण्डानि
मचिनोति सभाण्डयते । चीवरं समार्जयति परिदधाति
वा सञ्जीवरयते भिक्षु'

कलिहली कामधेनू सर्वार्थवाचकत्वादिति ग्राह्य । निपाती ह्यर्थविशेषे
तदेव विवक्ष्योमि । कलि गृह्णातीत्यादि । अचकलदिति अकलिहलेरिति
निषेधान्न सन्वज्ञाव । अचीकृतदित्यादि ल्यनेकाचीरिति सन्वज्ञा त्वचयतीति
पथ्यन्त गृह्णातीति वाक्यम् । वितूस्तयतीति केशान् विजटीकरीतीत्यर्थ इति
विलीचन । तूल पापमिति केचित् । वस्त्रं परिदधातीत्यर्थेऽपि संवस्त्रयति ।
वर्मणा कवचेनेत्यर्थ । अवध्वसते आक्षिपतीत्यर्थ । अतिहस्तयतीति हस्तिने-
त्युपलक्षणम् अर्वतातिक्रामति अत्यर्वयतीत्यपि स्यात् । सेनया अभिसन्मुखं याति
अभिषेणयतीति गौक इति षत्वे षूर्ण इति शत्वम् । अभिषेणयिषतीति
अभिषेणयितुमिच्छतीति सन् वसोऽरस्तेष्वीनि विलादौ दशस्यादेरिति द्वयो
षत्वम् । हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति निक्षिपतीत्यर्थ पुच्छभाण्डचीवरैश्च
आत्मनेपद वक्तव्यम् । एवं व्रताङ्गीजनाभीजनयोः परयोः । पय' व्रतयति मुङ्क्त
इत्यर्थः । वृषलान्न व्रतयति न मुङ्क्त इत्यर्थः । एव वाक्येण क्लिप्तं सवाक्य-
यति । प्राश्नाद्विमीक्षयति विप्राशयतीत्यादि ॥ ८५८ ॥

८५६ । लिधोर्यथेष्टं द्विः कण्डूदजाद्योस्तु
तृतीयानाद्योः ।

लिधो ६।, यथेष्ट २।, द्वि १।, कण्डूदि अजाद्यो ६॥, तु ११।, तृतीयानाद्यो ६॥ ।

पुपुत्रौयिषति पुतित्रौयिषति पुत्रौयिषति पुत्रौयिषति
पुपुतित्रौयिषति । कण्डूयिषति, अग्निश्चौयिषति ।

इति लिधुपादः ।

इति तृतीयः चतुर्गणाध्यायः ।

अथ त्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—पम् ।

८६० । घे पं परानु क्त—प्रत्यभ्यति-क्षिप-प्रवह
परिमृषव्यापरिरमो वा तूपरमः ।

घे ७।, प १।, परा अनु क्त, प्रति-अभि अति क्षिप, प्र वह, परि मृष वि आ
परिरम ५।, वा ११।, तु ११।, उप रम ५। ।

एभ्यः प स्यात् घे, उप रमस्तु क्

लिधुरिति आदौ लि पश्चात् धुरित्यर्थः, नाम धातुरिति यावत् यथेष्टमिति
कदाचित् प्रथमस्य कदाचित् द्वितीयस्य कदाचित् तृतीयस्य कदाचित् सर्ववर्णानां
युगपदित्यर्थः । कण्डूदेस्तु तृतीयस्यैव । अजादेस्तु आदिवर्णं हित्वा द्वितीयस्य
तृतीयादेर्वैल्यर्थः । पुत्रमिवाचरति शिष्यमिति क्य तत पुत्रौयितुमिच्छतीति सन्
वसीऽरस्येतौमि पुत्रौयिष इत्यस्य पुकारादेर्द्वित्वे पुपुत्रौयिषतीत्यादि । कण्डू कर्त्ता
तीति नमोऽस्मीवति इत्यादिना क्य तत कण्डूयितुमिच्छतीति सन् इमि कण्डूयिष
इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम् । एव मसूयिषति असूयिषतीत्यादि । अश्व-
मिवाचरति गामिति क्य ततोऽश्वीयितुमिच्छतीति सन् इमि अश्वीयिष इति स्थिते
द्वितीयस्य तृतीयस्य वा ॥ ८४६ ॥

इति लिधुपादः ।

परानुभ्यां क्त परानुक्तः । प्रत्यभ्यतिश्च क्षिप प्रत्यभ्यतिक्षिप प्रावह प्रवह ।

पराकरोति, अनुकरोति, प्रतिलिपति प्रवहति, परिमृष्यति,
विरमति आरमति परिरमति, उपरमति उपरमते विष्णुः ।

८६१ । कम्पान्नार्थे ङबुधयुधप्रुदुसुजननशो-
ऽजिप्राणिघाटाच्च जेः ।

कम्प—नश. ५।, अजि प्राणिघाटात् ५।, च । १।, जे ५। ।

चलयति भोजयति अध्यापयति बोधयति योधयति प्राव-
यति द्रावयति स्त्रावयति जनयति नाशयति, शाययति कृष्णं
यशोदा । प्राणिघात् किम् ? शोषयते शालिम् । अढात्
किम् ? भक्ति कारयते । अजौ किम् ? रूपयते हरिः ।

इति पपादः ।

परिमृष परिमृष । व्यापरिभ्यो रम् व्यापरिरम् । तत परानुक्तश्च प्रत्यतिचिपश्च
प्रवहश्च परिमृषश्च व्यापरिरम् चेति तस्मात् । क ञदङ् कृतौ चिप शजौ नुदि
बहे औ प्राणो मृषञ् चानौ चतुर्णां जित्वात् जिञ्जन्नपिवेत्यादिना फलवत्-
कर्त्तरि प्राप्तव्यात्मनेपद न स्यात् । अन्यथा एतद्विधानमनर्थकं स्यात् । एव रम्-
ङ्जौ क्रीडे इत्यस्य डित्वेऽप्यात्मनेपद न स्यादिति । यैर्योगे द्वितीया विहित्वा
तेषामन्वादीनामिह न ग्रहणमिति कुलचन्द्र । तेन वचनमुकरोति अनुकुरुते ।
वचनमभिचिपति अभिचिपते इत्यादावुभयपदमेव । तुदजौ श व्यये इत्यस्माद्भाषाया
परस्मैपदमेवेति केचित् ॥ ८६० ॥

कम्पश्च अन्नञ्च कम्पान्ने तेऽर्थौ ययोस्तौ कम्पान्नार्थौ कम्पान्नार्थौ च इङ् च बुधश्च
मुश्च दुश्च सुश्च जनश्च नश्च च तस्मात् । प्राणी घो यस्य स प्राणिघ । नास्ति ढ यस्य
सीऽढ । प्राणिघश्चासौ अढश्चेति प्राणिघाढ । अजौ प्राणिघाढ अजिप्राणिघाढ
तस्मात् । एभ्यो अन्तेभ्य प स्यात् घे वाच्ये । किञ्च फलवत्कर्त्तर्यपि आत्मनेपद
न स्यादिति बोध्यम् । चलयति जनयतीति घटादित्वात् ऋश्च । शाययति कृष्ण-
मिति कृष्ण श्चेते अत्र प्राणिकर्तृकोऽकर्मक । ततो अन्तात् परस्मैपदम् । शोष-
यते शालिमिति शालि. शुष्यतीति अप्राणिकर्तृकोऽकर्मक । तेन अन्तात् परस्मै-
पदनियमाभावे उभयपदम् । भक्ति कारयत इति जनो भक्तिं करोतीति अज्यन्त-

द्वितीयः पादः—मम् ।

८६२ । वि-परा जि परि-व्यव-क्री नि-वि-
शानुप्रच्छो मम् ।

वि—प्रच्छ. ५१, मम् १ ।

एभ्यो म स्यात् घे । विजयते पराजयते, परिक्रीणीते
विक्रीणीते अवक्रीणीते निविशते, आनुते आपृच्छते ।

८६३ । आ दाजोऽस्वप्रसारे ।

आ दाज ५१, अस्वप्रसारे ७ ।

आदत्ते । स्वप्रसारे तु, व्याददाति सुखं कृष्णः ।

दशाया सकर्मकत्वात् अग्नत्वात् परस्मैपदनियमाभावे उभयपदम् । रूपयते हरि-
रिति रूपत् क तत्कृतौ नित्यचुरादित्वादअग्नदशाया असम्भवात् विवक्षावशाद-
कर्मकत्वे प्रेरणअग्नत्वोऽपि परस्मैपदनियमाभावादुभयपदम् ॥ ८६१ ॥

इति प पादः ।

विपराभ्या जि. विपराजि । परिव्यवेभ्य क्री परिव्यवक्री । नेर्विश. निविश ।
आडो नुप्रच्छौ आनुप्रच्छौ । ततो विपराजिश्च परिव्यव क्रीश्च निविशश्च आनुप्रच्छौ
चेति तस्मात् । घे पमित्यतो घे इत्यनुवर्तते परिक्रीणीते इति ङुक्रौञ्ज द्रव्याविप
यये इत्यादि आनुबन्धानामात्मनेपदविधानमफलवत्कर्तव्यात्मनेपदप्राप्त्यर्थम् । एव
सर्वत्र । निविशते इति शौ विशप्रवेशे तुदादित्वात् श । अनुत इति ण्वल स्तुता
प्रपी लुक् । आपृच्छत इति प्रच्छौ श जीष् यद्वादित्वात् जि । केवलस्य नेर्थ
हणात् प्रणिविशतीत्यादौ न स्यात् ॥ ८६२ ॥

स्व स्वाङ्ग स्वस्य प्रसारो विस्तारण स्वप्रसार । न स्वप्रसारोऽस्वप्रसार ।
आङ्पूर्वाद्वाजो सं स्यात् घे ननु स्वप्रसारे । आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । स्वप्रसारे तु
व्याददाति सुखं कृष्ण विस्तारयतीत्यर्थः, ॥ ८६२ ॥

८६४ । आ-गमेः चान्तौ ।

आ-गमे ५।, चान्तौ ७।

आगमयते कालम् ।

८६५ । पर्यन्ववाङः क्रीडः ।

परि अनु अव आङ ५।, क्रीड ५।

परिक्रीडते अनुक्रीडते अवक्रीडते आक्रीडते ।

८६६ । समोऽकूजने ।

सम. ५।, अकूजने ७।

सक्रीडते । कूजने तु, सक्रीडति चक्रम् ।

८६७ । क्रोऽपाङ्गर्षात्रवासेच्छे चतुष्पादौ मुम् च ।

क्र ५।, अपात् ५।, हर्षात्रवासेच्छे ७।, चतुष्पादौ ७।, मुम् ।१।, च ।१। । ८

अपस्क्रिरते मत्तः कुक्कुटः श्वा वा । अन्यत्र मल्लोऽपकि-
रति गजोऽपकिरत्यश्वः ।

गमिर्वात्र आङ्पूर्वाङ्गमयतेर्घं न स्यात् चान्तौ । चान्ति प्रतीचणम् । आगम-
यते काल प्रतीचते इत्यर्थः । चान्तौ किम् ? गामागमयति आनयनीत्यर्थः ॥ ८६५ ॥

पथादिपूर्वात् क्रीडतेर्घं न स्यात् । पर्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणात् माण-
वक्रमनुक्रीडतीत्यत्र न स्यात् । अनुरिद्ध सहार्थः ॥ ८६५ ॥

सम्पूर्वात् क्रीडतेर्घं न स्यात् चे, नतु कूजने । कूजनमव्यक्तशब्दः ॥ ८६६ ॥

अत्रञ्च वासश्च अन्नवासी अन्नवासधोरिच्छा अन्नवासेच्छा हर्षेण अन्नवासेच्छा यस्य
स हर्षात्रवासेच्छ तस्मिन् । चतुष्पाद्वि पक्षौ च चतुष्पादि तस्मिन् हर्षहेतुक-
भक्षणेच्छावति चतुष्पादि पक्षिणि वा कर्त्तरि । हर्षहेतुकवासेच्छावति चतुष्पादि
पक्षिणि वा कर्त्तरि सति अपाङ्गिरतेर्घं न स्यात् तस्य मुम् चेत्यर्थः । अपस्क्रिरते मत्तः,
कुक्कुटो भवार्थी हर्षाङ्गमिमांसीत्यर्थः । अपस्क्रिरते मत्तः श्वा वासार्थी
हर्षाङ्गमिमांसीत्यर्थः । अवालिखनार्थे एवेति वीज्यम् । चतुष्पादौ वे किम् ?
मल्लोऽपकिरति । हर्षात्रवासेच्छे इति किम् ? गजोऽपकिरत्यश्वः । चकारस्यान्वाचय
श्रित्वादात्मनेपदाभावेऽपि अनङादौ मुम् स्यात् । अपस्क्रिरन् अपस्कारः ॥ ८६७ ॥

८६८ । शपथाशी-गल्यनुकारे शप-नाथ-हजः ।

शपथ आशी-गल्यनुकारे ७, शप नाथ हज ५ ।

कृष्णाय शपते गोपो । मोचाय नाथते मुनिः । पैटक-
मनुहरते अश्वः ।

८६९ । प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं-प्रव्यवाच्च स्थः ।

प्रतिज्ञानिर्णय प्रकाशे ७, स प्र-वि-अवात् ५, च ११, स्थ ५ ।

नित्य शब्दमातिष्ठते । त्वयि तिष्ठते विवादः । रामाय
तिष्ठते सौता । संतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते अवतिष्ठते ।
समस्थित ।

शपौ आशीरे इत्यस्मात् शपथे नाथृडतापाशिषी ऐश्वर्येने इत्यस्मादाशिषि
हज ह्यवामित्यस्माद्गल्यनुकारे म स्यात् घे वाच्ये । शपथ पुत्रादिशरीरस्पर्शनादिना
मित्यानिरसनम् । कृष्णाय शपते कृष्णस्य शरीर स्पृष्टा मया एतत् न कृतमिति
दिव्य करोतीत्यर्थे । इति केचित् । वस्तुतस्तु जौमरायेकवाक्यतार्थे गोपी
कस्यचित् शरीर स्पृष्टा मया एतत् न कृतमिति दिव्येन कृष्ण तौषयितुमिच्छति
स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वा इत्येव व्याख्येयम् । सख्य. शपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावान्नात्मनेपदम् । प्रतिवाचनदत्त
केशव शपमानाय न चेदिभूयते इति भावे । शपमानायेति शपथादन्वव
नियमाभावादुभयपदप्राप्तौ ज्ञान । आशीरिष्टार्थाविष्करण मोचाय नाथते मोची
मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थे । अस्य डित्वेऽपि आशिषीऽन्यत्र परस्मैपदमेव माणव-
कमुपनायति याचयतीत्यर्थे । गल्यनुकारो गतिसदृशीकरण पैटकमनुहरतेऽश्वः
पितृवद्गच्छतीत्यर्थे । पैटकमिति पितुरागतमिति कालवृद्धि । गतिगृहणा-
दूपाद्यनुकारे तु न स्यात् पितरमनुहरति रूपेण पुत्र ॥८६८॥

प्रतिज्ञादावर्थे तिष्ठतेर्मे स्यात् घे । सम्प्रत्यवेभ्य परात्तिष्ठतेयस्मिन् कस्मिन्नपि
अथे म स्यात् घे । इत्यर्थेइय चकारात् । प्रतिज्ञा अङ्गीकार । निष्पत्त्या ।
प्रकाशे स्वाभिप्रायप्रकटनम् । नित्य' शब्दमातिष्ठते इति नित्यमिति यदस्य
अथ शब्दो नित्य इति प्रतिज्ञा करोतीत्यर्थे । त्वयि तिष्ठते मित्रम् इति
त्वयि न तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्य तिष्ठामहे वयमिति भर्तृ

प्रीतिः

८७० । उदोऽनूर्द्ध्वे ।

उद ५।, अनूर्द्ध्वे ७। ।

मुक्तावुत्तिष्ठते । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति । ग्रामाच्छत-
मुत्तिष्ठति ।

८७१ । मन्त्रेणोपात् ।

मन्त्रेण ३।, उपात् ५। ।

गायत्र्या उपतिष्ठते अर्कम् ।

८७२ । मैत्राध्वसङ्गाराधे ।

मैत्री-अध्व सङ्ग आराधे ७। ।

सन्तमुपतिष्ठते साधुः । गङ्गामुपतिष्ठते पत्न्याः । पति-
मुपतिष्ठते नारी । विष्णुमुपतिष्ठते वैष्णवः ।

तिष्ठत्येवेति निर्णय अतएव तव सन्त्ये स्वाभिप्रायप्रकाशं कुर्म्य इत्यर्थः । रामाय
तिष्ठते सीतेति स्थित्या रामं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति
वैत्यर्थः इति जौमरा । रामायेति यस्मै दिक्षेति चतुर्थी । समस्थितेति स्यादो-
र्ङिरिति ङि ॥८६९॥

न ऊर्द्धम् अनूर्द्ध्वम् अनूर्द्ध्वं ईहा चेष्टा यस्य सोऽनूर्द्ध्वं तस्मिन्ननूर्द्ध्वे इति घञ्
विशेषणम् । अनूर्द्ध्वविषये चेष्टमाने कर्तरि वाच्ये उदः परात् स्थो म स्यादि-
त्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठति इति मुक्तौ मुक्तिविषये चेष्टत इत्यर्थः । आसनादुत्तिष्ठ-
तीति कर्तृकार्ये चेष्टमानत्वान्न मम् । ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति शतम् उत्पद्यते इत्यर्थः ।
शतस्य कर्तृचेष्टाया अपावाद्वात्मनेपदम् ॥८७०॥

मन्त्रकरणके धात्वर्थे उपात् परात् स्थो म स्यात् घे । ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रे,
सन्ध्यादयं द्विजा इति भट्टि । मन्त्रेण किम् ? युवती यौवनेन भर्तारमुपतिष्ठति ।
द्वितीयया किम् ? गायत्रीमुपतिष्ठति ॥८७१॥

मित्रस्य भावी मैत्री । मैत्री मित्रकरणम् अध्वा पत्न्या सङ्ग उपश्लेष मित्रकरण
विनापि सङ्गी भवतीति मेदः । आराध आराधनम् । उपात् परात् स्थो-
मैत्रीसङ्गाराधेवर्थेषु घे म स्यात् । अध्वनि कर्तरि च म स्यादित्यर्थः । सन्तमुप-

८७३ । लिप्सायाम् या ।

लिप्साया ७, वा । १ ।

भिन्नधार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

८७४ । अढात् ।

अढात् ५ ।

ज्ञान उपतिष्ठते ।

८७५ । समो गमृच्छ-प्रच्छ-स्वृ-श्रु-वेत्यर्त्तिदृशः ।

सम ५, गम ऋच्छ प्रच्छ-स्वृ श्रु वेत्ति-अर्त्ति दृश ५ ।

सगच्छते, समगत समगस्त, सङ्गसौष्ट सङ्गंसीष्ट । ससृ-
च्छते सपृच्छते सस्वरते सशृणुते, सविद्वते, सविदते समि-
यूते संपश्यते । अढात् किम् ? गङ्गा सङ्गच्छति ।

तिष्ठते सत्त्वं मित्त करोतीत्यर्थ । पतिमुपतिष्ठते पत्या सह सङ्ग करोतीत्यर्थ ।
विष्णुमुपतिष्ठते आराधना करोतीत्यर्थ । एष्वर्थेषु किम् ? स्नानार्थं नदीमुप
तिष्ठति । गङ्गामुपतिष्ठते पत्या । पथि कर्त्तरि किम् ? प्रत्यानमुपतिष्ठति ॥८७२॥

लब्धुमिच्छा लिप्सा । उपात् परात् स्थो न स्याद्वा लिप्सायाम् । धार्मिक-
मुपतिष्ठति धार्मिक लब्धुमिच्छतीत्यर्थ ॥८७३॥

उपात् परादकर्मकात् स्थो न स्यात् चे । विभाषादयमध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम् ।
ज्ञानमुपतिष्ठते उपस्थित भवतीत्यर्थ । अढात् कि राजानमुपतिष्ठति ॥८७४॥

गम् च ऋच्छश्च प्रच्छश्च स्वृश्च श्रुश्च वेत्तिश्च अर्त्तिश्च दृश् चिति तस्मात् । सम
परिधीऽकर्मकेभ्य एभ्यो घे न स्यात् । समगतत्यादि इगुङुरिति कित् पचे वन-
तनेति मलोपे ऋसखादिति सिलोप । कित्वाभावपचे मस्यानुसार सङ्गसीष्टे-
त्यादि कित् पचे मस्य लोप । अकित् पचेऽनुसार । ससृच्छत इति ऋच्छ-
मूर्त्तौ गमनमीदृशी तुदादित्वात् श सपृच्छत इति प्रच्छौश जीशे तुदादित्वात् ञि
अद्वादित्वात् जि । सस्वरते इति स्वृ ऊ अच्चीपतापयो । सशृणुत इति श्रु न
गतौ श्रुतौ श्रु. जि. णत्वम् । सविद्वते इत्यादि विदलमतौ अन्ते शपो लुक्
मान्तीऽदनत, मान्ती रमिनि रम् वा पचे सविदते । समियूते इति ऋर्द्धि गत्या ते

८७६ । गेर्वांस्पोहो ढे च ।

गे ५१, वा ११, अस्वीह ५१, ढे ७१, च ११ ।

निरस्यते निरस्यति, समूहते समूहति ।

८७७ । गेरूहः स्पो येऽणौ ।

गे ५१, ऊह ६१, स्खः ११, ये ७१, अणौ ७ ।

ब्रह्म समुह्यात् ।

८७८ । आत्माङ्गढादढाच्चाहनयमः ।

आत्माङ्गढात् ५१, अढात् ५१, च ११, आ हनयम ५१ ।

उर आहते पादमायच्छते । आहते आयच्छते ।

अन्यत्र शत्रुमाहन्ति, परशिर आयच्छति ।

शपो लुक् ह्लादी रेडि पृष्ठादिङि खे रे खेर्थोरियुवर्णे । अर्चोत्यनेन ऋप्रापणे इति भौवादिकस्यापि ग्रहणात् समुच्छते इत्यपि बोध्यं स्यादानेति ऋच्छादेशः । सपश्यते इति सुगमम् ॥८७५॥

गे. पराभ्या अस्य इत्थेपि ऊहड तर्के इत्येताभ्या म स्याद्वा घे । ढे कर्मणि विद्यमाने चकारात् कर्माभावे च । सन्तत तिमिरमिन्दुरुदासे इति दिश समूहं त्रिवेति च भारवि । गे किम् ? अस्यति ऊहते ॥८७६॥

गेरित्यस्य ऊहशीपादानात् पूर्वतः किमपि नानुवर्त्तते । गे. परस्य ऊह स्व स्यादणौ ये परे । समुह्यादिति सपूर्वं ऊहड तर्के पूर्वेण व्या परस्मैपदविधानेन ऋस्वः । अणौ किं व्यणि समुह्यः ॥८७७॥

आत्माङ्ग ढ यस्य स आत्माङ्गढ तस्मात् । नास्ति ढ यस्य सीऽढ तस्मात् । हन च यम च हनयम् । आडो हनयम् तस्मात् । मण्डूकप्रुताधिकारात् घे म इत्युभयमनुवर्त्तते । स्वाङ्गकर्मकाभ्यामकर्मकाभ्याञ्च आपूर्वहनयमाभ्या घे म स्यात् । उरो वच आहते पीडयतीत्यर्थः । पादमायच्छते दीर्घं करोतीत्यर्थः । कर्मा- विवचायान्तु आहते पीडितो भवतीत्यर्थः । आयच्छते दीर्घो भवतीत्यर्थः । स्वाङ्गढादित्यनेनैवेष्टसिङे आत्माङ्गढादिति गौरवम् अद्रव मूर्तमित्यादिपारिभा- षिकस्वाङ्गव्यावृत्त्यर्थम् । इह तु आत्मनोऽङ्गम् आत्माङ्गमिति । अतएव परशिर- आयच्छतीत्यत्र परशिरस, पारिभाषिकस्वाङ्गत्वेऽपि न स्यात् । गाण्डीवी कनक-

मम् ।

८७६ । हनः कित् सिः ।

हन ५।, कित् ११।, सि. १। ।

हनः परः सिः कित् स्यात् । आहत आवधिष्ट, आह-
साताम् आवधिषाताम् ।

८८० । यमः सूचने वा तूद्वाहे ।

यम ५।, सूचने ७।, वा ११।, तु ११। उद्वाहे ७।

आयत । रामः सीतामुपायत उपायस्त ।

८८१ । व्युत्तपः ।

वि उत् तपः ५। ।

वितपते उत्तपते पाणि जनः । आत्माङ्गढादढाच्च कि,
महीं वितपत्त्वर्कः ।

शिलानिभ भुजाभ्यामाजङ्घे विषमविलोचनस्य वच इति भारवी पराङ्गकम्पकल -
दसाधु इति भागवत्तिजुमरकुलचन्द्रा । वस्तुतस्तु गाण्डीवी कनकशिनानिभ
भुजाभ्या स्त वच आजङ्घे विषमविलोचनस्येति अनादरे षष्ठी तमनाट्य स्वबला-
धिक्य सूचितवानित्यर्थ ॥ ८७८ ॥

हन पर' सि कित् स्यात् । आहतेत्यादि पूर्वणात्मनेपदेऽनेन से कित्त्वा-
हनतनेति यलोपे सेलीपः । पचे टी मे तु वा इति वधादेशे इमि आवधिष्ट ॥ ८७९ ॥

यम पर सि कित् स्यात् आत्मनेपदे सूचनेऽर्थं विवाहे तु वा । सूचनमि-
ङ्गितादिना विज्ञापनम् आयत इति पूर्वणात्मनेपदेऽनेन से कित्त्वे वनतनेति मलोप
सेलीपः । उपायतेत्यादि उपयमी विवाहे इति वक्ष्यमाणादात्मनेपदे अनेन सि.
किङ्वा । पूर्वतरसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह शत्रुमाह्नवीत्यादि ॥ ८८० ॥

तप कित् कार्यासम्भवात् कित् सिरिति नातुवर्त्तते । मण्डूकब्रुत्या घे मम्
इत्यनुवर्त्तते । व्युद्गा परादात्माङ्गढादढाच्च तपो घे म स्यात् । पाणिमिति हस्तम्
उपतप्त करीतीत्यर्थः । वितपते उत्तपते जन, ज्ञपतप्त, स्यात् इत्यर्थः ॥ ८८१ ॥

सुग्वबोध व्याकरणम् ।

८८२ । तपोढाद् यक् च रे ।

तपोढात् ५।, यक् ।१।, च ।१।, रे ७। ।

तप्यते तपस्तापसः । रे किम् ? अतप्त ।

८८३ । सृजः श्राद्धघातनीण् च ।

सृज ५।, श्राद्धघात् ५।, तनि ७।, इण् ।१।, च ।१। ।

सृज्यते सृज भक्तः । असर्जि । श्राद्धघात् किम् ? सृजति
मालां मालिकः ।

८८४ । नि-सं-व्युप-ह्वः ।

नि स-वि उप-ह्व. ५। ।

निह्वयते संह्वयते विह्वयते उपह्वयते ।

८८५ । स्पर्द्धायामाडः ।

स्पर्द्धाया ७।, आड ५। ।

कृष्णश्चानूरमाह्वयते ।

तपो ढ कर्म यस्य स तपोढ तस्मात् । पृथक् योगादुद्दिष्टं नानुवर्त्तते ।
एव तपोढादित्यनेन आत्माङ्गढादढाच्चैत्यपि निरस्तम् । तपोढात्तप. सर्वविभक्तौना-
मात्मनेपद स्यात् चे । रे परे यक् च स्यादित्यर्थः । तप्यते तपस्तापस इति दुःखिन
तपो जनयतीत्यर्थः । एव तप्येत तप्यताम् अतप्यत । रे किम् ? अतप्तेति निमित्त-
गतविशेषत्वेन बलवत्त्वात् व्या सिरेव । एव तेषु तप्ता इत्यादि । तपोढादिति
किम् ? मर्द्दौ वितपत्यर्कः ॥८८२॥

अङ्गा अस्वस्येति प्रज्ञादित्वात् ये आङ् घ कर्ता यस्य स आङ्घः तस्मात् । आङ्-
घात् सृज सर्वविभक्तौनामात्मनेपद स्यात् चे । रे परे यक् तनि इण् च स्यादित्यर्थः ।
एव सृज्येत असर्जि ससृजे स्रष्टा इत्यादि । आङ्घघात् किम् ? सृजति माला
मालिक ॥८८३॥

अनिष्टत्वात् यगिणौ नानुवर्त्तते । निमं व्युपेभ्य. परात् ह्वयतेर्न स्यात् ॥८८४॥

आड. परात् ह्वयतेर्न स्यात् सार्द्धायाम् । सार्द्धा पराभिभवेच्चा । सार्द्धायां
किम् ? पिता पुत्रसाह्वयति ॥८८५॥

८८६ । सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्न-
कथोपयोगे कृजः ।

सूचन—उपयोगे ७, कृज ५ ।

अपकुरुते । श्येनो वर्त्तिकाम् उपकुरुते । विष्णुं प्रकु-
रुते । परदारान् प्रकुरुते । एधोदकस्य उपस्कुरुते । गीताः
प्रकुरुते । शत प्रकुरुते ।

८८७ । अधेः शक्तौ ।

अधे' ५, शक्तौ ७ ।

दैत्यान् अधिकुरुते कृणुः ।

८८८ । शब्दढाढाद्वेः ।

शब्दढाढात् ५, वे ५ ।

खरान् विकुरुते । वायुर्विकुरुते । अन्यत्र चित्तं विक-
रोति कामः ।

आङ्पूर्वस्य करोते सूचनादावर्णभधानादाङ् इति नातुवर्त्तते । सूचन परदीषा-
दाविष्करणम् । अवक्षेपण तिरस्कार । सेवा अनुवृत्ति । साहस पञ्चाद्दोषमना-
लीच्य करणम् । द्विसा चौर्यपरदारगमनादि । प्रतियत्न सती गुणान्तरम् । कथा
आख्यानम् । उपयोगी धर्माद्यर्थं द्रव्यविनियोग । एष्वर्थेषु कृजो न स्यात् वे । अप-
कुरुते कस्यचिद्दोषमाविष्करोतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुपकुरुते तिरस्करोती-
त्यर्थः । परदारान् प्रकुरुते सेवते साहसात् तेषु प्रवर्त्तते वा इति सेवासाहसयोरेक-
मुदाहरणम् । एधोदकस्योपस्कुरुते इति एध काष्ठं तस्य उदक रसः । एधोदकम्
औषधाद्यर्थं तस्य उष्णत्वादिगुणान्तराधान करोतीत्यर्थः । एधोदकस्येति प्रतियत्ने
कर्मणि षष्ठी । उपस्कुरुते इति सपरेरिति मुम् । गीता, प्रकुरुते कथयतीत्यर्थः ।
शत प्रकुरुते शत द्रव्याणि विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ८८६ ॥

अधे, परात् कृजो न स्यात् वे शक्तौ । शक्तिरभिभवः । दैत्यान्धिकुरुते अभि-
भवतीत्यर्थः । शक्तौ किम् ? अधिकरोति राजा । अधेः कृज उपेक्षाया त्वामधि-
कुरुते उपेक्षत इत्यर्थः इति कश्चित् ॥ ८८७ ॥

८८६ । ज्ञानार्चोत्क्षेपोपनयनभृतिविग-
नानव्ययेषु नीजः ।

ज्ञान—व्ययेषु ७॥, नीज ५ ।

शास्त्रे नयते, विष्णु नयते, दण्डमुन्नयते, पुत्रमुपनयते,
भृत्यमुपनयते, ऋणं विनयते, द्रव्यं विनयते ।

८८७ । घस्यामूर्त्तदात् ।

घस्यामूर्त्तदात् ५ ।

क्रोध विनयते ।

घस्य किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्त्तं किम् ?
गण्डं विनयति ।

शब्दी ढम् कर्म यस्य स शब्दः । नास्ति ढ यस्य सोऽढ । शब्दश्च अढश्च
शब्ददाढ तस्मात् । वे परात् शब्दकर्मकात् अकर्मकाच्च कृञी म स्यात् घे ।
स्वरान् विकुरुते विशेषेण करोति इत्यर्थः । वायुविकुरुते विशेषेण विक्रतो भवति
इत्यर्थः । चित्तं विकरोति काम इति विरुद्धं करोतीत्यर्थः ॥ ८८८ ॥

एवर्थेषु नीजो म स्यात् घे । ज्ञान प्रमेयनिश्चय । शास्त्रे नयते शास्त्र
निश्चिनोतीत्यर्थः विष्णु नयते पूजयतीत्यर्थः । उत्क्षेप ऊर्ध्वप्रापण दण्डमुन्नयते
उत्क्षिपतीत्यर्थः । उपनयन यज्ञोपवीतदानसंस्कार पुत्रमुपनयते पुत्रं यज्ञोप
वीतदानेन संस्कारीतीत्यर्थः । भृति कर्मवेतनम् । भृत्यमुपनयते भृतिदानेन
समीपमानयतीत्यर्थः । विगणनम् ऋणादिपरिशोधनम् । ऋणं विनयते विशी-
घयतीत्यर्थः । व्ययी धर्मादौ द्रव्यविनियोग द्रव्यं विनयते विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ।
एषु किम् ? गा वन नयति नयते ॥ ८८९ ॥

वे कर्त्तरि तिष्ठतीति घस्य घस्यम् अमूर्त्तं ढं कर्म यस्य स तस्मात् नीजो म
स्यात् घे । क्रोध विनयते उपशमयतीत्यर्थः । विपूर्वस्यैवीपशमनार्थत्वादेरिति,
नीकम् । गण्डं विनयतीति गण्डं व्रणम् ॥ ८९० ॥

८६१ । वृत्त्युत्साहतायने क्रमः परोपक्रमः ।

वृत्ति-उत्साह-तायने ७, क्रम ५, परा उप क्रम ५ ।

ऋचु क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते साधुः । सतां श्रीः
क्रमते । पराक्रमते, उपक्रमते ।

८६२ । आडो भोद्गमे ।

आड ५, भोद्गमे ७ ।

आक्रमते अर्कः । भोद्गमे किम् ? आक्रामति धूमः खं
व्याप्नोतीत्यर्थः ।

८६३ । वेः पद्भिः ।

वे ५, पद्भि ३॥ ।

साधु विक्रमते वाजी । पद्भिः किम् ? वाजिना विक्रामति राजा ।

८६४ । प्रोपादारम्भे ।

प्र-उपात् ५, आरम्भे ७ ।

भोक्तु प्रक्रमते उपक्रमते ।

वृत्तिरप्रतिबन्ध । उत्साह उद्यम । तायन स्फूर्तता । एष्वर्थेषु स स्यात्
वे । परोपाध्या क्रमोऽपि एष्वर्थेष्वेव । परोपग्रहणमन्वोपसर्गनिरासार्थम् ऋचु
क्रमते बुद्धिः अप्रतिहता भवतीत्यर्थः । धर्माय क्रमते साधु उत्साहत इत्यर्थः सता
श्री क्रमते स्फूर्ता भवतीत्यर्थः । एष्वर्थेष्वेवेत्यर्थः । अन्यत्र क्रामति पराक्रामति ॥८६१॥

भा ज्योतिरस्यास्तीति भ अर्श आदिवाद् । भानां चन्द्रसूर्यादीनाम् उद्गमे
ऊर्ध्वगमने आड परात् क्रमो स स्यात् वे । आक्रमते अर्क उद्गच्छतीत्यर्थः । एव
चन्द्र आक्रमते अग्निराक्रमते दिवम् । दिवमाक्रममाश्वेव केतुताराभयप्रदेति भट्टि ।
ऊर्ध्वगमनादन्यत्र न स्यात् । तेन अग्निरित्यनमाक्रामति प्राप्नोतीत्यर्थः । नभ
समाक्रामति कृष्णवर्त्मना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्कर इत्यत्र नभो व्याप्नोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गसि ह ॥८६२॥

वे परात् क्रमो स स्यात् वे पद्भिर्धात्वर्थे । पद्भिरित्यत्र बहुलमविवक्षितं तेन
पद्भ्यामपि यथा साधु विक्रमते हस इति ॥८६३॥

८६५ । वाऽगेः ।

वा । १।, अगे ५। ।

क्रमते क्रामति ।

८६६ । निऋवे ज्ञः ।

निऋवे ७।, ज्ञ ५। ।

शतमपजानीते ।

८६७ । अढात् ।

अढात् ५। ।

सर्पिषो जानीते ।

८६८ । संप्रतेरस्मृतौ ।

स-प्रते ५।, अस्मृतौ ७। ।

संजानीते प्रतिजानीते । अस्मृतौ किम् ? पुत्रं संजानाति ।

प्रीपाभ्या परात् क्रमो घे स स्यादारम्भे । भीक्तु प्रक्रमते आरभत इत्यर्थः ।
आरम्भे किं ? पूर्वेषु प्रक्रमति गच्छतीत्यर्थः परीदुरूपक्रमति आगच्छतीत्यर्थः ॥८६४॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि तस्मात् । अगे क्रमो स स्यादा घे । अगे किम् ?
सक्रमति । वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् सक्रमते गुरुरित्यत्र सम्प्रत्ययस्य उप-
सर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् ॥८६५॥

जानातेर्घे स स्यात् निऋवे । निऋवोऽपलाप, अपपूर्वजानातिर्निऋवार्थः ॥८६६॥

अकर्षकाज्जानातेर्घे स स्यात् । सर्पिषो जानीते इति ज्ञोऽज्ञाने घे इत्यनेन
सर्पिष इति करणे षष्ठी सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । जानातिरत्र प्रह-
त्यर्थः ॥८६७॥

सम्प्रतिभ्या पराज्जानातेर्घे स स्यात् न तु स्मृतौ । संजानीते प्रतिजानीते
अङ्गीकरोतीत्यर्थः । स्मृतौ तु संजानाति प्रतिजानाति ॥८६८॥

८६६ । जेठेऽजौ घे ।

जे ५१, टे ७१, अजौ ७१, घे ७१ ।

दर्शयते भवो भक्तान् । अजौ यत् ढं तच्चेत् घ इति किम् ? दर्श-
यति शम्भुं भक्तान् भक्तिः । स्मृतौ तु, स्मारयति भक्तान् हरिः ।

६०० । ज्ञान-यत्न प्रलीभे वदः ।

ज्ञान यत्न-प्रलीभे ७१, वद ५१ ।

पाणिनिर्वदते, क्षेत्रे वदते, शिष्यमुपवदते ।

६०१ । अनोरढात् ।

अनो ५१, अढात् ५१ ।

अनुवदते ।

६०२ । विमति-व्यक्त-सङ्गीतोः ।

विमति-व्यक्त सङ्गीतो ७१ ।

विवदन्ते शिष्याः । ब्राह्मणा वेदं संप्रवदन्ते । व्यक्तं
किम् ? संप्रवदन्ति खगाः ।

अजौ अजग्रन्तदशाया टे कर्मणि अग्रन्तस्य घे कर्त्तरि सति अग्रन्ताद्वातीर्वे म
स्यात् नतु स्मृतौ । भक्ता य भव पश्यन्ति स भवो भक्तान् दर्शयते अर्थादात्मान-
मित्यर्थ । दर्शयति शम्भुमित्यादि अवाजौ कर्म शम्भु अग्रन्तस्य कर्त्तुं भक्तिरिति
नात्मनेपदम् । स्मारयतीत्यादि अत अजग्रन्तदशाया कर्मणि हरिर्वाग्रन्तस्य कर्त्तृत्वे-
ऽपि स्मरणार्थत्वात्नात्मनेपदम् ॥ ८६६ ॥

एवर्थेषु वदैवाचीत्यस्मात् घे म स्यात् । पाणिनिर्वदत वदितुं जानातीत्यर्थ ।
क्षेत्रे वदते यत्न करोतीत्यर्थ । शिष्यमुपवदते प्रलीभयतीत्यर्थ । केचित्तु प्रका-
शीत्साहसान्वेष्वपि स्मृतौ मनुर्वदते प्रकाशमानोऽर्थे प्रतिपादयतीत्यर्थ युद्धं वदते
सत्सहमानो वदतीत्यर्थ । क्लिष्टमुपवदते उपसान्वयतीत्यर्थ इत्युदाहरन्ति ॥ ६०० ॥

अनो परादकर्मकत्वे वदो घे म स्यात् । अनुवदते रामस्य कृष्ण । रामो
यथा वदति कृष्णोऽपि तथा वदतीत्यर्थ । अढात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ॥ ६०१ ॥

विविधा नानाप्रकारा सतिविनतिः । व्यक्ता चासी सङ्गीतिस्तेति व्यक्तसङ्गीतिः ।

६०३ । तद्योगे वा ।

तद्योगे ७, वा ११ ।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्याः ।

६०४ । अवाङ्गिरः ।

अवात् ५, गिर' ११ ।

अवगिरते ।

६०५ । समः प्रतिज्ञायाम् ।

सम ५, प्रतिज्ञायाम् ७ ।

शत सङ्गिरते ।

६०६ । उच्चरः सढात् ।

उत् चर ५, सढात् ५ ।

धर्ममुच्चरते । सढात् किम् ? धूम उच्चरति ।

६०७ । समस्त्रया ।

सम ५, त्रया ३ ।

अश्वेन सञ्चरते ।

विमतिश्च व्यक्तसहोक्तिश्च विमतिव्यक्तसहोक्ती तथोरर्थयोर्वर्त्तमानाददो घे म
स्यात् । विप्रवदन्ते शिष्या इति द्वयोरुदाहरणम् । नानाप्रकारकज्ञानपूर्वक वदन्ति
व्यक्त सङ्ग वदन्ति वेत्यर्थे ॥६०२॥

तथोर्विमतिव्यक्तसहोक्त्योर्योगस्तद्योग । एतस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाददो घे म
स्याद्वा । विप्रवदन्ते वैद्या इति नानाप्रकारकज्ञानपूर्वक व्यक्त सङ्ग वदन्तीत्यर्थे ॥६०३॥

अवात् परात् गिरतेर्घे म स्यात् ॥६०४॥

सम परात् गिरतेर्घे म स्यात् प्रतिज्ञायाम् । शत समिरते प्रतिजानीते
इत्यर्थे । प्रतिज्ञाया किम् ? समिरति मुङ्क्ते इत्यर्थे ॥६०५॥

उद परात् सकर्म्मकाच्चरो घे म स्यात् । धूम उच्चरतीति उद्गच्छतीत्यर्थे ।
स्वर प्रतिज्ञार्थत्वाभावात् प्रतिज्ञायामिति नानुवर्त्तते ॥६०६॥

पृथग्योगात् सदादिति नानुवर्त्तते सम' पराच्चरो घे म स्यात् साधनद्वितीया-

६०८ । दानः सा चेच्चार्थे ।

दान ५१, सा ११, चेत् ११, चर्थे ७ ।

दास्या सयच्छते कामी । चर्थे किम् ? दास्या संयच्छति
भिक्षा भिक्षवे ।

६०९ । उप-यमो विवाहे ।

उप यम ५१, विवाहे ७ ।

रामः सीतामुपायत उपायंस्त ।

६१० । भुजोऽशने ।

भुज ५१, अशने ७ ।

शालीन् भुङ्क्ते गौः । अनशने तु, पृथ्वीं भुनक्ति राजा ।

नेन योगे सति तेन द्वेता सहार्थं च विहिततृतीयान्तेन योगे न स्यात् । यथा
पुण्येन सञ्चरति पुत्रेण सञ्चरति ॥६०७॥

सा तृतीया चेत् यदि चतुर्थ्यर्थे भवति तदा तेन तृतीयान्तेन योगे सन्तुर्वाहानी
धे म स्यात् । दास्या इति सन्दानी मे इत्यधर्म्मसम्प्रदाने तृतीया दास्या सयच्छति
भिक्षामित्यत्र दास्येति करणे तृतीया । उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि स्यादिति
दुर्गसिंह । तेन दास्या सयच्छते माला कामुक । न च सन्दानीमेऽधर्म्म इति
चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानादेव सन्दान प्राप्ताविह तदुपादान व्यर्थमिति वाच्यम् ।
निमित्तस्य सन्दानीऽनुक्तौ केवलिन कार्य्येणात्मनेपदेन सूत्रत्वासम्भवात् । तथाच
कार्य्यी कार्य्यं निमित्तञ्च विभि सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्य्यकार्य्याभ्यां क्वचित्
कार्य्यनिमित्तत इति सम्प्रदायः । न च तर्हि ये इत्यस्यापि सूत्रत्वासम्भव इति
वाच्यम् । तत्र पूर्वतश्चपञ्चमीरनुवृत्ति किं चात्र दाःऽनुक्तौ पूर्वतश्चरीऽनुवृत्तौ
तद्योगे चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानाभावादुक्तप्रलापवद्वचन स्यादिति ॥६०८॥

उपायमो धे म स्याद्विवाहे । विवाहोऽत्र स्त्रीकारमात्रम् । वर कन्यामुप-
यच्छते रामो विश्वामित्रादस्त्रमुपयेमे । कोपात् काश्चित् प्रियैः प्रत्यमुपायंसत
नासवमिति भट्टी न स्वीकृतवत्य इत्यर्थः । स 'त इत्यादि यम सूत्रेण इत्यादिना
से कित्त्वपक्षे वनतनेति मलीपे सेलीपि । पक्षे नस्यानुस्वार ॥६०९॥

८११। संक्षुणोः ।

संक्षुणो ५। ।

शस्त्रं संक्षुणते ।

८१२। युजिर उद्ग्यचोऽयज्ञपात्रे ।

युजिर. ५।, उद्ग्यच' ५।, अयज्ञपात्रे ७। ।

उद्युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्रे तु, प्रयुनक्ति यज्ञपात्रम् ।

८१३। प्रतारे वञ्चिगर्द्धः ।

प्रतारे ७।, वञ्चि गर्द्धः ५। ।

वटुं वञ्चयते गर्द्धयते । प्रतारे किम् ? श्येनोऽहि वञ्चयति ।

८१४। पूजाभिभवे च लापेः ।

पूजाभिभवे ७।, च । १।, लापे. ५। ।

जटाभिर्लापयते । श्येनो वृत्तिकासुल्लापयते । पुत्रसुल्ला-
पयते । एषु किम् ? घृत विलापयति ।

सुजीङ्ग्रे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशने इति गौरव ज्ञापयति सुजीङ्ग्रे वाच्ये
भक्षणेऽनेकार्थादुपभोगेऽपि सं स्यादिति । भक्षणे शालीन् मुङ्क्ते । उपभोगे तु वुसुजे
पृथिवीपाल पृथिवीमेव कीवलामिति रघु । एव वृद्धी जनो दुःखशतानि मुङ्क्ते
सखमुपमुङ्क्ते इत्यादि । अनशने तु इति अत्र नजीऽल्यार्थत्वादशनभिन्ने पालने
एव नतुपभोगे इत्यर्थः ॥८१०॥

सप्त, परात् क्षौतेर्वै स स्यात् । शस्त्रं संक्षुणते शाण्यतीत्यर्थः ॥८११॥

गेरच ग्यच् उत् च ग्यञ् तत् तस्मात् । उदो गेरचश्च परात् युजिरौ च युतौ
इत्यस्मात् स स्यात् चे नतु यज्ञपात्रे प्रयुज्यमाने । यज्ञपात्रे तु प्रयुनक्ति सुवमिति
शष. । उद्ग्यच किम् ? सयुनक्ति नियुनक्ति ॥८१२॥

वन्तु गत्या गृधिर्यु लिप्ते इत्येताभ्या प्रेरणज्यान्ताभ्या च सं स्यात् प्रतारे ।
प्रतारी वञ्चन विस्वादनमिति दुर्गसिंह. । वटुं ब्राह्मणकुमारं वञ्चयत गर्द्धयते
प्रतारश्चतीत्यर्थः । प्रतारे किम् ? श्येन पक्षी अहि सर्पं वञ्चयति गमयतीत्यर्थः ॥८१३॥

लापिस्त्रिंशतिभिर्वा मिथोरिति ज्ञापचे लातेश्च जौ उभयोरान्दन्तात्

६१५ । मिथ्याकारेरभ्यासे ।

मिथ्या ५।, कारे ५।, अभ्यासे ७।

पटं मिथ्या कारयते । मिथ्या किम् ? साधु पदं कारयति ।
अभ्यासे किम् ? सकृत् पदं मिथ्या कारयति ।

६१६ । व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थ-हसान्यह्वहोऽनन्योन्यार्थे ।

व्यतीहारे ७।, गति—वहः ५., अनन्योन्यार्थे ७।

व्यतिभवते अकमिन्दुः, व्यतिहरते व्यतिवहते । व्यति-
जज्ञिष्व व्यतिजज्ञिष्वम् ।

पणि रूपम् । लापयतेर्घे न स्यात् पूजायामभिभवे चकारात् प्रतारे च । जटाभि-
लापयते पूजामभिगच्छतीत्यर्थः । श्लेणी वर्त्तिकामुक्तापयते अभिभवतीत्यर्थः ।
पुनमुक्तापयते प्रतारयतीत्यर्थः । एषु किम् ? घृत विलापयति द्रवीकरोतीत्यर्थः ॥६१४॥

मिथ्येत्यव्यय लुप्तपञ्चम्यन्तम् । मिथ्याशब्दात् परात् कारयतेर्घे न स्यात्
पौन पुन्वे । पदं मिथ्या कारयते खरादिदुष्ट पदं पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थः ।
मिथ्योपपदात् किम् ? साधुपदं कारयति पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थः । अभ्यासे किम् ?
सकृत्पदं मिथ्या कारयति सकृदुच्चारयतीत्यर्थः ॥६१५॥

व्यतीहार परस्परस्यैकजातीयक्रियाकरणम् । गतिश्च हिंसा च शब्दश्च गति-
हिंसाशब्दाः । तेषां येषां ते गतिहिंसाशब्दार्थाः । ते च हसश्च गतिहिंसा-
शब्दार्थहसा । तेषोऽन्य गतिहिंसाशब्दार्थहसान्य । गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यश्च
हश्च वद् चेति तस्मात् । अन्योन्यस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सोऽन्योन्यार्थः न अन्योन्यार्थः,
अनन्योन्यार्थं तस्मिन् । गत्यर्थं हिंसार्थं शब्दार्थं हसति-एतद्विधधातुभ्यो हवहाभ्याश्च
न स्यात् घे व्यतीहारे नन्योन्यार्थशब्दे प्रयुज्यमाने । परस्परमेकजातीयक्रिया
करणं व्यतीहारः । हवहोर्गैत्यन्तात् सम्पूर्वस्य हिंसार्थत्वाच्च निषेधे पृथगुक्तिः ।
इन्दुरर्को व्यतिभवते इति अर्को यथा इन्दावस्त गते उदेति इन्दुरपि तथा अर्को
अस्त गते उदेतीति व्यतीहारः । व्यतिहरन्ते धान्य चौराः । व्यतिहरन्ते राजानः ।
व्यतिवहन्ते भाग कृषकाः । व्यतिजज्ञिष्वेत्यादि । जनमलिङ्गनौ ह्यादौ रीद्विरिति
द्विले सध्वोरस्येति इमि हनगमित्युङ्खोपः । व्यतिपूर्वत्वाभावेऽपि प्रियामुख
किपुरुषश्चुम्बे इति काखिदासः ॥६१६॥

६१७ । होऽस्तेरेति ।

ह' १।, अस्ते ६।, एति ७। ।

अस्तेर्ह' स्यात् एकारे परे । व्यतिहे । गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिहसन्ति । अन्योन्यार्थं तु, परस्पर व्यतिलुनन्ति ।

६१८ । स्मृ दृश्ऽननुज्ञानाप्रतिश्रोः सनः ।

स्मृ—श्री' ५।, सन ५। ।

एभ्यः सनन्तेभ्यो मं स्यात् घे । सुस्मृषते दिदृक्षते जिज्ञासते शुश्रूषते । अन्यत्र अनुजिज्ञासति आशुश्रूषति प्रतिशुश्रूषति ।

६१९ । जिञ् अन्त-पिव धे नृद्वद वस दम्बुचाद परिमुहायमयसोऽगिज्ञापवदाग्रन्योत्-समायमः फलिनि ।

जित्—यस ५।, अगिज्ञा—यस ५।, फलिनि ७।,

जितो अन्तपिवादे रगिज्ञानाते-रपवदोऽग्रन्योदादि-

सुगमम् । गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्तीत्यादि गत्यर्थादेर्व्यतीहारं कर्त्तव्येवात्मने-पदनिषेधो भावकर्मणोस्तु स्यादेव । तेन व्यतिगम्यते याभी जनैरित्यादि । अन्योन्यार्थे तु परस्पर व्यतिलुनन्ति । एवम् अन्योन्यम् इतरेतरम् । तत्र परस्पर-शब्देरेव व्यतीहारस्योक्तत्वात् नात्मनेपदम् । सम्यग्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनइय-मिति रघौ । विनिमयशब्दस्यापि अन्योन्यार्थत्वात्मात्मनेपदम् ॥६१७॥

नास्ति अनुर्यस्मिन् सोऽननु । स चासौ ज्ञाश्चेति अननुज्ञा । न विद्येत आप्रतौ यस्मिन् सोऽनाप्रति । स चासौ शुश्चेति अनाप्रतिशु । स्मृश् दृश् च अननुज्ञाश्च अनाप्रतिशुश्चेति तस्मात् । एभ्य सनन्तेभ्यो मं स्यात् घे । दिदृक्षत इति वद्रीऽकिञ्भस इत्यव वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् ऋकारस्य न रेफ । शुश्रूषते इति तालव्यादि ॥६१८॥

परिमुहं परिमुह । आङो यमयसौ आयमयसौ । ततः पिवश्च घेय नृत् च वदश्च वसश्च दम च रुचश्च परिमुहश्च आयमयसौ चेति । अन्तश्चासौ पिवधे-

पूर्वयमश्च फलवति चे मं स्यात् । यजते । पाययते धापयते
नर्त्तयते वादयते वासयते दमयते रोचयते आदयते परि-
मोहयते आयामयते आयासयते । जानीते अपवदते उद्यच्छते
सयच्छते आयच्छते, अन्ये तु, वेदमुद्यच्छति । फलिनि किम् ?
यजति याजकः ।

इति मपाद' ।

वृहदवसदम्, चादपरिमुहयमयस् चेति अग्रन्तपिवादियमयस् जिञ्ज अग्रन्तपिवादि-
यमयस् चेति तस्मात् । नास्ति गिर्यास्मिन् सोऽगि, अगिश्चासौ ज्ञाश्चेति अगिश्चा
अपाहद अपवद । उद च सन् च आश्च उत्समा तेभ्यो यम् उत्समायम् । न
अन्योऽयन्यः । अन्यस्ये उत्समायम् अन्यन्योत्समायम् । ततोऽगिश्चाश्च अपवदश्च
अग्रन्योत्समायम् चेति तस्मात् अत्र जित्पदेन गणे जानुबन्धा अग्रन्ताश्च गृह्यन्ते ।
तेन जित्वेनैव अग्रन्तप्राप्तौ अग्रन्तपिवादग्रहणम् कम्पान्नाथे डिड्यादिना विहित
परस्मैपदस्य बाधनायम् । अन्यथा पिवधे अद एषामन्नाथेत्वादन्वेषामजि प्राणि-
चाढत्वात् तेन परस्मैपदापत्तिरासोदेव । ततश्च कम्पान्नेत्यादिविशेषविधिरविषये
सर्वजन्तुभ्यः फलवत्कर्त्तव्यात्मनेपद सिद्धमिति । किञ्च स्वमजक् वितर्कं इत्याद-
र्जानुबन्धेन चुरादेर्जेज्कारेण जानुबन्धित्वं नास्तीति सूचनाङ्गणपठितजानुबन्ध-
भिन्नचुरादेर्नेय व्यवस्था । यजते इत्यादि । यजैजौ देवार्चादौ एव पा पाने घेष्ट
पाने । वृत्त्य नर्त्ते । वदै वाचि । वसै ओ निवासे । दमभ्यु डर्शने । रुच ऊल्ल
प्रीतिप्रकाशयो । अदौ भत्ये । मुञ्च लूडि वैचिष्ये । यमौ उ विरतौ । इयंसूर्य-
तने । एकादशैते अग्रन्ता । ज्ञाग बोधने । वदै वाचि यमौ उ विरतौ । इत्य
रूप पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति भट्टौ । अनुशब्दस्य उपसर्गप्रति-
रूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् । कर्मणि प्रत्यये वा राज्ञा सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे अनुज्ञात-
मित्यर्थः । जनीत्यङ् जनौ इत्यस्य वा रूपम् । सुतस्य गमनं ततो जातमित्यर्थः । फल-
वति चे किम् ? यजति याजक अत्र वेतनद्वारा यजमानस्यैव फलम् । नवश पमे
इत्यनेनोभयपदप्राप्तौ नियमोऽयम् । नियमश्च फलवत्कर्त्तव्येव आत्मनेपदमिति चेत्
तर्हि अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदापत्तिः । फलवत्-
कर्त्तव्यात्मनेपदमेव इति चेत् वा तर्हि च फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदनिषेधे अफलवत्
कर्त्तव्यात्मनेपदापत्तिः स्यात् इत्युभयधैव व्याघातः । वस्तुतस्तु नवश, पमे इत्यादिनाः

द्वितीयः पादः—ठ भावम् ।

६२० । ठ भावे मम् ।

ठ भावे ७, मम् १ ।

धोर्ढे भावे च म स्यात् ।

६२१ । र-तनोर्यगिणौ ।

र तनोः ७, यक् इणौ १॥ ।

धोः रे परे यक्, तनि परे इण्, स्यात् ठे भावे च ।
स्तूयते विष्णुः, स्तूयेत स्तूयताम् अस्तूयत अस्तावि ।

भयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयम् । फलवति कर्त्तरि आत्मनेपदम् अफलवति परस्मैपदमिति ।
राना भृत्येन शत्रु घातयतीत्यादौ कर्त्तुं फलवत्त्वं न विवक्षणीयम् । वृक्ष परिवार-
यन्त्रे कण्टका इत्यादौ कर्त्तुं फलवत्त्वं विवक्षणीयमिति वृद्धा । लौकिकवाक्ये
नियमो नास्ति वैदिकवाक्येष्वेव नियम इति प्रामाणिका । तथाच वर्द्धमान इह
लौकिकवाक्येषु व्यभिचारीतिपुष्कलः । वेदवाक्येषु यद्यस्ति नियमः केन वार्यते ॥
विशेष पाणिनेरिष्टः सामान्य सर्ववर्क्षेण । सामान्यमनुगृह्णाति तवाचार्यपर-
म्यरेति । अतएव अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ विषदारम्भफलानि भस्मसादिति रघुः ।
तनोति शुभं गुणसम्पदा यश्च इत्यादौ फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदम् । फलं विश्वोप-
काराय धत्ते पर्वणि पर्वणीति कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये सूर्यस्य रश्मय इत्यादौ
अफलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदं सिद्धमिति ॥६१९॥

इति म-पादः ।

भावे साद्यमिति ब्रह्ममात्रेण भावपदस्य चरित्वर्थत्वादियद्वयं रतनोर्यगिणा-
वित्यादिष्वनुवृत्त्यर्थम् । धोरिति व्याख्यानं धातुभावप्राप्त्यर्थम् । तेन पच्यते
चिकित्स्यते कार्यते पिपच्यते पापच्यते इत्यादि ॥६२०॥

अर्थगतविशेषाग्निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् व्यां सिना यक् बाध्यते । इणा
सिर्बाध्यते । कित्वात् यकि न गुणः । णित्वादिषि वृद्धिः । स्तूयते इत्यादि
घौञ्ज्यरे इति दीर्घः । अस्तावीति ज्णित्यनेजिति वृद्धिः इणस्तान् खीप्सः ॥६२१॥

६२२ । हन-ग्रह-दृशचः सि-ड्यादेर्मिण् वा ।

हन ग्रह-दृश अच ५१, सि ड्यादे ६१, मिण् ११, वा ११ ।

एभ्यः परासा सिडौढौतीथौना मिण् वा स्यात् ढ भावे ।
अस्ताविषाताम् अस्तोषाता हरिहरी । तुष्टुवे, स्ताविता
स्ताविता स्तोता, स्ताविषीष्ट स्तोषीष्ट, स्ताविष्यते स्तोष्यते,
अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । स्मर्यते अर्यते संस्क्रियते ।

६२३ । नेण् तपोऽनुतापे ।

न ११, इण् ११, तप ५१, अनुतापे ७१ ।

अन्वतप्त । दौयते ।

६२४ । यन् ज्षित्कृदिग्यातः ।

यन् ११, ज्षित्कृदिणि ७१, आत ६१ ।

आदन्ताना यन् स्यात् ज्षिति कृति इणि च ।

अदायि, अदायिषाताम् अदिषाताम् ।

हन्यते अवधि अघानि, अघानिषाताम् अवधिषाताम्
आहसाताम् ।

हनश्च ग्रहश्च दृश् च अच हनग्रहदृशच् तस्मात् । सिस्व ड्यादिस्व सिड्यादि-
बल । भित्त्वादादौ णित्वात् वृद्धि । इमी बाधकीऽयम् । अस्ताविषातामित्यादि
मिणि वृद्धि । पक्षे नेमेकाजिति इम्निषेध । स्तावितेति मिणि वृद्धिः पक्षे
वेमसहेतीम् वा । अन्यत् सुगमम् । स्मर्यते इति स्याद्यर्चुत इति गुण । एवम्
अर्यते संस्क्रियते इति स्कु,स्तु व्यामेवेति गुणनियमाभावे ऋद्रि, ॥६२२॥

तपोऽनुतापेऽर्थे इण् न स्यात् ढभावे । अन्वतप्तेति तनि इषी निषेधे व्यां सौ
चौदित्वादिमी निषेधे सेर्लोप । अनुतापे किम् ? अतापि मूर्खेण भूमि । दौयते
इति दाज दान दी दाल देडां दामागै इति डौ ॥६२३॥

ज च ण च ज्षौ ज्षावितौ यस्य स ज्षित् ज्षिञ्चासौ कञ्चेति ज्षित्कृत्
ज्षित् कञ्च इण्च ज्षित्कृदिण् तस्मिन् । ज्षितीत्यनेनैवेष्टसिद्धौ कृदिति विशेषणं
दरिद्रातेर्षापिपयनागमनिषेधार्थम् । अन्यथा लोपस्याप्यादेशत्वे आगमादेशयोर्मध्ये ब्रह्मौ-

गृह्यते अग्राहि, अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् ।

दृश्यते अदर्शि, अदर्शिषाताम् अदृक्षाताम् ।

शस्यते मोहो मुकुन्देन, अशमि अशामि, अशमिषाताम्
अशामिषाताम्, अशमयिषाताम् अशामयिषाताम् ।

६२५ । भावे माद्यम् ।

भावे ७, माद्यम् १ ।

मस्याद्यं वचनं भावे प्रयुज्यते । मया भूयते, अभावि,
बभूवे बुभूवे भाविता भविता । शस्यते मुनिना अशमि ।
अकामि अवामि आचामि । व्यशमि व्यशामि । अवधि ।
अजागारि । औ तु अजागरि अजागारि ।

यानागमो विधिरिति न्यायात् ददरिद्र अत्र दरिद्र आलोप इति सूत्र बाधित्वा
यनागमापत्ते । अदायीति दास्वरूपत् तन् इति तनी लोपे अनेन यन् ।
अदायिषातामिति आता व्या सि मिण् इण् मिणोरभेदात् घण् । पक्षे स्थादीरिति
ङि अदिषाताम् अघानीति हनतन् इति तन्लोप । खिहीं घ इति हस्य घ
हङि अघानिषातामित्यादि हन आता व्या सि मिणि हस्य घ हङि । मिणी
प्राप्तौ हन कित्सिरिति से, कित्त्वे वनतनेति नलोप । पक्षे वधादेशः । गृह्यते
इति गृहादित्वात् जि । अग्राहिषातामित्यादि मिणि हङि । पक्षे इमि
ग्रहेरिमो घं । अदर्शिषातामित्यादि मिणि गुणः । पक्षे औदित्वात् नेम् शङ्काजति
षङ् षटो क से इगुडुरिति से, कित्त्वे न गुणः किलादिति षत्वम् । शस्यते
इति शसुभिर्यशमे जि हङि घटादिजनौति ऋस्वः । शमि इति स्थिते यकि
जे लोपः । मोह इति अजान्तकान्तुं कर्मत्वादुक्तकर्मणि प्रथमा अशमौत्यादि शमि
इति स्थिते तन् इति तन्लोपे जीष्मोस्तु घञेति ऋस्वो दीर्घश्च जे लोपः । अशमिषा-
तामित्यादि शमि आता व्या सि, अजान्तत्वेन अजान्तत्वात् मिण् । जीष्मोस्तु
घञेति ऋस्वे दीर्घश्च जे लोपः । मिणोऽभावपक्षे इमि न जे लोपः ॥ ६२४ ॥

अकर्म्मकाङ्क्षातोरेव भावेत्यादि विभक्तयः स्युर्न तु सकर्म्मकात्, कृतप्रत्ययास्तु
सकर्मकादकर्म्मकाच्च भावे स्युः । तेन का दिशं गन्तव्यं सभा वा न प्रवेष्टव्यं

६२६ । भन्जऽगिलम्भो वेस्समो न लोपः ।

भन्ज् अगिलम्भ ६।, वा ।१।, इस्समो ७।, न लोप १। ।

अनयोनेलोपो वा स्यात् इस्समोः परयो' ।

अभाजि अभञ्जि, अलाभि अलम्भि । गौ तु प्रालम्भि ।

६२७ । ढवत् ढघोऽढे ।

ढवत् ।१।, ढघ १।, ढढे ७। ।

ढमेव घत्व प्राप्त ढघ', स च ढवत् स्यात् न तु ढे सति ।

तथाच—क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

छात्रेण ग्रन्थस्य पाठं शिरो श्रममित्यादि । भावी धात्वर्थः । या विभक्तिर्भावितुं मर्हति तस्या आद्य वचनं स्यादित्यर्थः । तेन भूयते भूयेत भूयतामित्यादि । ननु धात्वर्थस्य वाच्यत्वे युष्मदस्मदीरवाच्चत्वात् से-प्रभृतयो न स्युः एक धात्वर्थस्य द्वित्वादेरविवक्षायां द्विवचनबहुवचने न स्त इति पारिशिष्टादेवाद्य वचनं भविष्यति किमनेनेति चेत् प्रक्रियैवेयं गरीयसीति सूत्रविधानं धात्वर्थस्य द्वित्वविवक्षया देवाभ्यां भूयते इत्यत्र द्विवचनप्रसक्तिनिरासार्थं वेति विद्यानिवासः । भूयते इति भू-सत्तायाम् अकर्म्मकत्वाद्भावे ते यक् । अभावौति तनि इष्टि वृद्धिः । वभूव इत्यादि भूवोऽङ् टागमिति अङ् वा इदं परे नेच्छन्ति । भावितेत्यादि मिष्ण् वा । शस्यत इष्टि समुभिर्यशमे ते यक् । अशसीति इष्टि ज् णिज्यन्ते जुडतोरिति वृद्धौ जनवध इति ऋस् । कस वसाचम वर्जनात् अकामि अवामि आचामि एषु न ऋस् । आचमी वर्जनात् अचमीत्यत्र ऋस् । अमयमविश्रमस्तु वेति व्यश्रमि व्यश्रमि । एव मा अमि आमि अश्रमि अश्रमि । अवधीति वध हतौ जन वधेति ऋस् । अजागरीति जायोऽणव्वीणिति गुणनिषेधे वृद्धिः । जौ तु जीस् सोसुर्घश्च जागुश्चेति वा दीर्घे अजागरि अजागारीति ॥ ६२५ ॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि । अगिश्वासौ लम्भ चेति अगिलम्भः । भन्ज च अगिलम्भ च भन्जगिलम्भ तस्य । अनयोर्मस्य लोपः स्याद्वा इष्टि नमि च परे । अभाजीत्यादि भन्ज घौ मोटने नलोपभावे वृद्धिः । अलाभीत्यादि लभङ्गौड यप्राप्तौ इष्टि परे नुष् वध इति नुष्णि अनेन नकारलोपे वृद्धिः णमि भाजं भाज भन्ज भन्ज लाभ लाभ लम्भ लम्भम् । गौ तु इति उपसर्ग उपपदे सतीत्यर्थः । अस्यैव

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुं कर्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥

स्वयमेव भिद्यते काष्ठम् अभेदि ।

६२८ । कुपि-रन्जः श्यन्-पे वा रे ।

कुपि रन्ज ५१, श्यन् पे १॥, वा ११, रे ७ ।

कुप्यति कुप्यते रज्यति रज्यते ।

घट । पञ्च इत्यादौ कर्मतोऽपि कर्तुर्बलवत्त्वात् कर्मकर्त्तरि कर्तृविहितकार्य-
प्राप्तौ कर्मविहितकार्यार्थमाह ॥ ६२६ ॥

ढञ्च तत् घञेति ढव । आदौ ढ पश्चात् घः इत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविव-
क्षाया कर्मकर्त्ता स च ढवत् स्यात् न तु ढे कर्मणि सति । द्विकर्मकाणामेक-
कर्मणि विद्यमाने कर्मान्तरस्य कर्तृत्वविवक्षा नास्तीत्यर्थः तेन याच्यते राजा
स्वयमेव भूमिमिति न स्यात् । कर्मस्थभावधातूनामेव कर्मण कर्तृत्वविवक्षा
यथा । पच्यते औदन स्वयमेव भिद्यते काष्ठ स्वयमेवेत्यादि । आतिदेशिक-
मनित्यमिति न्यायात् कर्तृस्थभावधातूना न स्यादिति बोध्यम् । तेन खाद्यते
औदन स्वयमेव गम्यते ग्राम, स्वयमेव इत्यादि न स्यात् । तथाच कर्मस्थ
पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः । बुधस्तु भाव कर्तृस्थं कर्तृस्थाश्च गमादयः
इति प्राञ्च । पच्यतेर्भावस्तुलादीना विक्लित्तिस्तुलादिष्वेव भवति न तु पाक-
कर्त्तरि । एव' भिनत्यादेर्भावो भेदादि, काष्ठादिष्वेव न तु भेदादिकर्त्तरि ।
बुधेर्भावो ज्ञान शिष्वेव न तु ग्रन्थादौ । एव गमादीना भाव पादचलनादि-
र्गमनादिकर्तृष्वेव न तु ग्रामादावित्यर्थः । ढवदित्यनेन कर्मविहितमात्मनेपद
गमादिकमतिदिश्यते न तु कर्मकर्तुः, कर्मत्व विधीयते । तेनाकर्मकत्वात् भिद्यते
काष्ठेन स्वयमेवेति भावे प्रत्यय स्यात् किञ्च एकक्रियाकर्मण कर्तृत्वं विवक्षते
इति बोध्यम् । तेन पचत्यौदन राध्यते स्वयमेवेत्यत्र न स्यात् । एव भिन्नप्रकरण-
त्वात्तद्यादौ विषयेऽपि कर्मण, कर्तृत्व न विवक्ष्यते तेन कर्त्तव्य कटेन स्वयमेव
इत्यादि न स्यात् । एकक्रियायामेकस्य कर्मत्व कर्तृत्वञ्च कथं सम्भवतीत्याह ।
क्रियमाणमित्यादि । क्रियमाण यत् कर्म तत् स्वैर्गुणैः स्वयमेव यदि प्रसिध्यति
निष्पद्यते तदा तत् कर्मकर्त्तेति विदुर्जानन्ति बुधा इति शेषः । स्वैर्गुणैः कौटुम्भैः
कर्तुः सुकरैः सुखकरैरित्यर्थः ॥ ६२७ ॥

श्यन् च पञ्च श्यन्पे । आभ्या रे विषये श्यन् परस्मैपदञ्च स्याद्वा कर्मकर्त्तरि ।

६२६ । वैणज्दुहः ।

वा । १।, इण् । १।, अज्दुह ५। ।

अजन्तात् दुहश्च इण् स्यात् वा ढघे । अकारि अकृत,
अदोहि अदुग्ध ।

६३० । न तप-रुधः सट्-पच-दुहः ।

न । १।, तप रुध सट् पच दुह ५। ।

तपो रुधः सट्ठाभ्या पचदुहाभ्यां च इण् न स्यात् ढघे ।
अतप्त, अरुद्ध । अपक्त आम्नः फल, अदुग्ध गौर्दुग्धम् । अत-
एवानयोर्दोऽपि ढघत्वम् ।

कुष्यतीत्यादि कुष ग निक्षर्षे ड्रे परे परस्मैपद झन् च वा । पचे ते यक् । रज्य-
तीत्यादि रन्जौ रागे हसुङ्ङ इति नलोप । रे किम् ? अकोषि चुकुषे अराज
ररजे ररञ्जे प वेति कृतेऽपि रतनोर्यगिणावित्यनेनापीष्टसिद्धौ झन्विधान
कुष्यन्ती बाला स्वयमेव रज्यन्ती श्राटी स्वयमेव इत्यत्र आप्यनी नित्यमिति
लुण्ठ्यम् ॥ ६२८॥

अजन्ताद् दुहश्च इण् वा स्यात् तनि परे कर्मकर्त्तरि । वा यङ्श्च बाधकार-
निवृत्त्यर्थम् । अकारीत्यादि इण्तनी लोपे इद्धि । पचे द्या सि नेर्मकारिः त
नेम् इगुङ्गुरिति से कित्वाद्गुणाभावे सेर्लोप । अदोहीत्यादि इषि गुण पच
गुह्दुह्दिह्लिहामित्यनेन सेर्निषेधे सकोऽप्राप्तिपचे अदुग्धेति ॥ ६२९॥

सह ढेन वर्त्तते यौ तौ सट्ठौ सौ च तौ पचदुहौ चेति सट्पचदुहौ । तपश्च
रुधश्च सट्पचदुहौ चेति तस्मात् । अतप्तेत्यादि स्या सि ओदित्वाङ्गे सौ सेर्लोप ।
अपक्ताम्न इत्यादि काल आम्नश्च फल पचति गोपो गा दुग्ध दोग्धि इति स्थितम् ।
ततो आम्नश्च, स्वय फलमपक्त गौश्च स्वय दुग्धमदुग्ध इत्याम्नस्य गौश्च कर्मकर्त्तृत्वम् ।
अतएवेति सकर्मकपचदुहाभ्या कर्मकर्त्तरि इण् निषेधादेव अजयो कर्मान्ते
विद्यमानेऽपि कर्मकर्त्तृत्वम् ॥ ६३०॥

६३१ । सन अन्य गन्थ ब्रू कृ गृ दुह नम-
भूषार्थाद् यक् च जि स्तु श्रिमादाच्चमिण् ।

सन—भूषार्थात् ५१, यक् ११, च ११, जि—माडात् ५१, तु ११, अमिण् ११ ।

सनन्तादेरिण् यक् च न स्यात् ढघे, जगन्तादेस्तु मिण्-
वर्जम् । चिकीर्षते अचिकीर्षिष्ट । अग्र्यीते अग्र्यन्धिष्ट, ग्र्यीते
अग्र्यन्धिष्ट । ब्रूते अवोचत । किरते अकौष्ट, गिरते अगीष्ट ।
दुग्धे अदुग्ध । नमतं अनस्त । तसते अतंसिष्ट । कारयते,
अचोकरत अकारिष्ट अकारयिष्ट । स्तुते अस्त्राविष्ट अस्त्रोष्ट ।
अग्र्यते अग्रिश्रियत अग्र्यायिष्ट अग्रयिष्ट । आहते आवधिष्ट
आघानिष्ट आहत ।

सन् सनन्त । भूषा अर्थो यस्य स भूषार्थः । सन् च अन्यश्च गन्थश्च ब्रूश्च कृश्च
गृश्च दुहश्च नमश्च भूषार्थश्चेति तस्मात् । जिर्जगन्तः । मे आत्मनेपदेऽङीऽकर्माक
माड । जिश्च स्तुश्च श्रिश्च माडश्चेति तस्मात् । न मिण् अमिण् । सनन्तादेरिण्
यक् च न स्यात् इणोऽभिन्नत्वेन मिण्यपि न स्यात् ढघे । जगन्तादेस्तु मिण् भिन्नः
इण् यक् च न स्यात् मिण् तु स्यादेवेत्यर्थः । चिकीर्षते इति करीते सनन्तात् ते
यको निषधे आश्रिककर्तृत्वात् शप् । इति घे शप्ते इत्यत्र व्याख्यातम् । अचि-
कीर्षिष्टेति तनि इणो निषधे षि मिणोऽपि निषधे वसोऽरस्येतौम् । न च
सकृद्वर्तो विप्रतिषेधो यद्वापत तद्वाधितमेवेति न्यायात् सिवाधकस्य इणोऽपि
निषध पुन कथं व्या सिरिति वाच्य न्यायानामसार्वभिकत्वात् । अतएव शिष्टपद-
साधनायव न्यायः स्वीक्रियते नलनिष्ठार्थमिति सम्प्रदायः । अग्र्यीते इति अग्र्य ग
मोच्चे ते यको निषधे आश्रिककर्तृत्वात् आ आङीरिति ई हसुङ् इति न लोपः ।
अग्र्याऽष्टेति तनि इणो निषधे षि एव ग्र्यन्धिकम् दर्भे ग्र्यीते अग्र्यन्धिष्ट । मैथे-
यस्तु अग्रिष्ठ श्रैथिल्ये ग्र्यिष्ठ जौष्ठे इति भौवादिकौ मत्वा अग्र्यते ग्र्यते इति
स्वयमेवोदाहरति । ब्रूते ओक स्वयमेव ब्रूलजुक्तौ ते यको निषधे शप् शपो
कृक् । अवोचतेति तनि इणो निषधे ऽरविषये वचादिशे वक्तव्येतिङ् वीचादिशः ।
किरते इति कृश्च विषये ते यको निषधे शप् । अकौष्टेति तनि इणो निषधे षिः

६३२। न्यादिजान्तादगत्यर्था मुख्ये ढे ढत्यमाप्नुयुः ।

गौणे याचादयोऽन्ये तु यथेष्टं द्विदधुष्विति ॥

न्यादि-गत्यर्था १॥, मुख्ये ७, ढे ७, ढत्य २, आप्नुयु क्तिचापद गौणे ७, याचादवः १॥, अन्ये १॥, तु १२, यथेष्ट २, द्विदधुषु ७॥, इति १२ ।

निन्ये विजनमजागरि रजनिमगमि सुदमयाचि सम्भोगम् ।

स्यादृष्टुरिति इमोऽभावपक्षे इगुडुरिति से किञ्चे इरि दीर्घ । एव गृश निगरणे गिरते अर्गीट । दुग्धे इति दुहलजौ दुहि ते यको निषेधे शप् शपो लुक् । अदुग्ध इति तनि इणो निषेधे गुहदुहदिङ्हेति सकोऽप्राप्तिपक्षे सेनिषेध । किञ्च दुहधातो पूवेणैव इण् निषेधे सिद्धेऽत ग्रहण यक्निषेधाथम् । नमते इति नमौ शब्दन्यो ते यको निषेधे शप् । नमतिरिहान्तभूतजग्रथं । तेन शिशुर्या शाखा नमयति सा शाखा स्वयमेव नमते इत्यथ । अनस्तेति तनि इणो निषेधे व्या सि ॥ तसते इति तसि कलङ्कृती ते यको निषेधे शप् । अतसिष्टेति इणो निषेधे सि । कारयते इति कज जि कारीति स्थिते ते यको निषेधे शप् । अचीकरतेति कारितन् इणो निषेधे जिञ्जीलङ् । अङो नित्यत्वेऽपि विधिवलादातो प्यत्वमिति वत् ज्रादेस्तु मिष्-वर्जमिति वचनेन मिष् प्राप्नुरोधात् अग्रन्तिभ्या पक्षे व्या सि । अकारयिष्टेति मिणोऽप्राप्तिपक्षे इमि जर्न लोप अकारिष्टेति मिणि जेलोप । दुर्गसिद्धस्तु अग्रन्तब्रूजो कर्तृस्थ भावत्वात् कर्मकर्तृत्वाभावे यगादिर्न स्यादेव आत्मनेपदन्तु फलवत् कर्तृकत्वादित्याह । वस्तुतस्तु प्रेरणवचनयोरपि कर्मस्थलं सम्भवतीति यगादिनिषेध सफल । स्मृते इति ण्वल् प्रस्तुत्या ते यको निषेधे शप् शपो लुक् । अस्तीष्टेत्यादि मिणोऽप्राप्तिपक्षे कृकनोऽमे इति नियमान्न इम् । मिष्-पक्षे वृद्धि । स्तुनमो परप्रयोज्यत्वे न स्यात् । यथा प्रस्तीति गौर्दोग्धु कौशलेन नमति शाखाभारेण अयते इति श्रिज सेवने ते यको निषेधे शप् । अशायिष्टे-त्यादि अङो नित्यत्वेऽपि मिष् प्राप्नुरोधात् पक्षे व्या सि मिणि वृद्धि । मिणोऽप्राप्तिपक्षे इम् । आहते इति हन ते यको निषेधे शप् शपो लुक् वनतनेति न लोप । आहतेत्यादि तनि इणो निषेधे व्या सि मिणोऽप्राप्तिपक्षे से किञ्चे वनतनेति न लोपे सेलोप मिष् पक्षे तु खिर्हीष इति हस्य घत्वे वृद्धि । आङ्पूर्व-हन्तेरकर्मकादात्मनेपदविधानात् सकर्मकाऽप्यय माढ अकर्मकस्य कर्मकर्तृत्वा-सम्भवात् । आहते शब्द स्वयमेवेत्यर्थ । माढात् किम्? हन्यते शब्द, स्वयमेव अधानि अत्र यमिणी स्यातामेव । द्विकर्मकेभ्य कर्मणि वाच्ये प्रत्ययोत्पत्तौ मुख्य गौण-मुभय वा कर्म उक्तं भवतीति सन्देह व्यवस्थामाह ॥२३१॥

गोपी ह्यवमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥

इति ढ भाव पादः ।

नास्ति ढ कर्म यस्य सोऽढ । अढश्च गत्यर्थश्च अढगत्यर्थौ । अत्रनौ च तौ अढगत्यर्थौ चेति अत्रन्ताढगत्यर्थौ । न्यादयश्च अत्रन्ताढगत्यर्थौ च ते द्विकर्मकाधातुषु मध्ये न्यादयो नौ बह्वृद्धिं गृह्य कृषं मय्य मुष पचाद्या नव । अत्रन्ताकर्मका अत्रन्तगत्यर्थाश्च धातवो मुख्ये ढे कर्मणि वाच्ये ढत्यम् कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुः । याचादयो याज्जार्थं दुह चि प्रच्छ रुध ब्रू शास जीत्यष्टौ धातवो गौणे कर्मणि वाच्ये कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुः । अन्ये तु अत्रन्ता शब्दार्थं अशनार्थं ग्रह कृष शुह कृ इत्यष्टौ धातवो यथेष्ट मुख्ये कर्मणि वाच्ये गौणे कर्मणि वाच्ये वा कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुरिति व्यवस्था । नित्ये इत्यादि । अनन्तेन गोपी विजयन नित्ये अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी रजनिम् अजागरि । देशाध्वकालेत्यादिना रजने कर्मत्वे सकर्मकस्यापि जाग्रधातो स्तुभावादकर्मकत्वात् अत्रन्तकृत्तर्का गोप्याः कर्मत्वम् । ततश्च प्रेरणक्रियाया मुख्यम् कर्म गोपीत्युक्तम् । अनन्तेन गोपी सुद हर्षम् अगमि प्रापितेत्यर्थः । अत्रापि गोपी मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी मन्त्रागम् अयाचि अत्र गोपीति गौणम् कर्म उक्तम् । यथेष्टमाह । अनन्तेन गोपी ह्यवमकार्यत अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन एना गोपीं भावश्च अकार्यत अत्र भाव इति गौणम् कर्मोक्तम् । कृत्प्रत्ययेषु अपि एवम् । यथा तेन गावो वन नीता शायिता शिशवो निशाम् । सन्तीष गमिता गोप्यो यशोदा याचिता घृतम् । प्रणाम कारिती ब्रह्मा ब्रह्माण कारिता स्तुति । यथेष्टमिति कस्यचिदनुरीधादुक्तम् । सर्वत्र अत्रन्तानां प्रयोज्यकर्मैर्वोक्तं भवतीति प्राणिनिसर्ववर्मक्रमदीश्वरा । एव 'द्विकर्मकाणामेककर्मप्रयोगे तदेवोक्तं भवति यथा नीयते ग्राम याच्यते भूमिरित्यादि । अकर्मकास्तु—सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनं क्रीडानिवासचय्या व्यक्तध्याननभोगतिस्थितिजरालज्जाप्रमादीदये । उन्मादे च पलायनभ्रमणयो न्यातौ चवे खोटने, मोहं धावनयुद्धशुद्धिदहने शान्तौ भूतौ मज्जने । दौतौ जागरणोपवक्रगमनीत्याहे सृतौ सशये, ग्लानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टा-क्रुधोरीदने । वृद्धौ ह्यवकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले, कम्प्योद्गमनिमेष सङ्ग्रहतनस्वेदे धवोऽकर्मका । दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्तमानास्तु धातवः । वाचका भावभावस्य यतस्तस्मादकर्मका । कौटिल्याद्येषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः । यद्वद्भावेऽकर्मकाः सुस्तद्वत्कृत्या सकर्मकाः । इति । सकर्मकाश्च कर्माविव-

चतुर्थः पादः—क्तिः ।

६३३ । भवद्भूत-भव्ये त्रिशः कथाद्याः ।

भवत् भूत भव्ये ७, त्रिश १२॥, कथाद्या १॥ ।

कथाद्याः कथयस्त्रिस्त्रिस्त्रिः क्रमाद्वर्तमानातीतभविष्यत्सु
कालेषु स्युः ।

शेते स चित्तशयने मम मौनकुम्भ-

कोलोऽभवन्नृहरिवामनजामदग्न्यः ।

योऽभूद्भवूव भरताग्रजकृष्णबुद्धः

कल्कौ सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥

चायामकर्मका भवन्ति । तथाच गोयीचन्द्र । धातोरर्थान्तरे इत्ते धात्वर्थेनीप
सयद्वात् । प्रसिद्धेरविवक्षात् कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति । धात्वर्थेन सह कर्मण
उपसयद्वादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वहति चरतीयर्थः । अद्ययति
व्याध । भवति घटः । आहते जनः । तपस्यति मुनिरित्यादि ॥ ६३२ ॥

इति ढभावपादः ।

भवश्च भूतश्च भव्यश्च तत् भवद्भूतभव्य तस्मिन् । अत्र काले इति विशेष्यं पद-
भध्याहार्यं भवन्निति वर्त्तमाने श्रुतिविधानाद्वर्त्तमानः । भूत इति अतीते कृति-
धानादतीतः । भव्यो भविष्यत्कालः सामान्यकाले तस्यादिविधानादिह भविष्यत्
काले यः । ननु एको नित्यः कालस्तस्य भूतत्व भविष्यत्त्वञ्च कथं सम्भवतीति चेत्
सत्यं क्रियायां भूतत्वभविष्यत्त्वाभ्यां कालस्य भूतत्वभविष्यत्त्वे उपचारात् । एक
स्याप्याकाशस्य घटाकाशपटाकाशादिभेदवत् । आरब्धपरिसमाप्तिर्वर्त्तमानः ।
यथा महाभारत पठति । सोऽपि चतुर्विधः । यथा प्रवृत्तीपरतश्चैव वृत्ताविरत
एव च । नित्यप्रवृत्तिः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः । मासः न खादति आदौ
प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थः । इह कुमारः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडना-
भावेऽपि पूर्वक्रीडायां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च
पर्वतानां स्थितेर्वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्य
पर्वताः, स्थास्यन्तीत्यपि स्यात् । सामीप्यो द्विविधः भूतः भविष्यच्च । भूतसामीप्यो

६३४ । कौ स्मेनातीते ।

कौ ११, स्मेन ३, अतीते ७ ।

स्मेन योगे अतीते काले कौ स्यात् ।

हन्ति स्म रावण रामः ।

यथा कदा आगतोऽसीति प्रश्ने अध्वखेदादेवर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामीति आगतोऽपि वदति भविष्यत्सामीप्ये यथा कदा गमिष्यसीति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामीति गमनाय क्रियमाणीद्यमोऽपि वदति । खीगौटीना विशेष वक्ष्यतीति ता विहायोदाहरन् दशावतारान् कौर्त्तयति श्रेते इत्यादि । यो मीनकूर्मकोलोऽभवत् नृहरिवामनजामदग्न्योऽभूत् भरतायजकृष्णबुद्धो बभूव कल्की भविता स तानरौन् प्रहरिष्यते च स मम चित्तशयने श्रेते इत्यन्वयः । मीनकूर्माभ्या सहित कोल मीनकूर्मकोल इति मध्यपदलोपी समास पृथक्साहित्यात् मीनकूर्मावभवता कोलश्चाभवदित्यर्थः । एव नृहरिवामनाभ्या सहितौ जामदग्न्यः । भरतायजकृष्णाभ्या सहितौ बुद्ध इति विग्रहः । अन्ये तु अद्यभवीऽद्यतनः स च पूर्वापरनिशायामौ दिनेनाद्यतन विदुरिति पारिभाषिकः । अद्यतनेऽतीते टी म्यात् । अद्याभूदवलोकनं मृगदृशः । अनद्यतनेऽतीते घी । अकरोदचिरेश्वरः, क्षितौ द्विषदारभफलानि भक्षसात् इति रघौ । अनद्यतने परोक्षेऽतीते ठी । यशोधनी धेनुर्धुर्मुमीच । अत्यन्तापङ्गवे चित्तविक्षेपे च ठो । यथा त्वमथा कलिङ्गे दृष्टोऽसि इत्युक्तौ नाहं कलिङ्गं जगाम । रक्षितं कलिङ्गशब्दं नित्यबहु-बहुवचनान्तमाह । चित्तविक्षेपे यथा सुतोऽहं किम् ? विललाप मत्तोऽहं किम् विचचार इत्याह । किञ्च अभूत् नृपो विबुधसख इति भट्टिः । स्वहस्तदत्ते मुनिमानने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशदिति माघः । इत्यादावनद्यतनेऽपि टीदर्शनात् । एवम् अद्यावदद्दशमुखैर्दशकन्वरोऽसाविति भट्टिः । इत्यादावद्यतनेऽपि घीदर्शनात् । एवञ्च व्यातिने किरणावलीमुदयनः सत्कर्ततेजीमयीम् इत्याचार्यः । इत्यादावपरोक्षेऽपि ठीदर्शनादेतान्यनेनोपेक्षितानि । ततश्च चिरातीते निकटातीते वा परोक्षे अपरोक्षे वा घीटीठ्ठ, स्युरिति । एवम् अद्यतनभवे ङौ दूरभवे तीति सम्प्रदायः । श्री भविता । वर्षान्तरे भविष्यति सुखम् ॥ ६३३ ॥

स्मेन योगे अतीते कौ स्यात् । एव प्रश्नीत्तरवचने ननुना योगे अतीते कौति क्तक्यम् । अभूत् किम् ? घटः ननु भवति ॥ ६३४ ॥

६३५ । यावत्-पुराभ्यां भव्ये ।

यावत् पुराभ्या ३॥, भव्ये ७ ।

यावद्भवति कल्कौ, पुरा दृश्यते कल्कौ ।

६३६ । कदा-कर्हिभ्यां वा ।

कदा-कर्हिभ्या ३॥, वा १॥ ।

कदा पश्यामि गोविन्द, कर्हिद्रक्ष्यामि शङ्करम् ।

६३७ । किन्मिर्लिप्सायाम् ।

किन्मि ३॥, लिप्सायाम् ७ ।

उतरउतमत्तयन्तकिमोरूपैर्योगे भव्ये की वा स्यात् लिप्सा-
याम् । कतरः कतमः की वा भिक्षां रास्यति राति वा ।

६३८ । लिप्ससिद्धौ ।

लिप्ससिद्धौ ७ ।

लिप्सेनात्रादिना स्वर्गादेः सिद्धौ सत्या भव्ये की वा
स्यात् । यो भिक्षा ददाति दास्यति वा स स्वर्गं याति
यास्यति वा ।

आभ्या योगे भव्ये की स्यात् । निकटागामिके पुरा तत्साहचर्यात् यावदित्य-
व्ययमेव । तेन यावत् दास्यति तावत् भोक्ष्यते अत्र न स्यात् ॥ ६३५ ॥

आभ्या योगे भव्ये की वा स्यात् ॥ ६३६ ॥

लभ्मुमिच्छा लिप्सा । रास्यतीति रासदाने ॥ ६३७ ॥

लभ्मुमिष्यते यत्तत् लिप्सम् । तेन सिद्धिर्लिप्ससिद्धिः, पृथक्योगात् किन्मि-
रिति नानुवर्तते ॥ ६३८ ॥

६३६ । ग्यर्थाशंसयोः ।

ग्यर्थाशंसयो ७॥ ।

ग्या अर्थे प्रेष्यादौ आशसायाञ्च भव्ये कौ वा स्यात् ।
गुरुश्चेदायाति आयास्यति वा, अथ त्व वेदमधीष्व वयं तर्क-
मधीमहे ।

६४० । जात्वपिभ्यां सदा क्षेपे ।

जा तु अपिभ्या ३॥, सदा ७, क्षेपे ७ ।

जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम् ।

६४१ । कथमा खी च वा ।

कथमा ३, खी ११, च ११, वा ११ ।

कथं निन्दस्यजं, निन्देःशम्भु, देवीं निनिन्दित्य ।

६४२ । किम्भिः खी-त्यौ ।

किम्भि ३॥, खी-त्यौ १॥ ।

को निन्दित्यति लक्ष्मीशं निन्देत् कतर ईश्वरम् ।

ग्या अर्थे ग्यर्थे । वक्ष्यमाणग्यर्थेषु विध्यादिषु मध्ये प्रेष्यप्राप्तकालानुमतय एव
गृह्यन्ते । आशसा आशी । अधीष्वेति प्रेष्यादौ आशंसाया वा गौ । पक्षे
अधीषे इति कौ च । अधीमहे इति पक्षे अध्ययामहे इति गौ च । आशसाया
शीघ्रायैर्भव्ये तौ नित्यमिति वक्तव्यम् । इष्टिश्चेदायास्यति क्षिप्रं क्षेपे धान्य वप्-
स्यामि । अत्र नान्या विभक्ति ॥ ६३६ ॥

सदा शब्दस्योभयार्थत्वात् जात्वपिभ्या योगे सर्वेषु कालेषु गद्गाया नित्य कौ
स्यादित्यर्थः । सर्वेषु कालेष्वित्यधिकारः । जातु कदाचित् ॥ ६४० ॥

कथ शब्देन योगे सर्वेषु कालेषु कौख्यौ वा स्तः, गद्गायाम् । कथं निन्दसीति
कथं शब्दस्य विषु सम्बन्धः ॥ ६४१ ॥

उत्तरउत्तमत्पत्नस्य किमौ रूपैर्योगे सर्वेषु कालेषु खी-त्यौ स्याता गद्गायाम् ।
विभाषाद्वयान्तःपाठात् नित्यम् ॥ ६४२ ॥

६४३ । अन्यैश्चाश्रद्धामर्षे ।

अन्ये ३॥, च ११, अश्रद्धामर्षे ७ ।

किमिदं [६३७]

न अद्ध्ये मर्षये नो यत् स गर्हिष्यते हरिम् ।

हर गर्हेत को निन्देत् विष्णु निन्दिष्यतीश्वरम् ॥

६४४ । किंकिलास्त्यर्थाभ्यां तौ ।

किंकिल अस्त्यर्थाभ्या ३॥, तौ ११ ।

त्वं किंकिल हृषीकेश निन्दिष्यसि, न मस्यसे ।

महादेव चास्ति नाम अद्ध्ये नो न मर्षये ॥

६४५ । जातु-यद् यदा-यदिभिः खी ।

जातु यद् यदा यदिभि ३॥, खी ११ ।

एभिर्योगे अश्रद्धामर्षे सदा काले खी स्यात् ।

न मर्षये अद्ध्ये नो जातु निन्देत् जनार्दनम् ॥

अज्ञा सम्भावना मष क्षमा । अज्ञाया अभाव अश्रद्धम् । मर्षस्याभाव अमर्षम्
अश्रद्धञ्च अमर्षञ्च अश्रद्धामर्षं तस्मिन् । किमिदमेति वृत्ति । उत्तरउत्तमत्रयन्तस्य
किमीरूपैरन्यश्चैश्च योगे सर्वेषु कालेषु खीत्यौ स्तोऽश्रद्धामर्षेऽर्थे । स जनो यत्
हरिं गर्हिष्यते हरं गर्हेत तदहं न अद्ध्ये । को जनो विष्णुं निन्दतीश्वरं निन्द-
ष्यति तदहं न मर्षये इत्यन्वयः ॥ ६४३ ॥

किम् परं किल किंकिल । अस्त्यर्थोऽस्ति भवत्यादि । आभ्यां योगे सर्वेषु
कालेषु तौ स्यादश्रद्धामर्षे । त्वमित्यादि त्वं किंकिल निन्दिष्यसि हृषीकेश निन्दिष्यसि
तदहं न अद्ध्ये न मर्षये नाम सम्भावनायां महादेवञ्च न मस्यसे अस्ति एवमप्यस्ति
तदहमिदं सम्भावयामि त्वा न अद्ध्ये न मर्षये च इत्यर्थः । केचित्तु । किम् किल
इति द्वौ शब्दावन्तरहितौ व्यवहितौ च तेन किम् क्रमिष्यति किलैष वामन इति
माघ इत्याहुः ॥ ६४४ ॥

जातुश्च यद् च यदा च यदिश्च ते तैर्योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यादश्रद्धामर्षे ।
न मर्षये इत्यादि भवान् जातु कदाचिदपि जनार्दनं निन्देत् तत्र अद्ध्ये न मर्षये
इत्यर्थः । एवं यत् निन्देत् यदा निन्देत् यदि निन्देदिति ॥ ६४५ ॥

६४६ । यच्च यत्राभ्यां चेपचित्ते च ।

यच्च यत्राभ्या ३॥, चेपचित्ते ७, च ११ ।

यच्च निन्देत् विभुं गर्हे चित्रं अङ्गं न मर्षये ।

६४७ । चित्ते त्ययदिना ।

चित्ते ७, ती ११, अ-यदिना ३ ।

यदि-वर्जितेन शब्दमात्रेण योगे चित्ते गम्ये सदा ती स्यात् ।

चित्रं द्रक्ष्यति नामान्वः कृष्णं पश्येत् यदौखरम् ॥

६४८ । वाढेऽप्युताभ्यां खी ।

वाढे ७, अपि उताभ्या ३॥, खी ११ ।

अपि हन्यादघ शम्भुस्त दुःख जयेदजः ।

६४९ । प्रौढ्या सम्भावने ।

प्रौढ्या ३॥, सम्भावने ७ ।

प्रौढिः सामर्थ्यम् । सम्भावनं क्रियाषु योग्यताध्यवसायः

प्रौढिहेतुक-सम्भावनोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् धोः सदा खी स्यात् । अपि हि स्यात् जगन्नाथो महापातकपञ्चकम् ।

यच्चश्च यत्रश्च तौ ताभ्याम् अशङ्कामर्षे चेति व्रत्ति । यच्च यत्र इत्येताभ्या योगे चेपे चित्तेऽशङ्कामर्षे च सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । चेपो गर्हा । चित्रसाध्यम् । जनो विभु यच्च निन्देत् तदहं गर्हे तच्चित्रं तत्र अङ्गं न करोमि तदहं न मर्षये इत्यर्थः । एव यत्र निन्देदिति ॥ ६४६ ॥

अन्वः कृष्ण द्रक्ष्यति नाम सम्भावनायां तच्चित्रम् । अयदिना किम् ? अन्वः कृष्ण यदि पश्येत्तच्चित्रम् । अत्र खीप्रयोगः दर्शयता यदिना योगे चित्ते गम्ये सदा खी स्यादिति सूचितम् ॥ ६४७ ॥

अतिशयार्थे वर्तमानाभ्यामप्युताभ्या योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । शम्भुरघम् अपि हन्यात् पापहननेऽतियोग्य इत्यर्थः । अज दुःखम् उत जयेत् दुःखजयेऽति-योग्य इत्यर्थः ॥ ६४८ ॥

अपि हि स्यादिति जगन्नाथः, सामर्थ्यान्महापातकपञ्चकहिंसाया योग्यः इत्यर्थः ॥ ६४९ ॥

८५० । अङ्गार्थैर्वाऽयदि ।

अङ्गार्थै ३॥, वा ।१।, अयदि ७ ।

अद्वधेऽज भजेः प्राणैर्मन्त्रसेऽज वभक्त्य तम् ।

८५१ । भव्ये वा फल हेत्वोः ।

भव्ये ७, वा ।१।, फल हेत्वो ७॥ ।

अ यायाच्चेन्नमेदौश श्रीश नस्यति यास्यति ।

८५२ । कामोक्तेऽकच्चिति ।

कामोक्ते ७, अकच्चिति ७ ।

काम भजेत् भवान् भर्गं कच्चिदचिन्थते शिवम् ।

८५३ । गी चिच्छार्थैः ।

गी ।१।, च ।१।, इच्छार्थै ३॥ ।

इच्छामि, सर्वं सेवेत औपति सेवता भवान् ।

कामोक्त इति किम् ? इच्छन् करोति ।

न यद अयद । अङ्गार्थैर्वींगे प्रौढ्या सम्भावने सर्वेषु कालेषु खी स्याद्वा न तु यच्छब्द प्रयोगे । अद्वधे इत्यादि । त्व प्राणै सामर्थ्यैरज भजे अह अद्वधे । पचेऽज भज्यसे त वभक्त्य इति यथाकाल विभक्ति । अयदि किम् ? अद्वधेऽज भवान् प्राणैर्भजेत् यत् पुरुषोत्तम पूर्वेण नित्यम् ॥ ८५० ॥

वाग्रहण परत वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । फलक्रियाया हेतुक्रियायाञ्च वर्तमाना ज्ञातीभ्यो खी वा स्यात् । जन ईश नमेचेत् श कल्याण यायात् प्राप्नुयात् । ईशनमस्कारो हेतु कल्याणप्राप्तिफलम् । पचे श्रीश नस्यति चेत् श यास्यति । भव्ये कि ? हन्ति पलायते ॥ ८५१ ॥

मण्डूकपुताधिकारात् सदेत्यनुवर्तते । कामोक्तमिच्छाप्रकाश । तस्मिन्नर्थे सर्वेषु कालेषु खी स्यात् न तु कच्चिच्छब्दप्रयोगे । काम भजेदित्यादि । भवान् काम यथेष्टं यथा स्यात् तथा भर्गं शिव भजेदिति वक्तुरिच्छया एतद्वाक्यम् । अकच्चिदिति कि ? कच्चिदचिन्थते शिवम् इति कच्चिच्छब्देन वक्तुरिच्छा व्यज्यते तथा च कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः ॥ ८५२ ॥

६५४ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषण-संप्रश्न-
प्रार्थना-प्रेष्य-प्राप्तकालादौ ।

विधि—प्राप्तकालादौ ७ ।

सदा । यागं कुर्यात्, इह भुञ्जीत भवान् इह शयीत
भवान्, पुत्रमध्यापयेत् भवान्, किं भो वेदमधीयीय उत
तर्कमधीयीय, भो भोजनं लभेय, प्रेषितस्त्वं गच्छेः, प्राप्तस्ते
कालस्तपः कुर्या । एवं गौ ।

६५५ । समर्थनाशिषोर्गी ।

समर्थन आशिषी ७॥, गौ । १ ।

सिन्धुमपि शोषयाणि ।

इच्छार्थैर्योगे सर्वेषु कालेषु कामोक्ते खी गौ च स्यात् । इच्छामीत्यादि अह-
मिच्छामि भवान् शर्वं सेवेत श्रीपति सेवता वा । पृथग्योगात् कश्चित् योगेऽपि
इच्छामि कश्चित् सेवेत श्रीपति सेवतां भवानिति कश्चित् इच्छन् करोतीति
इच्छावान् य स करोतीत्यर्थः । अत्र वक्तुरिच्छा नास्तीति न खीग्यौ ॥ ६५३ ॥

विधिस्य निमन्त्रणञ्च आमन्त्रणञ्च अध्येषणञ्च संप्रश्नश्च प्रार्थना च प्रेष्यञ्च प्राप्त-
कालादिश्चेति तस्मिन् । सदेति वृत्तिः । एष्वर्थेषु सर्वेषु कालेषु खी गौ च स्यात् ।
अप्राप्तप्रापकी विधिः । यथा यागं कुर्यादिति । निमन्त्रणमामन्त्रणञ्च नियो-
जनविशेषः तत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यथा इह भुञ्जीत भवानिति
यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात्तदामन्त्रणं यथा इह शयीत भवानिति निमन्त्रणा-
मन्त्रणयोर्भेदः । सत्कारपूर्वकनियोजनमध्येषणम् । यथा पुत्रमध्यापयेद्भवानिति ।
संप्रश्नं जिज्ञासा । यथा किं भो वेदमधीयीय ? इति । प्रार्थना याज्ञा यथा भो भोजनं
लभेय अहम् इति शेषः । कर्मणि प्रेषणं प्रेष्य यथा प्रेषितस्त्वं गच्छे रिति ।
तत्क्रियोचितकाललाभः प्राप्तकालं यथा प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्या, इति । आदि-
शब्दादनुमतौ च यथा आहुमह करिष्ये इति प्रश्ने कुरुष्व इति अनुमतौ ख्या न
प्रसंगः । एव गीति यागं करोतु इह इत्यादि ॥ ६५४ ॥

इष्टार्थस्याशसनमाशी । जीवतु भवानित्यादि ॥ ६५५ ॥

६५६ । तु-ह्योस्तातङ् वाशिषि ।

तु-ह्यो ७॥, तातङ् ११, वा ११, आशिषि ७ ।

पातु पातात् वा शिवः, पाहि पातात् वा शिव ।

६५७ । मुहुर्भृशार्थे हि-त-स्व-ध्वम् ।

मुहुर्भृशार्थे ७, हि-त स्व-ध्वम् १३॥ ।

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सदा काले ग्या हि त स्व ध्व
स्युः मुहुर्भृश वा लुनाति लुलाव लुविष्यति वा, लुनीहि
लुनीत लुनीष्व लुनीध्वम् ।

६५८ । मास्मेन घी-व्यौ ।

मास्मेन ३, घी व्यौ १॥ ।

मास्मशब्देन योगे सदा घीव्यौ स्तः । मास्म भवद्गुःख
मास्म भूत् शोकः ।

तुह्योस्तातङ् वा स्यादाशिषि सर्वावयवादेशोऽयम् । तेन डित्वेऽपि नान्यस्य
स्थाने । किञ्चा ल्य डित्वे -भवान् राजत् कुरुतादित्यादावगुणार्थम् । वश ल
कान्तौ भवान् स्वर्गमुष्टादित्यादौ जिप्राप्त्यर्थञ्च ॥६५६॥

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सर्वेषु कालेषु लिङ्गे युष्मदि अस्मदि च प्रयुज्यमाने
तेषामेकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च ग्या हि त स्व ध्वमिति चत्वारि वचनानि स्युरित्यर्थः
तत्राय विशेष । कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदिनी हि त इति द्वयम् आत्मनेपदिन
स्वध्वमिति द्वयम् उभयपदिनश्चत्वारौति । क्रियासमुच्चये सत्येवाय विधिरिति
वक्तव्यम् । तथाहि पुरीमवस्तन्द लुनीहि नन्दन मुषाण रत्नानि हरामराडना ।
विग्टञ्च चक्रे नमुचिद्विषी वली य इत्यमस्तास्यमहर्दिव दिव इति माघ । खमट
यामटाव्योर्वीमित्यटन्त्योऽतिपावना । यूयमादौ विजानीत मनोवृत्ति शुभा मम ।
रसानुद्धर दीप्यस्व ध्वान्तं नहि नभी भम । इतीहमानस्मिन्माशीर्षंति ज्ञातु घटस्व
मे इति भट्टि । केचित्तु लुनीहीत्यादिपदानामव्यक्ततया तेन धातुना तेन कार-
केणानुप्रयोगे सत्येवाय विधिरित्याहुः । किञ्च माघभट्टादावनुप्रयोगं विनाभि
दर्शनादनेनोपेक्षितः ॥६५७॥

६५६ । मा टी वा ।

मा ।३।, टी ।१।, वा ।१। ।

मायोगे सदा टी स्यात् वा । मा विरंसीत् सुखं, मा विरमतु, मा विरंस्यति ।

६६० । व्याशिषि ।

टी ।१।, आशिषि ७ ।

जीव्याच्चिर सज्जनः ।

६६१ । स्मर्थेऽस्य यदि त्वतीते ।

स्मर्थे ३॥, ती ।१।, अयदि ७, तु ।१।, अतीते ७ ।

स्मरणार्थेऽयोगे अतीते काले ती स्यात् । यच्छब्दश्चेत् न प्रयुज्यते । व्यपवादोऽयम् । स्मरस्येनं नस्यसौश, यत् स्मरस्यानमः शिवम् ।

मास्त्रयोगोऽत्राव्यवहितौ व्यवहितश्च । तेन भवत् दुःखं मास्त्र भूच्छोको मास्त्र-
इत्यपि ॥६५८॥

अत्रापि योगोऽव्यवहितौ व्यवहितश्च । तेन मा सुखं विरंसीदित्यपि अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् मायोगाभावेऽपि आसन्त्वण्येऽर्थे भविष्यत्कालेऽपि टी
स्यात् वा । तेन सौमित्रे मामुपायस्या कस्मामिच्छुर्वंशवदामिति भट्टि ॥६५९॥

इष्टार्थस्याशसनमाशी । आशिषि गम्यमानाया टी स्यात् । आशीर्भव्य एव
सम्भवति ॥६६०॥

स्मृधातीरर्थे इव अर्थो येषां ते स्मृधा तै । व्यपवादोऽयम् इति । एतेन यदः
प्रयोगेऽस्याप्राप्तौ घौ एव स्यात् न तु टीक्यावित्थं । अयदीत्यस्य त्वन्तत्वात् परत्वं
नानुवृत्तिः । स्मरस्यदी दाशरथिर्भवन् भवानमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् ।
अथीधिमवद्वचलज्जलाविला विलङ्घ्य लङ्का निकषा हनिष्यतीति माघः ॥६६१॥

८६२ । वानेकस्मार्थ्ये ।

वा ११, अनेकस्मार्थ्ये ७ ।

अनेकस्मार्थ्ये प्रयोक्तारि सति स्मरणार्थैर्योगे अतीते ती वा
स्यात् । ध्यायसीदं यदीशानं द्रव्यति स्तोष्यते भवान् ।

८६३ । ध्वर्थासम्भवे धी ।

ध्वर्थासम्भवे ७, धी ११ ।

धोरर्थस्यानिष्पत्तौ सदा धी स्यात् । ज्ञानच्चेदभविष्यत्
सुखमभविष्यत् ।

८६४ । लि-युष्मदस्मदि त्यादि विशः ।

लि-युष्मद अस्मदि ७, त्यादि ११, विश ११ ।

लौ युष्मदि अस्मदि च त्वस्यार्थे प्रयुज्यमाने त्यादीनि त्रीणि
त्रीणि क्रमात् स्यः ।

जानाति योऽखिल यच्च न जानीतः श्रुतिस्मृतौ ।

शास्त्राणि च न जानन्ति स मया सेव्यते शिवः ।

स्मार्थ्यमिति ज्ञात्वात् कर्मणि य । 'अनेकमेकभिन्नं स्मार्थ्य स्मरणाय येन
सोऽनेकस्मार्थ्यं तस्मिन् । ध्यायसीदमित्यादि भवान् यत् ईशानं द्रव्यति स्तोष्यते
च इदं इयं ध्यायसि स्मरसीत्यर्थे पक्षे ध्यायसीदं यदद्राक्षीदन्तावीच शिव
भवानिति । स्मार्थ्यस्य परस्परसाक्षात्त्वे विधिरयम् । तेन स्मरसि यत् त्वं तर्कमपठ
काशीमगच्छश्च इत्यादी न स्यात् ॥८६२॥

परत्वात् सर्वेषां बाधकोऽयम् । ज्ञानच्चेत्यादि । ज्ञानस्यासम्भवात् सुखस्या-
प्यसम्भव इति ध्वर्थासम्भव । भविष्यत्काले एवायं विधिरिति केचित् । जौम
राक्ष् भूते भविष्यति चेन्न विधाय भूते यद्यन्नार्थी पथिकोऽव दृष्टोऽभविष्यत् तदा
अभीक्ष्यत । भविष्यत्काले यदि मत्समीपमामन्त्रिष्यत् भवान् तदा घृतेनाग्न-
मोक्ष्यत इत्युदाहरन्ति ॥८६३॥

भासि त्वमेको विश्वेश ! भायोऽच्युतशिवौ ! युवाम् ।

भाथ यूय हरिहरब्रह्माद्याः । पाह्यनेकशः ॥

एको भवामि स्म भवेऽहमादौ

दारैरथोभौ स्म भवाव आवाम् ।

वय भवामो बहवः स्म पुत्रै-

स्वन्माययाद्यापि विभो ! प्रसीद ॥

इति क्ति-पादः ।

इति त्याद्यन्ताध्यायः ।

त्यसार्थं इति कर्त्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । यथा नवश पमे इत्यादिना कर्त्तरि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्म य कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्त्तरि तिवादित्य, युष्मदि कर्त्तरि सिवादित्यम् अस्मादि कर्त्तरि सिवादित्यम् । एवमात्मनेपदेषु ढभावे समित्यनेन कर्मणि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्त्ता य कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्मणि त आदित्य, युष्मदि कर्मणि से आदित्यम् अस्मादि कर्मणि ए आदित्यम् इति । तथापि तेषामेकत्वद्वित्वबहुत्वेषु विभक्तौनामप्येकवचनद्विवचनबहुवचनानौति । जानातीत्यादि । योऽखिल सकल जानाति श्रुतिस्मृती च य न जानौत ज्ञापयितु न शक्नुत अन्तर्भूतजपर्थोऽयम् । शास्त्राणि च य न जानन्ति ज्ञापयितु न शक्नुवन्ति । इति कर्त्तरि प्रत्ययः । स हरिर्मया सेव्यते इति कर्मणि प्रत्ययः । हे विश्वेश ! त्वम् एको भासि हे अच्युतशिवौ । युवा भाथ हे हरिहरब्रह्माद्याः । अनेकशो यूय भाथ पाहि मुहुर्दृश वा पाथेत्यर्थः । मुहुर्दृशार्थं इत्यादिना हि । भवे संसारि आदौ उत्पत्तिकाले एकोऽह भवामि स्म । सोऽहं दारैः सह उभौ आवा भवाव स्म । तथा पुत्रैः सह बहवो वय भवाम स्म । एतत् सर्वं त्वन्मायया । अतएव हे विभो ! अद्यापि त्वं प्रसीद प्रसन्नो भव यथा पुनर्न भवामीत्यभिप्रायः । हे विभो ! प्रसीद इत्युदाहरता युष्मदस्मादोरध्याहारोऽपि कव्यस्मृत्यशेषद्वये स्यातामिति सूचितं तेन शिष्यः । किं पचसि ? औदन पचामीत्यादिसिद्धम् । इमाविमान् वित्तं शैवानित्यत्र द्वयोर्विशिष्ययो शैवानित्येकविशेषणकथनेन द्वयोर्ब्रह्मना युगपदुक्तौ परस्परबलवत्त्वम् सूचितम् । तेनात्रापि

लिङ्गयुष्मदस्मदा युगपदुक्तौ तिवाटिब्रयमिवादिब्रयमिवादिब्रयाणां युगपत्प्राप्ती
यत् पर भवति तदेव स्यात् । तथापि समुदायस्य सख्यानुसारीण द्विवचन बहु-
वचन वेति । किञ्चाव लिङ्गादीना पाठक्रममनादृत्य भविष्यद्विभक्तौना परत्वमेव
ग्राह्यम् । यथा कर्तरि वाच्ये 'स च त्वञ्च चन्द्र पश्यथः त्वञ्च स च पश्यथ स
चाहञ्च पश्चाव अहञ्च स च पश्चाव त्वञ्चाहञ्च पश्चाव अहञ्च त्वञ्च पश्चाव' न
च त्वञ्चाहञ्च पश्चाव अहञ्च त्वञ्च स च पश्चाव । कर्मणि वाच्ये तु चैत्रेण स च
त्वञ्च दृश्येये त्वञ्च स च दृश्येये स चाहञ्च दृश्यावहे अहञ्च स च दृश्यावहे त्वञ्चा-
हञ्च दृश्यावहे अहञ्च त्वञ्च दृश्यावहे स च त्वञ्चाहञ्च दृश्यामहे अहञ्च त्वञ्च स च
दृश्यामहे । तथाच अहञ्च भाष्यकारस्य कुशाग्रयधियाबुभौ । नैव शब्दार्थुः
पार किमन्ये जडबुद्धय इति । अत्र ऐव इति क्रियापदम् इलगताविति धीवि-
भक्तेर्विभक्ते अमागमद्वय न गतवन्तावित्यर्थः । एव' विभक्तौना लिङ्गानाञ्च परस्य
बलवत्त्वमिति इमाविमानित्यत्र लिखितम् । भवच्छब्दस्य युष्मतसमानार्थस्यापि लिङ्ग-
विहिता विभक्तिः । भवान् चन्द्र पश्यति चैत्रेण भवान् दृश्यते । एव युष्मदस्मदी-
रपि मुख्ययोरेव ग्रहणम् । गौणयोस्तु लिङ्गविहिता विभक्तिः अत्र भवति अनहं
भवति अतित्व भवति अत्यहं भवति चैत्रेण अत्वं दृश्यते अनह दृश्यते इत्यादि ।
अत्र परिहारे गम्यमाने मन्यतेस्तदुक्तधातीरपि मध्यमवयस्य शेषवयम् । शेष-
वयस्य मध्यमवयस्य स्यादिति वक्तव्यम् । यथा । एहि त्व मन्ये रथेनाहं यास्यसि ।
एवम् अहं मन्यसे रथेन त्वं यास्यामीति । अत्रापि हित्वे बहुत्वेऽप्येकवचनमिति
दर्शयिहः । एव प्रकृतेर्विभक्तेर्वापि यदोक्तत्वं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृते सख्यां
गृह्णीयाद्विभक्तेर्न तु इति प्राञ्च । यथा एको वृक्षः पञ्च नौका भवति पञ्चहत्वा
एका नौर्भवन्तीत्यादि । यत्तु द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तेरित्यमरीकौ स्यादिति
क्रियापद तत्साध्यस्य एकत्वानुरोधात् एव नैषधेऽपि विभज्य मेरुर्न यदर्धिसात्प्रकृतौ
न सिन्धुर्त्सर्गजलव्ययैर्मरु । अमानि तत्तेन निजायशोयुग द्विपालवद्वाशिकुराः
शिर स्थितमिति । अस्यार्थः । तेन नलेन द्विपालवद्वाशिकुराः शिर स्थित निजा-
यशोयुगम् अमानि । अत्र चिकुरा इति प्रकृतिकर्मणो बहुत्वेऽपि निजायशोयुग-
मिति विकृतिकर्मण एकत्वादमानीति एकवचनान्नं क्रियापदमिति तत् न
समीचीनम् ॥ २६४ ॥

कदन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—त्यः ।

८६५ । कृद्धोः क-भावे ।

कृत् ११, धो. ५, क-भावे ७ ।

वक्ष्यमाणस्यः कृत्सञ्जः स्यात्, स च धोः परः स्यात्, स
च के भावे च स्यात् ।

८६६ । सरूपो बाध्यः ।

सरूप १, बाध्य १ ।

समानरूपस्य कृता बाध्यते नत्वसरूपः ।

प्रकरणमिदात् पूर्वोक्तानामनुवृत्त्यभावे वक्ष्यमाणमाचिपति । वक्ष्यमाणस्य्यादि
चणस्पर्थ्यलस्य प्रत्ययसमूहं कृत्सञ्जं स्यादित्यर्थः । स च धातुविशेषाद्विहितोऽपि
प्रयोगानुसारादन्यत्वादपि स्यादित्यत आह स च धो परः स्यादिति । धोधातु-
मावादित्यर्थः । तेन शीघ्रजादिभ्यो विहितं कृप् ईरधातीरपि स्यात् यथा ईर्ष्या ।
तथाच ब्रज्याटाट्या पर्थ्यटन चर्यात्वीर्यापथस्थितिरित्यमरः । एव सकृत्सम्भादि-
परात् क्रादेर्विहितोऽपि इ प्रत्यय देवादिपूर्वात् यजतेष्व स्यात् यथा देवान्
यजतीति देवयजि । तथाच अदमो द्विजान् देवयजौन्निहन्म इति भट्टि । एवम्
अर्थविशेषे विहितोऽपि कृत्प्रयोगानुसारादर्शानरेऽपि स्यादित्यत आह स च के
भावे चार्थे इति । तेन दभावयोर्विहितस्तस्यो वसते कर्त्तव्यमपि स्यात् । यथा
वसतीति वास्तव्यः । अत्र मनीषादिच्चात् वृद्धिः । एव भियोऽपादानेऽपि भव्य ।
मेतव्या रजनी । एवञ्च सम्प्रदानकरणाधिकरणेष्वपि अनौय स्यात् । यथा
दद्यात्यस्मै इति दानीयो विप्रः । स्नायतेऽनेनेति स्नानीयं जलम् । रम्यतेऽस्मिन्निति
रमणीयं गृहम् । एव कर्त्तव्यमपि घ्यञ् । यथा नियोक्तुमर्हति नियोग्य प्रभुरिति ।
एवं जायते इति जन्य । एवञ्च गा हन्ति यस्मै स गीघ्नोऽतिथिः । अत्र हनचर-
गष्टक् इत्यनेन कर्त्तरि विहितष्टक् सम्प्रदानेऽपि स्यादिति । अतएव कृद्धो-
कभाव इत्युक्तोरन्यत्रापि प्रयोगत इति स्वयं वक्ष्यति । विशेषेण सामान्यस्य बाधनं
नियमयति ॥ ८६५ ॥

विशेषेण कृता सामान्यं कृत्सरूप एव बाध्यते इत्यर्थः । सरूपत्वानु अनुबन्धं

८६७ । तव्यानीय-या ढ-भावे ।

तव्य-अनीय या. १॥ ढ भावे ७ ।

धोरेते स्युर्ढभावे । चेतव्यं चयनीयं चयं पुण्यम् । भवि-
तव्यं भवनीयं भव्यं त्वया ।

हित्वा स्थायिभागेन एकावयवत्वम् । यथा विशेषे च्छणा सामान्यी य एव बाध्यते
न तु तव्यानीयी । एवम् एकार्थे एव सरूपत्वं गृह्यते न तु भिन्नार्थत्वे, तेन पचा-
दित्वात् कर्त्तरि विहितेन विशेषेण अना सामान्य सरूपोऽपि घञ् न बाध्यते ।
अतएव पचतीति पच पचन पाक इत्यादि स्यादेव । एवं जीषि ग्रथि ग्रथि
इत्यादीनां विहितेन अनेन अनट् न बाध्यते स्त्रीविहितत्वेन अर्थभेदात् । तेन
कारणा कारण यातना यातन सूचना सूचन विष्ठापना विष्ठापन अतिशयन
अतिशयन मारणा मारण विदारणा विदारणम् इत्यादयः सिद्धाः । एवं
सेमक्तात्सरीरिति विहितेन अप्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन चेट्ठीष्टे
ईहडचष्टे अहिकभासे इत्यादि वीपदेव । एवञ्च श्रव्याद इति विहितेन
अ-प्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन ललत् केम् प्रच्छीशशीप्ते लृट्छ्वा जिघासे
इत्यादि वीपदेव । अतएव विशेषेणापि सामान्यी न बाध्यते क्वचित् इति
जौमरा । किं चाव समी बाध इत्यनेनापीष्टसिद्धौ सरूपग्रहणं आपयति ।
स्त्रीविहितप्रत्ययेन क्वचिदसरूपोऽपि स्त्रीविहितप्रत्ययो बाध्यते, तेन श्रव्याद इति
अप्रत्ययेन जीषि ग्रथि इति अनप्रत्ययेनापि क्लृप्तात् चिकीर्षकारि इत्येतयोः
चिकीर्षि क्वचित्तिरिति न स्यात् । क्वचित् न बाध्यते च तेन शसते शस्तिः
पञ्चयते पङ्क्तिः आस्तीरुपास्तिरित्यादि सिद्धमिति । एवञ्च ईषद् सुपूर्वकधाताः
परविधानात् विशेषाभ्यां खल् अन इति हाभ्याम् असरूपाऽपि तव्यादयः पञ्च
बाध्यन्ते । तेन दुखेन क्रियतेऽसौ दुष्करी धर्मः । एव दुर्गमो देशः दुर्दुर्गः दुर्दृशनः
सूर्य इत्यादौ तव्यादयो न स्युरेव ॥८६६॥

चेतव्यमित्यादि । चिन चिञ् चित्वा कर्मणि वाच्ये तव्य नेमेकाजिति इन्
निषेधः । पुण्यस्य कर्मण क्लृप्तत्वात् तद्विशेषणानां चेतव्यादीनामपि क्लृप्तत्वम् ।
एव भावे तव्यादो भवितव्यमित्यादि । भव्यमित्यत्र ओदीतोऽज्जदित्यने यकारस्य
अज्जत्वादोकारस्य अवादेशः । भावप्रत्ययान्तात् क्लृप्तत्वम् । तथाच, अनाक्तिः

६६८ । नोऽचोऽन्तरदुर्गेः प्राग्वक्षोऽख्या-
भाभूपूज्कमगमप्यायवेपायवेपानिजादीदितो
जि-ह-सादीजुङ्स्तु वा ।

न ६।, अच ५।, अन्तरदुर्गे ५।, प्राग्वत् १।, णः १।, अख्या अनिजादीदित.
५।, जि ह सादीजुङ् ५।, तु १।, वा १। ।

अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति नस्याचः
परस्य णः स्यात्, न तु ख्यादेः इजादिवर्जदितश्च, जग्रन्तादिसा-
दीजुङ्स्तु वा । अन्तर्याणीयं प्रयाणीयम् । प्रयापणीय प्रयाप-
नीय प्रकोपणीयं प्रकोपनीयम् । ख्यादेस्तु प्रख्यानीयं प्रख्याप-
नीयं प्रभानीय प्रभापनीय, प्रभवनीय प्रभावनीय, प्रपवनीयं
प्रपावनीय, प्रकमनीय प्रकामनीय, प्रगमनीय प्रप्यायनीयं
प्रवेपनीय प्रकम्पनीयम् । इजादेस्तु प्रह्वणीयम् ।

कारकी वाच्ये वाच्यलिङ्गं कृदुच्यते । भावे ल्यर्थखलर्यान्ता अनटाद्या नपु सके ।
ह्याद्यन्ताश्च लिया ज्ञेयाः पुंस्यधुर्वजलौ तथा अन्येषान्तु कृता लिङ्गं वेदितव्यं
प्रयोगत ॥६६७॥

नास्ति दुर्व्यव सोऽदु । अदुश्चासौ गिश्चेति अदुर्गि । अन्तर् च अदुर्गिश्च
अन्तरदुर्गि तस्मात् । इच् आदिर्यस्य स इजादि, नास्ति इजादिर्यव सोऽनिजादिः
अनिजादिश्चासौ इदिच्चेति अनिजादीदित् । ख्याश्च भाश्च भूश्च पूज्च कमश्च
गमश्च प्यायश्च वेपश्च अनिजादीदिच्चेति न ख्या भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानि
जादीदित् अख्या भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानिजादीदित् तस्मात् । हसा-
दिश्चासौ इजुङ् चेति हसादीजुङ् । जिश्च हसादीजुङ् चेति तस्मात् । अन्तर-
दुर्गेः पराङ्गातो, परस्य कृत्स्नन्विनकारस्य अच, परत्वे सति णः स्यादित्यर्थः
अन्तर्याणीयमित्यादि । एवं प्रयायिणी अन्तर्याण प्रयाण प्रह्वीण, प्रह्वीणवान्
प्रह्वीणिरित्यादि । विकल्पमाह प्रयापणीय प्रयापनीयमित्यादि । एव प्रया-
पणं प्रयापनम् इत्यादि । प्रकोपणीय प्रकोपनीयम् । एव प्रमेहणीयं
प्रमहनीयम् इत्यादि । ख्यादेस्तु ख्यादीनां केवलानां जग्रन्तानाञ्च वर्जनात्

६६६ । खनाट्टरे ये ।

खनात् टे ६।, ए ११, ये ७ ।

खन आदन्तस्य च टे रे स्यात् ये परे । खेयं देयम् ।

६७० । घ्यणोरावश्यके ।

घ्यण् ११, ओ. ५१, आवश्यके ७ ।

उवर्णान्तादवश्यभावेऽर्थे घ्यण् स्यात् ढभावे ।

विप्रेण शुचिना भाव्यम् ।

६७१ । हसृस्वासोः ।

हस् ऋ-यु आ सो ५ ।

हसन्तात् ऋवर्णान्तात् यौतेरासुनोतिश्च घ्यण् स्यात् ढभावे ।

बाह्य घाल्य जन्य वध्यं काय्यं याव्यम् आसाव्यम् ।

प्रख्यानीय प्रख्यापनीय प्रभानीय प्रभापनीय प्रभवनीय प्रभावनीय प्रपवनीय
प्रपावनीय प्रकमनीय प्रकामनीय प्रगमनीय प्रप्रायनीय प्रवेपनीय प्रकम्प
नीयम् । गमादीनां केवलानां ज्ञानानाञ्च अत्र तुल्यं रूपम् । इजादेस्तु
प्रेङ्गणीयम् अत्र नित्यं णत्वम् । अत्र किम् ? प्रभुश्च प्रविश । प्राग्वत् किम् ?
प्रतियानीयम् ॥ ६६८ ॥

खन् च आच्च खनातौ । खनातीष्टि खनाट्टि तस्य । प्रकरणवलात् ये
इति ल्यसञ्चके यकारे परे इत्यर्थः । खेयमिति खनतेहृष्टयासीरिति घ्यणि अनेन
टेरेकारः । देयमिति दास्वरूपात् तव्यानीयया इति ये टेरेकारः । ल्यसञ्चके
इति किम् ? खन्यते दीयते प्रखन्य प्रदाय इत्यादौ न स्यात् । एवं ये परे गणयते-
रपि टेरेकारो वा वक्तव्यः । तेन गणय. गण्य ॥ ६६९ ॥

मूत्रत्वात् नकारस्य द्वित्वाभावः । अवश्यम् इत्यस्य भावे णि कृते व्यट्लोप इति
टेलोपे आवश्यकं ततः आवश्यकमेव आवश्यकं स्वार्थे कः । मण्डूकप्रुताधिकारात्
ढभावे इत्यनुवर्तते । उवर्णान्ताज्ञातोऽर्थे भावे च घ्यण् स्यात् क्रियायाः अवश्यभावे
अर्थे । घणावितौ । भाव्यमिति भूषातोऽर्थे णि णित्वात् तद्वौ यस्य अज्वत्तादौ-
कारस्य आवादेशः । एव तपस्विना विष्णुः स्ताव्यः । अनावश्यकं तु ये भव्यं
कप्रिस्तुत्यः ॥ ६७० ॥

६७२ । चजोः कगौ घित्यसेमृत्त-यज्ञाङ्ग-
यज-गत्यर्थ वन्चाम् ।

चजो ६॥, कगौ १॥, घिति ७।, असेमृत्त यज्ञाङ्गयज गत्यर्थ वन् चा ६॥ ।

घिति परे चजोः कगौ स्तो न तु सेमृत्तादेः ।

पाक्य रोग्यम् । गतौ तु वञ्चाम् । अन्यत्र वञ्चं काष्ठम् ।

६७३ । नावश्यके त्यज-यज-प्रवचाञ्च घ्यणि ।

न १।, आवश्यके ७।, त्यज यज प्रवचा ६॥, १।, घ्यणि ७ ।

आवश्यकेऽर्थे एषां चजोः कगौ न स्तो घ्यणि ।

अवश्यं पाच्यं, त्याज्यः याज्यः प्रवाच्यः ।

हस् च ऋश् युश् आमुश्चेति तस्मात् । पृथग्योगादावश्यक इत्यस्य नामुवृत्तिः ।
बाह्यमिति वृद्धधातोर्घ्यणि वृद्धिः । घात्यमिति हनधातोर्घ्यणि । खेर्हो घ इति
हस्य घत्वे वृद्धौ हनस्तड इति तड् । जन्यमिति कभाव इत्युक्ते कर्त्तरि घ्यण् ।
वध्यमिति वध हतौ कर्मणि घ्यण् । उभयत्र वृद्धौ जनवध इति ऋस् । कार्यमिति
हुक्कज कृश्विच्चेपे इति ऋस्वदीर्घान्ताभ्या घ्यणि वृद्धिः । याव्यमिति युल मिश्रणे
घ्यणि वृद्धौ यस्य अज्जज्ञावादावादेशः । एवम् आसाव्यमिति आङ्पूर्वमुनीतेर्घ्यण् ॥६७१॥

सेम् क्तो यस्मात् स सेम् क्त । यज्ञस्याङ्गं यज्ञाङ्गं यज्ञाङ्गे यज यज्ञाङ्गयज ।
गत्यर्थश्चासौ वन्च् चेति गत्यर्थ वन्च् । सेम् क्तश्च यज्ञाङ्गयजश्च गत्यर्थ वन्च् चेति ।
ततो नञ् समासः । तेषाम् । पाक्यमिति डुजौ श पच घ्यणि वृद्धौ चस्य क ।
एव घिच पशौ च सेक्यम् । रोग्यमिति रुजशौ भङ्गे घ्रणि गुणे जस्य ग । एवं
षनृजौ च सङ्गे सङ्गमिति । एव घञि पाक, सेक रोग सङ्गः । सेम् क्तादिशस्तु
टुडु याचृज याच्य । लीचृ डीच् लीच्य । यज्ञाङ्ग यजस्तु घञि प्रयाजः अनु-
याजः उपाशुयाजः ऋतुयाजः । प्रधानयज्ञस्याङ्गयज्ञा एते । यज्ञाङ्ग इति किम् ?
यागः प्रधानयज्ञ इत्यर्थः । वन्च् गत्याम् । वञ्चग्रीवाम् । अनेकार्थत्वात् वञ्चौ-
भावे कर्त्तरि घ्रणि वञ्चं काष्ठम् । केचित्तु श्वान पचतीति श्वपाक एव मास-
पाक कपोतपाक उलूकपाकः एषु ढात् षश्चिति षणि परेऽपि चकारस्य ककार-
मिच्छन्ति । स्वमते तु पच्यतेऽस्यमिति कर्मणि षड् पाकः । ततः श्व पाकौ
यस्य स श्वपाकः इत्यादि । एषु शङ्खभिन्नादिवत् विशेषणस्य परस्मिन्विधितिः ॥६७२॥

६७४ । भुज-वच-निप्रयुजोऽन्नाशब्दशक्ये ।

भुज-वच-निप्रयुज ६।, अन्न अशब्दशक्ये ७।

भुजो भक्ष्येऽर्थे, वचोऽशब्देऽर्थे, निप्रपूर्वस्य युजः शक्येऽर्थे, चजोः कर्गौ न स्तो घ्यणि । भोज्यं, वाच्यं, नियोज्यं प्रयोज्यं । एषु किम् ? भोग्या भूः, वाक्यं पदसमुदायः, नियोक्तुमर्हति नियोग्यः प्रभुः ।

६७५ । पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुण्ड-
पाय्य सञ्चाय्य राजसूय सान्नाय्य निकाय्य परि-
चाय्योपचाय्य चित्याग्निचित्या समूह्यामावस्या-
मावास्या याज्याः ।

पाय्य—याज्या १॥ ।

एते घ्यन्ता निपात्यन्ते ।

पाय्य मानम् । दधात्यग्निमिति धाया सामधेनी, धाया ऋत्विजः । प्रणाय्य असम्यतः प्रियो वा । अनाय्यो दक्षि-

क्रियाया अवश्यम्भावेऽर्थे सर्वेषां धातूनां चजो कर्गौ न स्तो घ्यणि परे त्यजयज प्रवचान्तु आवश्यकेऽनावश्यके चार्थे चजो. कर्गौ न स्तो घ्यणि परे इत्यर्थः । अवश्यं पाच्यम् एवम् अवश्यं रीज्यम् । त्यजादिस्तु त्याज्यं याज्यं प्रवाच्य इति । समाहारेणैवेष्टसिद्धौ प्रवचामिति बहुवचनात् केषाञ्चिदनिम् क्तानामपि न स्यात् । तेन मुचल्लक्षणेन भीक्षे भीक्ष्य शुच शोके शोच्य इत्यादि । शुचिर्वैमसहेत्यादिना वैमत्वान् नेमडीश्वीति इमो निषेधादनिम् क्तत्वम् ॥६७३॥

भुजश्च वचश्च निप्राभ्या युज च तस्य । अन्नञ्च अशब्दश्च शक्यश्चेति तस्मिन् । भुज्यते यत् तत् तङ्गीज्य अन्नादि । वाच्य वचनीयमित्यर्थः । नियोक्तु शक्यतेऽसौ नियोज्य प्रयोज्य, सेवक । एषु किम् ? भोग्या भूः उपभोग्या पालनीया वा इत्यर्थः । वाक्यं परस्परकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः । नियोक्तुमर्हति योग्यो भवति नियोग्य प्रभुः अन्न कर्माव इत्युक्ते कर्त्तरि घ्यण् ॥६७४॥

पा पाने घ्यणि पाय्य परिमाणं देयमन्यत् । दधात्यग्निमिति धाया सामधेनी

णाग्निः । कुण्डैः पीयते अत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चाय्यः क्रतुः । राज्ञा स्यूयते राजसूयः क्रतुः । सान्नाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । परिचाय्योऽग्निः, उपचाय्योऽग्निः चित्थोऽग्निः । अग्नेश्चयनमिति अग्निचित्था । समूह्योऽग्निः संवाह्य इत्यर्थः । अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रार्कावित्य-
मावस्या अमावास्या । यजन्ति अनया इति याज्या । निपातो ह्यर्थविशेषे ।

६७६ । पु शक सह तक चत यत शसो-
ऽचम वप रप लप चप दभो यो भज जप यजा-
नमस्तु वा ।

पु—शस ५१, अचम—दभ ५१, य' ११, भज—आनम' ५१, तु ११, वा ११

पवर्गान्तात् शकादेश्च चमादिवर्जात् यः स्यात् ढभावे
भजादेस्तु वा ।

अग्निज्वालनमन्त्र । एव धाव्या ऋत्विज धेयमन्यत् । प्रणीयतेऽसौ प्रणाय्य असम्मत प्रियो वा । अन्यत्र प्रणेय । गार्हपत्यादग्रेरानीयो य प्रणीयते स आनाय्यो दक्षिणाग्निः । अन्यत्र आनेय । कुण्डैः पीयतेऽत्र सोम इति कुण्डपाय्य क्रतुः । सोमो लताविशेषस्य रसः । अन्यत्र कुण्डपेय दुग्धम् । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्य क्रतुः । अन्यत्र सञ्चयेय पुण्यम् । सुनञ् सन्वे क्लेदपीडामन्ये । राज्ञा स्यूयते मङ्गलपूर्वकं स्थायतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतुः । सन्नीयते इदं सान्नाय्य हविः । अन्यत्र सन्नेयम् । चिनचिञ् चित्था निचयीतेऽसौ निकाय्यो निवासः । अत्र चस्य क । अन्यत्र निचेयम् । परिचयीतेऽसौ परिचाय्योऽग्निः उपचयीतेऽसौ उपचाय्योऽग्निः उपचेयमन्यत् चयीतेऽसौ चित्थोऽग्निः चेयमन्यत् । अग्नेश्चयनमग्नि-
चित्था । सम्पूर्ववह्वैजौ समूह्यतेऽसौ समूह्योऽग्निः । अत्र च्यणि निपातनात् जि तस्य दीर्घश्च । अन्यत्र सवाह्यः । अमा चन्द्रस्य आया कला । तथा सह वसतोऽस्या तिथौ चन्द्रार्कौ इत्यर्थे अमावस्या अमावास्या इति द्वयम् । यजन्यनयेति याज्या ऋक् । एतेऽर्थविशेषाः । कुतो लभ्यन्ते इत्याशङ्क्याह निपातो ह्यर्थविशेष इति ॥६७५॥

रस्यं शक्यं सङ्घं तक्कं चत्थं यत्थं शस्यम् । भज्यं भाग्यं,
जप्य जाप्य, यज्यं याज्यं, आनस्यम् आनास्यम् । अमादेस्तु
आचाम्य वाप्यं राप्यं लाप्यं त्राप्य दाभ्यम् अनकारनिर्देशात् ।

६७७ । व्यालभो मुण् ।

वि ७, आलभ ६, मुण् ११ ।

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् यकारे परे । आलम्भरा गौः ।

६७८ । उपात् स्तुतौ ।

उपात् ५, स्तुतौ ७ ।

उपपूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे प्रशंसायाम् । उप-
लम्भराः साधुः । स्तुतौ किम् ? उपलभ्यमस्मात् किञ्चित् ।

६७९ । गद् मद यम चराचरोऽगेर्यः ।

गद् मद यम चर-आचर ५, अगेः ५, य १ ।

अगिभ्य एभ्यो यः स्यात् ढभावे । गद्यं मद्य यम्य चर्यम्
आचर्यम् । अगेः किम् ? प्रगाद्यम् अभिचार्यम् ।

पुश् शकश् सङ्घश् तक्कश् चत्थश् यत्थश् शस्यं चेति तस्मात् । चमश् वपश्
रपश् लपश् वपश् दभश् ते, न विद्यन्ते ते यवः । ऽऽम वप रप लप वप दभ-
तस्मात् । भजश् जपश् यजश् आनस्यं चेति तस्मात् । हसन्तात् प्राप्तस्य व्यञ्जी
बाधकोऽयम् । रमुडजौ रस्यम् एव तपो तप्य शपौञ शप्यः कण्ड स्तुतौ वक्त्रं
कव्य । लभ्यग-हिसे लभ्य । शक्यमित्यादि सुगमम् । दाभ्यमिति दन्भु दम्भे
इत्यस्य दभ इति नकाररहितपाठात् नकारस्य लोपे वृद्धिरित्यर्थः ॥६७६॥

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे । शिखादन्याच पर । आङ् पूर्व लभ-
धातुर्मारणे वर्तते । आलम्भरा गौर्मारणीया इत्यर्थः ॥६७७॥

उपलम्भरा साधुः स्तव्य इत्यर्थः ॥६७८॥

अगे किं प्रगाद्य प्रमाद्य प्रयाम्यम् एषु हसन्तात् व्यस्येव चर केवलस्य आङ्-
पूर्वस्य च यद्गतात् चर्यम् आचर्यम् । अन्यत्र अभिचार्यमिति । ये पः ऽहुतेऽर्थे
आचरे, सुम् वाच्यः । आश्चर्यम् ॥६७९॥

६८० । पण्यावद्य वर्याचार्यं वक्ष्य जय्य
क्षय्य क्रय्यार्योपसर्ग्याजय्यम् ।

पण्य—अजय्यम् १ ।

एते यान्ता निपात्यन्ते । पण्यं विक्रेयम् । अवद्यम् अनि-
ष्टम् । वर्या कन्या, वर्यं श्रेष्ठम्, आचार्यो गुरुः । उच्चतेऽने-
नेति वक्ष्यं शकटम् । जेतुं शक्यं जय्यम्, एवं क्षय्यम् । क्रय्यं
हृष्टे प्रसारितम् । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । उपस्रियते इत्युप-
सर्ग्या ऋतुमती । न जौर्यति इति अजय्यं सङ्गतम् ।

६८१ । ढ भृ जुषस्त्विन्-शासदुङ् वृजो-
ऽकृप चृत ऋच पाणिसृज् समवसृजः क्यप् ।

ढ—वृज ५, अकृप—समवसृज ५, क्यप् ११ ।

ढाटेऋकारोङो वृजश्च कृपादिवर्जात् क्यप् स्यात् ढभावे ।

पण्यङ् व्यवहृतौ स्तुतौ पण्यं विक्रेयद्रव्यम् । अन्यत्र विण्य पण्यी सत्य
इत्यर्थः । नञ्पूर्वस्य वदते अवद्य निन्दनीयम् । अन्यत्र अवाद्य वाक्यम् ।
वज्रं सम्भतौ वर्या कन्या वर्यं श्रेष्ठम् अन्यत्र वार्यः । आचार्यो गुरु अन्यत्र
आचर्यम् । उच्चतेऽनेनेति वक्ष्यं शकटम् । अन्यत्र वाक्ष्यम् । जय्य जेतुं शक्यम् ।
अन्यत्र जेयम् । क्षय्य क्षेतुं शक्यम् । अन्यत्र क्षेयम् । क्रय्य हृष्टे प्रसारितम् ।
अन्यत्र क्रियम् । ऋ गतौ अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अन्यत्र आर्यः । उपस्रियते
इति उपसर्ग्या ऋतुमती । अन्यत्र उपसर्ग्यम् । न जौर्यति इति अजय्यं सङ्गतम्
अन्यत्र अजय्यम् ॥६८०॥

ऋत् उङ् यण्य स ऋदुङ् । ढश्च भृश्च जुषश्च स्तुश्च इन च शास च ऋदुङ् च
वृज् चेति तस्मात् । पाणि सृज् पाणिसृज् । समीऽव समव समवात् सृज्
समवसृज् । कृपश्च चृतश्च ऋचश्च पाणिसृज् च समवसृज् च न विद्यन्ते ते यत्र
कीऽकृप चृत ऋच पाणिसृज् तस्मात् ॥६८१॥

६८२ । स्वस्य तन् पिति ।

स्वस्य ६।, तन् ११, पिति ७ ।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति । आट्टत्यः भृत्यः जुष्यः स्तुत्यः
इत्य्. शिष्यः वृध्यः वृत्यः । कृपादेस्तु कल्पं चर्त्यम् अर्च्यं
पाणिसर्ग्या समवसर्ग्या रज्जुः ।

६८३ । कृ वृष मृज गुह दुह शन्स सं भृ प्रत्यपिग्रहो वा ।

कृ—ग्रह ५१, वा १२ ।

एभ्यः क्वप् स्यात् वा ढभावे । कृत्य कार्यं, वृष्य वर्ध्,
मृज्य मार्ग्यं, गुह्यं गोह्यं, दुह्य दोह्यं, शस्यं शंस्यं, समृत्यः
सभार्यं, प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्यम्, अपिगृह्यम् अपिग्राह्यम् ।

ऋस्वान्तस्य तन् स्यात् पिति कृति परे । अत्र येन केनापि प्रकारेण स्वान्तस्य
ग्रहणम् । न तु स्वभावस्वान्तस्यैव । तेन प्रवत्य प्रतत्य इत्यादौ वनतनेति जम्
लोपऽनेन तन् । आट्टत्य इति । आङ्पूर्वं ङङ् शादरे क्वपि कित्वाङ्गुणाभावे
पित्वात् तन् । शिष्य इति शास्त्रे. क्वपि शासुङिति आकारस्य इकारे शास वम-
घमेति षत्वम् । वृष्य इति वृषु इत्यस्यान्तभूतजग्रथत्वात् सकर्मकत्वे कर्मस्थि क्वप् ।
वृत्य इति जानुबन्धस्य वृज वरण इत्यस्य ग्रहणात् वृङ्ग सम्भक्तौ इत्यस्य वाय्
इत्येव । कल्पमिति कृपुडल्य कल्पने कृप कृप इति कृपादेशे घ्यणि गुण । चृतश्
चर्त्यम् । ऋचश् अर्च्यम् । पाणिभ्या मृज्यतेऽसौ पाणिसर्ग्या रज्जुः । अत्र चर्जा
कगाविति जस्य ग । एव समवसर्ग्या ॥६८२॥

समो भृ सम्भृ प्रत्यपिभ्या ग्रह प्रत्यपिग्रह । कृष्य वृष च मृज च गुह च दुह
च शन्स सम्भृश्च प्रत्यपिग्रह चेति तस्मात् । गुह्यं गो मिति घ्यणि गुणे अत्र
परत्वाभावात् गुहीणीरुरित्यनेन ऊर्णं स्यादिति व्याख्यातम् । अन्यन्
सुगमम् ॥६८३॥

६८४ । गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य्य
रुच्याव्यथ्य भियोद्वापुष्य सिद्ध्य तिष्याज्य युग्य
कृष्टपच्य कुप्य भार्याः ।

गृह्य—भार्या १॥ ।

एते क्यबन्ता निपात्यन्ते ।

प्रगृह्य पदं, कृष्णगृह्यः कृष्णवर्ग्यं, गृह्योऽस्त्रैरी, ग्राम-
गृह्या ग्रामवाह्या । विनीयः कल्कः । विपूयो मुञ्जः । जित्या
हलिः । सरतीति सूर्य्यः । एवं रुच्यः, अव्यथ्यः । कूलं
भिनत्तीति भियो नदः । वारि उज्ज्वतीति उद्ग्री नदः ।
कार्यं पुष्पातीति पुष्यो नक्षत्रम् । काव्य साधयतीति सिद्ध्यः,
स एव तिष्योऽपि । आज्य घृतम् । युग्य वाहनम् । कृष्टे
स्वयं पच्यते इति कृष्टपच्यो ब्रौहि । कुप्य सुवर्णरूप्याभ्या-
मन्यत् । भार्या बधूः क्षत्रिया च ।

पदपक्षपरतन्त्रबहिर्भूतेषु गृह्यपद निपात्यते । यथा प्रगृह्य पद यत् स्त्रियं
समुन्नीयते । कृष्णगृह्य कृष्णपक्ष, पाण्डव इत्यर्थः । गृह्योऽस्त्रैरी अधीन इत्यर्थः ।
ग्रामगृह्या ग्रामवाह्या नदीत्यर्थ एभ्योऽन्यत्र ग्राह्यम् । विनीय कल्कः । कल्का-
ऽस्त्रौ समलैलसोरित्यमरः । अन्यत्र विनीयः । विपूयो मुञ्जः शरपुङ्ख इत्यर्थः ।
अन्यत्र विपव्यः, जित्या हलिर्महत् हलमित्यर्थः । अन्यत्र जेयः । सरति गच्छ-
तीति सूर्य्योऽर्कः । सूर्यादयः तिष्यान्ता अष्टौ कर्त्तरि क्यबन्ता । अन्यत्र साव्यः ।
पच्यते रुच्यः । न व्यथते अव्यथ्यः । कूलं भिनत्तीति भियो नदः । वारि
उज्ज्वतीति उद्ग्री नदः । कार्यं पुष्पातीति पुष्यो नक्षत्रम् । काव्यं साधयतीति
सिद्ध्यः । तिष्यतीति तिष्यः । सिध्यतीति पुष्यनक्षत्रे । अनुजुष्यति अज्यते
मन्यते अनेनेति आज्य घृतम् । युग्यते इति युग्यं वाहनम् । कृष्टे चित्रे स्वयं
पच्यते इति कर्मकर्त्तरि कृष्टपच्यो ब्रौहि । गुपू रक्षे गुप्यते इदम् कुप्यं
सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत्र गत्य कः, अन्यत्र गोप्यं वचः । भियतेऽसौ भार्या बधूः
क्षत्रिया च ॥६८४॥

६८५ । लैर्वदः क्यप्-यौ ।

लै. ५।, वद ५।, क्यप् यौ १॥ ।

लै परावद' क्यप् यौ स्त' ढभावे ।

ब्रह्मणा उद्यते इति ब्रह्मोद्या ब्रह्मवद्या कथा ।

६८६ । सृषोद्यं नित्यम् ।

सृषोद्य १।, नित्यम् १। ।

४८७ । भू-हनः क्यप् भावे न तश्च ।

भू-हन ५।, क्यप् १।, भावे ७।, न १।, त १।, च १। ।

लै पराभ्यामाभ्या क्यप् स्यात् भावे, हनो नस्य तश्च ।

ब्रह्मभूय ब्रह्मत्व ब्रह्महत्या ।

६८८ । धोः केलिमो ढघे ।

धो ५।, केलिम १।, ढघे ७। ।

धोः पर' केलिमः स्यात् ढघे ।

स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमाः तण्डुलाः । एव भिदे

लिमा' माषाः ।

ब्रह्मणा उद्यते इति कर्मणि क्यपि गृह्यतेति जौ ब्रह्मोद्या, ये ब्रह्मवद्या कथा । भावे तु ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्यम् । इत्यादौ स्याद्यन्तीपपदस्य कृदन्तेन धातुना समासो वक्तव्यः । एवम् आशुग गिरिश वराह. उदधिक्रा इत्यादि । उपसर्गादन्यस्याव्ययस्य कृदन्तेन धातुना समासो न स्यात् । अल कृत्वा कृत्वाल भोक्तु काल. कालो भोक्तुम् । उपसर्गात्तु प्रकृत्य अनुभूय । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायान् कदाचिदन्यस्याव्ययस्यापि स्यात् । तेन नग अग इत्यादि सृषोद्यम् । यप्रत्यय निषेधार्थमिदं तेन सृष्टावद्यमिति न स्यात् ॥६८६॥

ब्रह्मणो भाव ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणो हनन ब्रह्महत्या अभिधानात् स्त्रीत्वम् ॥६८७॥

ढञ्च तत् ष्येति ढघ तस्मिन् । धीरुपादान सर्वधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन सर्वं धातुभ्य केलिम. स्यात् कर्मकर्त्तरि । किञ्चान् न गुण । स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमास्तण्डुला । एव भिदेलिम काष्ठ' मुचेलिम वारि ॥६८८॥

६८६ । ते ल्याः शक्याह्यं प्रेष्यानुज्ञाप्राप्त-
काले वा ।

ते १॥, ल्या' १॥, शक्य—प्राप्तकाले ७, वा । १ ।

तव्यादयो ल्यसन्नाः स्युः ते च शक्याद्यर्थेषु वा स्युः । वोढुं
शक्यो वोढव्यः वहनीयः वाह्यः । स्तोतुमर्ह्यः स्तोतव्यः
स्त्वनीयः स्तुत्यः । प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम् ।
अनुज्ञातस्त्व त्वया अध्येतव्यम् अध्ययनीयम् अध्येयम् ।
प्राप्तस्ते कालः त्वया ध्यातव्यं ध्यानीयं ध्येयम् ।

इति ल्य पादः ।

शक्यतेऽसौ शक्यः कर्मणि य, अर्ह्ययोग्यत्वे अन्तर्भूतकार्यत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि व्यणि अर्ह्यते योग्य क्रियतेऽसाविति अर्ह्यं । निर्यकार् पाठे तु कर्मणि
घञ् । शक्यश्च अर्ह्यश्च प्रेष्यश्च अनुज्ञा च प्राप्तकालश्चेति तस्मिन् । ते तस्य अनिय
य घञ् यकप् केलिमा ल्यसन्ना स्युः । पृथक्योगात् भावे ढवे च इति द्वयोरनु-
वृत्त्यभाव इत्यस्यैवानुवृत्तिः । ते च शक्याद्यर्थेषु कर्मभावयो स्युः । अत्र वाशब्दस्य
समुच्चयार्थत्वात् शक्याद्यर्थाभावेऽपि केवलयोर्दभावयोश्च स्युरित्यर्थः । तत्र
केवलयो, कर्मभावयोस्तु चेतव्यं चयनीयं चेय पुण्यमित्यादीनि प्रागेव उदाहृत
वान् । इदानीन्तु शक्याद्यर्थेषु उदाहरति । वोढुं शक्य इत्यादि कहेजौ प्रापणे
शक्यार्थे कर्मणि तस्य हीडौभाविति हस्य ढत्वे सहवहीरिति अकारस्य ओत्वे
ढभात्तयोरिति तस्य धत्वे णुभिरिति धस्य ढत्वे ढीढीति ढस्य लीपः । वोढव्य
स्त्वो भार इत्यर्थः एवं वहनीयो वाह्यः । स्तोतव्य इति स्तोतव्यो गुरु शिष्येण
स्तोतुं योग्यं क्रियते इत्यर्थः । एवं स्त्वनीयः स्तुत्यः । अर्ह्यश्चेति चकारात्
शक्यार्थेऽपि । यथा कविना स्तोतव्यः स्त्वनीयः स्तुत्यो राजा स्तोतुः शक्यते
इत्यर्थः । तव्यादीनां कालविशेषानुपदेशेऽपि भवद्भूतभवे इत्यत्र भविष्यत्काले भव्य-
शब्दप्रयोगात् तव्यादयो भविष्यत्काले स्युरिति बोध्यम् । किञ्च ब्रह्मणा उद्यत इति
ब्रह्मोद्या इति आपकात् वर्तमानेऽपि स्युरिति ॥६८६॥

इति ल्यपादः ।

द्वितीयः पादः—तृणादिः ।

६६० । तन् णकौ घे ।

तन् णकौ १, घे ७ ।

धोस्तृणकौ स्तो घे । करोति इति कर्त्ता, कारकः,
दरिद्रायकः ।

६६१ । गलेचोपकपादहारकौ ठे ।

गलेचोपक पादहारकौ १॥, ठे ७ ।

एतौ निपात्यौ ठे ।

६६२ । माह्नात् क्रमो नेम् तृणः ।

माह्नात् ५॥, क्रम ५॥, न १॥, इम् १॥, तृण ३॥ ।

प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । अन्यत्र क्रमिता अतिक्रमिता ।

तन् इति दल्यनकारी घावस्त्वृत्तय इपादौ औणादिकप्रत्ययान्तानां पिदा-
दीनाम् अप्राप्तये विशेषार्थः । णकस्य णकारी वृद्धार्थं दरिद्रायक इति दरिद्र
आलीप इत्यत्र अकवर्जनादाकारलोपाभावे यन्ञ् णित्कृदीति यन् । तच्छीन्त-
हर्मतत्साधुकारिण्यपि कर्त्तरि तन् स्यात् । अविश्रुत् प्रविष्ट न तु तद्वानिगिति
न्यायात् । शील फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः । जनापवाद वदिता खन । धनः
शास्त्रविहित आचार प्रयागादौ मुण्डयिता । मातु गन्ता जन इत्यादि । अतएव
कारके शीलार्थं तन् इति स्वयमुक्तम् ॥६६०॥

एतौ कर्मणि वाच्ये णकप्रत्ययेन निपात्यौ । गले चुष्यतेऽसौ गलेचोपक ऋद्ध
तेरलुक् । पादाभ्यां क्लियतेऽसौ पादहारक ॥६६१॥

मम् आत्मनेपदम् अर्हतीति माहं तस्मात् । आत्मनेपदप्रान्तिश्रीग्रात् क्रमः
परस्य तन् इम् न स्यात् । प्रक्रन्त्यादि प्रोपादारस्य इति आत्मनेपदयोग्यत्वम् ।
मयोग्यात् किम् ? क्रमिता अतिक्रमिता ॥६६२॥

६६३ । ग्रह नन्दि-पचादेर्णिन्नान् घे ।

ग्रह-नन्दि पचादे णिन् अन-अन् । ११, घे ७ ।

ग्रहादेर्णिन्, नन्द्यादेरनः पचादेरन् स्यात् घे । ग्राही
स्थायी प्रपायिणी, नन्दनः विचक्षणः जनार्दनः मधुसूदनः
लवणः, पचः देवः लेख्यः, लोलुवः रीरुयः ।

ग्रहश्च नान्दिश्च पचश्च ते आदयो यस्य स ग्रहनन्दिपचादि तस्मात् । णिन् च
अनश्च अन् चेति । णिन् पूर्वङ्कारो वृद्धार्थः । अनोऽकारान्तः । अन् इत्यस्य
नकारो यङो लुग्वेति सूत्रे अनि तु नित्यमित्यत्र श्रुत्याद इति अप्रत्ययस्य अप्राप्तये
विशेषार्थः गणाश्च प्रयोगानुसारेण बोध्याः । गृह्णातीति ग्राही णित्वात् वृद्धिः
स्थायीति आदन्तत्वात् यन् प्रपायिणी इति नीचोऽन्तरदुर्गे इति णत्वम् । नन्दय
तीति नन्दनः । अने ओ लोपः । विचक्षण इति चक्ष क्साञ् इत्यत्र अनवर्जनान्न
क्साञ्खञ्जाञौ ष्रुर्ण इति णत्वम् । जनम् अर्दयतीति जनार्दनः । मधु सूदय
तीति मधुसूदनः । लुनातीति लवण खड्गः । रसे वाच्ये लवण इति णत्वम् ।
पचतीति पचः । दिव्यतीति देव अत्र कृष्टञ्चेति कप्रत्ययस्य बाधकोऽयम् ।
लेख्य इति यङन्तात् लेखीय इत्यस्मादनि अनि तु नित्यमित्युक्त्यर्थो लुक्
यङलुक् क्यलोपे इति गुणनिषेधे श्रुद्धोरिति यः । लोलुव इति यङन्तादनि
यङो लुकि श्रुद्धोरित्युक् । रुल ध्वनौ यङिर्घोऽज्यरे इति दीर्घे रीरुयभागात्
अनि ऋत्वीदन्तात् परविहितस्य यङो न लुक् । त्वयानीयया इत्यस्मात् व्यणोराव-
श्यको इत्यत्र यथा टभावे इत्यनुवर्तते । तथा लृङ्कौ घे इत्यस्मात् मण्डूकप्लुताधि-
कारादपि घे इत्यस्यानुवृत्तावपीटसिद्धौ अधिकं घग्रहणं यान् ज्ञापयति तानह
विवरणोमि । यथा नञपूर्वात् याचवदन्नजवसो णिन् । न याचतीति अयाचौ ।
एवम् अवादी अव्राजी अवासी । एवम् किम् अपठिता अपाठकः । नञ् परा-
एजन्तादचेतने कर्त्तरि । अकारी चर्मस्य वालातपः । नञ् किम् ? छेदकर्त्ता खड्गः ।
अचेतने किम् ? अकर्त्ता विप्रः । षिञो देशः । विषयी देशः । मनौषादित्वात्
वृद्धिः । व्यभिपरेभुव विभावी अभिभावी परिभावी अत्र [मनौषादित्वात्
गुणः । एवम् उत्साही उदासी निवेशी । पट्टीमात्रान् मन्यते पट्टमानिनी
अत्र पुवत् ख्युक्त इति पुवङ्गावः । जात्युपसर्गभिन्नपूर्वकधातीत्याच्छील्ये णिन् ।

वृक्षभोजी । नातिपूर्वात् तु ब्राह्मणान् आमन्त्रयिता । अत्र शौनार्ये तन् कर्मा-
 षठी न स्यात् । उपसर्गपूर्वात् तु समीक्ता उपभोक्ता । उन्मद द्विष दुह दुह दध
 आक्रोड अनुरुध आयम आयस अतिचर अपचर व्याड् मुष अभ्याहन परिदि-
 परिचिप एभ्यस्ताच्छील्ये णिन् । उन्मादी वेषो द्राही दाही दीषी आक्रोडी
 अनुरोधी आयानी आयासी अतिचारौ अपचारौ व्यामोषी अभिघाती आघातौ
 परिदेवी परिचेपी । उदासावी प्रत्यासावी ब्रह्मवादी साधुदायी इत्यादिषु तार्क्ष्य-
 ल्याभावेऽपि ग्रहादित्वात् णिन् । कर्तुरूपमानात् । खर इव क्रोशति खरक्रोशः
 एवम् उग्रक्रोशी । नातिपूर्वत्वेऽपि ताच्छील्याभावेऽपि स्यादिति पृथक्चनम
 व्रताभीक्ष्ण्यो । व्रत शास्त्रीयनियमः । आभीक्ष्ण्ये पीन पुन्येन करणम् । अन्न
 वणभोजी नक्तभोजी अश्राद्धभोजी । आभीक्ष्ण्ये तु चौरपायिणः उघोनरा । सीवीर-
 पायिणी बाह्वीका । कषायपायिणी गान्धारा । करणात् यजोऽनीति । अग्नि-
 ष्टोमेन यजते स्र । अग्निष्टोमयाजी । कदाचित् भविष्यत्कालेऽपि । कल्को
 भावी ग्रामगामी पात्य । एव कदाचित् वृद्धाभावे 'ग्रामगमीत्यपि स्यात् । एवम्
 ऋणपरिशीघनेऽपि । मोक्षदणदायी । उभयत्र भव्यर्णार्थेण कर्मणि न षष्ठी ।
 शमादिभ्यः शमी तमी दमी अमी क्षमी क्षमी कमी । एषु जनवध इति
 ऋक्ष । समो ज्वरित्वरिभ्याम् । सज्वरौ सन्वरौ । ज्वरतरो औ घटादित्वात्
 ऋक्षे त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् जिव्यवधानेन पुनर्न वृद्धि । वे कत्यसन्मुक्त
 सलसेभ्यः । विकल्पी विग्रभी विकासी विलासी । प्रान्मथद्रुवदवसलपेभ्यः । प्रमाथी
 प्रद्रावी प्रवादी, वसे तु प्रवासी प्रलापी । परे सूदृहिभ्याम् । पयिसावी परिदाहो ।
 अस्यर्थे इना एव सिद्धौ णिन् करणं ताच्छील्यविवक्षायाभेद्यकृणी निषेधादम् ।
 परे क्षिपवटवदवादिदेविभ्यो णकश्च । परिचेपी परिक्षेपक परिवाटी परि-
 वाटक परिवादी परिवादकः । परिवादयतीत्यर्थेऽप्येवम् । परिदेवी परिदेवक ।
 अत्र ताच्छील्यविहितप्रत्ययेन असरूपोऽपि तन् बाध्यते इति बोध्यम् । निन्द हिंस
 क्षिप् खाद गण विनाशि व्याभाषासूत्रेभ्यो णक । निन्दक हिंसक क्रेशक
 खादक गणक विनाशक व्याभाषक. असूयक । उपसर्गात् देविक्रुशाभ्याम् ।
 आदेतक आक्रोशक । कर्मपूर्वकनिन्दार्थहन्तेरताच्छील्येऽपि णिन् । पितृघातौ
 मातृघातौ कुमारघातौ । प्रातृजुसुव इन् । अयमनुबन्धश्च । प्रजवी सूक्ष्मदे
 असवी । इण जि ट्छि विशि वम अभ्यम अव्ययेभ्यश्च ण्यस्ताच्छील्ये इन् स्यात्
 अत्ययी विजयी आदरी चयी विग्रथी वमी अभ्यमी, न व्ययते अव्ययी । युज भज

६६४ । चिह्निद चक्रस चराचर चलाचल
पतापत वदावद घनाघन पाटपटा वा ।

चिह्निद—पाटपटा १॥, वा । १॥ ।

एतं अनन्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे, क्लृदः क्रसः चरः चलः
पतः वदः हनः पाटः ।

भुज त्यज ससृज रन्ज भन्ज विविच सृष्टिचिन्त्यो त्रिनिष्ठाच्छील्ये । शाकटायनानु-
रोधादस्य शेष इकार उच्चारणार्थः । युजिर युजौङ् योगी भागी भोगी त्यागी
ससर्गी घिति परे एषा जस्य ग । रागी इत्यत्र तु रन्जोऽपघकेत्यादिना न लोपे
षित्वात् वृद्धौ जस्य ग । भङ्गौ विवेकौ सम्पर्कौ । नन्दि वासि मदि दूषि साधि
शीभि बद्धिभ्यो जन्तेभ्योऽसञ्ज्ञायामन । नन्दन वासन मदन, अत्र घटादित्वात्
ङ्गस्य । दूषण, अत्र दुषेरीदूरिति दीघः । साधन शोभन वङ्गन । सञ्ज्ञायानु
चन्दन दर्पण विभीषण इत्यादि सह तप दम जल्प सम ह्रष श्वस स्रशादेरज्ज-
न्तात् । सहन, तपन, दमन जल्पन रभण ह्रषण श्वसन स्पशन इत्यादि ।
क्रोधकम्पभूषाशब्दार्थेभ्योऽन । क्रोधन कोपन, कम्पन चलन भूषण मण्डन,
शब्दन रवणः । शब्दार्थादकर्मादेव । तेन विद्या पठिता विप्रः । रुचादेश
ह्रसादे । रोचन वङ्गन जुगुप्सन तितिक्षण मीमांसन वीभत्सन । ह्रसादे
क्तिम् ? एधिता । अत्रापि अकर्मकादेवेति वीव्य तेन वस्त्र वसिता ऽ । चक्रम्य
दद्रम्य जुष्ट गृधि ज्वल शुच लघ पत वदेभ्यः । चक्रमण दद्रमण उभयत्र
ह्रसाल्लोप इति अकारलोपे यकारलोपः । जवन सरण, गङ्गन ज्वलन शीचन
अभिलषण प्रपतन प्रवदन । अत्र पतपदोर्जुकेन बाधितत्वात् अनस्य अप्राप्तौ
वचनम् । तेन ताच्छील्ये प्रत्ययेन विशेषेण असंख्योऽपि सामान्यो बाध्यते इति
वीव्यम् ॥ ६६३ ॥

क्तिद्यु इर्क्तेदे । क्रसु म चङ्गुतौ । चर गतौ । चल ज लतौ । पतलृज
गत्याम् । वदै वाचि । हन ल गतौ बध्ने । पट क च लिषि । इत्यष्टभ्य पचादि-
त्वात् अनि एते वा निपात्यन्ते । पक्षे क्लृद इत्यादि । पाट इति चुरादित्वात् जौ
इङि, ॥ ६६४ ॥

६६५ । रात्रेर्मन् वा कृति ।

रात्रे ६।, मन् ११, वा ११, कृति ७ ।

रात्रेर्मन् स्यात् वा कृति । रात्रिञ्चर' रात्रिचरः ।

६६६ । कृ-गृ-ज्ञा-प्रीजुङः को दुहो घङ् च ।

कृ-गृ-ज्ञा-प्री-इजुङ ५।, क १।, दुह. ६।, घङ् ११, च ११ ।

क्रादेरिजुङश्च कः स्यात् तस्मिञ्च दुहो घङ् स्यात् घे ।

किरः गिरः ज्ञः प्रियः क्षिपः भूरुहः कामदुघा गौः ।

रात्रे परव कृतोऽसम्भवात् कृदन्ते धातौ परे इत्यर्थः । रात्रौ चरतीति पचा-
दिलादनि अनेन मनि रात्रिञ्चर पच्चे रात्रिचर । एव रात्रौ अटतीति रात्रिमट
रात्रमट । वाशब्दोऽव व्यवस्थावाची च । तेनेद विवृणीमि । अगदसत्यान्ना
मन् कारे । अगद करोतीति ढात् षष्ठिति षणि वृद्धौ कारे परे अमदस्य मनि
अगदङ्कार एव सत्यङ्कार । अस्तुङ्कारो देवविशेषः । अस्तु इत्यव्ययशब्दः । अगि
लस्य गिले तिमि गिरतीति कृगृज्ञाप्रीति कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि योरल
इत्यव वक्तव्यात् रेफस्य लले अनेन मनि तिमिङ्गिल एव रिपुङ्गिल । अगिल
स्येति किम् ? गिलगिल, तिमिङ्गिलगिल । तथाच अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शत-
योजनविस्तृतः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तदगिलोऽप्यस्ति राघव इति ॥ ६६५ ॥

इच् उङ् यस्य स इजुङ् कृश्च गृश्च ज्ञाश्च प्रीश्च इजुङ् चेति तस्मात् । दुहो घङ्
चेति चकारात् इजुङन्तत्वात् के मतीत्यर्थः । कौरतीति किर अव कप्रत्यये ऋदि-
रणाविति इर् । गिरतीति गिर । जानातीति ज्ञः । परव आदन्तत्वात् ङप्र-
त्ययेनैवेष्टमिद्धौ इह ज्ञाग्रहण कथमिति चेन्न परव उपपदपूर्वादेव ङी विधीयते
इह तु केवलाज्जानाते क इति भेदात् । प्रीणातीति प्रिय क्षिपतीति क्षिप
भुवि रोहतीति भूरुहः । काम दोग्धीति कप्रत्यये कृते हस्य घङि स्त्रियामत आपि
कामदुघा । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिभ्रजोऽलसः
एव । अन्यत्र ढात् षणि तुन्दपरिमार्जं शिशुः । एव शोकमपनुदतीति शोकापनुद
आनन्दकर एव । अन्यत्र ढात् षणि शोकापनादो धर्मकथकः । अव इजुङ्गाव
निमित्तकतया विशेषेण कप्रत्ययेन कर्मपरत्वात् विशेषोऽपि सर्वधातुनिमित्तकतया

६६७ । हन जनाङ्गमादेडः ।

हन जन आत् गमादे ५१, ड. १ ।

हनो जन आदन्तात् गमादेशे ड' स्यात् घे । शोकापहः
वराहः सरसिज पङ्कजम् अज' गोद' द्विपः प्रह्वः आशुगः नगः
गिरिशः, वारि चरतौति वार्चो हसः ।

६६८ । घेटदृशपात्राध्वः शः ।

घेट—अ ५१, श १ ।

एभ्यः शः स्यात् घे । उड्ययः उत्पश्यः उत्पिवः उज्जिघ्नः
उडमः ।

मामान्यो ढात् षण् बाध्यते । एवञ्च काकीभ्यो ग्रहीतव्या काकगृहास्तिला ।
इत्यत्र कर्मणि अपि क. ॥ ६६६ ॥

हन च जन च आञ्च गमादिद्येति तस्मात् । शीकम् अपहन्तीति शीकापह
वरम् आहन्तीति वराह । एव तमोपह दुखापह ज्वरापह । कोश हन्ति
गच्छतीति क्रीशह वातपित्तकफापह विश्वाग्निदर्पापह । इत्यादि उदाहरण-
दर्शनात् शीकवरादिकर्मपूर्वकतया अतिशेषेण उपलब्धेन सर्वकर्मपूर्वकसामान्यो
हनचरग टक् बाध्यते । दारु आहन्तीत्यादि वाक्ये दार्वाघात एव चार्वाघात
वर्णसङ्घात पाणिघात पाणिघ इत्यादौ निपात्यन्ते । सरसिज सरीज विभक्ते-
रलुक् मनीषादित्वात् । पङ्काज्जायते पङ्कजम् न जायते अज. । एव द्विर्जायते
द्विज । अत्र मनीषादित्वात् सूच. सस्य लोप परिज अभिज पुमांसमनुज्जात.
पुमनुज । एव ख्यनुज सहज प्रजायते प्रजा स्त्रियाम् । गा ददातीति गोद.
वाभ्या पिबतीति द्विप प्रह्वयतीति प्रह्व अत्र उपलब्धप्राप्ते पूर्वावस्थायामश्रितिविषये
एचोऽश्लितेति आकारे आदन्तत्वात् ड. । आशु शीघ्र गच्छतीति आशुग । न
गच्छतीति नग एवम् अग. गिरौ श्रुते गिरिश । परिखन्यते इति परिखा कर्मणि
ड. । तथा आखूनामुत्थानम् आखूत्य भावे ड' । एतौ निपात्यौ ॥ ६६७ ॥

उड्यतीति उड्यय. । शप्रत्ययोऽस्य शित्वात्प्रसञ्जाया शपि लोपोऽतोऽदेचोरित्य-
कारलोपः । एवमुत्पश्य इत्यादौ स्थादानेत्यादेशाश्च । साहचर्यात् पा इति भौवाः

६६६ । साहिसातिचेतिवेद्योजिधारिपारि- लिम्प विन्दोऽगेः ।

साहि—विन्द ५।, अगे ५। ।

अगिभ्यः एभ्यः शः स्यात् घे । साह्यः सातयः चेतयः
वेदयः एजयः धारयः पारयः लिम्पः विन्दः गोविन्दः ।

१००० । दुनीभूज्वलाद्यासुसस्त्रोर्णो वा ।

दु—सस्त्रो ५।, ण' १।, वा १। ।

अगिभ्य एभ्यो ण' स्यात् घे वा । दावः दवः नायः नयः
भावः भवः, ज्वालः ज्वलः, चालः चलः, आस्रावः आस्रवः,
सस्रावः संस्रवः ।

दिक एव । उडय इत्याद्युदाहरता सोपसर्गोणाणि विधिरिति सूचितम् । अच-
वापि प्रयोगत इत्युक्ते पश्यतीति पश्य व्याघ्र ८ ज्ञानुरीधात् ड एव ॥६६८॥

सह जड शतौ सात क सुखे इति सौत्र । चित्तसञ्ज्ञाने विदन्मत्तौ एजृ
कम्पे ष्ट शड स्थितौ ष्ट लि पालने । एते चान्ता । जिलिपी शप ज लपे ।
विदल शपजो लाभे । इत्यष्ट । साह्यतीति साह्य शस्य शित्वात्सञ्ज्ञाया शपि
कोपीऽत इत्यकारलोप । एव सातय इत्यादि । लिम्प विन्द इत्युभयत्र तुदा
दित्वात् शं मुचादित्वात् लुण् । उदेजयान् भूतगणायषेधादिति मट्टो । उदशब्दस्य
उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन अनुपसर्गत्वात् । एव निलिम्प इत्यादौ च व्याख्येयम् ॥६६९॥

दुनीतीति दाव शित्वात् वडि । पचे पचादित्वात् अनि दव । नयतीति
नाय नय । भवतीति भाव भवः । ज्वलतीति ज्वाल ज्वल । चलतीति चाल
चल । एव कीचतीति कीचः पचे इजुडत्वात् के कुचः । आस्रवतीति आस्राव
आस्रव । संस्रवतीति सस्राव संस्रव । उभयत्र सुर्दन्त्यादि । तथाच अव-
श्वायकणास्त्रावाशारुमुक्ताफललिष । कुर्वन्ति चित्तसञ्ज्ञाव चलत्पर्यायसम्भृता
इति भट्टि । अगे किम् ? प्रदव इत्यादि । आसस्त्रोरिथनेनैवेष्टिसिद्धौ आसु-
स्त्रोरिति गौरव ज्ञापयति । गृह्णातेरपि घे णो वा स्यादिति । शाही

१००१ । श्वसव्यधेन तन दावहसः ।

श्वस—हस ५ ।

एभ्यो णः स्यात् घे । श्वासः व्याधः प्रत्यायः अवतानः
दायः धायः अवहारः अवसायः ।

१००२ । नृत्-खन-रन्जः षकः ।

नृत् खन रन्जः ५ ।, षक १ ।

एभ्यः षकः स्यात् घे । नर्त्तकी खनकी रजकी ।

१००३ । गो णनट्-थकौ ।

ग १ ।, णनट्-थकौ १॥ ।

गायतेः एतौ घे स्त । गायनी गायकः ।

हिस्रजलजनु । यद्दः सूर्यादिः । एवमस्मात् कप्रत्यये यद्दस्वपाद्योरिति जौ
गृह्णातीति गृह्ण गृह्णा ॥१०००॥

हश्च साश्च हसौ अवात् हसौ अवहसौ । श्वसश्च व्यधश्च इन च तन च दाश्च
अवहसौ चेति तस्मात् । पृथग्योगो नित्यार्थोऽङ्गेरित्यस्य निवृत्त्यर्थश्च । श्वसितीति
श्वास विध्यतीति व्याधः । प्रत्येतीति प्रत्याय । अवतनीतीति अवतान । दा
इति सञ्ज्ञा । तेन ददातीति दायः दधातीति धायः । अवहरतीति अवहार ।
सा इति षीय नाशे अवस्यतीति अवसाय । एषु आदन्तत्वात् यन् दिङ् लिङ्
शिषिभ्य कस्य बाधकौ णो वाच्य । देखीति देह लेढीति लेहः । श्लिष्यतीति
श्लेष । तथा अवात् दुश्चार्या णः । अवदुनीतीति अवदावः अवश्यायते इति
अवश्याय ॥१००१॥

नृत्तीति नर्त्तकी खनतीति खनकी, रजतीति रजकी षके परे न लोपः ।
सर्वत्र षित्वादीप् ॥१००२॥

गायतीति गायनी षिति आदन्तत्वात् यन् णित्वादीप् ॥१००३॥

१००४ । हायनः ।

हायन १ ।

अयं निपात्यते ।

भावं जहातीति हायनो वर्षः । अस्वु जहातीति हायनो ब्रौहिः ।

१००५ । प्रु द्रु सु स ल्वोऽकः ।

प्रु—ल्व ५, अक १ ।

एभ्योऽकः स्यात् घे । प्रवकः द्रवकः स्रवकः सरकः लवकः ।

१००६ । आशिषि ।

आशिषि ७ ।

जीवतादिति जीवकः ।

१००७ । नाम्नान्ये तिक् च ।

नाम्नि ७, अन्ये १३, तिक् ११, च ११ ।

धोराशिषि अन्येऽपि क्ततः स्युः, तिक् च संज्ञायाम् ।
देवरातः रन्ति ।

हायन । वत्सरब्रीहिव्यामन्यत्र हात । निपाती छयविशेषे इत्युक्ते ॥१००३॥

एभ्योऽक स्यात् घे साधुकारिणि । साधु प्रवते प्रवक । एव द्रवतीति द्रवक
लुनातीति लवक । साधुकारिणि किम् ? प्रीता ॥१००५॥

पृथग्धीमात् सर्वधातुभ्योऽक स्यात् आशिषि कर्त्तरि । जीवतादिति जीवक
एव नन्दक वर्षक ॥१००६॥

धोराशिषि गम्यमानाया संज्ञाया कर्त्तरि । अन्येऽपि क्ततः स्युः तिक् च स्यात्
देवाय गायत् देवरात । एव देवाय देयात् देवदत्त । यज्ञाय देयात् यज्ञदत्त
एष क्ततः क्त । एवञ्च अस्य वीरो भुयादिति वीरभू अस्य मित्र भुयादि
मित्रभू । इत्यादौ क्तिप् । तिकि तु रमता रन्ति । अत्र वनतनेयव तिवर्जनात्
न सन्नेप । एव तनुता तन्ति अग्निर अ भुयात् इति अग्निभूति इत्यादि ॥१००७॥

१००८ । सति साती वा ।

सति साती १॥, वा ।१॥ ।

एतौ निपात्यौ । सन्तिश्च ।

१००९ । ढात् षण् ।

ढात् ५॥, षण् ।१॥ ।

ढात् परात् धो' षण् स्यात् घे ।

कुम्भकारः अघट घट करोतीति घटीकारः ।

१०१० । हन-चर-गः टक् ।

हन चर-ग ५॥, टक् ।१॥ ।

ढात् परेभ्य एभ्य' टक् स्यात् वे । पापघ्न' कुरुचर' सामगः ।

सतिश्च सातिश्च सतिसाती । सनीतेराशिषि तिगन्तस्य एतौ वा निपात्यौ । पञ्चे सनुतादिति वाक्ये तिकि कृते ह्रवदतेरिति इम् निषेधे वनतनेत्यत तिम्वर्जनात् नलीपाभावे सन्ति ॥१००८॥

कुम्भ करोतीति 'कुम्भकार । महान्त घट करोति अत्र सापेक्षत्वात् न स्यात् । अघट घट करोतीति घटीकार । अत्र तु सापेक्षत्वेऽपि अभिधानात् स्यादेव । आदित्य पश्यति हिमवन्त शृणोति ब्रह्म वदति ग्राम गच्छति इत्यादौ अनभिधानात् न स्यात् । ह्वयति वयति मातिभ्य आदन्तात् उप्रत्ययस्य बाधक षण् वाच्य । स्वर्गद्वाय तन्त्रवाय' धान्यनाय । एव कर्मपूर्वकात् सोपसर्गा-टादन्तात् कदाचित् उवाधक षण् वाच्य गोसन्दाय । ईक्षन्माचरिरभिभ्य' षणी बाधकीऽन् वाच्य । सुखप्रतीक्षा बहुक्षमा कल्याणाचारा मनोरमा । अर्द्धि-श्रीलिकामिभक्षिभ्यो वा । पूजार्हो पूजार्हो मासशीला मासशीली पुत्रकामा पुत्रकामो मासभक्षा मासभक्षी । ऽन पवतीति श्रपाकश्चपचौ निपात्यौ ॥१००९॥

पाप हन्तीति पापघ्न किञ्चात् गुणे हनगणित्युङ्लीपे हनीज्ञे घ्न । कुरुन् चरतीति कुरुचर । साम गागतीति सामग । अत्र उख्येचौत्याकारलोपः । टौच्चादौपि पापघ्नीत्यादि । एव वातघ्न पिपघ्न कफघ्न श्वघ्न इत्यादि । लक्षणे जाशपतिभ्या हनः । जायान्नी हणुल पतिघ्नी पाणिरिखा । हस्तिवाहकपाटोभ्यो

१०११ । ष-कुः टः ।

ष कु ५१, ट ११ ।

ढात् पराभ्याम् आभ्या टः स्यात् घे । पुरःसरी, यशस्करी
विद्या । भास्कर' चपाकर', कर्मकारी दासी ।

हन शक्तौ । हस्तिघ्न बाहुघ्न कपाटघ्न । नगरादहस्तिनि । नगरघ्नोऽपि ।
अहस्तिनि किम् ? नगरघाती हस्ती । ब्रह्मभूणववाङ्मनोऽतीति विजिव । ब्रह्म-
हतवान् ब्रह्महा एव भूणहा व्रह्महा । सुरा सीधुधामगे पिवते टक् वाच ।
सुरापी सीधुपी स्त्री । अगे किम् ? सुराप्रपाय । पिवते किम् ? सुरा पातीति
सुरापाय । कदाचिद्धन्ते षस्मिपि दृश्यते । आसुघात चौरघात, द्रव्य-
इत्यादि ॥ १०१० ॥

पुरोऽय सरतीति पुर सरी । यश करोतीति यशस्करी विद्या । टित्तादीन् ।
भास करोतीति भास्करः । चपा करोतीति चपाकर । कर्मकारी दासी ।
पुरोऽग्रेऽग्रतोभ्य सरते टा वाच । पुरसर अग्रेसर । अत्र सप्तम्या अलुगभि-
धानात् । अग्रत सर । पूर्वात् कर्तुंश्च । पूर्वं भूत्वा सरतीति पूर्वसर । पूर्वात्
कर्तुं किम् ? पूर्व सरतीति पूर्वसार' । एव तदनुसार इत्यादि । कुम्भकार
इत्यादिकमुदाहरतापि इह कञो यद्वह्य यानि ज्ञापयति तान्यह विवक्ष्येति ।
यथा कर्मणः परात् कञो हेतुताच्छील्यानुलोम्यध्वेषु कर्त्तुं गि ट स्यात् । हेतु
प्रतीतशक्तिक साधनम् । ताच्छील्य फलनिरपेक्षा प्रवृत्ति' । आनुलोम्यम् अन-
कूलता । हेतौ यश करोतीति यशस्करी । ताच्छील्ये जनापवादकर खल ।
आनुलोम्ये आङ्गकर इत्यादि । एव तदाद्यादिभ्या परात् कञ टक् । तदादेयथा
तस्कर' मत्कर' एतत्कर' इदङ्कर किङ्कर । आद्यादीर्यथा । आदिकर अन्त-
कर बहुकर बाहुकर अहस्कर विभाकर निशाकर एककर द्विकर त्रिकर
चतुष्कर प्रभाकर भास्कर चित्रकर, नान्दीकर श्रीकर' लिपिकर बलिकरः
भक्तिकर' चैवकरः जङ्घाकर धनुष्कर अरुष्कर रजनीकर चपाकर, चण्डा-
कर दिनकर दिवाकर इत्यादि । कर्मशब्दात् परात् कञो भूतौ ट । नृतिः
कर्ममूल्यम् । कर्मकारी वैतनिक' । कर्मकारी दासी अन्यत्र कर्मकार, । शब्द
श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र ग्रन्थ कुम्भ क्रम पद सूपाद्यादि पर'त्
कञलु हेत्वाद्यर्थं तदभावेऽपि षस्मैव । शब्दकार, श्लोककार, कलहकार, गाथा

१०१२ । शक्तृ-सम्बात् दृति-नाथात् फले-
रजो-मलात् देववातात् कृ-हृ-ग्रहाप इः ।

शक्तृ-सम्बात् ५१, दृति नाथात् ५१, फले रजस् मलात् ५१, देववातात् ५१,
कृ हृ ग्रह आप ५१, इ. ११ ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः इः स्यात् घे । शक्तृकरिः
वत्सः, स्तम्बकरिः ब्रोहिः, दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः पशुः,
फलेग्रहिः रजोग्रहिः मलग्रहिः देवापिः वातापिः ।

१०१३ । कुक्ष्यात्मोदरात् भुः खिः ।

कुक्षि आत्मन्-उदरात् ५१, भु ५१, खि ११ ।

एभ्यः परात् भृजः खिः स्यात् घे ।

कार वैरकार चाटुकार मूवकार मन्त्रकार ग्रन्थकार कुम्भकार क्रमकार
पदकार सूपकार अन्त्रकार इत्यादि । ढात् परात् कृजोऽवहनेऽन् । अशहरी
दायाद, व्याधिहरम् औषधं, दुःखहरा सम्पत्तिः । वहने तु भारहारी वैतनिक ।
बयोबोधकवहने च । कवचहरी युवा । आङ्गुष्ठाच्छीर्षे । पुष्पाहर कुशाहर ।
अदण्डसूत्रात् प्रहरणात् धृज । वज्रधरः चक्रधर गदाधर शूलधर धनुर्धर ।
अदण्डसूत्रादिति किम् ? दण्डधार सूत्रधार । दण्डधर इत्यपि दृश्यते । सूत्र-
वर्जनात् प्रहरणभिन्नादपि भूधर जटाधर महीधर गङ्गाधर विद्याधर । दण्डा-
दिभ्यो ग्रही वा । दण्डग्रह दण्डग्रहं धनुर्ग्रह धनुर्ग्रहं । शक्तिलाङ्गुलाङ्गुलशयष्टि
तीमरसूत्रघटघटीभ्यो ग्रहीऽन् । शक्ति गृह्णातीति शक्तिग्रहः । एव लाङ्गूलग्रह
अङ्गुलशयष्टि यष्टिग्रह तीमरग्रह सूत्रग्रह घटग्रह घटीग्रह ॥ १०११ ॥

पृथक् पदकरणं यथासंख्यार्थम् । तेन शक्तृसम्बाध्या कृज दृतिनाथाभ्या
हृज फलेरजोमलेभ्यो ग्रह देववाताभ्यामापः पर इ स्यात् घे इत्यर्थः । शक्तृ-
करिरित्यादि । शक्तृ तावद्व्यादिर्विष्ठावाचकः । शक्तृ करोतीति शक्तृकरि-
वत्सः । एव स्तम्बकरिर्व्रीहिः । दृतिश्चर्मता हरतीति दृतिहरिः, श्वा । एव नाथहरिः
पशुः । फल गृह्णातीति फलेग्रहिः । फले इत्येकारान्तग्रहणादकारस्य एकारः
एवं रजोग्रहिः मलग्रहिः । देवम् आप्नोतीति देवापि एवं वातापि ॥ १०१२ ॥

कुक्षिश्च आत्मा च उदरश्चेति तस्मात् ॥ १०१३ ॥

१०१४ । खित्यव्याजरूपो मन्स्वी द्वीकान्तत्वं त्वेकाजिचः ।

खिति ७, अव्याजरूप ६१, मन्स्वी १॥, द्वीकान्तत्व ११, तु ११, एकाजिच ६१ ।

व्यवर्जस्याजन्तस्यारुषश्च मन् स्यात् स्वश्च एकाजिचस्तु द्वीकान्तत्व स्यात् खिदन्ते धौ परे । कुक्षिम्भरिः आत्मन्भरिः उदरम्भरिः ।

१०१५ । खशेजेः ।

खश् ११, एजे ५१ ।

ढात् परात् एजयतेः खश् स्यात् घे । जनमेजयः ।

१०१६ । मन्यात् स्वार्थे ।

मन्यात् ५१, स्वार्थे ७१ ।

आत्मानं गां मन्यते गामन्यः त्रियमन्या ।

नास्ति व्य यव सोऽव्य अव्यशास्ती अच्चेति अव्याच् अव्याच्च अरुस् च अन्याजरुस् तस्यैव द्वितीया तस्या कम् एकवचन द्वीकान् ७ यो यस्य न द्वीकान्त तस्य भाव द्वीकान्तत्वम् । एकाञ्चासौ इच् इजन्तश्चेति एकाजिच् तस्य । कुक्षि विभक्तिं प्रति कुक्षिम्भरिः । पूर्वात् खिप्रत्ययेऽनेन पूर्वस्य मन् । आत्मानं विभक्त्येति आत्मन्भरिः । अत्र क्लृप्तं विरामे नन्य लुपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायान्न तदादिविधेर्निषेधस्यानित्यत्वे मन् स्यात् एवम् उदरम्भरि ॥१०१४॥

एजेरिति एजृ कर्म इत्यस्य अजन्तस्य ग्रहणम् । जनम् एजयतीति जनमेजयः । खश् शित्वाद्रत्वे शपि जेलीपाभावे लोपोऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मन् ॥१०१५॥

ढात् परात् मन्यते खश् स्यात् कर्त्तरि स्वार्थे स्वनिमित्तघात्वर्थे । आत्मानं गां मन्यते इति गामन्यः । अत्र खश् शित्वाद्रत्वे दिवस्तुर्देति श्यनि लोपोऽत इत्यकारलोपे गोशब्दस्य द्वितीयेकवचनान्तत्वम् । एव त्रियमन्या ॥१०१६॥

१०१७ । मुञ्ज कूलास्यपुष्पात् घेटः ।

मुञ्ज-कूल-आस्य पुष्पात् ५।, घेट ५। ।

एभ्यः परात् घेटः खश् स्यात् घे । मुञ्जन्वयः कूलन्वयः
आस्यन्वयः पुष्पन्वयः मुञ्जन्वयी, घेटः टित्वादीप् । [२५७] ।

१०१८ । नाडी-शुनी-स्तन-कर-मुष्टि-पाणि-
नासिकात् धश्च ।

नाडी-नासिकात् ५।, अ ५।, च १।

एभ्यः परात् धो घेटश्च खश् स्यात् घे । नाडिन्वयः नाडिन्वयः ।

१०१९ । घटी-खारी-वाताद् विध्वरुस्तिला-
दसूर्योग्राहलाटा-न्मित-नख-मानात् धा-तुद-
दृश् तप-पचः ।

घटी खारी वातात् ५।, विध्व अरुस् तिलात् ५।, असूर्य-उगात् ५।, ललाटात् ५।,
मित नख मानात् ५।, धा-तुद दृश् तप-पच ५। ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खश् स्यात् घे । घटिन्वयः,
खारिन्वयः वातन्वयः विध्वन्तुदः, अरुन्तुदः तिलन्तुदः असूर्य-
म्पश्च उग्रम्पश्चः ललाटन्तपः मितम्पचः, नखम्पचः द्रोणम्पचः ।

मुञ्ज धयतीति मुञ्जन्वयः । अत्र श्रिति परे एचोऽशित्या इत्यस्याप्राप्तौ एकार-
स्याय । खिदन्ते परे पूर्वस्य मन् । एव कूलन्वय इत्यादि । घेटः टित्वादिति
यत्र घेटघातीरेकारस्य अयादेशः स्यात् तत्रैव टित्वादीप् इत्यर्थः । तेन मुञ्जन्वयी ।
एव घेटदृशपाप्मेति शप्रत्यये उङ्गयी । नाडीशुनीत्यादिना खश्प्रत्यये नाडीन्वयी-
त्यादि । अयादेशभावे तु घातव्या घानीया इत्यादौ न ईप् ॥१०१७॥

नाडी च शुनी च स्तनश्च करश्च मुष्टिश्च पाणिश्च नासिका चेति तस्मात् । नाडीं
धयतीति नाडीन्वयः । खश् शित्वाद्भावे शपि धमादेशे खित्वात् पूर्वस्य घन् खौ ।
एव नाडिन्वय इत्यादि ॥१०१८॥

पृथक्पदकरण आदिभिर्दशासंख्यार्थम् । तेन घटीखारीवातेभ्यो अ, विध्वरु-

१०२० । कूलादुद्रुजुवहः ।

कूलात् ५।, उद-रुज उद-वह ५। ।

कूलात् आभ्या खश् स्यात् घे । कूलमुद्रुजा नदी, कूल
मुद्रहः समुद्रः ।

१०२१ । प्रियवशाङ्गयर्त्तिमेघात् सर्वकूला-
भ्रकरीषात् वद-कृ-कषः खः ।

प्रियवशात् ५।, भय ऋति मेघात् ५।, सर्व कूल भ्रम करीषात् ५।, वद कृ-
कष ५।, ख १। ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् घे । प्रियंवदः वशवदः
भयङ्करः ऋतिङ्करः मेघङ्करः सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभ्रङ्कषः करी-
षङ्कषः ।

स्त्रिलिभ स्तुद असूर्योग्राभ्या दृश ललाटात्तप मितनखमानेभ्य पच पर खश्
स्यात् कर्तरि । घटी धमतीति घटित्वम् । खश् शित्वात् शपि धमादेशे खित्वात्
पूर्वस्य मन् स्त्री । एव खरी गर्गरीं धमतीति खरित्वम् । खारीति पाठे पचि
माणविशेष । अरुस्तुदतीति अरुस्तुद । अत्र खश् शित्वादसञ्ज्ञाया दिवसुतुर्देति
शप्रत्यये तस्य डित्वाद्गुणाभावे लोपीऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मनि स्याद् सी लोप
इति सलोप । सूर्य न पश्यतीति असूर्यम्पश्य । मानमिह परिमाणवाचक
द्रीणादकादि, तेन द्रीणम्पच आढकम्पच इत्यादि । अन्यत् सुगमम् ॥१०१८॥

उभयत्र उदो ग्रहण स्पष्टार्थम् । रुजशौ भङ्गे । कूलमुद्रजतीति कूलमुद्रज ।
खश्, शित्वाद्वले दिवसुतुर्देति शप्रत्यये डित्वात् गुणाभावे पूर्वस्य मन् । एन
कूलमुद्रह ॥१०२०॥

पृथक्पदकरण वदादिभिर्यथासंख्यार्थम् । तेन प्रियवशाभ्या वद भयर्त्ति-
मेघेभ्य, कृज सर्वकूलाभ्रकरीषेभ्य, कष पर, ख स्यात् प्रिय वदति कथयतीति
प्रियवद एव वशवद । भय करीतीति भयङ्कर, एवम् ऋतिङ्कर मेघङ्कर । सर्व
कषति हन्तीति सर्वङ्कष । एव कूलङ्कष, अभ्रङ्कष, करीषङ्कष, ॥१०२१॥

क्रियतेऽनेनेति नग्नङ्करणं द्यूतं, पलितङ्करणं प्रियङ्करणम्
अन्धङ्करणः शोकः, स्थूलङ्करणं दधि, सुभगङ्करणं रूपम्, आढ्य-
ङ्करणं वित्तम् ।

१०२७ । भुवो घे खिण्-खुकजौ ।

भुव ५।, घे ७।, खिण्-खुकजौ १॥ ।

नग्नादिभ्यः परात् भुवश्चुर्ये एतौ घे स्तः । नग्नन्धविष्णुः
नग्नन्भावुकः ।

१०२८ । ठात् भज-वह-सहो विण् ।

ठात् ५।, भज-वह सह ५।, विण् ११। ।

ठात् परेभ्य एभ्यो विण् स्यात् । सुखभाक् प्रष्ठवाट्
तुराषाट् ।

१०२९ । अनडुच्छे तवाहादिः ।

अनडुच्छे तवाहादि १। ।

एते विणन्ता निपात्यन्ते । अनो वहतीति अनड्वान्
वृषः । श्वेतैरुह्यते श्वेतवाः इन्द्रः । अवयजतीति अवयाः,

अनग्रो नग्नः क्रियतेऽनेनेति नग्नङ्करणं खित्वात् पूर्वस्य मन् । अप्रियं प्रियं
क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणी सेवा टित्त्वादौप् । चुर्ये प्रत्ययविधानात् चिप्रत्ययो न
स्यात् । तेन नग्रीकरीत्यनेनेत्यत्र खनट् न स्यात् । अनट् च न स्यादित्येके ॥१०२६॥

अनग्रो नग्री भवतीति नग्नन्धविष्णुः खित्वात् पूर्वस्य मन् । एव पलितन्धविष्णुः
प्रियन्धविष्णुः अन्धन्धविष्णुः स्थूलन्धविष्णुः सुभगन्धविष्णुः आढ्यन्धविष्णुः । एव नग्न-
भावुक इत्यादौ खित्वात् पूर्वस्य मन् जित्वात् वृद्धि ॥१०२७॥

सुखं भजतीति सुखभाक् विण् इकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थं ल्यो
वमात्र इति वस्य लोपः । प्रष्ठ पुरीगं तं वहतीति प्रष्ठवाट् । तुरा वेगं तुरा
सहते तुराषाट् अत्र ह्रीदोभाविनि ढले शासवसघससाढाच्चेति षत्वम् । भजते-
रूपसर्गपूर्वकादपि विखित्येके । प्रभाक् विभाक् । सद्धिं वद्धिभ्यां कृन्दस्येव विखि-
त्येके ॥१०२८॥

उक्तानि शंसतीति उक्थशाः यजमानः । पुरोडाः हविः,
पुरोडाशः ।

१०३० । क्रम गम खन सन जनो विट् ।

क्रम—जनः ५१, विट् ११ ।

एथो विट् स्यात् घे ।

१०३१ । विड्वनोर्डा ।

विड्वनो ७॥, डा ११ ।

धोरन्त्यस्य डा स्यात् विटि वनि च । उदधिक्राः अग्नेगाः
विसखाः गोषाः अजाः ।

१०३२ । चासुसिस् मन् क्निप् वनिप्
विच् क्षिपः ।

वासु—क्षिप १॥ ।

धोरते स्युः के भावे च । नीयते अनेनेति नेत्र दष्टा

श्वेतवाह आदिर्यस्य स श्वेतवाहादि. अत्र विरामेऽपि ङसङ्गीऽप्राप्ति सूत्रत्वात्
अन् शकटं वहतीति अनङ्गान् इव. । श्वेतैरुच्यते इति श्वेतवा इन्द्र । अत्र
कर्तुं परात् बहे. कर्मणि वाच् विष् । अवयजतीत्यवया कर्मपूर्वकत्वाभावेऽपि
विष् । उक्तानि शंसतीति उक्थशाः यजमान, अ- तकारस्य थकारे शंसतेर्नलोपे
वृद्धिश्च । पुर आदौ दास्यते यत् स पुरोडा हविः, अत्र कर्मणि विष्णि दकारस्य
ङकारः पुंस्त्वञ्च । पुरोडाश इत्यकारान्कीऽपि तथाच सदा पुरोडाश पवित्रिताधर
इति ॥ १०२८ ॥

अग्ने गच्छतीति अग्नेगा इत्यधिकरणादपि विट् स्यात् इत्याशङ्क्य ङादिति
नोक्तम् ॥ १०३० ॥

विट् साहचर्यात् गुथी वद्रेव याच् । तेन सुमीवा प्रातरित्वा इत्यादौ क्निप्
न प्रसङ्गः । उदधि क्रामतीति उदधिक्रा पूर्वेषु विट् । गा सनति ददातीति
ङा इति सनधाती सस्य कृतत्वात् षत्वम् अप्सु जायते अजा ॥ १०३१ ॥

नङ्गी योत्रम्, उरुव्यचाः नृचचाः रजः चक्षुः सपिः सुष्ठु ददा-
तीति सुदामा गन्मा ।

१०३३ । हव्-च-तेर्नेम् ।

हव्-व-ते ६।, न।१।, इम्।१। ।

कृतो हवस्य तस्य तेऽहम् न स्यात् । सुश्रुता सुपीवा
घ्रातरित्वा सुत्वा, भूरिदावा वारिजावा सोमपाः रेट् रोट्
क्रुड् युड् प्रत्यङ् अक्षयूः मित्रशौः आशौः गीः बहुभ्रट्
बहुभ्रट् घृतसृक् शस्यात् क्लव्यात् ।

तत्र अस् च उस् च इस् च मन् च कृनिप् च विञ् कृप् च ते । पृथग्-
योगात् सर्वधातुभ्यो विहितोऽपि प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्य एव कारकविशेषे
भावे च स्युरिति बोध्यम् । अन्यथा गन्वम् इत्याद्यपप्रयोगापत्तेः । नीयतेऽनेनेति
नेवम् । दृश्यतेऽनेनेति दृष्टा अत्र नस्यानुस्वारे रेक्काजिति षड्ङि णिभिरिति तस्य
च टत्वे अभिधानात् स्त्रीत्वे आप् । नह्यतेऽनेनेति नङ्गी रञ्जु । अत्र नहो षङ्
भावरिति तस्य टभाच्चथोरिति तस्य धत्वे भूपभसोरिति पूर्वं धस्य दत्वेऽभिधानात्
स्त्रीत्वे नदादित्वात् ईप् । वृयतेऽनेनेति यीवम् । एव युजिर्वीञ् योक्त दाल
लूनौ दाव पा पाने पातं तुद जीश तीव्रं मिहौ सिचि मेद्रं षिणगज बन्धे सेव
सिच पशौञ् सेक्ता णुजल सुतौ स्तोत्र शस बधे शस्त्रम् अस् इर् अस्त्र पूज शोधे
पोत्र पतलज पत्र भसलि द्युतौ भस्त्रा अमगतौ अन्वीत्यादि । एषु ये समस्तेभ्यो
हव् वतेरिति वक्ष्यमाणादिम् निषेधः । असमाह । उरु' महान्तं विचति
उरुव्यचा व्यचोजिरित्यत्र अस् वर्जनात् न जि । नर चष्टे नृचचा चक्ष कसाञ्ज
इत्यत्र अस् वर्जनात् न आदेशः । रज्यतेऽनेनेति रज' रन्जोऽपवर्कति न लीप ।
एव विधश्च विधौ विधतीति वेधा । असमाह । चक्षलज वदे अनेकार्थत्वात् दर्श-
नाथ । चष्टेऽनेनेति चक्षु चक्ष क्साञ्ज इत्यत्र उस् वर्जनात् न आदेशः । एव धन
रवे धनु । असमाह । सर्पतीति सपि । एव ह्यते यच्चद्विवि । मनमाह । सुष्ठु
ददातीति सुदामा । गच्छतीति गन्मा । अत्र धीर्मन् इति मस्य न ॥ १०३२ ॥

हव इति शेषवकारान्तं प्रत्याहारः । तेन कृष्णक् षष्णक् गृध्रु षृष्णु रक्षः
अत्र इत्यादौ इम् न स्यात् । न च हकारादिर्भभादेशः प्रत्ययस्य असम्भवे जकारादे
सम्भवेऽपि तस्य इमः । असम्भवे वम इत्यनेनापीष्टसिद्धौ इति वाच्यम् । तथोक्तौ

वम प्रत्याहारस्य अप्रसिद्धतया वकारमकारयोरेव ग्रहणमिति भ्रमापत्तेः । सुश्रुणा-
तीति सुश्रुणा अनेन इम् निषेधः । कनिपमाह । सुश्रु पिवतीति सुपीवा अत्र
कनिप इकार उच्चारणार्थं किच्चात् गुणे दामागै इति ङी । प्रातरिति प्रातरित्वा
सुनीतीति सुत्वा उभयत्र किच्चात् गुणाभावे पित्त्वात् स्वस्य तन् । कर्मपूर्वकदृशो
ऽतीति कनिप् । मेरु दृष्टवान् मेरुदृश एव बहुदृशः । राजसङ्घाभ्या युधोऽप्य-
तीति । राजयुद्धा सङ्घयुद्धा एव राजान कृतवान् राजकृत्वा । वनिपमाह । भूरि
ददातीति भूरिदावा । वारिणि जायते वारिजावा उभयत्र विङ्गुनीरिति ङा ।
एव यजते अ यज्या अत्र स्तनिगदिमदीत्यत्र इत्युक्तरणज्ञापकात् नडा आदेशः । विच
माह । सोम पिवतीति सोमपा अत्र विच इकार उच्चारणार्थं चकारात् प्राचीन्
मतानुवादार्थो नत्वव्ययार्थः । ल्यो वमात्र इति वस्य लोपः । रेषति रीषतीति
रेट् रीट् विचि गुणः । क्लृन्चु गत्या विचि क्लृङ् अस्मात् किप् न स्यादनभिधानात् ।
किपमाह । अस्य इकार उच्चारणार्थं किपः किच्चात् गुणाभावादि । स्तस्मात्
रन् ल्यो वमात्र इति वस्य लोपः । युनक्तीति युङ् अत्र किपि नलोपेऽपि युजिरी
ऽने इति नुष् । प्रत्यञ्चतीति पूजार्थस्य नलोपाभावे प्रत्यङ् । गत्यर्थस्य तु नकार
लोपेऽपि त्रिदचोऽङ्गिरिति नुष्णि प्रत्यङ् अङ्गैर्द्वौव्यतीति अचदू क्लृ' शृटाविति कट ।
मित्र शास्तीति मित्रशी कौत्वाशास्येत्युक्ते आकारस्य इकारे शासवसेति षत्वम् ।
आशासनमाशी इकारे षत्वम् । आशास इति किम् ? प्रशा । गृणातीति गौ अत्र
ऋदिरणाविति इर् । वदतीति वङी घोटकादि । तस्मात् भक्षति वङ्घट इमुङ्
इति न लोपे शङ्काजिति षङ् । घृत स्पृशतीति घृतस्पृक् किच्चात् न गुणः । शस्य
मत्तीति शस्यात् । एव क्रव्यात् । ईषद् सो प्रगाहिहिताभ्यामाभ्याम नखला
भ्याम् असरुपाणा तव्यादीना बाधदर्शनात् कर्मपूर्वकवार्ता परविहितौ असरुता-
वपि किप् विचौ ङात् षन्ति हनचरेत्यादि स्रकुट इत्येते क्वचित् बाध्यते क्वचि-
दिति कि क्रव्यात् क्रव्याद अत्र किप् षण् च । श्रुद्धा गुरुद्ध अत्र ङट् क् च ।
कर्मकृत् कर्मकर, अत्र किप् टश्च । अत्र श्रिच सोऽत् सुजोऽतीति किप् अशि'
चितवान् अग्निचित् एव सोमसुत् । सु पुण्य पाप वर्धनं मन्त्र पदम् कृत्वाऽतीति
क्विप् । सुश्रु कृतवान् सुकृत् पापकृत् धर्मकृत् मन्त्रकृत् पदकृता समाप्ता खेपेटसिही
विचक्विप् इति बहुवचन प्रत्ययान्तरप्राप्तयन् । तत्र कुत्साया विक्रीणातरिखती
कर्त्तरि । सोम विक्रीतवान् सोमविक्रयी एव मुक्कविक्रयी घृतविक्रयी खड्ग
विक्रयी लौहविक्रयी विप्र ॥१०३३॥

१०३४ । छादे-स्त्रमन्-क्वीस्-घे स्वः ।

छादे ६।, व-मन् कि-इस्-घे ७।, स्व. १। ।

छादयतेः स्वः स्यात् त्रे मनि का विसि घे च । क्त्रं क्छ
तनुच्छत् क्छदिः उरश्छदः ।

१०३५ । दट्जुह वाक् प्राट् श्री सू द्रु
ज्वायतसू कटप् परिव्राट् दियुज्जगत् दधक्
स्त्रगुणिहः ।

दट्—उणिह १॥ ।

एते क्त्रिबन्ता निपात्यन्ते । दीर्यतीति दट्, जुहोत्यनयेति
जुहः, वक्त्यनयेति वाक्, पृच्छतीति प्राट्, अयत्येना श्रीः,
म्रवतीति सू, द्रवतीति द्रुः जवतीति जूः आयत स्तीति आय
तसूः कट प्रवते कटप्, परिव्रजतीति परिव्राट्, द्योतते
इति दियुत्, गच्छतीति जगत्, धृणोतीति दधक्, सृज्यते
इति स्रक्, ऊङ् जिह्यतीति उणिक् ।

१०३६ । जिघीऽन्यः ।

जि' १।, घं १।, अन्य १। ।

अन्यो जिघः स्यात् । मित्रं ह्रयतीति मित्रहः ।

क्वदकिञ्च संव्रतौ छादयतेऽनेनेति क्त्रम् अत्र ह्रवतेरितीम् निषिधे जल्लोपे-
ऽनेन ऋस्ते भूपभस्तेरिति दस्य तः । क्छ इति मनि ऋस् तनु छादयतीति तनु-
च्छत् अत्र किपि ऋस् । छादयतेऽनेनेति क्छि अत्र इति ऋस् । घे परे ऋस्-
विधानात् छादयते कर्त्तरि पु सि संज्ञाया व गायत्री मन्त्रव्य । तेन उरश्छादय-
तीति उरश्छद एव प्रच्छद, दन्तच्छदः क्छ एषु घे परे ऋस्, ॥१०३४॥

षोडशैते क्त्रिबन्ता निपात्यन्ते ॥१०३५॥

अन्य, क्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्त्तौ । मित्रह्यति किपि ग्रहस्त्रपाद्योरिति जौ

१०३७ । वे-ध्याप्यां कौ ।

वे-ध्या आप्या ६॥, कौ ७ ।

ऊः धीः आपीः । ध्याप्यो अतएव जिः ।

१०३८ । जमुङो भस्यणौ चातिकि ।

जमुङ ६।, भसि ७।, अणौ ७।, च ११।, अतिकि ७ ।

जमन्तस्योङोर्घः स्यात् अणौ भसि कौ च, न तु तिकि ।
प्रशान् ।

१०३९ । सिवाव मव ज्वर त्वरो वूडुङा जमे च ।

सिवा अव मव ज्वर त्वर ६।, व् ११।, ऊट् ११।, उडा ३।, जने ७।, च ११।

एषा व उडा सह ऊट् स्यात् कौ भसि अणौ जमे च ।
सूः ऊः मूः जूः तूः ।

अनेन दीर्घ । एव हत हतवान् हति हत्वा । ज्यागि जराया जीन, टु ओयि
यून । अन्य किम् इष्टि उष्ट पृष्ट ॥१०३६॥

ऐच वे सूतौ वयतीति ऊ किप् ग्रहस्पपाद्योरिति जी पूर्वेण दीर्घे सिङ्गे
नियमः । तेन अस्य जे' क्वावेव दीर्घो नान्यत्र क्वाविति किम् ? उत उति उत्वा
ध्यायत्यनया इति धी । आप्यायते आपीश्च । एतयो क्वाँ जिरसम्भवेऽपि ऊं
दीर्घविधानात् कौ जि ततो दीर्घश्च ॥१०३७॥

जम् जमन्तो धातुः । तस्य उङ् जमुङ् तस्य । प्रशाम्यतीति प्रशान् किप् उङो
दीर्घे धीर्म न इति मस्य न । एवं कनीजि प्रकान् अणौ भसि तु शान्त शान्ति
शान्त्वा । भसि किम् ? प्रशम्य । अणौ किम् ? गन्ता । इति हत हत्वा इत्यादौ
तु वनतनेति जम्लोपे जमन्तत्वाभावात् न दीर्घः । अतिकीति किम् ? रन्ति
तन्तिरित्यादि ॥१०३८॥

सिब्यु शीवे गतौ । खीव्यतीति सू' अव रचादौ अवतीति ऊ । मव
नहे मवतीति मू' । एषामौकारादौ धीरियुवचीति उवि सुवौ उवौ मुवौ
इत्यादि । ज्भर्म रीगे ज्वरतीति जू । जित्तरषमड स्यदे, त्वरते तुः । अणौ-
भसि व सूतः सूति । ऊति मूति जूर्चि तूर्चि । जमे तु मणि सोमा' अव-
तेमांन मनीषादित्वात् मनः टिलोपे गुणे ओम् ॥१०३९॥

१०४० । राच्छोर्लोपः ।

रात् ५॥, च्छो ६॥, लोप १ ।

रात् परयोः कृकारवकारयोर्लोपः स्यात् कौ भस्यणौ जमे च । मुच्छा मू धुर्वो धूः ।

१०४१ । आटूटो त्रिः ।

आत् ५॥, जट ६॥, त्रि १ ।

अवर्णात् परस्य जटो त्रिः स्यात् । जनान् अवतीति जनौः ।

१०४२ । यम मन-तन गमोऽन्तलोपः कौ ।

यम मन तन गम. ६॥, अन्तलोप १॥, कौ ७ ।

एषाम् अन्तस्य लोपः स्यात् कौ । सयत् परिमत् परीतत् सङ्गत् ।

मूच्छा मोह उकृये ऋक्षी क्विपि अनेन क्लीपेय्यं नचतथीति दीर्घे मू । अचि त् मुरौ मुर इत्यादौ ऋक्षस्थिति । धुर्वो हिसे ऋक्षी क्विपि बलीपे व्यं नचतथीति दीर्घे धू धुरौ धुर । अणौ भसि तु मूर्त्तं मूर्त्तिं धूर्त्तं धूर्त्तिं । अत्र रेफसान्निभ्यात् वकारो दन्त्य एव याच्य । तेन घर्वं गतौ नर्वं गतौ इत्यादौ न प्रसङ्ग ॥१०४०॥

जनानवतीति जनौ अत्र अवर्णान्तकर्मोपपदस्य क्विबन्तधातुना समासेऽनेन त्रि । यत्रादौ क्विप् तत् समासस्तत्र गुण एव । तेन जनस्य ज. जनो तव ज. तवी इति असमासेऽपि गुण एव । एकपदे तु श्रवविकारे क्विपि च्छो शूटा-विति जटि अनेन ह्रस्वौ शौ शावौ शाव । धावुज जवे धौ धावौ धाव । कौ शीति. । एव धीति धौत्वा ॥१०४१॥

सयच्छतीति सयत् । परिमन्वते परिमत् । परितनोतीति परीतत् । एव संगच्छते सङ्गत् । एषु जम्बलीपे स्वस्य तन् । परीतदिति दीर्घविधानात् क्विबन्ते धातौ उपसर्गादे क्वचित् दीर्घः स्यादिति सूचितम् । तेन तनि नहि नहि इति ह्रस्वि न्यधि रुचि सहादिषु क्विबन्तेषु उपसर्गाकारयोर्दीर्घः इति बोध्यम् । परि-तनोति परीतत् विरोहतीति वीरुत् । उपनहतीति उपानत् । उपवर्त्तते

१०४३ । सि-विष्वाग्देवस्य ढेरद्राञ्चौ कौ ।

सि विष्क् देवस्य ६।, टे ६।, अद्रि १।, अञ्चौ ७।, कौ ७।

सेर्विष्वचो देवस्य च ढेरद्रिः स्यात् क्विबन्तेऽञ्चतौ । सर्वान्
ञ्चतौति सर्वद्राङ्, विष्वद्राङ्, देवद्राङ् ।

१०४४। अमुद्राङ् अमुमुयङ् अदमुयङ् अदद्राङ् ।

अमुमञ्चौत्यर्थ एते निपात्यन्ते ।

१०४५ । सह सन्तिरः सध्रि-सनि तिरि ।

सह सम् तिरि ६।, सध्रि सनि तिरि १। ।

एषा क्रमादेते स्य द्विबन्तेऽञ्चतौ । तध्राङ् मन्यङ् तिर्यङ् ।

१०४६ । वीरुहो षङ् दे ।

वीरुह ६।, षङ् १।, कौ ७।

वीरुत् ।

१०४७ । त्यदादि भवत् समानाऽप्योपमानात्

इशः टक्-सक्-क्षिपो ढे ।

त्यदादि—उपम नत् ६।, इश ५।, टक् सक्-क्षिप १।, ढे ७।

त्यदादिर्भवत् समानादव्यक्तोपमानात् इश एते स्युः ढे ।

उपावत् । प्रवर्षतीति प्रावट् । मर्म् विध्यतीति मर्मावित् एव सृगावित् । निरोच-
नौरक् । ऋति सहते ऋतीषट् अत्र अन्वष्टादित्वात् षत्वम् ॥ १०४२ ॥

सिश्च विष्क् च देवश्चेति तस्य । विष्वागिति मूडै न्यमध्य चान्तमव्ययं विष्वाग-
तीति विष्वद्राङ् ॥ १०४३ ॥

सुगमम् ॥ १०४४ ॥

सह अञ्चतीति सय्यङ् । समञ्चतीति सय्यङ् । तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ् ॥ १०४५ ॥

विपूर्वस्य रुहो षङ् स्यात् कौ । वेदीर्षस्य वीज यममनेत्यत्र लिखितम् ॥ १०४६ ॥

यद् आदिर्यस्य स त्यदादि । त्यदादिश्च भवाश्च समानश्च अन्यश्चेति । त्यदादि-

१०४८ । स्नेर् डा ।

स्ने ६।, डा ।१।।

स्नेर् डा स्यात् टगाद्यन्ते दृशि । स इव दृश्यते तादृशः
तादृचः तादृक्, भवादृशः ।

१०४९ । समानेदं किमदः सेक्यमू ।

समान इदम् किम्-अद । ६॥, स-ई की अमू । १॥ ।

एषां स्थाने स ई की अमू एते क्रमात् स्युः टगाद्यन्ते
दृशि । सदृशः ईदृशः कोदृशः अमूदृशः अन्यादृशः ।

इति ढनादिपादः ।

भवत्समानान्य तच्च तत् उपमानचेति त्यदादिसमानान्योपमान तस्मात् । उपमान-
भूतेभ्य एभ्य परात् दृश' एते स्युः ॥ १०४७ ॥

टित्त्वादन्त्यस्य स्थाने । स इव दृश्यते इति टकि कित्त्वात् गुणाभावे तादृश'
टित्त्वादीपि तादृशौ । एव सकि कित्त्वात् गुणाभावे शङ्काजिति षड् षटो क स
इति षस्य कले चूङ् क्रुडिति शस्य कले वा तादृच । स्त्रियान्तु तादृचा । एवञ्च
क्विपि कित्त्वात् गुणाभावे तादृक् एव यादृश एतादृश, त्वमिव दृश्यते त्वादृशः
अहमिव दृश्यते मादृश आवामिव दृश्यते अस्मादृशौ वयमिव दृश्यन्ते अस्मादृशा ।
त्वमिव दृश्यते त्वादृश युवामिव दृश्यते युष्मादृशौ यूयमिव दृश्यन्ते युष्मादृशा ।
मुख्ययोर्युष्मादी. साक्षात् द्विवचनाभावे युवावौ न स्यातामिति पूर्वं लिखितम् । एव'
भवानिव दृश्यते भवादृश ॥ १०४८ ॥

समानश्च इदम् च किम् च अदस् चेति । सञ्च ईश कोश अमूचेति । समान
इव दृश्यते सदृश अयमिव दृश्यते ईदृश क इव दृश्यते कीदृश, असाविव दृश्यते
अमूदृश । अन्य इव दृश्यते अन्यादृश ॥ १०४९ ॥

इति ढनादिपादः ।

तृतीयः पादः—क्तादिः ।

१०५० । क्त-क्तवत् भूते ढभावे घे ।

क्त क्तवत् १॥, भूते ०, ढभावे ७, घे ७ ।

घोरतौतेऽर्थे ढभावे क्तो घे क्तवत् स्यात्, उक्तावितौ ।
स्तुतस्त्वया विष्णुः, स्नातं मया, विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

१०५१ । क्ते घौऽढे भावदेन्याक्रोशे तु वा ।

क्ते ६, घं १, अढे ७, भावदेन्याक्रोशे ७, तु ११, वा ११ ।

क्ते घः न तु ढे, भावदेन्याक्रोशे तु वा, तयोः परयोः ।

१०५२ । सूल्वाद्योदिद्घौ-यल् स्यातो न
तोऽपृमूर्च्छस्याध्यामदो दश्च ।

सू लू-आदि औत्-इत् र-घौ-यल्-स आत् ५, न ११, त ६, अपृ-मद ५,
द ६, च ११ ।

स्त्रादेर्ल्लादेरीकारितो दान्तात् रेफात् क्षीणब्दात् यलस्य
युक्ताकारान्तात् परयोस्तयोस्तस्य नः स्यात्, पूर्वस्य च दस्य
नः, न तु प्रादिभ्यः । क्षीणः क्षीणवान् । अढे किम् ? क्षितः
कामो मया ।

ष्टुप्चल स्तुतौ कर्मणि क्त वेम सहैति वेमत्वेऽपि वृद्धं श्रीति इमो निषधे
क्त्वात् गुणाभावे स्तुत । खालं शीघ्रने भावे क्त स्नात क्त न द ङु क्तं रि
क्तवत् क्त्वात् गुणाभावे उदित्वा न्रिदच इति दुष्णि अलसीधोरिति ढीर्घं
कृतवान् ॥ १०५० ॥

अविशेषात् क्षिणं हिंसाया चि चतैश्चर्ययीः क्षिणं वासगल्यो इति वयाणां
ग्रहणम् ॥ १०५१ ॥

यस्य लूय सूली तौ आदी ययीसौ सूलादी । औत् इत् यस्य स औदित्

१०५३ । वृदुश्चिज्-ऊर्णो कितो नेम् ।

वृद्ध उ अञ्-ऊर्णो ५।, कित ६।, न । १।, इम् । १। ।

वृजो वृड ऋदन्तात् उवर्णान्तात् अञ्ज ऊर्णोश्च कित इम् न
स्यात् । सूनः सूनवान् दीनः लूनः जीनः रुग्णः भुग्णः प्रहोणः,
मिन्नः निर्विण्णः, प्यानः ग्लानः आणः । प्रादेस्तु—पूर्तं भूर्तः
ख्यातः ध्यातः मत्तः । वृतः भूतः अतः शृतः उणुतः ।

यली यलान्त स चासौ स्येति यलस्य तेन युक्त आत् यलस्यात् । ततः सूखद्वी च
ओदिच्च द च रश्च चीश्च यलस्याच्चेति तस्मात् । पृश्च मूर्च्छश्च ख्याश्च ध्याश्च मद
चेति । न पृमूर्च्छख्याव्यामद चेति तस्मात् । चीण इति अकर्मकात् वक्ष्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते पूर्वेण दीर्घेनेन तस्य नकारे प्लुर्ण इति णत्वम् एव चीणवान् । अडे
इति किम् ? चित कामो मया हिसित इत्यर्थः । चीश्चोपादानात् चीञ् हिमि
इत्यस्मादपि चीणः । भावादौ स्वमुदाहरिष्यति ॥ १०५२ ॥

वृश्च ऋश्च उश्च अञ्च च ऊर्णोश्चेति गस्मात् । वृञ्चती स्याद्यृद्वृरिति वेमले
श्रेयते असृज अि स्तृ इति वेमले नेम् डीर्घाद्यादिना क्तत्वेन । रिम् निषेधे सिद्धे
ह्रस्वतेरित्यादिना क्त्वादीनाञ्च इम् निषेधे सिद्धे एपा वयाणामिहोपादानं क्त्वाच
इम् निषेधार्थमेव । तेन वृत्ता तीर्त्वा अित्वा इति । एव उवर्णान्तत्वेनेव प्राप्तौ
ऊर्णो प्रथक् ग्रहणम् कथमिति चेत् सत्यम् । असृजयिस्तृ इत्यत्र ऊर्णोर्वेमले नेम्
डीर्घाद्यनेन वेमघातुष्य क्तत्वावली रिम् निषेधे तत्रैव अनेकाक्षी वर्जनात् ऊर्णां
रिम् प्रसक्तौ पुनर्निषेधार्थमिहोपादानम् । स्वादिमाह । सून इति सुयौड सूतौ
कर्मणि क्त, अनेन इम् निषेधे पूर्वेण तस्य न । एव सूनवान् । ओदीडय चये
दीनः । स्वादिमाह । लूजि छिदि लूनः । ज्याजि जगयाम् अत्र वक्ष्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते ग्रहणपाथीरिति जौ जीर्घोऽन्त्य इति दीर्घे जीनः । ओदितमाह ।
सुजो शौ वक्रणे भुग् अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ चूडक्रुडिति जस्य गकारे
पश्चात् तस्य न । ओहाङ्गलित्यागे प्रहोण अत्र दामा गै इति डौ नीचोऽन्तरेति
णत्वम् । दान्तमाह । इमिंदा ऋहेने मिन्नः । आदित इति वक्ष्यमाणादिम्
निषेधे पूर्वेण तस्य न । निर्विण्ण इति विद्यौड भावे पूर्वापरहायणादित्वात्
णत्वम् । निर्विण्णोऽध्ययने जड इत्यर्थः । रान्तस्य तु गुडौंशि उद्यमे गूर्णः ।
चूडौषी दहिचूर्ण इत्यादि ऊद्यम् । एषु नेम्डीर्घाद्यनेन इमो निषेधः । यलस्यात्-

१०५४। दिव्यञ्च श्योऽजिगीषाजास्पर्शं न तत्तयोः ।

दिवि अञ्च श्य ५१, अजिगीषा-अज अस्पर्शं ७, न ११, त ६१, तयोः ६॥ ।

दिवेरजिगीषायामञ्चते अजि श्यायते अस्पर्शं तथास्तस्य
नः स्यात् । आद्यूनः समक्तः ।

१०५५ । घन स्पर्शं श्यो जिः ।

घन स्पर्शं ७१, श्य ६१, जि ११ ।

घने स्पर्शं चार्थं श्यो जिः स्यात् तयोः । शोन घृतम् ।

माह ग्ले लमे ग्लान शाल खेदे आण । एव द्यै न्यक्करणे द्यान । यलस्यात
इति धातोरेव न तु उपसर्गस्य । तेन नियात निवात इत्यादौ न प्रसङ्गः । अत्र
मूर्च्छवर्जनात् येन केनापि प्रकारेण यो रान्तस्तस्मादपि तयोस्तस्य न स्यादिति
सूचितम् । तेन राक्खोर्लोप इति क्वथोर्लोप सुखं स्फुर्कां तु विस्मृतौ । आदित
इति इमो निषेधे स्पूर्णा स्पूर्णा । शुर्वं दुर्वीं वधे नेम् डीश्चैति इमो निषेधे घूर्णा
दूर्णा इति एव कृष्ण विलेपे तृतरिऽभिभवे इत्यादीना इरि कृते कौर्णा तीण
इत्यादि अत्र धूर्वीं हिंस इत्यस्य तु वकारलोपेऽपि कितवे वाच्ये मनीषादिवान
तस्य नो न स्यात् । तेन धूर्त्वा कितव । अन्यत्र धूर्णां स्रग सिहेन हृत इत्यर्थः ।
प्रादेस्तु । जिपृ गिलि तु पालने । अस्य ल्लादित्वात् प्राप्तौ निषेधे पूर्त्वा मूर्च्छा
मोह उक्थ्ये आदित इति इमो निषेधे राक्खोरिति क्लृप्तोपे मूर्त्वा । स्यात् ध्यात
इति यस्य युक्ताकारान्ततया प्राप्तौ निषेधः । मत्त इति मदीभिर्षडि हर्षे दान्त-
त्वात् प्राप्तौ निषेधः वृद्धस्य इत्यस्य उदाहरणमाह । वत इति वनगज वड वती
वञ्च्ण सम्भक्तौ इति वयाणाम् ॥१०५३॥

दिविश्च अञ्चश्च श्याश्चैति तत् तस्मात् । न जिगीषा अजिगीषा । जम् अपादान
न जम् अजम् न स्पर्शाऽस्पर्शः । अजिगीषा च अजञ्च अस्पर्शश्चेति तस्मिन् ।
एषु नञ्समास स्पष्टार्थः । आद्यून इति आडपूर्वात् दिव्य जिगीषादौ अकम
कलात् कर्त्तरि क्ते नेम् डीश्चैति इमो निषेधे क्त्वा शूटाविल्युटि अनेन तस्य न ।
समक्त इति अनुचु गतिपूजनयोः कम्भणि क्ते नेम् डीश्चैति इमो निषेधे हसुड न
इति नलोपे चूडिति कुडि अनेन तस्य अनेन तस्य न ॥ १०५४ ॥

घने द्रवद्रव्यस्य घनीभावे इत्यर्थः । शोनमिति श्येड गतौ क्ते अनेन जी

जिगौषादौ तु द्यूतम् । उदक्तमुदक कूपात् । शीतं जलम् ।
घनस्पर्शं किम् ? सश्यानो वृश्चिकः शोतात् सङ्कुचित इत्यर्थः ।

१०५६ । प्रतेः ।

प्रते ५। ।

प्रतिपूर्वस्य श्यो जिः स्यात् तयोः । प्रतिशीनः ।

१०५७ । अभ्यवात् वा ।

अभि अवात् ५।, वा । १। ।

अभ्यवात् परस्य श्यो जिः स्यात् वा तयोः । अभिशीनः
अभिश्यान', अवशीनः अवश्यानः ।

१०५८ । षिजो ढघे न तो ग्रासे ।

षिज ५।, ढघे ७, न । १।, त ६।, ग्रासे ७ ।

षिजः परस्य तयोस्तस्य नः स्यात् ढघे, ग्रासे वाच्ये ।
सिनो ग्रासः स्वयमेव ।

१०५९ । पूजो नाशे ।

पूज ५।, नाशे ७। ।

पूजो नष्टः । अन्यत्र पूतः पवितः ।

जीर्घोऽन्य पूर्वस्य तस्य न । पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमाह । द्यूतमिति भावे क्त जिगौ
षाया तस्य नो न स्यात् । उदक्तमिति उदक्तमित्यर्थः । अत्र कूपादिति अपादान-
प्रयोगात् तस्य नो न स्यात् । शीतमिति स्पर्शार्थे जिः स्यात् तस्य नो न स्यात् ।
सश्यान इति घनस्पर्शाभावे जिर्न स्यात् तस्य तु नकारः स्यात् ॥ १०५५ ॥

पृथग्योगात् घनस्पर्शयोगानुवात्तः ॥ १०५६ ॥

सुगमम् ॥ १०५७ ॥

घिनमज्ज बन्धे इत्यस्मात् कर्मकर्तरि क्तस्य तस्य नकारः स्यात् ग्रासे वाच्ये ।
ग्रासः कवल । सिनो ग्रासः स्वयमेव वज्र इत्यर्थः । ग्रासे किम् ? सितशौरः स्वय-
मेव । बाह्यमध्यवर्त्तित्वादितदादीनां चतुर्णां नित्यता ॥ १०५८ ॥

पूज शोधे इत्यस्य अनेकार्थत्वात् नाशार्थे तयोस्तस्य नकारः स्यात् ॥ १०५९ ॥

१०६० । दुग्धोः घञ् ।

दुग्धो ६॥, घञ् १।, च १। ।

आभ्या तयोस्तस्य नः स्यात् तयोर्घञ् । दूनः गूनः ।

१०६१ । व्रश्चेः कङ् च ।

व्रश्चे ६।, कङ् १।, च १। ।

व्रश्चेस्तयोस्तस्य नः स्यात् कङ् च । वृक्कणः ।

१०६२ । क्रीघ्रात्रोन्दनुदविन्दो वा ।

क्री—विन्द ५।, वा १। ।

एभ्यस्तयोस्तस्य नः स्यात् वा । क्रीणः क्रीतः, घ्राणः घ्रातः, वाणः वातः, उन्नः उत्तः, नुन्नः नुत्तः, विन्नः वित्तः ।

१०६३ । चै-शुष् पचो मकवः ।

चै शुच् पच ५।, म क-व १। ।

एभ्यस्तयोस्तस्य मकव एते क्रमात् स्यः । चामः शुष्कः पक्वः ।

दुट्टोऽनुतापे गुणि तु विष्ठीकर्मणे इत्येताभ्या तयोस्तस्य न स्यात् तयोर्दीघश्च ओट्टडय खेदे गुणि तु विट्सञ्जौ इति दीर्घान्ताभ्याम् एवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं क्रमः नयो दुग्धो प्रयोगनिषेधार्थम् ॥१०६०॥

न च चङ्ङित्यनेनैवेष्टसिद्धौ इह कङ्ङविधानं त्रयेति वाच्यम् । शङ्कार्जिते विशेषविधानात् षङ् प्राप्तव्यत्वात् । वृक्कण इति व्रश्श्चेदे कर्मणि क्त नञ् डीश्चैति इमी निषेधे ग्रहस्वपाद्योरिति नौ अनेन तस्य नत्वे चस्य च कङि नोप क्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यशस्य दन्तत्वे स्यादे सी लोप ॥१०६१॥

क्रीण इति क्रीलि लज्जे कर्त्तरि क्ते अनेन तस्य न पचे क्रीत । घ्रा गन्ध-ग्रहणे कर्मणि क्ते घ्राण, घ्रात । वृड् पालने कर्मणि क्ते वाण, वात । उन्द धौ क्ते कर्त्तरि क्ते नेम् डीश्चैति इमी निषेधे हसुङ्ङ इति नलोपे उन्न उत्त । कर्मणि क्ते नुन्नः नुत्त । घौ विदङ्ङ ग्रीमांसि कर्मणि क्ते विन्न, वित्त । सञ्जायान् द्वेवत्रात इत्येव वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥१०६२॥

चै चये चाम, शुष्थौल शीघ्रे शुष्क । उभयत्र अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त ।

१०६४ । प्रस्त्यो म वा जिञ्च ।

प्र स्त्व ५१, म ११, वा ११, जि ११, च ११ ।

प्रस्त्यस्तयोस्तस्य मः स्थात् वा जिञ्च । प्रस्तीमः प्रस्तीतः ।
प्रात् किं, संस्थानः ।

१०६५ । निर्वाण भित्तर्यं वित्तं फुल्लोत्फुल्लं
सम्फुल्लं प्रफुल्लं जीव क्लृप्तं परिक्लृप्तशोक्लाघाः ।

निर्वाण—उक्लाघा १॥ ।

एते क्लान्ता निपात्यन्ते । निर्वाणः शान्तः निर्वाण मुक्तिः,
भित्तं खण्डम् ऋणं विशोध्य, वित्तं धनं वित्तः प्रतीतः ।
फुल्लो विकसितः उत्फुल्लः सम्फुल्लः प्रफुल्लश्च । जीवो मत्तः,
क्लृप्तस्तनुः परिक्लृप्तः, उक्लाघो नौरुजः ।

बुज्जीव प्रच पाके कर्मणि क्ते अन्तरङ्गत्वात् निरवकाशत्वाच्च आदौ वृद्धङिति कुडि
पश्चादनेन तकारस्य व पक्व ॥१०६३॥

अत्र वाशब्दस्य सकारिणोऽन्यत्वात् जिर्नित्यः । ल्यै सङ्गतौ ध्वनौ कर्त्तरि
क्ते प्रस्तीमः प्रस्तीतः । प्रात् किम् ? स्थानं संस्थान ॥१०६४॥

वा ल मञ्जनादस्यो निर्वाणः शान्तः निर्वाण मुक्तिः उभयत्र नीऽचीऽन्तरिति
अत्यम् । अन्यत्र निर्वातः । जघी भिदिर भित्तं खण्डम् अन्यत्र भिन्नम् । ऋणदुज
गतौ ऋण विशोध्यम् अन्यत्र ऋतम् । विदल्यते वित्तं धनं वित्तः प्रतीतः अन्यत्र
विदितः । फुल्लं विकसने इनीऽभावे तकारस्य लीपेऽकारस्य पूर्वेण वीगे फुल्लादि
चतुष्टयम् । केवलस्य उत्सम्प्रपूवस्य च निपातनादन्यत्र सुफुल्लित इत्यादि ।
जीमरास्तु लिफलाभिदीत्यस्यैव फुलादेशः तकारस्य च लकारः कला फुल्लादि
चतुष्टयं साधयन्ति । तन्मते फुल्लविकसने इत्यस्य फुल्लित इति स्यादेवेति विरोधः ।
स्वमते तु फलनिष्पत्तौ फलज गतौ इति द्वयोः सेमी फलित फलितवान् इति ।
लिफलाभिदीत्यस्य आदित इति इमी निषेधे चर्फलोदरिति अकारस्य उकारे
ऋफुल्ल इति बीपदेवलिखनात् फुल्लो विकसित इति व्याख्यानाच्च फुल्लं विकसने

१०६६। क्षुधवसपूजार्थाञ्चागार्थार्थलुभः तृश्वेम् ।

क्षुध—लुभः ५॥, क ६॥, च ११, इम् ११ ।

एभ्यः परयोस्तयोः क्ताश्च इम् स्यात् । क्षुधितः उषितः
अक्षितः लुभितः । गतौ तु । अक्तः । गार्थार्थे तु लुब्ध ।

१०६७ । पू क्लिश वम जप व्याश्वसस्तयोर्वा ।

पू—व्याश्वस ५॥, तयो ६॥, वा ११ ।

एभ्यस्तयोः इम् स्यात् वा ।

१०६८ । पू शी धृष मिद क्षिद स्विद क्षमा-
र्थमृषां सेमोर्गुः ।

पू—मृषा ६॥, सेमो ७॥, गु ११ ।

एषा गु. स्यात् तयोः सेमोः । पवितः, पूतः, क्लिशितः

इत्यस्यैव निपातन प्रतीति । क्षीण्ड दपे क्षीवी मत् । सीपसर्गस्य तु प्रक्षीवित ।
क्षशिर्यत्त काश्च । क्लशमनु एव परिक्षिप्त । अन्यत्र परिक्षिप्त । लाष्टु शक्तो ।
उल्लाघो रोगान्मुक्त , केवलस्य उदो ग्रहणात् प्रोक्ताक्षित प्रलापित शक्त इत्यादौ ।
निपात ॥ १०६५ ॥

गार्थं लिप्ता । गार्थमर्थो यस्य स गार्थार्थं न गार्थार्थं अगार्थार्थं न
चासौ लुभ चेति अगार्थार्थलुभ तत लुब्धेत्यादि इन्दि तस्मात् । क्षुध वसो औद-
त्वात् पूजार्थाञ्छीरुदितेन क्ताच्चे वेमले अगार्थार्थलुभश्च वेम् सहेत्यादिना वेमले
नेम् डीञ्चीति निषेधादप्राप्तौ विधिरयम् । क्षुधित इत्यादि सुगमम् । लुभित
इति लुभ विमोहने । गार्थे तु लुब्धेर्गार्थं क्त । नेम् डीञ्चीति इमी निषेधे ढभा-
त्तथोरिति तस्य घे भूप्रसंगिति भस्य व । क्ताचस्तु क्षुधित्वा उपित्वा अक्षित्वा,
लुभस्तु अनेन इमि व्युजोगी हसादेरिति कित्त्वविकल्पे लुभित्वा लोभित्वा ॥ १०६६ ॥

पूष् पूञ्ची वृद्धीत्यादिना निषेधात् क्लिप्स् उपतापे क्लिप्सुगतु विवाधे इत्य-
तयोर्वैमत्तया नेम् डीञ्चीत्यनेन निषेधादप्राप्तौ यमादौना नित्यप्राप्तौ विभाषे
यम् ॥ १०६७ ॥

क्षमार्थश्चासौ सृष्ट चेति क्षमार्थं सृष्ट । तत पूश्च शीश्च धृषश्च मिदश्च क्षिदश्च

क्लिष्टः, वमितः वान्तः, जपितः जप्तः, विश्वसितः विश्वस्तः,
आश्वसितः आश्वस्तः । शयितं धर्षितं मेदितं क्षेदितं स्वेदितं
मर्षितम् । क्षमार्थः किम् ? अपसृषित वाक्यम् ।

१०६६ । भावादित्ठे वोढुडोऽव्वतः ।

भाव आदिठे ७, वा ११, उट् उड् ६, अपवत् ६ ।

विहिताप उटुडो भावादित्ठयो णुर्वा स्यात् तयोः सेमोः ।
द्योतित द्युतित तेन । अनपस्तु क्षुधितम् ।

१०७० । लोपो जेः ।

लोप ११, जे ६ ।

जेर्लोपः स्यात् तयोः सेमोः । भावित भावितवान् ।

त्रिदश क्षमार्थस्य च तेषाम् । स ह इमा वर्त्तन्ते यौ तौ सेमौ तयोः । पवित इति
पठेत् इमि अनेन गुणः । जिह्वाण् प्रागल्भ्ये भावे क्ते भावादित्ठे वेति इम् पक्षे
ऽनेन गुणे धर्षितमिति । एवम् इमिद्या क्ते हने लक्ष्मिदिजि मीचे एषामपि साध्यम् ।
मर्षितमिति सृष्यज क्षान्तौ वसोऽरस्येति इमि अनेन गुणः । अन्यत्र अपसृषित
निन्दित वाक्यमित्यर्थः ॥१०६६॥

आदिठ क्रियारम्भः । अप्रशपी विधाने उपचारात् । अप् अत्यस्य अव्वान्
एवम् । इत्यत आह विहिताप इति । विहित कृतीऽप्यस्मात् स विहिताप
त्वस्य । भादेरदादेशेत्यर्थः । अदादे शपोऽस्याधिलेऽपि तद्विधानमेतदर्थम् ।
भादेस्तु द्युत्लङ् द्युत्वा भावे क्ते वसोऽरस्येति इमि अनेन वा गुणे द्योतित द्युतित
तेन । एव शुभलङ् शोभित शुभितम् । अदादेस्तु लघिर रुद रोदे रोदित
रुदितम् । तुरल्लिर्वेगे तोरित तुरितम् । आदिठे तु घे चादिठे इति वक्ष्य-
माणत्वात् कर्त्तरि क्ते प्रद्योतित प्रद्युतित स इत्यादि बोध्यम् । भाद्यदादिभ्यामन्यस्य
तु । क्षुधयौ क्षुधि क्षुधित प्रक्षुधित स । एवं कुणश्च सपकरणे कुणित प्रकु-
णित स । भावादित्ठयो किम् ? अकर्म्यकत्वात् कर्त्तरि क्ते द्युतित । सेमो
किम् ? गुप्त द्रुग्धम् । भावादित्ठयो क्तवतीरसम्भनेऽपि तयोरित्यस्यानुवर्त्तनं परेषु
सार्थकम् ॥१०६६॥

भावित इति जेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् इति । एवं भिमुदङ्

१०७१। नेम् डीश्वोदिह्वेमोऽपत्यनेकाज्निष्कुषः ।

न । १।, इम् । १।, डी श्वि ईदित वेम ५।, अ पति-अनेकाच् निष्कुष ५। ।

डोडः श्वयतेः ईकारितो विकल्पितमश्च पत्यादिवर्जात्
तयोः इम् न स्यात् । डोनः शूनः दीप्त गूढः रूतः ततः ।
पत्यादेस्तु पतितः दरिद्रतः निष्कुषितः ।

१०७२। आदितः ।

आदित ५। ।

आकारितस्तयोः इम् न स्यात् । मिन्नः मिन्नवान् ।

मीदित मीदितवान् । ऋषुडवल् वडित इत्यादौ गुणः । भन्जी घौ भदित
इत्यादौ अगुणनिमित्तको नलीपी न स्यात् ॥१०७०॥

ईत् इत् यस्य स ईदित् । वा इम् येभ्य ते वेम । ततः डीश्च श्विश्च ईदिच्च
वेमश्चेति तस्मात् । पतिश्च अनेकाच्च निष्कुष च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सीऽपत्य-
नेकाज् निष्कुष तस्मात् । डीन इति श्रीडीडय गतौ अनेन इमी निषेधे श्रीदि-
त्वात् तस्य न । अविशेषात् डीडच्च नभोगतौ इत्यस्मादपि इमी निषेधे डीत
इति । शून इति ट्रै श्रीश्च क्ते ग्रहस्वपाद्योरिति जौ जीर्घोऽन्त्य इति दीर्घे
श्रीदित्वात् तस्य न । ईदितमाह । दीपीडयृ दीपने दीप्तः । वेममाह । गुह्यज
सवृतौ क्तः वेमूदिदित्यनेन वेमत्वादिमी निषेधे ह्रीढीभावित्यादि कार्यं गृह्य ।
रुल ध्वनौ वेमूदिदित्यनेन वेमत्वात् इम् निषेधे रूतः । तनदुञ्च विस्मृतौ पूक्ति शुदित
इति वेमत्वात् इम् निषेधे वनतनेति न लीपे ततः । एव षहजङ् शक्ती वेमसहेति
वेमत्वात् इमी निषेधे सीढः । वृत्य नर्चे वृत्कृत् इत्यादिना वेमत्वात् इमी निषेधे
वृत्तः । पतित दरिद्रित इत्युभयत्र भस्ज श्विस्त् इत्यनेन वेमत्वेऽपि निष्कुषित
इत्यत्र वेमूदिदित्यनेन वेमत्वेऽपि पत्यनेकाज् निष्कुषा वर्जनात् इम् स्यात् ॥१०७१॥

आत् इत् यस्य स आदित् तस्मात् । इस्मिंश्चा स्नेहने अकर्म कत्वात् कर्त्तरि
क्ते अनेन इम् निषेधे सूत्याद्योदीति तस्य दस्य च ने मिन्नः । एव मिन्न-
वान् ॥१०७२॥

१०७८ । दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छन्-
ज्ञप्ता वा ।

दान्त-ज्ञप्ता १॥, वा । १ ।

एते ज्ञान्ताः क्षान्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे दमितः शमितः
पूरितः दासितः स्थाशितः छादितः ज्ञपितः ।

१०७९ । स्फायः स्फ्री वा ।

स्फाय' ६१, स्फ्री । ११, वा । १ ।

स्फीतः स्फीतवान्, स्फातः स्फातवान् ।

१०८० । प्यायोऽग्नेः प्यस्वाङ्गे तु वा ।

प्याय' ६१, अग्ने' ६१, पौ । ११, अस्वाङ्गे' ७, तु । ११, वा । १ ।

अग्नेः प्यायः पौ स्वात्, स्वाङ्गात् अन्यत्र तु वा तयोः ।

पीन मुखं, प्यानः पीनः खेदः ।

हृष्यु इर तुष्टौ । हृष्ट, हृषित । अस्य क्ताच वेमत्वात् नेम् डौश्चैति निषेधा-
दग्राप्तौ विभाषा । जित्वरषमङ् खदे । स्त्रिवावमवेति कटि सूत्राद्योदिदिति
तस्य ने तूर्ण । पक्षे त्वरित' । षुष कि इर्नुतौ वि शब्दे । सङ्गुष्ट सङ्गुषितम् ।
खन ण शब्दे । आस्त्रान्तम् आस्त्रनितम् ॥ १०७७ ॥

दमादीनां ज्ञान्तानाम् एते क्षान्ता वा निपात्यन्ते । दन्भु इर्शमे शमुभिर्यशमे
प्रेरणजौ कर्मणि क्ते दान्तः शान्त इति । पक्षे घटादीति ऋस्वे वसोऽरस्येति इमि
लोपी जेरिति जेलोपि दमित शमित इति । पूरौ यङ् पूर्त्तौ प्रेरणजौ पूर्ण । पक्षे
इमि जेलोपि पूरित' । दस्यु इर् तु उत्क्षेपणे प्रेरणजौ दस्त । पक्षे दासित ।
स्पर्शज ययवाधयोः प्रेरणजौ स्पष्टः । पक्षे स्थाशित । छद किञ्च सवतौ ।
स्वार्थजौ छन्नः । पक्षे छादितः । ज्ञप क्त्वा तु ज्ञप्ता स्वार्थजौ ज्ञप्तः । पक्षे
ज्ञपित' ॥ १०७८ ॥

स्फायोङ् सवद्वौ ईदित्वात् इमो निषेधे स्फीतः स्फीतवान् । पक्षे यूलोपि इति
यलोपि स्फातः स्फातवान् ॥ १०७९ ॥

प्यौ प्यायोङ् इर् इति क्ते ईदित्वात् इमो निषेधे प्यौदित्वात् तस्य ने पीन मुखम् ।

१०८१ । आङोऽन्धूधसोः ।

आङ् ५१, अन्धू उधसोः ७॥ ।

आङ् परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः, अन्धूधसोः । आपी-
नोऽन्धू, आपीनम् उधः ।

१०८२ । ह्लादेः स्वः तौ च ।

ह्लादे ६१, स्व' ११, तौ ७, च ११ ।

ह्लादेः स्वः स्यात् तयोः तौ च । प्रह्वन्नः ।

१०८३ । दो-षो-मा-स्थां डिस्थणौ ।

दो—स्थां ६॥, डि' ११, ति ७, अणौ ७ ।

एषां डिः स्यात् अणौ तकारे परे । दितः सितः मितः स्थितः ।

१०८४ । क्वाशोर्वा ।

क्वा शो. ६॥, वा ११ ।

क्वितः क्वातः शितः शातः ।

अगे किम् ? प्रप्याय मुखम् । यूर्लोप इति यलोपः । अस्वाङ्गे तु प्यान पीन
खेद' ॥१०८०॥

आङ् परस्य प्याय पी स्यात् तयोः परयो अन्धू उधसि च वाच्ये । अन्धू
कूप उधी गवादे स्तन ॥१०८१॥

ह्लादीङ् मोदने कर्त्तरि क्ते ईदित्वात् इमी निषेधे अनेन ऋस्वे दान्तत्वात् तस्य
दस्य च ने प्रह्वन्नः ह्वन्नवान् तौ ह्वन्ति ॥१०८२॥

दो य केदे दित । षो य नाशे सितः । मा इति स्वरूपात् मेड प्रतिदाने
माडलि शब्दे माल च माने माडय च माने इत्येतेषा मितः । जि षा स्थाने स्थितः
एव दितवान् दिति दित्वा । अणौ किम् ? दाता दातु दातृमित्यादि ॥१०८३॥

क्वाशोर्वा, स्यात् वा अणौ तकारे । क्वा य लूनौ एचोऽश्रित्या क्वितः क्वातः एवं
श्री भ. निशाने शितः शातः ॥१०८४॥

१०८५ । शो व्रते नित्यम् ।

श ६।, व्रते ७।, नित्यम् १। ।

सशित व्रतम् ।

१०८६ । धाजो हिः ।

धाज ६।, हि १। ।

धाजो हिः स्यात् अणौ ते परे । हितः ।

१०८७ । चरफलोऽदुः ।

चर फल ६।, अत ११।, उ १। ।

अनयो अकार उ स्यात् अणौ ते । चरित प्रफुल्लः ।

१०८८ । दहोऽधः ।

दत् १२।, द ६।, अध ६। ।

दानञ्जकस्य धावर्जस्य दत् स्यात् अणौ ते । दत्तः । अधः
किम् ? धीतः ।

शो य निशाने इत्यस्य नित्य डि स्यात् अणौ तकारे व्रते वाच्ये । सशित व्रतम् ।
अव व्रतं वाच्ये क्तस्यैव प्रयोग ॥१०८५॥

हित हितवान् हिति हित्वा हित्विमम् ॥१०८६॥

चर गमनेऽदने आचारे अस्मात् क्तक्तवत्त्वात् क्ताचश्च वसीऽरस्येति इमि अव्यव-
हिततकाराभावादुकाराभावे चरित चरितवान् चरित्वा । क्तौ तु ह्रस्ववतेरिति
इमो निषेधे अनेनाकारस्य उकारे व्यनचतयीति दीर्घे चूर्तिरिति । जिफला
भिदि आदित इति इमो निषेधेऽनेनाकारस्य उकारे प्रफुल्ल एव फुल्लवान्
फुल्लति ॥१०८७॥

दाल लूनौ, दा तु दाने डुदाञ्जलि च देड पालने इति चतुर्णां दत्त एव
दत्तवान् दत्ति, दत्त्वा । डुदाञ्जलि दाने इत्यस्य तु दत्तिमम् इत्यपि । अध, किम् ?
धेट पाने क्ते दामागै ह्यक्तेति डौ धीत, इत्यादि ॥१०८८॥

१०८६ । ग्यचस्त वा ।

गि अच ५।, त १।, वा १। ।

गीरचः परस्य अधो दासंज्ञकस्य वा तः स्यात् अणौ ते ।
प्रत्तः प्रदत्तः ।

१०८७ । घी दा-ते गीचः ।

घं १।, दा ते ७।, गीच ६। ।

नीत्तम् । इचः किम् ? प्रत्तं निर्दत्तम् ।

१०८८ । जग्धोऽदो यपि च ।

जग्ध १।, अद ६।, यपि ७।, च १। ।

अदो जग्ध स्यात् अणौ ते यपि च । जग्धम् ।

१०८९ । घे चादि-ढे क्तः ।

घे ७।, च १।, आदिढे ७।, क्तः १। ।

आदिढे विहितः क्तो घे स्यात् ढभावयोश्च । प्रकृतः कट
सः, प्रकृतः कटस्तेन । [१०५१] चे घ इति प्रक्षीणः सः

प्रत्तं प्रत्तवान् प्रत्ति । डुदाजलि इत्यस्य तु प्रत्तिममित्यपि । पक्षे प्रदत्त
इत्यादि । अघ किम् ? घेट पाने प्रधीत । अच किम् ? निर्दत्त ॥१०८८॥

वाङ्मयमध्यवर्तितादेतदाद्यष्टाना नित्यत्वम् । गे इचो दीर्घं स्यात् दास्थानजाते
तकारे परे । नीत्तमिति पूर्वेण दा स्थाने तकारेऽनेन नेर्दीर्घं एव नीत्तवान्
नीत्तिं परीत्तम् अनुत्तम्, इच. किम् प्रत्तम् ॥१०८९॥

अदलौ क्त अनेन जग्धादेशे पश्चात् यवादेशेऽपौष्टसिद्धौ यप पृथग् ग्रहणं जाय
यति यवादेशादादौ प्रकृते किमपि कार्यं न स्यादिति । तेन विमुच्य इत्यादौ
न कुड् प्रविश्य इत्यादौ न षड् प्रणञ्च इत्यादौ न घड् प्रलिङ्ग इत्यादौ न ढ
आपृच्छ्य प्रदीव्य अव शकार ऊटौ न स्त । एव क्ते परे रुढौ जग्धादेशो न स्यादि
त्यपि । तेन अन्न स्त्रिन्नतखुले रुढम् । यत्र क्रियापदत्वेन प्रयुज्यते तत्र तु स्वादेव
जग्धः फलं तेन खादितमित्यर्थः ॥१०९१॥

प्रक्षीणं प्रक्षितं तेन, क्षीणः क्षितोऽयं तपस्वी, क्षीणायुः
क्षितायुः शत्रुः ।

१०६३ । गत्यर्थादशीत्यासवसजनजृक्षिप्ररुहः ।

गत्यर्थ—रुह ५ ।

एभ्यो वे क्तः स्यात् ढभावयोश्च । गङ्गा गतः कृष्णं प्राप्तः,
शयितः, शेषमधिशयिता विष्णु, वैकुण्ठमधिष्ठितः, शिवमुपा-
सितः, हरिदिनमुपोषितः, राममनुजातोऽच्युतः, विश्वमनुजी-
र्णोऽनन्तः लक्ष्मोमाक्षिष्टो मुकुन्दः, गरुडमधिरुढो गोविन्दः ।

कर्मशब्द क्रियाव्याप्यवाची क्रियामात्रवाची च कर्म क्रिया तत् सातत्ये इत्य-
मरात् । तेन क्रियाव्याप्यकर्मणी ढसञ्जाविधानेन क्रियाया अपि ढे सञ्जासिद्धिः ।
ततश्च आदिढम् आदिक्रिया क्रियारम्भ इति यावत् । प्रकृत कट स, कट
कर्तुमारब्धवान् इत्यर्थः । प्रकृत कटस्तेन कट कर्तुमारब्ध इत्यर्थः । अत्र प्रशब्द
आदिकर्मद्योतकः । कदाचित् प्रशब्दाभावेऽपि आदिकर्म प्रयोगी दृश्यते । यथा
वृत्रहन्तवित्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहीदिता इत्यमरः । घातव पठिता पाठ सूत्र-
लोकागमस्थिता इति वीपदेवश्च । प्रक्षीण स इति कर्त्तरि क्ते क्षेपः इति दीर्घः
सूत्राद्योदिदिति तस्य नकारे ण्रुर्ण इति णत्वम् । प्रक्षीण प्रक्षितं तेन । अत्र भावे
क्ते दीर्घपक्षे प्रक्षीण तदभावे प्रक्षितम् । दैन्ये तु क्षीण क्षितोऽयम् तपस्वी । अत्रा-
कर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त उपपत्त इत्यर्थः । आक्रोशे तु क्षीणायु क्षितायु शत्रु
अत्रापि कर्त्तरि क्त ॥१०६२॥

नास्ति ढ येषां ते अढाः । गत्यर्थाश्च अढाश्चेत्यादिसमाहारे तस्मात् । घे च
क्त इति त्रयमनुवर्त्तते । गङ्गां गत इति औगमल्य गत्यां कर्त्तरि क्ते वनतनेति
नलोपः । गत्यर्थप्राप्तार्थयोरेक्य दर्शयन्नाह । कृष्ण प्राप्त इति आप्लुनौ कि
व्यापने । एव लभ ङौ ङष प्राप्तौ धन लब्धः । परसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरत्र गत्यर्थ-
ग्रहणं ज्ञापयति । गत्यर्थप्राप्तार्थयोरेक्यात् दाभ्यां कर्त्तरि क्तः स्यात् । अधि-
करणे तु गत्यर्थादेव क्तो न तु प्राप्तार्थादिति । शीङ्लञि स्वप्ने अकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्ते वसोऽरस्येति इमि पूशी धृषेति गुणे शयितः । अकर्मकत्वादेव प्राप्तौ
शीत्यादीनां ग्रहणं सकर्मकत्वेऽपि प्राप्तार्थम् । तेन अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि शेषः

१०८४ । ध्रौव्यगत्यदनार्थात् डे च ।

ध्रौव्य-गति अदनार्थात् ५।, डे ७।, च ११।

निश्चलार्थात् गत्यर्थात् भोजनार्थाच्च क्तो डे स्यात् ढभावे घे च ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गीष्यो दिदृक्षवः ॥

मधिशयित । जिठा स्थाने अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते दीर्घमास्थान-
मिति डौ वैकुण्ठमविष्ठित । जिला सड उपवेशे उपपूर्वत्वेन आराधनायत्वात्
सकर्म कत्वेऽपि शिवमुपासित । अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि घीषमव्यासित । वसै
औ निवासे देशाध्वकालेत्यादिना कालस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते तुधवसिति इमि
यह्नस्पाद्योरिति जौ शासवसेति षत्वे हरिदिनमुपासित । जन्मस्य ड जना ।
जृङ्घषस्यच इत्येतयो कर्मासम्भवेऽपि पृथक् ग्रहणं प्रापयति । अनुपूर्वत्वरितया
प्रयोगे यस्य पश्चात् जननं यस्य पश्चात् जरणञ्च तस्य कर्मत्व स्यादिति । तेन
राममनुजातीऽच्युत, अत्र नेमडौश्चैति इमी निषेधे खनसनेति डा । विश्वमनुजौणो
ऽनन्त । अत्र वृद्धयौति इमी निषेधे ऋदिरणाविति इरे व्यनचतयौति दीर्घे
सुल्पाद्योदिदिति तस्य न । त्रिषौषलजि द्विषे आलिङ्गनार्थं सकर्मकत्वेऽपि लङ्गा-
माश्लिष्टी मुकुन्द । जिज रुहौ जन्वाम् । आरुहणार्थे सकर्मकत्वेऽपि कर्त्तरि
क्ते । औदित्वादिमीऽभावे ङाढोभावित्यादिकाण्यं रुडमधिदृढ, एव वृषमारुढ,
शिव, ॥१०८३॥

ध्रुवी निश्चलस्य भावो ध्रौव्यम् । मुकुन्दस्येत्यादि मुकुन्दं दिदृक्षवी गोष्ठ
इत्यूचु । तत् किमित्याह मुकुन्दस्यद कुञ्जमासितम् । जिलासड उपवेशे । उप-
वेशनायत्वेन निश्चलार्थत्वात् अधिकरणे क्ते आसितम् अत्र इदमित्यधिकरणमुक्तम् ।
रमापतेरिदं कुञ्जं यातम् । या ल गतौ अधिकरणे क्ते यातम् अत्र इदमित्यादि-
करणमुक्तम् । अनन्तस्य एतत् तरुतलं भुक्तं भुजौ वौ वाणौ भवे अधिकरणे क्ते
भुक्तम् अत्र एतदिति अधिकरणमुक्तम् । सर्वत्र क मुकुण्डस्येति आदिना कर्त्तरि यडा ।
चकारात् ढभावधेषु चेति । कर्मणि यथा मुकुन्देन दीठमव्यासितम् । मुकुन्दं न
मथुरा याता मुकुन्देन याञ्चिकान् भुक्तमिति । भावे । मुकुन्दे, आसितं यातं
भुक्तमिति, कर्त्तरि तु मुकुन्दं पोडे आसितं, मथुरा यातं याञ्चिकान् भुक्त-
इति ॥ १०८४ ॥

१०८५ । ज्ञार्चैच्छार्थञोच्छीलादेः सति ।

ज्ञा अर्चा इच्छार्थे जि इत् शीलादे ५।, सति ७।

एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् तेषु । विदितः, पूजितः वाञ्छितः,
इष्टः, शीलितः, शिवोऽनुवर्त्तते ।

१०८६ । ठी-प-म-वत् कसु कानौ ।

ठी-प-म-वत् १॥, कसु कानौ १॥ ।

धोरितौ क्रमात् व्याः प-म-वत् स्तः । बभज्वान्, जजा-
गवान् जजागृवान्, दुद्यूवान्, दिदिवान्, विविश्वान् विविच्छान् ।

ज्ञा ज्ञानम् । ज्ञाश्च अर्चा च इच्छा च ज्ञार्चैच्छा । ज्ञार्चैच्छा अर्था येषां ते
ज्ञार्चैच्छार्था । जिरित् यस्य स जौत् । ज्ञार्चैच्छार्थाश्च जीञ् शीलादिश्चेति
तस्मात् । पूर्वतश्चकारोऽनुवर्त्तते । तेज एभ्यो वर्त्तमाने क्त स्यात् चकारात् अतीते
च । एतत् तु कालमावविधायक, कर्मभावकर्तृषु तु यथासम्भव स्यादित्यर्थः ।
विदस्व मतौ विदित ज्ञायते इत्यर्थः । पूज क पूजे पूजित लोपी जेरिति
जे लोपः । पूज्यते इत्यर्थः । वाञ्छि कामे वाञ्छित वाञ्छ्यते इत्यर्थः । एषु
कर्मणि क्त । इन्मीञिषड् द्युतौ अकर्म्यकत्वात् कर्त्तरि क्ते नेम् डीश्चैति इमौ
निषेधे ह्युङ्ङ इति न लोपे ढभात्तथीरिति तस्य धे भ्रप्लसीरिति धस्य दकारे इङ्
द्योतते इत्यर्थः । जिशील स्यात् समाधौ कर्मणि क्ते शीलित ध्यायत इत्यर्थः ।
आदिशब्द जि रच्च पाजने रचित इत्यादि । स्वमते तु शीलादयोऽपि जिकारानु-
बन्धा । शिवोऽनुवर्त्तते इति प्रतिपदेन शिव इति पद योक्तव्यमित्यर्थः न च
विशेषविधानादेभ्यो वर्त्तमाने एव क्तः । अत् नन्वतीत इति वाच्यम् अतीते बहुतर-
प्रयोगदर्शनात् । यथा परस्परिण दिज्ञात् तेषूपायनपाणिषु । राज्ञा हिमन्तः
सारी राज्ञ सारी हिमाद्रिर्णेति रघौ कानिदास । ज्ञातो लङ्देश्वर कृच्छादा-
ज्जनेयेन तत् व्रत इति दण्डी । जनैरविदिगविभवी भवानौपतिरिति भारविः ।
स पुण्यकर्म्या भुवि पूजितो नृपेरित्वादि सुश्रुत न च एष्वपि वर्त्तमाने क्त इति
वाच्यं वर्त्तमाने क्ते कामुकसङ्घेति कर्त्तरि षष्ठ्यापत्ते ॥१०८५॥

ठीपमे इव ठीपमवत् । तेनातीते काले कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदित्यः कसुः

१०६७ । वसोर्धसेकाजिनात इम् ।

वसोः ६।, घस एकाच् ऋ-इन-आत ५।, इम् । १। ।

घस एकाचोऽर्त्तेरिन आदन्ताच्च वसोरिम् स्यात् नान्यतः ।

जञ्जिवात् आदिवान् आरिवान् ईयिवान् ददिवान् ।

आत्मनेपदिभ्यः कानः उभयपदिभ्यो इय स्यात् । एवमतीते काले कर्मणि सर्व-
धातुभ्यः भावे त्वकर्मकेभ्य कान. स्यात् इत्यर्थः । ठीपमत्वेनैव कित्सिद्धे एतयो-
पुन कित्कारणं स्यात् ठापिदिति विभाषाबाधनार्थं तेन भन्ज धौ मोटने . कसौ
ह्रवतेरिति इम् निषेधे हसुङ्ग इति न लोपे हित्वादौ वभञ्जस् इति सिङ्गस्य
उद्दिष्टात् त्रिदच इति गुणि नसञ्महम् इति दीर्घे सयोगान्तलोपे वभञ्जान् ।
एवम् उद्दिष्टादीपि वभञ्जधौ । जागृ ण्, जागरे कसौ जागोऽणव्बोति गुणविकल्पो
नजागृवान् । दिव्यु जिगीषादौ कसौ क्वी शृटाविति कटि हिले दुद्यूवान् ।
पक्षे यूलोपे इजि वलोपे दिदिवान् । • एव विकृश गतौ छकारस्य शकारविकल्पो
विविश्वान् विविच्छान् ॥ १०८६ ॥

घस च एकाच्च ऋश्च इन् च आच्चेति तस्मात् । घस. प्रथम्यहस्तात् एकाजिति
हिले कृतेऽपि य एकाच् स एव याच्य । नेमसुमित्यनेन असुम् क्तादिभिन्नधातुभ्य
ठग इर, प्राप्तावपि ह्रवतेरिति निषेधादप्राप्तौ पुनरिह ह्रसन्तानां मध्ये घसते-
द्विलेऽप्येकाच्च आदन्तानाम् ऋ इति दाभ्याच्च परस्य वसोरिम् स्यादिति घसादे-
र्विधौ सुतरामन्यतोऽप्राप्तौ नान्यत इति ज्ञापयति कदाचिदन्यतोऽपि स्यादिति ।
तेन चन्दाय साधुः चञ्चिय इत्यादौ कारकविधावप्यकारकात् प्रत्ययो जातः । जञ्जि-
वानिति । अदौ कसौ क्वा वेति घसादेशे अनेन इमि हित्वादिकार्यं हनगमेति
भूप्रसारीरिति घस्य कले शासवसेति षत्वम् । पक्षे अदौ हिले दस्य लोपे सन्धौ
एकाचत्वात् इमि आदिवान् । एवम् ईड ईडिवान् । एवञ्च यजः खेमूलस्यापि जौ
ईजिवान् घस ऊषिवान् इत्यादि । एवञ्च डुञ्जीष पच पाके तृफलंति खेलोपे
षेचिवान् भन्ज जौ मेजिवानित्यादि । ऋर्लिङ्गयाम् ऋ प्रापे च इति द्वयोः कसौ
हिले खेर्त्कारस्य अत्वे स्याद्यत्थृत इति गुणे सन्धौ इमि आरिवान् । स्वरूपग्रह-
णात् ऋर्न ह्रिसे इत्यस्य तु स्याद्यत्थृत इत्यत्र अतिग्रहणात् गुणाभावे आदिगेचो-
रिति गुणे आरिवान् । इन गतौ कसौ हिले खे कतिर्घ इति दीर्घे इमि यिणो
ऽच्यणाविति मूलस्य यकारे ईयिवान् । दास्यप्रात् कसौ हिले इमि आदयोरिति

१०६८ । हन गम दृश विश विन्दो वा ।

हन—विन्द. ५।, वा ।१। ।

एभ्यो वसोरिम् स्यात् वा । जघ्निवान् जघन्वान् जग्मि-
वान् जगन्वान्, ददृशिवान् ददृश्वान्, विविशिवान् विविश्वान्,
विविदिवान् विविद्वान् ।

१०६९ । दाश्वान् साह्वान् मौढ्वान् ।

दाश्वान् साह्वान् मौढ्वान् ।१॥ ।

एते वस्त्रन्ता निपात्यन्ते । चक्राणः, जजागराणः, जजा-
याणः, अनूचानः ।

११०० । क्री-प-म-वत् शट्-शानौ ।

क्री प म-वत् ।१॥, शट् शानौ ।१॥ ।

धोरेतौ क्रमात् क्त्वाः प म वत् स्तः । पचन् ।

आलोपे दिदिवान् । एव' स्या चखिवान् इत्यादि । एभ्य किम् ? चित्ती ज्ञाने
चिचित्वान् । इगताविति भौवादिकस्य द्वेवान् ॥ १०६७ ॥

हनलौ कसौ इमि द्वित्वे हनगमिति उङ् लोपे हनो ङी इति घ्रादेशे जघ्नि-
वान् । पचे खेर्ही घ इति हस्य घे जघन्वान् । औगमूल् कसौ इमि उङ् लोपे
जग्मिवान् । पचे धोर्म न इति सस्य नकारे जगन्वान् । इरदृशौ कसौ इमि ददृशे-
वान् पचे ददृश्वान् । शौविश कसौ इमि विविशिवान् पचे विविश्वान् । विदृ लृ
शपञौ क्त्वाः कसौ इमि विविदिवान् पचे विविद्वान् ॥ १०६८ ॥

दाश्वङ् दाने तालव्यान्त दाश्वान् । दन्त्यान्त इत्येके । सद्यकि शक्तौ साह्वान् ।
मिहौ सिचि मौढ्वान् । कानमुदाहरति । कजदु च उभयपदित्वात् कर्त्तरि
काने चक्राण कुम्भ कुम्भकार । एव कर्मणि काने कुम्भकारेण कुम्भशक्राण
भावे तु छान्ने जजायाणम् । जागृच्छु जागरे कालस्य कर्मत्वात् सकर्म-
कर्मणि काने जाग्रोऽणव्वीति विभाषया गुणे पान्थेन मासी जजायाण जजागर
इत्यर्थः । अनुपूर्वं ब्रूलजुक्तौ कामे वचादेशे द्वित्वे खिर्मूलस्य च जौ अनूचान् ॥ १०९

क्री प्रमे इव क्रीप्रमवत् । एतेन वर्तमानकाले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः, शट्,

११०१ । शानेऽतो मन् ।

शाने ७, अत. ६।, मन् ११।

अकारस्य मन् स्यात् शाने । पचमानः ।

११०२ । या सोऽस्य ।

ई ११, आ ११, आस ५, अस्य ६।

आसः परस्यास्य (शानस्य) आ ई स्यात् । आसीनः ।

११०३ । वेत्तेः शतुः क्सुर्वा ।

वेत्ते ५, शतु. ६, क्सु १, वा ११।

विद' परस्य शतु' क्सुः स्यात् वा । विद्वान् विदन् ।

आत्मनेपदिभ्यः शान उभयपदिभ्यो वयं स्यात् । एव वर्त्तमाने कर्मणि सकर्म-
केभ्यः भावे त्वकर्त्तृकेभ्यः शान' स्यात् इत्यर्थः । शित्वाद्रसञ्ज्ञायां शवादौ गच्छन्
दीव्यन् शण्णन् तुदन्' त्यादि । एव पित्वाभावाच्च डित्वा रूढ ध्वनौ रुवन् दृजन्
स्तुतौ स्तुवन् इत्यादौ गुणाभावे ऋध्वोरित्युव् । एवञ्च ऋलिं गत्यां शटशानयो
शित्वाट्छादेशे इयृच्छत् समियृच्छान् । कातन्नास्तु । शटशानयो. प्रथमान्तं
सामान्याधिकरणाभावे आमन्त्रये शटशानौ न स्त । तेन हे पचन् छाव । ह
पचमान छाव । इति स्यात् । हे पचन् । हे पचमान । इत्यादि न स्यात् इत्याह ।
एतयोः प्रयोगे क्रियासमाप्तिर्नास्तीति बोध्यम् । पचन्निति ङुञौषश्च पच पाकं
शट घे शप्ते लोपीऽत इत्यकारलोपे ऋदित्वात् त्रिदश इति तुषि स्यान्तस्य लुप
स्त्रियाम् इति पचन्ती ॥११००॥

पचमान इति कर्त्तरि शान । कर्त्तरि विप्र ओदनं पचमान आसौ कर्मणि
विप्रेण पचमान ओदनः शोभते । भावे तु विप्रेण दीप्यमानम् ॥११०१॥

ई आ इत्युभय लुप्तप्रथमेकम् । आस. परस्य शानस्य आकार ईकार स्यात्
इत्यर्थः । जिलासङ्घ् कर्त्तरि शाने शप् तस्य लुकि अनेन आकारस्य ईकारे
आसीनः ॥११०२॥

वेत्ते परस्य शतु' क्सु स्यात् वा । शटस्थानजातत्वेन डित्वम् अतीतबोधकत्वञ्च
न स्यात् । विदल मतौ शट तस्य स्यानेऽनेन क्सौ विद्वान् । पचे विदन् ॥११०३॥

११०४ । शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शानः ।

वक्ति वयस ताच्छील्ये ७, शतुः ६, शानः १ ।

शत्रुं निघ्नानः, कवच विभ्राणः, भोगं भुञ्जानः ।

११०५ । ती-प-म-वत् स्यट-स्यमानौ ।

ती-प म-वत् । १॥, स्यट-स्यमानौ १॥ ।

धोः एतौ क्रमात् त्याः प म वत् स्तः । करिष्यन् करिष्यमाणः ।

इति क्तादिपादः ।

एष्वर्थेषु शतु' स्थाने शान. स्यात् । शत्रु' निघ्नान इति हनलौ गतौ शट् शक्त्यर्थे-
ऽनेन शतु. स्थाने शाने शपो लुकि हनममित्युङ् लोपे हनी क्तो न्न इति ज्ञादेश ।
कवच विभ्राण इति भलि टुडु शट् यौवनवयस्यर्थेऽनेन शतु' स्थाने शाने शपो
लुकि ह्नादौरेडिरिति हिले खेर्भकारस्य वकारे पृष्ठादेरिति डौ प्लुगं इति णत्वम् ।
भोग भुञ्जान इति भुजघौ वाच्ये शट् ताच्छील्ये शतुः स्थाने शाने रुधादित्वा-
न्नणि नणोन्ने इति नणौ नकारे तस्य जकारः । घृशङ् स्थितौ इत्यस्य प्रेरणे औ
धारि । एवम् अधीङ्त्व अध्ययने इत्येताभ्यामकृच्छे शट् एव स्यात् न तु शान
इति वक्तव्यम् । धारयन्नुपनिषदम् अधीयन् तर्कम् । कृच्छे तु धारयमाण
अधीयान' ॥११०४॥

तेन भविष्यत्काले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः स्यट् आत्मनेपदिभ्यः स्यमान. उभय-
पदिभ्यो ह्य स्यात् । एव भविष्यत्काले कर्मणि सकर्म्मकेभ्यो भावे त्वकर्म्मकेभ्यः
स्यमान. स्यादित्यर्थः ॥११०५॥

इति क्तादिपादः ।

चतुर्थः पादः—इष्णादिः ।

११८६ । जि भ्राज भू सह रुच चर वृध वृत
प्रजनापत्रपालंक्त निराक्रुन्मद पत पच इष्णुर्घे ।

जि—पच ५१, इष्णु ११, घे ७१ ।

एभ्य इष्णुः स्यात् घे । कारयिष्णुः, भ्राजिष्णुः भविष्णुः
सहिष्णुः रोचिष्णुः चरिष्णुः वर्धिष्णुः वर्त्तिष्णुः प्रजनिष्णुः
अपत्रपिष्णुः अलङ्कुरिष्णुः निराकरिष्णुः उन्मदिष्णुः उत्प-
तिष्णुः उत्पचिष्णुः ।

११०७ । णक् भू-जेः ।

णक् ११, भू-जे ५१ ।

आभ्या णक् स्यात् घे । भूष्णुः जिष्णुः ।

११०८ । ग्ला ग्ला स्या क्षि पच परिमृजः स्रुः ।

ग्ला—परिमृज ५१, स्रु ११ ।

एभ्यः स्रुः स्यात् घे । ग्लास्रुः ग्लास्रुः स्रुस्रु चेषुः पक्षुः
परिमाक्षुः ।

प्रात् जनं प्रजनं अपावप अपवप अलम् क्त अलङ्कृ । निर आ निरा तस्मात्
क्त निराक्त । मन्द च पत च पच चेति मन्दपतपच उदो मन्दपतपच उन्मदपतपच ।
स्ततो जिश्च भ्राजश्चेत्यादि तस्मात् । जिर्जगन्तः । मण्डूकश्रुताधिकारात् शक्तिवय-
स्ताच्छीत्ये इत्यस्मात् ताच्छीत्यमनुवर्त्तते तस्य च स्वयं शक्तिं प्रादिति पथ्यन्तेत्वधि-
कारः । तेन कारयितुं शौलनस्येत्यादिवाक्ये कारयिष्णुरित्यादि ॥ ११०६ ॥

भूष्णुः अत्र किच्चात् वृद्धीति इम् न स्यात् शुष्णाभावश्च ॥ ११०७ ॥

११०६ । क्षिप वस गृध धृषः क्रुः ।

क्षिप—धृष' ५१, क्रु' ११ ।

एभ्यः क्रुः स्यात् घे । क्षिप्रः वसुः गृधुः धृष्णुः ।

१११० । शृ स्या भू कम गम हन लष
वृष पत पदो जुकः ।

शृ—पद' ५१, जुक' ११ ।

एभ्यो जुकः स्यात् घे । शाककः स्थायुकः भावुकः कामुकः
गामुकः घातुकः लाघुकः वर्षुकः पातुकः पादुकः ।

११११ । भिच्च जल्प कुट्ट लुण्टवजः पाकः ।

भिच्च—वज' ५१, पाक' ११ ।

एभ्यः पाकः स्यात् घे । भिच्चाकी जल्पाकी कुट्टाकी
लुण्टाकी वराकी ।

ग्लासुरित्यादि वय सुगमम् । क्षेणुरिति एकाजिवर्णान्तत्वात् इमो निषेधे
गुणे षत्वम् । पक्षुरिति औदित्वात् नेम् चुडिति कुडि षत्वम् । परिमाच्छुरिति
सृजलूष शुद्धौ जदित्वात् अनिम् पच्चे सृजोऽकडिति वृद्धौ शङ्काजिति षडिं षढो क.
से इति षस्य कले किलादिति षत्वम् । अस्य इम् पच्चे न प्रयोगः ॥ ११०८ ॥

क्षिप शजौ क्षिप्यौ क्षिप्रु, कित्वात् न गुणः । वस वसीष भये वसुः । गृधिर्यु
च लिप्से गृधुः । जिघृषा न प्रागल्भ्ये धृष्णुः ॥ ११०९ ॥

शृणि द्विसे जिष्ठा स्थाने, भूस्वरूपम् । कमुङ् सृङ् । औगम् लृ गत्याम् ।
हनलौ गतौ । लष्य लपज सृङ् । वषु सेचने । पतलृज गत्याम् । पदौङ् गतौ ।
एभ्यो जुकः स्यात् घे । जित्वात् वृद्धिः । स्थायुक इत्यत्र यनज्स्थित् कदिषीति
यन् । घातुक इत्यत्र खेर्हो च इति इत्य घे हनस्तडिति तङ् ॥ १११० ॥

भिच्चङ् लाभादौ । नल्पवाचि । कुट्टकङ् प्रतापने कुट्टक कुत्साब्दिदिरिति
द्वयम् । लुण्टकवञ्जा और्व्ये वृङ्ग सम्भतौ । एभ्यः पाकः स्यात् घे । पित्वादीषि
॥ ११११ ॥

१११२ । पति गृहि स्मृहि शीङ आलुः ।

पति—शीङ ५।, आलुः १। ।

एभ्यः आलुः स्यात् घे । पतयालुः गृहयालुः स्मृहयालुः
शयालुः ।

१११३ । शत सद सि घे दो रुः ।

शत—द ५।, रु १। ।

एभ्यो रुः स्यात् घे । शतुः सद्गुः सेरुः धारुः दारुः ।

१११४ । घसस्रदः क्मरः ।

घस स्रद ५।, क्मर १। ।

एभ्यः क्मरः स्यात् घे । घस्मरः स्मरः अस्मरः ।

१११५ । मिद भासभन्जो घुरः ।

मिद भास भन्ज ५।, घुर १। ।

एभ्यो घुरः स्यात् घे । मेदुरः भासुरः भङ्गुरः ।

१११६ । छिदभिदविदः कुरः ।

छिद भिद-विद ५।, कुर १। ।

एभ्यः कुरः स्यात् घे । छिदुरः भिदुरः विदुरः ।

पतत् कौश्यालोः । गृहत् कङ्गहे । स्मृत्कीर्त्ति । वयोऽदन्तचुरादयः ।
शीङलजि खप्ने । एभ्यः आलुः स्यात् घे । ओर्लोप इत्यत्र आलुवर्जनात् न
ओर्लोप ॥१११२॥

शदलजौ शते । शदलजौश विषादे । सिनगज वन्धे । घेट पाने । घेट*
पृथग् गृह्यात् दा इति स्वरूपम् । तेन दाल लूनौ दातु दाने दुदाञ्जिनृच देङ
पालने दैप शोधने दीषच्छेदे इति वषां गृहणम् एभ्यो रु स्यात् घे ॥१११३॥
लृघसौ भवे । रुगतौ । अद्वौ भवे । एभ्यः क्मरः स्यात् घे कित्वात् न गुण ॥१११४॥

इर्मिद्या स्नेहने । भासुङ् दीप्तौ । भन्जघौ मीटने । एभ्यो घुरः स्यात् घे ।
भन्ज घातीरनेकार्थत्वात् वक्त्रीभावे घुरे कृते घिति नञ्च गकारे भङ्गुरे काष्ठं
वक्रमित्यर्थः । यत्र परं भनक्ति तत्र तु भङ्क्का इत्येष ॥१११५॥

१११७। जागृ यङन्त यज जप वद दन्श् ऊकः ।

जागृ—दन्श् ५।, ऊक १।

एभ्यः ऊकः स्यात् घे । जागरूकः यायजूकः जज्ञपूष
वावटूकः दन्दशूकः ।

१११८। यङन्त-चल पत सह वहः किः ।

यङन्त-वह ५।, कि १।

एभ्यः किः स्यात् घे । चाचलिः पापतिः सासहिः वावहिः ।

१११९। द्विश्चाद्रुङ्लोपिनः ।

द्वि. १।, च १। आत् ऋ उङ्-लोपिन ५।

आदन्तात् ऋवर्णान्तात् उङ्लोपिनश्च किः स्यात् घे तेषाञ्च
द्वित्वम् । ददिः चक्रिः जज्जिः ।

हिनतीति ह्रिदुर । भिनतीति भिदुर । वेतीति विदुर । एषु कित्वात् न
गुण । ह्रिदिदी कर्मकर्तरीति केचित् । तद्वयम् । इती विप्रचच्छिदुर इति
दीषान्मकार भिदुर इत्यादिदर्शनात् ॥१११६॥

यजश्च जपश्च वदश्च दन्श् चेति । यङन्तयासौ यज जप वद दन्श् चेति पञ्चात्
जागृश्च यङन्त यज जप वद दन्श् चेति तस्मात् । जागृतीति जागरूक । पुनः
पुनरतिशयेन वा यजतीति यङ् यायज्य भागात् ऊक इसात् लोप इत्यकारयका-
रयोर्लोपे यायजूक । एव नञ्जप्यते इति जज्ञपूक । वदैवाचि वावद्यते इति
वावटूकः । दन्दश्यते इति दन्दशूक ॥१११७॥

चलज गतौ । पत्यङ्शे । सञ्चकि शतौ सह जङ्च इति द्वयम् । वहैजौ
प्रापणे । यङन्तेभ्य एभ्यः कि स्यात् घे । पापतिरिति नौन वन्च इत्यत्र पतल्ल न
गत्याम् इत्यस्य शङ्कणात् पत्यङ्शे इत्यस्मात् । यङ् खेर्नीनीऽप्राप्तौ घौ नित इति
दीर्घे पापत्यभागात् कौ इसात् लोप इत्यकारयकारयोर्लोपे ॥१११८॥

आत् च ऋश्च उङ् लोपो चेति तस्मात् । ददातीति ददिः कौ द्वित्वे कित्वाद्
गुणे उखेचौत्याकारलोपः । करोति किरति इति द्वयोश्चकि । जायते इति
जज्जिः । अत्र कौ कृते हनगमित्युङ् लोपः स्तुभिरिति नस्य अकारः । एवं
हनजौ जज्जिः औगमष्ट् अग्निः खनञ् चक्रिः लृघसौ जज्जिः ॥१११९॥

११२० । यायाय भास कस स्थेश पिश प्रमदो वरः ।

यायाय—प्रमद ५।, वरः १। ।

एभ्यो वरः स्यात् घे । यायावरः भास्वरः कस्वरः स्थावरः
ईश्वरः ऐश्वरः प्रमद्वरः ।

११२१ । स्वरप् स जीन्नश गमस्त मस्य ।

स्वरप् १।, स जि-इन् नश गम ५।, त १।, म ६।, च १। ।

एभ्यः स्वरप् स्यात् घे, मस्य च तः । स्त्वरी जित्वरी
इत्वरी नश्वरी गत्वरी ।

११२२ । हिंस दीप कम्पाजस स्मिड कम
नमो रः ।

हिंस—नम ५।, र १। ।

एभ्यो रः स्यात् घे । हिंसः दीपः कम्पः अजसः स्मरः
कम्प' नमः ।

वक्तुं यातीति यडि यायाय भासुडन दीप्तौ । कसज गतौ जिष्ठा स्थाने ।
ईशलङ् ऐश्वर्ये । पिश अपावयवे । प्रपूर्वमदौभिर्यडि हर्षे । एभ्यो वर स्यात् घे ।
यायावर इति यायाय भागात् वरे हववतेरिति इम् निषेधे हसात् लोप इत्य-
कारलोपे यीर्लोप इति यलोप । ईश्वर इति वरस्य प्रत्ययत्वेन दन्त्यादित्वात् भसत्वा-
भावे शङ्काजिति न षङ् ॥ ११२० ॥

सरतीति स्त्वरी कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तन्निति तनि षित्वादीप् । एव जय-
तीति जित्वरी एतीति इत्वरी नश्वरीति नश्वरी । अत्र हववतेरिति इम् निषेधे
प्रत्ययवकारस्य दन्त्यत्वात् भसत्वाभावे मुहादित्वात् घङ् शङ्काजिति षङ् च न
स्यात् गच्छतीति गत्वरी अनेन मस्य त ॥ ११२१ ॥

हिनस्तीति हिंस इत्यादौ हववतेरिति इम् निषेध । एव दीप्यते इति दीप ।
कम्पते इति कम्पः । अजस इति नञ् पूर्वजमुद्भूतं मोचे । न जस्यतीति अजस ।
अव्यते इति स्मरः । कमुकङ् सृङ्गि । वारै इति जितौऽप्राप्तिपक्षे कम्पः । नम-
तीति नमः ॥ ११२२ ॥

११२३ । सन् भिक्षाशंस उः ।

सन्-भिक्ष-आशंस' ५।, उ १।।

एभ्यो उः स्यात् घे । रिप्सुः भिक्षुः आशंसुः ।

११२४ । विन्दिच्छू ।

विन्दिच्छू १॥ ।

एतौ निपात्यौ । वेत्तीति विन्दुः, इच्छतीति इच्छुः ।

११२५ । स्वप् तप् धृषो ङ्नज् ।

स्वप् तप् धृष ५।, ङ्नज् । १।।

एभ्यो ङ्नज् स्यात् घे । स्वप्नक् तप्नक् धृष्णक् ।

११२६ । शृ वन्द आरुः ।

शृ-वन्द ५।, आरु १।।

आभ्यामारुः स्यात् घे । शरारुः वन्दारुः ।

११२७ । क्रु क्लुकौ भियः ।

क्रु क्लुकौ १॥, भिय ५।।

भीरुः भीलुकः ।

रभौड रामस्ये । रम्भुमिच्छतीति सनि मिमौमादेति' खेलोपे अकारस्य इति स्यादे' सीलीप इति सलीपे भूप्रसोरिति भस्य पत्वे रिप्सभागात् अनेन उपत्यये ह्रसात् लोप इति अकारलीपे रिप्सु । भिक्षते भिक्षु आशंसते आशंसु ॥११२३॥

सुगन्धम् ॥ ११२४ ॥

स्वपितीति स्वप्नक् । तप्यतीति तप्नक् धृषीतीति धृष्णक् इति उभयव ह्रस्वतेरिति इम् निषेधे छित्वात् न गुणः ॥ ११२५ ॥

शृणातीति शरारु । वन्दते इति वन्दारुः ॥ ११२६ ॥

भिय एतौ स्याता घे । बिभेतीति भीरुः भीलुक, उभयव कित्वात् न गुणः ॥ ११२७ ॥

११२८ । स्पृहि गृहि शु ह जेराय्यः ।

स्पृहि—जे ५१, आय्य ११ ।

एभ्यः आय्यः स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्यः श्रवाय्यः
हराय्यः जयाय्यः ।

११२९ । गण्डि मण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ।

गण्डि—नन्दिभ्यः ५॥ अन्त ११ ।

एभ्योऽन्तः स्यात् घे । गण्डयन्तः मण्डयन्तः जयन्तः
जनयन्तः नन्दयन्तः ।

११३० । स्तनि गदि मदि हृदि दूषे रिनुः ।

स्तनि—दूषे ५१, इनु ११ ।

एभ्यः इनु स्यात् घे । स्तनयिनुः गदयिनुः मदयिनुः
हृदयिनुः दूषयिनुः ।

स्पृहि गृहि स्पृशत् केषि । गृहत् कड ग्रहे । हावदन्तचुरादौ शुन गतौ श्रुतौ ।
हृड श्वादे । जि जये । एभ्य आय्य स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्य इत्युभयत्र
अर्लोप इत्यादौ आय्यवर्जनात् न अर्लोप ॥११२८॥

गण्डि गण्डे । किमण्डि भूषे । जि जये । जनौमण्ड जनौ । तुनदि सर्वाधि
अत्र जिवर्जा सर्वे अग्रन्ता । गण्डयन्त इत्यादिषु अर्लोप इत्यादौ अन्तवर्जनात् न
अर्लोप ॥११२९॥

स्तनत्कासश्च । गदत्काधध्वनौ । हावदन्तचुरादौ । मदीभिर्यजि हर्ष
अस्य गर्वे स्लेपने वा मानुवन्त्वात् औ ऋस्वे मदि । हन्मन । हृत्करीत्याचष्ट वा
इति औ हृदिरिति । इदृष्यौ वैकृते । अस्य औ गुणे दुषेरोदूरिति ऊकारे
दूषे । एभ्य इनु स्यात् घे । स्तनयिनु रित्यादिषु अर्लोप इत्यादौ इनुवर्जनात्
न अर्लोप । अत्र नु इति कृतेऽपि इमा एवेष्टसिद्धौ अर्लोप इत्यत्र इनुवज नेऽप्य-
वक्तव्ये इनुकरण ज्ञापयति कुचिद्विहितोऽपि न स्यादिति तेन वङ्गलिङ्ग इत्यत्र न
गुणः । वातमज इत्यत्र वी आदेशो न स्यात् ॥११३०॥

११३१ । कृ-गृ-जागुः क्विः ।

कृ गृ जागु ५।, क्वि १। ।

एभ्यः क्विः स्यात् घे । कीर्वि गीर्विः जागृविः ।

११३२ । स्वयं शं वि सं प्राङ्मुवो डुः ।

स्वय—प्रात् ५।, मुवः ५।, डुः १। ।

एभ्यो मुवो डुः स्यात् घे । स्वयम्भुः शम्भुः विभुः सम्भुः प्रभुः ।

११३३ । ल्वृ-धू-खन-सू-चर-पू-सह-वह इवो धे ।

ल्वृ ऋ-धू-खन सू-चर-पू सह वह ५।, इव. १।, धे ७। ।

एभ्यः इवः स्यात् घे । लवित्वम् अरित्वं धवित्वं खनित्वं
सवित्वं चरित्वं पवित्वं सहित्वं वहित्वम् ।

११३४ । घञलनटोऽघे ।

घञ् अल् अनट १॥, अघे ७। ।

धोरेते स्युर्न तु घे । प्राकारः पादः दासः उपाध्यायः
प्रासादः । समाजः, शमः कामः वामः आचामः अमः आमः
यमः यामः विश्रमः विश्रामः ।

कृश विक्षेपे गृश निगरणे गृगि शब्दे इति द्वयं जागृचलु जागरे । एभ्य क्वि
स्यात् घे । किरतोति कीर्वि अत्र कित्वात् ह्रवतेरिति इमी निषेधे ऋदिरणा-
विति इरि व्यं न चतयीति दीर्घः । गिरति गृणाति वा गीर्विः । जागृविरिति
जाग्रोऽण्वञ्जीत्यत्र विवर्जनात् न गुणः ॥११३१॥

एभ्य परात् भवतेर्ङुं स्यात् घे । डिच्चात् टिबीपः । स्वयम्भुर्दन्त्यादि सम्भुश्च
इति द्वयं कातन्त्रसम्भारम् । एतत्पय्यन्तेषु ताच्छील्याधिकारः ॥११३१॥

लूजगि छिदि । ऋ प्रापे च । धून्गिज कम्पे । खनुज विदारे । सूडल
सूतौ । चरगमनेऽदने आचारे । पूजगि शोधे । सञ्चकि शक्तौ सह षड्च ।
वहेजौ प्रापणे । एभ्य इवः स्यात् करणे । लूयतेऽनेनेति लवित्वम् एवम् अरित्वं
धवित्वं खनित्वं सवित्वं चरित्वं पवित्वं सहित्वं वहित्वम् ॥११३३॥

अर्थागुक्तावपि घञ् वज्जनात् ऋद्धौ कभाष इत्यंते कारकभावयोः प्रातौ

११३५ । क-भावेऽमी ।

क भावे ०।, अमी १॥ ५

प्रघसः बधः धरः करः निलयः समजः मयः लयः । ज्ञानं
मानं दानं प्रवेपनं वपनं वयनम् अजनं दरिद्राणं शयनम् ।

धीरेते स्यु कर्तृभिन्नकारकेषु भावे च इत्यर्थः । घञी घकारश्चजी कगार्थः ।
जकारो वृद्धार्थः । यथा पाक' भाग इत्यादि । अलो लकारष्टाविभक्तोऽकारवत्
प्राचीनमतानुवादाद्यर्थः । अनट्कार ईवर्थः । भूष्यतेऽनयेति भूषणी । दुक्तञ्च
'प्रकर्षेण क्रियतेऽसौ इति कर्मणि घञि जित्वात् वृद्धौ प्राकारः' । प्रस्य दीर्घविधा-
नात् घञन्तधातो परे कृत्रिदुपसर्गस्य दीर्घं स्यादिति सूचितम् । तेन प्रासादः
नीशार नीहार नीवार. व्यतीपात' परीरम्भ परीवाद प्रतीकार अतीसारः
इत्यादि । करणे पद्यौङ गतौ पद्यतेऽनेनेति पादः । सम्प्रदाने दास्यज दाने
दास्यतेऽस्यै इति दासी विप्रः । अपादाने उपेत्य अधीयते अस्मादिति उपा-
ध्याय । अधिकरणे प्रसीदन्ति मनासि अस्मिन्निति प्रासादः । भावे तु समजन
समाज समूह अत्र व्यजोऽरे वेल्यत्र घञवर्जनात् न वी । शमुभिर्यं शमे घञि
वृद्धौ जनवध इति ऋस्वे शमः । कमुङ् सृष्टि आरे इति जिङीऽप्राप्तिपक्षे घडि
वृद्धौ कमवमचमा वर्जनात् ऋसाभावे क्काम एव' वास' आचाम । अमयम-
विशमा वा ऋस्वे अम आस यम' घाम' विशम विशाम । ननु भावो भूधातो-
र्यस्ततश्च सर्वधातुभ्य कथं भावे प्रत्यया स्युरिति चेत् सत्यम् । भाव इह क्रिया-
मात्रवाची । अतएव धात्वर्थः, कैबली भाव इति । एव कृत्वस्तय क्रियासामान्य-
वचना इति प्राञ्च । एवञ्च अवस्थे इ क्रियाया स साध्यता सिद्धतापि च ।
साध्यता त्याद्विवाच्या स्यात् सिद्धता द्रव्यवत् भवेत् । द्रव्यवत्त्वे घञादि स्यात् योग्य
लिङ्गेन सस्यग्रेति । तेन पाक पाकौ पाका. ॥ ११३४ ॥

घञादय कर्तारि न स्युरित्युक्तापि अमी सर्वकारकेषु भावे च स्युरित्युक्तवत्त
प्रयोगानुसारेण सञ्ज्ञाया कृचित् कर्तव्येपि स्युरिति सूचितम् । घञि यथा रुज-
तीति रोग । उच्यतीति ओक सरति कालान्तर सार. स्थिरी भागः, अति-
सरतीति अतीसारी व्याधि । अलि प्राप्तीति प्रघस । विशति चित्त' वेशः ।
अशति दृष्ट स्पर्श । चयतीति चयी व्याधि । धरतीति धर, पर्वतभेदः ।

११३६ । छीवन-सीवने वा ।

छीवन सीवने १॥, वा । १ ।

एते निपात्ये वा । पक्षे छेवनं सेवनम् ।

अनटि एकं वक्तौति एकवचनम् एव विवचनं बहुवचनम् । कचिदिति किम् ? नदतीति नद अत्र सञ्ज्ञायामपि पचादित्वादन्नेव । प्रघस इत्यादि । अदौ भवे कर्त्तव्यलि घस्त्वद् इति घसादेश । हनन वध भावे अलि हनो वधादेश । धरतीति धर कर्त्तव्यल् । क्रियतेऽनेनेति करणेऽलि कर । निलीः अधिकरणेऽलि निलय । मिथोरित्यत्र अल् वर्जनात् नडा । स पशूना समूह भावेऽलि व्यजोऽरे इत्यत्र अल् वर्जनात् न वी । **डुनिन्नं** मौजग वधे इति वाभ्या भावेऽलि मय । मिथोरित्यत्र अल् वर्जनात् न डा । लीगि श्लिभि भावेऽलि लय । मास्वरूपाणा मिथोरित्यपि भावेऽनटि मिथोरिति डादेशे मान प्रवेपनमिति मोऽचोऽन्तरित्यत्र वेपवर्जनात् न णत्वम् । अज चोपे गतौ भावेऽनटि व्यजोऽरे इत्यत्र वी आदेशे वयन पक्षे अजनम् । दरिद्रातेर्भावेऽनटि दरिद्र आलीप इत्यत्र अल् वर्जनादालीपाभावे दरिद्राण शीङ लञि भावेऽनटि शयनम् । कारके तु क्रियतेऽनेनेति छेदन खड्ग राजभोजना शालय । साधनौ बन्धनौ रज्जुरित्यादि ॥ ११३५ ॥

छीवन । छिब्यु निरासे सिव्यु तन्तुसन्तती एतयोर्भावेऽनटि दीर्घो वा निपात्यते । पक्षे गुण । अत्र छीव निरासे इति दीर्घवता एवेष्टसिद्धौ निपातन दीर्घवत, कातन्तादसम्मतत्वात् । वाशब्दस्य अव्ययत्वेन अनेकार्थत्वात् इदं विवक्ष्योमि । यथा व्युपाभ्या शीङः पर्याये घञ् । तव राजविशाय राजीपशाय । राज्ञः सम्बन्धे श्यितु पर्यायार्थः । उन्निभ्या गिर । उद्गारः निगार । किरतधान्ये । उत्तूकारेण । वाग्वस्य । धान्ये किम् ? पुष्पनिकार पुष्पोत्करः । अत्र अनेव । वे स्तोऽशब्दे विस्तीर्णः । णटस्य विस्तारः, शब्दे तु वाक्यस्य विस्तारः । गेरदोऽल् । प्रघस । गे किम् ? णट । नेः परादन्तेर्णोऽल् च स्यात् । न्याद निघसः । प्रसम्प्रा मदीर्घोऽल् । प्रमद । इधे किम् ? प्रमाद । अगेर्व्यवजपमदे । व्यध जप मद । गेस्तु याध्य, उपजाप चन्माद । स्वनहसाभ्या वा । स्वन स्वन हस हाम । गेस्तु प्रस्वान प्रहास । यम सन्निव्युपेक्ष्य । एभ्य परात् केवलाच्च यमोऽल् स्याद्वा । सयम सयाम, नियम,

११३० । मुण् लभोऽनेक दुः सोर्गे खल-घञोः ।

मुण् १।, लभ ६।, अन् एक दु-सी ५।, खल् घञी ७॥ ।

केवलदुःसुवर्जात् गे परस्य लभो मुण् स्यात् खलि घञि

नियामं विषमं विषामं उपयमं उपयामं यमं यामं । लेर्गदनदपठस्त्रिह
सिन्धु । निगदं निगादः निनदं निनादं निपठं, निपाठं निस्त्रनः निस्त्रान
निहसं निहासं । ले किम् ? पाठं । अग्रेषु कणो वीणायाम् । कणं कास्त्र
प्रकृष्य प्रकृष्य निकृष्य निकृष्य । आङी रुद्रुभ्याम् । आरव आरावः आप्लव.
आप्लाव' अवाद्ग्रही वृष्टिविधाते । अवयह अवयाह । प्रात् रज्जी । प्रयह.
प्रयाह रज्जु' । परेर्भुवीऽवज्ञायाम् । परिभव' परिभाव । पण' परिमाये
नित्यमल् । पण । परिमाये किम् ? दास्या पाण । न्हीऽत्त्वविषये । ग्लह ।
सरतेर्गर्भग्रहणे गवामुपसर । अन्यत्र उपसार । अभ्युपनिविध्यो ह्यो हुश्च । अभ्य
परात् ह्यतेरल् स्यात् तस्य हुरादेशश्च । अभिहवः उपहव । निहव'
विहव । अभ्य किम् ? प्रहाय । आङौ युङ् । आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन्निति
आह्वो युङ् । अन्यत्र तु आह्वयन्ते पानाय गावोऽव स आह्वो जलाशय ।
अत्र घञि हुरादेशो निपात्यः । काठिन्ये हन्तेर्घनादेशश्च । दध्नी घनं घनं दधि
इति तु अमेदात् । प्रादगृहैकदेशे ह्नो घञ् च । गृहैकदेशे वाच्ये प्राङ्तेर्घञलौ
स्त्री हन्तेर्घनादेशश्च । प्रघाण, प्रघण उभयत्र णत्वं निपात्यम् । अथो विदुभ्यो
हन्तेरल् कारणे घनादेशश्च । अथो हन्यतेऽनेनेति अथोघन । एव विघनं दुघण ।
परेर्ङश्च । परिपूर्वाङ्गन्तेर्ङं स्यात् कारणे घनादेशश्च । परिहन्यतेऽनेनेति परिघ ।
परे किम् ? विधातं समुद्रा गणप्रशसयोर्हन्तेर्ङो घनादेशश्च । समी हन्तेर्ङं
स्यात् गणे उदो हन्तेर्ङं स्यात् प्रशसायाम् । उभयत्र घनादेशः सहननं सहन्यते
ऽस्मिन्निति वा सङ्गं समूहः । उत्कृष्टं हन्यते ज्ञायते इति उद्गं प्रशस्त इत्यर्थः ।
उपात्त आश्रये । उपाङ्गन्तेः कः स्यात् आश्रये । कित्वाङ्गनगमित्युलोपे ह्नो
ङ्गो न्नं न्नादेश उपपन्न' आश्रयः । सन्वात् कारणे कः सन्वो हन्यतेऽनेनेति
के कित्वात् ह्नगमित्युङ् लोपे ह्नो ङ्गो घ्ने सन्वयो दण्डः । उङ्गान्तं घ्नो अलन्तो
निपात्यौ । ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन्निति उङ्गन, अन्तर्हन्यतेऽस्मिन्निति अन्तर्घ्नो देशः

च । प्रलम्भः । अन्यत्र दुर्लाभः । एकेति किम् ? अति-
दुर्लम्भः ।

११३८ । स्यदैधावोद हिमश्रथ प्रश्रथ
स्फारस्फाल राग काय निकायाकायाः ।

स्यद—काया, १॥ ।

एते घञन्ता निपात्यन्ते । स्यदो वेगः । एधः इधम्
अवोदः अवल्लोदः । हिमश्रथ हिमश्रथनम् । प्रश्रथः प्रश्रथ-
न्यनं स्फारः स्फोरणम् । स्फालः स्फोलनम् । रज्यतेऽनेनेति
रागः । कायो देहः । निकायो निवासः । आकायश्चितिः ।

११३९ । खनो ड डरे केकवकाः ।

खन ५।, ड डर-इक इकवका १॥ ।

आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः ।

एकौ अद्वितीयौ च तौ दुसू चेति एकदुसू न विद्यते तौ यव सेऽनेकदुसू
तस्मात् । यथा खलि अगिदुर्लम्भ अतिसुलम्भ, घञि प्रलम्भ । लुण्श्च इत्यने-
नैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्थम् । तेन खलि दुर्लम्भ सुलम्भ । घञि लाभ
दुर्लाभ सुलाभः । एषु पूर्वेणापि लुण् न स्यात् ॥ ११३७ ॥

स्यन्दडवल् खुतौ स्यदो वेग अन्यत्र स्यन्द । इन्मौजिधड युतौ । एध
काष्ठम् अन्यत्र इन्ध । अवपूर्वं उन्दधौ लोदे अवोद अवल्लोद । अवादन्ध इन्द
ग्रोन्द । अन्धग मोचे । हिमस्य श्रथन हिमश्रथ । प्रश्रथन प्रश्रथ । अन्यत्र
श्रथ परिश्रथः । स्फुरशि स्फूर्तौ अग्रन्तस्य स्फारः । कौ जी ड इत्यनेन उका-
रस्याकारणैवेष्टसिद्धौ निपातन पक्षे स्फोर इत्यनिष्टपदनिरासार्थम् । स्फुल शि
स्फूर्तौ । अग्रन्तस्य स्फालः । स्फल श चाली इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ निपातन स्फोल
इत्यनिष्टनिवारणार्थम् । रन्जौज रागे भावे करणे वा घञि राग अन्यत्र रङ्ग ।
चिन चिञि चित्या कायो देहः । अन्यत्र चाय । एव निकायो निवासः । अन्यत्र
निचाय । आकायश्चिति अत्र ककार एव निपातफलम् ॥ ११३८ ॥

डश्च डरश्च इकश्च इकवकाश्च ते ॥ ११३९ ॥

११४० । व्याप्तौ भावे णिनः ।

व्याप्तौ ७, भावे ७, णिन १ ।

धोर्भावे णिनः स्यात् व्याप्तौ सत्याम् । णिनान्तात् स्वार्थे णः । साराविण वर्तते ।

११४१ । व्यतीहारे णन् स्त्रो ।

व्यतीहारे ७, णन् ११, स्त्री ११ ।

धोर्भावे णन् स्यात् व्यतीहारे, णनन्तात् स्वार्थे णः, तदन्तश्च स्त्रियाम् । व्यवहारी ।

११४२ । ट्वितोऽयुर्भावे ।

ट्वित, ५, अयु ११, भावे ७ ।

टुकारितो धारयुः स्यात् भावे । वेपथुः ।

११४३ । ड्वितस्तप्ते त्रिमक् ।

ड्वित ६, तप्ते ७, त्रिमक् ११ ।

डुकारितस्त्रिमक् स्यात् ध्वर्यान्निष्पन्ने । करणाज्जातं क्वत्रिमम् ।

सम्पूर्वरूपे ध्वनौ भावे णिने णित्वात् वृद्धौ साराविण इति स्थिते स्वार्थे णे णित्ते त्रिराद्यच्च इति वृद्धौ यथोर्लोप इत्यकारलोपे साराविण दृढस्य । सम्यक् शब्दो व्याप्त इत्यर्थः ॥११४०॥

णन प्रथमणकारो वृद्धार्थः । शेषी दन्त्य नकारस्तु योर्युमदान्ते इत्यत्र दुनो-भूज्जलाद्येति विहितस्य णप्रत्ययस्य अप्राप्तये विशेषणाय । व्यवपूर्ववृद्धं ह्येत्यनेन णनि वृद्धौ व्यवहार इति स्थिते स्वार्थे णे योर्युम इत्यत्र णनन्तवर्जनात् यकारस्य इमोऽप्राप्तौ णित्ते त्रिरिति वृद्धौ यथोर्लोप इत्यकारलोपे णित्वादीपि व्यवहारी । अन्योन्यव्यवहरणमित्यर्थः । एवम् अन्योन्यव्याक्रोशन व्याक्रोशीत्यादि ॥११४१॥

टुरित् यस्य स ट्वित् तस्मात् पृथग्योगात् व्यतीहारस्य स्त्री इत्यस्य च नानुवृत्तिः । ट्वित् चले । वेपन वेपथुः । एवं याचयुर्त्यादि ॥ ११४२॥

डुरित् यस्य स ड्वित् तस्मात् । तस्मात् धात्वर्थान् जातमिति ह्यनजनात् इति

११४४ । स्वप रक्ष यत् प्रच्छ विच्छ याच
यजो नङ् भावे न जिः ।

स्वय—यज ५।, नज् १। भावे ७, न १।, जिः १। ।

एभ्यो नङ् स्यात् भावे, न च जिः । स्वप्नः रक्षः यज्ञः
प्रश्नः विश्नः याज्ञा यज्ञः ।

११४५ । किर्दोऽन्तर्गः ।

कि १।, द ५।, अन्तर्गे ५। ।

अन्तरो गेष्वा परात् दा-संज्ञकात् किः स्यात् भावे ।
अन्तर्हिः आदिः ।

११४६ । टाङ्ङे ।

ढात् ५।, ङे ७। ।

ढात् परात् ढः किः स्यात् ङे । वारिधिः पयोनिधिः ।

११४७ । क्तिः स्वप्ने ।

क्ति १।, स्त्री १।, अघे ७। ।

धोः क्तिः स्यात् न तु घे, तदन्तश्च स्त्रियाम् ।

उप्रत्यये वज्ज तस्मिन् । डुक्कज्ज विमके कित्वात् गुणाभावे कविमम् । एव डुधाज्ज
हि विमम् । एव डुदाज्ज दविममित्यादि ॥११४३॥

स्वप्नौ घुञ्जि शये, स्वप्न । जि रक्ष पालने रक्ष । यतीङ् यजे यत् । प्रच्छौ
श्च ज्ञीप्से प्रश्नः अत्र न जिरिति निषेधात् यद्दस्वपाद्योरिति निर्णयः स्यात् । क्वौ यटा
विति क्वस्य शः विक्ष्य गतौ विश्नः क्वस्य श । टुङ् याचृञ् याचने नङ् स्तुभि-
रिति नस्य जकारे अभिधानात् स्त्रीत्वे आपि याच्ञा यजे जौ यज्ञः । रक्ष यत्
विच्छ याच एभ्यो ह्रस्ववतेरिति इम् निषेधः ॥११४४॥

अन्तर्दानम् अन्तर्हिः कित्वात् गुणे लसेच्चीति आलोप । आदिरिति । आङ्-
पूर्वाणां दातु दाने इत्यादि दास्वरूपाणां कौ आदिः ॥११४५॥

डु धा जलि धारणे । वारि धीयतेऽस्मिन् इति वारिधिः । एव पयो निधी-
यतेऽस्मिन् इति पयोनिधिः ॥ ११४६ ॥

कृतिः वृद्धिः मतिः स्मृतिः प्रकृतिः ।

[१०८२] क्वादेः खः कौ च । प्रकृतिः भूतिः फुलतिः ।

११४८ । कृ गृ ज्या ग्ला हा ल्वादेर्निः ।

कृ—ल्वादे ५१, नि १ ।

एभ्यः परस्याः क्तेः निः स्यात् । कौर्णिः गौर्णिः ज्यानिः
स्वानिः हानिः लूनिः पूर्णिः ।

षस्य वर्जनात् कर्तृभिन्नकारकेषु भावे च स्यादित्यर्थः । इ, कृ च कृषते
असाविति कर्मणि करणमिति भावे च कृति । बुध्यौ ऊ वेदने । बुध्यतेऽनया
बोधनमिति वा वृद्धि । अव ठभात्थोरिति तस्य वे भप्भसीरिति षस्य द । अरुषं
स्मृतिः । क्वादीङ सोदने कौ हवदतेरिति इमी निषेधे क्वादे' ख इति क्खे
भप्भसीरिति दस्य ते प्रकृतिः । भूयतेऽनया इति भूति सम्पत्तिः भवनमिति वा
भूति । अव वृदुश्रीति इम् निषेधः । जिफला भिदि हवदतेरिति इम् निषेधे
चरफली दुरित्यकारस्य उकारे फुलति ॥११४७॥

कृश्च गृश्च ज्याश्च ग्लाश्च हाश्च लूश्च ते, ते आदयो यस्य स तस्मात् । क्रादित्
शादिभिन्नदीर्घं ऋदन्ता । यथा कृश्च विक्षेपे, गृश्च निगरखे, जृड्वस्य च, भृश्च च,
तृवरे, दृभ्ये दृयगि विदारे, नृम नीतौ, पूलि पालने । दशैते । चुरार्दनिर्त्य-
आन्तत्वात् ऋदन्तत्वं नास्तीति । कौर्णिरिति । अनेन कौ स्थाने नौ कृते स्थानि-
वत्त्वात् ने कित्त्वे वृदुश्रीति इमी निषेधे ऋदिरणाविति इति व्यनचतयीति दीर्घः ।
एव गौर्णिरित्यादि । ज्या इत्यस्य ल्वादित्वादिव प्राप्तौ पृथग्यहणं ज्ञापयति ।
ज्यादेः परस्य नि आदेशस्य स्थानिवत्त्वं नास्तीति । तेनास्य कित्त्वाभावात्
ज्यानिरित्यत्र न जिः । एव सञ्जाविशेषे ज्यादित्वात् कौर्णि आदेशे ओर्णिर्नित्य-
शेषि षङ्क्तिरित्यादौ गुणः । ग्लादिस्तु ग्लौ क्लसे ग्लानिः एव क्लौ खानि । हादिस्तु
ओहाक्खि त्यागे हानि । अव दा मा गै इत्यत्र गौरवज्ञापकात् नडौ । हादेः
पृथग्विधानं ज्ञापयति क्ति । ख्यवे इत्यत्र अघ इति नञोऽल्पाथत्वात् वहप्रभृते-
नांङि कर्तरि कौ तस्य नि आदेशे स्थानिवत्त्वाभावात् जेरभावे वहतीति वक्रिः
खवं अग्निः । नाङि किम् ? ऋदिः । ल्वादित्वात् लूञ्जि हिदि लूनिः अव वृदुश्रीति

११४६ । साति हेति यूति जूति ।

यति हिनोति यौति जवतीनाम् एते त्त्यन्ता निपात्यन्ते ।

११५० । शौ व्रज यज विद स्वांस मन

चर भटाद्येन समज निपत निसदः क्यप् ।

शौ—निसद ५।, क्यप् ।१। ।

एभ्यो भावे क्यप् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । शय्या व्रज्या
इज्या विद्या सुत्या आस्या मन्या चर्या भृत्या अटाद्या इत्या
समज्या निपत्या निषद्या ।

इमो निषेध । जि पृ गिति तु पालने वृद्धयौति इमो निषेधे ऋदिरणाविति
ऊरि व्यनचयतीति दीर्घे पूर्णि । पूर्त्तिरिति तु प्ररौषड्, पूर्त्तौ इत्यस्य । जौमरास्तु
ज्वरत्वरचरहुक्ता, धूर्वेतुर्वीत्येतान् वर्जयित्वा रीफान्तादपि क्ते निर्गित्याहु । तन्मते
ईर मड कम्पगत्योरित्यादेरपि ईर्णिरित्यादि ॥११४८॥

सोय नाशे निपातनात् द्रो सो मा स्यामिति डिर्न स्यात् हिनोतेगुण युल
मित्रणे कुरहसि इत्येतयोर्दीर्घ । ॥११४९॥

अत्र सूत्रे भावे इति नोक्ता वृत्तौ भावे इति व्याख्यानादत्र प्रयोगानुसारेण भावे
कर्तृभिन्नकारके च स्यात् । परसूत्रेषु तु भावस्यैवानुवृत्ति कदादित् कारकस्येति
ज्ञापनार्थम् । यथा शौजलिजि स्वप्ने शेतेऽस्यामिति क्यपि शौङीङ्येणाविति
उयि स्त्रीत्वादापि शय्या खट्वादि । व्रज गतौ व्रजनं व्रज्या । यजै जौ यजन
इज्या ग्रहस्पृष्टादीरिति जि । विदल मतौ विदल्यनया इति विद्या सवन सूत्या
क्यपि कित्वात् गुणाभावे खस्य तन् । जिलासङ् आसन आस्या । मन यौङ्
बोधे । मन्यतेऽस्यामिति । चर्गमनेऽदने आचारे चरण चर्या । भृ लिटुञ्जी
भरण भृत्या । अट गतौ यङि अटाद्यभागात् भावे क्यपि ह्रस्वालोप इत्यकारलोपे
पुनरपि नोद यकारलोपे अटाद्या । इन गतौ एत्यनया अधन वा इत्या । अज चेपे
गतौ समजन्यस्यामिति समज्या सभा । अत्र व्यञ्जीऽरे वेत्यत्र क्यप्वर्जनात् न वी ।
पतलज गत्या निपतत्यस्यामिति निपत्या युङ्गभूमि । सदलजौश विषादादौ ।
निषीदग्न्यस्यामिति निषद्या क्रयविक्रयभूमि ॥११५०॥

११५१ । कुः शश्च ।

कु. ५।, श १।, च ११।

करोते; शः स्यात् क्यप् च भावे स च स्त्रियाम् । क्रिया, कृत्या ।

११५२ । सृ-जागुर्यः ।

सृ जागु ५।, य १।

आभ्या यः स्यात् भावे, स च स्त्रियाम् । परिसर्या जागर्या ।

११५३ । शस्त्यादः ।

शस्-त्यात् ५।, अ १।

आभ्यामः स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । प्रशंसा दिदृक्षा
आटाटा कण्डूया ।

११५४ । सेमक्तात् सरोः ।

सेमक्तात् ५।, सरोः ५।

यस्मात् क्तो विहितः सेम् स सेमक्तः, तस्मात् समतो धोः

डुकृञ् भावे शप्रत्यये रतनोर्यगिणाविति क्वि चट्त्रि शयगिति चकारस्त्वं
रिकारे क्रिया । क्यपि तु गुणाभावे स्वस्तेति तन्नि कृत्या । अत्र चकारेण क्तेरपि
समुच्चयात् क्तिरपि । एव चकारात् सृगयतेरपि शप्रत्यये सृगया ॥११५१॥

परिसरण परिसर्या, परिपूर्वस्यैव प्रयोग । जागरणं जानय्या ॥११५२॥

शन्स च त्यञ्चेति शस्य तस्मात् । शन्सु द्विसास्तुत्यो । प्रशंसन् प्रशंसा ।
त्य प्रत्ययान् । इट् शौ प्रेच्चे सन्नि शङ्काजिति षड्ति षटो क से इति षस्य ककारे
दिदृक्षभागादनेन भावे अप्रत्यये लोपोऽत इति सनोऽकारलोपे स्त्रीत्वादादि
दिदृक्षा । एव सार्धे सनन्तादपि चिकित्सा इत्यादि । अट गतौ यङि अटाय-
भागादप्रत्यये हसन्तोप इत्यकारलोपे पुनस्तथैव यकारलोपेऽपि अटाटा । कण्डू-
शब्दात् क्ये कृते कण्डूभागादप्रत्यये कण्डूया । एव पुनक्तव्या ज्ञानीया इत्यादि ।
कम चतति ईयादौ च्छतीया गोपाया ॥११५३॥

सह इमा वर्चते य स सेम् । सेम् क्तो यस्मात् स सेमक्तः तस्मात् ।
यस्मात् धातो. परस्य क्तस्य इम् सम्भवति स सेमक्तः । सेमक्तात् गुर्वचरवती धातो रः

अ स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । ईहा जागरा । सेमक्तात्
किम् ?, नीतिः राद्धिः । रुमतः किम् ?, पत्तिः ।

११५५ । तुलेच्छारा तारा धारा कारा
हारा गोधा लेखा रेखा चूडाः ।

तुला—चूडा १॥ ।

एते आन्ता निपात्यन्ते । चोदना चूडा ।

११५६ । भीषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि चर्चि
स्पृहि तोलि दोलि षिङ्गिदाद्यात्वरघटादेर्ङः ।

भीषि—आत्वरघटादे ५, ड' १ ।

एभ्यो भावे ङ' स्यात् स च स्त्रियाम् । भीषा चिन्ता पूजा

स्यादित्यर्थः । ईहङ् चेटे ईहा जागृत् लु जागरे । सेमक्तात् किं नीज प्रापणे
नीति । राध्यौ सिद्धौ राद्धि । रुमत कि पट गतौ पट्टि ॥११५४॥

तुल कि उन्मितौ । तीलयत्यनयेति तुला परिमाणदण्डः । इषुश वाङ्मे इच्छा ।
अ गतौ आरा कुरिका । तृतरं तारा । धृज धारा । गुध्य वेष्टे गोधा । हृज
हारा । कृज कारा । लिखश लेखा । लकारस्य रेफे रेखा च चुदकनुदि
चूडा । चूडा इति बहुवचनादन्येऽपि निपात्यन्ते । यथा भिदादेर्भावे णक्, स्त्री ।
मेदन मेदिका अतएव चिकीर्षा यस्य मेदिकेति स्वयमुक्तम् । एव' विशेषेण
भीषणा विभीषिका । रोगाख्यायाम् । प्रवाहिका प्रच्छर्दिका विचर्चिका ।
सञ्जायाम् उद्यानपुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यामिति उद्यानपुष्पभञ्जिका क्रीडा । ऋषार्ह-
पर्यायेषु च ऋषे पायसभोजिका मे धारयसि । अहं इच्छुभञ्जिका भवान् अहंति ।
पर्याये अद्य तव शायिका । एवम् आसिका आसनमित्यर्थः । एवञ्च समादेः
पद्यतेर्भावे क्विप् स्त्रियाम् । पद्यौङ् गतौ सम्पत् आपत् विपत् प्रतिपत् । एव'
टुच्चल चूते । चवण चूत् । प्रतियुत् प्रतिध्वनि, विपाशा विपाट् । चूधा चूत्
इत्यादयः ॥ ११५५ ॥

क्रथा कुम्भा चर्चा सृष्टा तोला दोला पचा भिदा छिदा गुहा
विदा क्षिपा जना पीडा सरा वसा सजा घटा व्यथा त्वरा ।

११५७ । आतोऽन्तः श्रद्धे ।

आतः ५।, अन्तर्-अत् मे ५। ।

एभ्यः परादादन्तात् डः स्यात् स च स्त्रियाम् । अन्तर्द्धा
श्रद्धा, संज्ञा प्रमा ।

ष इत् यस्य स पितृ । भिद आदिर्यस्य स भिदादि । आत्वर्त्तरपर्यन्त । स
आसौ घटादिश्चेति आत्वर्षटादि । ततो भीषिश्च चिन्तिष्येत्यादि समाहारस्तस्मात् ।
विभीलि भीत्या जौ भीषादेशपच्चे भीषि । चिति क स्मृतौ । पूजक पूजे ।
कथत् क वाक्यप्रबन्धे । कुबिकि स्त्रत्याम् । चर्चकेड सम । सृष्टत्केप्से । तुलकि
उन्मिती । दुलक्युत् चोपे । नवैते जगन्ता । एभ्यो जौषि अय्यीत्यादिना प्राप्त-
व्यम् अन बाधित्वा अनेन उप्रत्यये जेलीपि स्त्रीत्वादापि भीषा इत्यादि । क्षितस्तु
जुजौष पच पाके पचा । एव चिनगष चिया । स्त्रजलुष शृङ्गौ स्त्रजूषकि भूषे च
इति द्वयो सजा । लभङ्गौडष लभा । चमुडजिष । चमा इति । भिदादेस्तु ।
भिदिर भिद्रा । छिदिर छिदा । गुह्यज गुहा । विदल मतौ विदा । क्षिपषजौ
क्षिपा । एषु डिच्चात् न गुण । जनीस्यङ् जनी इनगमेत्यत्र उवर्जनात् न
लोप । पीडक पीडा अत्र अन्तत्वादन प्राप्नो ड । स्र गतौ सरा । डे परे
दृश्रीरिति ण । औवसे निवासे वसा । रुजौशौ रुजा अत्र डिच्चात् न गुण ।
इत्यादिराकृतिगण स्रजौ विसर्गे सजा इत्यपि केचित् । आत्वर्षटादिस्तु । घट-
षमङ् चेषने । जृडर्षस्य ज्यानौ । क्षजि क्षजष मङ् त्यागे गतौ । प्रथ षमङ्
स्यातो व्यथषमङ् दु खे । कद क्रद क्कदषङ् वैक्लव्यविकलत्वयो । स्रक्षषङ् क्षादने
स्त्रक्षषङ् विदारि कपषमङ् कपाया स्यात् । क्वषषङ् तु भये । दक्षषङ् हिसने ।
वपूषमिङ् लज्जायाम् । प्रक्षषञ् प्रसवे ततौ, जित्वर्षमङ् वेगे स्यादमी आत्वर्गटा
दय । घटा व्यथा इत्यादय ॥ ११५८ ॥

अन्तर्द्धानम् अन्तर्द्धा । एव श्रद्धा श्रद्धित्वव्ययम् । संज्ञायतेऽनया संज्ञा नाम ।
प्रमोयतेऽनया प्रमायमिति वा प्रमा । एषु उभ्योचीत्याकारलोपे स्त्रीत्वादाप् ११५७॥

११५८ । जी षि ग्रन्थि ग्रन्थि वेत्ति वन्दासीऽनः ।

वि—आस ५, अन १ ।

एभ्योऽनः स्यात् स च स्त्रियाम् । कारणा ईषणा ग्रन्थना
ग्रन्थना वेदना वन्दना आसना ।

११५९ । प्रश्नाख्याने णिः ।

प्रश्न—आख्याने ७, णि १ ।

प्रश्ने आख्याने च धोणिः स्यात् स च स्त्रियाम् । काङ्कारि-
मकार्षीं सर्वाङ्कारिमकार्षम् ।

११६० । नजोऽन्याक्रोशे स्त्री ।

नज ३, अनि ११, आक्रोशे ७, स्त्री ११ ।

नजः पराङ्घोरनिः स्यात् आक्रोशे, स च स्त्रियाम् ।
अजीवनिस्तस्य भूयात् अप्रयाणि ।

११६१ । ईषद्दुःसोः खल् भावे ढे ।

ईषद् दुःसो. ५, खल् ११, भावे ७, ढे ७ ।

एभ्यः पराङ्घोः खल् स्यात् भावे ढे च । ईषदाढ्यभवं भवता ।
दुराढ्यभवं भवता । ईषत्कारः कटस्त्वया, दुष्कारः सुकरः ।

डिञ्चत् । कारणा । ईषुञ्जे ईषणा । ग्रन्थ किं दर्शे ग्रन्थना । ग्रन्थ
य मोक्षे प्रतिहृषि ग्रन्थना । विदलतातौ वेदना । वदिड नृत्यभिवादनयो वन्दना ।
जिलासह उपवेशे आसना ॥ ११५८ ॥

कजदडुच खेर्षित्वात् इडौ कारि । केचित् तु प्रश्ने आख्याने च सकृत् कि
य कथञ्च क्त्वा काङ्कारिका काङ्कृति काङ्किया काङ्कृत्याम् अकार्षीं सर्वाङ्कारिका
सर्वाङ्कृति सर्वाङ्किया सर्वाङ्कृत्याम् अकार्षम् इत्युदाहरन्ति ॥ ११५९ ॥

जीवकृ प्राण्ये अनि अजीवनि । याल गतौ अप्रयाणि । नीऽच इति खलम् ।
स्वधिकारोऽपि स्त्रीयहण स्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११६० ॥

एषामन्यत्वात् खित्कार्याभावेऽपि ईषद् दुःसो. परात् धातो खल्विधानाः

११६२ । आतोऽनोऽदरिद्रः ।

आत ५।, अन १।, अदरिद्र ३। ।

दरिद्रावर्जात् आदन्तादीषद्दुःसोः परात् अनः स्यात् भावे ढे च । ईषत् पानः दुष्पानः सुपानः । अदरिद्रः किम् ? ईषद्दरिद्रम् ।

११६३ । दृश शास युध धृष मृषो वा ।

दृश—मृष ५।, वा १। ।

ईषद्दुःसो परेभ्य एभ्योऽनः स्यात् भावे ढे च वा । सुदर्शनः सुदर्शः, दुःशासनः दुःशासः, दुर्योधनः दुर्योधः, सुधर्षणः सुधर्षः, ईषद्वर्षणः ईषद्वर्षः ।

११६४ । तादर्थ्यं चतुम् ।

तादर्थ्यं ७।, चतुम् १। ।

धोश्चतुम् स्यात् तादर्थ्यं । कृष्ण द्रष्टुं याति ।

दाढ्यादिशब्दव्यवधानेऽपि स्यात् तेन ईषदाढ्योपपदात् भवतेर्भावे खलि गुणे खित्वा-
दाढ्यस्य मनि ईषदाढ्य भवम् । एव दुःशास भवम् । ईषत् क्रियतेऽसौ इति
कर्मणि खलि ईषत्कर एव दुःखेन क्रियते दुष्कर । मनि, क्रियतेऽसौ
शुकर ॥ ११६१ ॥

ईषत् पीयतेऽसौ इति कर्मणि अने ईषत्पान । एतदुपान । एतदुर्वर्जनात्
न खलम् । सुपान । अदरिद्र किम् ? ईषत् दरिद्रायते इति भावे खलि दरिद्र
आलोपे ईषद्दरिद्रम् ॥ ११६२ ॥

सुखेन दृश्यतेऽसौ इति कर्मणि अने सुदर्शन, खलि सुदर्श । एव सुखेन
श्रियतेऽसौ सुशासन सुशास । एव दुःशासन दुःशास । युध्यते युद्धे अन्त-
भूतजयत्वात् सकर्मकत्वे दुःखेन युध्यतेऽसौ इति कर्मणि अने दुर्योधन खलि
दुर्योध धृषा किं त्वमर्षे अमर्ष इह अभिभव । सुखेन दृश्यतेऽसौ सुधर्षण सुधर्ष ।
दृषुज चान्ती । ईषत् दृश्यतेऽसौ ईषद्वर्षण ईषद्वर्ष ॥ ११६३ ॥

स धात्वर्थं स चासौ अर्थं प्रयोजनश्चेति तदर्थं तस्य भावसादर्थ्यं लक्षितम् ।

११६५ क्त्वाच् वा निषेधेऽलं खलुना ।

क्त्वाच् । १।, वा । १।, निषेधे ७।, अल । १।, खलुना ३।

निषेधार्थयोः अल खल्वोर्योगे धोः क्त्वाच् स्यात् वा भावे ।
अलं दत्त्वा अलंदानेन, खलुपीत्वा खलुपानेन ।

११६६ । पूर्वकाले ।

पूर्वकाले ७।

पूर्वस्मिन् काले स्थिताद्योः क्त्वाच् स्यात् । विष्णुं नत्वा स्तौति ।

यस्य धातोरर्थं अन्यधात्वर्थस्य प्रयोजनं भवति तस्मात् धातोर्भावे भविष्यत्काले चतुम् स्मृदित्वर्थं । चकारोऽव्ययार्थं इदं शौ प्रेक्षे चतुम् औदित्वात् इमोऽभावे वद्रीऽकि दिति ऋकारस्य रेफे शङ्काजिति षड्ङि तस्य टले द्रष्टुम् अत्र दृशधातोरर्थं या धात्वर्थस्य प्रयोजनं भवतीति दृशधातोश्चतुम् । अत्र क्रिययोरैककर्तृत्वे सत्येव चतुम् स्यात् । तेन विप्रमन्न भीक्तु निमन्त्रयते इति न स्यात् अन्नभोजनाय विप्र निमन्त्रयते इत्येव स्यात् ॥ ११६४ ॥

चकारोऽव्ययार्थं । शीघ्रज इत्यादिसूत्रस्य वृत्तौ भावपदव्याख्यानान् इत्यादौ भावस्यैवानुवृत्तिः । तेन डुदाजलि दाने भावे क्त्वाचि दद्वीध इति दत्तादिशे दत्त्वा पक्षेऽनटि सह वारणेत्यादिना तृतीया दानेन । पा पाने भावे क्त्वाचि दामागै इति डी पीत्वा पक्षे पानेन ॥ ११६५ ॥

यदा कर्ता क्रियादृष्ट क्रियावय करोति तदा परक्रियापेक्षया पूर्वस्मिन् काले वर्त्तमानान् धातोर्भावे क्त्वाच् स्यात् इत्यर्थः । तेन पक्त्वा भुङ्क्ते पक्त्वा भुङ्क्ता याति । विष्णुं नत्वा स्तौतीति स्तवनक्रियायां पूर्वकाले वर्त्तमानान्नमो शब्दन्योनित्यस्मात् क्त्वाचि वनतनेति मलोपे नत्वा । पूर्वकाले किं नमति च स्तौति च इत्यादौ न स्यात् । अत्र क्रियाणामेककर्तृत्वे एव क्त्वाच् स्यात् । तेन गुरौ गते शिष्यो भुङ्क्ते इत्यादौ न स्यात् । किन्तु पुत्र दृष्टा मुख भवति शत्रु दृष्टा दुःख भवतीत्यादौ स्थितस्य इत्यध्याहारादेककर्तृकत्वे क्त्वाच् । यद्यपि कसपतनानन्तरमेव भ्रनत्कारी भवति तथापि भ्रनदिति कृत्वा कस' पतति इत्यादौ भ्रनत्कारस्य पूर्वकालविवक्षया क्त्वाच् स्यात् । एव मुखं व्यादाय निद्रातीत्यादि ॥ ११ ॥

११६७ । न कित् स्कन्दस्यन्दः ।

न । १।, कित् । १।, स्कन्द स्यन्द ५। ।

स्कन्वा स्यन्वा ।

११६८ । सेमऽक्षुध कुष क्लिष गुध मृड
मृद वद वस ग्रहः ।

सेम् । १।, अक्षुध—ग्रह ५। ।

धोः पर इम् सहितः क्ताच् कित् न स्यात्, न तु क्षुधादेः ।
शयित्वा । सेम् किम् ? श्रुत्वा । क्षुधादेस्तु क्षुधित्वा ।

११६९ । तेष मृष कृष वञ्च लुञ्चतो वा ।

तेष—कृत ५।, वा । १। ।

पथ्यः सेम् क्ताच् कित् न स्यात् वा । तर्षित्वा मर्षित्वा कर्षित्वा
वञ्चित्वा लुञ्चित्वा अर्त्तित्वा । पथे तर्षित्वा इत्यादयः ।

आभ्या पर क्ताच् कित् न स्यात् । स्कन्दिरौ गतिशीलणयोः । क्ताच् कित्वा-
भावात् ह्रमुङ् इत्यनेन नलोपाभावे एकवर्गीयवर्णवयमव्यवर्त्तित्वात् दलोपे
स्कन्वा । स्यन्दडवल्लुवौ कृत्वाचि ऊदित्वात् इमोऽभावपक्षे स्यन्वा । अत्र नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् क्ताच् स्थानजातस्य यप कित्त्वे प्रस्ताद्य प्रस्यद्य इत्यत्र
न लोपः स्यात् ॥ ११६७ ॥

सम इमा वर्त्तते योऽसौ स सेम् । श्रीङलञि क्ताच् वसोऽरस्येति इमि अनेन
कित्त्वनिषेधे गुणे शयित्वा । एवम् ऋचश्च नुत्याम् अर्त्तित्वा इत्यादि । सेम् किम् ?
जित्वा श्रुत्वा कृत्वा । क्षुधलृषौ क्ताचि क्षुधवसेति इमि क्षुधित्वा । कुषम निष्कर्षे ।
कुषित्वा । क्लिश्यञ चोपतापे । क्लिश्यगत्तु विबाधे एतयो इम् पक्षे क्लिशित्वा ।
गुध्य वेष्टे गुधग रुषि गुधड क्रीडे इति वयाणा मुधित्वा । मृडगश्मोदे मृडित्वा
मृदग क्षुदि मृदित्वा एषु कित्त्वात् न गुण । वदै वाचि ग्रहस्वपाद्योरिति जौ
ऊदित्वा वसैत्रौ निवासे क्षुधवसेति इमि ग्रहस्वपाद्योरिति जौ शासवसेति षत्वे
ऊषित्वा । गयहञ च ग्रहस्वपाद्योरिति जौ गहैरिमीर्ध इति दीर्घे मृड्हीत्वा । क्षुध-
क्लिष वस इति विभ्योऽन्येषु वसोऽरस्येति इम् ॥ ११६८ ॥

११७० । य-फात् नुङः ।

य फात् ५।, नुङः ५। ।

नकारोऽस्यान्तात् फान्ताच्च सेम् क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
अन्यित्वा अथित्वा अन्यित्वा अथित्वा गुम्फित्वा गुफित्वा । नुङ् ।
किम् ? कोथित्वा रेफित्वा ।

११७१ । नश्-जोऽनिमः ।

नश्-ज ५।, अनिम ५। ।

नशो जान्ताच्च नुङोऽनिमः परः क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
नष्टा नंष्टा, भक्ता भक्ता । अनिमः किन् ? अञ्जित्वा ।

[८१८] व्युङोऽवोहसादेरिति द्योतित्वा, द्युतित्वा लेखित्वा,
लिखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अवः किम् ?
देवित्वा । हसादेः किम् ?, एषित्वा ओषित्वा ।

इषञि ढष ढषि । क्ताच् कित्वाभावे गुणे तर्षित्वा कित् पच् ढषित्वा । एव
सृषु सेचने सृष्यजडु सृष्यज चानौ एषा मर्षित्वा सृषित्वा । कृषिर्ष तु काश्च्यं
कर्षित्वा कृषित्वा । वन्चु गत्या वञ्चित्वा कित् पच् वचित्वा । एव लुन् चापनयने
लुञ्चित्वा लुषित्वा । ऋतु स्पर्शनेऽश्रयो अर्चित्वा ऋतित्वा ॥ ११६९ ॥

अन्यग मोचे अन्यित्वा अथित्वा । गुन्फश् ग्रथ्य गुम्फित्वा गुफित्वा । नकारोऽ-
किम् ? कुथ्यतु पूतित्वे कोथित्वा । रिफश्फे रेफित्वा ॥ ११७० ॥

नश् च ज चेति तस्मात् । नश्च नाशे ऊदित्वात् वेमूदित्व्यनेन इमोऽभावपच्
नुण रध इति नुणि कित् पच् हसुङ्ग इति नलोपे शक्वाजेति षडि नष्टा भन्जोघौ
मोटने औदित्वात् इमोऽभावे न लोपे चङ्ङिति जस्य गकारे भूप्रसोरिति गस्य
ककारे भक्ता । पच् नस्यानुसारे अपेजमूर्नोरिति तस्य डकारे भङ्क्त्वा । अनिम
किम् ? अञ्जधजि इम् पच् सेमचुधेति कित्त्वनिषेधे नस्यानुसारे तस्य जकारे
अञ्जित्वा । वुङोऽवो हसादेरित्यसौदाहरणमाह द्युत्तुङ् द्युत्या द्युतित्वा द्यीतित्वा
लिखश् लेखने लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अवः

११७२ । पू-क्लिशुदित इम् ।

पू क्लिश उदित ५।, इम् ।१। ।

एभ्यः क्वाच् इम् स्यात् वा । पवित्वा पूत्वा, क्लिशित्वा
क्लिष्टा, शमित्वा शान्त्वा ।

११७३ । क्रमोर्घो वा ।

क्रम ६।, र्घ १।, वा ।१। ।

क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा ।

११७४ । जृ-व्रश्चो न जिः ।

जृ व्रश्च ६।, न ।१।, जि १। ।

आभ्या क्वाच् इम् स्यात् न तु व्रश्चेर्जिः । जरित्वा व्रश्चित्वा ।

किम् ? दिव्यु जिगीर्षादौ उदितेन क्वाच् वेट्त्वात् इम् पक्षे सेमचुधकुषेत्यादिना ।
नित्यक्त्वाभावे गुणे देवित्वा पक्षे द्युत्वा इति बोध्यम् । इसादे किम् ? एषित्वा
ओषित्वा । अनयोरपि वेमत्वात् इम् पक्षे कित्त्वाभावो नित्यः ॥११७१॥

वृदुशीत्यनेन कितामिम् निषेधात् पू इत्यस्याप्राप्तौ विकल्पार्थं ग्रहणम् ।
क्लिशुपूज चोपतापे अस्य स्वमते उदित्वेऽपि पुनर्ग्रहणम् अन्येषा मते उदित्वा-
भावात् । पूस्वरूपात् क्वाचीऽनेन इमि सेमचुधकुषेत्यादिना कित्वनिषेधात् गुणे
पवित्वा पक्षे पूत्वा । क्लिशुज क्वाच इमि सेमचुधेत्यत्र क्लिशवर्जनात् गुणाभाव
क्लिशित्वा पक्षे क्लिष्टा । शमुभिर्षं शमे उदित्वादनेन इमि शमित्वा पक्षे जमुङ्
भक्षणाविति दीर्घे शान्त्वा ॥११७२॥

क्रमो र्घः स्यात् क्वाचि । क्रमु गतौ क्वाच् वेट्त्वात् इमोऽभावपक्षेऽनेन दीर्घे
क्रान्त्वा पक्षे क्रन्त्वा । इम् पक्षे क्रमित्वा इति बोध्यम् ॥११७३॥

विभाषादयमध्यवर्त्तितादस्य नित्यत्वेम् । जृस्वरूपात् वृदुशीत्यनेन कितामिम्
निषेधेऽपि अनेन इमि सेमचुधेत्यादिना कित्वनिषेधात् गुणे जरित्वा । पक्षे वृती
क्रम इति दीर्घं जरीत्वा इत्यपि । जृ इति दीर्घान्तस्य ग्रहणमिति दुर्गसिद्धिः । जृ

११७५ । हाको हिः ।

हाक' ६।, हि १।।

हित्वा ।

११७६ । व्यादनजः क्तो यप् से ।

व्यात् ५।, अनज ५।, क्तु ५।, यप् १।, से ७।।

नङ्वर्जात् व्यात् परात् धोः क्तो यप् स्यात् से सति ।
प्रकर्षेण कृत्वा प्रकृत्य, प्रवत्य प्रतत्य प्रहृत्य, उदज्य, प्रदाय
प्रमाय प्रगाय प्रहाय प्रपाय प्रसाय प्रस्थाय । [७५३]
दीङ्ङागमिति यपि डा । प्रदाय [७४५] मिम्योरिति डा
प्रमाय प्रलाय प्रलीय ।

न्यकारे इति क्रस्त्रान्तस्य ग्रहणमित्येके । ब्रह्मूश् छेदे ऊदित्वेन वेमत्वेऽपि अनेन
नित्ये मि ब्रश्चित्वा । सेम् क्त्वाच कित्त्वनिषेधादेव जेरप्राप्तौ अवर्जनिषेधो ज्ञापयति
कस्यचिद्विनिषेधेऽपि पुनः प्रसक्तिः स्यादिति । तेन हवबतेरिति इम् निषेधेऽपि
उणादे क्तो इम् स्यात् । यथा भणिति सङ्कुचिति निकुचिति आलोचिति,
यठिति गृहीति स्निहिति उदिति मुदिति दीधितिरित्यादि ॥११७४॥

हाकी हिः स्यात् क्त्वाचि । हित्वा । हाक किम् ? ओङ्ङालि गतौ हात्वा ॥११७५॥

नास्ति नज् यव सोऽनज् तस्मात् । कजदङ् च प्रकर्षेण कृत्वा इति व्यस्य ग्यनु-
कारेति समासे अनेन क्त्वाची यपि तस्य स्थानिवत्त्वेन कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तन्नि
प्रहृत्य । वनुम व्याप्तौ प्रवत्य । तनदुज विसृतौ प्रतत्य । इनलौ प्रहृत्य । एषु
वनवनेति न लोपे स्वस्य तन् । अङ्गुक्षजि हसुङ्ङ इति नलोपे उदज्य । दा इति
स्वरूपस्य प्रदाय । मा इति स्वरूपस्य प्रमाय । गै प्रगाय । हाक प्रहाय । पा पाने
प्रपाय । धोय नाशे प्रसाय । स्था प्रस्थाय । एषु दामागैहागित्यत्र यपवर्जनात् न
ङी । ओदीङ्य चये दीङ्ङागमिति डादेशे प्रदाय । डुमिजन चेपे मीङ्ङतु
मीजग वधे एषा मिम्योरिति डादेशे प्रमाय । लो इत्यस्य लियस्तु वेत्यनेन
डादेशविकल्पे प्रलाय प्रलीय । अनजः किम् ? अकला न कला । से किम् ?

११७७ । म्लोपो वा अनिमः ।

म्लोप १।, वा १।, अनिम ६।

अनिमो मस्य लोप' वा स्यात् यपि । प्रणत्य प्रणम्य ।
अनिमः किम् ? प्रशम्य ।

११७८ । घोर्जेरयः ।

घो ५।, जे ६।, अय १।

घुपूर्वस्य जेरयः स्यात् यपि । विगणय्य । घोः किम् ?
सम्प्रधार्य ।

११७९ । वापः ।

वा १।, आप ५।

आपः परस्य जेरय' स्यात् वा यपि । प्रापय्य प्राप्य ।

११८० । वा-मेत्योर्मित्यौ ।

वा १।, मे त्यौ ६॥, मित्यौ १५ ।

मेडो मि ज्ञेः चोः स्यात् वा यपि । अपमित्य अपमाय,
प्रचोय प्रचित्य ।

सपदि कृत्वा इति । कदाचिदनव्ययपूर्वादपि तेन खवन त्यज्य गच्छति । सन्धा-
वधू गृह्य करेण गाढमित्यादि जौमरा ॥ ११७६ ॥

नमौ शब्दनत्यौ मलोपे स्वस्य तनि प्रणत्य पत्ते प्रणम्य । एवम् औगम आगत्य
आगम्य । अनिम किम् ? विकस्य आचम्य । निर्जित्य आट्य विष्ट्य इत्यादौ आगमा-
देश्योरागमस्य बलवत्त्वादौ स्वस्य तनागमि घौऽजयरे इति न स्यात् ॥ ११७७ ॥

लघोरव्यवहितपरस्य जेरसम्भवात् हसव्यवधाने इत्यर्थः । गणत्क सख्याने ।
जौ हसाल्लोप इत्यकारलोपे गणिभागात् क्वाचो यपि अनेन जेरयि विगणय्य एव'
विघटय्य इत्यादि । घोः किम् ? सपूर्वात् धृक् धृत्या जौ धारिभागात् क्वाचो
यपि गुर्वचरपूर्वत्वात् जेरयाभावे जेर्लोपे सम्प्रधार्य । एव प्रपाठ्य प्रभाव्य
इत्यादि ॥ ११७८ ॥

प्रापय्य प्राप्य । अत्र गुरुपूर्वत्वात् अप्राप्तौ विभाषा ॥ ११७९ ॥

११८१ । न वे-ज्या-व्यो जिः ।

न । १।, वे ज्या—व्य ६।, जि १। ।

एषां जिनेः स्यात् यपि । प्रवाय प्रज्याय प्रव्याय ।

११८२ । संपरि-व्यो वा ।

सम्-परि-व्य ६।, वा । १। ।

आभ्या व्येजोजिर्वा स्यात् यपि, संवीय संव्याय, परि-
वीय परिव्याय ।

११८३ । चणम् वाभीच्छो पूर्वकाले ।

चणम् । १।, वा । १।, आभीच्छो ७।, पूर्वकाले ७। ।

धोः पूर्वकाले चणम् वा स्यात् पौनःपुन्ये । स्मृत्वा स्मृत्वा
नमसि, स्मरं स्मर नमसि ।

कृतो ये यत्र विहितास्तत्र नूनं भवन्ति ते ।

कृद्धोः कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगतः ॥

तथाच ।

कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकम् ।

लक्षणं त्वनभिज्ञाना तदभिज्ञानसूचकम् ॥

नेड प्रतिदाने क्ताची यपि अनेन नि आदेशे स्वस्य तनि अपमित्य । पच्चे एचो-
ऽशित्या अपमाय । चिस्वरूपात् क्ताची यपि दीर्घान्तादेशे प्रचीय पच्चे स्वस्य तनि
प्रचित्य । पुनर्वाङ्महण परतो वाचिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११८० ॥

वेजैवे स्युतो ज्यागि जराया व्येजै वतौ एषा ग्रहस्वपाद्योरिति प्राप्तौ जिने
स्यात् यपि ॥ ११८१ ॥

सम्परिपूर्वस्य व्येजैवतावित्यस्य जिर्वा स्यात् यपि । संवीयं परिवीय । उभयव
जौ कृते जीर्घोऽन्य इति दीर्घः । सम्परिपूर्वस्य किम् ? प्रव्याय प्रतिव्याय ॥ ११८२ ॥

आभीच्छ मुहुर्धमव्यय तस्य भाव आभीच्छाम् । अवापि क्रिययोरेककर्तृकत्वे
क्षतीति बोध्यम् । स्मृ स्मृतौ चणम् णिच्चात् वृद्धौ स्मरं स्मर आभीच्छो पूर्व-

वक्तव्यात् त्वम् । चित्त्वादव्ययम् । पक्षे स्मृत्वा स्मृत्वा । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्था
वाचित्वात् कुचित् पौन पुन्याभावेऽपि चणम् स्यात् । तदेवाह विवृणोमि । अत्र
प्रथमपूर्वेभ्यो धीश्चणम् वा । अग्रे भोजं व्रजति अग्रे भुंक्ता व्रजति । एव प्रथम
पूर्वम् । कर्मण कृञश्चणम् । खणमाक्रीशे । चौर कारमाक्रीशति । खित्त्वात् मन् ।
णिच्त्वात् वृद्धि । चौर कृत्वा आक्रीशतीत्यर्थे । आक्रीशे किम् ? साधु कृत्वा
सौति । स्वार्थात् कृञ । स्यादुद्धार भुङ्क्ते । सुरसङ्कार भुङ्क्ते । कथङ्कार
भुङ्क्ते । दीर्घात् नेष्यते । स्यादृक्त्व अवीकारो दीर्घ । स्वादौ कृत्वा यवागृ
भुङ्क्ते । कथमित्यमेवमन्यथाश्च कृञश्चणम् । कथङ्कार भुङ्क्ते । इत्यङ्कारम् ।
एवङ्कारम् । अन्यथाकारम् । यथातथाभ्यामक्षमीत्तरे । यथाकार तथाकारम् । अहम्
भोक्ष्ये तवानेन किम् । अक्षमीत्तरे किम् ? यथा कृत्वा अह भोक्ष्ये तथा कृत्वा
अह द्रक्ष्यामि । दृशविज्ञा साकल्ये । कन्यादर्शं वृणोति या या कन्या
पश्यति ता ता सर्वा वृणोतीत्यर्थे । विप्रवेद भोजयति य य विप्र वेत्ति विन्दति
वा त त भोजयतीत्यर्थे । साकल्ये किम् ? किञ्चिद्विप्र इहा भोजयति ।
यावन्ती जीवविन्दात् । यावज्जीवमवीते यावज्जीवति तावदधीति इत्यर्थे । यावत्
वेद भुङ्क्ते यावन् विन्दति तावन् भुङ्क्ते इत्यर्थे । चर्म्मोदराभ्या पूरे । चर्म्मपूर
ददाति । उदरपूर भुङ्क्ते उदर पूरयित्वा भुङ्क्ते इत्यर्थे । वर्षप्रमाणे ङकार-
लोपश्च वा । गोष्पदप्र गोष्पदपूर वृष्टी देव गोष्पद पूरयित्वा ववर्षेत्यर्थे ।
वस्त्रार्थात् क्रीपे । वस्त्रार्थात् परात् अग्नन्तुयधातोश्चणम् स्यात् वर्षप्रमाणे ।
वस्त्रक्रीप चेलक्रीप वृष्टी देव वस्त्रम् आर्द्र कृत्वा वृष्ट इत्यर्थे । निमूल
समूलाभ्या गताश्च कष । निमूलकाश्च समूलकाश्च कषति समूल
कषतीत्यर्थे । यत्र गतार्थात् चणम् स्यात् तत्र तद्वातुरनुप्रयुज्यते । गता-
र्थेदिति किम् ? चेलक्रीप वृष्टी देव । समूलात् गतार्थहन्ते । समूल-
घात हन्ति समूल हन्तीत्यर्थे । शुष्कचूर्णरूचाद्रतार्थेपि । शुष्कपेष पिनष्टि
शुष्क पिनष्टीत्यर्थे । एव चूर्णपेषम् । रूचपेषम् । जीवाद्गतार्थेयह । जीवग्राह
गृह्णाति जीव गृह्णातीत्यर्थे । अकृताद्गतार्थे कञ् अकृतकार करोति अकृत
करोतीत्यर्थे । करणाद्गतार्थहन्ते । पादघात भूमि हन्ति पादेन भूमि हन्तीत्यर्थे ।
हस्तार्थकरणाद्गतार्थेयहवर्त्तिवत । हस्तग्राह गृह्णाति हस्तेन गृह्णातीत्यर्थे । हस्तवर्त्त
वर्त्तयति हस्तेन वर्त्तयतीत्यर्थे । करवर्त्त वर्त्तते करेण वर्त्तते इत्यर्थे । आत्मा-
न्मयीबन्धुवित्वाचकात् करणाद्गतार्थपुष । स्वपीष पुष्पाति स्वेन पुष्पातीत्यर्थे । एव

आत्मपीष आत्मीयपीषं ज्ञातिपीष वन्सुपीष धनपीषम् । स्नेहनात् करणाद्गतार्थं
 पिष । स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहन जलादि । उदकपीष पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।
 एव तैलपेष द्रवपेषम् । आधाराद्गतार्थवन् । चक्रवन् बद्ध चक्रे बद्ध इत्यर्थः ।
 मुष्टिवन् बद्ध मुष्टौ बद्ध इत्यर्थः । सञ्जायाञ्च । क्रौञ्चवन्मनं बद्ध । एव मयूरिका-
 वन् बद्ध इत्यादि । वन्मनविशेषाणामिय सञ्जा । कर्तुर्जीवपुरुषाद्गतार्थनश्वह-
 क्रमात् । जीवनाश् नष्ट, जीवो नष्ट इत्यर्थः । पुरुषवाह वहति पुरुषो भूत्वा वहती-
 त्यर्थः । विद्युत्प्रणाशम् । अय निपात्यते । विद्युत्प्रणाशं नश्यति विद्युदिव नश्यती-
 त्यर्थः । ऊर्द्धाद्गतार्थयुषिपूरे । ऊर्द्धात् कर्त्तुं परार्थां गतार्थयुषिपूरिभ्यां चणम्
 स्यात् । ऊर्द्धशीष शुष्क । ऊर्द्धपूरं पूर्णः । तृतीयान्ताद्युपपदेन चणमन्तस्य समासी
 वा वक्तव्यः । तृतीयान्तपदादुपदंशे । तृतीयान्तपदादुपदंशेष्वणम् स्यात् ।
 तृतीयान्तेन समासश्च वा । मूलकीनीपदंश भुङ्क्ते । हिंसार्थाच्चैककर्मकात् ।
 तृतीयान्तादिपदाज्जिसार्थधातीशानुप्रयोगेण सच्चैककर्मकात् चणम् स्यात् । तेन
 समासश्च वा । दण्डिनीपघात दण्डीपघातं गात्रालयति । केशेषु कैशैर्वा याञ्च
 युध्यन्ते कैश्याह युध्यन्ते । पार्श्वयो, पार्श्वीभ्या वा उपपीडं श्रुते । मुष्टिपीडं
 दधाने इति भट्टि । एवं पाण्डुपकर्षं भक्षयति पाणिना उपकृष्य जनो भक्षय-
 तीत्यर्थः । अपादानाद्वातीश्वणम् । त्वरायां समासश्च वा । शय्याया उत्थान शय्यो-
 त्याय धावति । द्वितीयान्ताद्वातीश्वणम् समासश्च वा । लोष्ट्रं ग्राहं लोष्ट्रग्राह
 युध्यन्ते । स्वाङ्गाच्चाध्रुवाद्वातीश्वणम् समासश्च वा । यस्मिन्नङ्गे छिन्ने प्राणी न
 म्रियते तत् अध्रुवम् । अध्रुवौ वित्तेपं अध्रुवित्तेप वक्ति । अध्रुवोदिति किम् ? शिर
 उत्क्षिप्य कथयति । परिपीड्यमानस्वाङ्गाद्वातीश्वणम् समासश्च वा । चरसि
 परिपेक्षम् चरपरिपेक्ष युध्यन्ते कृत्स्नमुर पीडयित्वा युध्यन्ते इत्यर्थः । चरो
 विदार प्रतिचस्करि नखैरिति माघ । उपपदवीप्ताया धीश्वणम् स्यात् समासश्च ।
 शिलाया शिलायामुपविश्य शिलीपवेश लता लतामनुपाल्य लतानुपातम् । नदीं
 नदीमवस्त्रय नद्यवस्त्रन्दमिति । नाम्न आदिश्वह, समासश्च वा । नामान्यादेश
 नामादेशं ददाति एव नामानिग्राह नामयह आह्वयति । तसन्तस्वाङ्गात्
 धीश्वणम् । ज्ञाची समासश्च वा । सुखत, कार सुखत कृत्य सुखतः कृत्वा आस्ते ।
 तसन्तत्वेनाव्ययत्वात् ज्ञाची यप् । तसन्तस्वाङ्गात् णीसश्च भुवश्चणम् ज्ञाची
 समासश्च वा । सुखतो भाव सुखतो भूय सुखतो भूत्वा आस्ते । एवं तूष्णीभावा तूष्णी-
 भूय तूष्णीभूत्वा । एवञ्च प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्य, अर्थविशेषेषु प्रत्ययविशेषान्

११८४ । बहुलं ब्रह्मणि ।

बहुल ११, ब्रह्मणि ७ ।

यत् इदं लौकिकप्रयोगव्युत्पत्तये लक्षणमुक्तं तत् वैदिक-
प्रयोगव्युत्पत्तौ बहुलं ज्ञेयम् । क्वचित् विहितं न स्यात् । [१]
क्वचित् निषिद्धं स्यात् [२] । क्वचित् वा स्यात् । क्वचित् ततो-
ऽन्यत्रापि इत्यर्थः । यथा पूर्वभिः [१] ब्राह्मणाम् [२] इत्यादौ
वेदसिद्धेः ।

ब्रह्मशब्दोऽत्र महत्त्वार्थः ।

इति इष्णादि पादः ।

इति कदन्ताध्यायः ।

समाप्तम् ।

कृताऽन्येऽपि साधुशब्दा व्युत्पाद्याः । यथा उष्णिक्कृते करोतीति कारुः । वातीति
वायुः । भातीति भवान् । विभेत्यस्मादिति मे कृते भीमभीष्मौ निपात्यौ । एव
धातुमात्राद्भावे इ । यथा भवन् भवि, त्यजन् त्यजि नर्तन् नृति । अत्र किम् ?
जीदनं नृदि, दर्शनं दृशिरित्यादि । धातोः स्वरूपकथने तिप् । यथा भवति
अस्ति दीव्यति । एव स्वरूपकथने इर्जुवादिर्न च गुणः । भवि ग्रहि रन्जि ।
ब्रवादेष्टु ब्रुवि युजि मुहि सिचि द्रुहि दृशिरित्यादि । अतएव नाम च धातुज-
माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तीकम् । यत्र पदार्थविशेषसमुत्थ प्रत्ययतः
प्रकृतेश्च हि दृष्टमिति प्राञ्चः ।

कृतो ये यवेति—

ये कृत यत्र येष्वर्थेषु विहितस्ते तत्र तेषु नूनं निश्चितं भवन्ति । प्रयोगतः
महाकविप्रयोगानुसारेण अन्यत्रापि स्युः । तत्र हेतुमाह । कृद्वो कभाव इति
वचनात् । उदाहरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । न केवलमहमेव ब्रवीमि प्राञ्चो-
ऽप्येवमाहु इत्यत आह कृतद्वितसमासानामिति ॥११८३॥

बहुलमिति । बहुव प्रकारा सन्त्यस्येति बहुलं चूडादित्वात् ख । अथवा
बहून् अर्थान् लाति गृह्णाति बहुलम् ॥११८४॥

मुग्धबोध पठन-प्रयोजनम् ।

गौर्वाणवाणौवदनं मुकुन्द-
सङ्कीर्तनञ्चेत्युभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधा-
न्नलभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥

ग्रन्थकृत् परिचयः ।

विद्वद्वनेश्वरच्छात्रो भिषक्केशवनन्दनः ।
वोपदेवश्चकारेऽ विप्रो वेदपदास्यदम् ॥

वोपदेव प्रशसा ।

द्यौर्वाचस्पतिनेव, पन्नगपुरी शेषाहिनेवाभवत्
येनेकेन विदुष्यती वसुमती मुख्येन सङ्ग्रावताम् ।
सोऽय व्याकरणार्णवैकतरणिश्चातुर्यचिन्तामणि-
र्जीयात् कोविदगर्वपर्वतपविः श्रौवोपदेवः कविः ॥

ग्रन्थोत्कर्षं ख्यापयन्नाह गौर्वाणेत्यादि । गौर्वाणवाणौवदनं संस्कृतकथनं
मुकुन्दसङ्कीर्तनञ्च इत्युभयमेव लोके सुदुर्लभं भवति । तच्च उभयं न मुग्धबोधात्
मुग्धबोधभिन्नग्रन्थात् न लभ्यते अती हेतो एतत् पठनीयम् । नानादेशीय-
शिष्यपरम्परया नामोत्कीर्तनयशोवर्द्धनार्थं गुरोः पितुरात्मनश्च नाम निर्दिशति ।
वोपदेव विद्वद्वनेश्वरेत्यादि । छ. शिव ऋ विष्णु उग्र अश्व वी वयोरूपसमीपे दीव्य-
तीति इदानीं तत् शिष्यसत्कीर्तिं वज्रयन् श्लोकद्वयमाह द्यौर्वाचस्पतिनेत्यादि ॥

दुर्गादासो व्यरचयदिमा मुग्धबोधस्य टीका,
नानाविद्वन्मतविलसितामाशुबोधोपा सुबोधाम् ।
आलोकात्मामपिशुनमुधा सूयमाना. स्वभावात्
दोष त्यक्त्वा लवमपि गुण भूरिवद्भावयन्तु ॥
इति श्रीर्गादासविद्यावागीशविरचिताया
मुग्धबोधस्य टीकाया ऋदन्ताध्यायः ।

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

सूत्रसूची ।

(2)

आशिवि	१००६	ऋदिरणाबुर्लोड्यात्	३२८
इगुडुर्मदौसनिम् किदगमस्तु वा	६५९	णडोऽत	३८
इडोऽरलेङ्ग	८	णङ् टाड्याभि	२१९
इणस्तन लोप्य	६४४	एचो युत् स्व	१७३
इतोऽस्य जाते	१९४	एचोऽशित्या	६०८
इत् कते	४	एरी व्वे	२३६
इदमोऽयमिय पु स्त्रियो सौ	२०३	एवेऽनियोगे	२७
इन्वदिक	६८५	ओ नम शिवाय	१
ईप् चाम्बस्यात्	२५३	ओदौतोऽञ्चत् तक्तदय क्यङ्याः	४२३
ईषत् दु सो खज्भावे डे	११६१	ओरौ घौ	१४५
उच्चर सडात्	९०६	ओर्लोपोऽकदुपाण्डीरेये	४२०
उज् णपात्त्वि व वा	४३	क — पौ — मूचौ	२०
उतोऽयुङ् रज्वादेन् प्राणि-	२७७	कखफयोर्मूचौ	६८
उद स स्थास्तभो.	२४७	कति यति तति यावत्तावदेतावत्	५०८
उदोऽनूर्द्धहे	८७०	कत्कवौ चाम्युणे	४१२
उप यमो विवाहे	९०९	कत् क्त्तिरथवदे	४०८
उपात् स्तुतौ	९७८	कथसा खौ च वा	९४१
उस्येचौम्यणराचि लोप	६१०	कदाकहिंभ्या वा	९३६
उहस्युङ्	२४०	कभावेऽमौ	११३५
ऊर्ल्यष्टौव' पदष्टौव घेत्वनडु हौ-	३२४	कम ऋतो गुपूषूप पणपनी-	५९१
ऋक्यक्	४५	कम्पात्रार्थेडबुधयुधपुदुस्तु जननशो	८६१
ऋच	३९०	कर्मक्रियाविशेषणाभिनिविशाधिशीड	२८१
ऋच्छी णुष्टा	७५२	कल्याणी सुभगा दुभंगा बन्धकी-	४२१
ऋण प्र वसन वत्सर वत्सतर दश	३०	कव्यादनेकाचोऽस्यादङ्	१३६
ऋतो डा तत्पुचे समीकविद्ये चि	३२१	कास्कान् नृ पि वा	५६
ऋतो डी डु	१४१	काचे	४०९
ऋद्रि शयक् ढीपे	६२०	काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्त्विपादे	२५४
ऋद्रो ये	४३४	कामुकसङ्घार्यक्तेन	३०६
ऋतो णः कित्-ठ्या	६२६	कामोक्तेऽकश्चिति	९५२

कात्'स्रायत्थी' सम्पद्यक्रादी-	४८८	कप कृपाऽकपादी	६४८
कालभाङ्गे वा	२८०	कविध्वित्री कधी श्लौ	७४८
कालभावाधार डं ही	३०८	क वष सज गुह दुह शन्म मभ-	८८३
किकिलास्यथाभ्या तौ	८४४	कषस्रशसृशष्टपट्टपसृप सिध्या वा	६०३
कियत्तटेकान्यात् दिवङ्गनामेक	५१०	कृगृजागु कि	११३१
कित टी ढीप	५३३	कृगृजा प्रीजुड को—दुही	८८६
कित्तिजगुप' सन्नेम् मान शान	६३०	कगृज्याग्लाह्लावादेनि	११४८
किम क्यन्तात् चिञ्चनौ	५२६	कोऽक स्वी हे तु वा	४३७
किम चेपे	४०५	कोडादि पु वत यजातीय-	३५०
किमन्यदयत्तदोहिंश्च	५१५	कीरौषदर्थे	४११
किमेव्याद्याद्रव्ये चतरां चतमां	४६५	कोशुर्वा	८२५
किन्धि' खीत्यौ	८४२	कौटयासात तन्ना	३५६
किन्धिर्लिंसाया	८३७	क्त कवत भते ढभावे घे	१०५०
किर्होऽन्तर्गे.	११४५	क्तादल्ये	२६७
कौ खी गी घी टी ठी डी	५२८	क्ति स्त्राघे	११४७
कौ प म-वत् श्रुशानौ	११००	क्तेनाडे	३१२
कौर्त्त कृत्	७७४	क्तेर्लुंक त्ये च	३१८
कौ स्मिनातीते	८३४	क्यन्तान्यौ टली	१४
कु श्रश्च	११५१	क्ताच् वा निषेधेऽल-खलुना	११६५
कुल्यात्मगोदराद् भु' खिः	१०१३	क्यल्यचौ चानात्यपत्यथणस्य	२५८
कुञ्जादिर्णयन्योऽस्त्रीब्बेऽपत्ये	४२७	क्योऽम्ब्याद् यश्च	८४३
कुटा शूत्रौ जिणति	७५५	क्रम पेऽपि घं	५८५
कुत क कुह कुवेतोऽतोऽवेह	५२४	क्रम क्रम भमभास भ्रास तस	५८४
कुम्भाटरीपि	३४८	क्रम गम खन सन जनी विट्	१०३०
कुरुबलोपो ब्ये	७६५	क्रमो घौ वा	११७३
कुषि रन्ज श्यन् पे वारे	८२८	क्रौजीडोऽजा चिसुर-	७८३
कुलादुदुजुद्ध	१०२०	क्रुक्रु कौ भिय	११२७
क्यो अइणौ रे	६८८	क्रोऽपाङ्गर्षान्नवासेच्छे-	८६७
कडौ क-भावे	८६५	क्रोटीस्तुनस्तुन्नधौ घौ स्त्रियाच्च	१३८

क्षीवात् खमोऽवेर्भोऽत,	१६०	ख्यस्येत् सनि	६४०
क्षीवाद् यौ	१६१	ख्या या-युस्-यामाभौयसीयम्	५४६
क्षीवाद्वा	३८३	गण्ड मण्ड जि जनि नन्दिभ्योऽन्त	११२९
क्षीवे नो लुब्वा धौ	२४२	गत्यर्थमन्नदे चेष्टावज्ञेऽनधाकाक-	२९८
क्षीवे स्व	१६७	गत्यर्थादशीत्यास वस जन-	१०९३
क्षत्रवान्ये कविवहुष्वेकश,	१३	गत्यर्थाद् गृ लुप सद चर जप	८२१
क्षिलात् कृतोऽसात् स षोऽदान्ते-	१११	गद मद-यम चराचरोऽगे र्यः	९७९
क्षिप वस गृध धृष क्रु	११०९	गमीनिडो	८०६
क्षुद्रागोष्ठाभ्यो वैरारौ	४२२	गमोऽमे स इम् माहान्तु वा	६२४
क्षुध वस पर्जार्थाच्चागाङ्गार्थ	१०६६	गर्ग यस्त विदादि भृग्वति-	४२८
क्षुब्ध वाढ खान्त ध्वान्त फाण्ट-	१०७५	गलेचीपक पादहारकौ ढे	९९१
क्षेत्रे शाकटशाकिनौ	४९३	गवावादे स्त्रोऽन्ते गौष्ठोऽनीयस	३३०
क्षेम प्रिय मद्रात कुर्वी	१०२२	गा ठ्या	६८२
क्षीर्णोऽदे भावदैत्याक्रोशे तु वा	१०५१	गीक स्तु स्तुभ सी सुवाखान्त सुजा	५०२
क्षौशुष्पची भक्तव	१०६३	गीडटीथ्योर्वा	७१२
क्षरप् सृजोन्नशगमस्त मय	११२१	गी चेच्छार्थे	९५३
खनसनजना डा भसे ये तु वा	६५५	गुणादिमन् भावे	४७५
खनाद्रे रे ये	९६९	गुणाद्रेष्ठेयस्	४६६
खनी ड डरेकेकवका	११३९	गुणादोतोऽखरस्यो ड	२६४
खपि वा	७४	गुह दुह दिह लिहा टोमदन्त्ये-	६५७
खशेजे	१०१५	गुही गीह	६५६
खार्थ्या वा	३६५	गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य	९८४
खित्यव्याजरूपो मन्स्त्रौ	१०१४	गेरध्वन	३९९
खे किति घं	६८३	गेरुह स्त्री येऽणौ	८७७
खे सत्वद्वौ, घोर्हसाट्घंश्च-	६३९	गेर्वोरनेधिन एङ ऋकौ,	२४
खेरावधी लोप्योऽनुशस्-	५६४	गेर्वोस्त्रोही ढे च	८७६
खेर्ण	८२२	गेक्वादतोऽपात्रादेरीप्	३६९
खेर्धोरियुवर्णे	५८५	गो णनट्यकौ	१००३
खेर्धौ घौ ञ्णिति च	६७९	गो ढण मेधा दन्त काण्ड-	४४६

गोरतापे	३६३	व्या सौ र वा दधी	६९०
गोर्वा	३९	प्राप्तीर्डी	८३४
ग्यचस वा	१०८९	ग्री वा	७८६
ग्यर्थाशंसयी	९३९	ऊस्यैडो लीप	१२४
ग्रहनन्दिपचादेर्णिननान् वे	९९३	ऊा तौ वा	२०१
ग्रहसपप्रच्छां जि	८०८	ऊान् वा ठ्वा ग्यान्तु क्रतु	६८७
ग्रहसपाद्यो कडित् कितोर्जि	६६१	डिता थम्	१५१
ग्रहेरिमीर्घोऽठ्वा	७७१	डिदपिट	५३२
ग्रोरल	८२४	डिदिम् वोर्षी	७२१
ग्ला म्ना स्या चि पच परिसृज' सु' ११०८		डेघ्यीर्म	२१६
घजलनटोऽवे	११३४	चकलस् वारे	४८४
घटादि जनी जृष त्स रजाम-	७९८	चच' क्साञ् ख्याञ्ऽरे	७०६
घटी-खारौ-वाताद् विद्धरुस्तिला-	१०१९	चगैक्यव क्लीव	३२२
घनस्यर्शे श्यो जि	१०५५	चजो कगौ विल्यसेम्क्त-	९७२
घससद क्सर	१११४	चणम् वामीच्छे पूर्व काले	११८३
घस्यामूर्तडात्	८९०	चतु षट्-डति कतिपयात् थट्	४५५
घसलद सन्व्यल्घजि	६७३	चपोदिताकानितार्थ	७
घान्डाको सलीपय वा-	८४८	चपोऽवे जब्	५८
घावसृष्टणो	१४३	चरट् भूतपूर्व	४८०
घौटीथीष्वम् धोरमा	५५०	चरफलोऽदु-	१०८७
घे चादिटे त्त	१०९२	चरफलोऽदोडो न शु-	८२९
घे प परानु-क्त—प्रत्यभ्यतिचिप-	८६०	चादिर्गिर्नि-	१६
घे शप् रे	५४१	चाय कौ	८३३
घोऽजौ जे श्रद्धाशमयलिशार्थाट-	२८४	चिक्लिद चक्रस चराचर चलाचल	९९४
घो जे रय-	११७८	चित्रेत्यदिना	९४७
घौ त्रि	१२८	चिहिकारे वा	७९७
घ्यणो-रावश्चके	९७०	चुर्मीं जिर्वा	७७३
व्या	७१७	चे' किर्वा सन्व्यो	७४६
व्या दौ त स	७०३	चे त्सि वा	८८

चैक्याच्चुदषहो ऽ'	३२३	जपद्वापामीर्य	८१२
चुङ्, कृङ्, युङ्, खग्	२११	ज्ञानयबप्रलीमे वद'	९००
चूत् सान्ये	४४०	ज्ञानार्चोतचैपीपनयन-	८८९
चि क्त्वस्वभूततदभावे	४९५	ज्ञार्चोच्छार्थ औच्छीलादे सति	१०९५
छादेस्त्वन्-क्षीस् वे ख'	१०३४	ज्ञोऽज्ञाने धे	३०३
छाशोर्वा	१०८४	ज्योतिर्जनपद रात्रि नाभि बन्धु-	४१३
छिद भिद-विद कुरः	१११६	ज्योत्स्नश्चेयस्त्राः	४७२
छो ऽच'	६३	ज्वल ज्वल ज्वल ग्ला स्ना वन रम-	७९९
छूः शूटावणौ जस्क्षौ	८१४	भपभसी खस्भवौषपजबावन्ते च	६४
जग्धोऽदो यपि च	१०९१	भप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेर्वा	३८४
जन-खलादि गो रथ-वातात्	४४९	भभखयहर्षकृणा ज्व् चप्	५५९
जनवध सेमनो ऽकमवमाचमी	७४४	भभान्तस्यादिजवा भभा फे धीस्तु	१७७
जयन्त्यो ख्योर्थ्ये	८१६	भसखात् भसौम ईमि से लोप	५६२
जरस् जराचि तु	११५	जपे जम् नी	५१
जरातीऽम् घा	१६६	जपोऽक् समीर्णं ऋक च	६
जराया जरस् च	३७९	जम जप जभ दङ् दन्श् भन्ज-	८२७
जस्शसो' शि	१६२	जमुडो भस्त्रणौ चातिकि	१०३८
जह्येधिशधि ह्यन्ति-	६७७	जमे जम् वा	५९
जाग्र यङन्त-यजपवददन्श्-	१११७	जि कल्यादि	८५८
जाग्रोऽणव्बीण्डिति कमुकाने-	६९९	जि. प्रेरणे	७७७
जातमहृद्वादुच्चा	३५७	जिज् ज्रान्त-पिव धे नृद वस	९१९
जातिरतो ऽस्त्री युङ्-सत्काण्ड	२६३	जि भाज भू सह रुच चर वध	११०६
जातु यद्-यदा यदिभि खौ	९४५	जि शि सु द्रु कमी ऽङ् घे व्या	६१३
जालपिभ्या सदा चेषे	९४०	जिस्त्वो खे स घ. घण्यस्वित्	८१९
जि वान्त्य किति	६६६	जौमश्च डिन्नैकाच	४६७
जिघोऽन्त्य	१०३६	जौषि अय्यि यय्यि वेत्ति वन्दासी-	११५८
जिर्न वा	८३९	जेढेऽजौ धे	८९९
जृत्रश्चो न जि	११७४	जेर्लोपोऽनाखिण्णाय्यान्ते	६४१
जोर्शि, सन्त्योः	६००	ज्णित्यन्तेजुडतो,	५७७

जगद्भुजः स्त्रीऽनग्लोपि शास्त्रुदितः ६३८	द्वीद्विर्घञ्ञान	७७
टादसशास्त्रियानु ना	१२३	णवखसादनी गडोप वा तु हे २६१
टाभिस् डे डसि डसीसा	१०६	णप्यन्ये वा ५७८
टी ठीठी धी ठिचः सेमस्तु-	५५७	णवातो डौ ६०८
टेरासी	१८७	णमितीऽन्वार्चाऽन्तेत्यस्यादौ १७
टे बौपी डिति विंशते स्तेस्वडौ	१२६	णिते त्रिराद्यच्च सुभग सुपञ्चालादौ ४१६
टैसीदमोऽनको ऽन	२०५	णु रुस्यद्या ६८८
व्या सि	५५१	णुर्घूङ्शकडिति ५४२
ट्टितोऽयुर्भावे	११४२	णुर्डिऽव्यौ १४२
ठी प म-वत् कसुकानौ	१०८६	णुर्धर्जसडित्सु १२२
व्या गा जगड् सनीस्तु वा	७१३	णुधौ वा १७०
व्या न वे प्रच्छा	६६२	णुर्नानिभि ८०४
व्या वा	६७४, ७०७	णुर्बन्निध्या ७१८
डतिसङ्ग्राणी जस्ससीलुक्	१३१	त त ज खादीयी डीवी १३८
डस्डो धौ वा	१८६	तदी दानी वा ५१६
डाज् लोहितदि पञ्च	८५०	ठद्वयोर्गे वा ८०३
डितस्तस्मै विमक्	११४३	तनभ्य शप् रे घे ६८८
ठघे कात् णीककण्णीनेया-	४२८	तन्वादेर्वा २७८
ठघे क्त्यव्यक्त्यक्तवतुखलर्थ-	३०५	तषोढात् यक् च रे ८८२
ठडीपमानादाचारे क्	८४७	तप्तान्ववाद्गृहस ३८७
ठभात् तथी धोऽघ.	५७५	तमट् षध्यादे ४५२
ठ भावे म	८२०	तरतमौ द्विवङ्गनामेकीत्कर्षे ४६२
ठवट् ठघोऽडे	८२७	त लोप्योऽतष्टिस्त्रितौ वेस्त्रन्तो वा ५०२
ठाङ्ङे	११४६	तव्यानीय या ठ भावे ८६७
ठात् भज वह सहो विष्	१०२८	तस् तौ ५११
ठात् षण्	१००८	तादर्थ्यं चतुम् ११६४
ठेनार्थात्	३११	तार्थे मानात् काण्डाच्चक्षेत्रे ३७१
ठेनाशिषि वा	२८६	तिर्यगमुमुयगदमुयगुदचा तिरश्चा २२५
व्याशिषि	८६०	तौ प म वत् स्यट्-स्यमानौ ११०५

तौय सम्ब वीज सङ्ग्रादिगुणात्-	५०३	व्यादयोऽर्थार्थैकते सौस्तु सर्वाः	३१५
तौयो जिति	६०	त्वतौ भावे	४३८
तुलिच्छारा तारा धारा कारा-	११५५	थफानुङ्	११७०
तुह्योस्तातङ् वाशिषि	६५६	दक्षिणीचरादाहौ	५२०
तृथकौ घे	६६०	दघ्नमावड्यसट् माने	५०६
तृन्पा न लुक् वा श्र यौ	७५४	ददृज्जुह् बाक् प्राट् श्रौ सू दू	१०३५
तृन् लीप्य	४६६	दद दोऽघः	१०८८
तृप्तार्थानां वा	३०४	दध्यस्थिसक्यच्छोऽनङ्	१७२
तृष षष कृष वन्च लुन्चृतो वा	११६६	दन्शो न-लीपो वा	८३८
तृह इण् पिङ्गस्ते	७६०	दभो यौ	८१३
तृ फल भज वप श्रय यष दभाद्य	५७६	दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे-	७०२
तृ भृ ष्टृ जि धृ तप यम दम-	१०२४	दरिद्रा काश कास जायुषोवाम्ब्या	६०७
ते ल्या , शक्या ह्यप्रेष्यानुज्ञा-	६८६	दरिद्रो डिङ्मनेऽणौ हाग्भ्योस्तु वा	७००
तौऽन्यादेर्मोऽनेकतरात्	१६५	दशादेर्दो युते श्रतादौ	५०६
त्यत्राद्य चिर दक्षिणाद्यादेस्त्व-	५२५	दादेर्घः	१७६
त्यदां टेर क्तौ	१३३	दा घा दा	५३४
त्यदा तदो स सौ	२१४	दान सा चेच्चयै	६०८
त्यदादि भवत् समानान्योपमानात्	१०४७	दानवत् समि	८३
त्यादि-व्यासभोसृक्तिस्त्रिं-	२०८	दाने शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छत्र-	१०७८
त्यादेश रूप	४६४	दाने मोऽसमाजो हसे तु	५३
त्यादेशीने कल्पदेश्यदेशीया	४७७	दा मा गै हाक पिव सो स्थी-	६१२
त्ये	६०	दारुण्यङ्गुलिः	३३५
त्यो वमात्रो लीप्य.	४६६	दाश्वान् साहान् मीद्रान्	१०६६
ववत् थाच् प्रकारे	५२३	दिक्शब्दात् दिग्देशकाले स्तात्-	५१८
वासुसिस्मन् कनिप् वनिप्	१०३२	दिव औङ् सौ	२३८
विश प्री वी वी ची पी घी म्र	७६	दिव-सु तुद-रुष क्रयादे र्यन्व-	७३८
वीमग्रीर्वा	३७५	दिवो घ वा	२८७
वीसे लृतो त्रि	२६	दिव्यच्छशोऽजिगौषाजास्यशे-	१०५४
वेरयङ् नामि	१३२	दिस्तीरम् वा	६६६

दीडङ्गा यन् यङ्गौ डा सनि	७४३	डे पिव पीप्यो ज्यङि	७८३
दीधीवेय्यो ने गु	७१४	डे पूर्व खि	५३८
दुग्धो घञ्	१०६०	डे शतर्नृण् शौ	२४३
दुनीभूज्जलाद्यास्तु सञ्चो णीं वा	१०००	डे देङी दिगिङ्गा	६४८
दुपेरीदू	७८६	डेध डेधा, वैध वेधा, षोढै कथ्य वा ४५०	
दृ भ लुपस्विन् शास्त्रदुड् वजी-	८८१	डेभसूतपुत्रहन्दारस्वज्ञाजभस्त्रा-	२५५
दृश शास युष धृष ऋषी वा	११६३	द्वान्तर्गे योऽर्पाऽनात्	३८६
दृशोर्णु	६१८	द्वी दी धी दे धे द्वौ	७३५
देये ताच्च	५००	धनोदकाशन वषाश्चनिर्य हपानान्ना	८४६
देवादेर्वीतग्रीस्त्राच्	५१२	धर्मादन्	३४४
देशात् ब्रह्मण कुमहङ्गान्तु वा	३६०	धाजो हि	१०८६
देशाध्वकालभाव वाढै	२८२	धात् क्रीतात्	२६६
दैक्य सोऽनवे	३१७	धिक्षसनयानिकषाहान्तरान्तर-	२८६
दीमीऽदसञ्च तौ	२०४	धिटौस्ये	१५०
दी-धी मा स्या डिख्यणौ	१०८३	धुरीऽनचस्या	३८८
द्या डितानम्	१५६	धुर्विष्ठङि	५५८
द्युत् स्वाप्यो, खिर्जि.	६४७	धेट-दृश पा-घा-अ शः	८८८
द्युत कः	३३२	धेङङनौ वीशनस	२३३
द्वार स्वर ख. स्वस्ति स्वादु मृदु-	४१८	धेशाच्छासाप्र से पे लुग्वा	६१४
द्वितीय तृतीय वृथ्य तुरीया.	४५७	धे सलीपो वा	५५६
द्विचेर्मूर्द्ध्वा.	३३६	धी केलिमी ढवे	८८८
द्विर्वाञ्जलर	३७३	धे —तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ-५२८	
द्विर्वायट्	४६१	धी द धोऽन्तलीपे तथि	७३७
द्वित्रयाधिका त्रायोऽष्टा-	३५१	धोरान्नीपोऽचधौ	१२०
द्विरुक्तजच्चाटौ द्वि	१७४	धीरियुवचि	१३५
द्विशदुड् लोपिन	१११८	धीर्मन फम्बि	२०२
द्विषविदातोऽनुस् वा	६७५	ध्रीव्यगल्यदनार्थात् उ च	१०८४
द्वीचीपीणा क्तौ द्वै व्वै स्ते मे वा नौ	२२०	ध्वर्थासम्भवे धी	८६३
द्वीटीसीदेतयोरेनोऽनूक्तौ	२०८	न कित्स्कान्दस्यन्द.	११६७

न गौण्याख्याचत्रीक्षानि	८७	नाभिनानि	३३८
नम्रपलितप्रियान्मस्थूल	१०२६	नाम्नान्ये तिक् च	१००७
नजोऽनौ वाज्भसी	३२५	नाम्नस्त्वर्थेऽचौ घं	४४७
नजोऽन्याक्रोशे स्त्री	११६०	नारी सखी यवानौ यवनानी-	२७४
नजोऽहवे	४०६	नार्चाया स्वते सख्यादेर	४०४
नज्दु सी सकथौ वा	३४१	नावश्यकै त्यज यज प्रवचाच्च व्यणि	८७३
नक्त्वहोर्मानवक-चरणे	३८१	नाविशेष्यान्वाद्यासन्त्रात्	२२२
नज्मुविव्युपाच्चतुरोऽ	३४५	नावोऽडात् गे च	३६४
न ण टनडञ्कन् श शस् स शसि वा५७		नाव्येष्टा	६६५
नषी न लोप्य'	७६१	नास्त्रीयुव'	८७
नषी न्नेऽणौ	७५८	नाङ्गो रक्तौ	७५
न तप रुध सटपचदुह	८३०	निजा खेरे ण	७३३
न द तसौ त्वत्त्वर्थे च	४३१	निर्हारेऽधिकेन क्रियान्तः	३१३
न हुण्डोऽचि	७३४	निर्वर्त्ते भावादिस'	४८६
नन् पु स्त्रियो	४२६	निर्वाण भित्तिर्ण विच फुल्लितफुल्ल	१०६५
न मन् सङ्गा स्वसजादे'	२७६	नि वि परि स्वन्ज स्तु सुमादे. स.	६३३
नमस्तपोवरिव कण्डूदिभ्य' क्य -	८५४	निसव्युपह.	८८४
न लोप क्यङ्	८४४	निस शतो ड.	४०२
न वश'	८३२	निङ्गवे च	८८६
नवश पसे जितीऽन्यडिङ्गा घे	५३१	नीन् वन्च सन्स ध्वन्स भन्श	८२६
न वे ज्या व्यी जिः	११८१	नुण् जभा ऽचि	६३५
नश नेश वा ङे	७४२	नुख्यमादौ भसन्तरलादौ तु वा	१६३
नश्-जोऽनिम	११७१	नुष्णिकोऽच्यनामि	१६८
नसब्महन्नो ऽधो घौ ऽधौ घौ	१६४	नुण् रधो मुचा नश्मसुजो रभलभो	७४१
नहो घङ् भौ	२३७	नुमाम स्वद्याप्सङ्गार्ण.	११०
नाजन्तादेरादि द्विं.	७१८	नुवां नामि घं:	१४४
नाजो अन्तोऽनाङ् नि मृश	४०	नूपीऽस्वसीलोपी विम वा	६२२
नाडो शुनौ सन कर मुष्टि-	१०१८	नृत् कृत् चृत् कृत् लटो ऽरसी-	७३८
नाप् सत्यार्थवेदेकाजत	८५७	नृत्खनरन्ज, प्रक.	१००२

नेष् तपीऽनुतापे	९२३	पथ्यपपुर मे	३८५
नेदित्पूजाधाञ्ची	५६८	पदस्तनीष् घे प्याय ताय दीप	६४३
नेमऽसुसुक्त छ व भ स्तु द शु खी-	५८४	पङ्कती शक्ती युवत्यनङ्गाही श्वेत्नेनी	२७५
नेमुगुहग्रह	८०७	परस्य	१८
नेस्रतस्थपीऽवृत्तु	६१६	परिक्त्रियो घे वा	२९७
नेमेकाजाद्युदृती ऽश्वि श्रि डी-	५८७	पय्यन्ववाड क्रीड	८६५
नेम् डीडीदिङ्मोऽपत्यनेकाज्	१०७१	पशाम् वा भी-क्रो-भ्र ह्री छ्रा	७२८
नेम् सनिय्यर्द	१०७६	पशुभ्य स्थानद्विषट्के गोष्ठ-	८९०
नेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच्-	५०१	पाच्छीणादि स्वाङ्गेतो ऽक्तेव्या	२६५
नेकाजादिन् वा	४४४	पाण्डूदृक्कटात् भूमे	४००
नीऽचीऽन्तरदुर्गे प्राग्वक्षोऽख्याभा	९६८	पाति स्फायोर्लन्-वडी जौ	७८७
नी नामि घं	१९९	पात् पत् पौ	२२३
नीप्ताककीड् पूरण्याख्यायुसक्त-	३२८	पाद दन्त यूष निशा पृवना-	११६
नीप्युडो ण्वार्तृक्तः	७६४	पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुण्डपाय्य-	९७५
नीऽप्रशामश्कते	५५	पाश कुत्मायाम्	४७९
नी लुप्फोऽवौ	११८	पिङ्गस्येस् ब्रुवी यङ्लुगृक्तु-	७२२
नीऽसह्यगदे मर्द	४५१	पीलुतिलीमाकर्णादि कुणतैल	४९२
न्यादि अग्रान्ताढगल्यर्था-	९३२	पुवत् स्त्रुक्तपुक्त स्त्रिया ब्यमा-	३२७
न्यापदीभ्यो ङिराम्	१३७	पुवत् स्त्रे	३२०
न्वीर्लोपौतौ तेऽच्	३३७	पु वदार्थोक्तपु स्त टायचि	१७१
पञ्च तिप् पञ्च णव्वाहश्च	७२३	पु स सन् खय्यम्परेऽख्ये	५४
पञ्च र शिञ्च	५३०	पु सि तु शम् न	१०५
पण्यावद्य वर्थाचार्य्य वञ्च जय्य	९८०	पु सोऽसुड् घौ	२३१
पति गृहि स्पृहि शौड आलु	१११२	पुरुषाडा	३७२
पवग्रामपालकान्तात्	२७०	पुर्घो वा	७३०
पल्युरसे	१३०	पु शक सह तक् चत यत शसी-	९७६
पथिपुरुषे वा	४१०	पू क्लिश वम जप व्याश्वस सथीर्वा	१०६७
पथिमथ्युमुच्चा थितीर्नसौ घौ	१९६	पूक्लिशुदित इम्	११७२
पथो वा	४०७	पूजाभिभवे च लापे	९१४

पूजो नाश्च	१०५८	प्राग्वत्रो णोऽन्तरदुर्गेणादि हन-	५४८
पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा-	३२८	प्रादुर्गीक स षोऽच्ये	६८३
पूर्वकाले	११६६	प्रियवशाद् भयन्तिमेघात् सर्व-	१०२१
पूर्वादे स्मात्स्मिनी वा	११४	ग्रीधूजी नन् वा	७८८
पूवाद्यल्य प्रथम चरम तयायाङ्-	८८	मु ड् स्तु स्तु लोऽक	१००५
पूर्वाधरावरा पुराधावा स्तादसी	५२२	ग्रीपादारम्भे	८८४
पूर्वान्यान्यतरैतरापराधरोत्तरी	५१७	ग्रीष्वा सम्भावने	८४८
पूर्वोत्तरमृगाञ्चानते. सकृद्युः	३५८	प्रादे स्त्री ने ब्रादेस्तु वा	७६८
पूर्वोऽन्यादुङ्	८१	बहु गण पूग सङ्घातोस्तिथट्-	४५६
पू शी धृष मिद चिद स्विद क्षमार्थ	१०६८	बहुल ब्रह्मणि	११८४
पूणी डि डिर्वा	१८०	बह्वल्पायात् काञ्चश्स् वा	४८२
पृथु मृदु कृश भृश दृढ परिहृदस्यर्द्र	४७३	बाह्वाद्यतोऽन्यावादेर्गर्गादि-	४१५
पृश्नादे डि. खिरे	७२८	ब्रह्म रुद्र भव सव सृडेन्द्र वरुणा-	२७१
प्याय पी यङ्मयी	६४५	ब्रह्म हस्ति राज पण्यात् वर्चस्,	३८४
प्यायोऽगे प्यस्वाङ्गे तु वा	१०८०	व्वङ्गेऽमीयु	४१
प्रकारे जालीय	४८७	व्वे सूर्ये.	१०८
प्रतारि वञ्चि गर्ङ्ग	८१३	भगवदघवङ्गवता भगोऽघी भी वा धीर२२६	
प्रतिज्ञा-निर्णय प्रकाशे सप्रव्यवाञ्च-	८६८	भन्जगिलभी वेस्त्रभी नलोप	८२६
प्रते.	१०५६	भवद्भूतभव्ये त्रिश. क्वाद्याः	८३३
प्रत्यन्ववात् सामलोम्	३८२	भव्ये वा फलहेली.	८५१
प्रत्युपोपात् क्र. सुम् हिसाच्छेदे	७१३	भात्रेतु.	३४६
प्रत्युरसानुगवे	३८८	भाववे त्वाशितात् शुव.	१०२३
प्रपरापसन्धवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्परि-	१०	भावादित्ते वा	१०७३
प्रशस्य. अ'	४७१	भावादित्ते वीदुडो ऽव्वत'	१०६८
प्रश्नाख्याने णि	११५८	भावे माद्य	८२५
प्रस्थी स वा, जिश्च	१०६४	भिन्-जल्प-कुट्ट-लुण्ट-वृज' षाक	११११
प्रस्थोढीबूहा.	३२	भिन्नान्यैकाग्रैरादिसङ्ख्याव्यादौना-	३१८
प्राग्वक्चायादचि डिः	५३७	भिस् भिसीऽदस्य	२०७
प्राग्वत् नो णोऽतोऽङ्गस्य	३५५	भौ भौष् वा	७८५

भौषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि-	११५६	मन्वजान्वर्माचिन्त्येनोऽनी-	४२४
भुज वच निप्रयुजो ऽन्नाशब्दशक्ते	८७४	मयट् तद्रूपे	४८६
भुजोऽशने	८१०	मरुतैकाय जातीयघासकर-	३२६
भुव प्राप्नौ वा म	५४४	मा टी वा	८५८
भुवो चे खिणु-खुकवौ	१०२७	मातुलोपाध्यायनविद्याचार्य-	२७२
भुवोऽङ् व्या ढ-भावे तु वा	५६०	मात् स्वर्धावुज	२७५
भुवो वन् टीव्यचि	५५३	मानाङ्गीप्साया ढे	२८१
भूयोभूमभूयिष्ठा	४७६	मान्ताऽदनत	५५५
भूयोऽभजादे	५८१	मान्ता रम् विदन्तु वा	७११
भूररे	६८२	माहात् क्रमो नेम् हण'	८८२
भू स्या पिव देनो लुक् पे	५५२	मास्तेन धौव्यौ	८५८
भू हन क्वप् भावे न तश्च	८८७	मिथ्या कारे रभ्यामि	८१५
भृशादे श्चार्थे वा त-स लोपश्च	८४८	मिद भास भन्जो घुर	१११५
भौ लिध्वो हंसभसीरन्ते च	८४	मि मौ मा दा रभ लभ शक पत-	८११
भ्यपोदङ्	२४१	मिथ्यो यंक्णौ डा ऽखललि	७४५
भस्ज यि स्तृ यूर्थु भर दरिद्रा-	८१०	मुख्याधोरस	३६८
भस्जोऽरे णौ भर्ज वा	७५१	मुञ्जकुलास्यपुष्पात् घेट'	१०१७
भाज भास भास भाष दीप जीव	७७८	मुर्चाऽटे द्वे मौच वा सनि	८१५
भ्वसक्रन्वाम	५८३	मुण् लभोऽनेकदु सोर्गे खल	११३७
भ्वादिर्धु	११	मुहा घड वा भौ	१७८
भ्वाद्यादिण स्त्री ऽथ्यैष्वकडिवा	५६८	मुहुर्भृशार्थे हि त स्व ध्व	८५७
भघीनस्तुङ् वा क्तिप्यो	१८१	मूल सूव सूचाटशर्त्तूँ हसाद्ये-	८२०
भतुरस्थर्थे	४४१	मुडटीव्यो म	७५७
भनश्चक्षुषेतीऽहरजोरहीऽन्त-	४८८	भजोऽकडिति त्रि वा त्वच्यणौ	६८४
भनीषा	३४	भघीय नित्य	८८७
भनी डाप्	२५१	भैत्राध्वसङ्गाराधि	८७२
भन्तेणीपात्	८७१	मीङ् म भपात् वतु.	४४२
भन्दात्याञ्च तु मेधाया	३४३	मीर्नुर्भस्यदान्ते	५०
भन्यात् स्वार्ये	१०१६	मीपो वानिम	११७७

यडन्त चल पत सह वहः किः	१११८	युष्मदस्मदलन्मदा युष्माकास्माक	४३६
यडङ्यक् चर्त्री	४९७	युवाल्मी कन् वा	४७४
यडलुक्क्यलोपेऽरे न शूत्री	८४१	यूतोऽम्शो ऋवदीधीः	१३४
यडो लुग्वापो लुक् प द्वि-	८३६	यूत् स्वेव दी	९६
यच्च-यत्वाभ्या चैपचित्रे च	९४६	यौराप	१४९
यतोऽपायभीजुगुप्तापराजय-	२९९	व्यालभो मुण्	९७७
यन् जिण्त्क्रदिख्यात	९२४	यू यंम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्गव्यङ्-	४१७
यन्योऽशमादिमिदो लोपधर्गश्च	७४०	यूलीपो हस्यये	६४२
यम सूचने वा तूवाहे	८८०	रडो वि सुपि	१८७
यम मन तन गमोऽन्तलोपः कौ	१०४२	र तनो रंगिणौ	९२१
यमरमनमात पे रीरिम् सन्	५९८	रन्जी ऽपषकानासघ्णिनौ न लोपो	६६०
ययोलीपोऽयुक्तौ पौ	२५८	रपिङ्स्युतोऽङ्गे त्रिं	६८०
यत्तायवायावीऽचीचः	३५	राक्चूलीप	१०४०
यलोऽचैक् जि.	५३५	रातेर्मन् वा कति	९९५
य वः किति	६६४	रिचोऽवे	७२
यवाचि	७१	रीटलत	८३०
यस्मै दित्सासूयाक्तोघेर्षारुचि-	२९४	रीनो रिन् रनौ वा	८४०
याच्चार्यं दुह चि प्रच्छ-	२८५	रुदायस्मिसे दिंम्योरीम्	५६१
यायातोऽत	४४५	रुङ्गो ऽयो हस्वस्यम्	६९५
यायाय भास कस स्थेश पिश-	११२०	रुह षड् वा	७८९
यावत्पुराभ्या भव्ये	९३५	रूपकल्पे चैबूप् स्व वा त्रित्तु पुं-	४६३
यासोऽस्य	११०२	रूप नाम गीव स्थान वर्ण वयो	४१४
यि सन् वेथीं द्वि	८०२	रै रास् भि	१४७
यिनोऽच्यणौ	६८१	रोऽच	७३
युजिर उद्ग्यचोऽयज्ञपात्रे	९१२	रोमन्याच्चर्वणे	८५३
युजिरोऽसे नुष् घौ	११०	घोऽज्भानिङ्गमा	८०५
युङ्गा डे डौ.	१२५	घोऽज्यथरे	५९०
युङ्गा मौ यू	१२१	घो दा ते गीच.	१०९०
युष्मदस्मदो स्वाहौ युवावौ यूयवयौ	२१५	घो ऽनित	८२३

विंजादि दयायासत्यानेकाची-	५८२	लृ धू खन सू चर पू सह वक्त	११३३
व्यनचत्तयीकी धीर्घीऽकुरकुरी-	२२८	वक्त्यस्य ख्या लिप सिच ह्नी डी-	६१८
लाख्यो लंनने स्नेहद्रवे वा	७९१	वचोऽरे	७२५
लिधोर्यथेष्ट हि, कण्डूद्यजायोस्तु	८५९	वच्यस्य श्वि पता वीच स्थ श्व पता डे	६५२
लिधोर्वा	२५	वनतनाथनिमा जम्लीपी-	६७६
लिप्ताया वा	८७३	वहुं डी धु	७८०
लिप्तप्रसिद्धौ	९३८	वर्त्रोऽकिञ्जम्ने दृशसृजोस्तु निख	६०४
लियुषदस्मदि त्यादि विग्रः	९६४	वसोऽरस्ये मनौदित	५५४
लोकीऽर्घात् स वस्ति	४३९	वसोर्घमेकाजिनात इम्	१०९७
लुकि न तव	९३	वसो वं मेमप्युर्मंतुष्यो	२२९
लुक् परात्	३७६	वाचकशार्थतच शुर्वरे	६०१
लुगङ्ग्रीऽप	६७०	वाऽगे	८९५
लुङ् मृदवदविना	४६८	वाग्मि वाचाट वाचाला	४४८
लुपि न सम्प्राद्यविधौ	१५	वाचापीऽनुतापु स्तस्य	२५६
ले काम्यक् स्वेच्छायां	८४२	वाच्छन्नाज्जाते	२६९
ले कल्याण्यने जि	८५५	वाच्यघौ	१४०
ले.—सि औ जस् अम् औ जस्-	७८	वाटान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र-	४७०
देर्वदः क्यप्यौ	९८५	वाटेऽप्युताभ्या खौ	९४८
लेर्वहुं प्राक्	४७८	वातीऽवाप्यो	२४८
ले लस्त्रो	४९	वात् क्तर्मोऽती ऽप्या	३७४
लोपोऽच्यघौ	१९८	वा त्वरयपे ऽरयम्	५२
लोपो जे	१०७०	वाधराचात्ताः	५२१
लोपोऽतीऽदेची	५४३	वानाप	३७०
लोपोऽल्यसो डिर्द्रसीरध्या	६९१	वानेकस्मार्थ्ये	९६२
लोपोऽल्योमाडी	२६	बाप	११७९
लोप्योऽन्ती य्यो	७१५	वाम लक्षण शफ सह सहित-	२७८
लोप्सीऽन्तर्वह्निभ्या	३४०	वामि	९८
ल्यभावात्तास्त्रणकसठे घे वा	३०७	वा मेत्यौ मिंत्यौ	११८०
ल्यर्थसम्बुद्धतार्थे प्री	२८०	वाम्याङ्	२३९

वारादर्थं	३०१	वेङ् गणकथ खे र्जाडि	७७६
वा रुषाम ह्रस्व त्वर सघुषाखन	१०७७	वेजी वय् वा	६६३
वारी	५६२	वेणज्दृङ्	८२८
वाव गीर्दान्ते	३६	वेत्ते कीप ठीप वा	६८६
वा श्म यम फण गिस्सदा	८००	वेत्ते शतु कसुर्वा	११०३
वाष्टनी जसुश्सी डीं	२००	वेय्याप्या कौ	१०३७
वाथीधफिनधूमादुहान्ती	८५२	वेमूदित् खर चाय स्फाय प्याय-	५७३
वाङ्गो वौ पौ श्रेतात्तु वा	१७९	वेम् सङ्ग लुभ भ स्तु शुच वस त्वश-	६०६
विश्रव्यादेर्वा	४५४	वैकोनस्यैकाद्वैकान्नौ सङ्ग्रायां	३५२
विकारसङ्गभावेद द्वितस्त्रार्थादौ	४३३	वैनोऽपी	५१८
विच्छास्तुतिपथो वायः	६३७	वेपैथौ	३३
विज्जे णुं नेमि	७५८	वो जन् धूतौ	७८२
विड्वनीर्डा	१०३१	वोर्णो पिड्वे णुः	७१६
वित्ते चुञ्चु चणौ	४८८	वौष्ठोलोः से	२८
विधि निमन्त्रणामन्त्रणाव्येषण-	८५४	व्य पूर्वं	३६६
विन्धिच्छू	११२४	व्यचो जि रज्जिदसि	७५६
विपरा जि परिव्यव-कौ नि विशा	८६२	व्यजोऽरे वा त्वनवस्य घज्ज्वापि	५८६
विमति व्यक्तसङ्गीक्यौ.	८०२	व्यटेर्जोपोऽनाराक्कश्चतोऽच्योऽयौ	४३०
विश्वराजोऽदा	२१२	व्यतीहारे मतिहिंसाशब्दार्थं हसान्य	८१६
विस्वभा निर्व वि-सु-निर्दु स्तप-	६२५	व्यतीहारे चि पूर्वं घोऽनच्या वा	३४८
वीरुहो घङ् कौ	१०४६	व्यतीहारे णन् स्त्री	११४१
वृत्त्युत्साहतावने क्रम परोपक्रम	८८१	व्यथ ग्रह ज्या वय व्यध वश व्यच-	६५१
वृद्धो नेम् पे स्वसनी वां लमे	६४८	व्यस्य ग्यनुकार डाच् चि कणोऽल	५४८
वृषाकप्ययिमतु पूतक्रतु कुसिव	२७३	व्याक्कस्य मयर्थवदे स.	५७१
वृती वेमोर्घोऽठीढीपसे.	६२७	व्यादनञ्ज, कौ यप् से	११७६
वृद्धयिज्जोर्णी कितो नेम्	१०५३	व्याप्तौ भावे णिन्.	११४०
वे पड्दि	८८३	व्याप्नुक् क्ते.	२४६
वे सोऽशसन्ते छते	६५	व्यासादेर्ङ्क्णौ	४१८
वेक् स्वथार्थोऽसे	४४	व्युज्जीवो हसादेः सेम, क्ताच्च किदा	८१८

व्युत्पत्तः	८८१	शामुलिद्वयुत्पत्तादे उ'ष्टौपे नृ	५६५
व्येस्त्वपस्यमी जि	८३१	शि क्षौवे	८२
व्रजवदरलजनिमीऽजिस्त्रिगागु त्रि' - ५७४		शौडो ड्येऽणौ	८३५
व्रथ' काड् च	१०६१	शौडो रे ण	७१०
त्रिदन्तोऽङ्गे नृण् घौ	१८२	शौ व्रज यज विद स्वास मन चर-	११५०
श क भ्या य-यु-त-तु ति-व-भाः	४४५	शृङ्खोक्षभ्योऽपकर्षे रष्टरौ	४८१
श शब्दे	२	शुनीऽत्यग्राख्युपमानात्	३५८
शंख्याद'	११५३	शृ पृ द्रां स्त्री वा कित्थ्या	७७२
शक्त-सम्भात् इति नाथात् फले-	१०१२	शृ वन्ट आरु	११२६
शक्तेर्दे	१०७४	शृ स्था भू कम गम हन लष वष-	१११०
शक्तार्थं वषड्दित सुख स्नाह्वा-	२८५	शो व्रते नित्य	१०८५
शक्तिवयस्ताच्छौल्ये शतुः शान'	११०४	श्राद्दीरा लोप्योऽणौ हसे त्प्रद'	७०१
शक्राज-भान यज-व्रज-सृज सृज-	१५४	श्रुध्वी रण्वचौयुव्यो व्यौ त्वस्यान्न-	५८८
शत सद सि पे दो रु'	१११३	श्रद्धार्थे वाऽयदि	८५०
शतादि मास सवत्सरात्	४५३	श्रय्य गय्य दन्भा यपि न लोपी वा	७५०
शदोऽगतौ तङ्	७८०	श्रु सु, सु द्रु पु नृ, चुङ्ङा वा	८१७
शदोऽपि म	६५४	श्रे, श्रु, घे' रे जिश्च	६२१
शपथाशीर्गत्यनुकारे शप-नाथ हज,	८६८	श्रयुवमघोनामुर्वोऽन्ते पौ	१८४
शब्दटाढाङ्गे.	८८८	श्रस व्यधेन तन दावहस	१००१
शब्दसुखकष्टादे कृतिवेदपापे डः	८५१	श्रतवाहवयाजुक्थशासपुरोडाशा-	१८४
शरद्विपाडयश्चे तोमनीविडुपानङ्गि-	३७८	श्रेताश्चाश्रतरगालोडिताह्वरकस्या-	८५६
शर्द्धज-होरङ्ग मीरग-तुरग-तुरङ्गम-	१०२५	श्रेजि'र्वा यङ्, व्यो अ'ङ्, सनी	६६८
शसि शस्	६७	श्रीवसीयस श्र श्रेयस नि श्रेयसम्	३८६
शसनामि घं	१०४	षटो क से	६०२
शस् भ्यस् डसि-भ्यस् डस् सामां न-	२१८	षष्ठा षष्ठवति षष्ठगय्य	४८
शहीयपात् वामि कृष्णभौ	६१	षन्ज दन्श्च ष्वन्जोऽपि नलोप.	६२८
शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पा औ यन् ७८२		षिजो ढवे न तो ग्रासे	१०५८
शानेऽतो मन्	११०१	षोड फे	१५५
शामुडिङ्गसुडोऽणौ कौ त्वाश्रासश्च	७०५	ष्टुमि इष्यदान्तिः	४७

द्वि ब्रज्जाहनदादेरीप्	२५७	सङ्ग्रासूपमानात् पात् पादोऽहल्यादि३४७	
ष्टिवजाद्यो खिष्ठकोस्त वा	५९९	सङ्गैकार्थात् वीप्सायाम्	४८३
ष्टिवुक्त्तमाचमोऽपि घं	५९३	सति सातौ वा	१००८
ष्टीवन सीवने वा	११३६	स त् स्यरे	६६८
णक् भूजे	११०७	सत्स्वञ्जीष्टा नाखि'	६३४
ष्या रूप्यश्च	४८१	सदाध्वादि व्यातौ सर्वे सिद्धेतु घ	२८३
घृणोऽदान्ते नीऽवकुञ्जन्तरे	१०७	सदानूक्तेऽसादिप्रया	२२१
सच्छो	९११	सदानोऽल्लीपोऽम्बस्यात् पौ वा-	११७
सज्ञा क	३१६	सध्वो रस्येम् जनीडीश'	७०८
सञ्ज्ञोऽभृतौ	२९२	सनः पमे'धो वा लायात्	६३६
संदानो भेऽधर्मे नित्य	२९३	सन् श्रय्य यय्य ब्रू कृ गृ दुह् नम	९३१
सपरिव्यो वा	११८२	सन्जग्रादि धुः	६३१
सप्रतेरम्भृतौ	८९८	सन्निच्छायाम्	८०३
सकृत् द्विस्तु वा	५३६	सन् भिचाशस उः	११२३
सकीऽल्लीपोऽच्यव्वे	६५८	सन्थङन्तो द्वि'	६३२
सकथ्यच्छ ष स्वाङ्ग	३३४	सपत्र-निष्पवात् प्रियसुखात् मद्र-	५०५
सख्यहीराञ्च ष षगे च	३५३	सभमौषाङ्	२१७
सख्युष्टाङ्किता मा ए उमुत्तौ	१२९	सम प्रतिज्ञायाम्	९०५
सखृङ्गा सेर्डाऽवि'	१२७	समय निष्कुल दु ख शूल सत्याद्	५०४
सङ्ग्राथा अवयवे तद्यट्	४६०	समर्थनाशिषो गौ	९५५
सङ्ग्राथा डट् पूरणे	४५०	समवान्वात् तमसः	३९५
सङ्ग्राथा डोऽवहो	३३८	समख्या	९०७
सङ्ग्राथा धाच् प्रकारे	४५८	समानेद किमद' सेक्यम्	१०४९
सङ्ग्राथा नदीगोदावरौभ्याञ्च	४०१	समापानूपौ	३८७
सङ्ग्रावात् डत्यतुवहुगणा नेपि	१०१	समार्थेनार्थस्तसाजितमुखे निर्दारे	३०२
सङ्गा वि सायादाक्रीऽहन् डौ	११९	समोऽकूजने	८६६
सङ्गाव्याद्रात्राङ्गुलिभ्याम	३६७	समो गच्छप्रच्छस्त्रुवेत्यर्त्तिदृशः	८७५
सङ्गाशन्शतो डिन्	५०७	सम् तुम् मन. कामे, अवश्य ल्ये,	३८८
सङ्गासभद्रान्मातुर्दुर् णी	४२५	सम्परःप्रत्यनुभ्योऽक्ष्ण	३८१

सम्परे' समुपातु भूषा-सङ्घ प्रति-	७६६	सकुष्ट	१०११
सम्बुद्धौ सि धिं	८०	सज श्राद्धघात तनीष् च	८८३
सरजसीपयने	३८०	सजदृशचपाठात्वती नित्यानिम्तु-	५८८
सरूपो बाध्य	८६६	स जागु र्यं	११५२
सरोऽनोऽयोऽस्मिन् सञ्जाजात्यो'	३६१	सेक सीक सप स सज	५७०
सर्व-विश्व-उभ उभय-भवत्-त्वत्-	८६	से तु कखपफे वा	६६
सर्वैकदेशसङ्घातपुण्यवर्षादीर्घा-	३६२	सेमक्तात् सरो	११५४
सर्वैकदेशसङ्घातसङ्घात्यान्त्रैका-	३५४	सेमऽनुष कुष क्लिश् गृध सृड सृद	११६८
सर्वैकात् काले दा	५१४	से डीशनसपुदशोऽनेहसोऽधे	२३२
सपेसुससनुषङ्गा रङ् फेऽच्च.	२२७	सेर्लुक् त थासी सन्भ्योऽकुर्वा	७६३
सह सोऽकाले	३७७	सौ वा	७०४
सह सी वा	३३३	स्कु स्कुन्भ स्कुन्भु स्कुन्भु स्कुन्भुभ्य'	७६८
सह र्णे र्वः	२२	स्तनि गदि मदि ह्दि दूषे रिबु	११३०
सह वद्दोदी टि	६५३	स्तु शुभि शुशात्	४६
सहवारणसमीनार्थविनाशयड्-	२८८	स्त्रिया विचतुरी स्त्रिचतसृ कृवत्-	१५७
सह सन्तिर सन्नि समि-तिरि	१०४५	स्त्रियामत आप्	२४८
साति हेति यूति जूति	११४८	स्त्री भर्धु	१५८
साधनहेतुविशेषणमेदक घ कर्त्ता-	२८८	स्त्री युच छिति	८८
साहि साति चेति वेद्येजि धारि-	८८८	स्त्री वाम्शसी	१५८
सित्यादि क्ति'	१२	स्था दान पा ज्ञा ब्रा आ ज्ञार्ति	५८७
सौमान्तर्मागात् प्री चान्ते	३१४	स्थादो डिं टीमे न गु.	७३६
सुच्चतुर्दिग्गैः	४८५	स्थोडो जगडी	७८५
सुभूदीद्वजस्वार्थाना घौ ख	१५३	स्रश्चोष सख्यादिदामवयोऽर्थ-	२६२
सुस्तुषी' सेरिम् पे	६२३	स्रु क्रमोऽमेऽरवस इम्	५८६
सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियन्-	८८६	स्रर्द्धाधामाड.	८८५
सूतेनं ण र्ग्याम्	७०८	सृद्धि गृद्धि शु द् जिराय	११२८
सूतसुरभिपूते गन्धादि वातूपमानात्	४०३	स्फाय स्त्री वा	१०७८
सूर्यागल्यस्य तिष्यपुष्यस्य श्रामत्स-	२६०	सभ्य.	२०६
सूत्राद्योदिद्-क्षी यन्स्यातो न तो	१०५२	स्मिड पूड रन्जश किर गिर द्विथ	८०८

स्त्रिभ्यो घात् ध्वे नञ्	७८४	स्वप रच यत् प्रच्छ विच्छ याच-	११४४
सृ दृशऽननुज्ञानाप्रतिश्री सन्	८१८	स्वपी जि.	७८१
सृदृत्वप्रथमदन्तुस्त्रशीऽङ् खे-	७७८	स्वय श वि स प्राद भुवी डुः	११३२
स्मर्येऽस्ययदि त्वतीते	८६१	स्वरादि नि चित्य व्यम्	८४
स्यदेधावीद द्विसयथ प्रथय स्कार	११३८	स्वधौ घुह	५३८
स्यमोलुङ्क्	१६८	स्वस्य तन् पिति	८८२
स्यमौजस् घि	८१	स्वाचयोरीरोहिण्यौ	३१
स्यसङ्गन	६१७	स्वाङ्गाङ्गे	२६८
स्यात् व्यपित् किदा	५६६	स्वास्त्रजोऽपि विः	६२
स्यादे, सी लोप कोऽषढन्यरच.	२१३	स्वामीश्वराधिपतिदावादसाच्चि-	३०८
स्यादेङ्गोऽस्यो वा व्यणौ	६११	हन. कित् सिः	८७६
स्यादौ नवद्रोऽये	७२०	हनगमजनखनघसामुङ् लोपी-	२३०
स्याद्यर्चातो ण यङ् यक् टीव्यणौ-	६१५	हन गम दृश विश-विन्दी वा	१०८८
स्यादृदृङ् रक्तु वेंम् सन्मटीसे	७४७	हन यङ् दृशच. सिङ्गादे सिङ्ग् वा	८२२
स्यान्तस्यारात् लुप् फे	१८३	हनचरज टक्	१०१०
स्यान्तादादृदाद्यश्चो खिरान् व्या-	५८०	हनजनाद गमादेङ्	८८७
स्योङेतौ	४२	हन सङ्ऽणविणि जिनि	८०१
स्रङ् निधासमायात् विन् वा	४४३	हनो वधष्टौकालि टोमे तु वा	६७८
स्रस्वस्वस्वनडुङ्गा दङ् फे	१८३	हनो वा ग्री	८२८
स्त्रिवह्नीस्त्रीऽङ्गादे. म्या.	५१३	हनो ङ्री ग्री न णः	१८८
स्त्रिवाव भव ज्वर त्वरी वूङ्गा-	१०३८	हनपूषार्थमेनोऽधौ सौ शौ घः	१८८
स्त्रि विषण्-देवस्य टेरद्राक्षौ ङ्री	१०४३	हनृषन् धृतरात्रामुङ् लोपः णे	४३५
खे स्यम् स्वय	१५२	हववते नेंम्	१०३३
खेङां	१०४८	हृषषोऽनिमिजुङोऽदृश. सक् व्या	६०५
खे जंस् ङेङ्सिङ्गीना मि खौ आत्	११२	हसालयोव्यारे	८४५
खोर्वि फे	१०२	हसादे. समोऽस्येदित्त्वणश्चसवधी-	५७६
ख खे व	५४०	हसाङ्गा दिसेलोपामौ	६७२
खदौभ्यां ध्यम्शसादेलोपः	१०३	हसाङ्गा	२५०
स्वप लघ धृषी ङनञ्	११२५	हसान्नानी हौ	७७०

सूत्रसूची ।

८३७

हसाल्लोपोऽश्रित्यदयोः	७७५	हेऽन.	२५२
हसुद्धी लोपोऽणौ	५६७	हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः	३३१
हस्युवाचोः	८७१	हेर्लोपोऽस्यीप्नोश्च	५४७
हसोऽनन्तरं स्त्र	८५	हो भस्	२१
हसोऽन्तः फ	८५	हो ढी भौ	१७५
हस्तं यि	७२४	हो न सौ	१८२
हस्ते पाणौ प्राध्व जीविकोपनिषदो	७६७	होऽस्तेरेति	८१७
हस्येतत्तदोऽनञ्कः सेर्लोप	७६	हौ डा वा	७३२
हाक खेर्न घ	८३७	ह्रीं प्राप्तीन्दुदविन्दो वा	१०६२
हाकोऽन्तर्लोप ख्याम्	७३१	ह्रीं व्री री क्लूय् क्वाय्याता पश्	७८४
हाको हि.	११७५	ह्रादे ख तौ च	१०८२
हायन.	१००४	ह्रादि रे दिः	७२६
ह्रिस दीप कम्पाजसं छिड कम	११२२	ह्रीं वेजि.	६६७
हुभसो हेर्धि.	६७१	ह्रीं वच्यणौ	७२७
हेः खेरनडि बिः	७४८		

संज्ञा-सूची ।

स्वाङ्क ।	स्वाङ्क ।
अक्	३ ऋक्
अच्	३ एङ्
अव्	३ एच्
अम्	३ एह्
अव्	३ ऐच्
इक्	३ क
इङ्	३ कित्
इच्	३ की
इत्	४ क्तत्
इल्	३ क्ति
उङ्	८१ क

खष्	३	टौ	५२६
खप्	३	ठी	५२६
खस्	३	ठ	३०६, ३१६
खि	५३८	ठी	५२६
खौ	५२६	ठ	२८१—२८४, ३१६
ग	३१८	ठम्	३
गि	१०	ठी	५२६
गी	५२६	खड्	३
घ	२८८, ३१६	खप्	३
घि	८१, ८२	खम्	३
घौ	५२६	ख	८
घु	५३६	त	५२७
डित्	५३२	ती	५३६
च	३१८	ख	१८
चक्	३	ची	७६
चप्	३	थी	५२६
ची	७६	द	१४
छत्	३	दा	५३४
ज	२६६, ३१६	दी	६६—६९
जब्	३	व	१३
जि	५३५	दि	१७४
झप्	३	वी	७६
झब्	३	घ	२८८, ३१६
झम्	३	धि	८०
झस्	३	धु	११
ञप्	३	नि	१६
ञम्	३	नी	२०
ञस्	३	नु	१६
टि	६२	प	५३१

आगम सूची ।

८३८

पि	१००	लि	१४
पी	७८	ल्य	८८८
यी	७८	व	३१८
प्रौ	७८	वस्	३
शु	५	वि	१८
फ	८५	व्य	८४
ख	१३	त्रि	८
भ	२८४, ३१६	शस्	३
भि	८४	ष	२१८
ज	५३१	षी	७८
मू	२०	स	३१७
य	३१८	स्य	८५
यप्	३	स्त्रि	८६—८०
यम्	३	स्व	५
यल्	३	ह	३१८
र	५३०	हव्	३
ह	५३८, ५४०	हल्	३
र्व	५	हस्	३
खं	६		

आगम सूची ।

	सूत्राङ्क ।		सूत्राङ्क ।
अक्	२०८	आम्	५८२, ६०७
अङ्	६१३	इण्	६४३, ७६०, ८८३, ८२१, ८२३
अण्	१८१		८२८, ८३०, ८३१
अम्	१५६, ५५०, ५८१, ६७२, ६८६	इम्	४१७, ४१८, ५५४, ५७३, ५८४
असन्	८४६		५८७, ५८८, ५८९, ५८८, ६०६,
आण्	१८१		६१६, ६१७, ६२३, ६२४, ६३०,

୬୪୮, ୬୫୦, ୬୬୫, ୭୦୮, ୭୩୯,	पशाम्	୭୨୮
୭୪୭, ୭୬୨, ୮୦୭, ୮୦୯, ୮୧୦,	म	୬୨
୯୧୨, ୧୦୩୩, ୧୦୫୩, ୧୦୬୬,	मन्	୯୧୫, ୧୦୧୪, ୧୧୦୧
୧୦୬୭, ୧୦୭୧-୧୦୭୪, ୧୦୭୬,	मिण्	୯୨୨, ୯୩୧
୧୦୭୭, ୧୦୯୭, ୧୦୯୮, ୧୧୭୨	मुण्	୯୭୦, ୯୭୮, ୧୧୩୭
୧୧୧, ୭୨୨	यक्	୮୮୨, ୯୨୧, ୯୩୧
୪୧୭, ୪୧୮	यन्	୭୪୩, ୭୮୨, ୯୨୪
୫୭	यम्	୧୫୧
୬୨, ୫୬୫, ୬୧୮	रन्	୮୪୦
୬୮୭	रम्	୭୧୧
୫୭	रिन्	୮୪୦
୬୩	रीन्	୮୩୦
୭୯୨	लन्	୭୮୭, ୭୯୧
୫୭	वन्	୫୫୩
୬୨	श	୭୩୮
୫୭, ୯୮୨	शष्	୫୪୧, ୬୭୦
୬୨	शुप्	୬୮୮
୪୨୬, ୭୮୮, ୭୯୧	श्रण्	୭୩୮
୧୧୬	आ	୭୩୮, ୭୬୮
୮୫୭	श्रु	୬୦୧, ୬୨୧, ୭୩୮, ୭୬୮
୮୨୬	श्रन्	୫୮୪, ୭୩୮, ୯୨୮
୧୬୩, ୧୬୯, ୧୧୨, ୨୧୦, ୨୪୩,	सक्	୬୦୫, ୬୫୭
୨୪୪, ୨୪୫, ୫୬୮, ୬୩୫, ୭୪୧	सन्	୫୪, ୫୫, ୫୬୮, ୮୪୬
୮୨୭, ୮୨୯	सि	୫୫୧, ୬୦୩, ୬୫୭
୧୧୦	सुम्	୧୧୩, ୭୫୩, ୭୬୬, ୮୬୭
୭୮୪	स्यम्	୧୫୨

સૂચાક ।		સૂચાક ।	
અ	૧૩૩, ૨૦૬, ૩૨૫, ૫૫૯	અઠન	૧૧૯
અઘી	૨૨૬	અઠ	૩૫૪, ૪૩૨
અડ	૫૬૦, ૭૭૮	આ	૯, ૧૦૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૪૬, ૧૯૬,
અત્	૫૫૫, ૬૯૭	૧૯૭, ૨૧૨, ૩૨૬, ૩૪૯, ૬૦૮,	
અદમુર્દૈવ	૨૨૫	૬૬૫, ૭૯૩, ૭૯૪	
અદિ	૧૦૪૩	આકામ્	૨૧૮
અધ	૫૨૨	આડ	૨૧૭, ૨૩૯
અન્	૩૨૫	આત્	૧૦૬, ૨૫૬
અન	૨૦૫	આન્	૫૮૦
અનડ	૧૭૨	આન	૭૭૭
અમ્	૧૬૬	આનડ	૨૭૧, ૨૭૨
અમુર્દૈવ	૨૨૫	આમ્	૧૩૭
અમૂ	૧૦૪૯	આય્	૨૫
અય્	૩૫	આર્	૯
અય	૧૦૬, ૧૧૭૮, ૧૧૭૯	આર	૪૨૨
અયડ	૧૩૨	આલ્	૯
અયમ્	૨૦૩	આવ્	૩૫
અર્	૮	આવ	૨૧૫
અલ્	૮	આસન્	૧૧૬
અવ્	૩૫	આહ	૭૨૩
અવ	૩૬, ૫૨૨	ઙ	૧૧૨, ૧૨૧, ૫૩૫, ૭૮૫, ૭૮૬,
અષ્ટા	૩૫૧	૮૧૩, ૮૧૬, ૮૧૭	
અસન્	૧૧૬	ઙ્ઙ	૫૮૭
અસુડ	૨૧૨	ઙત્	૧૭૩, ૨૫૭, ૨૫૫, ૨૫૬, ૮૧૦,
અસ્ય	૬૫૨		

इय्	१३५, ५८५, ५८८	एङ्	२१८
इयम्	२०३	एधि	६७७
इर्	६२८	एन	२०८
इस्	८११	एर	४२२
ई	१४८, १६१, २३६, ३८६, ४८५ ५४५, ५४६, ७०१, ८१२, ८१३, ८४३, १०४८, ११०२	ऐ	८
ईङ्	७७६	ऐङ्	२७३
ईयम्	५४६	ऐस्	१०६
ईयस्	५४६	ओ	८, ६५३
इर्	८१२	ओत्	३३७
उ	६८, १२१, १३८, १८४, २२८, २३५, ५३५, ६८८, १०८७	औ	८, १२८, १३०, १४५, १७८, २३४
उङ्	२४०	औङ्	२३८
उत्	१७३, ८२८	का	६४, ५५८, ६०२, ८७२, ८७४, १०६३
उदन्	११६	काङ्	२११, १०६१
उदीच्	२२५	कत्	४०८, ४१२
उर्	६२८	कन्	४७४
उव्	१३५, ५८५, ५८८, ७१८	कव	४१२
उस्	१२८, १३०, ५६३, ६७५	का	४०८-४११
ऊ	१८०, २३५, ६५६, ७६६, ७८७	कि	७४६
ऊट्	८१४, १०३८	की	८३३, १०४८
ऊ	५३५	कीर्त्त	७७४
ऊच्छ	५८७	ख	७४८
ल	५३५	कृप	६४८
ए ८, १०८, १२८, १३०, १५०, ५७८, ८६८		ची	११८०
एकाद्	३५२	जेप	४७०
एकाम्	३५२	चीद	४७०
		कसाञ्	७०६, ७०७
		खङ्	२११
		ख्याञ्	७०६, ७०

ग	५८, ६४, ५५८, ८०२ ६७४	जम्भ	१०८१
गङ्	२११	जरस्	११५, ३७८
गच्छ	५८७	जहि	६७७
गमि	८०६	जा	५८७
गर	४७०	जिन्न	५८७
गा	६८२, ७१३	ज्य	४७२
गि	६००	भा	४६, ६१, १७७, ५५८
गी	७१२	व	४६, ५१, ५८, ६०, ५५८
घ	६१, १७६, १७७, ६७८	ट	४७, ६४, ५५८
घङ्	१७८, २११, ८८६	ठ	४७
घस्ल	६७३, ६७४	ड ४७, ५८, ६४, १५५, २१८, २३३, ५५८	
घि	७४८	डन्	२३३
घ्न	१८८	डनङ्	८४७
घ्नी	८२८	डभ्यम्	२१८
ङ	५१, ५८, ६०	डस्ङ्	१८४
ङक्	४१८	डा	१२७, २३२
ङङ्	२११	डि	१८०
ङय्	८३५	डु	१४१
ङा	२०१, ३२१, ६५५, ७३२, ७४३, ७४५, ८४६, १०३१ १०४८	डौ	१२५, २००, ६०८
ङि	७००, ७२८, ७३६, १०८३ १०८५	ढ	४७, ६१, १७५, १७७, ५५७
ङी	६१२, ६३०, ८३४	ण	४७, ५१, ५८, ६०, १०७, ३५५, ५४८, ५७०, ८६८
ङुर्	४२५	त	६४, १६५, २१८, ५५८, ५८८, ६६८, ७०३, ७०४, ७२४, ८८७, १०८८, ११२१
ङे	६११, ६१२	तङ्	७८०, ८०१
च	४६, ६४, ५५८	तव	२१५
चतस्र	१५७	तवका	४३६
चु	८२५	तातङ्	८५६
क	४६, ६१, ५५८		
ज	४६, ५८, ६४, ५५८		

तिरश्च	२२५	नस्	११६, २२०
तिरि	१०४५	ना	१२३
तिष्ठ	५६७	नि	११४८
तिसृ	१५७	निष्	११६
तुङ्	१२१, १२५	नी (SS)	६८
तुभ्य	२१५	तु ( )	५०, ५३
तन्	१३८, १४०	नेद	४७०
ते	२२०	नेश	७४२
तप	४७०	नौ	२२०
त्रय	३१५	प	६४, ५५८
त्वं	२१५	पङ्	७८६
त्वद्	२१५	पद्	११६, २२३
द	५८, ६४, २०८, ५५८	पम	६५२
दङ्	१८३, २४१	पश्च	५६७
दत्	११६, १०८८	पाद्	३४७, ३४८
दव	४७०	पिव	५८७
दिगि	६४६	पी	६४५, १०८०, १०८१
दे	७३५	पीय	७८३
दीषन्	११६	पुर	५२२
द्राघ	४७०	पृत्	११६
द्वा	३५१	म	४७०
ध	६१, १७७, ५७५, ७३७	ब	५८, ६४, ५५८
धङ्	२३७, १०४६	बह	४७०
धम	५८७	भ	६१, १७७
धि	६७१, ७४८	भगी	२२६
ध्व	७३५	भर्ज	७५१
न	५१, ५८, ६०, १०५, १३४, १८२	भीष्	७८५
	२०२, २१८, २६२, ५६८, ७५८,	सू	६८२
	१०५२, १०५४, १०५८-१०६२	भो	२२६

आदेश-सूची ।

८४५

अ	५१, ५८, ६०, १३४, १६०, २०४, २१६, २७४, ३७५, १०६३, १०६४	व	३५, ४३, ५२, १३६, ५८८, ६६४, ७२७, १०६३
अद	२१५	वङ्	७८७
अन	५८७	वच	७२५
अम	२१५	वघ	६७८
अमक	४३६	वय्	६६३
अन्न	२१५	वय	२१५
आस्	११६	वर	४७०
मि	११८०	वर्ष	४७०
मू (।)	६८	वस्	२२०
मे	२२०	वा	२२०
मीच	८१५	वि (')	१०२, १८७
य	३५, ५२, ७१, १३६, ५८८, ६८१	वि	५८६
यकन्	११६	वन्द	४७०
यच्छ	५८७	वीच	६५२
यप्	११७६	श	४६, ६७, ८१४
यव	४७०	शकन्	११६
युव	२१५	शधि	६७७
युष्माक	४३६	शि	१६२
यूय	२१५	शीय	५८७
यूषन्	११६	शीर्षन्	११६
यीस्	१०६	य	४७१
र	३५, ७२, ७५, ४३४, ४७३, ६०४, ६८०	य	६५२
रङ्	२२७, २६१	ष	४७, ६७, १११, ४३८, ५७०, ५७२ ६२५, ६३३, ६३४, ६८२, ८१८
रा	१४७	षङ्	१५४
रि	६२०	स	६५-६७, २१४, ३३३, ३७७, ४१३, ४१४, ५६८, १०४८
री	४८७	सत्रि	१०४५
ब	३५, ४८, ५२, ८२४		

समि	१०४५	आत्	११२, ११४
साध	४७०	झिन्	११२, ११४
सौट	५८७	खे	११२
स्थ	४७०	स्य	१०६
स्थव	४७०	ह	८१७
कु	११६	हि	१०८६, ११७५
स्य	४७०	हृद	११६
स्त्री	१०७८	कस	४७०

स्त्रीत्य-सूची ।

आम्	२४८, २५०	ऊप्	२७७-२७८
ईप्	२५३, २५७, २६१ २७३, २६८-२७२	डाम्	२५१-२५३

तद्धित-सूची ।

अ	४४६	इन	४४६
अवट्	४६१	इभ	४४६
अस्	५२२	इम	४८८
आ	५२०	इमन्	४७५
आत्	५२१	इय	४२८
आरक	४४६	इर	४४६
आलु	४४६	इल	४४६
आहि	५२०	इष्ठ	४६६
इत	४८४	ईयसु	४६६
इत्	४४४, ४४८	ईर	४४६

उर	४४६	उतर	५१०
ऊल	४४६, ४४८	उति	५०८
एदुस्	५१७	डाच्	५०१, ५०३—५०५
एन	५१८	डिन्	५०७
कट	४८२	ण	४४६
कब्ध	४४८	नायल्य	४२७
कण्	४२८	णनि-	४२८
कल्प	४७७	णयि	४१५
किन्	४४६	त	४३८, ४४५, ४४६, ४४८
कुण	४८२	तम-	४६२
गोयुन	४८०	तमट्	४५२, ४५३, ४५४
गोष्ठ	४८०	तयट्	४६०
चकलस्	४८४	तर	४६२
चण	४८८	तस्	५११
चतर्मा	४६५	ति	४४५
चतरा	४६५	तिथट्	४५६
चम	५२६	तु	४४५
चरट्	४८०	तैल	४६३
चश्स्	४८२, ४८३	ब	५२५
चसात्	४८८	त्व	५२५
चित्	५२६	त्यच्	५२५
चुञ्चु	४८८	ब्र	४४८, ५१३
चूत्	४४०	वाच्	५००, ५१२
चि	४८५	ब	४३८
जातीय	४८	थट्	४५५
जाह	४८२	थाच्	५२३
ड	५०८	दघ्नट्	५०६
डट्	४५०	दा	५१४
डतम	५१०	दानौ	५१६

देशीव	४७७	वतु	४४२, ५०८
देश्य	४७७	वल	४४६
वयसट्	५०६	वहु	४७८
धाच्	४५८	विन्	४४३
न	४४६	श	४४६
पाश	४७९	शाकट	४९३
भ	४४५	शाकिन	४९३
म	४४६, ५२५	षड्गव	४९०
मट्	४५१	एन	५२५
मतु	४४१	एर	४९१
मयट्	४८६	ण	४१५
मात्रट्	५०६	णायन	४१५
मिन्	४४६	षि	४१५
य	४४५	षिक	४१५
यु	४४५, ४४६	णीक	४२९
र	४४६, ४९१	णोय	४१५
रूप	४६४	णा	४१५
रूप्य	४८१	स	४४६
हिं	५१५	सच्	४८५
ल	४४६	स्ताब्	५१८
व	४४५, ४४६		

	सूचाङ्क ।		सूचाङ्क ।
अ	११५३, ११५४	क्तवत्	१०५०
अक	१००५, १००६	क्ति	११४७
अद्यु	११४२	क्ताच्	११६५, ११६६
अन्	९९३	क्तु	११०९
अन	९९३, ११५८, ११६२, ११६३	क्तर	१११४
अनट्	११३४, ११३५	क्यप्	९८१, ९८३, ९८५,
अनि	११६०		९८७, ११५०
अनीय	९६७	कु	११२७
अन्त	११२९	क्तुक	११२७
अल्	११३४, ११३५	कनिप्	१०३२
अस्	१०३२	कसु	१०९६, ११०३
आय्य	११२८	कि	११३१
आक	११२६	क्तिप्	१०३२, १०४७
आलु	१११२	क्तरप्	११२१
इ	१०१२	ख	१०२१—१०२४
इक	११३९	खनट्	१०२६
इकावक	११३९	खल्	११६१
इन्	११३०	खश्	१०१५—१०२०
इव	११३३	खि	१०१३
इण्	११०६	खिण्	१०२७
इस्	१०३२	खुकज्	१०२७
उ	११२३	घ	१०३४
उस्	१०३२	घज्	११३४, ११३५
ऊक	१११७	घुर	१११५
क	९९६	घि णनि	६६०
कान	१०९६	घ्यण्	९७०, ९७१
कि	१११८, १११९, ११४५, ११४६	ङ	११५६, ११५७
कुर	१११६	ङ्गज्	११२५
केलिम	९८८	चणम्	११८३
क्त	१०५०, १०९२—१०९५	चतुम्	११६४

जुक	१११०	नन्	१०३२
ट	१०११	य	८६७, ८७६, ८७८, ८८५, १११२
टक्	१०१०, १०४७	र	११२
ड	८८७, ११३८	रु	१११३
डर	११३८	वनिप्	१०२५
डु	११३२	वर	११२०
ण	१०००, १००१	विच्	१०३२
णक	८८०	विट्	१०३०
णन्	११४१	विष्	१०२८
णनट्	१००३	श	८८८, ८८८, ११५१
णि	११५८	शत्	११००
णिन्	८८३	शान	११००, ११०४
णि न	११४०	षेक	१००२
तव्य	८६७	षण्	१००८
तिक्	१००७	षाक	११११
टन्	८८०	णक्	११०७
न	१०३२	सक्	१०४७
विमक्	११४३	सु	११०८
थक	१००३	स्यट	११०५
नङ्	११४४	स्यमान	११०५

स्नात्य समासान्त ताडित-कृदन्तेतर प्रत्यय—(धात्ववयव)—सूची ।

	सूत्राङ्कः ।		सूत्राङ्कः ।
आय	५८१, ५८२, ६३७	अ	८४५, ८४८, ८५३
ईशङ्	५८१, ५८२	जि	७७३, ७७७, ८५५, ८५८
काम्यक्	८४२	जिङ्	५८१, ५८२
कय	८४३, ८४५, ८४७, ८५४	यङ्	८२०, ८२१, ८३६
कि	८४८-८५०	सन्	६३०, ८०३

